

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY****KOTA (Raj)**

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER S No	DUE DATE	SIGNATURE

॥ श्री ॥

श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचिता

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

(समासप्रभृतितद्धितप्रकरणान्ता)

श्रीमद्वासुदेवदीक्षितप्रणीतया वालमनोरमाख्यव्याख्यया

श्रीमज्जानेन्द्रसरस्वतीविरचितया तत्त्वबोधिण्याख्य-
व्याख्यया च सनाथिता

संस्कृत

जयपुर राजकीय-संस्कृत-कालेजाध्यक्षेण महामहोपाध्याय-व्याकरणाचार्य न्याय-
शास्त्राद्यनेकविरुद्भाजा चतुर्वेदोपाह्व-श्रीमद्गिरिधरशर्मणा तदन्ते
वासि अम्बालस्थ दीवानकृष्णकिशोर-सनातनधर्मसंस्कृतकालेजाध्यक्ष-
विद्याभास्कर-ऋषिकुलस्नातक-श्रीपरमेश्वरानन्दशर्मणा
च संशोध्य सम्पादिता ।

प्रकाशक

मोतीलाल बनारसीदास

दिल्ली

वाराणसी

पटना

प्रतीयावृत्तिः]

१९६०

मूल्यम्

{ अजिल्द ४)
{ सजिल्द २)

प्रया

प्रकाशक :—

सुन्दरलाल जैन,

मोतीलाल बनारसीदास,

हिन्दी-संस्कृत पुस्तक विक्रेता

पो० ब० ७५, नेपालीखपरा, वाराणसी

(सर्वाधिकार सुरक्षित)

मुद्रक :—

मन्त्रीलाल

रस्तेगी प्रेस,

वाराणसी

मोतीलाल बनारसीदास

संस्कृत-हिन्दी-पुस्तक विक्रेता,

दिल्ली

वाराणसी

अथाव्ययीभावसमासप्रकरणम् । १७ ।

६४७ समर्थः पदविधिः । (२-१-१) पदसंबन्धी यो विधिः स

अथ समासाः । तदेवं विभक्त्यर्थं निरूप्य तदाश्रितसमासान्निरूपयिष्यन् तदुपोद्धा-
तत्वेनाह—समर्थः पदविधिः । विधीयते इति विधिः—कार्यम् । पदस्य विधिः पदविधि-
रिति शेषपष्ठ्या समासः । पदसंबन्धी यो विधिरिति । समर्थाश्रित इति । सूत्रे
समर्थशब्दः समर्थाश्रिते लाक्षणिक इति भावः । सामर्थ्यं द्विविधम्—व्यपेक्षालक्षणम्
एकार्थीभावलक्षणं च । तत्र स्वार्थपर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षादिवशाद्यः परस्परान्वयः
तद् व्यपेक्षाभिधं सामर्थ्यम्, विशिष्टा अपेक्षा व्यपेक्षेति व्युत्पत्तेः, संबन्धार्थः समर्थ इति
व्युत्पत्तेश्च । इदं च राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्य एव भवति । तत्र च एकैकस्य शब्दस्य यो
यः संनिहितो योग्यश्च तेन तेनान्वयो भवति । यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेति, राज्ञो देवदत्तस्य च
पुरुष इति, ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति च । एकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यं नु प्रक्रियादशायां

समर्थः पदविधिः । सामर्थ्यं च द्विविधं व्यपेक्षालक्षणमेकार्थीभावलक्षणं चेति ।
तत्र स्वार्थपर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षादिवशाद्यः परस्परसंबन्धः सा व्यपेक्षा । सैव वाक्ये
राज्ञः पुरुष इत्यादौ । तत्र ह्यपेक्षायां सत्यां यो यः संनिहितो योग्यश्च तेन तेन संबन्धोऽभ्यु-
पेयते । यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च । राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति । एकार्थीभावस्तु राजपुरुष
इत्यादिवृत्तावेव । स च प्रक्रियादशायां पृथगर्थत्वेन प्रथमगृहीतस्य विशिष्टैकार्थत्वरूपः ।
अत एव राजपुरुष इत्यत्र राज्ञि ऋद्धस्येति विशेषणं नान्वेति पदार्थैकदेशत्वात् । न चैवं
देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावनन्वगापत्तिः, तत्रापि देवदत्तोत्तरपष्ठ्यर्थस्य गुरुणान्वयादिति
वाच्यम्, देवदत्तस्य प्रधानभूतकुलेनैवान्वयात् । संबन्धस्तूपस्थितगुरुद्वारक एव पष्ठ्यर्थः, न तु
तदितरः । उक्तं च 'समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादीनां । संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते
तद्वता सह' इति । यद्वा ससंबन्धिकपदार्थस्यैकदेशत्वेऽपि भवत्येव विशेषणान्वयः । उक्तं
च—'संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न
ह्रीयते' इति । नन्वेवं राज्ञोऽपि नित्यसापेक्षत्वादेकदेशत्वेऽपि ऋद्धस्येति विशेषणेनान्वयोऽस्तु ।
मैवम्, राज्ञ ईशितुरीशितव्यं प्रति साकाङ्क्षत्वेऽपि ऋद्धं प्रत्यनाकाङ्क्षत्वात् । ननु वाक्ये
क्लृप्तयैवावयवशक्त्योपपत्तौ विशिष्टार्थविषयकशक्त्यन्तरमेव मास्तु । सत्यम्—'बहूनां वृत्ति-
धर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आस्थितः ॥' चकारादि
निषेवोऽयं बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् । कर्तव्यं ते, न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितम् ।
तथाहि—धवखदिराविति वृत्त्यैव क्रोडीकृतार्थत्वाच्चकारो न प्रयुज्यते, तथा चित्रगन्दादौ
यत्पदम् । त्वया तु वचनं कर्तव्यम् । निरुद्धलक्षणा तु शक्तितो नातीव भिद्यते । किञ्च
प्राप्तमुदकं यमिति व्यस्ते समीचीनमुदकमिति विशेषणवत्समस्तेऽपि उदकविशेषण-
प्रयोगः समासघटकपदार्थानां प्राप्तः, स च 'वृत्तस्य विशेषणयोगो न' इति वचनैरेव
वारणीयः । 'नामार्थयोरभेदान्वयः' 'प्रत्ययार्थः प्रधानम्' इति व्युत्पत्तित्यागश्च, प्रातो-

प्रत्येकमर्थवत्त्वेन पृथग् गृहीतानां पदानां समुदायशक्त्या विशिष्टैकार्थप्रतिपादकतात्त्विकम् । संगतार्थं समर्थं, संस्पृष्टार्थं समर्थं इति व्युत्पत्तेः । संगतिं मसंगंश्च एकीभाव एव । यथा-संगत घृतं तैलेनेति एकीभूतमिति गम्यते, यथा वा संस्पृष्टोऽभिरिति एकीभूत इति गम्यत इति भाष्याच्च । इदं च सामर्थ्यं राजपुरुष इत्यादिवृत्तावेव । अत एव ऋद्धस्य राजपुरुष इत्येवं राज्ञि पुरुषविशेषणे ऋद्धत्वविशेषणं नान्वेति, विशिष्टस्य एवपदार्थतया राज्ञः पदार्थ-कदेशत्वात् । देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यत्र तु उपमर्जनस्य नित्यमापन्नत्वात् समाम् । यद्वा गुरुवद्देवदत्तोऽपि विशेष्ये प्रधाने कुरु एवान्वेति, तत्र गुरुणा कुलस्य उत्पाद्यत्वमवगन्धेनान्वयः । देवदत्तेन तु कुलस्य तदीयगुरुत्वाद्यनयाञ्चया गुरुरगर्भः । उक्तं च हरिणा—

“मवन्विशब्द सायक्षा नित्यं सर्वं समस्यते ।

वाचकवत्सा व्यपक्षता हि वृत्तावपि न हीयते ॥” इति

“ममुदायेन सबन्धो येषां गुरुकुलादिना ।

मस्मृत्वापवास्ते तु युज्यन्ते तद्वत्ता सह ॥” इति च ।

एतेन ‘अयदशाल-’ इति सूत्रे भाष्ये ‘शिवस्य भगवतो भक्त-’ इत्यर्थे शिवभागवत इत्यादि व्याख्यातम् । एकार्थीभावश्चापमलौकिकविग्रहवाक्ये कल्प्यते, यथा लादेशभूतशतृ-शानचो अप्रथमामामानाधिकरन्ध्रं कल्प्यते, तद्वत् । अत एव ‘लस्य अप्रथमासमानाधिकरणे-नार्थेनायोगादादेशानुपपत्तिः, तस्य क्वापि प्रयागाभावादित्यादिष्व आदेशो सामानाधिकरन्ध्रं दृष्ट्वा अनुमानाद् गन्तव्यं प्रवृत्तेरपि तद्भवति’ इति ‘लटशतृशानचौ-’ इति सूत्रभाष्ये समाहितम् । ‘मिद्वानां शब्दानामन्वाख्यानान् पचन्तं देवदत्तं वस्येत्यादिप्रयोगदर्शनात् स्थानिनोऽपि लस्य प्रक्रियायं कल्पितस्य अप्रथमामामानाधिकरणमनुमीयते’ इति कैयटः । अत्र प्रक्रियायं कल्पितस्तेत्युक्त्या अन्यस्यापि प्रक्रियायं कल्पितस्य वाचकत्वकल्पना सूचिता । अलौकिकविग्रहवाक्ये श्रूयमाणानां च शब्दानां कलत्रशक्तित्वागे मानाभावान् प्रत्येकशक्तिमहत्तया समुदायशक्त्या विशिष्टोपस्थितिः । ततश्च अयमेकार्थीभावः अजह-त्स्वार्था वृत्तिरित्यने । वृत्तिविषये पदानां प्रत्येकमनर्थकत्वमाश्रित्य जहत्स्वार्था वृत्तिस्तु नाश्रयितुं युक्ता, महाबाहु, सुपत्या इत्यादौ आत्वाद्यनापत्तेः, वृत्तौ महदादिशब्दानामनर्थ-कत्वाद् अर्थवदग्रहणमर्भवे अनर्थकस्य ‘आत्महन-’ इत्यादौ ग्रहणायोगान् । तदुक्तम्—

‘जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रुद्धिर्विराजिनी ।’ इति

इह इत्यादौ उदयकर्तृकप्राप्तिर्मत्स्याद्यर्थान्मुपगमान् । एकार्थीभावे तु लाघवमिति दिक् । पदग्रहणं किम्, वर्णविधौ समर्थपरिभाषा मा भूत् । तिष्ठतु दध्यान्वयं तन्म, इह स्यादेव यम् । विविग्रहणं तु पदस्य विधिः पदार्थाविधिः पदानां विधिरित्यनेक-विमलक्षन्ममामलामार्थम् । पदस्येत्युक्तौ तु ‘उपपदमतिङ्’ इत्यादावेवाभ्योपस्थितिः स्यादित्याहुः । सूत्रे समर्थशब्दो लाक्षणिक इति ध्वनयताह—समर्थार्थित इति । समर्थेति किम्, पदयनि कृष्णं धितो देवदत्तमित्यादौ कृष्णधित इत्यादि समासो मा

समर्थाश्रितो बोध्यः । ६४८ प्राक्कडारात्समासः । (२-१-३) 'कडाराः कर्म-
धारये' (सू ७५१) इत्यतः प्राक् समास इत्यविभक्त्यते । ६४९ सह सुपा ।
(२-१-४) 'सह' इति योगो विभज्यते । सुवन्तं समर्थेन सह समस्यते । योग-
विभागस्येष्टसिद्धयर्थत्वात्कतिपयतिङन्तोत्तरपदोऽयं समासः । स च छन्दस्येव ।

अवयववार्थविरुद्धो यत्र समुदायार्थस्तत्रैव सेति तदर्थः । यथा अश्वकर्णमण्डपादौ । विस्त-
रस्तु शब्देन्दुरोखरे मञ्जूपायां चानुसंवेयः । समर्थः किम् ? पश्य कृष्णं श्रितो राममित्रम् ।
अत्र कृष्णश्रितयोः परस्परान्वयाभावाद्विशिष्टैकार्थोपस्थित्यजनकत्वान्न मामर्थ्यम् । प्राक्क-
डारात् । 'आकडारात्' इत्येव प्रागिति सिद्धे प्राग्ग्रहणमेकसंज्ञाधिकारेऽपि अव्ययीभावादि-
संज्ञासमुच्चयार्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । संपूर्वकस्य अस्यतेरेकीकरणात्मकः संश्लेषोऽर्थः ।
समस्यते इति अनेकं पदमिति समासः 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति कर्मणि घञ् ।
अत एव मूले समस्यत इति वक्ष्यते । तथा च अन्वय्येन संज्ञा । सह सुपा । 'सुवामन्त्रिते'
इत्यतः सुवित्यनुवर्तते । सुवन्तेन सहोच्चारितं समाससंज्ञं भवतीति फलति । एवं सति
पर्यभूपयदित्यादौ सुवन्तस्य तिङन्तेन समासो न स्यात्, तत्राह—सहेति योगो विभज्यत
इति । समाससंज्ञाया अन्वर्थत्वादेकस्याप्रसङ्गात् सुपेत्येतावतैव सहेति सिद्धे तद्ग्रहणं
योगविभागार्थमिति भावः । सहेत्यत्र 'सुवामन्त्रिते—' इत्यतः सुवित्यनुवर्तते । प्रत्ययग्रहण-
परिभाषया तदन्तग्रहणम् । । 'समर्थः पदविधिः' इत्यतः समर्थग्रहणमनुवृत्तं तृतीयया विपरि-
णम्यते तदाह—सुवन्तमित्यादिना । समस्यत इति । एकीक्रियते प्रयोक्तृभिरित्यर्थः ।
समाससंज्ञां लभत इति यावत् । केचित्तु सुवन्तं कर्तृ समर्थेन समस्यते—एकीभवतीत्यर्थः ।
कर्तरि लट् । 'उपसर्गदिस्यत्युद्बोः' इत्यात्मनेपदम् । समासशब्दोऽकर्तरि बाहुलकाद्वन्त
एव, कर्मणि घञन्तो वा । तथा सति समस्यत इति कर्तरि तिङन्तं फलितार्थ-
कयनपरमित्याहुः । ननु घटो भवतीत्यत्र समासे घटभवतीत्यपि लोके प्रयोगः

भूत् । तथा वस्त्रमुपगोरगत्यं चैत्रस्येत्यत्र 'तस्यापत्यम्' इत्युपगुशब्दादण् मा भूदिति ।
अत्रचित्तु सापेक्षत्वेऽपि भाष्यप्रामाण्याद् वृत्तिरङ्गीक्रियते । तद्यथा—किमोदनं शालीनाम् ।
केपां शालीनामादनमित्यर्थः । सक्त्वाढकमापणीयानाम् । आपणीयानां सक्तूनामाढकमि-
त्यर्थः । कुतो भवान् पाटलिपुत्रकः । द्वे पाटलिपुत्रे, तत्र कस्मात्पाटलिपुत्राद्भवानागत
इत्यर्थः । 'रोपवेतोः प्राचाम्' इति वुञ् । प्राक्कडारात्समासः । प्राग्ग्रहणमावर्तते,
तेन पूर्व समाससंज्ञा ततः संज्ञान्तरमपीति लभ्यते । तेनाव्ययीभावादिभिः समावेशः
सिद्धयति । अन्यथा पर्यायः स्यात् । समसनं समासः, भावे घञ् । अनेकस्य पदस्य
एकपदीभवनमित्यर्थ इत्येके । वस्तुतस्तु—'अकर्तरि च कारके—' इति कर्मणि घञ् ।
अन्यथा सुवन्तं समस्यत इत्युत्तरग्रन्थो न संगच्छते । ननु अन्वर्थत्वात्समासंज्ञायाः
प्रत्येकमप्रसङ्गात्सहग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—योगो विभज्यत इति । 'सुवाम-
न्त्रिते—' इत्यतः सुवित्यनुवर्तते तदाह—सुवन्तमिति । समस्यत इति । संपूर्वा-
दस्यतेः कर्मणि तङ् । आचार्येणेति शेषः । समर्थेनेति तु सहयोगे तृतीया । समसन-
क्रियां प्रति सुवन्तं कर्म, न तु कर्तृ । यद्यपि सुवन्तस्य कर्तृत्वाभ्युपगमेऽपि 'उपसर्गा-

पर्यभूषणम् । अनुव्यचलम् । 'सुपो' । सुप्सुपो मह समस्यते । ममामन्वाध्यानि-
पदिकत्वम् । ६५० सुपो धातुप्रातिपदिकयोः (२-४-७१) एतयोरव्ययस्य
सुपो लुप्स्यात् । 'भूतपूर्वं चरत्' (सू० १९९९) इति निर्देशाद् भूतशब्दस्य

स्वादिभ्यन् आह—योगविभागस्येति । कतिपयेति । कतिपयानि निङ्गानि उत्तर-
पदानि यस्मिन् विग्रहः । पर्यभूषयदिति । ममामान्नोदात्तत्वे शेषनिघान इति 'बुगिति—'
इति सूत्रे कैयटः । देवा देवान् क्रतुना पर्यभूषयदित्यत्र तु स्वरव्यत्ययो बोध्यः अनुव्य-
चलदिति । अचलदित्यनेन च पूर्वं ममामे मति नेन अना ममाम । न त्वनुव्यापुंगपन्म-
माम, सुविशेषकत्वस्य चिद्विज्ञानत्वात् । अत एव महिष्या अजायाश्च क्षीरमित्यत्र क्षीरशब्देन
सुवन्मानेन ममाम इति कैयटः । सुपो । 'सुवामन्तिने—' इत्यत्र सुविध्यनुवन्ति, ममाम
इत्यविद्वृतम्, तदाह— सुप्सुपेति । सुवल् सुवन्तेनेत्यर्थः । ततश्च पूर्वं भूत इति विग्रह
समाममज्ञा स्थिता । ममामन्त्यान् प्रातिपदिकमञ्जेति । 'वृत्तद्वितममामाश्च' इत्यने-
नेति शेषः । सुपो धातुः । धातुप्रातिपदिकयोरित्यव्ययपक्षीयाह—एतयोरव्ययस्येति ।
लुक् स्यादिति । 'व्यर्थनिपातंत्रिना भूति लुक्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । न च सुप्
इत्यनेन सप्तमीवृत्तचनस्यैव ग्रहणं किं न स्यादिति वाच्यम्, 'पञ्चम्या स्तोकादिभ्यः' इत्य-
लुगिबधानात् मुप्रत्याहारस्यैवान् ग्रहणमिति ज्ञापनात् । न चैवमपि पूर्वं भूत इति लोकि-
विग्रहवाक्ये परिनिष्ठितमपिरार्यथा सुवन्त्या समामे मति पूर्वमित्यत्र अमि पूर्वस्य
एकदेशस्य परादिन्वमाश्रित्य अमो लुकि ममानदशाया वकारादकारो न श्रूयेत । पूर्वा-
न्तत्वे तु परिशिष्टस्य मकारस्य सुप्रदाभावान् कथं लुगिति वाच्यम्, 'सुपो धातुः—' इति
लुगिपक्षे 'अन्तरङ्गानपि त्रिषीन् बहिरङ्गो लुग् वाधने' इत्याश्रित्य मंत्रितान्प्रवृत्तेः
प्रागेवालोकिविग्रहस्याप्ये ममानप्रवृत्तिरिति 'प्रत्ययोत्तरपदयाश्च' इति सूत्रभाष्ये
स्थितम् । 'वृत्तद्वितममामाश्च' इत्यत्र प्रौढमनोरमायामपि परिवृत्तमिदम् । 'भरुपा—'
इति सूत्रव्याख्याक्रमरे प्रपञ्चितं चास्माभिः । एवं च पूर्वं अम् भूतम् इत्यलोकिवि-
ग्रहदशायामेव अमा लुक्प्रवृत्तेर्नोक्तदोषः । तथा च सुपो लुगि भूतपूर्वेति न्यितम् ।
ननु 'सुदानं सुवन्तेन समस्यते' इति ममानशास्त्रे सुवन्तं प्रथमानिदष्टम् । सुवन्तत्वं च
द्वयोरप्यविशिष्टम् । ततश्च 'प्रथमानिदिष्टं ममाम उपमर्जनम्' इति वक्ष्यमाणोपमर्जन-

दस्यस्युयो' इति वा तत्वेन समस्यत इत्यन्वात्मनेपदं लभ्यते, तथापि ममाम इति व्या-
ख्येयप्रत्यये कर्तरि घञ् दुर्लभः । बाह्यत्वं तु अगनिक्वगिति कर्मत्वान्युपगम एव
ज्यायान् । स चेति । एतदपि योगविभागस्येष्टमिद्वयवैवादेन लभ्यते । छन्दस्ये-
वेति । यदि लोकेऽपि स्यात्तर्ह्यत्यवृत्ते इत्यादौ स्वायुपति स्यात् । लिङ्गमर्वात्म-
तामभ्युपेत्य 'स्मृमोनेपुमदान्' इति लुगि वृत्तेऽपि 'ह्रस्वा नपुंसके—' इति ह्रस्व म्यादि-
त्यादि रूपणं 'कर्मणो यमभिप्रैदि—' इति सूत्रेऽप्याभिप्रेक्षावितम् । अनुव्यचलदिति ।
सुवित्तेनेत्यस्य त्रिविधतत्वात्पक्षेण ममामो बोध्यः । ममामान्नोदात्तत्वे शेषनिघान
इति 'बुगिति—' इति सूत्रे कैयटः । सुपो धातुः । सुप् इति प्रत्याहारस्य ग्रहणं 'पञ्चम्या
स्तोकादिभ्यः' इत्याहलुगनमानविधानाज्ज्ञापनात् । निर्देशादिति । अन्यथा हि प्रथमा-

‘पूर्वनिपातः । पूर्व भूतो भूतपूर्वः । ‘इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च’ (वा १२३६, १३४१) । जीमूतस्येव । ६५१ अव्ययीभावः । (२-१-५) अधिकारोऽयम् । ६५२ अव्ययं विभक्ति-समीपसमृद्धिव्युद्भवार्थाभावात्प्राप्तिसंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगप-चसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । (२-१-६) ‘अव्ययम्’ इति योगो विभज्यते । अव्ययं समर्थेन सह समस्यते, सोऽव्ययीभावः । ६५३ प्रथमानिनिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।

त्वस्य द्वयोरप्यविशिष्टत्वाद् ‘उपसर्जनं पूर्वम्’ इत्यन्यतरस्य पूर्वनिपाते विनिगमनाविरह इत्यत आह—भूतपूर्वे चरडिति । पूर्व भूत इति । लौकिकविग्रहोऽयम् । पूर्वमिति क्रियाविशेषणम् । भूतपूर्व इति । समासत्वेन प्रातिपदिकत्वान् समुदायान् पुनर्यथायथं सुबुत्पत्तिरिति भावः । इवेनेति । इवेत्यव्ययेन सुवन्तस्य समानः । ‘सुपो धातु-’ इति लुगभावः । पूर्वपदस्य प्रकृ-तिसिद्धस्वरश्च भवति, न तु समासस्वर इति वक्तव्यमित्यर्थः । ‘सह सुपो’ इति सिद्धे समास-विधानमिवशब्दस्य पूर्वनिपातनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा अत्र इवशब्दस्यापि सुवन्तत्वाविशेषात् समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वान् पूर्वनिपातः स्यान् । जीमूतस्येवेति । अत्र जीमूत-शब्दस्य पूर्वपदस्य फिट्स्वरेणान्तादात्तत्वमेव, न तु समासस्येत्यन्तादात्तत्वम् अत्र यथार्थत्व-प्रयुक्तोऽव्ययीभावस्तु न, ‘तत्र तस्येव’ इति निर्देशान् । क्वाचित्कश्चायं समासः । अत एव वह्-वृत्ता एव पदपाठे अवगृह्णन्ति, याजुपास्तु भिन्ने एव पदे पठन्ति, ‘उद्वाहुरिव वामनः’ इत्यादिव्यस्तप्रयोगाश्च संगच्छन्ते । ‘हरीतकीं भुङ्क्व राजन् मातेव हितकारिणीम् ।’ इत्यत्र तु मातरमिवेति भवितव्यम् । ‘तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा’ ‘अभिहिते प्रथमा’ इति वातकस्वारस्येन प्रथमायाः कारकविभक्तित्वोक्तिपरभाष्येण च क्रियायोग एव प्रथमायाः प्रवृत्त्या मातेति प्रथमायाः मातृसदृशीमित्यर्थे असाधुत्वादित्यास्तां तावत् अव्ययीभावः । अधिकारोऽयमिति । एकसंज्ञाधिकारेऽपि अनया संज्ञया समास-संज्ञा न बाध्यत इति ‘प्राक्काङ्क्षान्-’ इत्यत्रोक्तम् । अव्ययं विभक्ति । विभक्त्यर्थाद्य-भावेऽप्यपदिशमित्यादि साधयितुमाह—अव्ययमिति योगो विभज्यत इति । अत्र ‘समर्थः पदविधिः’ इत्यतः समर्थग्रहणमनुवृत्तं तृतीयान्ततया विपरिणम्यते । समास इति अव्ययीभाव इति चाधिकृतम् । तदाह—अव्ययं समर्थेनेति । सोऽ-व्ययीभाव इति । स समासः अव्ययीभावसंज्ञः स्यादित्यर्थः । तथा च दिशयोर्मव्य-मित्यस्वपदविग्रहे मध्यार्थकस्य अपेक्ष्यव्ययस्य दिशयोरित्यनेन समाससंज्ञा । तस्य समास-स्याव्ययीभावसंज्ञा च सिद्धा । तथा च समासत्वात् प्रातिपदिकत्वे ‘सुपो धातु-’ इति सुबुत्पत्तिरिति दिशा अप इति स्थितम् । अत्र उपसर्जनकार्यं वदयन्नुपसर्जनसंज्ञामाह—प्रथमा-निर्दिष्टम् । ननु समासे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनम् इति व्याख्याने असंभवं, समासे

निर्दिष्टत्वाविशेषेऽपि उपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थत्वेन पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादिति भावः ॥ इवेनेति । अयमपि समासः पूर्ववत् क्वाचित्क एव । तेन जीमूतस्येवेत्यादौ तैत्तिरीयाणां पृथक्पदत्वेन पाठः । ‘उद्वाहुरिव वामनः’ इत्यादौ व्यस्तप्रयोगश्च संगच्छत इति मनोरमायां स्थितम् । विभक्त्यलोपश्चेति । समासावयवस्य सुपोऽङ्गविधाने-ऽपि समासादुत्पन्नस्य सोः ‘अव्ययान्-’ इति लुग् भवत्येव, अनुपसर्जने तदन्तस्याप्यव्ययत्वा-

(१-२-४३) समसशब्दे प्रथमानिर्दिष्टमुपमर्जनमत्र स्यात् ६५४ उपसर्जनं पूर्वम् ।
 (२-२-३०) समामे उपमर्जनं प्राक्प्रयाज्यम् । ६५५ एकविभक्तिं चापूर्व-
 निपाते । (१-२-४४) विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपमर्जनमत्रं स्यात् न
 तु तस्य पूर्वनिपातः । ६५६ गोत्रियोः उपसर्जनम् । (१-२-४८) उप-

सति 'सुपा घातु-' इति प्रथमाया लुप्तत्वात् । समामे चित्रीकृते प्रथमानिर्दिष्टम् इति व्याख्याने
 तु कृष्णं श्रितं कृष्णश्रित इत्यत्र विग्रहं कृष्णशब्दस्य द्वितीयानिर्दिष्टत्वादुपमर्जनं न स्यात् ।
 श्रितशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनं न स्यात् । अतो व्याचष्टे—समासशब्द इति ।
 समासपद समासविधायकशब्दपरमिति भावः । एव च । 'द्वितीया श्रित-' इति समास-
 विधायकशब्दे द्वितीयात्त्वस्यैव कृष्णशब्दस्य द्वितीयेति प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपमर्जनत्वम् । एव च
 'अव्ययम्-' इति समासविधायकस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपमर्जनत्वं स्थितम् । 'उपसर्जनं
 पूर्वम्' । प्राङ्ङारान् समान इत्यत्रिहृतम् । समाम इति प्रथमान्तं साध्यतया सप्तम्यन्तं विपरिण-
 म्यते, तदाह—समासे उपमर्जनं प्राक् प्रयोज्यमिति । पूर्वमित्यस्य पूर्वं प्रयोज्यमित्यर्थः
 इति भावः । एव च प्रवृत्ते अपत्यस्य पूर्वं प्रयागनियमं मिद्वं । अपदिशा इति स्थितम् । जत्र
 दिशाशब्दस्यापि उपमर्जनं समास—एकविभक्तिः । 'प्रथमानिर्दिष्टं समानं उपमर्जनम्' इत्यतः
 समाम इति उपमर्जनमिति चानुवर्तते । समाम इत्यत्र विग्रहवाक्यं लक्ष्यते । एकैव
 विभक्तियस्य तदेकविभक्तिः, नियतविभक्तिकमिति यावत् । एव च विग्रहं यन्नियत-
 विभक्तिकं तत्पूर्वनिपातमिन्नकार्ये कर्तव्यं उपमर्जनं स्यादित्यर्थः । फलितमाह—विग्रहे
 यन्नियतेति । निष्कौशाश्विगद उदाहरणम् । तत्र कौशाश्व्या निष्कान्ता निष्कान्तं
 निष्कान्तं निष्कान्ताय निष्कान्ताद् निष्कान्तस्य निष्कान्ते इति विग्रहेषु 'निरादय
 क्रान्तायै पञ्चम्या' इति समास निष्कौशाश्वि निष्कौशाश्वि निष्कौशाश्विना इत्यादि,
 इति स्थितिः । अत्र कौशाश्वीशब्द एव विग्रहं नियतविभक्तिकं इति तस्यापमर्जनं न-
 मतेन भवति । समासशब्दे कौशाश्वीशब्दस्य पञ्चमीनिर्दिष्टत्वमेव, न तु प्रथमानिर्दिष्ट-
 त्वमिति 'प्रथमानिर्दिष्टम्—' इत्यनेनापमर्जनं प्राप्नोति वचनम् । तत्र कौशाश्वीशब्दस्य
 अनेन उपमर्जनं केन न पूर्वनिपातः । तत्तद्विभक्त्यन्तैरेव समास इत्यत्र इदमेव मूलं
 प्रमाणम् । 'तुल्यार्थे-' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिदम् । प्रथमान्तपदेनैव समास इति
 'अनेनम्-' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । प्रवृत्तं च दिशयामर्थं मध्य मध्येनयादिवि-
 ग्रहवाक्येषु दिशाशब्दस्य नियतविभक्तिकत्वात् समासविधौ प्रथमानिर्दिष्टत्वाभावेऽपि
 अनेनापमर्जनं न भवति । पूर्वनिपातस्तु न भवतीति स्थितम् । गोत्रियो । 'ह्रस्वो

दिति वाच्यम् । अत्रय विभक्तिः । निभक्तिर्ह वाक्शक्तिः । विभक्त्यने अनया
 प्रातिपदिकार्थ इति व्युत्पत्तेः । अत्र एव वक्ष्यति—विभक्त्यर्थादिषु त्रियमानमव्यय-
 मिति । प्रथमानिर्दिष्टम् । अत्र समासपदं तद्विधायने लाक्षणिकम् । अन्यथा चिकी-
 षिते समामे यत्प्रथमान्तमिति व्याख्यानप्रसङ्गात् कृष्णश्रित इत्यादी श्रितादिव्यति-
 प्रसङ्ग इत्याशयेनाह—समासशब्द इति । विग्रह इति । अनुवर्तमानेन समास-
 ग्रहेण विग्रहा लक्ष्यत इति भावः । न तु तस्येति । 'अनन्तरम्-' इति न्यायापूर्व-

सर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् । 'अव्ययीभावश्च' (सू० ४५१) इत्यव्ययत्वम् । ६५७ नाव्ययीभावादतोऽस्त्वपञ्चम्याः । (२-४-८३) अदन्तादव्ययीभावात्मुपो न लुक्, तस्य तु पञ्चमी विना अमादेशश्च स्यात् । दिशयोर्मध्येऽपदिशम् । 'कलीवाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ।' इत्यमरः । ६५८ तृतीया सप्तम्योर्बहुलम् । (२-४-८४) अद-

नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इत्यतो ह्रस्व इति प्रातिपदिकस्येति चानुवर्तते । उपसर्जनस्येति गोस्त्रियां विशेषणम् । प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् । स्त्रीशब्देन स्त्रीप्रत्ययो गृह्यते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिः । उपसर्जनभूतस्य गोशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य चेति लभ्यते । तदुभयं प्रातिपदिकस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । तदाह — उपसर्जनमित्यादिना । अत्र च शास्त्रीयमेवोपसर्जनं गृह्यते, न त्वप्रधानमात्रम्, कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा ब्राह्मणः कुमारीत्वप्रातिप्रसङ्गात् । अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वमिति । तथा च अव्ययीभावसमासादुत्पन्नानां सुपाम् 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुक् स्यादिति शङ्कायामाह—नाव्ययीभावात् । अम् तु अपञ्चम्या इति छेदः 'नाव्ययीभावादतः' इत्येकं वाक्यम् । 'ण्यक्षत्रियार्पं—' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते । 'अव्ययादाप्सुपः' इत्यतः सुप इति च । अता अव्ययीभावो विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—अदन्तादव्ययीभावात् सुपो न लुगिति । अम् तु अपञ्चम्या इति वाक्यान्तरम् । पञ्चमीभिन्नस्य तु सुपः अमादेशः स्यात् । पञ्चम्यास्तु अम् न भवतीति लभ्यते । तदाह—तस्य पञ्चमीं विना अमादेश इति । अत्रापञ्चम्या इति प्रतिषेधोऽप्यम् अनन्तरत्वादम् एव भवति, न तु लुङ्निषेधस्यापि । एवं चादन्तादव्ययीभावान् परस्य सुपो न लुक्, किंत्वामादेशः । पञ्चम्यास्तु लुग् अमादेशश्च न भवतीति स्थितिः । सूत्रे एतत्सूचनार्थमेव तुशब्दः । 'अव्ययीभावादतोऽस्त्वपञ्चम्याः' इत्येवोक्तौ तु अदन्तादव्ययीभावान् परस्य पञ्चमीभिन्नस्य मुपो लुकाऽपवादः अमादेशः स्यादित्येव लभ्येत । एवं सति पञ्चम्या अमोऽभावे 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुक् स्यात् । अतो

सूत्रेण विहितस्य पूर्वनिपातत्वं न निषिध्यते । तेन कुमारीस्थित इत्यादौ न दोषः । गोस्त्रियोः । उपसर्जनस्येति गोस्त्रियां विशेषणम् । एकवचनं तु प्रत्येकाभिप्रायेण । गोस्त्रीभ्यां तु प्रातिपदिकं विशेष्यते । विशेषणेन तदन्तविधिरित्याशयेनाह—उपसर्जनं य इति । उपसर्जनमिह शास्त्रीयं गृह्यते, न त्वप्रधानलक्षणम् । तेन कुमारीवाचरन्वा ब्राह्मणः कुमारीत्वत्र न दोष इत्युक्तम् । स्त्रीप्रत्ययान्तमिति । स्वयधिकारोक्तटावाद्यन्तमित्यर्थः । तेनातिलक्ष्मीरित्यादौ नातिप्रसङ्गः । नन्वेवमपि राजकुमारीपुत्र इत्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत्, अत्राहुः—उपसर्जनस्य संसंबन्धिकतया यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदर्थं प्रति यद्युत्तरपदभूतयोर्गोस्त्रियोरुण्णीभावस्तदेव ह्रस्वत्वमिति भाष्यादावुक्तत्वात्त दोषः । भाष्यादावपि उत्तरपदभूतयोरित्यर्थलाभस्तु 'कृत्तद्धित—' इत्यतः समासपदानुवर्तनादिति द्वाध्यमिति । नाव्ययी । अत्र 'अपञ्चम्याः' इति प्रतिषेधोऽनन्तरत्वादम् एव, न तु व्यवहितस्यालुकोऽपि । अमुमेवार्थं द्योतयितुं सूत्रे तुशब्दः । तस्य पञ्चमीं विनेति । एवं चादन्तादव्ययीभावात्परस्य पञ्चमीभिन्नस्य सुपो

न्ताद्व्ययीभावात्तृतीयात्मसम्भार्वहलमम्भात् स्यात् । अपदिशम्, अपदिशेन
अपदिशम्, अपदिशे । बहुलप्रहणान् मुपद्रम् उमत्तगङ्गम् इत्यादौ सप्तम्या नित्य-
मम्भाव । 'विभक्तिः—' इत्यादरयमथ—विभक्त्ययादिषु वर्तमानमव्ययं मु-
त्तेन सह समस्यते, नाद्व्ययीभाव । विभक्तौ तावत्—हरौ इत्यधिहरि ।
सप्तम्यर्थस्यैवान्न द्योतकोऽपि । हरि डि अधि इत्यलौकिक विग्रहवाक्यम् । अत्र

छुट् निपिच्यत इत्यास्ता तावत् । अपदिशामिति । पञ्चमीभित्तविभक्तीनामुदाहरणम् ।
पञ्चम्यास्तु अपदिशादित्युदाहार्यम् । यद्यपि नपुमबहुवचनेनाप्येतत् सिध्यति, 'अव्य-
यीभावश्च' इति नपुसत्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वान् । तथापि 'गोस्त्रिया—' इति सूत्रं चित्रगु,
अतिखट्व इत्याद्यवमादरयकमिति इहापि न्यायवादापुन्यस्तम् । तदेवमव्ययमिति भाष्यादृष्टे-
नापि यागविभागेन अपदिशामिति रूपमाद्यन वृद्धसमतमित्याह—कलीवाव्ययमिति ।
तृतीया । 'नाव्ययीभावान्—' इत्यस्माद् अन इयनुवर्तते, तदाह—अदन्तादिति । अमा-
देशाभाव तु 'नाव्ययीभावान्—' इयलुक् । ननु वति मिद्वे किं बहुलप्रहणेनत्यन आह—
बहुलप्रहणादिति । तदेवमव्ययमिति योग विभज्य व्याख्याया तदुत्तरखण्ड व्याख्यानुमुप-
मते—विभक्तीत्यादरयमर्थ इति । विभक्तीत्यनन विभक्त्यर्थो विभक्तिः । उच्यन्ते इति
वचना । कमणि ल्युट् । विभक्ति, समीप, समृद्धि, व्यृद्धि, अर्थाभाव, अत्यय, अमप्रति, शब्द-
प्रादुर्भाव, पश्चात्, यथा, आनुपूर्व्य, यौगपद्य, सादृश्य, सपत्ति, साकल्य, अन्त एतेषा पाठशाना
द्वन्द्व । ते च वचनाश्च इति विग्रह । विभक्त्ययादिषु वाच्यत्वित्यर्थ अव्ययीभाव समास
इति चाभिहितम् । तदाह—विभक्त्यर्थादिप्रति । विभक्तौ तावदिति । विभक्त्यर्थे
प्रथममुदाहृत इत्यर्थं । हरौ इत्यधिहरीति । हरौ इति लौकिकविग्रह । तेन यावदव-
गम्यते तावदवाधिहरीति समानेनाप्युच्यत इत्यर्थं । अत्रिशब्दस्य हरावित्यनत अव्य-
यीभावमभावे सुब्लुकि ममामविवावव्ययमिति प्रथमानिदिष्टत्वाद् अथे पूर्वनिपाते
समासादुत्पत्तस्य नुप 'अव्ययादाभ्युप' इति दुर्गिति भाव । ननु लौकिकविग्रह समस्य-
मान अविशब्द कुना नापात्त इयत आह—सप्तम्यर्थस्यैवान्न द्योतकोऽपि-
रिति । तथा चाधिद्यात्याथस्य अपिकरणत्वस्य सप्तम्यैव उक्तत्वाद् अधिशब्दा न
पृथगुपात्त, नित्यसमासताया वक्ष्यमाणत्वन स्वपदविग्रहानोचियादिति भाव । ननु
हरौ इति परिनिष्ठितमधिकार्यस्य समाने सति औ इयस्य नुपा लुकि समास रेषादि-
छुट् न, पञ्चम्यास्तु दुगादेशावुभावानि न भवत इति म्यनम् । अत निम्, आधि-
हरि । दिशयोरिति । दिशारिणि हन्ते विग्रहऽपि एतदेव रूपम् । दिशश्चब्दस्य
शरदादिषु पाठादृत् । अपदिशामिति । पञ्चमीव्यनिरित्तविभक्तीनामुदाहरणमिदम् ।
पञ्चम्यास्तु अपदिशादित्युदाहार्यम् । विभक्तौ तावदिति । तावच्छब्द क्रमार्थ ।
लौकिक विग्रहवाक्य प्रदत्तं यति—हराविति । प्राचा तु हरौ अत्रित्येति विगृही-
तम् । तदमन्, अधिहरीत्यत्र अत्रित्येत्यर्थस्याप्रतीते । हरि ङाति । अलौकिके
विशब्दस्यैव प्रवेश उचित 'अन्तरङ्गमनि—' इति न्यायान् । अथवा डेरीत्व वृत्ते
अधिहरीति मभावे हरिशब्देकारो दुर्गम स्यादिति भाव । इह हरावतीति म्यने

निपातेनाभिहितेऽप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात्सप्तमी । ६५९ अव्ययीभावश्च ।
 (२-४-१८) अयं नपुंसकं स्यात् । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (सू ३१८) ।
 गोपायतीति गाः पातीति वा गोपाः, तस्मिन्नित्यविगोपम् । समीपे—कृष्णस्य समी-
 कारः कुतः श्रूयेतेत्यत आह—हरि डि इति । संधिकार्यात् प्रागलौकिकविग्रहवाक्य एव
 समासप्रवृत्तेः 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति भाष्यसंमतत्वादिति भावः । यथा चैतत् तथा भूत-
 पूर्वं इत्यत्रानुपमेवोक्तम् । नन्वविना निपातेनाधिकरणत्वस्यात्कत्वात् कथं हराविति सप्तमीत्यत
 आह—अत्र निपातेनेति । वचनेनेति । सुपेत्यनुवर्त्य सुवन्तेनात्र समासविधिसामर्थ्यात्
 सप्तमी स्यादेवेति भावः । वस्तुतस्तु अनभिहितसूत्रभाष्ये तिङ्कृतद्वितसमासैरित्येव परिगणनं
 दृष्टम् । अतो निपातेनाविना अभिहितेऽप्यधिकरणत्वे सप्तमी निर्वाधा । 'विपवृजोऽपि संबध्यं
 स्वयं छेत्तुमसांप्रतम्' इत्यत्र तु एष्टव्य इत्यध्याहार्यम् । कृताऽभिधानाद् विपवृक्षाद् द्वितीया
 न भवति । न च कृतद्वितसमासैरिति परिगणनं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति वाच्यम्, 'कटं करोति
 भीष्ममुदारं दर्शनीयम्' इत्यत्र परिगणनफलस्यान्यथासिद्धेरेव तत्रोक्तत्वादित्यास्तां तावत् ।
 अव्ययी भावश्च । अयं नपुंसकं स्यादिति । 'स नपुंसकम्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः ।
 नपुंसकत्वस्य फलमाह—ह्रस्वो नपुंसक इति । गोपायतीति । रक्षतीत्यर्थः ।
 'गुपू रक्षणे' विच् । 'आयादय आर्धवातुके वा' इत्यायप्रत्ययः । 'लोपो व्योः—'इति
 यलोपः । 'वेरपृक्तस्य' इति वकारलोपः । गोपाशब्द आकारान्तः । गाः पातीति ।
 पातैर्विचि उपपदसमासे गोपाशब्द इति भावः । अधिगोपमिति । विभक्त्यर्थे-
 ऽव्ययीभावसमासे सुब्लुकि नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वे सति 'नाव्ययीभावात्—'इत्यमि पूर्वरूप-
 इति प्राचोक्तमुपेक्षितम् । नित्यसमासेषु अस्वपदविग्रहस्यैवोचितत्वात् । अभिहितेऽ-
 पीति । द्योतितेऽपीत्यर्थः । वचनसामर्थ्यादिति । सुपेत्यनुवर्त्य सुवन्तेन समास-
 विधानसामर्थ्यात्सप्तमी स्यादेवेति भावः । नन्वभिहितेऽधिकरणे 'प्रातिपदिकार्थमात्र-'
 इति प्रथमैव स्यान्न तु सप्तमीति चेत्, अत्राहुः—अधीत्यस्य सुवन्तेन समासस्यावश्य-
 कत्वेऽधिशब्दद्योत्याधिकरणार्थवाचकविभक्तेरेवेह स्वीकर्तुमुचितत्वादिति । यत्तु प्रसाद-
 कृता व्याख्यातम्—तिङ्कृतद्वितसमासैरिति परिगणनादविनाभिहितेऽपि सप्तमी
 स्यादेवेति । तन्न, परिगणनस्याकरे प्रत्याख्यातत्वात् 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रे स्वय-
 मपि तथैवोक्तत्वात् । 'क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः' इति प्रयोगविरोधाच्च । अत्र
 व्याचक्षते—'वचनग्रहणं विभक्त्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते' 'साकल्यान्तेषु' इत्येव वक्तव्ये
 वचनग्रहणात् । एवं च तत्सामर्थ्याद्विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययस्येह ग्रहणम् । तेन वृक्ष-
 स्योपरि, वृक्षस्य पुर इत्यत्र समासो न भवति । उपर्यादयो हि दिग्देशकालेष्वपि वर्तन्ते
 न तु विभक्त्यर्थमात्रे । अत एव 'क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः' इत्यादौ नातिप्रसङ्गः,
 इति शब्दस्य सर्वनामवत्प्रकृतपरामर्शकत्वेन कर्मत्वमात्रानभिधायकत्वात् । एवं च
 विभक्तिशब्दः सप्तम्यां पर्यवस्यति । अत एव परिशिष्टे—'अधिकरणे' इत्येव सूत्रितम् ।
 पाणिनिस्तु मात्रालाघवमभिप्रेत्य विभक्तिशब्दं प्रायुङ्क्त, इति । अन्ये तु—'लाघवात्
 'दिसमीपसमृद्धि—'इति वक्तव्ये विभक्तिग्रहणाद्विभक्तिशब्दो न सप्तम्यां पर्यवस्यति ।

पप्रकृष्णम् । ममदा ग्रामम्, निक्का लङ्काम्, आराट्टनादियत्र तु नाव्ययी-
भाव, 'अभित परित् —' (रा १४४२) 'अव्यागन् —' (सू ५९५) इति
द्वितीयापञ्चम्याविधाननामध्यात् । मद्राणा ममृद्धि 'ममद्रम् । यन्नाना व्युद्धि-
दुर्ध्वन्तम् । विगता रुद्धिव्युद्धि । मञ्जिकाणामभावा निर्मलिकम् । हिमस्याय-

मिति भावः । 'गात्रिया —' इति तु नाव प्रमज्ज्यन्, श्रीप्रत्ययान्नवामावात् । समीप
इति । समीपार्थेनाव्ययस्य ममान् उदाहरणं वक्ष्यन् इत्यर्थः । कृष्णस्य समीप-
मिति । लोकिद्विग्रहवाक्यमनन् । अत्र ममस्यमानस्य उपगमस्य स्थाने समीप
मिति प्रयुक्तम् । कृष्णस्य उप इति तु न विग्रहः, नियममापत्तनम्पदविपरीतविधानम् ।
तनु ममया ग्रामम्, निक्का लङ्काम्, आराट्टनात् इत्यत्रापि ममयाप्ययाना समीपार्थत्वाद्
अव्ययीभावः स्यात्, ततश्च 'ग्राम ममया, ग्राम निक्का, वनादारान्' इति प्रयागा न स्यात् ।
अव्ययीभावममाम् अव्ययस्य पूर्वनिपतनियमादियत्र आह — ममयेति । विधानमामर्श्या-
दिति । 'ममदा ग्रामम्, निक्का लङ्काम्, आराट्टनात्, इत्यत्र गेपपठ्ठा मयामपि अव्ययी-
भावममाने मति प्रतिपदिकावयवाद् उपपदविभक्त्या द्वितीयापञ्चम्या पठ्या वा दुवि-
मयामान् प्रतिपदिकायादिविवक्षायां सर्वामु विभक्तिषु जानामु यथायथम् अस्मात् तद्विकल्प च
'ममयाग्रामम्, निक्का लङ्काम्, आराट्टनात्, ममयाग्रामम्, निक्का लङ्केन, आराट्टनात्, ममयाग्रामे,
निक्का लङ्के, आराट्टने' इति स्यादत्र । तत्र द्वितीयापञ्चम्या प्रविध्यर्थं स्यात्, पठ्यैव
गनार्थवान् । न च ममामान् पुनरुपपदविभक्तौ द्वितीयापञ्चम्यौ शङ्क्ये, ममृष्टवृत्तया पुन
प्रवृत्तयागान् । वस्तुतस्तु मध्यायकमनयात् इत्यग्रे द्वितीयाविधानस्य दुरार्थकाराच्छङ्क्यग्रे
पञ्चमीविधानस्य चग्नितार्थत्वाद् इदमयुक्तम् । न चैत्र मति 'ममया ग्रामम्' इत्यादौ अव्ययी-
भावः शङ्क्य, अमल इत्यादावि विभक्त्यर्थममोपादिमात्रवृत्त्यव्ययस्यैव प्रवृत्तान् ममया-
निक्कापञ्चम्याना चात्रिकराग्नितिप्रधानतया समीपमानवृत्तिराभावात् । ग्रामस्य समीप
इति हि तपामर्थः । उपपदत्तु तन्भावावाची । उपपत्त्या भक्ता इत्यत्र कृष्णामामीय-
वन्त इति वामान् । मद्राणा ममृद्धिरिति । नमित्यव्ययपर्याय ममृद्धिश्च
विग्रहवाक्ये ज्ञेय एतच्चनविहितममामस्य तिप्रतया अस्वरद्विग्रहः । एवमप्रेर्जि
ज्ञेयम् । ममद्रमिति । सर्वत्र मुञ्जुगादि पूर्ववत् ज्ञेयम् । ममृद्धा मद्रा ममद्रा
इत्यादा तु नाव्ययीभावः, वचनग्रहणायामर्थेनाव्ययार्थप्राधान्य एव तत्प्रवृत्तेरिति भाव्ये
स्पष्टम् । यन्नाना व्युद्धिदुर्ध्वन्तमिति । दुर्ध्वन्तार्थं व्युद्धिशब्दा विग्रह
ज्ञेयः । विगतेति । अमात्रप्रतियागिनोत्यर्थं रुद्धेरभावो व्युद्धिरिति यावत् ।
न चार्थभावमिति भ्रमिनव्यम्, ममस्यमानपदार्थाभावस्यैव तत्र विरहितवान्,
इह च यवनाभावस्याप्रतीत यवनीयवृद्धयभावस्यैव प्रतीते । तद् ध्वनयन् अर्था-

१ अय पाठा वाग्मनाम्नानुरागी । इतरत्र तु 'ममद्रम्' इति पाठः ।

योऽतिहिमम् । अत्ययो व्वंसः । निद्रा संप्रति न युज्यत इत्यतिनिद्रम् । हरि-
 भाव उदाहरति—मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकति । विग्रहे निशब्दमनार्थकमभावपद-
 मिति भावः । घटः पटो नेत्यत्र तु नाव्ययीभावः, अर्थग्रहणसामर्थ्यात्ताभावस्तेव विवक्षि-
 तत्वात् । हिमस्यात्ययोऽतिहिममिति । अतीत्यव्ययपर्यायः अत्ययशब्दा विग्रहे ज्ञेयः ।
 अर्थाभावेत्यनेन पोतकृत्यं निरस्यति—अत्ययो ध्वंस इति । अर्थाभावशब्देनात्यन्ताभाव एव
 विवक्षितः । तेन पटस्य प्रागभावो निष्पटमिति न भवतीति भावः । सूत्रे असंप्रतीत्यस्य संप्रति न
 युज्यत इत्यर्थः । 'एतंहि संप्रतीदानीम्' इत्यमरः । युजिक्त्रियान्तभविण एकार्योभावात्तस्मासः ।
 तदाह—निद्रा संप्रति न युज्यत इत्यतिनिद्रमिति । अतीत्यव्ययस्यासंप्रत्यर्थकस्य
 स्थाने 'संप्रति युज्यते' इति विग्रहवाक्यं ज्ञेयम् । सूत्रे शब्दप्रादुर्भाव इत्यनेन शब्दस्य
 तु 'संन्ययाव्ययासन्ना—' इति वट्टोद्बोधयिनि 'उपदशाः' इति यथा । विधानसामर्थ्या-
 दिति । ननु नमयाग्राममित्यादौ द्वितीयाविधानसामर्थ्यान्मास्त्वव्ययीभावः, आराट्-
 नादित्यत्र तु भवेदेव, 'अन्याराट्—' इति पञ्चमीविधानस्य दूरार्थकाराच्छब्दयोगे
 सावकाशत्वादिति चेत्, अत्र केचिदुत्प्रेषयन्ति—'दूरान्तिकार्थैः पष्ठ्यन्तरस्याम्' इति
 पष्ठीपञ्चम्योः प्राप्तयास्तदपवादतया पञ्चम्येव तेन विधीयते । तथा चान्तिकार्थकाराच्छ-
 ब्दयोगेपष्ठ्यपवादतया पञ्चमीविधानं निरवकाशमेवेति तत्सामर्थ्यादव्ययीभावां नेत्युक्तिः
 सम्यगेवेति । तदपरे न क्षमन्ते । 'अन्तिकार्थाराच्छब्दयोगे विशिष्य पञ्चमीविधाना-
 भावात्, 'अन्याराट्—' इति सूत्रस्य त्वन्यत्र कृतार्थत्वाच्च, सामीप्ये आराट्त्वमित्यव्ययी-
 भावो दुर्वार एवेति । एवं हि व्याकुर्वतां 'पदस्येत्यपकर्षभावे भृशार्थे सावकाशोऽयं
 यङ् पौनःपुन्ये परेण द्विवचनेन वाचेत' इति 'नित्यवीप्स्योः' इति सूत्रस्य मनोरमाग्रन्थो-
 ऽनुकूल इति दिक् । सुमद्रमिति । उत्तरादार्थप्राधान्ये तु 'कुगति—' इति तत्पुरुषः ।
 समृद्धा मद्राः सुमद्राः । दुर्यवनमिति । न चायंभावेनेह सिद्धिः, येन समस्यते
 तदीयायभावेऽत्र समासस्वीकारात् । न चेह यवनानामभावः येनार्थाभावे समासः
 स्यात्, किं तु तदीयाया ऋद्धेरभाव इति । निर्मक्षिकमिति । संसर्गाभावेऽयं समासो
 न त्वन्येनाभावेऽपि । अर्थग्रहणसामर्थ्येन समस्यमानपदजन्यप्रतीतिविशेषविरोधिन
 एवाभावस्य ग्रहणात् । अन्योन्याभावस्य तु प्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधात्तस्य च
 प्रकारत्वेऽप्यविशेष्यत्वात् । ये तु वदन्ति—'घटः पटो नेत्यत्रापि पटत्वात्यन्ताभाव
 एवार्थः, आकृत्यधिकरणन्यायेन जातेः पदार्थत्वादिति, तेषामपि मते अर्थग्रहणसामर्थ्या-
 देवाक्षिप्तधर्म्यभावे अयं समासो न तु धर्माभाव इति न दोषः । अत्यय इति ।
 स्पष्टार्थमेतत्, अर्थाभावेन गतार्थत्वात् । अर्थाभावेन संसर्गाभावो विवक्षिता न त्वन्यो-
 न्याभावः । घटः पटो नेत्यत्रातिप्रसङ्गादिति निष्कर्षात् । संप्रति नेति । संप्रतीत्यव्य-
 यमिदानीमित्यर्थः । 'एतंहि संप्रतीदानीम्' इत्यमरोक्तेः । तच्चाधिकरणशक्तिप्रधानत्वा-
 दिक्रयापदेनैवान्वयार्हम् । निषेवोऽपि क्रियाया एवोचितः, तदेतदाह—युज्यत इति ।
 असंप्रतीति सौत्रप्रयोगे तु युजिक्त्रियान्तभविण नञ्समास इति बोध्यम् । यत्तु प्रसाद-
 कृतोक्तम्—'असंप्रति संप्रत्यभाव इत्यर्थः । अनेन उपभोग्यवस्तुनो यो वर्तमानः कालः

शब्दस्य प्रकाश इतिहरि । विष्णा पश्चादनुविष्णु । पश्चाच्छब्दस्य तु नाथ
समाम्, 'तत् पश्चान्नस्यते छस्यते' इति भाष्यप्रयोगात् । याग्यनाथीप्मापदा-
र्थाननिवृत्तिमाह्वयानि यथार्था । अनुष्णम्, रूपस्य योग्याभिमयथ । अर्थमर्थ
प्रति प्रत्यर्थम् । प्रतिशब्दस्य वीप्माया कर्मप्रवचनीयमज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्यागे
द्वितीयागर्भं वाक्प्रमपि । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । हरे माह्वय सहृति ।

प्रकाशनं विवक्षितम्, तदाह—हरिशब्दस्य प्रकाश इतिहरि इति । इनीत्य-
व्यय शब्दप्रकाशे वर्तते । तस्य हरिशब्देन स्वरूपपरेण पष्ठघन्तेन समाम इति भावः ।
विष्णो पश्चादनुविष्णु इति । अनु इत्यन्य पश्चादर्थे वक्तुं इयर्थः । भाष्येति । 'अथ
परस्मिन्—' इति मूलभाष्य इयर्थः । 'तत् पश्चान्' इत्यत्राव्ययीभाव पश्चाच्छब्दस्य पूर्वनिर्णय-
स्यादिति भावः । एतद्भाष्यप्रयोगादेव एतत् सूत्रे तत्तदर्थवाचकपदघटकतया गृहीताऽन्येन तत्तदर्थ-
वेनाय ममाया नति विज्ञायते । अत्र एव 'यथाष्माह्वये' इति सूत्रे साह्वयसप्ततीति प्रामो-
तीत्येवात्त भाष्ये । यथाशब्देन तु भवत्येव समाम्, उत्तरमूधारम्भान् । सूत्रे यथाशब्देन तदर्थो
लक्ष्यते । यथार्थे विज्ञमानमव्यय समस्यत इति लभ्य इत्यभिप्रत्याह—योग्यतेति ।
अनुरूपमिति । अत्रानु इत्यन्य याग्यनायाम्, अत्रा यथार्थे वक्तुं इति भावः । अर्थमर्थ
प्रतीति । लाङ्किकविग्रहसाम्यम् । अत्र वीप्माया द्विवचनम् । 'लक्षणेत्थभूतास्यान्—' इति
वीप्माया द्यायाया प्रत कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्यागे द्वितीया । समामे तु द्विवचनं न ममा-
सन वीप्माया द्यातित्वाद् इति 'इयवरत्' इति सूत्रे कैयट । प्रतिनी तस्यात्तत्वादिति
तु तत्त्वम् । नन्वर्थमर्थ प्रतीति लौकिकविग्रहप्रदर्शनं न सम्भवति । नियसमामत्वा-
दित्यत आह—प्रतिशब्दस्येति । सामर्थ्यादिति । अव्ययीभावममामस्य नित्य-
त्व तु रैष्यपठ्यामपि अव्ययीभाव मुञ्जुवि ममायात् सर्वविभक्तीनामम्भावे तद्विकल्प
च प्रत्यय प्रत्ययेनस्यादिमिद्वे द्वितीयाफलक प्रते कर्मप्रवचनीयविविधानमनर्थक स्या
दिति भावः वस्तुतस्तु प्रतिस्थानमित्यादौ 'उपमार्गात्मुनानि—' पत्वाभावसपादनं
कर्मप्रवचनीयत्व चरितार्थमेव । 'अर्थमर्थ प्रति प्रत्यर्थम्' इति 'संरूपाणाम्—' इति सूत्रे
भाष्ये प्रयागदर्शनाद् इह वैकल्पिकममास इति तत्त्वम् । शक्तिमनतिक्रम्य यथा-
शक्तीति । 'परावरयागे च' इति क्त्वाप्रत्ययः । परावरत्व च बौद्धम् । अत्र यथेय-
स निषिध्यत इति । तत्, अधिनरणशक्तिप्रधानस्य त्रिययैवान्वयाहस्य 'निषेध प्रति
प्रतियागिवनात्रयस्थापुक्त्वात् । न हि भूतके घटा नास्तीत्यनन्त भूतल निषिध्यत इति
वन्निदम्भुपैति, येनात्र वनमानकार्गनिषेधा युक्त्यहं म्यान् । इतिहरीति । स्वरूप-
पर पष्ठघन्तेन हरिशब्देन मह प्रकाशार्थस्तेतिशब्दस्य समाम । तत् पश्चादिति ।
सति चात्राव्ययीभावे पश्चाच्छब्दस्य पूर्वनिर्णय स्यादिति भावः । भाष्यप्रयोगा-
दिति । 'अनकर्मपदार्थे' इति सूत्रे 'सर्वपश्चान्' इति भाष्यप्रयोगाच्चेत्यपि वाच्यम् ।
प्रत्यर्थमिति । वृत्ती वीप्मानर्भावात् द्विवचनम् । प्रतिशब्दस्येति । यत्त्वाह—
'ग्रामस्य वृत्त प्रतीयत्र मायेनत्वेन समामाभावे द्वितीयाविधानं भावकाशमिति ।

वक्ष्यमाणेन सहस्य सः । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण युगपदिति विग्रहे—
६६० अव्ययीभावे चाकाले । (६-३-८१) सहस्य सः स्यादव्ययीभावे, न
तु काले । सचक्रम् । काले तु सहपूर्वाह्णम् । सदृशः सख्या ससखि । यथार्थ-
त्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम् ।
क्षत्राणां संपत्तिः भक्षत्रम् । ऋद्धेराधिक्यं समृद्धि, अनुरूप आत्मभाव. संपत्ति-
रिति भेदः । तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमस्ति । साकल्येनेत्यर्थः । न त्वत्र तृणभक्षणे

व्ययं पदार्थानतिक्रमे वर्तत इत्यर्थः । हरेः सादृश्यं सहरीति । अत्र सहत्यव्ययं सादृश्ये
वर्तत इति भावः । वक्ष्यमाणेनेति । 'अव्ययीभावे चाकाले' इत्यनेनेत्यर्थः । ज्येष्ठस्या-
नुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठमिति । कार्यं कृतमिति शेषः । तत्तद्विभक्त्या विग्रह इति पक्षाभि-
प्रायेणेदम् । पूर्वस्य ब्रमेण इत्यनुपूर्वम्, ततः स्वार्थे ष्यञ् । 'यद्यपि एतत्सूत्रगृहीताव्ययेन
समासो नेत्यनुपदमेवाकम्, तथापि सूत्रगृहीतानुनाप्यनुज्येष्ठमिति समास', अनुपूर्वेति
निर्देशात् । सूत्रे युगपच्छब्दात् स्वार्थे ष्यञ् यौगपद्यशब्दः । तदध्वनयन्नाह—चक्रेण
युगपदिति । युगपदयस्य सहशब्दस्य चक्रेण इत्यनेन समासे कृते सतीत्यर्थः । युगपच्छ-
ब्देन तु न समासः, सूत्रे गृहीतत्वादिति भावः । अव्ययीभावे । सहस्य सः स्यादिति ।
'सहस्य सः संज्ञायाम्' इत्यतः सदनुवृत्तेरिति भावः । न तु काल इति । कालवाचके परे
सहस्य सा नेत्यर्थः । सचक्रमिति । चक्रेण युगपत्प्रयुक्तमित्यर्थः । सहपूर्वाह्णमिति ।
समीपादौ अव्ययीभावः । सूत्रे सादृश्येति स्वार्थे ष्यञ् । तद ध्वनयन्नाह—सदृशः सख्या
ससखीति । सहेत्यव्ययं सदृशार्थकमिति भावः । गुणभूतेऽपीति । वचनग्रहणसामर्थ्य-
नाव्ययार्थं प्राधान्य एव समासप्रवृत्ते. शुणीभूतसादृश्ये अप्राप्त्या सद्ग्रहणमिति भावः ।
क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रमिति । क्षत्रियाणामनुहपं कर्मेत्यर्थः । सहेत्यव्ययमत्र संपत्तौ
वर्तत इति भावः । संपत्तिममृद्धिशब्दयोः पौनरुक्त्यं परिहरति—ऋद्धेरिति । धनधान्या-
देरित्यर्थः । अनुरूप इति । अनुरूपो योग्य आत्मभावः, स्वोचितं कर्मेति यावत् ।
तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमस्तीति । 'परावरयोगे च' इति क्त्वा । परावरत्व बौद्धमेव ।
सहशब्दोऽत्रापरिवर्जने वर्तते । न तु तृणसहभावेऽपीति भावः । नन्वेवं सति साकल्ये

तत्र, नित्यसमासेषु 'सविशेषणानां वृत्तिर्न' इत्यस्याप्रवृत्तेः । आनुपूर्व्येणेति । अनु-
पूर्वस्य भाव आनुपूर्व्यम्, ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । चक्रेण युगपदिति । अत्र केचित्—
युगपच्चक्रमिति समासेनैव भवितव्यम्, युगपच्छब्दस्याप्यव्ययत्वात्, किं तु 'चक्रेणैककाले
इत्यादि विग्रहीतुमुचितमित्याहुः । सहपूर्वाह्णमिति । साकल्येऽव्ययीभावः । गुण-
भूतेऽपीति । यदि सादृश्य इति नोच्यते, तर्हि यत्र सादृश्यं प्रधानमवगम्यते तत्रैव
स्यात्, अव्ययार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावे औत्सर्गिकत्वादिति भावः । अन्त इति । इदानी-
मेतावान् प्रदेशोऽध्येतव्य इति यावतो ग्रन्थप्रदेशस्य परिग्रहः कृतस्तदपेक्षा समाप्तिरि-
हान्तशब्देन विवक्षिता, सा चासकलेऽप्यव्ययने भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते ।

१ यद्यपि 'यद्यपि' इति कचिदपि नास्ति तथापि उत्तरत्र 'तथापि' इति दर्शनात्
अस्माभिर्निवेशितम् ।

नात्ययम् । अन्त-अग्निग्रन्थयन्मन्धोते माम्नि । ६६१ यथाऽसान्श्ये ।
 (२-१-७) असादृश्य एव यथाशब्द ममस्यने । ननु न—यथा हरिस्तथा
 हर । हरत्प्रमाणं यथाशब्दो दानयति । तेन सादृश्य इति वा 'यथाय इति
 वा प्राप्त निषिध्यत । ६६२ यावदवधारणे । (३-१-८) यावन् भोकास्ता

कथमिदमुदाहरण म्याप्त्यत आह—सात्त्विकेनेत्यर्थ इति । पाने परिविष्ट मकल भक्ष्य-
 तीति यावन् । न त्वत्रेति । कृष्णमणस्याप्रमत्तरिति भावः । अन्त इति । उदाहरण
 वक्ष्यत इति २९ । मूने अन्तशब्देन अनावयवमाहित्य विवक्षितमित्यभिप्रेत्यादाहरति—
 अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते माम्नीति । अग्निशब्देन अग्निग्रन्थप्रतिपादका प्रया विवक्षित ।
 तेनात्ताम्यवन महिन् यथमिति विग्रहः । अग्निग्रन्थपर्यन्तमिति बहुव्रीहि । ग्रन्थमिति अ-
 यद्वार्याध्याहारः । अधीत इति तु न भवामप्रविष्टम् । अनावयवन अग्निग्रन्थन महिन् वेद
 कल्पसूनादिभागमधीत इत्यर्थः । अत्र कृत्स्नस्यानध्येतव्यत्वाद् अग्निग्रन्थपर्यन्ताध्ययनं तत्राभ्यास-
 नवगमात् सात्त्विक्यावृणक्ति । यथाऽसादृश्ये । असादृश्य इति ध्वेन, व्याख्यानात् ।
 असादृश्ये योग्यतावीप्सापत्त्यननिवृत्तिरूप वतमान यथयव्यय ममस्यत इत्यर्थस्य यथाय
 स्वादेव निन्दे नियन्त्रयमिदमित्याह—असान्श्य एवेति । ननु 'प्रकारवचनं याद् इति
 विहित्तथा प्रत्ययान्तस्य कथं सादृश्ये वृत्तिरित्यत आह—हरेरिति । सामान्यस्य भवत्वा यो
 विशेषः स प्रकारः तस्मिन् प्रकारे शालिति 'प्रकारवचनं याद् इत्यस्याय । ततश्च
 यद्विशेषपञ्चान् हरि तद्विशेषपञ्चान् हर इति वाच्ये सति यदाच्छब्दाम्या तथा प्रकारया
 अवधानगमा उपमानत्वप्रतीतिरिति भावः । तेनेति । प्राप्तमित्यत्रान्वयः । सादृश्या-
 वत्त्वेनत्ययः । सात्त्विक्य इति वेति । अवयव विभक्ति— इति मूलगतं सादृश्ये वत-
 मानमव्यय ममस्यत इत्यशेन वा यथार्थे विद्यमानमव्यय ममस्यत इत्यशेन वा प्राप्त-
 मव्ययीभावममानकार्यं निषिध्यत इति भावः । आप्ये तु प्रकारवचनं यथाशब्दमागे
 सादृश्येयनैव प्राप्तिरुक्ता । न तु यथायत्वेन प्राप्तिरुक्ता । यथाशब्दस्य सूत्रगृहीतत्वेन
 तत्रागे यथार्थत्वप्रवृत्तरिति तत्राय इति शब्देदुरोक्षे विस्तरः । यावदवधारणे ।

माम्नीति । अग्निशब्देन प्रतिपादकग्रन्थं वर्त्ते, न च तृतायान्ता निय ममस्यत ।
 न चैवमग्निना महिन् प्रयागा दुग्धम इति वाच्यम्, साहित्यमानस्य विवक्षया तत्रया-
 गस्यापपत्तेः । अनवविख्याया तु ममामस्य नियत्वाग्निग्रन्थपर्यन्तमित्यस्वप्नविग्रहा
 दर्शनः । यत्तु क्वचित् अग्निरन्तोऽप्येति प्रथमात्वेनाग्नेरन्तत्वमिति पष्ठयन्तन वा विग्रहः,
 समामाग्निं प्रथमान्तन पष्ठयन्तेन वेत्याहुः, तत्र, महर्षिन्दस्यान्तवाचकं वामावादान्त
 स्वस्य तु मन्तरामगमान् सत्पुत्रे वृतीयाया न्याय्यत्वाच्च मनुष्यमत्तायन मात्स्यस्यैव
 माग्नीयान्तराग्निं साहित्यप्रोक्तस्य, राम वृतीयन्तन, समाम स्वीकृत्य इह तापस्ति-
 त्यागस्य निष्प्रमाणत्वाच्च । अत्रेदं वाच्यम्—'तन्धीत— इत्यध्येतप्रत्ययस्य वैरन्त्य
 कत्वाग्नीयत्राण् नात् । कृतेऽप्यध्येतृणि सर्वादि भादेश दुग्धवत्त्व इति वक्ष्य-
 मात्वाभावे च ममिति । यथाऽग्ना । निमदेत्याय 'सादृश्ये यथा' इत्येव वक्ष्ये
 विरतिनञ्चारणं नञ् इत्यङ्गमात्रमिति व्याचष्टे—असादृश्य इति । यावन्त

वन्तोऽच्युतप्रणामा यावच्छ्लोकम् । ६६३ सुप्रतिना मात्रार्थे । (२—१—१)
शाकस्य लेशः शाकप्रति । मात्रार्थे किम्-वृक्षं वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत । ६६४

इयत्तापरिच्छेद गम्ये यात्रदित्यव्ययं समस्यते । सोऽव्ययीभाव इत्यर्थः । यावन्त इति । यत् परिमाणं येषामिति विग्रहे 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इति वतुप्प्रत्ययः । यात्रदित्यव्ययमेव समस्यते, विग्रहस्तु तद्वितान्तेनैव, नित्यसमासत्वेन अस्वपदविग्रहौचित्यात् । अवधारणे किम् । यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् । इयद् भुक्तमिति नावधारयतीत्यर्थः । सुप्रतिना मात्रार्थे । सुविति छेदः । मात्रा लेशः तस्मिन्नर्थे विद्यमानेन प्रतिना मुवन्तं समस्यत इत्यर्थः । सुवित्यनुवर्तमाने पुनः सुवग्रहणं संनिहितस्याव्ययमित्यस्याननुवृत्त्यर्थम् । तद् ध्वनयन्नुदाहरति-शाकस्य लेशः शाकप्रतीति । अत्र प्रतीत्यव्ययं मात्रार्थकम् । अतस्तेन शाकस्येति मुवन्तस्य समासः । समास-विधौ सुवन्तस्य प्रथमानि दष्टत्वेन उगसर्जनत्वात्पूर्वनिपातः, न तु प्रतेः, तस्य समासविधौ तृतीयानिर्दिष्टत्वात् । वृक्षं वृक्षं प्रतीति । अत्र प्रतेः मात्रार्थकत्वाभावाद् न तेन समासः । न च 'लक्षणेत्थम्-' इति कर्मप्रवचनीयत्वविधानसामर्थ्यादिवात्र समासो न भविष्यति, सति समासे द्वितीयायाः पष्ठया वा लुकि अवशिरोपात्, सकृत्प्रवृत्ततया समासात्तद्विभक्त्य-नुत्पत्तेरिति वाच्यम्, वृक्षं प्रति सिञ्चति इत्यादौ 'उपसर्गात् सुनोति-' इति पत्व-

इति । यत्परिमाणमेपां ते । 'यत्तदेतेभ्यः-' इति वतुप् । यावच्छ्लोकमिति । याव-दित्यव्ययं समस्यते, विग्रहस्तु तद्वितान्तेनेत्यस्वपदविग्रहत्वमस्त्येव । अवधारणे किम्, यावद्दत्तं तावद्भुक्तम्, कियद् भुक्तं वा नावधारयतीत्यर्थः । सुप्रतिना । सुवित्यनु-वर्तमाने पुनः सुवग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति-शाकप्रतीति । नन्वारम्भसामर्थ्यादिव्ययभिन्नमेव मुप्समस्यत इति चेत्, अत्राहुः-पुनः सुवग्रहणा-भावे दोषामन्यमहः, दिवामन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्वप्रधानतादर्शनात्तादृशाव्यया-न्येव मात्रार्थे प्रतिना समस्येरन्, तथा च दिवसस्य लेशो दिवाप्रति दोषाप्रतीत्यादी-नामेवोदाहरणत्वं संभाव्येतेति । वृक्षं प्रतीति । ननु लक्षणादौ प्रतेः कर्मप्रवचनी-यसंज्ञाविधानसामर्थ्याद् द्वितीयागर्भं वाक्यमेव स्यात्, न तु समासः, तस्य लेशार्थे सावकाशत्वादिति चेत् । मैवम्, वृक्षं प्रति सिञ्चन्तीत्यादौ पत्वनिवारकत्वेन कर्मप्रवच-नीयसंज्ञाविधानस्य चरितार्थत्वान्मात्रार्थग्रहणाभावे लक्षणादावप्यनेन समासप्रसङ्गात् । वीप्सायामव्ययीभावे तु प्रत्यादेः पूर्वनिपातत्वे प्रत्यर्थं सिञ्चन्तीत्यादौ पत्वाप्रसक्त्या कर्म प्रवचनीयविधानस्याचरितार्थतया तत्सामर्थ्याद् द्वितीयागर्भं वाक्यमपीत्युक्तं मूलकृता 'अव्ययं विभक्ति-' इति सूत्रे । अत्र नव्याः-प्रत्यर्थमित्यव्ययीभावे वीप्सायां द्योतक-त्वेन विद्यमानमव्ययं समस्यते । वीप्साद्योतकस्य यदि कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधिः स्वी-क्रियते, तदापि प्रतिस्तवनं प्रतिस्थानमित्यादौ पत्वनिवारणाय प्रतीत्यस्य कर्मप्रवचनी-यसंज्ञा चरितार्थैव । वस्तुतस्तु वीप्सायां विषयभूतायां प्रत्यादेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, न तु वीप्साद्योतकस्यैव । अन्यथा वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चतीत्यत्र 'द्विवचनेनैव वीप्सा द्योत्यते । प्रतिशब्दस्तु क्रियया संबध्यते । कर्मणि द्वितीया । कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उगसर्गसंज्ञाया वाधात् पत्वं न' इत्यादिमनोरमाग्रन्थो 'लक्षणेत्थंभूता-' इति सूत्रस्यो दत्तजलाञ्जलिः

अक्षशलाकामरया परिणा । (२—१—१०) द्यूतव्यवहारे पराजय एवाय
समाम अथेण विपरीत वृत्तमप्यपरि । शलाकापरि । एकपरि । ६६५ विभाषा ।
(२—१—११) अविकारः प्रत्ययः । एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नियमसंगमवम् ।
'मुष्पुषा' इति तु न नियमसंगमः । अन्ययम् इत्यादिमममविधानाज्ज्ञापकान् ।

निवृत्त्या वमप्रवचनाय वस्य चरित्या वादित्यन्यत्र विस्तरः । अक्षशलाका । समस्यन्ते
सोऽव्ययीभाव इति शेषः । द्यूत-यन्त्रहार इति । वार्तिकमिदम् । इदं द्यूतं तान् पञ्चभि
व्यथैः शलाकाभिर्वा भवति । यदि अथा शलाका वा वृत्त्या उत्ताना अवाञ्छा वा पतति,
तदा पतयिना जयति । अन्यथा पराजयन इति स्थितिः । अक्षेणेति । जये यथा परिवर्तनव्य
न तथा परिवृत्तमित्ययः । शलाकापरीति । शलाकया विपरीत वृत्तमिति भावः । एक-
परीति । एकेन विपरीत वृत्तमित्यर्थः । एव द्विपरि त्रिपरि इत्यादि । विभाषा । अधिका-
रोऽयमिति । ततश्च उत्तरत्र समामविधिषु एतदनुवर्तन इति लभ्यतः । ननु 'प्राक्कडारान्
समाम' इत्यत्र ऊर्ध्वं 'महं सुषा' इत्यत्र प्रागेव कृता विभाषाधिकारा न कृत इत्यत्र आह—
एतत्सामर्थ्यादिति । मध्ये विभाषाधिकारपाठसामर्थ्यादेव प्राचीनानां नियमसंगमव
गम्यत इत्यर्थः । यत्रपीत प्राचीनानां विकल्प प्रमाणाभावादेव नियमः सिद्धम् । तथापि
तस्यैव त्रिङ्गलेन दृष्टीकरणमिति बोध्यम् । नन्वव सति 'मुष्पुषा' इत्यपि नित्यसमासः स्यात् ।
ततश्च पूर्वं भूत इति लौकिकविग्रहवाक्यमनुपपन्नं स्यात् । 'मुष्पुषा' इति विषयः विस्मृतः पदु
विस्मृतपदुरिति विग्रहप्रदर्शनपरम् 'आ कडारान्-' इति सूत्रस्य भाष्यमपि विस्मृतं तत्र आह—
सुष्पुषेति तु न नित्यसमाम इति । कुत इत्यत्र आह—अन्ययमित्यादीति ।
'आ कडारान्' इत्येव मिद्वे 'प्राक्कडारान्' इति प्रागग्रहणं समामसंज्ञाया अव्ययीभावादि-
संज्ञाममावेशार्थम् । अन्यथा एकमज्ञाधिकारान् पर्यायः स्यादिति 'आ कडारान्-' इति
सूत्रे भाष्ये स्थितम् । तत्र 'अन्यय विमक्तिः-' इत्याद्यव्ययीभावादिविधिषु 'मुष्पुषा' इति
स्यात् । तत्र च मन्त्रावधानसामर्थ्यस्येष्टपक्षेण तत्राद् अर्थमर्थं प्रतीयादिभाष्यप्रयोगा-
देव द्वितीयागर्भं वाक्यमपि भवतीत्येव व्याख्येयमित्याह । पराजयं द्यूतयितुमाह—
विपरीत वृत्तमिति । पूर्वं जये यथा वृत्तं तथा न वृत्तमित्यर्थः । एकपरीति ।
एवेन विपरीत वृत्तमित्यर्थः । एव द्विपरीत्यादि—'विभाषाऽपरिवर्ति-'
इति याग विभज्य व्याचष्टे—विभाषेति । इतः प्राचीनानां समासज्ञानां टिप्पुमादिज्ञानादिव
वाग्रहणाभावात्तद्वत्त्वं न्यायन एव सिद्धम् तच्च त्रिङ्गलेनापि द्रष्टव्यं—एतदिति । नन्वेव
'मुष्पुषा' इत्यपि नियमः स्यात्, 'दृष्टव्यं तु 'पूर्वं भूता भूतपूर्वं, मुष्पुषा न समास' इति
वृत्तिग्रन्था विस्मरेण । तथा शाकन्मूत्रे 'गतिनियमसंगमया शाकन्प्रतिषेध' इत्यत्र
'नियमप्रणेत नार्थः, इदमपि सिद्धं भवति वाच्यमथवा वाच्यश्च' इति भाष्ये वैयटो
व्याख्यन्—'वाच्यश्च' इति 'मुष्पुषा' इति समाम, 'मन्त्रायाम्' इति समामीमामस्य
तु नियमविमिदं प्रतिषेध इति, भाष्ये ग्रन्था विस्मरेते वाशङ्कायामाह—सुष्पुषेति
त्विति । नन्वत्र न प्रामाण्यमित्यत्र आह—अन्ययमित्यादीति । मुष्पुषयननैव

६६६ अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या । (२—१—१२) अपविष्णु संसारः, अप-
विष्णोः । परिविष्णु, परि विष्णोः । वहिर्वनम्, वहिर्वनात् । प्राग्वनम्, प्राग्वनात् ।
६६७ आङ् मर्यादाभिर्विध्योः । (२—१—१३) एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा

समासमन्त्रं नाव्ययीभावादिसंज्ञा विधेयाः । 'उपपदमतिङ्' 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' 'आख्या-
तमाख्यातेन क्रियासातत्ये' इत्यादौ सुवन्तस्य सुवन्तेन समासस्य उद्देश्यस्याप्रसिद्धेः । अतस्तेषु
समासविधानस्यावश्यकत्वाद् अर्थाधिकारानुरोधात् सर्वत्र समास इत्यनुवृत्तं विधेयसमर्पक-
मित्यास्थेयम् । तत्र 'सुप्सुपा' इत्येव सिद्धेः 'अव्ययं विभक्ति—' इत्याद्यव्ययीभावादिविधिषु
समाससंज्ञाविधानं व्यर्थं सत् ततः प्राचीनविधेर्वैकल्पिकत्वं ज्ञापयति । न चाव्ययीभावादि-
विधिषु समासविध्यभावे अव्ययादीनां समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वाभावेन उपसर्जनत्वा-
भावात् पूर्वनिपातनियमो न स्यात्, तदर्थमव्ययीभावादिविधिषु समासविधानं चरितार्थमिति
वाच्यम्, 'प्रथमानिर्दिष्टम्—' इति सूत्रे समास इत्यस्य समासत्वव्याप्याव्ययीभावादिविधायके
शास्त्रे इत्यर्थाभ्युपगमेन अव्ययादीनाम् उपसर्जनत्वसिद्धेर्वक्तुं शक्यत्वान् । तस्मादव्ययीभावा-
दिविधिषु समासविधानं 'सुप्सुपा' इति समासस्य वैकल्पिकत्वं ज्ञापयतीति स्थितम् । 'आ
कङारात्—' इति सूत्रे 'सुप्सुपा' इति समासविषये 'विस्पष्टं पटुर्विस्पष्टपटुः' इति विग्रहप्रदर्शन-
परभाष्यं चेह लिङ्गमित्यलं बहुना । एवं च 'इवेन समासः—' इत्यादि वैकल्पिकमिति
सिद्धम् । यद्यपि नित्यसमासाधिकारे 'कुगति—' इत्यत्रापि इवेनेति वार्तिकं पठितम्, तथापि
'सुप्सुपा' इत्यत्र पठितमेव तत्रापि स्मार्यत इति कैयटः ।

अपपरिवहिः । समस्यन्ते सोऽव्ययीभाव इति शेषः । अपविष्णिवति ।
अत्र अप इत्यव्ययं वर्जने । विष्णुं वर्जयित्वा संसरणमित्यर्थः । अप विष्णोरिति ।
लौकिकविग्रहवाक्यम्, समासस्य वैकल्पिकत्वेनास्वपदविग्रहनियमाभावात् । 'अपपरी
वर्जने' इति अपेत्यव्ययस्य कर्मप्रवचनीयत्वान् तद्योगे 'पञ्चम्याङ्परिभिः' इति
पञ्चमी । तदन्तेन अपेत्यस्याव्ययीभावसमासः, सुब्लुक् । अपेत्यव्ययस्य प्रथमानिर्दिष्ट-
त्वात् पूर्वनिपातः । समासात् सुबुत्पत्तिः । 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुक् । एवं यथायथ-
मग्रेऽपि ज्ञेयम् । परिविष्णिवति । अत्रापि परिवर्जने । पञ्चम्यादि पूर्ववत् । वहिर्वनम्
वहिर्वनादिति । अस्मादेव ज्ञापकाद् वहिर्योगे पञ्चमी । इतरत् पूर्ववत् । अदन्त-
त्वादम्भावः । प्राग्वनम्, प्राग्वनादिति । अञ्चूत्तरपदयोगे पञ्चमी । आङ् मर्या-
दाभिर्विध्योः । एतयोरिति । मर्यादाभिर्विध्योः विद्यमान इत्यर्थः । मर्यादाया-

सिद्धे समासे 'अव्ययम्—' इत्यादिसूत्रैः पुनः समासविधानं प्राचीनस्य क्वाचित्कतां ज्ञाप-
यतीत्यर्थः । एवं च इवेन समासस्यापि क्वाचित्कत्वाद् 'उद्वाहुरिव वामनः' इत्यादि
सिद्धम् । 'इवेन—' इति वार्तिकं तु यद्यपि 'कुगति—' इत्यत्र पठ्यते, तथापि 'सुप्सुपा' इत्य-
त्रत्यमेव नित्याधिकारे स्मारितमिति कैयटः । एवं स्थिते 'उद्वाहुरिव वामनः' इत्यादि-
लोकप्रयोगसिद्धये इवेन समासस्य छन्दोविषयकत्वं कल्पयन्तः प्रयुक्ताः । छन्दस्यपि
तत्समासस्य नित्यत्वानभ्युपगमात् । जीमूतस्थेवेत्यत्र हि बहुवचैः समासाभ्युपगमेऽपि
तैत्तिरीयैर्व्यस्तस्यैव पाठात् । एतच्च मनोरमायां स्थितम् । अपपरिवहि । अपपरि-

समस्यते, मोऽव्ययीभाव आमुक्ति ससार, आ मुक्ते । आवाल हरिभक्ति, आ वाळेभ्य । ६६८ लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये । (२—१—१४) आभिमुख्य-द्योतकाभिप्रती चिह्नवाचिना सह प्राग्वत् । अम्यग्नि शलभा पतन्ति, अग्निमभि । प्रत्यग्नि, अग्नि प्रति । ६६९ अनुर्यत्समया । (२—१—१५) य पदार्थं समया द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानु समस्यते, सोऽव्ययीभाव । अनुवनमशनिगंत । वनस्य समीप

मुदाहरति—आमुक्तीति । मुक्ते प्रागित्यर्थ । अभिविधाबुदाहरति—आवाल-मिति । वागानारभ्य इत्यर्थ । 'आङ् मर्यादावचन' इत्युभयत्रापि बर्मवचनीयत्वान् 'पञ्चम्यपाङ्परिभि' इति पञ्चमी । लक्षणेनाभि । लक्षणेनत्येतद्वयाचष्टे—चिह्नवाचि-नेति । प्राग्वदिति । समस्यते साऽव्ययीभाव इत्यर्थ । अम्यग्नि शलभा पतन्तीति । शलभा सुद्रजन्तुविरोपा स्थूलमक्षिका । अग्निमभीति । विग्रहो ज्यम् । 'अभिरभागे' इति 'लक्षणेत्यम्—' इति चाभिप्रत्यो बर्मवचनीयत्वम्, अभि-ज्ञाप्य तदभिमुख च शलमपतनमित्यर्थ । अनुर्यत्समया । लक्षणेनेत्यनुवर्तते । यदिति समयायोगे 'अभित परित—' इति द्वितीयान्त । सामान्ये नृपसकम्, तदाह—य पदार्थमिति । अनुवनमिति । अत्र वनशब्दो वनममीपदेशे लाक्षणिक ।

योगे 'पञ्चम्यपाङ्परिभि' इति पञ्चमी विहिता, अञ्छूतरपदयोगेऽपि 'अप्यारान्—' इत्यादिना विहितैव । तेनात्र 'पञ्चम्या' इति ग्रहण 'बहियोगे पञ्चमी भवति' इति ज्ञापनार्थम् । 'आपक्-सिद्ध न सर्वेन' इति 'करस्य करभो बहि' इत्यपि सिद्धम् । आवालमिति । 'आ परमाणोरा च भूगोलकम्' इति किरणावलीप्रयोगस्तु प्रामादिक । ममाममध्ये च शब्दप्रयोगाममत्रा । 'आ च भूगोलकान्' इति पाठस्तुचित । लक्षणेना । 'चिह्न लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमरस्तदाह—चिह्नवाचिनेति । इहामिप्रती लक्ष्यलक्षणभावम् आभिमुख्य चेत्युभय दानयत—तिफलितम् । अग्निमभि । अग्नि प्रतीति । 'अभिरभागे 'लक्षणेत्यभूता—' इत्यनेन च अभिप्रत्या बर्मप्रवचनीयत्वाद् द्वितीया । लक्षणेनति किम्, सुध्न प्रतिगत । सुध्नादागतस्तन्मव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थ । अत्र हि सुध्न कर्म, न तु लक्षणम् । अभिप्रतीति किम्, येनाभिस्तन गत । येन पया अग्निगतस्तन गत इति प्रतीतेर्भवति । गमनस्याभिलक्षणम्, आभिमुख्यमप्य स्तीति येनेनशब्दयोरभिप्रायेण समाम स्यात् । आभिमुख्ये किम्, अम्यग्ना गाव । प्रत्यङ्गा । अभिनव प्रतिनवथाङ्क आनामिति बहुव्रीहि । अङ्का ह्यत्र भवति गवा रक्षणम्, आभिमुख्य तु नास्ति । ननूत्यगंत अव्ययायप्रावायेऽव्ययीभावस्वीकारा त्वयमिह प्रमङ्ग । अत्राहु—इह प्रकरणे बहुव्रीहिविषये अव्ययीभावा भवतीति ज्ञाप नार्थमिदम् । तेन 'सख्या वश्येन' द्विमुनि व्याकरणमित्यादि सिद्धमिति । अनुर्यत्स । यदिति समयायोगे द्वितीयेति ध्वनयति—य पदार्थमिति । यस्य पदार्थस्य समीप-मित्यर्थ । लक्षणेनत्यनुवर्तते इत्याह—लक्षणभूतेनेति । चिह्नवाचिनेत्यर्थ । 'अव्यय विभक्ति—' इत्यत्र मिद्वे विभापार्थ सूत्रम् । तत्र पञ्चे 'वनस्यानु' इत्युदाहृत्यमिति मनोरमाभाषा स्थितम् । अत्र वदति—वनस्येति पठिह दुलभा, बर्मप्रवचनीयत्वाद् द्वितीयाया दुर्वारत्वात्, तत्त्वामर्थत्वमया लङ्कामिनिवमममत्रावे प्रवर्तते अस्य विधयर्थवान् ।

गत इत्यर्थः । ६७० यस्य चायामः । (२-१-१६) यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेतानुः समस्यते । अनुगङ्गं वाराणसी । गङ्गाया अनु । गङ्गादैर्घ्यसदृश-
दैर्घ्यापलक्षितेत्यर्थः । ६७१ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । (२-१-१७) एतानि नि-
पात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु दाहनकालः । आयतीगवम् । इह

वनसमीपस्य लक्षणत्वं वस्तुसदेव निमित्तम्, तदाह—वनस्य समीपं गत इत्यर्थ इति ।
वस्तुतो लक्षणोभूतस्य वनस्य समीपं गत इति यावत् । 'अव्ययं विभक्तिः—' इत्यादिना सिद्धे
विभाषार्थमिदं सूत्रम् । ततश्च वनस्थानु इति लौकिकविग्रहवाक्यमुदाहार्यम् । नात्र कर्मप्रवचनी-
यसंज्ञा शङ्क्या, वस्तुसत एवात्र लक्षणत्वस्य निमित्तत्वाश्रयणात् । लक्षणत्वस्य ज्ञातस्य
निमित्तत्वे तु वनमनु इत्येव वाक्यमुदाहार्यम् । यस्य चायामः । लक्षणेनेत्यनुवर्तते । अनुने-
त्येव आवृत्य तृतीयया विपरिणम्यते । तत्र एकं लक्षणेनेत्यत्र संबध्यते । द्वितीयं तु अनुने-
त्येतद् 'यस्य चायामः' इत्यनन्तरं संबध्यते । द्योत्यत इति शेषः । आयामो दैर्घ्यम्, तदाह—
यस्य दैर्घ्यमिति । यदैर्घ्यसदृशं दैर्घ्यमित्यर्थः । समस्यत इति । सौष्ठव्यमीभाव इत्यपि
बोध्यम् । अनुगङ्गमिति समासः । लौकिकविग्रहं दर्शयति—गङ्गाया अन्विति । इहापि
लक्षणत्वं वस्तुसदेव निमित्तम् न त्वनुद्योत्यम् । अतो न कर्मप्रवचनीयत्वम् । द्योत्यत्वेनान्वये
तु गङ्गामन्विति युक्तम् । अनुगङ्गमित्यत्र गङ्गाशब्देन गङ्गादैर्घ्यसदृशं दैर्घ्यं लक्ष्यते । तदे-
वानुद्योत्यम् । तदाह—गङ्गादैर्घ्येति । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । एतानीति ।
शब्दरूपाणीत्यर्थः । तिष्ठन्ति गाव इति । फलितार्थक्यनम् । तिष्ठन्त्यो गावो
यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु इत्येव वक्तव्यम्, 'सुप्सुपा' इत्यनुवृत्तेः । दाहनकाल
इति । तदा गवां शयनोपवेशनयोरभावादिति भावः । आयतीगवमिति । आयत्यो

न चायमनुः सामीप्यमात्रद्योतकः, न लक्ष्यलक्षणभावद्यातकश्चेति वाच्यम्, लक्षणेनेत्यनु-
वृत्तिवैयर्थ्यात् । न चैवमपि लक्षणमात्रद्योतकत्वं नास्तीति वाच्यम्, 'लक्षणेनेत्यम्—'
इत्यत्र मात्रपदाभावात् । अग्निमभि, अग्निं प्रतीति पूर्वसूत्रस्योदाहरणप्रत्युदाहरणविरो-
धाच्च । अतोऽत्र पक्षे वनमनु इत्युदाहार्यम् । वनस्य समीपं गत इति मूलस्य विवरण-
वाक्यं तु लक्षणभूतस्य वनस्य समीपं गत इति व्याख्येयमिति । अन्विति किम्, ग्रामं
समया । यत्समयेति किम्, वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् । लक्षणेन किम्, अनुवनम् ।
उपकृष्णमितिवदत्र नित्यमव्ययीभावः । यस्य चा । इहानुरित्यनुवर्त्य आवृत्यैकं
तृतीययान्तत्वेन विपरिणम्य व्याचष्टे—अनुनेति । लक्षणभूतेनेति । लक्षणेनेत्य-
नुवर्तत इति भावः । अनुगङ्गमिति । इहायामोपलक्षणत्वं चानुना द्योत्यते, लक्ष्यं तु
समासार्थः । अत एव वाराणस्या सामानाधिकरण्यम् । एवं स्थिते फलितमाह—
गङ्गादैर्घ्येति । वाराणसीति । वरं च तदनश्च वरानः श्रेष्ठोदकम् । 'अनः क्लीवं
जले शोके मातृस्यन्दनयोर्द्वयोः' इति रुद्रभसौ । तस्यादूरे भवा । 'अदूरभवश्च' इत्यण्,
आदिवृद्धिः, 'पूर्वपदास्संज्ञायाम्—' इति णत्वम् । गङ्गाया अन्विति । समासाभावपक्षे
प्रागुक्तरीत्या गङ्गामन्वित्युदाहार्यमित्याहुः । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । चकार एवका-
रार्थे । तेनैषां वृत्त्यन्तरं न भवति, परमतिष्ठद्गु इत्यादि न भवतीत्यर्थः । तिष्ठद्-

शत्रादेश पुवङ्गावकिरह समासान्तश्च निपायत । इत्यादि । ३७२
 पारे मध्ये पष्ठया वा । (२-१-१८) पारमध्यशब्दो पष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येन ।
 एदन्तत्वं चान्तात्पठ्यते । पने पष्ठीतत्पुरुष । पारेगङ्गादानय गङ्गापारात् ।
 मध्येगङ्गात्, गङ्गामध्यात् । महाविभाषया वाक्यमपि । गङ्गाया पारात् । गङ्गाया

गावा यस्मिन् कात्र इति विग्रहः । इहेति । उदाहरणद्वय इत्यर्थः । शत्रादेश इति ।
 तिष्ठन्त्या गाव इति आयत्यो गाव इति च प्रथमासमानाधिकरणत्वाद् 'लट्शतृशानच्'-
 इत्यप्राप्ती तन्निपातनमिति भावः । पुवङ्गावेति । तिष्ठन्तीशब्दस्येव आयतीशब्द-
 स्थापि 'त्रिया पुवत्' इति पुवत्वस्य प्राप्ती तदभावो निपात्यत इति भावः । समासान्त-
 श्चेति । आयतीशब्दस्य च समासान्तो निपायते, तत्पुरुष एव गोशब्दस्य टञ्जिवेरिति
 भावः । समासात्तश्च निपादाद् अव्ययीभावश्च निपायत इति ज्ञेयम् । तथा च तिष्ठद्गो-
 शब्दस्य नपुमबहुवचनम् । अव्ययत्वात् नुपु लुक् । आयतीगवशब्दात् 'नाव्ययीभावात्'-
 इत्यम्भाव इत्यादि फलति । इत्यादीति । वनेयव खल्वुसम् इति सप्तम्या अलुक् इत्यादि
 ग्राह्यम् । पारे मध्ये पष्ठया वा । पारे मध्ये इति न सप्तम्यन्तयोर्ग्रहणम् । किं तु पारम-
 ध्यशब्दयोरेवेष्टाह—पारमध्यशब्दाविति । समस्येते इति । अव्ययीभावसंज्ञौ चत्यपि
 बोध्यम् । ननु पारमध्यशब्दयोरकारान्तयोर्ग्रहणे तदर्थमकारनिर्देश इत्यत आह—एदन्तत्वं
 चेति । ननु विभाषा इयविकारादेव सिद्धे वाग्रहणं किमर्थमित्यत आह—पक्षे पष्ठी
 तत्पुरुष इति । वाग्रहणाभावेऽयमव्ययीभावसमासा विशेषविहितत्वात् पष्ठीममम वाचनम् ।
 तदवाधार्य वाग्रहणमिति भावः । पारेगङ्गादानयेति । गङ्गाया पाराद् इति विग्रहः अव्ययी-
 भावसमामे सति सुल्लुकि पारशब्दस्य पूर्वनिपाते निपातनादेत्वे नपुमबहुवचनं पारे-
 गङ्गाशब्दात् समानात् पुनः पञ्चमुत्पत्तिः । 'अव्ययादात्' इति न लुक्, अदन्तत्वा-
 'नाव्ययीभावात्' इति निषेधात् । अपञ्चम्या इति पयुदामादम्भावश्च नति भावः ।
 गङ्गापारादिति । पष्ठीसमासपक्षे ज्ञेयम् । मध्येगङ्गादिति । पारेगङ्गादिनिबन्धनम् ।
 गङ्गामध्यादिति । पष्ठीमममे ज्ञेयम् । पारे मध्ये इति सप्तम्यन्ते पष्ठया समस्येन
 इति व्याख्यानं तु गङ्गाया, पारे मध्ये इति विग्रहः समास सति 'तत्पुरुषे इति बहूलम्'
 इति बहुलग्रहणात् सप्तम्यारलुकि नपुमबहुवचनं समासात् पुनरुत्पत्त्या सप्तम्या
 अम्भावे पारेमध्य पारगङ्गम् इति सिद्धे एकारनिर्देशो व्यर्थः स्यात् । अतः यत्र
 सप्तम्यर्थो न संभवति तदर्थमकारनिपातनमिति भाष्ये स्पष्टम् । एतत्सूचनायैव पञ्चम्य-
 न्तादाहरणमिति बोध्यम् । ननु यदि वाग्रहणमिह पने पष्ठीसमासप्राप्त्यर्थमेव स्यात्,
 तर्हि गङ्गाया मध्यादिति वाक्यं न स्यादित्यत आह—महाविभाषयेति । निपाते-

ग्विति । 'गात्रियो -' इति ह्रस्वः । प्रथमासमानाधिकरणे शत्रादेशस्यासम्भवादाह—
 इह शत्रादेश इति । इत्यादीति । आदिशब्देन वनेयवम्, खल्वुसम् । सप्तम्या
 अलुक् । लूनयवम्—लूयमानयवमित्यादि ग्राह्यम् । पारे मध्ये । निपात्यत इति ।
 यत्र सप्तम्यर्थो न संभवति तदर्थमकारान्तत्वननिपातनम् । सप्तम्यर्थमभावे तु 'तत्पुरुषे
 इति बहूलम्' इति बहुलग्रहणादलुकापि सिद्धे, अतः सप्तम्यर्थभावसूचनाय

मध्यात् । ६७३ संख्या वंश्येन । (२-१-१९) वंशो द्विधा, विद्यया जन्मना च, तत्र भवो वंश्यः, तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते । द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि व्याकरणस्य । त्रिमुनि । विद्यातद्वतामभेदविवक्षायां त्रिमुनि व्याकरणम् ।

त्यविकृता महाविभाषा । सर्वेषु समासविधिषु प्राप्तेण तस्यानुवृत्तेः महत्त्वं बोध्यम् । ननु अव्ययीभावसमासस्य षष्ठीसमासात्वादत्वेऽपि तस्य महाविभाषया वैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षे उत्सर्गतः षष्ठीतत्पुरुषः प्रवर्तते एव । तस्यापि षष्ठीसमासस्य विभाषाधिकारस्थत्वेन वैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षे वाक्यमपि सिध्यत्येव । तस्मादिह सूत्रे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति चेत्, उच्यते, 'यत्र उत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्पितौ तत्रापवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते' इति ज्ञापनार्थमिह वाग्रहणम् । तेन पूर्वं कायस्थेत्यत्र एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठी समासो न भवति । दक्षस्यापत्यं दाक्षिरित्यत्र अत इना मुक्ते 'तस्यापत्यम्' इत्यण् न भवति, किं तु वाक्यमेवेति भाष्ये स्पष्टम् । संख्या वंश्येन । वंशो द्विधेति । वंशः संततिः । 'संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ । वंशाञ्जवायः संतानः' इत्यमरः । विद्यया जन्मनेति । तत्र जन्मना वंशः पुत्रादिपरम्परेति प्रसिद्धमेव । विद्यया तु वंशः गुरुपरम्परा, 'यस्माद्वर्मानाविनोति स आचार्यः । तस्मै न द्रुह्येत् कदाचन । स हि विद्यातस्तं जनयति । तच्छ्रेष्ठं जन्म । शरीरमेव मातापितरौ जनयतः' इत्याद्यापस्तम्बस्मरणात् । तत्र भवो वंश्य इति । दिगादित्वाद् यत् । वा समस्यत इति । सोव्ययीभाव इत्यपि बोध्यम् । द्वौ मुनी वंश्याचिति । विग्रहोऽयम् । मुनिशब्दो विद्यावंश्यवाचीति सूचनाय वंश्यावित्युक्तम् । द्विमुनि व्याकरणस्येति । द्वौ च तौ मुनी चेति विग्रहे 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति कर्मवारयं बाधित्वा अव्ययीभावः । अव्ययत्वात् सुब्लुक् । व्याकरणविद्यायाः प्रवर्तकौ द्वौ मुनी पाणिनिकात्यायनावित्यर्थः । त्रिमुनीति । त्रयो मुनयः

पञ्चम्यन्तमुदाहरति—पारेगङ्गादिति । महाविभाषयेति । नन्वपवादेऽव्ययीभावं महाविभाषया विकल्पिते पक्षे तदुत्सर्गः षष्ठीतत्पुरुषः प्रवर्तते, तस्यापि विभाषाधिकारस्थत्वेन वैकल्पिकत्वात्पक्षे वाक्यमपि सिध्यतीति सूत्रे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति चेत्, अत्राहुः—महाविभाषया एकार्थीभावस्य पाक्षिकत्वे यदा एकार्थीभावस्तदा षष्ठीसमासं बाधित्वा नित्यमव्ययीभावे प्राप्ते पक्षे षष्ठीसमाससमावेशार्थमिह वाग्रहणम् । 'व्यपेक्षा-सामर्थ्यमेकै' इति पक्षे तु वृत्तावपि व्यपेक्षालक्षणमेव सामर्थ्यमिति वाक्यस्य नित्यं बाधे प्रसक्ते तथा वृत्तिविकल्प्यते । तथा चाव्ययीभावे विकल्पिते पूर्वोक्तरीत्या पक्षे तत्पुरुषस्तस्यापि वैकल्पिकत्वाद्वाक्यमपि सिध्यत्येव, तथापि 'यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते तत्रापवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते' इति ज्ञापनायेदम् । तेन पूर्वकायस्थेत्येकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति, दक्षस्यापत्यं दाक्षिरित्यत्र अत इना मुक्ते अण् न भवति, किंतु भयत्र वाक्यमेवेति । संख्या वंश्येन । वंशः संतानस्तत्र भावो वंश्यः । दिगादित्वाच्चत् । द्विमुनीति । पाणिनिकात्यायनौ । त्रिमुनीति । तौ द्वौ

१ अयं विरामो बालमनोरमानुरोधेन । तत्त्वबोधिनीमते तु 'द्विमुनि' इत्येवं द्विमुनिशब्दानन्तरं विरामः ।

एकविंशतिभारद्वाजम् । ६७४ नदीभिश्च । (२-१-२०) नदीभि सह सख्या प्राग्वत् । 'समाहारे चायमिष्यते' (वा १२४६) सप्तगङ्गम् । द्विमुनम् । ६७५ अन्यपदार्थे च सज्ञायाम् । (२-२-२१) अन्यपदार्थे विद्यमान सुबन्त नदीभि सह नित्य ममस्यत सज्ञायाम् । विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन सज्ञानवगमादिह

पाणिनिकात्यायनपञ्जलय इति विग्रहः । नन्वेव त्रिमुनि व्याकरणमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यत आह—विद्यातद्वतामिति । यद्यपि बहुव्रीहिणाप्येतत् सिद्धम् । तथापि विभक्त्यन्तरेण रूपभेद इत्याहुः । अथ जन्मना वक्ष्यमुदाहरति—एकविंशति भारद्वाजमिति । एकविंशति भरद्वाजा इति कमचारय वाधित्वा अव्ययीभावः । तत्र विग्रहवाक्ये भरद्वाजशब्दाद् विदादिवाक्यम् । 'यज्ञजोश्च इति लुक् । सामम् तु 'उपकादिभ्याज्यन्तरस्यामदन्ते' इति लुगभावः । तृतीयामसम्याबहुलम् इति सूत्रे 'एकविंशतिभारद्वाजम्' इति प्रयागदर्शनन उपकादिषु भारद्वाजशब्दस्य पाठानुमानात् । नदीभिश्च । प्राग्वदिति । नदीभि सख्या समस्यते साऽव्ययीभाव इत्यथ । समाहारे चेति । वार्तिकम् । चकार एवार्थे, भाष्ये चकारविहीनस्यैव पाठात् । सप्तगङ्गमिति । सप्ताना गङ्गाना समाहार इति विग्रहः 'तद्धितार्थोत्तरपदममाहारे च' इति द्विषुसामम् वाधित्वा अव्ययीभावमनासः । द्विमुनमिति । द्विषामुनयो समाहार इति विग्रहः । अत्र नदीशब्दत नदीशब्दविरोधस्य नदीवाचकाना च ग्रहणम् इति सख्यामज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्र पञ्चनद सप्तगङ्गावरमित्यादि सिध्यति । अन्यपदार्थे च । मध्येति निवृत्तम् । नदीभिरित्यनुवर्तते । तदाह—सुबन्त नदी-

प्रतञ्जलिश्चेति त्रया वक्ष्याः । व्याकरणस्येति सवन्धे पठ्यते । स्वपदार्थप्राधान्य एकाय समासः । यदा अन्यपदार्थप्राधान्यविवक्षा त्रयो मुनयो वक्ष्या यस्येति तदा बहुव्रीहिरेवेत्याहुः । त्रिमुनि व्याकरणमिति । यद्यप्येतद्बहुव्रीहिणाज्युपपन्नम्, तथापि विभक्त्यन्तर रूपेण विशेषाज्येवेति भावः । वस्तुतस्तु 'लक्षणेनाभिप्रेती—' इति सूत्रे आभिमुख्यग्रहणाद्बहुव्रीहिविषयेऽप्यव्ययीभावो भवतीति द्विमुनि व्याकरणमित्यादि मिद्धमित्यवोचामः । जन्मनादाहरति—एकविंशतिभारद्वाजमिति । एकविंशतिभारद्वाजवक्ष्या इति विग्रहः । ननु भरद्वाजाद्विदाद्यत्रा 'यज्ञजोश्च' इति लुक् प्राप्नोति । न च वनपदानां स्वार्थोपमर्जनैकविविधिप्राप्त्यान्निरोपसक्रमा लुगभाव इति कैयटान्तादन्वयम् । वृत्तिप्रवेशात्प्रागेव प्राप्नुवतोऽन्तरङ्गस्य लुका दुर्वारत्वात् । अन्यथा गर्गाणां कुलं गाकुलमित्यपि न स्यात् । अत्राहुः—भाष्यमारप्रयोगादेव लुगभावोऽत्र बोध्यः इति । एतच्च 'तृतीयामसम्या—' इति सूत्रे शब्दकौस्तुभ स्पष्टम् । नदीभिश्च । स्वरूपस्य मजायाश्च नह ग्रहण वन्वचननिर्देशान्, कित्वथस्य । न च तस्य सामम् समञ्जति, अतस्तद्वाचिनामय समासः, ते च न केवलं विशेषशब्दा एव, किं तु सामान्यशब्दा अपि । तत्र पञ्चनद सप्तगङ्गावरमिति मिद्धम् । 'गङ्गावर्याश्च नद्याश्च' इति वक्ष्यमाणन ममामान्ताज् चकारण मध्येयनुवृत्त्यत इत्याहुः—सरचेति । स्यादन्तः, पुरस्तादपवादयायेन 'पूर्वकार्त्तिक—' इत्यस्यैवेद वाचकः स्यात्तत्तत्सर्वेकनदीयत्राव्ययीभावे तन्निवचनस्य 'नदीपौणमास्या—' इति तच्च प्रसङ्गः । समाहार तु परत्वाद् द्विषुख

नित्यसमासः । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः । लोहितगङ्गम् । ६७६ समासान्ताः ।
(५-४-६८) इत्यधिकृत्य । ६७७ अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः । (५-४-१०७)
शरदादिभ्यष्टस्यात्समान्तोऽव्ययीभावे । शरदः समीपमुपशरदम् ।

भिरिति । समस्यत इति । सोऽव्ययीभाव इत्यपि बोध्यम् । संज्ञानवगमादिति ।
सम्यग् ज्ञायत इति संज्ञा । 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ् । उन्मत्ता गङ्गा यस्मिन्निति
वाक्येन देशविशेषस्यानवगमादिह नित्यसमाम् इत्यर्थः । ततश्च नास्ति लौकिकविग्रहः, अस्व-
पदविग्रहो वेति फलति । वस्तुतस्तु विभाषाधिकारादयमपि समासो वैकल्पिक एव । अत
एव 'द्वितीयतृतीय-' इति सूत्रे अन्यतरस्याङ्ग्रहणेन उत्सर्गपिवादयोर्महाविभाषाविषयत्वाद्
अपवादभावे उत्सर्गस्याप्रवृत्तिरिति ज्ञापितेऽर्थे उन्मत्तगङ्गमित्युदाहृतम् । 'अव्ययीभावेन
मुक्ते बहुव्रीहिर्न' इति चोक्तं भाष्ये । अस्य समासस्य नित्यत्वे तु तदसंगतिः स्पष्टैव, कदा-
प्यव्ययीभावमुक्त्यसंभवात् । समासान्ताः । इत्यधिकृत्येति । आपादपरिसमाप्तेरिति
भावः । अत्र समासपदम् अलौकिकविग्रहवाक्यपरमेव । अत एव बहुकुमारीक इत्यत्र
ह्रस्वो न । 'गोत्रियोः-' इति सूत्रे 'अन्तः' इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टमेतत् । एवं चालौकिक-
विग्रहवाक्ये समाससंज्ञासमकालमेव समासान्ता इति सिद्धान्तः । अन्तशब्दश्चरमावयववाची ।
अत एव उपशरदमित्यादौ 'नाव्ययीभावात्-' इत्यम् । तत्र टचस्तदनवयवत्वे टजन्तस्या-
व्ययीभावसमासत्वाभावादम् न स्यात् । तथा च टचस्तदनवयवत्वे 'अव्ययानां भमात्रे टि-
लोपः' इति प्रसज्येत । टचस्तदनवयवत्वे तु तदन्तस्यैवाव्ययीभावसमासतया अव्ययत्वादुप-
शरद् इत्यस्याव्ययत्वाभावात् टिलोपः । समासान्तप्रत्ययाश्चालौकिकविग्रहवाक्ये सुपः परस्ता-
देव भवन्ति । अत एव 'प्रत्ययस्यात्-' इति सूत्रभाष्ये 'बहुचर्मिका' इत्युदाहृत संगच्छते ।
विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे ज्ञेयः । अव्ययीभावे । 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' इत्यत्रः टजित्यनु-
वर्तते । तदाह—शरदादिभ्य इति । अव्ययीभावे उत्तरपदं यत् शरदादिप्रकृतिकं
सुबन्तं तदन्तात् टच् स्यात् । स च अलौकिकविग्रहवाक्यान्तावयव इत्यर्थः । उपशरदमिति ।
'अव्ययं विभक्ति-' इत्यादिना समीपार्थकस्य उपेत्यव्ययस्य शरद इति पष्ठ्यन्तेनाव्य-
यीभावः । टच् । टच. समासावयवत्वेन तदन्तस्याव्ययीभावसमासत्वाभावाद् अनव्यय-

स्यादित्यत आह—समाहारे चायमिति । एवकारार्थश्चकारः । एवं च द्विगोरप-
वादोऽग्रमव्ययीभाव इति फलितम् । अन्यपदार्थे च । संख्येति निवृत्तम् । नदी-
ग्रहणमनुवर्तते । तदाह—सुबन्तं नदीभिः सहेति । अन्यपदार्थ इति किम्,
कृष्णवेणी । संज्ञानवगमादिति । सम्यग् ज्ञायत इति संज्ञा, 'आतश्चोपसर्गे'
इति कर्मण्यङ् । संज्ञिनो देशविशेषपस्यानवगमादित्यर्थः । अन्यपदार्थानवगमादिति तु
नोक्तम्, यस्येत्यादिपदान्तरसमभिध्याहारेणान्यपदार्थप्रतीतेः । अत एव बहुव्रीहिर्न नित्य-
समास इति भावः । संज्ञायां किम्, शीघ्रगङ्गा देशः । अथाव्ययीभावेऽसाधारणान्
समासान्तानाह—अव्ययी । शरदादिभ्य इति वक्तव्ये 'पर्यायेषु लाघवचिन्ता
नाद्रियते' इति प्रभृतिग्रहणं कृतम् । टच् स्यादिति । 'राजाहःसखिभ्यः-' इत्य-
तष्टजनुवर्तत इति भावः । समासान्त इति । समासस्य समासार्थोत्तरपदस्य वा

प्रतिविपाशाम् । शरद्, विपाश्, अनम्, मनम्, उपानह्, दिव्, हिमवत्, अनकुह्, दिश्, दृश्, विश्, चेतम्, चतुर, त्यद्, नद्, यद्, वियन्, 'जराया जरस् च' (ग १४७) । उपजरमम् । 'प्रतिपरममनुभ्योऽश्ण' (ग १४८) । 'यस्येति च' (सू ३११) । प्रत्यक्षम् । अश्ण परम् इति विग्रहे समासान्तविधा-
नमामर्थ्यादव्ययीभावः । 'परोक्षे लिट्' (सू २१७१) इति निपातनादपरम्यौकारा-

त्वाद् 'अव्ययानां ममात्रे टिलोप' इति न भवति । विपाट्शब्दश्च नदीविशेषे वर्तते । 'विपाशा तु विपाट् द्वियाम्' इत्यमरः । 'लक्षणोनाभिप्रती-' इति अव्ययीभावसमासः । शरदादिगणं पठति—शरदित्यादिना । अत्र झयन्तानां 'झय' इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थः पाठः । 'जराया जरथ' इति शरदादिगणमूनम् । जराशब्दस्य जरमादेशश्चास्मिन् गणे वाच्य इत्यर्थः । उपजरसमिति । जराया ममीपमित्यर्थः । मामीप्ये उपेत्यव्ययस्य जराया इति पष्ठयन्तेनाव्ययीभावममात्रे कृते टच्, मुळुक्, उपेत्यस्य पूर्वनिपातः । टचो विभक्तिस्वामा-
वान् तस्मिन् परेऽप्राप्ते जरसि अनन जरस् । टजन्ताद्ययायर्थं भुप अम्भाव इति भावः । 'प्रतिपरसम्-' इत्यपि गणमूनम् । एतेभ्यः । परस्याक्षिशब्दस्य इह गणे पाठ इत्यर्थः । यस्येति चेति । टचस्तद्धितत्वात्तस्मिन् परे इकारस्य लोप इति भावः । प्रत्यक्षमिति । अक्षिणी प्रतीति विग्रहः । अक्षोरभिमुखमित्यर्थः । 'लक्षणेत्यम्-' इति कर्मप्रवचनीयत्वाद् द्वितीया । 'लक्षणोनाभिप्रती-' इत्यव्ययीभावः । टच्, मुळुक्, 'यस्येति च' इति इकारलोपः । प्रत्यक्षशब्दाद् यथायथं भवत्युत्पत्तिः, अम्भाव इति भावः । परमिति । व्यवहितमित्यर्थः । अविषय इति यावत् । अश्ण परमिति विग्रहे अव्ययीभाव इत्यन्वयः । ननु परशब्दस्यान-
व्ययत्वात् कथमिहाव्ययीभाव इत्यत आह—समासान्तविधानसामर्थ्यादिति । प्रतिपरसमिति परशब्दान् परम्याक्षिशब्दस्य टजर्यं शरदादिगणे पाठाज्जगतः । 'अव्य-
यीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इत्यव्ययीभावे टज्विहितः । तत्सामर्थ्यादिनव्ययस्यापि पर-
शब्दस्याव्ययीभाव इत्यर्थः । परोक्षमिति । अश्ण परमिति विग्रहे परमित्यस्य अक्षि इत्यनेनाव्ययीभावममाम् । टच्, मुळुक् । परशब्दस्य औकारोऽन्तादेशः, पर-

चरमावयव इत्यर्थः । तेनोपशरदमित्यत्र 'नाव्ययीभावात्-' इत्यम् मिध्यति अव्ययी-
भावस्यादन्तत्वात्, द्विपुरोदयादौ तु 'ऋक्पूरब्धू-' इत्यप्रत्यय उत्तरपदस्यावयव इति
'अकारान्तोत्तरपदो द्विषु द्वियाम्-' इति स्त्रीत्वे 'द्विगो' इति डीप् मिध्यतीति बोध्यम्
प्रतिविपाशमिति । 'लक्षणोनाभिप्रती-' इति समासः । 'विपाशा तु विपाट्
द्वियाम्' इत्यमरः । गण पठति—शरदित्यादिना । अत्र ये झयन्तान्तेषां 'झयः'
इति विकल्पे नित्यार्थः पाठः । इह 'जराया जरम्-' 'प्रतिपर-' इति च द्वयं
गणमूनम् । उपजरसमिति । जराया ममीप इत्यर्थः । यस्येति चेति ।
टचस्तद्धितत्वात्तस्मिन्परे इकारलोप इति भावः । प्रत्यक्षमिति । वीप्साया यथार्थ-
त्वेन ममाम् । अक्षोरभिमुखमित्यर्थे 'लक्षणोनाभिप्रती-' इति वा समासः ।
अश्णः परमिति । अविषय इत्यर्थः । वृत्तिविषये अक्षिशब्दः टद्विषयमात्रपरः ।
अव्ययाघटितममुदायस्य कथमिहाव्ययीभावा विधायकसूत्रामावादित्याशङ्क्याह—

देशः—परोक्षम् । 'परोक्षा क्रिया' इत्यादि तु अर्शआद्यचि । समक्षम् । अन्वक्षम् ।
 ६७८ अनश्च । (५—४—१०८) अन्नन्तादव्ययीभावादृच्छ्यात् । ६७९ नस्तद्धिते ।
 (६—४—१४४) नान्तस्य भस्य टेलोपः स्यात्तद्धिते । उपराजम् । अध्यात्मम् । ६८०
 नपुंसकादन्यतरस्याम् । (५—४—१०९) अन्नन्तं यत्कलीवं तदन्तादव्ययीभावादृच्छ्या
 स्यात् । उपचर्मम्, उपचर्म । ६८१ नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः । (५—४—११०)
 वा टच्छ्यात् । उपनदम्, उपनदि । उपपौर्णमासम्, उपपौर्णमासि । उपग्रहायणम्,
 रूपम् । परोक्षाद्ययाययं सुप्, अम्भाव इति भावः । अर्शआद्यचीति । परोक्षमस्यास्नीत्यर्थे
 परोक्षशब्दाद् घर्मप्रधानाद् 'अर्शआदिभ्योऽञ्' इति मत्वर्थीये अच्प्रत्यये कृते 'यस्त्रेति च'
 इत्यकारलोपे टाणि च कृते, परोक्षा क्रिया इत्यादि ज्ञेयमित्यर्थः । अत्र गणतुत्रे परग्रहणं
 प्रक्षिप्तमिति युक्तम्, 'पराक्षे लिट्' इति सूत्रस्यभाष्यकैयटयोग्य समासान्तस्यापि निपातनेन
 साधितत्वात् । समक्षमिति । अक्षणायोग्यमित्यर्थः । यथार्थेऽव्ययीभावः । टच्, इकारलोप
 इति भावः । अन्वक्षमिति । अक्ष्णोः पश्चादित्यर्थः । पश्चादर्थे अव्ययीभावः शेषं समक्षवत् ।
 अनश्च । अव्ययीभावे इत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणम्यते । अन इति तद्विशेषणम् । तदन्त-
 विधिः । तदाह—अन्नन्तादिति । नस्तद्धिते । न इति पञ्च्यन्तम् । तेन भस्त्रेत्यधिकृतं
 विशेष्यते, तदन्तविधिः । ढेरिति सूत्रमनुवर्तते, 'अल्लोपोऽनः' इत्यस्माल्लोप इति च । तदाह—
 नान्तस्येति । उपराजमिति । राज्ञः समीपमित्यर्थः । सामीप्ये उपेत्यस्याव्ययीभावः ।
 'अनश्च' इति टच्, मृन्मुक्, टिलोपः, उपराजशब्दाद्ययाययं सुप्, अम्भावः । टजन्तस्यैवाव्य-
 यीभावसमासत्वादृचि परे अव्ययानां भमात्रे टिलोपाप्रवृत्तः 'नस्तद्धिते' इत्यारम्भः ।
 अध्यात्ममिति । आत्मनीत्यर्थः । विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । शेषं पूर्ववत् ।
 नपुंसकादन्यतरस्याम् । अन इत्यनुवृत्तं नपुंसकस्य विशेषणम्, तदन्त-
 विधिः, अन्नन्तात् क्लीबादिति लब्धम् । तेनाव्ययीभाव इत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणतं
 विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—अन्नन्तादिति । उपचर्मम्, उपचर्मैति ।
 चर्मणः समीपमित्यर्थः । सामीप्ये उपेत्यव्ययस्याव्ययीभावः । टचि टिलोपः, अम्भावः ।
 टजभावे उपचर्मैति रूपम् । नदीपौर्णमासी । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—वा

विधानसामर्थ्यादिति । समक्षमिति । अक्षणा योग्यम् । अन्वक्षमिति । अक्ष्णः
 पश्चादित्यर्थेऽव्ययीभावः । नस्तद्धिते । न इत्यनेन भस्त्रेत्यधिकृतं विशिष्यते,
 विशेषणेन तदन्तविधिरत आह—नान्तस्य भस्येति । ननुराजमित्यत्र
 'नस्तद्धिते' इति व्यर्थम्, 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपेनैव सिद्धे ।
 न चाव्ययत्वं टज्जिगिष्ठे पर्याप्तमिति वाच्यम्, अव्ययीभावसंज्ञाया उपजीव्यत्वेन
 टच् पूर्वभागस्थाप्यव्ययत्वानपायात् । अत्राहुः—भाष्ये लुङ्मुखस्वरूपचारेण त्रिवेव
 कार्येषु अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञाविधानान्न दोष इति । युक्तं चैतत्, अन्यथा उप-
 शरदमित्यादौ टिलोपः प्रमज्जेत । अध्यात्ममिति । आत्मनीत्यध्यात्मम् ।
 विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । नपुंसकादन्य । नपुंसकग्रहणमन्नन्तस्य विशेषणं
 नाव्ययीभावस्य, अव्यभिचारादित्याह—अन्नन्तं यत्कलीवमिति । अन्नन्तेन

उपाग्रहायणि । ६८२ भयः । (५-४-१११) क्षयन्तादव्ययीभावादृज्वा
 स्यात् । उपसमिधम्, उपसमित् । ६८३ गिरेश्च सेनकस्य । (५-४-११२)
 गिर्यन्तादव्ययीभावादृज्वा स्यात् । सेनकग्रहणं पूजार्थम् । उपगिरम्, उपगिरि ॥
 ॥ इत्यव्ययीभावसमासप्रकरणम् ॥

—०—

टजिति । अन्यतरस्यामिति टजिति चानुवर्तत इति भावः । नदी पौर्णमासी आग्रहायणी
 एतदन्तादव्ययीभावसमागादृज्वा स्यादिति यावत् । अत्र नदीमन्त्रकस्य न ग्रहणम्, पौर्णमास्या-
 ग्रहायणीग्रहणाद्विज्ञातम् । उपनदीमिति । नद्या समीपमित्यर्थः । माषीप्ये उपेत्यस्याव्ययी-
 भावममासः । टच् 'यस्येति च' इतीकारलोपः । उपनदीशब्दात् मुपु, अम्भाव इति भावः ।
 उपनदीति । टजभावे रूपम् । नपुंसकह्रस्व । 'अव्ययाशान्मुप' इति लुक् । उपपौर्णमा-
 समिति । पौर्णमास्या समीपमित्यर्थः । टचि उपनदीमिति वद्वूपम् । उपपौर्णमासीति ।
 टजभावे रूपम् । एवम् उपाग्रहायणम् उपाग्रहायणीति ज्ञेयम् । अग्रे हायनमस्या आग्रहायणी
 मार्गशीर्षपौर्णमासी, अत ऊर्ध्वं भकरायनप्रवृत्त्या उदगयनप्रवृत्ते । उदगयनादिरेव हि संवत्स-
 रस्यादि, 'अयने द्वे गतिरुदगयनाकस्य वत्सरः ।' इति प्रमिद्वे । भयः । क्षया अव्ययीभावे
 इत्यनुवृत्त पञ्चम्या विपरिणतं विशेष्यते । तदन्तविधिः अन्यतरस्यामिति टजिति चानुवर्तते ।
 तदाह—भयन्ताडिति । गिरेश्च सेनकस्य । सेनको नामाचार्यः । पूजार्थ-
 मिति । अन्यतरस्याग्रहणानुवृत्त्यैव विकल्पमिद्वेरेति भावः । उपगिरमिति । गिरे-
 समीपमित्यर्थः । टचि 'यस्येति च' इति इकारलोपः, अम्भावः । इह सेनकग्रहणाद् 'नदी-
 पौर्णमासी—' इत्यत्र 'क्षय' इत्यत्र चान्यतरस्याग्रहणं चानुवर्तते इति केचित् ।

इति श्रीमद्वामुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया
 बाल्मिनोरमाख्याया अव्ययीभावसमासप्रकरणम् ॥

चाव्ययीभावविशेषणात्तदन्तविधिरित्याह—सदन्तादिति । उपचर्ममिति । टचि
 टिलोपोऽन्तान्वादम्भाश्च । नदीपौर्ण । इह स्वरूपस्यैव ग्रहणं न सज्जाया, पौर्णमास्या-
 ग्रहायण्यां पृथग्ग्रहणात् । उपनदीति । टजभावे नपुंसकह्रस्व अत्र व्याचक्षते—
 'वृत्तिप्रत्ययानुसन्धेयं विकल्पकथनम् । परमार्थतस्तु नेहान्यतरस्यामित्यनुवर्तते, 'वद्वृण-'
 इति सूत्रस्य भाष्यविरोधान् । तत्र हि नदीशब्देन नदीविशेषाणां गङ्गायमुनादीनां ग्रहणमा-
 शङ्क्य शरत्प्रभृतिषु विषादशब्दाठात्रेति समाहितम् । न चेदं भाष्यं 'नदीपौर्णमासी—'
 इत्यत्र टच्, पाणिनिस्तत्रैव सगच्छते, नित्यार्थनया तत्पठम्योपपत्तेः । अत्र एव
 सेनकग्रहणमुत्तरत्रार्थवत् । कैयटस्तु व्यवस्थितविभाषामाश्रित्य वृत्तिप्रत्ययं कथंचित्सम-
 धितवानिति । 'गिरेश्च सेनकस्य । पूजार्थमिति । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्त्या विकल्प-
 सिद्धेरिति भावः ॥

इति तत्त्वबोधिनीया अव्ययीभावसमासप्रकरणम् ॥

अथ तत्पुरुषसमासप्रकरणम् ॥ १८ ॥

६८४ तत्पुरुषः । (२—१—२२) अधिकारोऽयम्, प्राग्वहुव्रीहेः । ६८५ द्विगुश्च । (२—१—२३) द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । 'संख्यापूर्वो द्विगुश्च' इति पठित्वा चकारवलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्य भुवचत्वात् । समासान्तः प्रयोजनम् । पञ्चराजम् । ६८६ द्वितीया श्रितातीतपतितग-

अथ तत्पुरुषसमासनिरूपणम् । तत्पुरुषः । प्रागिति । 'शेषो बहुव्रीहिः' इत्यतः प्रागित्यर्थः । द्विगुश्च । द्विगुरपीति । 'तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति वक्ष्यमाणसमासस्य 'संख्यापूर्वो द्विगुः' इति द्विगुसंज्ञा विधास्यते । स द्विगुसमासोऽपि तत्पुरुषसंज्ञक इति यावत् । एतत्सूत्राभावे एकसंज्ञाधिकाराद् द्विगुसंज्ञया तत्पुरुषसंज्ञा बाध्यतेति भावः । इदमिति । 'द्विगुश्च' इत्येतदित्यर्थः । तद् द्विगुसंज्ञया तत्पुरुषसंज्ञा बाधेतेत्यत आह—संख्येति । 'संख्यापूर्वो द्विगुः' इति द्विगुसंज्ञाविधायकं सूत्रम् । तत्र चकारः पठनीयः । ततश्च संख्यापूर्व-समासा द्विगुसंज्ञकस्तत्पुरुषसंज्ञकश्च स्यादिति लभ्यते । एवं च चकारेण लघुना तत्पुरुषसंज्ञा-समुच्चयाभाद् 'द्विगुश्च' इति गुरुभूतं सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः । ननु मास्तु द्विगोस्तत्पुरुषत्व-मित्यत आह—समासान्तः प्रयोजनमिति । तदुदाहृत्य दर्शयति—पञ्चराजमिति । पञ्चानां राज्ञां समाहार इति विग्रहे 'तद्वितार्थ—' इति द्विगुः । तस्य तत्पुरुषत्वाद् 'राजाहस्सखिभ्यष्टू' इति टच् । 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम्' इति तु न भवति, समासान्तस्य टचः समुदायावयवत्वेन उत्तरपदावयवत्वाभावात् । न च 'संख्यापूर्वो द्विगुश्च' इति पाठे द्विगुस्तत्पुरुषसंज्ञयोः पर्यायेण प्रवृत्तिः स्यात्, अतः समुच्चयार्थं 'द्विगुश्च' इति पृथक्सूत्र-मस्त्विति वाच्यम्, संख्यापूर्व इति द्विगुरिति च यागौ विभज्य पूर्वेण संख्यापूर्वस्य तत्पुरुषसंज्ञाविधिः, द्विगुरित्यनेन द्विगुसंज्ञाविधिरित्याश्रयणे सति, चकारमन्तरेणापि पर्यायेण प्रवृत्तिसिद्ध्या चका-

द्विगुश्च । चकारवलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्येति । न चैवं द्विगुस्तत्पु-रुषयोः पर्यायता स्यादिति शङ्क्यम्, योगं विभज्य संख्यापूर्वस्य तत्पुरुषसंज्ञां विधाय पश्चाद् द्विगुसंज्ञाविधानेन चकारपठनमन्तरेणापि पर्यायत्वसिद्धैः । नापि द्वौ अन्यौ यस्य द्वयस्य इत्यत्रातिप्रसङ्गः शङ्क्यः, 'तद्वितार्थोत्तरपद—' इति सूत्रमनुवर्त्य 'तद्वितार्थ—' इत्यत्र 'उक्तस्त्रिविधः संख्यापूर्वः' इति व्याख्यानात् । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे फलमाह—समासान्त इति । टजचावित्यर्थः । अचि तूदाहरणम्—'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः—' इत्यचि द्वयङ्गुलमिति बोध्यम् । पञ्चराजमिति । समाहारद्विगौ 'राजाहःसखिभ्यः—' इति टच् समासस्यैवायमन्तावयव इति उत्तरपदस्यानकारान्तत्वात् लोत्वाभावः । 'समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ताः' इति पक्षे तु अकारान्तोत्तरपदत्वेऽपि पात्रा-दित्वान्नेति बोध्यम् । काशिकायां तु पञ्चराजीत्युदाहृतम् । स क्वाचित्कोऽपपाठ इति हरदत्तः । अत्र केचित्—पात्रादित्वकल्पने मानाभावात्पञ्चराजीति काशिकोक्तोदा-हरणमपि सम्यगेवेत्याहुः ॥ द्वितीया श्रितातीत— । श्रयादीनां गतिविशेषवाचि-त्वाद् 'गत्यथकिर्मक—' इति कर्तरि क्तः 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्' इत्याशयेनाह—

स्तात्प्रसूतप्राप्तापन्ने । (२-१-२४) द्वितीयात् श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्ते सह वा समस्यते, स तत्पुरुष । कृष्ण श्रित कृष्णश्रित । दुःखमतीता दुःखातीता इत्यादि ।

रस्य समुच्चयायत्वापत्तेः । द्वितीया श्रित । द्वितीयान्तमिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया लभ्यस्त्वनन्विधिः । ननु मुपेत्यनुवृत्त बहुवचनान्नया विवरिणत प्रत्ययग्रहणपरिभाषया मुबन्त-परम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च प्रत्ययग्रहण प्रकृतिप्रत्ययसमुदायग्रहण लभ्यते । तथा च सुबन्तेरित्यस्य मुपुत्त्वप्रकृतिममुदायैरित्यर्थः पर्यवस्यति । श्रितादिशब्दास्तु कप्रत्ययान्ता एव, न तु सुबन्ता, तेषां मुबन्तितममुदाया मबत्वाभावादित्यत आह-श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तै-रिति । श्रितादिशब्दा श्रितादिप्रकृतिकेषु लक्षणिका इति भावः । 'गतिकारकोपपदानां कृद्धि-सह समासवचनं प्राक्मुबुत्पत्तेः' इत्यस्य तु नाय विषयः, 'कृतृकरण कृता-' 'माघन कृता' इतिवत् कारकविशयानुपादानादिनि प्रौढमनोरमाया स्थितम् । न च श्रितादीनां समर्थविरोध-त्वात्तदन्तविधौ श्रितान्तादिशब्दप्रकृतिकैरित्यर्थलभात् कृष्ण परमश्रित इत्यत्रापि समास-स्यादिति वाच्यम्, ममामप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधान् । कृष्ण श्रित इति । श्रयतेगति-विरोधार्थकत्वाद् 'गत्यर्थकमक-' इति कनरिक्तः । 'न लोक-' इति कृद्योगपक्षीनिषे-धान् कमाण द्वितीया । ममामविधौ द्वितीयेति प्रथमानिदृष्टत्वात् कृष्णशब्दस्य पूर्व-निपातः । दुःखातीता इति । दुःखमतीता इति विग्रहः । 'इण् गतौ' । अतिपूर्वत्-चर्त्तरि न । इत्यादीति । गतं पतितो गतपतितः । 'पन्त्य गतौ' कर्त्तरि त्त तन्नि-पातद्विरुद्धातिभ्यः मना वट्त्वन् 'यस्य विभाषा' इति इष्णिपेधप्राप्तावपि अत एव निपातनादिद् । ग्राम गत ग्रामगत, ग्राममत्यस्त अतिह्रान्त ग्रामायस्त, ग्राम प्राप्त

द्वितीयान्तमिति । श्रितादिप्रकृतिकैरिति । यद्यपि सबाधन सुबन्तव समवति तथाप्ययत्रापि ममामस्येष्टत्वात् श्रितादयस्त्नदघटितसमुदाये लक्षणिका इह गृह्यन्ते इति भावः । एव 'खट्वा क्षेप' गगादिभ्या यङ् इत्यादावप्युह्यम् । न हि खट्वत्यस्य द्वितीयान्तवम्, गगादीनां षष्ठ्यन्तव वा समवति । स्यादेतत्, द्वितीयात्तस्य श्रित-प्रकृतिकसुबन्तेन ममाम काष्ठधनेया न मिध्येत् । श्रितशब्दादपि तत् सुपि काष्ठ श्रिता काष्ठश्रितति ममामे श्रिताशब्दस्यैव टावत्त्वान्, तत् स्त्रीभ्यो ढक् इति ढकि काष्ठयैतय इति स्यात् । 'गतिकारकोपपदानाम्-' इति मुबुत्पत्तेः प्राक् बृहन्तन समासः । श्रितान्तस्य टावत्त्वादिए मिध्यनीति च् । सवम्, प्रधानश्रीप्रदये तदादिनिषमाभावेन काष्ठधनेयस्य निर्वाधवान् । न च कदाचित् श्रिताशब्दादपि ढक् स्यादिति वाच्यम्, जहत्स्वार्थाया वृत्तौ श्रिताशब्दस्यानयकत्वनास्त्ययागा-समवान् । अजहत्स्वार्थायामपि न दाप, समुदायावयवमन्विधौ ममुदायस्यैव वाच्यं-प्रयाजवचान् । अन्यया मुन्दरदुहितुरपय मुन्दरदौहित्र इयापत्तेरिति दिक् । कृष्ण श्रित इति । 'न लाका-' इति पक्षीनिषेधः । कृष्णश्रित इति । 'प्रथमानिदृष्टम्-' इति द्वितीयान्तस्य पूर्वनिपातः । यद्यपिह श्रितशब्दादपि प्रथमा-निदृष्टस्यापि ममामविधायके 'प्रथमानिदृष्टमुपमज्जनम्' इत्युक्तमिति नास्त्यतिप्रसङ्गः । नन्वेवमव्ययादीनामुपमज्जनमज्ञायम् 'अव्यय विभक्ति-' इत्यादीनां ममामविधानस्या-

‘गम्यादीनामुपसंख्यानम्’ (वा ११४७) ग्रामं गमी ग्रामगमी । अन्नं बुभुक्षुः अन्न-
बुभुक्षुः । ६८७ स्वयं क्तेन । (२-१-२५) ‘द्वितीया-’ (सू० ६८६) इति न संवध्यते,
अयोग्यत्वात् । स्वयंकृतस्यापत्यं स्वायंकृतिः । ६८८ खट्वा क्षेपे । (२-१-२६)

ग्रामप्राप्तः । संशयमापन्नः संशयापन्नः । गम्यादीनामिति । गम्यादिप्रकृतिकैः
सुवन्तेरपि द्वितीयान्तं समस्यते, स तत्पुरुष इति यावत् । ग्रामंगमीति । ‘गमे-
रिनिः’ इति औणादिक इतिप्रत्ययः, स च ‘भविष्यति गम्यादयः’ इति वचनाद् भवि-
ष्यति काले भवति । ‘अकेनोः-’ इति कृद्योगपष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया । ग्रामं
गमिष्यन्नित्यर्थः । अन्नं बुभुक्षुरिति । भुजेः सन् । ‘सनाशंसभिश्च उः’ । ‘न लोक-’
इति कृद्योगपष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया । बुभुक्षुशब्दो गम्यादौ पठित इति भावः
स्वयं क्तेन । क्तप्रत्ययान्तप्रकृतिकमुवन्तेन स्वयमित्यव्ययं समस्यते, स तत्पुरुष इत्यर्थः ।
अयोग्यत्वादिति । स्वयमित्यव्ययस्य आत्मनेत्यर्थकस्य कर्तुं शक्तिप्रधानतया तृती-
याया एवोचितत्वादिति भावः । स्वयमित्यव्ययस्य समासे असमासेऽपि को भेदः ।
असमासेऽपि ‘अव्ययादाप्सुपः’ इति लुक्ः प्रवृत्तेरित्यत आह—स्वयंकृतस्यापत्यं

वश्यकत्वात् ‘मुप्पुपा’ इति समासस्यानित्यत्वे प्रागुक्तज्ञापकं न संभवत्येव, तथा चाव्ययी-
भावतत्पुरुषादिसमासाभावपक्षे ‘मुप्पुपा’ इति समासप्रवृत्त्या अप विष्णोः, परि विष्णाः,
‘कृष्णं श्रितः, राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहवाक्यानि न सिद्धयेरन्निति चेत्’, अत्राहुः—पुनः
समासविधानं न केवलमुपसर्जनसंज्ञार्थम्, तस्याः प्रकारान्तरेणापि सिद्धेः । तथाहि—‘प्राक्कडा-
रात्समासः’ इत्यनन्तरं ‘प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनम्’ ‘एकविभक्ति चापूर्वनिपाते’ इति पठित्वा
समासाधिकारे प्रथमानिर्दिष्टमिति व्याख्यायामुपसर्जनसंज्ञा सिद्धयत्येव, विभक्त्यर्थादिषु विद्य-
मानमव्ययं सुवन्तेन चेत्समस्यते स समासोऽव्ययीभावः स्यात्, द्वितीयान्तं चेत्स समासस्त-
त्पुरुषः, इत्येवं व्याख्यानादव्ययीभावतत्पुरुषादिसंज्ञापि सिध्यतीति पुनः समासविधानं व्यर्थं
सज्ज्ञापयतीति । ननु ‘अव्ययं विभक्ति-’ इत्यादीनां समासविधायकत्वे सिद्धे भवदुक्तमे-
तत्स्यात्, तत्रैव मानं न पश्याम इति चेत्, अत्र केचित्—उत्तरीत्यैवोपसर्जनसंज्ञायां सिद्धायां
‘प्रथमानिर्दिष्टम्-’ इति सूत्रे समासग्रहणं व्यर्थं सत्समासविधायके प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थ-
लाभार्थम्, तेनामीषां समासविधायकत्वं सिध्यतीति । अथवा ‘मुप्पुपा’ इति समासस्या-
नित्यत्वे आकरग्रन्थ एव प्रमाणम्, अन्यथा ‘सिन्नित्यसमासयोः’ इति वार्तिके ‘नित्यग्रहणेन
नार्थः’ इदमपि सिद्धं भवति—वाप्यामश्वो वाप्यश्वः, इत्यादिप्रागुक्तभाष्यकैयटग्रन्थस्या-
सामञ्जस्यापत्तेरिति दिक् । ननु कृष्णश्रित इत्यस्य कृष्णकर्मकश्रयणकर्तेति ह्यर्थः, स च
कृष्णः श्रितो येनेति कर्मणि क्तान्तेन बहुव्रीहिणापि सुलभ इति किमनेन समासारम्भेण ।
मैवम् । बहुव्रीहौ श्रितकृष्ण इति निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । ‘शेषाद्विभाषा’ इति
समासान्तः कप् प्रसज्येतेति दिक् । दुःखातीत इति । अतिपूर्वकादिगणः कर्तरि
क्तः । अवशिष्टाष्टान्यष्टाहरणान्युद्धानि । कूपपतितः । यद्यपि ‘तनिपतिदरिद्रातिभ्यः-’
इति विकल्पितेत्कत्वाद् ‘यस्य विभाषा’ इतीरिणपेवेन भाव्यम्, तथाप्यत एव निपात-
नादिङित्याहुः । वस्तुतस्तु चुरादावदन्तेषु पठितस्य ‘पत गतौ च’ इत्यस्याश्रयणेन

खट्वाप्रकृतिक द्वितायात् वान्तप्रकृतिनेन सुवृत्तेन नमस्यते निन्दायाम् । खट्वा
 ह्रदो जाल्म । नियममासाश्रयम् । न हि वाक्येन निन्दावगम्यते । ६८९ सामि ।
 (२-१-२७) मामिदृतम् । ६९० काला । (२-१-२८) 'कन' इत्येव ।
 अनन्यन्तमयोगार्थं वचनम् । मामप्रमित प्रणिपचद्र । मामं परिच्छेत्तुमारब्धवा

स्वायकृतिरिति । स्वयकृतस्याप्यमित्यर्थे अत इज इति स्वयकृतशब्दात् पष्ठयन्तादिजि
 तद्विद्वान्तप्रानिपदिवाक्यवद्वान् मुल्लिक, 'यस्येति च' चकारणम्, आदिवृद्धो, स्वायकृति
 शब्दः । समासाभाव तु कृतशब्दस्यैव पष्ठयन्तत्वात्तत इजि ऋकारस्यादिवृद्धो रपरत्वे स्वय
 कर्त इत्येव स्यान्नि भावः । वस्तुतस्तु अमामर्थ्यान्हि न तद्वित । स्वयकृतशब्दस्य
 समासस्वर प्रयोजनम् । खट्वा चैपे । केनेत्यनुवतत । प्रत्ययग्रहणात्तदविधि । क्षेपा
 निन्दा । द्वितीयेति मुपति चानुवर्तते । तदुभयमपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तपर मन्
 प्रकृतिप्रत्ययसमुदायरम् । खट्वाशब्दस्य च सुव्यटितममुदायात्मकत्वासंभवाद् अत्र खट्वा
 शब्दः कप्रत्ययान्तशब्दश्च तद्वृत्तिके लापणिक इत्याह—खट्वाप्रकृतिकमिति । खट्वा-
 रूढो जाल्म इति । 'जाल्माश्रमीक्ष्यकारी' इत्यमरः । खट्वा अम् आरूढ स् इत्यौक्कि
 विग्रहः । लौकिकविग्रहस्तु नास्तीत्याह—नित्यसमासऽयमिति । तत् कुत इत्यत
 आह—न हि वाक्येन निन्दावगम्यत इति । वृत्त्यवधारक वाक्य लौकिकविग्रहः ।
 तत्र खट्वाशब्द इति वाक्य हि गृहस्थाश्रमिणि निन्दा न गमयति । खट्वाशब्द इति
 समासम् नु ह्रस्वा निन्दा गमयति । तथा च भाष्यम् 'अघोष्य आवा गुर्वनुनातेन खट्वा
 आरोढव्या । यस्तावन्मया करानि स खट्वाशब्दाऽप्य जाल्म इत्युच्यते' इति ।
 अत्र जाल्म इत्यनन्त उवृत्ते अय शब्दा रूढः, अवयवार्थे तु नाभिनिवेष्टव्यम् इति
 सूचितम् । मामि । सामीत्यव्ययमर्थे वतते । तन् तान्तप्रकृतिकसुवृत्तेन समस्यत
 इत्यथ । सामिदृतमिति । समासाभाव तु तद्वितवृत्ती मामिर्कारितिरिति स्यान्नि
 भावः । काला । क्तेनेत्येवेति । केनेत्यनुवतत एवत्ययः । कालवाचिप्रकृतिकद्विती

पतित सिध्यति, 'यस्य विभाषा' इत्यत्रैकाच इत्यनुवृत्ते भवममत्त्वान् । ग्रामगत ।
 तुहिनायस्त । अयासो व्यतिक्रमः । मापि गतिविशेष एवमिति कतरि च, आदि
 कर्मणि स्रो वानाम्युपेयः । मुखप्राप्तः । दुःखान्नः । गम्यादीनामिति । गम्या
 दयश्च प्रयोगना नेया । ग्रामगमीति । गमेरिति' इत्यौणादिक इति, स च
 'भविष्यति गम्यादय इति भविष्यत्काले । 'अवेना—' इति पष्ठानिपेक्षाकर्मणि
 द्वितीया । अयोग्यत्वादिति । स्वयमियस्यामनयकस्य कथयनया द्वितायान्त
 त्वानुपपत्तिरिति भावः । स्वायकृतिरिति । अयमिति ममामे कर्तारिति स्यान्नि
 भावः । खट्वाशब्द इति । 'जाल्माश्रमीक्ष्यकारी स्यान्' इत्यमरः । वद व्रतानि च
 ममाप्य समावृत्तेन हि खट्वाशब्दादव्या । ब्रह्मचर्य एव भूमिगमनाहोत्रपि य खट्वा
 माराहति स जाल्म । रूढश्चाप्यम् । तेन खट्वामारोहन्तु मा वा निपिद्वानुष्ठानपर
 भवोपि खट्वाशब्द इत्युच्यते । अत्र एवाह—नित्येति । सामि । सामीत्येवत्यय-
 मधगन्पर्यायः । काला । बहुवचननिर्देशः स्वस्वपरिभाषायः । कालवाचिना

नित्यर्थः । ६९१ अत्यन्तसंयोगे च । (२-१-२९) 'कालाः' इत्येव ।
 अक्तान्तार्थं वचनम् । मुहूर्तं सुखं मुहूर्तसुखम् । ६९२ तृतीया तत्कृतार्थेन
 गुणवचनेन । (२-१-३०) 'तत्कृत' इति लुप्ततृतीयाकम् । तृतीयान्तं तृतीया-
 न्तार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत् । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः ।

यान्ताः तत्प्रत्ययान्तप्रकृतिकसुबन्तेन वा समस्यन्त इत्यर्थः । ननु 'अत्यन्तसंयोगे च' इत्युत्तर-
 सूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अनत्यन्तेति । मासप्रमित इति । मासं प्रमित
 इति विग्रहः । प्रपूर्वकाद् माघातोः 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' इति कर्तरि क्तः । तदाह—
 मासं परिच्छेत्तुमिति । इह प्रतिपच्चन्द्रेण मासस्य नात्यन्तसंयोग इति भावः ।
 अत्यन्तसंयोगे च । काला इत्येवेति । तेन अत्यन्तसंयोगे कालवाचिनो द्वितीयान्ताः
 सुबन्तेन सह वा समस्यन्त इति लभ्यत इत्यर्थः । ननु 'कालाः' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे
 किमर्थमिदमित्यत आह—अक्तान्तार्थमिति । अत्र क्तेनेति निवृत्तमिति भावः । 'मुहूर्त'
 सुखमिति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मुहूर्तव्यापि सुखमित्यर्थः । तृतीया तत्कृत ।
 तत्कृतेत्यस्याव्यवहितमप्यर्थेनेति परित्यज्य गुणवचनेनेत्यग्रान्वयं वक्तुमाह—तत्कृतेति
 लुप्ततृतीयाकमिति । तत्र तृतीयेत्यनेन तृतीयान्तं विवक्षितम् । तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकं भिन्नं
 पदम् । तच्छब्देन तृतीयान्तपरामर्शना तदर्थो लक्ष्यते । तत्कृतेत्येतच्च गुणद्वारा गुणवचने-
 न्वेति । ततश्च तृतीयान्तार्थकृतो यो गुणस्तद्वाचिना समस्यते, अर्थशब्देन च तृती-
 यान्तं समस्यत इति वाक्यद्वयं संपद्यत इति भाष्ये स्थितम् । तदाह—तृतीयान्त-
 मित्यादिना । गुणेत्यस्य तत्कृतत्वसापेक्षत्वेऽपि सौत्रः समासः । इदं सूत्रं कृतशब्दा-
 र्थद्वारक एव सामर्थ्यं प्रवर्तते, न तु साक्षात्परम्परान्वये—इति भाष्ये स्पष्टम् । न च
 घृतेन पाटवमित्यत्रातिप्रसङ्गः शङ्क्यः, गुणेनेति सिद्धे वचनग्रहणाद् गुणोपसर्जनद्रव्य-
 वाचिशब्दो गृह्यत इति व्याख्यानात् । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्ड
 इति । देवदत्त इति शेषः । शङ्कुलाखण्डां देवदत्त इत्येव भाष्य उदाहृतम् । 'खडि-
 भेदने' भावे घञ् । खण्डनं खण्डः । मत्वर्थीयः अर्शआद्यच् । शङ्कुलयेति करणे
 तृतीया । शङ्कुलाकृतखण्डनक्रियावानित्यर्थः । यत्तु 'आकडारात्—' इति सूत्रभाष्ये
 'समासकृदन्ततद्धितान्ताव्ययसर्वनामजातिसंख्यासंज्ञाशब्दभिन्नमर्थवच्छब्दस्वरूपं' गुण-

द्वितीयान्ताः क्तान्तेन सह वा समस्यन्त इति सूत्रार्थः । ननु 'काला अत्यन्तसंयोगे'
 इत्येवास्तु क्तेनेति निवृत्तम्, नार्थो योगविभागेनेत्यत आह—अनत्यन्तेति ।
 मासप्रमित इति । 'माङ् माने', आदिकर्मणि क्तः कर्तरि । इह प्रतिपच्चन्द्रेण
 नास्त्यत्यन्तसंयोगः । मुहूर्तमिति ।* मुहूर्तव्यापीत्यर्थः । 'कालाच्चनोरत्यन्तसंयोगे'
 इति द्वितीया । तृतीया तत्कृता । लुप्तेति । सौत्रत्वादिति भावः । तच्छब्देन
 तृतीयान्तपरामर्शना तदर्थो लक्ष्यते । तदर्थकृतत्वं च गुणवाचकस्यार्थद्वारा विशेषणम् ।
 तृतीयान्तार्थकृतो यो गुणस्तद्वचनेनेति तदेतद्व्याचष्टे—तृतीयान्तार्थेत्यादिना ।
 अर्थशब्देन चेति । सोऽपि स्वतन्त्रं निमित्तमिति भावः । नन्वर्थेन समासासंभवा-
 त्तद्वाची शब्दो ग्रहीष्यते, किमत्र वचनग्रहणेन । अत्राहुः—गुणमुक्तवान् गुणवचनः ।

धान्येनाथौ धान्यार्थः । 'तत्कृत' इति किम् अक्षणा काण । ६९३ पूर्व-
सदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रशब्दौ । (२—१—३१) तृतीयान्तमेतौ

वचनसज्ज भवति' इत्युक्तम् । तदेतत् प्रकृते न प्रवर्तते, गुणमुक्त्वता गुणवचनेनेति भाष्येन
यौगिकत्वावगमात् । अताञ्च गुणशब्देन धर्ममात्रं विवक्षितम् । एव च खण्डशब्दस्य क्रिया-
वचनवर्षि न क्षति । सत्त्ववाधिन्या तु 'वानो गुणवचनात्' इत्यत्र 'सत्त्वे निविशतेऽपि—'
इत्यादिलक्षणलक्षितो गुणाञ्च गृह्यत इत्युक्तम् । तदध्यात्म्यावमरे क्रियाया गुणत्व नास्तीत्य-
प्युक्तम् । इह तु खण्डशब्दस्य क्रियावाचिनोऽपि गुणवचनत्वमास्थितम् । तत् प्रकृतमूकस्य-
भाष्यविरुद्धत्वात् पूर्वोत्तरविरुद्धत्वाच्चपेक्षम् । अर्थशब्देन समासमुदाहरति—धान्येनेति ।
अर्थशब्दो धनपरः । हेतौ तृतीया । धान्यहेतुकं धनमित्यर्थः । अत्र धनस्य धान्यहेतुत्वंवर्षि
तत्करणकवाभावादप्राप्ता प्रयशुक्तिः, धान्येनेति प्रकृत्यादिवात्ततीया, धान्यामिन्न धनमि-
त्यर्थः इति केचित् । ननु शङ्कुलया खण्ड इत्यत्र 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इत्येव मिदमे
तत्कृतेति व्यर्थमिति पृच्छति—तत्कृत इति किमिति । गुणवचनेन चेत् तत्कृतेनैवेति
नियमार्थं तत्कृतग्रहणमित्यभिप्रेय प्रत्युदाहरति—अक्षणा काण इति । नञ्क्षणा
काणत्व कृतम्, किं तु रागादिनेति भावः । गुणवचनेनेति किम् ? गाभिरवंपावान् । गास-
वन्विधोरादिभाजनन देवदत्तस्य वपावत्त्वमित्यस्ति तत्कृतत्वम्, किं तु न गुणवचना-
ञ्चौ । पूर्वसदृशः । एतैरिति । पूर्वं, सदृशः, समः, ऊनार्थः, कलहः, निपुणः, मिथः,

'कृत्यत्युटो बहुलम्' इति भूते वर्ततेत्युट् । गुणमुक्त्वा या द्रव्यमुक्तवान् स गुण-
वचनः, तेन घृतेन पाटवमिति गुणभाजनित्येन समासो न भवति । गुणश्चान् 'मत्त्वे
निविशतेऽपि—' इत्यादिलक्षणलक्षितो गृह्यते, न तु प्रवृत्तिनिमित्तं घट्वादि, तत्कृत-
त्वामभवादिति । शङ्कुलया खण्ड इति । करणेञ्च तृतीया । 'खडि नेदने'
इत्यस्माद्भावे घञि व्युत्पादिन खण्डशब्द क्रियारूपापत्तेः गुणवत्त्वा पश्चान्मत्वर्थ-
लक्षणया तद्वति द्रव्ये वर्तते इति गुणवचना भवति । धान्येनेति । करणे तृतीया ।
अर्थ्यत इत्यर्थः प्रयाजनम् । कर्मणि घञ् । अर्थनमर्थः अमिलाया वा । भावे घञ् ।
अर्थशब्दस्य हृदत्वे तु धान्येनेति हेतौ तृतीया, 'कर्तृकरणे कृता—' इत्यनेन गतार्थत्व-
शङ्कैवात्र नैति हृदत्वाभ्युपगमपक्ष एव श्रेयान् । तत्कृतेति किमिति । 'कर्तृकरणे
कृता—' इति सिद्धमिति प्रश्नः । इतरा गुणवचनेन चेत्तत्कृतेनैवेति नियमार्थमिद-
मित्याशयेन प्रत्युदाहरति—अक्षणेति । न ह्यक्षणा काणत्व कृतं किं तु कर्मादिनैवेति
भावः । तृतीया त्विह 'यिनाद्भविहार' इत्यनेन । काण इति । 'कण निमीलने'
इत्यस्माद्धञ् । गुणवचनत्व तु कर्तरीत्या खण्डशब्दस्येवास्यापि वाच्यम् । गुणवचनेनेति
किम्, गाभिरवंपावान् । गासवन्विध्यादिभाजनेन देवदत्तस्य वपावत्त्वमित्यस्ति
तत्कृतत्वम् न त्वमौ गुणवचनः । पूर्वसदृशः । इह ममसदृशस्या यगो 'तुल्यार्थः—'
इति तृतीया । अन्यैर्गो त्वत्त एव वचनात्, 'हनौ' इति वा तृतीया । इह सदृशग्रहण
व्यर्थं षष्ठीमभासेन गतार्थत्वान् । न च 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया—' इति पूर्वपदप्रवृत्ति-
स्वरार्थमिदमिति वाच्यम् । 'सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये' इति सूत्रेण तत्पिद्वेति मनो-

रागवत् । मासपूर्वः । मातृसदृशः । पितृसमः । -ऊनार्थे—मापोनं कार्पापणम् । मापविकलम् । वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः । आचारश्लक्ष्णः । मिश्र-ग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणम्, 'मिश्रं चानुपसर्गमसन्वौ' (सू ३८८८) इत्यत्रा-नुपसर्गग्रहणात् । गुडसंमिश्रा घानाः । 'अवरस्यांपसंख्यानम्' (वा १२५६) मासेनावरो मासावरः । ६९४ कर्तृकरणे कृता बहुलम् । (२-१-३२) कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणा त्रातो हरित्रातः ।

श्लक्ष्ण एतैरित्यर्थः । मासपूर्व इति । मासेन पूर्वं इति विग्रहः । मासात् प्रागुत्पन्न इत्यर्थः । यद्यप्यवधित्वसंबन्धे 'अन्यारादितरत्ते' इति दिक्शब्दयोगे पञ्चमी प्राप्ता, दिशि हृष्टः शब्दो दिक्शब्द इत्यभ्युपगमात् । तथाप्यत एव ज्ञापकात् तृतीया । हेतौ तृतीयेत्यन्ये । मातृसदृश इति । मात्रा सदृश इति विग्रहः । पितृसम इति । पित्रा सम इति विग्रहः । 'तुल्यायैरतुलोपमाभ्याम्' इति तृतीया । 'तुल्यायैः' इति पष्ठ्यां पष्ठीसमासेनैव सिद्ध-मेत्याहुः । ऊनार्थेति । उदाहरणसूचनमिदम् । मापोनमिति । मापाख्यपरिमाणविशेषेण ऊनं परिमाणमित्यर्थः । अत एव ज्ञापकादवधित्वे तृतीया, हेतौ वा । अर्थग्रहणं च ऊनेनैव संबध्यते, न तु पूर्वादिभिरपि, समसदृशयोः पृथगुपादानात् । अर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह—मापविकलमिति । मापेण विकलमिति विग्रहः । हीनमित्यर्थः । पूर्ववत् तृतीया । वाक्कलह इति । वाचा कलह इति विग्रहः । आचारनिपुण इति । आचारेण निपुण इति विग्रहः । आचारहेतुकनैपुण्यवानित्यर्थः । गुडमिश्र इति । गुडेन मिश्र इति विग्रहः । आचारश्लक्ष्ण इति । आचारेण श्लक्ष्ण इति विग्रहः । आचारहेतुककुशलत्ववानित्यर्थः । ननु गुडसंमिश्रा इत्यत्र कथं समासः ? सुबन्तविशेषणत्वेऽपि समासप्रत्यय-विधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात् । तत्राह—मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणमिति । कुत इत्यत आह—मिश्रं चेति । असन्वौ मिश्रेत्युत्तरपदमुपसर्गहीनं तृतीयान्तात् परमन्तोदात्तमिति तदर्थः । अत्रानुपसर्गग्रहणादितरत्र मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणं विज्ञायत इत्यर्थः । मासेनावर इति । मासेन पूर्वं इत्यर्थः । न्यून इत्यर्थे ऊनार्थ-कत्वादेव सिद्धम् । कर्तृकरणे । कर्ता च करणं चेति समाहारद्वन्द्वात् सप्तमी । तृतीयेत्यनुवर्तते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम् । कृतेत्यपि तथैव । तदाह—

रमायां स्थितम् । विद्यया सदृशो विद्यासदृश इत्यादौ हेतुत्वप्रकारकबोधार्थं तृतीया-समासोऽप्यावश्यक इति त्वन्ये । पूर्वसूत्रेणैव तत्कृतत्वात्तृतीयासमासोऽपि सिद्ध्यती-त्यपरे । ऊनार्थ इति । पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन समासस्योत्तत्वादिहार्थग्रहणमभिधेयपरम् । तच्चोनशब्देनैव संबध्यते, न तु पूर्वादिभिः, समसदृशयोः पृथग्रहणादिति भावः । मिश्रं चेति । 'पणवन्वैकार्थ्यं संविस्तत्राप्रयुज्यमानो मिश्रशब्द उपसर्गरहितो-ऽन्तोदात्तः' इति सूत्रार्थः । अवरस्येति । अत्र व्याचक्षते—ऊनार्थेत्येव सिद्धत्वादिदं सुत्यजमेव । न चावरशब्दस्योनार्थकत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् । 'सप्तदशावराः सत्र-मासीरन्' इति श्रुतौ 'अव्यक्तानुकरणाद् द्वयजवरार्वात्' इति सूत्रे च तत्प्रसिद्धेति । कर्तृकरणे । समाहारद्वन्द्वात्सप्तमीत्याशयेनाह— । कर्तरि करणे चेति । अत्र

नवैर्निर्गतो नवनिम्न । 'वृद्धग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' (प २९) नव-
निम्न । कर्तृकरणे इति किम्—निम्नानित्पित । ह्नावपा तृतीयया । वृद्ध-
ग्रहण मर्यादाविध्यनिचारायम् । तेन 'दात्रेण लूनवान्' इत्यादौ न । वृत्ता
किम्—काष्ठे पचनिरागम् । ६९५ कृत्यैराधिकार्यवचने । (७-१-३३)
स्तुतिनिन्दाकृत्यमयैवावचनमविकार्यवचनम्, तत्र कर्तरि करणे च तृतीयया कृत्यं
सह प्राग्वत् । वातच्छेदं कृतम् । वाक्पया नदी । ६९६ अन्नेन व्यञ्जनम् ।

कर्तरि करणे चेति । प्राग्गदिति । समस्यते म तत्पुरुष इत्ययम् । इह वृद्धग्रहणेन
कनप्रत्यय एव गृह्यते, वृद्धग्रहणमिति भाष्यम् । अत्र कालमेवादाहरति—हरिणा ज्ञात
इति । पालित इत्ययम् । ननु वृद्धन्त्य समर्थविरोपणवेत्ति ममामप्रत्ययविधौ तदन्तविधि-
प्रतिषेधान्नवनिम्न इत्यत्र न स्यादित्यत्र आह—कृद्धग्रहण इति । परिभाषेय 'गतिर-
न्तर' इति सूत्रे—भाष्ये स्थिता । पचतितरामिति । अतिशयेन पचतीत्ययम् । 'अति-
शायने' 'तिष्ठ' इत्यनकृतौ 'द्विवचनविमज्ज' इति तरप् । 'किमेतिष्व्ययदादास्यद्वय-
प्रकर्षे' इयाम् । अत्र तदिद्विगतेन समासनिवृत्त्ययम् कृद्धग्रहणमिति भावः । कृत्यैराधिकार्य-
वचने । अर्थवादवचनमिति । 'अविवायकावित्तरित्ययम्' । वातच्छेदं कृत्यमिति ।
वातेन छेदमिति विग्रहः । छेत्तु योग्यमित्ययम् । 'मृह्लाएयंतु' इति कृत्यप्रत्ययः । कामल-
त्वेन स्तुतिः, दुर्बलत्वेन निन्दा वा । कारुपयेति । 'अचा यत्' इति यत्, 'इद्यति' इति
ईद्वन्, टा । अत्र पूर्वाग्नस्त्वन स्तुतिः, अन्त्याग्नस्त्वन निन्दा वा । अन्नेन व्यञ्जनम् ।

केचित्—कर्तृकरणे इति प्रथमाद्विवचनं तृतीयया विरोध्यते, विरोपणेन च तदन्त-
विधित्वेन तृतीयान्तं कर्तृकरणे वृद्धत्वेन समस्यते इति व्याख्यान्तरमित्याहुः ।
मर्यादाधीति । कर्तरि करणे च या तृतीयया तदन्तमपि वृद्धग्रहणान् केचित्त
समस्यते । कश्चित्तु विभक्त्यन्तरमपि समस्यते वृद्धग्रहणादेवेत्ययम् । ममामानाव
प्रदर्शयति—दात्रेण लूनवानित्यादाविति । आदिशब्देन दात्रेण द्विगवान्
इत्येन कुर्वन् इत्यादि प्राधान्यम् । विभक्त्यन्तरमपि समस्यते इत्यस्योदाहरणं तु
पादाहारकं, गच्छोक्तम् । हिषत इति हारकं, वाक्काकर्मणि ण्वुल् । पादाभ्या-
मित्यस्योदाहाराद्व्यत्यन्तं ननाम् । 'युप मन्वायां गती' हनुमण्जिताकर्मणि ण्वुल् ।
'अपूर्वमस्त्वान्' इत्युक् । कर्तृवक्तावयोः क्रियानिष्पत्तिरेव क्रियासमर्पक-
वृद्धत्वेनैव भवेत्तन्मात्रं, 'युग' इत्यविकारापत्तिङ्गत्वेन तु नानिप्रसङ्ग इयाशयेन पृच्छति-
कृता किमिति । इत्यस्तु निष्पत्तिप्रकृतिनदिनान्तप्रकृतिमुबन्नेनत्यमामस्त्यक्त-
मित्याशयेन प्रयुगादिति—काष्ठेगिति । कृत्यैराधिकार्यम् । पूर्वसूत्रस्यैव प्रपञ्च्य
न तु निश्चयमिति । वातच्छेदमिति । पूर्ववत् कृत्यम् । कामल-वाङ्मतेनानि
छेत्तु गतन् इति स्तुतिः, वातेनानि छेत्तु मक्यते त्विवादिनि निन्दा वा ।
कारुपयेति । 'अति लिट् च' इति प्रकृत्ये कृत्यम् । पूर्वाग्नस्त्वन स्तुतिः, अन्त्याग्न-
स्त्वन निन्दा वा । अन्नेन । 'निम्ना क्री भवामन्त्य-

१ 'अपदुस्ति' इति कश्चित् पाठः ।

(२—१—३४) संस्कारद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्त्रेण प्राग्वत् । दन्वा ओदनो
 दध्योदनः । इहान्तर्भूतापसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् । ६९७ भक्ष्येण मिश्री-
 करणम् । (२—१—३५) गुडेन घाना गुडघानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा साम-
 र्थ्यम् । ६९८ चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितैः । (२—१—३६)
 चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृति-
 विकृतिभाव एव, वलिरक्षितग्रहणाज्जापकात् । यूपाय दारु यूपदारु । नेह—

व्यञ्जनशब्दं व्याचष्टे—संस्कारेति । संस्क्रियते गुणविशेषवत्तया क्रियते अनेनेति
 संस्कारः, उपसेकादिसाधनं दध्यादि, तद्वाचकमित्यर्थः । अन्नेनेति । अन्नम् ओदनः, तद्वाच-
 कशब्देनेत्यर्थः । 'भिस्सा स्त्री भक्तमन्वोऽन्नम्' इति कोशः । दध्ना ओदनो दध्योदन
 इति । नन्विह दध्नेति करणत्वस्य उपसिक्तपदापेक्षत्वाद् असामर्थ्यात् कथमिह समास इत्यत
 आह—अन्तर्भूतेति । उपसेकक्रियां विना दध्नोऽन्नसंस्कारकत्वानुपपत्त्या दध्ना इत्यस्य
 दधिकरणकापसेके वृत्तेर्नासामर्थ्यमिति भावः । तदुक्तं भाष्ये—'युक्तार्थसंप्रत्ययाच्च सामर्थ्यम्'
 इति । भक्ष्येण मिश्रीकरणम् । मिश्रीक्रियते खाद्यं द्रव्यमनेनेति मिश्रीकरणं गुडादि ।
 तद्वाचकं तृतीयान्तं भक्ष्यवाचकेन समस्यत इत्यर्थः । कठिनद्रव्यं खाद्यं पृथुकादि भक्ष्यं विव-
 क्षितम् । गुडेन घाना गुडघाना इति । घाना भृष्टयवे स्त्रियः' इत्यमरः । गुडेन मिश्रा
 घाना इत्यर्थः । ननु गुडकरणत्वस्य मिश्रपदापेक्षत्वाच्च सामर्थ्यमित्यत आह—मिश्रणेति ।
 गुडेनेत्यस्य गुडकरणकमिश्रणे वृत्तेर्नासामर्थ्यमिति भावः । चतुर्थी । प्रत्ययग्रहणपरि-
 भापया चतुर्थीत्यनेन चतुर्थ्यन्तं गृह्यते । तदर्थं, अर्थं, वलि, हित, सुख, रक्षित एषां
 द्वन्द्वः । चतुर्थ्यन्तमेतैः पङ्क्तिभिः समस्यते, स तत्पुरुष इति फलितम् । तदर्थेत्यत्र
 तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तार्थो विवक्षितः । तस्मै चतुर्थ्यन्तार्थाय इदं तदर्थम् । 'अर्थेन
 नित्यसमास—' इति वक्ष्यमाणः समासः । चतुर्थ्यन्तवाच्यप्रयोजनकं यत् तत् तदर्थ-
 मिति पर्यवस्यति । तदाह—चतुर्थ्यन्तार्थायेत्यादिना । तदर्थेनेति । तदर्थेन
 समास इति यदुक्तं तत्प्रकृतिविकृतिभाव एव भवति; न त्वन्यत्रेत्यर्थः । कुत इत्यत
 आह—वलिरक्षितेति । यदि तादर्थ्यमात्रे अयं समासः स्यात् प्रकृतिविकृतिभाव

ऽन्नमोदनोऽन्नी' इत्यमरः । व्याख्यानाच्चेह स्वरूपग्रहणं तदाह—संस्कारकेत्यादि ।
 भक्ष्येण । खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम् । खरं कठिनं विशदं विविक्षतावयवं खाद्यं
 भक्ष्यमित्यर्थः । यत्प्रत्ययान्तस्य एरजन्तस्य च भक्ष्यतेस्तत्रैव प्रयोगात् । अब्भक्ष
 इत्यादिप्रयोगस्तु भाक्तः । गुडघाना इति । ननु घानानां प्रत्येकं विभक्तावयवत्वा-
 भावात्कथमेतदुदाहरणं संगच्छत इति चेत् । मैवम् । भृष्टयवसमुदायस्य घानात्वात्स-
 मुदायं प्रति समुदायिनामवयवत्वाच्च तदुपपत्तेः । चतुर्थी तदर्थार्थ । तच्छब्देन
 प्रकृता चतुर्थी परामृश्यते, प्रध्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणम्, चतुर्थ्यन्तेन सामर्थ्यात्तदर्थो
 लक्ष्यत इत्याशयेनाह—चतुर्थ्यन्तार्थाय यदिति । चतुर्थ्यन्तवाच्याय यूपाय
 यद्वादि तद्वाचिनं चतुर्थ्यन्तं समस्यत इत्यर्थः । वलिरक्षितग्रहणादिति ।
 हितसुखग्रहणं तु न जापकम्, तद्योगे 'चतुर्थी चाशिपि—' इति अतादर्थ्येऽपि चतुर्थी-

रत्ननाय स्याली । अदवघासादयस्तु पष्ठीसमासा । 'अर्थेन नित्यसमानो विरेष्यलिङ्गता भवति वक्तव्यम् (वा १२७३—१२७४) । द्विजायाय द्विजार्थे

एवेति नाच्चेन, तर्हि बलिगणितग्रहणं व्यर्थं स्यात् । भूतस्या बलि, गाभ्या रक्षितं तुष्णि-
र्यत्रापि वक्तव्यं तदर्थेन रात्रिगतुष्णस्य गवाभयना च तदर्थेन येन समासमिद्वेति भावः ।
यूपायेति । अथ चतुर्थ्यन्तेवाच्ययूपार्थं दातुम् । अता दादशब्देन यूपार्थे यस्य समास, यूपस्य
दादविभक्तिवाच्यं, तथादिना अष्टाश्वीकृतवृषस्यैव यूपसद्व्याप्यत्वात् । अथ प्रकृतिविकृतिभाव
ग्रहणस्य प्रयोजनमाह—नेहेति । रन्ध्रनायेति । पाकायेत्यर्थः । 'रघ हिमायाम् । इह
पाको विवर्णित भावः ल्युट्, अनदेशः । 'रघिजभारवि' इति नुम् । स्यान्त्याश्चतुर्थ्यन्तवाच्य-
पाकार्यत्वरूपि प्रकृतिविकृतिभावविरहान्न समासः । ननु अदवेभ्या घाम—अदवघाम, घर्मय
नियमः घमनियम इत्यादौ कथं तदर्थेन समासः, प्रकृतिविकृतिभावविरहादित्यत आह—अश्व-
घासादयस्तु पष्ठीसमासा इति । तच्चैव रत्ननाय स्यातीत्यत्रापि पष्ठीसमासः स्यादेवेति
प्रकृतिविकृतिभावनियमा व्यर्थः इति वाच्यम्, शाब्दवाचे मदन्यत्वतादर्थ्यं बह्वैलक्ष्येन
उत्तनियममापत्त्यात् । तत्र च रत्नस्य स्यालीति मदन्यत्वेन भानं पष्ठीसमास इष्ट
एव । तादर्थ्यत्वेन भानं चतुर्थीसमासवारणाय तु प्रकृतिविकृतिभावनियमाश्रयणमि-
त्यास्ता तावत् । तदेव तदर्थेत्यत्र प्रपञ्चिन । अर्थेदानोमयशब्देन चतुर्थ्यन्तस्य
समानं विरेष्यमाह—अर्थेनेति । अर्थशब्देन चतुर्थ्यन्तस्य नित्यसमास इति वक्तव्यम् ।
अन्यथा विभाषाधिकांशकृत्य स्यात् । विरेष्यस्य प्रधानस्य मल्लिङ्गं तल्लिङ्गमित्यपि
वक्तव्यम् । अन्यथा अर्थशब्दस्य नित्यं पुल्लिङ्गत्वात् 'परबल्लिङ्गम्—' इति सर्वत्र पुल्लि-
ङ्गैव स्यादित्यर्थः । अर्थशब्दाग्रं वस्तुपरः । 'अर्थोऽभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु'
इत्यमरः । उह उपकारकं वस्तु विवर्णितमित्यभिधेयोदाहरति—द्विजायाय
द्विजार्थं सुप इति । तत्र द्विजायायमित्यस्वपदविग्रहः । तत्र अर्थशब्दस्थाने अद-

समवादिनि भावः । ननु 'चतुर्थी आशिपि—' इति विहिता या चतुर्थी तदन्तस्य समानो
न भवति, समासादाशिपान्नवगमादिति वेचिदाहुरिति ब्रूयन्ते स्म । तत्र च तत्समं
हितमुपग्रहणमपि बलिगणितग्रहणवग्रापकमेवेति चेत् । अत्र नञ्या—आशिप्याप
हितं ग्राहणहितम् ग्राहितम्, गामसमित्यतादर्थ्यं चतुर्थ्यन्तेनापि समासः स्वीक्रियते ।
सा चातादर्थ्यचतुर्थी 'हितपागे च' इति कतिक्ता चतुर्थी तदर्थः—' इत्यादिना
हितमुत्तरागम्या समासविधानाज्जापनादा समवतीति हितमुखग्रहणं न ज्ञापकमिति
सन्धोत्रपाठः । यूपायेति । तादर्थ्यं चतुर्थी । एवमग्रेऽपि ययामभवमुहम् ।
अश्वघासादय इति । एतच्च भाष्यकृतानम् । नन्वेव रत्ननाय स्यालीत्यत्रापि
यहो नाम स्यादर्थोऽन्तः प्रकृतिविकृतिभावः एवमनियमा निष्फल एव । न च स्व
विरेष्य, 'चतुर्थी तदर्थः—' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापि प्रकृतिविकृतिभाव एव
मापत्त्यात् । अत्र—'मदन्यत्वतादर्थ्यं बह्वैलक्ष्येनोत्तनियममापत्त्यात् दातुम्'
इत्यमरः । अत्र—'न मापाणामस्नीयान् 'दातव्यमपि मैत्रिली' इत्यादि
प्रयोगे अपि इत्यमेव विवक्षा भवेति निर्वाहः । तत्र च 'पूर्वमदृश—' इति सूत्रे महद-

सूपः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थं पयः । भूतबलिः । गोहितम् । गोसुखम् ।
गोरक्षितम् । ६९९ पञ्चमी भयेन । (२—१—३७) चोरादभयम्, चोरभयम् ।
'भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यम्' (वा १२७५) वृकभीतः । ७०० अपेता-
पोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः । (२—१—३८) एतैः सहाल्पं पञ्चम्यन्तं सम-
स्यते, स तत्पुरुषः । सुखापेतः । कल्पनापोढः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तरङ्गा-
पत्रस्तः । अल्पशः किम्—प्रासादात्पतितः । ७०१ स्तोकान्तिकदूरार्थ-

मिति शब्दः, नित्यसमासत्वेनास्वपदविग्रहौचित्यात् । द्विजायेति तादर्थ्यचतुर्थी । तदन्तस्य
अर्थशब्देन समासः, विशेष्यमूपशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात् समासस्य पुंलिङ्गता च । द्विजस्य उप-
कारकः सूप इत्यर्थः । द्विजार्था यवागूरिति । द्विजायेयमिति विग्रहः । अर्थशब्दस्य
नित्यपुंलिङ्गत्वेऽपि 'परवलिङ्गम्—' इति पुंलिङ्गं वाचित्वा अनेन विशेष्यलिङ्गानुसारेण
स्त्रीलिङ्गता । द्विजार्थं पय इति । द्विजायेदमिति विग्रहः । अत्र विशेष्यलिङ्गानुसारान्नपुंस-
कत्वम् । भाष्ये तु चतुर्थ्यैव तादर्थ्यस्याक्तत्वाद् 'उक्तार्थानामप्रयागः' इति न्यायेन अर्थशब्देन
विग्रहाप्रसक्तेरित्यसमासत्वं न्यायसिद्धमेव । गुरोरिदं पुर्व्वर्थमित्यादाविव लिङ्गमपि लोकेत
एव सिद्धमिति वार्तिकमिदं प्रत्याख्यातम् । भूतबलिरिति । भूतेभ्यां बलिरिति विग्रहः ।
तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तस्य बलिशब्देन समासः । गोहितमिति । गाभ्यां हितमिति विग्रहः ।
गवामनुकूलमित्यर्थः । 'हितयोगे च' इति शेषपष्ठ्यभवादथतुर्थी । तदन्तस्य हितशब्देन
समासः । गोरक्षितमिति । तृणादिकमिति शेषः । गोम्यो रक्षितमिति विग्रहः । तादर्थ्य-
चतुर्थ्यन्तस्य रक्षितशब्देन समासः ।

पञ्चमी भयेन । पञ्चम्यन्तं भयशब्देन मुबन्तेन समस्यत इत्यर्थः । चो-
रादभयं चोरभयमिति । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्युपादानत्वात् पञ्चमी । भय-
भीतभीतिभीभिरिति । सूत्रे भयशब्दस्यैव ग्रहणाद् भीतादेरप्राप्ते समासे वच-
नम् । वृकभीत इति । वृकभीतिः, वृकभीरित्यप्युदाहार्यम् । अत्र भाष्ये अपर-
आहेत्युक्त्वा 'भयनिर्गतजुगुप्सुभिरिति वक्तव्यम्' इत्युक्त्वा वृकभयम्, ग्रामनिर्गतः,
अधर्मजुगुप्सुः—इत्युदाहृतम् । चोरत्रस्तः, भोगोपरत इत्यादौ 'सुप्पुपा' इति वा मयूर-
व्यसंकादित्वाद्वा समासः । अपेतापोढ । 'अल्पशः' इति स्वार्थे शस्, अत एव निपा-
तनात् । तदाह—अल्पं पञ्चम्यन्तमिति । 'बहुल्पाथत्—' इति शस् तु न
भवति, 'बहुल्पाथन्मिङ्गलामङ्गलवचनम्' इति वक्ष्यमाणत्वात् । स्तोकान्तिक ।

ग्रहणं व्यर्थमिति कैयटहरदत्तादीनामुक्तिः प्रामादिकीत्यवधेयम् । शाब्दबाधकृतवैल-
क्षण्यस्य तत्रापि सत्त्वादिति । अर्थेन नित्येति । अन्यथा विभाषाधिकारात्पक्षे
द्विजायार्थं इति प्रयोगः स्यादिति भावः । विशेष्यलिङ्गता चेति । वचनाभावे
त्वर्थशब्दस्य नित्यपुंस्त्वात् 'परवलिङ्गम्—' इति सर्वत्र पुंलिङ्गप्रयोग एव स्यादिति
भावः । पञ्चमी भयेन । भयेनेति स्वरूपग्रहणम् नार्थस्य, प्रमाणाभावात्, 'भयभीत—'
इति वार्तिकारम्भाच्च । तेन वृकात्प्रास इत्यादौ समासो न । कथं तर्हि 'भोगोपरतो
ग्रामनिर्गतः' इत्यादिप्रयोगाः । अत्राहुः—बहुलग्रहणान् कचिद्विभक्त्यन्तरमपि कृता

कृच्छ्राणि स्तेन । (२—१—३९) स्ताकामुक्त । अन्तिकादागत
अम्माशादागत । दूरादागत । विप्रकृष्टादागत । कच्छादागत । 'पञ्चम्या स्तो
कादिभ्य' (मू ९५९) इत्यलुक् । ७०० पष्ठी । (२—२—८) रान पुरुष
राजपुरुष । ७०३ याजकादिभिश्च । (२—२—९) एभि पष्ठयन्त समस्यते ।
'तृजकाभ्या वनरि' (मू ७०९) इत्यस्य प्रतिप्रसवाप्यम् । ब्राह्मणयाजक ।
देवपूजक । गुणात्तरण नग्रापश्चेति वक्तव्यम् (वा ३८४१) । तरवन् य
गुणवाचि तेन सह समामन्तरलापथ । न निर्धारणे (मू ७०४) इति 'पूर

स्तोक्, अन्तिव दूर एतदयकानि कच्छ पतति पञ्चम्यन्तानि कतप्रत्ययान्तेन समस्यते
इत्यथ । अयग्रहण स्तान्तिक्करेषु भव्यते । अल्पाभ्युक्त इति । स्तोक्पर्या-
यस्यान्तरणम् । अस्याशादागत ति । अन्तिकपर्यायस्यादाहम् । विप्र
कृष्टादागत इति । तराजपर्याय उदाणय । करणे च स्ताक- इति पञ्चमी ।
दूरादागत इत्यत्र त दूरान्तिवाच्य- इति पञ्चमी । अत्र 'मुपो धातु- इति लुक्
माशङ्क्याह—पञ्चम्या स्तोकादिभ्य इत्यलुगिति ।

पष्ठी । पष्ठयन्त भवन्तेन समस्यते स तत्पुरुष इत्यथ । राजपुरुष इति । राजन्
अम पुरुष स इयलीङ्गिकविप्रन्वापये ममाय मति मट्टुरि अवर्तिनी विभक्ति प्रत्ययस्य
णेनाश्रिय न लाप । न च लुका लुप्तवाप्त प्रत्ययलक्षणमिति वाच्यम्, पदत्वस्य सुब्यटित
समुदायमवतन तस्य जङ्गवायगभावादिनि भाव । याजकादिभिश्च । ननु 'पष्ठी' इति
पूर्वमूत्रेणैव मिद्वे निमयमिति स्थित आह—तृजकाभ्यामिति । ब्राह्मणयाजक इति ।
ब्राह्मणस्य याजक इति विग्रह यज्ञनेष्यन्तान् वनरि ष्वुल अकादेश । 'कतुक्मणो कति'
इति कर्मणि पष्ठा । त्वेवपूजक इति । देवाना पूजक इति विग्रह । पूजकाद्या याजकादि
रिति भाव । भूमन्तेन तृजन्तस्यादाहायम्, भट्टसादस्य याजकादिवान् । गुणात्तरणेति ।
वातेरमिद 'मवं गण इति मूत्रे भाष्ये स्थितम् । गुणवाचकाद् त्रिहिता यस्तरस्य
तदन्तर्न पष्ठा वा समस्यन्, तरसा गपश्चेत्यथ । फलितमाह—तरयन्त यदिति ।
ननु 'पष्ठी' इति मूत्रेणैव मिद्वे निमयमिति स्थित आह—न निर्धारण इति ।

समस्यन् इति प्रत्येवावतवान् 'मप्यसा इयन्नन वा तदुप्पत्तिरिति । अपेतापोह ।
पञ्चमामिति वनन, प्रत्ययग्रहणानदनग्रहणम् । अल्पा इत्यत्र 'बहुसायाच्छिस्कारकाद्-
इति न्य । यद्यपि 'बहुसायाश्चिस्कारकाद्' इति वदयति, तथाप्यत्र एव
निपातनालमिति वाच्यम् । वारकत्र त सममन्त्रिकिया प्रति पञ्चम्यन्तस्य केमवातद
निपादिसाचाल्पान्तस्य नन्तगन्—अल्प पञ्चम्यन्तमिति । स्तोकाभ्युक्त
इत्यादि । 'करण च स्तान्तर- इति पञ्चमा । दूरादागत इत्यादौ 'दूरान्ति
वाच्यम्— इत्यत्र । पष्ठी राजपुरुष इति । राजन् अम पुरुष मु इयलीङ्गिकविप्र
समाय कृत मुपा लुक्प्रत्ययान्तना विभक्तिमाश्रित्य पदवाप्तगप । याजकादिभिन्
याजक । पूजक । परिवारक । परिवक्क । ज्ञानक । व्यापक । उत्पादक । हान्
पातृ । भट्ट । रयणाक । पणिगाव । वृत् । गुणात्तरणेति । एतच्च वाने

गुण—' (सू० ७०५) इति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्व-
तः । सर्वेषां महतरः सर्वमहान् । 'कृद्योगा च पष्ठी समस्यत इति वाच्यम्'
॥ १३१७) इध्मस्य प्रव्रश्चनः इध्मप्रव्रश्चनः । ७०४ न निर्धारणे । (२-२-१०)
निर्धारणे या पष्ठी सा न समस्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः । प्रतिपद-
विधाना पष्ठी न समस्यत इति वाच्यम्' (वा १३२०) । सर्पिषां ज्ञानम् ।

प्रव्रश्चण—' इति सूत्रे भाष्ये तु पुरणगुण इत्यस्यापवाद' इत्येवोक्तम् । सर्वशब्दानुवृत्तेः सर्व-
त्वाद एवेदं वार्तिकमित्यभिप्रेत्योदाहरति—सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेत इति । वकानां
गुण इति शेषः । द्वयान्तरवृत्तिश्वेतरूपापेक्षया सर्वेषां वकानां श्वेतगुणोऽयमधिक इत्यर्थः ।
'द्विवचनविभज्य—' इति विभक्तव्योपपदे तरप् । अत्र सर्वेषामिति पष्ठ्यन्तस्य श्वेततरशब्देन
समासे तरपो लोपे सर्वश्वेत इति रूपम् । सर्वमहानिति । ईश्वरस्य इति शेषः । पूर्वव-
त्तरप् । सर्वेषां महतर इति विग्रहः । इतरसंवन्विमहत्त्वापेक्षया ईश्वरस्य महत्त्वमधिक-
मित्यर्थः । कृद्योगेति । कृता योगो यस्या इति विग्रहः । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति विहितेति
भाष्यम् । इध्मप्रव्रश्चन इति । कुठार इति शेषः । प्रवृक्ष्यतेऽनेनेति प्रव्रश्चनः । करणे
ल्युट् । इध्मानां प्रव्रश्चन इति विग्रहः । कर्मणि पष्ठी । 'प्रतिपदविधाना—' इति वक्ष्यमाण-
निषेधस्यापवादोऽयम् । न निर्धारणे । नृणां द्विजः श्रेष्ठ इति । अत्र नृणामिति पष्ठ्यन्तस्य
द्विजशब्देन समासो न भवति । पुरुषाणामुत्तमः पुरुषोत्तम इत्यत्र तु शेषपष्ठ्येव, न तु
निर्धारणपष्ठी । यतो निर्धारणम्, यच्च निर्धार्यते, यश्च निर्धारणहेतुः, एतत्त्रितय-
निधान एव तस्याः प्रवृत्तेरिति कैयटः । गुणेन निषेधस्त्वन्वित्य इति तरप्सूत्रे
कैयटः । केचित्तु 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्वित्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।' इति गीतावाक्यात् कर्म-
धारय एव । उत्तमशब्दस्य विशेषणत्वेऽपि राजदन्तादित्वात् परनिपात इत्याहुः ।
प्रतिपदविधानेति । पदं पदं प्रतीति वीप्सायामव्ययीभावः । प्रतिपदं विधानं यस्याः
सा प्रतिपदविधाना । 'पष्ठी शेषे' इति शेषलक्षणां पष्ठ्यां वर्जयित्वा सर्वा पष्ठी प्रति-
पदविधानेति भाष्यम् । सर्पिषो ज्ञानमिति । अत्र 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' इति
'सर्वं गुणकाल्प्ये' इत्यत्र पठितम् । कृद्योगा पष्ठीति । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति
कर्त्तृसंनियोगेन कृतेत्यर्थः । यदा तु 'प्रतिपदविधाना—' इत्यादिनिषेधवचनमारभ्यते,
तदेवं तद्वाक्याधारव्यव्यम् । तस्यैवानारभ्यत्वमनुपदं वक्ष्यामः । इध्मप्रव्रश्चन इति ।
वृक्ष्यते छिद्यतेऽनेनेति व्रश्चनः कुठारादिः, करणे ल्युट् । इध्मानामिति कर्मपष्ठ्यन्त-
स्यानेन समासः । नृणामिति । 'यतश्च निर्धारण' इति पष्ठी । द्विजशब्देनान्न
समासप्रसङ्गः, तदपेक्षया हि पष्ठी । श्रेष्ठत्वं द्विजेतरमनुष्येभ्यः, तेषां सामान्यशब्देनोप-
स्थिततया तान्विहायानुपस्थितकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । अथ कथं पुरुषोत्तम इति ।
यस्मान्निर्धार्यते, यश्चैकदेशो निर्धार्यते, यश्च निर्धारणहेतुः, एतत्त्रितयसंनिधाने सत्येवायं
निषेध इति 'द्विवचनविभज्योप—' इति सूत्रे कैयटः । अन्ये तु—पुरुषेषूत्तम इति ।
निर्धारणसप्तम्याः 'संज्ञायाम्' इति समासः । न चैवं 'न निर्धारणे' इति व्यर्थम्
स्वरे भेदात् । सप्तमीसमासे हि 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ—' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतस्वरः

७०५ पूरणगुणमुहितार्थसद्व्ययतन्त्रममानाधिकरणेन । (२—२—११) पूरणाद्यर्थे मदादिभिश्च पठो न समस्यते । पूरणे—मना पठ । गुण—वाक्यस्य

विहितपठ्या समामा न भवति । 'न निरारणे' इति प्रत्याख्येयमेवेति भाष्ये स्पष्टमित्यलन । पूरणगुण । पूरणगुणमुहितानि अर्था येषां ते पूरणगुणमुहितार्था, ते च मच्च अव्यय च तच्च ममानाधिकरण चेति समाहारद्वन्द्वात् तृतीया । तदाह—पूरणाद्यर्थेरिति । पूरण इति । उदाहरण वक्ष्यत इति शेष । मता पठ इति । पणा पूरण इत्यर्थे 'तस्य पूरण इत्' 'पट्क्वत्किन्नियचतुरा युक्' । न च कुम्भपूरणमित्यत्रापि स निषेध स्यादिति वाच्यम्, 'मात्रं च लप्ते चेत् पादपूरणम्, इति निर्देशेन पूरणार्थकप्रत्ययस्यैव ग्रहणान् । 'उच्छृण्वपठ्याद्वृत्तमेकानि' इत्यत्र तु उच्छात्मक पठ इति व्याख्येयम् । गुण इति । उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । प्रधानत्वेन वा उपसर्जनत्वेन वा गुणवाची गुणशब्दः व्याख्यानात् । तदाह—काकस्य काष्ण्यम्, पठोत्समास तु 'ममामस्य' इत्यन्नादात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टमिवाहुः । तन्मन्दम् । 'ममामाम' इति ममामस्य निमित्तत्वेन स्वपदविग्रहासंगतिप्रसङ्गात् । तस्मात्त्रैयटोक्तममाधानमेव समीचीनमिति नञ्या । प्रतिपदविधानेति । पद पद प्रति विहिता प्रतिपदविधाना । 'पठो शेषे' इति विहायायेन 'ज्ञाप्रविदर्थस्य—' इत्यादिना विहिता मवैव पठोत्यर्थः । घानुकारकविरोधे गृहो वैव 'ज्ञाप्रविदर्थस्य—' इत्यादिना पठो विधीयत इति भवति तस्या प्रतिपदविधानत्वम् । नन्वनैव गतार्थत्वाद् 'न निरारणे' इति व्यर्थमिति चेद् । अत्राहुः—'यतश्च निरारणम्' इति सूत्रं न पठो विद्यते, किं तु सममीमन् । पठो तु तथा मा बाधोति प्रतिप्रमुच्यत इत्यन्यदेतत् । 'एव स्वामीधराधिपति—' इत्यादिष्वपि । तेन गृहस्वामी, मवैधर, निषादानिपतिरित्यादि सिद्धमिति । वस्तुतस्तु 'ज्ञाप्रविदर्थस्य—' इत्यादिचतुर्दशसूत्रीमध्ये 'दिवस्त्वदर्थस्य' इत्यादिपट्सूत्री विहायावनिष्ठायापट्सूत्र्या 'शेषे' इति वर्तते, तथा च 'न मायागामधोपात्' इत्यादाविव 'पठो शेषे' इत्येव सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम्, 'इह पठ्येन न तु तल्लुक्' इति । तथा च श्रुक् प्रमाजकीनूत समास एव नेति फलितोऽर्थः । ततश्च 'प्रतिपदविधाना—' इति वचनं न कर्तव्यम् । एष म्येन 'कृत्याणां पठो—' इति वचनमपि मान्यम् । 'कर्तृकर्मणा कृति' इत्यत्र हि 'शेषे' इति निवृत्तम् । तथा चाप्राप्तपठो विधानादपि तस्मिन् समामनिवृत्तिप्रसङ्गात्वात् 'पठो' इत्यनेन ममामसिद्धसर्पिषो ज्ञानमिति । वस्तुतः करणस्य मदन्वधाविवक्षया 'ज्ञाप्रविदर्थस्य—' इति पठो । सर्वसवन्धि प्रवर्तनमित्यर्थः । पूरणगुण । अर्थशब्दस्य त्रिषु मवन्धानाह—पूरणाद्यर्थेरिति । अत्र प्रावाक्यम् 'एतदर्थे पठो न समस्यते' इति, तन्मूनम् । तथा हि मति मुक्तितान्तामत्र ग्रहणं स्यात्, तावतामिवायंशब्देन समस्यत्वारिति ध्वनयन्ताह सदादिभिश्चेति । पठ इति । पणा पूरण पठ । 'तस्य पूरणे इत्', 'पट्क्वत्किन्नियचतुरा युक्' । यथेति 'नापुच्छपठ्याद्वृत्तमेकानि' इति । प्रमाद एवायमित्यर्थः । उच्छेपु पठ उच्छात्मक पठ इति वा व्याख्येयमिति मनोरमाया स्थितम् ।

काष्ण्यम्, ब्राह्मणस्य शुक्लाः । यदा प्रकरणादिना दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातं तदे-
दमुदाहरणम् । अनित्योऽयं गुणेन निषेधः, 'तदशियं संज्ञाप्रमाणत्वात्' (सू
१२९५) इत्यादिनिर्देशात् । तेन अर्थगौरवम्, बुद्धिमान्यम् इत्यादि सिद्धम् ।
सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः । फलानां सुहितः । तृतीयासमासस्तु स्यादेव । स्वरे विशेषः ।

ब्राह्मणस्य शुक्ला इति । कृष्णशब्दाद् 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः—' इति भावे ष्यञ् ।
शुक्लशब्दात्तु 'गुणवचनेभ्यो मनुषो लुक्' इति लुक् । ननु दन्ता इति शेषपूरणेन ब्राह्मणस्य
दन्ताः शुक्ला इत्यर्थे ब्राह्मणशब्दस्य दन्तशब्देनैवान्वयात् शुक्लशब्देनैवान्वयाभावादसामर्थ्यात्
कथमिह समासप्रवृत्तिरित्यत आह—यदा प्रकरणादिनेति । प्रकरणादथद्वैत्यर्थः । दन्ताः
संयुक्ताः शुभावहाः, न तु विरला इत्यादिदन्तवर्णने प्रकृते यदा ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्युच्यते,
तदा प्रकरणाद् दन्ता इति विशेष्योपस्थितिः । यदा वा सर्ववर्णेषु दन्तवस्त्रभूषणेषु प्रकृतेषु
ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्युच्यते, तदा अर्थाद् दन्ता इति विशेष्योपस्थितिः, तत्र सामर्थ्यसत्त्वात्
समासे प्राप्ते निषेध इत्यर्थः, अत्र 'आकडारात्—' इति सूत्रोक्तगुणवचनसंज्ञकानां 'तृतीया
तत्कृत—' इति सूत्रे प्रपञ्चितानां न गुणानां ग्रहणम्, अत्र गुणवचनशब्दाभावात् । किं तु 'वोतो
गुणवचनात्' इति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चितानां 'सत्त्वे निविशतेऽपैति—' इत्यादिलक्षणलक्षित-
गुणानामेव ग्रहणमिति बोध्यम् । एतेन 'आकडारात्—' इति सूत्रभाष्ये तद्धिता-
न्तस्य गुणवचनत्वपर्युदासात् कथं काष्ण्यादिशब्दानां गुणवाचित्वमिति निरस्तम् ।
अथ अर्थगौरवमित्यादौ पठ्योसमासं साधयितुमाह—अनित्योऽयमिति । संज्ञा-
प्रमाणत्वादिति । संज्ञायाः प्रमाणत्वं संज्ञाप्रमाणत्वम्, तस्मादिति विग्रहः । अत्र प्रमा-
णत्वस्य गुणत्वात् तेन पठ्योसमासनिषेधात्समासनिर्देशोऽनुपपन्नः स्यात् । अतो
गुणेन समासनिषेधोऽनित्य इति विज्ञायत इत्यर्थः । इत्यादीति । आदिना गुण-
कात्स्न्यमित्यादिसंग्रहः । वस्तुतस्तु अनित्यो गुणेन निषेध इत्ययमर्थो भाष्ये न दृश्यते,
न च कृष्णैकत्वमित्यादौ समासानुपपत्तिरिति वाच्यम्, 'पङ्क्तिविंशति—' इति सूत्रे
विंशत्यादिशब्दा भाववचना भवन्तीत्युक्त्वा गवां विंशतिगवां सहस्रमित्यर्थे गोविंश-
तिगोसहस्रमित्यादिप्रयोगात् । अर्थगौरवमित्यादौ तु अर्थगतं गौरवमिति मध्यमपदलो-
पिसमासो बोध्य इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । सुहितपदं व्याचष्टे—सुहितार्था-
स्तृप्त्यर्था इति । नपुंसके भावे क्त इति भावः । फलानां सुहित इति ।
करणत्वस्याविवक्षया संवन्धविवक्षायां पठ्यो । अर्थग्रहणात् फलानां तृप्तिरित्यादावपि

गुण इति । 'सत्त्वे निविशतेऽपैति—' इत्यादिलक्षणलक्षितो गुणोऽत्र गृह्यते, न
त्वदेङ्लक्षणः, अर्थग्रहणात् । नापि संख्या । 'क्रोधशतयोजनशतयोः' इति वार्तिके
निर्देशात् । काकस्य काष्ण्यम् । ब्राह्मणस्य शुक्ला इति । व्याप्तिन्यायात्केवल-
गुणवाची गुणोपसर्जनद्रव्यवाची च गुणशब्देन गृह्यत इति भावः । ननु ब्राह्मणस्य
शुक्ला इत्यत्र समासप्रसङ्ग एव नास्ति, ब्राह्मणशब्दस्य दन्तैरेवान्वयाद् ब्राह्मणस्य ये
दन्तास्ते शुक्ला इत्यर्थादत आह—यदेति । शुक्लशब्द एवेह विशेष्यसमर्पक इति
भावः । चन्दनगन्धो घटरूपमित्यादावनेन निषेधे प्राप्ते 'तत्स्थैश्च गुणैः समासो वक्तव्यः'

मत्-द्विजस्य कुर्वन्, कुर्वाणा वा, विद्धर इत्यर्थं । अव्ययम्-ब्राह्मणस्य कृत्वा ।
पूर्वोत्तरमाह्वयार्थकद्वयमव गृह्यते, तेन तदुपरि इत्यादि सिद्धमिति रक्षितः ।
तव्य-ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तव्यता तु भवनेव, स्वकर्तव्यम् । स्वरे भेदः ।

न ममाम ण्मुहितमिति वक्ष्य समाम इत्यत्र आह-तृतीयासमासस्तु स्यादेवेति ।
वरणस्वविश्रयाया तृतीया । 'कर्तृकरण कृता वृत्तम्' इति ममाम् इति भावः । तर्हि मुहित-
योगे षष्ठीममामनिपेया व्यथ इत्यत्र आह-स्वरे विशेष इति । तृतीयानामामे 'तृतीया
कर्माणि' इति पूर्वाप्रदप्रकृतिम्बर । षष्ठीममाम तु ममामप्येत्यन्तादात्तत्वमिति फलभेद इति
भावः । मदिति । मयाण षष्ठीममामनिपेय उदाह्रियत इत्यर्थं 'तौ मत्' इति शतृशानचो
मदिनि मजा वक्ष्यते । ननु द्विजस्य कुर्वन्ति न कर्माणि षष्ठी 'न लाक्-' इति निपेयान् ।
नापि द्विजस्य घट कुर्वन्ति घटाग्रभया शेषषष्ठी, तत् मापयत्वनामामभ्यात् कुर्वन्तित्यनेन
समासाप्रवृत्तेरित्यत्र आह-विद्धर इत्यर्थं दिति । द्विज परिचरग्नियस्य इति यावत् ।
कृत्वातुरित् परिचरणे कर्तन इति णिन्तम् । अव्ययमिति । उदाहरण वक्ष्यत इति शेषः ।
पूर्वोत्तरेति । मत्तव्याम्ना कृदभ्यामियर्थं । 'अनन्तरमप्यपदार्थे' इति सूत्रभाष्ये
सर्वपदार्थेति प्रमाणवत् दिङ्म । तत्र्य इति । उदाहरण वक्ष्यत इत्यर्थं । ब्राह्म-
णस्य कर्तव्यमिति । 'अहं कृतृवच' 'तय्यतव्यानीपर' इति कृत्यस्तव्यम् ।
'कृत्याना कर्तरि वा' इति षष्ठी । तव्यता तु भवत्येवेति । षष्ठीममाम इति शेषः ।
तव्यानुवृत्तरहितमर्थेव तय्यस्य मूने ब्रह्मातव्यता न ब्रह्मणमिति भावः । स्वकर्त-
व्यमिति । स्वस्य कर्तव्यमिति विग्रहः । 'कृत्याना कर्तरि वा' इति षष्ठी । अन तय्यता
यागान् समासनिपेया नेति भावः । ननु तव्यप्रययमाश्रित्य ब्राह्मणकर्तव्यमिति
समासमभयान् ति तव्ययोगो ततिपेयेत्यत्र आह-स्वरे भेद इति । तय्यति कृते

इति वान्तेन समाम प्रतिप्रसूयत । गन्धर्व प्रतीयमाना गन्धा न कदापि गुणि-
ममानापरिण । किं तु स्वप्रधान इत्येव हि ताम्भ्य नाम । ननु 'जिनिष्टि गन्धान्'
इति प्रयोगदर्शनात् शुद्धशब्दादित्यत्र एव गन्धशब्दा न तस्यगुणवचन इति चेत् ।
न । जिनिष्टि प्रयोगे हि गन्धानिति न गुणशब्दः, मात्रातीकुमुनादिषु गन्धशब्द-
प्रयोगदर्शनात् । किं तु चन्दनशब्दादिनातिनिमित्तकाज्य एव स । तस्माच्चन्दनगन्ध
इयादौ तस्यैव मुख्यमव । एव घटव्यमित्यादावपि । तन्वेकमपि 'वत्सनाया शौक्यधन'
'विशस्य नैयन' इयादाशक्तिमत्त इति चतु, अत्राह- 'गुणिवचनात्पतप्यत्रा शुद्धा-
दिगुणैर्वाभिमानानादाविकपदाना गुणिमामानाधिकरण्यमत्त्वात् दाप तथा च प्रावा-
नेनप्राशान्देन वा द्रव्याप्रतिपादकत्वे मति गुणप्रतिपादकत्वं तस्यगुणावाचित्वम्'
इत्यर्थं इति । कटानामिति । वरणस्व शेषविवशयाया षष्ठी । स्वरे विशेष
इति । 'तन्मुने तुल्यार्थ-' इति पूर्वपदप्रकृतिम्बर वागित्या 'थाय-' आदिमूत्रेणान्
दात्तने प्राप्ते तदववादेन 'तृतीया कर्माणि' इत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरे मयाबुदात्त इष्ट
षष्ठीममाम तु अन्तादानत्व स्यान्व नैष्यत इति भावः । तृपिथ मयमर्गोऽप्यस्ति
'निवृत्तार्थोऽन्तममस्य वधुर्' इति महिप्रयोगान् । तेनाम्मान् कर्माणि कतो नाम्तीति

समानाधिकरणेन—तक्षकस्य सर्पस्य । विशेषणसमासस्त्विह बहुलग्रहणान्न ।
'गोधेनोः' इत्यादिषु 'पोटायुवति—' (मू ७४४) इत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरि-

कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रकृतिस्वरः, तव्ये तु नेति फलभेद इति भावः । समानाधिकरणे
इति । समानाधिकरणेन पष्ठ्यन्तं न समस्यते इत्यत्रोदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । तक्षकस्य
सर्पस्येति । अत्र समामे नति पुनः समासात् पष्ठ्युत्पत्तौ तक्षकसर्पस्येति न भवतीत्यर्थः ।
ननु पष्ठीसमासस्य निषेधेऽपि 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति कर्मवारयसमासो दुर्वारः ।
अतः किं पष्ठीसमासनिषेधेनेत्यत आह—विशेषणसमासस्त्विति । ननु पष्ठीसमासनिषेध-
सामर्थ्यादेवात्र कर्मधारयो न भविष्यति । तन् किमगतिकगत्या बहुलग्रहणाश्रयणेन । न च
कर्मवारयस्वर एव यथा स्यात्, न तु पष्ठीसमासस्वर इत्येतदर्थः पष्ठीसमासनिषेध इति वाच्यम्,
उभययापि 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वस्याविनिगृह्यत्वादिति चेत्, मैवम्—कर्मधारये हि सति
गमनस्य श्रेयस इत्यादौ 'श्रज्यावमकन्नापवत्सु भावे' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पष्ठीसमासे
त्वन्तोदात्तत्वं स्यात् । तन्मा भूदित्येतदर्थं पष्ठीसमासनिषेध आवश्यक इति समासनिषेधस्य
चरितार्थत्वात् तस्य विशेषणसमासानवृत्तिसामर्थ्यमिति बहुलग्रहणमाश्रितम् । न चैवमपि
तक्षकसर्प इति प्रथमान्तविग्रहे कर्मधारये सति तक्षकसर्पस्येति दुर्निवारमिति वाच्यम्,
निषेधसामर्थ्यादेव प्रथमान्तकर्मधारयमाश्रित्य तक्षकसर्पस्येत्येवजातीयकप्रयोगाभावोन्न-
यनात् । अथ समानाधिकरणेन निषेधे उदाहरणान्तरमाह—गोधेनोरिति । गोधे-
नोरित्यादिषु पष्ठीसमासः प्राप्तः, सोऽप्यनेन वार्येन इत्यन्वयः । आदिना यूनः खलते-
रित्यादिसंग्रहः । ननु पष्ठीसमास एवात्र न प्रसज्यते, 'पोटायुवति—' 'युवा खलति—'
इत्यादिविशेषणविहितकर्मधारयेणात्र परस्यापि पष्ठीसमासस्य वाधितत्वादित्यत आह—
पोटायुवतीत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वाद्वाधक इति ।
'पोटायुवति—' 'युवा खलति—' इत्यादिविधयो गोधेनुः, युवा खलतिरित्यादिषु प्रथमा-
विभक्त्यन्तेषु सावकाशाः । पष्ठीसमासस्तु राज्ञः पुरुषः इत्यादावसमानाधिकरणे साव-
काशः । गोधेनोः, यूनः खलतेरित्यादिषु उभयं प्राप्तम् । तत्र 'पोटायुवति' 'युवा खलति'

न शङ्कनीयम् । द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाण इति । नेयं घटाद्यपेक्षया पष्ठी द्विजस्य
घटं कुर्वन्निति । तथा हि सत्यसामर्थ्यादेव समासाप्रसक्तौ निषेधोऽयं व्यर्थः स्यादतो व्या-
चष्टे—किंकरः त्यर्थ इति । ब्राह्मणस्य कृत्वेति । तादर्थ्यरूपसंबन्धस्य सामान्य-
रूपेण विवक्षायां पष्ठी । ब्राह्मणसंबन्धिनी या क्रिया तदनन्तरमित्यर्थः । कृदन्वय-
मेवेति । 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रे 'सर्वपश्चात्—' इति भाष्यप्रयोगादिति भावः ।
इत्यादीति । तथा च भट्टिः प्रायुङ्क्त—'यत्कृतेऽरीन्निगुल्लीमः' । 'आदेयाः किंकृते
भोगाः कुम्भकर्णं त्वया विना' इति । रक्षितं इति । कैयटहरदत्तौ तु अव्ययप्रति-
पेवे 'वृक्षस्योपरि' इत्युदाहरन्तौ अकृदव्ययेनापि निषेधं मन्येते, तौ च प्रायुक्तभाष्य-
प्रयोगविरोधादुपेक्ष्याविति भावः । तव्यता तु भवत्येवेति । सूत्रे निरनुबन्धग्रहणा-
दिति भावः । स्वकर्तव्यमिति । कर्तृपष्ठ्या समासः । स्वरे भेद इति । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरेण । तित्स्वरस्यावस्थानादन्तस्वरित इष्टः । तव्येन तु समासे मव्या-

तार्थानां परत्वाद्वाचकः पठ्योममाम् प्राप्त, सोऽप्यनेन धार्यते । ७०६ क्तेन च पूजायाम् । (२—२—१२) 'मतिबुद्धि—' (मू ३०८९) इति सूत्रेण विहितो यः कान्तदन्तेन पठ्यो न समस्यते । राज्ञा मनो बुद्धः पूजितो वा । राजपूजित इत्यादौ तु भूते क्तान्तेन सह तृतीयान्तस्य समाम् । ७०७ अधिकरणवाचिना च । (२—२—१३) क्तेन पठ्यो न समस्यते । इदमेपामासितं गतं भुक्तं वा । ७०८

इत्यादिविधोन् वाचिन्वा पठ्योममाम् प्राप्त, सोऽप्यनेन समानाधिकरणेनेति निषेजेन धार्यत इत्यर्थः । न च निषेजमामस्यैव 'पोटायुवति—' इत्यादिममामोऽपि वाध्यता-मिति वाच्यम्, पठ्योममामे गोर्वेनोरित्यादौ अन्यतरस्य पूर्वनिपातः । 'पोटायुवति—' इत्यादिममामे तु गोयुवादिशब्दस्यैवेति फलभेदस्य स्पष्टत्वान् । समानाधिकरणेन निषेज-व्याय क्वाचिन् एव, अन्यस्य पदस्यार्थ इत्यर्थे अन्यपदार्थ इति निर्देशात् । तेन नीलो-त्पलस्य गन्ध इत्यादिसिद्धः । क्तेन च पूजायाम् । अत्र पूजाग्रहणं 'मतिबुद्धि-पूजायैभ्यश्च' इति सूत्रोपश्लेषणम् । तदाह—मतिबुद्धीति सूत्रेणेति । राज्ञा मनो बुद्धः पूजितो वेति । राज्ञा इष्यमाणा जायमानं पूज्यमानं इति क्रमेणार्थः । 'मतिबुद्धिपूजायैभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तः । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति पठ्यो । नन्वेव सति राजपूजिता राजमना राजबुद्ध इति कथं समास इत्यत आह—राजपूजित इत्या-दाविनि । अधिकरणवाचिना च । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—क्तेनेति । इदमेपामासितं शयितं गतं भुक्तं वेति । 'कोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यव-दातञ्च स्यात्, तच्च नैष्यत इति भावः । सोऽप्यनेनेति । पठ्योममामेन 'पोटायुवति—' इति समानो वारितः, सोऽपि पठ्योममाम् 'पूरणगुण—' इत्यनेन धार्यत इत्यर्थः । क्तेन च पूजा-याम् । सूत्रोपश्लेषणं पूजाग्रहणं व्याख्यानादित्याह—मतिबुद्धीति । राज्ञामिति । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि पठ्यो । भूत इति । न च तत्र कौण्टिन्यायेन मत्स्यादिस्य क्तस्य वर्त-मानत्वात् भूतकालतादायक इति वाच्यम् । 'तैवैकदिक्' इत्यत्र 'तेन' इत्यधिकारे 'उपज्ञाते' इति निर्देशेन भूतकालस्यावायनापनात् 'उपज्ञाते' इत्यत्र हि भूते क्तः, न तु वर्तमाने । अन्यथा 'क्तस्य च वर्तमाने' इति पठ्यो विद्यानादुपज्ञातशब्दस्य तेनेति तृतीयायांगो न स्यात् । न चैवमपि ज्ञानार्थेऽप्येव शास्त्रत्वमस्ति चेति वाच्यम् । 'पूजितो यः मुरापुरैः' इति प्रयोगानुरोधेन मामान्यविषय-ज्ञातृत्वस्यैव व्याख्ययान् । अन्ये तु कारकपठ्या एव ममामतिषेजोऽप्यत्र, शेषपठ्या तु ममाम् स्यादेवेत्याहुः । एतेन 'कलहं न राममहितं कृतवान्' इति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः । राममहितं न कलहं कृतवानित्यन्वयः । अधिकरणवाचिना च । चाधिग्रहणं विन्यप्रयोजनमिति हरदत्तादयः । इदमेपामिति । 'कोऽधिकरणे च—' इति क्तः । 'अधिकरणवाचिनश्च' इति कर्तरि पठ्यो । 'अधिकरणे च' इत्येव सिद्धे सूत्रद्वयेऽपि वाचिप्रश्न स्पष्टार्थमिच्छाहुः । ननु विवृतं यद्वृत्तमित्यत्र न कर्मणि क्तः, क्तुनेरकर्मकत्वात् । तथा चाधिकरणकान्तेन कथमिह ममाम् इति चेत् नैवम्, नाय-मतिरारो क्तः, नितु 'गन्धर्वाकर्मक—' इति कर्तरि । विभावृतं निष्पन्नमित्यर्थः ।

कर्मणि च । (२-२-१४) 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' (सू ६२४) इति या पष्ठी सा न समस्यते । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन । ७०९ तृजकाभ्यां कर्तरि । (२-२-१५) कर्त्रर्थतृजकाभ्यां पठ्या न समासः । अपां स्रष्टा । वज्रस्य भर्ता ।

सानार्थेभ्यः' इत्यधिकणे क्तः । 'अविकरणवाचिनश्च' इति ~~प्राप्तिः~~ कर्मणि च । क्तेनेति निवृत्तम् । कर्मणि या पष्ठी सा न समस्यते इत्यर्थः अपां स्रष्टेत्यादावपि निषेधसिद्धेः 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति व्यर्थं स्यात् । किं तु चकार इतिपर्यायः । कर्मणीति सप्तम्येकवचनमुच्चार्य या पष्ठी विहिता सा न समस्यत इत्यर्थः । फलित-माह—उभयेत्यादिना । आश्चर्यं इति । यद्यप्यत्र 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्येव कर्मणि पष्ठी, न तु 'उभयप्राप्तौ कर्मणि, इति सूत्रेण, तस्य सूत्रस्य कर्मण्येव पष्ठी, न तु कर्तरीति नियमपरत्वात् । तथापि नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण च द्वेधा प्रवृत्तेः स्वीकारान्न दोषः । शब्दानुशासनमित्यत्र तु वस्तुत आचार्यस्य कर्तृत्वेऽपि तस्यानुपादानादुभयप्राप्तावित्यस्याप्रवृत्तेर्नायं निषेधः । 'कृत्वोर्थप्रयोगे-' इत्यनुवृत्त्या कर्तृकर्मणोरुभयोः प्रयोग एव तस्य प्रवृत्तेः । यद्वा 'शेषे विभाषा' अविशेषेण विभापेत्याश्रित्य उभयप्राप्तावित्यभावपक्षे 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्येव पठ्या प्राप्तेर्नायं निषेध इत्यलम् । तृजकाभ्यां कर्तरि । कर्तरीति तृजकयोरेव विशेषणम्, श्रुतत्वात् । न तु पठ्याः । तदाह—कर्त्रर्थतृजकाभ्यामिति । अपां स्रष्टा, वज्रस्य भर्तेति ।

कर्मणि च । क्तेनेति नानुवर्तते, 'क्तेन च पूजायाम्' इति निषेधवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । पष्ठी त्वनुवर्तते, किंतु सापि या काचित्कर्मणि पष्ठी न गृह्यते । 'अपां स्रष्टा' इत्यादावनेनैव सिद्धौ 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति निषेधवैयर्थ्यपत्तेः । किं च 'इष्मन्नश्चनः' इत्यादौ समाससिद्धये वचनं कर्तव्यं स्यात् । न च 'कृद्योगलक्षणा पष्ठी समस्यते' इति वार्तिकमस्येवेति वाच्यम्, तस्य सिद्धान्ते प्रत्याख्यानात् । ततश्च निपातानामनेकार्थत्वादित्यर्थे चशब्दोऽयम् तदाह—कर्मणीति या पष्ठीति । सप्तम्येकवचनान्तं पदमुच्चार्य या पष्ठी विहिता परिशेषिता वेत्यर्थः । नियमसूत्राणां विधिमुखेन निषेधमुखेन वेति द्वेधा प्रवृत्तेः स्वीकृतत्वात् । गवां दोह इति । अगोपेनेत्युपन्यासस्त्वह उभयप्राप्तिप्रदर्शनार्थः । ननु कथम् अथ शब्दानुशासनमिति । अत्र व्याचक्षुः—शब्दानामितीर्य पष्ठी 'कर्तृकर्मणोः' इति विहिता, न तु 'उभयप्राप्तौ-' इत्यनेन, आचार्यस्य कर्तृः वस्तुतः सत्त्वेऽपि इहानुपादानात् । 'कृत्वोर्थप्रयोगे-' इत्यतः 'प्रयोगे' इत्यनुवर्तनात्कर्तृकर्मणोरुभयोरुपादान एवायं नियम इति स्वीकारात् । 'आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन' इत्यत्र हि आश्चर्यं प्रतिपाद्यम्, ततश्च यद्यशिक्षितो दोग्धा दुर्दोहा गावश्च दोग्धव्यास्तदैव निर्वहति, न त्वन्यथा । अतः कर्तृकर्मणोर्विशिष्योपादानादस्तुभयप्राप्तिः, इह तु 'शब्दानामिदमनुशासनम्, न त्वर्थानाम्' इत्यर्थनिवृत्तिपरं वाक्यम् न तु कर्तृविशेषनिवृत्तिपरमतो नास्त्युभयप्राप्तिः । अस्तु वा यथाकथंचिदुभयप्राप्तिः, तथापि न क्षतिः, 'उभयप्राप्तौ-' इति सूत्रे 'अविशेषेण विभाषा' इति पक्षस्यापि चिद्यमानतया नियमाप्रवृत्तिपक्षे 'आचार्यस्य शब्दानुशासनम्' इति प्रयोगसंभवात् । यदि वा शेषलक्षणा पष्ठीति व्याख्यायते, तदा तु समासनिषेधशङ्कैवात्र नास्तीति । 'तृजकाभ्याम्' । इह 'कर्तृ-

आदनस्य पाचक । कर्तरि निम्-इच्छूणा भक्षणमिभुभक्षिका । पदयर्थभन्-
शब्दस्य तु याजकादित्वात्ममाम । भूभर्ता । कथं तर्हि 'घटानां निर्मातुस्त्रिभुवन-
विघातुश्च कर्त्तृ' इति । शेषपष्ठ्या समास इति कैयट । ७१० कर्तरि च
(२-२-१६) कर्तरि पष्ठ्या अनेन न । ममाम । भवत शायिना । नेह तुज

'ष्वुलुतृचो' इति कर्तरि तृच, कर्तृकर्मणा- इति कर्मणि पठ्यौ । एवमोदनस्य पाचक
इति पच कर्त्तरि ष्वुत् । अकादेश इति विशेषः । इत्तुभन्तिरेति । 'क्षियां त्तिन्' इत्यधिकार
धात्वयनिदेशे ष्वुत् । कर्मणि पष्ठ्या ममाम । 'कर्मणि च' इति निषेधस्तु न, कर्तुं प्रयाग
एव तत्प्रवृत्ते । ननु 'भुक्ता भर्ता भूभक्ता इत्येतां निषेध' स्यात् । न च भन् शब्दस्य याज
कादौ पाठान् भग्येव पठ्योममाम । 'याजकादिभिश्च' इत्यस्य प्रतिप्रमन्वार्थत्वादिति वाच्यम्
एव न ह वक्ष्यस्य भर्तृत्व्यानि ममामप्रमङ्गादित्यत्र आह-पत्यर्थेति । याजकादौ पत्यस्य
कर्मैव नतृशब्दस्य ग्रहणम्, व्याख्यातान् । ततश्च वक्ष्यस्य भर्तृत्व्यत्र 'याजकादिभिश्च' इति
समासा नति भावः । कथं तर्हीति । त्रयाणां भुवनानां समाहारत्रिभुवनम्, तद्धितार्थ इति
द्विषु । 'अकारान्तात्तरपदा द्विषु क्षियाम्' इति तु न भवति, पानादथन्तस्य नन्युक्ते । त्रिषु
वनस्य विघातेन तृचो योगे कथं कर्मणि पष्ठ्या समास इत्याशये । परिहरति-शेषप
ष्ठ्येति । प्रथमास्य कारकपष्ठ्या एवापि निषेध इति 'वहुषु-' इति मूले कैयट आहृत्यर्थः ।
कर्तरि च । कर्तरीयेनत् पठ्योत्यनुवृत्ते अत्रेति, तदाह-कर्तरि पष्ठ्या इति । अत्रे
नेति । 'तृजकाम्या कर्तरि' इत्यनस्तदनुवृत्तेरिति भावः । भवत शायिनेति । 'क्षिया
न्तिन्' इत्यभिज्ञाने धात्वयनिदेशे ष्वुत् अकादेशः, टाप्, । 'कर्तृकर्मणा-' इति
कर्तरि पठ्यौ । अत्र अस्म्य कर्त्रथकत्वाभावात् 'तृजकाम्याम्-' इत्यस्य न प्राप्तिः ।
ननु पूर्वमूले 'तृजकाम्याम्-' इति ममस्तपदापादानात् कथमभिहाकस्यैवानुवृत्तिः, न तु
तृच इत्यत्र आह-नेहेति । तत्राग इति । तृच कर्तरि विहितवन स्रष्टा कृष्ण
इत्यादौ कर्त्तृ इतिभिहिततया तत्र कर्तरि पष्ठ्या एवाप्रमकया तत्तमामनिषेधस्य शश
पष्ठ्या तृजकाम्याम् इति वृत्तिवारव्याख्यानमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह-कर्त्तर्यतृज
काभ्यामिति । कर्तृप्रण तृजकारेव विशेषणमिति युक्तम्, तयो धृतत्वान्न, न तु
पष्ठ्या इति भावः । यद्यपि कर्तरीणि तृचो न विशेषणम् व्यभिचारान्न तथाचनस्य
विशेषावन नदावयवमियाह-इत्तुभन्तिरेति । 'पर्यायाहणा-' इति भाव
ष्वुत् । कर्मणि पष्ठ्या ममाम । ननु वक्ष्यस्य भर्तृत्वदाहरणमयुक्तम् । नतृशब्दस्य
याजकादित्वेन ममामावस्यभावास्तित्यासङ्क्याह-पत्यर्थमर्तृशब्दस्येति । यद्यपि याज
कादिष्वयिनिषेधविहिततया नतृशब्दा न पठित, तथापि इद्वर्गैयमत्वापतिपर्याय
स्यैव तत्र ग्रहणम्, न तु यौगिकमिति भावः । शेषपष्ठ्येति । न्यायकारस्तु तृच
नमेतत्, 'न लाका-' इति निषेधस्त्वनिय-अत्राम्याम्-' इति कर्तृत्वे तृच नानु
बन्धहास्यनकारादियाह । केचित्तु- 'ननिकर्तु-' 'तत्प्रयोजको हतृच' इति निर्देशाद
नियमित्य ममामनिषेध इयात् । तत्रागम्, शेषपठ्योममामेनात्निर्देशावपत्तेः । कर्तरि
च । नेह तृजिति । न चापराधं शङ्क्यम् । तृच श्रीगङ्गाश्रिकमोर्नास्तोनि जयादित्य

नुवर्तते । तद्योगे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृपण्ठया अभावात् । ७११ नित्यं क्रीडा-
जीविकयोः । (२-२-५७) एतयोरर्थयोरकेन नित्यं पण्ठी समस्यते । उद्वा-
लकपुष्पभञ्जिका । क्रीडाविशेषस्य संज्ञा । 'संज्ञायाम्' (सू ३२८६) इति भावे
ऽण्वुल् । जीविकायाम्-दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां विकल्पे, जीविकायां 'तृजकाभ्यां'
कर्तरि (सू ७०९) इति निषेवे प्राप्ते वचनम् । ७१२ पूर्वापराधरोत्तर-
मेकदेशिनैकाधिकरणे । (२-२-१) अवयविना सह पूर्वद्वयः समस्यन्ते-
एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेद्वयवौ । पण्ठीसमासापवादः । पूर्व कायस्य पूर्वकायः ।

ऽण्वुद्गेण कण्ठयनं न कर्तव्यमिति दमंभवपराहतत्वादित्यर्थः । नित्यं क्रीडाजीविकयोः ।
उद्वालकपुष्पभञ्जिकेति । उद्वालकः श्लेष्मातकः, तस्य पुष्पाणि, तेषां भञ्जनमित्यस्व-
पदविग्रहः । संज्ञायामिति । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे 'संज्ञायाम्' इति भावे ण्वुलित्यर्थः ।
अत्र कर्मणि पण्ठ्याः समासः । वस्तुतस्तु 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्'
इति भावे ण्वुलित्येव युक्तम् । 'संज्ञायाम्' इति तु अधिकरणार्थमिति कृदन्ते वक्ष्यते । तथा
सति उद्वालकपुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायामिति विग्रहः । जीविकायामिति । उदाहरणं
वक्ष्यत इत्यर्थः । दन्त लेखक इति । दन्तानां लेखनेन जीवतीत्यस्वपदविग्रहः, लिखे-
कर्तरि ण्वुल् । अकादेशः । जीविका समासगम्या । ननु 'पण्ठी' इति सूत्रेणैवात्र पण्ठीसमास-
सिद्धेः किमर्थमिदमित्यत आह—तत्रेति । तत्र तस्मिन् उदाहरणद्वये क्रीडावोचक उद्वालक-
पुष्पभञ्जिकेत्यत्र विभाषाधिकारात् पण्ठीसमासविकल्पे प्राप्ते, जीविकावोधके तु दन्तलेखक
इत्यत्र 'तृजकाभ्याम्-' इति पण्ठीसमासनिषेवे प्राप्ते इदं सूत्रमारब्धमित्यर्थः । पूर्वा-
पर । 'पूर्वापराधरोत्तरम्' इति समाहारद्वन्द्वात् प्रथमैकवचनम् एकदेशशब्दो-
ऽवयवे रूढः । एकदेशोऽस्यातीत्येकदेशो अवयवौ, तेनेति लभ्यते । अधिकरणं
द्रव्यम् । एकमधिकरणम् एकाधिकरणम् । एकत्वविशिष्टद्रव्ये वर्तमानेन अवयवविवा-
चकसुवन्तेन पूर्वापराधरोत्तरशब्दाः सुवन्ताः समस्यन्ते, स तत्पुरुष इत्यर्थः । फलित-
माह—अवयविना सहेत्यादिना । ननु पूर्वश्चासौ कायश्चेति कर्मधारयेणैव पूर्व-
काय इत्यादि सिद्धम् । भक्त्या कायशब्दस्य कायावयववाचित्वेन सामानाधिकरण्योप-

नोक्तत्वादिति भावः । वामनस्तु—'अके जीविकार्थे' इत्यत्र 'अक' इति किम्, 'रम-
णीयकर्ता' इति प्रत्युदाहरणं जीविकायां तृचमिच्छति । भावे ण्वुलिति । भञ्जनं
भञ्जिका । पुष्पाणामिति कर्मणि पण्ठी । 'भावे' इत्युपलक्षणम्, अधिकरणे ण्वुल्यपि
बाधकाभावादिति मत्वा 'संज्ञायाम्' इति सूत्रे कृदन्ते मनोरमायामुक्तम्—'उद्वालकः
श्लेष्मातकस्तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायां सा उद्वालकपुष्पभञ्जिका' इति ।
पूर्वापर । एकदेशशब्दोऽवयवे रूढः । अत एव तस्य कर्मधारयत्वेऽपि ततो मत्वर्थीयः ।
'कृष्णसर्पवान्' इत्यत्रेव 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः' इति निषेधस्य रुडेऽण्वप्रवृत्तेः ।
यद्यपीह 'एकगोपूर्वात्' इति ठञ् प्राप्तः, तथाप्यत एव निर्देशादिनिस्तदेतदाह—अव-
यविनेति । नन्विदं मूत्रं व्यर्थम्, पूर्वकाय इत्यादिप्रयोगाणां कर्मधारयेणैव सिद्धेः,
ऊर्ध्वकाय इतिवत्, 'समुदाहे हि वृत्ताः शब्दा अवयवेऽपि प्रवर्तन्ते' इति न्यायादत

अपरकायः । एकदेशिना विभू-पूर्वं नामे कायस्य । एकाधिकरणे विभू-पूर्वं
 दद्यात्राणाम् । सर्वोऽप्येकदेशोऽष्टा समस्यते । 'संख्याविषय-' (सू २३८)
 इति ज्ञापकात् । मध्याह्न । सायाह्न । केचित्तु सर्वं एकदेशं कालेन समस्यते

पत्तेरित्यत आह—पष्ठीसमासापवाद इति । पूर्वं कास्येति विग्रहे 'पष्ठी' इति सूत्रेण
 समासे मति पठ्यन्तस्य ममामविधो प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपान स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थमिदं
 वचनमित्यर्थं । पूर्वं कायस्येति । अत्र पूर्वं कायस्येति विग्रहवाक्यम् । अर्थमिति गम्यम् ।
 विशेष्याभिप्रायात्पुंमवत्वम् । 'तस्य परमात्रेडितम्' इति निर्देशादवयववृत्तिद्विशब्दयोरे
 पञ्चम्यभावात् पष्ठी । पूर्वकाय इति । पूर्वशब्दस्य समासविधौ प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनि
 पान । 'परवस्तिगम्-' इति पुंस्त्वमिति भावः । 'यत्र उत्तमगापवाद् महाविभाषया विकल्प्येते
 तत्रापवादेन मुक्ते पुनरुत्तमगौ न प्रवर्तते' इति 'पारे मध्ये पठ्या वा' इत्यत्रोक्तम् । ततश्च
 एकदेशिममामाभावे पष्ठीममामो न भवति । अपरकाय इति । अपर कायस्येति विग्रहः ।
 अथरकाय । उत्तरकाय । एकदेशिना किमिति । एकद्वयवाचिना पूर्वादय समस्यन्त
 इत्येवास्त्वित्यर्थः । पूर्वं नामेः कायस्येति । अत्र नामेरिति पूर्वशब्देऽप्येति ।
 दिग्योगे पञ्चमी । नाम्यपेक्षया यत् पूर्वमर्थं तत् कायावयवभूतमित्यर्थः । अत्र नाभि-
 शब्दस्य नाम्यपेक्षया पूर्वोऽप्येव । अत्र पूर्वस्याशस्य नाभिरवविदेव, न त्ववयवो ।
 अतो नाभिश्चदेन पूर्वशब्दस्य ममामो न भवतीत्यर्थः । पूर्वशब्दात्राणामिति ।
 अत्र छात्रशब्द छात्रसमुदायपरः । उद्भूतावयवसमुदायपेक्षं बहुवचनम् । अवय-
 वावयवविभाषामन्वये पष्ठी । छात्रसमुदायस्य पूर्वमर्थमित्यर्थः । अत्र छात्रसमुदायस्य
 एवत्वेऽपि उद्भूतावयवकृतया बहुत्वादिकत्वसंख्यावैशिष्ट्याभावात् समास इति भावः ।
 ननु अहो मध्यं मध्याह्न एत्यत्र कथमेव देशिममानः । मध्यशब्दस्य पूर्वादिष्वनन्तर्भावा-
 दित्यत आह—सर्वोऽप्येकदेश इति । पूर्वादिभिन्नोऽपीत्यर्थः । ज्ञापकादिति ।
 'तत्पुरुषस्य-' इति 'अहस्मर्वाकदेशमस्यातपुण्याच्च-' इति च प्रकृते 'अत्राह एतेम्य'
 इत्येकदेशवाचकान् परस्य अह्नाशब्दस्य अह्नादेशो विधीयते । ततश्चाहः साय इति
 विग्रहे भवयविवृत्तिना अह्नाशब्देन पृथक्तेन अवयववृत्तिसायाशब्दस्य तत्पुरुषसमासे

आह—पष्ठीसमासापवाद इति । तथा च कायपूर्वं इत्याद्यनिष्टप्रयोगनिवृत्तये
 सूत्रमिति भावः । पूर्वं कायस्येति । यद्यपि 'अन्यारान्-' इति सूत्रे दिशि दृष्ट
 शब्दो दिक्शब्द इति व्याख्यानेन मंत्रत्यदिग्वृत्तिनापि योगे पञ्चमी स्वीकृतेति पष्ठीह
 दुर्लभा तथापि 'तस्य परमात्रेडितम्' इति लिङ्गाद् 'अवयववाचिद्विशब्दयोगे पञ्चमी
 न' इत्युक्तत्वात् पष्ठमेव भवतीति भावः । पूर्वं नामेरिति । नामेर्यं पूर्वो भागः । स
 कायस्यावयव इत्यर्थः । नामेरिति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी । तेनात्र पूर्वस्य भागस्य नाभि-
 रवयिः न त्वेव देशीति नाम्या मह ममामो नेत्यर्थः । कायेन तु स्यादेव 'पूर्वकायं
 नामे' इति । पूर्वशब्दस्य नियमानुसृत्यात् प्रचानत्वाच्च । पूर्वशब्दात्राणामिति
 नामो नियारेणे पष्ठी, विभू समुदायसमुदायसंयुक्ते । बहुवचनं तूद्भूतावयवभेदात्
 दायविवक्षया । ततश्चात्राणामेकदेशित्वे सत्यप्येकत्ववैशिष्ट्याभावात् समासः । सर्वो

न त्वहेव । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन मध्यरात्रः, उपारताः पश्चिमरात्रे,
गोचरात् इत्यादि सिद्धमित्याहुः । ७१३ अर्धं नपुंसकम् । (२-२-२) समा-
ंशवाच्यर्धशब्दो नित्यं क्लीबे, स प्राग्वत् । 'एकविभक्तावपृष्यन्तवचनेम्'.

इति प्रथमानिर्दिष्टत्वात् सायशब्दस्य पूर्वनिपाते सति एकदेशवृत्तिसायशब्दात् परस्य अह-
शब्दस्य अह्लादेशे 'रात्राह्लाहाः पुंसि' इति पुंस्त्वे सायाह इति भवति । तस्मात् समस्यैकवचने
रे 'संख्याविसाय-' इति सायशब्दपूर्वकस्य अहशब्दस्य अह्लादेशविकल्प उक्तः । 'सायाहि,
सायाहनि, सायाहे इत्युदाहरणम् । तत्र अहः साय इति विग्रहे यदि सायशब्दस्य पूर्वाद्य-
प्रविष्टत्वादहशब्देन समासो न स्यात् तदा 'पृष्ठी' इति सूत्रेण अहशब्दस्य पृष्यन्तस्य साय-
शब्देन समासे सति पृष्यन्तस्यैव समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपाते सति साय-
शब्दात् परस्याहशब्दस्य अह्लादेशविधानं निर्विपर्ययं स्यात् । अतः 'सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ला समस्यते'
इति विज्ञायत इत्यर्थः । मध्याह्न इति । अहो मध्यमिति विग्रहे अयं समासः । 'राजाहस्स-
खिभ्यष्टृच्' इति टच् । 'अहोऽह एतेभ्यः' इत्यह्लादेशः । सायाह्न इति । अहः साय इति
विग्रहः । मध्याह्नवत् । ननु 'सर्वोऽप्येकदेशः कालेन समस्यते' इत्युक्तम्, 'संख्याविसाय-'
इति सूत्रे अहशब्दस्यैवोपात्ततया तदितरकालवाचिना सर्वस्यैकदेशस्य समासज्ञापनानुप-
पत्तेरित्यत आह—ज्ञापकरयेति । अहशब्देन सह सायशब्दस्य एकदेशसमासं
सिद्धवत्कृत्य सायशब्दादहशब्दोपादानात् सर्वेणापि अवयविवृत्तिकालवाचिना सर्वस्यैक-
देशस्य समासो ज्ञाप्यते, ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । नत्वहशब्देन सायशब्दस्यैव
पूर्वाद्यप्रविष्टत्वेऽपि समासो ज्ञाप्यत इति भावः । मध्यरात्र इति । रात्रेर्मध्यमित्यर्थः ।
पश्चिमरात्रेति । रात्रेः पश्चिममिति विग्रहः । 'अहस्सकर्वैकदेश-' इत्यहसमासान्तः ।
अर्धं नपुंसकम् । अर्धमिति नपुंसकलिङ्गनिर्देशादेव नपुंसकत्वे लब्धे पुनर्नपुंसक-
ग्रहणं नित्यनपुंसकलिङ्गस्य ग्रहणार्थमित्यभिप्रेत्याह—समांशवाच्यर्धशब्दो नित्यं
क्लीब इति । वर्तत इति शेषः । 'वा पुंस्यवोऽर्धं समेशके' इति कोशादिति
भावः । अंशसामान्यवाची अर्धशब्दः पुंसि वा नपुंसके वा भवति । समे त्वंशे अर्ध-
शब्दो नपुंसकलिङ्ग एवेत्यर्थः । भाष्ये तु समप्रविभागे नपुंसकलिङ्गोऽर्धशब्दः । अंश-
सामान्यवाची तु पुंलिङ्ग इत्युक्तम् । स प्राग्वदिति । स नित्यनपुंसकलिङ्गः अर्धशब्दः
अवयवविवाचिना समस्यत इत्यर्थः । अर्धशब्दस्य पूर्वाद्यनन्तभावात् पूर्वेण न प्राप्तिः ।
ननु अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पलीत्युदाहरणं वक्ष्यति । तत्र अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली,
ऽपीति । पूर्वादिभिन्नोऽपीत्यर्थः । ज्ञापकादिति । अन्यथा अहस्य सायपूर्वत्वं न
स्यादिति भावः । मध्याह्न इति । 'राजाहःखिभ्यः-' इति टच् । 'अहोह-' इत्यह्ला-
देशः । अयं चादेशो मध्याह्नसायाहशब्दयोर्ध्वकायवल्कर्मवारयेण न निर्वहति, तस्यै-
कदेशसमासप्रयुक्तत्वात्, अतोऽत्र ज्ञापकाश्रयणं युक्तमेवेति बोध्यम् । इत्याहुरिति ।
न चैवं दिनमध्ये रात्रिमध्य इत्यादि न सिध्येदिति वाच्यम्, ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रि-
कत्वात् । अर्धं नपुंसकम् । खण्डवाच्यर्धशब्दो न नित्यनपुंसकः, ग्रामार्धो नगरार्धं
इति यथा । समांशवाची तु नित्यनपुंसकः, स एवेह गृह्यते, 'पूर्वापरा-' इति पूर्वसूत्र

(वा ६७३) । एकदेशिमममविषयस्रोप्रपुनजननज्ञानिये । तेन 'पञ्चत्वो' इत्यादि विधायि । अयं पिप्पल्या अपिप्पली । 'कनेत्रे' विम्-ग्रामार्थ । द्रव्येभ्य एव । अयं पिप्पलीनाम् । ७११ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याप्यन्यतर

अर्थेन पिप्पल्या अर्थपिप्पल्या, अर्थाय पिप्पल्या अर्थपिप्पल्या, अर्थापिप्पल्या अर्थपिप्पल्या, धर्मस्य पिप्पल्या अर्थपिप्पल्या, अर्थे पिप्पल्या अर्थपिप्पल्या इति विग्रहो पिप्पलीशब्दस्य नियतविमनिकृत्या 'एकविमति चापूर्वनिगत' इयुपमजनं वात् 'गात्रियो -' इति ह्रस्व स्यादित्यत आह—एकविमत्तापिति । 'एकविमति चापूर्वनिगते' इति सूत्रे 'अपठन्त' इति वक्तव्यमिदं । नन्वपि पिप्पलीशब्दस्य अपठन्तत्वात्तापमजनं विमति न ह्रस्व इत्ययं । नन्वेव मति पञ्चाना वचना समाहार समाहारेणेयादिविग्रहो वचनाशब्दस्य नियतविमनिकृत्यपि पठन्तवाद् अनुपमजनं वाद् 'गात्रियो -' इति ह्रस्वाभाव अदन्तत्वात्तावन 'द्विगा' इति डोचमात्रे पञ्चत्वविनि स्यात्, पञ्चत्वोति न स्यादित्यत आह—एकदेशिममासविषयस्रोऽयमिति । 'अस्य नपुमक्य' इति सूत्रमाध्वे पञ्चत्वोतीत्युदाहरणमत्र लिङ्गमिति भावः । अयं पिप्पलीति । प्रथमानिदृष्टित्ववशं शब्दस्योपमजनं वात् पूर्वनिगत । पिप्पलीशब्दस्य तु विग्रह नियतविमनिकृत्यपि 'एकविमत्तौ' इति नियोगादुपमजनं वामावात् ह्रस्व इति भावः । ग्रामार्थ इति । ग्रामस्वार्थ इति विग्रहः । ग्रामस्याह इत्यर्थः । अर्थशब्दस्य समासवाचित्वाभावेन नित्यनपुसकत्वाभावात्ताय समासः । किन्तु 'पठो' इत्येव मनाम् इति पठन्तस्य पूर्वनिगत । द्रव्येभ्य एवेति । एकत्रिकरा इत्यनुवर्तन एवमर्थः । अयं पिप्पलीनामिति । अत्र द्रव्येभ्यमाकाशसमासः । मति ममाने अर्थपिप्पलीत्येव म्यात्, विरेष्येभ्यान् । इदं सूत्रं 'परलिङ्गम्' इति सूत्रमाध्वे प्रयागज्ञानम् । द्वितीयतृतीय । द्वितीय त्रिणाया ई एतावन्त्ये पठनीये 'अयं' इति यागविभागेन निर्देशाग्रपुमकत्वे लब्धे, पुनर्नपुमकभृतादियाशयेन व्याचष्टे—नित्य कलीवे म इति । या नियतपुमकलिङ्ग इत्यर्थः । ग्रामादिति । एकत्वविशिष्टेनात्रयविना ममम्यत इत्यर्थः । अयं तु क्वचस्यु—'अयं' इति निर्देशादत्र नपुमकत्र विद्धे नपुमकग्रहण 'सूत्रेषु लिङ्गनिर्देशं न विमति' इति ज्ञापयितुम्, तेन 'तस्मै' इत्यादि लिङ्गत्रयेऽपि भवतीति । अर्थपिप्पलीत्यत्र 'एकविमति चापूर्वनिगते' इयुपमजनं वात् 'गात्रियो -' इति ह्रस्वस्य विचारशब्दस्य मग्नत्वे—अपप्रयन्तचनमिति । तेन पिप्पलीशब्दस्यानुपमजनं वामावात् इति भावः । नन्वपि पञ्चाना वचना समाहार पञ्चत्वोति न सिद्धं उपमजनं नानियेन शब्देयाकारे ह्रस्वाप्रवृत्तेरदन्तत्वाभावेन 'द्विगा' इति डीप्रवृत्ते, अत्र आह—एकदेशिममासविषयस्रोऽयमिति । 'पञ्चत्वो' इति नाभादाहरणमेव 'अपठन्त' इत्यस्य भवाच्च लिङ्गमिति भावः । अयं पिप्पलीति परलिङ्गत्वात्तत्रम् । अयं पिप्पलीनामिति । मति ममान् अपिप्पलीत्येव म्यात् विरेष्येभ्यान्, परलिङ्गमिति लिङ्गनिर्देशः । वक्तव्यनिर्देशाभावाच्चेति भावः । 'अपिप्पल्या' इति प्रयागस्यु 'अयानि पिप्पलीनाम्' इति विग्रह असाधुरचेदपि संपन्न

गम् । (२-२-३), एताभ्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा । द्वितीयं भिक्षाया द्विती-
भिक्षा । 'एकदेशिना' किम्-द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य । अन्यतरस्याङ्ग्रहण-
मर्थ्यात् 'पूरणगुण-' (सू ७०५) इति निषेधं वाधित्वा पक्षे पष्ठो समासः ।
भिक्षाद्वितीयम् । ७१५ प्राप्तपान्ने च द्वितीयया । (२-२-४) पक्षे 'द्वितीया
श्रित-' (सू ६८६) इति समासः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः, जीविका-
व्यहोऽयम् । भिक्षाया द्वितीयमर्थमित्यर्थः । द्वितीयमिच्छेति । द्वितीयशब्दस्य प्रथमानिदिष्ट-
त्वात् पूर्वनिपातः 'परवलिङ्गम्-' इति स्त्रीत्वम् । द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्येति । भिक्षाया
द्वितीयं भागं भिक्षुकस्येत्यन्वयः । भिक्षाया इत्यवधवपष्ठोद्वितीयमित्यत्रान्वेति । द्वितीयमित्येतत्तु
भिक्षुकस्येत्यत्र कर्मत्वेनान्वेति । 'न लोक-' इति निषेधान्न पष्ठो । अत्र द्वितीयमित्यस्य
भिक्षुकस्येत्यनेन समासा न भवति । द्वितीयं प्रति भिक्षुकस्य एकदेशित्वाभावादित्यर्थः । ननु
विभाषाधिकारेण विकल्पे सिद्धे अन्यतरस्याङ्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—अन्यतरस्यामिति ।
अन्यतरस्याङ्ग्रहणसामर्थ्यात् पक्षे पष्ठोसमास इत्यन्वयः । अन्यथा पष्ठपवादादभूतेनानेन समा-
सेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते । महाविभाषाधिकारे 'अपवादेन मुक्ते उत्सर्गो
न प्रवर्तते' इति 'पारे मध्ये पठ्या वा' इति वाग्रहणेन ज्ञापितत्वादिति भावः ।
ननु 'पूरणगुण-' इति निषेधात् कथमिह पष्ठोसमास इत्यत आह—पूरणगुणेति निषेधं
वाधित्वेति । अन्यथा अन्यतरस्याङ्ग्रहणवैयर्थ्यादिति भावः । इत्येकदेशिसमासनिरूपणम् ।
'प्राप्तपान्ने च द्वितीयया । प्राप्त, आपन्न एतौ शब्दौ द्वितीयान्तेन समस्येते इत्यर्थः ।
'चकारो द्वितीयासमाससमुच्चयार्थः । तदाह—पञ्च इति । वस्तुतस्तु 'द्वितीया श्रित-'
'इति सूत्रे 'प्राप्तपान्नशब्दाभ्यां द्वितीयायाः समासविधानमपि निरवकाशमेव इति तत्स-
मुच्चयस्य सिद्धत्वात् चकारो न तत्समुच्चयार्थः' इति भाष्ये स्थितम् । तत्र प्रकृतसूत्रेण
समासे प्राप्तपान्नयोः पूर्वनिपातः । 'द्वितीयाश्रित-' इति समासे तु द्वितीयान्तस्य पूर्व-
निपातः । तदाह—प्राप्तजीविक इत्यादि । अथ जीविकां प्राप्ता स्त्री जीविकामा-
वये साधुरेव, अर्थं पिप्पल्या अर्धपिप्पली, अर्धपिप्पली च अर्धपिप्पली चेत्यादिवि-
ग्रहात् । एकदेशिना किम्, अर्थं पशोर्देवदत्तस्य । अत्र देवदत्तः स्वामी, न त्ववयवोति
न तेन समासः । इदं सूत्रं 'परवलिङ्गम्-' इत्यत्र भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तद्यथा—अर्थं
पिप्पलीति हि कर्मवारयेण सिद्धम्, 'समुदाये दृष्टाः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते' इति
न्यायात् । समप्रविभागादन्यत्र तवाप्येषैव गतिः, 'अर्वाहारः' 'अर्वाक्तम्' 'अर्धविलो-
कितम्' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । न च समप्रविभागे पष्ठोसमासं वाधितुमिदं सूत्रमिति
वाच्यम्, पष्ठोसमासस्यापीष्टत्वात् । अत एव कालिदासः प्रायुङ्क्त—प्रेम्णा शरीरार्ध-
'हरा हरस्य' इति । द्वितीयतृतीय । पष्ठोसमासापवादोऽयं योग इति वृत्तिकृतोक्त-
मयुक्तमिति ध्वनयन्नाह—निषेधं वाधित्वेति । प्राप्तजीविक इति । 'गोत्रियाः—
इत्युपसर्जनह्रस्वः । 'द्विगुप्राप्तपान्ना' इति वक्ष्यमाणेन परवलिङ्गनिषेधः । न चेदं
चतुर्व्रीहिणा गतार्थमिति शङ्क्यम्, स्वरे विशेषात् । प्राप्तमुख इत्यादौ निष्ठान्तस्य
'जातिकालसुखादिभ्यः-' इति परनिपातापत्तेश्च । 'प्राप्तपान्ने च-' इति चकारेण विधेय-

प्राप्त । आपतजीविक, जीविकापत । इह सूत्रे 'द्वितीयया अ' इति धित्वा
अकारोऽपि विधेयते । तेन जीविका प्राप्ता स्त्री प्राप्तजीविका । आपतजीविका ।
७१६ काला. परिमाणिना । (२-२-५) परिच्छेद्यवाचिना मुवन्तेन सह
काला ममम्यन्ते । मामा जानम्य मासजान । द्वयहजान । द्वयोरहो समाहारो

पला स्त्री इति विग्रहः प्रवृत्तमूत्रेण ममाम सति पूर्वपदयारकारपन्तादेशः साप्रयितुमाह—इह
सूत्र इति । आहारोऽपीति । प्राप्तपत्रे द्वितीयया समस्येते, तयारकारोऽन्तदेशश्चेत्यर्थः ।
भादिति भावः । तेनेति । प्राप्तपत्रयारकारस्थानस्य म्याते अकारविधानेनेत्यर्थः ।
काला. परिमाणिना । परिमाणिपद व्याचष्टे—परिच्छेद्यवाचिनेति । काला इति
बहुवचनान् । कारविरेपवाचका इत्यर्थः । मासो जातस्य मासजात इति । अत्र विग्रहः
माम. प्रधानम् । समाम तु जान प्रधानम् । मापजानो दृश्यतामिदमादौ जातस्यत्र दर्शनसं-
त्वादिप्रतीतिः । विरेपणविशेष्यभावस्तु एकार्यभावमन्वयसाध्यः । एतद्वामिप्रेत्यसूत्रे क्वचित्
पुस्तके मामा जानस्य यस्य स इति पठितम् । तत्र विग्रहः जातस्येति परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावे
पट्टी । जानपरिच्छेदका माम इति विग्रहवाक्ये वाच्यः । मामपरिच्छेद्या जात इति समासा-
द्भावात् । तत्र मामस्तावज्जनन माधातु परिच्छिनत्ति । जननाश्रयं तु देवदत्तं जननद्वारा
परिच्छिनत्ति । तथा च मामपरिच्छेद्यजननाश्रयो देवदत्त इति समासाद्भावात् पठति ।
पट्टीममामपवादोऽप्यम् । पट्टीसमाप तु जातमाम इति स्यात् । न च मामा जातस्य
यस्य स मापजात इति बहुव्रीहौर्भवत्सिद्धमिति वाच्यम्, समानाधिकरणान्तेन
बहुव्रीहिविधानात्, 'निष्ठा' इति जातशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेश्च । 'जानिनालमुखा-
दिभ्यः परा निष्ठा वाच्या' इति जानशब्दस्य परनिपातस्तु न, सुखादावस्य पाठ-

समुच्चयार्थेनाकारप्ररूपानुमानात् । प्राप्तपत्रे समस्येते अ च धत्त च तया स्यादिति
भाष्ये स्थितम् । तत्र चकारापूर्वमिवाकारं धित्वा सौमजात्प्रवृत्तिमायो नेति प्राप्तः ।
इमं कर्मणं परिहरताह—द्वितीयया अ इति । प्राप्ता स्त्रीति । एकादेशस्य पूर्वान्त-
त्वेन, प्रहणालिङ्गनिष्ठिपरिभाषया वा टावन्नयोग्ये प्राप्तपत्रयो ममाम । काला
परिमाणिना । परिमाण्ये परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणः परिच्छेदकम्, तद्वान्परिमाणी ।
तदाह—परिच्छेद्यवाचिनेति । काला इति । कारविरेपवाचका इत्यर्थः । सूत्रे
बहुवचननिर्देशः कालसामायस्यपरिच्छेदकवाच्यः । मासो जातस्येति । पट्टीसमावे
प्राप्ते वचनम् । ननु जान पुरुषस्य तु हस्तविनम्यादिव परिच्छेदकम्, न तु
कार, तस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वमिति चेत्, अनाह—साक्षात्क्रिया परिच्छि-
न्तमपि कालस्त्वद्वारा देवदत्तं परिच्छिनत्ति । यस्य हि जननादूर्ध्वं मामा गत स-
मामजान इति व्यवहियते । तत्र व्यवहारवान्जननक्षणयारन्तरालमात्रो मामा जन-
नद्वारा जानमपि परिच्छिनत्त्येवेति । इह विग्रहः पट्टीनिर्देशस्यापि वृत्तौ प्राधान्यं यात-
यितुं 'यस्य स' इत्युक्तम् । अलौकिके तु प्रक्रियाधान्ये नाम्न्य प्रवेशः । एवं बहुव्री-
हान्पीति बोध्यम् । ननु 'जानम्य माम' इति विग्रहे वृत्तौ मामशब्दस्य पूर्वनिपातार्थ-
मेतन्मन्त्रारम्भस्यावश्यकत्वेऽपि मापविरेष्यवाच्य एवात्रोचित इति विमनेन 'जातस्य

‘द्वयहो जातस्य इति विग्रहे ‘उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानम्’ (वा १२८८) । द्वे अहनी जातस्य यस्य स द्वयहजातः । अहोऽह-’ (सू ७९०) इति वक्ष्यमाणोद्देशः । पूर्वत्र तु न ‘न संख्यादेः समाहारे’ (सू ७९३) इति निषेधः । ७१७ सप्तमी शौण्डैः । (२-१-४०) तस्म्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वद्वा । अत्रेषु शौण्डोऽशौण्डः । अविशब्दोऽत्र पठ्यते । ‘अव्युत्तरपदात्-’ (सू २०७९) इति खः । ईश्वराधीनः । ७१८

‘ल्पनायां प्रमाणाभावादित्यलम् । द्वयहो जातस्येति । ‘तद्वितार्थ-’ इति समाहारे द्वेयुः । ‘राजाहस्सखिभ्यः-’ इति टच् । ‘रात्राह्राहाः पुंसि’ इति पुंस्त्वम् । उत्तर-पदेनेति । ‘तद्वितार्थ-’ इति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं पठितम् । तेन हि सूत्रेण उत्तरपदे परे द्वेयसंख्ययोस्सुबन्तेन द्विगुसमासो विहितः । उत्तरशब्दश्च समासस्य चरमावयवे रूढः । ततश्च अहनी जातस्य यस्येति विग्रहे त्रयाणां समासे सति जातशब्दे उत्तरपदे संपन्ने पूर्वयोस्सु-बन्तयो द्वेगुसमासप्रवृत्तिर्वक्तव्या । स च समासत्रयाणां ‘कालाः परिमाणिना’ इति पूर्वसूत्रेण न सम्भवति, ‘सुप्सुपा’ इत्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् । अत उत्तरपदेन परिमाणिना परिच्छेद्य-राचिना परनिमित्तभूतेन हेतुना द्विगोऽसिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानं वक्तव्यमित्यर्थः । उत्तरपदभूतपरनिमित्तकद्विगुसिद्धये त्रिपदतत्पुरुषो वाच्य इति यावत् । ‘सुप्सुपा’ इत्येकत्वं विवक्षितमित्यत्र इदमेव लिङ्गम् । द्वे अहनी इति । द्वे अहनी जातस्येति विग्रहे त्रयाणां समासे सुब्लुकि द्वयहन् जात इति जातशब्दे उत्तरपदे द्वि अहन् इत्यनयोः ‘तद्वितार्थ-’ इति द्वेयुसमासे ‘राजाहस्सखिभ्यः-’ इति टचि ‘अहोऽह एतेभ्यः’ इत्याहदेशे द्वयहजात इति रूपमित्यर्थः । अत्र पूर्वयोर्द्विगुतत्पुरुषत्वाभावे टच् अहदेशश्च न स्यातामिति भावः । तन्तु द्वयोरहोस्समाहारो द्वयह इति कथं पूर्वमुक्तम् । तत्राप्यहनादेशप्रसङ्गादित्यत आह—पूर्वत्र त्विति । निषेध इति । अहदेशनिषेध इत्यर्थः । इति पष्ठीसमास-निरूपणम् ।

सप्तमी शौण्डैः । शौण्डादिभिरिति । बहुवचननिर्देशाद् गणपाठाच्च शौण्डशब्दस्तदादिपरः । अत्रेषु शौण्ड इति । शौण्डः क्रियाकुशलः । वैषयिका-

यस्य सः’ इति कथनेनेति चेत्, अत्राहुः—‘मासजातो मृतः’ इत्यादिप्रयागानुरोधेन विग्रहे ‘यस्य सः’ इति स्वीक्रियत इति । मासजात इति । यद्यपि मासो जातो यस्येति बहुहिणापीदं सिध्यति, ‘जातिकालमुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या’ इति वच-नात् । न च स्वरे विशेषः, ‘वा जाते’ इत्यन्तदात्तत्वस्यापि सिद्धेः । तथापि पष्ठीसमा-सापवादाद्यर्थमिदमारम्भणीयमेव । किं च मासो जातवतो यस्य स मासजातवानित्येतदर्थम-पीदमवश्यारम्भणीयमिति दिक् । उत्तरपदेनेति । परिमाण्युत्तरपदेहेतुकद्विगुसिद्धये त्रिपदतत्पुरुषो वक्तव्य इत्यर्थः । ‘सुप्सुपा’ इत्येकत्वस्य विवक्षितत्वाद्रासे वचनम् । अस्मादेव वार्तिकारम्भात् ‘सुप्सुपा’ इत्येकत्वं विवक्षितमिति ज्ञायते । अह्रादेश इति । त्रिपदतत्पुरुषे सत्युत्तरपदे परतः ‘तद्वितार्थ-’ इत्यवान्तरद्विगो सतीति भावः । पूर्वत्रेति । द्वयहजात इत्यत्रेत्यर्थः । सप्तमी शौण्डैः । बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्च

सिद्धशुष्कपञ्चवन्धश्च । (२—१—४१) एतैः सप्तम्यन्त प्राग्वत् । साकाश्यसिद्ध ।
आतपशुष्क । स्थात्रीपक्व । चक्रवध । ७१९ ध्वाङ्क्षेण क्षेपे (२—१—४२)
ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्त समस्यते निन्दायाम् । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव तीर्थे
ध्वाङ्क्ष तीर्थवाक् । ७२० कृत्यैर्ऋणे । (२—१—४३) सप्तम्यन्त कृत्यप्रत्ययान्ते
सह प्राग्वदावश्यके । मापेदेयम् ऋणम् । ऋणग्रहण नियोगावलम्बनायम् ।

विकरणत्व सप्तमी । अक्षविपयकत्रीडाकुश इत्यर्थः । अत्रेति । शौण्डादिवित्यर्थः ।
ईश्वराधीन इति । प्रपञ्च इति शेषः । 'ईश्वरे अधि इति विग्रहः । 'अधिरोश्वर'
इत्यर्थे कर्मप्रवचनीयत्वम् । 'यस्मादधिसम्— इति सप्तमी । तदन्तस्य अधिना समासः
गुञ्जुक्, 'अपञ्च— इति अद्युत्तरपदत्वात् ख, इनादेश, ईश्वराधीन इति रूपम् ।
सिद्धशुष्क । सप्तमीयनुवर्तते । तदाह— एतैः सप्तम्यन्त प्राग्वदिति । साकाश्यसिद्ध
इति । मकारेण निवृत्ते नगर माङ्गादयम् तत्र मिद—त्वना ज्ञातो वत्यर्थः । आतपशुष्क
इति । आतपे शुष्क इति विग्रहः स्थालीपक इति । स्थाल्या पक्व इति विग्रहः । चक्र
वन्ध इति । चक्रे वध इति विग्रहः । शौण्डादिगणे एतेषा पाठाभावात्, पृथगुक्तिः ।
ध्वाङ्क्षेण क्षेपे । ध्वापेत्यग्रहणम्, व्याख्यानात् । तदाह— ध्वाङ्क्षधाचिना सह
सप्तम्यन्त समस्यते इति । क्षेपद व्याचष्टे— निन्दायामिति । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव
तीर्थे ध्वाङ्क्ष इति । ध्वाङ्क्ष वाक्, स इव या गुञ्जुक्ते चिर न तिष्ठति स इत्यर्थः एव
हि निन्दा भवति । अर्थग्रहणस्य प्रयाजनमाह— तीर्थकार इति । कृत्यैर्ऋणे । सप्तमीत्य
नुवर्तते । कृत्यग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कृत्यमन्तकप्रत्ययात्तग्रहणम् । 'ऋणपदमावश्य
वापञ्चणम्' इति भाष्यम्, तदाह— सप्तम्यन्त कृत्यप्रत्ययान्ते सह
प्राग्वदान्श्यम् इति । माम इति । माभीप्याविकरणे सप्तमी । मामाव्यव

आचार्यावगतिरित्यभिप्रेत्याह— शौण्डादिभिरिति । अक्षशौण्ड इति । शौण्ड
प्रवीणः । इह आसन्निरूपा क्रियावृत्ताभ्यन्तर्भवतीति तद्वद्वारकं च मामर्थ्यम् । यत्
दध्यादननुत्थानादौ उपनन्तमिथीकरणेद्वारा मामर्थ्यम् । तेन कारकाणां क्रियमैव
भवति इति नियमस्य न व्यभिचारः । अधिशब्द इति । आधेयप्रधान इति शेषः ।
अधिकरणप्रधानस्य अव्ययीभाव एव अग्रहरोति यथा । गन् इति । नित्यमिति
शेषः । 'विभाषाञ्चे—' इति विभाषाग्रहणमामर्थ्यादिति वक्ष्यमाणत्वात् । अतः शब्दात्
पञ्चने, स चाविकरणप्रधान, मध्ये इत्यर्थान् । तत्राग्रे अव्ययिनि आचारत्वविव
क्षायां सप्तमा, यथा वृत्ते शब्दनि । वन अन्तर्वान्तर्यमिति । यस्त्वविकरणत्वमात्र
वृत्तिरन्तर्गदस्य तु विभक्त्यर्थे इति नियमव्ययीभावः । 'प्रतिरन्त शर—' इति
शब्दम् । वन इति अन्तर्वान्तर्यम् । यत्तु तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे अव्ययीभाव इति
हरदत्तेन नमः, तद्विन्यम्, तन्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वमपि अव्ययीभावस्य नियमादन्त
र्गतरिति तदुक्तस्वपदविग्रहस्यायागात् । किं च विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययीभावः, वचन
ग्रहणमामर्थ्यात् । अयमा वृत्तस्यापरीयादवतिप्रसङ्गः स्यात् । तन्मध्यवाचिनम्
प्रसङ्ग एव नाम्नीति दिक् । शौण्ड । धूर्तः । कितवः । व्याडः । प्रवीणः । मवीतः । अन्तरः ।

पूर्वाह्णे गेयं साम । ७२१ संज्ञायाम् । (२—१—४४) सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत्-
संज्ञायाम् । वाक्येन संज्ञानवगमान्नित्यसमासोऽयम् । अरण्येतिलकाः । वने-
कशेरुकाः । 'हलदन्तात्सप्तम्याः-' (सु १६६) इत्यलुक् । ७२२ केनाहोरात्रा-
वयवाः । (२—१—४५) अहो रात्रेश्चावयवाः सप्तम्यन्ताः कान्तेन सह प्राग्वत् ।
पूर्वाह्णकृतम्, अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम्-अहि दष्टम् । ७२३ तत्र ।
(२—१—४६) 'तत्र' इत्येतत्सप्तम्यन्तं कान्तेन सह प्राग्वत् । तत्रभुक्तम् ।
७२४ ज्ञेये । (२—१—४७) सप्तम्यन्तं कान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम् । 'अवतप्तेन-
कुलस्थितं त एतत्' । ७२५ पात्रेसमितादयश्च । (२—१—४८) एते निपात्यन्ते

हितोत्तरकाले प्रत्यर्पणीयमृणमित्यर्थः । ऋणपदस्यावश्यकोपलक्षणतायाः प्रयोजनमाह—
पूर्वाह्णेगेयं सामेति । 'तत्पुरुषे कृति-' इत्यलुक् । यत्प्रत्यय एव कृत्योऽत्र विवक्षित इति
भाष्यम्, तेनेह न-पूर्वाह्णे दातव्या भिक्षेति । संज्ञायाम् । सप्तमीत्यनुवर्तते, तदाह—सप्त-
म्यन्तं सुपा प्राग्वत् संज्ञायामिति । अरण्येतिलका इति वनेकशेरुका इति च संज्ञाशब्दौ ।
'हलदन्तात् सप्तम्याः-' इत्यलुक् । केनाहोरात्रावयवाः । अहोरात्रयोः अवयवा इति
विग्रहः । सप्तमीत्यनुवर्तते । केनेति तदन्तग्रहणम्, तदाह—अहो रात्रेश्चावयवा इति ।
अहरवयवस्योदाहरति—पूर्वाह्णकृतमिति । रात्र्यवयवस्योदाहरति—अपररात्रकृत-
मिति । तत्र । तत्रेति शब्दस्वरूपग्रहणम् । सप्तमीति क्तेनेति चानुवर्तते ।
तदाह—तत्रेत्येतत् सप्तम्यन्तं केन सह प्राग्वदिति । तत्रभुक्तमिति ।
समासस्वरः प्रयोजनम् । तत्रभुक्तस्येदं तात्रभुक्तम् इति च । ज्ञेये । सप्तमीति क्तेनेति
चानुवर्तते, तदाह—सप्तम्यन्तं कान्तेन प्राग्वन्निन्दायामिति । अवतप्तेन-
कुलस्थितं त एतदिति । स्थितमिति भावे क्तः । नकुलेन स्थितम् । 'कर्तुंकरणे
कृता बहुलम्' इति समासः । 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति परि-
भाषया नकुलस्थितशब्दोऽपि क्तान्तः । तेन सहावतप्ते इति सप्तम्यन्तस्य अन्तेन
समासे कृते 'तत्पुरुषे कृति-' इत्यलुक् । हे देवदत्त, ते तव, एतद् अवस्थानम्, अवतप्ते
नकुलस्थितमित्यन्वयः । यथा अवतप्तप्रदेशे नकुला न चिरं निष्ठन्ति तथा कार्या-
ण्युपक्रम्य ताव्यनिर्वर्त्य इतस्ततो धावनमित्यर्थः । अव्यवस्थितोऽसीति निन्दा ज्ञेया ।
पात्रेसमितादयश्च । निपात्यन्त इति । कृतसमासादिकार्या एते शब्दा

अधि । पटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण । वृत् । कृत्यैः । कृत्प्रत्ययान्तेनैव
समास इष्यते । 'अल्पशः' इत्यनुवृत्तेः । बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायम् । तथैवो-
दाहरति—मासेदेयमिति । 'तत्पुरुष कृत-' इत्यलुक् । नेह मासे दातव्यम् ।
नियोगोपलक्षणार्थमिति । नियोगो निर्धारणम् । आवश्यकोपलक्षणार्थमित्यर्थः ।
नित्यसमासोऽयमिति । अत एव 'पुरुषेषूत्तमः' इति स्वपदविग्रहोऽसंगत इत्य-
वोचाम । अवतप्त इति । नकुलेन स्थितं नकुलस्थितम् । 'कर्तुंकरणे कृता-' इति
समासः । कृद्ग्रहणपरिभाषया नकुलस्थितशब्दोऽपि क्तान्त इति तेन सह सप्तम्यन्तस्य
समासः । 'तत्पुरुषे कृति-' इति सप्तम्या अलुक् । अव्यवस्थितत्वप्रतिपत्त्यात्र निन्दाव-

क्षेप । पात्रेसमिता । भाजनममय एव सङ्गता, न तु कार्ये । गेहशूर । गेह-
नदी । आहृतिगणोऽयम् । चकारोऽवधारणार्थं । तेनैषा समासान्तरे घटवतया
प्रवेशा न । परमा पात्रेसमिता । ७२६ पूर्वकालैकमर्बजरत्पुणानव
केयला समानाधिकरणेन । (२—१—४९) 'विशेषण विशेषेण—' (सू ७३६)
इति मिद्वे पूर्वनिपातनिधमायं भूतम् । एकशब्दस्य 'द्विकल्पे सजायाम्'
(सू ७२७) इति नियमवाचनार्थं च । पूर्वं स्नान पश्चादनुलिप्त स्नानानुलिप्त ।
एकनाथ । सर्वयाजिका । जरन्नेयायिका । पुराणमीमासका । नवपाठका ।

निदिश्यन् इत्यर्थं । पात्रेसमिता इति । इण् गतौ, सपूर्वादि 'गत्यर्थकर्मक—' इति
कर्तरि क्त । निपातनान् ममस्या बहुक् । भाजनपात्रे निहिते मति मगता इत्यर्थं ।
फलितमाह—भोजनेति । गेहशूर इति । गेह एव 'प्रकटितशौर्य', न तु युद्ध इत्यर्थं ।
गेहेनर्दीति । नर्दं शब्दे, 'मुप्यजानौ—' इति णिनि । समाम मति निपातनादुक् । गेह
एव गर्जनि, युद्धादौ नु न प्रवर्तन् इत्यर्थः । चकारोऽवधारणार्थं इति । ततश्च एते यथा
गणे पठितास्तथैव भवन्तीत्यर्थः । ततः विमित्यत आह—तेनेति । ततश्च परमाश्च ते पात्रे
समिताद्येयादौ समासा न भवति । पूर्वकालैः । मुद्रित्यनुवृत्त बहुवचनेन विपरिणम्यते ।
सुपनि चानुवर्ति । पूर्वं वाग यस्य स पूर्वकाः । पूर्वकालवृत्तिरित्यर्थः । ततश्च
पूर्वकालेत्यनेन पूर्वकालवृत्त्यर्थकशब्दस्य ग्रहणम् । एकादिशब्दास्तु पट् स्वरूपपरा
एव । तथा च पूर्वकालादयस्मिन् सुवन्ता समानाधिकरणेन सुवन्तेन समस्यन्ते, न तत्पुरुष
इत्यर्थः । समानम् एकम् अविकरण वाच्य यन्नेति विग्रहः । एकार्यवृत्तिश्च सामानाधिकर-
ण्यमिति फलितम् । पूर्वनिपातेति । पश्चादनुलिप्त पूर्वं स्नानं वन, पूर्वं स्नाना वा पश्चादनु-
लिप्तं वन विशेष्य रूपेण । अत्र 'विशेषण विशेषेण—' इति समाने मति अन्य-
तरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते पूर्वकालवृत्तिशब्दस्यैव पूर्वनिपातार्थमिदं वचनम् । एवमेका-
दीनामपीत्यर्थः । एकशब्दविषये प्रयाजनान्तरमप्याह—एकशब्दस्येति । 'द्विकल्पे
सजाया समस्तेन' इति नियमस्य न्ययमाणतया एकनाथ इत्यत्र विशेषणममामस्य
बाधे प्राप्ते तत्प्रतिप्रसवार्थमप्येकग्रहणमित्यर्थः । स्नानानुलिप्त इति । विग्रहवाक्य-
वदिह पूर्वपश्चाच्छब्दाभावप्रति स्नानानुत्पत्त्या पौत्रपितृ समामगम्यमेव । पूर्वकाल
समस्यत इत्युक्ते परवाग्नेययाग्यतीते । एकनाथ इति । एकधाम्नी नाथश्चेति
विग्रहः । सर्वयाजिका इति । यन्मधीयन्ते विदन्ति वा याजिका । 'ऋतूक्याद-
सूत्रान्तादृन्' । सर्वे च ते याजिकाश्चेति विग्रहः । जरन्नेयायिका इति । जरन्तश्च
गम्यन् । पात्रेसमितादयश्च । सपूर्वादिण क्त । गेहेनर्दीति । 'नर्दं शब्द' इत्य-
स्मात् 'मुप्यजानौ—' इति णिनि । घटवतया प्रवेशो नेति । 'परमा पात्रेस-
मिता' इति वाक्यमेव भवति, न तु 'ममहन्—' इत्यादिना समामान्तरमिति भावः ।
एतच्च शब्दास्त्रिभुवे स्थितम् । अन्ये तु 'विद्या पात्रेसमिता' इति वाक्यमेव, न
तु 'पूर्वकालैः—' इत्यादिना समामान्तरमिदम् । पूर्वकालैः । पूर्वकाल इत्यर्थ-

१ 'प्रकटितशौर्य' इति कचित् पाठः ।

केवलवैयाकरणाः । ७२७ दिक्संख्ये संज्ञायाम् । (२-१-५०) 'समानाधिकरणेन' इत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वपु-

न नैयायिकाश्चेति विग्रहः । न्यायमधीयते विदन्ति वा नैयायिकाः । पूर्ववत् ठक् । 'न ध्वाभ्याम्-' इत्येजागमो वृद्धिनिषेधश्च । 'जीर्यतेरतृन्' इति भूते अतृन् । जीर्ण-
नैयायिका इत्यर्थः । पुराणमीमांसका इति । मीमांसामधीयते मीमांसकाः । 'क्रमादिभ्यो वुन्'
पुराणाश्च ते मीमांसकाश्चेति विग्रहः । नवपाठका इति । नवाश्चेत्पाठकाश्चेति विग्रहः । अत्र
पुराणसाहचयन्निवशब्दो नूतनवाच्येव गृह्यते । न तु संख्याविशेषवाची । केवलवैयाकरणा
इति । व्याकरणमधीयते विदन्ति वा वैयाकरणाः । 'तदवीते तद्वेद' इत्यण् । 'न ध्वाभ्याम्-'
इति वृद्धिनिषेध इजागमश्च । केवलाश्च ते वैयाकरणाश्चेति विग्रहः । दिक्संख्ये संज्ञायाम् ।
अधिका इति । 'पूर्वकालैक-' इति सूत्रस्य समानाधिकरणेनैवैतद् आपादसमाप्ते-
रनुवर्तत इत्यर्थः । ततश्च दिक्संख्ये समानाधिकरणेन सुवन्तेन समस्येते, स तत्पुरुष
इत्यर्थः । ननु 'विशेषणं विशेष्येण-' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदं वचनमित्यत, आह—
संज्ञायामेवेति । न चैवं सति पञ्च गावो यस्य पञ्चगुरिति बहुव्रीहिर्न स्यात्,
पञ्चाणां गवां समाहारः पञ्चगवमित्यत्र 'तद्धितार्थ-' इति समासश्च न स्यादिति वाच्यम् ।
'विशेषणं विशेष्येण-' इति यदि दिक्संख्ययाऽसमासः स्यात् तर्हि संज्ञायामेवेति
नियमशरीराभ्युपगमात् । पूर्वसूत्रम्, पूर्वमासः, पूर्वसमुद्र इत्यादौ तु संज्ञात्वाभावेऽपि
कालदेशवाचकत्वात् समासो भवत्येव । ननु 'त्रिलोकनाथः पितृसद्वगोचरः' इति कथं
कालिदासप्रयोगः त्रिलोकशब्दस्य असंज्ञात्वात् । त्रयाणां लोकानां समाहार इति विग्रहे
'तद्धितार्थ-' इति द्विगुसमासे तु 'द्विगोः' इति डीप्प्रसङ्गः । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुःत्रिया-
न्मिष्टः' इति स्त्रीलिङ्गत्वात् । पात्रादित्वाद् न स्त्रीत्वमित्यभ्युपगमे 'यदि त्रिलाकी गणना-
दंपरा स्यात्' इत्यादिप्रयोगा न युज्येरन्निति चेत्, सत्यम् । लोकशब्दोऽत्र लोकसमु-
दायपरः । व्यवयवो लोकत्रिलोक इति मध्यमपदलोपी समासः । एतच्च 'द्विगोर्लुङ्-
नपत्ये' इति भाष्ये स्पष्टम् । षोडशपदार्थनामित्यत्र तु षोडशसंख्याकाः पदार्था इति

निर्देशः । इतरेषां तु पण्णां स्वरूपग्रहणम् । पूर्वस्य ससंबन्धिकत्वात्पूर्वकालोऽपर-
कालेन समस्यते । तथैवोदाहरति—स्नातानुलिप्त इति । अत्र क्रियाशब्दत्वा-
त्पाचकपाठकनृत्पर्यायः प्राप्तः । याज्ञिक इत्यादि । यज्ञमधीयते विदन्ति वा याज्ञिकाः ।
'कतूक्यादि-' इति ठक् । एवं नैयायिकाः । 'जीर्यतेरतृन्' इति भूतेऽतृन् । जरन्तश्च
ते नैयायिकाश्च । जीर्णनैयायिका इत्यर्थः । मीमांसामधीयते विदन्ति वा मीमांसकाः,
'क्रमादिभ्यो वुन्' । नवपाठका इति । पठन्तीति पाठकाः । 'ण्वुलृत्चौ' इति ण्वुल् ।
संख्यावाची नवशब्दोऽत्र न गृह्यते, 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति नियमात् । समाना-
धिकरणेनेति किम्, एकस्याः शौक्ल्यम् । षष्ठीसमासोऽपि इह न भवति । 'पूरण-
गुण-' इति निषेधात् । दिक्संख्ये संज्ञायाम् । नियमार्थमिति । 'तत्पुरुषे
संज्ञायामेव दिक्संख्ये समस्येते' इति नियमशरीरम् । तेन पञ्चगुरित्यादि सिद्धयति ।
कथं तर्हि 'त्रिलोकनाथः पितृसद्वगोचरः' इति कालिदासः, 'त्रिलोकशब्दस्या-

वामशमी सप्तम्य । नह, उत्तरा वृत्ता । पञ्च ब्राह्मणा । ७२८ तद्धितार्थो-
त्तरपदसमाहारे च । (२-१-५१) तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परत-
ममाहारे च वाच्ये दिक्मह्ये प्राग्वद्धा । पूर्वस्या शालाया भव पौर्वशाठ ।
ममामे कृते 'दिक्पूर्वपदान्' (सू १३२८) इति व । 'सर्वनाम्नो
वृत्तिमात्रे पुवद्भावे' (वा १३७६) । आगरशाल । पूर्वा शाला प्रिया यस्येति
मध्यमपदगामी ममाम इत्यलम् । पूर्वपुत्रामशमीति । पूर्वशब्दस्य इपुत्रामशमीशब्देन
समाम । देशविशेषस्य मजेयम् । सप्तम्य इति । मरीच्यत्रिप्रभृतीनां सप्तानामृषीणां
मजेयम् । नेहेति । अयज्ञत्वादिति भावः । तद्धितार्थः । एकापि सप्तमी विषयभेदाद् भिद्यते ।
तत्र तद्धितार्थेयस्य वैषयिकाभावे । उत्तरपदेत्यग्रे मामीषिकमाधारत्वमादाय परमसमी पर-
वस्यति । समाहारस्य न वाच्यतया आधारत्वं सप्तमी । पूर्वमूनाद् दिक्मह्ये इत्यनुवर्तते,
तदाह—तद्धितार्थे विषय इति । तद्धितार्थे भविष्यत्तद्धितजन्यज्ञानविषये मतीत्यर्थः ।
तद्धिते भविष्यतीति यावत् । प्राग्वदिति । ममानाधिकरणेन समस्यने, न तत्पुरुष इत्यर्थः ।
तद्धितार्थे दिक्ममाममुदाहरति—पूर्वस्यामिति । ममामे कृत इति । पूर्वस्या शालाया
भव इति विग्रहः 'तद्धितार्थे' इति ममामे कृते 'दिक्पूर्वपदान्' इति वप्रत्यये कृते 'यस्येति
च' इत्याचारलाभ आदिवृद्धिरिति भावः । सर्वनाम्न इति । मात्रशब्द कास्ये । ममान-
तद्धितादिवृत्तिगतमन्त्राणां पुवत्त्वमिति तदर्थः । यदि तु तद्धिते परे दिक्मह्ये मम-
स्येते इत्युच्यते, तर्हि उच्यते तद्धिते ममाम, ममाम कृते दिक्पूर्वपदान् तद्धित इत्यस्या-
न्यायप्रमदः । तद्धितार्थे वाच्ये दिक्मह्ये ममस्येते इति तु न व्याख्यानम् । तद्धि-
तार्थस्य तद्धितवाच्यतया ममानार्थवाभावान् । अन्तर्गते भविष्यतीत्येव व्याख्यानु-
मुचितम् । आपरशाल इति । अपरस्या शाला भव इति विग्रहः । समासादि
पौर्वशाठम् । उत्तरपदे परता दिक्ममाममुदाहरति—पूर्वाशाला प्रिया यस्ये-
समासात् । न च समाहारे द्वि, 'दिगा' इति डोप्प्रमद्वान् । न च पादादित्यं कल्प्यम्,
'यदि द्वितीयं गतानरा स्यात्' इत्यदिप्रयागागाममगत्यापत्ते । न च 'उत्तरपदे' इति
ममान, निपदनपुण्यस्य इह दुर्लभमाद । अत्रा—लोकशब्दाच्च लोकममुदाह-
र । अथवा लोकात्रयम् । 'शाकपायिवादित्रादुत्तरपदशेष' इति । पञ्च
ब्राह्मणा इति । अथवा कृतज्ञस्य ममान एव विशेषा नास्ति, तथापि निमकल्पनां
पञ्चभिर्ब्राह्मणैरित्यादी विशेषा वन्त्यः । तद्धितार्थः । अयज्ञार्थं वचनम् । एकापि
सप्तमी विषयभेदाद्विद्यत इत्यग्रेणाह—तद्धितार्थे विषय इत्यादि । यदि
'तद्धितार्थे वाच्ये' इति व्याख्यात, तर्हि पौर्वशाठ इत्यादौ तद्धितो न स्यात् । तद-
र्थस्य ममानेवोपपत्तिः । 'दिगादृगणस्ये' इति ज्ञापकादुक्तेरपि तद्धितार्थे तद्धित
भवतीति कल्पनाया प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः । 'तद्धिते परे' इति तु न व्याख्येयमेव
तद्धिते परत ममाम, कृते 'दिक्पूर्वपदान्' इत्यादिना तद्धित इत्यन्यान्त्याय-
यप्रमद्वान् । समाहारे च वाच्य इति । तत्र पञ्चगवमियादी ममानेव समाहा-
स्यान्तत्वात्तन्मात्रप्रयया नान्यत्वे । अन्यथा अत्र 'गारतद्धितकुत्रि' इति टज्ज स्या

त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः । तेन शालाशब्दे
न आकार उदात्तः । पूर्वशालाप्रियः । दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधानात् । संख्या-
यास्तद्धितार्थे—पण्णां मातृणामपत्यं पाण्मातुरः । पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे
बहुव्रीहाववान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमास-
'वचनम्' (१२८७) ७२९ गोरतद्धितलुकि । (५—४—९२) गोन्तात्तत्पुरुषा-

त्यादिना । ननु बहुव्रीहिसमामे कृते सुपां लुप्तत्वाद् उत्तरपदे परतः पूर्वयोः किम-
नेन समासेनेत्यत आह—तेन शालाशब्दे आकार उदात्त इति । अवान्तरतत्पुरुषे
सिति समासान्तोदात्तत्वेन लकारादाकार उदात्त इत्यर्थः । असति त्ववान्तरतत्पुरुषे पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं स्यादिति भावः । ननु पूर्वेषां पुरुषाणां समाहार इत्यत्रापि
समासः स्यादित्यत आह—दिधिवति । दिक्षु समाहारो द्विगुविषया न भवतीत्यर्थः ।
समाहारे दिक्पूर्वपदसमासो नास्तीति यावत् । संख्यायास्तद्धितार्थ इति । समास
उदाह्रियत इत्यर्थः । तत्र तद्धितार्थ उदाहरति—पाण्मातुर इति । 'मातुरुत्संख्या-
सम्भद्रपूर्वायाः' इत्यण्, प्रकृतेरुकारश्चादेशः, आदिवृद्धिश्च । अथ उत्तरपदे परत उदा-
हरति—पञ्च गाव इति । अवान्तरतत्पुरुषस्येति । उत्तरपदे परतो विहि-
तस्येत्यर्थः । विकल्पे प्राप्त इति । महाविभाषाविकारादिति शेषः । ततश्च पञ्चगो-
शब्दयोस्तत्पुरुषाभावपक्षे 'गोरतद्धितलुकि' इति तत्पुरुषप्रयुक्तटजभावे पञ्चगोधन
इत्यपि स्यादिति भावः । द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति । उत्तरपदे परतो यो द्वन्द्वतत्पुरुषौ
तयोनित्यत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । समासग्रहणं तु संपातायातम्, अनन्वयाद् उत्तरपदे
परतः समासंजाया अव्यभिचाराच्च, उत्तरपदशब्दस्य समासोत्तरखण्डे रुढत्वात् ।
गोरतद्धितलुकि । 'तत्पुरुषस्याङ्गुले—' इत्यतस्तत्पुरुषस्येत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरि-

सामूहिकप्रत्ययस्य 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् प्रवृत्तेरिति भावः । सर्वनाम्न इति ।
एतच्च पूर्वपरादाहरणान्वयि । यद्यपि 'स्त्रियाः पुंवत्—' इत्यनेनापि प्रकृतरूपसिद्धिः,
तथाप्युत्तरपूर्वेत्याद्यर्थ 'सर्वनाम्न—' इति वचनमावश्यकम्, प्रतिपदोक्तत्वाद् । इहापि तदुप-
न्यासो न्याय्य इति भावः । वृत्ति मात्र इति । तद्धितवृत्तौ समासवृत्तौ चेति कैयटः—
आकार उदात्त इति । असति त्ववान्तरे तत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्या-
द्युदात्तत्वमेव स्यादिति भावः । पाण्मातुर इति । 'मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः' इत्यु-
दादेशः । 'अनपत्ये' इत्युक्तेः 'द्विगोर्लुग्—' इति लुग् न । विकल्पे प्राप्त इति । महा-
विभाषयेति शेषः । ततश्च तत्पुरुषप्रयुक्तटजभावे पञ्चगोवन इत्यपि स्यादिति भावः ।
मनोरमायां तु—विकल्पे प्राप्ते नित्यसमासार्थ द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्येतद्वचनमिति प्राचां
ग्रन्थमनुसृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु त्रयाणां समासे कृते अन्यपदार्थोपसंक्रमेण परस्पर-
संवन्धाभावाद् द्वन्द्वतत्पुरुषयोरप्राप्तौ सत्यां वचनमिदमित्यादि स्थितम् । द्वन्द्वस्यो-
दाहरणं तु—वाक् च द्वपच्च प्रिये अस्य वाग्द्वपदप्रियः । छत्रोपानहप्रियः । इह त्रिपदे
बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोनित्यं द्वन्द्वः, तेन 'द्वन्दाच्चुदपहान्तात्—' इति समासान्तपृष्ठपि
नित्य एव । गोरतद्धित । 'तत्पुरुषस्य—' इत्यनुवर्तते टच्च, तदाह—गोन्तादि-
त्यादि । ननु ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेरभावात्तत्पुरुषस्यावयवो यो गोशब्द-

टच् स्थासमाप्तान्, न तद्धितटुकि । पञ्चगवशन । पञ्चाना गवा समाहारः ।
७३० सरयापूर्वो द्विगु (२-१-५२) तद्धितार्थ- (मू ७२८) इत्यन-
लक्षिकवि मध्यापूर्वो द्विगु स्यात् । ७३१ द्विगुरेकवचनम् (२-४-१)

एत गारि यन्त विशेष्यत् । नानविधि । राजाहम्भविभ्य- इत्यतष्टजित्यनुवर्ते ।
समाप्तान् इत्याप्रकनम् । तदाह-गोऽन्तादित्यादिना । अतद्धितुकोति किम् ?
पञ्चभिर्गोभि क्रीत पञ्चा । अथ तद्धितस्य 'अध्यय- इति ठुक् । पञ्चगवशन इति ।
विपदवह्नीहो कृत् मति घनाब्द उत्तरपद पर पूर्व्याम्पुष्पे टचि अवादेश इति भावः ।
अथ 'इन्द्रान्पुष्पां- इति वातक द्वन्द्वम्यादाहरण तु वाक् च लृक् च प्रिया यम्भ स
आक्वचप्रिय इति वाच्यम् । इह विपदवह्नीहो कृते पूर्व्यानि यद्वन्द्व । तेन द्वन्वाच्चुदपदा
न्तान् ममान्तर इति टजि नि य एव । न च वातकठब्दया परस्परमामनाधिकरण्या
भावान् कथमिह विपदवह्नीहोहरति वाच्यम् । द्वयो प्रियाशब्दमामनाधिकरण्यमादा
तदुपपत्ते । 'ममानानिसेषण वृद्धोहो इति नाञ्जन कण्काल इयादाविष्य व्यधिकरण
वह्नीहोन्मिभयाच्च । वाक्वचप्रिय इति भाष्ये उदाहरणमेवात्र लिङ्गमित्यम् । अथ
समाहार उदाहृतु विप्रह दायति-पञ्चाना गवा समाहार इति । अत्र समासे सति
'गारिद्वितुकि इति टचि अवादेशे पञ्चगवशब्दस्य द्विगुनायं विधास्यन्
द्विधमनामाह । सरयापूर्वो द्विगु । सरया पूर्वोऽयवया यम्भेति बहुव्रीहि । 'तद्धितार्थ-'
इति पूर्वमूनविहितममाय अयपदार्थ, प्रत्यामते, तदाह-तद्धितार्थेत्यत्रोक्तस्त्रिभिश्च
इति । तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परत ममाहारे च वाच्ये इयेव विप्रसारा य सरया
पूर्व ममाय उक्त म द्विगुरिति यावत् । तथा च पञ्चगवशब्दस्य समाहार वाच्ये विहित
समाय सद् द्विगुना म्यना । तद्धितार्थे तु पञ्चमु क्तास्तु मस्कृत् पुराडाश पञ्चकपाठ ।
'संस्कृत म ता इयम् । 'द्विगुगणनाये इति ठुक् । उत्तरपद मया-पञ्चतावप्रिय ।
'नाथो द्विगु इति ममाप्तानटुक् । द्विगुरेकवचनम् । अथ 'समाहारग्रहण कर्त
व्यम् इति वातेमान् ममाहार इति लभ्यत । दक्तानि वचनम् । बाहुल्यं कर्तारि
लुट् । मामाये नमुमवम् । ममाहारद्विगु एकायप्रतिपादक स्यादिति लभ्यत । तत्र
यदि ममाहितय इति कमाण एत्रि समाहारशब्द ममाहृतप्रधान तदा समाहृतगत
स्तत्तादृजिमय स्यात् । तथा च गानूत्रमित्यादावनिप्रसङ्ग स्यादत आह-समा
सान्त इति । अथ भाव-ममाप्ताना इयजिताराट्वा ममामानेन भवितव्यम् ।
गारिति पञ्चमाश्रयात्तत् परणापि । न चैतत्तदन्तविधिमन्त्रणापपद्यत इति
सामर्थ्यत्तिदन्तिविधानं, तत्र तत्पुरुषस्त्विति पठ्यन्त पञ्चम्यनेन विपरिणम्य
इति । न तद्धितटुकीति । ठुक्विषय इयथ, न तु तद्धितटुकि सतीति ।
समाप्तानानामन्तरङ्गत्वात् । अतद्धितटुकीति किम्, पञ्चभिर्गोभि क्रीत पञ्चगु
तत्र तद्धितस्य च 'अध्ययपूर्व- इति ठुक् । सरयापूर्वो द्विगु । अत्रोक्त
इति । अथ भाव-पूर्वमुत्रविषयकैरय मया । 'अन्तरम्येव- इति न्यायान्
एतर्कमेव हि मृगद्वय वृत्त, अथवा 'दिवसस्ये भवान्तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेण

ग्वर्थः समाहार एकवत्स्यात् । 'स नपुंसकम्' (सू ८२१) इति नपुंसकत्वम् ।
पञ्चगवम् । ७३२ कुत्सितानि कुत्सनैः । (२-१-५३) कुत्स्यमानानि कुत्सनैः

एकवद्व्यवयोः एकत्वानुपपत्तेरतिदेशसम्पद्यते । तदाह—द्विग्वर्थः समाहार
कचदिति । यदा समाहरणं समाहारः समूहः, तदा तस्यैकत्वादेव सिद्धमिति नेदं
त्रमारम्भणीयमिति भाष्ये स्पष्टम् । केचित्तु समूहस्य वस्तुत एकत्वेऽपि उद्भूताव-
िवभेदविवक्षया द्विवहुवचनव्यावृत्त्यर्थमिदम् । अत्रं चात्र उद्भूतावयवभेदविवक्षा न
र्ततेति फलतीत्याहुः । स नपुंसकमिति । समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यादिति
द्वयो मूले वक्ष्यते इति द्विगुसमासः । कुत्सितानि कुत्सनैः । वर्तमाने क्तः,
इत्येव ब्रूयात् । तेन सप्तम्य इत्यत्र 'इगन्तकालकपाल—' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरो
भवति । किं तु समासान्तोदात्त एव । तथा च लक्ष्यम्—'सप्त ऋषयस्तपसे ये

नेपेदुः' । 'सप्तऋषीणां मुकुतां यत्र लोकः' इत्यादि । त्रिविधः संख्यापूर्व इति ।
तद्विधितार्थे विषये, उत्तरपदे च परतः, समाहारे च वाच्ये, संख्यापूर्वो यः समासः स इत्यर्थः ।
तद्विधितार्थे यथा—पञ्चकपालः । 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यणो 'द्विगार्तुङ्गनपत्ये' इति लुक् ।
उत्तरपदे यथा—पञ्चनावप्रियः । 'नावो द्विगोः' इति समासान्तपृच् । समाहारे—पञ्चमूली ।
द्विगोः' इति डीप् । द्विगुरेकवचनम् । वक्तीति वचनम्, बाहुलकात्कर्तरि ल्युट् ।
'सामान्ये नपुंसकम्' । द्विगुः समास एकार्थप्रतिपादको भवतीत्यर्थः । न च वस्तुतोऽनेकार्थ-
स्यैकार्थ्यं कथंचिदुपपद्यत इति सामर्थ्यादतिदेशः संपद्यत इत्याह—एकवत्स्यादिति ।
समाहारे इति तूपसंख्यानाल्लभ्यते । समाहारे यो द्विगुस्तदर्थं एकवदित्यन्वयः । समाहारे
किम्, तद्विधितार्थं मा भूत् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृताः पञ्चकपालाः, पञ्चभिर्गोभिः
क्रीताः पञ्चगवः पटाः । पञ्चगवे पञ्चगवानित्यत्र तु प्रथमद्विग्वर्थस्यैकवद्भावे कृते योज्यमेकशेषे
कृते द्विग्वर्थसमुदायस्तस्याद्विग्वार्थत्वाद्द्विग्वत्त्वाच्चैकवद्भावो न भवतीति स्थित-
माकरे । यदा 'तद्विधितार्थं—' इति सूत्रे 'समाहारे' इति कर्मसाधनस्तदा समाहृतप्रधानो
द्विगुरिति बहुत्वे प्राप्ते अनेन एकवद्भावः क्रियते । यदा तु भावसाधन एव समाहारस्तदा समूह-
प्रधानत्वाद् द्विगोः समूहस्य चैकत्वात्सिद्धमेकत्वमिति नास्य प्रयोजनम् । न च 'स नपुंसकम्'
इति नपुंसकत्वार्थमेकत्वविधानमिति वाच्यम्, समुदायवाचकेषु 'सामान्ये नपुंसकम्'
इत्यभ्युपगमे वाचकाभावादित्याहुः । वस्तुतस्तु 'तद्विधितार्थं—' इति सूत्रे समाहार इति
भावे घञ्, न तु कर्मणि । पञ्चगवमित्यत्र पञ्च गावः समाहृता इत्यभ्युपगमे समाहृत्य-
माणानां बहुत्वेन एकवचनानुपपत्तेः । न च 'द्विगुरेकवचनम्' इति सूत्रान्नैवमिति
वाच्यम्, पञ्चखट्वीत्यसिद्धेः । तत्र हि पञ्च खट्वाः समाहृताः, पञ्चसु खट्वासु
समाहृतस्त्वित्येवं विग्रहसंभवेन नियतविभक्तित्वाभावाद् 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते'
इत्यप्रवृत्तेरनुपसर्जनत्वाद् 'गोस्त्रियोः—' इति ह्रस्वो न स्यात् । ततश्च 'आवन्तो वा'
इति स्त्रीत्वपक्षे द्विगोः' इत्यदन्तलक्षणा डीङ्ग्न स्यात् । भावसाधनत्वे त्वेकविभक्तित्वा-
दुपसर्जनत्वमव्याहतमेव । समाहारापेक्षया नियमेन वर्तिपदानां पष्ठयन्तत्वात्, तथा
च पञ्चखट्वीत्यादिरूपं निर्वाधमेवेति दिक् । स नपुंसकमिति । एतस्यार्थो मूल

सह प्राग्वन् । वैयाकरणसूचि । 'मीमामकदुदुष्ट' । ७३३ पापाण
कुत्सितै (२—१—५४) पृथगुपापवाद । पापनापित । अणककुलाल
७३४ उपमानानि सामान्यवचनै । (२—१—५५) घन इव श्यामो घन

व्याख्यानात् । तदन्तः—कुत्स्यमानानीति । कुत्सनैरिति करणे ल्युट् । प्राग्वदिति
समानाधिकरणेन समस्यतः स तत्पुरुष इत्यर्थः । वैयाकरणसूचिरिति । वैयाकरणसूचि
सूचिश्च विग्रहः । यः प्रक्रिया पृष्ठसम्प्रदानं विस्मरयितुमाकाशं दर्शयति पश्यति वा
एवमुच्यते । अत्र वैयाकरण प्रक्रियाविस्मरणान्तिव्य । सूचनं निन्दाहेतुः । मीमांसक
दुर्दुष्ट इति । इह उत्पन्नं चराणि । दूषणं विदोषादिकं कूटप्रत्ययः । 'बहुलमन्यत्रापि इति
जेठुक्' । रत्नारम्भदादौ २ । यो मीमाममी या यथा जानानो दुराग्रेष करोति स एव
मुच्यते । निशप्यस्व पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । विशेषणसमामे तु विशेषणस्य पूर्वनिपातः स्यात्
पापाणमे कुत्सितै । पापशब्द अणकशब्दश्च कुत्सितवाचकौ समस्यते, स तत्पुरुष इत्यर्थः ।
अनु विपापममामनैव मिद्वे किमयमिदमित्यत आह—पूर्वसूत्रेति । पापमस्यास्तीति
मत्वर्थोऽपि अजायत्र पापशब्दः पापवति वर्तते । अणकशब्दः कुत्सिणि वर्तते । 'कुत्स
कुत्सितवाचकप्रवृत्तिनिमित्तौ कुत्साभिधायिनौ । ततश्चानयो पूर्वसूत्रेण समामे पर
निपातः स्यात् । अत्र पूर्वनिपातनियमाथमिदं सूत्रमित्यर्थः । पापनापित
इति । पापश्चानो नापितश्चेति विग्रहः । अणककुलाल इति । अणकश्चासौ
कुलालश्चेति विग्रहः । उपमानानि सामान्यवचनै । उपमीयन्ते सादृश्यतया
परिच्छिद्यन्ते यैस्तानुपमानानि सादृश्यनिरूपकाणीत्यर्थः । सामान्य उपमानापमेय
सामारण्यम्, तमुक्तवन्तः शब्दा सामान्यवचना । बहुलक कतरि ल्युट् । पूर्व
सामान्यमुक्त्वा तद्वति द्वये ये पयवस्यन्ति ते सामान्यवचना इति यावन् । तथा
सादृश्यनिरूपकाशब्दापरपर्याया उपमानशब्दा उपमानापमेयमाधारण्यमवशिष्टवा

एव स्फुटोपनिष्यति । कुत्सितानि । 'कुत्स अवशपणे कमणि न । स
'मतिदुष्टि' इति सूत्रे चकारस्यानुक्तममुच्चाया वादतमानं विहित इत्याशयेनाह—
कुत्स्यमानानीति । तदप्रतिपादनानीत्यर्थः । उभयत्र बहुवचननिर्देशः स्वरूपविशि
निरामार्थः । वैयाकरणसूचिरिति । सूचयते 'अत्र इ' । यः पृष्ठं सन् प्र
विस्मरयितुं यं सूचयाम्भ्यामवधुर्यात्म एवमुच्यते । न तु वस्तुता व्याकरण
तदन्यथं वा कुत्सितम् । वेदाङ्गत्वेन तस्य प्रशस्तत्वात् । तथापि तस्य प्रतिमान
भावेन निष्पत्त्या कुत्स्यतः । दुर्दुष्ट इति । 'दुर्दुष्टे' दुरूपे । औणात्सि
कूटप्रत्ययः । 'बहुलमन्यत्रापि इति जेठुक्' । रत्नारम्भदादौ २ । विदोष्य
पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामत्रापि सन्निधानात् । तेनह न-
नैयायिका दुराचारः । पापाणमे । एतौ कुत्सनाभिधायिनौ । 'दूषयकुत्सितवाचक
गर्भवासा समा' इत्यमरः । तदन्वयानयोः पूर्वसूत्रेण समामे परनिपातः स्यात्

१ कश्चित्, 'दुर्दुष्ट' इति पाठः ।

श्यामः । इह पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकमिति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इवशब्दः
 प्रयुज्यते । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । ७३५ उपमितं व्याघ्रादिभिः
 सामान्याप्रयोगे । (२—१—५६) उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारण-
 चैभिः समानाधिकरणैः समस्यन्ते, स तत्पुरुष इत्यर्थः । । घन इव श्यामो घन-
 श्याम इति । नन्विह घन इव श्याम इति विग्रह घनशब्दस्य श्यामशब्दस्य चैकार्य-
 श्रुतिवत्त्वलक्षणसामानाधिकरण्याभावात् कथमिह समासः, इवशब्दापेक्षत्वेनामामर्श-
 न्नेत्यत आह—इह पूर्वपदमिति । एवं च घनशब्दो लक्षणया घनसदृशे रामे
 वर्तते, श्यामशब्दोऽपि रामे वर्तन इति सामानाधिकरण्यम् । अत एव मृगीव चपला
 मृगचपला इत्यत्र 'पुंवत्कर्मधारय-' इति पुंवत्त्वं सिध्यति । घनशब्दस्य भूतपूर्वगत्या-
 श्रमानपरत्वं निर्वाह्यम् । तथा च 'घनसदृशश्यामः' इति बोधः । सादृश्यं तद्विन्नत्वे
 सति तदगतधर्मवत्त्वम् । एवं च सादृश्यप्रतियोग्यनुयोगिनोस्साधारणधर्मत्वं लब्धम् ।
 स चेह साधारणधर्म उत्तरपदोपस्थाप्य एव गृह्यते, संनिहितत्वात् । तथा च घन-
 गतश्यामत्वसदृशश्यामत्ववान् इति बोधपर्यवसानम् । ननु विशेषणसमासेन सिद्धे
 किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह—पूर्वनिपातेति । अन्यथा उभयोरपि गुणवचनतया
 विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् खञ्जकुञ्जः कुञ्जखञ्जः इतिवदनियमः स्यादिति भावः ।
 उपमितम् । प्राग्वदिति । समानाधिकरणैस्समस्यन्ते, स तत्पुरुष इत्यर्थः । अत्रो-
 पमितस्य नित्यमुपमानाकाङ्क्षत्वादुपमानभूतव्याघ्रादिभिरित्यर्थसिद्धम् । ननु विशेषण-

तस्मात्पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रमित्याशयेनाह—पूर्वसूत्रापवाद इति । उपमानानि ।
 उपमीयते येन तदुपमानम् । उपपूर्वात्माङ्गः करणे ल्युट् । प्रादिसमासः । उपपूर्वको माङ्-
 सादृश्यवाचके परिच्छेदे रुढः । येन वस्त्वन्तरं सादृश्येन परिच्छिद्यते तदुपमानमित्यर्थः ।
 यथा गौरिव गवयः । इह हि गौःकरणं सादृश्ये हेतुः, पुरुषः परिच्छेत्ता । स हि गौः सादृ-
 श्येन गवयं परिच्छिन्नति । सामान्यवचनैरिति । समानो धर्मः सामान्यम् । चानुवर्ण्यादि-
 त्वात्सार्थं प्यञ् । उपमानोपमेयसाधारणो यो धर्मस्तद्विशिष्टवचनैरित्यर्थः । न तु साधारण-
 धर्ममात्रवचनैरिति । एतच्च वचनग्रहणाल्लभ्यते । सामान्यमुक्तवन्तः सामान्यवचनाः । बाहुल-
 कात्कर्तरि भूते ल्युट् । ये पूर्वसामान्यमुक्त्वा तद्वति द्रव्ये पर्यवस्यन्ति ते तथोक्ताः । तच्च
 सामान्यविशिष्टमुपमानशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादाक्षिप्तमुपमेयमेव विज्ञायते । लाक्षणिकमिति ।
 अत एव सामानाधिकरण्यान्मृगीव चपला मृगचपलेत्यादौ पुंवद्भावः । उत्तरपदोपस्थितश्याम-
 त्वचपलत्वादिद्वारकमेवेह सादृश्यं गृह्यते, संनिधानात् । कथं तर्ह्य उपमानपरतेति चेत्, भूत-
 पूर्वगत्या शकार्यमादाय तत्परतेत्यवेहि । पूर्वनिपातेति । अन्यथाऽनियमः स्यात् खञ्जकुञ्ज-
 वदिति भावः । किं च 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्यय-' इति सूत्रे प्रतिपदोक्तस्या-
 स्यैवोपमानग्रहणेन ग्रहणार्थमपीदं सूत्रम् । अत एव मयूरव्यंसकादित्वात्समासे
 उपमानस्वरो न प्रवर्तत इति सिद्धान्तः । उपमितम् । उपमेयमुपमितम् । भूतकालोऽत्र
 न विवक्षितः । तच्च संबन्धिशब्दत्वादुपमानमाक्षिपति । तथा चापमान-

घर्मस्याप्रयागे मनि । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं मृत्तम् । पुरुषव्याघ्र । नृमाम्
व्याघ्रादिराकृतिगण । सामायाप्रयागे निम्—पुरुषा व्याघ्र इव शूर । ७^{२६}
विशेषण विशेष्येण बहुलम् । (२—१—५७) भद्व ममानाधिकरणेन भदे

समाननैव मिद्धे किमयमिदं सूत्रमित्यन बाह— विशेष्यस्येति । उपमानोपमेयस्य
मिध्याहारे उपमानस्यैव विशेषणत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातनाथमिदं
मित्ययम् । पुरुषव्याघ्र इति । पुरुषा व्याघ्र इवति विग्रहः । अत्र साहचर्योपपाद-
कशौर्यात्मक साधारणधर्म, स इह नोपात्त इति भवति ममानम् । पुरुषो व्याघ्र
इव शूर इति । शौर्येण व्याघ्रसदृश इति यावत् । अत्र शौर्यस्योपमानात्पमेयसाधारण
धर्मस्य प्रयागात् समास इति भावः । भाष्याद्वि क्वातिगम्भीर इति कैयनप्रयागसु
मयूरव्यमवादिवा समाधेयः । भाष्यमवातिरिति रूपकं वा । न च पुरुषशब्दस्य शूरशब्दा
पक्षत्वात्सामान्यदेवात्र समासस्य न प्रवृत्तिः । अतः 'सामायाप्रयागे' इति व्ययमिति
वाच्यम्, समस्यमानप्वप्रधानस्यैव हि सापेक्षत्वं सामर्थ्यविधातकम् न तु प्रधानस्य । तथा
चात्र पुरुषस्य प्रधानतया तस्य शूरापेक्षत्वेऽपि अस्त्येव सामर्थ्यमिति समासप्रवृत्तं तन्निवृत्त्यर्थं
सामायाप्रयाग इति वचनम् । इदमत्र प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि न सामर्थ्यविधातकं त्रिमिति
ज्ञापयति । तेन राजपुरुष सुन्दर इत्यादौ समासः सिद्धा भवतीति भाष्ये स्पष्टम् ।
विशेषण विशेष्येण बहुलम् । विरिष्यते अननति विशेषणम् इतर
स्माद्व्यावर्तकम् । व्यावर्त्यं तु विरिष्य भिन्नवनं ज्ञायमानम् । समानाधिकरणेनत्यधिकृतम्,

भूतेर्व्याघ्रानिमिरित्यर्थः । पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति । तत्र हि शूरमापेक्षस्यापि
पुरुषस्य प्रधानत्वाद् 'राजपुरुष सुन्दर' इतिवदनापि समासः स्यात् स मा भूदिति
'सामायाप्रयाग' इत्युत्तमिति भावः । कथं तर्हि 'भाष्याद्वि क्वातिगम्भीर' इति
कैयटः । सामान्यप्रयागसत्त्वनाम्नाप्राप्तः । अत्र केचित् प्रमाद एवायमित्याहुः । न
गाम्भीर्येण साहचर्यं न विवक्षितम् किं तु विततदुरवगाहत्वादिना । तस्य हि विततत्वा
देरप्रयागेऽप्यर्थमिति निर्वाच्य समास इति-भनारत्माया स्थितम् । विशेषणम् । विरि-
ष्यते येन तद्विशेषणम्, अतः करणत्वविवक्षाया त्र्युद् तदाह—भेदकमिति । व्या-
वर्तकमिदम् । विशेषणविशेष्यं स सर्वाधिकतया अयतरापादानमात्रेणन्तराक्षेपमभव
उभयाभ्यामात्रेण स्पष्टमिति कैयटः । एतच्च 'कुगितानि कुल्मने' इत्यत्रापि तुल्यम् ।
हरदत्तस्त्वाह—समस्यमानपदद्वयज यथावप्रकारकया विशेषणविशेष्यधर्मयायत्र परस्पर
व्यभिचारस्तत्रैव समासा दया स्यात्, नायत्रेवेत्यमुभयापात्तनाम् । तथा च नील
ललाटौ समासा भवति, न तु 'तत्र सः' इत्यादौ । न हि तत्सर्वत्वं सर्वत्र व्यभि-
चरतीति । तमदम् । कैयटाद्वि, भन्दराद्वि, भावपत्त्यर्थं, तद्विज्ञा, व्याकरणशालम्
भावरता, इत्यादिप्रयागाणामसम्भवात्ते । नन्व विशेषणविशेष्यभावे कामचाराणा
ध्वपाटव्याविव नीलात्पलात्तत्पदव्यवस्थित पूर्वनिपातः स्यात् । इति चेदत्राहुः—
आतिरिक्तस्य गुणविज्ञानात्सममिव्याहारे विशेष्यसमर्पकत्वेव । तेन नीलोपक पाचक
ब्राह्मण इति व्यवस्थित एव प्रयागः । गुणशब्दया विचारशब्दयार्णविचारशब्दयोरेव

बहुलं प्राग्वत् । नीलमुत्पलं नीलोत्पलम् । बहुलग्रहणात् कचिन्नित्यम्, कृष्ण-
र्पः । कचिन्न, रामो जामदग्न्यः । ७३७ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमान-
मध्यमध्यमवीराश्च । (२-१-५८) पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् । पूर्ववैयाकरणः ।
अपराध्यापकः । 'अपरस्यार्धे पश्चभावो वक्तव्यः' (वा ३२५३) अपरश्चासा-
र्वश्च पश्चार्धः । कथम् 'एकवीरः' इति । 'पूर्वकालैक—' (सू ७२६) इति
वाधित्वा परत्वादेन समासे 'वीरैकः' इति हि स्यात् । बहुलग्रहणाद्भविष्यति ।
७३८ श्रेण्यादयः कृतादिभिः । (२-१-५९) 'श्रेण्यादिषु च्ययर्थवचनं

आह—भेदकमिति । प्राग्वदिति । समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । नीलमुत्पलं
नीलोत्पलमिति । नीलपदं तावदुत्पलमनीलादुत्पलाद्व्यावर्तयतीति विशेषणसमर्पकम् ।
स्य उत्पलपदेन विशेष्यसमर्पकेण समासः । प्रथमानिर्दिष्टत्वाद्विशेषणस्य पूर्वनिपात इति
प्रावः । न च उत्पलपदम् अनुत्पलान्नीलं व्यावर्तयतीत्युत्पलपदस्यापि विशेषणत्वं स्यादिति
शक्यम्, जातिशब्दो गुणक्रियाशब्दसमभिव्याहारे विशेष्यसमर्पक एव, न तु विशेषणसमर्पकः,
स्वभावात् । यथा—नीलोत्पलम्, पाचकब्राह्मण इति । गुणशब्दयोः समभिव्याहारे विशेषण-
विशेष्यभावस्य न नियमः । यथा—खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्ज इति । क्रियाशब्दयोरप्यनियमः ।
यथा—पाचकपाठकः पाठकपाचक इति । तथा गुणक्रियाशब्दयोरप्यनियमः । यथा—
खञ्जपाचकः पाचकखञ्ज इति भाष्ये स्पष्टम् । तथा कैलासाद्रिः, मन्दराद्रिः, अयोध्यानगरी
इत्यादौ संज्ञाशब्दा अपि विशेषणसमर्पका एव, स्वभावात् । सामान्यजातिविशेषजातिशब्दयोः
समभिव्याहारे तु विशेषजातिरेव विशेषणम्, शिशपावृक्ष इत्यादि ज्ञेयम् ।
ननु वाग्रहणेन सिद्धे बहुलग्रहणं किमर्थमित्यत आह—बहुलग्रहणादिति ।
पूर्वापर । पूर्वद्वयः समानाधिकरणेन समस्यन्त इत्यर्थः । विशेषणसमासे-
नैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—पूर्वनिपातेति । अपराध्यापक इति ।
बहुलग्रहणानुवृत्त्या पाचकादिक्रियाशब्दैः । पूर्वदिनामेपां न समास इति समर्थसूत्रे भाष्ये
स्थितम् । ततश्च 'अपराध्यापकः' इत्युदाहरणमुपेक्ष्यम् । अपरमीमांसक इत्युदाहरण-
मुचितम् । अपरस्यार्ध इति । 'पश्चात्' इति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं स्थितम् ।
प्रथमवैयाकरणः, चरमवैयाकरणः, 'मध्यान्मः' मध्यमवैयाकरणः, वीरवैयाकरणः ।
आक्षिपति—कथमेकवीर इति । हि यतः, अनेन प्रकृतसूत्रेण, वीरशब्दस्यैक-
शब्देन समासे सति वीरशब्दस्य पूर्वनिपाते सति वीरैक इति स्यात् । अतः 'एकवीरः'
इति कथमित्यन्वयः । ननु 'पूर्वकालैक—' इति सूत्रेणैकशब्दस्य वीरशब्देन समासे
सति 'एकवीरः' इति निर्वाधमित्यत आह—पूर्वकालैकेति वाधित्वा परत्वा-
दिति । परिहरति—बहुलग्रहणादिति । बहुलग्रहणानुवृत्तेरस्य सूत्रस्याप्रवृत्तौ

नियम एव । खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्जः । पाचकपाठकः पाठकपाचकः । खञ्जपाचकः
पाचकखञ्ज इति । अत्र मूलमुपसर्जनमिति महासंज्ञा । अप्रधानं ह्युपसर्जनम् । गुण-
क्रियायोश्च द्वयं प्रत्यप्रावान्यं स्पष्टमेवेति । अपरस्यार्ध इति । एतच्च 'पश्चात्'
इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । बहुलग्रहणादिति । एकेषु मुख्येषु वीरयते पराक्रमते

कर्तव्यम्' (वा १२६६) । श्रेणय श्रेणय कृता श्रेणिकृता । ७३९ चेन
नञ्विशिष्टेनानम् । (२-१-६०) नञ्विशिष्टेन तान्तेनानम् तान्त समस्यते ।
कृत च तदकृत च कृताकृतम् । 'शाकपार्थिवादीना सिद्धये उत्तरपदलोपस्यन्
सस्यानम्' (वा १३१०) । शाकप्रिय पार्थिव शाकपार्थिव । देवब्राह्मण

पूर्ववाच्येव समासा भवतीत्यर्थः । श्रेण्यादयः । श्रेण्यादयः कृतादिभिः समानादि
वरणे समस्यन्ते, स तत्पुरुष इत्यर्थः । श्रेण्यादिपिपिति । श्रेण्यादिषु ममामविधौ च्छब्दे
वचनम्-च्विप्रत्ययार्थभूततद्वाचे गम्ये श्रेण्यादीना समानो वक्तव्य इत्यर्थः । अश्रेण
इति । शिल्पन पण्येन वा जीविना समूहा श्रेणयः । पूर्वं शिल्पन पण्येन वा जीवितुममय
इदानीं तन जीवितु ममया कृता इत्यर्थे ममामे मनि 'श्रेणिकृता इति भवतीत्यर्थः ।
श्रेणिकृता ह्रस्वान्तः, भाष्ये तथैवादाहरणान् । यदा तु सिद्धा एव श्रेणयः परिष्कृतास्त
तु न समानः, च्ययर्थाभावात् । च्विप्रत्ययास्तस्य तु परत्वान् 'कृगति-' इति नित्यसमाम् ।
तन 'च्वी च' इति श्रेणिकृतास्य दीर्घः । तेन नञ्विशिष्टेनानम् । नञ्विशिष्टेन तान्तेन
समानादिवरणेन मह नञरहितं तान्तं समस्यते, स तत्पुरुष इत्यर्थः । कृत च तदिति ।
एकदेशस्य करणाकृतम्, एकदेशान्तरस्याकरणात्तदेवाकृतम् । पूर्वनिपातनियमाथम् । सिद्ध
च तदमुक्तं चत्वन तु नाय समाम्, विशिष्टशब्दा ह्यनाविज्ञवाची । यथा देवदत्ताग्रजदत्त
संग्रह्यानेन विणिष्ट इत्युक्ते अधिक इति गम्यते । तत्रैव विशिष्टं नञ्मात्राधिक्येन तान्तेन
लभ्यते । एव च समानप्रवृत्तिरित्वा तान्तया पयवसतमिति बाध्यम् । शाकपार्थिवादीना
नामिति । 'वा' वर्णेन इति मूलभाष्य इदं वार्तिकं पठितम् । शाकप्रिय पार्थिव
शाकपार्थिव इति । शाक प्रियो यस्य स शाकप्रियः । 'वा प्रियस्य इति प्रिय
शब्दस्य परनिपातः शाकप्रियश्चामो पार्थिवश्च इति निग्रेहः बहुव्रीहिगमो विशेषण
समाम् । तत्र पूर्वस्तएवे बहुव्रीही उत्तरपदस्य प्रियशब्दस्य लोपः । देवब्राह्मण
इति । देवा प्रिया यस्य स देवप्रियः, स चामो ब्राह्मणश्चेति निग्रेहः । पूर्ववदुत्तर

इति वा बाध्यम् । श्रेण्यादयः । धात्र आदिशब्दा व्यनस्यावाची । द्वितीयस्तु प्रमा
वाची । 'श्रेण्यादयः पण्यन्ते, कृतादिराकृतिगणः' इति भाष्यान् । श्रेणि, एक, पु
मुकुन्द, शशि, निगिल्म, निचय, निपनादि श्रेण्यादि । कृत, मित, मत, भूतादि कृता
यदा तु सिद्धा एव श्रेणयः सम्यक् कृतास्तदा समानो नप्यन् इत्याशयेनाह-अश्रे
णयः श्रेणयः इति । एकेन शिल्पन पण्येन वा ये जीवन्ति तेषां समूहः श्रेणि
च्यन्तानां तु 'कृगति-' इति नित्यसमाम्, परत्वान् । श्रेणीकृतम् । इह तु 'च्वी
च' इति दीर्घः । तेन । विशिष्टशब्दाज्जवारणार्थः । नञ्मात्राधिक्येन नञ्परि
समस्यन् इति सूत्रार्थः । तेनह न सिद्धं चाभुक्तं च । नुडिडधिवेनापीति बाध्यम्
धगिन गार्गिन च धगिनानशितम् । किंशकिंशितम्, 'किंश कवाणिष्ठया' इ
वे । कृताकृतमिति । एकदेशकरणाकृतम् । एकदेशान्तरस्याकरणात्तदेवाकृतम्
शाकपार्थिव इति । श्विज्या इधर पार्थिवः । 'तस्वेधर' इ यण् । शाकप्रि
इति बहुव्रीहिः, तस्य पार्थिवशब्देन समाम् कृते पूर्वममाने यदुत्तरपदं प्रिय इति तन्

॥७४० सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टः पूज्यमानैः । (२-१-६१) सद्दैवः । वक्ष्य-
माणेन महत् आकारः । महावैयाकरणः । पूज्यमानैः किम्-उत्कृष्टो गौः ।
अङ्गादुदधृत इत्यर्थः । ७४१ वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् । (२-१-६२)
गोवृन्दारकः । व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् ।
७४२ कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने । (२-१-६३) कतरकठः । कतमकलापः ।
अदलोपः । देवपूजको ब्राह्मण इति वा विग्रहः सन्महत्परम् । समानाधिकरणैः
समस्यन्ते, स तत्पुरुष इति शेषः । सद्दैव इति । सन् वैद्य इति विग्रहः । चिकित्साशास्त्र-
कलंकपज्ञानत्वं सत्त्वम् । तेन वैद्यस्य पूजा गम्यते । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । वक्ष्यमा-
णेनेति । महाश्वासौ वैयाकरणश्चेति विग्रहे अनेन समासे सति महच्छब्दस्य 'आन्महतः-' इति
वक्ष्यमाणेन आकारेऽन्तादेशे सवर्णदीर्घे महावैयाकरण इति भवतीत्यर्थः । ननु उत्कृष्टो गौरित्यत्र
उत्कृष्टशब्दस्य अतिशयितवाचितया तेन गोः पूजावगमात् कथमिह समासो भवतीत्यत आह-
ःपङ्कादुदधृत इत्यर्थ इति । उत्पूर्वकः कृपधातुरिहोद्धरणार्थक इति भावः । परमवैद्यः, उत्तम-
वैद्यः, उत्कृष्टवैद्यः गुणक्रियाशब्दैः समासे सदादीनां पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रम् । वृन्दा-
रकनागकुञ्जरैः । समानाधिकरणैः । समस्यत इति शेषः विशेषणसमासेनैव सिद्धे विशेष्यस्य
पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । गोवृन्दारक इति । वृन्दारकशब्दो देवतावाची ।
'अमरा निर्जरा देवाः' इत्युपक्रम्य 'वृन्दारका देवतानि' इत्यमरः । गौः वृन्दारक
इवेति विग्रहः । गौः नाग इव गोनागः । गौः कुञ्जर इव गोकुञ्जरः । नागशब्दः
कुञ्जरशब्दश्च गजवाची । अत्र गोवृन्दारकादितुल्यत्वात् श्रेष्ठ्यं गम्यत इति पूज्य-
मानता । ननु व्याघ्रादेराकृतिगणत्वाद् 'उपमितं व्याघ्रादिभिः'-इत्येव सिद्धे किमर्थ-
मिदमित्यत आह-व्याघ्रादेरिति । सामान्येति । गोकुञ्जरः श्रेष्ठ इत्यादाविति भावः ।
कतरकतमौ । जातिपरिप्रश्ने गम्ये कतरकतमौ समानाधिकरणेन समस्येते
इत्यर्थः । कतरकठ इति । अनयोः कः कठ इत्यर्थः । 'कियत्तदोर्निर्धारणे द्वयो-
रेकस्य डतरच्' कठेन प्रोक्तमधीते कठः । वैशम्पायनाल्लेवासित्वात् प्रोक्ते णिनिः ।
'कठचरकाल्लुक्' इति तस्य लुक् । ततः 'तदधीते-' इत्यणः 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् ।
कतमकलाप इति । एषां कः कलापः इति विग्रहः । कलापिना प्रोक्तमधीते कलापः ।
'कलापिनोऽण्' 'सन्नह्यचारि' इति टिलोपः । 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्' ।
ननु घटत्वादिवत् कठशाखाद्येतुत्वादिकं न जातिः । 'आकृतिग्रहणा जातिः' इति
लक्षणस्य 'लिङ्गानां च न सर्वभाक्', 'सकृदाख्यातनिर्गह्या' इति लक्षणस्य च तत्रा-
लोपः । तथा देवब्राह्मण इत्यत्र देवस्य पूजको देवपूजक इति पूर्वस्मिन् पष्ठीसमासे
यदुत्तरपदं पूजक इति तस्य लोपो ज्ञेयः । सन्महत् । गुणक्रियाशब्दैः सह समासे
सदादीनां पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । कतरकतमौ । जातिपरिप्रश्ने किम्, कतरो
देवदत्तः । 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्' इति व्युत्पादितकतमशब्दसाहचर्यात्ता-
दृशस्यैव कतरशब्दस्यापि ग्रहणे सिद्धे जतिपरिप्रश्नग्रहणं ज्ञापयति 'कतमशब्दोऽर्थ-
न्तरेऽपि साधुः' इति । तथा च प्रत्युदाहृतं प्राचीनवृत्तिषु कतरो भवतोर्देवदत्तः

‘गोत्रं च चरणै सह’ इति जातित्वम् । ७४३ किं शेषे । (२—१—६५)
 कुत्सितो राजा किराजा, या न रक्षति । ७४४ पोटाद्युवतिस्तोककति-
 पयगृष्टियेनुवशावेहद्वप्यणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधृतैर्जाति । (२—१—६५)
 ७४५ तत्पुरुष समानाधिकरण कर्मधारय । (१—२—४२) ७४६
 पुवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु । (६—३—४२) कर्मधारये जानीयदेशीयया
 परतो भाषितपुष्कान्तर ऊडभावा यस्मिन्स्थिताभूत पूर्वं पुवत् । पूरणीप्रिया
 दिव्यप्राप्त पुवद्भावा विधीयते । महानवमी । कृष्णचतुर्दशी । महाप्रिया ।

प्रवृत्तेरित्यत्र आह—गोत्रं चेति । अत्र कतमशब्दस्य जातिपरिप्रश्न एव व्युत्पाद-
 नात् कतरार्थमेव जातिपरिप्रश्नग्रहणम् । एव च अनया कतरो देवदत्त इत्यत्र न
 भवति समाम् । एषा कतमा देवदत्त इति तु नास्त्येव । जातिपरिप्रश्न एव इतमचा-
 विधानात् । वस्तुनस्तु कतरन्मविधौ द्वयोरिति बहूनामिति जातिपरिप्रश्न इति प्रया-
 स्यात्त भाष्ये । एव च कतम् एषा देवदत्त इत्यप्यस्ति । तत्र समासभावाय जाति-
 परिप्रश्नग्रहणम् इति शब्दन्तरेखरे स्थितम् । किं शेषे । शेषा निन्दा । तत्र गम्ये
 विमित्यव्यय समानाधिकरणेन समस्यते, स तत्पुरुष इत्यर्थः । कुत्सितो राजेति ।
 अस्वपदत्रिपदाश्रयम् । किम्पदम्यान कुत्सितपदमिति ज्ञेयम्, वाच्येन निन्दानवगमन-
 स्वपदगैविकविग्रहाममवान् । किराजेति । ‘राजाहस्मिन्विम्य—’ इति टच् तु न,
 ‘विम शेषे’ इति निषेधात् । ननु राजा बहुमम्यतिशालिन कथं कुत्सितत्वमित्यत
 आह—यो न रक्षतीति । स किराजेत्यन्वयः ।

पोटाद्युवति । पोटादिभि समानाधिकरणैर्जातिवाचक समस्यते, स तत्पुरुष
 इत्यर्थः । अथ कर्मधारयवार्थं वक्ष्यन् कर्मधारयमज्ञाप्ताह—तत्पुरुष समान-
 समानम् एकमधिकरणं वाच्यं ययो पदया, ते समानाधिकरणे पदे, ते अस्य स्त इति
 समानाधिकरणं, मत्वर्थोय अर्थाश्रयम् । समानाधिकरणानेकपदवाचकस्तत्पुरुष कर्मधारय
 सज्जका भवतीत्यर्थः । तत्पुरुषाधिकारे इय मज्ञा न कृता, तथा मत्वैवमज्ञाधिकारान् कर्मधार-
 यमज्ञाया तत्पुरुषस्य गायन्ततयात् । पुवत्कर्मधारय । श्रिया पुवद्भाषितपुष्कादूर्ज-
 वन्ति । एकापि मत्तमी विषयभेदाद्विद्यत । कर्मधारयास अधिकरणमत्तमी । जानीयदेशीय
 विषये परमत्तमी । तदाह—कर्मधारय इति । तयामृतमित्यनन्तर स्त्रीवाचकमिति शेष-
 भाषितपुष्कादूर्जान्वितेन श्रिया पुवत्—’ इति सूत्रे स्फुटीकरिष्यत । ननु कर्मधारये श्रिया
 पुवत्—’ इत्यनेन सिद्धं पुवत्त्वम्, जानीयदेशीयमास्तु ‘तस्मिन्गदित्वाहृत्वमुत्र’ इत्यनेन सिद्ध-
 नित्येन आह—पूरणीप्रियादिप्राप्त इति । अपूरणीप्रियादिस्त्विति पयुंदाभादिति भाव-
 महानवमीति । महती चाम्री नवमी चेति विग्रहः । ‘ममहत्—’ इत्यादिना समाम् । नवा-
 कतमी भवता दवदत्त’ इति । किं शेषे । किराजेति । ‘विम शेषे’ इति समा-
 सान्निपेयः । शेषे विम, को राजा पाटङ्गिपुत्रे ? एवं ‘विमस्ता यो द्रुहति’ ‘विम-
 यो न वहेति’ इत्यप्युदाहरणं वाच्यम् । तत्पुरुष । समानाधिकरणशब्द अर्थाश्र-
 यत् । समानाधिकरणपदं इत्यर्थः । भाषितपुष्कादित्यादि । एतच्च श्रिया

नान्या कोपधादेः प्रतिपिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री, दत्तभार्या, पञ्चमभार्या, सौध्नभार्या, सुकेशभार्या, ब्राह्मणभार्या । एवं पाचक-
जातीया पाचकदेशीया इत्यादि । इभपोटा । पाटा स्त्रीपुंसलक्षणा । इभयुवतिः ।

॥ पूरणी नवमी । 'तस्य पूरणे डट्' 'नान्तादसंख्यादेर्मट्' । टित्त्वाद् डीप् । अत्र नवमीशदस्य पूरणप्रत्ययान्तत्वात्तस्मिन् परे 'स्त्रियाः पुंवत्'— इति पुंवत्त्वमप्राप्तमनेन विधीयते । कृते पुंवत्त्वे 'आन्महतः—' इत्यात्वमिति भावः । कृष्णचतुर्दशीति । चतुर्दशानां पूरणी चतुर्दशी डट् । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । टित्त्वान्डीप् । कृष्णा चासौ चतुर्दशी चेति विग्रहः । महाप्रियेति । महती चासौ प्रिया चेति कर्मधारयः । अत्रापि प्रियादिपुंदासाद-
प्राप्तमनेन विधीयत इति भावः । 'पुंक्तकर्मधारय—' इत्यस्य प्रयोजनान्तरमाह—
तथा कोपधादेरिति । 'न कोपधायाः' 'संज्ञापूरण्योश्च' 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्त-
विकारे' 'स्वाङ्गाच्चेतः' 'जातेश्च' इति पञ्चसूत्र्या प्रतिपिद्ध इत्यर्थः । कर्मधार-
यादाविति । कर्मधारये जातीयदेशीयोश्च परयोरित्यर्थः । पाचकस्त्रीति ।
पाचिका चासौ स्त्री चेति कर्मधारयः । अत्र 'न कोपधायाः' इति पुंवत्त्वस्य प्रतिषेधः प्राप्तः ।
दत्तभार्या, पञ्चमभार्येति । दत्ता चासौ भार्या चेति, पञ्चमी चासौ भार्या चेति च
कर्मधारयः । अत्र 'संज्ञापूरण्योश्च' इति प्रतिषेधः प्राप्तः । सौध्नभार्येति । सौध्नी चासौ
भार्या चेति कर्मधारयः । अत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य च—' इति प्रतिषेधः प्राप्तः । सुकेशभार्येति ।
सुकेशी चासौ भार्या चेति कर्मधारयः । अत्र 'स्वाङ्गाच्च' इति निषेधः प्राप्तः । ब्राह्मणभार्येति ।
ब्राह्मणी चासौ भार्या चेति कर्मधारयः । अत्र 'जातेश्च' इति निषेधः प्राप्तः । अथ जातीय-
देशीययोः प्रतिप्रसवमुदाहरति—एवं पाचकजातीया पाचकदेशीयेति । 'प्रकारवचने—'
इति जातीयर्, 'ईपदसमासौ—' इति देशीयर् । उभयत्रापि 'तसिलादिपु—' इति पुंवत्त्वस्य
'न कोपधायाः' इति निषेधः प्राप्तः । इत्यादीति । दत्तजातीया, दत्तदेशीया, पञ्चम-
जातीया, पञ्चमदेशीया, सौध्नजातीया, सौध्नदेशीया, सुकेशजातीया, सुकेशदेशीया,
ब्राह्मणजातीया, ब्राह्मणदेशीया । तदेवं 'पुंत्कर्मधारय—' इति सूत्रं निरूप्य 'पोटायु-
वति—' इति सूत्रस्य क्रमेणोदाहरणान्याह—इभपोटेति । पोटा चासौ इभी चेति
कर्मधारयः । इभी शब्दस्य पुंवत्त्वम् । जातेः पूर्वनिपातार्थमिदं सूत्रम् । पोटा स्त्री-
पुंसलक्षणा इति । कोशवाक्यमिदम् । स्त्रीपुंसयोरलक्षणानि चिह्नानि यस्या इति
'पुंवत्—' इति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते । ननु तेनैव कर्मधारयेति सिद्धम्, जातीयदेशीययोस्तु
'तसिलादिपु—' इति सिद्धम्, तत्किमनेन सूत्रेणेत्यत आह—पूरणीप्रियादिष्विति ।
तथेति च । महानवमीति । नवानां पूरणी । 'तस्य पूरणे डट्' 'नान्तादसंख्या-
देर्मट्' टित्त्वान्डीप् । महती चासौ नवमी चेति विग्रहः । पुंवद्भावे कृते वक्ष्यमाणेन
महत आकारः । कोपधादेरिति । 'न कोपधायाः' 'संज्ञापूरण्योश्च' 'वृद्धिनिमित्तस्य
च तद्धितस्यारक्तविकारे' 'स्वाङ्गाच्चेतः' 'जातेश्च' इति पञ्चसूत्र्या प्रतिपिद्ध इत्यर्थः ।
क्रमेणोदाहरति— पाचकस्त्रीति । जातीयदेशीयोरपि प्रतिप्रसवमुदाहरति—
एवमिति । पाचिकाप्रकारवती पाचकजातीया । 'प्रकारवचने जातीयर्' । पाचक-

अग्निस्नाक् । उदश्चित्कनिपयम् । गृष्टि मृत्प्रसूता, गोगृष्टि । घेनुर्नवप्रसूता
गाघेनु । वशा वक्ष्या गावशा । वेहद्गर्भधातिनी गावेहत् । वक्ष्यय्य
तरणवत्मा गावक्ष्यणी । कठप्रवत्ता । कठप्रानिय । कठाध्यापक । कठधूर्त
७४७ प्रशसावचनैश्च । (७—१—६६) एतै सह जाति प्राग्वत् । गोमतल्लिका
गोमचक्षिका । गोप्रकाण्डम् । गोवद्वय गातल्लज । प्रशस्ता गौरित्यर्थः

बहुव्रीहि । इभयुवतिरिति । युवतिचामा इभी चनि विग्रह । कर्मधारये पुवत्त्वम्
अग्निस्तोऽ इति । स्नाक् अन्य म चामा अग्निश्चनि विग्रह । उदश्चित्क
तिपयमिति । तर्क ह्युदश्चित् इत्यमर । कनिपय च तदुदश्चित्चति कर्मधारय
गृष्टि मृत्प्रसूतेति । गोवाक्यमिदम् । गोगृष्टिरिति । गृष्टिश्चामो गौश्चेति कर्मधारय
घेनुर्नवप्रसूतेति । काशवाक्यमिदम् । गोघेनुरिति । घेनुश्चामो गौश्चेति विग्रह
वशा वन्ध्येति । काशवाक्यमिदम् । गोवगेति । वशा चामौ गौश्चेति विग्रह ।
वेहद्गर्भधातिनीति । वक्ष्याक्यमिदम् । गोवेहदिति । वेहच्चामौ गौश्चेति विग्रह ।
वक्ष्यय्यतरणवत्मेति । 'चिरप्रसूता वक्ष्यणा इत्यमर । तरणवत्त्वमपाठ ।
गोवक्ष्यणीति । वक्ष्यणी चामौ गौश्चनि विग्रह । कठप्रवत्तेति । प्रवत्ता अध्यापक
स चामौ कठश्चनि विग्रह । कठाध्यापक इति । अध्यापकश्चामौ कठश्चनि विग्रह ।
कठधूर्त इति । धूर्तश्चामौ कठश्चनि विग्रह । 'धूर्तोऽश्वी इत्यमर । विग्रह इत्यन्ये ।
न च 'कुम्भानि कुम्भे' इत्यनन मिद्वय शङ्कया, प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तत्प्रवृत्ते ।
न हि कठश्च कुम्भम् । प्रशसावचनैश्च । एतैरिति । च्छा प्रशसावचनैरित्यय ।
जातिरिति । 'कटापुवति'—इत्यनस्त्ववृत्तेरिति भाव । प्राग्वदिति । समानाधिकरणौ
समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । जाने पूर्वनिपाननियमाय सप्तम् । गोमतल्लिकेति ।
मतल्लिका चामौ गौश्चेति विग्रह । गोमचक्षिकेति । चक्षिका चामौ गौश्चेति विग्रह ।
गोप्रकाण्डमिति । प्रकाण्ड चामौ गौश्चेति विग्रह । गोवद्वय इति । उदश्चित्क
गौश्चेति विग्रह । 'वक्ष् स्फाटायनस्य 'आदृण' । गोतल्लज इति । तल्लज
श्चामौ गौश्चेति विग्रह । गोवद्वय परवर्जिता । मतल्लिकादिशब्दानामप्रसिद्धत्वाद्वा
च्य—प्रशस्ता गौरित्यर्थः इति । शाश्वत्यं श्रीलिङ्गत्वमिप्रायाप्रशस्तनि स्त्रीलिङ्ग
देशीयेति । 'इयदसमाप्ती—'इति देशीयर् । उभयन 'तमिलादिषु—इति पुवद्भावस्य
'न नापराया' इति निषेध प्राप्त पदुजानीया पदुदेशीयेत्यादौ तस्य चरितार्थ
त्वात् । इत्यापीति । आदिनाद् दनजानीया, पञ्चमजानीया सौमनानीया,
सुवेगानीया, ब्राह्मणीजीया । एव दत्तदगायत्यादिहायम् । श्रीपुसलक्षणेति ।
स्तनदग्ध्यान्निपुता श्रीत्यर्थः । उदश्चित्क इति । 'तर्क ह्युदश्चित्कमयिन पादाम्बुधाम्बु
निजम्' इत्यमर । कठधूर्त इति । नात्र कठश्च कुम्भे, अतः 'कुम्भानि
कुम्भे' इति गतार्थता न शङ्कया, प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तस्य प्रवृत्ते । 'जनयति
कुम्भानि धूर्तवका चाल्मल्यानाम्' इत्यत्र धूर्तवक इयमाधुरेव । प्रशसावचनैश्च ।
वचनप्रमाण इति शब्दपरिहारायम् । तत्र ये योगिका प्रशस्तशामनरमणीयादयः, ये

मतल्लिकादयो नियतलिङ्गाः, न तु विशेष्यनिष्ठाः । जातिः किम्—कुमारी
मतल्लिका । ७४८ युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः । (२—१—६७)
पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोऽपि समस्यते ।
युवा खलतिपुंवखलतिः । युवतिः खलती युवखलती । युवजरती । युवत्यामेव
जरतीधर्मोपलम्भेन तद्वपारोपात्सामानाधिकरण्यम् । ७४९ कृत्यतुल्याख्या
अजात्या । (२—१—६८) भोज्योष्णम् । तुल्यश्चेतः । सदृशश्चेतः । अजात्या

निर्देशः । गोशब्दस्य पुंलिङ्गत्वे तु प्रशस्त इति पाठ्यम् । ननु गोशब्दस्य पुंलिङ्गत्वे मतलि-
कामर्चिकाप्रकाण्डशब्दानामपि विशेष्यनिष्णत्वात् पुंलिङ्गतापत्तिः । गोशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वे
तु प्रकाण्डोद्धतल्लजानामपि स्त्रीलिङ्गतापत्तिश्चेत्यत आह—मतल्लिकादय इति । 'मतल्लिका
मर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनि' इत्यमरः । कुमारी मतल्लिकेति ।
अस्याविशेषात्मकवयोविशेषवाचित्वान्न जातिवाची कुमारीशब्द इति न समासः । समासे
तु 'पुंवत्कर्मधारय—' इति पुंवत्त्वं स्यादिति भावः । युवा खलति । युवन्शब्दः खलत्यादिभिः
समानाधिकरणैः समस्यते, स तत्पुरुष इत्यर्थः । विशेषणसमासेन सिद्धे किमर्थमिदमित्यत
आह—पूर्वेति । युवन्शब्दस्य खलत्यादिशब्दानां च गुणवाचित्वाद्दिशेषणत्वे कामचारात्पूर्व-
निपातस्यानियमे प्राप्ते तन्नियमार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः । खलतिः केशहीनशिराः । 'पलितं
जरता शौक्ल्यम्' 'वलिनो वलिभिः समौ' इत्यमरः । युवा खलतिः युवखलतिरिति ।
अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नलोपः । ननु युवेतिपुंलिङ्गनिर्देशात् कथं युवति-
शब्दस्य समास इत्यत आह—लिङ्गविशिष्टेति । युवतिः खलतिः युवखल-
तिरिति । 'पुंवत्कर्मधारय—' इति पुंवत्वम् । युवजरतीति । जरती वृद्धा । युवति-
श्चासौ जरती चेति विग्रहः । 'पुंवत्कर्मधारय—' इति पुंवत्वम् ननु युवतिः कथं जरती
स्यादित्यत आह—युवत्यामेवेति । कृत्यतुल्याख्या । कृत्यप्रत्ययान्ताः तुल्य-
वाचकाश्च जातिभिन्नवाचकेन समानाधिकरणेन समस्यन्ते स तत्पुरुष इत्यर्थः ।
भोज्योष्णमिति । भोज्यं च तदुष्णं चेति विग्रहः । 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् ।
अहं कृत्यप्रत्ययः । भोज्योष्णशब्दयोः क्रियागुणशब्दत्वात् विशेषणत्वे कामचाराद-
नियतपूर्वनिपाते प्राप्ते नियमार्थमिदम् । तुल्यश्चेत इति । तुल्यश्चासौ श्वेतश्चेति

च विशेषवचनाः शुचिमृदादयः, ये तु गौण्या वृत्त्या प्रशंसां गमयन्ति 'सिंहो माणवकः'
इत्यादयस्ते सर्वे व्युदस्यन्ते । गवोद्ध इति । 'अवङ् स्फोटायनस्य' इत्यवङ्
'आद् गुणः' । 'मतल्लिका मर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनि'
इत्यमरः । 'प्रशंसावचनपोटायुवति—' इत्येकयोगसंभवे पृथग्योगकरणं चिन्त्यफलम्,
युवखलतीति । 'कृदिकारादक्तिनः' इति डीप् । 'पुंवत्कर्मधारय—' इति युवति-
शब्दस्य पुंवद्भावः । जरतीति । 'जीयतेरवृत्' 'उगितश्च' इति डीप् । एवं युवप-
लितः, युववलिन इत्युदाहार्यम् । वलिनशब्दः पापादिः । कृत्यतुल्याख्या । तुल्य-
महान् सदृशमहानित्यादौ तु परत्वाद्नेन 'सम्पहत—' इति बाध्यते । 'तस्य सत्कृत्य-
शालिनः' इति बहुप्रयोगे तु 'सतां कृत्यं सत्कृत्यम्' इति षष्ठीसमासो बोध्यः । एवं

विम्—भाज्य आदिन । प्रतिपेयसामर्थ्याद्विशेषणसमामासि न । ७५० वर्णो
 धर्णेन । (२—१—६९) ममानाधिकरणेन सह प्राप्तवत् । कृष्णसारङ्ग । ७५१
 कडारा कर्मधारये (२—२—३८) कडारादय शब्दा कर्मधारये वा पू
 प्रयाज्या । कडारजैमिनि । जैमिनिवडार । ७५२ कुमार श्रमणादिभिः ।
 (२—१—७०) कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । इह गणे श्रमणा प्रब्रजित

विग्रह । उभयार्थणवचनतया विशेषणत्वानियमसि तुल्यशब्दस्यैव पूर्वनिर्गता ।
 आख्याग्रहणस्य प्रयाजनमाह—सन्शब्देन इति । महशब्दस्य तुल्यपर्यायत्वे
 रिति भावः । भोच्य श्रोतुम् इति । अत्र आदिनशब्दस्य जातिवाचित्वात्तेनाय ममानो न
 भवतीत्यर्थः । न तत्त्वमामाभावेऽपि विशेषणममामा दुर्वार इत्यत्र आह—प्रतिपेदेति ।
 भाज्यसम्बन्धपूर्वनिर्गतस्यास्यैव श्राव्यविनिर्गताया अजाया इति पशुदामवैयर्थ्यादिति भावः ।
 वर्णो । शेषपूरणेन सूत्र व्याकृते—समानाधिकरणेनेति । वर्णवाचिना समानाधिकरणेन
 वर्णवाची समस्यने, स तत्पुरुष इत्यर्थः । कृष्णसारङ्ग इति । सारङ्गश्चित्रवर्णवा ।
 कृष्णशब्द कृष्णावयवके लाभणिक इति सामानाधिकरण्यम् । कृष्णश्चासौ सारङ्गश्चेति
 विग्रहः । विशेषणसमासेन सिद्धे इदं प्रपञ्चायमेव । यत्तु 'वर्णो वर्णेष्वनते' इति स्वरादिषु
 प्रतिपदात्तत्वादस्यैव ग्रहणायमिदम् । तेन सारङ्गस्यावयव कृष्ण सारङ्गकृष्ण इत्यत्र
 'वर्णो वर्णेषु—' इति स्वरा नति, तच्चिन्त्यम्, कर्मधारयस्वरप्रकरणे 'वर्णो वर्णेष्वनते' इति
 सूत्रस्य पाठ्यैव सिद्धेरिति दिक् । कडारा कर्मधारये । 'उपसजन पूर्वम्' इत्यत्र पूर्वमि
 त्यनुवर्तते । कडारा इति वचननिर्देशात्तदादिग्रहणम्, तदाह—कडारादय
 इति । 'उपसजन पूर्वम्' इति निषे प्राप्ते विकल्पाज्यम् । कडारजैमिनिरिति ।
 कडारश्चासौ जैमिनिवचन विग्रहः । कुमार श्रमणादिभिः । कुमारशब्दः

'परमपूज्य' इतिरिति । वर्णो । समानाधिकरणेन वर्णवाचिना वर्णवाचि समस्य
 इत्यर्थः । 'विशेषण विशेषेण—' इत्यनेनैव सिद्धे पृथग्विधान 'वर्णो वर्णेष्वनते' इति
 पूर्वादप्रतिस्वरगे विधायमान प्रतिपदात्तत्वादिना समानपूर्वादस्यैव भवतु नायस्ये-
 तदर्थम् । कृष्णसारङ्ग इति । सारङ्गश्चित्रवर्णाय, स च गुणापमर्जनद्रव्यपरः ।
 कृष्णाशब्दापि कृष्णावयव मानः । एव च गौण सामानाधिकरण्ये 'विशेषण विशे-
 षेण—' इत्यप्रवृत्तौ समामर्थमपीदमारब्धव्यमित्याह । ननु 'तृतीया तद्धता—'
 इत्यनेनैवाय समाम मिष्यति सारङ्गवस्य कृष्णादिकृतत्वान् । नापि स्वर भङ्गः,
 'तत्पुण्ये तुल्यार्थतुताया—' इत्यनेनैव पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरसिद्धेरिति चेत् । अत्राह—कृष्ण
 शब्दा हरितवृक्ष इत्यर्थं समामाजनावयव विधेयः । नदीह तत्कृतत्वमस्ति । यद्य
 पीठ 'विशेषण विशेषेण—' इत्यनेन समाम मिष्यति, तथापीठ स्वरा न मिष्यति ।
 न च प्रतिपदात्तसमामाधिकचित्कर, व्यावर्त्यालाभादिनि वाच्यम्, कृष्णशब्दो इय-
 देव्यावयवस्य समवादिनि । कडारादय इति । वचननिर्देशानिति भावः । आदि
 शब्देन गृह्यशास्त्रस्य, शास्त्रिन्यगदुः इत्यादि । एतच्च भाष्य स्पष्टम् । एत

१ वाचितु—नयथा इति पाठः ।

गोभिण्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया एतदेव ज्ञापकं । गोभिण्या । ७५३ चतुष्पादो गभिण्या । (२-१-७१) चतुष्पाज्जातिवाचिना गोभिण्याशब्देन सह प्राग्वत् । गोभिणी । 'चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम्' इति वा १३३१) । स्वस्तिमती गभिणी । ७५४ मयूरव्यंसकादयश्च । (२-१-७२) एते निपात्यन्ते । मयूरो व्यंसकः मयूरव्यंसकः । व्यंसको धूर्तः । उच्चावचोच्चावचनम् । निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम् । नास्ति किञ्चन यस्य किञ्चनः । नास्ति कुतो भयं यस्य सोऽकुतोभयः । अन्यो राजा राजान्तरम् ।

गोभिण्यादिभिः समानाधिकरणैः समस्यते, स तत्पुरुष इत्यर्थः । कुमारी श्रमणा कुमारगोमति । 'पुंवत्कर्मवारय—' इति पुंवत्त्वम् । श्रमणा परित्यक्तसर्वसङ्गा । ननु सूत्रे नारदशब्दस्य पुल्लिङ्गस्यैव पाठात् कथमिह स्त्रीलिङ्गस्योदाहरणमित्यत आह इहेति । ननु गोभिल्लिङ्गानामेव पाठे सूत्रस्य कथं तेषु प्रवृत्तिः । न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति वाच्यम्, सद्भावे प्रमाणाभावादित्यत आह—लिङ्गेति । एतदेवेति । एतदपीत्यर्थः, 'युवा खलति—' इति सूत्रे जरतीग्रहणस्यापि तज्ज्ञापकत्वात् । न हि युवशब्दस्य जरतीसामानाधिकरण्यमस्ति । चतुष्पादो गभिण्या । 'जातिग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकमभिप्रेत्य आह—चतुष्पाज्जातिरिति । गोभिणीति । गभिणी चासौ गौश्चेति विग्रहः । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थमिदं वचनम् । जातिरिति किम् ? कालाक्षी गभिणी । मयूरव्यंसकादयश्च । एते निपात्यन्ते इति । कृतसमासकार्या निर्दिश्यन्त इत्यर्थः । मयूरव्यंसक इति । व्यंसकश्चासौ मयूरश्चेति विग्रहः । व्यंसको धूर्त इति । अत्र कोपो मृग्यः । गुणवचनत्वाद् व्यंसकशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते इदं वचनम् । उच्चावचमिति । उदकशब्दस्य उच्चेत्यादेशः । उच्चावचशब्दस्य अवचादेशश्च । 'उच्चावचं नैकभेदम्' इत्यमरः । निश्चप्रचमिति । निश्चितशब्दस्य निश्चादेशः । प्रचितशब्दस्य प्रचादेशः । नास्ति किञ्चनेति । चनेत्यव्ययप्यर्थः । नास्ति किमपि यस्येत्यर्थे बहुव्रीह्यपवादस्त्रिपदस्तत्पुरुषः । नञा नकारस्य लोपश्च निपात्यते । 'न लोपो नञः' इति तु नात्र प्रवर्तते, किञ्चनस्य उत्तरपदत्वाभावात् समासचरमण्ड एव उत्तरपदशब्दस्य रुढत्वात् । नास्ति कुत इति । कुतोऽपि भयमस्य नास्तीति विग्रहेवेति । एवकारः स्फुटसिद्धत्वद्योतनार्थो न त्ववधारणार्थः । 'युवा खलति—' इति सूत्रे जरतीग्रहणस्यापि ज्ञापकत्वसंभवात् । न हि युवशब्दस्य पुंस्त्वे जरतीसामानाधिकरण्यं संगच्छते । चतुष्पादो । मण्डूकप्लुत्या अत्र 'जातिः' इत्यनुवर्तते इत्याह—जातिवाचीति । जातिः किम्, कालाक्षी गभिणी । चतुष्पात्किम्, ब्राह्मणी गभिणी । प्रत्युदाहरणे 'विशेषणम्—' इति समासः स्यादेव । गभिणीकालाक्षीत्यादिपूर्वनिपाते विशेषः । मयूर । चकारोऽत्रावधारणार्थः । तेन 'परममयूरव्यंसकः' इत्यादि समासान्तरं न भवति । धूर्त इति । एवं च गुणवचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते इदं वचनमारब्धमिति भावः । अन्ये तु मयूर इव व्यंसको मयूरव्यंसक इत्यादौ 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इति समासस्यापवादोऽप्यम् । तेन 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वमिह सिध्यति । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थः—' इत्युपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्योप-

चिदेव चिन्मात्रम् । 'अस्यानमाख्यानेन क्रियामानत्वे' (ग २०) । अस्यानमाख्यानेन क्रियामानत्वे मत्त यत्राभिधीयते सा अक्षीतपिपिता । पचतमृज्जता । एहीडा इति यस्मिन्मणि तदेहीडम् । यम् । उद्धर काष्ठादुत्पुज देहीति दस्या क्रियाया सोद्धरोत्पुजा । उद्धमविद्यया अमानयार्थमिह पाठ । 'जहि कर्मणा वटुलमाभीक्ष्णे कर्तारं चाभिदधाति' (ग २१) । जहीनेनकर्मणा वटुलं समस्यते आभीक्ष्णे गम्ये समन्तं चेत्यर्थाभिधीयत इत्यर्थः । जहिजाड । जहिस्तम् । ७५५ ईपदकृता । (२-२-५) ईपतिङ्गल । 'ईपद् गुणवचनेनेति वाच्यम्' (वा १३१६) । ईपद्वचनम् । नञ् । (२-२-६) नञ्मुता सह समस्यते ७५७ नलोपो नञः । (६-३-३)

हस्यार्थः । अक्षुतो भय इति । वटुलोत्पदादस्तत्पुरुष । अन्यो राजा राजान् । मिति । अत्र अन्त्यशब्दः अन्यपर्यायः । तस्य यान् अन्यशब्दो विग्रहवाक्ये ज्ञेयः । गमामन्वेन अन्त्यशब्दविग्रहोचिपान् । नियममामन्वे च राजान्तरमित्यस्य व्याख्याता ज्ञेयम् । अत्र अन्तरशब्दस्य परनिषातः । चिदेव चिन्मात्रमिति । 'मानं वाच्यं वधारणे' इत्यमरः । नियममामन्त्वमूचनाय अन्त्यपदविग्रहः । नियमनादनुनामिनित्वाद्वाह । आख्यातमिति । गणमूत्रम् । क्रियाज्ञानदे गम्य तिङन्तं निङन्तेन समस्यते । तत्पुरुष इत्यर्थः । अक्षीतपिपितेति । इहामुवन्तदेर्जि समाम । क्रियाव्यस्यत्वादर्थस्य प्राप्तायां स्त्रीत्वाद्वाह । एव पचतमृजतेदनादावपि । एहीडाटय इति । इह गणमूत्रम् । अन्त्यपदार्थे एहीडादया निगद्यत इत्यर्थः । एहि ईडे इति विग्रहः । ईडे ईडुनमपुनैवचनम् । इहारादेनारस्य आनारादेन । एहियचमिति । यौनीरदस्य यनो देग । उद्धरे यस्य विवरणम्—देहीति । उह पाठ इति । एहीडादिवित्यर्थः । 'जहि कर्मणा वटुलम्' इत्यपि गणमूत्रम् । कर्ताअभिधीयत इति । उक्ते कर्तव्यम् । जहिजोह इति । जाड इति कस्यचिन्मना । जहि जोड जहि जाडमित्याभीक्ष्णेन य आह न जहि जोह । जहि स्तस्य इति । जहि स्तम्भम्, जहि स्तम्भमिति य आहिति विग्रहः । इति मनान्त्रिकरात्रिकारः । ईपदकृता । ईपच्छब्दः अहृदन्तप्रवृत्तिस्त्वुवन्तेन समस्यते, स तदुत्पदयम् । ईपतिङ्गल इति । पिङ्गलशब्दः अनुत्पन्नप्रातिपदिकमिति भावः । ईपदुगुणवचनेनेति । अहृतेयहृतेति शेषः । नञ् । इदं समानात्रिकरणाधिकार्येनेयनिप्रेत्याह—मुपा समस्यत इति । न लोपो नञः । ननि 'लुप्तपठोक्त पदम्' ।

मानसगदनेन मिहिते प्रतिपदातसमाने चरितार्थवादिषाह । राजान्तरमिति । अन्तरशब्दादत्र मिलित्वाचा । चिन्मात्रमिति । 'मानं वाच्यं वधारणे' इत्यमरः । अन्तरमात्रशब्दाभ्यां मत् नियममाम द्युमचन अस्त्वपदविग्रहा दक्षितः । नियममन्त्रं तु अवधारणार्थकधारणे लब्धमित्याह । अक्षीतपिपितेति । इह क्रियाव्यस्य व्यापदार्थस्य प्राप्तायां स्त्रीत्वाद्वाह । एवमन्त्रेर्जि—उद्धर कोष्ठादित्यादि । उद्धर उद्धरेवेनादनेव विग्रहः । उद्धरपस्य विवरण देहीति । काष्ठादिति उद्धरत्यन्तं काष्ठागुणार्थमुत्तम् । ममामेन चेत्यर्तेति । जहिजाडमिति आभीक्ष्णेन ।

३॥ नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणोऽब्राह्मणः । ७५८ तस्मान्नुडचि ।

इ—नबो नस्येति । उत्तरपद इति । 'अलुगुत्तरपदे' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ।
 उशिति सिद्धे लोपवचनम् अकब्राह्मण इति साकच्कार्थमित्याहुः । अब्राह्मण इति ।
 आरोपितत्वं नञर्थः । आरोपितत्वं च ब्राह्मणत्वद्वारा ब्राह्मणेऽन्वेति । आरोपितब्राह्मणत्ववा-
 न्न न बोधः । अर्थाद् ब्राह्मणभिन्न इति पर्यवस्यति । केचित् तु नञ् भिन्नवाची, ब्राह्मणाद्भिन्न
 इत्युक्तम् । तदयुक्तम्, ब्राह्मणाद्भिन्न इत्यर्थे पूर्वपदप्राधान्यापत्तेः । तथा च 'उत्तरपदा-
 धानस्तत्पुरुष' इति भाष्योद्धोपो विरुध्येत । किं च अते, अतस्मै, अतस्मादित्यादौ सर्वनाम-
 शीभावास्मायादिकं न स्यात्, तच्छब्दार्थस्य नञर्थं प्रति विशेषणत्वे अप्रधानत्वात् 'संज्ञोप-
 नीभूतास्तु न सर्वादयः' इत्युक्तेः । तथा अस इत्यादौ 'तदोः सः सावनन्त्ययोः' इति
 चिन्त्यन्तर्गत्यदादिकार्यसत्त्वं च न स्यात् । अनेकमित्यत्र एकवचनानुपपत्तिश्च । एकभिन्नस्य
 त्वासंभवेन द्वित्वबहुत्वनियमेन च द्विवचनानुपपत्तेः । तथा सति 'अनेकमन्यपदार्थे' इति
 अपद्येत, 'एतत्तदोःसुलोपः—' इत्यत्र अनञ्समासग्रहणं चात्र लिङ्गम् । तद्धि असः शिवः,
 शिव इत्यादौ सुलोपाभावार्थम् । तद्भिन्नः एतद्भिन्नः इत्यर्थे तु तच्छब्दार्थस्य उप-
 र्जनतया त्यदाद्यत्वानापत्तौ हल्ङ्यादिलोपस्य दुर्वारत्वात्तदवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तस्मादु-
 रपदार्थप्राधान्यं भाष्याक्तमनुसृत्य आरोपितत्वमेव नञर्थं इति युक्तम् । विस्तरस्तु
 डिमनोरमायां शब्दरत्ने मञ्जूपायां च ज्ञेयः । प्राचीनास्तु 'तत्सादृश्यमभावश्च तद-
 त्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञार्थाः पट् प्रकीर्तिताः' । इति पठित्वा अब्राह्मणः,
 पापम्, अनञ्च, अनुदरा कन्या, अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः, अघर्म इत्यु-
 जहः । तत्र सादृश्यादिकं प्रकरणादिगम्यमित्याहुः । तस्मान्नुडचि । तच्छब्देन
 आह स जहिजोडः । एवं जहि स्तम्बमिति य आह स जहिस्तम्बः । नञ् । इह
 लोपो नञः' इत्यत्र विशेषणार्थो अकारः । तत्फलं च नैकधेत्यत्रलोपः । 'अव्यये
 नूक्निपातानाम्' इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं अकारोच्चारणमित्यप्ये । सुपा सह
 नस्यत इति । उत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समासः । तथा हि आरोपितत्वं नञ्
 श्रूयते । तथा च अब्राह्मणशब्दाद् 'आरोपितो ब्राह्मणः' इति बोधे अर्थाद् 'ब्राह्मण-
 भिन्नः' इत्यर्थः पर्यवस्यति । अतएवानुपसर्जनत्वादतस्मिन् अस इत्यादौ सर्वनामकार्यं
 सिध्यति । तत्पुरुषस्यौत्सर्गिकमुत्तरपदार्थप्राधान्यमप्येवं सति निर्वाधम् । 'एतत्तदोः—'
 इति सूत्रे अनञ्समासग्रहणं चेह लिङ्गमित्यादि मनोरमायामनुसन्धेयम् । नलोपो
 नञः । 'नञोऽश्' इति वक्तव्ये नलोपवचनं साकच्कार्थम् । तेन नञोऽकचि अक-
 ब्राह्मणः, अकनञ्च इत्यादि सिद्धमित्याहुः । उत्तरपद इति । 'अलुगुत्तरपदे' इत्य-
 धिकारादिति भावः । उत्तरपदे किम्, घटो नास्ति पटो नास्ति । नञ्वेवमपि
 स्वैर्णार्थः' इत्यत्र नलोपः स्यादिति चेत् । अब्राहुः—उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदेन । नञ्
 विशेष्य 'पूर्वपदभूतस्य नञः' इति व्याख्यानान्न भवति । 'क्षीपुंसाभ्याम्—' इति
 विहितस्य नञ्प्रत्यस्यापूर्वपदत्वात् । अतएव चात्र 'प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव
 ग्रहणम्' इति परिभाषा नोपनिष्ठते । न च प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणान्नप्रत्ययान्तस्य

(६-३-७४) लुप्तनकारान्न उत्तरपदस्याजादेर्नुडागम स्यात् । अनश्च । भावः अयमीभावेन सहाय विवक्ष्यते । 'रन्नाहागमलघ्वमन्देहा प्रयोजनम्' 'अनुनायाममहितम्' (वा ११६७) इति च भाष्यवातिप्रयोगान् । तेन परादय, अविवाद, अविघ्नम् इत्यादि सिद्धम् । 'नञा नलोपस्तिङि

पूर्वपूत्रावगता लुप्तनकारो नञ् परापूर्वपदे । उत्तरपद इत्यनुवृत्तम् अचीत्यन्त विरोधो निति । 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् परवात्' इति परिभाषया पष्ठो प्रकल्पयति । तदाह—लुप्तनकारादिति । अनश्च इति । ममाभे मति न नकारस्य ल प तत्परिशिष्टाकारस्य नुट्, टकार इत्, उकार उच्चारणार्थे । टित्वादाय इति भावः । नुक् तु न इत् । टमुट्प्रसङ्गात् । ननु 'उत्तरे कर्मण्यविघ्नमस्तु' इत्यादि विघ्नानामभाव इत्यर्थे नञ् तत्पुरुषे सति परवन्तिङ्गत्वे अविघ्न इति स्यात् । न च अभावे अव्ययीभावेन तस्मिन्निति वाच्यम्, अव्ययीभावस्य निर्मलिकमित्यादौ सातत्यतया परस्वात्तत्पुरुषस्यैव प्रसङ्गादित्यत आह—अर्थाभाव इति । रक्षेति । पस्य हि कभावे इदं वाक्यम् । रन्ना च ऊहश्च आगमश्च लघु च असदेहश्च इति इन्द्र 'परवन्तिङ्गम्' इति पुस्तकम् । अत्र मदेहाभाव इत्यर्थे असदेहशब्दस्य असदेहा इति प्रयोगान् तत्पुरुषा विज्ञायत । अव्ययीभावे रन्नाहागमलघ्वमन्देहमिति स्यात् । अनुनायामसहितमिति । 'पर सनिकष सहिता' इति सूत्रे पठितमिदं वार्तिकम् । अनुनायका कृती सहिताभाव इत्यर्थः । अत्र अव्ययीभावे मति अमहितमिति प्रयोगाद् अव्ययीभावेऽपि अभावात् नञा गम्या भवतीति विज्ञायते । अन्यथा तत्पुरुषे सति परवन्तिङ्गत्वात्सहितमिति स्यात् । ततश्च नञा गम्ये अभावे तत्पुरुषाव्ययीभावयाविकल्प इति स्थितम् । तेनेति । अनुपगच्छिरित्यत्र अविवाद इत्यत्र च तत्पुरुष, अविघ्नमित्यत्र अव्ययीभावश्च सिध्यतीत्यर्थः । शब्देन्दुशेखरे तु अथवा प्रपञ्चितम् । नञो नलोपस्तिङि श्लेष इति । 'न लापा नञ' इति सूत्रस्य वार्तिकमिदम् । नञा नकारस्य

पूर्वपरत्वं समवत्येवमिति 'प्रत्ययाप्रत्ययमा' इति अनुपनिष्ठत एवेति वाच्यम् । 'हृदयमहल्लेख' इति सूत्रे अगूष्महणापृथग्लेखग्रहणेन 'उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तर्गतमस्ति' इति ज्ञानात् । यत्रा 'अनूर्ध्वनस्तकान्' 'विमक्तवप्रथमायाम्' इत्यादिनापकात् 'नलापा नञ' इत्यत्राद्यमेव नञ् गृह्यते, न तु प्रत्यय इति । तस्मान्नुडत्वि । 'इ ति भृट्' इत्यत्रेवाचीति सप्तम्या पष्ठो प्रकल्प्यत इत्याह—अजादेरिति । अत्रा उत्तरपदनिर्देशात् 'यस्मिन्निधि' इति तदादित्रिविक्रम्यत इति भावः । अनश्च इति । नुट् परादिना अपदान्तत्वाद् 'टमा ह्रस्वान्' इति टमुएन भवति । ननु 'उत्तरे कर्मण्यविघ्नमस्तु' इत्यादि विघ्नानामभावस्य निर्मलिकमित्यादौ सावकाशत्वाद् । अथवा अनुपलब्ध्या अविवाद इति न सिद्धयेदित्याशङ्क्याह—अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहेत्यादि । अत्रि त्वमिति । यद्यप्यविद्यमाना विघ्ना यस्मिन्निधि बह्वीहिणा अविघ्न कर्मणादिप्रयोगमिदयति, तथापि 'उत्तर कर्मण्यविघ्नमस्तु' इत्यादिप्रयोगा अव्ययीभाव विना स्वरसता न सिद्धयतीति भावः । नञो नलोप इति । निरुन्नेन समाभावात्प्राप्ते वचनम् । अपचसीति ।

३९८४) । अपचसि त्वं जाल्म । नैकवा इत्यादौ तु नशब्देन सह 'सुपा'
 ६४९) इति - समासः । ७५९ नभ्राणनपात्रवेदानासत्यानमुचिन-
 । नखनपुंसकनक्षत्रनक्रनावेषु प्रकृत्या । (६-३-७५) पाद् इति शत्रन्तः । वेदा-
 न्मुञ्चन्तः । न सत्या असत्याः । न असत्या नासत्याः । न मुञ्चतीति
 चः । न कुलमस्य । न खमस्य । न स्त्री पुमान् । स्त्रीपुंसयोः
 कभावो निपातनात् । न क्षरतीति नक्षत्रम् । क्षीयतेः भरतेर्वा क्षत्रमिति
 त्यते । न क्रामतीति नक्रः । 'क्रमेडः' । न अकमस्मिन्निति नाकः । ७६०
 १५प्राणिष्वन्यतरस्याम् । (६-३-७७) नग इत्यत्र नञ्प्रकृत्या वा ।
 अगाः पर्वताः । अप्राणिषु इति किम्—अगो वृषलः शीतेन । 'नित्यं
 —' (सू ७११) इत्यतो नित्यम् इत्यनुवर्तमाने—७६१ कुगतिप्रादयः ।
 -२-१८) एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः ।
 तश्च' (सू २३) इत्यनुवर्तमाने । ७६२ ऊर्यादिच्चिबडाचश्च । (१-
 ६१) एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटा-
 नः स्यात् तिङि परे निन्दायामिति वक्तव्यमित्यर्थः । अपचसि त्वं जाल्मेति । कुत्सितं
 सीत्यर्थः । अत्र अ इति भिन्नं पदम्, तिङन्तेन समासाभावात् । वार्तिकमिदं प्रसङ्गादुप-
 स्तम् । नञ्समानार्थकेन अ इत्यव्ययेनापि सिद्धमिदमिति वार्तिकं विफलमेव । केचित्तु
 मादेव वार्तिकादव्ययेषु अ इत्यस्य पाठः अप्रामाणिक इत्याहुः । ननु नैकधेत्यत्रापि नञ्स-
 सि 'न लोपो नञः' इति नकारस्य लोपे 'तस्मान्नुडचि' इति नुटि अनेकधेत्येव स्यादित्यत
 ह—नैकधेत्यादौ त्विति । एतदर्थमेव 'नञ्' इति सूत्रे 'न लोपो नञः' इति सूत्रे च
 नकारानुबन्धग्रहणमिति भावः । नभ्राणनपात् । सुगमम् । अनुवर्तमान इति । समास-
 धयो वक्ष्यन्त इति शेषः । कुगतिप्रादयः । समस्यन्त इति । स तत्पुरुष इत्यपि ज्ञेयम् ।
 त्सितः पुरुष इति । नित्यसमासत्वादस्वविग्रहः । कुत्सितार्थकस्य कु इत्यव्ययस्यैवात्र
 णम्, न तु पृथ्वीपर्यायस्य, गत्यादिसाहचर्यात् । गतिश्चेत्यनुवर्तमान इति । क्रियायोग
 ति चेति बोध्यम् । ऊर्यादिच्चिबडाचश्च । च्चिबडाचौ प्रत्ययौ । ऊरीकृत्येति । ऊरीत्य-
 यमङ्गीकारे, तस्य कृत्वेत्यनेन गतिसमासः । समासेऽनञ्पूर्वं क्त्वो ल्यप् । शुक्लीकृत्येति ।
 शुक्लं शुक्लं कृत्वेत्यर्थः । 'कृम्वस्तियोगे—' इत्यभूततद्भावे च्चिः । गतिसमासे सति क्त्वो ल्यप्,
 त्सितं पचसीत्यर्थः । नशब्देनेति । नञा समासे त्वनेकधेत्येव स्यादिति भावः ।
 भ्राट् । सत्सु साधवः सत्याः । 'तत्र साधुः' इति यत् । न सत्या असत्याः ।
 असत्या नासत्याः । इह बहुवचनमविवक्षितम् । तेन 'नासत्यावधिनौ दस्रौ' इति
 पदम् । नमुचिरिति । 'सर्वधातुभ्य इन्' । 'इगुपधात्किन्' इति कित्वात्त गुणः ।
 रतेः क्षीयतेर्वेति । 'क्षर संचलने' भ्वादिः । 'क्षि निवासगत्योः' तुदादिः ।
 गति । कुशब्दोऽत्राव्ययं गृह्यते, न तु पृथिवीवाचकः, गत्यादिसाहचर्यात् ।
 ऊर्यादिच्चिबडाचश्च । 'उपसर्गाः क्रियायोगे' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—क्रियायोग
 ति । च्चिबडाचौ कृम्वस्तियोगे विहितौ तत्साहचर्याद्व्यतिनामपि तत्रैव गतिसंज्ञा ।

कृत्य । 'कारिकाशब्दस्यापमख्यानम्' (वा ११३२) कारिका क्रिया । कारिका-
कृत्य । ७६३ अनुकरणं चानितिपरम् । (१-४-६२) खाट्कृत्य । अनिति-
पर किम्-साडिति कृत्या निरूपीकृत । ७६४ आदरानादरयोः सदसती ।

वेगभूतश्चेति वक्ष्यामि । 'अस्य चो' इति ईत्त्वम् । पटपटाकृत्येति । पटपटा इति शब्द
कृत्येत्यर्थः । 'अन्यत्तानुकरणादयजवराद्यादिनां डाच्' इति पटञ्चद्व्याडाचि द्वित्वम्,
निराग । 'नियमाग्रेतिने डाचि' इति तकारपठारया पकार एकादश । गतिममाने
कत्वा ल्यप् । कारिकाशब्दस्योपमख्यानमिति । गतिमज्ञाया इति शेषः । कारि-
काशब्द व्याचष्टे—कारिका क्रियेति । 'क्रिया मित्' इत्यधिकारे घावर्थनिर्देशे
षुल् । कारिकाकृत्येति । क्रिया कृत्येत्यर्थः । द्वितीयान्नस्य गतिममाने कत्वा ल्यप्,
मुख्यं कारिकाशब्दात् न वर्जोवाचो, न इगन्वाचो च, व्याख्यानात् । अनु-
करणं चानितिपरम् । अनुकरणं गतिमज्ञा म्याद् इतिपरं वर्जयित्वेत्यर्थः । खाट्कृ-
त्येति । साडिति शब्द कृत्येत्यर्थः । गतिममानं कत्वा ल्यप् । खाडिति कृत्येति ।
न चात्र इतिशब्देन व्यवहितत्वं क्रियायागभावादेव गतिं मज्ञा न भविष्यति, तत्किम-
नित्यपरग्रहणेति वाच्यम्, यत्रात्रयवित्किण्यागमत्वान् । 'ते प्राग्घाता' इति सूत्रं तु
ते गत्युपसर्गा घाता प्रागेव प्रयज्या, न तु परत इति प्रयागनियमपरमेवति भावः ।
आदरानादरयोः सदसती । मदिति अमदिति च अव्यये आदरानादरयोः क्रमेण

तेनैव न—ऊरीपस्त्वा । मात्रादिप्रत्यये तु 'आवि प्राडु शब्दौ मुक्त्वा अन्येषां करानित्येन
यागे गतिमज्ञा' इति स्थितम् । तयैवाशहरति—ऊरीकृत्येति । एतच्च मनारमानुमारे-
षानम् । वस्तुस्तु ऊरीभूमेति भाष्यादाहणादिमानुमाहरति, ऊरीकृत्ये वचनरितुं युतम् ।
मन्तान् ममानस्तत्त्वं च ल्यप्रिति बोध्यम् । ऊरी उररी एतावन्नीहारे । आवि शब्दस्य तु
मात्राप्रभृतिषु पाठात् कत्वा या गतिमज्ञावित्यम्, स्वस्तियागे एतेन नियमिति बाध्यम् ।
नच तर्हि 'बाणीमदतिशब्दमयाविदचक्षुषा भवदमावि राग' इति मात्र इति चेत् ।
अत्राहुः—'ते प्राग्घाता' इति सूत्रस्य प्रयागनियमार्थत्वपक्षे प्रकृते अनुपगतावपि संज्ञानिय-
मार्थत्वेन दागत्वेनापि नास्तीति ।—शुक्ल्येति । कृम्यप्रत्ययेने सप्त्य वर्तरे चिच ।
'अस्य चो' इतीकार । पटपटाकृत्येति । डाचि बहुल द्वे भवन इति पटञ्चद्व्याडाचि द्वित्वम् ।
'अन्यत्तानुकरणाद्' इति डाचि निराग । 'नियमाग्रेतिने डाचि' इति तकारपठारयो
पठार एकादश । निरागमात् ममान्शब्दे सूत्रे चकार । तेन ऊरीकृतमित्यत्र 'गतिमन्नर'
इति पूर्वपदग्रहणित्वरे क्रियमाणे निपातप्रयुक्तमाधुनातत्वं भवति । कारिकेति । भावे
'पर्याहार'—इति पृष्ठः । तदाह—क्रियेति । 'क्रियापते, इत्यनेन कारिका-
शब्दस्य विरोधान्न इगन्वाचो कारिकाशब्दात् न गृह्यत इति भावः । क्रिया-
शब्दात् पर्यादास्थितिरर्थः । यत्न इत्यने । अनुकरणं चा । 'ते प्राग् घाता'
इत्यस्य संज्ञानियमपरोक्षेतितीति व्यर्थमिति मत्वा पृच्छति । अनिति परं किमिति ।
इहस्तु प्रयागनियमपक्षे खाडियनुकरणादितिज्ञाने परे गतिमज्ञानित्यारणायानिति-
परमित्यादिप्रकृतिनि प्रत्युदाहरति—खाडिति कृत्येति । मत्वा संज्ञायाम् एष

(१-४-६३) सत्कृत्य । असत्कृत्य । ७६५ भूषणेऽलम् । (१-४-६४), अलंकृत्य । भूषणे किम्-अलं कृत्वौदनं गतः । पर्याप्तमित्यर्थः । 'अनुकरणम्-' (सू ७६३) इत्यादित्रिसूत्री स्वभावात्कृत्विवपया । ७६६ अन्तरपरिग्रहे । (१-४-६५) अन्तर्हृत्य । मध्ये हृत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहे किम्-अन्तर्हृत्वा गतः । हृतं परिगृह्य गत इत्यर्थः । ७६७ कणेमनसी श्रद्धाप्रतीचाते । (१-४-६६) कणेहृत्य पयः पिवति । मनोहृत्य । कणेशब्दः सप्तमीप्रतिष्पको निपातः अभिलाषातिशये वर्तते । मनश्शब्दोऽप्यत्रैव । ७६८ पुरो-

विद्यमाने गतिसंज्ञकेस्त इत्यर्थः । सत्कृत्येति । आदरं कृत्वेत्यर्थः असत्कृत्येति । अनादरं कृत्वेत्यर्थः । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । भूषणेऽलम् । भूषणे विद्यमानम् अलमित्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यादित्यर्थः । अलंकृत्येति । कटकादिवारणेन परिष्कारं कृत्वेत्यर्थः । कृञ् विपद्येति । कृञ्योग एव भवतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु संकोचे प्रमाणाभावाद् धात्वन्तरयोगेऽपि त्रिसूत्रीप्रवृत्तिर्युक्ता । अत एव अलं भुक्त्वा ओदनं गत इति वृत्तिकृता प्रत्युदाहृतम् । अन्तरपरिग्रहे । अपरिग्रहे वर्तमानम् अन्तरित्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यादित्यर्थः । हृतं परिगृह्येति । हृत्वा गमनं हृतम् अपरिगृह्य परिगृह्य वा भवति । तत्र आद्यमुदाहरणम्, द्वितीयं प्रत्युदाहरणमित्यर्थः । अपरिग्रह इति प्रयोगोपाधिरेव, न तु वाच्यकाटिप्रविष्टम् । कणेमनसी श्रद्धाप्रतीचाते । कणे शब्दो मनश्शब्दश्च श्रद्धाप्रतीचाते गतिसंज्ञकौ स्तः । अत्यन्ताभिलाषः श्रद्धा, तस्या निवृत्तिः प्रतीचातः । कणेहृत्येति । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । मनोहृत्येति । पयः पिवतीत्यनुपज्यते । ननु समाने कृते कणे इति सप्तम्याः कथं न लुगित्यत आह—कणे शब्द इति । ननु श्रद्धाप्रतीचातस्य कथमिहावगतिः, श्रद्धावाचकशब्दाभावात् । मनसो धाते सति कथं वा पयःपानमित्यत आह—अभिलाषातिशय इति । कणेशब्द इत्यनुपज्यते । 'परावरयोगे च' इति सूत्रेण क्त्वा । अभिलाषनिवृत्तिपर्यन्तं पयः पिवतीत्यर्थः । श्रद्धाप्रतीचाते किम् ? कणे हृत्वा गतः । सूक्ष्मस्तण्डुलावयवः कणः, तद्विषये हृत्वा गत इत्यर्थः । मनो हृत्वा गत, विषयानादौ मनःप्रवृत्तिं प्रतिबध्य गत

प्रयोगो नैव स्यात्, किंतु 'इति खाट्कृत्य' इत्येव स्यादिति भावः । न च 'इति खाट्कृत्य' इति न भवति, इतेः परस्यानुकरणस्य गतिसंज्ञानिषेधादिति वाच्यम्, 'अनित्तिपरम्' इत्यत्र इतिः परो यस्मात्तद् इतिपरम्, न इतिपरमनितिपरमिति बहुव्रीहिघटितनञ्जत्पुरुषाश्रयणात् । स्यादेतत्—अनुकरणस्येतिशब्दपरत्वे क्रियायोगाभावाद्गतिसंज्ञा नास्तीति खाडिति कृत्वेति रूपं निर्वाधम्, किमनेनानितिपरग्रहणेनेति चेत्, अत्राहुः—इतिकृत्वेति समुदाय एवायं कृत्वेत्यर्थे वर्तते । तथा च इतिशब्दः क्रियाविशेषकः, इति तद्वटितसमुदायस्य क्रियावाचकत्वादस्त्येव क्रियायोग इति । हृतं परिगृह्येति । हृत्वा गमनं द्विधा—हृतं त्यक्त्वा परिगृह्य चेति । आद्यमुदाहरणम्, द्वितीयं तु प्रत्युदाहरणम् । अपरिग्रह इति च प्रयोगोपाधिः, न तु वाच्यकोटिनिविष्टमिति भावः । कणेहृत्येति । अत्यन्तमभिलाष्य तन्निवृत्तिपर्यन्तं पिवतीत्यर्थः । तथा च श्रद्धाया अपगमात्तत्प्रतीचातो गम्यते । प्रत्युदाहरणं तु कणे हृत्वा गतः । सूक्ष्म-

अव्ययम् । (१-४-६७) पुरस्कृत्य । ७६९ अस्तं च । (१-४-६८) अस्त-
मिति मान्तमव्ययं गतिमंज्ञं स्यात् । अस्तगत्य । ७७० अच्छ गत्यर्थवदेपु ।
(१-४-६९) अव्ययम् इत्येव । अच्छगत्य । अच्छोद्य । अभिमुखं गत्वा
उक्त्वा चेत्यर्थः । अव्ययं किम्-जलमच्छं गच्छति । ७७१ अदोऽनुपदेशः ।
(१-४-७०) अद-कृत्य अद-कृतम् । परं प्रत्युपदेशो प्रत्युदाहरणम्-अद-
कृत्वा अद कृत् । ७७२ तिरोऽन्तर्धौ । (१-४-७१) तिरोभूय । ७७३
विभाषा कृचि । (१-४-७२) । तिरस्कृत्य, तिर-कृत्य, तिर कृत्वा ।

इत्यर्थः । पुरोऽव्ययम् । पुर इत्यव्ययं गतिमंज्ञं स्यात् । पुरस्कृत्येति । गति-
समासे क्वो ल्यप् । अव्ययं किम् ? पुरम्, पुरो, पुर कृत्वा गत । अस्तम् च । पूर्वसूत्र-
द्वयपरित्यक्तत्वेन इत्याह—मान्तमव्ययमिति । अस्तङ्गतस्येति । तिरावानं प्राप्तेत्यर्थः ।
अव्ययं किम् ? काण्डम् अस्तं कृत्वा । प्रक्षिप्तं कृत्वेत्यर्थः । अच्छगत्यर्थवदेपु । गत्यर्थ-
धानुषु वदनात् च प्रयुज्यमानेषु अच्छेत्यव्ययं गतिमंज्ञं स्यात् । अच्छगत्येति । गतिमामे
क्वो ल्यप् । अच्छोद्येति । वदनात् । कृत्वा । गतिमामे क्वो ल्यप् । अच्छेत्यव्ययमभि-
मुख्ये, तत्राया-वहिरच्छतीति । तदाह-अभिमुखमिति । जलमच्छं गच्छतीति ।
अत्राच्छान्दस्य नाव्ययत्वम्, न गतिमंज्ञा, नापि 'प्राप्तीद्वयगतिना' इत्यधिकृत-
निपातमंज्ञा । निपातत्वे सति हि अव्ययत्वात् निमित्तियुक् स्यादिति भावः । अदो-
ऽनुपदेशो । अदस्य अनुपदेशो गतिमंज्ञः स्यात् । अद-कृत्येति । गतिस-
मासे क्वो ल्यप् । अमु यत् कृत्वेत्यर्थः तु मुलुक् च । अद-कृतमिति । 'गतिर-
न्तर' इति स्वरः फलम् । यदा स्वयमेव पर्यालोचयति तदैवमुदाहरणम् । परं
प्रतीतिः । अदः कृत्वित्यादावित्यर्थः । तिरोऽन्तर्धौ । अन्तर्धौ व्यवधानम्, तत्र
तिरम् इत्यव्ययं गतिमंज्ञं स्यादित्यर्थः । तिरोभूयेति । गतिसमासे क्वो ल्यप् ।
व्यवहितं भूत्वेत्यर्थः । विभाषा कृचि । इति प्रयुज्यमाने तिरस् इत्यव्ययं गति-
मंज्ञं वा स्यादित्यर्थः । तिरस्कृत्य तिर-कृत्येति । गतिमंज्ञपक्षे गतिमामे क्वो
ल्यप् । 'तिरोऽप्यन्तरस्याम्' इति सन्वित्वत्पः । तिरः कृत्वेति । गतित्वाभाव
पक्षे सत्त्वमपि न भवति, तद्विधौ गतिग्रहणानुवर्त्ते रेत्याहुः । केचित्तु निरस्कार इति
सृष्टुलावयवः कण, तस्मिन् हृत्वेत्यर्थः । पुरस्कृत्येति । 'पूर्वावरणराणाम्-' इत्य-
सिप्रत्ययान्तोऽयमव्ययम् । 'नमस्पुरसो-' इति विमर्शस्य मः । 'अमुं पुर पश्यसि'
इत्यत्र तु स्थितमित्यध्याहारेण हसि प्रत्यगतिस्वात्मत्वाभावः । अव्ययं किम्, पुरं पुरो
पुर कृत्वा गत । अस्तम् च । अव्ययमिति किम्, अस्तं कृत्वा काण्डं गतः, क्षिप्त-
मित्यर्थः । अच्छमिति । सत्या हि गतिमंज्ञाया निपातसंज्ञावच्छेदावयवत्वात्मुलुक्
स्यादिति भावः । अद-कृत्येति । यदा स्वयमेव पर्यालोचयति 'अद-कृतम्' इति-
तदैवमुदाहरणम् । 'गतिरन्तरः' इति पूर्वमदप्रवृत्तिस्वरणाद्युदात्तम् ।
प्रत्युदातरणमिति । अदकृत्वा अदकृत्वित्यादावित्यर्थः । तिरोऽन्तर्धौ । अन्तर्धौ
किम्, तिरोभूत्वा स्थितः । पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः । विभाषा कृचि । तिर-कृत्वेति ।

७७४ उपाजेन्वाजे । (१-४-७३) । एतौ कृत्रि वा गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजेकृत्य, उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य, अन्वाजे कृत्वा । दुर्वलस्य बलमाघायेत्यर्थः । ७७५ साक्षात्प्रभृतीनि च । (१-४-७४) कृत्रि वा गतिसंज्ञानि स्युः । 'चव्यर्थ' इति वाच्यम्' (वा ११४२) । साक्षात्कृत्य, साक्षात् कृत्वा । लवणं कृत्य, लवणं कृत्वा । मान्तत्वं निपातनात् । ७७६ अनत्याधान उरसिमनसी । (१-४-७५) । उरसिकृत्य, उरसि कृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः । मनसिकृत्य, मनसि कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । अत्याधानमुपश्लेषणम्, तत्र न । उरसि कृत्वा पाणि शेते । ७७७ मध्ये पदे निवचने च । (१-४-७६) एते कृत्रि वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने । मध्येकृत्य, मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य, पदे कृत्वा ।

परिभवे प्रयोगदर्शनात् सत्वविधौ गतिग्रहणं नानुवर्तयन्ति । उपाजेऽन्वाजे । उपाजेकृत्येति । गतिसंज्ञापक्षे गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । अन्वाजेकृत्येत्यपि तथैव । उपाजे, अन्वाजे इत्यव्यये दुर्वलस्य बलमाधाने वर्तते । तदाह—दुर्वलस्येति । साक्षात्प्रभृतीनि च । शेष-पूरणेन सूत्रं व्याचष्टं—कृत्रि वेति । साक्षादित्यव्ययम् । च्यर्थ इति । अभूततद्भावे गम्ये सतीति वक्तव्यमित्यर्थः । साक्षात्कृत्येति । अपत्यक्षं प्रत्यक्षं कृत्वेत्यर्थः । गतित्वपक्षे क्त्वो ल्यप् । तत्र सुब्लुकमाशङ्क्याह—मान्तत्वमिति । लवणम्, उष्णम्, शीतम्, उदकम् आद्यम् इति पञ्चानां साक्षात्प्रभृतिगणे मान्तत्वं निपात्यत इत्यर्थः । अनत्याधाने । उरसि मनसि इति विभक्तिप्रतिरूपके अव्यये गतिसंज्ञे वा स्तः अनत्याधाने । उरसिकृत्येति । गतित्वपक्षे क्त्वो ल्यप् । इह अत्याधानं न गम्यत इत्याह—अभ्युपगम्येत्यर्थ इति । मनसिकृत्येति । गतित्वपक्षे क्त्वो ल्यप् । इहापि नात्याधानं गम्यत इत्याह—निश्चित्येत्यर्थ इति । अत्याधानशब्दं विवृण्वन् तस्य प्रयोजनमाह—अत्याधानमुपश्लेषणमिति । संयोग इत्यर्थः । उरसि कृत्येति । उरसि पाणि निधाय शेते इत्यर्थः । अत्र पाणिसंश्लेषणावगमान्न गतिसंज्ञेति भावः । मध्ये पदे । गतित्वे तदभावे च त्रयाणामेदन्तत्वं निपात्यते । मध्ये कृत्वेति । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । मध्यं कृत्वेत्यर्थः । पदेकृत्येति । गतिसमासे

गतित्वाभावपक्षे 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' इति सत्वमपि न भवति । तद्विधौ गतिग्रहणानुवृत्तेः । माववस्तु—पराभवे तिरस्कार इति प्रयोगदर्शनात्सत्वविधौ गतिग्रहणानुवृत्तिं केचिन्नेच्छन्तीत्याह—उपाजेऽन्वाजे । एतौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्वलस्य सामर्थ्याधाने वर्तते, तदाह—दुर्वलस्येति । साक्षात्प्रभृ । साक्षात् । मिथ्या । अमा । अद्धा । लवणम् । उष्णम् । शीतम् । उदकम् । आद्रम् । गतिसंज्ञासंनियोगेन लवणादीनां पञ्चानां मकारान्तत्वं निपात्यते । प्रादुस् । नमस् । अविस् । इत्यादि । आकृतिगणोऽयम् । साक्षात्कृत्येति । असाक्षाद्भूतं यथा साक्षाद् भवति तथा कृत्वेत्यर्थः । च्यन्तेषु तु पूर्वविप्रतिषेधाद् 'ऊर्यादिच्चिडाचश्च' इति नित्यैव संज्ञा । तेन लवणीकृत्येत्यत्र मान्तत्वं न भवति । तद्वि पाक्षिकम्, गतिसंज्ञासंनियोगेनेह गणे निपातनात् । भाष्यकृता लवणशब्दस्य लवणीशब्दस्य वा विकल्पेन लवणशब्द आदिश्यते तस्य च संज्ञाविकल्प इत्युक्तम् । उभयथापि त्रैरूप्यं निर्वाधम् । अनत्या । उरसिमनसी-

निवचनकृत्य, निवचने कृत्वा । वाच नियम्येत्यर्थः । ७७८ नित्य हस्तेपाणावु
पयमने (१-४-७७) कृजि । उपयमन विवाह । स्वीकारमानमित्यन्ये ।
हस्तेकृत्य । पाणौकृत्य । ७७९ प्राध्व धन्धने । (१-४-७८) प्राध्वम् इत्यव्य
यम् । प्राध्वकृत्य । वचननानुकृत्य कृत्वेत्ययम् । प्रार्थनादिना त्वानुकृत्यकरणे
प्राध्व कृत्वा । ७८० जीविकोपनिषदाद्यौपम्ये । (१-४-७९) जीविका
मिव कृत्वा जीविकाकृत्य । उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य । औपम्ये किम्-
जीविका कृत्वा । प्रादिग्रहणमगययम् । सुपुरुष । अत्र वार्तिकानि । 'प्रादयो

करो ल्यप् । पद कृत्वेत्यर्थः । निवचनेकृत्येति । वचनाभावा कृत्वेत्ययम् । तदाह—वाच
नियम्येत्यर्थः इति । वचनस्य अभावा निवचनम् । अर्थाभावे अव्ययोभावा इति भावः ।
नित्य हस्ते । शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे—कृञीति । हस्ते इति पाणाविनि च शब्दो कृजि
नित्य गतिमज्ञौ भवत उपयमन इति यावत् । हस्तेकृत्य पाणौकृत्येति । कया स्वीकृतुं
पाणिं गृहीत्वेत्यर्थः । एदन्तत्वमौदनत्व चानयानिपात्यते । उपयमन किम् ? हस्ते कृत्वा सुवर्णं
गत । अन्यदौपमिति बुद्ध्या दातुं परावृत्त इत्यर्थः । प्राध्व धन्धने । प्राध्वमिति न द्वितीया
न्तमित्याह—प्राध्वमित्यव्ययमिति । वचन गम्ये प्राध्वमित्यव्यय गतिमन्त्र स्यादित्यर्थः ।
प्राध्वकृत्वैति । गतिममामे कवा ल्यप् । अत्र प्राध्वमिति मान्तमव्यय वचनन आनु-
कृत्ये वतते, तदाह—वधनेनेति । वचनग्रहणस्य प्रयोजनमाह—प्रार्थनादि-
नेति । जीविकोपनिष । उपमेव औपम्यम्, तद्धिमविषये जीविकाशब्द, उपनिष-
च्छब्दश्च कृजा योते गतिमज्ञौ स्त । जीविकामिवेति । अशनयानादिजीवनो-
पाया जीविका । तामिव अवश्य कृत्वेत्ययम् । जीविकाकृत्येति । गतिसमासे कवा
ल्यप् । उपनिषदमिव कृत्वैति । उपनिषद् वेदान्तभाग तामिव रहमि ग्राह्यवेन
कृत्वेत्यर्थः । उपनिषत्कृत्येति । गतिसमासे करो ल्यप् । उभयत्रापि सुबुद्धिः ।
तदेव 'कुगतिप्रादय' इत्यत्र यगनिसमामा प्रपञ्चिता । ननु गतिग्रहणेनैव सिद्धे प्रादि
ग्रहण व्यर्थमित्यत्र आह—प्रादिग्रहणमगत्यर्थमिति । सुपुरुष इति । अत्र
क्रियायोगाभावाद्गतिवैशि समासः । सा पूजार्थकत्वेऽपि धातुवाच्यक्रियायोगाभावात्
गतिवम् । भाष्ये तु 'कुगतिप्रादय' इति सूत्रमपनीय तत्स्थाने 'कवाङ्स्वनिदुर्गतय
ममम्यन्त इति वक्तव्यम्' इत्युक्त्वा 'कुग्राह्या, आङ्कार, मुग्राह्या, अग्राह्या,

विभक्तिप्रतिस्पर्त्री । मध्ये पदे । 'विभाषा कृजि' इति वर्तते । चकाराद् 'अनया-
धान' इति च । एषामनयाधानरूपार्थविशेषे एदन्तत्वमविशेषेण निपायते, न तु गति
संज्ञामनियामेन । अनयाधान किम्, पदे कृत्वा शिरो नमति । वाच नियम्येति ।
निवचन हि वचनाभावा । अर्थाभावेऽव्ययोभावा । नित्य हस्ते । उपयमनरूपार्थ
एवैतयोरेदन्तत्वमौदनत्व च निपायते । हस्तेकृत्येति । परिणीयेत्यर्थः । उपयमने
किम्, हस्ते कृत्वा कार्यापि गत । स्वीकारमात्रमिति फले तु नाठमिति बुद्ध्या परावृत्त्य
क्षानाय गत इति याज्यम् । एव तत्रद् गतिममामपुत्रादृत्य प्रादिसमामान् वक्तुमार-
भते । प्रादिग्रहणमिति । सुपुरुष इति । क्रियायोगाभावाद् गतित्वाभावः ।

गताद्यर्थे प्रथमया' (वा १३३५) प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । 'अत्यादयः, क्रान्ता-
द्यर्थे द्वितीयया' (वा १३३६) । अतिक्रान्तो मालामतिमालः । 'अवादयः
क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया' (वा १३३७) अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः । 'पर्या-
दया ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या' (वा १३३८) । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यव्ययनः ।
'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' (वा १३३९) निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौ-
शाम्बिः । 'कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः' (वा १३४०) वृक्षं प्रति । ७८१ तत्रो-
पपदं सप्तमीस्थम् । (३-१-९२) सप्तम्यन्ते पदे 'कर्मणि-' (सू २९१३)

दुर्ब्राह्मणः, दूरीकृत्य' इत्युदाहृतम् । स्वती पूजायाम्, दुर्निन्दायाम्, आङ्गीपदर्थे कुः पापार्थे
इति सौनागव्याकरणवचनम् इति भाष्ये स्पष्टम् । अत्र वार्तिकानीति । 'प्रादयो गताद्यर्थे
समस्यन्त इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकं पठित्वा तत्र व्यवस्थापकानि पञ्च वार्तिकानि सौनाग-
व्याकरणसिद्धानि भाष्ये यानि पठितानि तानि प्रदर्शयन्त इत्यर्थः । प्रादय इति । गताद्यर्थे
विद्यमानाः प्रादयः समस्यन्त इत्यर्थः । प्रगत आचार्य इति । प्रेत्यस्य विवरणं गत
इति, गत आचार्य इत्येव अस्त्रपदविग्रहः, नित्यसमासत्वात् । अभिगतो मुखम् अभिमुखः,
प्रतिगतोऽक्षं प्रत्यक्ष इत्यादि । अत्यादय इति । क्रान्ताद्यर्थे अत्यादयः समस्यन्त इत्यर्थः ।
अतिक्रान्तो मालामिति । अतिशब्दः क्रान्ते वर्तते । क्रान्तो मालामित्यस्त्रपदविग्रहः । तत्र
क्रमुधातोरतिक्रमणमर्थः । अतिमाल इति । 'एकविभक्ति च-' इति मालाशब्दस्य उप-
सर्जनत्वाद् 'गोत्रियोः' इति ह्रस्वः । अवादय इति । क्रुष्टाद्यर्थे अवादयः समस्यन्त
इत्यर्थः । अवकोकिल इति । कोकिलया आहूत इत्यर्थः । पर्यादय इति ।
ग्लानाद्यर्थे पर्यादयः समस्यन्त इत्यर्थः । अध्ययनाय अध्ययनार्थम्, तेन श्रान्त इत्यर्थः ।
परिरत्र ग्लाने वर्तते । निरादय इति । क्रान्ताद्यर्थे निरादयः समस्यन्त इत्यर्थः ।
निष्कौशाम्बिरिति । अतिमालवद् ह्रस्वः । निरित्यव्ययं निर्गमने वर्तते । कर्म-
प्रवचनीयानां प्रतिषेध इति । वार्तिकमेतत् । वृक्षं प्रतीति । 'लक्षणेत्यम्-'
इति कर्मप्रवचनीयत्वान्न प्रादिसमासः । इदं तु वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अयोपपद-
समासं वक्ष्यन्नुपपदसंज्ञामाह—तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । अधिकारोऽयम् ।
सप्तमीति तदन्तग्रहणम् । सप्तम्यन्ते पदे वाच्यवाचकभावसंबन्धेन तिष्ठतीति सप्तमी-
स्थम् । सप्तम्यन्तवाच्यमिति यावत् । धातोरित्यधिकारसूत्रादुत्तरसूत्रमिदम् । ततश्च
तदधिकारान्तगतेषु 'कर्मण्यण्' इत्यादिसूत्रेषु यत्सप्तम्यन्तमुच्चारितं तदेव इह विवक्षि-
तम् । एवं च तदुदाहरणे कुम्भं करोति कुम्भकार इत्यत्र सप्तम्यन्तवाच्यं कुम्भादीति

अव्यवस्थया समासप्रसक्तौ व्यवस्थाप्रवचनानि पठ्यन्ते । प्रादय इति । आदिशब्द
उभयत्र प्रकारे । तेन दुराचारः पुरुषो दुष्पुरुष इत्यादि सिद्धम् । प्रगत आचार्य
इति । अनेन गतार्थे वृत्तिमस्त्रपदविग्रहेण नित्यसमासतां च दर्शयति । एवं प्रगतः
पितामहः प्रपितामहः । प्रमातामह इत्यादि । अत्यादय इति । आदिपदादभिगतो
मुखमभिमुखः । उद्गतां वेलामुद्वेलः । प्रतिगतोऽक्षं प्रत्यक्ष इत्यादि सिद्धम् । अतिमाल
इति । 'गोत्रियोः-' इति ह्रस्वः । अवादय इति । आदिपदात् परिणद्धो वीरुधा

इत्यादौ वच्चात्वेन स्थित कुम्भादि, तद्वाचक पदमुपपदमज्ञ स्यात् । तस्मिन् सत्येव वक्ष्यमाण प्रत्यय स्यात् । ७८० उपपदमतिङ् । (२-२-१९) उपपद

पर्यवसन्नम् । कुम्भादेश उपपदमज्ञाया प्रयोजनाभावात्तद्वाचकपदेषु विग्राम्यति । तथा च घातोरित्यविवारान्तर्गते कर्मणोऽत्यादिमूत्रे यः सप्तम्यन्त कर्मणोऽत्यादि तद्वाच्य यत् कुम्भादि तद्वाचक पदम् उपपदमज्ञ स्यादित्यविवृतं वेदितव्यमित्यर्थं फलति । तदाह—सप्तम्यन्ते पद इत्यादिना । तत्र 'घाता कर्मण समानकटुकात्—' इति, 'घातारेकाचा हलादे—' इति 'घातो' इति च क्रमेण त्रया वाचविवारा । तत्र प्रत्यासत्त्या तृतीयवाचविवारस्य सप्तम्यन्तस्यैव ग्रहणाद् 'घातारेकाच—' इत्याधिकारे 'ञि लुटि' इत्यत्र सप्तम्यन्त न गृह्यते । अन्यथा कर्मणोऽप्रासविव लुङ्गने अभूदित्यादावुपपदे घाता च्लिरित्यर्थं स्यात् । ननु तत्रेति व्यर्थम्, तृतीयवाचविवारस्य प्रवृत्तत्वादेव ग्रहणमभवादि यादादुहाह—तस्मिन् सत्येव वक्ष्यमाण प्रत्यय स्यादिति । अयमाशयः । तत्रेति भिन्न वाक्य क्रमव्यवस्थान्न योज्यम् । सप्तमीस्यमुपपदसज्ञ स्यात् । तत्र—तस्मिन्सति इति चाधिकृतं वेदितव्यमिति । तथा चोपपदे सति वक्ष्यमाण प्रत्यय स्यादिति तत्रेत्यस्यार्थं फलति । तथा च 'कर्मण्यण्' इत्यत्र इदं सूत्रमुपस्थितम् । कर्मणोऽपि सप्तम्यन्त प्रथमान्तत्वेन विपरिणाम्यते । सप्तमी-निर्देशस्तु उपपदमज्ञाप्रवृत्त्यर्थं । घातोरण् स्यात् कर्तव्यं, कर्मवाचक तु कुम्भादि-पदम् उपपदमज्ञ प्रत्येत्यव्यम्, तस्मिन्नुपपदे सत्येव अण् स्यादिति फलति । तस्मिन् सत्येवाण् स्यादित्यभाव तु कार इत्येवं केवलादपि घाता कर्तव्यं अण्प्रत्यय स्यात् ।

परिवीर्यम् । सन्दो कर्मणा सवर्मेति । पर्यादय इति । आदिपदादुष्णम् मङ्गप्रामाय उत्सङ्गप्राम । अध्ययनायेति । तादर्थ्यं चतुर्यो । शुक्कुलवामादिना परिहृताऽध्य-यनार्थमित्यर्थः । निरादय इति । आदिपदादुत्कान्त कुलादुत्कुलम् । निगतमदु-ल्लिप्ता निरङ्गुलम् । प्रतिपेध इति । 'कुगतिप्रादय' इति प्रसक्तसमासस्य वक्तव्य प्रतिपेध, स च 'सुराजा, अनिमत्ता' इति भाष्यादिप्रयोगात्स्वनिभिन्नानामव कर्मप्रव-चनीयानामित्यर्थः । शृत् प्रतीति । 'लक्षण्यमूना—' इति कर्मप्रवचनीयत्वविधि-सामर्थ्यादिह समासा नेति चेत्, तर्हि अपिस्तुतमित्युदाहार्यम् । 'अपि स्तुयाद्विष्णुम्' इत्यादौ 'अपि पदार्थसमावृत्ता—' इत्यस्य सावकाशावात्स्वरे विशेषमत्वाच्चेयाह । तत्रोपपदम् । सप्तमीस्यमित्येतद्व्याचष्टे—मप्तम्यन्त इत्यादिना तद्वाचक पदमिति । एतच्चापपदमित्यन्वर्थमज्ञावलाह्यते । अत एव संज्ञाविधावपि सप्तमी ग्रहणेन सप्तम्यन्त गृह्यते । 'घाता' इति पृथगधिकारवलाद् 'मनिहिते घातविनारे' इति लभ्यते । तेन 'ञि लुटि' इत्यस्य लुङ्गने अभूदित्यादावुपपदे घातोऽित्यरि-त्यर्थो न भवति । तत्रग्रहण व्याचष्टे—तन्मिन् सत्येवेति । उपपदे सत्येवेत्यर्थं तत्रग्रहणाभाव तु 'य कर्मणि कृत्' इत्यादाविव 'कर्मण्यण्' इत्यादावपि कर्मण्य-निधेय व्याख्यात्यर्थं स्यात् । तथा च कर्तव्यं प्रत्यया न स्यात् । किं च सप्तम्यन्त निर्देशस्य पदमज्ञार्थतया चरितार्थं वा केवलादपि घाता कर्तव्यं प्रत्यय सप्तायेन, कृते तु तत्रग्रहणे कुम्भादुपपदस्य प्रत्ययान्तत्वा निमित्तवप्रतीत्या केवलादण्प्रत्यय-

सुवन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्चायं समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यम् । अतिङ् किम् । मा भवान् भूत् । 'माङि लुङ्' (सू २२१९) इति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदम् ।

कर्मणाति सप्तम्यन्तनिर्देशस्तु कुम्भकार इत्यादौ उपपदसंज्ञा प्राप्य 'उपपदमतिङ्' इति नित्यसमाससंपादनेन कुम्भ इत्यस्य कार इत्यस्य च साधुत्वप्रापणार्थतया चरितार्थः । तस्मि-

न्नुपपदे सत्प्राप्य स्थादित्युक्ते तु कुम्भाद्युपपदस्य अण्प्रत्ययोत्पत्तौ निमित्तत्वावगमात् केवला-
दण्प्रत्ययः, उपपदसंज्ञायाः प्रत्ययविधिसंनियोगशिष्टत्वत्वाभात् । 'घः कर्मणि घृन्' 'भुवो भावे'

इत्यादौ सप्तम्यन्तमर्थनिर्देशपरमेव, व्याख्यानादिति भाष्यकैयटादिषु स्पष्टम् । उपपदमतिङ् ।

सुवन्तमिति । 'मुवामन्विते' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । समर्थेनेति । प्रथमान्तं समर्थे-

ग्रहणं तृतीयान्ततया विपरिणम्यत इति भावः । अतिङन्तश्चायं समास इति । सूत्रे

तिङिति तदन्तग्रहणमिति भावः । समासः तिङन्तघटिता न भवतीत्यर्थः । अतिङ् किम् ? कारको

ब्रजनि । 'तुमुन्वुलौ क्रियायां क्रियायायाम्' इति ब्रजतावुपपदे कृञो ण्वुल्, अका-

देशः । उपपदं समर्थेनेत्येतावत्युक्ते इहाप्युपपदसमासः स्यात् । अतः अतिङ्ग्रहणम् ।

नचैवं मुवित्यनुवृत्तेः प्रयोजनाभावः इति वाच्यम्, चर्मकार इत्यत्र नलोपार्थकत्वात् ।

उपपदमतिङन्तं समर्थेन समस्यत इति व्याख्याने तु सुविति नानुवर्तत । ततश्च

चर्मकार इत्यत्र नलोपो न स्यादिति भावः । कुम्भमिति । कुम्भं करोतीत्यर्थे 'कर्म-

ण्यण्' इति कर्मामृतकुरभवाचकपदे उपपदे कृञ्धातोः कर्तरि अण्प्रत्यये 'अचो

णिगिति' इति वृद्धौ रपरत्वे कारशब्दः । तेन कुम्भशब्दस्य समासे कुम्भकारशब्द

इत्यर्थः । ननु कुम्भं करोतीति कथं विग्रहप्रदर्शनम्, अतिङन्तः समास इत्युक्तत्वा-

दित्यत आह—कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यमिति । लोके

प्रयोगानहृत्त्वमलौकिकत्वम् । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रभाष्यरीत्या अलौकिक-

विग्रहवाक्य एव समासप्रवृत्तिः । कुम्भं करोतीति तदर्थप्रदर्शनमात्रमिति भावः । कुम्भ

अम् कार इत्यपपाठः, कृद्भागे पठ्या विधानात् । मा भवान् भूदिति । अत्र

भूदिति निङन्तेन माङः समासनिवृत्त्यर्थमतिङ्ग्रहणमिति भावः । भवानिति पदं तु

समामाभावसूचनाय मध्ये प्रयुक्तम् । ननु माङः तृतीयधात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टत्वं

तु अहृष्टम्, येन तस्य उपपदत्वात् समासः प्रसज्यत इत्यत आह—माङिति । ननु

अतिङ्ग्रहणं व्यर्थम्, मा भवान् भूदित्यत्र मुपेत्यनुवृत्त्यैव समासनिवृत्तिसंभवादित्यत

माङ्कैव नास्ति । एवं स्थिते 'घः कर्मणि-' इत्यादौ क्वचिदर्थग्रहणं व्याख्यानादित्याहुः ।

अन्ये तु 'तत्रोपपदम्-' इत्यस्य 'कर्मण्यण्' इत्यादेशश्चैकवाक्यतया प्रवृत्तावुपपदसंज्ञाया

निर्विपर्यत्वापत्तेस्तत्रग्रहणं विनापोष्टं सिद्धयत्येवेत्याहुः । उपपदमतिङ् । समर्थेनेति ।

तेन महान्तं कुम्भं करोतीत्यादौ नातिप्रसङ्गः । अतिङन्तश्चेति । सुविति तु अनुवर्तत

एवेति अतिङन्तमिति नोक्तमिति भावः । कुम्भ असिति । अमिति तु नोक्तम्, कृद्भागे

पठ्यविधानात् । अतिङ् किमिति । 'सुप्' इत्यधिकारात्किमनेनेति प्रश्नः । इतरो

वक्ष्यमाणं ज्ञापकं मनसि निधाय प्रत्युदाहरति—मा भवानिति । समासाभावसूच-

अतिङ्ग्रहणं ज्ञापयति सुप् इत्येतदेहानुवर्तत इति । पूर्वसूत्रेऽपि गतिग्रहणं पृथक्कृतमितिङ्ग्रहणं तत्रापवृष्यते । सुप् इति च निवृत्तम् । तथा च 'गति-कारकोपपदानां कृद्धिं सह समामवचनं प्राक्सुबुत्पत्ते' (प ७६) इति सिद्धम् । व्याप्नो । अश्वक्रीडो । कच्छो । ७८३ अमैवान्वयेन । (२-२-२०) अमैव

आह—अतिङ्ग्रहणमिति । एव च उपपदम् अमुवन्तेन समस्यत इति फलितम् । गतिसमासोऽयमुवन्तेनत्याह—पूर्वसूत्र इति । उत्तरसूत्रात्पूर्वसूत्रे अनुवृत्तिरपकर्षः । 'कुप्रादय' इति 'गति' इति च यागा विभज्यते । कुप्रादयः सुवन्तः समस्यन्ते । गतिस्तु समर्थेन समस्यते । अनिदन्तश्च समास इति व्याख्ययामिति यावत् । ततः किमित्यत आह—तथा चेति । गतिकारकोपपदानां कृदन्तैः सह सुबुत्पत्ते प्राक् समाप्ता वक्तव्य इति प्राचीन-व्याकरणात् मिदं भवतीत्यर्थः । यद्यप्युक्तरीत्या गत्युपपदयोरेव लाम, तथाप्यन्यदेशानुमति-द्वारा प्राचीनपरिभाषेयं मिष्यति । अथ परिभाषाया फलं दर्शयितुं गतिसमासमुदाहरति—
व्याप्नोति । व्याजिग्रन्तीनि व्याप्न । व्याङ्पूर्वाट प्राधाना 'आनश्चोपमर्गे' इति क, 'आतो लोप' इति च इत्याल्लापः । 'प्राप्ताध्याधेट्टृशब्द' इति तु न भवति, 'जिग्रतः सज्ञाया नति वाच्यम्' इति निषेधान् । आडा प्रशब्देन गतिसमासः । आप्रशब्देन च गतिसमासः । तत्र यदि प्रशब्दस्य सुबन्तत्वमपश्येत तर्हि औप्रत्यये उत्पत्तेः सुबुत्पत्तिः स्यात् स्वार्थेऽङ्गव्यङ्ग्य-संख्याकारकप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्य 'कुम्पिते' इति सूत्रस्य भाष्यदर्शनस्य 'उभ्याम्प्रातिप-दिकान्' इत्यनं अस्माभिः प्रपञ्चितत्वात् । ततश्च सुबुत्पत्तये लिङ्गसंख्याकारकं क्रमेण अदेश्य-मिति प्रथमं लिङ्गसंयोगे सति बदन्तत्वात् टाप् स्यात् । न तु जातिलक्षणङोप्, प्रशब्द-भावस्य जातिवाचिस्त्वाभावात् । तेनश्च प्राशब्देन सुबन्तेन समास मिति व्याप्राशब्दस्य

नाय भवानिति मध्ये प्रयुक्तम् । पूर्वसूत्र इति । 'कुप्रादय गति' इति याग विभज्य 'कुप्रादय सुबन्ता सुवन्तेन समस्यन्ते, गतिस्तु सुबन्तोऽनित्यन्तेन समस्यन्त' इति व्याख्येय-मित्यर्थः । तथा चेति । यद्यप्युक्तरीत्या गत्युपपदयोरेव लाम तथापि त्रिनयनिय-मिणी प्राचा परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा इहापि ज्ञाप्यत इति भावः । कारकाशे तु 'कर्तृवरणे कृता-' इति सूत्रस्य वदृष्टग्रहणमुक्तार्थं भाष्यमितिपि मनोरमाया स्थितम् । प्रागिति । कृदन्ताच्चरमपदानुबुत्पत्तेः पूर्वं समास इत्यर्थः । प्रथमानुबुत्ग्रहणं त्विहानुवर्तत एव । तेन राजदगीयादौ प्रथमपदं नानापादिकार्यं सिद्धयति । परिभाषा-फलं दर्शयन् गतिमुदाहरति—व्याप्नोति । व्याजिग्रन्तीनि व्याप्नो । 'आनश्चोपमर्गे' इति क । 'प्राप्ताध्याधेट्टृ-' इति शस्तु सज्ञाया न भवति, व्याप्रादिभिरिति निर्देशानिति वदयते । व्याङ्प्रशब्देन गतिसमासः । यदि प्रशब्दस्य सुबन्तत्वम-पश्येत, तर्हि सुबुत्पत्तये संख्याक्षपयेत् । तत्र प्रागेव लिङ्गयोग इति लिङ्गनिमित्तप्रत्ययेन टासा भाष्यं न तु ङीप् । प्रशब्दभावस्य जातिवाचिस्त्वाभावात्, तत्रा प्रशब्देन समास इत्यदन्तत्वाच्चानित्यल्लापो ङीप् न स्फाडिति भावः । यद्यप्युपपदवनाप्येत-त्सिद्धम्, तथापि गतिग्रहणमात्रं प्रशब्देन समास पश्चादाप्रशब्देन विशब्दस्य समासा-र्थमावश्यकमेव । आङ्पूर्वाटानां कप्रत्ययविधानादाङ्गुपपदसज्ञास्युपगममिति विशब्दे

तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते । स्वादुङ्कारम् । नेह—‘कालः’

अदन्तत्वाभावाद् जातिलक्षणो ङीप् न स्यादिति भावः । यद्यप्युपपदत्वेनाप्येतत्सिद्धम्, तथापि गतित्वसंभवमात्रेणेदमित्याहुः । वस्तुतस्तु आङो घ्राशब्देन उपपदसमासः, ‘आतश्चोपसर्गो’ इति सममीनिर्देशात्, वेस्तु आघ्राशब्देन गतिसमास इति तदंशे गतिसमासोदाहरणमित्याहुः । अथ कारकसमासमुदाहरति—अश्वक्रीतीति । अश्वेन क्रीतेति विग्रहे ‘कर्तृकरणे कृता—’ इति समासः । ‘क्रीतात्करणपूर्वात्’ इति ङीप् । सुवन्तेन समासे तु उक्तरीत्या पूर्वं दापि अदन्तत्वाभावाद् ङीप् न स्यादिति भावः । उपपदसमासमुदाहरति—कच्छपीति । कच्छः तीरम्, तेन तस्मिन् वा पिवतीति कच्छपी । ‘सुपि’ इत्यत्र ‘सुपि’ इति योगविभागात् कः उपपदसमासः तस्य सुवन्तापेक्षायाम् उक्तरीत्या टावेव स्यात्, न तु जातिलक्षणङीपिति भावः । अमैवाव्ययेन । अमैवेत्यनन्तरं तुल्यविधानमित्यध्याहार्यम् । ‘तुल्यायैरतुलोपमाभ्याम्—’ इति तृतीया । अमैव तुल्येति । अम्प्रत्ययमात्रविधायकशास्त्रेण अमैव सह यस्य उपपदसंज्ञा विधीयते तदुपपदमव्ययेन समस्यते इति यावत् । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह—तदेवेति । विवरणवाक्ये द्वितीय एव कारो नियमलभ्यः, न तु सूत्रस्थः, तस्य अप्राप्ते अमा तुल्यविधानत्वे अवधारणार्थत्वात् । स्वादुङ्कारमिति । स्वादु कृत्वैत्यर्थः । ओदनं भुङ्क्त इति शेषः । ‘स्वादुमिण्मुल्’ इति णमुल्, स्वादुशब्दस्य मान्तत्वं निपातनान् । ‘कृमेजन्तः’ इत्यव्ययत्वम् ।

तदनभ्युपगमादिति बोध्यम् । कारकमुदाहरति—अश्वक्रीतीति । अश्वेन क्रीता । ‘कर्तृकरणे कृता—’ इति समासः । ‘क्रीतात्करणपूर्वात्’ इति ङीप् । सुवन्तेन समासे तु टापा भाव्यमित्यदन्तत्वाभावात् ‘क्रीतात्करण—’ इत्ययं ङीप् न स्यादिति ज्ञेयम् । उपपदमुदाहरति—कच्छपीति । कच्छेन पिवतीति कच्छपी । ‘सुपि’ इति योगविभागात्कः । इहापि समासस्य सुवन्तापेक्षायां टावेव स्यान्न ङीपित्यादिव्याघ्रीत्यत्रेव बोध्यम् । प्राचा तु ‘उपपदमतिङन्तं समस्यते’ इत्युक्तम्, तदसत् । तथा सति प्रथमान्तसुवृहणनिवृत्त्यापत्त्या राजदर्शी चर्मकार इत्यादौ नलोपो न स्यादपदान्तत्वात् । प्रातिपदिक्यादौ ‘अतो गुणे’ इति पररूपं च स्यात् । स्यादेतत्—कच्छेन साधनेन पिवतीत्यर्थभ्युपगमे कच्छस्य कारकत्वेन कच्छपीति रूपसिद्धौ नेदमुपपदस्यासाधारणोदाहरणमिति चेत्, एवं तर्ह मापवापिणीत्युदाहर्तव्यम् । ‘सुप्यजातौ—’ इति णिनौ कृते मापोपपदस्य कृदन्तेन समासे ‘प्रातिपदिकान्त—’ इत्यादिना पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य समासप्रातिपदिकान्तनकारस्य णत्वं सिद्ध्यति । सुवन्तेन समासे त्वन्तरङ्गत्वान्नान्त-रक्षणे ङीपि पश्चाद्वापिनीशब्देन समासे गर्गभगिनीत्यत्रेव णत्वं न स्यादित्येके । अन्ये तु कच्छेन हेतुना पिवतीत्यर्थविवक्षायां कच्छस्याकारकत्वात्कच्छपीत्युपपदस्योदाहरणमित्येवेत्याहुः । अमैवाव्ययेन । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम् । तुल्यविधानमेति । एतच्चाध्याहारेण लभ्यम् । तदेवेति । यस्मिन्नुपपदे येन वाक्येन अमेव वेहितस्तदेवापपदमव्ययेन समस्यते नान्यदित्यर्थः । नियमबललभ्योऽयमेवकारो न तु सूत्रस्थः । स्वादुङ्कारमिति । ‘स्वादुमिण्मुल्’ अव्ययेनेति किम्, कुम्भ-

समयवेलामु तुमुन्' (सू ३१७९) । काल समयो वेला वा भोक्तुम् । अमेवेति किम्-अग्रे भोजम्-अग्रे भुक्त्वा । 'विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु' (सू ३३४५) इति क्वाणमुलौ । अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत् । ७८४ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । (२-२-२१) 'उपदंशस्तृतीयायाम्' (सू ३३६४) इत्यादीन्मुपदान्यमन्तेनाव्ययेन सह वा समस्यन्ते । मूलकेनापदान् भुङ्क्ते-मूलकोपदंशम् । उच्चैः-कारम् । ७८५ क्त्वा च । (२-२-२२)

तदेवेति नियमस्य प्रयोजनमाह-नेहेति । उपपदममास इति शेष । भोक्तुमिति । यत्रपि 'कालसमयवेलामु-' इति सप्तमीनिर्देशान् कालसमयवेलानामुपपदत्वम्, तथापि कालादीनामुपपदसंज्ञा तुमुना तुल्यविधानेन, न त्वमा । अत एव काशक्षेपामुपपदत्वेऽपि न समाम इत्यर्थः । अमेवेति किमिति । अमेवत्येवकारः किमर्थ इति प्रश्न । अमा चान्येन चेति । अम्प्रत्ययेन क्वाप्रत्ययेन च सह उपपदमज्ञा अग्रेप्रथमपूर्वशब्दानां विहिता, तत्र च उपपदत्वस्य अमेन तुल्यविधानत्वान्नावाद न उपपदममास इति भावः । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । तृतीयाशब्देन 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इत्यारम्भ 'अन्वच्यानुलोम्ये' इत्यन्त-सूत्रोपात्तानुपपदानि विवक्षितानि । अमेति, अव्ययेनेति चानुवर्तते, एवकारस्तु नानुवर्तते, अन्वर्तितवान् । अमेत्येतदव्ययविशेषणम् । तदाह-उपदंशस्तृतीयायामित्यादिना । मूलकेन उपदंशं भुङ्क्ते मूलकोपदंशमिति । 'उपपदशस्तृतीयायाम्' इति णमुल् । अमेव तुल्यविधानत्वान् । पूर्वसूत्रेण नित्ये' प्राप्ते विकल्पोऽयम् । ननु 'मूलकेनेत्यस्य भुङ्क्त इत्यत्रैवान्वयाद् उपदंश इत्यत्रान्वयादपामर्श्यात् क्यमिह समास इति चेत्, मैवम्-उपदंशान्नक्रिया प्रति हि मूलकस्य आधिक्यं कर्मेत्वमादाय सामर्थ्यमुपपाद्यम् । तृतीया तु प्रधानक्रियानुरोधान् परत्वाच्चापपाद्वैयर्थ्येन विस्तरः । उच्चैः-कारमिति । उच्चैः कृत्रेत्यत्र तु 'अव्ययेभ्योभिप्रेताख्याने कृञ्. क्वाणमुलौ । तत्र उच्चैः-कारमित्यत्र उपपदत्वस्य 'अमेव' तुल्यविधानत्वान्नावाद 'अमेवत्वान्वयेन' इयप्राप्ते अनेन विकल्पः । समामपक्षे 'आदिनिमित्त्यन्यतरस्याम्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर आशुदातत्वम् । अममासग्रे तु उच्चैरिति षिट्पूर्वेण अन्तोदात्तत्वमिति फले भेदः । अमन्तनेति किम् ? पर्याप्तो भास्तुम् । 'पर्याप्तवचनेषु' इति तुमुन् । कत्या च । तृतीयाप्रभृतीनेति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । कवेति तृतीयायै प्रथमा । टाया 'मुना मुकुब् पूर्वसवर्ण-' इति पूर्वसवर्णशीर्ष इत्यपरे । तदाह-तृतीयेति । ननु 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इत्यत्र प्रागेव समानकर्तृक्योरिति क्वाविधेः स्यात् । असति ह्यव्ययग्रहणे अमेव यत्तुल्यविधानं तदेव केनचित्प्रत्ययैर्न समस्यते । तथा सति 'स्वाङ्कार' इत्यत्रैव समासः स्यात् न कुम्भकार इत्यत्र । अथ पूर्वसूत्र-मैवम्यमोऽया अव्ययविषयकनियम इति चेत्, तदेव अमन्तविषयक एव किं न स्यात्, 'अमन्तेन य' समामः मोऽमेव तुल्यविधानस्य' इति । तथा चाग्रेभोजमित्यत्र समामो मा भूत्, अग्रे भुक्त्वा वागो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेवेति भावः । तदेवेति किम्, कालो भोक्तुम्, समयो भोक्तुम् । अमेवत्येवकारेणामा चान्येन च तुल्यविधानम्योप-

तृतीयाप्रभृतीन्युपपदन्ति क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैः कृत्व, उच्चैः कृत्वा ।
'अव्ययेऽयथाभिप्रेत—' (सू ३३८१) इति क्त्वा । तृतीयाप्रभृतीनीति किम्-
अलं कृत्वा, खलु कृत्वा । ७८६ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ।
(५-४-८६) संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽच् स्यात् ।
द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलं दारु । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ।

पाठात् कथमुच्चैः कृत्वेत्युदाहरणमित्यत आह—अव्ययेऽयथेति । । 'अव्ययेऽयथा-
भिप्रेताख्याने कृवः क्त्वाणमुलौ' इति सूत्रेणेत्यर्थः । अलं कृत्वेति । 'अलंखल्वाः
प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा' इत्येतद् 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इत्यतः पूर्वमेव पठितम् ।
अतः तद्विहितक्त्वो मान्तेन सह समासाभावाद न ल्यविति भावः । इत्युपपदसमासाः ।

अथ तत्पुरुषेषु असाधारणसमासान्तान् वक्तुमुपक्रमते—तत्पुरुषस्याङ्गुलेः
संख्याव्ययादेः । 'अचप्रत्यन्ववपूर्वात्—' इत्यतः अजित्यनुवर्तते, समासान्त इत्यधिकृ-
तम् । तेन समासस्य अन्तावयव इति लभ्यते । प्रत्ययः परश्च इत्यधिकाराद् अचप्रत्य-
यस्य तत्पुरुषात् परत्वेऽपि तस्य तदवयवत्वाद् अङ्गुलेरिति अवयवयष्टी । अङ्गुलेरिति
तत्पुरुषविशेषणम्, तदन्तविधिः । तदाह—संख्याव्ययादेरिति । संख्या च अव्ययं
च संख्याव्यये, ते आदी यस्येति विग्रहः । द्व्यङ्गुलमिति । 'तद्वितार्थे—' इति द्विगुः ।
'प्रमाणे द्वयसज्दघ्नमात्रचः' 'प्रमाणे लः' 'द्विगोर्नित्यम्' इति लुक् । द्व्यङ्गुलिशब्दा-
दचि तस्य तद्वितत्वात्तस्मिन् परे 'यस्येति च' इति इकारलोपः । निरङ्गुलमिति ।

पदस्य समासनिवारणेऽपि तुमुना तुल्यविधानस्य स्यादेव, अतस्तन्निवारणाय तदेवेत्युक्तम् ।
तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । उभयत्र विभाषेयम् । अमेव तुल्यविधानस्य प्राप्तेऽप्या
चान्येन च तुल्यविधानस्याप्राप्ते चारम्भात् । प्राप्ते यथा—'उपदंशस्तृतीयायाम्' मूलकेनोपदंशं ।
मूलकोपदंशम् । अप्राप्ते यथा—'अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने—' इति क्त्वाणमुलौ । उच्चैः-
कारम् । इह समासपक्षे कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः 'आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम्' इत्याद्युदात्तत्वम् ।
असमासे तु उच्चैरित्यन्तोदात्तत्वम् । 'उदि चेडैसिः' इति व्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययस्वरस्य, अव्यु-
त्पत्तिपक्षे तु 'फिपः' इत्यस्य च प्रवृत्तेरित्याहुः । मनारमायां तु उच्चैरित्यन्तोदात्तस्वरादिषु
तथा पाठादिति स्थितम् । अमेत्यनुवर्तते इत्याह—अमन्तेनेति । तेनेह न-पर्याप्तो भोक्तुमा
'पर्याप्तवचनेषु—' इति तुमुन् । क्त्वा च । क्त्वेति तृतीयान्तम् । 'आतः' इति योगविभा-
गादालोपः, 'क्व स्कन्दिस्म्यन्दोः' इतिवदिति हरदत्तः । तत्र । सवर्णदोषेणापि तृतीयान्त-
त्वोपपत्तेः । अलं कृत्वेति । 'अलंखल्वाः प्रतिषेधयोः—' इति सूत्रस्य 'उपदंशस्तृतीया-
याम्' इत्यस्मात्पूर्वत्वान्नेह समासः । तत्पुरुषे असाधारणान्समासान्तानाह—तत्पुरुषस्येति ।
अलोन्त्यविधिं वाधित्वा 'प्रत्ययः' 'परश्च' इति 'परत्वात्तत्पुरुषात्पर एवाचप्रत्ययो भवति ।
यथा गापोऽकः कित्त्वेऽपि गापाभ्यां पर एव टच् भवति, न त्वन्तावयवः । इतस्तु
अनुबन्धकरणसामर्थ्यात्परविधिर्बाध्यते । एवं च लाघवात् 'तत्पुरुषादङ्गुलेः—' इति
वक्तव्ये 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः—' इति तु समासान्तापेक्षया अवयवपष्टीत्याहुः । द्व्यङ्गुल-
मिति । 'तद्वितार्थ—' इति समासः । 'द्विगोर्नित्यम्' इति मात्रचो लोप इति वृत्ति-

७८७ अहस्सर्वैकदेशसरयातपुण्याच्च राज्ञे । (५-४-८७) एभ्यो रात्रेरच्स्यात्
चामख्याव्ययादे । 'अहग्रहण द्वन्द्वार्थम्' (वा ३३५३) अहश्च रात्रिश्चाहो-
रात्र । सर्वा रात्रि सर्वरात्र । पूर्वं रात्रे पूर्वरात्र । सख्यातरात्र । पुण्यरात्र ।
द्वयो रात्र्यो समाहारो द्विरात्रम् । अतित्रान्ता रात्रिमतिरात्र । ७८८ राजाह-
स्सरिभ्यष्टच् । (५-४-९१) एतदन्तात्तत्पुरुषादृच्म्याः । परमराज । अतिरात्री ।
वृष्णमख । ७८९ अहष्टरायोरेव । (६-४-१४५) एतयोरेव परतोऽहष्टराप

'निरादय क्रान्ताद्यर्थे— इति ममाम, अच्, इत्थाप । अहस्सर्वैकदेशसरयातपुण्याच्च ।
एभ्यो रात्रेरिति । अहन्, सर्वं, एकदेश, मख्यान्, पुण्य एभ्य परस्य रात्रिशब्दस्त्वैत्यर्थः ।
अहन्नादिपूर्वपदस्य रात्र्यन्तस्य तत्पुरुषस्येति यावत् । ननु अहरादि रात्र्यन्तस्तत्पुरुषो
नास्त्येव । अहो रात्रिरिति वा अहश्चागौ रात्रिश्चेति वा अमभवादित्यत आह—अहग्रहणं
द्वन्द्वार्थमिति । न च ब्रह्मणा यदह तस्यावयवभूता या मानुषी रात्रिरिति पठ्नीतत्पुरुष-
सम्बन्धीति वाच्यम्, अहग्रहण द्वन्द्वार्थमिति भाष्यग्रामाण्येन एव जानीयक्तत्पुरुषस्य प्रयागा-
भावात्तयान् । अहोरात्र इति । द्वन्द्वाच्च, इत्थाप, 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवचत्वम् ।
'स नपुंसकम्' इति वाचित्वा, 'रात्राहाहा पुमि' इति पुस्त्वम् । सर्गरात्रि सर्वरात्र
इति । सर्वा रात्रिरिति विग्रह 'पूर्वकार्ये'—इति कर्मधारयः । अच्, इत्थाप ।
'रात्राहा—' इति पुस्त्वम् । 'सर्वेनान्ता वृत्तिमात्रे—' इति पुवत्त्वम् । एकदेशेत्यथग्रहण-
मियभिप्रेत्यादाहरति—पूर्वमिति । पूर्वं रात्रेरिति विग्रह 'पूर्वपरावरात्तरम्—इत्येकदेशि-
समासः । अच्, इत्थाप, 'रात्राहा—' इति पुस्त्वम् । मरयातरात्र इति । सख्यान्ता रात्रि-
रिति विग्रह कर्मधारयः । 'पुवत्कर्मधारय—' इति पुवत्त्वम् । पुण्यरात्र इति । पुण्या
रात्रिरिति विग्रह कर्मधारयः । 'पुवत्कर्मधारय—' इति पुवत्त्वम् । अच् इत्थाप 'रात्राहा—'
इति पुस्त्वम् । द्विरात्रमिति । तद्विनायं इति द्वित् । मख्यादिवाद्च्, इत्थाप । 'सख्या-
पूर्वं रात्रि कर्त्तव्यम्' इति नपुंसकत्वम् । अतिरात्र इति । 'अयादय क्रान्ताद्यर्थे—' इति
समाम । अव्ययादिवाद्च्, इत्थाप, 'रात्राहा—' इति पुस्त्वम् । राजाहस्सरिभ्यष्टच् ।
'तत्पुरुषस्यादृच्—' इत्यन तत्पुरुषस्येत्यनुवृत्त पञ्चमीवद्वचनवन विपरिणत राजाहस्म-
सिम्य इदमन विरोध्यते । तदन्तविधि, तदाह—एतदन्तादिति । परमराज इति ।
परमरक्षामी राजा चेति विग्रह । समामान्तष्टच् । 'नन्तद्वित' इति द्वित् । अति-
रात्र इति । अतित्रान्ता राजानमिति विग्रह, 'अत्यादय—' इति ममाम । तच्च
मित्येव । कृष्णसग्न इति । वृष्णस्य सन्नति विग्रह ममामान्तष्टच् । 'यस्येति च'

वृत् । मनारमाया तु द्वयमचा लुगिति स्थितम् । द्वन्द्वार्थमिति । अहो रात्रिरिति
पठ्नीतत्पुरुषस्यामभवादिति भावः । ननु अह शब्दस्याहस्मन्त्यताया रात्रिशब्दस्य वा
रात्रिनृत्यताया गौणवमभवादहश्चागौ रात्रिश्चेति कर्मधारयाप्रस्थिति चेन्न । मुख्य-
सम्बन्धे गौणग्रहणायामान् । 'हमन्तसिद्धिरावहारात्रे च—' इत्यत्र द्वन्द्वे समामान्तदर्श-
नाच्च । अहोरात्र इति । 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवचत्वात् । 'स नपुंसकम्' इत्ये-
तदादिवा परत्वाद् 'रात्राहाहा—' इति पुस्त्वम् । एतेनैकवचत्वात् कर्त्तव्येति प्राचा

स्यान्, नान्यत्र । उत्तमाहः । द्वे अहनी भूतो द्व्यहीनः ऋतुः । तद्वितार्थे द्विगुः । 'तमधीष्टः—' (सू १७४४) इत्यधिकारे, 'द्विगोर्वा' इत्यनुवृत्तौ 'रात्र्यहस्संवत्स-
राच्च' (सू १७५१) इति खः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया अनित्यत्वान्नेह—मद्राणां
राज्ञो मद्रराज्ञी । ७९० अहोऽह एतेभ्यः । (५-४-८८) सर्वादिभ्यः पर-

इति इकारलोपः । अहप्रखोः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—टिलोपः स्यादिति ।
टेरित्यनुवर्तते, 'अल्लोपोऽनः' इत्यस्माद् लोप इति चेति भावः । 'नस्तद्धिते' इत्येव
सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह—नान्यत्रेति । एवकारस्तु अह एव टखोरिति विपरीत-
नियमव्यावृत्त्यर्थः । टखोरेवेति किम् ? अहानिवृत्तम् आह्निकम्, 'कालाट्ठम्' इत्यधिकारे
'तेन निवृत्तम्' इति ठञ् । टिलोपाभावादल्लोपः । टप्रत्यये उदाहरति—उत्तमाह इति ।
उत्तमं च तदहश्चेति विशेषणसमासः । 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' इति टच् । 'अहप्रखोरेव' इति
प्रकृतिसूत्रेण टिलोपः, 'रात्राहाहाः पुंसि' इति पुंस्त्वम् । खे उदाहरति—द्वे अहनी भूत-
इति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । भूतः परिक्रीत इत्यर्थः । द्व्यहीन इत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति—
तद्वितार्थे द्विगुरिति । कोऽत्र तद्धित इत्यत आह—तमधीष्ट इत्यादि । तथा च द्व्य-
हनुशब्दात् खस्य ईनादेशे 'अहप्रखोरेव' इति टिलोपे द्व्यहीन इति रूपमित्यर्थः । नन्वत्र
'अहोऽह एतेभ्यः' इत्यह्लादेशः कुतो न स्यात् । न च खे टिलोपविधिसामर्थ्यान्नाह्लादेश इति
वाच्यम्, अहीन इत्यत्र खे टिलोपविधेः चरितार्थत्वात्, इति चेत्, न—समासान्ते पर एवा-
ह्लादेशविधानात् । प्रकृते तु समासान्तविधेरनित्यत्वाद् 'राजाहस्सखिभ्यः—' इति न टच् । यद्यपि
उत्तमाह इत्यत्र द्व्यहीन इत्यत्र च 'नस्तद्धिते' इत्येव टिलोपः सिद्धः तथापि आह्निकमित्या-
दावावश्यकस्य नियमविधेर्विधिसूत्रेणापि प्रवृत्त्यभ्युपगमादिह तदुपन्यासः । ननु मद्राणां राज्ञी
मद्रराज्ञीत्यत्रापि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'राजाहस्सखिभ्यः—' इति टच्स्यादित्याशङ्क्याह—
लिङ्गेति । अनित्यत्वादिति । समासान्तप्रकरणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषा नेति
'इथाप्रातिपदिकात्' इत्यत्र भाष्ये उक्तत्वादिति भावः । मद्रराज्ञीति । न च टचि
सत्यपि 'यस्येति च' इतीकारलोपे मद्रराज्ञशब्दात् टिट्वाद् डीपि मद्रराज्ञीति निर्वाध-
मिति वाच्यम्, टचि हि सति 'भस्याढे तद्धिते' इति पुंवत्त्वे टिलोपे मद्रराज्ञी इति
स्यादिति भावः । अहोऽह एतेभ्यः । पूर्वसूत्रे अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्यशब्दा-

ग्रन्थः परास्तः । 'मासेन स्यादहोरात्रः' इत्यादिग्रन्थविरोधाच्च । सर्वरात्र इति ।
'पूर्वकालैक—' इति समासः । पूर्वरात्र इति । 'पूर्वापराधरोत्तरम्—' इत्येकदेशि-
समासः । यदा तु रात्रिशब्दस्यैकदेशे लक्षणां स्वीकृत्य कर्मधारयोऽभ्युपगम्यते तदा
पूर्वरात्रिरित्येव भवति । द्विरात्रमिति । 'संख्यापूर्वं रात्रं क्लोवम्' इति वक्ष्यते ।
अहप्रखोरेव । 'नस्तद्धिते' इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । एवकारस्त्वह एव टखयो-
रिति विपरीतनियमशङ्कानिर्वासार्थः । 'आत्माध्वानौ खे' इति प्रकृतिभावविधानेन
तन्निरासे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति भावः । टखोरेवेति किम्, अहानिवृत्तमाह्निकम् ।
'कालात्' इत्यधिकारे 'तेन निवृत्तम्' इति ठञ् । टिलोपाभावाद् 'अल्लोपोऽनः' इत्य-
कारलोपः । उत्तमाह इति । 'सर्वैकदेशसंख्यात—' इत्यत्र उत्तमशब्दस्यापाठादह्ला-

स्वाङ्गान्महादेशो स्यात् ममामान्ते पर । ७९१ अहोऽन्तात् । (८—४—७)
अन्तपुष्पस्याद्रेफात्परस्याहादेशस्य नस्य ण स्यात् । भवाल् । पूर्वाल् ।
सख्याताह । द्वयोरहामव 'काग्र' ट् । (मू १३८१) 'द्विगुणनपये'
(मू १०१०) इति ट्वा डुव , द्वयङ् । त्रियामन्त राट्वाप् , द्वयङ् । द्वयर्ह्य ।
निदष्टा । तत्र चकारेण मस्याव्यये अनुवृष्टः । अहोऽन्तवर्जं ते सर्वे एतच्छब्देन परामृश्यन्ते,
न तद्वहस्य, अहस्य-वात् परस्य अहस्यस्य तत्पुष्पे अमभवादित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—
सर्वादिभ्य इति । समामान्ते पर इति । एतत् तत् प्रकरणाल्लक्ष्यम् । अहोऽन्तात् ।
'पुष्पदासनायाम्— इत्यनं पुष्पदादियनुवृत्तम् अदन्तादियत्रान्वनि 'रपाभ्या ना ण—'
इति सूत्रं पकारवजननुवर्तते । पुष्पदादियननं पुष्पदास्यादिति विवक्षितम्, तदाह—
अदन्तपूर्वेति । तदन्तविधिनैव मिदं अतग्रहणं स्पष्टायम् । लनेषु अहम्भु भवा ल्वाल्
इत्यत्र णत्वाय पादियपि बाध्यम् । ममामान्ते पर इति किम् ? द्वे अहनी भृता द्वयहीन ।
अथ समामान्तविवेकनित्यत्वान् टजभाव अहादेशो न । सर्वाङ् इति । भवमिति विग्रह
'पुष्पका'— इति ममापे 'गजाहस्यस्त्रिभ्य—' इति टच्, अहादेश, णत्वम्, 'गजाहाहा—'
इति पुस्तकम् । पूर्वाङ् इति । समामादि सर्वाल्त्वत् । सरयाताह इति । मस्यातमहरिति
विग्रह । विरोपणममाम, टच्, अहादेश । निमित्ताभावात् णत्वम् । पुष्पपुष्पस्य त्वप्रे
व्यपते । मस्यापुष्पस्य उदाहरति—द्वयोरहोरित्यादि । द्वयह इति । तद्विधौ
द्विगु । टच्, तत्रा भवार्थे ट्, तस्य डुक्, अहादेश । प्रसङ्गादाह—त्रियामिति ।
द्वयहोति । द्वयारहामवैयथ्य । ट् डुक् च पूर्ववत् । 'अपरिमाणविम्ब— इति न
हीन् । ट्निमित्तम् नौप् नयनपरिमाणविम्बेत्यत्रात्तम् । त्वाट्त्वपुष्पमजनवान्
'टिड— शान न नौप् । वन्तुत्सु स्त्रीत्वमेवान नास्ति, रात्राहाहा पुमोपुक्तेरिति
चान्तुत्वर प्रसञ्जितम् । मस्यापुष्पस्यादाहरणान्तरमाह—द्वयहप्रिय इति । द्वे
देवा न । द्वयहीन इति । समामान्तविवेकनियत्रात् टच् । सति तु तस्मिन्हादश
प्रसज्येत । न च नान्तस्य च पर त्रिगुणविधिसामर्थ्यात् टजिति वाच्यम्, अहान
इत्यनं तस्य भावकागवान् । अनित्यत्वादिति । अथ च त्रिगु 'शक्तिगङ्गलाङ्कुश—'
इत्यनं घटाग्रहणम् । मद्राजोति । यद्यन टच् स्यात्तदा 'मम्याह—' इति पुवङ्गावे
टिलाप च मद्राजोत्यनिष्टस्य स्यादिति भावः । अहोऽह् एतेभ्य । एतच्छब्देन
'अह सर्वेषां—' इति सूत्रस्या परामृश्यन्ते । सूत्रं तु तस्मिन्ग्राह्याया निदिष्टाया
कारणं च मस्याव्यये अनुवृष्टं तत्र सर्वेषां बुद्धिमत्त्वावरोधेऽप्यहस्य इह न गृह्यते,
अमभवादिविशेषेणाह—सर्वादिभ्य इति । ममामान्ते पर इति । एतच्च
प्रकरणाल्लक्ष्यम् । भाष्ये तु अहादेशं प्रयाख्यात् 'अह एभ्य अच स्याद्वाज्वाह'
इति व्याख्यायाम्, 'अष्टवारेव' इति नियमादित्याभावे 'अल्पाज' इत्यकार-
रात्रासवाह इत्यादिस्वमिदं । रेफादिति । यदि तु लने अहम्भु भव इत्यादि-
बुष्पस्या ल्वाल् इत्यपि प्रयागास्ति, तर्हि पादियपि बाध्यम् । 'रपाभ्याम्— इय-
धिकारात् । ट्चाङ्गिति । अत्रा डुगिति वृत्तिकाराशुक्तमपुस्तकमिति भावः । प्रसङ्गादाह

अत्यहः । ९२ क्षुभ्नादिषु च (८—४—३९) एषु णत्वं न स्यात् । दीर्घाहो-
 प्रावृट् । एवं चैतदर्थमाह इत्यदन्तानुकरणकेशो न कर्तव्यः । 'प्रातिपदिकान्त—'
 अहनी प्रिये यस्पेति विग्रहः । 'तद्धितार्थ—' इत्युत्तरपदे द्विगुः, टच्, अह्लादेश इति भावः ।
 अव्ययपूर्वस्योदाहरति—अत्यह इति । अहरतिक्रान्त इति विग्रहः । 'अत्यादयः—' इति
 समासः । टच्, अह्लादेश इति भावः । क्षुभ्नादिषु च । दीर्घाहो प्रावृडिति । वर्पतौ
 प्रावृट्शब्दः स्त्रोलिङ्गः । 'स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूमि वर्पाः' इत्यमरः । दीर्घा-
 ण्यहानि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । 'अन उपधालोपिनोऽप्यतरस्याम्' इति डीप्, 'अल्लोपोऽनः'
 इत्युपधालोपः । 'अहोऽदन्तात्' इति णत्वं तु क्षुभ्नादित्वान्नेति भावः । ननु क्षुभ्नादिषु दीर्घा-
 होत्यस्य पाठो व्यर्थः, 'अहोऽदन्तात्' इत्यत्र हि अह इत्यदन्तात् पष्ठथर्थे प्रथमा । अदन्तपूर्व-
 पदस्थान्निमित्तात् परस्य अहशब्दस्य नस्य णत्वं स्यादिति तदर्थः । दीर्घाहोत्यत्र च अह्लादेश-
 स्थाप्रसक्त्या अदन्तत्वाभावादेव णत्वस्याप्राप्तौ किं तन्निवृत्त्यर्थेन क्षुभ्नादिपाठेनेत्यत आह—एवं
 चेति । एवं सति-दीर्घाहोशब्दस्य क्षुभ्नादिपाठे सति, एतदर्थम्—'अहोऽदन्तात्' इति णत्वनि-
 वृत्त्यर्थम्, अह इत्यस्य अदन्तत्वानुसरणं पष्ठथर्थे व्यत्ययेन प्रथमानुसरणं क्लेशावहं न कर्तव्यमि-
 त्यर्थः, क्षुभ्नादिपाठादेव णत्वनिवृत्तिसिद्धेरिति भावः । ननु दीर्घाहोत्यस्य णत्वाभावाय
 स्त्रियामिति । नन्विह स्त्रीत्वं दुर्लभं 'रात्राह्लाहाः पुंसि' इति वचनादिति चेत्,
 मैवम् । सर्वमहः सर्वाह्ण इत्यादावुपक्षीणस्य तद्वचनस्य लुप्ततद्धितायामप्रवृत्तेः । 'लुपि
 युक्तवत्—' इति लिङ्गातिदेशो ह्यत्र प्रमाणम् । प्राकृतलिङ्गानुशासनानां लुप्तप्रत्ययेषु
 प्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यापत्तेः । अत एव लवणः सूपः, लवणा यवागूरित्यादौ न क्लीबत्वम् ।
 किं च 'द्विषुप्राप्तापन्ना—' इत्यादिना परवल्लिङ्गत्वे प्रतिपिद्धे तदपवादस्य 'रात्राह्लाहाः—'
 इत्यस्याप्राप्तिरेवेति द्वयहशब्दोऽयं विशेष्यनिघ्न एव, न तु नियतपुंलिङ्गः । एवं चात्र
 भवार्थकतद्धिते लुप्तेऽपि 'यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी' इति न्यायेन भावार्थ-
 वत्तन्निष्ठस्त्रीत्वाभिधानमपि न्याय्यमेवेति दिक् । टाविति । न चेह ठञन्तत्वाद् डीप्
 स्यादिति शङ्क्यम्, ठञो लुप्तत्वात् । न च प्रत्ययलक्षणम्, वर्णाश्रयत्वात् । ठञो
 योऽकारस्तदन्तान्डीविति तत्र व्याख्यातत्वात् । अत एव वृत्तिकाराद्युक्ताणो लुक्पक्षे-
 ऽपि न डीप्, 'अण्योकारः' इति तत्र व्याख्यातत्वात् । न चैवमपि टञन्तत्वान्डीप्
 स्यादेवेति वाच्यम्, टच्ः समासान्ततया तदन्तस्य तद्धितार्थं प्रत्युपसर्जनत्वात् । अत
 एव हि आपिशलिना प्रोक्तमधीयाना ब्राह्मणी आपिशलेत्युदाहृतं भाष्ये । 'द्विगोः' इति
 डीप् तु न शङ्क्य एव, 'अपरिमाण—' इति निषेवात् । अतएवेवात्र युक्तस्तथैवोदाह-
 रति—द्वयहेति । 'अहोऽह—' इति सूत्रे अह्लादेशं प्रत्याख्याय 'अच्प्रत्ययव—' इत्य-
 तोऽचमनुवर्त्य 'टजपवादोऽच्' इति व्याचक्षाणस्य भाष्यकारस्य मते तु निर्विवाद
 एवात्र टाप् । कथं तर्हि कालनिर्णयदीपिकायां द्वयहनीति प्रयोग इति चेत् । अत्राहुः—
 द्वे अहनी यस्यां तिथाविति बहुव्रीहौ नान्तलक्षणो डीव् बोध्यः । द्वयोरहोर्भव इति
 व्याख्यानग्रन्थस्तु फलितार्थकथनपरतया ज्ञेय इति । संख्यादिभिन्नस्य तत्पुरुषस्य

(सू १०५५) इति णत्ववारणाय धुम्नादिषु पाठस्यावश्यकत्वात् । अदन्तादिति तपरकणानह—नरागतमहं पराह्ण । ७९३ न सख्यादे समाहारे । (५—४—८९) समाहारे वतमानस्य सख्यादेरह्वादेशो न स्यात् । 'सख्यादे' इति स्पष्टायन । द्वयोरह समाहारो द्वयह । त्र्यह । ७९४ उत्तमैकाभ्या च । (५—४—९०) आभ्यामह्वादेशो न । उत्तमशब्दाज्ज्यार्थः । पुरायशब्दमाह । 'पुण्यैकाभ्याम् इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुण्याहम् । मुदिनाहम् । मुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । एकाह । 'उत्तमग्रहणमुपात्यस्यापि मग्राहार्थम् इत्येके । सख्याताह । ७९५ अप्रारयायामुरस । (५—४—९३) टक्ष्यात् । अश्वानामुर इव अश्वोरमम् । मुखोऽत्र इत्यर्थः । ७९६ अनोश्मायस्सरसा जातिसज्ञयो । (५—४—९४) टक्ष्याज्जानौ मज्ञाया च । उपानमम्, अमृताश्म, कालायसम्,

त्रि धुम्नादिपाठाभ्युपगम्यताम् उत अह इत्यस्य अदन्तत्वमित्यन विनिगमनाविरह इत्यन आह—प्रातिपदिकान्तेति । अय 'अहोऽदन्तात्' इत्यन पूर्वपदविरोपणे अदन्तादिति तपरत्वस्य प्रयोजनमाह—अदन्तादिति । पराह्वा इति । 'प्रादयो गताद्यर्थे—' इति ममास, टच्, अव्ययात्परत्वादह्वादेशः । परेति पूर्वपदस्यादन्तत्वाभावात् न णत्वमिति भावः । न सरयादे समाहारे । अह्वादेश इति । 'अह्वा ह—' इत्यनस्तदनुवृत्तेरिति भावः ननु सख्यादिभिन्नस्य तत्पुरुषस्य समाहारे अभावादेव सिद्धे सख्यादेरिति व्यथमित्यत आह—स्पष्टार्थमिति । द्वयह इति । समाहारे द्वयु । टच्, 'रात्राहा—' इति पुस्त्वम् । सख्यादिवाप्राप्तस्य अह्वादेशस्य निषेधः । त्र्यह इति । त्रयाणामह्ना समाहार इति विग्रहः । समासादि द्वयहवत् । उत्तमैकाभ्या च । ननु उत्तमशब्दात्परस्याह्वादेशस्य अह्वादेशाप्रसङ्गेऽन्तमग्रहणं ध्यर्थमित्यत आह—उत्तमशब्द इति । उत्तमशब्दः श्रुत्ये वर्तते । यथा द्वादशाहे 'उदयनीयानिरात्र उत्तममह' इति अन्त्यमिति गम्यते । 'अहस्तैवैकदेशमस्यात्-पुण्याद—' इत्युपात्तेषु अन्त्यः पुण्यशब्दो विवक्षित इत्यर्थः । तर्हि पुण्यैकाभ्याम् इत्येव कुत न सूत्रितमित्याशङ्क्य स्वतन्त्रेच्छत्वा महर्पेरित्याह—पुण्यैकाभ्यामित्येवेति । पुण्याहमिति । पुण्यमहरिति विग्रहः विशेषणसमास, टच्, टिलोप, 'पुण्यमुदिनाभ्या च' इति नपु सकत्वम् । एकाह इति । एकमहरिति विग्रहे 'पूर्वकाल—' इति समासः । टच् टिलापः । उपान्त्यस्यापीति । लक्षणयेति शेषः । पुण्येत्यनुक्त्वा उत्तमग्रहणमेव लक्षणागोजम्, उत्तम च एक चेति द्वन्द्वः, सौत्र द्विवचनमिति भावः । सख्याताह इति । मख्यानमहरिति विग्रहः विशेषणममाम, टच् टिलोपः । 'रात्राहा—' इति पुस्त्वम् । उपान्त्य—सख्यानशब्दपूर्वकत्वाद् नाह्वादेशः । अप्रारयायामुरस । शेषश्रुत्येन सूत्र व्याचष्टे—टच् स्यादिति ।

समाहारे वृत्त्यनमवादाह—स्पष्टार्थमिति । पुण्याहमिति । 'पुण्यमुदिनाभ्याम्—' इति द्वीमव कथ्यति । उपान्त्यस्यापीति । यथा 'प्रथमयो—' इति प्रथमाद्वितीय-योऽग्रहणं द्विवचननिर्देशान्, तथापि उत्तमग्रहणसामर्थ्यादन्त्ययोर्द्वयाग्रहणम् । उत्तमौ चैव चेति विग्रहे सौत्र द्विवचनमिति तेषामाशयः । अप्रारयायाम् । पञ्चम्यर्थे

मण्डूकसरसम् इति जातिः । महानसम्, पिण्डाश्मः, लोहितायसम्, जलसरसम् इति संज्ञा ।
 ७९७ ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः । (५-४-९५) ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः । साधारण
 इत्यर्थः । कुट्वां भवः कौटः, स्वतन्त्रः । स चासौ तक्षा च कौटतक्षः । ७९८ अतेः शुनः ।
 (५-४-९६) अतिश्वा वराहः । अतिश्वी सेवा । ७९९ उपमानादप्राणिषु । (५-४-९७)
 अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्टस्यान् । आकर्षः श्वेवाकर्षश्च । अप्राणिषु किम्—
 वानरः श्वेव वानरश्वा । ८०० उत्तरमृगपूर्वाच्च सकथनः । (५-४-९८) चादुपमानात् ।
 उत्तरसकथम् । मृगसकथम् । पूर्वसकथम् । फलकमिव सकथ्य फलकसकथम् ।

पञ्चम्यर्थे सप्तमी । अग्रं प्रधानं तद्वाची य उरश्शब्दः तदन्तात् तत्पुरुषात् टच् स्यादित्यर्थः ।
 'अग्रयाख्यायाम्' इति पाठान्तरम् । अग्रं भवमग्रथम्, मुख्यमिति यावत् । अश्वानामुर इवेति ।
 उरो यथा प्रधानं तथेत्यर्थः । उरश्शब्दस्य मुख्ये वृत्तौ लक्षणावीजमिदम् । अश्वोरसमिति ।
 उरश्शब्देन मुख्यवाचिना पृष्ठीसमासः, टच्, 'परवल्लिङ्ग-' इति नपुंसकत्वम् । अग्राख्यायामिति
 किम् ? देवदत्तस्योरः देवदत्तोरः । अनोऽश्मायस् । उपानसमिति । उपगतमन इति
 प्रादिसमासः । अमृताश्म इति । अमृतः अश्मेति विग्रहः । टचि, टिलोपः । कालायस-
 मिति । कालम् अय इति विग्रहः, टच् 'परवल्लिङ्गम्-' इति नपुंसकत्वम् । मण्डूकसरस-
 मिति । पृष्ठीसमासः । टच् । जातिविशेषा एते । महानसम्, पिण्डाश्मः, लोहितायसम्,
 जलसरसमिति संज्ञाविशेषाः । ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः । आभ्यां टजिति ।
 ग्रामकौटाम्यां परो यस्तक्ष्णशब्दः तदन्तात्तत्पुरुषाट्च् स्यादित्यर्थः । ग्रामतक्ष
 इति । टचि टिलोपः । साधारण इति । ग्रामे यावन्तो जनाः सन्ति तावतां
 विवेय इत्यर्थः । कुट्यां भव इति । कुटीमेकां क्रयादिना सम्पाद्य तत्र यो वसति,
 न तु परकीयभूमिप्रदेशे, स कौट इत्यर्थः । फलितमाह—स्वतन्त्र इति । कौट-
 तक्ष इति । टचि, टिलोपः । अतेश्शुनः । अतीत्यव्ययात् परो यः श्वन्शब्दः,
 'तदन्तात्तत्पुरुषाट्जित्यर्थः । अतिश्व इति । श्वानमतिक्रान्त इति विग्रहः । अत्यादय
 इति समासः । टचि, टिलोपः । श्वापेक्षयाधिकवेगवान् वराह इत्यर्थः । अतिश्वी
 सेवेति । श्वानमतिक्रान्तेत्यर्थः, श्वापेक्षया नीचा सेवेति यावत्, टच्, टिलोपः ।
 टित्वात् डीप्, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । उपमानादप्राणिषु । आकर्ष श्वेवेति ।
 आकर्ष्यते कुसूलादिगतवात्यमनेनेत्याकर्षः, पञ्चाङ्गुलो दारविशेषः । 'उपमितं व्याघ्रा-
 दिभिः-' इति समासः । टच्, टिलोपः, आकर्षश्च इति रूपम् । उपमानात् किम् ?
 शुनो निष्क्रान्तो निश्वा । उत्तरमृग । उत्तर, मृग, पूर्व एभ्य उपमानाच्च परो यः
 सकथ्यशब्दः तदन्तात्तत्पुरुषाट्च् स्यादित्यर्थः । उत्तरसकथमिति । उत्तरं सकथीति
 विग्रहः । पूर्व सकथीति विग्रहे 'पूर्वकाल-' इति समासः । फलकसकथमिति । फल-

सप्तमी । अग्रं प्रधानम् । अग्रवाची य उरः शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्च् स्यात् । अग्रा-
 ख्यायां किम्, देवदत्तस्योरो देवदत्तोरः । ग्रामकौटाभ्याम् । 'जातिसंज्ञयोः' इति
 नानुवर्तते । ग्रामेति किम्, राजस्तक्षा राजतक्षा । अतिश्व इति । श्वानमतिक्रान्तो

८०१ नावो द्विगो (५-४-१९) नौशब्दान्ताद् द्विगोष्टस्यात्, न तु तद्धितलुक् । द्वाभ्या
नौभ्यामागता द्विनावरूप्य । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' (सू १०८०) इत्यत्र अचि इत्यस्यापनपण्याद-
लादेर्न लुक् । पञ्चनावप्रिय । द्विनावम् । त्रिनावम् । अनद्धितलुकीति किम्-पञ्चभिर्नौभि
क्रीत पञ्चनौ । ८०२ अर्धाञ्च । (५-४-१००) अर्धाम्नावष्टस्यात् । नावाऽर्धम् अर्धना-
वम् । क्लीबत्वं लाकात् । ८०३ रयार्या प्राचाम् । (५-४-१०१) द्विगारर्थाच्च खाय-
ष्ट्वा स्यात् । द्वितारम्, द्वितारि । अर्धत्वारम्, अर्धत्वारी । ८०४ द्वित्रिभ्यामञ्जले ।
(५-४-१०२) टज्वा स्याद् द्विगौ । द्वयञ्जलम्, द्वयञ्जलि । अनद्धितलुकीत्येव ।

कमिय मक्यीति विग्रह मयूरव्यस्तवादित्वान् समाम । सर्वत्र टच्, निलोप । नावो द्विगो ।
न तु तद्धितलुकीति । 'गोरतद्धितलुकि' इत्यता मण्डूकश्रुत्या तदनुवृत्तेरिति भाव ।
द्विनावरूप्य इति । तद्धितार्थे समाम, टच्, आवादेश । हेतुमनुष्येभ्यामन्यतरस्या रूप्य ।
तस्य 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इयि टुकमाशङ्क्याह—द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्रेति । अपकर्षणा-
दिति । 'गात्रज्जगचि' इत्युत्तरसूत्रादित्यर्थ । पञ्चनावप्रिय इति । पञ्च नाव प्रिया यस्मेति
विग्रह द्विगु, टच्, आवादेश, 'स नपुसकम्' इति नपुसकत्वम् । द्विनावमिति । तिष्ठणा
नाव समान्तर इति विग्रह, द्विनाववत् । पञ्चनौरिति । तद्धितार्थे समास । आर्होऽपष्टक्,
'अध्यर्ध-' इति लुक् । अर्धाञ्च । अर्धशब्दान् परो या नौशब्द तदन्तान् तत्पुरुषाट्ठजि-
त्यर्थ । अर्धनावमिति । 'अर्धं नपुसकम्' इति समास, टच्, आवादेश । अत्र
'परवलिङ्गम्-' इति स्त्रीत्वमाशङ्क्याह—क्लीबत्व लोकादिति । रयार्या प्राचाम् ।
खारीशब्दान्ताद् द्विगा, अर्धपूर्वकाद् खारीशब्दान्तात्तत्पुरुषान्चेत्यर्थ । द्वितार-
मिति । द्वया खार्यो समान्तर इति विग्रह द्विगु । टच्, 'यस्मेति च' । 'स नपुस-
कम्' इति नपुसकत्वम् । टज्मात्रपक्षे 'स नपुसकम्' इति नपुसकत्वात्तपुसकह्रस्व ।
अर्धत्वारमिति । खार्या अर्धमिति विग्रह । 'अर्धं नपुसकम्' इति समास, टच्,
'यस्मेति च' । क्लीबत्व लाकात् । अर्धत्वारीति । पूर्ववत् समाम । टज्मात्रपक्षे
'परवलिङ्गम्-' इति स्त्रीत्वम् । एकविंशत्तावपष्टयन्त्वचनादुपसर्जनं वामावात्तह्रस्व
अर्धत्वारि इति । क्वचिद्ध्रस्वान्नपाठ, तदा क्लीबत्व लोकात्, ततो नपुसक
ह्रस्व । द्वित्रिभ्यामञ्जले । शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे—टज्वा स्यादिति । द्विगा
विति । द्वयञ्जलमिति । द्वयारञ्जत्या समान्तर इति विग्रह द्विगु, टच्, 'यस्मेति

चदनेत्यर्थ । अतिश्वीति । नीचेत्यर्थ । आकर्ष श्वेति । 'उपमित व्याघ्रादि-'
इति समाम । आकृष्यतेनेन खनादिगत घायमित्याकर्षं वाष्टविशेष । उपमाना-
त्वम निष्क्रात शुना निदस्वा । फलसकथमिति । अत्र एव ज्ञापकादमायाय-
वचनेनायुपमानस्य समाम इति माधव । द्विनावरूप्य इति । हेतुमनुष्येभ्य-
इति रूप्य । पञ्चनौरिति । आर्होऽपष्टक् । 'अध्यर्धपूर्व-' इति लुक् । रयार्या ।
द्विगोरिति । खारीशब्दान्ताद् द्विगारित्यर्थ । अर्धत्वारमिति । अर्धनावमिव

द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो द्व्यञ्जलिः । ८०५ ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् । (५—४—१०४) ब्रह्मान्तात्पुरुषादृक्ष्यात्समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत्, सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः । ८०६ कुमहद्ब्रह्मामन्यतरस्याम् । (५—४—१०५) आभ्यां ब्रह्मणो वा टक्ष्यात्तत्पुरुषे । कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः, कुब्रह्मा । ८०७ आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः । (६—३—४६) महत् आकारो-

च 'स नपुंसकम्' । द्व्यञ्जलीति । समाहारे द्विगुः । टजभावे सति नपुंसकह्रस्वत्वम् । अतद्वितलुकीत्येवेति । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । अञ्जलिभ्यां क्रीत इति । अञ्जलिशब्दः अञ्जलिपरिमितवान्यादौ वर्तते, केवलस्याञ्जलेः मूल्यत्वासम्भवात् । परिमाणत्वात् ठञ् । 'अध्यर्ध-' इति तस्य लुक् । ब्रह्मणो जानपदाख्याम् । जनपदे भवो जानपदः, भाव-प्रधानो निर्देशः । तस्य केनाख्येत्याकाङ्क्षायां प्रकृतत्वात् समासेनेति लभ्यते, तदाह—समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेदिति । जानपदत्वमित्यनन्तरं ब्रह्मण इति शेषः । सुराष्ट्रे ब्रह्मेति । ब्रह्मशब्दोऽत्र पुंल्लिङ्गः । ब्रह्मा विप्रः । 'वेदास्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' इत्यमरः । सप्तमीति योगविभागात् समासः टच्, टिलोपः, परवल्लिङ्गम्—' इति पुंस्त्वम् । जानपदेति किम् ? देवब्रह्मा नारदः । कुमहद्ब्रह्मामन्यतरस्याम् । कुब्रह्मेति । टजभावे रूपम् । 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । कुब्रह्म इति । टचि रूपम्, टिलोपः । अथ महत्पूर्वस्य टज्विकल्पमुदाहरिष्यन् विशेषमाह—आन्महतः । 'अलुगुत्तरपदे इत्युत्तरपदाधिकारस्थमिदं सूत्रम् । उत्तरपदे इत्यनुवृत्तं समानाधिकरणपदे अन्वेति, न तु जातीय इति, तस्य प्रत्ययत्वात्, तदाह—महत् आत्त्वमित्यादिना । महाब्रह्म इति । महान्धासौ ब्रह्मा चेति विग्रहः । 'सन्महत-' इत्यादिना समासः । आत्त्वम् । सवर्णदीर्घः । 'कुमहदभ्याम्-' इति टच् । टिलोपः, 'परवल्लिङ्गम्-' इति पुंस्त्वम् । महा-ब्रह्मेति । टजभावे आत्वे रूपम् । अथ प्रसङ्गादुक्तमात्त्वविधिं प्रपञ्चयिष्यन् समानाधिकरणे पुनरुदाहरति—महादेव इति । जातीये उदाहरति—महाजातीय इति । महत्सदृश इत्यर्थः । प्रकारवचने जातीयर्, आत्त्वम्, सवर्णदीर्घः । समानाधिकरणे किमिति । 'आन्महतां जातीये च' इत्येवास्तु । चकारादुत्तरपदसमुच्चये

क्लीवत्वं लोकात् । अर्धखारीति । 'परवल्लिङ्गम्-' इति स्त्रीत्वम् । टच्वा स्याद् द्विगा-विति । द्विगाविति किम्, द्वयोरञ्जलिः द्व्यञ्जलिः । द्व्याञ्जलिमिति । समाहारे द्विगुः । अतद्वितलुकीत्येवेति । एतच्च पूर्वसूत्रेऽपि बोध्यम् । अञ्जलिभ्यां क्रीत इति । नात्राञ्जलिः पाणिद्वयम्, तस्य मूल्यत्वासम्भवात्, किं तु अञ्जलिपरिमितो ब्रह्मादि-विवक्षितः । ततश्च परिमाणत्वाद् द्व्यञ्जलिरित्यत्र ठञ् । तस्य तु 'अध्यर्धपूर्व-' इति लुक् । ब्रह्मणो । जनपदे भवो जानपदः । 'द्व्येकयोः-' इतिवद्भावप्रधानो निर्देशस्तस्या-ख्यायां प्रत्यासत्त्या समासेनेत्येतल्लभ्यते, तदाह—समासेन जानपदत्वमिति । कस्येत्याकाङ्क्षायां संनिधानाद् ब्रह्मण इति लभ्यते । सुराष्ट्रब्रह्म इति । 'सप्तमी' इति योगविभागात्समासः । जानपदेति किम्, देवब्रह्मा नारदः । कुब्रह्म इति । ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्शब्दः । आन्महतः । तकार उच्चारणार्थः, न तु सवर्णदेशार्थं

ऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे जानीये च परे । महाब्रह्म, महाब्रह्मा । महादेव । महाजातीय । समानाधिकरणे किम्—महत मेवा महत्सेवा । लाक्षणिक विहाय प्रतिपदोक्त 'सम्भहत—' (सू ७४०) इति ममासो ग्रहीष्यत इति चेत्, महाबाहु न च्यात् । तस्मात् 'लक्षणप्रतिपदोक्तया प्रतिपदोक्तस्य—' (प ११४) इति परिभाषा नेह प्रवर्तते, समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात् ।

सति महत् आत्वं स्याद् उत्तरपदे जानीये च परत इत्यर्थोऽन्तादेशः महादेव इत्यादिनिश्चेति सामानाधिकरण्येनति प्रश्नः । महत् सेवा महत्सेवेति । अत्र पठ्यो ममामे आत्वं निवृत्त्यर्थं समानाधिकरणग्रहणमिति भावः । ननु पठ्योसमासा लाक्षणिक, समस्यमानसद्विशिष्य अनुच्चार्यं सामान्यशान्न एव निर्वर्तितत्वात् । 'सम्भहत—' इत्ययं समासस्तु सन्महदादिशब्द समस्यमान विशिष्योच्चार्यं विहितत्वात् प्रतिपदात् । ततश्च लक्षणप्रतिपदात् परिभाषया 'आमहतो जानीये च' इत्यत्र 'सम्भत—' इति प्रतिपदोक्तसमासात्तरपदग्रहणे सति तत एव पठ्योसमासोत्तरपदनिर्वाहसमवाह्यमेव समानाधिकरणग्रहणमिति शङ्कते—लाक्षणिकमित्यादिना । परिहरति—महाबाहुर्न स्यादिति । महान्तौ बाहु यस्येति विग्रहः । अस्य समामस्य 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सामान्यविहितत्वात् प्रतिपदात्त्वाभावात्तदुत्तरपदे परे आत्वं न स्यात्, अत्र समानाधिकरणग्रहणमित्यर्थः । ननु कृतेऽपि समानाधिकरणग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वाद महाबाहुरित्यत्रात्वं न स्यादेवेत्यत आह—तस्मादिति । तच्छब्दार्थमाह—समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यादिति । एव च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा बाधित्वा लाक्षणिकस्यापि ग्रहणार्थं समानाधिकरणग्रहणमिति भावः । न च सुमहान्तौ बाहु यस्य स सुमहानाहुरित्यत्र क्यमात्त्वम् । आत्त्वविवे पदाङ्गाधिकारस्यत्वाभावेन तदन्तविध्यभावादिति वाच्यम्, उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदस्य महता विशेषणे सति तदन्तविधिलाभान् । परममहत्परिमाणवानित्यत्र तु महत् परिमाण महत्परिमाणम्, परम महत्परिमाणमिति पठ्योसमासगर्भं कर्मधारय इति दिक् । ननु

इत्याह—आकारोऽन्तादेशः स्यादिति । इहोत्तरपदाधिकारे पूर्वपदमाश्लिष्यते । तच्च महता विशेषितमिति तदन्तविधिर्न्यते । 'ग्रहणवता—' इति निषेधस्तु प्रत्ययविधिविषय इत्युक्तत्वात् । तेन महाबाहुवदतिमहाबाहुरिति प्रयोगा भवति । परममहत्परिमाणमित्यत्र तु परममहता द्रव्यस्य परिमाणमिति पठ्योत्तत्पुरुषोऽग्न्युपगम्यत इति न तत्रात्रप्रगतिरिति वृद्धा । यत्तु वर्धमानेनोक्तम्—'इष्टकेषीकामालानाम्—' इत्यत्र तदन्तविध्युत्तरपदस्यानमामध्यादुत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिरिति, तेन परममहत् आवं नेति, तद्व्याप्यवैष्यविरुद्धम् । तथा हि 'येन विधि—' इति सूत्रे पदाधिकारे प्रयोजननिष्ठवचिनं शक्येष्टवचिनमिति भाष्ये उदाहृतम्, वैयर्थेन च पदशब्देन उत्तरपद गृह्यत इति व्याख्यानम् । एतदेवार्थं वाशिकायामुपनिषदम्, न तु 'इष्टकेषीका—' इत्यत्र वायापनानमुपसंख्यानमस्ति । ननु प्रतिपदोक्तसमामे यदुत्तरपद तस्मिन्नेव परे ग्राह्य स्यान्नान्यत्रेति विमनन समानाधिकरणग्रहणेनत्यत्र आह—महाबाहुरिति । यदुदाहरितम्, स च सामान्यशान्ननिवृत्तत्वाल्लाक्षणिक इति भावः ।

‘आत’ इति योगविभागादात्वम्, ‘प्रागेकादशभ्यः—’ (सू १९९५) इति निर्देशाद्वा, एकादश । महतीशब्दस्य ‘पुंवत्कर्मवारय—’ (सू ७४६) इति पुंवद्भावे कृते आत्वम्, महाजातीया । ‘महत आत्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्भावरश्च’ (वा ३९५०) । असामानाधिकरण्यार्थमिदम् । महतो महत्या वा घासो महाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः । ‘अष्टनः कपाले हविषि’ (वा ३९५१) अष्टाकपालः । ‘गवि च युक्ते’ (वा ३९५२) । गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गभ्ये अष्टन आत्वं स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । अष्टागवं शकटम् । ‘अचप्रत्यन्वव—’ (सू ९४३) इत्यत्र ‘अच्’ इति योगविभागाद्बहुव्रीहावप्यच् । अष्टानां गवां समाहारोऽष्टगवम्, तद्युक्तत्वाच्छकटमष्टागवमिति वा । ८०८ द्व्यष्टनः

‘आन्महतः—’ इत्यत्र महत् एव ग्रहणाद् ‘द्व्यष्टनः—’ इत्युत्तरसूत्रे द्व्यष्टनोरेव ग्रहणाद् एकादशेत्यत्र कथमात्वमित्यत आह—आदिति । योगविभागादात्वमिति । योगविभागस्य भाष्यादष्टत्वादाह—प्रागेकादशभ्य इति । निर्देशाद्वेति । एकादशेति । एकश्च दश चेति द्वन्द्वः । एकाधिका दशेति वा । आन्महत इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया महतीशब्दस्यापि जातीयर्प्रत्यये परे महतीजातीयेति स्यादित्यत आह—महतीशब्दस्येति । न च परत्वात्पुंवत्त्वं बाधित्वा आत्वं स्यादिति वाच्यम्, ‘आन्महतः—’ इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषा न प्रवर्तत इति ड्याप्सूत्रे भाष्ये उक्तत्वादिति भावः । महत् आत्त्व इति । घास, कर, विशिष्ट एषु परतो महत् आत्वं पुंवत्त्वं च वक्तव्यमित्यर्थः । ननु ‘आन्महतः—’ इत्यात्वे ‘पुंवत्कर्मवारय—’ इतिपुंवत्त्वे च सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—असामानाधिकरण्यार्थमिदमिति । महाकर इति । महतो महत्या वा कर इत्यर्थः । महाविशिष्ट इति । महतो महत्या वा विशिष्टः, अधिक इत्यर्थः । अष्टन इति । कपाले उत्तरपदे हविषि वाच्ये अष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । अष्टाकपाल इति । अष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश इत्यर्थे तद्धितायै द्विगुः । ‘संस्कृतं भक्षाः’ इत्यण् । ‘द्विगोर्लुङनपत्ये’ इति लुक् । आत्वं सवर्णदीर्घः । गवि च युक्त इति । वार्तिकमिदम् । तत्सूचयितुमाह—वक्तव्यमित्यर्थ इति । अष्टागवं शकटमिति । अष्टौ गावो यस्येति बहुव्रीहिः । आत्वम्, सवर्णदीर्घः । अष्टभिर्गोभिर्युक्तमित्यर्थः । ननु ‘गोरतद्धितलुकि’ इति टञ्जिघेस्तत्पुरुषमात्रविषयत्वाद् अष्टागवमिति कथमित्यत आह—अचप्रत्यन्ववेत्यत्रेति । तत्पुरुषत्वे अष्टगवशब्दजन्त एवेत्याह—अष्टानामिति । तथा च समाहारद्विगोस्तत्पुरुषत्वाद् ‘गोरतद्धितलुकि’ इति टच् सुलभ इत्यर्थः । नन्वष्टानां गवां समाहार इत्यर्थे शकटे कथमन्वयः, युक्तार्थवृत्तित्वाभावात्, कथं वा आत्वमित्यत आह—तद्युक्तत्वादिति । समाहारद्विगुरूपतत्पुरुषादृच व्युत्पन्नस्य अष्टगवशब्दस्य लक्षणाया अष्टभिर्गोभिर्युक्ते वर्तमानस्य आत्वमित्यर्थः । द्व्यष्टनः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—आत्स्यादिति । द्विशब्दस्य अष्टशब्दस्य च संख्यावाचक उत्तरपदे

अष्टनः कपाल इति । कपाले उत्तरपदे हविषि वाच्ये अष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । अष्टाकपाल इति । ‘संस्कृतं भक्षाः’ इत्यणो ‘द्विगोर्लुङनपत्ये’ इति लुक् ।

सत्यायामबहुव्रीहशीत्योः । (६-३-४७) आत्स्यात् । द्वौ च दश च द्वादश ।
 द्व्यधिका दशेति वा । द्वाविंशति । अष्टादश । अष्टाविंशति । अबहुव्रीहशीत्योः
 किम्-द्विधा, द्व्यशीति । 'प्राक्शतादितिवक्तव्यम्' (वा ३९५३) नेह-
 त्रिंशतम्, द्विसहस्रम् । ८२५ त्रेस्त्रय । (६-३-४८) त्रिशब्दस्य त्रयस् स्यात्पूर्वत्रियये ।
 त्रयोदश । त्रयोविंशति । बहुव्रीहौ तु निर्देश त्रिदशा ।
 सुजर्थे बहुव्रीहि । अशीतौ तु अशीति । प्राक्शतादित्येव, त्रिंशतम् ।
 त्रिसहस्रम् । ८१० विभाषा चत्वारिंशत्पञ्चमृतौ सर्वेषाम् । (६-३-४९)
 द्व्यष्टनास्वेव प्रागुक्ते वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत्, द्वाचत्वारिंशत् ।

परे आत्स्यात्, न तु बहुव्रीहशीत्योरित्यर्थः । द्विशब्दस्योदाहरति—द्वादशेति ।
 द्वौ च एकश्च द्व्येका, द्व्यधिक एक द्व्येक इत्यादौ तु नास्ति, 'एवादिनवान्तानां परस्पर
 द्वन्द्वनत्पुरुषो न स्तः' इति 'चायँ-इति सूत्रे माप्ये ध्वनितत्वादिति शब्देन्दुरोखरे
 स्थितम् । द्वाविंशतिरिति । द्वौ च विंशतिश्चेति समाहारखण्डः । 'स नपुंसकम्'
 इति द्वौत्वं तु न । किंतु लोकान् स्त्रीत्वम् । इतरेतरयागस्तु न, अनभिधानात् ।
 द्व्यधिका विंशतिरिति तत्पुरुषो वा । अष्टाष्टशब्दस्योदाहरति—अष्टादशेति ।
 अष्टौ च दश चेति द्वन्द्वः । अष्टाधिका दशेति वा । अष्टाविंशतिरिति । अष्टौ
 च विंशतिश्चेति समाहारखण्डः । स्त्रीत्वं लोकान् । अष्टाधिका विंशतिरिति वा ।
 द्वित्रा इति । द्वौ वा त्रयो वेति विग्रहः । 'सख्याव्यय-' इति बहुव्रीहि । 'बहुव्रीहौ
 संख्येये ङच्' इति ङच् । बहुव्रीहित्वाद् द्विशब्दस्य आत्वं न । द्व्यशीतिरिति । द्वौ
 चाशीतिश्चेति समाहारखण्डः । स्त्रीत्व लोकान् । द्व्यधिका अशीतिरिति वा । अत्राशीति-
 परकत्वाद् द्विशब्दस्यात्वं न । प्राक्शतादिति । 'द्व्यष्टन सख्यायाम्-' इत्येतत्
 शतप्रभृतिमस्याशब्दे परे न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । द्विशतमिति । द्वौ च शत चेति
 समाहारखण्डः । द्व्यधिक शतमिति वा । एवं द्विसहस्रमित्यत्रापि । त्रेस्त्रयः । सवि-
 वेलादिषु त्रयोदशेति पाठान् सकारान्तोऽप्यमादेशः इत्याह—त्रयस्स्यादिति । पूर्व-
 विषय इति । प्राक्शतान् संख्याशब्दे उत्तरपदे परत, न तु बहुव्रीहशीत्योरि-
 त्यर्थः । त्रयोदशेति । त्रयश्च दश चेति, त्र्यधिका दशेति वा विग्रहः । सुष्ठुवि-
 त्रिशब्दस्य त्रयम्, स्त्वम्, उत्त्वम्, आदृष्टम् । एवं त्रयोविंशतिरित्यपि । त्रिदशा
 इति । त्रिरावृत्ता दशेत्यर्थः । 'बहुव्रीहौ संख्येये ङच्-' इति ङच् । तन्त्रि त्रि-
 त्वस्य 'संख्याया क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वमुच्' 'द्वित्रिचतुर्भ्यं सुच्' इति सुजन्तत्वात्
 समानेऽपि सुच् । अत्रानातिरित्यत्र आह—सुजर्थे बहुव्रीहिरिति । सुजर्थे क्रिया-
 भ्यावृत्तौ लक्षणया विद्यमानस्य त्रिशब्दस्यैवात्र 'संख्याव्यय-' इति बहुव्रीहिः, न तु
 सुजन्तस्येत्यर्थः । त्र्यशीतिरिति । त्र्यधाशीतिश्चेति समाहारखण्डः । स्त्रीत्वं
 लोकान् । त्र्यधिकाशीतिरिति वा । त्रिशतमिति । त्रयश्च शत चेति समाहारखण्डः,
 त्र्यधिक शतमिति वा । एवं त्रिसहस्रमित्यपि । विभाषा चत्वारिंशत् । व्यग्रहि-

'अर्धधंपूर्व-' इत्यनो लुगिति केषाचिद् व्याख्यानं तु ग्रामादिवम्, 'संस्कृतम्-' इत्यपि
 अनाहोयत्वात् । त्रेस्त्रयः । सविवेलादिषु त्रयोदशेति पाठान्सान्त्वयमादेशः इति

अष्टचत्वारिंशत्, अष्टचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत्, त्रयश्चत्वारिंशत् । एवं पञ्चा-
शत्पष्टिसप्तनिनवतिषु । ८११ एकादिश्चैकस्य चाटुक् । (६—३—७६)
एकादिर्नप्रकृत्या स्यादेकस्य चाटुगागमश्च । नञो विशत्या सह समासे कृते
एकशब्देन सह 'तृतीया' इति योगविभागात्समासः । अनुनासिकविकल्पः ।
एकेन न त्रिशतिः एकान्नत्रिशतिः—एकादन्त्रिशतिः । एकोनत्रिशतिरित्यर्थः । 'पप
उत्वं दत्तदशधामुत्तरपदादेष्टुत्वं च धामु वेति वाच्यम्' (वा ४००१—४००२) ।

तस्यापि द्व्यष्टनोरित्यस्य सम्बन्धाय—सर्वेषामिति । द्व्यष्टनोस्त्रेश्चेत्यर्थः । तदाह—
द्व्यष्टनोस्त्रेश्चेति । एकादिश्च । 'न लोपो नञः' इत्यता नञ इति पष्ठ्यन्त-
मनुवर्तते । तच्च प्रथमया विपरिणम्यते । 'नभ्राण्पात्—' इत्यतः प्रकृत्येत्यनुवर्तते, तदाह—
एकादिर्नञ् प्रकृत्येति । एक आदिर्यस्येति विग्रहः । एकस्य चाटुगागमश्चेति ।
आटुगिति अटुगिति वा छेदः । नञो विशत्येति । न त्रिशतिरिति विग्रहे नञसमासे सति
नत्रिशतशब्दस्य एकशब्देन तृतीयास्तेन सह एकेन नत्रिशतिरिति विग्रहे समास इत्यन्वयः ।
ननु तत्कृतत्वाद्यभावात् कयमिह तृतीयासमास इत्यत आह—तृतीयेति योगविभागादिति ।
अनुनासिकविकल्प इति । तृतीयासमासे कृते सुब्लुकि एक न त्रिशति इति स्थिते 'न
लोपो नञः' इति प्राप्तस्य नकारलोपस्य प्रकृतिभावान्नित्यतै एकशब्दस्याटुगागमः, तत्र
ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । कित्वादन्तावयवः, सवर्णदीर्घः, एकाद् न त्रिशतिरिति
स्थिते 'यरोऽनुनासिके—' इति दकारस्य पक्षे अनुनासिकनकार इत्यर्थः । अटुगागमपक्षेऽपि
पररूपं तु अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भवति । एकेन न त्रिशतिरिति विग्रहवाक्यम् । एकेन
हेतुना त्रिशतिर्न भवतीत्यर्थः । एकान्नत्रिशतिः, एकादन्त्रिशतिरिति । अनु-
नासिकत्वे तदभावे च रूपम् । एकोनत्रिशतिरित्यर्थ इति । पर्यवस्यतीति शेषः ।
एकेन ज्ञेनेति विग्रहः । 'पूर्वसदृश—' इति समासः । 'सा चासौत्रिशतिश्च । पप उत्व-
मिति । उदत्तशब्दे दशन्शब्दे च उत्तरपदे परे धाप्रत्यये च परे षष्शब्दस्य उत्त्वम्
उत्तरखण्डस्य दत्तशब्दस्य दशन्शब्दस्य धाप्रत्ययस्य च आदेर्दकारस्य धकारस्य
च दुत्वं च वक्तव्यमित्यर्थः । दुत्वमित्येव छेदः, न तु ष्टुत्वमिति प्रयोजनाभावात् ।
'धामु वा' इति बहुवचनाद्विधार्थवाप्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति भाष्यम् । धाप्रत्यये परे
षप उत्वं वा स्यात् । दुत्वं तु उत्त्वपक्षे तदभावपक्षे च पूर्ववाक्यान्नित्यमेवेति कैयटः ।
उत्त्वपक्ष एवं नित्यं दुत्वमिति हरदत्तः । षोडशिति । षड् दन्ता यस्येति बहुव्रीहौ
'वयसि दन्तस्य दत्तु' इति द्वादेशः, ऋकारस्य इत्वम् । अन्त्यपकारस्य उत्त्वम् ।

ध्वनयन्नाह । त्रयस्स्यादिति । सुजर्थे बहुव्रीहिरिति । 'संख्याव्यया—'
इत्यादिनेति शेषः । एकादिरिति । अटुगिति छेदः । पररूपं त्वकारोच्चारणसामर्थ्या-
न्न भवति । धामु वेति । 'संख्याया विधायं—' इत्यादिना विहितस्य धाप्रत्ययस्यैवह
ग्रहणम्, 'प्रत्ययाप्रत्यययोः—' इति परिभाषया । तेनेह न षट् दधातीति षड्धा । 'आतोऽ-
नुपसर्गे कः, टाप् । षोडशिति । षड् दन्ता अस्य षोडन् । 'वयसि दन्तस्य—' इति

पोट्, पोटश्, पड्धा, पोढा । ८१२ परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो । (२-४-२६)
 एतयो परपदस्येव लिङ्ग स्यात् । कुक्कुटमयूयाविमे । मयूरीकुक्कुटाविवौ ।
 अर्धपिप्पली । 'द्विगुप्राप्तापत्रालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः' (वा १५४५)
 पञ्चमु कपालेषु सस्वृत पञ्चकपाल पुरोडाश । प्राप्तो जीविका प्राप्तजीविक ।
 आपन्नजीविक । अत्र कुमार्यै अलंकुमारि । अत एव जायकात्समासः ।

आद्गुणः, दकारस्य दुत्वेन डकार, सुप्रत्यये उगित्वान्नुम, सुलोप, सयागान्त-
 लाप । तस्मासिद्धकाल दीध । पाट् इति रूपम् । पोटश्चेति । पट् च दश चेति,
 षडधिका दशेति वा विग्रहः । अन्यस्य पकारस्य उत्त्वम्, आद्गुण, दकारस्य दुत्वेन डकार ।
 हरदत्तमतमनुवृत्त्य उवाभावपक्षे घामु वत्यस्योदाहरति—पडधेति । 'मथ्याया विधायै घा' ।
 अन्यस्य पकारस्य उत्त्वाभावपक्षे तु दुत्वमपि न भवति । 'इला जज्ञाते' इति जस्वेन
 पकारस्य ढ इति भावः । उत्त्वपक्षे उदाहरति—पोढेति । घाप्रत्यय, अन्यस्य पकारस्य
 उत्त्वम्, आद्गुण, दुत्वेन घस्य ढ इति भावः । कैयटमते तु उत्त्वाभावपक्षेऽपि
 दुत्वं नित्यमेव । पड्ढा । कैयटमतमेव युक्तम्, पाटा, पड्ढा इत्येव भाष्ये उदाहृत-
 त्वादिति शब्देन्दुरेखरे स्थितम् । परवल्लिङ्गम् । परवदिति पष्ठयन्तादिति । तदाह—
 एतयो परपदस्येति । द्वन्द्वपदमन इतरेतरयागद्वन्द्वपरम्, समाहारद्वन्द्वे 'स नपुंसकम्'
 इत्यस्य तदनवादत्वात् । कुक्कुटमयूयाविमे इति । अत्र द्वन्द्वे अवयवलिङ्गैतानियमे प्राप्ते
 निवर्तयैरिति । अर्धपिप्पलीति । 'अयं नपुंसकम्' इति तत्पुरुषः । अस्य एकदेशिसमा-
 सस्य पूर्वपदार्थप्रयाननया पूर्वपदलिङ्गे प्राप्ते उत्तरपदलिङ्गाय विधिः । अत्र 'द्वन्द्वतत्पुरुषयो'
 इति पष्ठ्यन्तमर्थपरम् । द्वन्द्वतत्पुरुषार्थयोरित्यर्थः । एव च कुक्कुटमयूयाविमे इत्यनुप्रयोगेऽ
 पि तद्वत् लिङ्गम् । द्विगुप्राप्तेति । द्विगु, प्राप्त, आपन्न, अलपूर्व, गतिममास एतेषु
 परवल्लिङ्गस्य प्रतिषेधो वाच्य इत्यर्थः । पञ्चरिति । उत्तरपदस्य नपु सकारवात् समा-
 सस्य नपुंसकत्वं प्राप्तं न भवति, किन्तु विशिष्यलिङ्गमव । प्राप्तजीविक इति ।
 अत्र उत्तरपदस्य जीविकाशब्दस्य यल्लिङ्गं तत्त्वमासस्य न भवति । अत्रपूर्वस्यो-
 दाहरति—अल कुमार्यै, अलंकुमारिरिति । अत्र उत्तरपदकुमारीलिङ्गं समासस्य
 न भवति । नन्वत्रतदर्थविधेर्भावात्तच्चतुर्थोसमाम । 'पर्यादया ग्लानाद्यर्थे—' इत्यपि
 न भवति, तस्य समासस्य नियत्वेन अल कुमार्यै इति भाष्ये विग्रहप्रदर्शनानुपपत्तेरि-
 त्यत आह—अत एवेति । 'एकविभक्तिच—' इति कुमारीशब्दस्यापनजनवाद्भ्रष्टः ।
 द्वादेशः । परवल्लिङ्गम् । इतरेतरयागे द्वन्द्वाभ्य गृह्यत न समाहारे द्वन्द्वः । 'स
 नपुंसकम्' इत्यपवादस्य वक्ष्यमाणत्वात् । मूत्रे 'द्वन्द्वतत्पुरुषयो' इति न सप्तमी-
 द्विवचनम् । तथाच द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्परपद तद्वल्लिङ्गं पूर्वपदस्यानिदिश्येन, पर-
 पदस्य सर्वाधिशब्दत्वेन पूर्वपदानेपकत्वात्, ततश्च मयूरीकुक्कुटावित्यत्र पूर्वपदे
 ईवार्थवृत्तिप्रसङ्गः । कुक्कुटमयूया, अर्धपिप्पलीयानौ तु पूर्वपदे स्त्रीप्रत्यय उत्पद्येन ।
 किं तु पृष्ठीद्विवचनमित्याशयेनाह—एतयोरिति । द्वन्द्वतत्पुरुषार्थयोरित्यर्थः । एव चा-
 न्ययागेष्वपि तदेव लिङ्गं सिद्धम् । उपमेये पष्ठ्युपगमादतिरपि पष्ठ्यन्तादेव

निष्कौशाम्बिः । ८१३ पूर्ववदश्ववडवौ । (२—४—२७) द्विवचनमतन्त्रम् ।
अश्ववडवौ । अश्ववडवान् । अश्ववडवैः । ८१४ रात्राह्वाहाः पुंसि । (२—४—२९)
एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्त्वेव । अनन्तरत्वात्परवलिङ्गतापवादोऽप्ययं परत्वात्स-
माहारनपुंसकतां वाचते । अहोरात्रः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः । पूर्वाह्णः ।

गतिसमासमुदाहरति—निष्कौशाम्बिरिति । अत्र कौशाम्बीसद्वलिङ्गं समासस्य न
भवति । यद्यपि निरादिसमास एवायम्, न तु गतिसमासः, प्रादिग्रहणमगत्यर्थमित्युक्तेः । तथापि
गतिसमासग्रहणं प्रादिसमासोपलक्षणमित्याशयः । पूर्ववदश्ववडवौ । अश्वश्च वडवा च इति
द्वन्द्वे परवलिङ्गं बाधित्वा पूर्ववलिङ्गार्थमिदम् । अश्ववडवाविति द्वन्द्वः पूर्वपदस्य लिङ्गं लभत
इत्यर्थे बहुवचने विभक्त्यन्तरे च न स्यादित्यत आह—द्विवचनमतन्त्रमिति । उपलक्षण-
मिदम् । द्विवचनं विभक्तिश्चेति द्वयमपि अविवक्षितमित्यर्थः पूर्ववदग्रहणमत्र लिङ्गम् । अन्यथा
निपातनादेव सिद्धे किं तेनेति भावः । रात्राह्वाहाः । द्वन्द्वतत्पुरुषयोरेत्यनुवृत्तं प्रथमावहु-
वचनेन विपरिणतं रात्रादिभिविशेष्यते, तदन्तविधिः । रात्राह्वाहान्तद्वन्द्वतत्पुरुषाः पुंसीत्यर्थः ।
फलितमाह—एतदन्ताविति । परवलिङ्गतापवादः । ननु अहोरात्र इति समाहारद्वन्द्वे
'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वप्रसङ्गः । न च नपुंसकत्वस्याप्ययं पुंस्त्वविधिरपवाद इति
वाच्यम्, 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विवीन् वाचन्ते नोत्तरान्' इति न्यायेन अस्य पुंस्त्वविधेः
परवलिङ्गतामात्रापवादत्वात् । तस्मादहोरात्राविति इतरेतरद्वन्द्व एवोदाहर्तुमुचित
इत्यत आह—अनन्तरत्वादिति । अयमिति । पुंस्त्वविधिरिति शेषः । अहो-
रात्र इति । अश्वश्च रात्रश्च तयोस्समाहार इति द्वन्द्वे परत्वान्नपुंसकत्वम् अपवा-
दत्वात् परवलिङ्गमपि बाधित्वा अनेन पुंस्त्वम् । 'अहस्सर्वकदेशः—' इत्यच् । पूर्वाह्णः
इति । अह—पूर्वमित्येकदेशिसमासः । 'रात्राहस्त्वस्त्रिभ्यः' इति टच् । 'अहोऽहः'

इत्याशयेनाह—परपदस्येवेति । भाष्ये तु 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति
प्रत्याख्यातमिदं सूत्रम् । अस्मिंश्च प्रत्याख्याते तुल्यन्यायत्वाल्लिङ्गानुशासनं सर्वमेव प्रत्याख्यातम्
तथापि तत्प्रौढिवादमात्रम् । अन्यथा व्याकरणस्येव वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । गतिसमासेष्विति ।
गतिग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं मुख्यस्य गतेरसंभवादित्याशयेन उदाहरति । निष्कौशाम्बि-
रिति । अतन्त्रमिति । अत्र च लिङ्गं पूर्ववदग्रहणम् । अन्यथा निपातनादेव सिद्धे किं तेनेति
भावः । इह समासार्थस्य वा पूर्ववलिङ्गातिदेशः, उत्तरपदार्थस्य वा, उभययाप्यश्ववडवौ शोभ-
नावित्यनुप्रयोगेऽपि पुंस्त्वं सिध्यति । ननु समासार्थस्य पुंस्त्वोऽपि स्वाश्रयत्वात्स्वस्यानिवर्तना-
दृष्टः श्रवणप्रसङ्गः । न चातिदेशवैयर्थ्यम्, शसि नत्वप्रवृत्त्या अनुप्रयोगे पुंस्त्वलिङ्गत्वात्वेन च
तत्सार्थक्यादिति चेदत्राहुः—इहैव निपातनाद् 'अश्ववडवपूर्वापरारोत्तराणाम्—' इत्यत्र निपा-
तनाद्वा टापो निवृत्तिरिति । अहोरात्र इति । प्राचा तु अहोरात्रमित्युदाहृतम् । तत्रेति प्रागे-
वोक्तम् । अत्र वदन्ति 'रात्राह्वा—' इत्यनेन रात्रादीनामेव पुंस्त्वं विधीयते । तदन्तस्य तु 'पर-
वलिङ्गम्—' इत्येव सिध्यति । अत एव भिन्नविषयत्वाद् 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति न
प्रवर्तते । एवं च 'रात्राह्वाहाः' इति पुंस्त्वाप्रवृत्त्या समाहारे 'स नपुंसकम्' इत्येव भवति;

द्वयह 'सख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्' (लि १३१) । द्विरात्रम्, त्रिरात्रम्, गणरात्रम् ।
८१५ अपथं नपुंसकम् । (२—४—३०) तत्पुरुष इत्येव । अन्यत्र तु—
अपथो देश । दृढममामान्तनिर्देशान्तेह—अपन्था । ८१६ अर्धर्चाः पुंसि
च । (२—४—३१) अर्धर्चादय शब्दा पुंसि क्लीबे च स्यु । अर्धर्वं,
अर्धर्वम् । ध्वज, ध्वजम् । एवं तीर्थशरीरमण्डपोमूपदेहाङ्कुशकलशेत्यादि ।

इत्यहोदेशः । परवलिङ्ग नपु सकं च बाधित्वा पुंस्त्वम् । द्वयह इति । द्वयोरहोस्तमाहार
इति विग्रहे द्विगु, टच्, 'न मत्प्रादेस्समाहारे' इत्यहोदेशनिषेध । परवलिङ्गं बाधित्वा
पुंस्त्वम् । उत्तरपदस्याहोरात्रस्य अकारान्त्वान्वागवान् क्लीबम्, नमामान्तस्य नमामसमत्-
त्वात् । संख्यापूर्वम् । लिङ्गानुशासनमूत्रमिदम् । न त्वष्टाघ्यादीस्य सूत्रम्, नापि वार्तिकम्,
भाष्ये अर्शानात् । 'रात्राहाहा पुंसि' इत्यस्यायमपवाद । द्विरात्रमिति । समाहारद्विगु ।
'अहस्मवेदेशः' इत्यच् । गणरात्रमिति । गणशब्दो बहुपर्याय, 'बहुगणवन्तु' इति संख्या-
ध्वम् । गणाना रात्रीणा समाहार इति द्विगु, अच् । अपथं नपुंसकम् । नपन्था इति विग्रहे
नन्ममामे नजा नस्य लापे 'ऋक्पु'—इत्यग्रत्यये टिलापे अपयशब्द, स नपुंसकमित्यर्थः ।
परवलिङ्गनापवादः । तत्पुरुष इत्येवेति । 'परवलिङ्गन्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ।
द्वन्द्वग्रहण तु नानुवर्तते, अयोग्यत्वात् । अन्यत्र त्विति । बहुव्रीहावित्यर्थः । अपन्था
इति । 'पयो विभाषा' इति समामान्तविकल्प । 'पय सख्याव्ययादे' इति वक्ष्यमाणवा-
तिक्तेन गतार्थमेवेद सूत्रम् । अर्धर्चाः । बहुवचनात्तदादीना ग्रहणमित्याह—अर्धर्चा-
दय इति । अर्धर्चमिति । ऋचोर्ध्वमिति विग्रह 'अर्धं नपुंसकम्' इति समास ।

परवलिङ्गापवादत्वादिति । तत्र । उत्तरीया द्वयहस्यहाशवपि नपुंसकत्वप्रसङ्गात् । न
चेष्टागति । द्वयहस्यह इति प्राचाप्युदाहृतत्वेन स्वमूलग्रन्थेन सह विरोधापत्तेः । 'ते तु
निरादहारान्' इत्यादिकाश्चविरोधाच्च । तस्माद्वाचाद्यन्त्यैवाय पुंस्त्वविधि, 'द्वन्द्वस्तत्पुरु-
षयो'— इति प्रक्रमणान् तथा च भिन्नविषयत्वाद्यभावाद् 'रात्राहाहा'— इति पुंस्त्व समा-
हारनपु संज्ञा परत्वेन बाधत एव । संख्यापूर्वमिति । अत्र च 'अपयपुण्याहौ नपु संज्ञौ' ।
'सख्यापूर्वा रात्रि' इति लिङ्गानुशासनमूत्र मूलम् । सख्याग्रहणेषु कृत्रिमाह्विमन्याया न
प्रवर्तते 'द्वयष्टन सख्यायाम्'— इति सूत्रे अशीनिपुंशामादित्याशयेनोदाहरति । द्विरात्रम् ।
त्रिरात्रम् । गणरात्रमिति । गणाना बहुरात्रीणा समाहार इति विग्रह । अपथं
नपुंसकम् । तत्पुरुष इत्येवेति । द्वन्द्वग्रहण तु नानुवर्तते अयोग्यत्वादि भावः । अपन्था
इति । 'पयो विभाषा' इति समामान्तविकल्प । इदं सूत्रं शक्यमकर्तुम् । 'पय. सख्याव्य-
यादे' इति वक्ष्यमाणवातिक्तेन गतार्थत्वात् । प्रसङ्गादाह अर्धर्चा इति । इह वेदाचिदर्थ-
भेदेन व्यवस्थेय्ये सा च व्यवस्था मद्यमकरन्दमादिकाणा वाचो मधुशब्दो विलिङ्ग,
चैत्रादिवाचो तु पुंलिङ्गः । क्रियावचनस्य विरोध्यलिङ्ग इत्येवं यथायय जेयम् ।
'अर्धर्चा. पुंसि च' 'म नपुंसकम्' इत्यनयोर्मध्ये 'जायाख्यायाद्'— इति चतु-
सूत्र्या संगतिरिह चित्या । बहूना वचन प्रतिपादनमिति व्याख्यानात् फलितोक्तानि-

८१७ जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् (१—२—५८) एकोऽप्यर्थो वा बहुवद्भवति । ब्राह्मणाः पूज्याः—ब्राह्मणः पूज्यः । ८१८ अस्मदो द्वयोश्च । (१—२—५९) एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्मदो बहुवचनं वा स्यात् । वयं ब्रूमः । पक्षे, अहं ब्रवीमि, आवां ब्रूव इति वा । 'सविशेषणस्य प्रतिषेधः' (वा ७२१) । पटुरहं ब्रवीमि । ८१९ फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे । (१—२—६०) द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा स्यात् । पूर्वं फल्गुन्यौ, पूर्वाः फल्गुन्यः । पूर्वं प्रोष्ठपदे—पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नक्षत्रे किम्—ॐ फल्गुन्यौ माणविके । ८२० तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् । (१—२—६३) बहुत्वं द्वित्ववद्भवति । तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू । तिष्येति किम्—विशाखानुराधाः । नक्षत्रेति किम्—तिष्यपुनर्वसवौ माणवकाः ।

'ऋतुपूः' इति अच् । परवह्निङ्गं स्त्रीत्वं।वाचित्वा पुंनपुंसकत्वविकल्पः । जात्याख्यायाम् । आकृत्यविकरणन्यायेन घटादिशब्दानां जातिवाचकत्वाज्जातेश्चैकत्वादेकवचनमेव स्यादित्या-
रम्भः । जातिशब्दे एकत्वे बहुवचनं वा स्यादित्यक्षरार्थः । तथा सति ब्राह्मणाः भोज्या इत्यादौ । विशेषणान्न स्यादित्याशङ्क्य एकस्मिन्नर्थे विद्यमानः शब्दो बहूनर्थान् वक्ति एकार्यो बहुवद्भ-
वतीति लभ्यते इत्यभिप्रेत्याह—एकोऽप्यर्थ इति । बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं लभत इत्यर्थः । अस्मदो द्वयोश्च । सविशेषणस्येति । 'त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः' इत्यत्र तु अवयवगतबहुत्वाभिप्रायं बहुवचनम् । फल्गुनी । नक्षत्रे इति प्रथमाद्विवचनम् । नक्षत्रे यद्यभिधीयते इत्यर्थः । चेन द्वयोरित्यनुकर्षः तदाह—द्वित्वे इति । पूर्वं प्रोष्ठपदे इति । स्त्रीत्वादौडश्वीभावः । 'प्रोष्ठपदा भाद्रपदा स्त्रियाम्' इत्यमरः । फाल्गुन्यौ माण-
विके इति । फाल्गुनीनक्षत्रयुक्तकाले जाते इत्यर्थः । 'नक्षत्रेण युक्तः—' इत्यण् । 'लुवविशेषे' इति लुप् । ततो जातार्थे 'फल्गुन्यापाढाभ्यां टानौ' इति टः, टित्वात् डोप् । तिष्यपुन-
र्वस्वोः । विशाखानुराधा इति । विशाखे च अनुराधाश्चेति विग्रहः । तिष्यतिपुन-
र्वसव इति । तिष्यश्च पुनर्वसूचेति विग्रहः । तिष्यशब्दात् पुनर्वसुशब्दाच्च 'नक्षत्रेण युक्तः—' इत्यण् । 'लुवविशेषे' इति लुप् । ततो जातार्थे सन्निवेलाद्यण् । 'श्रविष्ठाफल्गुनी—'

देश इत्याशयेनाह । एकोऽप्यर्थो वा बहुवदिति । एवं च विशेषणादपि सिद्धमिति ध्वनयन्नुदाहरति—ब्राह्मणाः पूज्या इति । जात्याख्यायां किम्, देवदत्तो यज्ञदत्तः । एकस्मिन् किम्, ग्रीहियवौ । अस्मदो द्वयोश्च । चाद् 'एकस्मिन् बहुवचनमन्यतर-
स्याम्' इति च वर्तते तदेवाह—एकत्वे द्वित्वे च विवक्षित इत्यादि । फल्गुनी-
प्रोष्ठपदानां च । चकारेण द्वयोरनुकर्षणादाह—द्वित्वे इति । फल्गुन्यौ माणविके इति । फल्गुनीशब्दाद् 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यण् । तस्य 'लुवविशेषे' इति लुप् । ततो जातार्थे 'फल्गुन्यापाढाभ्यां टानौ' इति टः, टित्वात् डोप् । 'न चायं गौणः, यौगिकत्वात् । तथा च गौणमुख्यन्यायाप्रवृत्त्या नक्षत्रग्रहणमावश्यकमिति भावः । तिष्यपुनर्वस्वोः विशाखानुराधा इति । विशाखे चानुराधाश्चेति विग्रहः

ॐ 'पूर्वफल्गुन्यौ' इति क्वचिन् पाठः । † 'नुरावः' इति क्वचिन् पाठः ।

८२१ स नपुंसकम् । (२—४—१७) समाहारे द्विगुद्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । परबल्लिङ्गापवादः । पञ्चगवम् । दन्तोष्ठम् । 'अकारान्तात्तरपदो द्विगु क्रियामिष्ट' (वा १५५६) । कृष्णचमूली । 'आवन्तो वा' (वा १५५७) पञ्चखट्वम्, पञ्चखट्वी । 'अना नलोपश्च, वा च द्विगु क्रियाम्' (वा १५५८) पञ्चतशी, पञ्चतशम् ।

इत्यादिना लुक् । जायाख्यायामित्यादिचतुस्म्य्या अत्र संगतिरिचिन्त्या । स नपुंसकम् । 'द्विगुरेकवचनम्' इति द्विगु 'द्वन्द्वश्च प्राणि—' इति द्वन्द्वश्च तच्छब्देन परामृश्यते । तौ च समाहारार्थविव विवक्षितौ व्याख्यानात् । तदाह—समाहार इति । पञ्चगवमिति । पञ्चाना गवा समाहार इति द्विगु । दन्तोष्ठमिति । दन्ताश्च आष्ठौ चेति विग्रहः । 'द्वन्द्वश्च प्राणि—' इति समाहारद्वन्द्वः । अकारान्तोति । अकारान्तम् उत्तरपद यस्येति विग्रहः । 'स नपुंसकम्' इत्यस्यापवादः । पञ्चमूलीति । समाहारद्विगु, स्त्रीत्वम्, 'द्विगो' इति ङीप् । आवन्तो वेति । क्रिया वेति वक्तव्यमित्यर्थः । पञ्चखट्वमिति । समाहारद्विगु । नपुंसकत्वं ह्रस्वः । पञ्चखट्वीति । उपमर्जनह्रस्वत्वे अदन्तत्वाद् 'द्विगो' इति स्त्रीत्वपक्षे ङीप् । अनोनलोपश्चेति । अन इत्यावर्तते । एकं प्रथमया विपरिणतं द्विगुरित्यत्रान्वेति । तदन्तविधिः । अग्रन्ता द्विगु क्रिया वा स्यात्, अनो नस्य लाप स्यादित्यर्थः । वाग्रहणं क्रियामित्यत्रैव सवध्यते, न तु नलोपःपि । तेन स्त्रीत्वाभावःपि नलोपः । पञ्चतशीति । पञ्चाना तश्चा समाहार इति द्विगु, स्त्रीत्वम्, नलोपः, 'द्विगा' इति ङीविति भावः । पञ्चतक्षमिति । समाहारद्विगु । स्त्रीत्वाभावपक्षे 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम्, नराप इति भावः । च चान्तवर्तिनो विभक्तिमाश्रित्य तक्षणशब्दस्य मुन्नन्तत्वेन पदवाद् 'न लाप, प्रातिपादिक—' इत्यनेन नलोपा भविष्यतीति वाच्यम्,

तिष्यपुनर्वसय इति । तिष्यपुनर्वसुशब्दाभ्यां पूर्ववद् 'नक्षत्रेण युक्तं बाल' इत्यणु, 'दृवविशेषे' इति च लुप् । तनो जानाये 'संनिवेला—' आदिमूत्रेण अणु तस्य तु श्रविष्ठास्तुन्यनुराग—' इत्यादिना लुक् । नक्षत्र इत्यनुवर्तमाने पुनर्वसुशब्दग्रहणं पर्यायागामि यथा स्यादित्येतदर्थमित्याह । एवं च 'मिष्यपुनर्वसू' इत्यपि सिध्यतीति दिक् । वद्वचनस्य विम, इद तिष्यपुनर्वसु । 'चार्ये द्वन्द्व' इति समाहारद्वन्द्वश्च यम् । स नपुंसकम् । 'अन्तरस्य—' इति न्यायाच्च नाश्रीयते, तथावे द्विगुसग्रहा न स्यादित्याशयेनाह—द्विगुद्वन्द्वश्चेति । अत्र व्याचक्षते—प्रकरणदेवानुवाचलामे 'स' ग्रहणमेव प्रकरणानुपात्तस्यापि समाहारद्वन्द्वस्य सग्रहार्थम्, तेन सज्ञापरिभाषायामित्यादि सिद्धमिति । पञ्चगवमिति । 'तद्धितायै—' इत्यादिना समाहारे द्विगु । दन्तोष्ठमिति । 'द्वन्द्वश्च प्राणि—' इत्यादिना समाहारे द्वन्द्वः । पञ्चखट्वमिति । नपुंसकह्रस्वः । पञ्चखट्वीति । उपमर्जनह्रस्वत्वे अदन्तत्वाद् 'द्विगो' इति स्त्रीत्वपक्षे ङीप् । अनो नलोपश्चेति । 'उत्तरपदो चारदादिविधौ—' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादप्राप्तो नराप इति भावः । इह वा शब्दः सिद्धामित्यनेन सवध्यते, न तु पूर्वेण । तेन निरूप्यो नगेष इत्याह—पञ्चतक्षमित्यादि ।

कृ 'पूले' इति क्वचित् ।

‘पात्राद्यन्तस्य न’ (वा १५५९) । पञ्चपात्रम् । त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् । पुण्यमुदि-
नाभ्यामहः क्लीवतेष्टा’ (वा १५५३) पुण्याहम् । सुदिनाहम् । ‘पथः संख्याव्य-
यादेः’ (वा १५५४) । संख्याव्ययादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीवमि-
त्यर्थः । त्रयाणां पन्थालिपयम् । विरूपः पन्था विपथम् । कृतसमासान्तनिर्दे-
शाच्चेह—सुपन्थाः, अतिपन्थाः । ‘सामान्ये नपुंसकम्’ (वा ५०४३) मृदु

‘उत्तरपदत्वे च—’ इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । पात्राद्यन्तस्य नेति । पात्रादिगणः ।
तदन्तस्य समाहारद्विगोः न क्लीत्वमिति वक्तव्यमित्यर्थः । पञ्चपात्रम्, त्रिभुवनम्,
चतुर्युगमिति । क्लीत्वाभावे ‘स नपुंसकम्’ इति नपुंसकत्वमिति भावः । पुण्येति ।
पुण्यमुदिनाभ्यां परो यः ग्रहन्शब्दः तदन्तस्य तत्पुरुषस्य नपुंसकत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ।
‘रात्राह—’ इत्यस्यापवादः । पुण्याहमिति । पुण्यम् अहरिति कर्मधारयः, ‘रात्राहः—’ इति
टच्, टिलोपः । ‘उत्तमैकाभ्यां च’ इति अद्वादेशनिषेधः । सुदिनशब्द इति न पौनरुक्त्यम् ।
पथः संख्याव्ययादेरिति । नपुंसकत्वं वक्तव्यमिति शेषः । संख्याव्ययेति समाहारद्वन्द्वः ।
संख्याव्ययमादिरिति कर्मधारयः, दिग्योगे पञ्चमी, पर इति शेषः, पथ इति कृतसमासान्ता-
दकारान्तात् प्रथमा । तदाह—संख्याव्ययादेरिति । परवल्लिङ्गापवादः । त्रिपथमिति ।
‘ऋक्पूः—’ इति अप्रत्ययः, टिलोपः । एवं विपथमित्यपि । ‘प्रादयो गताद्यर्थे—’ इति समासः ।
सुपन्थाः, अतिपन्था इति । ‘स्वती पूजायाम्’ इति समासः । ‘न पूजनात्’ इति
समासान्तनिषेधः । आवश्यकत्वादानेन सिद्धे ‘अपथं नपुंसकम्’ इति न कार्यम् ।
सामान्ये नपुंसकमिति । न्यायसिद्धमेतत्, विशेष्यविशेषणासंनिधाने सति
क्लीत्वपुंस्त्वयोरनभिव्यक्तौ ‘उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्’ इति लक्षणलक्षित-

पात्राद्यन्तरस्येति । क्लीत्वमिति शेषः । आकृतिगणोज्यम् । सुदिनाहमिति । प्रश-
स्तपर्यायः सुदिनशब्दः, ‘सुदिनासु सभासु कार्यमेतत्प्रतिचिन्वीत विशेषतः स्वयं च’ इत्या-
दिप्रयोगात् । पथः संख्याव्ययेति । संख्याव्ययरूपो य आदिस्तस्मादित्यर्थः । त्रिपथम्,
विपथमिति । ‘ऋक्पूरव्यूः—’ इत्यप्रत्ययः । सुपन्थाः, अतिपन्था इति ।
‘न पूजनात्’ इति समासान्तनिषेधः । कथं तर्हि ‘व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदम्बा कापथः
समाः’ इत्यमर इति चेत् प्रमाद एवायमिति बहवः । मनोरमायां तु ‘पथे गतौ’ इत्यस्मात्
पञ्चाद्यचि पथति व्याप्नोतीति व्युत्पादितः पथशब्दोऽस्ति । तथा च त्रिकाण्डशेषः ‘वाटः
पथश्च मार्गः स्यात्’ इति । पथशब्देन समासे पुंस्त्वमुपपन्नम् । न चैवं विपथसिद्धा-
वापि कापथो न स्यात्कादेशस्य दुर्लभत्वादिति वाच्यम्, ‘ईपदर्थे च’ इति तत्संभवात्कुत्सायाम-
र्थतः पर्यवसानादिति स्थितम् । केचित्तु तु ‘पथः संख्या—’ इति वार्तिके कृतसमासान्तस्यैव
ग्रहणं न तु पञ्चाद्यन्तस्य, इत्यत्र बीजाभावाद्विपथः कापथ इति प्रयोगो दुरुपपाद एवेत्याहुः ।
अत्र माधवः—परवल्लिङ्गापवादत्वात्तत्पुरुष एवेदं प्रवर्तते नान्यत्र । विपथानगरी, बहु-
व्रीहिरयम् । पन्थानमतिक्रान्ता अतिपन्था । इहापि न, ‘द्विगुप्राप्ता—’ इत्यादिना परव-
ल्लिङ्गतायाः प्रतिषेधादिति । सामान्ये नपुंसकमिति । अनियतलिङ्गविपथकमिदम् ।

पचति । प्रातः कमनीयम् । ८२२ तत्पुरुषोऽनव्यवर्धधारय । (२-४-१९)
अधिकारोऽयम् । ८२३ सज्ञाया कन्योशीनरेषु । (२-४-२०) कन्य-
न्तस्तत्पुरुष इव स्यात्, मा चेदुशीनरदेशोऽप्यज्ञाया कन्याया सज्ञा । मुग-
मस्यापत्यानि सौशम्य, तेषा कन्या । सौशमिक्यम् । संज्ञाया किम्—वीर्य
कन्या । उशीनरेषु किम्—दाधिकन्या । ८२४ उपज्ञोपक्रम तदाद्याचिस्त्या-
सायाम् । (२-४-२१) उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुसक स्याद्,

नपुसकत्वस्यैव न्याय्यत्वान् । अत एव 'दाण्डिनायन-' इति सूत्रभाष्ये एकधृति
स्वरमवर्तनात्, नपुसक लिङ्गसर्वनामयुक्तम् । मृदु पचतीति । क्रियाविशेषणमिदं द्विती-
यान्तम् । पचेहि विहित्यनुकूलव्यापारादर्थं । तत्र विहित्यरो मृदुत्वमन्वेति । विहित्यतिश्च
व्यापारे साध्यत्वान्त्वान् । तथा च मृदु पाक करोतीत्यर्थं । तथा च धातूपात्तव्यापार प्रति
कर्मोभूतेन विहित्यरोऽन सामानाधिकरण्याद् मृद्विति द्वितीया यत्र तु धात्वर्थं कर्णत्वेनान्वेति
'यजेत स्वर्गकाम' इत्यादौ, तत्र हि यागेन स्वर्गं कुर्यादित्यर्थं । तत्र क्रियाविशेषणस्य तृती-
यान्त वमेव 'ज्यातिष्टोमन यजन स्वर्गकाम' इत्यादावित्यत्र विस्तरः । प्रातः कमनीय
मिति । रमणीयमित्यर्थं । अत्रापि प्रातरित्यव्ययस्य विशेष्यस्यालिङ्गत्वान् तद्विशेषणस्य
कमनीयस्योद्देशानव्ययस्य लिङ्गविशेषणवगमकत्वाभावाद् नपुसकत्वमेव भवति भावः । इदं चानि
यन्तलिङ्गविषयम् । तेन आदि वचनि प्रातरादिरित्यत्र न भवति, आदिशब्दस्य नियत लिङ्ग-
त्वान् । तत्पुरुषोऽनम् । नञ्ममासकर्मधारयाभ्या मिश्रस्तत्पुरुषो वक्ष्यमाणकार्य-
भागित्यर्थं । तदाह—अधिकारोऽयमिति । 'परवलिङ्गम्—' इत्यतः प्रागिति
शेषः । सज्ञाया कन्या । मुगमत्र । उपज्ञा । उपज्ञायते प्रथमं ज्ञायत
इत्युपज्ञा । 'क्रिया निन्' इत्यविकार 'आतश्चोपमर्गे' इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यते
आरम्भ्यते इत्युपक्रमः । कर्मणि घञ् । 'नादात्तापदेशस्य' इति वृद्धिनिषेधः । उपज्ञा
चापक्रमश्चेति ममाहारद्वन्द्वः । तत्पुरुष इत्यस्य विशेषणमिदम्, तदन्तर्विधि,
'स नपुसकम्' इत्यनो नपुसकमित्यनुवर्तते । तदाह—उपज्ञान्त उपक्रमान्त-
श्चेति । तच्छब्देन उपज्ञापक्रमौ विवक्षितौ । आदिशब्दा भावप्रधान प्राथम्ये

तेनादि पचति, प्रातरादिनि पुरुषमेव । मृदु पचतीति । क्रियाविशेषणत्वाद्-
द्वितीयान्तम् । धातूपात्तभावना प्रति हि फलात् कर्मोभूतः । तथा च फल्यमाना-
धिकरण्ये द्वितीया । अत एव मङ्गलत्वावित्यादौ कारकपूर्वकत्वायम् । यत्र तु भावना
प्रति करणनया धात्वर्थविशेषणान्न तत्र तद्विशेषणाना तृतीयान्तत्वेव, ज्यातिष्टोमन
यजन यत्र यथा । एतच्च 'करणे यज' इति सूत्रे वृत्तिपदमचर्यो स्पष्टम् । तत्पु-
रुषोऽनम् । नञ्ममासकर्मधारयाभ्यामिन्तस्तत्पुरुषो वक्ष्यमाणकार्यभागमवर्तनीति सूत्रार्थः ।
उपज्ञो । उपज्ञायत इत्युपज्ञा । 'आतश्चोपमर्गे' इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यत इतु
पक्रमः । कर्मणि घञ् । 'नादात्तापदेशस्य—' इति वृद्धिनिषेधः । उपज्ञा च उपक्रम
श्चेति ममाहारद्वन्द्वः । स चानुवर्तमानस्य तत्पुरुषस्य विशेषणम् । तच्छब्देन उपज्ञो-
क्रमौ परानुवर्तते । तदेव सकलमभिप्रेत्याह—उपज्ञान्त इत्यादि । आख्यानुमिच्छ

तयोऽप्यज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दोपक्रमं द्रोणः । ८२५ छाया वाहुल्ये । (२-४-२२) छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थवाहुल्ये—इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम् । 'विभाषा सेना' (सू ८२८) इति विकल्पस्यायमपवादः । 'इक्षुच्छायानिपादित्यः' इति तु 'आ समन्तान्निपादित्यः' इत्याङ्श्लेषो बाध्यः । ८२६ सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा । (२-४-२३) राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । इनसभम् । ईश्वरसभम् । 'पर्यायस्यैवेष्यते' (वा ५१९) नेह—राजसभा, चन्द्रगुप्तसभा । अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह । रक्षस्सभम्, पिशाचसभम् । ८२७ अशाला च । (२-४-२४) सङ्घा-

वर्तते । तयोरादिः प्राथम्यं तदादिः । तस्य आचिख्यासा आख्यातुमिच्छा, विवक्षायामिति यावत् । तद्वाह—तयोरादिरित्यादि । पाणिनेरुपज्ञेति । कर्तरि षष्ठी । पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थ इति । पाणिनिना प्रथमं ज्ञायमान इत्यर्थः । इदं प्रकरणं परवर्तिङ्गत्वस्य विशेष्यनिघ्नत्वस्य चापवादः । नन्दोपक्रमं द्रोण इति । नन्देनारम्भमाण इत्यर्थः कर्तरि षष्ठ्याः समासः । छाया वाहुल्ये । छायाया तत्पुरुषस्य विशेषणात् तदन्तविधिमभिप्रेत्याह—छायान्त इति । पूर्वपदार्थेति । कस्य वाहुल्ये इत्याकाङ्क्षायाम् आपादकद्रव्यनिमित्तकत्वात् छायायाः तद्वाहुल्ये इति गम्यते । तच्चापादकद्रव्यमर्थात् पूर्वपदार्थभूतमिति भावः । वाहुल्ये किम् ? कुञ्जस्य छाया कुञ्जच्छाया । सभा । राजा च अमनुष्यश्च राजामनुष्यौ, तौ पूर्वौ यस्याः सा राजामनुष्यपूर्वा इति विग्रहः । सभया तत्पुरुषविशेषणात्तदन्तविधिः । राजशब्देन राजपर्याय एव विवक्षितः, न तु राजशब्दः । तद्वाह—राजपर्यायपूर्व इति । इनसभम्, ईश्वरसभमिति । इनस्य ईश्वरस्य वा समेति विग्रहः । इनेश्वरशब्दौ राजपर्यायाविति भावः । पर्यायमात्रगहणे प्रमाणं दर्शयति—पर्यायस्यैवेष्यत इति । भाष्यकृतेति शेषः । 'स्वं रूपम्—' इति सूत्रे 'जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम्' इति वातिकं भाष्ये पठितमिति भावः । राजसभेति । राजशब्दपूर्वकत्वेऽप्यत्र राजपर्यायपूर्वकत्वं नास्तीति भावः । चन्द्रगुप्तसभेति । चन्द्रगुप्त इति राजविशेषस्य नाम, न तु तत्पर्याय इति भावः । नन्वमनुष्यपूर्वकत्वाद् देवसभेत्यादावपि स्या-

आचिख्यासेतीच्छासना इह विवक्षैव शब्दप्रवृत्तौ न्यायिका, न तु वस्तुस्थितिरिति ज्ञाप्यते । तेन 'त्वदुपक्रमसौजन्यम्' इत्याद्यपि सिध्यति । पाणिनेरिति । कर्तरि षष्ठी । नन्दोपक्रममिति । नन्दस्योपक्रममिति विग्रहः । छाया वाहुल्ये । वाहुल्ये सति या छाया तद्वाची यश्छायान्तस्तत्पुरुष इत्यर्थः । इह कस्य वाहुल्य इत्यपेक्षाया-मावरकद्रव्यनिमित्तत्वाच्छायायास्तद्वाहुल्य इति गम्यते । तच्चावरकं पूर्वपदार्थभूतमेवेत्याशयेनाह—पूर्वपदार्थवाहुल्य इति । पूर्वपदार्थवाहुल्ये किम्, कुञ्जस्य छाया कुञ्ज-च्छाया । प्रश्लेषो बोध्य इति । केचित्तु—'इक्षुच्छायानिपादित्यः' इत्येव पठन्ति । सभा । इनसभमित्यादि । इनशब्दोऽत्र राजपर्यायः, ईश्वरशब्दश्च । ननु 'स्वं रूपम्—' इति वचनाद्राजशब्दस्यैव ग्रहणं युक्तं न पर्यायस्येत्यत आह—पर्यायस्यैवे-

तार्या या सभा तदन्तस्तत्पुरुष ङीव स्यात् । छीमन्मम् । छीसङ्घान इत्यर्थः । अशाला
 किम्-धर्मसमा । धर्मशास्त्रेत्यर्थः । ८२८ विभाषा सेनासुरान्द्रायाशालानिशानाम् ।
 (२-४-२५) एतदन्तस्तत्पुरुष ङीव वा स्यात् । ब्राह्मणमेतम्, ब्राह्मणमना । यन्मुरम्,
 यन्मुरा । कुञ्जजयम्, कुञ्जजया । गागाग्म्, गागागम् । श्वनिशम्, श्वनिशा । 'तत्पुरुषा-
 जन्यधर्मधारय' (सू ८२२) इत्यनुवृत्तेर्नेह । दृष्टमना राजा । अमना । परममना ।

ॐ इति तत्पुरुषसमासप्रकरणम् ॐ

दित्यत्र आह—अमनुष्यशब्दो रूढ्येति । अमुरशब्दा दैत्यानिवृत्ति भावः । अशाला
 च । अशालार्यकेत्यर्थः । मभाशब्दे शालाया सङ्घानार्ये च वर्तते । तत्र राजामनुष्यपूर्वकस्य
 शालावाचिनः समाशब्दस्य पूर्वसूत्रे ङीवत्वमुक्तम् । सप्रति सघानवाचिनः समाशब्दस्य
 ङीवत्वमुच्यते इत्याह—सघातार्था या सभेति । समाशब्दस्य इत्यर्थः । विभाषा
 सेना । प्रथमार्ये पष्ठी । तत्पुरुष इत्यनुवृत्तः मनादिभिर्विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—
 एतदन्त इति । प्रत्येकमिप्राग्मकवचनम् । श्वनिशमिति । शुना निशेति विग्रहः ।
 कृष्णचतुर्दशीत्याहुः । 'शुनश्चतुर्दश्यामुपवसन पश्याम' इति तिर्यगधिकरणे शावरभाष्ये
 म्यितम् । दृढसेन इति । दृढा मना यस्येति बटुब्रीहिः । तत्पुरुषत्वाभावाद् न ङीवत्व-
 विकल्पः । अमेनेति । तत्पुरुषत्वार्थं नञ्समासत्वात् ङीवत्वविकल्पः । परमसेनेति ।
 धर्मधारयत्वाद् न ङीवत्वम् । 'तत्पुरुषजन्यधर्मधारय' इत्यधिकारस्य अत्रैव प्रयाजनमिति
 कैयटे प्रपञ्चितम् ।

इति श्रीमद्वामुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया

बालमनारमाख्याया तत्पुरुषसमासप्रकरणम् ।

प्यत इति । एवकारेण स्वरूपस्य विशेषाणां च निरामः । म्य तर्हि 'तृपतिमभामगमत्र
 वेपमान' इति कीचकवधे । अत्र केचिन्—ना पतिर्यस्या ममायामिति बटुब्रीहौ कृते पश्चा-
 द्धर्मधारयः । 'जनत्रकर्मधारय' इत्युत्तेर्न ङीवत्वमित्याहुः । रश्मितस्तदाह—गजपतिवन्तृति-
 रपि राजानिरेपस्तेनात्र नानुपपत्तिरिति । अशाला च । शालावाचो सघानवाचो च
 समाशब्दस्तत्र राजानमुप्यपूर्वदः शागवाचिनः ङीवत्वमुक्तम् । अनेन तु मवातवाचिनो
 विधीयत इत्याह—सघातार्थेति । विभाषा सेना । प्रथमार्ये पष्ठीति । मनादिभिस्तत्-
 पुरुषा विरेष्यन्ते । विरेषणेन तदन्तविधिस्तदाह—एतदन्त इति । श्वनिशमिति ।
 कृष्णचतुर्दशी । तस्या त्रिलवचिच्छ्रवान् उपवसन्ति । एतच्च शावरभाष्ये तिर्यगधिकरणे
 स्पष्टम् । 'तत्पुरुष'—इत्यादधिकारमूनम्यात्रैव प्रयाजनम्, न तु 'सजाया वन्याशीनरपु'
 इत्यादिपञ्चम्याम् । अतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य धर्मधारयस्य च तत्रासमवाद्यासरे
 म्यितम् । तत्रैव प्रत्युदाहरति—दृढसेन इत्यादि । ननु बटुब्रीहौ विरेष्यनिप्रता न्यार्थवत्
 किमनन्तत्पुरुषप्रत्ययः । मैवम्, न्यायात्मन्या वचनस्य वगीयस्त्वान् । किं चामिति तदग्रहणं
 दृष्टे ननुनञ्ज स्यात्तद्वल्लिङ्गात्वादवादस्य प्रकरणास्त्विति दिक् ।

ॐ इति तत्पुरुषसमासप्रकरणम् ॐ

अथ बहुव्रीहिसमासप्रकरणम् ॥ १६ ॥

८२९ शेषो 'बहुव्रीहिः । (२-२-२३) अधिकारोऽयम् । 'द्वितीया श्रित-' (सू ६८६) इत्यादिना यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेषः प्रथमान्तमित्यर्थः । ८३० अनेकमन्यपदार्थे । (२-२-२४) अनेकं प्रथमान्तमन्यपदार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः । अप्रथमाविभक्त्यर्थे

शेषो बहुव्रीहिः । त्रिकस्येति । विभक्तेरित्यर्थः । ननु 'द्वितीया श्रित-' इति 'तृतीया तत्कृत-' इति 'चतुर्थी तदर्थ-' इति 'पञ्चमी भयेन' इति 'षष्ठे' इति 'सप्तमी शौण्डेः' इति च द्वितीयादिविभक्तीनां पष्णां समासो विहितः । विशेषणं विशेषणे-त्यादिना तु प्रथमाया अपि समासो विहितः, अतः शेषाविभक्तिदुर्लभेत्यत आह-विशिष्येति । विशेषणसमासस्य वस्तुतः प्रथमाविभक्तौ प्रवृत्तावपि प्रथमाविभक्ति विशिष्य उच्चार्यविधाना-भावात् समासत्रिविधु विशिष्यनिर्दिष्टद्वितीयादिविभक्तिपट्कापेक्षया शेषः प्रथमाविभक्तिरिति भावः । तदाह—प्रथमान्तमित्यर्थ इति । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । अनेकमन्यपदार्थे । प्रथमान्तमिति । शेषग्रहणानुवृत्तिलभ्यमिदम् । एवं च सुप्सुपेति नानुवर्तते, प्रयोजना-भावात् । अनेकं सुवन्तमिति पाठेऽपि प्रथमान्तमित्यर्थः । अन्येति । उपस्थितप्रथमान्ताति-रिक्तेत्यर्थः । एवं च पञ्चभिर्भुक्तमन्नं यस्य स पञ्चभुक्त इति बहुव्रीहिनिरुक्त्यर्थं 'बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम्' इति वार्तिकं यद्भाष्ये स्थितम्, यच्च वृष्टे देवे यो गतः स वृष्टदेव इति बहुव्रीहिनिरुक्त्यर्थम् 'अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिवृत्तव्यः' इति वार्तिकम्,

शेषो बहुव्रीहिः । 'शिप् असर्वोपयोगे' कर्मणि घञ् । अत्र वृत्तिकृद् यत्रान्यसमासो नोक्तः स शेष इत्याह । येषां पदानां यस्मिन्नर्थेऽव्ययीभावादिसंज्ञकः समासो न विहितः शेष इत्यर्थ इति हरदत्तो व्याख्यात् । एतच्च 'प्राक्कडारात्परं कार्यम्' इति पाठाभिप्रायेण बोध्यम् । अस्मिस्तु पक्षे शेषग्रहणाभावे उन्मत्तगङ्ग-मित्यत्र परत्वाद्वहुव्रीहिः स्यात्, निरवकाशत्वाच्चाव्ययीभाव इत्युन्मत्तगङ्ग इत्याद्यनिष्ठं पक्षे प्रसज्येत । 'प्राक्कडारादेका-' इति पाठान्मुपगमपक्षे त्वेकसंज्ञाधिकारेणैवोन्मत्तगङ्ग-मित्यादिसिद्धेः शेषग्रहणं व्यर्थम् । निरवकाशतयाऽव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञया चावात् । अतस्तत्रापि प्रयोजनमाह—द्वितीया श्रितेत्यादिनेति । शेषग्रहण-मावश्यकमिति बोध्यम् । यस्य त्रिकस्येति । यद्यपि 'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया' इत्युक्तम् । तथापि 'द्वितीया श्रितादिभिः' इतिवत् 'प्रथमा केनचित्सह समस्यते' इति नोक्तमित्यर्थः । वार्तिककृता प्रथमयेत्युक्तावपि सूत्रकृता नोक्तमिति वा । प्रथमान्त-मिति । कण्ठेकाल इत्यादिवहुव्रीहिस्तु ज्ञापकसाध्य इति भावः । अन्यस्य पद-स्यार्थ इति । समस्यमानपदातिरिक्तस्य पदस्यार्थ इत्यर्थः । पदेन हि प्रकृत्यर्थोपसर्जन-कः प्रत्ययार्थः कर्मकर्त्रादिरभिधीयते । प्रथमान्तेन तु प्रातिपदिकार्थमात्रम् । यद्यपि त्रिकपक्षे संख्या प्रत्ययार्थः, तथापि तस्याः प्रकृत्यर्थं प्रति विशेषणाभावान्न प्रकृत्यर्थोप-

बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च फलितम् । प्राप्तमुदकं यं स प्राप्तोदको ग्राम । उदरयोऽनङ्वान् । उपहृतपशू रट् । उद्धृतौदना स्थाली । पीताम्बरा तदुभयमपि न कर्तव्यमित्याह—अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च फलितमिति । शेषग्रहणादिति शेष । शेषग्रहणान् प्रथमान् इति लभ्यत इति हि भाष्यम् । पञ्चमिमुत्तमस्य इत्यत्र च समस्यमानपदयोरेकस्याप्रथमान्त्वाद्यं बहुव्रीहिरिति फलितम् । प्रथमान्तातिरिक्तस्य पदस्यार्थे वर्तमान समस्यते इत्यर्थ-
श्रयणाद् वृष्टे देव गत इत्यादिपि न बहुव्रीहिरिति फलितमिति भावः । तत्र द्वितीयार्थबहु-
व्रीहिमुदाहरति—प्राप्तमिति । 'गत्वर्थकर्मक' इति कर्तरि क्त । अत्र विग्रहवाक्ये
ग्रामकर्मप्राप्तिकर्तुं उदकमित्यत्र ग्रामस्य विशेषणतया, विशेष्यत्वेन तु प्राप्तस्य उदकस्य
बाधः । समाम तु एकार्योभावमहिम्ना उदककर्तृकप्राप्तिकर्मोभूता ग्राम इत्येवं ग्रामस्य विशेष-
प्यतया, तद्विशेषणतया तु प्राप्तस्य उदकस्य बाधः । एवमुत्तरनापि विशेषणविशेष्यभावव्य-
त्यामा ज्ञेयः । अथ तृतीयार्थबहुव्रीहिमुदाहरति—उदरयोऽनङ्वानिति । उदो रयो
येनेति मिश्रः । अथ चतुर्थार्थबहुव्रीहिमुदाहरति—उपहृतपशू रट् इति । उपहृत पशु-
यस्मै इति विग्रहः । अथ पञ्चम्यर्थबहुव्रीहिमुदाहरति—उद्धृतौदना स्थालीति । उद्धृत
सजजन प्रत्ययार्थं प्रथमान्त्व्यास्ति । एवं च 'द्वितीयान्ताग्र्ये' इति फलितम् । तदाह—
अप्रथमाविभक्त्यर्थे इति । ममानेति । एतच्च शेषग्रहणाल्लब्धम् अनेनं किम्, बहुना-
मपि यथा स्यात् । एतच्च मूल एव स्फुटीभविष्यति । अनिज्विधौ केवलग्रहणं ज्ञापरी-
कृत्यानेकग्रहमिह मुख्यमित्याह । अन्यग्रहणं किम्, बहुव्रीहित् पुरुषयोर्विषयविभागो यथा
विज्ञायेत, स्वपदार्थे हि सावकाशं तत्पुरुष परत्वादन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्वापते । अगति
त्वग्रहणे कण्टका इत्यादी व्यधिररणपदे बहुना समुदाये च सावकाशं बहुव्रीहिं
स्वपदार्थे इवान्यपदार्थेऽपि नीलात्फलं सर इत्यादी समानाधिकरणे तत्पुरुषो वापते । पदग्रहणं
किम्, वाक्यार्थे मा भूत् । ग्राहवती नदी । इह मा स्नासीरिति वाक्यार्थो गम्यते । अर्थ-
ग्रहणं किम्, यावता पदेन पदान्तरस्य वृत्त्यनंभवादेव पदार्थे भविष्यति । अत्राह—
प्रत्ययार्थविशिष्टप्रत्ययार्थमिधानं यथास्मान् । अन्यथा प्राधान्यात् प्रत्ययार्थमात्रं गृह्येत ।
इष्टापत्तौ तु चित्रगुरित्येतत् पक्षपर्यस्यग्रहमात्रपरं स्यात् । तथा च देवदत्तादेः सामानाधि-
करण्यं न स्यादिति । अप्रेक्षमन्त्रेयम्—'गुपा' इत्येतन्नानुवर्तते । तेनात्रानेकं प्रथमान्तं
मिथ समस्यत इति पर्यमन्त्रोक्तं । एवं च द्विपदबहुव्रीहिरवाय एव । मे तु 'मुमुषा'
इत्यनुवर्त्य 'अनेकं मुवन्तं गुपा सह' इति व्याचक्षते तेषां तु द्विपदबहुव्रीहिर्दुर्लभ
एवति । द्वितीयादिविभक्त्यर्थे त्रयोदाहरति—प्राप्तमित्यादि । ग्रामकर्मप्राप्तिकर्तुं
उदकमिति विग्रहार्थः । उदककर्तृकप्राप्तिकर्मेति समावाच्यं विग्रहवाक्ये स इति प्रयोगे
तु स्याप्यपमेवायं अनुवृत्तकर्तृकहन्कर्माभूता रथः । रथकर्मकाहन्कर्ता तु समा-
सायं । रथमंप्रद नक्षोपहरणकर्मभूत पशु, पशुकर्मकापहरणमंप्रदानं तु भगमायं ।
स्थान्यवधिकेऽहरणदर्थं आदनः । आदनकर्मकोऽहरणावधि स्थाली समानार्थ इत्यादि ।

वीरपुरुषको ग्रामः । प्रथमार्थे तु न । वृष्टे देवे गतः । व्यधिकरणानापि
अभिभूक्तमस्य । 'प्रादिभ्यो घातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः (वा
) प्रपतितपर्णः प्रपर्णः 'नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः'
(३६१) अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः । 'अव्ययानां च' उच्चैर्मुखः 'सप्तम्युप-

यस्या इति बहुव्रीहिः । अथ षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिमुदाहरति-पीताम्बरो हरिरिति ।
।रं यस्येति विग्रहः । अथ सप्तम्यर्थबहुव्रीहिमुदाहरति-वीरपुरुषको ग्राम इति ।
रूपा यस्मिन्निति विग्रहः । 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । अत्र कर्मादीनां समासेनाभिहि-
प्रथमैव । प्रथमार्थे तु नेति । अन्यपदार्थशब्देन प्रथमान्तातिरिक्तद्वितीयाद्यान्तार्थस्यैव
तत्त्वादिति भावः । व्यधिकरणानामपि नेति । अनेकं प्रथमान्तमित्युक्तेरिति भावः ।
यः । प्रादिभ्यः परं यद्घातुजप्रकृतिकप्रथमान्तं तस्य प्रथमान्तेन बहुव्रीहिर्वाच्यः । तत्र
तौ प्रादिभ्यः परस्य उत्तरपदस्य घातुजस्य लोपश्च विकल्पेन वाच्य इत्यर्थः । अत्र
हिरित्यनुवादः, लोपस्यैव त्रिविः । प्रपतिपर्ण इति । प्रकृष्टं पतितं प्रपतितम् । 'प्रादयो
र्थे-' इति समासः । प्रपतितं पर्णं यस्मादिति विग्रहः । प्रपर्ण इति । प्रपतितेति
घातुजस्य उत्तरपदस्य लोपे रूपम् । नञोऽस्त्यर्थानां । नञः परेषामस्त्यर्थवाचिनां
नां बहुव्रीहिर्वाच्यः । तत्रास्त्यर्थवाचिनामुत्तरपदभूतानां लोपश्च वा वक्तव्य
ः । अविद्यमानपुत्र इति । न विद्यमान इति नञ्समासः । नञो नलोपः ।
प्रमानः पुत्रो यस्येति विग्रहः । अपुत्र इति । अस्त्यर्थकविद्यमानशब्दस्य लोपे

हर्मादीनां समासेनाभिहितत्वात्प्रथमा । ननु वाक्ये वात्वर्थं प्रति कप्रत्ययार्थस्य कर्तुः
तो वा विशेष्यत्वाद् वृत्तावपि तथैवोचितेति प्राप्तोदकोढरयादौ उदककर्तृकप्राप्ती-
द्वर्णनं तु न युज्यत इति चेत् । उच्यते-एकार्थीभावाद्विभृत्तौ विशिष्टार्थ-
यकं शक्यन्तरमेव स्वीक्रियते, न त्ववयवशक्तिः इति नानुपपत्तिः । व्यपेक्षावादिभि-
गत्या भिन्नैव व्युत्पत्तिः स्वीकार्या । किं च कर्तृविशिष्टप्राप्तेः पदार्थत्वे तस्यैव
।र्यत्वादुदकस्य तदभेदो वाच्यः, सच बाधितः, न हि कर्तृविशिष्टा प्राप्तिरुदकमिति
वति । अतएव 'बहूना वृत्तिघर्माणां वचनैरेव सावने । स्यान्महद्गौरवम्' इत्यादिना
।र्यसूत्रे एकार्थीभावपक्ष एव प्रबल इत्यवोचाम । प्रथमार्थे तु नेति । शेषपदेन
अन्यपदार्थ इत्यनेन वा अतिप्रसङ्गवारणाद् 'अप्रथमाविभक्त्यर्थे' इति वचनं न
व्यमिति भावः । व्यधिकरणानामित्यादि । इह शेषपदेनैव वारितोक्तिप्रसंग
ते 'समानाधिकरणानां बहुव्रीहिः' इत्यपि न कर्तव्यमिति भावः । 'यत्रान्यसमासो
क्तः स शेषः' इति वृत्तिकारादीनां मते तु 'प्रथमान्तानामेव बहुव्रीहिः' इत्यलाभा-
हर्तव्यमेवेदं वचनमिति बोध्यम् । प्रादिभ्य इति । प्रादिभ्यः परं यद्घातुजं
दन्तस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिव्याख्येय इति सूत्रसिद्धानुवादः । वा चेति । इदं तु
।रचनिकम् । पूर्वपदान्तर्गतस्योत्तरपदस्य घातुजस्य लोपो वाच्य इत्यर्थः । एतच्च
।दीनानामेव वृत्तौ विशिष्टार्थवृत्तितामाश्रित्य सुत्यजम् । नञोऽस्त्यर्थानामिति ।

अव्ययानामित्यारभ्य अस्तिक्षीरादयश्चेत्येतत्पर्यन्तः पाठो बहुत्र नोपलभ्यते ।

मानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च । सप्तम्यन्तम् उपमानं च पूर्वपदं यस्य तस्य पदान्तरेण
समास उत्तरपदलोपश्च भवतीत्यर्थः । कण्ठस्थः कालो यस्य स कण्ठकालः ।
उष्णमुखमिव मुखं यस्य स उष्णमुखः । 'सङ्घानविकारपष्ठ्याश्चात्तरपदलोपश्च' ।
पेशाना सङ्घानश्चूडा यस्य स केशचूडः, मुखणस्य विकारः अल्ङ्कारो यस्य स
मुखणालङ्कारः । 'अस्तिभीरादयश्च' । अस्तीति विभक्तिप्रतिष्पन्नमव्ययम् ।
अस्तिभीरा गौ । ८३१ स्त्रिया पु वद्भापितपुस्कादन्तु ममानाधिकरणे
रूपम् । अत्रापि बहुव्रीहिरित्यनुवादः । अव्ययानां चेति । बहुव्रीहिराद्येति
शेषः । उन्चेर्मुख इति । उच्चेरित्यस्याविवरणशक्तिप्रधानतया सप्तम्यन्तत्वेन प्रथमान्त
त्वाभावादप्राप्ते बहुव्रीहौ वचनम् । सप्तम्युपमानपूर्वपदयोत्तरपदलोपश्चेति । सप्तम्य
न्तापमानतन्त्रिणे पूर्वपदे यस्य तत् सप्तम्युपमानपूर्वपदम्, तस्य सप्तम्यन्तपदस्य पदान्तरेण बहुव्री
हिराद्येति । सप्तम्यन्तपदमकं पूर्वपदं यदुत्तरपदं तस्य लोपश्च वक्तव्यं इत्यर्थः । तत्र सप्तम्यन्त
महितममस्तपूर्वपदकं बहुव्रीहिमुदाहरति—कण्ठस्थः कालो यस्य स कण्ठकाल इति ।
'मुखि स्थ' इति कः । कण्ठ तिष्ठतीति कण्ठस्थः । उपपदमयम् । 'अमूधमस्तकात्—' इति
सप्तम्या अङुक् । कण्ठस्थ इति सप्तम्यन्तपदम् । तस्य कालशब्देन बहुव्रीहिरित्यनुवादः । मुपा
लुक् । तत्र कण्ठस्थत्वेन बहुव्रीहौ पूर्वपदं सप्तम्यन्तपदमहितं तस्मिन् यदुत्तरपद
स्येति तत् तस्य लोपा वाचनिकः । कण्ठकाल इति सप्तम्यन्तपदव्यतिक्तसमानगर्भौ बहुव्रीहिः ।
तदस्यचभूतसप्तम्या 'अमूधमस्तकात्—' इत्यङुक् । अयं उपमानसहितममस्तपूर्वपदकं
बहुव्रीहिमुदाहरति—उष्णमुखमिव मुखं यस्य स उष्णमुख इति । उष्णस्य मुखमिवति
विग्रहं पठनीत्युत्तरपदम् । मुखशब्दा मुखमदृशे लोपार्णिक इति सूचयितुमिवशब्दः । उष्णमुखमिव
मुखं यद्वेति विग्रहं बहुव्रीहिरित्यनुवादः । तत्र उष्णमुखत्वेन बहुव्रीहौ पूर्वपदं यस्मिन् उत्तर
पदस्य मुखशब्दस्य लोपा वाचनिकः । सघातविकारपष्ठ्याश्चात्तरपदलोपश्चेति ।
पष्ठ्यन्तापस्तस्य उत्तरपदस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिराद्येति । पष्ठ्यन्तादुत्तरपदस्य लोपश्च ।
पेशाना सघातश्चूडा यस्य स केशचूड इति । सघातशब्दस्य लोपः रूपम् ।
मुखणस्य विकारोऽलङ्कारो यस्य स मुखणालङ्कार इति । अत्र विकारशब्दस्य
उत्तरपदस्य लोपः रूपम् । अस्तिभीरादयश्चेति । अस्तिभीरादया बहुव्रीहौपमस्येया
इत्यर्थः । अस्तिभीरा गौरित्यत्र अस्तीत्यस्य तिङन्ततया प्रथमाविभक्त्यनन्ताभावादप्राप्ते
बहुव्रीहाविदं वचनम् । वस्तुतस्तु वचनमिदं नारदव्यमित्याह—अस्तीति विभक्तिप्रति
रूपकमव्ययमिति । विभक्तिप्रतिष्पन्नत्वेन नितान्तिवादस्तोति 'स्वरादिनिपातमव्ययम्'
इत्यव्ययं निश्चयानापन्नम् । तत्र सा 'अन्ययादाशुप' इति ऋक् प्रत्ययस्येति
प्रथमान्तत्वादेव विद्धेति वचनं न वक्तव्यमिति भावः । तदुक्तं भाष्ये—'अस्तिभीरा-
दिवचनं न वाच्यत्वात्' । स्त्रिया पु वत् । भाषितपुस्कादन्तु ममानाधिक-
रणं परपामन्त्यर्धमाचिना पदान्तरेण बहुव्रीहिराद्येति, अस्त्ययवाचिना तु लोप
इत्यर्थः । अस्त्ययवाचिना विभ, अनुपानाशुप । नञ् विभ, निविद्यमानपुत्र ।

स्त्रियामपूणीप्रियादिषु । (६-३-३४) भाषितपुंस्कादन्तु ऊङोऽभावो-
 ऽस्यामिति बहुव्रीहिः । निपातनात्पञ्चम्या अलुक्, पष्ठयाश्च लुक् । तुल्ये प्रवृत्ति-
 निमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य
 पुंवाचकस्यैव रूपं स्यात्समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु मूरण्यां प्रियादौ
 पदं स्त्रिया इति पष्ठयन्तस्य विशेषणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—भाषितपुंस्कादिति । अनूडि-
 त्यस्य व्याख्यानम्—ऊङोऽभाव इति । अर्थाभावेऽप्ययीभावः, नन्तत्पुरुषो वा । भाषित-
 पुंस्कादिति दिग्भोगे पञ्चमी । पर इति प्रथमान्तमध्याहार्यम् । तथा च भाषितपुंस्कात् परः
 अनूङ् यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिरिति फलति । ननु समासे सति पञ्चम्या लुक्प्रसङ्गे इत्यत
 आह—निपातनात् पञ्चम्या अलुगिति । इदमुपलक्षणम् । निपातनाद् अप्रथमान्तस्यापि
 बहुव्रीहिः परशब्दलोपश्चेत्यपि बोध्यम् । यद्वा, अत एव निपातनादप्रयुज्यमानेऽपि परशब्दे
 तदर्थं गम्ये पञ्चमी । नन्वेवमपि स्त्रिया इति पष्ठयन्तस्य 'भाषितपुंस्कादन्तु' इति यदि
 विशेषणं स्यात्, तर्हि भाषितपुंस्कादन्तु इति पठ्ठी श्रूयेतेत्यत आह—पष्ठयाश्च लुगिति ।
 निपातनादित्यनुपज्यते । भाषितः पुमान् येन तद्भाषितपुंस्कम्, तदस्यास्तीति अर्थाभाद्यच्
 पुंस्त्वे स्त्रीत्वे च एकप्रवृत्तिनिमित्तकमिति यावत् । 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्कम्' इत्यत्र
 व्याख्यातमेतत् । तदाह—तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्त इति । स्त्रीवाचकस्य शब्द-
 स्येति । स्त्रीलिङ्गस्येत्यर्थः । स्त्रिया इति पष्ठयन्तं न स्त्रीप्रत्ययपरमिति भावः ।
 नन्विह 'मुपा' इत्यननुवृत्तावपि सुवित्येतदनुवर्तते । तथा चास्तिक्षीरेति प्रयोगो दुर्लभ
 इत्याशङ्क्य तं साधयति—विभक्तिप्रतिरूपकमिति । स्त्रियाः पुं वत् । निपात-
 नादिति । एतच्च पूर्वत्रापि योज्यम् । अन्यथा व्यधिकरणानां बहुव्रीहिः स्वरसतो न
 सिध्येत् । लुगिति । अनूडिति प्रथमान्तम् । पष्ठयर्थे प्रथमेति हरदत्तः । एवं च
 सूत्रे केषांचिद् 'अनूङः समानाधिकरणे' इति पष्ठयन्तपाठोऽसाम्प्रदायिक इति भावः ।
 तुल्य इत्यादि । 'भाषितः पुमान् यस्मिन्' इत्यादिव्याख्यानादयमर्थो लभ्यत इति
 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्कम्—' इत्यत्रोपपादितम् । यद्यत्र 'भाषितः पुमान्येन तद्भाषित-
 पुंस्कम्' इत्युच्येत तर्हि कुटीभार्यः, द्रोणीभार्य इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात् । भवति हि
 कुटशब्दो घटे पुंस्लिङ्गो, गेहे तु स्त्रीलिङ्गः । द्रोणशब्दस्तु परिमाणविशेषे पुंस्लिङ्गो,
 गवाक्ष्यां तु स्त्रीलिङ्ग इति । ऊङोऽभावो यत्रेति । यदि तु ऊङन्योऽनूडिति
 पर्युदासः स्यात् तर्हि टावाद्यन्तमेव गृह्येत । ततः किमित चेत्, दरदोऽन्त्यं दारदः ।
 'द्वयङ्मगव—' इत्यण् तस्य स्त्रियाम् 'अतश्च' इति लुक्, दरद । सा चासौ वृन्दारिका
 च दारदवृन्दारिकेत्यादि न सिध्येत् । न ह्यत्र दर्शनीया भार्या यस्य स दर्शनीयाभार्य
 इत्यादाविव स्त्रीप्रत्ययः कश्चिदस्तीति भावः । ननु 'न कोपघाया ऊङश्च' इत्येव सूत्र्यता-
 मिति चेत् न । वाक्कवाघनार्थेन 'पुंवत्कर्मवारय—' इत्यनेन वामोरुभार्येति कर्मवारये
 पुंवद्भाषापत्तेः पृथक्प्रतिषेधसामर्थ्यात्सिद्धान्ते तु न दोषः । स्त्रिया इत्यस्य स्त्रीप्रत्यय-
 परतां वारयति—स्त्रीवाचकस्येति । 'स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भाषा', इत्युक्ते स्त्रीप्रत्यय-
 लोप इत्येवार्थः पर्यवस्यतीति दारदवृन्दारिकेति न सिध्येत् । किं च पदुभार्य—इत्यत्र

च परत । 'गात्रिया -' (मू ६५६) इति ह्रस्व । चित्रा गावा यस्येति लौकिक-
विग्रह 'चित्रा अम् गा अस्' इत्यलौकिकविग्रह चित्रशु । रूपवद्भाष्य । चित्रा
जरती गौर्यस्येति विग्रह अतकोत्तेर्वदनामपि बहुव्रीहि । अत्र केचित्—चित्रा-

पुनर्दिति रूपानिदेश पुस इव पुनर्दिति पष्ठ्यन्नादिति । तदाह—पुवाचकस्येव
रूपमिति । क्रियामिति मास्यतमपि न स्त्रीप्रत्ययपर विन्तु स्त्रीलिङ्गपरम् तच्च
'अनुगुत्तरपदे' इत्यधिकृते उत्तरपदेऽनेति तदाह—स्त्रीलिङ्गे उत्तरपद इति ।
अपूरणीप्रियादिवित्वेतद्व्याचष्टे—न तु पूरण्या प्रियादौ च परत इति । पूरणात्
स्त्रीलिङ्गनिर्देशान् स्त्रीलिङ्ग पूरणप्रत्यान्ता विवक्षित इति ज्ञेयम् । तुल्ये प्रवृत्तिमित्ते इति
किम्, वृटीभाष्य । अत्र पुनर्वच न भवति, कुटीशब्दा घटे पुञ्जिङ्ग, गेह तु स्त्रीलिङ्ग इति ।
प्रवृत्तिनिमित्तभेदाद् । स्त्रीप्रत्यय पुनर्वचस्यदित्युक्ते तु स्त्रीप्रत्ययस्य लोपः पूर्ववत्स्येत् ।
ततश्च पठवी भाष्या यस्य स पठ्भाष्य इत्यत्र उत्तरपद परनिमित्तमाश्रित्य डीपा लाप
तस्य 'अच परस्मिन्—' इति स्थानिवत्त्वादुक्तारस्य यण् स्यात् । ह्रस्व इति । चित्रा
गावा यस्येति विग्रह बहुव्रीहिसमास मुञ्जुकि सति अनन्तमिति प्रथमान्तनिर्दिष्टया, विग्रह
नियतविभक्तिवृत्तया वा उपमजनच सति चित्रशब्दे आकारस्य 'गात्रियो -' इत्युच्चार
ह्रस्व इत्यर्थः । ननु चित्रा गाव इति लौकिकसमामाभ्युपगम सुपा लुक् भाक् चित्रा अस्
इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घा गा अम् इत्यत्र पूर्वरूप च एकादेशे कृते तस्य परादिनित्वेन आसा
लुकि चित्रशब्दे अकारा न श्रूयेत चित्रश्रुतित्यत्र उकारश्च न श्रूयेत, पूर्वान्तिवत्त्वं तु परि
शिष्टस्य सकारमात्रस्य सुप्त्वाभावाल्लुक् न स्यादित्यत आह—चित्रा अस् इति ।
गोशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् तद्विशेषणत्वाच्चित्रेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । 'प्रत्ययात्तरपदयाश्च'
इति सूत्रभाष्यरीत्या 'अन्तरङ्गानपि विधीन् वहेरङ्गो लुग्वाचत' इति न्यायान् प्रागेव
पूर्वमवर्णदीर्घान् । मुञ्जुगिति भावः । चित्रश्रुतिरिति । बहुव्रीहौ ह्रस्वत्व चित्राशब्दस्य
पुनर्वचमिति भावः । रूपवद्भाष्य इति । रूपवती भाषा यस्येति विग्रह । अत्र
उपमर्जनह्रस्व । रूपवतीशब्दस्य पुनर्वचम् । ननु चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रह क्य त्रिपद-
बहुव्रीहि, 'मुप् सुपा' इत्येकत्वस्य विवक्षितत्वादित्यत आह—अनेकोक्तेरिति । शेषग्रह-
णान् प्रथमान्तमिति न्वयम् । एकस्य प्रथमान्तस्य ममातो नोपपत्तये, समास इत्यन्वयमज्ञा-
विज्ञानाद् । ततश्चाप्यदिनक प्रथमान्तमिति मिद्धे पुनरनवग्रहणाद् द्विवहूना प्रथमा-

उत्तरपदनिमित्ताया डीपा निवृत्ते 'अच परस्मिन्—' इति स्थानिवद्भावात्पण् स्यात् ।
अपि च वतणस्यापय औ वतण्णे 'वतण्णाच्च' इति यञ्, 'लुक् स्त्रियाम्' इति
तस्य लुक्, शाङ्गरत्नान्वान्, हीन, वनण्डी चागौ वन्दारिका च वानएडवन्दारिका ।
अत्र पुनर्वचावेन डीना निवृत्तावपि अर्थगतस्य स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वाद् 'लुक् स्त्रियाम्'
इति यत्रा लुक् प्रसज्येतेति भावः । ह्रस्व इति । अनेकमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात्
प्रथमानिर्दिष्टम्—इति 'एकविभक्ति च—' इति वा गोशब्दस्यापमर्जनत्वादिति भावः ।
चित्रा असिति । 'अन्तरङ्गानपि—' इति न्यायादिह पूर्वअस वर्णदीर्घा न प्रवर्तते ।
अथवा एकादेशस्य परादित्वेन सुपो लुकि चित्रश्रुतित्यत्र अकारो न लभ्यतेति भावः ।

जरतीगुः, जरतीचित्रागुर्वा । एवं दीर्घातन्वीजङ्घः, तन्वीदीर्घाजङ्घः । त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न पुंवत् । उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् । द्वितीयमपि न पुंवत् पूर्वपदत्वाभावात् । उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः । पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयवे रूढ इति वदन्ति । वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते । 'आनङ् ऋतः—' (सू ९२१) इत्यत्र यथा । तेनोपान्त्यस्य पुंवदेव । चित्राजरद्वयः

न्तानां बहुव्रीहिरिति भाष्ये स्पष्टमिति भावः । अत्रेति । त्रिपदबहुव्रीहावित्यर्थः । चित्रा-जरतीगुः, जरतीचित्रागुर्वेति । गां प्रति चित्रात्वस्य जरतीत्वस्य च विशेषणत्वाविशेषाद् अन्यतरस्य 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' इति पूर्वनिपात इति भावः । एवं दीर्घेति । दीर्घे तन्वीयौ जङ्घे यस्येति विग्रहः । उभयत्रापि पूर्वमव्ययपदयोः पुंवत्त्वमाशङ्क्याह—त्रिपद इति । उत्तरपदस्येति । समासचरमावयवपदस्य उत्तरपदत्वात् तृतीयमेव पदमत्रोत्तरपदं वाच्यम् । तत्परकत्वं च मध्यमपदस्यैव, न तु प्रथमपदस्यापि, तस्य मध्यमेन पदेन व्यवधानादित्यर्थः । ननु तर्हि मध्यमपदस्य पुंवत्त्वं दुर्वारम्, उत्तरपदपरकत्वसत्त्वादित्यत आह—द्वितीयमपि न पुंवदिति । पूर्वपदत्वाभावादिति । उत्तरपदेन पूर्वपदमाक्षेपाह्लस्यते । समासप्रथमावयवपदमेव पूर्वपदम् न तु मध्यमावयवपदमपीति भावः । ननु मध्यमपदापेक्षया प्रथमपदस्य पूर्वपदत्वमस्ति । मध्यमपदस्य च प्रथमपदापेक्षया उत्तरपदत्वमस्तीत्यत आह—उत्तरपदशब्दो हीति । रूढ इति । वैयाकरणसमयसिद्ध इत्यर्थः । इति वदन्तीति । एवंप्रकारेण केचिद्वदन्तीत्यन्वयः । तत्र प्रथमपदस्य त्रिपदबहुव्रीहौ नास्ति पुंवत्त्वमिति युज्यते, उत्तरपदपरकत्वाभावात् । मध्यमपदस्य तु पूर्वपदत्वाभावेऽप्यस्त्येव पुंवत्त्वम्, 'त्रियाः पुंवत्' इत्यत्र तु पूर्वपदस्याश्रवणाद् अनुवृत्त्यभावाच्च, किन्तु उत्तरपदे इत्यनेन पूर्वपदस्य पुंवत्त्वमित्यर्थो गम्यत इति वक्तव्यम् । तदपि न सम्भवतीत्यत आह—नेह पूर्वपदमाक्षिप्यत इति । इह 'त्रियाः पुंवत्—' इत्यत्र उत्तरपदे इत्यनुवृत्तेन पूर्वपदं नाक्षिप्यते, नार्थाह्नस्य इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—आनङ्कृत इत्यत्र यथेति । ऋदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यात् उत्तरपदे इति तदर्थः । तत्र चतुर्णां द्वन्द्वे 'होतृपोतृनेष्ट्रोद्गातारः' इत्युपान्त्यस्य नेष्टुरानकुदाहृतः 'समर्थः पदविधिः' इत्यत्र भाष्ये । तत्रोत्तरपदेन पूर्वपदाक्षेपनियमे नेष्टुरूपान्त्यस्य पूर्वपदत्वाभावाद् आनङ् नोपपद्येत । तस्मान्नावश्यम् उत्तरपदे विहितं कार्यं पूर्वपदस्यैवेति नियम इत्यर्थः । तेनेति । पूर्वपदानाक्षेपेत्यर्थः । उपान्त्यस्येति । अन्त्यस्य सप्तमीपुपान्त्यम् । चरमावयवसप्तमीपवर्तिनो मध्यमस्येत्यर्थः । पुंवदेवेति । रूपमिति शेषः । तदेव दर्शयति—चित्राजरद्वगुरिति । अत्र चित्राशब्दस्य न पुंवत्त्वम् । मध्यमेन व्यवधानाद् उत्तरपदपरकत्वाभावाच्चेति भावः । इत्यादीति । जरतीचित्रगुः, तन्वी-दीर्घजङ्घः, दीर्घातनुजङ्घः । ननु 'आनङ्कृतः—' इत्यत्र 'होतृपोतृनेष्ट्रोद्गातारः' इति भाष्योदाहरणान्मास्तु पूर्वपदाक्षेपः । 'त्रियाः पुंवत्' इति सूत्रे तदनाक्षेपे किं प्रमाण-नेहेति । अत्रैव सूत्रे पट्वीमृद्वयौ भार्ये अस्वेति द्वन्द्वगर्भवह्वीहौ पट्वीमृदुभार्ये इति भाष्योदाहरणादिति भावः । आनङ्किति । तथा च 'समर्थः—' सूत्रे भाष्ये होतृपोतृ-

इत्यादि । अत एव 'चित्राजरद्वौ गावौ यस्येति द्वन्द्वगर्भेऽपि चित्राजरद्व' इति भाष्यम् । कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत् । जरचित्रगु । कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्रजरद्वौक । स्त्रिया किम्-ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टि । भाषितपुंस्वात्

मित्यत आह-अत एवेति । 'स्त्रिया पुंवत्-' इत्यनापि पूर्वपदानाक्षेपादित्यर्थः । द्वन्द्वगर्भेऽपीत्यन्तर बहुव्रीहाविति शेषः । भाष्यमिति । यद्यपि कृत्स्नभाष्यपरिशाधनाया चित्राजरद्वगुरियुदाहरण भाष्ये क्वापि न दृश्यते, तथापि चित्राजरद्वगुरित्यन्तर प्रयोगमिति शेषः । भाष्यमित्यस्य पट्वीमृदुभायं इति प्रकृतमूत्रस्यभाष्यमित्यर्थः । सूचयतीति शेषः । 'स्त्रिया पुंवत्-' इति प्रकृतमूत्रभाष्ये हि पट्व्यौ मृद्व्यौ भायं यस्येति द्वन्द्वगर्भवृद्ग्रीहो पट्वीमृदुभायं इत्युदाहृतम् । तत्र पट्वीमृदुशब्दात्मका द्वन्द्व पूर्वपदं, न तस्य भाषितपुंस्त्वमस्तीति न पुंवत्त्वम्, द्वन्द्वस्य परबलित्वात्तानियमान् । तत्र द्वन्द्वे पूर्वपदस्य पट्वीशब्दस्य तु न पुंवत्त्वम् । मध्यमपदेन व्यवधानादुत्तरपदपरकत्वाभावात् । मध्यमपदस्यानुत्तरपदत्वादसमानाधिकरणत्वाच्च न तस्मिन्परे पुंवत्त्वमभवत् । मृद्वीशब्दस्य तु केवलस्य भाषितपुंस्त्वाद् उत्तरपदपरकत्वाच्च पुंवत्त्वमिति तदाशयः । 'स्त्रिया पुंवत्-' इत्यत्र पूर्वपदाक्षेपे तु मृदुशब्दस्य पूर्वपदवाभावन पुंवत्त्वाप्रवृत्ते तदमगति स्पष्टैव । ततश्च पट्वीमृदुभायं इति भाष्यं चित्राजरद्वगुरिति प्रयोग गमयतीत्यर्थः । कर्मधारयेति । जरती चासौ चित्रा चेति कर्मधारयः । 'पुंवत्कर्मधारय-' इति जरतीशब्दस्य पुंवत्त्वाद् ङीपो निवृत्तिः । ततश्च जरचित्रा गौर्यस्येति कर्मधारयपूर्वपदत्वे बहुव्रीहो पूर्वपदस्य जरचित्राशब्दस्य 'स्त्रिया पुंवत्-' इति पुंवत्त्वान् ङीपा निवृत्तिरिति भावः । कर्मधारयोत्तरेति । जरती चासौ गौथेति कर्मधारये 'गारतद्धितङुकि' इति टचि वकादेशे 'पुंवत्कर्मधारय-' इति जरतीशब्दस्य पुंवत्त्वे ङीपा निवृत्ता टित्वाद् ङीपि जरद्वग्वीशब्दः । ततश्च चित्राजरद्वौ यस्येति कर्मधारयोत्तरपदत्वे बहुव्रीहो 'नधूनश्च' इति कपि चित्राशब्दस्य 'स्त्रिया पुंवत्-' इति पुंवत्त्वं चित्रजरद्वौक इति रूपमिति । स्त्रिया. किमिति । पठ्यन्तरस्य प्रश्नः । ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिरिति । ग्रामणी शब्दस्य ननु मकत्वं 'ह्रस्वा ननु मक-' इति ह्रस्वे ग्रामणिशब्द इदम् । कुलशब्दो

नेष्ट्राद्वानार इत्यत्र चतुर्णां द्वन्द्वे वृत्तीयस्यानङ् उदाहृतः । पूर्वपदाक्षेपे तु म न मिध्येत् । न ह्यत्र नेष्ट्रा पूर्वपदम्, हानुरेव पूर्वपदवादिनि भावः । अतएवेति । पूर्वपदानाक्षेपादेवेत्यर्थः । चित्राजरद्विति । द्वन्द्वान्तर्गतजरच्छब्दस्योत्तरपदवेऽप्यसमानाधिकरणत्वात् ङीपो निवृत्तिः । न चैवमपि द्वन्द्वात्मकस्य पूर्वपदस्य समानाधिकरणात्तरपदपरकत्वान् पुंवत्त्वात् ङीपि निवृत्तिर्दुर्वीरेति वाच्यम् । द्वन्द्वान्तर्गतचित्रजरच्छब्दयोः श्रीप्रत्ययप्रकृतयोः प्रत्येकं भाषितपुंस्त्ववेति द्वन्द्वात्मकस्य पूर्वपदस्यानयावान् । द्वयोरपीति । पूर्वपदान्तर्गतमुत्तरपदमाश्रित्य प्रथमस्यापि पुंवत्त्वाच्च इति भावः । जरचित्रेति । 'पूर्वकालेक-' इति समासः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया जरद्वग्वीशब्देन जरतीशब्दस्यापि ग्रहणम् । चित्रजरद्वग्वौक इति । जरत् चासौ गौथ जरद्वी, 'गारतद्धित-' इति टचि टित्वान् ङीप् । चित्रा जरद्वी यस्येति

किम्-गङ्गाभार्यः । अनूङ् किम्-वामोरुभार्यः । समानाधिकरणे किम्-कल्याण्या
माता कल्याणीमाता । स्त्रियां किम्-कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणीप्रधानः ।
पूरण्यां तु—८३२ अप्पूरणीप्रमाणयोः । (५-४-११६) पूरणार्थप्रत्ययान्तं
यत्स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहिरप् स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां
रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी यस्य स स्त्रीप्रमाणः ।

नपुंसकस्फोरणार्थः । दृष्टिशब्देन नेत्रस्थानापन्नं विवक्षितम् । ग्रामणि दृष्टिरस्येत्येव विग्रहः ।
'स्त्रियाः' इत्यभावे ग्रामणीशब्दस्य पुंवत्त्वे नपुंसकह्रस्वनिवृत्तौ ग्रामणीकुलमिति स्यादिति
भावः । गङ्गाभार्य इति । अत्र गङ्गाशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गतया भाषितपुंस्कत्वाभावाद्
न पुंवत्त्वमिति भावः । वामोरुभार्य इति । वामौ सुन्दरौ ऊरु यस्या इति बहुव्रीहिः ।
'संहितशफलक्षणवामादेश्व' इत्यूङ् । तदन्तस्य पुंवत्त्वे ऊङो निवृत्तौ वामोरुभार्य इति
पूर्वपदमुदन्तमेव स्यादिति भावः । स्त्रियां किमिति । सम्यन्तस्य प्रश्नः । कल्याणी
प्रधानं यस्य स कल्याणीप्रधान इति । अत्र प्रधानशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वात् कल्याणी-
शब्देन सामानाधिकरण्येऽपि स्त्रीलिङ्गत्वाभावात्तस्मिन्परे पुंवत्त्वं नेति भावः । पूरण्यां
त्विति । पुंवत्त्वनिषेधोदाहरणे विशेषो वक्ष्यत इति शेषः । अप्पूरणी । अविति द्वेदः ।
'बहुव्रीहौ सकथ्यदणोः' इत्यतो बहुव्रीहावित्यनुवृत्तं पूरणीप्रमाणीभ्यां विशेष्यते, तदन्तविधिः,
स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् पूरणप्रत्ययान्तं स्त्रीलिङ्गमिह गृह्यते । तदाह—पूरणार्थेत्यादिना ।
अप् स्यादिति । समासान्तस्तद्धित इत्यपि बोध्यम् । पञ्चमीति । पञ्चानां पूरणीत्यर्थः ।
'तस्य पूरणे डट्' 'नान्तादसंख्यादेः' इति तस्य मडागमः । टित्वाद् डीप् । कल्याणीपञ्चमा
रात्रय इति । इह बहुव्रीहौ कृते पञ्चमीशब्दे पूरणार्थप्रत्ययान्ते परे कल्याणीशब्दस्य
पुंवत्त्वनिषेधः, अप् समासान्तस्तद्धितः, टाप्, 'यस्येति च' इतीकारलोपः । ननु पञ्चमी
रात्रिरन्यपदार्थप्रविष्टा वा न वा । नाद्यः, तस्या समस्यमानपदार्थत्वेन तदन्यत्वानुप-
पत्तेः । नान्त्यः, पञ्चम्या रात्रेरन्यपदार्थप्रवेशाभावे कल्याणीपञ्चमा इति समासात्पञ्चमीं
रात्रिं विना चतुणमिव बोधनापत्तौ पञ्चमपदस्यासंगत्यापादनादिति चेत्, सत्यम्—
पञ्चानां रात्रीणाम् उद्भूतावयवभेदः समुदाय एवान्यपदार्थः । तत्र पञ्चम्या रात्रेः
प्रवेशेऽपि तद्वटितसमुदायस्यान्यपदार्थत्वं न विरुध्यते, समुदायस्यावयवपेक्षया
अन्यत्वात् । रात्रय इति बहुवचनं तु अवयवबहुत्वापेक्षम् । यथा चैतत्तथा सर्वनाम-
संज्ञासूत्रे प्रपञ्चितम् । अथ प्रमाण्यन्तादन्विषेःरुदाहरणमाह—स्त्री प्रमाणी यस्य
सः स्त्रीप्रमाण इति । प्रमाणशब्दोऽत्र करणल्युङन्तो विशेष्यनिष्पन्नः, टित्वाद्
डीप् । बहुव्रीहौ सति अप्रत्यये 'यस्येति च' ईकारलोपे स्त्रीप्रमाण इति रूपम् ।

बहुव्रीहौ 'नञ्प्रत्यय' इति वक्ष्यमाणः कप् । वामोरुभार्य इति । 'संहितशफलक्षण-
वामादेश्व' इत्यूङ् । प्रधानमिति । भावल्युङन्तं नित्यनपुंसकम् । पञ्चमीति ।
'तस्य पूरणे' इति डट् 'नान्तादसंख्यादेः' इति डटो मडागमः । 'टिङ्ढा-' इति
डीप् । प्रमाणीति । करणे ल्युट्, तदन्तस्य विशेष्यनिष्पन्नत्वात् स्त्रियां डीप् । कथं
तर्हि 'प्रमाणायां स्मृतौ' इति शावरभाष्यमिति चेत् । अत्र भट्टाः—'प्रमाणमयते

‘पुंवद्भावाप्रतिषेधोऽप्रत्ययस्य प्रधानपूरण्यामेव’ (वा ३३५९-३९१०) । रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुख्या । अन्यत्र तु—८३३ नद्युत्तश्च । (५-४-१५३) नद्युत्तरपदादन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहे कप्स्यात् । पुंवद्भावा । ८३४ केऽणः । (७-४-१३) के परेणां ह्रस्व स्यात् । इति प्राप्ते—८३५ न कपि । (७-४-१४) कपि परे अगो ह्रस्वो न स्यात् । कल्याणपञ्चमीक

पूर्वपदस्य तु निव्यव्रीलिङ्गत्वादभाषितपु स्वत्वान्न पु वत्त्वप्रमत्ति । प्रधानपूरण्यामेवेति । ‘श्रिया पुंवत्-’ इति सूत्रे ‘अपूरणी-’ इति सूत्रे च प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यमिति भावः । ननु कल्याणीपञ्चमा रात्रय इत्यत्र पञ्चम्या रात्रे समस्यमानपदार्थत्वात् कथं प्राधान्यम्, बहुव्रीहिरन्यपदार्थप्रधानत्वादित्यत आह—रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे स्यादिति । कल्याणीपञ्चमा रात्रय इत्युक्तोदाहरणे पञ्चमा पूरणी रात्रि समस्यमानपञ्चमीपदार्थत्वेऽपि अन्यपदार्थसमुदायघटकतया बहुव्रीहिसमासवाच्यापि भवतीति कृत्वा मुख्या भवतीत्यर्थः । उद्भूतावयवस्य रात्रिसमुदायस्य प्रधानत्वेऽपि तद्वटनकया यया प्रथमाद्याश्चतस्रो रात्रय समासाभिधेया, एवं पञ्चम्यपि रात्रि समामाभिधेया भवतीति समस्यमानपञ्चमी पदार्थस्य अन्यपदार्थानुप्रवेशान् प्राधान्यमिति भावः । अन्यत्र त्विति । कल्याणपञ्चमीकः पञ्च इत्यत्र पूरण्या रात्रेरन्यपदार्थप्रवेशाभावाद् अप्राधान्यादप्रत्ययानावे मतिविरोधो वक्ष्यत इत्यर्थः । नद्युत्तश्च । नदी च ऋचैर्नि ममाहारद्वन्दात्पञ्चमी । ‘बहुव्रीहौ मस्यश्लोः’ इत्यना बहुव्रीहावित्यनुवृत्तं पञ्चम्या त्रिपरिणम्यते तदक्षिप्तमुत्तरपद नद्युत्तया निशेष्यते । तदन्विषि । ‘उत्तरप्रमृतिम्-’ इत्यत कवित्यनुवर्तते । तदाह—नद्युत्तरपदादिति । नद्यन्तोत्तरपदादित्यर्थः । कप् न्यादिति । तद्धितः समासान्दश्चेत्यपि बाध्यम् । तथा च कल्याणी पञ्चमी यस्य पञ्चमेति विग्रहे बहुव्रीहौ सति व्यपदेशिवत्त्वेन पञ्चम्युत्तरपदस्य नद्यन्तत्वात्तदुत्तरपदकबहुव्रीहे कविनि भावः नद्यन्ताद् बहुव्रीहेरिति न व्याख्यातम् । बहुव्रीहेरिति बहुव्रीहे नद्यन्तत्वात् क्वापत्तेः । नद्यन्तोत्तरपदादिति व्याख्याने तु न दोषः । धीरशब्दस्यात्तरपदस्य नकारान्तत्वेन नदीत्वान्भावादिति शब्देन्दुश्लोसरे मिमर । पुंवद्भावा इति । पूरण्या रात्रे समामवाच्यत्वाभावेन निषेधाभावादिनि भावः । केऽणः । ह्रस्व म्यादिति । ‘शृष्टप्राम्-’ इत्यन्तस्तदनुवृत्तेरिति भावः । न कपि । अगो ह्रस्व इति । ‘केऽण’ इत्यत ‘शृष्टप्राम्-’ इत्यनश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । ननु कल्याणपञ्चमीक पञ्च इत्यत्र पञ्चपदसाहोरात्राभावे पक्षे अन्यपदार्थे पञ्चम्या रात्रे प्रवेशान् प्राधान्यं दुर्वारमित्यस्मात् मूलभूता श्रुतिरिति यतः । त्रिविन्दादयस्तेस्तस्मात्प्रमाणा स्मृतिरुच्यते’ इत्याहुः । तत्रायते क्विपि ‘ह्रस्वस्य पिति कृति-’ इति तुक् टाव् टुलंश्च, तथाप्यागमशास्त्रस्यान्यन्वात्तुह् नेति बोध्यम् । त्रिविधाचरति क्विच्-विजित्यर्थः इति वा व्याख्येयम् । त्रिव्ये तु प्रमाणं वेदस्तद्विचारनीत्याचारक्विवन्तात्प्रमाणशब्दात्पचात्रचि टाविश्याहुः । प्रधानपूरण्यामेवेति । प्रधाने कार्यमंप्रत्ययान्यावमिदमिदम् । नद्युत्तः । तत्परत्वं स्पष्टार्थम् । नद्युत्तरपदादिति । नद्यन्तादिति नान्तम्, कप्रत्ययेन सह ममावे कृते

पक्षः । अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम् । बहु-
 कर्तृकः । अप्रियादिषु किम्—कल्याणीप्रियः । प्रिया, मनोज्ञा, कल्याणी, सुभगा,
 दुर्भगा, भक्तिः, सचिवा, स्वसा, कान्ता, क्षान्ता, समा, चपला, दुहिता, वामा,
 अवला, तनया । 'सामान्ये नपुंसकम्' दृढं भक्तिर्यस्य स दृढभक्तिः । स्त्रीत्वविवक्षायां
 तु दृढभक्तिः । ८३६ तसिलादिष्वकृत्वसुचः । (६-३-३५) तसिलादिषु
 कृत्वसुजन्तेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत्स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम्, अव्याप्यतिव्याप्ति
 परिहाराय । 'व्रतसौ' (वा ३९१८) । 'तरामपौ' (वा ३९१९) । 'चरद्-
 आह—अत्र तिरोहितेति । रात्रेः तत्प्रवशाभावाद् अप्राधान्यमिति भावः । भाष्ये
 एवमुदाहरणमेवात्र लिङ्गम् । ऋदन्तोत्तरपदात्कपमुदाहरति—बहुकर्तृक इति । बहवः
 कर्तारो यस्येति विग्रहः । तदेवमपूरणीप्रियादिष्वित्यत्र पूरणीविषयं प्रपञ्च्य प्रियादिषु परेषु
 पुंवद्भावनपेयस्य प्रयोजनं पृच्छति—अप्रियादिषु किमिति । कल्याणीप्रिय इति ।
 कल्याणी प्रिया यस्येति विग्रहः । प्रियादिगणं पठति—प्रिया मनोज्ञेत्यादि । ननु
 भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठे दृढा भक्तिर्यस्य स दृढभक्तिरित्यत्र कथं पुंवत्त्वमित्यत आह—
 सामान्ये नपुंसकमिति । आश्रित्येति शेषः । दृढमिति । पदसंस्कारपक्षे सामान्य-
 परत्वमाश्रित्य दृढशब्दे नपुंसकलिङ्गो व्युत्पाद्यः । ततस्तस्य भक्तिशब्देनान्वये पूर्वप्रवृत्तं
 नपुंसकत्वं नापैति, लिङ्गविशेषस्याविवक्षितत्वात्, वेदाः प्रमाणमितिवत् । अत्र चायं
 पक्षशाहिकभाष्ये 'शक्यं च अनेन स्वमांसादिभिरपि क्षुत् प्रतिहन्तुम्' इति प्रयोगो लिङ्गम् ।
 नन्वेवं सति प्रियादिषु भक्तिशब्दपाठा व्यर्थ इत्यत आह—स्त्रीत्वविचक्षायां त्विति ।
 वाक्यसंस्कारपक्षे विशेष्यानुसारेण स्त्रीत्वप्रतीतेर्नियमादिति भावः । तसिलादिष्वकृत्वसुचः ।
 स्त्रियाः पुंवत्— इत्यनुवर्तते । आ कृत्वमुच इत्याङ् अभिविध्यर्थकः, तमभिव्याप्येत्यर्थः ।
 तदाह—तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेष्विति । 'पञ्चम्यास्तसिल्' इत्यारम्भ
 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वमुच्' इत्येतत्पर्यन्तसूत्रविहितेष्वित्यर्थः । उत्तर-
 पदपरकत्वाभावात् स्त्रियाः—पुंवदित्यप्राप्तौ वचनमिदम् । ननु तिल्यन्तासां कृत्वमुचः
 परत्रैव पाठात् तसिलादिष्वन्तर्भावात्तेषु परेषु वृत्तिः अजय्या बहुश इत्यत्र पुंवत्त्वं
 न स्यादित्यव्याप्तिः । 'ईपदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयरः' इति देश्यस्य 'पठ्या रूप्य
 च' इति रूप्यस्य च तसिलादिष्वन्तर्भावात् तयोः परतः पट्बीदेश्येत्यत्र च शुभ्रा-
 रूप्ये च पुंवत्त्वं स्यादित्यतिष्यामिरित्यत आह—परिगणनमिति । अव्या-
 प्यतिव्याप्तीति । इष्टस्थले अप्रवृत्तिरव्याप्तिः अनिष्टस्थले प्रवृत्तिः अतिव्याप्तिः ।
 बहुबीहेरन्तत्वात् उत्तरपदं तु नद्यन्तं भवत्येव, 'समासे अन्तः समासान्तः' इति
 पञ्चाश्रयणादिति बोध्यम् । दृढमिति । अदाढ्यनिवृत्तिमात्रपरत्वेनात्र दृढशब्द-
 प्रयोगात् लिङ्गविशेषविवक्षेति भावः । लिङ्गविशेषविवक्षायां तु दृढा भक्तिरित्यादिसिद्धये
 प्रियादिषु भक्तिशब्दपाठः । तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेष्विति । 'पञ्चम्यास्तसिल्'
 इत्यारम्भ 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वमुच्' इत्येतत्पर्यन्तोष्वित्यर्थः ।
 अव्याप्यतिव्याप्तिपरिहारायेति । वृत्तिरजय्या बहुश इत्यत्राव्याप्तिः, तामिलादि-

जानीयरौ' (वा ३९२०) । 'बल्पदेशीयरौ' (वा ३९२१) । 'रूपपाशौ' (वा ३९२२) । 'याट्' (वा २६२३) । 'तिल्यनौ' (वा ३९२५) । बहुव्रीह्यु-
बहुव । बहुव । दशनीयतरा । दशनीयतमा । 'पट्व' (सू ९८५) इति
वक्ष्यमाणा ह्रस्व परत्वान्पु वद्भावा वापत । पट्वितरा । पट्वितमा । पटुचरा ।
पटुजानीया । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेशीया । दर्शनीयपा । दर्शनीयपाशा ।
बहुया । प्रशस्ता वृक्ती वृत्ति । अजाम्या हिना अजथ्या । 'शसि बहुल्यार्थस

परिणानप्रकारमाह—व्रतसावित्यादिना । बहुव्रीह्यु बहुव इति । बहुव्रीह्यर्थे ।
बहुव्रीह्यन् 'ममम्याम्बल' इति नञि पुवत्त्वे डीपा निवृत्तो बहुव्रीहेति रूपमित्यर्थः ।
बहुव इति । पञ्चम्याम्बलि इति बहुव्रीह्यन् तमिलु, पु वत्तादडीपा निवृत्ति
रिति भावः । दर्शनीयतरेति । अनयोरियमनिशेन दर्शनीयेत्यर्थे दर्शनीयाशब्दाद्
'द्विवचनविभज्यापपद तरन', इति तत्त्वं । पु वत्ता टागो निवृत्तिरिति भावः । दर्शनीयत-
मेति । आसामियमनिशेन दर्शनीयेत्यर्थे दर्शनीयाशब्दाद् 'अतिशायन तमविष्टनौ' इति
तमप् । पुवत्ता टापा निवृत्तिरिति भावः । ननु पट्वीशब्दात्तरपि तमः । च पट्वीतरा पट्वीतमा
इत्यत्रापि पु वत्ता डीपा निवृत्तो पटुतरा पटुतमनि स्यादित्यत आह—वरूपेति । तथा च
ह्रस्वेन पुवत्ता वाधित सति डीपा निवृत्त्यभावः तस्य ह्रस्वे मनि पट्वितरा पट्वितमेति रूप-
मित्यर्थः । पटुचरीति । पट्वीशब्दाद् 'भूतपूर्वचरट्' इति पु वत्ता डीपा निवृत्तिरिति भावः ।
पुव पट्वीत्यर्थः । पटुजानीयेति । पट्वीशब्दात् 'प्रकारवचन जानीयर्' इति पुवत्ता
डीपा निवृत्तिरिति भावः । पटुमहशीत्यर्थः । दर्शनीयकल्पेति । 'ईपदसमाप्तौ—' इति
दर्शनीयाशब्दात् रूपम् । पु वत्ता टापा निवृत्तिरिति भावः । प्रायेण दर्शनीयेत्यर्थः । दर्शनीय-
देशीयेति । 'ईपदसमाप्तौ—' इति दर्शनीयाशब्दाद् देशीयर् । पु वत्ता टापा निवृत्तिरिति
भावः । प्रायेण दर्शनीयेत्यर्थः । दर्शनीयरूपेति । दर्शनीयाशब्दात् 'प्रशसाया
रूपम्' इति रूपपि पु वत्ता टापा निवृत्तिरिति भावः । प्रशस्तवन द्रष्टु योग्येत्यर्थः ।
दर्शनीयपाशेति । दर्शनीयशब्दाद् याप्ये पाशन् । पु वत्ता टापा निवृत्तिरिति
भावः । वृत्तिस्त्वन द्रष्टु याप्येत्यर्थः । बहुव्रीहेति । बहुव्रीह्यन् प्रकारवचन याल् ।
पु वत्ता डीपा निवृत्तिरिति भावः । वृत्तिप्रकारेत्यर्थः । वृत्तिरिति । प्रशसायामित्यनु-
वृत्तौ 'वृत्तिप्रकारेणा निवृत्तिरिति च चट्ठमि' इति वृत्तीशब्दाद् जातिलक्षणटीपन्तान्
निल् । पु वत्ता डीपा निवृत्तिरिति भावः । अजथ्येति । 'तस्मै हितम्' इत्यविकारे

वृत्तमुच्यतेनेषु निवृत्त्यन्शमा पाठमात्रान् । पट्वीदेश्या शुभ्राख्या इत्यत्रातिव्याप्तिः,
'ईपदसमाप्तौ—' इति दर्शयस्य 'पठ्या रूप्य च' इति रूप्यस्य च तत्र पाठान्,
अन्तर्निवारणाय परिणानमित्यर्थः । परिणानान् अनसादीन् क्रमणादाहरति—
द्विव्रीह्यिति । यद्यपि बहुव्रीह्यु डीपा वैकल्पिकत्वात्तदभावः बहुव्रीह्यादि मिथ्यानि,
तत्रापि पठ्ये बहुव्रीह्येयायनिवृत्तिवारणायैवम् । ततस्मिन्नेति प्राचात्तमुदाहरणमत्रापि नित्यम् ।
'मन्त्राणां वृत्तिमात्रे—' इत्यनन मनार्थं वादिति मनारमाया म्यितम् । पट्वितरेति ।
प्राचा न पटुतपरव्युदाहृतम्, तत्प्रमादिरिति भावः । पटुचरीति । 'भूतपूर्व चरट्' ।

पुंवद्भावो वक्तव्यः' (वा ३९२६) बह्वीभ्यो देहि बहुशः, अल्पाभ्यो देहि अल्पशः । 'त्वतलोर्गुणवचनस्य' (वा ३९२७) शुक्लाया भावः शुक्लत्वम्, शुक्लता । गुणवचनस्य किम्—कर्त्र्या भावः कर्त्रात्वम् । 'शरदः कृतार्थता' इत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकम् । 'भस्याढि तद्धिते' (वा ३९२८) । हस्तिनीनां

'अजाविभ्यां थ्यन्' इत्यजाशब्दात् थ्यन् । पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः । 'वृकतिरजथ्या' इत्यत्र 'जातेश्च' इति पुंवत्त्वनिषेधो न, परिगणनसामर्थ्यात् । शसीति । शसि परे बह्वर्थ-कस्य अल्पायकस्य पुंवत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः । त्रतसावित्यादिपरिगणितेष्वनन्तर्भावा-द्वचनमिदम् । बह्वीभ्य इति । बह्वीभ्यो देहीत्यर्थे 'बह्वल्पार्थाच्छसृकारकादन्यतरस्याम्' इति बह्वीशब्दात् शस्, पुंवत्त्वे डीपो निवृत्तिरिति भावः । संप्रदानकारकत्वस्फोरणाय देहीति शब्दः । अल्पश इति । अल्पाभ्यो देहीत्यर्थः । पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः । त्वतलोरिति । त्वप्रत्यये तत्प्रत्यये च परे गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः पुंवत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः । कर्त्रात्वमिति । कर्त्राशब्दस्य क्रियानिमित्तत्वान्न गुणवचनत्वमिति भावः । 'आकडारात्—' इति सूत्रभाष्ये समासकृदन्ततद्धितान्ताव्ययसर्वनामजातिसंख्यासंज्ञाशब्दभिन्नमर्थवचच्छब्दरूपं गुणवचनसंज्ञकं भवतीति स्थितम् । प्रकृते च गुणवचनशब्देन एतदेव विवक्षितम् । 'वोतो गुणवचनात्' इति सूत्रभाष्यस्य 'सत्त्वे निविशतेऽपैति—' इत्यादि गुणलक्षणं तु नात्र प्रवर्तते । अत एव 'एक तद्धिते च' इति सूत्रभाष्ये एकस्या भाव एकत्वमित्यत्र एकशब्दस्य गुणवचनत्वाभावात् 'त्वतलोर्गुणवचनस्य' इत्यप्राप्तं पुंवत्त्वमत्र विधोयत इत्युक्तं सङ्ग-च्छते । सखीत्वमित्यादि तु असाध्वेवेति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । ननु कृतः अर्थः कृत्यं यया सा कृतार्था, तस्या भावः कृतार्थतैत्यत्र कथं पुंवत्त्वम् । कृतार्थशब्दस्य समासत्वेन उक्तगुणवचनत्वाभावादित्यत आह—शरद इति । दृढभक्तिरित्यत्रानु-पदोत्तरित्या कृतः अर्थः येन तत् कृतार्थमिति सामान्याभिप्रायं कृतार्थशब्दं प्रथमतो व्युत्पाद्य तस्मादविवक्षितलिङ्गात् तत्प्रत्ययो व्युत्पाद्य इति भावः । भस्याढ इति । ढभिन्ने तद्धिते परे क्रियाः पुंवत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः । परिगणितेष्वनन्तर्भावाद्वचनम् ।

पटुजातीयेति । 'प्रकारवचने जातीयर्' । दर्शनीयरूपेत्यादि । 'प्रशंसामां ऋप्' । 'याप्ये पाशप्' बहुथेति । 'प्रकारवचने थाल्' । तत्र हि 'किसर्वनाम-बहुभ्यः—' इत्यधिकृतम् । वृकतिरिति । 'वृकज्येष्ठाभ्या तिल्तातिलौ च च्छदसि' इति तिल् । अज्जयेति । 'अजाविभ्या थ्यन्' । शसीति । 'बह्वल्पार्थात्—' इति यः शस्, स तसिलादिपु ज्ञातव्य इत्यर्थः । त्रतसादिपु परिगणनं कर्तव्यमिति यावत् । त्वतलोर्गुणवचनस्येति । गुणस्येति वक्तव्ये वचनग्रहणं प्रसिद्धगुणपरिग्रहार्थम् । अतस्तथैवोदाहरति—शुक्लत्वम्, शुक्लतेति । नन्विह जातिसंज्ञाव्यतिरिक्तं वर्गमात्रं 'गुण इति यत्प्राचीनैरुक्तम्, तत्स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा 'निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थता' 'सा मुमोच रतिदुःखशीलताम्' इत्यादिपु पुंवद्भावाप्रवृत्त्या दीर्घश्रवणं स्यादित्यत आह—सामान्ये नपुंसकमिति । एवं च 'नेष्टं पुरो द्वारवतोत्त्वमासीत्' इत्यादि-

समूहो हास्तिवम् । अदे किम्-रोहिणेय । 'ओम्पो ढक्' (सू ११२३) इति टाड्य गृह्यते । 'अग्नेढक्' (सू १०३६) इति ढक् तु पुं वदेव । अग्नयो देवता अस्य स्यान्नेपास्य आग्नेय । सप्तनीशब्दत्रिधा । शत्रुपर्यायात्मपत्नशब्दाच्छाङ्ग-
रवादित्वाद् डीग्येक । समान पतियस्या इति विग्रह विवाहनिबन्धन पति-

हास्तिरुमिति । 'तस्य समूह' इयधिकारे 'अचित्तहस्तिधेना-' इति ठक् । ठस्येक । पु वत्तो मति नान्तलक्षणडीया निवृत्ति । 'नस्तद्धिने' इति टिलाप इति भाव । न च पु वत्त्वामात्रेऽपि 'यस्येति च' इति ईकारलाप गिलाप च हास्तिरुमिति सिद्धमिति वाच्यम् । 'यस्य-' इति लापस्याभीयत्वेनापिद्धतया स्यानिवत्त्वन च तद्धितपरकत्वाभावेन टिलोपाना पत्ते । 'ठक्द्रमाथ' इति पु वत्त्वादेव सिद्धिस्तज्जनाशङ्क्या । छमा साहचर्येण 'भवतष्टक्द्रमी' इति ठक् एव तत्र ग्रहणान् । रोहिणेय इति । 'वर्णास्तुदात्तात्-' इति राहितशब्दाद् डीप् तकारस्य नकारश्च । रोहिण्या अप-यमित्यर्थे 'ओम्पो ढक्', एयादेश, 'मस्य-' इति पु वत्त्व डीबन्कारयो निवृत्ति स्यादिति भाव । गृह्यते इति । व्याख्यानादिति भाव । अग्ना-
यीति । अग्ने ओ अग्नयो । 'वृषानप्यग्नि-' इति ईङ् । अग्नेरिवारस्य ऐकारादेश । अग्नायो देवता अस्तेत्यर्थे 'अग्नेढक्' इति ढक् । प्रातिपदिसग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणान् । तत्रा ठस्य एयादेश, पु वत्त्व मति डीवैत्तनिवृत्तौ आम् एय इति स्थिते 'यस्येति च' इति इकारलाप आदिवृद्धौ आग्नेय इति ध्रुपम् । पुं वत्त्वनिपेधे तु आग्नेय इति स्यादिति भाव । वस्तुतस्तु अग्निव पु सि प्रवृत्तिनिमित्तम्, त्रिया तु अग्निमन्थ इति प्रवृत्तिनिमित्तभेदादेवात्र न पु वत्त्वमिति वाच्यम् । सप्तनीशब्दत्रिधेति । व्युत्पादनभेदादिति शेष । शत्रुपर्यायादिति । 'रिपौ वैरिसपनारिद्विपदद्वेषणदुर्हृद' इति कोशादिति भाव । अय आपितु स्त । विवा-
हनिबन्धनमिति । विवाहजन्मिन्मस्वारविशेषनिमित्तकमित्यर्थ । 'पतित्व सप्तमे पद' इत्यादिस्मरणादिति भाव । आश्रित्येत्यनन्तर प्रवृत्त इति शेष । ममान पति यस्या

प्रयागो निर्वाष इति भाव । हास्तिरुमिति । 'अचित्तहस्तिधेना-' इति ठक् । न चात्र 'यस्येति-' लापन निर्वाह, तस्य 'अमिद्वदशा-' इत्यसिद्धवाद 'अच परस्मिन्-' इति स्यानिवद्वाच्य 'नस्तद्धिने' इति टिलोपाना पत्ते । न च 'ठक्द्रमाथ' इत्यनेनैवात्र पुं वद्भाव-
सिद्धि शङ्क्या । छमा साहचर्यान् 'भवतष्टक्द्रमी' इत्यस्येव ठक्स्तत्र ग्रहणान् । नापि 'जातश्च' इति पु वद्भावनिपेध शङ्क्य । अस्मादेव माप्योदाहरणान् 'सीनस्यैव निपेधो न तांमस्यानिनस्य' इति ज्ञापनान् । रोहिणेय इति । राहितशब्दाद् 'वर्णास्तुदात्तात्-' इति ङान्तारौ । सति तु पुं वद्भाव तयानिवृत्तौ रोहितेय इति स्यादिति भाव । गृह्यते इति । व्याख्यानादिति शेष । अग्नायीति । अग्निशब्दाद् 'वृषानप्यग्नि-' इति त्रिया डीवैत्तारा-
देशौ । आग्नेय इति । पु वद्भावभाव तु आग्नेय इति स्यादिति भाव । शत्रुपर्याया-
दिति । अत्र च 'व्यममपने' इति निर्देशो लिङ्गम् । 'रिपौ वैरिसपनारिद्विपद-
द्वेषणदुर्हृद' इत्यमर । विवाहनिबन्धनमिति । तज्जन्मस्वारविशेषविशिष्टे

शब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीयः । स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितुंस्कृतु-
तीयः । आद्ययोः शिवाद्यण् । सपत्न्या अपत्यं सापत्नः । तृतीयात्तु लिङ्गविशिष्ट-
परिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणा ण्य एव, न त्वण् । शिवादौ रुढयोरेव ग्रहणात्
सापत्यः 'ठक्छसोश्चेति' (वा ३९२९) भवत्याख्यावा भावत्काः, भवदीयाः ।

इति बहुव्रीहिः । 'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति निपातनात् सभावः, डीव् नत्वं च । नित्य-
स्त्रीलिङ्ग इति । अत्यपदार्थस्य स्त्रीत्वे सत्येव विवाहनिवन्धनपतिशब्दस्य सभावादिविधा-
नादिति भावः । 'पतिर्नाम वचः' इति कोशादिति भावः । आद्ययोरिति । शत्रुपर्यायं
सपत्नशब्दं विवाहनिवन्धनं पतिशब्दं चाश्रित्य प्रवृत्तयोः सपत्नीशब्दयोरित्यर्थः । सापन्न
इति । सपत्न्या अपत्यमित्यर्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यणं वाधित्वा 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति
ढक् प्राप्ते 'शिवादभ्यांष्ण्' इत्यणि आद्यस्य सपत्नीशब्दस्य भाषितपुंस्कृतया पुंवत्त्वे
डीपो निवृत्तौ सापत्न इति रूपम् । न तु नकारस्यापि निवृत्तिः, शत्रुपर्यायसपत्नशब्दस्य
अव्युत्पन्नप्रातिपदिकतया तत्र नकारस्य स्त्रीत्वनिमित्तकत्वाभावात् । द्वितीयस्य तु सपत्नी-
शब्दस्य डीघनत्वाभ्याम् उत्पन्नस्य शिवाद्यणि कृते भाषितपुंस्कत्वाभावाद् न पुंवत्कम्,
किंतु डीपो 'यस्येति च' इति लोपे सापत्न इति रूपम् । सति तु पुंवत्त्वे डीघनकारयोः
निवृत्तौ सापत्न इति स्यात् । तृतीयाच्चिति । स्वामिपर्यायं पतिशब्दमाश्रित्य प्रवृत्तात्
सपत्नीशब्दात् प्रत्युत्तरपदलक्षणा ण्य एवेत्यन्वयः । सपत्न्या अपत्यमित्यर्थे 'तस्यापत्यम्'
इत्यणं वाधित्वा 'दित्यदिद्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः' इति ण्य एवेत्यन्वयः । ननु सपत्नीशब्दो
न पत्युत्तरपद इत्यत आह—लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति । एवशब्दस्य व्यावर्त्यमाह—
नत्वणिति । ननु ण्यप्रत्ययस्यापि शिवाद्यण् अपवाद इत्यत आह—शिवादौ रुढयो-
रेवेति । सपत्नशब्दः शत्रौ केवलरुढः । विवाहनिवन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य प्रवृत्तस्तु योग-
रुढः, विवाहकर्तारं पाति रक्षतीति योगस्यापि सत्त्वात् । स्वामिपर्यायं तु पतिशब्दमाश्रित्य
प्रवृत्तः केवलयोगिकः । शिवादौ रुढयोरेव ग्रहणम्, न तु केवलयोगिकस्य, योगाद्
रुढेर्बलवत्त्वादिति भावः । ततः किमित्यत आह—सापत्य इति । स्वामिपर्यायपतिशब्द-
घटितसपत्नीशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वाद् पुंवत्त्वे सति डीघनत्वयोनिवृत्तौ 'यस्येति च' इती-
कारलोपः । सापत्य इति रूपमित्यर्थः । ठक्छसोश्चेति । वार्तिकमेतत् । एतयोः परतः
पुंवत्त्वं वक्तव्यमिति शेषः । अभत्वादप्राप्तौ वचनम् । भावत्काः, भवदीया इति । 'तस्ये-

रुढमित्यर्थः । सापत्न इति । अभाषितपुंस्कत्वाद् द्वितीयस्य पुंवद्भावो न भवति ।
सति च पुंवद्भावे नकारादेशाभावत्सापत्न इति स्यात् । आद्यस्य तु पुंवद्भावेऽपि
सापत्न इत्येव भवतीति भावः । रुढयोरेवेति । आद्य शब्दो रुढः, द्वितीयस्तु
योगरुढः, तेन 'समानः पतिर्यस्याः' इति विग्रहो न विरुध्यत इति दिक् ।
ठक्छसोश्चेति । अभत्वार्थं आरम्भः । भावत्का इति । 'भवतष्ठक्छसौ'
ठावस्यायामेव पुंवद्भावे कृते 'ठस्येकः' इति इकादेशं वाधित्वा तात्तलक्षणः कादेशः ।
नन्विकादेशे भत्वाद् 'भस्यादे' इति पुंवद्भावे सति कादेशप्रवृत्त्या रूपसिद्धौ किमत्र
ठाग्रहणेन । मैवम्, मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्रैवात्वधित्वेन स्थानिवद्भावा-

एकव्यतिक्रम 'एकतद्धिते च (मू १०००) इति सूत्रे च न वर्तव्यम्, 'सर्वनाम्ना वृत्तिमात्रे पुवद्भाव इति भाष्यकारेण गतार्थत्वात् । सर्वमय । सर्वकाम्यति । सर्विका भार्या यस्य स सर्वकभाय । सर्वप्रिय इत्यादि । पूर्वस्यैवेदम्, 'भस्त्रे

दम्' इत्यादिभिर 'भवत्प्रवृत्तौ' इति भवतीत्यादिना ठक्प्रत्यये, लिङ्गप्रतिष्ठायापि ग्रहणान् । तत्र ठक् इकादेशात् प्राक् ठावस्यायामत्र पुवत्त्व इकादेशा बाधित्वा 'इमुमुक्तात्तां व' इति कादेशः । न च इकादेशे मति मत्वाद् 'भस्याड् तद्धिते' इति पुवत्त्वे कृते इकस्य स्थानिवत्त्वेन ठक्प्राद इमुमुक्तात्तां— इति कादेशो भावत्क इति रूपसिद्धौ वि ठग्ग्रहणेन वि वाच्यम् इकादेशो कृते हि मयित पण्यमस्य माथिनिक इत्यनेव अल्लिखितया स्थानिवत्त्वाभावेन सन्निपातपरिभाषया कादेशानात्त अनष्टग्रहणम् । भवतीत्यादिना च तु 'मिति च' इति पदत्वेन भवस्य वावाद् भस्याड्— इत्यप्राप्ते पुवत्त्वे अनन पुवत्त्वम् । एतदिति । ठक्प्रत्यय इति वार्तिकमत्रापि । एकतद्धिते चेति । एकशब्दस्य तद्धित उत्तरपदे च पर ह्रस्व स्यादिति तदय । एकस्या भाव एकत्वम्, एकता । एकस्या शाखा एकराणी । वृत्तिमात्र इति । वृत्तदिनादया वृत्तयः । मानशब्द कास्त्र्ये । क्रिया पुवत्— इत्यादिभूतगतिनिमित्ताभावोपि भवति । भाष्यकारेणैवेति । भाष्यकारवचन नति यावत् । इदं च 'वर्तिगतात्तराम्याम्—' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । गतार्थत्वादिति । निवृत्तप्रयाजनकत्वाद् इति भावः । एतत्प्रयाजनस्य सर्वनाम्न— इति वचनेनैव निवृत्तत्वमवस्था इति यावत् । सर्वनाम्ना वृत्तिमात्रे— इत्यस्य तद्धितवृत्तौ उदाहरति—सर्वमय इति । आगत इत्ययं 'तत्र आगत इत्यपि वारे 'मयट् च' इति मयट्, सर्वनाम्न— इति पुवत्त्वम्, चिमय मि 'यान्विदयन्मन्वायिका वा मयट् । अथ मन्वाय तयानुभूताभुदाहरति—सर्वकाम्यतीति । सर्वमामन इच्छनात्यये 'काम्यच' इति सर्वाशङ्गात् काम्यच् । 'सर्वनाम्न—' इति पुवत्त्वम् । 'मन्वायना—' इति धातुत्वान्तादि । मयट्काम्यचोत्तरमाविष्टादि परिगणितेन न भवति तन्निमित्तादिनिमित्तं पुवत्त्वमत्र न स्यादिति भावः । तद्धितवृत्तौ उदाहरणादत्रमाह—सर्वकभार्य इति । समासवृत्तिरवेपा । सर्वप्रिय इति । सर्व प्रिया यस्येति विग्रहः । समामवृत्तिरियम् । प्रियादिपर्युक्तानां रूपवतीप्रिय इत्यादी उपयुज्यन् इति भावः । वस्तुन्यु एकावद् अत्रप्रत्यये 'प्रत्ययस्यान्—' इति इत्वे एविका,

याणां सन्निपातपरिभाषया वा कादेशाप्रवृत्तेर्दुर्लभत्वात् । अत्र 'ठक्प्रत्यय—' इति ठग्ग्रहणं कर्तव्यमेव । भवतीत्या इति । एतन् मिलरणान् 'मिति च' इति पदसङ्गाः । तत्रात्र जडम् भवति । एव च पदसङ्गा मसनाया वावाद् 'भस्याड्—' इत्यस्याप्रवृत्त्या वार्तिक एवग्रहणं गतम् । भाष्यकारेणैवेति । अत्र सूत्रवार्तिकयोरुक्तिसमवाध्वनितः । उत्तर इष्ट्वा पूर्वस्याप्रवृत्तत्वात् । निष्कर्षे तु व्यर्थमेवेत्याह—गतार्थत्वादिति । इष्ट्वाहरणायाह—सर्वमय इत्यादिना । 'तत्र आगत इत्ययं 'मयट्वा—' इति मयट् । तन्निमित्तादि मयट्देरपरिगणितवात्तेनेन न निवृत्तौति भावः । सर्वकभार्य इति । न च 'क्रिया पुवत्—' इति सूत्रेण गतार्थता, 'न कोषया' इति निषेधात् । न चास्यापि तेन निषेधः शङ्क्यः । 'क्रिया पुवत्—'

पाजानादा- (सु ४६६) इति लिङ्गात् । तेनाकच्येकशेषवृत्तौ च न । सर्विका ।
सर्वाः । 'कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु' (वा ३९३४) कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटा-
ण्डम् । मृग्याः पदं मृगपदम् । मृगक्षीरम् । काकशावः । ८३७ क्यङ्मानि-
तस्याभाव एकिकत्वम् । अत्र पुंवत्त्वे टाप इत्वस्य च निवृत्तौ एककत्वमिति स्यात्,
इकारो न श्रूयते, इत्वनिमित्तस्य टापो निवृत्तत्वात्, पाचिकाशब्दाद् जातीयारि पाचक-
जातीयेतिवत् । ह्रस्वे सति स्यानिवृत्त्वे टापः सत्त्वात् प्राप्तजीविकवदित्वव्यवणमिति फल-
भेदसत्त्वाद् 'एकतद्धिते च' इति न गतार्यमित्याहुः । ननु तदितरा तदग्येत्यादावुत्तर-
पदस्य सर्वनामत्वात् पुंवत्त्वं स्यादित्यत आह—पूर्वस्यैवेदमिति । वृत्तिप्रविष्टानेकभागानां
मध्ये किञ्चिदपेक्षया पूर्वस्यैवेदं सर्वनाम्नोः पुंवत्त्वविधानमित्यर्थः । भस्त्रैपाजानाद्वेति
लिङ्गादिति । 'भस्त्रैपा-' इति सूत्रेण एषा द्वा इत्येतयोः साकच्कारोरपि कात्पूर्वस्य
इत्वनिवानम् अन्यथा निर्विषयं स्यात् । तद्धितवृत्तौ तयोः सर्वनामतया पुंवत्त्वनियमादिति
भावः । अत्र तद्धितवृत्तावुदाहरति—सर्विकेति । सर्वाशब्दात् साकच्काट्टापि 'प्रत्यय-
स्यात्-' इति इत्वे पुंवत्त्वे टावित्वयोः निवृत्तिः स्यादिति भावः । एकशेषवृत्तावुदाहरति
—सर्वा इति । टावन्तस्य प्रथमावहुवचनमिदम् । पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिः स्यादिति भावः ।
कुक्कुट्यादीनामण्डादिष्विति । पुंवत्त्वं वक्तव्यमिति शेषः । असमानाधिकरणार्थमिदमिति
सूचयत् पक्षीसमाप्तमुदाहरति—कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डमिति । पुंवत्त्वेन जातिलक्ष-
णीपो निवृत्तिरिति भावः । एवमग्रेऽपि । मृगक्षीरमिति । मृग्याः क्षीरमिति विग्रहः । काकशाव
इति । 'काक्याः शाव इति विग्रहः । 'पोतः पाकोऽर्भकोऽड्भिः पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः ।

इत्यादिप्रकरणात्तस्यैव तेन निषेधात् । अस्या इष्टेस्तु तस्मिन् प्रकरणे असमाविष्ट-
त्वात् । न च वृत्त्यन्तर्गतस्य सर्वनामत्वाभावात्पुंवद्भावां न भवेदिति वाच्यम् ।
वचनारम्भसामर्थ्याद् मात्रग्रहणाद्वा क्वचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां संप्रति संज्ञाभावेऽपि
पुंवद्भावाभ्युपगमात् । अतएवोत्तरपुंवयै इत्यत्र संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावः । सर्वा नाम
काचित्, तस्याः पुत्रः सर्वापुत्र इत्यत्र तु नातिप्रसङ्गः, संज्ञोपसर्जनयोः सर्वादिगणवहि-
र्भूतत्वेन वृत्तेः पूर्वमप्यसर्वनामत्वात् । सर्वप्रिय इति । 'स्त्रियाः पुंवत्-' इत्यत्र
प्रियादिपर्युदासो रूपवतीप्रिय इत्यादावुपयुज्यत इति भावः । तदितरा तदग्येत्यादा-
वुत्तरपदेतिप्रसङ्गमाशङ्क्याह—पूर्वस्यैवेति । वृत्तिघटकानेकभागमध्ये किञ्चिदपेक्षया
पूर्वस्येत्यर्थः । लिङ्गादिति । अन्यथा एषा द्वा एतयोः कात्पूर्वस्य अपि विधीयमान-
मित्वं निर्विषयं स्यादिति भावः । 'दक्षिणपूर्वा दिक्' इति भाष्योदाहरणमपीह
लिङ्गमिति बोध्यम् । यत्तु प्राचा 'सर्वनाम्नः समासे पूर्वङ्गं पुंवत्' इत्युक्तम्, यच्च व्याचल्युः
'वार्तिकार्थमनुवदति सर्वनाम्न इत्यादिना' इति, तत्प्रामादिकम् । 'वृत्तिमात्रे' इति
पाठस्यैव भाष्यादृढत्वात् । सर्वमयः सर्वकाम्यतीत्युक्तोदाहरणासिद्धिप्रसङ्गाच्च ।
वार्तिकार्थमित्याद्यपि प्रामादिकमेव । वार्तिकग्रन्थे एतदभावात् । न च 'सर्वनाम्नो
वृत्तिमात्रे—' इत्येतद्वार्तिकमेव, न तु भाष्यकारेऽपि शङ्क्यम् । 'ठक्कुलोः-' इति

नोश्च । (६—३—३६) एतया परत पुवत् । एनीवाचरनि एतायते । श्येनी-
वाचरनि श्येतायते । स्वाभिना काचिद्वचनाया मन्यते दर्शनीयमानिनी । दर्शनीया
स्त्रिय मन्यत दर्शनीयमाना चैत्र । ८१८ न कोपधाया । (६—३—३७)
कोपधाया स्त्रिया न पु वत् । पाचिकाभाय । रसिनाभाय । मदिकायते ।

क्यङ्मानिनोश्च । एतथोरिति । क्यङ् मानिनि च उत्तरपदे परत इत्यथ ।
एनीवेति । एता चित्रवर्णा । 'चित्र किमोरज्जल्मापशवलैतारश्च कद्दुरे ।' इत्यमर ।
एतशब्द श्वेतपर्याय इति याजिका । 'वणादनदात्ता— इति डीव् नकारश्च । 'उपमानादाचार'
इत्यनुवर्तमान 'वत् क्यङ् सगोपश्च इति एनीशब्दान् क्यङि पु वत्त्वं टीवन् वयोनिवृत्तौ,
'अट्टस्वार्थवानुकया इति दीर्घे एतायते इति रूपमिति भाव । श्येनीवेति । श्वेतशब्द
श्वेतपर्याय । 'गुग्गुमुध्रगुचिस्वतविशदश्येतपाण्डुरा' इत्यमर । क्यङादि पूर्ववत् । ननु
'स्त्रिया पु वत्— इत्येव मानिनीत्युत्तरपदे परत पु वत्त्वमिद्वे मानिन्ग्रहण किमर्थमित्याशङ्क्य
मानिन्ग्रहणमसमानाधिकरणार्थम् अत्रोद्दिष्टार्थं चेत्यभिप्रेत्य असमानाधिकरणे परे तावदु-
दाहरति—स्वभिन्नामिति । दर्शनीयमानिनीति । दर्शनीयामिति द्वितीयान्त उपपदे
सुष्यजानौ णिनिप्रत्ययानुवृत्तौ 'मन इति णिनिप्रत्यय, उपपदमसाम्, मुब्बुक्, असमानाधि-
करणेऽपि मानिशब्दे उत्तरपदे परे अनन पु वत्त्वे टापो निवृत्तौ 'म्लन्म्य—'इति डीमि
दर्शनीयमानिनीति रूपम् । या स्वात्मानमव दर्शनीया मन्यत तस्या दर्शनीयाया स्त्रिया
पु वत्—'इत्येव पु वत्त्व मिदमिति ध्वनयितु स्वभिन्नामियुक्तम् । एकस्या एव दर्शनीयाया
मनना वर्थं प्रति कर्मत्वकर्तृत्वमभवदपि वास्तवाभेदेन मानिनीशब्दसामानाधिकरणसत्त्वादिति
भाव । अयात्रीङ्गो उत्तरपद उदाहरति—दर्शनीयाभिति । स्त्रियमित्यनन्तर-
मात्मानमिति शेष । आत्मान या दर्शनीया स्त्रिय मन्यत स दर्शनीयमानो चैत्र
इत्यन्वय । अत्र उत्तरपदवाच्यस्य मानिना वस्तुना दर्शनीयलोभेदपि आरापित-
तदभेदमानाय सामानाधिकरण्यं यद्यप्यस्मिन्, तथापि मानिन्शब्दस्य उत्तरपदस्य पुल्लिङ्ग-
त्वान् तस्मिन् परे पु वत्त्व न प्राप्तमित्यनन्तरं तद्विवरिति भाव । न कोपधाया ।
पाचिकाभार्थ इति । पाचिका मार्या यस्तेन विग्रह । पचो ष्वुल् । अकादेशटावि-
त्वानि पु वत्त्वनिषेध । पु वत्त्वे टावि वयोनिवृत्ति स्यात् । रसिकेति । रसोज्ञ्या
अस्तीति रसिका, 'अन इतिङनौ' इति ठ् । ठस्वेक, टान्, पु वत्त्वनिषेध । पु वत्त्व तु टापो
निवृत्ति स्यात् । मदिकायत इति । मद्राह्वे दशविशेषे भवा मदिका 'मद्राज्यो—'कर्त्तुं

वातिकस्य निराश्वनवापत्ते । भाष्यकारेष्टित्व तु वातिकस्योत्तिममव उक्त एव
प्राक् । क्यमङ्—एतायत इत्यादि । 'कर्त्तुं क्यङ् सलोपश्च' क्यङि पु वद्भावे कृते
एतद्व्येनया । 'अट्टस्वार्थं—'इति दीर्घ । मानिन्ग्रहणमसमानाधिकरणार्थमस्यार्थं
चेत्याशयेन यथाक्रममुदाहरति—स्वभिन्नामित्यादिना । दर्शनीयमानिनीति ।
'मन' इति णिनि । नान्तत्वान् डीप् । या स्वात्मानमव दर्शनीया मन्यत तत्र
'स्त्रिया पु वत्—'इत्येव सिद्धम् । एकस्या अपि ईप्सिततमत्वव्यापाराश्रयत्वं
विवक्षामेदेन कर्मत्वकर्तृत्वयो सत्वेऽपि वास्तवाभेदेन सामानाधिकरण्यविषयादिति भाव ।

मद्रिकामानिनी । 'कोपवप्रतिषेधे तद्धितबुग्रहणम्' (वा ३९३१) । नेह—पाका
 भार्या यस्य स पाकभार्यः । ८३९ संज्ञापूरण्योश्च । (६—३—३८) अनयोर्न
 पुंवत् । दत्ताभार्यः । दत्तामानिनी । दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च
 संज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्कत्वमस्ति । पञ्चमीभार्यः । पञ्चमीपाशा । ८४०
 वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे । (६—३—३९) वृद्धिशब्देन
 विहिता या वृद्धिस्तद्धेतुर्यस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । स्त्रौघनी-
 टाप्, इत्वम्, मद्रिकेवाचरतीत्यर्थः । 'क्यङ्मानिनोश्च' इति पुंवत्त्वं प्राप्तमिह निषिध्यते ।
 मद्रिकामानिनीति । मद्रिकां मन्यत इत्यर्थे 'मनश्च' इति णिनिः, उपपदसमासः इहापि
 'क्यङ्मानिनोश्च' इति पुंवत्त्वं प्राप्तं निषिध्यते । उभयत्रापि पुंवत्त्वे टावित्वयोः निवृत्तिः
 स्यात् । तद्धितबुग्रहणमिति । 'न तद्धितबुकोपघायाः' इति सूत्रं पठनीयमिति
 यावत् । तद्धितसम्बन्धी बुसम्बन्धी च यः ककारः तदुपघायाः स्त्रिया न पुंवत्त्वमिति
 फलति । मद्रिकायते इति तद्धितकोपघोदाहरणम् । पचिकाभार्य इति तु बुसंवन्धिकोपघो-
 दाहरणम् । तद्धितबुग्रहणस्य प्रयोजनमाह—नेहेति । पाकेति । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि'
 इत्युणादिषु कप्रत्ययान्तो निपातितः । अयं तद्धितस्य क्लृप्तपृथक्यस्य वा न ककार इति नात्र
 पुंवत्त्वनिषेध इति भावः । ननु दत्ताशब्दस्य संज्ञात्वेन एकद्रव्यनिवेशितया भाषितपुंस्कत्वा-
 भावात् 'स्त्रियाः पुंवत्—' इत्यस्य प्रसक्तेरेवाभावात् किं तन्निषेधेनेत्यत आह—दानक्रिया-
 निमित्त इति । दत्तशब्दोऽयं डित्यादिशब्दवन्न, किन्तु दानक्रियां पुरस्कृत्यैव स्त्रियां पुंसि
 च संज्ञाभूतः प्रवृत्तः, अतस्तस्य भाषितपुंस्कत्वात् पुंवत्त्वे प्राप्ते निषेधाऽयमित्यर्थः ।
 पूरण्याः पुंवत्त्वनिषेधमुदाहरति—पञ्चमीभार्य इति । पञ्चमी भार्या यस्येति विग्रहः । अत्र
 'स्त्रियाः पुंवत्—' इति प्राप्तं निषिध्यते । पञ्चमीपाशेति । निन्दिता पञ्चमीत्यर्थः ।
 'याप्ये पाशाप्' । अत्र 'तसिलादिषु—' इति प्राप्तं पुंवत्त्वं निषिध्यते । वृद्धिनिमित्तस्य
 च । वृद्धेर्निमित्तं हेतुरिति विग्रहः । रक्तं च विकारश्चेति समाहारद्वन्द्वः । ततो
 नवतत्पुरुषः । रक्तविकारभिन्नेऽर्थे विद्यमानस्येत्यर्थः । वृद्धिशब्देन विहितैव वृद्धिरिह
 विवक्षिता, व्याख्यानात् । तदाह—वृद्धिशब्देनेत्यादिना । तदन्तेति । प्रत्ययग्रहणपरि-
 भापालभ्यम् । स्त्रौघनीति । स्त्रौघो देशः । तत्र भव इत्यण् । 'यस्येति च' इत्यकार-

पचिकाभार्य इति । पचतीति पाचिका ण्वुल् । 'युवोः—' इत्यकादेशे टापि
 'प्रत्ययस्यात्—' इतीत्त्वम् । रसिकाभार्य इति । रसोऽस्त्यस्या इति रसिका ।
 'अत इनिठनौ' इति ठन् । मद्रिकायत इति । मद्रेषु भवा मद्रिका । 'मद्रवृज्योः
 कन्' । 'क्यङ्मानिनोश्च' इति पुंवत्त्वप्राप्तिः । सति तु पुंवद्भावे इत्वं न श्रूयतेति भावः ।
 तद्धितबुग्रहणमिति । द्वन्द्वात्ते श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकं संवध्यते, तद्धितग्रहणं
 बुग्रहणं चेत्यर्थः । पाकाभार्येति । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' इति कप्रत्ययान्तोऽय-
 मुणादिषु निपातितः । न चायं तद्धितस्य ककारो, नापि वोः । 'वयसि प्रथमे' इति
 ङीप् चावित्वा अजादित्वाट्टाप् । संज्ञापूरण्योश्च । यत्तु दत्तायते इति क्यङन्तमपि

भार्यं । क्लृमाधुरीयते । माधुरीमानिनी । वृद्धिनिमित्तस्य रिम्—मध्यमभार्यं । तद्धितस्य किम्—काण्डलावभार्यं । वृद्धिशब्देन किम्—तावद्भार्यं । रक्ते तु कापायी कन्था यस्य म कापायकन्थ । विकारे तु हैमी मुद्रिका यस्येति हैम-

लोप । णित्वादादिवृद्धि, 'टिड्ढाणञ्—' इति ङीप् । स्त्रीष्ठी भार्या यस्येति विग्रह । 'द्विया पुं वत्—' इति प्राप्तमिह निषिध्यते । माधुरीयते माधुरीमानिनीति । मधुषणा भवा माधुरी, 'तन भव' इत्यण्, 'यस्येति च' इत्याकारलोप आदिवृद्धि, 'टिड्ढ—' इति ङीप् । माधुरीवाचरतीत्यर्थे 'कतुं क्यङ्' इति क्यङ् । 'सनाद्यन्ता—' इति धातुत्वान्-डादि, माधुरीयते । माधुरी मन्यते माधुरीमानिनी, 'भन' इति णिनि, उपधावृद्धि । उपपदसमास, मुबुक्, नानत्वान्ङीप् । इहामयनापि 'क्यङ्मानिनाश्च' इति प्राप्त पु वत्त निषिध्यते । मध्यमभार्य इति । मध्ये भवा मध्यमा, 'मध्यान्म' इति म । मध्यमा भार्या यस्येति विग्रह । 'द्विया पु वत्—' इति पु वत्वम् । अत्र मप्रत्ययस्य तद्धितस्य वृद्धिनिमित्तत्वाभावात् पु वत्त्वनिषेध । काण्डलावभार्य इति । काण्डं छुनातीति काण्डलावी, 'कर्मण्यण्' इत्यण्प्रत्यय कृत्, 'अचोऽङिनि' इति वृद्धि आवादेश, उपपद-समास, 'टिड्ढाणञ्—' इति ङीप् । काण्डलावी भार्या यस्येति विग्रह, पुं वत्त्वाद-ङीपो निवृत्ति । अत्राण कृत्वात्तद्धितत्वाभावाद् न पु वत्त्वनिषेध । तावद्भार्य इति । तन् परिमाणमस्यास्तावती, 'यत्तदेतेभ्य परिमाणे वतुप्' इति तच्च्द्रव्याद्वतुप् तद्धित, 'आ सर्वनाम्न' इत्याकार, उगित्वाद ङीप् । तावती भार्या यस्येति विग्रह । पुं वत्त्वाद् ङीपो निवृत्ति, 'आ सर्वनाम्न' इत्याकारात्मिका वृद्धि प्रति वतुपो निमित्त एवपि आकारस्य वृद्धिशब्देन विधानाभावात्तन्निमित्तवतुवन्तस्य न पु वत्त्वनिषेध । रक्ते स्थिति । रक्तेऽप्ये विद्यमानस्य तद्धितस्य न पु वत्त्वनिषेध इत्यर्थं । कापायीति । कपाया गैरिका धातुविरोध तेन रक्ता कापायी, 'तेन रक्त रागान्' इत्यपि 'यस्येति च' इति लोप, आदिवृद्धि, टिड्ढाणञ्—इति ङीप् । कापायकन्थ इति । पुं वत्त्व वङीपो निवृत्ति । अत्राण तद्धितस्य रक्तार्थकत्वाद् न पु वत्त्वनिषेध । विकारे स्थिति । विकाराय विद्य मानस्य तद्धितस्य न पु वत्त्वनिषेध इत्यर्थं । हैमीति । हैमो विकारमूतेत्यर्थं । अनुदाना

वृत्त्यादिपूराह्वनम्, तन्नु विरोषामवादिहापक्षितम् । पञ्चमीपागेति । 'याये पाशप्' 'तसिलादिपु—' इति प्राप्ति । वृद्धिनिमित्तस्य । स्त्रीष्ठीति । सुगन्धे भवा । 'तव भव' इत्यपि 'टिड्ढा—' इति ङीप् । माधुरीयत इति । मधुराया भवा माधुरी । सेवाचरतीत्यर्थे 'कतुं क्यङ्—' इति क्यङ् । मध्यमेति । मध्ये भवा मध्यमा । 'मध्यान्म' इति म । काण्डलावेति । काण्डं छुनानीति काण्डलावी 'कर्मण्यण्' । इदमम् । तावदिनि । तत्परिमाणमस्यास्तावती । 'यत्तदेतेभ्य—' इति वतुप्, 'आ सर्वनाम्न' इत्याकारा न वृद्धिशब्देन विहित इति भावः । कापायीति । कपायेन रक्तेत्यर्थे 'तेन रक्त रागान्' इत्यपि ङीप् । हैमीति । हैमो विकार इत्यर्थे

ॐ क्वचित् माधुरीयते माधुरीमानिनीति पाठः ।

† 'गिरिजो' इति क्वचित् पाठः ।

मुद्रिकः । वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवत्-वैयाकरणभार्यः, सौवश्वभार्यः । ८४१ स्वाङ्गाच्चेतः । (६-३-४०) स्वाङ्गाद्य ईकारस्तदन्ता स्त्री देश्' इत्यब्, टिलापः, आदिवृद्धिः, 'टिड्—' इति डीप्, हैमीति रूपम् । हैमी मुद्रिका यस्येति विग्रहः । पुंवत्त्वे डीपो निवृत्तिः । अत्रानस्तद्धितस्य विकारार्थकत्वान्न पुंवत्त्व-निषेवः । स्यादेतत्, व्याकरणमवीते वेत्ति वा स्त्री वैयाकरणी, 'तदवीते तद्वेद' इत्यण् तद्धितः । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । अणो णित्वात् तन्निमित्तिकाया यकाराकारस्य पर्जन्यवल्क्षणप्रवृत्त्या प्राप्ताया वृद्धेः 'न ध्याभ्याम्—' इति निषेवः । यकारात् प्रागैकारागमश्च, 'टिड्वाण्—' इति डीप् । वैयाकरणी भार्या यस्येति बहुव्रीहौ पुंवत्त्वे डीपो निवृत्तौ वैयाकरणभार्य इति रूपम् । तथा स्वश्वस्यापत्यं स्त्री 'अत इब्' इति इनोऽपवादः शिवाद्यण्, 'यस्येति च' इति लोपः । प्रथमवकारात् परस्य अकारस्यादिवृद्धेर्न ध्याभ्यामिति निषेवः । प्रथमवकारात् प्रागैकारागमश्च, 'टिड्—' इति डीप् । सौवश्वी भार्या यस्येति बहुव्रीहौ पुंवत्त्वे डीपो निवृत्तौ सौवश्वभार्य इति रूपमिति स्थितिः । अत्रोभयत्रापि आदिवृद्धेः 'न ध्याभ्याम्—' इति निषेवेऽपि अणः तद्धितस्य णित्त्वेन स्वरूपयोग्यवृद्धिनिमित्तत्वानपायात्, पुंवत्त्वनिषेवो दुर्वार इत्यत आह—वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवदिति । प्रतीत्यनन्तरं निमित्तस्य तद्धितस्येति शेषः । अणः वृद्धिनिमित्तस्य यत् फलं वृद्धिस्तेन उपधानं तात्कालिकसाहित्यं तदभावादित्यर्थः । 'वृद्धेस्तद्धितस्य' इत्येतावत्युक्तेऽपि निमित्तत्व-संबन्धं वृद्धेरिति पष्ठीमाश्रित्य 'वृद्धिनिमित्ततद्धितस्य' इत्यर्थलाभे सति निमित्तग्रहणात् फलोपहितनिमित्तत्वं विवक्षितमिति विज्ञायत इति भावः । यद्यप्यैजागमसिद्धवृद्धिं प्रति अणप्रत्ययः फलोपहितमेव निमित्तम् । तथापि वृद्धिशब्देन विहितां वृद्धिं प्रति-फलोपहितं निमित्तं न भवत्येवेति न दोषः । वृद्धिशब्देन विहितैव वृद्धिरिह गृह्यत इत्यत्रापि इदमेव निमित्तग्रहणं लिङ्गम् । अन्यथा ऐजागमादत्र फलोपहितनिमित्तत्व-स्यापि सत्त्वात् तन्निमित्तग्रहणं निष्फलं स्यात् । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे द्रष्टव्यः । स्वाङ्गाच्चेतः । ईत इति च्छेदः । तदाह—स्वाङ्गाद्य ईकार इति ।

'अनुदात्तादेश्च—' इत्यब् । फलोपधानेति । निमित्तशब्दः फलोपहितपरः । स्वरूपयोग्यपरत्वे तु वैयाकरणभार्य इत्यत्र पुंवद्भावो न सिध्येदिति भावः । व्याकरणमवीते वेत्ति वा वैयाकरणी । 'तदवीते तद्वेद' इत्यण् । स्वश्वस्यापत्यं स्त्री सौवश्वी 'तस्यापत्यम्' इत्यण्, उभयत्र णित्वात्प्राप्ता आदिवृद्धिः 'न ध्याभ्याम्—' इत्यनेन प्रतिषिध्यत इति नायं वृद्धिं प्रति फलोपहितः, किं तु स्वरूपयोग्यः । यद्यप्यैजागमनिमित्तत्वाद् वृद्धिं प्रति फलोपहितोऽपि भवत्ययं तद्धितः, तथापि वृद्धिशब्देन विहितां वृद्धिं प्रति न भवतीति भावः । अत्र व्याचक्षते—सूत्रे नेमित्तशब्दः फलोपहितपरः, अन्यथा निमित्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । वृद्धेस्तद्धितस्येत्युक्तेऽपि नेमित्तत्वमेव संबन्ध इति वृद्धिनिमित्तं यस्तद्धित इत्यर्थलाभात् । तेन वृद्धिशब्देन विहिता वृद्धिरित्ययमर्थो लभ्यते । अन्यथा फलोपहितपरत्वलाभो निष्फलः स्यादुक्तदोषतादवस्थ्यादिति ।

न पुं वत् । सुकेशीभार्यं । स्वाङ्गात् किम्-पटुभार्यं । ईतः किम्-अकेशभार्यं ।
 'अमानिनीति वक्तव्यम्' (वा ३९३२) मुकेशमानिनी । ८४२ जातेश्च ।
 (६-३-४१) जाते परा य स्त्रीप्रत्ययस्तद्धन न पुं वत् । शूद्राभार्यं । ब्राह्मणी-
 भार्यं । सौत्रस्यैवाय निषेध । तेन हस्तिनीना समूहा हास्तिवमित्यत्र 'भस्याटे—'
 (वा ३९२८) इति तु भवत्येव । ८४३ मन्थ्ययाव्ययासन्नादूराधिकसत्याः
 संख्येये । (२-२-२५) मन्थ्येयार्थया सत्यया अव्ययादय समस्यन्ते च
 सुकेशीभार्यं इति । सु शोभना केशा यस्या सा सुकेशी, 'स्वाङ्गाचोपमर्जनान्' इति
 ङीप् । 'त्रिया पुं वत्—' इति प्राप्तस्य निषेध । पटुभार्यं इति । पटुवी भार्या यस्तेति
 विग्रह । पटुत्वस्य अस्त्राङ्गत्वात् पु वत्त्वनिषेध । किन्तु पुं वत्त्वे 'बोता गुणवचनान्' इति
 ङीपो निवृत्तिरिति भावः । अकेशभार्यं इति । अविद्यमाना केशा यस्या मा अकेशा,
 'भजोऽस्त्यर्थानाम्' इति बहुव्रीहि, विद्यमानशब्दस्य लोपश्च । स्वाङ्गत्वेऽपि न ङीप्, 'सहन
 द्विद्यमान—' इति निषेधान् । अनष्टावेव । अकेशा भार्या यस्तेति विग्रह । स्वाङ्गत्वेऽपि
 ईनादामात्रपु वत्त्वनिषेध । किन्तु पुं वत्त्वे टापा निवृत्तिरिति भावः । अमानिनीति ।
 स्वाङ्गान्वेति निषेधो भानिनाद्ये परतो न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । मुकेशमानिनीति ।
 मुकेशी मन्यत इत्यर्थे 'मनश्च' इति णिनि, उपधावृद्धि, उपपदसमास सुष्ठुक्, पुं वत्त्वं
 ङीपो निवृत्तिरिति भावः । जातेश्च । ईत इति अस्वरितत्वाद्भानुवर्तने इत्यभिप्रेत्याह—
 जातेः परो यः स्त्रीप्रत्यय इति । शूद्राभार्यं इति । 'शूद्रा चामहपूर्वा—' इति
 जानिन्नक्षणीयोपाध्नादष्टप् । पुं वत्त्वनिषेधान् टापा निवृत्तिः । ब्राह्मणीभार्या
 इति । पु वत्त्वनिषेधान् जाङ्गर्त्वारिङीना निवृत्तिः । ननु हस्तिनीना समूहो
 हास्तिवमित्यत्र 'अचित्तहस्ति—' इति ठक्वि हस्तिनीशब्दस्य 'भस्याटे—' इति कथं
 पुं वत्त्वम्, 'जातेश्च' इति निषेधादित्यत आह—सौत्रस्यैवाय निषेध इति । सूत्रविहि-
 तस्येत्यर्थः । 'भस्याटे—' इति तु वातकमिति भावः । एतच्च 'न कोषघाया' इति सू-
 भाव्ये स्पष्टम् । मग्यया । शेषग्रहणम् 'अतेऽभन्यपदार्थे' इति च निवृत्ते
 बहुव्रीहिरित्यनुवर्तते, 'मुञ्चुषा' इति च । संख्येये इत्येतन्मन्थ्येऽप्येवमावृत्तिः । मन्थ्यय
 परिच्छेदं सन्धेयम्, तत्रार्थं विद्यमानया सत्ययेति लभ्यते । सत्याशब्दार्थं
 स्वरूपपरः, किन्तु एकादिशान्तशब्दपरः । तदाह—मन्थेयार्थया संख्येयेति
 एकादिशब्देन भुवन्तेत्यर्थः । अव्ययादय इति । अव्यय, ग्रामज्ञ, अदूर, अविद्य
 सुकेशीति । 'स्वाङ्गाचोपमर्जनान्—' इति ङीप् । अकेशीति । 'सहनद्विद्यमान-
 इति निषेधान्दीपनाव । जातेश्च । यद्यप्य जातेर्ग्व्येव विहित इति व्याख्यानेन तं
 हास्तिवमिदुदाहरणे 'औपमन्थ्यानिशस्य नाय निषेध' इति भाष्योक्तिर्न मंगच्छे
 हस्तिनशब्दात् 'जाते—' इति ङीप् न विहित, अदन्तत्वाभावात्, किन्तु 'ऋन्नेभ्य—
 इति ङीविविहित इति पुं वद्भाविनिषेधस्याप्रयुक्तोक्त आह—जातेः पर इति । एवं च
 हस्तिनीभार्यं, शूनीभार्यं इत्यादावपि निषेधः सिध्यतीति भावः । यः स्त्रीप्रत्यय
 इति । टापादि । प्राचा तु ङीपेक्षेणातस्तदुत्तमिति ध्वनयन्नुदाहरति—शूद्रा-

बहुव्रीहिः । दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः । नव एकादश वेत्यर्थः । 'बहुव्रीहौ संख्येये-' (मू ८५१) इति वक्ष्यमाणो डच् । ८४४ ति विंशते-
र्दिति । (६-४-१४२) विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्याद्धिति । आसन्नविंशः,
विंशतेरासन्ना इत्यर्थः । अदूरविंशः अविकचत्वारिंशः । द्वौ वा त्रयो वा

संख्या एते सुवन्ता इत्यर्थः । अत्रापि संख्याशब्दो न स्वरूपपरः, किंतु एकादिशब्दपर एव ।
अत्रेदमवधेयम्—विंशतेः प्रागेकादिशब्दाः संख्येयेषु वर्तन्ते विशेष्यलिङ्गाश्च । दशादयो
नित्यबहुवचनान्ताः । विंशत्यादिशब्दास्तु नित्यमेकवचनान्ताः संख्यायां संख्येये च वर्तन्ते नव-
तिपर्यन्ता नित्यस्त्रीलिङ्गाश्च । यथा विंशतिर्ब्राह्मणा ब्राह्मणानां विंशतिरिति । यदा विंशत्यादिः
संख्या, तदा द्वित्वबहुवचने स्तः । यथा गवां द्वे विंशती इति, चत्वारिंशदिति गम्यते ।
गवां तिलो विंशतय इति, पष्टिरिति गम्यते । 'विंशत्याद्याः सदैकत्वे संख्या, संख्येयसंख्ययोः ।
संख्यायै द्विवहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः ॥' इत्यमरः । अत्राव्ययस्योदाहरति—
दशानां समीपे ये सन्ति त उपदशा इति । उपशब्दस्य समीपार्थकस्याव्ययीभाव उक्तः ।
इह तु समीपवर्तिनि उपशब्दो वर्तते । दशसमीपवर्तिन इत्यर्थः । ततश्च अन्यपदार्थवृत्तित्वा-
भावादप्रथमान्तत्वाच्च 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यप्राप्ते वचनमिदम् । तस्य दशानां वृक्षादीनां
समीपवर्तनो गवादय इत्यर्थभ्रमं वारयति—नवैकादश वेत्यर्थ इति । सामीप्यमिह
दशशब्दार्थगतदशत्वापेक्षम्, एकार्यीभाववलात् । तथा च दशत्वसमीपवर्तिसंख्यावत्सु
उपशब्द इति फलति । ततश्च दशत्वसमीपवर्तिसंख्यावन्त इति बाधपर्यवसानं भवति ।
डजिति । उपदशशब्दात् डचि 'नस्तद्धिते' इति टिलोप इति भावः । आसन्नशब्दस्य विंश-
तेराब्देन पठ्यन्तेन समासे डचि कृते 'टिः' इति इकारमात्रस्य लोपे प्राप्ते आह—ति
विंशतेर्दिति । तीति लुप्तपष्ठीकम् । 'भस्य' इत्यधिकृतम् । 'अल्लोपोऽनः'
इत्यस्मात्लोप इत्यनुवर्तते, तदाह—विंशतेर्भस्येति । 'अलोऽप्यस्य' इति न
भवति, 'नानर्थकेऽलोऽप्यविधिः' इत्युक्तेः । आसन्नविंशा इति । विंशति-

भार्य इति । ब्राह्मणीति । शार्ङ्गरवादित्वाङ्गीन् । प्राचा तु डीव्ण पुत्रदिति
व्याख्याय ब्राह्मणीभार्य इत्युदाहृतम्, तद्रभसात् । सौत्रस्यैवेति । व्याख्यानादिति
भावः । 'न कोपवायाः' इति निषेधस्तु 'भस्याडे-' इति प्राप्तस्यापि भवत्येव । तेन
विलेपिकाया धम्मं वैलेपिकमिति सिद्धम् । यदि 'अणमहिष्यादिभ्यः' इत्यणि पंचदभावः
स्यात्तर्हीकारोऽत्र न श्रूयेत । एतच्च 'न कोपवायाः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । प्राप्तञ्जिकं
समाप्य प्रकृतमनुसरति—संख्ययेति । समानाधिकरण्यस्यान्यपदार्थवृत्तेश्च विरहात्
पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम् । दशानामिति । उपगता दश येषामिति न विगृहीतम् । पूर्वे-
णैव सिद्धे । उपदशा इति । उपशब्दः समीपे समीपिनि च वर्तते, आद्ये अव्य-
यीभावः, द्वितीये तु बहुव्रीहिरिति विवेकः । नव एकादश वेत्यर्थ इति । संख्या-
द्वारेकसंबन्धस्यान्तरङ्गत्वादिति भावः । तेन दशानां वृक्षादीनां समीपे ये सन्ति गवादयस्ते
उपदशा इति न प्रयुज्यन्ते । तिर्विंश । सूत्रे तीति लुप्तपष्ठीकमित्याशयेनाह—तिशब्द-

द्विधा । द्विरावृत्ता दश द्विदशा, विशतिरित्यर्थः । ८४५ दिङ्नामान्यन्तराले । (२-२-२६) दिशो नामापन्तराते वाच्ये प्राप्तवत् । दम्पिण्याय संख्यामत्रमस्यावन्न इत्यर्थः । इति कृते आसन्नविंशति-अ इति स्थिते, तिलोपे सवर्णदेशे वक्षित्वा 'अतो गुणे' इति पररूप, आसन्नविंशतशब्द अदन्तः । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविकी प्रतिषेधः' इति प्रत्ययलक्षणाभावेनापदत्वात् । अयादूरशब्दस्यादाहरति—अदूरत्रिंशा इति । त्रिंशत् अदूरा इति विग्रहः । त्रिंशत्संख्याया अदूरसंख्यावन्न इत्यर्थः । इति टिलापः । अत्रिसंख्यादाहरति—अधिकचत्वारिंशा इति । चत्वारिंशतोऽधिका इति विग्रहः । चत्वारिंशत्संख्याया अधिकसंख्यावन्न इत्यर्थः । इति टिटोपः । संख्यावाचकशब्दस्य संख्यावाचकशब्देन ममासमुदाहरति—द्वौ वा त्रयो वा द्वित्र । कार्ये बहुव्रीहि, द्वित्र्यन्यतरा इत्यर्थः । इति टिलापः । ननु द्विधा आनीयन्तामित्युक्ते कदाचिद् द्वावानमिति, तदा कथं बहुवचनमिति चेत् अत्र भाष्ये 'अनिधये बहुवचनं प्रयातव्यम्' इति वचनात् समाहितम् । तथा कार्यान्वये विकल्पः शब्दात् नियमेन काटिद्वशापस्थितिः । तदुपस्थित्यनन्तरमन्यतरानयनमिच्छया । अत्र 'शब्दानियमेन पञ्चानामुपस्थितिः' इत्यपि समाहितम् । न च कार्यप्राप्त्याद् 'अनेकमपपदायै' इत्येवान् मिदमिति वाच्यम्, 'शेषादिभाषा' इति कथमावश्यकत्वात् । स हि कप् 'अनेकमपपदायै' इति विहितबहुव्रीहादेव प्रवर्तते इति भाष्ये स्पष्टम् । अयं संख्याया मस्या ममामे उदाहरणान्तरमाह—द्विरावृत्ता दशा द्विदशा इति । शब्दशक्तिस्वाभाव्यालुजयन्तिभविष्य पूर्वपदस्य वृत्त्याश्रयणान् समामे सुचा च श्रवणमिति भाष्ये स्पष्टम् । द्वित्रिमस्याकदशत्ववन्न इत्यर्थः । फलितमाह—विंशतिरित्यर्थः इति । दिङ्नामानि । नामानीत्यनन्तरं सुबन्तानि परस्परमिति शेषः । प्राग्वदिति । समस्यन्ते स च बहुव्रीहिरित्यर्थः । नामानीनि बहुत्वमविवक्षितमित्यभिप्रेत्यादाहरति—स्येति आसन्नविंशा इति । इह टिपात्तरम् 'अतो गुणे' इति पररूपेण, न तु टिलोपः, टिलापस्याभीयवनासिद्धत्वात् । न चात्र पररूपमपि न स्याद्विलापस्य स्थानिवत्त्वादिति शङ्क्यम् । अङ्गनादेशाज्जादेशा न भवतीति 'अच परस्मिन्—' इत्यस्याप्रवृत्ते । 'स्थानिवदादा—' इति तु न प्रवर्तते एव, शास्त्रोक्तं कार्ये हि कर्तव्यं तत्प्रवृत्तिः । न तु विधानाश्रयमिति सिद्धात्तात् । विंशतेरिति । इहापि आसन्ना विंशतियेषामिति न निगृहीतमुक्तयुक्ते । अदूरेत्यादि । अदूरत्रिंशत्, अधिकाश्चत्वारिंशत् इति विग्रहौ वाच्यौ । द्वित्रा इति । कार्ये बहुव्रीहि । स च कार्यो न विकल्पः, परे द्विवचनस्याप्यापत्ते, न तु मशयः । स चानियतमस्यावमर्शो, तत्र च त्र्यंशत्रिं सर्वदा भागन्न इति तदप्यत्र बहुवचनमव । आनयनादिक्रियान्वयस्य द्वयोर्न्यासात् वक्ष्यमिन्न एवत्याह । द्विरावृत्ता इति । मुख्यं बहुव्रीहिरित्यर्थः । वृत्तौ तु मुख्यान्नप्रविणैवेकार्योभावात्प्रसङ्गात्मुचाप्रयोगः । मध्येनानि किम्, चत्वारो ब्राह्मणा । अव्ययेत्यादि किम् ब्राह्मणा पञ्च । मध्येनानि किम्, अधिका विंशतिर्गैमान् । संख्यायैव मध्येति न ममाम् । आदशान् मस्या मध्येने वर्तते न तु

पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं दक्षिणपूर्वा । नामग्रहणाद्यौगिकानां न । ऐन्द्रयाश्च
 कौबेर्याश्चान्तरालं दिक् । ८४६ तत्र तेनेदमिति सरूपे । (२-२-२७)
 सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्त-
 मित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे द्योत्ये स बहुव्रीहिः । इतिशब्दादयं विषयविशेषो
 लभ्यते । 'अन्येषामपि दृश्यते' (सू ३५३९) दीर्घ इत्यनुवर्तते । इति कर्मव्य-

दक्षिणरयाश्चेति । दक्षिणपूर्वेति । छोत्वं लोकात् । यद्वा अन्तरालमिह दिगेव गृह्यते ।
 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंस्त्वम्' इति भाष्यम् । यद्यप्युपसर्जनत्वात् सर्वनामत्वम् । तथापि
 भूतपूर्वगत्या सर्वनामत्वमादाय पुंस्त्वं भवति, अत एव भाष्यात् । ननु दिशोरन्तराले इत्येव
 सिद्धे नामग्रहणं किमर्थमित्यत आह—नामग्रहणादिति । दिक्षु रूढाः शब्दा दिङ्नामानी-
 यनेन विवक्षिताः । ऐन्द्रीशब्दः कौबेरीशब्दश्चेन्द्रसंवन्धात् कुबेरसंवन्धाच्च प्रवृत्तौ यौगिक एव,
 न रूढ इति भावः । तत्र तेन । समास इति, बहुव्रीहिरिति चाधिकृतम् । तत्र इत्यनेन
 सप्तम्यन्ते पदे विवक्षिते । ग्रहणविषये इति प्रथमाद्विवचनान्तं तद्विशेषणमध्याहार्यम् । तेन
 इत्यनेन तु तृतीयान्ते पदे विवक्षिते । प्रहरणविषये इति प्रथमाद्विवचनान्तं तद्विशेषणमध्या-
 हार्यम् । सरूपे इति प्रथमाद्विवचनान्तं पदविशेषणम् । ग्रहणविषये इति प्रहरणविषये इति तु
 सप्तम्यन्तयोस्तृतीयान्तयोश्च यथासंख्यमन्वेति । इदम् इत्यर्थनिर्देशः । युद्धं प्रवृत्तमिति तद्वि-
 रोध्यमध्याहार्यम् । कर्मव्यतिहारे द्योत्ये इत्यप्यध्याहार्यम् । तदाह—सप्तम्यन्त इति ।
 प्रथमाद्विवचनमिदम् । ग्रहणविषय इति । गृह्यते अस्मिन्निति ग्रहणम्, केशादि, अविकरणे
 न्युट्, तद् विषयः वाच्यं ययोस्ते, ग्रहणविषये, ग्रहणवाचके इति यावत् । प्रहरणविषय
 इति । प्रह्रियते अनेनेति प्रहरणं दण्डादि तद् विषयः वाच्यं ययोस्ते प्रहरणविषये प्रहरण-
 वाचके इति यावत् । अत्रापि सरूपे पदे इत्यन्वेति । इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थ इति ।
 इदमिति सामान्यार्थनिर्देशः । युद्धमिति विशेषनिर्देशः । अतः केशाकेशि युद्धमिति न
 पुनर्वाक्तिः । परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च कर्मव्यतिहारः । ननु ग्रहणविषये प्रहरण-
 विषये इत्यध्याहारे किं प्रमाणमित्यत आह—इतिशब्दादिति । इतिशब्दो लौकिक-
 प्रसिद्धप्रकारवचनः । केशाकेशीत्यादिलौकिकप्रयोगे यावानर्थः प्रसिद्धस्तावत्यर्थेऽयं
 बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः । अन्येषामपि दृश्यते । अनुवर्तत इति । 'दूलोपे—'
 इत्यत इति शेषः । 'नहिवृत्तिवृषि—' इत्यादिपूर्वसुत्रोक्तादन्येषामपि दीर्घो दृश्यत

संख्यायाम् । विशत्याद्याः संख्यास्तु संख्येयसंख्ययोर्वर्तन्ते । यदा तु संख्येये विशति-
 शब्दस्तदा भवत्येव समासः अधिकविशा इति । तत्र तेनेदम् । ग्रहणविषय
 इति । गृह्यते इति ग्रहणं केशादि, तद्विषयो वाच्यो ययोस्ते सरूपे । प्रह्रियते
 अनेनेति प्रहरणं दण्डादि, तद्विषया वाच्यो ययोरिति प्राग्वत् । कर्मव्यतिहारः परस्पर-
 ग्रहणं परस्परप्रहरणं च । ननु 'ग्रहणविषये' सप्तम्यन्ते समस्येते प्रहरणविषये तृतीया-
 न्ते च' इत्यादिविषयविशेषः सूत्राभरैः कथं लभ्यते इत्यत आह—इतिशब्दादिति ।
 स हि लौकिकी विवक्षां दर्शयति । लोके केशाकेशीत्यादिप्रयोगे यावानर्थः प्रतीयते

तिहारे वट्टब्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः । इच्चमासान्तो वक्ष्यते । तिष्ठद्गुप्रभृति-
 प्विच्छप्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावत्वमव्ययत्वं च । केशेषु केशेषु गृहीत्वेद युद्धं प्रवृत्त
 केशाकेशि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येद युद्धं प्रवृत्त दण्डादण्ड । मुष्टीमुष्टि । ८४७
 ओर्गुणः । (६-४-१४६) उवणान्तस्य भस्य गुण स्यात्तद्धिते । अवादेश ।
 बाहूबाह्वि 'आरात्' इति वक्तव्ये गुणोति 'मज्ञापूर्वको विधिरनित्य' (प ९१)

इत्यर्थः । अनिप्रमङ्गमाशङ्क्याह—कर्मव्यतिहारे वट्टब्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घ उति ।
 वट्टब्रीहौ चेत् कर्मव्यतिहारे एव पूर्वपदान्तस्यैव दीर्घ इत्यर्थः । तेन तुरापाटित्यादौ दीर्घो
 निर्गाव । दृशिग्रहणादयमर्थो लभ्यते । वक्ष्यत इति । 'इच्चमव्यतिहारे' इति सूत्रेणेति
 शेषः । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विति । वृत्तिर्न्य एवान प्रमाणम् । अव्ययीभावात्त्वमिति । तत्र
 अव्ययीभाव इत्यनुवृत्तेरिति भावः । अव्ययत्वमिति । 'अव्ययीभावश्च' इत्यनेनेति शेषः ।
 'अव्ययादाप्सु' इति मुञ्जुक् तत्पञ्चमिनि भावः । गृहीत्वेति । परस्परमिति शेषः । न च
 केशग्रहास्य पुच्छपरतृक्त्वान् प्रवृत्तेष्व युद्धकर्तृकत्वान् समानकर्तृकत्वाभावात् कथमिह क्त्वाप्र-
 त्यय इति नाच्चम्, गृहीत्वेत्यनन्तरं स्थितयारिद-न्याहारान् । तत्र अस्य केशेषु म, तस्य
 केशेष्वयमिति यैवं परस्पर गृहीत्वा स्थितयारिदं युद्धं प्रवृत्तमिति विग्रहवाक्यं फलितम् ।
 केशाकेशीति । केशेषु केशेष्वित्यनयोर्ग्रहणाद्यन्तर्भावेन वृत्तिषट्कयोः समामे मति मुञ्जुक्
 पूर्वपदस्य दीर्घः, इच्चमामान् । 'यस्तेति च' इत्यकारलापः । अव्ययत्वात्मुञ्जुगिति भावः ।
 अव्ययपदार्थवृत्तिरेवैष एकरोपापवादोऽयं वट्टब्रीहिसमासः अप्रयमान्तार्थश्च । दण्डैश्चेति । अस्य
 दण्ड म, तस्य दण्डैरयमिति यैवं परस्परं प्रहृत्य स्थितयारिदं युद्धं प्रवृत्तमिति विग्रहार्थः ।
 दण्डादण्टीति । दण्डैर्दण्डैरित्यनयोः प्रहरणाद्यन्तर्भावेन समामघटनयोः समामे मति
 मुञ्जुक्, पूर्वपदस्य दीर्घः, इच्, 'यस्तेति च' इति अकारलापः । अव्ययत्वात् मुञ्जुक् ।
 मुष्टीमुष्टीति । अस्य मुष्टिभि म, तस्य मुष्टिभिश्चायमित्येव परस्परं प्रहृत्य स्थितयारिदं
 युद्धं प्रवृत्तमिति विग्रहः । मुष्ट्या मुष्ट्या इत्यनया समामे मति मुञ्जुगादि पूर्ववत् ।
 मुष्टामुष्टीति पूर्वपदान्तस्य आत्मपाणिनीयमेव । ओर्गुणः । आ इत्युकारान् पठ्ये-
 कवचनम् । तेन भस्मेन्यधिकृतं विरोप्यते । तदन्तविधिः । 'नम्नाद्धने' इत्यनुवर्तते ।
 तदाह—उवणान्तस्येति । बाहूबाह्वीति । बाहौ बाहौ च परस्परं गृहीत्वा
 स्थितयारिदं युद्धं प्रवृत्तमिति विग्रहः । समासः, मुञ्जुक्, पूर्वपदस्य दीर्घः, इच् ।
 तावत्यर्थे वट्टब्रीहिर्नवनीत्यर्थः । अन्येषामपि दृश्यते । अत्र प्राचा दृशिग्रहणात्कर्म-
 व्यतिहारे वट्टब्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घत्वम्, 'आच वानचि' इत्युक्तम् । तत्र 'आचं वा'
 इत्यपाणिनीयम् । अत्र एव मृष्टामृष्टौतुदाहरणमप्यप्रामाणिकमेव । एतच्च मनागमाया
 स्पष्टम् । ओर्गुणः । तद्धिते निम्, पठ्यो । बाह्यो । गुणोक्तिरिति । दद्यापि
 'आरात्' इति सूत्रिनेति 'नस्य तद्धिते' इत्येवंक्षपमज्ञापूर्वकत्वमस्त्वय, तथापि स्थित्य-
 समर्थं पद यत्र मज्ञापूर्वकं स एव मज्ञापूर्वको विधिरिति भावः । दद्यापि ओदिनि
 तपरस्तत्कारण्यं मज्ञैव तथापि इह त्कार उच्चारणार्थस्तत्पठ्ये पठ्यमादाद् 'ओर्गे'

इति जापयितुम् । तेन स्वायम्भुव इत्यादि सिद्धम् । स रूपे इति किम्—हलेन मुसलेन । ८४८ तेन सहेति तुल्ययोगे । (२-२-२८) तुल्ययोगे वर्तमानं सह इत्येतत्तृतीयात्तेन प्राग्वत् । ८४९ वोपसर्जनस्य । (६-३-८२) बहुव्रीहे-

‘यस्पेति च’ इति वाधित्वा ओर्णुणः । अव्ययत्वात् सुपो लुक् । ननु गुण उकार-स्थाने भवन् स्थानसाम्यादोकार एव भवति । ततश्च लाघवाद् ‘ओरोत्’ इत्येव सिद्धे गुण इति गुरुनिर्देशो व्यर्थ इत्यत आह—ओरोत् इति । न चैवमपीह तद्धितसंज्ञापूर्वकत्वं द्वुवारिमिति वाच्यम्, विधेयसमर्पकं पदं यत्र संज्ञारूपं स एव संज्ञापूर्वकविधिरित्यभ्युपगमात् । न च ‘ओत्’ इति ‘तपरस्तत्कालस्य’ संज्ञेति वाच्यम्, विधीयमानत्वादेव तत्कालत्वसिद्ध्या तकारस्य उच्चारणार्थत्वात् । स्वायम्भुव इति । स्वयम्भुवोऽपत्यमित्यर्थे अण् स्वायम्भुवः,

संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वाद् ओर्णुणाभावे उवङ्, आदिबुद्धिरिति भावः । स्वायम्भुवमिति पाठे तस्येदमित्यण् । हलेन मुसलेनेति । अत्र असरूपत्वाद् हलामुसलीति न भवतीति भावः ।

तेन सहेति तुल्ययोगे । तुल्ययोग इति । युगपत्कालिकक्रियायोग इत्यर्थः । तृतीया-न्तेनेति । तेनेत्यनेन तल्लाभादिति भावः । प्राग्वदिति । समस्यते स बहुव्रीहिरित्यर्थः । असामानाधिकरण्यार्थं कवभावार्थं चेदम् । वोपसर्जनस्य । उत्तरपदे इत्यधिकृतम् ।

‘सहस्य सः संज्ञायाम्’ इत्यतः सहस्य स इत्यनुवर्तते । उपसर्जनम्, अस्यास्तीत्युपसर्जनः, मत्वर्थे अर्शमाद्यच् । उत्तरपदाक्षिप्तसमासो विशेष्यम् । उपसर्जनवतः समासस्येत्यर्थः । यद्यपि सर्वेषामपि समासानां कश्चिदवयवः उपसर्जनमेव । तथापि सामर्थ्यादुपसर्जन-सर्वावयवकस्येति लभ्यते । तथा च उपसर्जनस्येत्यनेन बहुव्रीहेरिति लब्धम् । अवयव-

इत्येव वास्तु । ‘स्वं रूपं शब्दस्य—इति तु प्रत्याख्यातमिति भावः । स्यादेतत्—तपरस्तत्कालस्य संज्ञा भवतीति ‘गुरोरनृतः—’ इति प्लुतनिषेधस्यापि संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वात् क्लृप्-त्तशिङ्गित्यत्र प्लुतसिद्धेः ऋलृक् सूत्रे ऋकारात्पृथक् लृकारोपदेशा व्यर्थः । सावर्ण्ये सत्यप्यु-

त्तरीत्या लृकारस्य प्लुतसिद्धेरनित्यत्वज्ञापनस्य निष्फलत्वात् । न चैवमपि ऋदिताम् लृदि-त्कार्यम् लृदितामृदित्कार्यं च वारयितुमनित्यत्वज्ञापनमावश्यकमिति वाच्यम् । राज्ञृभ्राजृग-म्लशक्ल इति पृथगनुबन्धकरणसामर्थ्याद् ‘नाग्लोपिशास्वृदिताम्’, ‘लृदितःपरस्मैदेषु’ इति पृथगनुवादसामर्थ्याच्च तत्कार्याच्च तत्कार्याणामसांकर्यसिद्धेरिति चेत्—अत्राहुः—

‘गुरोरनृतः—’ इत्यनेन ऋदिभन्नस्य गुरोः प्लुतविधानाद् ‘अनृतः’ इत्येतदनुद्यमानगुरुविशेषण-त्वेनानुवादरूपमेव, न तु विधेयसमर्पकसंज्ञारूपं पदमिति ऋस्यानिकप्लुतनिषेधस्यानित्या-सिद्ध्या क्लृप्-त्तशिङ्गित्यत्र प्लुतो न सिध्यति, ततश्च तत्सिध्यर्थमुक्तज्ञापनायोभयोपदेश आवश्यक इति । अन्ये तु ऋकारात्पृथक् लृकार उपदेष्टव्य एव ऋकारोपदेशेन लृकारस्याल्लाभात् । न च ‘ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यम्—’ इति वचनात् तल्लाभः शङ्क्यः । वार्तिकं दृष्ट्वा मूत्रकृतोऽ-प्रवृत्तेरित्याहुः । तेन सहेति । तुल्ययोगे किञ्च, ‘सहैव दशभिः पुत्रैर्भाः वहति गर्दभी’ ।

इह सहशब्दो न तुल्ययोगवचनः । भारकर्मकबहनज्रियायां तु पुत्राणामन्वयात् । किं तु विद्यमानवचनः । दशसु पुत्रेषु विद्यमानेष्वित्यर्थः । एतच्च सहगब्दस्य विद्यमानार्थत्व-

रवयवस्य सहस्य स स्याद्वा । पुत्रेण सह सपुत्र, सहपुत्रो वा भागतः । तुल्य-
योगवचनं प्रायिकम् । सकर्मकः । सलोमकः । ८५० प्रकृत्याशिपि ।
(६-३-८३) सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिपि । स्वस्ति राज्ञे महपुत्राय, सहामात्याय ।
'अगोवत्सहृद्विनि वाच्यम्' (वा ३९९०) सगवे । सवत्साय । सहलाय ।
८५१ बहुव्रीहौ मंस्ये ढजवहुगणात् । (५-४-७३) सख्येये यो बहु-
व्रीहस्तस्माद्डच् म्यात् । उपदशा । अवहुगणात् किम्-उपबहवः, उपगणा ।
अथ स्वरे विशेषः । 'सख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः' । (वा ३३४८) निर्गतानि

पष्ठयेषां तदाह—बहुव्रीहेरचयवस्येत्यादिना । बहुव्रीहेरिति किम्, सहयुद्धा । 'राजनि
युधिष्ठिर' 'सहे च' इति क्वनिप् । उपपदममाम् । बहुव्रीह्यवयवस्य सहस्य सत्त्वं न ।
सपुत्र इति । ममापे रूपम् । पुत्रेण युगपदागत इत्यर्थः । प्रायिकमिति । इतिशब्दादिर्द-
लभ्यते । 'विभाषा सपूर्वस्य' इत्यादिनिर्देशाच्चेति भावः । सकर्मक- इति । विद्यमान-
कर्मक इत्यर्थः । अथ तुल्ययोगाभावेऽपि सहस्य सः । प्रकृत्याशिपि । 'सहस्य सः सज्ञायाम्'
इत्यतः महस्तेत्यनुवृत्तः प्रथमया विपरिणम्यते । तदाह—सहशब्दः इति । प्रकृत्येति ।
स्वभावेन स्थितः स्यादित्यर्थः । सभावो नेति यावत् । स्वस्तीति । भूयादिति शेषः । सह-
पुत्रायेति । तेन सहेति ममापे कृते, आशीर्योगाच्च सभावः । सहामात्यायेति । अगो-
वत्सेति । गोवत्सहृद्वेषु परतः सहस्य प्रकृतिभावो नेत्यर्थः सगव इति । राज्ञे स्वस्तीति-
शेषः । अथ बहुव्रीहावभाषारणममामान्तमाह—बहुव्रीहौ । संस्येये यो बहुव्री-
हिरिति । 'मंस्ययाव्यय-' इति विहित इति शेषः । तस्मादिति । बहुव्रीहाविनि
पञ्चम्यर्थे सप्तमीति भावः । ङच्स्याद् इति । ममासान्तस्तद्धितश्चेति ज्ञेयम् ।
उपदशा इति । दशाना समीपे ये सन्तीति विग्रहः । 'सत्ययाव्यय-' इति बहु-
व्रीहिः । मुष्ट्युक् । उपदशान्ताद्वाङ्ङि 'नन्तद्धिते' इति टिलोपः । उपबहवः ।
उपगणा इति । बहूना समीपे ये सन्तीति, गणस्य समीपे ये सन्तीति च विग्रहः ।

मप्यस्तीति वक्तुमुक्तम् । प्रत्युदाहरणशरीरं तु महः पुत्रैरित्येवेति बोध्यम् । तृतीया तु 'सह
युक्ते-' इत्यनेनैव । योपमर्जनस्य । उपमर्जनस्येति न सहस्य विशेषणम्, अव्यभिचारात् ।
वि तूत्तरपदेन सतिगणितस्य समासस्य । तच्चावयवद्वाराणम्, उपमर्जनमर्थावयवकस्य समास-
स्येत्यर्थः । तदेतस्मिन्माह—बहुव्रीहेरिति । तेनेह न सहयुद्धा, सहयुद्धा । 'राजनि युधि-
ष्ठिर' 'सहे च' इति क्वनिप् उपपदममामाविमौ । 'महस्य सः सज्ञायाम्' इत्यन्ताञ्जुवर्तना-
दाह—महस्य सः स्यादिति । प्रायिकमिति । 'विभाषा सपूर्वस्य' इत्यादिनिर्देशादिति
भावः । सकर्मक इति । विद्यमानकर्मक इत्यर्थः । प्रकृत्याशिपि । कथं तर्हि 'यजमानस्य
मपुत्रस्य मन्त्राष्टकस्य सपरिवारस्यापुरारोहयैदवर्षाभिवृद्धिरस्तु' इत्यादिप्रयोगा संगच्छन्त
इति चेत्—उच्यते—'ऐश्वर्याभिवृद्धिरस्त्विति भवन्ताञ्जुवन्तु' इत्येतेन्द्रार्थनाशक्यम् न त्वाशी-
वंचनम् । यच्चाशीवंचनम् 'तथास्तु' इति तत्र हि मुपपन्नवेत्यादि न प्रयुज्यन् एवेति न वाप्यनु-
पपत्तिः । बहुव्रीहौ मंस्येये । व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याह—यो बहुव्रीहस्तस्मा-

त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैतस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खङ्गः ।
५५२ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पच् । (५-४-११३) व्यत्ययेन पठ्ठी ।
स्वाङ्गवाचिसक्थ्यध्यन्तादबहुव्रीहेः पठ्यतात् । दीर्घे सक्थिनी यस्य स दीर्घसक्थः ।
जलजाक्षी । 'स्वाङ्गात्' किम्—दीर्घसक्थि शकटम् । स्थूलाक्षी वेणुयष्टिः ।

'बहुगणवतुडति संख्या' इति संख्यात्वात् 'संख्यायाव्यय'—इति समासः । अवहुगणाद् इति
निषेवान्न डच् । ननु उपगणा इत्यत्र डचि सति असति च रूपसाम्यात् किं
तन्निषेधेनेत्यत आह—अत्र स्वरे विशेष इति । डचि सति चित इति अन्तोदात्तत्वं
स्यादित्यर्थः । संख्याया इति । संख्यान्ततत्पुरुषस्य समासान्तो डच् वक्तव्य इत्यर्थः ।
निस्त्रिंशानीति । 'निरादय—क्रान्त'—इति तत्पुरुषः, डच्, 'टिः' इति टिलोपः ।
त्रिंशतोऽधिकानीति यावत् । निस्त्रिंश इति । समासादि पूर्ववत् । त्रिंशदविका-
ङ्गुलिरित्यर्थः । न च गवां त्रिंशतिर्गोत्रिंशतिरित्यत्रातिप्रसङ्गः शङ्क्यः, 'अव्ययादेः'
इति विशेषणादिति भाष्ये स्पष्टम् । न चैकाविका त्रिंशतिरेकविंशतिरित्यत्र 'संख्यायाव्यय'—
इति समासे सति 'बहुव्रीहौ संख्ये'—इति डच् शङ्क्यः, अन्यत्राधिकलोपादिति वार्तिका-
दित्यास्तां तावत् । बहुव्रीहौ व्यत्ययेनेति । सक्थ्यक्ष्णोरिति पठ्ठी पठ्यम्यर्थे, 'व्यत्ययो
'बहुलम्' इति च्छन्दसि वचनादित्यर्थः । 'छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति' इति भाष्यम् । 'बहु-
'व्रीहौ' इति सप्तमी व्यत्ययेन पठ्यम्यर्थे । तदाह—स्वाङ्गवाचीति । सक्थ्यक्ष्यन्तादिति ।
बहुव्रीहिविशेषणत्वात् तदन्तविधिरिति भावः । पच् स्यादिति । समासान्तस्त-
द्धितश्चेति ज्ञेयम् । दीर्घसक्थ इति । पच् 'यस्येति च' इति लोपः । जलजाक्षीति ।
जलजे इव अक्षिणी यस्या इति विग्रहः । समासे पचि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । पितृवाद्
डीप् । पितृत्वं डीपर्यमिति भावः । दीर्घसक्थि शकटमिति । दीर्घे सक्थिनी सक्थिसदृशा-
वीपादण्डौ यस्तेति विग्रहः । अत्र सक्थिशब्दार्थयारीपादण्डयोः 'अद्रवं मूर्तिमत्स्वा-
ङ्गम्'—इत्यादिस्वाङ्गलक्षणाभावान्न पजिति भावः । अत्र 'स्वाङ्गात्' इत्यस्य प्रत्युदाह-
रणान्तरमाह—स्थूलाक्षीति । स्थूलानि अक्षीणि पर्वग्रन्थयो यस्या इति बहुव्रीहिः ।
अस्वाङ्गत्वादिह न पजिति भावः । ननु पजभावेऽपि नान्तलक्षणडीपि स्थूलाक्षिणीति

दिति । उपगणा इत्यत्र डचि सत्यसति च रूपे विशेषो नास्तीत्याह—स्वरे विशेष
इति । डचि सति 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वं स्यात्, असति तु पूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यर्थः ।
न च सत्यपि डचि परत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव स्यादिति शङ्क्यम्, 'चितः' इति
स्वरस्य सतिशिष्टत्वात्, डचश्चित्करणस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । संख्याया इति । संख्या-
न्तस्य तत्पुरुषस्य चरमावयवो डज्वक्तव्य इत्यर्थः । एकत्रिंशतिरित्यादौ तु न भवति,
'अन्यत्राधिकलोपात्' इति वार्तिकाकारोक्तेः । व्यत्ययेन पठ्ठीति । एतच्चोपलक्षणम्,
सप्तम्यपि व्यत्ययेनैव, तदाह—स्वाङ्गवाचीत्यादि । 'अद्रवं मूर्तिमत्'—इत्यदिलक्षण-
लक्षितं स्वाङ्गं गृह्यते । तेन शोभनाक्षी प्रतिमेल्यादिप्रयोगो निर्वाह एवेत्याहः । पच्
स्यादिति । पां डीपर्यः चस्तु 'चितः' इत्यन्तोदात्तार्थः । तेनात्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो

ॐ ग्रन्थोऽयमसङ्गत इव प्रतिभाति, अक्षिशब्दस्य नान्तत्वाभावात् ।

अङ्गोऽदर्शनात् (सू १४४) इत्यच् । ८५३ अङ्गुलेर्दाणि । (५-४-११८) अङ्गु-
 ल्यन्ताद्बृहो पञ्चशदाभ्यर्थे । पञ्च अङ्गुल्यो यस्य तस्यञ्चाङ्गुलं दार । अङ्गुलिमह-
 शावयवं धान्यादिविशेषणकाष्ठमुच्यते । बृहन्ने किम्-द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्मा द्वयङ्गुला
 मष्टि । तद्विनाये नतुरूपे 'नतुरूपस्याङ्गुले -' (सू ७८६) इत्यच् । दारणि किम्-
 पञ्चाङ्गुलिहंस । ८५४ द्वित्रिभ्यां प मूर्ध्नि । (५-४-११५) आभ्या मूर्ध्नि प
 स्याद्बृहोही । द्विमूर्धं । त्रिमूर्धं । 'नेतुर्नक्षत्रे अव्वनव्य' (वा ३३६०) । मृगो नेता
 यासा ना मृगनेत्रा रात्रय । पुष्यनेत्रा । ८५५ अन्तर्वहिभ्यां च लोम्न । (५-४-११७)
 आभ्या लोम्नोऽस्याद्बृहोही । अन्तर्लोम । वहिर्लोम । ८५६ अञ्जातिकाया
 संज्ञायां नसं चाम्थूलान् । (५-४-११८) नामिकायाद्बृहोहेरचम्यान्ता
 स्यादित्यन् आह—अङ्गोऽदर्शनादित्यजिति । पचि तु पित्वलक्षणङीप् स्यादिति
 भावः । अङ्गुलेर्दाणि । बृहन्नेहानुवृत्तस्य पञ्चम्यर्थे मस्यन्त्यस्य अङ्गुल्या
 विशेषणान् तदन्तर्विधिरित्यभिप्रेत्याह—अङ्गुल्यन्तादिति । पञ्चाङ्गुलं दार्यति ।
 पचि 'यस्तेन च' इति इकारलोपः । ननु दारणं कथं अङ्गुल्य इत्यन् आह—अङ्गु-
 लिमहशावयवमिति । अङ्गुलिमहशा अवयवा यस्येति विग्रहः । धान्येति । कुमूलारि-
 म्रितधान्याद्याकर्षकमिति यावत् । उच्यत इति । लक्षणयेति शेषः । द्वयङ्गुलेति ।
 'प्रमाणे द्वयमच्-' इति विहितस्य मात्रकं 'द्विगोन्त्यम्' इति लुक् । अव्वन्नेहानुवृत्तं न
 पजिति भावः । तर्ह द्वयङ्गुलिरिति स्यादित्यन् आह—तद्विनाये इति । पचि तु ङीप्
 स्यादिति भावः । द्वित्रिभ्याम् । पेति छत्रप्रयमाकं पदम् । द्विमूर्धं इति । द्वौ मूर्धानौ
 यस्येति विग्रहः । त्रिमूर्धं इति । त्रयो मूर्धानो यस्येति विग्रहः । समामान् । 'नस्तद्विते'
 इति टिलोपः । पचि अनुवर्तमाने पग्रहणं चित्स्वरनिवृत्त्यर्थम् । नेतुरिति । तत्र
 विग्रमानो यो नेतुश्च तदन्ताद्बृहोहेरप् वक्तव्य इत्यर्थः । नेता नायकः । मृगो
 नेतेति । मृग मृगशीर्षम् । रात्रिनेत्रा चन्द्रः । तयोर्गान्धनस्यस्यापि नेतृत्वं बोध्यम् ।
 मृगनेत्रा इति । मृगनेतृशब्दाद्, ऋकारस्य यण्, रेफः, टान् । पुष्यनेत्रा
 इति । पुष्यो नेता यासामिति विग्रहः । अन्तर्वहिभ्यां च लोम्नः । अन्तर्लोम
 इति । अन्तः लोमानि यस्येति विग्रहः, अप्, टिलोपः । एवं वहिर्लोमः । अञ्जा-
 तिकायाः । वच् इति च्छेदः । नामिकाया इत्यस्य बृहन्नेहविशेषणत्वान् तदन्त-
 न भवति । स्थूलाद्येति । स्थूलानि अङ्गानि पर्वटकुराणि यस्या मा । प्राचा तु
 स्थूलाभिरिधुरिति प्रत्युदाहृतम् । तन्, 'अङ्गोऽदर्शनात्' इत्यचो दुर्वारत्वान् ।
 यदपि नामामानविधेरित्यन्वात् न ह्यन इति कैश्चिद् व्याख्यानम् । तदमारम्भः,
 एवं हि पत्रपि तस्यैव न भविष्यतीति प्रत्युदाहरणस्यामङ्गलित्वमिति । द्वयङ्गुलेति ।
 मात्रका 'द्विगोन्त्यम्' इति लुक् । नेतुरिति । नेता नायकः । तत्र ये यो नेतृशब्द-
 स्याद्बृहोहेरित्यर्थः । मृगनेत्र इति । मृगो मृगशीर्षनक्षत्रम् । चन्द्रा नेता
 यस्य मृगनक्षत्रस्य चन्द्रनेत्रा मृग इत्यन् तु न भवति । इह हि नेतृशब्दान्नो बृहन्नेहि-

सिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति न तु स्थूलपूर्वात् । ८५७ पूर्वपदात्संज्ञायामगः । (८-४-३)
पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायां न तु गकारव्यवधाने । दुरिव नासिका यस्य
द्रुणसः । खरणसः । अगः किम्—ऋचामयनम् ऋगयनम् । 'अणूगयनादिभ्यः', (सू १४५२)
इति निपातनाणत्वाभावमाश्रित्य अग इति प्रत्याख्यातं भाष्ये । अस्थूलात् 'किम्—स्थूल'
नासिकः । 'खुरखराभ्यां वा नस्' (वा ३३६३) । खुरणाः । खरणाः । 'पक्षेऽजपीष्यते' ।
खुरणसः । खरणसः । ८५८ उपसर्गाच्च । (५-४-११९) प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदन्ता-
द्बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसादेशश्च । असंज्ञार्थमिदं वचनम् । उन्नता नासिका
यस्य स उन्नसः । ८५९ उपसर्गादनोत्परः । (८-४-२८) इति सूत्रम् ।

विधिमभिप्रेत्याह—नासिकान्तादिति । नसमित्यनन्तरं प्राप्नोतीत्यध्याहार्यम् । उपस्थित-
त्वान्नासिकाशब्द इति लभ्यते । तदाह—नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोतीति । पूर्व-
पदात् । रपाभ्याम् इत्यनुवृत्तम् । पूर्वपदशब्देन पूर्वपदस्थं लक्ष्यते । 'रपाभ्याम्' इत्यनेन
लब्धो रेफः पञ्च प्रत्येकमन्वेति । तदाह—पूर्वपदस्थान्निमित्तादिति । रेफपकारात्म-
कादित्यर्थः । अग इति पञ्चम्यन्तम् । गकारभिन्नात्परस्येत्यर्थः । गकारात्परस्य नेति
यावत् । तदाह—न तु गकारव्यवधान इति । अनेन 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' इत्यनु-
वृत्तिः सूचिता । अन्यथा अग इत्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् । खण्डपदत्वादप्राप्तौ वचनमिदम् ।
दुरिवेति । वृक्ष इवेत्यर्थः । द्रुणस इति । बहुव्रीहेरच् । नासिकाशब्दस्य नसादेशः ।
णत्वम् । ऋगयनमिति । 'ऋवर्णात्—' इति वार्तिकस्याप्यत्रानुवृत्त्या णत्वं प्राप्तं गकारेण
व्यवधानान्न भवतीति भावः । अत्र ऋचामयनमिति विग्रहप्रदर्शनं चिन्त्यम्, वाक्येन संज्ञान-
वगमान् । न च रघुनाथ इत्यादौ संज्ञायां णत्वं शङ्क्यम्, णत्वेन चेत्संज्ञा गम्यत इत्यर्थात् ।
इह तु कृते णत्वे संज्ञात्वभङ्गापत्तेर्न णत्वम् । अत एव 'भ्रूवोऽसंज्ञादाम्' इति सूत्रभाष्ये 'य
एते संज्ञायामिति विधीयन्ते, तेषु नैवं विज्ञायते संज्ञायामभिधेयामिति । किं तर्हि
प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यते' इत्युक्तम् । खुरेति । खुरखराभ्यां परस्य नासिका-
शब्दस्य बहुव्रीहौ संज्ञायां नसादेशो वेति वक्तव्यमित्यर्थः । प्रकृतत्वादेव सिद्धे नसा-
देशवचनम् अचप्रत्ययानुवृत्त्यर्थम् । खुरणा इति । खुराविव नासिके यस्येति
विग्रहः । नसादेशः । 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्—' इति णत्वम् । 'अत्वसन्तस्य—' इति दीर्घः ।
खरणा इति । खरणा नासिका यस्येति विग्रहः । पक्षे खुरनासिक इति खरनासिक
इति च न भवतीत्याह—पक्षे अजपीष्यत इति । अचप्रत्ययसहितो नसादेश
इत्यर्थः । भाष्ये त्विदं न दृश्यते । उपसर्गाच्च । नन्वन्नासिकाया इत्येव सिद्धे
किमर्थमिदमित्यत आह—असंज्ञार्थमिति । उपसर्गादनोत्पर इति सूत्रमिति ।

नक्षत्रे वर्तते न तु नेतृशब्द इति । खुरखराभ्यामिति । 'नासिकायाः—' इति वर्तते ।
केवलादेशवचनं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थम् । खुरणा इति । 'अत्वसन्तस्य—' इति दीर्घः ।
उपसर्गाच्च । उपसर्गग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणम्, नासिकाशब्दस्याक्रियार्थत्वेन तं प्रत्यु-
पसर्गत्वायोगात् । न च क्रियायोगाभावेऽप्युपसर्गत्वमस्तिवति शङ्क्यम् । सावके अधि-

तद्भङ्क्त्वा भाष्यकार आह—उपसर्गाद्बहुलम् । उपसर्गस्याभिनितात्परस्य नसो नस्य णः स्याद्बहुलम् । प्रणम । 'वेप्रो वत्तव्य' (वा ३३६५) । विगता नासिका यस्य विग्रहः । 'स्यथ' (वा ३३६६) । विवृण । कथं तर्हि 'विनसा हतवान्धवा' इति भट्टिः । विगता नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम् । ८६० सुप्रातसुश्रमुदिवशारिकुञ्चचतुरश्रैणीपदाज-पदप्रोष्ठपदाः । (५-४-१२०) एते बहुव्रीहयोऽच्यत्ययान्ता निपात्यन्ते । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं थञ्ज्य सुथ । शामनं दिवा अस्य मुदिव । शारेखि कुशिरस्य शारिकुशः । चतस्राश्चयोज्य चतुरथः । एष्या इव पादावस्यैणीपदः ।

तत्र हि 'नश्च धानुस्यो-' इति मूलाक्षरसिद्धिः छुमपष्ठीकमनुवर्तते । 'रपाभ्यो नो ण' इत्यनुवर्तते । उपसर्गस्याद्रेकपकारात्परस्य नसो नस्य णः स्यात्, ओत्परस्य नकारो णत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । खण्डपदस्यत्वादप्राप्ताविदं सूत्रम् । 'प्र ण आर्ष्वपि तारिपन्' इत्याद्युदाहरणम् । अनात्परः किम् ? 'प्र नो मुञ्चन्म' अत्र ओत्परवत्त्वात् णत्वमिति स्थितिः । तद्भङ्क्त्वेति । 'अनोत्पर' इत्यपनीय तत्स्थाने बहुलमिति च कृत्वा भाष्यकार आहृत्यर्थः । तथा च फलितं सूत्रमाह—उपसर्गाद्बहुलम् । निमित्तादिति । रेफपकारात्मकादित्यर्थः । 'उपसर्गादनोत्परः' इति यथाश्रुते तु 'प्रणो नय' इत्यादावव्याप्तिः, 'प्र न पूषा' इत्यादावतिव्याप्तिश्चेति भावः प्रणस इति । प्रगता नामिका यस्येति विग्रहः । 'उपसर्गाच्च' इत्यच् नामिकाया नम् 'उपसर्गाद्बहुलम्' इति णत्वमिति भावः । वेरिति । वे परो यो नासिकाशब्दः स प्रादेशः प्राप्नोतीति भावः । विग्र इति । विगता नामिका यस्येति विग्रहः । प्रवृत्तवातिनेन नामिकाशब्दस्य प्रादेशः इति भावः । विगता नामिका यस्येति विग्रहे अचि नमादेशं टापि च विनमेति भट्टिप्रयोगो न युज्यते । प्रादेशास्यास्य नमादेशः प्रत्यपवादत्वादित्याक्षिपति—यथ तर्हीति । समापत्ते—विगतयेति । विगता नामिका विनासिका, प्रादिनमाम अवदुः श्रौहिवाद् न प्रादेशः, किंतु टाया 'पद्म-' इति नमादेशे विनमेति तृतीयान्तं रूपम् । उपसर्गक्षितेयध्याहार्यमिति भावः । सुप्रातः इति । अच्यप्रत्ययः 'अच्ययाना भमादेः टिलोपः' । मुश्च इति । अच् पूर्ववट्टिलोपः । मुदिव इति । शोभनं दिवा यस्येति विग्रहः । दिवे

सावकमित्यव्ययीभावे 'उपसर्गात्पुनराति-' इति सस्य पत्वप्रसङ्गात्तदाह—प्रादेशरिति उपसर्गादनोत्परः । अनोत्परः किम्, प्रणो मुञ्चन्मित्यत्र णत्वं मा भूत् तद्भङ्क्त्वेति । 'अनोत्पर' इत्यपनीय बहुलप्रहणं च कृत्वेत्यर्थः । अन्यथा प्रणं नयेत्यादावव्याप्तिः, प्र न पूषेत्यादौ त्वतिव्याप्तिः प्रगज्येतेति भावः । प्रणस इति प्रगता नामिका यस्येति विग्रहः । कथं तर्हीति । ग्रस्ययोरन्यतरेण भाष्यमिति प्रदर्शनादिति । तथा च विनमेति न प्रयमान्तम्, किं तु 'पद्म-' इति नमादेशे तृतीयान्तमिति भावः । शोभनं प्रातरस्येति । अधिकरणशक्तिप्रधानस्य मामा नाधिकरण्यामभवात्प्रातःशब्देन प्रातस्तत्त्वं कर्म लक्ष्यत इत्याह । प्रातःफलमित्यनेः प्रातःशब्दो वृत्तिविषये शक्तिमत्पर इति न सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यन्ये । एणी

अजपदः । प्रोष्ठो गौः तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः । ८६१ नञ्दुःसुभ्यो
हलिसक्त्योरन्यतरस्याम् । (५-४-१२१) अक्ष्यात् । अहलः, अहलिः ।
असक्त्यः, असक्त्यः । एवं दुःसुभ्याम् । शक्त्योः इति पाठान्तरम् । अशक्तः,
अशक्तिः । ८६२ नित्यमसिचप्रजामेधयोः । (५-४-१२२) नञ्दुःसुभ्य
इत्येव । अप्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः ।

व्याकारान्तमव्ययम् । 'अव्ययाना भमात्रे टिलोपः' इति टिलोपः । शारिकुक्ष इति । शारि-
पक्षिविशेषः । अचि 'यस्येति च' इति इकारलोपः । चतस्रोऽश्रय इति । कोणा इत्यर्थः ।
अचि 'यस्येति च' इति इकारलोपः । एण्या एवेति । एणी मृगी । अजपद इति । अजः
द्यागः, तस्येव पादावस्येति विग्रहः । एणीपदादिषु अच् । निपातनात् पादः पत् । नञ्दु-
स्सुभ्यः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—अच् स्यादिति । अहलः, अहलिरिति । अविद्य-
मानो हलिः यस्येति विग्रहः । हलिशब्द इदन्तो हलपर्यायः, तदन्तादचि 'यस्येति च' इति
इकारलोपे तदभावे च रूपम् । यद्यपि हलशब्देन हलिशब्देन च रूपद्वयं सिद्धम् । तथापि अनुक्त-
समासान्ततया शैपिकस्य कपः प्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमिदं वचनम् । अस्य वैकल्पिकत्वेऽपि अनुक्त-
समासान्तत्वाभावादत्र न कप् । असक्त्यः असक्त्योरिति । अविद्यमानं सक्त्य यस्येति
विग्रहः । एवं दुस्सुभ्यामिति । दुहलः, दुहलिः । दुस्सक्त्यः, दुस्सक्त्यः । शक्त्योरिति ।
'हलिशक्त्योः' इति केचित् पाणिनीयाः पठन्तीत्यर्थः । केचिच्छ्रज्याः पाणिनिना तथा पाठिता
इति वदन्तीति भावः । नित्यमसिच् । नञ्दुस्सुभ्य इत्येवेति । पूर्वत्रादनुवर्तत इति
भावः । एतेभ्यः पराभ्यां प्रजामेवाशब्दाभ्या नित्यमसिच् समासान्तः स्यात्, स तद्धित
इत्यर्थः । असिचः चकार इत्, इकार उच्चारणार्थः । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम् ।
अस्वरितत्वादेव तदनुवृत्त्यभावे सिद्धे स्पष्टार्थमिति तत्त्वम् । अप्रजा इति । अविद्यमाना
प्रजा यस्येति विग्रहः । 'नञोऽस्त्यर्थानाम्—' इति समासः । असिचि 'यस्येति च' इत्या-
कारलोपादप्रजशब्दात् सुबुत्पत्तिः । सौ तु 'अत्वसन्तस्य—' इति दीर्घः । 'हल्ङ्याप्—'
इति सुलोपः । यद्यप्यकारं विना सिचि विहितेऽपि सिद्धमिदम् । तथापि सिच्यभत्वेन
आकारलोपाभावादप्रजाशब्दात् सुबुत्पत्तौ, प्रथमैकवचने अप्रजाः इति रूपसिद्धावपि
अप्रजसाविति न स्यात् । किंतु अप्रजासावित्यादि स्यात् । तस्मादकारोच्चारणं भत्व-
संपादनार्थमावश्यकम् । दुष्प्रजा इति । दुर्गता प्रजा यस्येति विग्रहः । प्रादिभ्यो
पदादिषु निपातनात्पदभावः । नञ्दुःसुभ्यो । नन्वत्र हलिग्रहणं व्यर्थम्, हलशब्दमादाया-
हल इति प्रयोगसंभवात् । न च महद्वलं हलिः, तद्रहितोऽहलिस्तत्रैवार्थे हल इति
प्रयोगार्थं तदग्रहणमिति वाच्यम्, अहल इत्यत्र महद्वलरहित इत्यर्थाप्रतीतेः । न
चैवमप्यन्तोदात्तार्थमचूप्रत्ययविधानमावश्यकम्, अन्यथाऽहल इत्यत्र पूर्वपदप्रकृति-
स्वरः स्यादिति शङ्क्यम्, 'नञ्दुस्सुभ्याम्' इत्यनेनान्तोदात्तत्वविधानात् । अत्राहुः—
शैपिकस्य कपो निवृत्त्यर्थम्, 'दुहलैः' इत्यत्रान्तोदात्तत्वावर्थं च तदिति । शक्त्योरिति ।
आचार्येण केचिच्छ्रज्या हलिशक्त्योरिति पाठिता इति भावः । नित्यमसिच् ।

८६३ धर्मादनिच्चेवलात् । (५—४—१२४) केवलापूर्वपदात्परा या धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहरिति च्स्यात् । कत्याणवर्मा । केवलान् विम्—परम स्वा धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ मा भूत् । स्वशब्दा होह न केवल पूर्वपदम्, किं तु मध्यमत्वादापत्तिश्च । 'सन्दिग्धसाध्यधर्मा' इत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदा बहुव्रीहिः । एव च परमस्वधर्मा इत्यपि साध्यव । निवृत्तिधर्मा, अनुच्छित्तिधर्मा

घानुजस्य—' इति समास । असिजादि पूर्ववत् । 'इदुपपत्य—' इति पत्यम् । सुप्रजा इति । शान्ता प्रजा यस्येति विग्रह । अमिजादि पूर्ववत् । अमेधा इत्यादि । अविद्यमान मया यस्येति विग्रह । असिजादि पूर्ववत् । केचित्तु नित्यग्रहणमन्यता विधानार्थम् । तन्म ल्पमेवम् इत्यादि मिध्यनीत्यप्याह । धर्मादनिच्चेवलात् । पूर्वपदादित्यप्याहृत्य केवलान् दि यस्य तद्विशेषणत्वमाह—केवलात्पूर्वपदादिति । अनिचि चकार इत् । इत् न उच्चारणार्थम् । मध्यमपदत्वानाज्ञानत्वं केवलपूर्वपदम् । नल्याणधर्मेति । कत्याण धर्मो यस्येति विग्रह । अनिचि 'यस्येति च' इत्यकारलोप । परम इति । परम स्वा धर्मो यस्येति बहुव्रीहौ परमस्वधर्मशब्दे स्वशब्दस्य धर्मशब्दात्पराया पूर्व पदवान् तत् परमस्वधर्मशब्दादप्यत्र प्राप्तो तन्निवृत्त्यर्थं केवलग्रहणमिति भावः । केवलग्रहणे कृते तु न दाप इत्याह—स्वशब्दो होह न केवल पूर्वपदमिति । किं त्रिति । किं तु स्वशब्दा धर्मपदात्पराया पूर्वपदात्पूर्वपदम् न तु केवलम्, मध्यमत्वान् । केवलशब्देन च पदान्तरादित्यवाचिना मध्यमपदत्वानाज्ञानत्वज्ञातादित्यर्थः । इदं च 'इजादे—' इति सूत्र भाष्ये स्मृतम् । एव च त्रिपदबहुव्रीहौ परमस्वधर्म इत्येव भवति । न वनिच् । 'सर्वनामसहस्र मास्यपमस्यानन्' इति स्वशब्दस्य पूर्वनिगानस्तु 'ह' 'हिताग्न्यादिषु' इति पाणिनित्वान्न भवति । नन्वत्र मनि मदिग्ध साध्या धर्मो यस्य स सन्दिग्धसाध्यधर्मा इत्यत्र कथमनिच् । अत्र हि सन्दिग्धनि केवल पूर्वपदम्, धर्माब्दस्यस्मात् परा न भवति । यस्मान् साध्यशब्दान् पर धर्मशब्दः, तस्य तु न पूर्वपदम्, मध्यमपदमादित्यत्र आह—सन्दिग्धेति । सन्दिग्ध द्वाभौ साध्यश्चेति कर्मधारयः, सन्दिग्धसाध्या धर्मो यस्येति कर्मधारयधर्मो बहुव्रीहिः एव च सन्दिग्धसाध्यशब्दस्य केवलपूर्वपदवान् तन्नानिच् निर्वाय इति भावः । एतच्चेति उत्तरोक्त्या परमस्वधर्मो स्वद्वय परमस्व, परमस्व धर्मो यस्येति कर्मधारयधर्मो बहुव्रीहिः अकाराच्चारण भत्वमपादनायम्, तेन सुप्रजसाविधादौ 'यस्येति च' इत्याकारलोप मिध्यति । अन्वयित्वादेव अयत्तरस्याग्रहणानुवृत्तिसिद्धौ नियग्रहणमन्यता विधानार्थम् । तेन 'अल्पमेवम्' इति मिध्यनीति वृत्तिकारादयः । धर्मादनिच् अनिचोच्चारदित्यन्यप्रयाजन इत्यत्र । अयं तु धर्मं करोत्याचष्टे वा 'तत्तरानि—' इति प्यन्तान् त्रिपि धम्, परमा धर्मं यस्य स परमधर्मा । एकदेशविवृत्तस्थानयत्वाद्धर्म शब्दाभ्यमित्यनाराच्चारणमिह सप्रयोजनमेवेत्याह । बहुव्रीहिणात्र पूर्वपदमागिन्य इत्यनुपदम्ब वस्यति । तच्च 'केवलान्' इत्यनेन विशेष्यत इत्याह—केवलान्पूर्व पदादिति । प्राचा तूत्तरपदमपि विशेषितम् । प्रमादवृत्तापि केवलादिति धर्मशब्दस्य पूर्वपदस्य च विशेषणमिति व्याख्यातम्, तदुभयमपि चिन्त्यम् । आवृत्ती मानाभावान्

इत्यादिवत् । पूर्वपदं तु बहुव्रीहिणा आक्षिप्यते । ८६४ जम्भा सुहरिततृण-
सोमेभ्यः । (५—४—१२५) जम्भा इति कृतसमासान्तं निपात्यते । जम्भो भक्ष्ये
दन्ते च । शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । तृणं भक्ष्यं यस्य, तृण-
मिव दन्ता यस्येति वा तृणजम्भा । सोमजम्भा । स्वादिभ्यः किम्—पतितजम्भः ।
८६५ दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे (५—४—१२६) दक्षिणे ईर्मं व्रणं यस्य दक्षिणेर्मा
केवलपूर्वपदत्वादनिच् । परमस्वधर्मैत्यपि साध्वेवेत्यर्थः । निवृत्तीति । निवृत्तिः
धर्मो यस्येति, अनुच्छित्तिः धर्मो यस्येति च विग्रहः । अत्र समासे निवृत्तिशब्दस्य
अनुच्छित्तिशब्दस्य च केवलपूर्वपदत्वाद् यथायोग्यमनिजिति भावः । नन्विह सूत्रे पूर्वपदशब्द-
स्याश्रवणादनुवृत्त्यभावाच्च कथं पूर्वपदादिति लभ्यत इत्यत आह—पूर्वपदं त्विति । जम्भा
सुहरित । जम्भेति नकारान्तं पदम् । तदाह—जम्भेति कृतसमासान्तमिति ।
अनिजन्तमित्यर्थः । सु, हरित, तृण, सोम इत्येतेभ्यः परा यो जम्भशब्दः, तदन्ताद् बहुव्रीहेः
अनिच्प्रत्ययो निपातित इति भावः । जम्भो भक्ष्ये दन्ते चेति । अत्र कोशो मृग्यः ।
सुजम्भेति । सुजम्भशब्दादनिचि 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । हरितजम्भेति । हरितो
जम्भो यस्येति विग्रहः । तृणमिवेति । तृणशब्दस्य दन्तवाचिना जम्भ-
शब्देन सामानाधिकरण्यलाभाय तृणशब्दस्य तत्सदृशे लक्षणेति भावः । सोमजम्भेति ।
सोमः चन्द्रः स इव शुभ्रा जम्भा दन्ता यस्येति विग्रहः । सोमः सोमलता वा, सैव जम्भो
भक्ष्यं यस्येति विग्रहः । पतितजम्भ इति । पतिता जम्भा दन्ता यस्येति
विग्रहः । दक्षिणेर्मा । लुब्धो व्याधः, तद्योगे 'दक्षिणेर्मा—' इत्यनिच्प्रत्ययः
बहुव्रीहिश्च निपात्यते । दक्षिणे ईर्मं यस्येति विग्रहः । ईर्ममित्यस्य व्याख्यानं व्रण-
मिति । व्यधिकरणत्वेऽपि बहुव्रीहिर्निपातनात् । अनिचि 'यस्येति च' इत्यकारलोपे

धर्मपदविशेषणे प्रयोजनाभावाच्च । न च धर्मशब्दान्तं यत्रोत्तरपदं तद्व्यावृत्तिः फल-
मिति वाच्यम्, तत्र बहुव्रीह्यवयवीभूतपूर्वपदात्परत्वस्य धर्मपदे असंभवादेवापत्त्वात् ।
मध्यमत्वादिति । न च 'सर्वनामसंख्ययोः—' इति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातः शङ्क्यः,
आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वादिति हरदत्तादिभिः समाहितत्वात् । आपेक्षिकमिति ।
नन्वत एव केवलग्रहणं व्यर्थम्, पूर्वशब्दस्य समासप्रथमावयवे रुढत्वेनैव मध्यमपद-
व्यावृत्तिसंभवादिति चेत् । अत्राहुः—पूर्वपदाक्षेपे तात्पर्यग्राहकत्वेन केवलपदस्य सार्थक-
त्वादिति । कर्मधारयपूर्वपद इति । नन्वानिच् दुर्लभः, 'केवलात्' इत्यस्य
समासानात्मकत्वादित्यर्थादिति चेत् । मैवम्, केवलग्रहणस्य समासानात्मकपूर्वपदपरत्वे
मानाभावात् । निवृत्तिधर्मा हि स्थानी भवतीत्यादिप्रयोगविरोधाच्च । अस्मदुक्तार्थस्तु
'धृन् धारणे' इति धातौ माधवग्रन्थे स्पष्टः । एतेन साध्यो धर्मोऽस्येति साध्यधर्मा
संदिग्धश्चासौ साध्यधर्मा चेति विग्रहः । स च सन्देहः साध्यधर्मद्वारक एव पर्यवस्यतीति
केपाचिद्व्याख्यानं परास्तम् । उक्तरीत्यैव साध्यस्य साक्षात् संदिग्धत्वलाभे तत्समर्थन-
प्रयासस्य व्यर्थत्वात् । साध्वेवेति । परमश्चासौ स्वश्च परमस्वः, स धर्मो यस्येति
यदा विगृह्यते तदेत्यर्थः । दक्षिणेर्मा—लुब्धो व्याधः । तद्योगादेवेर्मनिष्पत्ताविदं

मृगः । व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः । ८६६ इच्छर्मव्यतिहारे । (५—८—१२७)
 कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तम्मादिख्यात्समासान्तः । केशावेशः । मुसलामुसति ।
 ८६७ द्विदण्डयादिभ्यश्च । (५—४—१२८) तादर्थ्यं चतुर्थ्यपा । एषा सिद्धय-
 मिच्छप्रत्ययः स्यात् । द्वौ दण्डौ यस्मिन्प्रहरणे तद् द्विदण्डः प्रहरणम् । द्विमुसति ।
 उमाहस्ति । उमयाहस्ति । ८६८ प्रसभ्या जानुनोर्द्धः । (५—४—१२९) आम्मा
 परयागानुशब्दयानुशब्ददेशः स्याद्बहुव्रीहो । प्रगते जानुनी यस्य प्रजु । गजु ।
 ८६९ ऊर्ध्वाद्विभाषा । (५—४—१३०) ऊर्ध्वजु, ऊर्ध्वजानु । ८७०

दक्षिणेनेति रूपम् । लुब्धशब्द विवृण्वन्नाह—व्याधेनेति । रोगादिनी व्रणे तु दक्षिणेन
 इदमेवेति भावः । इच्छर्मव्यतिहारे । समासान्त इति । तद्धिन् इत्यपि ज्ञेयम् । केशा-
 केशीति । अत्र प्रक्रिया प्रागेव प्रदर्शिता । द्विदण्डयादिभ्यश्च । द्विदण्डयादिषु इदन्तानां
 भेद निपातनान् तेभ्यः परत्वेन इच्छप्रत्ययविधिरनर्थक इत्याशङ्क्य नमः पञ्चमीत्याह—तादर्थ्यं
 चतुर्थ्येति । द्वौ दण्डाविति । कर्मव्यतिहाराभावपि वैरूप्येऽपि बहुव्रीहि इच्छप्रत्ययश्च
 निपात्यते । दण्डौति । दण्डादण्डोनिवत् प्रक्रिया । कर्मव्यतिहाराभावात् पूर्वपदस्य न
 दीप्यं इति विशेषः । द्विमुसलीति । द्वे मुसले यस्मिन् प्रहरणे इति विग्रहः । उमाहस्ति ।
 उमयाहस्तीति । उमौ हस्तौ यस्मिन् प्रहरणे इति विग्रहः । उमयाभ्यञ्जेति
 नियमयचि प्राप्ते निपातनन विकल्प्यते । कर्मव्यतिहाराभावेऽपि दीप्यश्च । प्रसभ्याम्
 जानुशब्दयोरिति । प्र सभ् इति पूर्वपदद्वित्वाद् उत्तरपदभूतजानुशब्दस्यापि
 द्वित्वं बाध्यम् । जानुन इत्युक्तं तु 'प्रत्ययः, परदच' इत्यधिकारान् पञ्चम्यन्तत्वमभावात्
 जा प्रत्ययत्व च सम्भाव्येन । तस्यादशत्वसिद्धये पष्ठीद्विवचननिर्देशः । तदाह—
 शुरादेशः इति । प्रज्ञुरिति । 'प्रादिभ्यो घानुजस्य—' इति समासः । संज्ञुरिति ।
 सगते जानुनी यमेति विग्रहः । ऊर्ध्वाद्विभाषा । ऊर्ध्वशब्दान् परा या जानु-
 शब्दः, तस्य शुरादेशा वा स्यात् । बहुव्रीहवित्यर्थः ऊर्ध्वज्ञुरिति । ऊर्ध्वं जानुनी

निपातन नापदेयं स्तदेतदाह—व्याधेनेति । 'बालो हमाब्जमालो गुणनिधि-
 रिपुता निमिता दक्षिणेर्मा' इति प्रयागस्त्वौपचारिक इति नयचिन्त्यः । केशा-
 केशीति । 'तत्र तेनेदम्—' इति कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहि । इच्छप्रत्ययस्य तिष्ठद्गुप्रभृतिषु
 पाठादव्ययीभावत्वव्यपत्तयः । नञ्बन्धविधिवन्तरण व्यर्थम्, अव्ययीभावसत्तया
 बहुव्रीहिसत्तया बाधात्मकमाभ्यस्तरेणान्तादात्तत्वामदे । अत्राहुः—विरोदणार्थं तदा-
 वश्यमेव । तिष्ठद्गुप्रभृतिषु इकारमात्रपाठः हि मुगन्धिरित्यादावतिव्याप्तिप्रसङ्गान् ।
 नि चात्राव्ययीभावसत्तया बहुव्रीहिसत्ता न बाध्येते, नि तु द्वया समावेश एव,
 उपजोव्यविराषस्त्वान्ताश्चयान् । एवं च स्वरार्थमपि चित्त्वं कर्तव्यमेवेति ।
 द्विदण्डौति । समुदायनिपातनस्य विषयविशेषपरिग्रहायत्वाद् द्विदण्डा शान्तेत्यत्र
 चिन् न भवति । उमाहस्तीत्यादि । इह निपातनादेवायच पाशिवद्वम् ।
 प्रसभ्याम् । जानुशब्दस्यैकत्वजुपपदनिवृत्तत्वेन द्वित्वमाश्रित्य जानुनारिति
 द्विवचननिर्देशः, तत्कालं तु स्यान्पष्ठीत्वस्फुटोत्करणम् । 'जानुन' इत्युक्ते तु विभिन्न

वनुपश्च । (५—४—१३२) वनुरन्तस्य बहुव्रीहेरनडादेशः स्यात् । 'द्विधन्वा ।
शाङ्गधन्वा । ८७१ वा संज्ञायाम् । (५—४—१३३) शतधन्वा, शतवनुः ।
८७२ जायाया निङ् । (५—४—१३४) जायान्तस्य बहुव्रीहेरनडादेशः
स्यात् । ८७३ लोपो व्योर्वलि । (६—१—६६) वकारयकारयोर्लोपः स्या-
दलि । पुंवद्भावः । युवतिर्जाया अस्य युवजानिः । ८७४ गन्धस्येदुत्पूतिसु-
पुरभिभ्यः । (५—४—१३५) एभ्यो गन्धस्येकारोऽन्तादेशः स्यात् । उद्ग-
न्धः । पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । मुरभिगन्धिः । गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणम्

यस्येति विग्रहः । धनुपश्च । 'ऊवसोऽनङ्' इति पूर्वसूत्रं स्त्रीप्रत्ययाधिकारे व्याख्यातम् ।
तस्मादनङित्यनुवर्तते । तदाह—अनडादेश इति । ङित्वादान्तादेशः । 'प्रत्ययः, परश्च'
इत्यधिकारस्यत्वेऽपि ङित्वादान्तादेश इति भावः । द्विधन्वेति । द्वे वनुषी यस्येति
विग्रहः । समासे द्विवनुशब्दे सकारस्य अनडादेशः । ङकार इत् । अकार उच्चारणार्थः ।
ङकारस्य यणिति भावः । शाङ्गधन्वेति । शृङ्गस्येदं शाङ्गम्, 'तस्येदम्' इत्यण्, तद्
धनुर्यस्येति विग्रहः समासे शाङ्गधनुशब्दे सकारस्यानङ्, ङकार इत् अकार उच्चा-
रणार्थः, ङकारस्य यणिति भावः । महिम्नस्तत्वे 'स्वलावण्याशंसावृतधनुपम्' इति प्रयोग-
स्त्वार्षः । वा संज्ञायाम् । 'धनुपश्च' इत्युक्तः अनङ् संज्ञायां वा स्यादित्यर्थः । शत-
धन्वेति । शतधन्वा नाम राजिवशेषः स्यमन्तकोपाख्याने प्रसिद्धः । जायाया निङ् । आदेश
इति । 'प्रत्ययः, परश्च' इत्यधिकारस्यत्वेऽपि ङित्वादान्तादेशोऽयमिति भावः । लोपो
व्योर्वलि । व् य् अनयोर्द्वन्द्वात् । पष्ठीद्विवचनम् । तदाह—वकारयकारयोरिति । पुंव-
द्भाव इति । 'क्षियाः पुंवत्—' इत्यनेनेति शेषः । युवजानिरिति । जायाशब्दे यका-
रादाकारस्य निङ् । ङकार इत्, 'लोपो व्योः—' इति यकारलोपः । युवतिशब्दस्य पुंव-
त्वात् तिप्रत्ययस्य निवृत्तिः । नलोप इति भावः । गन्धस्येदुत् । गन्धस्य इत् इति
च्छेदः । एभ्य इति । उत्, पूति, सु, मुरभि एतेभ्य इत्यर्थः । इकारोऽन्तादेश
इति । पूर्वोत्तरसाहचर्यादिकार आदेश एवेति भावः । समासान्ताधिकाराद् 'आदेः
परस्य' इति न भवति । उद्गन्धिरिति । उद्गतो गन्धो यस्येति विग्रहः । पूति-
गन्धिरिति । पूतिशब्दः अमुरभौ । पूतिः गन्धो यस्येति विग्रहः । सुगन्धि-
रिति । शोभनो गन्धो यस्येति विग्रहः । मुरभिगन्धिरिति । मुरभिः गन्धो

पञ्चमी प्रत्ययाधिकाराज् मुरपि प्रत्यय इत्येवं संदेहः स्यात्, तदेतद् ध्वनयन्नाह—
जानुशब्दयोर्ज्ञादेश इति । शाङ्गधन्वेति । कथं तद् 'स्वलावण्याशंसावृत-
धनुपम्हाय वृणवत्' इति पुष्पदन्तप्रयोग इति चेत् । अत्राहुः—समासान्ताविधे-
रनित्यत्वान्नात्रानुपपत्तिः । अनित्यत्वे प्रमाणं त्वंश्चादिगणे राजन्शब्दपाठः । स हि
'प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुरुषे' इत्यन्तोदात्तार्थः । 'राजाहःसखि—' इति टच्चे नित्यत्वे तु किं
तेनेति । लोपो व्योर्वलि । व्योर्लोप इति वक्तव्ये 'विरयुक्तलोपाद्विलोपः पूर्वविप्रति-
षेधेन' इति ज्ञापयितुमादौ विवेचनिर्देशः कृतः । तेन सुखीयतेः क्षिपि सुखीरिति

(वा ३३६८) । एकान्त एकादेन इवाविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः । मुगन्धि पुष्प सलिल च । मुगन्धिर्वायुः । नह-सु शाभना गन्धा द्रव्याण्यस्य मुग्ध आपण । ३७५ अल्पाख्यायाम् । (५—४—१३६) सूपस्य गन्धा यस्मिन्स्त्वूपगन्धि भोजनम् । घृतगन्धि । गन्धो गन्धक आमोद गन्धे मन्धव यन्मेति विग्रहः । मन्धव 'वायु' इति विशेष्यम् । तन्नेरान्तेति । तस्य विशेष्यभूतद्रव्यस्य एकान्त एकादेन इव प्रतीयमान इत्यर्थः अत्र गन्धस्य गुणस्य द्रव्यैरदेशत्व न युज्यत इत्या-
 दाद्वय एकान्तशब्द एकदेशवद्विभक्तौ लापणिक इत्याह—एकान्त एकादेश इवेति ।
 मुगन्धि पुष्प सलिल चेति । अत्र गन्धस्य पुष्पात् सलिलाच्च द्रव्यात् पृथगलक्ष्यमाणत्वादिनि भावः । सु शोभना इति । सु इत्यस्य व्याख्यानं शाभना इति । गन्धा इति । गन्धवन्त इत्यर्थः । गन्धवचनम्या मतुपा छुगिष्ट इति मुक् । द्रव्याणीति । चन्दनाग नीत्यर्थः । गन्धा इत्यस्य विशेष्यमन्तः । गन्धाब्दस्य नपुंसकद्रव्यविशेषणत्वमपि नियतलिङ्गत्वात् पुंस्त्व युज्यते । 'गन्धस्तु सौरभ मृत्ये गन्धके गर्वैरश्या । स एव द्रव्यवचना बह्वे पुं सि च स्मृतः ॥' इति काणात् । मुगन्ध आपण इति । अत्र गन्धगन्धाच्याना चन्दनादिद्रव्याणां विशेष्यभूतापणाभ्यां पृथग् लक्ष्यमाणत्वादित्त्व नति भावः । अल्पाख्यायाम् । अन्धवचनमपि गन्धाब्दस्य इकाराज्ज्ञादेशः स्याद् बहुव्रीहौ विपर्ययः । लेश इति गन्धशब्दस्य विवरणम् । सूपस्य गन्धा यस्मिन्नि येव विग्रहः । सूपगन्धि भोजनमिति । उत्पूतिमुसरभिपूर्वकत्वाभावादकान्तत्वाभावाच्चाप्राप्तवचनमिदम् । व्यधिकरणपन्थनामपि इच्चिदस्ति बहुव्रीहिरिति मूल एवानुपद वक्ष्यते । घृतगन्धीति । घृतस्य गन्धा लसो यस्मिन्नि विग्रहः । गन्धशब्दस्याल्पवाचिव सिद्धम् । गन्धस्येत् । तकार उच्चारणाय इत्याशयेनाह—इकारोऽन्तादेश इति । 'आदे परस्य' इत्याह न भवति 'ममासाता' इत्यधिकारान् । अत्र केचिदाहुः—इकारस्य प्रत्ययवेऽपि न सति, 'दत्त्वेति च' इति लापनादगन्धिरित्यादिरूपसिद्धे । न च 'निस्वरितम्' इत्यन्तस्वरितप्रापतिः सादृश्या तकारस्योच्चारणायत्वान्मुपगमात् । नापि पठोनिर्देशादेन एवमन न प्रत्ययवमिन् वाच्यम् 'गापाष्टक' इत्यादिप्रत्ययविविधेष्वपि पठोन्नादिति । अविभागेनेति । एव च गन्धाचिन एव ग्रहणम्, न तु द्रव्यवाचिन इति फलिताश्रयः । द्रव्याणीति । अस्ति च गन्धाब्दा द्रव्यवचन, 'बह्वि जलमिय पितृष्टि गन्धान् इति प्रयोगात् । 'गन्धस्तु सौरभ मृत्ये गन्धके गर्वैरश्या । स एव द्रव्यवचनो बह्वे पुं सि च स्मृतः ॥' इति काणात् । कश्चित्तु—'गन्धस्येत्' इति वाक्ये तदन्तश्चान्न स्वानावि-
 क्तव विवक्षितम् तन्नागन्धस्य न साह । तथा च नट्टि—'आप्रायिकान् गन्धवह मुग्ध' इति । व्याख्यानं च जयमङ्गलायाम्—'गन्धस्य—'स्यान्निस्कार ममामान्ता न, 'गन्धस्येवे तन्वान्तग्रहणम्' इति वचनम् । मुग्ध आपणिक इति यथेति । अत्र एव 'भक्षणात्सहकार मुग्धो' इत्यादिना प्रामादिकत्व दुष्टवृत्तिवृत्तात्तम् । अल्पाख्यायाम् । अपवाचिना गन्ध स्पेकारान्तादेशः स्याद् बहुव्रीहौ । सूपस्य गन्ध इति । अत्र एव नापवादव्यधिकरणपन्थ-

गर्वयाः ।' इति विश्वः । ८७६ उपमानाच्च । (५-४-१३७) पद्मस्येव गन्धोऽप्य पद्म-
गन्धिः । ८७७ पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः । (५-४-१३८) हस्त्यादिवर्जितादुपमाना-
त्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्यात् समासान्तो बहुव्रीहौ । स्यानिद्वारेणायं समासान्तः ।
व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् । अहस्त्यादिभ्यः किम्-हस्तिपादः कुसूलपादः । ८७८ कुम्भ-
पदीपु च । (५-४-१३९) कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपा ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम् ।
'पादः पत्' (सू ४१४) कुम्भपदी । स्त्रियाम् किम्-कुम्भपादः । ८७९ संख्यासुपूर्वस्य ।
(५-४-१४०) पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात् । सुपात् ।
८८० वयसि दन्तस्य दत् । (५-४-१४१) संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य
दत् इत्यादेशः स्याद्वयसि । द्विदन् । चतुर्दन् । षड् दन्ता अस्य षोडन् । सुदन्,

प्रमाणमाह—गन्धो गन्धक इति । उपमानाच्च । उपमानत्राचिपूर्वपदात् परस्यापि
गन्धशब्दस्य इकारोऽन्तादेशः स्याद् बहुव्रीहावित्यर्थः । पद्मस्येवेति । फलितार्थकथनमिदम् ।
पद्मगन्ध इव गन्धो यस्येति विग्रहः । पद्मपदं पद्मसंवन्धिगन्धसदृशे लाक्षणिकम् । 'सप्तम्यु-
पमानपूर्वपदस्य-' इति समासः । पादस्य लोपः । अहस्त्यादिभ्य इति छेदः । उपमाना-
दित्यनुवर्तते । तदाह—हस्त्यादिवर्जितादिति । 'आदेः परस्य' इत्यप्रवृत्तये आह—
समासान्तो बहुव्रीहाविति । शैपिकस्य कपो निवृत्त्यर्थमपि लोपस्य समासान्तत्वम् ।
अन्यथा अनुक्तसमासान्तत्वात् कप् प्रसज्येत । नन्वभावात्मकस्य लोपस्य कथं समासान्ता-
वयवत्वमित्यत आह—स्थानीति । व्याघ्रस्येवेति । फलितार्थकथनमिदम् । व्याघ्रपादा-
विव पादावस्येति विग्रहः । 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य-' इति समासः । कुम्भपदीपु च ।
कुम्भपदीष्विति बहुवचननिर्देशाद् गणपाठाच्च कुम्भपद्यादिग्रहणमिति भावः । ङीप् चेति ।
'पादोऽन्यतरस्याम्' इति विकल्पापवाद इति भावः । स्त्रियामिति । कुम्भपद्यादीनां
स्त्रीलिङ्गानामेव गणे पाठादिति भावः । कुम्भपदीति । कुम्भस्येव पादावस्येति
विग्रहः । 'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः' इति लोपे सिद्धे तदनुवादेन नित्यं ङीव्यं
वचनम् । संख्यासुपूर्वस्य । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—पादस्येति । उपमानात्
परत्वाभावादप्राप्तौ वचनम् । द्विपादिति । द्वौ पादावस्येति विग्रहः । सुपादिति ।

बहुव्रीहिः । यद्वा फलितार्थकथनमेतत् । सूपो गन्धो यस्मिन्नित्येव विग्रहः । गन्ध-
शब्दस्य विशेषणत्वेऽप्यस्मादेव ज्ञापकात् परनिपातः । पादस्य । यद्ययं लोपः
समासान्तो न स्यात् 'आदेः परस्य' इत्यादेः स्यात् । शैपिकः कप् च प्रसज्येत, 'शेषाद्वि-
भाषा' इत्यत्र समासान्तापेक्षस्य 'शेषस्याश्रयणादत आह—समासान्त इति । कथं
पुनरभावो भावस्यावयवः स्यात्तत्राह—स्थानिद्वारेणेति । वचनबलादौपचारिक-
मवयवत्वं गृह्यत इति भावः । कुम्भपदीपु च । बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्या-
च्चाप्यश्विगतितिरित्यभिप्रेत्याह—कुम्भपद्यादिष्विति । इह गणे कुम्भपदी एकपदी
जानपदीत्येवं समुदाया एव पठ्यन्ते, तस्य च प्रयोजनं विषयविशेषपरिग्रह इत्याशये
नाह—स्त्रियामिति । यच्चेहोपमानपूर्वं संख्यापूर्वं च पठ्यते तस्य सिद्धे लोपे नित्यः

सुदती । वयमि किम्—द्विदन्त करो । सुदन्ता (नट्) ८८१ स्त्रिया मज्ञायाम् ।
 (५-४-१४३) दन्तस्य दत्तु स्यात्समासान्ता बहुव्रीहो । अयोदती । फालदती । मज्ञाया
 किम्—ममदन्ती । ८८२ विभाषा श्यावारोकाभ्याम् । (५-४-१४४) दन्तस्य दत्तु
 स्याद्बहुव्रीहौ । श्यावदन्, श्यावदन्त । अरोकदन्, अरावदन्त । ८८३ अग्रान्तशुद्धशुभ्र-
 वृषधराहेभ्यश्च । (५-४-१४५) एभ्यो दन्तस्य दत्तु वा । कुड्मलाग्रदन्, कुड्मलाग्रदन्त ।
 ८८४ ककुदस्यानयाया लोप । (५-४-१४६) अजातककुत् । पूर्णककुत् । ८८५
 त्रिस्तुत्पर्वते । (५-४-१४७) श्रीणि ककुदायस्य त्रिककुत् । सज्जैषा पर्वत

शोभनौ पादावस्थेति विग्रह । वयसि दन्तस्य दत्तु । द्विदन्तिति । द्वौ दत्तो यस्येति
 विग्रह । शिशुत्व गम्यते । दन्तस्य दनादेश । ऋकार इत् । उगित्वान्नुम् । सुलोप ।
 सयोगान्तलाप । तस्यामिदत्वादुपधादीर्घो न । चतुर्दन्तिति । चत्वारो दत्ता यस्येति
 विग्रह । दत्तादि पूर्ववत् । षोडशिति । षट् दन्ता यस्येति विग्रह । दत्तादि पूर्ववत् । 'पप
 उत्त्वम्—' इति प्लुतात्त्व । सुदन्तिति । सु शोभना दन्ता समस्ता जाता यस्येति विग्रह ।
 बयोविरोपात्रगन्ते ममस्तस्य निवश । सुदतीति । शोभना दन्ता समस्ता यस्या इति
 विग्रह । दत्तादेश । 'उगितश्च' इति ङीप् । द्विदन्त करोति । हस्तिन सर्वदा द्विदन्तत्वेन
 कयाविशेषानवगतिरिति भाव । स्त्रिया मज्ञायाम् । शेषप्रकरणेन सूत्र व्याचष्टे—दन्त-
 स्येति । कयाविरोपानवगमेऽपि प्राप्त्यर्थमिदम् । अयोदतीति । फालदतीति । मज्ञावि-
 रोपाविमौ । समदन्तीति । समा दन्ता यस्या इति विग्रह । 'नामिकादर—' इति ङाप् ।
 विभाषा श्यावारोकाभ्याम् । शेषप्रकरणेन सूत्र व्याचष्टे—दन्तस्येति । श्यावदन्तिति ।
 श्यावा वृक्षा दन्ता यस्येति विग्रह । 'श्याव स्यात् कपिशो वृक्ष' इत्यमर ।
 अरोकदन्तिति । अराका अशीला अच्छिद्रा वा दत्ता यस्येति विग्रह । अग्रान्त ।
 अग्र अग्रव्याप्तोऽवसान यस्य स अग्रात् इत्यभिप्रत्यादाहरति—कुड्मला-
 ग्रदन्तिति । कुड्मलाना मुकुगाना अग्राणि तानाव दन्ता यस्येति विग्रह । शुद्धदन्,
 शुद्धदन्त । शुद्धदन् शुद्धदन्त । वृषदन्, वृषदन्त । वराहदन्, वराहदन्त ।
 ककुदस्य । अवस्थाया गम्यमानाया ककुदस्य लाप स्याद् बहुव्रीहिरित्यप्य ।
 आहारवाग्निद्विताज्ययवानामुपचयाऽपचयग्रासस्थयुच्यत । बलीवददामृगता वात्य
 उद्भूतलज्जयव ककुदम् । अजातककुदिति । अजात ककुदमस्येति विग्रह ।
 ङीवर्थे वचनम्, तत्र 'पादाज्यतरस्याम्' इति विकल्पा न भवति । द्विदन्तिति । द्वौ
 दन्ताभ्यां जानौ । शिशुवायस्या इह गम्या । 'उगित्वान्—' इति गुप् । मद्ग-
 न्तलोपस्यामिदत्वात्तन्लापा न । षोडशिति । पप उत्त्व दत्तुदशवा—' इत्यनन्तवप्लुत्व ।
 सुदतीति । 'जितश्च' इति ङीप् । समदन्तीति । 'नामिकादर—' इत्यादिना
 ङीप् । श्यावदन्तिति । 'श्याव स्यात्कपिश' इत्यमर । अरोकदन्तिति । अरोका
 अच्छिद्रा दन्ता यस्य स । अग्रान्त । इहानुनममुच्यार्थेऽकारस्तत्र मृषिवदन्तिनि
 मिदधनीत्याह ।—अजातेति । अजात ककुदमस्येति विग्रह । इह हि वात्या

विशेषस्य । त्रिकुदोऽन्यः । ८८६ उद्विभ्यां काकुदस्य । (५-४-१४८) लोपः स्यात् ।
 उत्काकुत् । विकाकुत् । काकुदं ताळु । ८८७ पूर्णाद्विभाषा । (५-४-१४९) पूर्णकाकुत्,
 पूर्णकाकुदः । ८८८ सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः । (५-४-१५०) सुदुभ्यां हृदयस्य हृद्भावो
 निपात्यते । सुहृन्मित्रम् । दुर्हृदमित्रः । अन्यत्र सुहृदयः, दुर्हृदयः । ८८९ उरःप्रभृतिभ्यः
 कप् । (५-४-१५१) व्यूढोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । इह पुमान्, अनड्वान्, पयः, नौः,
 ऋक्षीः इत्येकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तु 'शेषाद्विभाषा' (सू ८९१)
 इति विकल्पेन कप् । द्विपुमान् द्विपुंस्कः । 'अर्थान्नमः' (ग १४९) ।
 अनर्थकम् । नमः किम्—अपार्थम्, अपार्थकम् । ८९० इनः स्त्रियाम् ।

गल इत्यर्थः । पूर्णककुदिति । पूर्णं ककुदमस्येति विग्रहः । युवेत्यर्थः । त्रिककुत्
 र्वते । पर्वतविशेषे गम्य इत्यर्थः । त्रिककुदिति कृताकारलोपो निपात्यते । त्रीणि ककु-
 तानि शृङ्गाणि यस्येत्यर्थः । उद्विभ्यां काकुदस्य । लोप इति । उद्विभ्यां परस्य
 णाकुदस्य लोपः स्यात् बहुव्रीहवित्यर्थः । उत्काकुदिति । उन्नतं काकुदं यस्येति विग्रहः ।
 णाकुदशब्दं व्याचष्टे—काकुदं ताल्विति । पूर्णाद्विभाषा । पूर्णात् परस्य णाकुदस्य
 णोपो वा स्यादित्यर्थः । पूर्णं काकुदं यस्येति विग्रहः । सुहृद्दुर्हृदौ । यथासंख्यमभि-
 त्योदाहरति—सुहृन्मित्रमिति । सु शोभनं हृदयं यस्येति विग्रहः । उरःप्रभृतिभ्यः
 कप् । बहुव्रीहौ समासान्तः तद्धिते इति विशेषः । तद्धितत्वात् ककारस्य नेत्संज्ञा ।
 व्यूढोरस्क इति । व्यूढं विशालम् उरो वक्षो यस्येति विग्रहः । कप् । 'सोऽपदादौ' इति
 त्वम् । प्रियसर्पिष्क इति । प्रियं सर्पिः यस्येति विग्रहः । कप् । 'इणः षः' इति
 त्वम् । ननु द्वौ पुमांसौ यस्य स द्विपुमानित्यनुपपन्नम् । उरःप्रभृतिषु पुमानिति पुंसशब्दस्य
 णाठदित्यत आह—इहेति । गणे अविभक्तिकानामेव पाठः । इह तु केषाचिदेकवचनान्ता-
 नामेव पाठस्तद्विवक्षार्थ इति भावः । द्विपुंस्क इति । 'संपुंकानाम्' इति सः । अर्थान्नम

स्था गम्यते उरःप्रभृतिभ्यः कप् । उरः प्रभृत्यन्ताद्बहुव्रीहः कप् स्यात् ।
 समासार्योत्तरपदान्ताः समासान्ताः' इति पक्षे तु बहुव्रीहेश्वरमावयवेभ्य उरःप्रभृतिभ्यः
 ण्विति व्याख्येयम् । तद्धितत्वात्कस्य नेत्वम् । व्यूढोरस्क इति । व्यूढं
 विशालमुरो यस्य सः । 'सोऽपदादौ' इति विसर्जनीयस्य सः । प्रियसर्पिष्क इति ।
 इणः षः' इति विसर्गस्य पत्वम् । एकवचनान्तानीति । 'नञ्चतश्च' इति सिद्धे
 ऋक्षीशब्दपाठस्त्वह एकवचनान्तलक्ष्मीशब्दान्वयवकबहुव्रीहेरेव नित्यं कप् । अन्यत्र
 शेषाद्—' इति विकल्प एवेति नियमार्थः । तेन 'अकृशमकृशलक्ष्मीश्चेतसा शंसितं सः'
 इति भारविप्रयोगः सिद्धः । अकृशा लक्ष्म्या यस्येति विग्रहः । यत्तु प्राचोक्तं—
 'नञ्चतश्च' इति कप् बहुलक्ष्मीक इति । तदयुक्तम् । संख्यावाचिबहुशब्दस्यैकवचनान्त-
 वाभावात्प्रकृतनियमेन वारितत्वात् । बह्वी अधिका लक्ष्मी यस्येति विग्रहे वैपुल्यवाचिन
 एकवचनान्तत्वसंभवेऽपि विशेषविधेर्वलीयस्त्वेन 'उरः प्रभृतिभ्यः कप्' इत्येव वक्तु-
 ष्चित्वात् । यदा तु 'नियमशास्त्राणां निषेवमुखेन प्रवृत्तिः' इत्याश्रीयते तदा प्राचो-

(५-४-१५२) बहुदण्डिका नगरी । 'अनिनम्पन्ग्रहणान्तर्यवता चानर्थकेन च तदन्तर्विधिं प्रयोजयति' (प १७) बहुवाग्मिका । त्रिया किम्-बहुदण्डी-बहुदण्णिको ग्राम । ८९१ गोपाद्विभाषा । (१-४-१५४) अनुत्तममासान्ताच्छेषाधिकारस्याद्बृहीह क्त्वा स्यात् । महायशस्व महायशा । अनुत्-इत्यादि किम्-व्याघ्रपात् । सुगन्धि । प्रियपथ । शेषशब्दोऽन्त्यपर । उपबहव । उत्तरपूर्वा । मपुत्र । तन्नादिना शेषाधिकारस्यात्किम् ।

इति । गणमूत्रम् नञ्परौ योश्चशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहे कप् स्यादिति तदर्थ । अन्तर्य कमिति । अविद्यमानोऽर्थो यस्येति विग्रहः । अपार्थम्, अपार्थकमिति । अपगतोऽर्थो यस्मादिति विग्रहः । अत्र नन्पूर्वकत्वाभावात् न नित्य क्विति भावः । इत् न त्रियाम् । इत्तन्तात् कप् स्याद् बहुव्रीहाकित्ययः । बहुदण्डिका नगरीति । दण् अस्यास्तीति दण्णे, 'अत इतिठनौ' इति इति । बहवा दण्डिनो यस्याम् इति विग्रहः । बहुवाग्मिकेति । वागस्यास्तीति वाग्मी । 'वाचा ग्मिनि' इति ग्मिनिप्रत्ययः । नकारादिकार उच्चारणाय । तद्धितत्वाद् गकारस्य नृत्तना, चकारस्य कुत्वम्, जश्त्वम्, वाग्मीति रूपम् । बहवा वाग्मिना यस्यामिति विग्रहः । अनेन अनर्थकत्वेऽपि 'अनिनस्मन्-' इति वचः नास्तदन्तस्याप्यत्र ग्रहणमिति भावः । बहुदण्डी, बहुदण्डिको ग्राम इति । दण्को दण्डिना यस्मिन्निति विग्रहः । अत्र समामस्याजोन्निङ्गत्वात् नित्य क्विति भावः । गोपाद्विभाषा । इत् पूर्वं वेम्प्यः समामान्ता विहितः, तेभ्योऽप्य शेषः । तदाह—अनुत्तममासान्तादिति । शेषाधिकारस्यादिति । शेषादियतः शेषाधिकारस्यादित्यपि विकृतिर्त्तमिति भावः । महायशस्व इति । महद् यशा यम्येति विग्रहः । 'आत्महृत —' इत्यात्त्र कवि 'मोक्षदादौ' इति सत्वम् । महायशा इति । क्वभावे 'ग्रन्थमन्तस्य-' इति दीधः । व्याघ्रपादिति । 'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः' इत्तुत्तममासाताज्यम्, स्यानिद्वारा कप् स्यापि समामान्तात् । सुगन्धिरिति । 'गन्धेदुत्तूनि-इति कृतममामातायम् । प्रिय पथ इति । 'ऋक् -' इति कृतममामान्तोऽज्यम् । उपबहव इति । 'मह्ययाव्यय-' इति बहुव्रीहिरयम्, न शेषाधिकारस्य । उत्तरपूर्वेति । अयमपि 'दिन्तामायन्तरात्रे' इति बहुव्रीहिर्न शेषाधिकारस्य । मपुत्र इति । 'तिन् मह—' इत्ययमपि बहुव्रीहिः, न शेषाधिकाः तमपि नम्येवेति ज्ञेयम् । अर्थान्नञ् इति । गणमूत्रमिदम् । अनर्थकेनापीति । कथं तर्हि 'मुपयी नगरी' इति हन्तपूर्वकम्, कथाश्च दुर्वारत्वात् । न च 'न पूजनान्' इत्यनन् 'ऋक्पूर्वक' इत्यस्येव कथापि निषेधः शङ्क्यः, यत् प्राचीनानामेव निषेध इति वक्ष्यमाणत्वात् । कथ्यत्यस्य यत् उत्तरत्वात् । सत्यम्, समामान्त-विधेरनित्यवासाधुरिति समाधायम् । 'युवारनाकौ' इति सूत्रे मुपयीति माप्याच्चत्तु-क्तम् । बहुवाग्मिकेति । 'वाचो ग्मिनि' । शेषाद्वि । यत्र प्रागुक्तवद्भाषायां शेषः स्यात् तर्हि व्याघ्रपासुगन्धिरयादावपि स्यात् । अत्र समामान्तात् शेष इह गृह्यते इयाह—अनुत्तममासान्तादिति । व्याघ्रपादिति । स्यानिद्वारा लोपाद्वि-

८९२ आपोऽन्यतरस्याम् । (७-४-१५) कप्यावन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात् । बहुमालाकः, बहुमालकः । कवभात्रे बहुमालः । ८६३ न संज्ञायाम् । (५-४-१५५) 'शेपात्-' (सू० ८९१) इति प्राप्तः क्वन् स्यात्संज्ञायाम् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । ८६४ ईयसश्च । (५-४-१५६) ईयसन्तोत्तरपदान्न कप् । बहवः श्रेयासोऽस्य बहुश्रेयान् । 'गोत्रियोः-' (सू ६५६) इति ह्रस्वत्वे प्राप्ते । 'ईयसो बहुव्रीहेनेति वाच्यम्' (वा ६९६) बह्वयः श्रेय-

रस्यः । ननु सकृदुच्चारिताच्छेषशब्दात् कथमर्थद्वयलाभ इत्यत आह—तन्त्रादिनेति । आदिना आवृत्तिसंग्रहः । एकमनेकोपयोगि तन्त्रम् । उच्चारयित्वा तन्त्रेणोच्चारितात् शब्दाद् आवृत्त्या बोध इति बोध्यम् । 'श्वेतो धावति' इत्यादौ सकृदुच्चारणेऽपि 'श्वा इतो धावति, श्वेतगुणको धावति' इत्येवमनेकार्थबोधदर्शनादिति भावः । आपोऽन्यतरस्याम् । कपीति । 'न कपि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । आवन्तस्येति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया लब्धमिदम् । ह्रस्वो वेति । 'शृष्ट्वां ह्रस्वो वा' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । 'न कपि' इति नित्यं निषेधे प्राप्ते विकल्पार्थमिदं वचनम् । बहुमालाक इति । बह्वयो माला यस्मेति विग्रहः । ह्रस्वपक्षे बहुमालक इति भवति । कपो वैकल्पिकत्वात् पक्षे बहुमालः । सर्वत्र 'त्रियाः पुंवत्-' इति पुंवत्वम् । न संज्ञायाम् । शेपादिति प्राप्त इति । 'अनन्तरस्य-' इति न्यायात् 'शेपाद्विभाषा' इति विहितस्य कप एवायं निषेधः, न तु व्यवहित 'नचूतश्च' इत्यादिकप इति भावः । विश्वे देवा अस्येति । अत्र संज्ञाया समासस्य नित्यत्वाल्लौकिकविग्रहप्रदर्शनं चिन्त्यमेव । ईयसश्च । बहुश्रेयसीशब्दे श्रेयसीशब्दस्यैव प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ईयसन्तत्वादाह—ईयसन्तोत्तरपदादिति । बहुव्रीहिणा उत्तरपदादित्याक्षिप्यत इति भावः । न कविति । 'न संज्ञेयसो.' इति वक्तव्ये पृथग्योगकरणाद् नित्यस्य वैकल्पिकस्य च कपोऽयं निषेध इति भावः । श्रेयांस इति । अतिशयेन प्रशस्ता इत्यर्थः । 'द्विवचनविभज्य-' इति ईयसुन् । 'प्रशस्यस्य श्र' इति श्रः, 'आद्गुणः' इति गुणः । बहुश्रेयानिति । शैषिकः क्वन्निपिष्यते । ह्रस्वत्वे प्राप्त इति । बह्वयः श्रेयस्यो यस्येति बहुव्रीहिः । तत्र श्रेयमीशब्दस्योपसर्जनलौप्रत्ययान्तसमासान्ता इत्युक्तम् । सुगन्धिरिति । 'गन्धस्तेत्-' इत्यादिना इत्समासान्तः । प्रियपथ इति । 'ऋक्त्वाः-' इत्यप्प्रत्ययः समासान्तः । उपबहव इति । 'संख्ययाब्दया-' इत्यादिना समासः । उत्तरपूर्वेति । 'दिङ्नामा-' इत्यादिना समासः । सपुत्र इति । 'तेन सहेति'-इत्यादिना समानः । अयं भावः । 'शेपो बहुव्रीहिः' इत्यतः शेपपदम् 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्येतस्मिन्नेव सूत्रेऽनुवर्तते, 'संख्ययाव्ययासन्ना-' इत्यादिषु च निवर्तते । तथा च शेपाधिकारस्यत्वादुपबहव इत्यादिषु कप्प्रत्ययो नेति । एवं च 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रात्पृथक् 'संख्ययाव्ययासन्ना-' इत्यादीनामारम्भः कवभावार्यमप्यावश्यक इति स्थितम् । ननु सकृदुच्चारितस्य शेपशब्दस्यानुक्तसमासान्तपरत्वं शेपाधिकारस्यपरत्वं च कथमित्यत आह—तन्त्रादिनेति । 'अर्थभेदेन शब्दभेदः' 'मत्यप्यर्थभेदे शब्दस्याभेदः' इति मतद्वयम् । आद्ये आवृत्तिः । द्वितीये तन्त्र-

स्याज्य वन्ध्रेयसी । बहुव्रीहे किम्-अतिश्रेयसि । ८९५ वन्दिते भ्रातु । (५—४—१७७) पूजितेऽर्थे या भ्रातृशब्दस्तदन्तान् कप् स्यात् । प्रशस्ता भ्राता यस्य प्रशस्तभ्राता, सुभ्राता । 'न पूजनात्' (सू ९५४) इति निषेधम् 'बहुव्रीहौ मक्य्यशो-' (सू ८५१) इत्यतः प्रागेवेति वक्ष्यते । वन्दिते किम्-मूखभ्रातृक । ८९६ नाडीतन्वयो स्वाङ्गे । (५—४—१५९) स्वाङ्गे यौ नाडीतत्रीशब्दौ तदन्तात्स्न्यं स्यात् । बहुनाडि काय । बहुतन्त्रीर्धवा । बहुतन्त्रीधमनी । छीप्रत्ययान्तत्वाभावादध्रस्वा न । स्वाङ्गे किम्-बहुनाडीक स्तम्भ, बहुतत्रीका वीणा । ८९७ निष्पवाणिश्च । (५—४—१६०) वचनमावाञ्च निपायते । प्रपूर्वाद्धयतेल्लुट् । प्रवाणी ननुवायशलाका । निगता प्रवाण्यस्य

त्वाद 'गात्रिया-' इति ह्रस्वत्वा प्राप्ते इयम् । ईयमो बहुव्रीहेरिति । ईयसन्नाद् बहुव्रीहो परस्य छीप्रत्ययस्य ह्रस्वा ननि वाच्यमित्यर्थः । बहुश्रेयसीति । 'नयनश्च' इति नित्यं कविह निषिध्यते, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ईयस्यष्टणेन छीप्रत्ययान्तश्रेयसीशब्दस्यापि ग्रहणादिनि भावः । बहुव्रीहे किमिति । 'ईयमा बहुव्रीह-' इत्यनेन शेषः । अतिश्रेयसिरिति । श्रेयसीमतिज्ञान इति तत्पुरुषाज्मिति भावः । चन्दिते भ्रातु । पूजितेऽर्थे इति । 'वदि अभिवादनस्तद्व्या' इत्युभयार्थस्त्वदिवानारिह उभयमाचारणपूनायकत्वमाश्रीयत इति भावः । प्रशस्तभ्रातेति । 'नयनश्च' इति प्राप्तं कविह निषिध्यते । सुभ्रातेति । सु शाभना भ्राता यस्य न इति विग्रहः अनापि 'नयनश्च' इति प्राप्तस्य कपा निषेधः । ननु 'न पूजनात्' इत्येव निषेधे सिद्धे किमयमिदमित्यत्र आह—न पूजनादिति । प्रागेवेति । एव च 'नयनश्च' इत्यादिषु तेन निषेधाप्राप्तौ इदं वचनमिति भावः । नाडीतन्वयो स्वाङ्गे । बहुनाडि काय इति । प्राणित्यस्तान् म्याङ्गत्वमूचनाय काय इति निरूप्यम् । उपमजनहस्य । 'नयनश्च' इति प्राप्तं क्व न भवति । बहुतन्त्रीर्धमेति । बहुतन्त्रीधमनीत्या यस्या इति विग्रहः । वीणातनुषु तत्रीशब्दस्य प्रसिद्धत्वाद् आह—बहुतन्त्रीर्धमनीति । बहुतत्रीशब्द 'गात्रिया-' इति ह्रस्वमात्राङ्ग्याह—स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादिति । 'अवितृम्भृत्तन्त्रीम्य ई' इत्यादिनाम्य 'क्रियाम्' इत्यधिकारेऽविहित्वादिति भावः । निष्पवाणिश्च । प्रपूर्वाद्धिति । वचनं तन्मुतान् इयस्मान् प्रपूर्वात् 'करणाविकरणयाच' इत्यधिकरणं लुट् । श्रीयते अस्यामिति मिति प्रिवक् । यत्तु वदन्ति—'प्रतिपक्षात् समामाना स्वविषये वाचका भवन्ति' तन्निमन्कनसमानान्तपरण शेषग्रहणमिति । तन्न । 'अमन्-' इत्यादीनां समामान्तरे चरितार्थनया प्रियपथ इत्यादौ परा कया वाचापत्ते । ईयस्य । नित्या वैरत्निकश्च कप् सरोजिनि निषिध्यत । बहुश्रेयानीति । अनिरायेन प्रशस्य श्रेयान् । 'द्विवचन-विभक्त्यप-' इतीयमुत् । 'प्रशस्यस्य श्र' । श्रेयाद्विभाषा इति क्प्राप्तः । बहुश्रेयसीति । 'नयनश्च' इति नित्यं प्राप्तं क्व लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'ईयमश्च' इति प्रतिषिध्यत । बहुनाडिरिति । उपमजनहस्य । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादिति । 'अवितृम्भृत्तन्त्रीम्य' इतीप्रत्ययस्य 'क्रियाम्' इत्यधिकारः अविहित्वादिति भावः ।

निष्प्रवाणिः षट्, समाप्तवान्, नव इत्यर्थः । ८९८ सप्तमीविशेषणे बहु-
व्रीहौ । (२—२—३५) सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयाज्यम् । कण्ठ-
कालः । अतएव ज्ञापकाद्व्यविकरणपदो बहुव्रीहिः । चित्रगुः । 'सर्वनामसंख्यो-
त्पसंख्यनम्' (वा १४१९) सर्वश्वेतः । त्रिशुक्लः† । मिथोऽनयोः समासे संख्या

प्रवाणी । 'पूर्वपदात् संज्ञायाम्—' इति णत्वम् । समाप्तवान् इति । समाप्तं
वानं वानक्रिया यस्येति विग्रहः । अत्र शैपिककवभावो निपात्यते ।
सप्तमीविशेषणे । 'उपसर्जनं पूर्वम्' इत्यतः पूर्वमित्यनुवर्तते । प्रत्यय-
ग्रहणपरिभाषया सप्तमीति तदन्तग्रहणम् । तदाह—सप्तम्यन्तमिति । कण्ठेकाल इति ।
कण्ठे तिष्ठतीति कण्ठस्थः स कालो यस्येति विग्रहः । सुपोति योगविभागात् कः । 'सप्तम्यु-
पमानपूर्वपदस्य' इति बहुव्रीहिसमासः स्थशब्दलोपश्च इति 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्र-
भाष्ये स्पष्टम् । 'अमूर्धमस्तकात्—' इति सप्तम्या अलुक् । अत एवेति । यद्यपि कण्ठस्थशब्दः
प्रथमान्त एवात्र बहुव्रीहौ पूर्वपदम्, तस्य कालशब्देन सामानाधिकरण्यमस्त्येवेति कथं सप्तमी-
ग्रहणं व्यविकरणपदबहुव्रीहिज्ञापकम् । किं च विशेषणत्वादेव सिद्धे किं वा सप्तमी ग्रहणेन ।
तथापि यदा स्थपदमनादृत्य कण्ठे इत्यस्याधिकरणत्वं तस्य च कालरूपे उत्तरपदार्थे उप-
संक्रमः, तदा कण्ठे इत्यस्याग्रथमान्तत्वाद् बहुव्रीहंरप्रसक्तेः तत्र सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातविधि-
रभित्तिचित्रायितः स्यात् । ततश्च सप्तमीग्रहणाद् अप्रथमान्तोऽपि बहुव्रीहिः क्वचिदस्तीति
विज्ञायत इति याज्यम् । तेन 'सच्छास्त्रजन्मा हि विवेकलाभः' इत्यादि सिद्धम् । चित्र-
गुरिति । उभयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेन विग्रहे नियतविभक्तिकत्वेन चान्यतरस्य पूर्वनिपाते
प्राप्त उत्तरपद-विशेषणस्यैव पूर्वनिपातार्थं विशेषणग्रहणमिति भावः । सर्वनामसंख्य-
योरिति । बहुव्रीहौ पूर्वनिपातस्येति शेषः । सर्वश्वेत इति । सर्वः श्वेतो यस्येति विग्रहः ।
उभयोरपि गुणवचनत्वेन विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद् अन्यतरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते सर्व-
नामत्वात् सर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः । उपसर्जनत्वेऽपि भूतपूर्वगत्या सर्वनामत्वम् । त्रिशुक्ल
इति । त्रयः शुक्ला यस्येति विग्रहः । उभयोरपि कामचारेण पूर्वनिपाते प्राप्ते संख्या-
त्वात् त्रिशब्दस्यैव पूर्वनिपातः । द्विशुक्ल इत्यत्र तु सर्वनामत्वादेव सिद्धम् । ननु द्वौ
अन्यौ यस्य द्वयन्य इति बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्योपरन्यतरस्य पाक्षिकः पूर्वनिपातः-

सप्तमीविशेषणे । यदा कण्ठे किंचिदस्तीति ज्ञायते तस्य विशेषण काल इति, तदेवं
सप्तमीग्रहणम् । अन्यदा तु तेन विनापि विशेषणत्वादेव सिद्धम् । चित्रगुरिति ।
न च 'उपसर्जनं पूर्वम्' इत्येवेदं सिध्यतीति वाच्यम्, 'बहुव्रीहौ सप्तमी' इत्युक्ते तत्र-
कौण्डिन्यायेनोपसर्जनपूर्वत्वस्य बाधपक्षेरेतो विशेषणग्रहणं कृतम् । सर्वनामेति ।
कथं तर्ह 'तः परो यस्मात्स तपरः' इति कथं च 'जहत्स्वार्था वृत्तिः' इति । इह हि
जहत्स्वं पदं यं स जहत्स्वः, सोऽर्थो यस्यामिति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । तथा च स्वपर-
शब्दयोः सर्वनामत्वात्पूर्वनिपातेन भाव्यमिति चेत्—अत्राहुः—सूत्रभाष्यप्रयोगात्स्व-
परशब्दयोर्न पूर्वनिपातः, राजदन्तादित्वाद्वा सिद्धमिति । द्विशुक्ल इति । यद्यपि

पूर्वं शब्दपरविप्रनिषेधान् (वा ५०४४) । द्वयय । 'मह्यया अल्पीयस्या'
 (वा १४१७) द्विषा । द्वन्द्वेऽपि । द्वादश । 'वा प्रियस्य (वा १४२०) ।
 गुडप्रिय', प्रियगुड । 'गडवादे परा सप्तमी' (वा १४२१) गडुकण्ठ ।
 क्वचिन्न । वटगुड । २८६ निष्ठा (२—२—३६) निष्ठान बहुव्रीहौ पूर्व स्यात् ।
 कृतकृत्य । 'जातिशालमुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्य' (वा १४२२) । सारङ्गजम्भी ।
 स्यादि पत आह—मिथोऽनयोरिति । सर्वनाममह्ययारित्यय । सग्या पूर्वमिति ।
 प्रयाज्येति शेष । शदपरेति । एकस्मिन्नन भूते सर्वनाममह्ययो ममासापात्तत्वेऽपि
 सवनाममह्ययाशब्दया मह्ययाशब्दस्य पाठन परत्वमादाय विप्रतिषेधमूत्रप्रवृत्तेरित्यर्थ ।
 सरयाया अल्पीयस्या इति । न्यूनाधिरमह्ययावाचकशब्दानां समाने न्यूनमह्यया पूर्वं
 प्रयोग इति वक्तव्यमित्यर्थ । द्विषा इति । द्वौ वा त्रया वेति विग्रह 'मह्ययाव्यय-' इति
 बहुव्रीहि । ननु 'द्वन्द्वे पि' इत्यना द्वन्द्वे इत्यनुवृत्तौ 'अपाचनम्' इति सूत्रभाष्येऽप्येव वार्ति
 कस्य पाठाद् बहुव्रीहौ कयमस्य प्रवृत्तिरित्यत आह—द्वन्द्वेऽपीति । इदं च वार्तिकं द्वन्द्वेऽपि
 द्वन्द्वेऽपि प्रवृत्त इत्यय । द्वादशेति । द्वौ च दश च इति द्वन्द्व । तत्पुरषे नु शतानां
 विंशति विंशतिशतमित्युदाहार्यम् । 'तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताद्' इति सूत्रभाष्ये
 सहस्राणां शतम् इत्यर्थे शतसहस्रमिति भाष्यकैयट्यो प्रयागाऽन मानमिति शब्देदुल्लेखे
 स्थितम् । वा प्रियस्येति । बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोगो वक्तव्य इत्यर्थ । गडवादे परा सप्त
 मीति । बहुव्रीहौ याज्येति वक्तव्यमिति शेष । गडुकण्ठ इति । गडु कण्ठ
 यम्येति विग्रह । गडुनाम पीवादित्यतो दुर्मासगाल । अमज्ञात्वाद् 'हल्दन्तान्'-
 इत्यट् न । क्वचिन्नेति । व्याख्यानमेवान्तरणम् । वटगुडुरिति ।
 वह स्वयं, तस्मिन् गुडुयम्येति विग्रह । निष्ठा । निष्ठान्तमिति । 'नक्तवृ
 निष्ठा इति वक्ष्यति । तदन्तमित्यर्थ । कृतकृत्य इति । कृत कृत्य येनति विग्रह ।
 उभयोरपि क्रियाशब्दवाद विशेषणत्वं कामचागाद् अयनरस्य पूर्वनिषाने प्राप्ते
 निष्ठान्तस्य पूर्वनिषान । जातिशालेति । 'जातिशालमुखादिभ्याञ्चाद्वदनां क'
 इति स्वरविधिना जापितमिदमिति भाष्ये स्पष्टम् । जानिपूर्वस्यादाहरणमाह—
 सारङ्गजम्भीति । सारङ्गा जग्धा भगिता यया इति विग्रह, 'अम्बाङ्गपूर्वपदादा'
 सर्वनामत्वमेव द्विशब्दस्य पूर्वनिषानत्व मिध्यति, तथापि त्रिगुण इत्यादि मिदये वार्तिक
 सहाय्यग्न कृतम् । ननु मह्यया अस्याचनत्वेन 'मह्ययामवनाम्ना' इति वाच्ये
 विपरीताच्चारणमप्युत्पत्तित्याह—मिथोऽनयोरिति । विपरीताच्चारणमेवात्र
 लिङ्गमिति भाव । अल्पीयस्या इति । अन्यायवाचिकाया इत्यर्थ । गडवादे-
 रिति । द्वादशशब्द प्रकाशवाचो । तेन पञ्च नामो यस्य पञ्चनाम । ऊर्णं नाम
 यय, 'द्वयापा-' इति ह्रस्व, ऊर्णनाम इति सिद्धयतीत्याह । जातिशालेति
 एतच्च 'जातिशालमुखादिभ्याञ्चाद्वदनां' इत्यनन्त जापितमिति भाव । सारङ्ग-
 जग्धीति । सारङ्गा जग्धा यया मा । 'अम्बाङ्गपूर्वपदादा' इति डीप् । क्व तर्हि

मासजाता । सुखजाता । प्रायिकंचेदम् । कृतकटः । पीतोदकः । ६०० वाऽऽहिताग्न्यादिपु ।
(२-२-३७) आहिताग्निः । अग्न्याहितः । आकृतिगणोऽयम् । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे
निष्ठासप्तम्यौ' (वा १४२५) अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । क्वचिन्न । विवृतासिः ।

इति बहुव्रीहिसमासप्रकरणम् ।

—:०:—

इति डीप् । कालपूर्वस्योदाहरति—मासजातेति । मासो जातो यस्या इति विग्रहः ।
टाप् । सुखपूर्वस्योदाहरति—सुखजातेति । सुखं जातं यस्या इति विग्रहः । प्रायिकमिति ।
व्याख्यानमेवात्र शरणम् । कृतकट इति । कृतः कटो येनेति विग्रहः अत्र कटत्वस्य जाति-
त्वेऽपि न कृतशब्दस्य परनिपातः । पीतोदक इति । पीतम् उदकं येनेति विग्रहः । उदक-
त्वस्य जातित्वेऽपि न पीतशब्दस्य परनिपातः । वाऽऽहिताग्न्यादिपु । निष्ठायाः पूर्वं प्रयोग
इति शेषः । आहिताग्निरिति । आहिता आधानेन संस्कृता अग्नयो येनेति विग्रहः ।
प्रहरणार्थेभ्य इति । आयुधार्थेभ्य इत्यर्थः । निष्ठायामुदाहरति—अस्युद्यत इति । असिः
उद्यतो येनेति विग्रहः । सप्तम्या उदाहरति—दण्डपाणिरिति । दण्डः पाणौ यस्येति
विग्रहः । 'निष्ठा' इत्यस्य 'सप्तमीविशेषणे—' इत्यस्य चायमपवादः । क्वचिन्नेति । व्याख्या-
नमेवात्र शरणम् । विवृतासिरिति । विवृतः कोशान्निष्कासितः असिर्येनेति विग्रहः । एवं
जातीयाग्न्याहिताग्न्यादित्वकल्पनया समावेयानीत्याहुः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमायां बहुव्रीहिसमासनिरूपणम् ।

—:०:—

'चारुस्मितश्चारुहसितः' इत्यादि । अत्राहुः—'नपुंसके भावे क्तः' इति क्तस्य उ पूर्वनिपातः,
निष्ठाशब्देन विहितस्यैवैह ग्रहणादिति । क्वचिन्नेति । आहिताग्न्यादित्वकल्पनादन-
भिधानाद्वेति भावः ।

इति तत्त्वबोधिनीव्याख्यायां बहुव्रीहिप्रकरणम् ।

—:०:—

अथ द्वन्द्वसमासप्रकरणम् ॥२०॥

९०१ चार्थे द्वन्द्व । (२-२-२९) अनक मुवन्तं चार्थे वतमान वा समस्यते स द्वन्द्व । समुच्चयान्वाचयेतरैतरयागसमाहाराध्वार्या । परस्परनिर्पेयस्यानवस्यैरस्मिन्नवयव समुच्चय । अयनरस्यानुपहित्वेज्वाचय । मिलितानामन्वय इतरैतरयाग । समूह समाहार । तत्रस्वर गुरु च भजस्व इति समुच्चये भिन्नामट गा चानय इत्यन्वाचये च न समाभोग्यामभ्यति । धवखदिरौ ।

अथ द्वन्द्वसमासनिष्पन्नम्—चार्थे द्वन्द्व । 'मुवामन्त्रिते' इयत् सृजिति 'अनकमर' इत्यर्थे इयत् अनकमिति चानुवर्तते । समास इति विभाषा इति चाविकृतम् । नदाह—अनेकमित्यादिना । यथा इयत् आह—समुच्चयेति । 'चावाचयसमाहारेतरैतर' समुच्चये इयत् । तत्र समुच्चय निवक्ति—परस्परैति । एकस्मिन्निति । एकस्मिन् क्रियापद आवृत्ते एकस्य असमस्यमानपदस्य प्रथममवयव, तदनन्तरमवयवा यत्र तत्र समुच्चय चाय इयत् । यथा—ईश्वर गुरु च भजस्व इति । तत्र हि चण्डालाभाद् गुप्त ईश्वरसापणवन् न त्वीश्वरस्य गुप्तापणत्वम् तस्य चकारयोगाभावात् । अत एवात्र एक एव चण्ड प्रयुज्यते । एव च ईश्वर च भजस्व गुरु च भजस्व इति वाक्यद्वय पदवस्यति । अथावाचय लभ्यति—अन्यतरस्येति । यत्रादतरस्य पदस्यैकस्मिन् क्रियापदे आनुपहित्वत्वन परापप्रवृत्तिविषयत्वान्त्वय इतरस्य तु पदस्याप्यस्मिन् क्रियापदे उद्देश्यत्वान्त्वय यत्र तत्रावाचयध्वय इयत् । यथा—भिन्नामट गा चानय इति । 'अट गतौ' । भिन्नामट नन प्राणहीनस्य । भिन्नामट तत्र गी भगता चेत् तामप्यानय, न तु गवानयन एवमर्थेण प्रयत्नित्वमिति तात्पर्यार्थः । इतरैतरयाग लभ्यति—मिलितानामिति । परस्परानिताना समुदितानामेकस्मिन् क्रियापदेज्ज्वयो यत्र, तत्रैतरैतरयोग परस्परनाहचय चाय प्रत्येतर इत्यय । यथा धवख सन्दिध धवखदिरात्रिति । अत्र परस्परमाहिपसूचनाय चकारपदप्रयोगः । अथ समाहार उभयति—समूह समाहार इति । परस्परसाहित्यमित्यय । यथा सनापरिभाषया समूह सनापरिभाषयिति । तत्रैतरैतरयागद्वन्द्वे साहित्य द्रव्यविशेषणम् यथा धवखसन्दिरे टिड्डीति समुन्निविति गम्यते । समाहारद्वन्द्वे तु समूहो विशेष्यम्, सनापरिभाषयिति । तथा समूह इति गम्यते । सनापरिभाषयतीति इयत् समूहस्य क्रियावयवसु समूहद्वारा वध्य इयत् । तत्रेति । तेषु चार्थेषु समुच्चयेज्ज्वाचये च न द्वन्द्वसमास इयवय । ईश्वर गुरु च भजस्वेति । समुच्चयादाहरणमिदम् । भिन्नामट गा चानयेतु

चार्थे द्वन्द्व । 'अनकमयपण्ये' इयत्ताजकमियनुवर्तते 'मुवामन्त्रिते' इयत्ताजकमियनुवर्तते । समास इति विभाषा इति चाविकृतम् एव, तत्राह—अनेकमुच्यन्तमित्यादि । चार्था इति । चण्डालाया इयत् । एकस्मिन्निति । भजतानवियय । ईश्वर गुरु च भजस्वेति । क्रियाया द्रव्यया समुच्चयेज्ज्वम् । तथा सना गजधासवेति द्रव्ये द्रव्यया समुच्चय । पट गुक्ता रत्नस्येति द्रव्ये गुणया ।

संज्ञापरिभाषम् । अनेकोक्तेर्होतृपातृनेष्टोद्गातारः द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु होतापातानेष्टोद्गातारः । ९०२ राजदन्तादिपु परम् । (२-२-३१) एषु हरणं चानुपदमेव व्याख्यातम् । असामर्थ्यादिति । ईश्वरं गुरुं च इत्यत्रोक्तरीत्या ईश्वर-गुरुशब्दयोः परस्परनिरपेक्षयोरवृत्ते भजस्वेति पदे क्रमेणान्वयात् परस्परमन्वयाभावादसामर्थ्यम् । भिक्षामट गां चानय इत्यत्र तु भिक्षागवोरटने आनयने च क्रमेण परस्परवातानिभज-योरेवान्वयात् परस्परान्वयाभावादसामर्थ्यं स्पष्टमेव । ततश्च इतरेतरयोगसमाहारयोरेव चार्थयोः परस्परसाहित्यसत्त्वात् समर्थत्वेन द्वन्द्वसमासः । विस्तरस्तु मञ्जूपायां द्रष्टव्यः । इतरेतरयोग-मुदाहरति-धवखदिराविति । धवश्च खदिरश्चेति द्वन्द्वः । धवो वृक्षविशेषः, खदिरः प्रसिद्धः, तौ समुदिताविति बोधः । समाहारेतूदाहरति-संज्ञेति । संज्ञा च परिभाषा च तयोः समाहार इति विग्रहः समाहारस्यैकत्वादेकवचनम् । 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । ननु 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्यत्र 'मुप्मुपा' इत्यनुवृत्त्यैव धवखदिरावित्यादिसिद्धेरेकग्रहणानुवृत्तिर्यथैव त आह-अनेकोक्तेरिति । होतृपोत्रिति । होता च पोता च नेष्टा च उद्गाता च इति विग्रहे बहूनामपि द्वन्द्वार्थमनेकग्रहणमिति भावः । 'आनाङ्' इति नेष्ट-शब्दस्यैव उत्तरपदपरकत्वाद् आनङ्; न तु होतृपोतृशब्दयोरपि, उत्तरपदस्य मध्यम-पदव्यवहितत्वेन होतृपोतृशब्दयोरुत्तरपदपरकत्वाभावात् । ननु तर्हि होतापोतानेष्टोद्गा-तार इति कथमित्यत आह-द्वयोरिति । होता च पोता चेति द्वयोर्द्वन्द्वः । होतृशब्दस्य आनङ् । ततश्च नेष्टा च उद्गाता चेति द्वयोर्द्वन्द्वः । नेष्टशब्दस्यानङ् । ततो होतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ चेति द्वन्द्वद्वयगर्भो द्वन्द्वः । तत्र नेष्टोद्गातृशब्दे उत्तरपदे होतापोतृशब्दस्य आनङित्यर्थः । आनङिङ्कार इत् । ङित्त्वादान्तादेशः । अकार उच्चारणार्थः । अन्तर्वर्तनी विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नस्य लोपः नेष्टोद्गातृशब्दे रक्तः पटः कुण्डलं चेति गुणे द्रव्ययोरित्युक्तम् । भिक्षामट गां चानयेति । अत्र हृददर्शना-द्गामनानयन्नपि भिक्षामटस्यैव । अनटस्तु भिक्षां न गामानयति । तथा अटन्नपि नान्विष्य गामा-नयति । अतो भिक्षाटनस्यैव प्राधान्यं गवानयनस्य त्वानुपङ्गिकता । असामर्थ्यादिति । एकार्थीभावाभावादित्यर्थः । तथाहि बहुव्रीहिघटकपदानां कर्माद्यन्तर्भावेणैव द्वन्द्वघटकपदानां चार्थान्तर्भावेण एकार्थीभाव आवश्यकः । 'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषितत्वात् 'द्वन्द्वः' इत्युक्तेश्च । न चेतरेतरान्त्ये परस्परनिरपेक्षाणामेकार्थीभावः संभवति, येन समुच्चयान्वाचया-वेकार्थीभावान्तर्भूतो स्याताम् । ततश्चेतरेतरयोगे समाहारे च परस्परसाहित्यसत्त्वात्समासो भवति, न तु समुच्चयान्वाचययोः । परं त्वितरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं द्रव्यं तु विशेष्यम्, समा-हारे तु साहित्यं प्रधानं द्रव्यं विशेषणमिति विवेक्तव्यम् । ननु नीलोत्पलमित्यादौ चशब्दान्तर्भावेण विग्रहदर्शनादेकार्थीभावसत्त्वाच्च द्वन्द्वो दुर्वारः स्यात् । मैवम्, 'विशेषणं विशेष्येण-' इति सामानाधिकरण्ये विहितया तत्पुरुषसंज्ञया द्वन्द्वसंज्ञया वाचात् । तस्यास्त्वसामा-नाधिकरण्ये सावकाशत्वात् । सामानाधिकरण्याभावविवक्षायां तु 'प्रमाणप्रमेय' इत्यादाविव नीलोत्पलादावपि द्वन्द्वे इष्टपत्तिरेव । होतृपोत्रिति । उत्तरपदपरत्वा-

पूर्वप्रयोगाह पर स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्त । 'धर्मादिष्वनियम' (वा १४१८)
 अथधर्मो, धर्मर्था । दम्पती, जम्पती, जायापती । जायाशब्दस्य जम्मायां दम्पा
 वश्च वा निपात्यते । आकृतिगणोऽयम् । ९०३ द्वन्द्वे घि । (२-२-२३) द्वं
 घिमन् पूर्व स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ । अन्तःप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियम
 शेषे' (वा १४१०) हरिगुरुरा—हरिहरगुरव । ९०४ अजाद्यदन्तम् ।
 (२-२-३३) इदं द्वन्द्वे पूर्व स्यात् । ईशकृष्णौ । बहुष्वनियम । अथरथद्रा,
 व्यादृणश्च । राजदन्तादिषु परम् । उपसजन पूर्वम्' इत्यनुवर्तते । तदाह—एष्विति ।
 राजदन्तादिष्वित्यर्थः । पूर्वप्रयोगार्हमित्यतः प्रागुपसजनमिति शेषः । राजदन्त इति ।
 दन्तशब्दस्य पृथीतत्पुरुषेऽप्राधान्यनापमजनयोऽपि परनिपातः । इह गणे राजदन्ताप्रेवणादिशब्दा
 स्तत्पुरुषा विष्वक्भनाजनादया द्वन्द्वाश्च पठिता अत्र द्वन्द्वप्रकरणे तदुपयासः । विष्वक्भेनाजु
 नाविष्यत्र 'अजाद्यदन्तम्' इत्यनुशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्तः परनिपातः । धर्मादिष्वनियम
 इति । गणमूत्रमिदम् । अयनरस्य पूर्वनिपात इत्यर्थः अर्थधर्माविति । अजाद्यदशब्दस्य
 पूर्वनिपातनियमः प्राप्ते तन्निष्पन्ना वक्तव्य इयम् । निपात्यत इति । पातिका राज
 दन्तादिषु इत्यर्थः । पत्युरभ्याहितवर्जपि परनिपातश्च । आकृतिगणोऽयमिति ।
 वृत्तौ तु कृत्स्नोऽयं गणः पठितः । द्वन्द्वे घि । पूर्वमित्यनुवर्तते । तदाह—पूर्व
 स्यादिति । हरिहराविति । हरिशब्दस्य घित्वात् पूर्वनिपातः । ननु हरिहर
 गुरव इयत्र गुरशब्दस्यापि घित्वात् पूर्वनिपातः स्यादित्यत्र आह—अनेनेति ।
 अन्वस्य घिमन्तपदस्य द्वन्द्वप्राप्ती सत्यामकस्य घिमन्तस्य पूर्वनिपातनियमः ।
 शेषेऽन्यस्मिन् घिमन्तकपविषये पूर्वनिपातस्य विवक्ष्य इत्यर्थः । इदम् 'अन्पाच्छरम्'
 इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तानिपथे तावद् आकृतिं पुरस्कृत्य मवासु व्यक्तिषु तत्तच्छा
 ख्यां सङ्कटं प्रवर्तते, सङ्कटवृत्तत्वात् । न तु प्रतिव्यक्ति, तथा सति प्रतिव्यक्त्या
 वृत्तिप्रसङ्गात् । ततश्च अन्वधिमन्तकसमवाये एकस्य घिमन्तकस्य पूर्वनिपातः सति पुन
 शास्त्रं न प्रवर्तते, सङ्कटवृत्त्यैव शास्त्रस्य शान्ताकाङ्क्षात्वात् । व्यक्तिपञ्चस्तु न हाश्रीयते,
 लक्ष्यानुरोधादित्याहुः । हरिहरगुरव इति । हरगुरशब्दयोः नियम इति भावः ।
 अजाद्यदन्तम् । इदमिति । अजान्तिवे सत्यदन्तमित्यर्थः । ईशकृष्णाविति ।
 अत्र वृष्णस्यान्तवर्ज्यजान्तिवामावाप्तः पूर्वनिपातः । बहुष्वनियम इति ।

भावादन्तयोरानङ् न । राजदन्तान्तिषु । इह द्वन्द्ववतत्पुरुषया पाठ्यपि 'अर्थधर्मो'
 इत्याद्यभिप्रायेणास्य द्वन्द्वेवोपपत्तिः । द्वन्द्वे घि । 'अन्वम्' इति सर्वेषामेव प्रथमा
 निर्दिष्टत्वेनापमजनत्वाविशेषादनियमप्राप्तावयमारम्भः । यत्र त्वनकं घ्यन्तं तत्र द्वयोरपि
 पूर्वनिपातनियमः स्यादन्त आह—अनेनप्राप्तावेकत्रेति । अत्र व्याचक्षुः—
 आकृती पन्थे समुदाये सङ्कलनं प्रवर्तते, न प्रतिव्यक्त्यावृत्त्या । तत्रैवस्य पूर्वनिपातः
 सति जातौ उद्यमः प्रवृत्तमपि न पुनः प्रवर्तते । व्यक्तिपञ्चस्त्वहं नाश्रीयते न लक्ष्या-
 नुरोधादिति । हरिहरगुरव इति । हरगुरशब्दयोरनियमः प्रवर्तत इति भावः ।

इन्द्राक्षरयाः । 'ध्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिपेवेन' (वा १४२६) इन्द्राग्नी ९०५
अल्पात्तरम् । (२-२-३४) शिवकेशवौ । 'ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानु-
पूर्व्येण' (वा १४२१) हेमन्तशिशिरवसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ । समाक्षराणां
विम्—ग्रीष्मवसन्तौ । 'लघ्वक्षरं पूर्वम्' (वा १४१३) कुशकाशम् । 'अभ्यर्हितं
च' (वा १४१२) । तापसपर्वतौ । 'वर्णानामानुपूर्व्येण' (वा १४१५)
ब्राह्मणशत्रियविट्छूद्राः । 'भ्रातुर्ज्यायसः' (वा १६१६) युधिष्ठिरार्जुनौ ।

वक्तव्य इति इति शेषः । ननु इन्द्राग्नी इत्यत्र धित्वादिग्निशब्दस्य पूर्वनिपातः किं न
स्यादित्यत आह—ध्यन्तादिति । ध्यन्तशब्देन 'द्वन्द्वे धि' इति सूत्रं विवक्षितम् ।
ल्यल्लोपे पञ्चमी । विप्रतिपेवसूत्रेण 'द्वन्द्वे धि' इत्येतद् बाधित्वा 'अजाद्यदन्तम्'
इति प्रवर्तत इत्यर्थः । अल्पात्तरम् । अल्पः अल्पसंख्यः अच् यस्य तदल्पाच्,
तदेवाल्पात्तरम् । अत एव निपातनात् स्वार्थे तरप्, कुत्वाभावश्च । अल्पसंख्याच्कं पदं
द्वन्द्वे पूर्वं प्रयोज्यमित्यर्थः । शिवकेशवाविति । हरिहरयोरन्यतरोत्कर्षवादस्य पाख-
ण्डवादत्वादिति भावः । यदि तु 'द्विवचनविभज्य—' इत्यतिशयार्थे तरप् स्यात्, तदा
धवस्वदिरपलाशा इत्यत्र बहुषु न स्यादिति प्राञ्चः । शब्देन्दुशेखरे तु प्रकर्षार्थक एवायं
तरप् इति स्थितम् । ऋतुनक्षत्राणामिति । समानसंख्याच्कानाम् ऋतूनां नक्षत्राणां च
द्वन्द्वे आनुपूर्व्येण क्रमेण निपातो वक्तव्य इत्यर्थः । हेमन्तशिशिरवसन्ता इति । त्रयाणामृ-
तूनामानुपूर्व्यं लोकप्रसिद्धम् । एवं कृत्तिकादिनक्षत्राणामपि । ग्रीष्मवसन्ताविति । विष-
माक्षरत्वान्न वसन्तस्य पूर्वनिपातः । किन्तु अल्पात्त्वाद् ग्रीष्मस्य पूर्वनिपातः । लघ्वक्षरं
पूर्वम् । लघु अक्षरमच् यस्य तद् द्वन्द्वे पूर्वं प्रयोज्यमिति वक्तव्यमित्यर्थः । कुशकाश-
मिति । समाहारद्वन्द्वोऽयम् । अभ्यर्हितं चेति । श्रेष्ठः पूर्वः प्रयोज्य इति वक्तव्यमि-
त्यर्थः । तापसपर्वताविति । पर्वतस्य स्यावरजन्मतया तापसस्य तदपेक्षया अभ्यर्हितत्वं
बोध्यम् । भाष्ये तु मातापितरावित्युदाहृतम् । 'गर्भधारणपोषाभ्यां पितुर्माता गरीयसी'
इत्यादिस्मृतेरिति तदाशयः । वर्णानामानुपूर्व्येणेति । एषां क्रमेण पूर्वनिपातः । 'ब्रह्मक्ष-
त्रियविट्छूद्रा वर्णाः' इत्यमरः । तेषामानुपूर्व्यं तु 'प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति, स
मुखतस्त्रिवृत्' निरमिमौ' इत्यादितैत्तिरीयब्राह्मणादिसिद्धम् । भ्रातुर्ज्यायस इति ।

अजाद्यदन्तम् । 'समुद्राभ्राद्धः' 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इत्यादिनिर्देशादनित्यमिदं
प्रकरणम् । तेन 'स सौष्ठवौदार्यविरोषशालिनीम्' इति भारविप्रयोगः संगच्छते ।
अल्पात्तरम् । अतएव निपातनात् स्वार्थे तरप् कृत्वचुत्वयोरभावश्च । यदि तु प्रकर्षे
तरप् स्यात् तदा द्वयोरेव नियमः स्यात् । द्विवचनान्तोपपदत्वाविषय एव तरपा विवा-
नात् । ततश्च धवस्वदिरपलाशा इत्यादौ बहुषु नियमो न स्यात् । ऋतुनक्षत्राणा-
मिति । ऋतूनामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतं नक्षत्राणां तूदयकृतं च । अभ्यर्हितं चेति ।
'वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्' इति निर्देशेनेदं ज्ञाप्यत इति चतुर्थे भाष्यम् । 'अल्पात्तरम्'
'अजाद्यदन्तम्' इति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तमकुर्वन् ज्ञापयति सर्वतोऽभ्य-
र्हितं पूर्वमिति तत्रैव सूत्रे वक्ष्यते । युधिष्ठिरार्जुनाविति । 'इन्द्रपुत्रत्वाद्विष्णोः-

६०६ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाज्ञानाम् (२—४—२) एषा द्वन्द्व एवत्व्यात् । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकापाणविकम् । रथिकाश्वारोहम् । समाहारस्यैकत्वादेवत्वे निन्दे नियमार्थं प्रकरणम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव यथा स्यात् ।

ष्वेष्टभानु पूर्वनिमान इत्यर्थः । अत्र 'द्वन्द्वे चि' 'अजायदन्तम्' इति विधि यम् 'अल्पाचरम्' 'लघ्वभार पूर्वम्' 'अनुत्पन्नाणाम्' 'अभ्यर्हिन च' 'आनुज्यायाम्' इति विधिमि परत्वाद् बाध्यते । भाष्ये तु सर्वत एवाभ्यर्हित पूर्वनिमानमिति मतान्तर स्थितम् । द्वन्द्वश्च प्राणि । प्राणितूर्यसेनाज्ञानीति द्वन्द्वगर्भपक्षोसमासः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः अङ्गशब्दः प्रत्येकं भवत्येते इत्यभिप्रेत्य आह—एवमिति । प्राण्यङ्गानां तूर्याङ्गानां सेनाङ्गानां चेत्यर्थः । द्वन्द्व इति । समाहारद्वन्द्व इत्यर्थः । 'द्विगुरेकवचनम्' इति पूर्वमूने 'समाहारग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकस्यान्यनुवृत्तेः । एकवदिति । एकवचनमित्यनुवर्तते । एकं वतीत्येकवचनम् । कर्तरि ल्युट् । सानान्याभिप्रायः नपुसकम् । पाणिपादमिति । पाण्या पादयोश्च समाहार इति विग्रहः । अत्र समाहारे एकवत्त्वं 'स नपुसकम्' इति नपुसकत्वं च । पाण्यो पादयोश्च प्राण्यवयवत्वान् प्राण्यङ्गाद्विहरणमिदम् । अथ तूर्याङ्गद्वन्द्वे उदाहरति—मार्दङ्गिकापाणविकमिति । मृदङ्गपणवशब्दौ वाद्यविशेषपरौ । इह तु तद्वादनार्थं धर्तृन् । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्तेत्यर्थः 'शिल्पम्' इति ठक् । मार्दङ्गिकापाणविकया समाहार इति विग्रहः । तूर्याङ्गानादेकवचनम् । तूर्याङ्गत्वं च तद्वादनतया बाध्यम् । 'स नपुसकम्' इति नपुसकत्वम् । सेनाङ्गद्वन्द्वे उदाहरति—रथिकाश्वारोहमिति । रथेन चरन्तीति रथिका । 'पर्पादिभ्यः छन्' । रथिकानामश्वारोहाणां च समाहार इति विग्रहः । सेनावयवत्वादेकवत्त्वम् । पूर्ववत्नपुसकत्वम् । ननु समाहारद्वन्द्वे समाहारस्य

रथवाचकद्वन्द्वत्वाद्वा अभ्यर्हितत्वमजुंनप्यस्तीति न तेन नियमः सिध्यतीति भावः । द्वन्द्वश्च प्राणि । प्राणितूर्यसेनाज्ञानीति बहुवचनात्तेनाङ्गशब्देन पपीममाम् । बहुवचनस्य प्रत्येकमन्वति । तेन प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरेव, तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैरेव, सेनाङ्गानां सेनाङ्गैरेव या द्वन्द्वः स एव द्वन्द्व इति, न तु व्यतिरेकेण । तेन न—मार्दङ्गिकापाणविकमिति । अत्र प्राणिनयोरङ्गं नामावयवम् । तूर्यस्य त्वङ्गं नामाकारकं बाध्यम् । एषा द्वन्द्व इति । प्राण्यङ्गानां द्वन्द्वः, तूर्याङ्गानां द्वन्द्वः, सेनाङ्गानां द्वन्द्वः, इत्यर्थः । 'द्विगुरेकवचनम्' इत्यत्र एववचनं वन्ति । तत्रैव वन्तीति व्युत्पत्त्या एकवचनमिति समाहारस्यो यावन्त्यन्तनिपादकः स्यादित्यर्थः भवान् । 'परिनिमा'—एकप्रत्ययादिति । पाणिपादमिति । यत्राप्यत्र 'आतिरप्राणिनाम्' इत्येव मिदम्, तथापि द्रव्यभारान्तेषां भवत्विति प्राणिग्रहणमित्येव प्राणिपणवार्तिनि व्यतिरेके मा भूदिति नियमार्थं वचनमित्यन्ते । मार्दङ्गिनेति । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्तेत्यर्थः 'तदस्य शिल्पम्' इति ठक् । एव पाणिषि इत्यपि । रथिकाश्वारोहमिति । रथेन चरन्तीति रथिका । 'पर्पादिभ्यः छन्' इति छन् । ते चाश्वारोहाश्च तेषां समाहारः । ननु 'चावे द्वन्द्व' इत्यनेन समाहारद्वन्द्वं मिदम्, तस्य चैकत्वादेकवचनमपि मिदमिति निमित्तं व्यासद्वयाह—नियमार्थमिति । समाहार एवेति । समाहारे प्राण्यङ्गानामर्थेति ;

६०७ अनुवादे चरणानाम् । (२-४-३) चरणानां द्वन्द्व एकवत्स्यात्सिद्ध-
स्योपन्यासे । 'स्थेणोर्लुङीति वक्तव्यम्' (वा १५३५—१५३६) । उदगात्कठका-
लापम्, प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् । ९०८ अध्वर्युकतुरनपुंसकम् । (२—४—४)
यजुर्वेदे विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । अर्का-

विशेष्यत्वात् तस्य चैकत्वादित्दं सूत्रं व्यर्थमित्यत आह—समाहारस्यैकत्वादिति । समा-
हार एवेति । न त्वितरेतरयोगः । एषां द्वन्द्वनियमार्थं सूत्रमित्यर्थः । एवमुत्तरसूत्राण्यपि
समाहार एवेति नियमार्थानि । न चेतरेतरयोगद्वन्द्वे एषामेकवत्त्वविधानार्थमिदं सूत्रमस्तु ।
तथा च पाणिपाद इतिपुंल्लिङ्गमेकवचनान्तं रूपं फलमिति वाच्यम्, 'समाहारग्रहणं कर्तव्यम्'
इति पूर्वसूत्रस्यवार्तिकस्यात्रानुवृत्तेः, एकवद्भावप्रकरणेऽस्मिन् सर्वत्र समाहारद्वन्द्वानामेव भाष्ये
उदाहृतत्वाच्च । न च रथिकमार्देङ्गिकावित्यादावतिप्रसङ्गः शङ्क्यः, प्राण्यङ्गानां
परस्परद्वन्द्व एकवत् तुर्याङ्गानां परस्पर द्वन्द्व एकवत् सेनाङ्गानां परस्परद्वन्द्व
एकवदित्यभ्युपगमादिति भाष्ये स्पष्टम् । अनुवादे चरणानाम् ।
चरणानां द्वन्द्व एकवदिति । शाखाव्येतृविशेषाश्चरणाः तद्वाचिनां पर-
स्परद्वन्द्व एकवदित्यर्थः । अनुवाद इत्येतद्व्याचष्टे—सिद्धस्योपन्यास इति । अवगतार्थस्य
प्रतिपादन इत्यर्थः । स्थेणोरिति । लुङीति प्रत्येकमन्वयाभिप्रायमेकवचनम् । लुङन्ते
स्थाधातौ लुङन्ते इण्धातौ च प्रयुज्यमान एव अनुवादे चरणानां द्वन्द्व एकवदिति वक्तव्यमि-
त्यर्थः । उदगादिति । प्रादुरभूदित्यर्थः । इण्धातोर्लुङि रूपम् । कठकालापमिति । कठेन
प्रोक्तमधीयत इति कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिनिः । तस्य 'कठचरकात्' इति लुक् ।
ततोऽध्येतृप्रत्ययस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । कलापिना प्रोक्तमधीयते इति कालापाः ।
प्रोक्तार्थे 'कलापिनोऽण्' । 'सब्रह्मचारिपीठसर्पि' इत्यादिना टिलोपः ततोऽध्येत्रणः 'प्रोक्ताल्लुक्'
इतिलुक् । कठानां कालापानां च समाहार इति विग्रहः । प्रत्यष्ठादिति । प्रतिपूर्वात् स्थाधा-
तोर्लुङि रूपम् । कठकौथुममिति । कठेन प्रोक्तमधीयत इति कठाः । कौथुमिना प्रोक्त-
मधीयत इति कौथुमाः । प्रोक्तेऽर्थे 'तेन प्रोक्तम्' इत्यण् । 'सब्रह्मचारि—' इत्यनेन टिलोपः ।
ततोऽध्येत्रणो लुक् । कठानां कौथुमानां च समाहार इति विग्रहः यदा कठा कालापाश्च उदिताः,

वैपरीतनियमोऽत्र न भवति, 'तिष्यपुनर्वस्वोः—' इति सूत्रे वद्वचनग्रहणात् । तद्धि
समाहारे एकवचनस्य द्विवचनं मा भूदिति कृतम् । अन्यथा तिष्यपुनर्वस्विति न
स्यादिति । एवं च 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यः—' इति प्रकरणवहिर्भूतानामपि समाहारद्वन्द्वो
पठ्येव तेन 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति' इति पठ्यमानं नापूर्वं वचनमिति ज्ञेयम् ।
चरणानामिति । शाखाव्येतृवाचिनामित्यर्थः । स्थेणोरिति । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ'
इण् गतौ' स्यात्प्रकृतिक इण्प्रकृतिके लुङन्ते उपपदे सतीत्यर्थः । स्थेणोः किम्
भूवन् कठकालापाः । लुङि किम्, तिष्ठन्तु कठकालापाः । उदगादिति । इह
दा कठेषु कालापेषु च प्रतिष्ठितेषु उदितेषु चावाभ्यां तत्र गन्तव्यमिति संकेतयित्वा
संकेतं विस्मृत्यासीनं प्रतीदमुच्यते । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्ते-
वासित्वाणिनिः । तस्य 'कठचरकात्—' इति लुक् । अध्येत्रणस्तु 'प्रोक्ताल्लुक्' इति ।

श्रमयम् । अध्वयुंक्तु किम्—इषुवञौ, सामवदे विहितौ । अनुपसक किम्—
राजसूयवाजपथे, अर्धर्चादी । ६०६ अध्ययनतोऽविप्रकृष्टारयानाम् ।
(२—४—५) अध्ययनन प्रत्यामन्ना आख्या यपा तपा इ- एकवत् । पदकक्रमकम् ।
६१० जातिरप्राणिनाम् । (२—४—६) प्राणिवर्जजानिवाचिना इ-१ एकवत् ।
धानाशङ्कुलि । प्राणिना तु विद्भृदा । द्रव्यजातीयानामेव, नेह—रूपरतो,
गमनावुञ्चन । जानिप्राधान्य एवायमभेदभावः । द्रव्यविरोपविवक्षाया तु वरा

यदा कठा कौशुमाद्य प्रतिष्ठिता तदा विशिदिद वक्तव्यमिति कृतमवतयारिद वाक्यार्थम्
अत्रादयप्रतिष्ठया पूर्वा सिद्धय रनुवादकवत्त्वम् । स्पेणो किम् ? अमूकन् कठकालपा । तु-
किम् ? अनिष्टन् कठकालपा । अध्वयुंक्तु । अध्वयुंरब्दाऽआध्वयुं कर्मविवायकयजुर्वेदपर
तदाह—यजुर्वेद इति । अर्काश्चमेधमिति । अर्को महाव्रतु अधमघा नाम प्रसिद्ध । उभ-
यजुर्वेदविहितव्रतू । अर्कस्य चाधमस्य च समाहार इति विग्रहः । इषुवञाविति । व्रतु
विरोपावतौ न यजुर्वेदविहिताविति भावः । तर्ह कस्मिन् वेदे विहितावित्यत आह—सामेति
राजसूयवाजपथे इति । एतयार्थजुर्वेदविहितव्रतू नपुसकत्वात्त्रैकव्रतमिति भावः
राजसूयवाजपथयोः पुल्लिङ्गतया प्रमिद्वेराह—अर्धर्चादी इति । अध्ययनत । अवि-
प्रकृष्टारयानामिति च्छेद अध्ययनन इति तृतीयायै तसि । तदाह—अध्ययनेन प्रत्यास-
न्नेति । ननिवृत्त्यर्थः । पदकक्रमकमिति । पदान्यधीयते पदका । क्रमान् अधीयते क्रमका
'क्रमादिभ्या हुन्' । पदवाना क्रमकाणा च समाहार इति विग्रहः । पदाध्ययनानन्तर क्रमा-
ध्ययनमित्यध्ययनगता प्रत्यासत्तिरध्येतयारिष्यत इति भावः । पदकक्रममिति नादाहृत्य
'जातिरप्राणिनाम्' इमेव सिद्धे । तदध्येतृत्व तु न जातिरिति भावः । जातिरप्राणिनाम्
जानिरिति पृथीव वचनस्थान व्यत्ययन प्रथमा, जानिवाचिनामित्यर्थः । धानाशङ्कुलीनि
धानाश्च शङ्कुन्यश्च तामा समाहार इति विग्रहः । जानिवात्वादिकव्रतम्, नपुंसकत्वाद्ग्र-
इति भावः । विद्भृदा इति । विदाश्च मूढास्त्वेति विग्रहः । द्रव्यजातीयानामेवेति
अप्राणिनामिति पशुदामे सति नत्रिव्युत्तन्यायादिद लभ्यत इति भावः । रूपरतो
विति । एगमनजानिवचनावेती । गमनावुञ्चने इति । क्रियागजजातिविरोपका

ल्लक । 'कल्पितार्ण' 'मन्त्राचारी-' इत्याद्युपसर्गानाद्विलापः । यजुरिति । मू-
अध्वयुंरब्दा यजुर्वेदपर इति भावः । पदमेति । पदायधीते पदक । 'क्रमादि-
भ्या हुन्' । एव क्रमकाज्जि । पदायधीत्य क्रमाज्ज्येनव्य इति स्पष्टा प्रत्यासत्ति
अध्ययनन किम्, पिनापुत्रौ । अविप्रकृष्टेति किम्, यानिकनैषाधिकौ । जातिर
जानिवाच्यवपवकद्वन्द्वपि जातिरिपुषचयेन इत्याशयेनाह—जातिवाचिनामिति
विद्भृदा इति । जानिप्राधान्येति वद्वचनमुपचयेन 'जायाख्यायामेव स्मिन्—
इति विधानात् । तेनात्र द्वयङ्गविकल नेति भावः । द्रव्यजातीयानामेवेति । 'अप्राणि-
नाम्' इति पशुदामात् 'नत्रिव्युक्त—' न्यायेन द्रव्यजातीयानामेवद्भावो, न तु एग-
क्रियाजातीयानामिति भावः । जाति किम्, नन्दकपाञ्चजन्यौ । सनाशब्दावेती

मलकानि । ६११ विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः । (२—४—७) ग्रामवर्जनदी-
 देशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे द्वन्द्व एकवत्स्यात् । उद्वयश्च इरावती च
 चिनावेतौ । ननु वदर्याः फलानि वदराणि, आमलक्याः फलान्यामलकानि, 'फले लुक्' इति
 विकारप्रत्ययस्य लुकि 'लुक्त्तद्धितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । फलत्वव्याप्यजातिविशेष-
 वाचिनावेतौ । ततश्च वदराणि चामलकानि च वदरामलकं वदरामलकानीति कथं रूपद्वयम्;
 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवत्त्वस्य नित्यत्वादित्यत आह—जातिप्राधान्य इति । व्यक्ति-
 विशेषानादरेण सकलतत्तद्व्यक्त्यनुस्यूतजातिविवक्षायामित्यर्थः । घटमानयेत्यादौ हि घटादि-
 शब्दानामाकृत्यविकरणन्यायेन घटत्वादिकातिरर्थः । जातेश्च निराश्रयाया उपस्थित्यसंभवाद्
 आश्रयभूतव्यक्त्याकाङ्क्षायामविशेषान् कृत्स्नाप्युपस्थिता । तत्र घटमानयेत्यादिप्रयोगेषु
 जातेरतीतानागतवर्तमानकृत्स्नव्यक्तीनां च क्रियान्वयासंभवाद् व्यक्तिविशेषमेव कश्चिदादाय
 क्रिया विश्राम्यति । इदमेव च जातेः प्राधान्यं तत्तत्तात्याश्रयसकलतत्तद्व्यक्तिबोधकत्वात्म-
 कम् । घटाः शुक्ला इत्यादिप्रयोगेषु पदान्तरसमभिव्याहारादिवशाद्व्यक्तिविशेषानेव
 जातिरूपस्यापयतीति जातेरप्राधान्यम्, जात्याश्रयसकलव्यक्त्यनुपस्थापकत्वादिति 'तस्या-
 दिनः—' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । ततश्च फलत्वव्याप्यया वदरत्वजात्या आमल-
 कत्वजात्या चाविशेषात्तदाश्रयसकलव्यक्त्युपस्थितौ वदरामलकमित्येकवद्भावः ।
 द्रव्यविशेषेति । आरण्यानि वदरामलकानीत्यादौ फलत्वव्याप्यवदरत्वामलकत्वा-
 दिकातिभ्याम् आरण्यत्वादिविशेषितकतिपयव्यक्तीनामेवोपस्थितिः । ग्राम्याणां व्यक्ती-
 नामनुपस्थितेः तयोर्जातयोरप्राधान्याद् नायमेकवद्भाव इत्यर्थः । क्षीरोदके संवृक्ते
 इत्यन्तादिवत्सूत्रभाष्यप्रयोगादत्र लिङ्गमित्याहुः । विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः ।
 अग्रामा इति च्छेदः । व्यत्ययेन बहुवचने एकवचनम् । विपूर्वकशिषधातुः भेदे वर्तते—
 'जातिप्राधान्य एवेति । एतच्च जातिग्रहणाल्लब्धम् । अन्यथा पयुर्दासेनैव जात्युपसर्जनद्रव्य-
 वाचिनोऽपि ग्रहणोपपत्तौ किं तेनेति भावः । द्रव्यविशेषेति । नन्वेवं 'रजिता नु विविधा-
 स्तरुशैलाः' इति भारविप्रयोगः संगच्छत एवेति किमिति तरुसहिताः शैला इति मनोरमायां
 समर्थतमिति चेत्—अत्राहुः—सकलतरुशैलरञ्जनं तत्र विवक्षितम्, न तु केषां चित्तरु-
 शैलविशेषाणामिति जातिप्राधान्यादेकवद्भावमाशङ्क्य तथोक्तमिति । वदरामलकानीति ।
 'फले लुक्' इति लुक् । 'लुक्त्तद्धितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुकि फलत्वजात्युपसर्जनद्रव्य-
 वचनावेतौ । 'विभाषा वृक्षमृग—' इति सूत्रे वदराणि चामलकानि च वदरामलकम् । 'जाति-
 रप्राणिनाम्' इत्येकवद्भाव इति वक्ष्यति, तत्तु नानेन ग्रन्थेन विरुध्यते । फलत्वजातिवाचिनां
 बहुवचनान्तानामेव द्वन्द्व एकवद्भवति, न एकवचनान्तानां द्वन्द्व इति 'फलसेनावनस्पति—'
 इति वार्तिकोक्तनियममुपेत्य तत्प्रवृत्तेः । विशिष्टलिङ्गो । सूत्रे चत्वारोऽपि शब्दा अवयव-
 वर्मेणावयविद्वन्द्वे वर्तन्ते इत्याशयेनाह—ग्रामेत्यादि । इह नदीवाचिनां द्वन्द्वः, देशवाचिनां
 द्वन्द्व इति वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेन गङ्गाकुक्षेत्रे इत्यत्र न भवति । देशशब्देनात्र
 प्रसिद्ध एव जनपदो गृह्यते, नद्याः पृथक् ग्रहणान् । तेन पर्वतानां न, कैलासश्च गन्धमादनं च

उद्धयेरावति । गङ्गा च शाणथ गङ्गाशाणम् । कुरवश्च कुरुमेव च कुरुकुल्लेखम् ।
 मित्रलिङ्गात् विम-गङ्गायमुन, मद्ररेक्या । अग्रामा विम-जाम्बव [नगरम्,
 शालूकिनी ग्राम—जाम्बवशाङ्कियौ । ६१० क्षुद्रजन्तव । (२—४—८)
 एषा समाहारे एव ऋ एकवत्स्यात् । यूकालिप्तम् । आनकुल्लुद्रजन्तव ।
 ६१३ येषा च विरोध शाश्वतिक । (२—४—९) एषा प्राग्बत् । अहिनकुलम् ।

विशेषण विशेष्येणेत्यादौ यथा । विशिष्ट लिङ्ग येषामिति विग्रह । तथा च ग्रामवाचकमित्ति
 मित्रलिङ्गात् य नदीवाचिना ये देशवाचिनश्च तेषा ऋ एकवत् स्यादिति लभ्यते । तदाह—
 ग्राम वर्ज्येति । समाहारे द्वन्द्व इति । एकवत्त्वविधि । फलामिप्रायमेतत्, अन्यैकवद्भाव
 प्रकरणस्य समाहार एव द्वन्द्व इति नियमार्यताया अनुपदमेवानुत्वात् । उद्धयश्चेति ।
 उद्धयो नाम नदीविशेष, इरावती नाम वाचिनी । तयानदीविशेषवाचकत्वादेन त्वादेकव
 त्वम् । नदीरब्देन नदस्यापि ग्रहणाद्, अन्यथा मित्रलिङ्गत्वामम्भवादिनि भाव । जाम्ब
 यशालूकिन्यायिति । अग्रामा इत्येतत् ग्रामावयवक ऋपयुतामा विवर्तित । अयं च
 द्वन्द्वो नगरग्रामानवायवकापि ग्रामानवयवक इति तस्य पण्युदास इति भाव । क्षुद्रजन्तव ।
 एतेषा द्वन्द्व एकवदित्यर्थ । फलितमाह—एषा समाहार एव द्वन्द्व इति । यूकालिप्त-
 मिति । यूकाश्च क्रियाधेति विग्रह । केशवकुले क्षिरप्रदेशे स्वदजा जन्तुविशेषा यूका
 लिप्ताश्च प्रमिद्धा । एकवत्त्व नपुसकह्रस्वत्व च । आनकुल्लादिति । 'नकुलपर्वन्ता
 क्षुद्रजन्तव' इति भाष्यादिनि भाव । येषा च । शेषपूरणन सूत्र ध्याचक्षे—
 एषा प्राग्बदिति । समाहारऽन्व एकवदित्यर्थ । शब्दद्वयव्यय मदेत्यर्थे वर्तते ।
 तत्रा भवार्थे ढञ् । निपातनाद् अव्ययानां भवाये टिठाप, 'इमुमुनान्तात्क' इति
 कादेशश्च न भवति । स्वाभाविक इत्यर्थ । अहिनकुलमिति । अह्या नकुल्लस्वेति
 विग्रह । अनयो स्मान्नामिको विराज प्रमिद्ध । विराजा वैरम्, न तु सहानवस्थिति ।
 तेन द्वायानपामित्यर्थ न भवति । देवानुरा इत्यत्र तु नायमकवद्भावात्, तद्विराजस्य
 कैलासगणमादत्त । नदीदत्त इति मित्र, कुम्भुटमर्ष्यौ । विशिष्टिपदस्यार्थमाह—मित्रलिङ्गा
 नाभिति । त्रिवर्गो हि रिपिर्भेदार्य । अत एव 'विशेषण विशेष्येण—'इति सूत्रे भदकं
 मेघेनेति ध्यास्यान्तम् । समाहारे द्वन्द्व एव स्यादिति । निष्कर्षामिप्रायेणयमुक्ति ।
 यथायुतामिप्रायेण तु 'द्वन्द्व एकवत्स्यात्' इति कथञ्चिन्मूनेषु व्याख्यायन् इति ज्ञयम् ।
 उद्धयेरावतीति । उद्ध्या नदी नामि नदीविशेष वाग्दश-देन गृहान्, एव शाण्ठाणि ।
 अग्रामा इत्यत्र नगरप्रतिषेधा वक्तव्य । तत्र मयुराणां नपुंसक इत्यत्र निषेधा न भवति,
 उभयारवि नगरत्वान् । क्षुद्र । अपचितपरिमाणात् क्षुद्रत्वम् । तच्चापचित-वादनवम्भितम् ।
 यत्र स्मर्यते—'क्षुद्रज नुरनस्य' स्यादथ वा क्षुद्र एव य । सत वा प्रसूनी येषा कचिदान्
 कुल्लदपि' इति । तत्र मर्यादनागरप्येतदाहरति—यूकालिप्तमिति । आ नकुल्लादिति ।
 नकुल पर्वन्ता इत्यर्थ । येषा च विरोध । विराजा वैरम्, न तु सहानवस्थानम् । तेनह
 न—द्वायान्तौ । शब्दद्वयव्यय त्रैकान्ये वर्तते, तत्र भव शाश्वतिक, 'कालाठ्ठञ्' ।

गोव्याघ्रम्, कालोलूकम् इत्यादौ परत्वाद् 'विभाषा वृक्षमृग—' (सू ९१६) इति प्राप्तं चकारेण वाच्यते । ६१४ शूद्राणामनिरवसितानाम् (२—४—१०) अवहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत् । तक्षावस्कारम् । पात्राद्वहिष्कृतानां तु चाण्डाल-मृतपाः । ६१५ गवाश्वप्रभृतीनि च । (२—४—११) यथोच्चारितानि साधूनि स्युः । गवाश्वम् । दासीदासमित्यादि । ६१६ विभाषा वृक्षमृगतृणधान्य-

कादाचित्कत्वात् । अमृतादिप्रयुक्तः कादाचित्क एव हि तेषां विरोधः, अमृतमथनादिकाले तेषां विरोधाभावात् । ननु 'विभाषा वृक्षमृग—' इति सूत्रे पशुशकुनिद्वन्द्वयोरेकवद्भावविकल्पो वक्ष्यते । तस्य तावद् गोमहिषं गोमहिषाः, हंसचक्रवाकं हंसचक्रवाकाः, इत्यत्रावकाशः । येषां चेत्यस्य ग्रहिनकुलमित्यवकाशः । गोव्याघ्रं काकालूकमित्यादौ तदुभयं प्रसक्तम् । तत्र परत्वाद्वक्ष्यमाणविभाषा प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह-गोव्याघ्रमिति । चकारेणेति । येषां चेति चकारेणेत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । शूद्राणाम् । अनिरवसितशब्दं व्याचष्टे—अवहिष्कृतानामिति । 'यैर्भुक्तं' पात्रं क्षारोदकप्रक्षालनेन संस्कारेणापि न शुद्ध्यति ते अनिरवसिताः चाण्डालादयः । यैस्तु भुक्तं पात्रं संस्कारेण शुद्ध्यति तेऽनिरवसिताः' इति भाष्ये स्पष्टम् । शूद्राणामिति । त्रैवर्णिकेतरः शूद्रशब्देन विवक्षितः, अनिरवसितानामिति लिङ्गात् । प्राग्वदिति । समाहारद्वन्द्व एकवदित्यर्थः । तच्चायस्कारमिति । तक्षाणश्च अयस्काराश्चेति विग्रहः । अनिरवसितानामित्यस्य प्रयोजनमाह—पात्रादिति । चाण्डालमृतपा इति । एतद्वृत्तपात्रस्य संस्कारेणापि नास्ति शुद्धिरिति अत एव भाष्याद्विज्ञेयम् । धर्मशास्त्रेषु च प्रसिद्धमेतत् । गवाश्वप्रभृतीनि च । यथा गणे पठितानि तथैव साधूनीत्यर्थः । गवाश्वमिति । गवाश्चाश्वाश्चेति विग्रहः । अत्र 'विभाषा वृक्ष' इति पशुद्वन्द्वत्वाद् विकल्पे प्राप्ते नित्योऽयं विधिः । अत्र 'सर्वत्र विभाषा—' इति प्रकृतिभावे पूर्वरूपे च गो अश्वं गोऽश्वमिति नैकवत्त्वनियमः यथोच्चारितानीत्युक्तेः, गणे च गवाश्वमित्येव निर्देशात् । गवाश्वादिषु 'यथोच्चारिते द्वन्द्ववृत्तम्' इति वातिकमत्र मानम् । दासीदासमिति । अत्रैकवत्त्वनियमः 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषस्तु अतएव निपातनाद् 'इसुसुक्तान्तात्—' इति कादेशः, 'अव्ययानां भमात्रे—' इति टिलोपश्च न । शाश्वतिकः किम्, 'देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्ये' । तेषां ह्यमृतादिप्रयुक्तः कादाचित्को विरोधो न तु नित्यः, मन्थनप्रवृत्तिकाले तद्विरहात् । परत्वादिति । पशुशकुनिद्वन्द्वस्यावकाशो गोमहिषं गोमहिषाः, हंसचक्रवाकं हंसचक्रवाकाः । 'येषां च—' इत्यस्यावकाशो मार्जारमूषकं श्रमणब्राह्मणमित्यादौ ज्ञेयः । चकारेण वाच्यत इति । चकारः पुनर्विवायक इति भावः । शूद्राणाम् । त्रैवर्णिकेतरमनुष्यपरः शूद्रशब्दो न तु शूद्रत्वजातिपरः, 'अनिरवसितानाम्' इति निषेधात् । पात्रादिति । 'यैर्भुक्ते' 'भस्मना शुद्ध्यते कांस्यम्' इत्यादिस्मृत्युक्तसंस्कारेणापि पात्रं न शुद्ध्यति तेषामित्यर्थः । गवाश्व । यथोच्चारितानीति । गणपाठे पाणिनिना यथा पठितानि तथैव साधूनीत्यर्थः । तेनावडः पाक्षिकत्वाद्यदा नावड् तदा उत्तरसूत्रेण विकल्पो न भवति । गोअश्वम् । 'अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वाः' । गवाश्वमिति ।

व्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । (२-४-१२) वृत्ता-
दीना ममाना द्वन्द्व, अश्ववडव्यादि द्वन्द्वस्य च प्राग्वद्धा । 'वृत्तादी विशेषाणाम्
ग्रहणम्' (वा ५१८) प्लान्यग्रोवा, प्लान्यग्रोवा । हरपृथतम्, हरपृथता ।
पुशकाशम्, पुशकाशा । ग्रीहियम् । ग्रीहियवा । दधिघृतम्, दधिघृत । गम्-
हिपम्, गामहिपा । शुक्वक्म्, शुक्वक्का । अश्ववडवम्, अश्ववडवी । पूर्वापरम्,
पूर्वापरम् । अमरात्तरम्, अवरोत्तरे । 'फलसनावनस्पनिमृगशकुविधुद्रजतुधाप
तृणाना वृप्रवृत्तिरिव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम्' (वा १५४०) । वदरापि
चामलवानि च वदरामलकम् । 'जातिरप्राणिनाम्' (सू ९१०) इत्येकवद्भावः ।

निपातनान् । इत्यादीति । ऋगवाक्विक्रमवत्कर्मित्यादि वृत्ती स्पष्टम् । विभाषा
पृच्छ । द्वन्द्व इत्यनुवृत्तम् । एकापि पृष्टी विषयभेदाद् भिद्यत । वृत्तादिममानामवय-
वत्तनान्वय — वृत्तादीना द्वन्द्व इति । वृत्ताग्रवयवका द्वन्द्व इति लभ्यते । अश्ववडवो-
दिपुगलश्वस्य त्वभेदानान्वय — अश्ववडव, पूर्वापर, अमरात्तर इत्यात्मको द्वन्द्व इति,
तदाह — वृत्तादीनामिति । प्राग्वदिति । विकल्पेन एकवदित्यर्थः । वृत्तादायिति ।
वृत्तविशेषवाचिना वृत्तविशेषवाचिना धान्यविशेषवाचिना पशुविशेषवाचिना चेत्यर्थः ।
'एव रूपम्-' इति सूत्रे भाष्यवातिकयास्तयोत्तत्वादिति भावः । तथाच वृत्तादव-
यवाश्चेत्यादौ नाम विविरिति फलितम् । किं तु 'जातिरप्राणिनाम्' इति नित्यमेकवद्वत्त्वम् ।
तत्र वृत्ताद्यवयवकद्वन्द्वेषु सप्तमु वृत्तद्वन्द्वमुदाहरति—पृच्छेति । प्लान्यश्व न्यग्रोवा
श्चेति विग्रहः । मृगद्वन्द्वमुदाहरति—रूपतमिति । हरवडव पृथताश्चेति
विग्रहः । वृत्तद्वन्द्वमुदाहरति—सुरोति । कुशाश्च वाशाश्चेति विग्रहः ।
धान्यद्वन्द्वमुदाहरति—ग्रीहीति । ग्रीहयश्च यवाश्चेति विग्रहः । व्यञ्जनद्वन्द्वमुदा-
हरति—दधीति । दधि च घृतं चेति विग्रहः । पशुद्वन्द्वमुदाहरति—गोमहिप
मिति । गावश्च महिपाश्चेति विग्रहः । शकुनिद्वन्द्वमुदाहरति—शुवेति । शुकाश्च
वकाश्चेति विग्रहः । अश्ववडवादिद्वन्द्वमुदाहरति—अश्ववडवमिति । अश्ववड-
वन्वाश्चेति विग्रहः । 'पूर्ववदश्ववडवी' इति अश्ववडवावित्यत्र पूर्वपदस्य पुल्लिङ्गता ।
फलसेनेति । एकाद्भावप्रकरणशेषमूनमिदं वार्तिकम् । 'द्वन्द्वश्च प्राणि-' इत्यादि
सूत्रे फलमनादीना द्वन्द्व एकवद्भावम् बहुवचनान्तरपदवक् एव एकवद् भवति,
नन्वत्र द्विवचनान्तरपदवक् इत्यर्थः । विकारतद्विनस्य फलं लुक् । 'उत्तद्विन-
स्युक्' इति श्रीप्रत्ययस्य लुक् । जातिरिति । बहुवचनान्तरपदवद्वन्द्ववाद

इह पशुद्वन्द्वे विभाषा प्राप्ता, दामीदामिति । अत्र 'पुमाद्विषा' इत्येकशेषो
वाच्यते । विभाषा । विशेषाणामेवेति । अयं भावः—वृत्तादिद्वन्द्वे प्रत्येक
द्वन्दा विशेष्यत, न चैका वृत्ताद्वन्दा द्वन्द्व, न च द्वया मह प्रयोग, 'संस्थाणाम्-'
इत्येकशेषान् । नापि पर्यायाना 'विस्थाणामपि ममानाणाम्' इत्येकशेषान् । नापि
कृत्य धवध्वेत्यादिमाभाषविशेषया, अनभिमानात्तत्र द्वन्द्वस्यैवाभावादिति । सर्व-

नेह—वदरामलके, रथिकाश्वारोहौ, प्लक्षन्यग्रोधावित्यादि । 'विभाषा वृक्ष—' (सू ९१६) इति सूत्रे येऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणं 'जातिरप्राणिनां' (सू ९१०) इति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम् । पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते 'मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां तैरेवोभयत्र द्वन्द्वः, अन्यैस्तु सहेतरेतरयोग एव' 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवत्त्वमित्यर्थः । बहुप्रकृतिरेवेत्यस्य प्रयोजनमाह—नेहेति । वदरामलके इति । वदरं चामलकं चेति विग्रहः । बहुवचनान्तावयवकद्वन्द्वत्वाभावात् 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवत्त्वम् । रथिकाश्वारोहाविति । अत्र सेनाङ्गत्वेऽपि नैकवत्त्वम् । प्लक्षन्यग्रोधाविति । इह वृक्षद्वन्द्वत्वेऽपि 'विभाषा वृक्ष—' इत्येकवत्त्वं न । इत्यादीति । रघुपुतौ, अत्र मृगःद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम् । हंसचक्रवाकौ, अत्र शकुनिद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम् । यूकालिक्षे, अत्र क्षुद्रजन्तुद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम् । ब्रीहियवौ, अत्र घान्यद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम् । कुशकाशौ, अत्र तृणःद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम् । ननु 'चार्ये द्वन्द्वः' इत्यनेनेतरैतरयोगसमाहारद्वन्द्वाभ्यामेव एकवत्त्वविकल्पस्य सिद्धत्वाद् 'विभाषा वृक्ष—' इति सूत्रं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—विभाषेत्यादि विकल्पार्थमित्यन्तम् । वृक्षमृग-तृणघान्यवज्जनद्वन्द्वेषु प्लक्षन्यग्रोधं रघुपुतं ब्रीहियवं दधिघृतम् इत्येतेषु 'जातिरप्राणिनाम्' इति नित्यविहितैकवत्त्वानित्यत्वार्थमप्राणिवृक्ष आदिग्रहणमित्यर्थः । नन्वेवमपि पशुग्रहणं व्यर्थम् तदुदाहरणे गोमहिषमित्यत्र 'जातिरप्राणिनाम्' इति नित्यैकवत्त्वनियमस्या-प्राप्त्या तन्निवृत्त्यर्थत्वायोगादित्यत आह—पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वाद् नित्ये प्राप्ते इति । विकल्पार्थमित्यनुपज्यते । नन्वेवमपि मृगशकुनिग्रहणं व्यर्थम्, तदुदाहरणे रघुपुतं शुकवकमित्यादौ 'जातिरप्राणिनाम्' इति एकवत्त्वस्य सेनाङ्गनि-वन्धनैकत्वस्य च अप्राप्त्या तन्निवृत्त्यर्थत्वाभावेन 'चार्ये द्वन्द्वः' इत्येतेरेतरयोग समाहारद्वन्द्वाभ्यामेकवत्त्वविकल्पसिद्धेरित्यत आह—मृगाणां मृगैरेवेत्यादि मृग-शकुनिग्रहणमित्यन्तम् । मृगाणां मृगैरेव सह उभयत्र इतरेतरयोगे समाहारे च 'चार्ये—' इति द्वन्द्वः । यथा—रघुपुतं रघुपुतावित्यादि । तथा शकुनीनां शकुनि-भिरेव उभयत्र इतरेतरयोगे समाहारे च 'चार्ये—' इति द्वन्द्वः । यथा शुकवकम्, शुकवकाविति । मृगाणां तदितरैः शकुनीनां तदन्यैश्च सह इतरेतरयोगद्वन्द्व एव भवति, न समाहारद्वन्द्वः । यथा—रघुशुका इति । एतादृशनियमार्थं मृगशकुनि-ग्रहणमित्यर्थः । ननु पूर्वापरग्रहणम् अधरात्तरग्रहणं च व्यर्थम्, 'चार्ये—' इत्येव सिद्धेः । 'जातिरप्राणिनाम्' इत्यादिनित्यैकवत्त्वस्य तत्र अप्रवृत्त्यया तन्निवृत्त्यर्थत्वासं-प्रकरणशेषतया नियममाह—फलसेनेत्यादि । फलसेनादीनां द्वन्द्वो 'विभाषा वृक्ष-मृग—' इत्यनेन लक्षणात्तरेण वा एकवद्भवन्बहुप्रकृतिरेव एकवद्भवतीत्यर्थः । बहवो जाते पदार्थाः, बहुवचनान्ता वा प्रकृतिः कारणं यस्य स बहुप्रकृतिः । वदराणि चाम-लकानि चेति । 'जात्याख्यायामेकस्मिन्—' इति वैकल्पिकं बहुवचनम् । वदरा-मलके इति । जातिप्राधान्येऽप्येकवचनान्तयोर्द्वन्द्व इति नास्त्येकवद्भाव इति भावः । पशुग्रहणमिति । विकल्पार्थमित्यनुपज्यते । 'चार्ये द्वन्द्वः' इत्यनेनैव सिद्धे मृग-

इति नियमार्थं मृगशकुनिग्रहणम् । एव पूर्वापरम्, अपरोत्तरम् इत्यपि । अक्षव-
डग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् । अन्यथा परत्वात् 'पूर्ववदक्षवडवौ' (सू ८१३)
इति स्यात् । ९१७ विप्रतिपिद्धं चानधिकरणवाचि । (२-४-१३)
विश्वार्थानामद्रव्यवाचिना द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । शीताणाम्, शीताण्यम् । वा-
ल्यिकं ममाहाद्वन्द्व 'चाय' (सू ९०१) इति सूत्रेण प्राप्तं, न विश्वार्थानां
यदि भवति तर्ह्यद्रव्यवाचिनामेति नियमार्थमिदम् । तेन द्रव्यवाचिनामितरेव-

भगादियत् आह—अत्र पूर्वापरम् अधरोत्तरम् इत्यपीति । यथा मृगशकुनिग्रह-
णं मृगश्वर मृगाणां शकुनोनां तैरेव उभयत्र द्वन्द्वे, एव पूर्वशब्दस्य अपरशब्देनैव, अपर-
शब्दस्य उत्तरशब्देनैव उभयत्र इतरतराग्रे ममाहारं च द्वन्द्व । अन्वेन तु सह
पूर्वोत्तराग्रेयादौ इतरतराग्रे एवति नियमार्थं पूर्वापरग्रहणम् अधरोत्तरग्रहणं चेत्यर्थः ।
ननु अक्षवडग्रहणं व्ययम्, मनाह्त्वमपि पशुद्वन्द्वत्वादव एकवद्भावविकल्पमिद्वेतिरित्यत आह—
अग्र्यग्रहणेति । ननु सत्त्वविकल्पार्थमिदं । ननु ममाहारस्य एकत्वादेन एकवत्त्वमिदं
इदम् एकवत्त्वप्रवरणं समाहार एव द्वन्द्व इति नियमार्थमन्युक्तम् । तथा च पशुद्वन्द्वत्वाद्
एकवत्त्वविकल्पे सति ममाहारे वा इतरेतराग्रे वा द्वन्द्व इत्यनियमं पर्यवस्यति । एवं च
ममाहाद्वन्द्वपक्षे 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम्, इतरतराग्रे तु नेति नपुंसकत्व-
विकल्पस्य मिद्वत्त्वाद् अक्षवडग्रहणं व्यर्थमवश्यम् आह—अन्यथेति । इह नपुंसकत्व-
विध्यभावं समाहारं द्वन्द्वपक्षेऽत्र 'म नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वं वाचित्वा
परत्वात् 'पूर्ववदक्षवडवौ' इति पुंस्त्व स्यात् । नपुंसकविद्या तु तत्सामर्थ्यात्
ममाहाद्वन्द्वपक्षे 'पूर्ववदक्षवडवौ' इत्यतः वाचिवा नपुंसकत्वं भवत्येव । अधिकार-
प्राप्तपूर्ववदक्षवडवौ इतरेतराग्रे द्वन्द्वे मानमानमिति भावः । विप्रतिपिद्धं च ।
विभागा इत्यनुवर्तते । विप्रतिपेया विराधः सद्दानवद्वयानलक्षणः । अधिकरण-
द्रव्यम् । अद्रव्यवाचि विश्वार्थकं च यदेव मुमुक्षुं तदवयवम् द्वन्द्व
विभाषैस्त्वद्भारम् इत्यर्थः । फलितमाह—विश्वार्थानामिति । गावास्वल्-
गात्वादवयवम्, मुमुक्षुश्च मुमुक्षुश्च इत्याद्युदाहरणम् । ननु 'चायै—' इति इतरेत-
राग्रेममाहाराभ्यामेवाय एकवत्त्वविकल्पमिद्वे इह व्यर्थम् । न च 'जानि-
प्राणिनाम्' इति नियमं प्राप्ते विकल्पार्थमिति वाच्यम्, जानिप्रवृत्तिनिमित्तमद्रव्यवाचिना
द्वन्द्व एव तत्पर्युत्तरिण आह—पैकल्पिक इत्यादि नियमार्थमिदमित्यन्तम् ।
तेनेति । उक्तनियमेन व्यर्थं—शीताण्योऽउदके स्त इति । अन विश्वार्थव्यव-
शकुनिग्रहणं व्यर्थमिवाह—मृगाणां मृगैरेवेत्यादि । नपुंसकत्वार्थ-

मिति । अयं भावः—पञ्चवाङ्मनस्य मिद्वे अक्षवडग्रहणं प्रतिपक्षविचारार्थम् ।
तेनाक्षवडव्यवस्थितेयवद्भावपक्षे 'पूर्ववदक्षवडवौ' इत्यतश्चाचित्वा 'म नपुंसकम्' इत्येतदेव
भवति । न इति तच्छब्देन द्वैकवद्भावज्ञानं परामुक्त्य विधीयमानं नपुंसकत्वमेकवद्भा-
वप्रदेशप्रतिपक्षिर्हि भवति । तथा च प्रतिपक्षज्ञानस्य बलीयस्त्वात्पु संज्ञा च निवृत्त्येति ।
विप्रतिपिद्धम् । अनिरूपमिह द्रव्यम् । चारा विभाषानुवर्तमानार्थप्रदेशेन द्रव्या-
चत्वं—विश्वार्थानामित्यादि । उदाहरणं तु शीताण्यं शीताण्ये, मुमुक्षुश्च मुमु-

योग एव । शीतोष्णे उदके स्तः । विप्रतिपिद्धं किम् । नन्दकपाञ्चजन्यौ । इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येव । ६१८ न दधिपयआदीनि । (२—४—१४) एतानि नैकवत्स्युः । दधिपयसी । इध्मावर्हिणी । निपातनादीर्थः । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । ९१६ अधिकरणैतावत्त्वे च । (२—४—१५) द्रव्यसङ्ख्यावगमे एकवदेवेति

द्रव्यवाचित्वाद् न समाहारद्वन्द्व इति भावः । नन्दकपाञ्चजन्याविति । विष्णोः खड्गः नन्दकः, शङ्खस्तु पाञ्चजन्यः, तयोरेकत्र विष्णौ सहावस्थानाद् न विरुद्धत्वांमिति स्थितिः । इह विप्रतिपिद्धग्रहणाभावे 'चार्ये—' इति समाहारद्वन्द्वः अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमो लभ्येत । एवं सति नन्दकपाञ्चजन्यमिति पाक्षिकसमाहारद्वन्द्वो न स्यात्, समाहारद्वन्द्वस्य सर्वस्यापि अद्रव्यवाचित्वेव नियमितत्वात् । विप्रतिपिद्धमित्युक्तौ तु विरुद्धार्थानां समाहारद्वन्द्वश्चेत् ताह अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमो लभ्यते । नन्दकपाञ्चजन्ययोश्चाविरुद्धत्वादयं नियमो न प्रवर्तते । ततश्च द्रव्यवाचित्वेऽपि 'चार्ये—' इति कदाचित् समाहारद्वन्द्वः कदाचित् इतरेतर-योगद्वन्द्वश्च भवत्येव । तदाह—इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येवेति । न दधिपय-आदीनि । एतानि नैकवत् स्युरिति । एषा समाहारद्वन्द्वो नास्तीत्यर्थः । दधिपयसी इति । दधि च पयश्चेति विग्रहः । 'जातिरप्राणिनाम्' इति नित्यमेकवत्त्वं प्राप्तं बाधित्वा व्यञ्जनद्वन्द्वत्वादिकल्पः प्राप्तः, सोऽपि न भवति । इध्मावर्हिणी इति । इध्मं च वर्हिश्चेति विग्रहः । दीर्घ इति । इध्मशब्दश्चेति शेषः । ऋक्सामे इति । ऋक् च साम चेति विग्रहः । 'अचतुर्' इत्यादिनाऽज्जसमासान्तः । वाङ्मनसे इति । वाक् च मनश्चेति विग्रहः । पूर्ववत्समासान्तः । अत्र गणे ब्रह्मप्रजापती इत्यादि पठितम् । समाहारद्वन्द्व एवेति नियमप्रव्रत्तेऽपि नानेन नियमस्यैव निषेधः, ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ नियमस्याप्राप्तेः । कित्देकवत्त्वस्यैव । तथाच 'चार्ये—' इति समाहारद्वन्द्वस्य निषेधः फलति । अधि-करणैतावत्त्वे च । अधिकरणं द्रव्यम्, तस्य एतावत्त्वमित्युक्ताविशेषः । तदाह—द्रव्यसंख्यावगम इति । समस्यमानपदार्थस्यैव उक्तविशेषे पदान्तरसमभिव्याहार—

दुःखे इत्यादि । विरोधोऽत्र सहानवस्थानलक्षणः । भवत्येवेति । विप्रतिपिद्धग्रहणा-भावे तु न स्यात्, अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमादिति भावः । अनधिकरणवाचीति किम्, शीतोष्णे उदके स्तः । इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वोऽपि स्यादिति दिक् । न दधिपय । दधिपयसी इति । व्यञ्जनत्वादिकल्पः प्राप्तः । एवं 'मधुसपिपी, मर्षमधुनी' इत्यादिनापि बाध्यम् । इह 'ब्रह्मप्रजापती' 'शिववैश्रवणौ' इत्यादौ समाहार-द्वन्द्वनिषेधमुक्तेनेतरेतरयोगद्वन्द्वोऽनेन व्यवस्थाप्यते । तत्साहचर्यादधिपयसी इत्यादा-वपि तथैव । तेन तत्र व्यञ्जनत्वप्रयुक्तविकल्पे निषिद्धेऽपि जातिलक्षणो नित्यमेकवद्भावोऽस्त्विति न बाङ्गनीयम्, किं च नेह लक्षणविशेष आग्रहः । 'एतानि नैकवत्स्युः' इत्येकवद्भावमात्रस्य निषेधात्, यथा 'न पदस्वस्त्रादिभ्यः' इत्यत्र डीप्दापोलभयोरपि निषेधसिद्धये 'द्विषां यदुक्तं तत्र' इति सामान्यतो निषिध्यत इति दिक् । ऋक्सामे, वाङ्मनसे इति । 'अचतुर्—' इत्यादिनात्र समासान्तोऽञ् निपात्यते । अधिकरणै ।

नियमा न स्यात् । दश दन्ताष्टा । ६२० विभाषा समीपे । (२—१—१६)
अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छेद समाहार एव इत्येवम्प्रा नियमा वा स्यात् ।
उपदश दन्ताष्टम् । उपदश दन्ताष्टा । ६२१ आनङ्गतो द्वन्द्वे ।

२-१ इत्यर्थः । नियमो नेति । बहुप्रजापती इत्यादौ समाहार एव द्वन्द्व इति नियमस्य
प्रवृत्तस्याप्रवृत्तेरवत्त्वनिषेध पूर्वसूत्रे आश्रितः । इ- तु चावकाशानां प्रवृत्तस्य नियमस्यैव
निषेध आश्रित इति भावः । दश दन्तोष्टा इति । न तथा आष्टाश्चेति विग्रहः । इतर-
नयोगद्वन्द्वेऽप्यम न तु समाहार इति । सामास्यसमाहारविशेषणाभूतमस्यमाननदार्थात्
पदान्तरस्य दशत्वमाप्तत्वेनासामर्थ्यात् । इतरनरयाग-सूत्रे भवत्येव तत्र समस्यमान-
दायानामेव प्रधानत्वाद् उपमितं व्याघ्रादिभिः— इति सूत्रमात्रे प्रधानस्य भाग्यत्वा-
समासात्पण्यमानं तन्वाद्यैकवदेवति नियमाभावे मतिः अमामर्थ्यात्ममाहारत्वं निवृत्त-
पि शेषादिनरेतरयागत्वमत्रावनिष्ठत्वे । यदि त्वेकवत् स्यात्त्येव व्याख्यायेत, तर्हि समाहार-
द्वन्द्व इति नित्यं पयवस्यत् । तथा मतिः दश दन्तोष्टा इतीतरेतरयागद्वन्द्वो न स्यात्,
'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य'— इति तन्निषेधान् । तथाच वाक्यमत्र स्यात् । किंच समाहार-
द्वन्द्वनिषेधाज्ज व्यर्थ एव, उक्तरीत्या भाग्यत्वेनामामर्थ्यादिवाप्राप्तः । अत एवदिति
नियमा न स्यादित्येव व्याख्येयम् । एव च प्राण्यङ्गनिबन्धनस्य एकवदव स्यादिति नियमस्य
इतरनरयागद्वन्द्वनिवृत्तिफलम्यानन निषेधे मतिः इतरनरयागद्वन्द्वस्यावस्थितिः फलतीति
पन्मन्त्राणां स्पष्टम् । विभाषा समीपे । अधिकरणैतावत्त्व इत्यनुवर्तते । समीप इत्यस्य
सामीप्येन परिच्छिन्ने सतीत्यर्थः । पन्निमाह—अधिकरणेति । उपदश दन्तोष्टमिति ।
दशानां समीप इत्यर्थेऽप्ययमात्रः । उक्तरीत्या भामर्थ्येऽपि वचनसामर्थ्यात्ममाहारद्वन्द्वः ।
समानानि द्वन्द्ववचनं वादध्ययभावस्यैवानुपयोग इति भाष्यम् । अत एवापदश दन्ता-

सामास्यस्याध्यायधिकरणेन विनिर्णयः, तस्यैतावत्त्व परिगणननियमः, तस्मिन् गम्य-
मान इति व्याचष्टे— द्रव्यमग्न्यागमम इति । नियमो न स्यादिति । न चे-
प्राण्यङ्गत्वात्प्राप्तम् 'एकवदव इति नियमस्य प्रतिषेधेऽपि 'चार्ये द्वन्द्व इति समाहार-
द्वन्द्व स्यादिति वाच्यम्, 'नविशेषणना वृत्तिन इत्यभ्युपगमन समाहारद्वन्द्व-
प्राप्त्यभावात् । न चाभ्यासेनरेतरयागद्वन्द्वारि न स्यादिति वाच्यम्, सामान्याप्रयोगो
इति विद्वान् प्रधानस्य भाग्यत्वेऽपि नदभ्युपगमान् । उक्तं हि भाष्ये—'भवति वै
प्रधानस्य भाग्यत्वापि वृत्तिः' इति । स्यादेतत्—समाहारद्वन्द्वस्यापि प्राप्त्यभावात् 'द्वन्द्व-
प्राणितूर्य'— इति नियमाप्रवृत्त्या इतरनरयागद्वन्द्वः निराश एवेति सूत्रमिदमपि किंचि-
त्स्वरमात चत्—अना—'नियममत्राणां निषेधमुक्तं प्रवृत्तिः' इति पञ्च द्वन्द्व-
प्राणितूर्य—' इति सूत्रं कवलमिदमनरेतरयागद्वन्द्वनिषेधपरम् तथा चतरेतरयागनिषेधस्य
निषेधद्वारा इतरनरयागद्वन्द्वप्राप्त्यर्थमिदमिति । एव च निषेधमुक्तप्रवृत्तिप्राप्त्य-
शङ्कानाशमिति पन्निमिति चि । विभाषा समीपे । यन्त्राह 'समाहारद्वन्द्व-
एवमिति व्याख्यानमपि न भवति, तथापि पूर्वसूत्रे नियमनिषेधस्यावतत्तदनुवर्तनाह—
नियमो वा स्यादिति । पन्निमा दन्तोष्टमिति । एकवद्भावपक्षे अध्ययमीभाव-

(६—३ — २५) विद्यायोनिःसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे । होतापोतारौ । होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । मातापितरौ । 'पुत्रेऽन्यतरस्याम्' (सू ९८०)

ष्टेनेत्यादि सिद्धम् । समीपसमीपिनोरभेदविवक्षायां सामानाधिकरण्यम् । नवत्वसंख्यदन्तोष्ठ-
समूह एकादशत्वसंख्यदन्तोष्ठसमूह इति वा बोधः । उपदशा दन्तोष्ठा इति । इतरेतर-
योगद्वन्द्वोऽयम् । दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशा इति बहुव्रीहिः । नव एकादश वेत्यर्थः ।
बहुव्रीहेरेवात्रानुप्रयोगः समानलिङ्गवचनत्वाद् इति भाष्यम् । आनङ्तो द्वन्द्वे ।
विद्यायोनिःसम्बन्धवाचिनामिति । विद्यासम्बन्धवाचिनां योनिःसम्बन्धवाचिना चेत्यर्थः ।
'ऋतो विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ऋदन्तानामिति । बहुत्वे
व्यत्ययेन 'ऋतः' इत्येकवचनम् । ऋदन्तसर्वावयवकानामित्यर्थः । ऋत इत्यनुवर्तमाने पुनर्
इत्युक्तिः एतदर्थेति भावः । उत्तरपदे पर इति । 'अलुगुत्तरपदे' इत्यधिकारादिति भावः ।
होतापोताराविति । होता च पोता चेति विग्रहः । विद्याद्वारकैक्यज्ञात्ववत्त्वकृतः
सम्बन्धः । आनङ् इकार इत्, अकार उच्चारणार्थः, 'ङिच्' इत्यन्तादेशः, नलोपः,
नकारस्तु रपरत्वनिवृत्त्यर्थ इति भाष्ये स्पष्टम् । होतृपोत्रिति । अत्र होतृशब्दस्य
पोतृशब्दस्य च नानङ् नेष्टृशब्देन व्यवधानाद् उत्तरपदपरकत्वाभावात् । तथा च
नेष्टृशब्दस्यैवानङ् । उत्तरपदेन तु न पूर्वपदमाक्षिप्यते, समर्थसूत्रे नेष्टृशब्दस्याऽऽन-
ङ्दर्शनात् । अथ योनिःसम्बन्धमुदाहरति—मातापितराविति । पितृपितामहा
इत्यादौ तु नानङ् ऋदन्तसर्वावयवकत्वाभावादिति भावः । तर्हि पितापुत्राविति
कथमित्यत आह—पुत्रेऽन्यतरस्यामिति । 'ऋतो विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यः' इत्यत्र

स्यैवानुप्रयोगः । यदि तु बहुव्रीहेस्तदा 'उपदशस्य दन्तोष्ठस्य' इति पृष्ठी स्यात्, 'उपदशं दन्तो-
ष्ठस्य' इत्येवेप्यत इत्याकरः । दन्तोष्ठे दर्शनमित्यभिप्रायेण पृष्ठया कृतायामपि उपदशशब्दे
पृष्ठी नेष्यते । अतो बहुव्रीहेर्नानुप्रयोगः किं त्वव्ययीभावस्यैवेति तदाशयः । 'आनङ् । ऋत'
इति पष्ठयन्तं जातावेकवचनम् । 'ऋतो विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यः' इति त्वनुवर्तते, तच्चात्र
पृष्ठया विपरिणम्यते, तदाह—विद्यायोनिःसम्बन्धवाचिनामिति । ननु 'ऋतः' इत्यनुवर्त-
नादेव सिद्धे किमनेन ऋतो ग्रहणेन । अत्राहुः—'ऋतः' इति श्रूयमाणद्वन्द्वविशेषम् । अनुवृत्तं
तूत्तरपदे परतो यत्पूर्वं तस्य विशेषणं पुत्रशब्दे पर आनङ् विधास्यते तत्र कार्यनिर्देशार्थम् ।
अन्यथा तत्पुत्रावित्यत्रापि स्यादिति । उत्तरपद इति । एतच्च 'अलुगुत्तरपदे' इत्यवि-
काराल्लभ्यते । उत्तरपदे परतः पूर्वं यहदन्तं तस्यानङित्यर्थः । होतापोताराविति ।
आनङो ङित्त्वात्पूर्वन्त्य ऋकारस्यादेशे सति नलोपः । न चाकारमात्रमेव विधी-
यतामिति वाच्यम्, 'उरण् रपरः' इति रपरप्रसङ्गात् । नन्विहोत्तरपदेन पूर्वपदं
नाक्षिप्यते । अन्यथा होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र मध्यमस्यानङ् न स्यात् । ततश्च
विशेष्यासन्निधानाद् ऋत एव स्थाने ओदेशेन भवितव्यम्, न तु ऋदन्तपदस्य स्थाने,
इति किमनेनाङो ङित्करणेन, सत्यम्—ङित्करणाभावे मित्रावरुणावित्यादौ 'देवता-
द्वन्द्वे च' इत्युत्तरपदे परे विधीयमान आदेशः पूर्वस्याक्षरस्य पदस्य वा स्यात्, पूर्वस्याल

इत्यनो मण्डूकप्लुत्या 'पुने' इत्यनुवृत्ते पितापुत्रौ । ६२२ देवताद्वन्द्वे च ।
 (६—३—२६) इहोत्तरदे परे आनङ् । मित्रावरुणौ । 'वायुशब्दप्रयोगे प्रतिपे-'
 (वा ३९०७) अग्निवायू, वायव्यौ । पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धमाह्वयस्य परिग्रा-
 र्थम् । तेन ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ नानङ् । एतद्धि नैकहविर्भागित्वेन ध्रुतम्, नापि
 लोके प्रसिद्ध माह्वयम् । ६२३ ईदग्ने. सोमवरुणयो । (६—३—२७) देवता-
 द्वन्द्वे इत्येव । ६२४ अग्ने स्तुत्सोमसोमाः । (८—३—८२) अग्ने परेण-
 मेषा सप्त प स्यात्समामे । अग्निधुत् । अग्निष्टोम । अग्नीषोमी । अग्नीवरुणौ ।

'विभाषा स्वसृपत्या' इत्यत्र च मध्यम्यवत्त्वादाह—मण्डूकेति । अनुवृत्तेरिति । न च
 तात्पुनर्नियत्रापि स्यादिति वाच्यम्, ऋदन्तस्य पुने परे आनङ् स्यादिति वाक्यभेदेन व्याख्या-
 नात् । देवताद्वन्द्वे च । मित्रावरुणाविति । इह ऋदन्तत्वाभावात् पूर्वणाप्राप्ते विधि-
 रयम् । वायुशब्देति । वायुशब्दस्य पूर्वपदत्वेनोत्तरपदत्वेन वा प्रयोगे सत्यानङ्.प्रतिपेरो
 वक्तव्य इत्यर्थः । ननु पूर्वमूनाद् द्वन्द्वग्रहणे अनुवर्तमाने पुन द्वन्द्वग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—
 पुनरिति । निर्वापादौ प्रसिद्धमाहित्यमदेवतावाचकशब्दग्रहणार्थमित्यर्थः । तेनेति । प्रसिद्ध-
 माह्वयग्रहणेनत्यर्थः । एतदिति । एतद् ब्रह्मप्रजापतियुगलं हविर्भागित्वेन न वेदे प्रसिद्ध-
 मित्यर्थः । नापि लोक इति । प्रौढिवाद्मानमेवम्, 'वेदे ये महतिर्वापिर्निर्दिष्टा, इत्येव
 भाष्ये दर्शनान्, लोकप्रसिद्धसाह्वयग्रहणे पार्वतीपरमेश्वरादित्यादावतिप्रसङ्गाच्च । ईदग्ने ।
 इत्येवेति । देवताः इत्यनुवर्तन एवेत्यर्थः । सोमशब्दे वरुणशब्दे च उत्तरपदे परे अग्ने-
 रीशदेश स्यात् देवताद्वन्द्वे इत्यर्थः । आनङोऽवाहः । अग्नेः स्तुत् । स्तुत्, स्ताम,
 माम इति द्वन्द्वात् पष्ठयर्थं प्रथमा । 'महे. साङ् स' इत्यतः स इति पष्ठयर्थेकवचनान्-
 मनुवर्तते । अग्नेरिति पञ्चमी । 'ममामेऽङ्गुले.' इत्यतः समामे इत्यनुवर्तते । तदाह—
 अग्ने परेषामिति । प स्यादिति । 'अपदान्तस्य मृधंयः' इत्यनुवृत्तेरिति भावः ।
 'शास्त्राद्यो' इति पत्वनिपेयान्वादोऽयम् । अग्निधुदिति । ऋतुविशेषेऽयम् ।
 अग्निष्टोम इति । स्तोत्रविशेषस्य मंस्याविशेषस्य च नाम । अग्नीषोमाविति ।
 अग्निश्च सोमश्चेति विग्रहः । ईद्वपत्वे । अग्नीवरुणाविति । अग्निश्च वरुणश्चेति
 विग्रहः । ईद्वम् । देवताद्वन्द्वे किम् ? अग्निर्नाम कश्चिन् सोमो नाम कश्चिन्-अग्नि-
 एवेत्यत्र नियामकान्नावात् । एतेन 'अन इति कार्यनिर्देशार्थम्' इत्युक्तत्वात्निर्देश-
 मानस्य ऋकारस्यैवादेशः स्यादिति उत्तरणं व्यर्थमित्यागङ्गापि परास्ता । नेष्टो-
 द्गातार इति । न ह्यत्र नेष्टा पूर्वपदम्, आद्यवयवस्येन पूर्वपदत्वात् । 'मातापितरा-
 विति । पुत्रोत्सादने अनयोर्योनिवृत्तः संवन्धः । पूर्वत्र तु हौयादिरूपविद्याहृतं संवन्ध
 एवस्मिन्यज्ञे आत्विग्रहस्य इति निवेदः । मण्डूकप्लुत्येति । तेन 'विभाषा स्वसृ-
 पत्यो.' इत्यत्र न संबध्यत इति भावः । पितापुत्राविति । अनयोरपि योनिवृत्तः संवन्धा
 न्यजनकभावलक्षणः । देवता । अनुकृष्टान्नार्थमवित्यायोनिर्मन्वन्थार्थं च वचनम् ।
 ईदग्नेः । आनङोऽवाहोऽयम् । देवताद्वन्द्वे इत्येवेति । इदं च वृत्तिरन्ये
 न्यतम् । 'योनिर्योन्योरदेवताद्वन्द्वेऽपि 'अग्नीषोमी प्रजेष्वामि' इत्यादवलापनप्रयोग-

१२५ इद्वृद्धौ । (६-३-२८) वृद्धिमल्युत्तरपदे अग्नेरिवादेशः स्यादेवताद्वन्द्वे । अग्रामरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं कर्म । अग्नीवरुणौ देवते अस्य आग्निवारुणम् । 'देवताद्वन्द्वे च' (सू १२३९) इत्युभयपदवृद्धिः । अलौकिके विग्रहवाक्ये आ-
 नङ्मीत्त्वं च बाधित्वा इत् । वृद्धौ किम्-आग्नेः- 'नेन्द्रस्य परस्य' (सू १२४०)
 सोमौ । अदेवताद्वन्द्वत्वादीत्त्वं न । अत एव च न पत्वम्, 'अग्नेदीधात् सामस्य इप्यते' इति
 वार्तिकान् । इद्वृद्धौ । अग्नेरिति देवताद्वन्द्वे इति चानुवर्तते । वृद्धिराग्नेन वृद्धिमल्लक्ष्यते,
 देवताद्वन्द्वे केवलवृद्धिरूपोत्तरपदासंभवात् । तदाह—वृद्धिमतीति । इदिति तकार
 उच्चारणार्थः । प्रयोजनाभावान्तेत्संज्ञा । नापि तपरकरणम्, विवीयमानत्वादेव सवर्णाग्राहक-
 त्वात् । अग्रामरुताविति । अग्निश्च मरुच्चेति विग्रहः । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् ।
 अग्निमारुतं कर्मेति । 'साजस्य देवता' इत्यण् । तद्विधानात् प्रातिपदिकावयवत्वात् सुपो
 लुक् । अग्नीवरुणाविति । 'ईदग्नेः-' इतीत्त्वम् । आग्निवारुणमिति । 'साजस्य देवता'
 इत्यण् । ननु 'तद्विधेर्वचामादेः' इत्यादेरचो वृद्धिविधानात् कथमुत्तरपदस्यादिवृद्धिरित्यत
 आह—देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिरिति । नन्वेरिकारस्य इकारविधिव्यर्थं इत्यत
 आह—आनङ्मीत्त्वं च बाधित्वेति । आग्निमारुतमित्यत्रानङ् आग्निवारुणमित्यत्र
 ईत्त्वस्य च बाधनार्थमग्नेरिकारस्य पुनरिकारविधानमित्यर्थः । ननु 'समर्थानां प्रथमाद्वा'
 इत्यत्र 'परिनिष्ठितात् तद्विधातात्पत्तिः' इति वक्ष्यते । तथा च अग्रामरुतौ देवते अस्थेति, अग्नी-
 वरुणौ देवते अस्थेति च विग्रहे अग्रामरुच्छब्दाद् अग्नीवरुणशब्दाच्च आनङ्गीत्वाभ्यां परिनिष्ठा-
 ताद् देवताद्वन्दात् 'साजस्य देवता' इत्यण् तद्विधे उत्पद्यते । तद्विधातात्पत्तेः प्रागेव प्रवृत्तयारा-
 नङ्गीत्त्वयोः कथम् 'इद्वृद्धौ' इत्यनेन बाधः ? युगपत्प्रवृत्तावेव बाध्यबाधकभावाभ्युपगमात् ।
 उक्तं च भाष्ये—'भुक्तवन्तं प्रति मा भुङ्क्था इत्युक्ते, किं तेन कृतं स्यात्' इति । अत आह—
 अलौकिके विग्रहवाक्ये इति । अग्निमारुत आ देवते अस्थेति, अग्निवरुण औ देवते अस्थेति
 च तद्विधेः अलौकिकविग्रहवाक्ये आनङ्गीत्वे प्रवर्तमाने बाधित्वा इद्विधेः प्रवर्तते इत्यर्थः ।
 यद्यपि तदानीम् उत्तरपदस्य वृद्धिमत्त्वं नास्ति, तद्विधाभावात्, तथाप्युत्तरपदस्य भाव्येव
 वृद्धिमत्त्वमिह विवक्षितमिति भावः । आग्नेन्द्र इति । आग्नेश्च इन्द्रश्च आग्नेन्द्रौ ।
 स्त्वार्षत्वात्साधुः । यद्वा—मास्तु तदनुवृत्तिः, अग्निसोमौ मागवकावित्यत्र 'अभिच्यक्त-
 पदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः इति न्यायेनादोपत्वान् । अग्नेः । 'सात्वज्ञाद्योः'
 इति निवेवेज्यमारम्भः । आग्नेष्टुदिति । अग्निः स्तूयतेऽस्मिन् स ऋतुविशेषः ।
 संपदादित्रादधिकरणे किन् । अग्निष्टोम इति । अग्नीनां स्तोमोऽग्निष्टोमः । सोम-
 यागस्य संस्थास्वाद्या संस्था उच्यते । इद्वृद्धौ । तकार उच्चारणार्थः । इकारस्तेकार-
 विधानं तु बाधकबोधनार्थम् । वृद्धिशब्देनात्र वृद्धिमद् गृह्यते, वृद्धिमात्रस्यात्तरपदस्या-
 संभवादतो व्याचष्टे—वृद्धिमल्युत्तरपद इति । आनङ्मीत्त्वं च बाधित्वेति ।
 यद्यपि वृद्धेः 'प्रागेव आनङ्गीत्वयोरन्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तिरस्ति, तथापि 'परिहृत्यापवादविषय-

इयुत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः । 'विष्णो न' (वा ३९०९) । आग्नावैष्णवम् । ६२६ दिवो द्यावा ।
 (६-३-२९) देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमी । द्यावानामा । ६२७ दिवसश्च पृथिव्याम् ।
 (६-३-३०) दिव इत्येव, चाद्यावा । आदेशोऽकारोच्चारणमकारस्य एव माभूदित्येव-
 र्थम् । यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ, द्यावापृथिव्यौ । 'छन्दसि दृष्टानुविधि' । 'द्यावा
 चिदस्मै प्राथवी' । 'दिवस्पृथिव्याररति' इत्यत्र पदकारा विसर्गं पठन्ति । ६२८ उपासो-
 पस । (३-३-३१) उपसशब्दस्यापामादशा देवताद्वन्द्वे । उपासामूर्यम् । ६२९ मात-
 पितरानुदीचाम् । (६-३-३८) मानरपितरो । उदीचा किम्-मातापितरौ ।

'देवताद्वन्द्वे च इयानङ्, आदृष्टुण । अग्नेन्द्री देवते अस्थेत्याग्नेन्द्र । 'साम्यं देवता
 इत्यण् । आदिवृद्धिः । अग्नेन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य वृद्धिमत्त्वामावाद् 'इद्वृद्धौ' इति नति
 भावः । 'देवताद्वन्द्वे च इत्युभयपदवृद्धिमाशङ्क्याह-नेन्द्रस्येति । विष्णो नेति । विष्णु
 शब्द पर अग्नेरिकारा नति वक्तव्यमित्यर्थः । आग्नावैष्णवमिति । अग्निश्च विष्णुश्च अग्ना-
 विष्णू । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् । अग्नाविष्णू देवते अस्थेत्यर्थे 'साम्यं देवता' इत्यण् ।
 आग्नावैष्णव इति । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदवृद्धिः । इत्वाभावादानटेव । दिवो द्यावा ।
 शेषपूरणेन मूत्र व्यापत्ते-देवताद्वन्द्व इति । द्यावाभूमी इति । यौश्च भूमिश्चेति
 विग्रहः । द्यावाक्षामा इति । 'द्यावानामा स्वमा अन्तर्विभाति' इति ऋचि पठितमिदम् ।
 द्यावापृथिव्यारित्यर्थः । यौश्च क्षामा चेति विग्रहः । क्षामाशब्दा भूमिपर्याया वेदः । तत्र
 द्वन्द्वे दिवा द्यावादेशः । पष्ठधास्तु 'सुपा सुलुक्-' इति आदेशः 'देवताद्वन्द्वे च' इति
 पूर्वोत्तरपदयोः प्रवृत्तिस्वर इति वदमाप्ये स्पष्टम् । दिवसश्च पृथिव्याम् । दिव इत्ये-
 येति । दिव इत्यनुबन्त एवत्यर्थः, स्वरितत्वादिति भावः । तर्हि चकारा व्यर्थ इत्यत्र
 आह-चादिति । तथा च दिवशब्दस्य दिवमादेशः द्यावादेशश्च स्यात् पृथिवीशब्दे उत्तर-
 पदे पर देवताद्वन्द्वे इत्यर्थः । दिवस्पृथिव्या इत्यत्र सकारादकारस्याश्रव-
 नादिवमादशास्य सकारान्तत्वावस्यमावाद् आदेशे सकारादकारोच्चारणस्य वि-
 प्रयोजनमिदं यत् आह-आदेशोऽकारोच्चारणमिति । सामर्थ्यात् 'ससजुपा इ'
 इति एव नेति भावः । ननु 'द्यावा चिदस्मै पृथिवी सन्मते' इत्यत्र दिव-
 शब्दपृथिवीशब्दयोः कथं द्वन्द्वः ? कथं वा दिवा द्यावादेशः ? उत्तरपदस्य विद-
 स्मै इत्यनेन व्यवहितत्वादित्यत्र आह-छन्दसि दृष्टानुविधिरिति । 'भाष्य-
 बाक्यमनन् । वदे दृष्टानुसरणमित्यर्थः । यथा दृष्टं तथा प्रक्रिया कल्पनीयेति भावः ।
 पदकारा इति । 'दिवस्पृथिव्या' इत्यवग्रहं विसर्गं पठन्ती यर्थः । पदकारा
 इत्यनेन पदपाठस्याधुनिकत्वं सूचितम् । तथा च विसर्गपाठः प्रामादिक इति सूचि-
 तम्, अकारोच्चारणेन रचनितृतेत्यन्तत्वात् । उपासोपसः । उपासामूर्यमिति ।

मुनगोऽग्निनिविशते' इति न्यायादानडात्वं न भवति इति भावः । आग्नावैष्णव-
 मिति । इत्वाभावादानटेव भवति । स्तुं मा भूदिति । अकारे सति सकारस्य
 श्रवणं भवति, तेन प्रयोगे विकारामावेज्जुमीयत इति भावः । विसर्गमिति ।

६३० द्वन्द्वाच्चुदपहान्तात्समाहारे । (५-४-१०६) चवर्गान्तादपहान्ताच्च द्वन्द्वाट् च्
स्यात्समाहारे । वाक्च त्वक्च वाक्त्वचम् । त्वक्सजम् । शमीदृषदम् । वाक्त्वचम् ।
छत्रोपानहम् । समाहारे किम्-प्रावृट्छरदौ ।

इति द्वन्द्वसमासप्रकरणम् ।

—०—

उषाश्च सूर्यश्चेति समाहारद्वन्द्वः । मातरपितराबुदीचाम् । उदीचां मते मातर-
पितराविति भवतीत्यर्थः । अत्र मातृशब्दस्यारङ्गदेशो निपात्यते । मातापितरा-
विति । अरङ्भावे 'आनङ्गतः—' इत्यानङ् । द्वन्द्वाच्चुदप । समासान्ताधिकारस्थं
तद्विताधिकारस्थं चेदं सूत्रम् । टच्स्यादिति । 'राजाहस्तस्त्रिम्यः—' इत्यतस्तदनु-
वृत्तिरिति भावः । वाक्त्वचमिति । वाक्च त्वक्च इति समाहारद्वन्द्वः । कुत्वस्या-
सिद्धत्वाच्चवर्गान्तत्वाट् । एवं त्वक्सजमित्यत्रापि । त्वक्च सज्वेति विग्रहः ।
शमीदृषदमिति । शमी च दृषच्चेति विग्रहः । दकारान्तत्वाट् । वाक्त्वच-
मिति । वाक्च त्विच् चेति विग्रहः । पान्तत्वाट्, जश्त्वस्यासिद्धत्वादिति भावः ।
छत्रोपानहमिति । छत्रं च उपानच्चेति विग्रहः । हान्तत्वाट् । प्रावृट्छरदा-
विति । प्रावृट् च शरच्चेति विग्रहः । इतरेतरयोगद्वन्द्वत्वात् टजिति भावः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमायां द्वन्द्वसमासनिरूपणम् ।

तथा च 'क्वचिद्विकारो न' इत्येवानुमेयं लक्ष्यानुरोधादिति भावः । उषासासू-
र्यमिति । उषाश्च सूर्यश्च तयोः समाहारः । मातरपितरौ । मातृशब्दस्या-
रङ्गदेशो निपात्यते । द्वन्द्वात् । अन्तर्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । च् इति वर्गग्रहणस्य
प्रयोजनं ध्वनयति—त्वक्सजमिति । बहूनां द्वन्द्वे तु वाक्त्वक्सजम् । द्वन्द्वगर्भे
द्वन्द्वे तु वाक्त्वचसजम् ।

इति तत्त्वबोधिनीव्याख्यायां द्वन्द्वप्रकरणम् ।

—:००००:—

अर्थरूपोपप्रकरणम् ॥ २१ ॥

अथैकशेषः । 'मरुपाणाम्-' (सू १८८) । रामौ रामा । 'विरुपाणामपि समानार्थानाम्' (वा ७४७) । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च—वक्रदण्णौ । कुटिलदण्डी । ९३१ वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । (१-२-६५) यूना सहोक्तौ गोत्रं शिष्यते, गात्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेतयो वृत्स्नं वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वृद्धं किम् । गर्गगार्ग्यायणी । यूना किम् । गगंगार्ग्यौ । तल्लक्षणं किम् । भागवित्तिभागवित्तिकौ । वृत्स्नम् किम् । गार्ग्यंवात्स्न-

अथैकशेषो निरूप्यते—तदेव द्वन्द्वे निरूपिते तदपवादमकशेषप्रकरणमारमते—अर्थरूपोप इति । निरूप्यत इति शेषः । तत्रैकशेषमूत्राणि व्याचिरुपाणाम् पूर्वं व्याख्यातमपि सूत्रं सन्दर्भशुद्धये आह—सरुपाणामिति । तदुदाहरणमपि स्मारयति—रामौ रामा इति । निरुपाणामिति । 'मरुपाणाम्-' इत्यनेन सूत्रेणायमभेदोऽपि शब्दैकस्यैवैकशेषोपपत्तः, एकार्येकत्वे विरुपाणानप्येकशेषो वक्तव्य इत्यर्थः । वक्रदण्डश्चेति । अत्र शब्दैकस्यैकशेषस्यैकशेषाद् अयतरं शिष्यत इति भावः । वृद्धो यूना । अयतोऽयतरश्च भेदोऽपि प्राप्यार्थमिदम् । यूनेति । 'जीवति तु वक्ष्ये युवा' इति वक्ष्यमाणयुवप्रत्ययान्तेनत्यर्थः । सहोक्ताविति । अध्याहारलब्धमेतत् । गोत्रमिति । वृद्धसन्धेन 'अपत्यं पौत्रप्रवृत्तिं गोत्रम्' इति सूत्रोक्तं गात्रं विवक्षितम् । अपत्यमन्तरितं वृद्धमिति पूर्वाचार्यपरिभाषितं वादिति भावः । गात्रप्रत्ययान्तमिति यावत् । न च 'गात्रं यूना' इत्येव कृता न सूत्रितमिति वाच्यम्, अपत्याधिकारादन्यत्र गोत्रग्रहणेन लौकिकं गात्रं विवक्षितमिति सिद्धान्तानुपपत्त्येवातः । शिष्यत इति । शेष इति कर्मणि घञन्तमनुवर्तत इति भावः । तल्लक्षण इति । स गोत्रप्रत्यया युवप्रत्ययश्च लक्षणं निमित्तं यत्वेति विग्रहः । विशेषो वैरूप्यम् । तथाच गात्रयुवप्रत्ययान्तयोरैकशेषो वैरूप्यम्, तल्लक्षणश्चेद् गात्रयुवप्रत्ययनिमित्तकश्च दियर्थः । अयनिमित्तका न चेदित्यर्थं मिदं तदाह—गोत्रयुवेति । वृत्स्नमिति । एवकारलभ्यमिदम् । गार्ग्यश्चेति । गर्गस्य गात्रापत्यं गार्ग्यं । गगादिभ्या यक् । गार्ग्यायण इति । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यं । तस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः । 'यजिज्राश्च' इति षक् । गार्ग्याविति । अत्र गार्ग्यशब्दस्य गार्ग्यायणशब्दस्य च गात्रयुवप्रत्ययकृतमेव वैरूप्यमिति गात्रप्रत्ययान्ता गार्ग्यशब्दः शिष्यत इति भावः । गर्गगार्ग्यायणाविति । गर्गश्च गार्ग्यायणश्चेति विग्रहः । अत्र गर्गशब्दस्य गार्ग्यायणशब्दस्य

द्वन्द्वपवादवेनाह—अथैकशेष इति । निरुपाणामिति । रूप्यत बोध्यत इति व्युत्पत्त्या मौनस्य रूपशब्दस्यार्थपरतयाणि व्याख्यानामूत्राण्येरेव लब्धुं शक्यत इति प्रागेव व्याख्यातम् । वृद्धो यूना । 'अपत्यमन्तरितं वृद्धम्' इति पूर्वाचार्ये परिभाषितस्य पान्तिभुतगात्रापरप्रायस्येह ग्रहणम्, वृत्रिमेतं यूना साहचर्यात्तदाह—गोत्रं शिष्यत इति । 'गात्रं यूना' इत्येव तु न सूत्रितम् । 'अपत्याधिकारादपत्रं लौकिकं गात्रग्रहणम्' इति सिद्धान्तेन मौनमवधानं नरः, औपनिष

यनौ । ९३२ स्त्री पुंवच्च । (१-२-६६) यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत् । गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः । 'अस्त्रियाम्' इत्यनुवर्तमाने 'यन्मोश्च' (सू ११०८) इति लुक् । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी ।

च युवप्रत्यय मात्रकृतवैरूप्येऽपि गोत्रप्रत्ययान्तत्वाभावाच्चैकशेष इति भावः । ^{वृद्धा}गर्गगार्ग्या-
विति । अत्र गर्गशब्दस्य गार्ग्यशब्दस्य च गोत्रप्रत्ययमात्रकृतवैरूप्येऽपि गोत्रप्रत्ययान्तो
गार्ग्यशब्दो न शिष्यते, यूना सहोक्त्यभावादिति भावः । भागवित्तिभागवित्तिकाविति ।
भगवित्तस्य गात्रापत्यं भागवित्तिः । अत इञ् । भागवित्ते. सौवीरस्यापत्यं युवा कुत्सितो
भागवित्तिकः । 'वृद्धाठ्ठक् सौवीरेषु-' इति ठक् । अत्र भागवित्तिशब्दस्य भागवित्तिक-
शब्दस्य च न गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं वैरूप्यम्, कुत्सासौवीरत्वकृतस्यापि वैरूप्यस्य सत्त्वात् ।
अतो गोत्रप्रत्ययान्तो भागवित्तिशब्दो न शिष्यत इति भावः । गार्ग्यवात्स्यायनाविति ।
गर्गस्य गात्रापत्यं गार्ग्यं, वत्सस्य गात्रापत्यं वात्स्यं, गगादित्वाद्यञ् । वत्सस्यापत्यं युवा
वात्स्यायनः । 'यन्मोश्च' इति फक् । गार्ग्यश्च वात्स्यायनश्चेति विग्रहः । अत्र गार्ग्यशब्दस्य
वात्स्यायनशब्दस्य च न गात्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं वैरूप्यम्, प्रकृतिवैरूप्यस्य गोत्रयुवप्रत्यय-
मात्रकृतत्वाभावात् । अतो गोत्रप्रत्ययान्तो गार्ग्यशब्दो न शिष्यत इति भावः । स्त्री पुंवच्च ।
वृद्धो यूनेत्यनुवर्तते । वृद्धेति स्त्रीलिङ्गेन विपरिणम्यते । तदाह—यूना सहोक्तौ वृद्धा
स्त्री शिष्यत इति । गोत्रप्रत्ययान्तः स्त्रीवाचकः शब्दः शिष्यत इति भावः ।
स्त्रीत्वस्य वैरूप्यकारणस्याधिकस्य सत्त्वात् पूर्वणाप्राप्ते वचनमिदम् । तदर्थ इति ।
तस्य शिष्यमाणस्य स्त्रीवाचकगोत्रप्रत्ययान्तस्यार्थः पुमानिव स्यादित्यर्थः । गार्गी
चेति । गर्गस्यापत्यं स्त्रीत्वार्थः । गर्गादियन्ताद् 'यञश्च' इति डीप् । गार्ग्यायणौ
चेति । गर्गाद्यन्ताद् युन्यपत्ये 'यन्मोश्च' इति फक् । गर्गा इति । अत्र
स्त्रीत्वकृतवैरूप्याधिक्येऽपि गोत्रप्रत्ययान्तः स्त्रीवाचको गार्गीशब्दः शिष्यते । स
पुंवत् । तर्हि यन् कुतो न श्रूयत इत्यत आह—अस्त्रियामिति । उपलक्षण-
मिदम् । 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इत्यतः अस्त्रियामिति, तेनैवेति, बहुष्विति
चानुवर्तमाने सतीत्यर्थः । एतेन पुंवदित्यस्य प्रयोजनमुक्तम् । गार्गी च गार्ग्यायणश्चेति
विग्रहस्तु न दक्षितः । तथा सति अबहुत्वाद् यनो लुगभावे सति पुंस्त्वे स्त्रीत्वे च
रूपं तुल्यम्—गार्ग्याविति, तत्र पुंवत्त्वं निरर्थकं स्यात् । उदाहरणान्तरमाह—
दाक्षी चेति । दक्षस्य गोत्रापत्यं स्त्री दाक्षी । 'अत इञ्' इतीजन्ताद् 'इतो
मनुष्यजतेः' इति डीप् । दाक्षायणश्चेति । दक्षस्यापत्यं पुमान् दाक्षि, तस्यापत्यं

युवेत्यत्र नैकशेषः । भागवित्तीति । भागवित्तस्य गोत्रापत्यं भागवित्तिरित्यस्माद्यनि
'वृद्धाठ्ठक् सौवीरेषु बहुलम्' इति कुत्साया ठक् । इह कुत्सा सौवीरत्वं चाधिकमपेक्ष्यते ।
न तु युवत्वमात्रकृतं वैरूप्यम् । गार्ग्यवात्स्यायनाविति । इह प्रकृत्यंशे वैरूप्यं न
गोत्रादिकृतम् । स्त्री पुंवच्च । वृद्धा स्त्रीति । गोत्रप्रत्ययान्तं स्त्रीवाचकमित्यर्थः ।
पुंवद्भावाकृतवैरूप्यं स्फुटीकर्तुं द्विवचनान्तेन विग्रहमाह—गर्गगार्ग्यायणाविति ।
अनुवर्तमान इति । 'तद्राजस्य बहुषु-' इत्यतः 'पुंवत्' इत्यर्थातिदेशस्य फलमनेन

६३३ पुमान् स्त्रिया । (१-२-६७) स्त्रिया सहोक्तौ पुमान्निष्पद्यते, तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । हंसी च हसथ हंसी । ६३४ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् । (१-२-६८) भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ । युवा दाशायण. 'यजिजोश्चेति' फक् । दासी च दाशायणश्चेति विग्रहे दासीशब्दं शिष्यते । तस्य पुंवत्त्वे सति डीपो निवृत्तौ दाक्षिशब्दान् प्रथमाद्विवचने दाक्षी इति भवति । अत्र तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्यप्यनुवर्तते । ततश्च भागवित्त्वी भागवित्त्वि-कथ, गार्गी च वात्स्यायनश्चेत्यत्र न भवति । पुमान्स्त्रिया । तल्लक्षण एवेति । 'वृद्धो यूना-' इत्यनस्तदनुवृत्तेरिति भावः । हंसी चेति । अत्र पुंस्त्वस्त्रीत्वमात्रकृत-वैरूप्यात् पुल्लिङ्गो हंसशब्दः शिष्यते । स्त्रीत्वपुंस्त्वकृतवैरूप्यादेव 'मरूपाणाम्-' इत्यस्या-प्राप्तिः । मातृमातरावित्यत्र जननीवाचकपरिच्छेत्वाचकमातृशब्दयोस्तु नायमेकशेषः । एकविमक्तौ सरूपाणामित्यनुवर्त्यं एकविमक्तौ सरूपाणां स्त्रीत्वपुंस्त्वेतरकृतवैरूप्य-रहितानामित्याश्रयणात् । इह च मातरावित्यत्र 'अप्युन-' इति दीर्घतदभावाम्यामपि वैरूप्यात् । अत एव हसथ वरटा चेत्यत्रापि नेत्यलम् । भ्रातृपुत्रौ । स्वसृदुहि-तृभ्या सहोक्तौ क्रमाद् भ्रातृपुत्रौ शिष्येते । स्वरूपतोऽपि वैरूप्यादप्राप्तौ वचनम् ।

दर्शितम् । अन्यथा स्त्रीत्वस्यानिवर्तनाल्लुङ् न स्यात् । 'गगन्पिश्य' इत्यत्र नत्व च सिद्धम् । रूपातिदेशे तु नैतत्सिद्धयेन, सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशादित्याहुः । 'वृद्धो यूना-' इत्याद्य-नुवर्तनानेह—गार्गी च वात्स्यायनौ च । पुमान्स्त्रिया । 'वृद्धो यूना-' इति निवृत्तम् । 'सरूपाणाम्' इति त्वनुवर्तते, 'भ्रातृपुत्रौ-' इत्युत्तरसूत्रारम्भात् । 'तेन हंसश्च वरटा च' इत्यत्र न भवति । अन्यथा स्यादेवातिप्रसङ्गः । हंसत्वजातिसाम्येन शब्दवैलक्षण्यस्य स्त्रीत्वपुं-स्त्वमात्रप्रयुक्तत्वात् । स्यादेतत्—गौरियं गोश्चाय तयो सहाक्तौ 'एतौ गावौ' इति निय-मतो न स्यात्, तल्लक्षणविशेषामावात् । किं तु स्त्रीवाचकस्य पुंवाचकस्य वा 'सरूपाणाम्-' इत्येकशेषोऽनियमेन स्यात् । अत्राहुः—तदितरकृतविशेषामावे तात्पर्याच्च दाप इति । 'इन्द्रे-न्द्राप्यौ' इत्यादौ त्वेकशेषो न भवति । स्त्रीत्वपुंस्त्वेतरपुंयांगकृतविशेषस्य सद्भावात् । स्या-देतत्—'एतौ गावौ' इति नियमतो न स्यादिति मनोरमादौ यदुक्तं तत्त्वर्थं मंगच्छताम् । 'त्यदादितः शेषे पुनपुंमकत्—' इति नियमप्रवृत्त्या स्त्रीवाचिगोशब्दस्य शेषेऽपि 'एतौ गावौ' इति नियमतः प्रयोगः सिद्धयत्येवेति चेत्—अत्र केचित्—दिक्प्रदर्शनमात्रमिदम् । 'नीलौ गावौ' इति नियमतो न स्यादित्युदाहर्तव्यम् । अथवा, एतशब्दोऽज्ञान्तं कर्तुंखाची । एतश्च एता च एतौ गावौ—कर्तुरी गावौ, 'सरूपाणाम्-' इत्यनेन स्त्रीलिङ्गशेषे तु 'एते गावौ' इत्यपि स्यादिति यथाश्रुतमेव समर्थनीयमित्याहुः, तदपरे न क्षमन्ते । 'त्यदादितः शेषे-' इति नियमाप्रवृत्तावपि 'पुमान्स्त्रिया' इति नियमप्रवृत्त्या 'नीलौ गावौ' 'एतौ गावौ' इति नियमतः सिद्धयत्येवेति । अत्र वदन्ति—'अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानाम्' इत्येतन्न्यायसिद्धमेव वचनम् । 'विशेष्ये यल्लिङ्गं तदेव विशेषणेष्वपि' इति सर्वसंमतत्वात्, एवं च द्वन्द्व-तत्पुरुषविशेषणेष्विव एकशेषविशेषणेष्वपि 'एतौ' इत्यत्र 'त्यदादितः शेषे-' इत्यादि-नियमाप्रवृत्त्या विशेष्यगतमेव लिङ्गं भवतीति स्त्रीवाचिगोशब्दस्य शेषे 'एते' इति

६३५ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् । (१-२-६९) अक्लीवेन सहोक्तौ क्लीवं शिष्यते, तच्च वा एकवत्स्यात्तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । शुक्लः पटः । शुक्ला शाटी । शुक्लं वस्त्रम् । तदिदं शुक्लं । तानीमानि शुक्लानि । ९३६ पिता मात्रा । (१-२-७०) मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ—मातापितरौ वा । ६३७ श्वशुरः श्वश्र्वा । (१-२-७१) श्वश्र्वा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते, तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । श्वश्रून् श्वशुरश्च

नपुंसकम् । अन्यतरस्याग्रहणम् एकवदित्यनेनैवान्वेति, आनन्तर्यात्, नत्वेकशेषेणेत्याह— तच्चेति । तल्लक्षण एवेति । नपुंसकत्वानपुंसकत्वमात्रकृतवैरूप्यं चेदित्यर्थः । शुक्लः पटः शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रमिति । पटशब्दसमभिव्याहारात् शुक्लशब्दः पुलिङ्गः, शाटीशब्दसमभिव्याहारात् स्त्रीलिङ्गः, वस्त्रशब्दसमभिव्याहारे तु नपुंसकलिङ्गः, 'गुणे शुक्ला- दयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्धति' इत्यमरोक्तेरिति भावः । तच्च सा च इदं च तत् । अयं च इयं च इदं च इदम् । शुक्लश्च शुक्ला च शुक्लं च शुक्लम् । अत्र नपुंसकाग्येव शिष्यन्ते एकवच्च भवन्ति । तानीमानि शुक्लानीति । नपुंसकत्वे एकशेषे सति एकवत्त्वाभावे रूपाणि । न चेतरेतरयोगविवक्षायां द्विवहुवचनान्तयोः, समाहारद्वन्द्वविवक्षायामेकवचनस्य च सिद्ध- त्वाद् एकवदिति व्यर्थमिति वाच्यम्, अत एवैकशेषप्रकरणस्य समाहारेऽप्रवृत्तिज्ञापनात् । तेन ओदनश्च ओदनं च तयोः समाहारे ओदनमिति न भवति । ओदनशब्दो ह्यवर्चादिः । ओदनश्च ओदनं चेति इतरेतरयोगद्वन्द्वेऽपि ओदनमिति न भवति, अनभिधानात् । एवं च क्वचिदनभिधानस्यावश्याश्रयणीयतया द्वन्द्वमात्रस्यैकशेष- विपक्षेऽनभिधानमाश्रित्य एकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वं चाश्रित्य एकशेषप्रकरणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । पिता मात्रा । 'पुमान् क्रिया' इत्यत्र सरूपाणामित्यनुवृत्तेरप्राप्ता- विदं वचनं विकल्पार्थं च । मातापितराविति । 'पितुर्दशगुणं माता गौरवेणाति- रिच्यते' इति स्मृत्या मातुरभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । 'आनङ्गः' इत्यानङ् । श्वशुरः श्वश्र्वा । श्वश्रूश्च श्वशुराविति । श्वश्र्वा अपि मातृतुल्यत्वात्तेरभ्यर्हितत्वम् । 'श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्तिता' इति स्मृतेः । इह तल्लक्षणग्रहणानुवृत्तिः स्पष्टार्था,

स्यादेवेति 'एतौ गावौ' इति नियमतो न स्यादित्याक्षेपः संगच्छत एवेति दिक् । नपुंसकमन । अन्यतरस्याग्रहणम् 'एकवच्च' इत्यनेनैवानन्तर्यात्संवध्यते, न त्वेकशेषे- णेत्याशयेनाह—क्लीवं शिष्यते तच्च वा एकवदिति । अनपुंसकेनेति किम्, शुक्लं च शुक्लं च शुक्ले । अत्र 'एकवच्च' इति न भवति । 'अस्य' ग्रहणम् 'अस्यैक- शेषस्य एकवद्भावो यथा विज्ञायेत' इत्येवमर्थम् । अन्यथा उत्तरत्रायेकवदित्यस्यानुवृत्तिः शङ्क्येत । शुक्लः पट इत्यादि । 'शुक्लः शुक्ला शुक्लम्' इत्येव विग्रहः, 'पटः पटी' इत्यादिप्रदर्शनं तु शुक्लशब्दस्य गुणिलिङ्गत्वस्फोरणाय । पिता मात्रा । श्वशुरः श्वश्र्वा । नन्वेतत्सूत्रद्वयं व्यर्थम्, पितृशब्देन मातापित्रोः श्वशुरशब्देन श्वश्रूश्च श्वशुरयो- र्लक्षणाया वोवसंभवात् । न च 'सरूपाणाम्' इत्यादिसूत्रसमूहवदिदमपि सूत्रद्वयं द्वन्द्व- निवृत्त्यर्थमावश्यकमिति वाच्यम्, पक्षे तस्यापीष्टत्वादिति चेत्—अत्राहुः—पितृ-

स्वशुरो—स्वश्रूस्वशुरौ वा । ९३८ त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् । (१-२-७२)
 सर्वै. सहोत्तौ त्यदादीनि कियं शिष्यन्ते । स च देवदत्तश्च तौ । 'त्यदादीना मिथः
 सहोत्तौ यत्परं तच्छिष्यन्ते' (वा ८०१) स च यद्य यौ (सा च या च ये) ।
 'पूर्वशेषोऽपि दृश्यते' इति भाष्यम् । स च यद्य तौ । 'त्यदादित् शेषे पुत्र-
 पुंसकतो लिङ्गवचनानि' (वा ७९९) । स च देवदत्तश्च तौ । तच्च देवदत्तश्च ते ।
 यत्तदत्ता च तानि । पुत्रपुंसकयास्तु परत्वान्नपुंसकं शिष्यन्ते । तच्च देवदत्तश्च ते ।
 'अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम्' (वा ८००) । कुक्कुटमयूयाविमे ।
 मयूरीकुक्कुटाविमौ । तच्च सा च अर्धपिप्पत्यौ ते । ९३९ भ्राम्यपशुसङ्घेष्व-

'स्वशुर स्वश्रू' इति शब्दश्रुत्यात् । त्यदादीनि । सर्वैरिति । त्यदादिभिरितरेष्वे-
 त्यर्थः । ताविति । अत्र देवदत्तशब्दो निवर्तते । तच्छब्दस्तु शिष्यते । तद्देवदत्ताविति न
 भवति । सर्वे विम् ? प्रत्यामत्या त्यदादिभिरेव सहाकावित्यर्थो मा भूदित्येतदर्थम् । त्यदा-
 दीना मिथ इति । भाष्ये स्थितमेतत् । तत् परमिति । त्यदादिगणे यत् परं पठितं
 तच्छिष्यन् इत्यर्थः, शब्दपरविप्रतिषेधाश्रयणादिति भावः । स च यद्य यौ, सा च या
 च ये इति । त्यदादिगणेष्वच्छब्दस्य तच्छब्दादूर्ध्वं पाठान् परत्वान् स एव शिष्यते इति भावः ।
 पूर्वशेषोऽपीति । परशब्दस्त्वष्टाचित्वात् कश्चित्पूर्वमपि शिष्यन् इति भावः । अत्र
 'द्विपर्यन्तान्' इति न भवति । अहं च भवाश्चावमिति भाष्योक्तेः । त्यदादित् इति ।
 आद्यादित्वात् षष्ठ्यर्थे तसि । त्यदादीना स्त्रीशेषेऽपि सहविवक्षितेषु यः पुमान्, यच्च नपुंसकम्,
 तद्वशेन लिङ्गप्रतिपादकानि भवन्तीत्यर्थः । कानीत्याकाङ्क्षायांमर्यात्त्यदादीन्नेव सम्बध्यन्ते ।
 सा च देवदत्तश्च ताविति । तत्र तच्छब्दः शिष्यते समन्विष्याद्देवदत्त-
 शब्दलिङ्गश्च । देवदत्तशब्दस्तु निवर्तते एव । पुत्रपुंसकयोरिति । सहोत्तानिति
 शेषः । परत्वादिति । पुंसपुंसकतो लिङ्गवचनानीत्यत्र पुमपेक्षया नपुंसकस्य पाठन
 परत्वावगमादित्यर्थः । अद्वन्द्वेति । द्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानां त्यदादीना स्त्रीशेषे 'त्यदा-
 दित्. शेषे पुनपुंसकतो लिङ्गवचनानि' इत्येतन्न भवतीत्यर्थः । द्वन्द्व उदाहरति—
 कुक्कुटमयूयाविमे इति । अयं च इयं च इमे इत्यत्र 'त्यदादित् शेषे' इति पुत्रिङ्ग-
 त्वं न भवति, किन्तु विशेष्यनिष्कर्षः । यद्यपि द्वन्द्वे उभयपदार्थप्रधानत्वाद् उभयमपि

स्वशुरशब्दयोरिव मातृस्वश्रूशब्दयोः केवलयोस्तत्त्वविषये प्रयोगं वारयितुमारम्भणीयमेव
 सूत्रद्वयम्, अनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यानस्यानुचितत्वादिति । मानापितराविति ।
 'पितुर्दंशगुणं माना गौरवेणानिरिच्यते' इति स्मृतेर्मानुरम्यादितत्त्वान्पूर्वनिपातः । 'आनङ्
 ऋत -' इत्यानङ् । अश्रूश्चशुराविति । 'स्वश्रू पूर्वजपत्नी च मातृनुत्या प्रकीर्तिना'
 इति स्मृते, स्वश्रूवा अम्यादित्वात्पूर्वनिपातः । त्यदादीनि सर्वै. । सर्वै. विम्,
 त्यदादिभिर्नैरपि महोत्तौ यथा स्यात् । प्रत्यासत्त्या 'त्यदादिभिरेव सहोत्तौ' इत्यर्थो
 मा भूत् । यत्परमिति । शब्दपरप्रतिषेधादिति भावः । त्यदादित् इति ।
 आद्यादित्वात्तमि । 'त्यदादीना शेषे मह विवक्षिते यः पुमान्, यच्च नपुंसकम्, तद्वशेन
 लिङ्गप्रतिपादकानि भवन्ति' इति वाच्यमित्यर्थः । कानीत्याकाङ्क्षायांमर्यात्त्यदादीन्नेव ।

तरुणेषु स्त्री । (१-२-७३) एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते । 'पुमान् स्त्रिया' (सू १३३) इत्यस्यापवादः । गाव इमाः । ग्राम्य इति किम् । रुख इमे ।

विशेष्यम्, तथापि परवल्लिङ्गम्' इति परपदलिङ्गत्वात्तदधीनतैव विशेषणस्येति बोध्यम् । नच अयं च इयं च इत्यत्र स्त्रीशेष एव न भवति, 'पुमान् स्त्रिया' इत्युक्तत्वात् । अतः पुंनपुंसकतः लिङ्गविधेः प्रसक्तिः कथमिति वाच्यम्, 'परवल्लिङ्गम्' इति हि द्वन्द्वतत्पुरुषयोः परवल्लिङ्गविधिः । अतः द्वन्द्वविशेषणस्य तत्पुरुषविशेषणस्य चानुप्रयोगे तदेव लिङ्गमिति भाष्यकैयटयोः स्थितम् । ततश्च 'कुक्कुटमयूयाविमे' इति उदाहरणे अयं च इयं च इति विग्रहे 'पुमान् स्त्रिया' इति पुंशेषेऽपि 'परवल्लिङ्गम्' इति विशेषणत्वात् स्त्रीलिङ्गत्वे सति तस्य 'त्यदादितः' इति पुंस्त्वं प्राप्तमनेन निषिध्यत इति नानुपपत्तिः । क्वचिन्मूलपुस्तकेषु तु मयूरीकुक्कुटाविमावित्यपि दृश्यते । तच्च प्रकृतानुपयुक्तम्, अत्र मयूरीकुक्कुटाविति द्वन्द्वार्थस्य पुल्लिङ्गतया इयं चायं च इमाविति तद्विशेषणस्यानुप्रयुज्यमानस्यापि 'पुमान् स्त्रिया' इति परिशिष्टस्य पुल्लिङ्गस्य इदमशब्दस्य स्त्रीत्वाप्रसक्त्या तत्र 'त्यदादितः शेषे' इति पुंस्त्वविधेरप्रवृत्तत्वेन 'अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानाम्' इति निषेधस्यानुपयोगात् । तत्पुरुषे उदाहरति—तच्चचेति । पिप्पल्या अर्धम् अर्धपिप्पली । 'अर्धं नपुंसकम्' इति तत्पुरुषः । अर्धपिप्पली च पिप्पल्यर्धं च अर्धपिप्पल्यौ । तच्च सा च ते । तत्र पिप्पल्यर्धशब्दविशेष्याभिप्रायं तदिति नपुंसकत्वम् । सेति स्त्रीत्वं तु अर्धपिप्पलीति विशेष्याभिप्रायम् । अत्र 'पुमान् स्त्रिया' इत्यस्य नैव प्रसक्तिः । किन्तु 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवत्' इति नपुंसकं शिष्टम् । तत्र 'परवल्लिङ्गम्' इति स्त्रीत्वम् । तस्य स्त्रीलिङ्गतया तद्विशेषणस्यापि 'परवल्लिङ्गम्' इति स्त्रीत्वम् । तस्य 'त्यदादितः शेषे' इति नपुंसकत्वं प्राप्तं निषिध्यते । एवं च ते इति स्त्रीलिङ्गमेव सिध्यति । यद्यपि स्त्रीत्वे नपुंसकत्वे वा ते इति द्विवचनस्य न कोऽपि विशेषः तथाप्यर्धपिप्पल्यस्ताः इत्युदाहार्यम् । तच्च तच्च सा चेति विग्रहः । ग्राम्यपशु । एष्विति । तरुणभिन्नेषु ग्राम्याणां पशूना संघेष्वित्यर्थः । इह अनपुंसकेत्यनुवर्तनादाह—पुमान् स्त्रियेत्यस्यापवाद इति । गोश्च गौश्च गौश्च इति पुल्लिङ्गस्त्रीलिङ्गेषु गोशब्देषु सहविवक्षितेषु 'पुमान् स्त्रिया' इत्येतदवाधित्वा स्त्री शिष्यत इति भावः । ननु स्त्रीशेषे पुंशेषे वा न

अस्यापवादमाह—अद्वन्द्वेति । द्वन्वादिविशेषणानां पूर्वोक्तं नास्ति, किं तु विशेष्यनिघ्नतेवेत्यर्थः । नन्वेवं 'कुक्कुटमयूया' इत्यत्र उभयपदार्थप्रधानत्वेन उभयोरपि विशेष्यत्वाद् विशेष्यनिघ्नतायामपि 'कुक्कुटमयूयाविमे' इति नियमतो न स्यादिति चेत्—अत्र नव्याः—'परवल्लिङ्गम्' इत्यनेन द्वन्द्वतत्पुरुषयोस्तत्परपदलिङ्गवत्त्वादुत्तरपदलिङ्गस्यैव द्वन्द्वतत्पुरुषप्रतिपाद्यत्वेन तल्लिङ्गाधीनतैवानुप्रयोगस्येति न काचिदनुपपत्तिरिति । मयूरीकुक्कुटाविमार्वाति । प्रकृतानुपयुक्तमप्येतत्प्रसङ्गादुक्तम् । तच्चचेति । पिप्पल्यर्धम् । सा चेति । अर्धपिप्पली । तत्पुरुषविशेषणमुदाहरति—अर्धपिप्पल्यौ ते इति । यद्यपि स्त्रीनपुंसकसाधारणतः 'ते' इति प्रयोगः, तथापि 'तच्च तच्च सा च अर्धपिप्पल्यस्ताः' इत्याद्युदाहरणमूढम् । ग्राम्य । ग्रामे भवा ग्राम्याः । 'ग्रामाद्यखनौ' इति यः । लिङ्गद्वयेऽपि 'गावः' इति रूपस्य समानत्वात् स्त्रीलिङ्गशेषस्य फल-

पशुग्रहणं किम् ब्राह्मणा इम । सङ्क्षेपे किम् । एतौ गावौ । अत्रुशेपे किम् ।
वत्सा इमे । 'अनेकशफेष्विति वाच्यम्' (वा ८०५) । अथा इमे । इह सर्व-
मैकशेपे कृतेऽनेकमुबन्ताभावाद् द्वन्द्वा न । तेन शिरसी शिरासि इत्यादौ समासस्ये-
त्यन्तोदात्त प्राप्यङ्गत्वादिकवद्भावश्च न । पयानो पयान इत्यादौ समासान्ता न ।
इत्येकशेपप्रकरणम् ।

— ० —

कोऽपि रूपभेद इत्यत आह—इमा इति । अनुप्रयोगे रूपभेद फलमिति भावः ।
'त्यदादिन शेपे' इति न भवति, 'गाव इमा' इति भाष्यप्रयोगादित्याह । स्त्रव इमे
इति । स्त्रव कृष्णास्यो भृग । अग्राम्यपशुत्वान् स्त्री शिष्यते । किन्तु 'पुमान् स्त्रिया' इत्येक-
शेपः । ततश्चानुप्रयोगे इमे इति पुलिङ्गत्वमेव । ब्राह्मणा इमे इति । ब्राह्मणो च ब्राह्मणा-
श्चेति विग्रहः अत्रुत्वाच्च स्त्री शिष्यते । किन्तु 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेपः । अन्यथा ब्राह्मण्य
इमा इति स्यात् । एतौ गावाविति । स्त्रीलिङ्गपुलिङ्गयोः महाक्नौ अमंघत्वाच्च स्त्री
शिष्यते । सघदाया हि बहूना ममुदाये वर्तते, अन्यथा एकशेपस्यानेकविषयत्वादेवानकपरिग्रह
सिद्धे किं तेनानि भावः । स्त्रीशेपे तु एते इति अनुप्रयोगे रूप स्यात् । वत्सा इमे इति ।
वत्साश्च वत्साश्च इति विग्रहः । तरुणत्वान् स्त्री शिष्यते । अन्यथा वत्सा इमा इत्यनुप्रयोगः
स्यात् । अनेकशफेष्विति वाच्यम् । वार्तिकमिदम् एकशफा अथादयः, तेषां महाक्नौ
ग्राम्यपश्विति न भवति । अथा इमे इति । एकशफत्वाच्च स्त्री शिष्यते । ततश्च
नुप्रयोगे पुलिङ्गत्वमिति भावः । ननु 'सरूपाणाम्' इति मूत्रे 'निष्ययुतत्रंस्वोर्नन्प्रद्वन्द्वे'
इत्यत द्वन्द्वग्रहणानुवृत्त्या द्वन्द्वे एकशेप इति भाष्यान् कृते द्वन्द्वे एकशेप स्यामइत्यत
आह—इहेति । इहोदाहृतेषु एनशेपविषयेषु सर्वत्र प्रसक्त द्वन्द्वमनवकाशवादेकशेपा
भावते । कृते त्वेकशेपेऽनेकभावाद् द्वन्द्ववा नत्यर्थः । द्वन्द्वममामे एकशेप इति भाष्य
तु द्वन्द्वे प्रसक्ते सहविवक्षायामकशेप इति व्याख्येयम् । ननु कृत एव द्वन्द्वे एकशेपो
भवतु, का हानिरित्यर्थः आह—तेनेति । द्वन्द्वान् प्रागेवैकशेपाश्रयणेन-पर्यः । कृत
द्वन्द्व एव एकशेपाम्बुपगमे शिरसी इति दिक्चन शिरासीति वदुवचन च समासस्येत्यन्तो-

माह—इमा इति । एत च 'इमे च इमाश्च इमा' इति स्त्रीलिङ्गशेपः एव भवति,
न त्वत्र 'त्यदादिन शेपे पुनपुसक्तो लिङ्गवचनानि' इति पुलिङ्गशेपः । 'गाव इमा'
इति भाष्यादाहरणादित्येके । अये तु ग्राम्यपशुमङ्गविषयत्वाविशेषाद् 'गाव इनिवत्
'इमा' इति च स्त्रीलिङ्गशेपः एव स्यादिति नास्ति शङ्कावकाश इत्याह । एतौ गावा-
विति । एकशेपस्यानेकविषयत्वादेवानकपरिग्रहः सिद्धे मङ्गग्रहणमामम्याद्विहूना ममुदायो
ऽत्र गृह्यत इति भावः । एकशेपे कृत इति । विभक्त्युत्पत्त्यनपगत्वान्तरङ्गत्वा-
दिनि भावः । नन्व एकविषयमदाद् 'द्वन्द्ववागवाद् एकशेपः' इत्युदघातः कथं प्रवर्तन इति
चेत्—अत्राहुः—यद्येकशेपा न स्यात्, तर्हि विभक्त्यानुपगमानाया द्वन्द्वः स्यात्,
कृते त्वेकशेपे न न भवतीति तार्किका प्राप्तिमदाद्यापवाद-दघात इति । द्वन्द्वो नेति ।
एतेन 'द्वन्द्वद्वन्द्वानामकशेपः' इति भ्रमा निरस्य । न च तयैवानु, फरे विशेष-

अथ सर्वसमासशेषप्रकरणम् । २२ ।

कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । परार्थाभिधानं

दातुः स्यात्, प्राप्यङ्गत्वात् 'द्वन्द्वश्च प्राणि' इत्यादिना 'एकवद्भावश्च स्यादित्यर्थः ।
आदिना शिरोभ्यां शिरोभिरित्यादि संग्रहः । पन्थानाविति । द्वन्द्वे कृते एकशेषा-
भ्युपगमे पन्थानौ, पन्थानः, पथिभ्याम् पथिभिः इत्यादौ 'ऋक्पूः' इत्यप्रत्ययः समासान्तः
स्यादिति भावः । नचात्र 'इतोऽस्सर्वनाम' इति सर्वनामस्थाने परेऽकारविधानाल्लिङ्गात्
समासान्तः सुपरिहरः । 'इतोऽत्' इत्युक्तेऽपि सावित्यनुवर्त्यं पन्था इति सिद्धेरिति वाच्यम्,
'पथो विभापा' इति समासान्ताभावे अपन्थानावित्यादौ 'इतोऽत्' इति सूत्रस्य सावकाशत्वात् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

वालमनोरमायाम् एकशेषप्रकरणं समाप्तम् ।

—०००—

अथ प्रसङ्गात् सर्वसमासोपयुक्तं प्रकीर्णकं प्रकरणमारभते—कृत्तद्धितेति ।
कृन्ताः तद्धितघटिताः समासा एकशेषाः सनादिप्रत्ययान्तधातवश्चेति वृत्तयः पञ्च-
विधा इत्यर्थः । वृत्तिसामान्यलक्षणमाह—परार्थाभिधानं वृत्तिरिति । 'समर्थः
पदविधिः' इति सूत्रे भाष्ये स्थितमेतत् । अभिधानमिति करणे ल्युट् । सामान्ये
तपुंसकम् । विग्रहवाक्यावयवपदार्थेभ्यः परः अन्यः योज्यं विशिष्टैकार्थः तत्प्रति-
पादिका वृत्तिरित्यर्थः । प्रक्रियादशायां प्रत्येकमर्थवत्त्वेन प्रथमविगृहीतानां पदानां
समुदायशक्त्या विशिष्टैकार्थप्रतिपादिका वृत्तिरिति यावत् । समुदायशक्तिश्च 'समर्थः
पदविधिः' इति परिभाषया लभ्या । तत्र समासतद्धितयोः पदविधित्वं । स्पष्टमेव,
'मुष्मुषा' इत्यनुवर्त्यं समासविधानात्, सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेः वक्ष्यमाणत्वात् । कृतमपि
केषांचित् 'कर्मण्यण्' इति उपपदनिमित्तकानां पदविधित्वमस्त्येव । 'सुप आत्मनः
व्यच्' इत्यादीनामपि पदविधित्वमस्त्येव । एकशेषविधावपि द्वन्द्व इत्यनुवृत्तेः द्वन्द्वः

भावादिति वाच्यमित्याह—तेनेति । पन्थानाविति । नचात्र 'इतोऽस्सर्व-
नामस्थाने' इति लिङ्गात्समासान्तः सुपरिहरः, 'इतोऽत्' इत्युक्तेऽपि 'सौ' इत्यनुवृत्त्या ;
'पन्थाः' इतिसिद्धेरिति वाच्यम् । 'पथो विभापा' इति समासान्ताभावे 'अपन्थानौ'
इत्यादौ 'इतोऽत्' इति सूत्रस्य सावकाशत्वात् ।

इति तत्त्वबोधिनीयाम् एकशेष प्रकरणम् ।

—०००—

प्रसंगादाह—कृत्तद्धितेत्यादि । पञ्च वृत्तय इति । पञ्चानां 'वृत्तिः' इति पूर्वा-
चार्याणां संज्ञा इहाप्याश्रीयत इति भावः । तल्लक्षणमाह—परार्थेति । प्रत्ययान्तभविनापर-
पदार्थान्तभविन वा यो विशिष्टोऽर्थः स परार्थः स चाभिधीयते येन तत्परार्था-

वति । वृत्त्यर्थविनाशक वाक्य विग्रहः । स द्विविधः । लौकिकाण्यौक्तिकस्य । परिनिष्ठितत्वात्माधुनौक्तिक । प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः । यथा राज्ञः पुरुषः, राजन् अस् पुरुषः सु इति । अविग्रहो नित्यसमासः, अस्वपदविग्रहो वा । समासश्चतुर्विधः इति तु प्रायोवादः । अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिवन्द्ववाधिवार-
बहिर्भूतानामपि 'सह सुभा' (सू ६४९) इति समासविधानात् । पूर्वपदार्थ-
प्रधानाऽव्ययीभावाः, उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः, अयपदार्थप्रधाना बहुव्रीहिः,
उभयपदार्थप्रधाना द्वन्द्वः, इत्यपि प्राचा वादः प्रायोजिप्रायः । सूपप्रतीतिः
उन्मत्तगङ्गम् इत्याद्यव्ययीभावः अतिमात्रादौ तत्पुरुषे, दिवना इत्यादिबहुव्रीहौ,

विषये तद्विधानाद् एकार्थीभावाऽव्ययव इति मन्त्रपादौ विस्तरः । वृत्त्यर्थविनाशकमिति ।
यद्यपि वृत्तावत्र सन्तुदायशक्त्या विशिष्टैकाग्रप्रतिपादकता, ननु वाक्ये इति समर्थसूत्रे भाव्ये
प्रपञ्चनम् । तथापि समामन्तित्याग्यविभक्त्यतपदानां पृथक्प्रयुज्यमानानां सन्तुहा विग्रह-
वाक्यमिति बाध्यम् । परिनिष्ठितत्वादिति । व्याकरणसंस्कृतत्वादित्यर्थः । प्रयोगानर्ह-
इति । व्याकरणसंस्कृतत्वाभावादित्यर्थः । यद्येयुदाहरणप्रदर्शनं । राज्ञः पुरुषः इति । लौकिक-
विग्रहवाक्यमिति शेषः । राजन् अस् पुरुषः सु इति । अलौकिकविग्रहवाक्यमिति शेषः ।
अविग्रहो नित्यसमासः इति । लौकिकविग्रहवाक्यरहित इत्यर्थः । समासस्य नित्यत्वादिति
भावः । अस्वपदेति । समस्यमानपदसमानार्थकपदान्तरकृतविग्रहो वा नित्यसमास-
इत्यर्थः । सजाविषयममाम तु वाच्यतः सतानवगमेऽपि वृत्तिषट्कपदनापनाय
समस्यमानपदार्थवाचकवाक्यप्रयोगा भवत्येव । तत्र समाननिष्ठत्वादस्मिन् वाक्यस्य
वतिसमनार्थकत्वाभावाद् गौण इत्याहुः । चतुर्विधः इति । अव्ययीभावः, तत्पुरुषः,
बहुव्रीहिः, द्वन्द्वश्चैति चतुर्विध इत्यर्थः । प्रायोवादः इति । प्रायस् इत्यव्यय-
वाहृत्ये । वाहृत्याभिप्रायकश्च तस्य चानुविध्यप्रवाद इत्यर्थः । कुत दयत आह—
अव्ययीभावेति । बहिर्भूतानामपीति । ममानानामिति शेषः । प्रायोऽभि-
प्रायः इति । वाहृत्यन्तर्पर्यन्त इत्यर्थः । सूपप्रतीतिः । इह द्वन्द्वः चेत्यनन्तर-
श्रुतमभावादिति पदम् अव्ययीभाव इत्यनन्तरः, तत्पुरुषे इत्यनन्तरः, बहुव्रीहवित्यनन्तर-
चान्वतिः । सूपप्रतीत्यव्ययीभावः उत्तरपदार्थप्रधानतया, उन्मत्तगङ्ग देशः, लोहितगङ्ग-
देशः, इत्यव्ययीभावव्यपदार्थप्रधानतया पूर्वपदार्थप्राधान्याभावादित्यर्थः । अतिमात्रादौ
तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्रधानतया उत्तरपदार्थप्राधान्याभावादित्यर्थः । द्विधा इति बहुव्रीहौ
उभयपदार्थप्रधानतयाऽव्ययीभावप्राधान्याभावादित्यर्थः । इत्यादिमित्यादिद्वन्द्वः समाहार-

भिधानम् । अह एव निरन्तः वृत्तिर्न भवति । तत्रैकार्थीभावात्तन्म्युपगमात् । अथवा
'मृदु पचति' इत्यादौ च मृदुत्वान्वया न स्यान् 'सविशेषणानां वृत्तिर्न भवति, वृत्तस्य
च विशेषणवागा न' इत्यम्युपगमादित्येके । समर्थसूत्रे कैयटस्त्वाह—'परस्य शब्दस्य
यत्पर्यन्तस्याभिधानं गन्धान्तरं यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः । यथा राजपुरुष इत्यत्र
राजशब्देन वाक्यावस्थायामनुक्त पुरुषार्थोऽभिधायते' इति । अविग्रहः इति ।
लौकिकविग्रहरहित इत्यर्थः । अस्वपदेति । समस्यमानयानत्वादयदिति इत्यर्थः ।

दन्तोष्ठम् इत्यादिद्वन्द्वे चाभावात् । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः । तद्विशेषो द्विगुः । अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीहोरेव । तत्पुरुषस्य क्वचिदेवेत्युक्तम् । किं च ।

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा ।

सुवन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥

सुपां सुपा, राजपुरुषः । तिङा, पर्यभूषयत् । नाम्ना, कुम्भकारः । धातुना, कटप्रूः, अजस्रम् । तिङां, तिङा, पिवतखादता । खादतमोदता । तिङां सुपा ।

स्यैव प्रधानतया उभयपदार्थप्राधान्याभावादित्यर्थः । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारय इति । 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः' इत्युक्तेरिति भावः । तद्विशेषो द्विगुरिति । कर्मधारयविशेष इत्यर्थः । 'संख्यापूर्वो द्विगुः' इत्यादिरिति भावः । अनेकपदत्वमिति । द्वित्रिचतुरादिपदकत्वमित्यर्थः । 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिगतस्यानेकग्रहणस्य द्वन्द्वविधायन्यनुवृत्तेरिति भावः । क्वचिदेवेति । द्वयहजात इत्यादावित्यर्थः । इत्युक्तमिति । भाष्यादाविति शेषः । किंचेति । अव्ययमिदं विशेषान्तरप्रदर्शने । सुपां सुपेति । सुवन्तानां सुवन्तेन तिङन्तेन प्रातिपदिकेन धातुना च समासः । अथेति पूर्ववाक्य-व्यवच्छेदे । तिङामिति । तिङन्तानां तिङन्तेन सुवन्तेन च समास इत्येवं षड्विधः समासो ज्ञेय इत्यर्थः । सुपेति । सुपेत्यस्योदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । राजपुरुष इति । राज इत्यस्य पष्ठयन्तस्य पुरुष इति सुवन्तेन समासः । तिङेति । सुपां तिङेत्यस्योदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । पर्यभूषयदिति । 'सह सुपा' इत्यत्र सहेति योगविभागात् परीति सुवन्तस्य तिङन्तेन समासः नाम्नेति । सुपां प्रातिपदिकेन समास उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । कुम्भकार इति । 'उपपदमतिङ्' इति कुम्भस्येति पष्ठयन्तस्य कारेति प्रातिपदिकेन समासः, 'गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः इत्युक्तेरिति भावः । धातुनेति सुपां धातुना समासे उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । कटप्रूरिति । 'क्विप्क्वचिप्रच्छयायतस्तुकट-प्रजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च' इति वार्तिकेन 'प्रु गतौ' इति धातुना समासो निपातितः ननु तिङन्तेनोपपदसमास इति भ्रमितव्यम्, क्विप्क्वचाविह सप्तमीनिर्देशाभावेन उपपदत्वाभावात् । अथ सुपां धातुनोदाहरणान्तरमाह—अजस्रमिति । 'नमिकम्पिस्म्यजसकमिहिंस-दीपो रः' इति सूत्रे रप्रत्ययविधौ जसधातुना सह नञ्समासो निपातितः । तिङां तिङेति । समासे उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । पिवतखादतेति । भयूरव्यंसका-दित्वात् तिङन्तस्य तिङन्तेन समासः । तिङां सुपेति । समासे उदाहरणं वक्ष्यत

द्वन्द्वबहुव्रीहोरेवेति । अनेकग्रहणतदनुवृत्तिभ्यां तद्विधानाद्बहुपदसमासत्वं तयोरेव संभवतीति भावः । क्वचिदेवेति । द्वयहजात इत्यादौ । नाम्नेति । प्रातिपदिकेनेत्यर्थः । कुम्भकार इति । अत्र हि सुबुत्पत्तेः प्रागेवोपपदसमासः । कटप्रूः । अजस्र-मिति । 'क्विप्क्वचिप्रच्छि—' इति वार्तिके 'नमिकम्पि—' इति सूत्रे च 'कटप्रूः'

कृन्त विचक्षणोति यस्या क्रियाया मा कृन्विचक्षणा । एहीडादयोज्यपदार्थे ई
मयुरव्यसकादौ पाठात्ममास ।

इति सर्वसमासशेषप्रकरणम् ।

अथ सर्वसमासान्तप्रकरणम् । २३ ।

१.४० ऋक्पूरब्धू पथामानक्षे । (५—४—७४) अ अनक्षे इति च्छेद ।
ऋगाग्रन्मय ममामस्य अप्रत्ययान्तावयव स्यात्, अक्षे या धूर्स्तदन्तस्य तु न ।
इत्यर्थः । कृन्तविचक्षणेति । ह विचक्षण कृन्त लिङ्घीत्यर्थः । इह तिङन्तस्य मुबन्तेन
समाम वधमित्यन आह एहीडादय इति । अत्र सुपा तिङेत्यननैव तिङा मुबन्तेने यस्यापि
ग्रहणान् समामस्य पङ्क्तिवत्त्व चिन्त्यम् । पञ्चविधत्वमव युक्तम् उभयत्रापि सुप्तिङ्घटितत्वा-
विशेषादियाद् । अन्ये तु सुपा तिङेत्यनेन मुबन्तपूर्वपदकतिङन्तात्तरपदकसमासस्य
ग्रहणम् । तिङा मुबन्तेनेत्यनन तु तिङन्तपूर्वपदकमुबन्तात्तरपदकसमामस्य
ग्रहणमित्याहुः ।

इति श्रीत्रामुदेवदीनितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया

बालमनारमाया सर्वसमासशेषप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ सर्वसमाससाधारणसमासान्ता निरूप्यन्ते—ऋक्पूरब्धूः । छेद इति ।
मूत्रे अ इति लुप्तप्रथमान्तनिर्देश इति भावः । समामान्ता इत्यधिकृतम् । ऋगादिभि
समासा विशेष्यते । तदन्तत्रिभिः । तदाह—ऋगाद्यन्तस्येति । ऋक्, पुर, अ,
धुर्, पथिन् एतदन्तस्येत्यर्थः । अप्रत्यय इति । अकारामकप्रत्यय इत्यर्थः ।
अक्षे या धूरिति । अक्षसवन्निनी या धूरित्यर्थः मूत्रे सवन्निनोऽधिकरणत्व-
विवक्षया अनक्षे इति मत्तमी । अनने इति च धूर्शब्देनैव भव्यते, अयैरमंभवादिति
'अनसम्' इति निपातनादानुना ममाम । पिबतस्यादतेति । 'आख्यातमाख्यानेन—' इति
मयुरव्यसकादौ पाठात्ममास ।

इति तत्त्ववाचिन्या सर्वसमासशेषप्रकरणम् ।

ऋक्पूरब्धूः । 'अ' इति लुप्तप्रथमैकवचनान्त, 'समासान्ता' इति त्वसिक्तियत
तदाह—समासस्याप्रत्ययोऽन्तावयव इति । 'अनने' इत्येतन् सामान्यन
युनमपि धुरैव सवन्त्ये नामध्यान्त, नान्येरित्याशयेन व्याचष्टे—अक्षे या धूरिति ।
तदन्तमय तु नेति । मूत्रे मंभन्निनाऽधिकरणविवक्षया मत्तमी । तेन अन-
सवन्त्येनो मास्मन्तदन्तस्य नेत्यर्थः । यद्यत्र 'अक्षे पूर्वपदे न' इति व्याख्यायेन, तर्हि
'हृदपूरुषा' इत्यत्र निषेधा न स्यात् । यदि तु 'अक्षे ममासाये न' इति व्याख्यायेन,
तदा 'अनधू' इत्यत्र न स्यात् । तस्मादुभयसंग्रहार्थमुक्तव्याख्यानमेव ज्याय ।

अर्धर्चः । अनृचवह्वृचावध्येतयेव । नेह अनृक्साम । वह्वृक्सूक्तम् । विष्णोः
पूर्विष्णुपुरम् । क्लीबत्वं लोकात् । विमलापं सरः । ९४१ द्रव्यन्तरुपसर्गेभ्यो-
ऽप ईत् । (६—३—९७) अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम् । पष्ठथ्ये
प्रथमा । एभ्योऽपस्य ईत्स्यात् । द्वयोर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरीपम् ।
प्रतीपम् । समीपम् । 'समापो देवयजन' मिति तु समा आपो यस्मिन्निति बोध्यम् ।

भावः । अर्धर्च इति । ऋचोऽर्धमिति विग्रहः । 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः । अकारः
समासान्तः । 'अर्धर्चाः पुंसि च' इति पुंस्त्वम् । अनृचवह्वृचावध्येतयेवेति । अविद्या-
मानाः ऋचः यस्येति विग्रहः । अनृचः कैवल्यजुरध्येता । वहवः ऋचः यस्येति वह्वृचः
ऋक्छाखी इत्युदाहरणम् । अध्येतयेवेति नियमस्य प्रयोजनमाह—नेहेति । अनृक्सामेति ।
अविद्यामानाः ऋचः यस्मिन्निति विग्रहः । ऋच्यनव्यूढं प्रजापतेर्हृदयं साम । वह्वृक्सू-
क्तमिति । वहवः ऋचः यस्मिन्निति विग्रहः । मय पूरशब्दान्तस्योदाहरति—विष्णो-
रिति । ननु पूरशब्दस्य स्त्रीत्वात् 'परवलिङ्गम्' इति विष्णुपुरशब्दस्य स्त्रीत्वं युक्तमित्यत
आह—क्लीबत्वं लोकादिति । अथाप्शब्दान्तस्योदाहरति—विमलापं सर इति ।
विमलाः आपः यस्मिन्निति विग्रहः । द्वयन्तरुप । कृतसमासान्तस्येति । अकारप्रत्ययान्त-
स्येत्यर्थः । एभ्य इति । द्वि अन्तर् उपसर्ग एतेभ्य इत्यर्थः । अपस्येति । अकारप्रत्यय-
यान्तस्याप्शब्दस्येत्यर्थः । ईत्स्यादिति । 'आदेः परस्य' इति परिभाषया आदेरकारस्येत्यर्थः ।
द्रव्योर्गता इति । द्रव्योः पार्श्वयोर्गता आपो यस्मिन्निति विग्रहः । व्यधिकरणपदो
बहुव्रीहिः । अकारप्रत्ययः, इत्त्वं, सवर्णदीर्घश्च । अन्तरीपमिति । अन्तर्गता
आपो यस्मिन्निति विग्रहः । प्रतीपमिति । प्रतिकूला आपो यस्मिन्निति विग्रहः ।
उपसर्गात् परत्वाद् ईत्त्वम् । समीपमिति । संगता आपो यस्मिन्निति विग्रहः ।
उपसर्गात् परस्योदाहरणान्तरमिदम् । समापो देवयजनमिति । श्रुतिरेषा ।
अत्र उपर्गात् परत्वाभावाद् ईत्त्वं नेति भावः । देवा इज्यन्ते अस्मिन्निति देवय-
जनं यज्ञभूमिः । समाप इति पुंस्त्वं छान्दसम् । भाष्ये तु समाप ईत्त्वं नेत्युक्त्वा
समापं नाम देवयजनमित्युदाहृतम् । तत्र समापशब्दो देवयजनविशेषवाच्येव विव-
क्षितः, 'समीपसमृद्धि' इति निर्देशात्, समीपमिति भाष्ये उदाहरणाच्च । स्वचित्ति ।

अर्धर्च इति । 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः 'अर्धर्चाः पुंसि च' इति पुंस्त्वम् ।
अनृगित्यादि । अनुक्तसमासान्तत्वात् 'शेषद्विभाषा' इति कप्प्रत्यये 'अनृक्कम्' 'वह्वृ-
क्कम्' इत्यापि बोध्यम् । विष्णुपुरमिति । यद्यपि पुरशब्देन समासेऽप्येतत्सिध्यति,
तथापि 'विष्णुपूः' इत्यनिष्टवारणाय सूत्रे पूर्ग्रहणम् । कृतसमासान्तस्येति । 'येन
विधिः—' इति सूत्रे 'आपस्तिष्ठन्ति स्वापस्तिष्ठन्ति' इति भाष्यादिति भावः । अन्तरीप-
मित्यादि । 'अन्तर्गताः' प्रतिकूला संगताश्चापोऽस्मिन्निति विग्रहः । उपसर्गग्रहणं
प्रादेरुपलक्षणार्थम् । समाप इति । अनुपसर्गत्वान्त्वमिति भावः । भाष्ये तु 'समाप
ईत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्यः' इत्युक्तम् । स च देवयजनरूपविशेषार्थपरः 'समीपसमृद्धि—'
इति निर्देशात्, 'समीपम्' इति भाष्योदाहरणाच्चेति ज्ञेयम् । देवयजनमिति ।

कृतसमामान्तग्रहणान्तेह स्वप् स्वी । 'अपणन्ताद्वा' (वा ५०४५) । प्रेपम् । परे
पम् । प्रापम् । परापम् । ९४२ ऊदनोर्देशे । (६-३-९८) अनोः परस्यापस्य
ऊत्स्याद्देशे । अनूपा देश । राजधुरा । अक्षे तु अक्षप् । दृढधूरक्ष । मखिय,
रम्यपथो देश । ९४३ अचप्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः । (५-४-७५) एतत्पूर्वा-
त्सामलोमान्तान्ममामादृच्छ्यात् । प्रतिमामम् । अनुमामम् । अवमामम् । प्रति-

शान्ता आपो यस्त्वेति विग्रहः । 'न पूजनात्' इति समासान्तनिषेधः । अकृत-समानान्त-
दोत्त्वं न । स्वपि इति । प्रथमादिवचनमिदम् । अवर्णान्ताद्देवेति । अवर्णान्तादुपमर्गात्
परस्यापस्य ईत्त्वं वा वक्तव्यमित्यर्थः । प्रेपम्, प्रापमिति । प्रगता आपो यस्त्वेति विग्रहः ।
परेपम्, परापमिति । परगता आपो यस्त्वेति विग्रहः । ऊदनोर्देशे । ईत्त्वस्यापवादः ।
'ऊत्स्यादिति । 'आदे परस्य' इति ज्ञेयम् । अनुपौ देश इति । अनुकूला आपो
यस्मिन्निति विग्रहः । अप्रत्ययः, ऊत्त्वं सवर्णदीर्घश्च । अनूप इत्यन ऊपोऽग्रहणार्थं दीर्घो-
च्चारणमिति भाष्यम् । बहुवृचास्तु अनूपो गोमान् गोभिरित्यत्र नावगृह्णन्ति । नदेवम
'श्रक्', इति सूत्रगत अप्प्रत्ययः प्रपञ्चितः । अय धूर्शब्दान्तस्योदाहरति—राजधुरेति ।
राजो धूरिति विग्रहः । धूर्शब्दो राज्ञे लाक्षणिकः । अकारप्रत्ययः । 'पाव-
ल्लिङ्गम्' इति स्त्रोत्वम् । टाप् । अक्षेति । अक्षसंबन्धिनो या धृस्तन्ताद्
अकारप्रत्ययो न । अक्षधूरिति । अक्षः नाम रथावयवदण्डविशेषः, यदग्रयो-
श्चक्रे आमग्रेने तस्मान्नस्माग्रं धू' अनेन 'अक्षे समासायं धुरो नाकारप्रत्ययः' इति
व्याख्यानेऽयं निषेधो न स्यादिति सूचितम् । दृढधूरक्ष इति । दृढा धूर्यस्त्वेति
विग्रहः । एतेनाक्षे पूर्वपदे धुरो नाकारप्रत्यय इति व्याख्याने अत्र निषेधो न स्यादिति
सूचिनम् । तदेवम् 'श्रक्', इति सूत्रे धूर्शब्दः प्रपञ्चितः । अय पथिनादस्योदा-
हरति—ससिपथाविति । सखा च पन्थास्त्वेति द्वन्द्वः । अनाप्रत्ययः । 'नन्मदिते'
इति टिलापः । मखिय इति पाठे तु सख्युः इति तन्पुरुषः । रम्यपथ इति ।
रम्य पन्था यस्त्वेति विग्रहः । अचप्रत्यन्वव । एतत्पूर्वादिति । प्रति अच्,
अव एतत्पूर्वादित्यर्थः । प्रतिसाममिति । प्रतिगणं सामेति विग्रहः । अच्,
'नन्मदिते' इति टिलोपः । अनुसाममिति । अनुगणं सामेति विग्रहः । अच्,
टिलोपः । अवसाममिति । अवकृष्ट सामेति विग्रहः । अच्, टिलापः ।
प्रतिश्रोममिति । प्रतिगणं सामेति विग्रहः । अनुलोमममिति । अनुगणं
देवा इज्यन्ते अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या यरामूनि । स्पष्टमिति । 'न पूजनात्' इति ममा-
सान्ताभावः । अवर्णान्ताद्देवेति । 'द्व्यन्तर—' इति सूत्रे 'ईत्वमनवर्णान्' इति
वक्तव्यम् । इह माहृत 'प्रां पराम्' इति भाष्योक्तेः, 'गतिश्च' इति सूत्रे 'प्रेपं
परेम्' इति भाष्योक्तेऽप्येति भावः । ऊदनोः । दीर्घोच्चारणं वचिच्छावायामव-
ग्रहणम् । बहुवृचास्तु 'अनूपो गोमान् गोभिः' इत्यानूनशब्दं नावगृह्णन्ति । अनूप
इति । अनुगता आनोऽस्मिन्नित्यनूपो देशः । 'जलप्रायमनूपं स्यात्' इत्यमरः ।
प्रतिसाममिति । अवयवीभावः प्रादिसमानो बहुव्रीहिर्वा । एवमनुमापादान्पुनश्च ।

लामम् । अनुलामम् । अवलामम् । 'कृष्णोदकाण्डसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते' (वा ५०४६) कृष्णभूमः । उदगभूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमः प्रासादः । 'संख्याया नदीगोदावरीभ्यां च' (वा ५०४७) । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । अच् इति योगविभागद्वयत्रापि । पञ्चनाभः । ६४४ अक्ष्णोऽदर्शनात् । (५—४—७६) अचक्षुःपर्यायादक्ष्णोऽस्त्यात्समामान्तः । गवामक्षीव गवाक्षः । ६४५ अचतुर-विचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनङ्हुहक्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्टीवपदष्टीव-नक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुपायुपद्व्यायुषत्र्यायुपग्यजुपजा-तोक्षमहोक्षपृष्ठोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः । (५—४—७७) एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते । आद्याल्लयो बहुव्रीहयः । अविद्यमानानि चत्वारि यस्य अचतुरः । विचतुरः । सुचतुरः । 'त्र्युपाभ्यां चतुरोऽजिष्यते' (वा ३३५१) ।

लोमेति विग्रहः । अवलाममिति । अवगतं लोमेति विग्रहः । सर्वत्राच्, टिलोपः । कृष्णोदगिति । नेदं वार्तिकम् । कित्वचप्रत्ययेत्यत्र अजिति योगविभागमूलाम्भियुक्तोक्तिरेषा । कृष्णेति । कृष्णा भूमिः यस्य, उदीची भूमिः यस्य, पाण्डुः भूमिः यस्य, द्वे भूमी यस्य, तिलो भूमयः यस्येति च विग्रहः । प्रासादः सर्वत्र विशेष्यः । संख्याया इति । इदमप्य-जिति योगविभागमूलकमेव । संख्यायाः परोयो नदीशब्दः गोदावरीशब्दश्च ताभ्याम-जिष्येत इत्यर्थः । पञ्चनदमिति । पञ्चानां नदीनां समाहार इति विग्रहः । सप्तगोदावर-मिति । सप्तानां गोदावरीणां समाहार इति विग्रहः । 'नदीगिश्च' इत्यव्ययीभावः । अचि 'यस्येति च' इति लोपः । 'नाव्ययीभावात्' इत्यम् । अत्यत्रापीति । अजिति शेषः । पञ्चनाभ इति । पञ्च नामौ यस्येति विग्रहः । वस्तुतस्तु योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनात् पृथोदरादित्वमेवोचितम् । अक्ष्णोऽदर्शनात् । अदर्शनाविति च्छेदः । दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं चक्षुः । करणे ल्युट् । अचक्षुर्वाचिन इति फलितम् । तदाह—अचक्षुःपर्याया-दिति । गवामक्षीवेति । अक्षिशब्दस्तत्सदृशे लाक्षणिक इति सूचयितुमिवशब्दः प्रयुज्यते । मुख्यवृत्त्या चक्षुर्वाचिकत्वाभावादच् । पुंस्त्वं लोकात् । अचतुर । आद्याल्लयो बहुव्रीहय इति । बहुव्रीहय एवेत्यर्थः । भाष्यवाक्यमिदम् । अचतुर इति । 'नमोऽस्त्ययानाम्' इति विद्यमानपदलोपः । विचतुर इति । विगतानि चत्वारि यस्येति विग्रहः । सुचतुर इति । सु शोभनानि चत्वारि यस्येति विग्रहः । 'न पूजनात्' इति निषेवो वाच्यते । त्र्युपाभ्यामिति । वार्तिकमिदम् ।

कृष्णोदगिति । 'अच्' इति योगविभागेन गतार्थमिदम् । एवमुत्तरवार्तिकमपि । कृष्णभूम इत्यादयो बहुव्रीहयः । पञ्चनाभ इति । 'पञ्च' नाभावस्य' इति विग्रहः । 'गङ्वादिवात्सप्तम्यन्तस्य परनिपातः । 'पञ्चाकारा नाभिरस्य' इति वा । एवमूर्णनामो-ऽपि ज्ञेयः । तत्र तु 'द्वयापोः संज्ञाछन्दसोः' इति ह्रस्वां विरोधः । अक्ष्णो । दृश्यते-ऽनेनेति दर्शनं चक्षुः, तदवाचिनोऽक्षिशब्दस्य पयुंदासादमुत्थस्य ग्रहणमित्याशयेनाह— अचक्षुःपर्यायादिति । गवान् इति । गावः किरणाः । अक्षिशब्दो रन्ध्रवाची, पक्षीसमाम् । अचतुर । निपात्यन्त इति । निपातनफलं तु समासविरोपनियमः,

त्रिचतुरा । चतुर्णां समीप उपचतुरा । तत एकादश द्वन्द्वा । स्त्रीपुसौ ।
 धेन्वनडुहौ । ऋक्साम । वाङ्मनम । अग्निषी च भ्रुवौ च अग्निभ्रुवम् ।
 दारश्च गावश्च दारगवम् । ऊरू च अष्टीवन्तौ च ऊर्वाष्टीवम् । निपातनाट्टिलोपः ।
 पश्वीवम् । निपातनात्पादशब्दस्य पद्माव नक्त च दिवा च नक्तन्दिवम् । रात्रौ
 च दिवा च रात्रिन्दिवम् । रात्रेर्मन्तित्व निपात्यते । अहनि च दिवा चार्हादिवम् ।
 वोप्साया द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्यहनीत्यय । सरजसमिति सामत्येऽव्ययीभावः ।

त्रि उप धाम्या परा यथतुल्यं बन्धस्तस्मादजिप्यते । त्रिचतुरा इति । त्रयो वा चत्वारो वेति
 विग्रहः 'सख्ययाव्ययामन्त्र' इति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ सख्येये डच्' इति डच् वाधित्वाऽच् ।
 डचि तु टिलोपः स्यात् । उपचतुरा इति । त्रय पञ्च वेत्यर्थः 'सख्ययाव्यय
 इति बहुव्रीहिः अच् । तत एकादश द्वन्द्वा इति । द्वन्द्वत्वा एवेत्यर्थः ।
 इदमपि भाष्यवाक्यम् । स्त्रीपुसाविति । स्त्री च पुमाश्चेति विग्रहः । अच् । स्त्रीपुसा
 साविति न भवति । धेन्वनडुहाविति । धेनुश्च अनड्वाश्चेति विग्रहः । अच् धेवनड्वा
 हाविति न भवति । समाहारद्वन्द्वं तु 'द्वन्द्वत्वाच्चुदपहान्तात्' इत्येव निश्चयम् । ऋक्सामे
 इति । ऋक्च साम चति विग्रहः अच् टिलापः । ऋक्सामना इति न भवति । वाङ्मनसे
 इति । वाक् च मनश्चेति विग्रहः । अच् वाङ्मनसो इति न भवति । अग्निभ्रुवमिति । अच्
 प्राण्यङ्गत्वादेकवत्त्वम् । अग्निभ्रु इति न भवति । दारगवमिति । समाहारद्वन्द्वत्वाद्
 दारगु इति न भवति । इनरेतरयागद्वन्द्वं तु दारगावः । ऊर्वाष्टीवमिति । प्राण्यङ्गत्वादेक-
 वत्त्वम् । ऊरू सक्थिनौ । अष्टीवन्तौ जानुनौ । 'सक्थि क्लीबे पुमानूरू' इति, 'जानूरुपवाष्टी-
 वदस्त्रियाम्' इति चामरः । मन्त्रद्वित्वान्तत्वाच्च कथं टिलोपः इत्यत आह—निपात
 नाट्टिलोपः इति । पश्वीवमिति । पादौ चाष्टीवन्तौ चेति द्वन्द्वत्वाद् । प्राण्यङ्गत्वा
 देकवत्त्वम् । नन्वभवात् कथमिह पादशब्दस्य पद्माव इत्यत आह—निपातनादिति ।
 नक्तमिति मान्तमव्ययम् । दिवत्याकारान्तमव्ययम् । नक्तदिवनि द्वन्द्वत्वाद् । 'यस्येति च'
 इत्याकारलापः 'अव्ययीभावश्च' इत्यव्ययत्वम्, नपुंसकत्व च । 'नाव्ययीभावात्' इत्यम्भावः ।
 मान्तत्वमिति । रात्रौ च दिवा चेति द्वन्द्वे कृते सुब्लुकि कृत रात्रेर्मन्तित्व निपात्यत
 इत्यर्थः । 'यस्येति च' इति आकारलापः, असम्भावश्च । अर्हादिवमिति । द्वन्द्वे कृते
 सुब्लुकि, लुक् लुप्ते प्रत्ययरूपेण नति प्रत्ययरूपणामावाद् 'रोष्मुपि' इति रत्वम्, अच्, 'यस्येति
 च' इत्याकारलापः, अम्भावश्च । मन्त्रद्वित्वान्तस्य दिवागन्तव्यस्य च एवत्वात् माहित्याभावात्
 कथमिह द्वन्द्वः । अहर्त्यन्तिमदमात्रय द्वन्द्वप्रसक्तत्वापि 'वरूपाणामपि समानायावनानाम्' इत्येक-

टिलापार्त्तिक च तत्र—आद्या इति बहुव्रीहय इति । बहुव्रीहय एवेत्यर्थः ।
 तेन तत्पुरुषे भवत्वारो त्रिचत्वार इत्येव भवतीति भावः । एवमुत्तरत्राप्यवधारण
 सूक्ष्मम् । त्रिचतुरा इति । त्रयश्चत्वारो वेति विग्रहः । 'सख्ययाव्ययामन्त्रा—' इति
 बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ सख्येये' इति डच्वाङ्मादाऽच् । अग्निभ्रुवमिति । प्राण्यङ्ग-
 त्वादेकवत् । ऊरूचाष्टीवन्तौ चेति । 'सक्थि क्लीबे पुमानूरू' इत्यमरः । 'जानु-

बहुव्रीहौ तु सरजः पङ्कजम् । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । तत्पुरुष एव । नेह । निःश्रेयान्पुरुषः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । ततो द्विगुः । द्वायुषम् । त्र्यायुषम् । ततो द्वन्द्वः । ऋग्यजुषम् । ततस्त्रयः कर्मधारयाः । जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । शुनः सप्तीपमुपशुनम् । टिलोपाभावः सम्प्रसारणं च निपात्यते । गोष्ठे श्वा गोष्ठश्च । ९४६ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः । (५-४-७८) अच्यात् । ब्रह्मवर्चसम् ।

शेषो दुर्वार इत्यत आह—वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यत इति । 'नित्यवीप्सयोः' इति वीप्सायां दिवर्वचने कृते एकशेषं बाधित्वा द्वन्द्वान् निपात्यत इत्यर्थः । सरजसमिति । रजोऽन्यपरित्यज्य इत्यस्वपदविग्रहः । रजः धूलिः । साकल्ये सहशब्दस्य रजश्शब्देनाव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे चाकाले' इति सहशब्दस्य सभावः । अच् । अव्ययीभाव इति । भाष्ये तथा वचनाद् अव्ययीभावस्य ग्रहणमिति भावः । सरजः पङ्कजमिति । रजोभिः परागैः सहेति विग्रहे 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सः बहुव्रीहित्वाद् नाच् । निःश्रेयसमिति । कर्मधारयाद् च । तत्पुरुष एवेति । तथा भाष्यादिति भावः । निःश्रेयानिति । निश्चितं श्रेयो यस्मैति बहुव्रीहित्वाभाच् इति भावः । 'ईयसश्च' इति निषेवान्न कप् । पुरुषायुषमिति । षष्ठीसमासाद् अजिति भाष्यम् । ततो द्विगुरिति । भाष्यवाक्यमिदम् । द्वायुषम्, त्र्यायुषमिति । द्वयोरायुषोः समाहार इति त्रयाणामायुषां समाहार इति च विग्रहः । 'तद्धितायै' इति दिवगोरच् । ततो द्वन्द्व इति । भाष्यवाक्यमिदम् । ऋग्यजुषमिति । ऋचश्च यजूंषि च एषां समाहार इति समाहारद्वन्द्वः । ततस्त्रयः कर्मधारया इति । तथा भाष्यादिति भावः । जातोक्ष इति । जातश्चासावुक्षा चेति विग्रहः । अचि सत्युक्तं शब्दे टिलोपः । महोक्ष इति । महंश्चासावुक्षा चेति विग्रहः । 'आत्महतः' इत्यात्वम् । अचि टिलोपः । वृद्धोक्ष इति । वृद्धश्चासावुक्षा चेति विग्रहः । अचि टिलोपः । उपशुनमिति । अव्ययीभावादच्, तथा भाष्यात् । नन्वत्र 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः कुतो न स्यात् । 'अतद्धिते' इति पयुंदासात् 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' इति कथं वा संप्रसारणं न स्यादित्यत आह—टिलोपाभावः संप्रसारणं च निपात्यत इति । गोष्ठश्च इति । सप्तमीसमासादजिति भाष्यम् । अत एव भाष्यात् सप्तमीसमासः । टिलोपः । 'अतद्धिते' इति निषेवान्न संप्रसारणम् । षष्ठीतत्पुरुषे तु गोष्ठश्च । ब्रह्म । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—अच्यादिति । ब्रह्मवर्चसमिति । ब्रह्मणो वर्च

स्वर्वाष्टीवदश्रियाम्' इति च । ऊर्वष्टीवम् । पदष्टीवमिति । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । द्वन्द्वो निपात्यत इति । 'विरूपाणामपि—' इत्येकशेषं बाधित्वेति शेषः । सरजसमिति । 'अव्ययीभावे चाकाले' इति सहस्य सभावः । सरजः पङ्कजमिति । 'सरजसमकरन्दनिर्भरायु' इति माघप्रयोगस्तु चित्त्य इति भावः । निःश्रेयानिति । 'निश्चितं श्रेयो येन' इति विग्रहः । 'निश्रेयस्कः' इति केषांचित्प्रत्युदाहरणमशुद्धम् । 'ईयसश्च' इति कपो निषेवात् गोष्ठे । श्वेति । एतेन 'सप्तमीतत्पुरुष एव' इति नियमो दर्शितः, तेन षष्ठीतत्पुरुषे 'गोष्ठश्च' इत्येव । 'ब्रह्मवर्चसमिति । षष्ठी-

हस्तिवर्चमम् । 'पल्यराजम्या चेति वक्तव्यम्' (वा ३३५२) । पयवचमम् ।
 राजवर्चमम् । ६४७ अवसमन्वेभ्यस्तमस । (५-४-७९) अवतमसम् ।
 मन्मसम् । अवयतीत्ययम्, पचाद्यच्, अघ तमोज्यतममम् । ६४८
 श्वसो वसीय श्रेयस । (५-४-८०) वमुशब्द प्रशस्तवाची, तत ईयमुनि
 वनोय । श्वसगब्द उत्तरपदार्थप्रशसामाशीविषयमाह । मयूरव्यमनादित्वात्मा
 म । श्वोवसीयमम् । श्व श्रेयस ते भूयान् । ९४६ अन्ववतप्ताद्रहस (५-४-८१)
 इति विग्रहः । हस्तिवर्चसमिति । हस्तिना वच इति विग्रहः । पल्यराजभ्यामिति ।
 आत्मा परो या वचश्शब्दः तस्मादपि अजिति वक्तव्यमित्ययम् । पल्यवर्चसमिति । प
 मामम्, तदहति पल्य, मामभाजीत्यय तस्य वच इति विग्रहः । राजवर्चसमिति । राज
 वर्च इति विग्रहः । अपसमन्वेभ्यस्तमस । अव सम् अय एभ्यः परो यस्तमस्तान्म
 म्मादक्ष्यादित्ययम् । अवतमसमिति । अवहीन तम इति विग्रहः । प्रादिसमासः सत
 मसमिति । सतन तम इति विग्रहः । प्रादिममाम् । अन्वयतीत्यन्धमिति । 'अ
 दृष्टयुपवाते' चुरादि, ह्रष्टि प्रतिबज्जातीत्यर्थः । पचाद्यजिति । 'नन्दिप्रहिपचादिभ्या ल्युणि
 न्यच्' इति पचादित्वप्रयुक्तोऽन्वत्यय इत्ययम् । अचि णिर्लपेन्यमिति रूपम् । गाढमित्यर्थः
 फलति । गाढस्यैव तमसा दशनप्रतिबधक्त्वान् । अन्वतमसमिति । वमभारयादच ।
 श्वस । श्वस् इत्यव्ययात् परो या वसीयश्शब्दः श्रेयश्शब्दश्च तस्माद् स्थादित्यर्थः
 वमुशब्दः प्रशस्तवाचीति । 'य कामयेत वसीयान् स्यात् इत्यादौ तथा दाता
 दिति भावः । तत इति । अतिशयेन वमुरिति विग्रहः द्विवचनविमज्ज्योपपदे-
 इतीयमुनि, 'तुरिष्टेयेयम्' इत्यनुबुद्धौ णेरिति टिग्राणे वसीयश्शब्द इत्ययम् । श्वसश्शब्द
 इति । यत्रि श्वश्शब्दः कालविशेषवाची, तथापि प्रवृत्ते शब्दार्थात्स्वभावाद्भुतरप
 र्थभूता प्रशसाम् आशीविषयं द्यातयतीत्यर्थः । आशिषा विषय आशीविषयः, तमिति
 पठोसमाम् । प्रशसाविशेषणम् । विषयश्च दस्य नियतुल्लिङ्गत्वाद् न स्त्रीलिङ्गता ।
 एव च श्वसश्शब्द उत्तरपदार्थगतप्रशस्त्यद्योनेन इति फलितार्थः । ननु हि
 श्वसश्शब्दस्यात्तरपदायगतप्रशस्त्यद्योनेनैव त्वज्भ्युत्तरपदमात्रमाधिकरण्याभावात् कथं विशेषो
 णाममास इत्यत्र आह—मूरेति । तथाचाशीत्वादिप्रयाग एव अभ्य माधुत्वमिष
 मिप्रेत्यानाहरति—श्वोवसीयसमिति । अतिशयेन प्रशस्तमित्ययम् । अन्वयम-
 मिति । अतिशयेन प्रशस्तमिति विग्रहः प्रशस्तशब्दादीयमुन्, प्रशम्यस्य च
 तत्पुरुषः । एव हस्तिवर्चसमपि । पल्येति । 'पत्र माममहति' इति पल्या मामभाजा
 तदीय वर्चः पल्यवर्चमम् । अवतमसमित्यादि । अवहीन मतन च तम इति
 विग्रहः । अन्वयतीति । 'अय दृष्टयुपवाते' चुरादि । अन्वमिति । गाढ
 मित्ययम् । श्वसो । 'वमुशब्दाप्रशस्तवचनादीयमुन्' इत्याकरविच्छेद व्याचक्षणा
 उनेत्या इति ध्वनरति—वमुशब्द इति । वसीय इति । 'य कामयेत वमाणा
 स्याम्' इति श्रौतप्रयागाभ्यानानुकूल इति भावः । श्वसश्शब्द इति । वाक्वाच्यव्ययम्
 प्रवृत्ते स्वयविशेषणम् । शक्तिस्वभावात्तमेवाह—उत्तरपदार्थप्रशसामिति ।

अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् । ९५० प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् । (५-४-८२)
 उरसि प्रति प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । ६५१ अनुगवमायामे ।
 (५-४-८३) एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यानम् । 'यस्य चायामः'
 (सू ६७०) इति समासः । ९५२ द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः । (५-४-८४)
 अच्प्रत्ययष्टिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो
 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः, आद्गुणः, श्रेयस् इति रूपम् । स्वस्शब्दस्तु
 उत्तरपदार्थगतप्रशंसाद्यातकः । 'स्वःश्रेयसं शिवं भद्रम्' इत्यमरः । ते भूयादिति तु
 उभयत्रापि संबध्यते—स्वोवसीयसं ते भूयात्, स्वःश्रेयसं ते भूयादिति । अन्ववतप्ताद्रहसः
 अनु अव तप्त एतेषां समाहारद्वन्द्वः । एभ्यः परो यो रहःशब्दः तस्मादस्यादित्यर्थः ।
 रहः अप्रकाशप्रदेशः । अनुरहसमिति । अनुगतं रह इति विग्रहः अवरहसमिति ।
 अवहीनं रह इति विग्रहः उभयत्र प्रादिसमासः । तप्तरहसमिति । तप्तं रह इति विग्रहः ।
 प्रतेरुरसः । सप्तम्यर्थे द्योतकतया वर्तत इति सप्तमीस्थम् । सप्तम्यर्थे द्योतकात् प्रतेः परो य
 उरश्शब्दः तस्मादच् स्यादित्यर्थः । उरसीति । अनेन यदुच्यते तदेव प्रत्युरसमित्यनेनोच्यत
 इत्यर्थः । सप्तम्यर्थे द्योतकः प्रति । तस्य विभक्त्यर्थे विद्यमानस्य 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना-
 ऽव्ययीभाव इति भावः । अनुगवमायामे । एतदिति । अनुगवमित्येतदित्यर्थः । अनुना
 दीर्घत्वे द्योत्येऽच्प्रत्ययान्तो निपात्यत इत्यर्थः । आयामशब्दो दीर्घपर इति भावः ।
 अनुगवं यानमिति । अनुगोशब्दादचि अवादेश इति भावः । यस्य चेति । 'यस्य
 चायामः' इत्यव्ययीभावसमासः । तथा च गोदैर्घ्यसहस्रदैर्घ्यकं यानमित्यर्थः फलतीति
 भावः । द्विस्तावा । यावती प्रकृताविति । यतः अङ्गकलापस्यातिदेशः सा प्रकृतिः ।
 अश्वमेवस्य प्रकृतिरग्निष्टोमः, तन्नाम्नाताङ्गकलापानामश्वमेधेऽतिदेशात् । तदुक्तं कल्पसूत्रेषु
 'सर्वसोमक्रतूनामग्निष्टोमः प्रकृतिः' इति । तस्मिन् अग्निष्टोमे वेदिपरिमाणं श्रुतम् । तत्र च
 'त्रिंशत्पदानि प्रक्रमा वा पश्चात्तिरश्ची पट्त्रिंशत् प्राची चतुर्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्ची' इति
 प्रकृतौ वेदिपरिमाणमुक्तम् । अस्यां तु वेद्या तता दिवगुणितं त्रिगुणितं च क्षेत्रपरिमाणमुक्तं
 कल्पसूत्रेषु 'अष्टाविंशत्तूनं पदसहस्रं महावेदिः' इति । पदग्रहणमत्र प्रक्रमस्याप्युपलक्षणम् ।
 तथा च प्रकृतौ अग्निष्टोमे यावती वेदिः तदपेक्षया दिवगुणा त्रिगुणा वा अश्वमेवादौ वेदिरस्ति
 तत्र आश्वमेधिकवेद्यामभिधेयाया द्विस्तावेति त्रिस्तावेति च भवतीत्यर्थः । 'संख्यायाः
 क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' 'दिवत्रिचतुर्भ्यं सुच्' इति दिवशब्दात् क्रियाभ्यावृत्तौ सुचि
 कृते द्विरिति त्रिरिति च रूपम् । तत् प्राकृतं परिमाणम् अस्या अस्तीति तावती ।

'उत्तरपदार्थभूता प्रशंसामित्यर्थः' । आशीर्विषयमिति । षष्ठीसमासः विषयशब्द-
 स्याजहस्तिङ्गत्वापुलिङ्गनिर्देशः । 'उत्तरपदार्थप्रशंसाया आशीर्विषयतामाह' इति
 पाठान्तरं क्वचिदस्ति । उभयत्रापि आशीर्विषयताया द्योतकोऽयमिति फलितोऽर्थः ।
 अन्वव । इह 'रहः' इत्यप्रकाशमुच्यते । 'अनुगतमवहीनं च रहः' इति प्रादिसमासः ।
 'अनुगतं रहोऽस्मिन्' इत्यादिवहुव्रीहिर्वा । तप्तरहसमिति । 'तप्तं च तद्रहश्च' इति

द्विगुणा त्रिगुणा वा अश्वमघादौ तवेद निपातनम् । वेदिरिति । किम्-द्विब्रह्मावती
निस्तावती रज्जु । ६५३ उपसर्गादध्वन । (५-८-८५) प्रगतोऽध्वान प्राच्या एव ।
६५४ न पूजनात् । (५-४-६९) पूजनाधात्पर्येभ्य समासान्ता न स्यु । सुराजा ।
अतिराजा । स्वनिभ्यामव (वा ३३४६) नह—परमराज । पूजनात् किम्-गामतिशान्ता-
तिगव । 'बहुव्रीहौ सव्यय्ये' - (सू ८४२) इत्यत प्रागेवाप्य निषेध । नह—सुसन्त
स्वय । ६५५ किम् क्षेपे । (५-४-७०) क्षेपे य किञ्चिद्वस्तु पर यत्तदन्तात्समासान्त
न स्यु । कुत्सितो राजा किराजा । किमक्षा । किगौ । क्षेपे किम्-किराज, किंसद
किगव । ६५६ नञस्तत्पुरुषात् । (५-८-७१) समासान्ता न । अराजा । असक्ता ।
तत्पुरुषात् किम्-अधुर शकटम् । ९५७ पथो विभाषा । (५-४-७०)

प्राकृतपरिमाणेति यावत् । द्विरिति तच्छब्दायै प्रकृतिपरिमाणेऽवेति । द्वि तावतीति विग्रह
द्विरावृत्त प्राकृत यत् परिमाण तद्वत्प्राश्वमधिकी वेदिरित्यथ । अन एव निपातनात्
समास, अचप्रयय, तावतीशब्दस्य 'भस्याङ्' इति पुक्त्व डीपो निवृत्तो प्रत्ययन्याद्विस्त्वञ्जि
प्रकृतेर्नान्तिवाभावेऽपि टिलोप । द्विस्तावती निस्तावती रज्जुरिति अन वयानप्रवृत्ते
अचप्रत्ययटिटापसमासा न भवन्तीत्यर्थ । तथा च प्रत्युदाहरणे द्विरिति भिन्न पदम् ।
उपसर्गादध्वन । उपसर्गात् परा याध्वन् शब्द तस्मादच् स्यादित्यथ । प्राध्ना रथ
इति । 'अत्याद्य' - इति समासादच् । 'नस्तद्धिते' इति टिलोप । न पूजनात् । परेभ्य
इत्यध्याहार्यम् । समासान्ता इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तदाह—पूजनाधादिति । 'पूजया
स्वनिग्रहण कृतव्यम्' इति वातिकमभिप्रेत्यादाहरति—सुराजोति । सु शोभना राजनि
प्रादिमभाम । अतिराजेति । पूज्यो राजत्यर्थ । उभयनापि 'राजाहस्त्वस्मिन्' - इति
टच् न भवति । स्वनिभ्यामेवेति । स्वनिभ्या परा या राजन् शब्द तस्मादेवयर्थ, तथा
वातिरादिति भाव । नेहेति । निषेध इति शेष । परमराज इति । परमश्चागौ राजा
चेति विग्रह । अतिगव इति । 'अत्याद्य' - इति समास । अत पूजनार्थकत्वाभावाद न
न ट्वा निषेध । एव परमराज इत्यनापि । इत्यत प्रागिति । 'प्राग्वहुव्रीहिग्रहण कृतव्यम्'
इति वातिकार्यसंग्रहात्म्यम् । सुसन्त रथञ्च इति । सु शासन सन्धिनी यस्य, सु शोभने
अग्निनी यस्यति च विग्रह । 'बहुव्रीहौ सव्यय्ये' - इति पच् किम् क्षेपे । किराजा ।
किं सप्रेति । नह 'राजाहस्त्वस्मिन्' इति टच् न भवति । 'कि क्षेपे' इति समास ।
किराज किंसर इति । किञ्चिद्वत् प्रश्न । कस्य राजा, को राजनि वा विग्रह ।
निन्दानत्रगमाद् न ट्वा निषेध । नञस्तत्पुरुषात् । शेषपूरणेन मून व्याचष्टे—समा
सान्तो नेति । नञ्पूर्वपदात्तत्पुरुषात् समासान्त नति फलिनम् । अधुर शकटमिति ।
अविद्यमाना ध्वस्येति विग्रह । नञ्पूर्वपदत्वज्यतत्पुरुषत्वात् 'ऋक्' - इति

विग्रह । परेणानत्रिगम्यमित्यथ । इत्यत प्रागिति । 'प्राग्वहुव्रीहिग्रहण कृतव्यम्'
इति वातिकोक्तेरिति भाव । किम् क्षेपे । क्षेपग्रहणमिह शस्यमवक्तुम्, ।

नन्पूर्वात्तयो वा समासान्तः । अपथम्, अन्याः । तत्पुरुषाद् इत्येव, अपथो देशः, अपथं वर्तते ।

इति सर्वसमासान्तप्रकरणम् ।

अथालुक्समासप्रकरणम् ॥२४॥

६५८ अलुगुत्तरपदे । (६-३-१) अलुगधिकारः प्रागानङः, उत्तरपदा-
धिकारस्त्वामादयमात्तेः । ९५६ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । (६-३-२) एभ्यः
पञ्चम्या अलुक्स्यादुत्तरपदे । स्तोकान्मुक्तः । एवमन्तिकार्यदूरार्यकृच्छ्रेभ्यः । उत्तर-
न निषेधः । पथो विभाषा । पथ इति । पथिन्नान्वादित्यर्थः । अपथमिति । न
न्या इति विग्रहे नञ्स्तत्पुरुषः । 'ऋक्पूः-' इत्यप्रत्यये सति 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः ।
'पथः संख्याव्ययादेः' इति नपुंसकत्वम् । अपन्था इति । अप्रत्ययाभावे रूपम् । तत्पु-
रादित्येवेति । अनुवर्तते एवेत्यर्थः । अपथो देश इति । अविव्यमानः पन्था यस्येति
विग्रहः । बहुव्रीहत्वाद् 'ऋक्पूः-' इत्यप्रत्ययस्य पाक्षिको न निषेधः । अपथं वर्तते इति ।
अर्थाभावेऽव्ययीभावः । अतत्पुरुषत्वाद् 'ऋक्पूः-' इत्यप्रत्ययस्य न पाक्षिको निषेधः ।

इति श्रीवामुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

वालमनोरमायां सर्वसमासान्तप्रकरणं समाप्तम् ।

अथालुक्समासो निरूप्यते—अलुगुत्तरपदे । नायं विधिः, राजपुरुष
इत्यादावतिप्रसङ्गात्, 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्याद्यारम्भाच्च । किन्तु पदद्वयमधि-
क्रियते । अस्य कियत्पर्यन्तमनुवृत्तिरित्यत आह—अलुगाधिकारः प्रागानङः
इति । 'आनङ्गतः-' इत्यतः प्रागित्यर्थः । उत्तरपदेति । पष्ठस्य तृतीये पादे
आद्यमिदं सूत्रम् । इत उत्तरमेतत्पादपरिसमाप्तिपर्यन्तमुत्तरपदाधिकार इत्यर्थः ।
अत्रोत्तरपदाधिकारनियमे भाष्यमेव प्रमाणम् । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । एभ्य
इति । स्तोकादिभ्यः परा या पञ्चमी तस्याः 'सुपो वातु-' इति लुङ् न स्यादित्यर्थः ।
परिभाषया 'किं क्षेपे' इति विहितसमासस्यैव ग्रहणात् । किंराज इत्यादि । किमत्र
प्रश्ने । पष्ठीसमासः कर्मधारयो वा । नञ्स्तत्पुरुषात् । 'नञः' इति पष्ठी नञः
प्रवन्वी यस्तत्पुरुषो नञवयवकस्तस्मादित्यर्थः । अपथमिति । 'नस्तद्धिते' इति
टिलोपः । 'अपथं नपुंसकम्' इति क्लीबत्वम् । अपथं वर्तते इति । अर्थाभावे-
ऽव्ययीभावः ।

इति तत्त्वबोधिनीयां सकलसमाससाधारणसमासान्तप्रकरणम् ।

अलुक् स्यादिति । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । 'सुपो वातु-' इत्यादिना
प्राप्नो लुङ् न भवतीत्यर्थः । स्तोकान्मुक्त इति । समासप्रयोजनमेकपद्यमैकस्वर्थ-

पदे किम्-निष्क्रान्त स्तोत्रानिस्त्वोक्त । 'ब्राह्मणाच्छसिन उपसख्यानम्' (वा ३८७८) ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राण्युपचाराद् ब्राह्मणानि, तानि शसनीति ब्राह्मणाच्छसी ऋत्विग्विरेष । द्वितीयार्थे पञ्चमी उपसख्यानादेव । ६६० ओज-सहोऽम्भस्तमसरुतीयाया । (६-३-३) आजसाहृतमित्यादि । 'अग्रम

उत्तरपद इति । उत्तरशब्द ममासचरमात्रयव ऋद्ध, पद इयेव मिद्धे उत्तरग्रहणात् ।

स्तोत्रान्मुक्त इति । एवमत्प्राप्तुक्त । 'स्तोत्रान्निवदूरायैवृष्टाणि केन' इति ममास ।

अन पञ्चम्या अलुक् । एवमिति । आदिपदन ममामविधौ गृहीतानामन्तिपादीना ग्रहण दिनि भाव । अतिपादागत, अम्याशागत, दूरादागत, विप्रकृष्टादागत कृच्छ्रादागत ।

निस्तोत्र इति । 'निरादय ब्रान्ताद्ये पञ्चम्या' इति ममाम । अत्र स्तोत्रशब्दस्य उत्तर पदपरक वाभावान् पञ्चम्या अलुक् न । स्तोत्राम्भक्त इत्यादी ममामप्रयोजन तु ममामन्तर,

सर्वेस्मान् स्तोत्रामुक्त इति विशेषणयागमावय । किञ्च, स्तोत्रामुक्तस्यास्य स्तोत्रामुक्तिरित्यादी ममदायात्तद्विदित्यतिथि । स्तोत्रामुक्तौ स्तोत्राम्भक्ता इति द्विवचनार्थे न ममास, अनभिधानादिनि भाष्ये स्पष्टम् ।

ब्राह्मणाच्छसिन उपसख्यानमिति । पञ्चम्या अलुक् इति शेष । ननु ब्राह्मणानि शसनीत्यर्थे कथं पञ्चमी ? विधाय-कवाक्यानि हि ब्राह्मणशब्देनाव्यन्त, 'कर्मचादना ब्राह्मणानि' इति कल्पमूत्रान्, 'शेषे ब्राह्मण-शब्द' इति मन्त्रमित्रवदनामे ब्राह्मणशब्दस्य जैमिनिना भवेतिनित्वाच्च । एतादृशब्राह्मण-

भागस्य न क्वापि शसन विहितम्—'ऋच इमति निविद शसति' इति श्रुतिविरुद्ध आह—ब्राह्मण इति । शस्त्राणीति । ऋचा निविदा च सद्यः शस्त्रम् । उप

चारादिति । लाणवेयम् । द्वितीयार्थ इति । पञ्चम्या अलुकपसख्यान-बलादेव द्वितीयार्थे पञ्चमीयम् । ओजस् । आजस्, सहस्, अम्मस्, तमस् एषा

समाहारद्वन्द्व । अत्र परम्यान्तृनीयाया अलुक् स्यादुत्तरपद इत्यर्थ । ओज-साहृतमिति । 'कर्तृकरणे कृता बहुम्' इति सुणस् । 'ओजा दीप्ती बर्

इयमर । इत्यादीनि । सहसाहृतम्, अम्मसाहृतम् । तमसाहृतम् । तमाहृत

विशेषणयागमावय । किञ्च 'स्तोत्रामुक्तस्यास्य स्तोत्रामुक्ति स्तोत्रामुक्ताया स्तो

त्रामुक्तेन' इति ममदायात्तद्विदित्यतिथि प्रयोजनम् । न च प्राथमिकमामासिकमुक्ता

निषेधेन चरितार्थत्वाद्वाच्यमिति निमित्तो लुग् दुवार इति शङ्क्यम्, 'मुपा धानु-

इति शस्त्रम्येत्वादिविशेषेण दुग्द्वयस्यापि निषेधाम्युपगमान् । इह 'स्तोत्रान्तिर-

इति समाससात्रपठिता एव स्तोत्रादया गृह्यन्ते न तु 'करणे च स्तोत्रात्पृच्छ-

इति मूलपठिता । ममाम सुपा ठुकि प्रसक्त विधायमाननाडुक्शास्त्रेण समाससात्र-

पठितानामविलम्बेनापन्थिनव्यतिथिपात्रात् । 'स्तोत्रान्तिर-' इत्यत्र द्वयग्रहणादयो-

न्यपि वृत्ति गृह्यन्ते, तदतन्मसि निगमाह-एवमिति । द्विवचनवचनान्ताना तु समाना नप्यन्ते, अनभिधानान् । तत्र 'स्तोत्राभ्या मुक्त' इत्यादी वाच्यमत्र ।

शस्त्राणीति । 'प्रगीतमन्त्राभ्या निष्ठिष्टानभिधान स्तोत्रम्, अप्रगीतमन्त्राभ्या-

श्रुतिनिष्ठानभिधान शस्त्रम्' इति याज्ञिकाना व्यवहारः । ओजस । ओजसा

उपसंख्यानम्' (वा ३८८०) । अञ्जसाकृतम् । आर्जवेन कृतमित्यर्थः । 'पुंसानुजो जनुपान्व इति च' (वा ३८८१) । यस्याग्रजः पुमान् स पुंसानुजः । जनुषान्वो जात्यन्धः । ९६१ मनसः संज्ञायाम् । (६-३-४) मनसागुप्ता । ९६२ आज्ञायिनि च । (६-३-५) मनस इत्येव । मनसा ज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी । ९६३ आत्मनश्च । (६-३-६) आत्मनस्तृतीयाया अलुक्स्यात् । 'पूरण इति वक्तव्यम्' (वा ३८८२) पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपद इत्यर्थः आत्मनापञ्चमः । 'जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एव' इति बहुव्रीहि-बोध्यः । पूरणे किम्—आत्मकृतम् । ९६४ वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः । (६-३-७)

मिति तु असाध्वेव । शेषपक्ष्या वा समासः । अञ्जल उपसंख्यानमिति । अञ्जशब्दात् तृतीयाया अलुक् उपसंख्यानमित्यर्थः । अञ्जसाकृतमिति । अञ्जशब्द आर्जवे वर्तते, यथा क्षेत्रज्ञोऽञ्जसा नयतीत्यादौ तथा दर्शनात् । तदाह—आर्जवेनेति । पुंसानुजः । तृतीयाया अलुकि साधुरिति शेषः । यस्येति । यस्य पुमान् पूर्वजः स पुंसा हेतुना अनुजः कनोयान् इत्यर्थः । जनुपेति । 'जनुर्जननजन्मानि' इत्यमरः । जनुपा 'जन्मना अन्ध इत्यर्थः । फलितमाह—जात्यन्ध इति । ब्राह्मण्यादिजातितुल्यान्धवानित्यर्थः । उत्पत्तिप्रभृत्यन्व इति यावत् । मनसः संज्ञायाम् । मनसस्तृतीयाया अलुक् स्यादुत्तरपद इत्यर्थः । मनसागुप्तेति । कस्याश्चित् संज्ञेयम् । असंज्ञाया तु मनोगुप्ता । आज्ञायिनि च । मनस इत्येवेति । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । मनसस्तृतीयाया अलुक् स्याद् आज्ञा-यिनि पर इत्यर्थः । असंज्ञार्थमिदम् । ज्ञातुमिति । प्रेरयितुमित्यर्थः । मनसा-ज्ञायीति । 'सुप्यजातौ—' इति णिनिः । 'आतो युक्चिण्कृतोः' इति युक् । अत्र सूत्रभाष्ये 'आत्मनश्च पूरण उपसंख्यानम्' इति वार्तिकं पठितम् । तत्रात्मनश्चेत्यंशं व्याख्यातुं पृथगुपादत्ते—आत्मनश्चेति । चकारात्तृतीयाया अलुगिति चानुकृष्यत इत्याह—आत्मनस्तृतीयाया अलुगिति । उत्तरपदे पर इति शेषः । पूरण इति वक्तव्यमिति । नात्र पूरणशब्दो गृह्यते । स्वरितत्वबलेन पूरणाधिकारवि-हितप्रत्ययग्रहणात् 'प्रत्ययग्रहणे—' इति तदन्तविधिरित्यभिप्रेत्याह—पूरणप्रत्ययान्त

कृतमिति । 'कर्तुंकरणे कृता—' इति समासः । कथं तर्हि 'सततनैशतमो-वृतमन्यतः' इति भारविः । अत्राहुः—'वृत्तु वर्तने' इत्यस्माद् 'घञर्थे कविघानम्' इति भावे कप्रत्यये तदन्तेन पष्ठीसमासाश्रयणान्न दोष इति । यत्तु केवलपदाधिकार एव तदन्त-विधिर्न तत्तरपदाधिकारे, तथा च 'नैशतमसा' इति तृतीयाया अलुङ् न भवतीति दुर्घटवृत्त्यादावुक्तम् । तन्न । 'पदाङ्गाधिकारे—' इत्यत्र 'इष्टकचितं, पक्वेष्टकचितम्' इति भाष्यादाहरणादुत्तरपदाधिकारेऽपि तदन्तविधिप्रवृत्तेः । जनुपेति । 'जनुर्जनन-जन्मानि' इत्यमरः । आत्मनापञ्चम इति । 'तृतीया' इति योगविभागात् समासः । इह प्रकृत्यादित्वात्प्रथमार्थेतृतीयेत्येके । 'आत्मनाकृतः पञ्चमः' इति करोतिक्रियापेक्षा सेत्यन्ये । बहुव्रीहिर्बोध्य इति । एकस्याप्यौपाधिकभेदं परिकल्प्य वर्तिपदार्थत्व-

आत्मन इत्येव, आत्मनपदम्, आमनभाषा । तादर्थ्ये चतुर्थी । चतुर्थी इति योगविभागात्ममाम् । ६६५ परस्य च । (६-३-८) परस्मैपदम् । परस्मै-भाषा । ६६६ हल्दन्तात्सप्तम्या मञ्जायाम् । (६-३-९) हल्नाद-दन्ताच्च सप्तम्या अट्कमजायाम् । त्वचिसार । ६६७ गत्रियुधिभ्या स्थिर ।

इति । आत्मनापञ्चम इति । आमा पञ्चम इत्यथ । प्रकृत्यादित्वान् प्रथमायै तृतीया । यद्वा आत्मवृत्तपञ्चमत्ववानियथ । कर्णे तृतीया । करानिर्क्रियान्तर्भावण तस्या 'तृतीया तद्वृत्ता' इति समाम् । पञ्चद्वयमपीद भाष्ये स्थितम् । ननु सकृदप्यनुमानान्तरिद्वयत्रया विष्णुब्रूहा । जनादनस्तु एषा निषतति त्रिष्णुपुराणादौ स्थितम् । तत्रदमा-पौराणिका—जनादनम्भामचनुय एवति । तत्र तृतीयाया अट्कि आत्मनाचनुय इति भवितव्यमित्यत आह—चनार्धेनम्विति । वट्टनीहिरिति । आत्मा चतुर्थी यस्येति विग्रह बहुव्रीहिरित्यथ । एकस्याप्यौषाधिकभेद परिकल्प्य वृत्तिपदायत्वमयपदायत्व च विवक्षणीयमिति भाव । तद्विद भाष्ये स्पष्टम् । वैयाकरणारणायाम् । आत्मन इत्येवेति । अनुव्रतत एवत्यथ । न च 'आमनश्च इत्यस्य वा तत्त्व कथमिह सूत्रे एतदनुवृत्तिरिति वाच्यम्, 'साप्तदात्री इति सूत्रे पठितस्य 'काम्ये रोरेयति वाच्यम्' इति वातिकस्य 'इण्य' इति सूत्रेऽनुवृत्तिवदुपपत्ते । व्याकरण भवा वैयाकरणी, सा चामावाख्या च वैयाकरणाख्या, तस्या या चतुर्थी तस्या अट्कित्यथ । आत्मनेभाषेति । पूर्वाचापदृष्टमात्मनपदस्य सजालमिदं धातुपाठ प्रमिद्धम् । तादर्थ्ये चतुर्थीति । तथा आमन इत्यस्यात्मायमिदं । आत्मनामिति फट् प्रावेण तद्विधानादिति भाव । ननु प्रकृतिविकाराभावान् कथमिह तादर्थ्ये चतुर्थ्या समाम इत्यन आह—चतुर्थीति । योगविभागादिति । परस्यगाहिर भाष्ये धर्माय नियमो धमनियम इति भाष्यमिह लिङ्गम् । परस्य च । वैयाकरणाख्याया पराब्दस्यापि चतुर्थ्या अट्कित्यथ । हल्दन्तान् । त्वचिसार इति । अत एव ज्ञापकादधिकरणपदो बहुव्रीहिः । 'वरो त्वक्कारकर्मात्त्वक्कारात्तुणध्वजा' इत्यमर । अथ हल्नस्योदाहरणान्तरं वक्ष्यति—युधिष्ठिर इति । अत्र 'अजिरशिशिरम्यिर-इ'पुणादिमूत्रेण स्याद्याना किरचि म्यिरशब्दा व्युत्पादित । तत्र 'आदशप्रत्यय या' इति पत्वस्य 'साप्तदात्रो' इति निषेधे प्राप्ते दमारम्भन—गत्रियुधिभ्या स्थिर । गवीनि युधानि च सप्तम्या अनुकरणम् । म्यिर इति प्रथमा मयपदार्थत्व च विवक्षणीयमिति भाव । वैयाकरणा । व्याकरणे भवा वैयाकरणी । 'अणूपायनादिभ्यः' इत्यण् । मा चामावाख्या चेति कमधारय । आत्मन इत्येवेति । इह 'आमन' इत्यननुयत्य वैयाकरणाख्याया चतुर्थ्या अलुक् इति व्याख्यानं तु 'परस्य च' इत्युत्तरमूत्र त्यक्तुं शक्यमित्याहुः । आत्मनेभाषा इति । यद्यपीय माख्या अट्कित्या नालि, तथापि धातुपाठस्तौति भाव । प्रकृतिविकृतिभारान्तरहात 'रघनाय स्थानी' इतिवन्मामाभावाद्ब्रूयाह—योगविभागादिति । इहालुक्विधिसामर्थ्यादिपि समाम मुत्रच । परस्य च । पराब्दस्य च या चतुर्थी तस्या

मयपदार्थत्व च विवक्षणीयमिति भाव । वैयाकरणा । व्याकरणे भवा वैयाकरणी । 'अणूपायनादिभ्यः' इत्यण् । मा चामावाख्या चेति कमधारय । आत्मन इत्येवेति । इह 'आमन' इत्यननुयत्य वैयाकरणाख्याया चतुर्थ्या अलुक् इति व्याख्यानं तु 'परस्य च' इत्युत्तरमूत्र त्यक्तुं शक्यमित्याहुः । आत्मनेभाषा इति । यद्यपीय माख्या अट्कित्या नालि, तथापि धातुपाठस्तौति भाव । प्रकृतिविकृतिभारान्तरहात 'रघनाय स्थानी' इतिवन्मामाभावाद्ब्रूयाह—योगविभागादिति । इहालुक्विधिसामर्थ्यादिपि समाम मुत्रच । परस्य च । पराब्दस्य च या चतुर्थी तस्या

(८—३—९५) आभ्यां स्थिरस्य मस्य षः स्यात् । गविष्ठिरः । अत्र गवीति वचनादेवालुक् । युधिष्ठिरः । अरण्येतिलकाः । अत्र 'संज्ञायाम्' (सू ७२१) इति सप्तमीसमासः । 'हृद्द्युभ्या च (वा ३८८५) हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् । ९६८ कारनाम्नि च प्राचां हलादौ । (६—३—१०) प्राचा देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात्मन्यस्या अलुक् । मुकुटेकार्पापणम् । हृषदिमापकः । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थम्, कारनाम्न्येव प्राचामेव हलादावेवेति । कारनाम्नि किम् । अभ्याहितपशुः । कारादव्यस्यैतद्देशस्य नाम । प्राचा किम्—यूथपशुः । हलादौ किम्—अविकटोरणः । हलदन्तात् किम्—नद्या दोहो नदीदोहः । ६६६ मध्याद् गुरौ । (६—३—११) मध्येगुरुः । 'अन्ताच्च' (वा ३८९४) अन्ते-गुरुः । ६७० अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे । (६—३—१२) कण्ठेकालः ।

पष्ठयर्थे । 'महेः साङः सः' इत्यस्मान् स इति पष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'अपदान्तस्य मूर्धन्य' इत्यधिकृतम्, तदाह—आभ्यामिति । ननु 'अन्तरङ्गानपि विधीन् वहिरङ्गो लुगवाधते' इति परिभाषया अवादेणात् पूर्वमेव डेलुकि प्रवृत्ते हलन्तत्वाभावात् कथमिहालुगित्यत आह—अत्र गवीति । युधिष्ठिर इति । युध्वाताभावे त्रिपि युध्शब्दात् सप्तम्येकवचनम् । हलन्तत्वादलुक्, पत्वं च । पाण्डवस्य वर्मपुत्रस्य नामेदम् । तदेवं हलन्तादलुकं प्रपञ्च्य अदन्तादलुकमुदाहरति—अरण्येतिलका इति । ननु तिलकशब्दस्य शोण्डादिगणेऽभावात् कथं तेन सप्तमीसमास इत्यत आह—अत्र संज्ञायामिति । हृद्द्युभ्यां चेति । हृच्छब्दाद् दिव्-शब्दाच्च सप्तम्या अलुग्वक्तव्य इत्यर्थः । असंज्ञार्थमिदम् । हृदिस्पृगिति । 'पद्न्—इति ङौ हृदयस्य हृदादेशः, हृदयं स्पृशतीत्यर्थः । दिविस्पृगिति । दिव स्पृशतीत्यर्थः । इहा-भयत्रापि सप्तम्या अलुग्विधानवलादेव कर्मणि सप्तमीति भाष्यम् । 'अमूर्धमस्तकात्—' इत्यनेन त्वलुग् न सिध्यति, तत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेः । कारनाम्नि । यत् कारनामेति । राजग्राह्यो भागः करः, स एव कारः, तद्विशेषवाचक इत्यर्थः । नियमार्थमिति । प्राचा देशे हलादौ यदि भवति कारनाम्न्येव, कारनाम्नि हलादौ चेत् प्राचामेव, प्राचा कारनाम्नि चेद् हलादावेवेति नियमत्रयार्थमित्यर्थः । अविकटोरण इति । अविशब्दान् संघाते कटच्, उरणो मेपः । नद्यामिति । नद्युत्तारणे तात्कालिको दोहः करः । मध्याद् गुरौ । गुरुशब्दे परे मध्यशब्दात् सप्तम्यां अलुक् स्यादित्यर्थः । असंज्ञार्थमिदम् । अन्ताच्चेति । सप्तम्या अलुक् स्याद् गुरौ अलुक् स्याद्वैयाकरणात्यायाम् । गवियुधि । स्थिरशब्दोऽयम् 'अजिरशिशिर—' इयौणादिकः किरचप्रत्ययान्तस्तिष्ठतेनिष्पन्नः । 'सात्पदाद्योः' इति निषेधे प्राप्ते वचानारम्भः । गवीति वचनादेवेति । न च लुकं बाधित्वा परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चा-वादेशे 'हलदन्तात्सप्तम्याः—' इत्येवालुक् सिध्यतीति वाच्यम्, 'अन्तरङ्गानपि विधीन् वहिरङ्गो लुग् वाधते' इति लुका वलीयस्त्वादिति भावः । हृदिस्पृक् दिविस्पृगिति । हृदयं दिवं च स्पृशतीति विग्रहः । अलुग्विसामर्थ्यात्कर्मणि सप्तमी, कर्मणोऽधिकरणत्वविवक्षया वा । अविकटोरण इति । 'संघाते कटच्'

उरसिलामा । अमूर्धमस्तकान् किम्-मूर्धाशख, मस्तकशख । अकामे किम्—
मुख कामाज्य मुखकाम । ९७१ वन्धे च विभाषा । (६—३—१३)
हलदन्तासप्तम्या अलुक् । हस्तवध, हस्तवध । हस्त इति किम्-गुप्ति-
वध । ६७२ तत्पुरुषे कृति बहुलम् । (६—३—१४) स्तम्बेरम्, स्तम्बरम् ।
कर्णेजप, कणजप । क्वचित्र—कुरुचर । ६७३ प्रावृट्छरत्फालदिवा जे ।
(६—३—१५) प्रावृषिज । शरदिन । काज । दिविज । पूर्वस्याय प्रपञ्च ।
९७४ विभाषा वर्षजरशरधरात् । (६—३—१६) एभ्य सप्तम्या अलुक् ।
वर्षज, वर्षज । क्षरेज, क्षरज । शरेज, शरज । वरेज, वरज । ९७५
घकालतनेषु कालनाम्न । (६—२—१७) सप्तम्या विभाषया लुक्स्यान् ।
घ—पूर्वाह्नेतरे, पूर्वाह्नेतर । पूर्वाह्नेतमे, पूर्वाह्नेतम । का—पूर्वाह्नेकात्र, पूर्वाह्ने-
काल । तन—पूर्वाह्नेतन, पूर्वाह्नेतन । ६७६ शयवासवासिष्यकालात् ।

पर इत्यर्थः । अमूर्धमस्तकात् । मूर्धमस्तकशब्दवर्जितान् स्वाङ्गवाचकात् सप्तम्या
अलुक् स्यात्, ननु कामशब्दे उत्तरपद इत्यर्थः । अत्र सज्ञायामित्यनुवर्तते । अत
एव 'हृदद्युभ्या च' इत्यत्र हृदग्रहणमयं भवति । कण्ठेफाल इति । विशस्य नाम । उरसिलो
मेति । कस्यचिन्नाम । अत एव जापकाद् व्यधिकरणपदा बहुवीहि । वन्धे च विभाषा ।
शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे—हलदन्तादिति । हस्तेधन्ध इति । सज्ञायामिति सप्तमीतत्पु-
र्याज्यम् । इह तत्पुरुष इति भव्यते, क्व इति घञन्तम्, अपर तु 'नन्मिद' इति
निपेय इति स्पष्टं भाष्ये । तत्पुरुषे कृति । तत्पुरुष सप्तम्या बहुलमलुक् स्यात् कृदन्त
उत्तरपदे सज्ञायामित्यर्थः । स्तम्बेरम् इति । तृणसमूह स्तम्ब, तस्मिन् रमत इति स्तम्बे-
रमा हस्ती । कर्णेजप इति । कर्णे जपति परदापमुषास्वाविष्यरानीति कर्णेजप पितृण ।
'स्तम्बकर्णया रमिजपा, इत्यच् । उपपदममाम । क्वचिन्नेति । बहुलग्रहणादिनि भावः ।
कुरुचर इति । 'चरट्' इत्यधिकरण उपपदे चरट् । उपपदममास । यद्यपि हृदन्ता-
दित्यनुवृत्त्यैव मिदमिदम्, तथापि बहुलग्रहणादेव सिद्धे 'हलदन्ताद्' इति नानुवर्तनीयमिति
भावः । प्रावृट्छरत् । प्रावृट्, शरत्, काज, दिव्, एषा सप्तम्या अलुक् स्याद् जशब्दे
पर सज्ञायामित्यर्थः । ननु 'हलदन्तात्' इत्येव सिद्धे किमयमिदमित्यत्र आह—
पूर्वस्यैवाय प्रपञ्च इति । विस्तर इत्यर्थः । विभाषा वर्ष । शेषपूरणेन सूत्र
व्याचष्टे—एभ्यस्सप्तम्या इति । घकालतनेषु । शेषपूरणन सूत्र व्याचष्टे—
सप्तम्या इति । घेति । घ पर उदाहरणसूचनमिदम् । 'तरसमपौ घ' । पूर्वाह्ने
तर इति । अन्तिशयन सप्तम्यन्तान् तरसमपौ । अत एव नत्तद्विभक्त्यन्तान् तरस
मगाविति विनायने । कालेति । उदाहरणसूचनमिदम् । 'पूर्वाह्नेकाल इति ।
अत एव त्रिपणादिममामाणि नत्तद्विभक्त्यन्तानामव । तेनेति । उदाहरणसूचन
मिदम् । 'पूर्वाह्नेतन इति । 'विभाषा पूर्वाह्णापराल्हाभ्याम्' इति व्युत्प्लवौ तुद् च ।

इति वटच्प्रत्ययान्त । उरणा मय । वन्धे च विभाषा । वध इति घञन्तम् ।
हस्तेधन्ध इति । बहुव्रीहिरयम् । तत्पुरुषे तु 'नन्मिदबध्नातिषु च' इति वक्ष्य-

(६—३—१८) खेशयः, खशयः । ग्रामेवासः । ग्रामवासः । ग्रामेवासी, ग्राम-
वासी । 'हलन्तात्' इत्येव, भूमिशयः । 'अपो योनिश्चतुर्षु' (वा ३८७६) ।
अप्सु योनिरुत्पत्तिर्यस्य सोऽप्सुयोनिः । अप्सु भवः अप्सव्यः । अप्सुमन्ता-
वाज्यभागौ । १७७ नेन्सिद्धवध्नातिषु च । (६—३—१९) इन्नन्तादिषु
सप्तम्या अलुग्न । स्थण्डिलशायी । सांकाश्यसिद्धः । चक्रवद्धः । ६७८ स्थे च
भाषायाम् । (६—३—२०) सप्तम्या अलुग्न । समस्थः । भाषायां किम्—
कृष्णोऽस्याः खरेष्ठः । ६७६ षष्ठ्या आक्रोशे (६—३—२१) चौरस्य कुलम् ।
आक्रोशे किम्—ब्राह्मणकुलम् । 'वाग्विदपश्यद्भयो युक्तिदण्डहरेषु' (वा ३८९७) ।

शयवास । शय, वास, वासिन् एतेषु कालभिन्नात् सप्तम्या अलुक् स्यादित्यर्थः ।
अपो योनि । योनिशब्दे यत्प्रत्यये मतुपि च परेऽप्यान्तात् सप्तम्या अलुक् स्यादित्यर्थः ।
अप्सव्य इति । दिगादित्वाद्यत् । 'ओर्गुणः' 'वान्तो यि—' इत्यवादेशः । अप्सुमन्ता-
चित्ति । अप्सु इति पदं यदीयमन्त्रयोरस्ति तावत्सुमन्तौ, आज्यभागाविति कर्मविशेषौ ।
नेन्सिद्धवध्नातिषु च । चक्रवद्ध इति । सावनं कृता इति क्तान्तेन सप्तम्यन्तस्य
समासः । स्थे च भाषायाम् । 'अनन्तरस्य—' इति न्यायात् । 'तत्पुरुषे कृति' इत्यस्यैवायं
निषेधः । अत एव 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रभाष्ये 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य—' इति वार्तिक-
व्याख्यावसरे कण्ठस्थः कालो यस्येति विग्रहे कण्ठस्थशब्दस्य समासत्वमभ्युपगम्य उत्तरपद-
लोप उपन्यस्तः संगच्छते । यदा तु 'अमूर्धमस्तकात्—' इत्यस्याप्ययं निषेधः स्यात्तर्हि तद-
संगतिः स्यात्, लुक्प्रसङ्गात् । षष्ठ्या आक्रोशे । अलुयुत्तरपद इति शेषः । आक्रोशो
निन्दा । वाग्विक् । वाक्, दिक्, पश्यत्-एतेभ्यः परस्याः षष्ठ्या अलुक् स्याद् युक्तिः,
माणेन निषेध एवेत्याहुः । अप्सव्य इति । दिगादित्वाद्यति ओर्गुणे वान्तादेशः ।
प्राचा तु यतः स्थाने जं पठित्वा 'अप्सुजः' इत्युदाहृतम्, तदाकरविरुद्धम् । 'जे चरे
च वक्तव्यम् अप्सुजः अप्सुचरः' इति भाष्ये वचनान्तरदर्शनाच्च । केचित्तु
'अप्सुजः' इत्युक्तोदाहरणद्वयेपि 'हलन्तात्—' इत्यलुक्माहुः । अप्सुमन्ता-
विति । कारौर्याम् 'अप्स्वगने सविष्ठव', अप्सु मे सोमो अब्रवीत्' इत्याज्यभाग-
मन्त्रौ स्तः । तत्र ह्यप्सुशब्दोऽस्तीति तद्वद्वारा आज्यभागयोरप्यप्सुमत्त्वम् । प्राचा
तु 'मतिषु' इति पठित्वा 'अप्सुमतिः' इत्युदाहृतम् । अत्र केचित्—अप्स्वित्येतदनु-
करणशब्दः, सप्तम्यन्तो वा । आद्ये सप्तम्यन्तात्प्रथमाया अभावेन मतुवेव दुर्लभः ।
अन्त्ये लुक् प्राप्तिरेव नास्ति सप्तम्यभावात् । तथा च 'मतिषु' इति प्राचोक्तः पाठः
एव युक्तः । न च स पाठो भाष्यादौ न दृष्ट इति वाच्यम्, 'मतिषु' इति पाठस्य
'अप्सुमतिः' इत्युदाहरणस्य च भाष्यवृत्त्यादिपुस्तकेषु । दृश्यमानत्वेन मतुष्विति पाठ-
स्यैव क्वाप्यदर्शनाद् व्यर्थत्वान्च । 'अस्यवामीयम्', 'कथाशुभीयम्' इत्यादाविव लुकि-
कर्तव्ये 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इत्यतिदेशाप्रवृत्त्यैवेष्टसिद्धेरित्याहुः । नेन्सिद्धव
चक्रवन्ध इति । 'तत्पुरुषे' इत्यनुवृत्तेस्तत्पुरुष एवायं निषेधः । बहुव्रीहौ तु 'बन्वे
च विभाषा' इति विकल्प एव । पश्यतोहर इति । 'पश्यन्तमनाहत्य हरति'

चाचोयुक्ति । दिशोदण्ड । पश्यतोहर । 'आमुष्यायणापुष्यत्रिकामुष्यपुत्रिकामुष्यकुत्रि-
 केनि च' (वा ३८९८—३८९९) अनुष्यास्यमापुष्यायण । नचादित्वात्स्व ।
 अमुष्यपुत्रस्य भाव अमुष्यपुत्रिका । मनानादित्वाद्गुञ् । एवमापुष्यकुलिका ।
 'देवानाप्रिय इति च मूर्खे' (वा ३९००) । अयत्र देवप्रिय । 'ऋशेपपुच्छलाङ्गेपु-
 शुन' (वा ३९०१) । गुनशेष । गुनपुच्छ । गुनोलाङ्गूठ । 'द्विसप्त दामे
 (वा ३९०२) दिनादाम । ९८० पुत्रेऽन्यतरस्याम् । (६—३—२२) पष्ठया
 पुत्रे परेऽप्युपमा निशयाम् । दास्या पुत्रो दासीपुत्र । निशया किम् । ब्राह्मणी
 पुत्र । ९८१ स्मृतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्य । (६—३—२३) विद्यामवय-
 यानिमवयवाचिन ऋदाभ्यप्रथया अटुक् । होतुरनवामी । होतु पुत्र । पितु

दण्ड, हर एतपु क्रमादुत्तरपदेषु परेष्वित्यर्थः । चाचोयुक्तिरिति । गव्यप्रयाग
 इत्यर्थः । दिशोदण्ड इति । अधिकरणस्य रेपत्वविशेषाया पष्ठी । पश्यताहर इति ।
 पश्यतमनाहत्य हरतीत्यर्थः । 'पष्ठी चानादरे' इति पष्ठी । आमुष्यायणेति । वा तत्र
 मिदम् । एते निपात्यन्ते । अमुष्येति । अमुष्यापत्यमित्यर्थे 'नडादिभ्य पक्' इति पक्
 आपन्नादेशो आदिवृद्धौ तद्धितान्तरान् प्रातिपदिकतया तदवयवत्वान् प्राप्तस्य मुटुका निवे-
 तस्य णत्वे आमुष्यायण इति रूपमित्यर्थः । अमुष्य पुत्र इति विग्रहे पष्ठीममापे पष्ठय
 अलुकि अमुष्यपुनशब्दः । अमुष्यपुत्रस्य भाव इत्यर्थः 'द्वन्द्वमनानादिभ्यश्च' इति वृत्ति-
 भक्तादेशो पुनरादेशान् मुपो लुकि आदिवृद्धौ लोत्वाट्टापि 'प्रत्ययस्यात्—' इतीत् आमुष्यपुत्रि-
 काण्ड इत्यर्थः । गव्यमिति । अमुष्य कुलमिति पष्ठीममाम पत्त्या अटुकि ऋभ्यकुञ्ठान्ति-
 द्गुञ्जदि पूर्ववदित्यर्थः । देवानामिति । वात्तिकमिदम् । मूर्खे अज्ञ । दिवु क्रीडायाम् ।
 दवा क्रीडामत्ता मूखा, तेषा प्रियोऽपि मूर्खे एव, मूर्खप्रियस्यावश्य मूर्खत्वादिनि 'अज्ञवो—'
 इत्यत्र नैषट् । शेषपुच्छेति । यानिममिदम् । पष्ठया अटुगिति शेषः । मज्ञायामिति
 भाष्यम् । शुनशेष इति । शुन शेष इव शेषा यस्तेति विग्रहः । 'मद्वा मेहन
 शेषमी' इत्यमरः । 'ऋशद-यस्ति, 'शेफाय स्वाहा' इति दशानाम् । शुन पुच्छ
 इति गुन पुच्छमिव पुच्छ यस्तेति विग्रहः । एव गुनोलाङ्गूठ इत्यपि । अपि
 विरपाणा सज्ञा एता । दिवश्च दास इति । वात्तिकम् । पष्ठया अलुगिति शेषः
 दिनोदास इति । कथिद्राजपरमम् । पुत्रेऽन्यतरस्याम् । निन्दायामिति ।
 आभारो इत्यनुवृत्तिरभ्यमिदम् । स्पष्ट चेदम् 'आनदृत—' इत्यत्र भाष्ये

इत्यर्थः । 'पष्ठी चानादरे' इति पष्ठी । देवानामिति । मूखा हि देवाना प्रीतिं
 जनयति देवपशुत्वादिति मनारमा । अय भावः—ब्रह्मज्ञानरहितत्वात्सत्कारिणा मूखा ।
 ते तु यागादिकर्माण्यनुष्ठानं पुरोडाशादिप्रदानद्वारा देवानामत्यतः प्रीतिं जन-
 यति । ब्रह्मज्ञानिनस्तु न तथा, तेषा यागाद्यनुष्ठानाभावात् । अता गवादिस्थाना
 पन्नत्वानूखा एव देवपशव इति । शेषपुच्छेति । शुन इव शेषमस्य शुनशेषः ।

ऋ 'शेफ' इति वचनं पाठः । † अमरकोशे तु—'शिशो मेहू मेहनशेफमा—'
 इति पाठः नृपलभ्यते ।

रन्तेवासी । पितुःपुत्रः । 'विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम्' (वा ३९०३) नेह—
होतृघनम् । ६८२ विभाषा स्वसृपत्योः । (६—३—२४) ऋदन्तात्पञ्चा अलुक्वा
स्वसृपत्योः परयोः । ६८३ मातुःपितृभ्यामन्यतरस्याम् । (८—३—८५) आभ्यां
स्वसुः सस्य पो वा स्यात्समासे । मातुःष्वसा, मातुःस्वसा । पितुःष्वसा, पितुःस्वसा ।
लुक्पक्षे तु—६८४ मातृपितृभ्यां स्वसा । (८—३—८४) आभ्या परस्य स्वसुः
सस्य पः स्यात्समासे । मातृष्वसा । पितृष्वसा । असमासे तु—मातुःस्वसा, पितुःस्वसा ।

इत्यलुक्समासप्रकरणम् ।

ऋतो विद्या । एकत्वे बहुवचनम् । तदाह—विद्यासंबन्धयोनिसंबन्धवाचिन
ऋदन्तादिति । अलुक् स्यादिति । उत्तरपदे परत इति शेषः । विद्यासंबन्धवाचिनमुदा-
हरति—होतुरन्तेवासीति । ऋग्वेदविहितकर्मविशेषकर्ता होता । अतो हातृशब्दो
विद्यासंबन्धप्रवृत्तिनिमित्तक इति भावः । होतुःपुत्र इति । विद्यासंबन्धवाचिन उदाहरणा-
न्तरमिदम् । अथ योनिसंबन्धवाचिनमुदाहरति—पितुरन्तेवासीति पितुःपुत्र इति च ।
ननु होतृघनं पितृघनमित्यत्राप्यलुक् स्यादित्यत आह—विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तर-
पदग्रहणमिति । विद्यायानिसंबन्धेभ्य इत्यत्र विद्यासंबन्धवाचिनोः पूर्वोत्तरपदयोर्ग्रहणमित्यर्थः
पूर्वोत्तरपदयोरेकभयोरपि विद्यासंबन्धयोनिसंबन्धान्यतरवाचित्वं विवक्षितमिति भावः । होतृघनं
पितृघनमित्यत्र उत्तरपदस्य विद्यासंबन्धयोनिसंबन्धान्यतरवाचित्वाभावाद् न पञ्चा अलुगिति
भावः । अन्यतरसंबन्धवाचित्वस्य विवक्षितत्वादेव होतुःपुत्र इत्यादि सिद्धम् । विभाषा
स्वसृपत्योः ऋदन्तादिति । विद्यासंबन्धयोनिसंबन्धान्यतरवाचिन इति शेषः । ततश्च
भोक्तृस्वसेत्यत्र नातिव्याप्तिः । पूर्वण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । अलुक्पक्षे विशेषमाह—
मातुः पितृभ्यामन्यतरस्याम् । 'मातृपितृभ्यां स्वसा' इति पूर्वसूत्रात् स्वसेत्यनुवर्तते ।
षष्ठ्यर्थे प्रथमा । 'सहेः साडस्सः' इति सूत्रात् स इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते । 'अपदान्तस्य
मूर्धन्यः' इत्यविकृतम् । तदाह—आभ्यामिति । मातुः पितुरिति षष्ठ्यन्ताभ्यामित्यर्थः ।
समास इति । 'समानेऽङ्गुलेः सङ्गः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । मातुःष्वसा पितुःष्वसेति
अलुकि पत्वे रूपम् । मातुः स्वसा पितुः स्वसेत्यलुकि पत्वाभावे रूपम् । लुक्पक्षे त्विति
विशेषो वक्ष्यत इति शेषः । मातृपितृभ्यां स्वसा । स्वसुरिति । सूत्रे षष्ठ्यर्थे
प्रथमेति भावः । मातृष्वसा, पितृष्वसेति । लुक्पक्षे नित्यमेव पत्वम् ।
आदेशप्रत्ययसकारत्वाभावादप्राप्ते पत्वविविचयम् । पत्वविवौ समासग्रहणानुवृत्तेः फलं
यद्यपि शेषशब्दः सकारान्तः 'गौलिङ्गं चिह्नशेषसोः' इत्यमरप्रयोगात् । तथापि शीङो
निपातनादौणादिके षप्रत्यये अकारान्तोऽप्यस्त्येव । तथा च मन्त्रः 'यस्यामुशन्तः
प्रहराम शेषम्' इति । 'चिह्नशेषयोः' इति पाठे तु शेषशब्दस्य सकारान्तत्वशङ्कैव
नास्तीति बोध्यम् । शुनः पुच्छ इत्यादावपि बहुवीहिः, त्रयोऽप्यमी ऋपिविशेषाणां
संज्ञाः । 'मातुःपितृभ्याम्—' इति सूत्रे 'समासेऽङ्गुलेः सङ्गः' इत्यतः समास इत्यनुवृत्ति-

अथ समासाश्रयविधिप्रकरणम् ॥२५॥

१८५ घरूपकल्पचेलङ्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङथोऽनेकाचो ह्रस्व ।
 (६—३—४३) भाषितपुस्काद्या ङी तदन्तस्थानेकाचो ह्रस्व स्याद्वर्णवत्प्रत्ययेषु-
 परेषु, चेलङादिषु चोत्तरपदेषु । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिरूपा ।
 ब्राह्मणिकल्पा । ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणित्रुका । ब्राह्मणिगोत्रा इत्यादि । ब्रून् पचा-
 श्चि पच्यादेशगुणयारभावाग्नि निपात्यते । चेलङादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि
 दर्शयति—असमासे त्विति । वाक्ये वैकल्पिक पत्वमपि नास्तीत्यर्थः ।

इति श्रीवामुदेवदीनियविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया

वालमनोरमायाम् अनुक्रममासप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ ममामाश्रयविधिनिर्णयः—घरूप । उत्तरपदे इत्यधिभूत चेलङादिष्वन्वेति, ननु
 घरूपकल्पेषु, घञ्वाच्यतरतमपा रूपवत्स्यात् प्रत्ययत्वात् । न च तदन्तग्रहणे सति तेषूत्तर-
 पदत्व मभवतीति वाच्यम्, 'हृदयस्य ह्रस्वेत्—' इत्यत्र उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणं तदन्त-
 ग्रहणमात्र इति भाष्य उक्तत्वात् । 'क्षिया पुवत्—' इत्यत्रा भाषितपुस्कादित्यनुवृत्तम् ।
 इय इति तदन्तग्रहणम्, केवलस्थानकाच्च वाभावात् । तदाह—भाषितपुस्काद्यो ङी इति ।
 एतदर्थमेव 'क्षिया पु वत्—' इत्यत्र भाषितपु स्कादिति पञ्चम्यन्तभूपात्तम् । तत्र भाषित-
 पु स्काया इति पष्ठयन्तोपादानं तु इत् तदनुवृत्तिर्न स्यात्, असम्भवात् । नहि ङीप्रत्ययस्य
 तदन्तस्य भाषितपु स्वत्वमस्ति । न च तत्रापि नायंवत्स्याद् अनुङिनि पयुंदायात् स्त्रीप्रत्यय-
 लाभेन तदन्तस्य भाषितपु स्वत्वमात्रादिति वाच्यम्, तत्र क्षिया इत्यस्वरितत्वात् स्त्रीप्रत्यय-
 ग्रहणं नेत्युक्तत्वात् । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । अनिशायने तरतमपौ । न च 'तसिला-
 दिषु—' इति पुवत्त्वेन ङीपा निवृत्तिः शङ्क्या, 'जातेश्च' इति निषेधात् । ब्राह्मणिरूपेति ।
 प्रशसाया रूपम् । ब्राह्मणिकल्पेति । 'इपदसमाप्तौ—' इति कल्पम् । ब्राह्मणि-
 चेलीति । 'चिल वमने' तस्मादचि चेलङिति पचादी पठितम् । टित्वाद् ङीप् ।
 इत्यादीति । ब्राह्मणिमता । ब्राह्मणिहता । ब्रूञ् इति । ब्रूञ्चानोरचि कृते, 'ब्रुवा
 वचि' इति वच्यादेशस्य लृप्पद्युणस्य च अभावो निपात्यत इत्यर्थः । चेलङादी-
 नीति । ममामवृत्तिविषये चेलङ्ब्रूवगाश्रमतहता इत्युत्तरपदानि कुत्सनवाचीनीति कृत्वा
 तम्, तत्फल दर्शयति—असमासे त्विति । वाक्ये वैकल्पिकमपि पत्व नैवार्थः ।
 इयलुक्ममामप्रकरणम् ।

घरूपकल्प—। 'तरत्तमपौ घ—' । 'प्रशसाया रूपम्' । 'चिल वमने' ।
 'चिलङ्' इति पचादी टित्ठयने टीकार्थम् । प्रत्ययेष्विति । लेसग्रहणेन 'उत्तर-
 पदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' इति ज्ञापयिष्यत इति भावः । ब्राह्म-
 णितरेति । 'जातेश्च' इति निषेधात् 'तसिलादिषु' इति न पुंवद्भावः । चेलीति ।

तैः 'कुत्सितानि कुत्सनैः' (सू ७३२) इति समासः । इयः किम्—दत्ता-
तरा । भापितपुंस्कात् किम्—आमलकीतरा, कुवलीतरा । ६८६ नद्याः शेषस्या-
न्तरस्याम् । (६—३—४४) अङ्यन्तनद्या इयन्तस्यैकाचश्च वादिषु ह्रस्वो
वा स्यात् । ब्रह्मवन्धुतरा, ब्रह्मवन्धूतरा । स्त्रितरा, स्त्रीतरा । 'कृन्नद्या न'
(वा ३९३८) । लक्ष्मीतरा । ६८७ उगितश्च । (६—३—४५) उगितः परा या
नदी तदन्तस्य वादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । विदुपितरा । ह्रस्वाभावपक्षे तु 'तत्ति-
लादिषु—' (६ ८३६) इति पुंवत् । विद्वत्तरा । वृत्त्यादिषु विदुषीतरा इत्य-
प्युदाहृतम्, तन्निर्मूलम् । ६८८ हृदयस्य ह्रल्लेखयदण्लासेषु । (६—३—५०)
हृदयं लिखतीति ह्रल्लेखः । हृदयस्य प्रियं हृद्यम् । हृदयस्येदं हार्दम् । ह्रल्लासः ।
लेख इत्यणन्तस्य ग्रहणम् । घञि तु हृदयलेखः । लेखग्रहणं जापकम् 'उत्तर-

'कुत्सितानि कुत्सनैः' इति कर्मधारय इत्यर्थः । आमलकीतरेति । आमलकीशब्दस्य वृक्ष-
वाचित्वे नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाद् भापितपुंस्कत्वाभावेन न ह्रस्व इति भावः । ननु 'न पदान्त—'
इति सूत्रे भाष्ये विम्बवदर्यामलकशब्दानां भापितपुंस्कत्वावगमात् कथमामलकीशब्दस्य
वृक्षविशेषे नित्यस्त्रीलिङ्गत्वमित्यखेराह—कुवलीतरेति । वृक्षविशेषे नित्यस्त्रीलिङ्गो-
ऽयमिति भावः । अमरस्तु 'कर्कन्धूर्वदरी कोली घांटा कुवलफेनिले' इति नपुंसकत्वमाह ।
नद्याः शेषस्यायतरस्याम् । उक्तादन्यः शेषः । इयन्तस्यानेकाच इति पूर्वसूत्रे स्थितम्,
तदन्त्यत्वं च अनेकाचो इयन्तत्वाभावे इयन्तस्यानेकाच्चाभावेऽपि संभवति । तदाह—
अङ्यन्तनद्या इयन्तस्यैकाचश्चेति । 'ऊङुनः' इति ब्रह्मवन्धुशब्द ऊङन्तः । भापित-
पुंस्कस्येति तु नेहानुवर्तत इत्यग्निप्रत्येयादाहरति—स्त्रितरेति । कृन्नद्या नेति । कृदन्ता
या नदी तस्या ह्रस्वो नेति वाच्यमित्यर्थः । लक्ष्मीतरेति । 'लक्ष्मेर्मुट् च' इति औणादिके
ईप्रत्यये मुडागमे च लक्ष्मीशब्दः कृदन्त इति भावः । उगितश्च । विदुपितरेति । 'विदेः
शतुर्वंसुः, इति वसुप्रत्ययः । उगिदन्तमिदम् । अनेकाच्चाद् 'नद्याः शेषस्य—' इत्यस्या-
प्राप्तेरिदमिति भावः । विद्वत्तरेति । पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ विद्वत्तरेति रूपमित्यर्थः ।
तन्निर्मूलमिति । पुंवत्त्वस्य दुर्वारत्वादित्यर्थः । 'विद्वच्छ्र्येयोः पुंवत्त्वं न वक्तव्यम्'
इति वृत्तिः । परन्तु वचनमिदं भाष्येदृष्टत्वादुपेक्ष्यमिति भावः । अत्रोगितः परा या
नदीति मूलं वर्णयोरेव नदीसंज्ञेति मताभिप्रायकम् । हृदयस्य । लेख, यत्, अण्,
लास एषु परेषु हृदयस्य हृदादेश इत्यर्थः । हृदयं लिखतीति ह्रल्लेखः । कर्मण्यण् ।
'हृदयस्य प्रियं हृद्यमिति । 'हृदयस्य प्रियः' इति यत्प्रत्ययः । हार्दमिति ।
'तस्येदम्' इत्यण्, हृदादेशः । ह्रल्लास इति । घञन्तोऽयमिति भावः ।

पचादौ 'वेलट्' इति पाठात् 'टिड्ढा—' इति ङीप् । आमलकीति । आमलकी-
कुवली शब्दौ वृक्षे नित्यस्त्रीलिङ्गौ । नद्याः । उक्तादन्यः शेषः, स च द्विवेद्याह—
अङ्यन्तेति । उपलक्षणमेतत् । 'भापितपुंस्क' इत्यपि नेह संवध्यत इत्याशयेनाह—
स्त्रीतरेति । उगितः परा या नदीति । ईदूतोः केवलयोरपि नदीसंज्ञेत्याश्रित्ये-
दमुक्तम् । विदुपितरेति । 'उगितश्च' इति ङीप् 'वसोः संप्रसारणम्' । वृत्त्या-

पदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्ति' (प २६) इति । ६८९ वा शोभप्यङ्गोरोपे ।
 (६—३—५१) हृच्चोक्, हृदयसाक् । सोहार्चम, सौहृदयम् । हृद्गण,
 हृदयराग । हृदयशब्दपर्याया हृच्चोक्प्यस्ति, तेन सिद्धे प्रपञ्चापमिदम्
 ९९० पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु । (६—३—५२) एषूत्तरपदेषु पादस्य
 पद इत्यदत्त आदेशः स्यात् । पादाभ्यामजतीति पदाजि । पदाति । 'अज्य
 तिभ्या पादे च (उ ५७०—५७१) इतीप्प्रत्यय । अजेव्यभावो निपातनात् ।
 पदग । पदापहत । ६६१ पद्यत्यतदर्थे । (६—३—५३) पादस्य पन्स्याद-
 तदर्थे यति परे । पादौ विध्यन्ति पद्या शर्करा । अतदर्थे किम्—पादार्थमुदा-
 पात्रम् । 'पादाभ्या च (मू २०९३) इति यत् 'इरे चरतावुपसंस्थानम्

लेखेत्यणन्तस्य ग्रहणमिति । अणप्रत्ययमाहचर्यादिति प्राश्न । व्याख्यानादिति
 तत्त्वम् । तर्हि लेखग्रहणेनैव व्यर्थम्, अणैव सिद्धेरित्यन आह—ज्ञापकमिति ।
 ज्ञाप्याशमाह—उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति । तत्पक्षे तु घञ्
 कम्पग्रहणे तदन्तविध्यभावः । वा शोक । सौहार्थमिति । ब्राह्मणादित्वाद्
 भावः प्यत्रि 'हृद्भगमिच्छन्ते— इत्युभयपदवृद्धि । सौन्दर्यमिति । भावः प्यत्रि
 हृच्चोक्वाभाद् आदिवृद्धौ च 'यस्येति' इति लोपे रूपमिति भावः । पादस्य
 पद । पद इति लुप्तप्रथमाव पृथक्पदम् । एत्थिति । आजि, आनि, ग उपहत
 इत्येतद्वित्यर्थः । अदन्तइति । उत्तरमूत्रे पदिति हलन्तस्य ग्रहणादिति भावः
 अजतीति । अज गतिभेदणयो' । पदातिरिति । पादाभ्यामतनीति विग्रहः ।
 'अत गतौ । अज्यतिभ्यामिति । पादे उपदे अजघातारनघानोश्च इण स्यादिति
 तदर्थः । अजीत्यस्य 'अजेव्यप्रज्ञो' इति बोभावभासाद्ब्रूयाह—अजेव्यभावो
 निपातनादिति । अजीति निदेशादित्यर्थः । पदग इति । पादाभ्या गच्छन्ती-
 त्यर्थः । 'गमश्च, अन्नायन्नाध्वरूपारसर्वानतेषु ङ' इति सूत्रस्येन 'अन्येभ्याऽपि
 हृदयते' इति वार्तिकेन गमघाना ङ । तदन्ते मय्यदे परे पादस्यादन्तः पदादेशः ।
 दवारास्नादये तु पदग इति स्यात् । पदोपहत इति । पादाभ्यामुपहत इति विग्रहः ।
 अत्रापि दवारास्नादये पदुपहत इति स्यात् । पद्यत्यतदर्थे । पद, यति, अतदर्थे,
 इति हेतुः । पद्या इति । 'विध्यत्यधनुया' इति यत् प्रत्ययः । पात्रमिति ।
 'पादाभ्या च' इति तादर्थ्ये यत्प्रत्ययः । इरे चरताविति । चरत्यर्थे विहितस्य
 दिप्पिति । प्रक्रियान्दव्याख्यानानि चादिशब्दग्राह्याणि । अणन्तस्य ग्रहणमिति ।
 अणप्रत्ययमाहचर्यात्लेखशब्दादणन्त एव निदिष्ट इति भावः । नन्वेव लेखग्रहणादेव
 व्यर्थं स्यादणग्रहणेनैव सिद्धेत आह—ज्ञापकमिति । अत एव 'घञ्पक्षेऽप्यु
 तदन्तग्रहणं न' इति व्याख्यानम् । सौहार्थमिति । ब्राह्मणादित्वान् प्यत्र, हृद्गण
 सिध्यते—'इत्युभयपदवृद्धि । पादस्य पदा । उत्तरमूत्रे पदग्रहणान्पदेत्ययमदन्तः,
 मौत्रा विभक्तिशुक् । तदाह—अदन्तआदेश इति । तेन 'पदग' इत्यादि निदिष्टम् ।
 पद्या इति । विध्यत्यधनुया' इति यत् । पात्रमिति । 'पादाभ्या च' इति
 यत् । पूर्वमूत्रे आज्यायादिषु प्राण्यङ्गस्यैव करणत्वसंभवादिहापि तद्वचन एव पाद-

(वा ३९५८) । पादाभ्यां चरति पदिकः । पर्पादित्वात् ष्ठन् । ६६२ हिमका-
 षिहतिषु च । (६-३-५४) पद्धिमम् । पत्कापी । पद्धतिः । ६९३ ऋचः
 शे । (६-३-५५) ऋचः पादस्य पत्स्याच्छे परे । गायत्रीं पच्छः शंसति ।
 पादं पादमित्यर्थः । ऋचः किम्-पादशः कार्पापणं ददाति । ६९४ वा घोप-
 मिश्रशब्देषु । (६-३-५६) पादस्य पत् । पद्धोपः, पादघोपः । पन्मिश्रः
 पादमिश्रः । पच्छब्दः, पादशब्दः । 'निष्के चेति वाच्यम्' (वा ३९५९) ।
 पन्निष्कः, पादनिष्कः । ६६५ उदकस्योदः संज्ञायाम् । (६-३-५७)
 उदमेघः । 'उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्' (वा ३९६९) । क्षीरोदः । ९६६
 पेपंवासवाहनधिषु च । (६-३-५८) उदपेपं पिनष्टि । उदवासः ।
 उदवाहनः । उदधिर्घटः । समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धम् । ६६७ एकहलादौ पूर-
 यितव्येऽन्यतरस्याम् । (६-३-५९) उदकुम्भः उदककुम्भः । एक इति

ष्ठनो इकादेशः तस्मिन् परे पादस्य पत्स्यादित्युपसंख्यानमित्यर्थः । हिमकापि । एषु
 परेषु पादस्य पत्स्यादित्यर्थः । पद्धिममिति । पादस्य हिममिति विग्रहः पत्कापीति ।
 पादौ पादाभ्यां वा कषतीत्यर्थः । 'सुप्यजाजौ—' इति णिनिः । पद्धतिरिति । ह्यते
 इति हतिः । कर्मणि क्तिन् । पादाभ्यां हतिरिति विग्रहः । 'कर्तृकरणे कृता—' इति समासः ।
 ऋचः शे । शस्य शस्प्रत्ययैकदेशस्यानुकरणात् सप्तमीत्यभिप्रेत्योदाहरति—पच्छ इति ।
 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति पादशब्दात् शस् । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययत्वम्,
 नत्विह लोमादिशस्य ग्रहणम्, लोमादौ पादशब्दस्य पाठाभावात् । पादशः कार्पापणं
 ददातीति । कार्पापणाख्यपरिमाणविशेषं सुवर्णादिकं पादं पादं ददातीत्यर्थः । वा घोप ।
 शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—पादस्य पदिति । निष्के चेति । पादस्य पदिति शेषः ।
 उदकस्योदः । उदकशब्दस्य उद इत्यादेशः स्याद् उत्तरपदे संज्ञायामित्यर्थः । उदमेघ
 इति । उदकपूर्णमेघसादृश्यात् कस्यचिदयं संज्ञा । उत्तरपदस्य चेति । उत्तरपदस्य उदक-
 शब्दस्य उद इत्यादेशः स्यात् संज्ञायामित्यर्थः । क्षीरोद इति । क्षीरम् उदकस्यानीयं
 यस्येति विग्रहः । क्षीरोदं सर इति त्वसाध्वेव, असंज्ञात्वात् । पेपंवास । पेपमिति
 णमुलन्तमव्ययम् । तस्मिन्वासवाहनधिषु च परत उदकशब्दस्य उदः स्यादि-
 त्यर्थः । असंज्ञार्थं वचनम् । उदपेपं पिनष्टीति । उदकेन पिनष्टीत्यर्थः ।
 'स्नेहने पिपः' इति णमुल् । कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । उदवास इति ।
 उदकस्य वास इति विग्रहः । उदवाहन इति । करणे ल्युट् उदकस्य वाहक
 इत्यर्थः । उदधिर्घट इति । उदकं धीयतेऽस्मिन्निति विग्रहः । 'कर्मण्यधिकरणे च'
 इति किप्रत्ययः । असंज्ञात्वस्फोरणाय घट इति विशेष्यम् । समुद्रे त्विति । तत्र
 उदधिशब्दस्य संज्ञात्वेन 'उदकस्योद—' इति पूर्वसूत्रेण सिद्धमित्यर्थः । एकहलादौ ।

शब्दो गृह्यते, न परिमाणवचनः । तेन 'द्वाभ्यां पादाभ्यां त्रीतं द्विपाद्यम्, त्रिपाद्यम्'
 इत्यत्र 'पणपादमाप—' इदि यति पदादेशे न भवति । एतच्च वृत्तिहरदत्तग्रन्थयोः
 स्पष्टम् । पत्कापीति । 'सुप्यजातौ—' इति णिनिः । पद्धतिरिति । कर्मणि क्तिन् ।

किम्-उदकस्थाली । पूरयितव्ये इति किम्-उदकपर्वत । ६६८ मन्थौदनस-
क्तुविन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च । (६-३-६०) उदमन्य, उदक-
मन्य । उदीदन, उदकौदन इत्यादि । ६९६ इको ह्रस्वोऽड्यो गालप्य ।
(६-३-६१) इगन्तस्याड्यनस्य ह्रस्वा वा स्यादुत्तरपद । ग्रामणीपुत्र,
ग्रामणीपुत्र । इव किम्-रमापति । अड्य इति किम्-गोरीपति । गात्र-
ग्रहण पूजार्थम्, अमनस्स्याम् इत्यनुवृत्ते । 'इयदुवड्भाविनामव्ययाना च
नेति वाच्यम्' (वा ३९६३) धीमद । भ्रूमङ्ग । शुक्लीभाव । 'अभ्रुकुमादी
नामिति वक्तव्यम्' (वा ३९६४) भ्रुकुम्, भ्रुकुस । भ्रुकुटि, भ्रुकुम् ।
'अकारोऽनेन विधीयते' इति व्याख्यानतरम् । भ्रुकुम् । भ्रुकुटि । भ्रुवा कुमो

ह्रस्वस्य एकैकवर्णवर्गमन्त्राश्च मिद्वे एकग्रहणादमयुक्तत्वं लभ्यते । पूरयितव्य पूरणाहं
कुम्मादि । अमयुक्तहलादौ पूरयितव्यवाचके उत्तरपदे परे उदकस्य उद इयादेश
स्यादित्यर्थः । मन्थौदन । उदकस्य उदादेशा बनि शेष । अपूरयितव्यार्थं वचनम् ।
उदमन्य, उदकमन्य इति । उदकमिथ्या मन्य इति विग्रहः । द्रवद्रव्यसंपृक्ता
मक्तवा मन्य । भजितयवपिष्टानि मक्तव । उदीदन, उदकौदन इति । उदक-
मिथ्य इत्यर्थः । इत्यादीति । उदमन्तव, उदकमन्तव । उदविन्दव, उदकविन्दव ।
उदवज्र, उदकवज्र । उदमार, उदकमार । उदहार, उदकहार । उदवीवध,
उदकवीवध । उदगाह, उदकगाह । वीवधस्तु जलाग्राहरणाय न उभयन शिकन
संग्रहवाह्य वाग्विशेषः । इको ह्रस्व । अड्य इति च्छेदः । ग्रामणीपुत्र
इति । कर्मनारय पट्टीमनासा वा । नीयानारोकारोऽप्यम्, न तु ङीप्रत्यय इति भावः ।
ननु गात्रग्रहणस्य विकल्पार्थकत्वं किं न स्यादित्यत्र आह—अन्यतरस्यामित्यनु-
वृत्तेरिति । इयदुवड्भाविनामिति । तदर्हाणामित्यर्थः । श्रीमङ्ग । भ्रूमङ्ग
इति । श्रीभ्रूरन्वौ अजादिप्रत्यये परे इयदुवड्भाविनि भावः । शुक्लीभाव इति ।
अभ्रुततद्भावे च्विप्रत्यये 'अस्य च्ची' इति ईत्वं । 'च्ची' इति दीर्घः । 'ऊर्धादि-
च्चिञ्चाचथ' इति निपातत्वाद्ध्वपत्वमिति भावः । अभ्रुकुंसादीनामिति ।
अभ्रुवदस्य उदकभाविनया प्रायः ह्रस्वनिषेधा यः प्राप्तः स नेत्यर्थः । अकारोऽनेनेति ।
'अभ्रुकुमादीनाम्' इति वार्तिके अ इति टुप्तप्रत्ययभावः प्रत्यक्षम् । तथा च अभ्रुकुंमा-
शुचः शो । 'शे' इति शम्प्रत्ययस्तेदमनुकरणम्, लोमादिषु पादसादस्य पाग-
भागात्स्त्वर्थे शो न सम्भवतीति भावः । पच्छद् इति । 'सम्प्रत्ययवचनाच्च वीष्मा-
यान्' इति घम् । उदमेघ इति । माहस्यानृत्यस्येय मञ्ज । उदपेपमिति ।
'स्तेहने पिप' इति णमुट् । उदधिरिति । उदक धीयतेऽस्मिन्निति विग्रहः । 'कर्म-
ण्यधिकरणे च' इति मिप्रत्ययः । उदमन्य इति । द्रवद्रव्यसंपृक्ता मक्तवा मन्य ।
'उदकेन मन्य' इति विग्रहः 'तृतीया' इति यागविभागासमाप्त इति हरदत्तः ।
शुक्लीभाव इति । 'ऊर्धादिच्चिञ्चाचथ' इति च्छ्यन्त वासिषानत्वज्ययवम् । भ्रु-
कुं स इत्यादि । 'भ्रुकुमथ भ्रुकुमथ भ्रुकु सश्चति नन्व' इत्यमरः । 'तद्री प्रमीलो

भाषणं शाभा वा यस्य स स्त्रीवेपवारी नर्तकः । भ्रुवः कुटिः कौटिल्यम् । १००० एक तद्धिते च । (६-३-६२) एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च । एकस्या आगतमेकरूप्यम् । एकक्षीरम् । १००१ ङ-धापोः संज्ञाछन्दसो-र्वहुलम् । (६-३-६३) रेवतिपुत्रः । अजक्षीरम् । १००२ त्वे च । (६-३-६४) त्वप्रत्यये ङ-धापोर्वा ह्रस्वः । अजत्वम्, अजात्वम् । रोहिणि-त्वम्, रोहिणीत्वम् । १००३ ण्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे । (६-१-१३) ण्यङन्तस्य पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योस्तत्तरपदयोस्तत्पुरुषे । १००४ सम्प्रसारणस्य । (६-३-१३९) सम्प्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धापतिः । व्यवस्थितविभा-

दीनामवयवो यो भ्रूशब्दः तस्य अकारः अन्तादेशः स्यादिति व्याख्यानान्तरमित्यर्थः । भ्रु वा कुंसो भाषणमिति । तत्तदर्थज्ञापनमित्यर्थः । 'भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्चेति नर्तकः' इत्यमरः, 'भ्रुकुटिभ्रूकुटिभ्रूकुटिः स्त्रियाम्' इति च । एकतद्धिते च । एकेति लुप्तपष्ठी-कम् । तदाह—एकशब्दस्येति । स्त्रीप्रत्ययान्तस्येति शेषः, अन्यथा ह्रस्वविधिवैयर्थ्यात् । उत्तरपदे चेति । चकारात्तदनुकर्ष इति भावः । एकस्या आगतम् एकरूप्यमिति । 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः' । एकक्षीरमिति । एकस्याः क्षीरमिति विग्रहः । ङ-धापोः उत्तरपदे ह्रस्वः स्यादिति शेषः । रेवतिपुत्र इति । कस्यचित्संज्ञेयम् । अथ छन्दस्युदाहरति—अजक्षीरमिति । अजायाः क्षीरमिति विग्रहः । 'परमं वा एतत्पयो यदजक्षीरम्' इति तैत्तिरीये । त्वे च । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—त्वप्रत्यये ङ-धापोर्वा ह्रस्व इति । अजत्वं रोहिणीत्वमिति । संज्ञात्वाभावात् छन्दस्येवायमिति वृत्तिः, अनुत्तरपदार्थं वचनम् । ण्यङः संप्रसारणम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ण्यङ इति तदन्तग्रहणम् । तदाह—ण्यङन्तस्य पूर्वपदस्येति । तस्य सूत्रस्य उत्तरपदाधि-कारस्यत्वेऽपि तत्पुरुषग्रहणेन पूर्वपदलाभ इति भावः । उत्तरपत्योरिति । इद-मपि तत्पुरुषपदलभ्यम् । यद्वा उत्तरपदाधिकारेण पूर्वपदमाक्षिप्यते । संप्रसारणस्य । दीर्घ इति । 'दूलोपे—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । उत्तरपद इति । 'अलुपुत्तर-पदे' इति तदधिकारादिति भावः । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्र इति । विग्रहवाक्य-मिदम् । 'कुमुदगन्ध्व इव गन्धो यस्य स कुमुदगन्धिः । 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहु-

भ्रुकुटिभ्रूकुटिभ्रूकुटिः स्त्रियाम्' इति च । एकतद्धिते च । 'एक' इति लुप्तपष्ठीकम्, तदाह—एकशब्दस्येति । ह्रस्वविधानमस्य टावन्त एवोपयुज्यते न तु केवले, स्वभावत एव ह्रस्वत्वादतो व्याचष्टे—एकस्या आगतमित्यादि । ण्यङः । इह तत्पुरुषपदेन पूर्वपदमुत्तरपदं चाक्षिप्यते, तत्र ण्यङा पूर्वपदस्य विशेषणात्तदन्तं गृह्यत इत्याह—ण्यङन्तस्येति । पुत्रपत्योरुत्तरपदयोरिति । 'पुत्रपत्यन्तयोः' इति व्याख्याने तु 'कारीपगन्ध्यापरमपुत्रः' इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । संप्रसार-णस्य । 'उत्तरपदे' इत्यधिक्रियते । 'दूलोपे—' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते, तदाह—दीर्घः स्यादुत्तर इति । 'हलः' इति दीर्घोऽत्र न प्रवर्तते, प्रत्ययस्य लुका

यया ह्रस्वा न । 'छोप्रत्यये चानुपसर्जनं न' (प २७) इति तदादिनियमप्रतिषेधात् परमकारीपगघोपुन । उपसर्जनं तु तदादिनियमानेह—अतिकारीपगघ्यपुन । १००५ वन्धुनि बहुव्रीहौ । (६—१—१४) बधुशब्द उत्तरपदे प्यङ् सप्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ । कारोपगघ्या बधुरस्येति कारोपगन्धीवधु । बहुव्रीहौ इति किम्—कारोपगघ्याया बधु कारोपगघ्यावधु । क्लीबनिर्देशानु शब्दस्वरूपाभेदा 'मान-मातृकमातृषु वा' (वा ३४४९) कारोपगघीमान्,

बोहिर्वाच्या वा चोत्तरपदलोप इति बहुव्रीहि, कुमुदगघशब्दे पूर्वखण्डे उत्तरस्य गन्धशब्दस्य ण्यस्य । 'उपमानाच्च इति इत्थम् । कुमुदगघेरपत्य स्त्री इत्यर्थे तस्यापत्य मित्यण् । 'अणिज्जारणापया— इति तस्य प्यङ्देशः । 'अस्येति च' इति इकारलोपः । आदि वृद्धिः । यङ्श्चाप् । कौमुदगघ्यापुन इति भावः । कौमुदगघ्याया पुन इति पष्ठोपसमासः । सुबुद्धिः कौमुदगघ्यापुन इति स्थिते प्यङ् सप्रसारणेन यकारस्य इकारः । तस्य तदुत्तरा कारस्य च 'सप्रसारणाच्च इति पूवरूपेण इकारे 'सप्रसारणस्य' इति दीर्घे कौमुदगघीपुन इति रूपमिति भावः । 'हल' इति दीर्घस्य तु नात्र प्रसक्तिः, सप्रसारणान् पूर्वस्य हलः सप्रसारणनिष्पिनाङ्गावयवत्वाभावात् । कौमुदगन्धीपतिरिति । कौमुदगघ्याया पतिरिति विग्रहः । पूरकप्रक्रियाः । 'इका ह्रस्वाङ्घ्या गालवस्य' इति पाणिन्यः ह्रस्वमा शङ्काह—व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो नेति । अत्र तु व्याख्यानमेव कारणम् । स्यादेतत् । करीप गोमहिषादिपुरीषम्, करीपगन्ध इव गघा यस्य स करीपगन्धिः, तस्यापत्य स्त्री कारोपगघ्या, परमा चासौ कारोपगघ्या च परमकारीपगघ्या, तस्या पुन परमकारीपगघीपुन इत्यत्रापि प्यङ् सप्रसारणं तस्य दीर्घश्चेति स्थितिः । अत्र सप्रसारणं दुष्प्रसङ्गम् । प्यङ् करीपगघिशब्दादेव विहितम् अत्र परमकारीपगघ्याशब्दस्य पूवपदस्य प्यङ्गत्वाभावात् प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदतस्य च ग्रहणादियत्र आह— स्त्रीप्रत्यये चेति । प्यङ् त्रिया विहितत्वात् स स्त्रीप्रत्ययः । ततश्च 'छोप्रत्यये चानुपसर्जनं न' इति परिभाषया तदादिनियमाभावात्परमकारीपगघ्याशब्दोर्जस्य प्यङ्गत्वं एवम् । तत्र सप्रसारणे दीर्घे च परमकारीपगघीपुन इति रूपमिति भावः । इयं परिभाषा 'प्यङ् सप्रसारणम्' इति प्रवृत्तमूले भाष्ये पठिता । तत्रानुपसर्जनं ग्रहणस्य प्रयोजनमाह—उपसर्जने स्थितिः । कारोपगघ्यामनिब्रान्त अनिकारीपगघ्या, 'अयादयः—' इति समासः, उपसर्जनह्रस्वः । तस्य पुन अनिकारीपगघ्यपुन । अत्र 'छोप्रत्यये तदादिनियमा न' इति निषेधा न भवति, अनुपसर्जनं एव छोप्रत्यये तस्य निषेधस्य प्रवृत्ते । प्यङ् त्वय छोप्रत्ययाञ्च उपसर्जनं एव । यत्तन्त्र तदादि नियमसत्त्वाद्, अतिकारीपगघ्यशब्दा नैव प्यङ्गत्वं इति न सप्रसारणमिति भावः ।

लुप्तवनाङ्गसंज्ञाया अप्रवृत्ते । कौमुदगन्ध्याया इति । कुमुदगघेरपत्य स्त्री कौमुदगघ्या । 'तस्यापत्यम्' इत्यणि कृते 'अणिजा' इति प्यङ्देशः, 'यङ्श्चाप्' । तनु 'कौमुदगघीपुन' इत्यादौ 'इका ह्रस्वाङ्घ्या गालवस्य' इति ह्रस्वेन भाष्यम्,

ॐ क्वचित् 'सप्रसारणनिमित्तनिष्पिते' इति पाठः । 'च सा' इति क्वचित् ।

कारीपगन्ध्यामातः । कारीपगन्धीमातृकः, कारीगन्ध्यामातृकः । कारीपगन्धीमाता, कारीप-
गन्ध्यामाता । अत एव निपातनात्मातृशब्दस्य मातजादेशः, 'नद्यतश्च' (सू ८३३) इति
कविकल्पश्च । बहुव्रीहावेवेदम्, नेह—कारीपगन्ध्यामाता कारीगन्ध्यामाता । चित्त्व-
सामर्थ्याच्चित्स्वरो बहुव्रीहिस्वरं वाचने । १००६ इष्टकेपीकामालानां चित्तूलभारिपु ।
(६—३—६५) इष्टकादीनां तदन्तानां च पूर्वपदानां चितादिषु क्रमादुत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात्
इष्टकचितम् । पक्वेष्टकचितम् । इपीकतूलम् । मुञ्जेपीकतूलम् । मालभारो । उत्पलमालभारी ।
१००७ कारे सत्यागदस्य । (६—३—७०) मुम् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः ।

बन्धुनि बहुव्रीहौ । कारीपगन्धीबन्धुरिति । अत्र पत्युत्तरपदत्वाभावात् तत्पुरुषत्वाभा-
वाच्च पूर्वेण न प्राप्तिः । मातृमातृकमातृपु चेति । वार्तिकमिदम् । मातृच, मातृक,
मातृ एषु परेषु ष्यङः संप्रसारणं वा वक्तव्यमित्यर्थः । मातृचि उदाहरति—कारीपगन्धी-
मातः, कारीपगन्ध्यामात इति । मातृशब्दस्य मातजादेशः, अदन्तमेतत् । मातृके
उदाहरति—कारीपगन्धीमातृकः कारीपगन्ध्यामातृक इति । 'नद्यतश्च' इति कप् ।
मातृशब्दे उदाहरति—कारीपगन्धीमाता, कारीपगन्ध्यामातेति । शैषिककवभावे
रूपम् । ननु मातृशब्दस्य मातजादेशे किं प्रमाणम् ? 'नद्यतश्च' इति नित्यविधानात् पाक्षिककप्
च दुर्लभ इत्यत आह—अत एवेति । बहुव्रीहावेवेदमिति । 'बन्धुनि बहुव्रीहौ' इति
सूत्रे अस्य वार्तिकस्य पठितत्वादिति भावः । मातृजिति चित्करणं स्वार्थमित्याह—
चित्त्वसामर्थ्यादिति । इष्टकेपीका । उत्तरपदे इत्यधिकृतम् । तल्लब्धं पूर्वपदमिष्टकादि-
भिर्विशेष्यते । तदन्तविधिः । व्यपदेशिवद्भावात् तेषामपि ग्रहणम् । उत्तरपदाधिकारस्यापि
पदाधिकाराभ्युपगमात् 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च' इति वचनेन वा तेषां ग्रहणम् ।
'इको ह्रस्वः—' इत्यतो ह्रस्व इत्यनुवर्तते तदाह—इष्टकादीनां तदन्तानां चेति । इष्टक-
चितमिति । इष्टकादिभिश्चितमिति विग्रहः । 'कर्तृकरणे कृता—' इति समासः । तदन्तविधेः
प्रयोजनमाह—पक्वेष्टकचितमिति । इपी कृतूलमिति । इपीकायास्तूलमिति विग्रहः ।
तूलमग्रम्, शष्पमित्यन्ये । मुञ्जेपीकतूलमिति । मुञ्जेपीकायास्तूलमिति विग्रहः ।
मालभारीति । सुप्यजातौ—' इति णिनिः । हारिष्विति पाठान्तरम् । कारे सत्यागदस्य ।
शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—मुम् स्यादिति । 'अर्द्धपत्—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ।
सत्यस्य अगदस्य च कारे परे मुम् स्यादिति फलितम् । मुमि मकार इत् । उकार
उच्चारणार्थः । मित्त्वादन्यादचः परः । सत्यङ्कार इति । भावे षच् । सत्यस्य
कार इति विग्रहः । शय्यकरणमित्यर्थः । अगदङ्कार इति । गदो रोगः, तस्या
दीर्घविधानं तु पक्षे सावकाशमित्यत आह—व्यवस्थितविभापयेति । नेहेति ।
संप्रसारणमिह नैत्यर्थः । अतिकारीपेति । कारीपगन्ध्यामतिक्रान्तोऽतिकारीप-
गन्ध्या, तस्य पुत्रः । इष्टकचितमिति । 'कर्तृकरणे कृता—' इति वृत्तीयासमासः ।
पक्वेष्टकचितमिति । पदाधिकारात्तदन्तविधिः प्रवर्तते इति भावः । मालभारीति ।
'मालां विभर्ति' इत्यर्थः । 'सुप्यजातौ—' इति णिनिः । 'हारिपु' इति पाठ-

‘अस्तोश्चेति वक्तव्यम्’ (वा ३९७३) । अस्तुङ्कार । ‘घेनीर्मव्यायाम्’ (वा ३९७५) । घेनुम्भव्या । ‘लावस्य वृणे’ (वा ३९७६) लाववृण वृण इति मूलविभुजादिवाक । ‘इत्येजन्म्याशस्य’ (वा ३९७७) । अनभ्याशमित्य । दूरत परिहर्तव्य इत्यर्थ । ‘भ्राष्ट्रान्योरिन्धे’ (वा ३९७८) भ्राष्ट्रमिन्ध । अग्निमिन्ध । ‘गिःगिलस्य’ (वा ३९७९) तिमिङ्गिल । अग्निरस्य किम्—गिःगिल । ‘गिःगिले च’ (वा ३९८०) । तिमिङ्गिल गिल । ‘उष्णभद्रया करण’ (वा ३९८१) । उष्णङ्करणम् । भद्रङ्करणम् ।

भाव अगद अर्थाभावऽययोभावान सह तपुरुषस्य विवल्पात्ने । अगदस्य कार इत्यर्थ । अस्तोश्चेति । कारे मुमिति शेष । अस्तुकार इति । अस्तिवति निङ्गन्प्रतिरूपकमव्यय-
मभ्युपगमे वनैति । घेनोरिति । मुम् वक्तव्य इति शेष । घेनुभव्येति । नवप्रसवान्
प्रागियमुक्ति । भविष्यन्ती घेनुरित्यर्थ । ‘मव्यगोय’— इति कर्तरि निपातनात् कृत्यप्रत्यय ।
घेनुवासौ भव्या चेति विग्रह । मयुरव्यमकादिवाद् भव्याशब्दस्य परनिपात । लोःस्य वृण
इति । मुम्बक्तव्य इति शेष । ननु लोक वृणानीति विग्रह कर्मण्यणि लघूपधगणे स्परत्वे
पणं इति स्यादियन् आह—वृण इति मूलविभुजादित्वात् क इति । इत्येजन्म्या-
शस्येति । मुम् वक्तव्य इति शेष । अनभ्याशमित्य इति । अभ्याश समीपम्, अनभ्याश
दूरम्, द्वितीयान्मिदम् । इष्वाता प्रापणार्थकान् ‘एतिस्तुशाम्—’ इत्यादिना कप् ।
‘गम्यादीनामुपमख्यातम्’ इति द्वितीयाममास । मुञ्जुकि मुम् । दूर प्रापयितव्य, त तु
समीपमित्यर्थ मनसि निधायह—दूरत परिहर्तव्य इति । भ्राष्ट्रान्योरिन्ध इति ।
मुम् वक्तव्य इति शेष । भ्राष्ट्रमिन्ध इति । भ्राष्ट्र धानादिमज्जनाह पात्रम्, तद् इधे
तापयतीति भ्राष्ट्रमिन्ध, कर्मण्यणि उपपदममास । मुञ्जुकि, मुम् । अग्निमिन्ध इति ।
अग्निं प्रज्वलयतीत्यर्थ । गिलेऽगिलस्येति । अगिलस्येति च्छेदः । गिते परे गिःगिलस्य
मुम् वाच्य इत्यर्थ । तिमिङ्गिल इति । ‘गृनिगरणे तिमिमन्त्यविशेष । त गिःगिनीति
मूलविभुजान्तिवान् क ‘ऋत इद्वाना’ इति इत्वे स्परत्वे ‘अचि विभापा इति
लट्वम्, उपपदममास, मुञ्जुकि मुम् । गिलगिल इति । अयमपि मत्स्परविशेष ।

न्तरम् । कारे सत्या । अर्द्धपत्—’ इत्यप्याऽनुवर्तनादाह—मुम् स्यादिति । मत्स्वार-
शापयकरणम् । अशापयेति ‘सत्यादशापधे’ इति डाच वाधित्वा परत्वाभ्युपगमे । अगदकारो
वेद्य । अस्तुकारोऽभ्युपगमे । अस्तिवति निङ्गन्प्रतिरूपकमव्ययम् । घेनुम्भव्येति ।
भविष्यन्ती घेनुरित्यर्थ । ‘मव्यगोय—’ इति निपातनात्कर्तरि कृत्य । घेनुवासौ भव्या चेति
विग्रह गौतमस्मृतौ तु ‘अघेनुभज्या’ इत्यत्र ‘आपत्त्वामुम्’ इति बोध्यम् । लोकम्पृण इति ।
पृषवान् प्रीणनार्थ । ‘वृणानि पूरणवर्मा’ इति तु हरदत्त । अनभ्याशमित्य इति ।
अभ्याश समीपं तद्विभ्रमनभ्याशम् । ‘एतिस्तुशास्वृजुष’ इति इण कप् । भ्राष्ट्रमिन्ध
इति । कर्मण्यणि उपपदममास । एवमग्निमिन्धोऽपि । गिलेऽगिलस्येति । ‘गिलशब्दे

१००८ रात्रेः कृति विभाषा । (६—३—७२) कृदन्ते परे । रात्रिञ्चरः, रात्रिचरः । रात्रिमटः, रात्र्यटः । अखिदर्थमिदं सूत्रम् । खिति तु 'अर्द्धिषत्—' (सू २९४२) इति नित्यमेव वक्ष्यते । रात्रिम्मन्यः । १००९ सहस्य सः संज्ञायाम् । (६—३—७८) उत्तरपदे । सपलाशम् । संज्ञायां किम्—सहयुध्वा । १०१० ग्रन्थान्ताधिके च । (६—३—७९) अनयोरर्थयोः सहस्य सः स्यात्तदुत्तरपदे । समुहूर्तं ज्योतिषमधीते । सद्रोणा खारी । १०११ द्वितीये चानुपाख्ये ।

गिलगिले चेति । अगिलस्य मुम् वाच्य इत्यर्थः । तिमिङ्गिलगिल इति । गिलं गिलतीति गिलगिलः, तिमीनां गिलगिल इति विग्रहः । संवन्वसामान्ये पष्ठी । तिमिषु गिलगिल इति निर्धारणसप्तमी वा । 'संज्ञायाम्' इति सप्तमोसमासः । उष्णभद्रयोः करण इति । मुम् वाच्य इत्यर्थः । उष्णङ्करणम्, भद्रङ्करणमिति पष्ठी-समासः । रात्रेः कृति विभाषा । अस्य उत्तरपदाधिकारस्यत्वेन 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्' इति तु इह न भवति । कृतो धातु-प्रकृतिकत्वेन रात्रेः कृतः असंभवात् तदन्तविधिरित्यभिप्रेत्य आह—कृदन्ते पर इति । रात्रेर्मुम् वा स्यादित्यर्थः । रात्रिञ्चरः रात्रिचर इति । सुप्युपपदे चरेष्टः, उपपदसमासः, सुव्लुकि पक्षे मुम् । रात्रिमटः, रात्र्यट इति । सुप्युपपदे मूलविभुजादित्वात् कः । उपपदसमासः । सुव्लुक्पक्षे म् । ननु रात्रिम्मन्य इत्यत्रापि मुम्बिकल्पः स्यादित्यत आह—अखिदर्थमिदं सूत्रमिति । खिति त्विति । खिति तु इमं मुम्बिकल्पं वाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन 'अर्द्धिषदजन्तस्य—' इति नित्यमेव मुमो विधानं कृदधिकारे वक्ष्यत इत्यर्थः । रात्रिम्मन्य इति । 'आत्ममाने खश्च' इति खश् । खशः शित्त्वेन सार्व-धातुकत्वात् तस्मिन् परे 'दिवादिभ्यः श्यन्' इति श्यनि खित्वास्तित्यं मुमिति भावः । सहस्य सः । उत्तरपद इति । शेषपूरणेनोक्तमिदम् । सह इत्यस्य स इत्यादेशः स्यादुत्तरपदे इत्यर्थः । 'वोपसर्जनस्य' इत्यस्यापवादः । सपलाशमिति । 'तेन सह—' इति बहुव्रीहिः । वनविशेषस्य संज्ञेयम् । सहयुध्वेति । 'संह च' इति व्वनिप् । असंज्ञात्वान्न सभावः । ग्रन्थान्ताधिके च । ग्रन्थान्तश्च अधिकश्चेति समाहारद्वन्द्वः । अनयोरर्थयोरिति । विद्यमानस्येति शेषः । समुहूर्तमिति । मुहूर्तविधिपरग्रन्थ-पर्यन्तं ज्योतिःशास्त्रमधीत इत्यर्थः । अन्तवचने अव्ययीभावः 'अव्ययीभावे चाकाले' इत्यत्र कालपर्युदासादप्राप्ते सभावे ग्रन्थान्तग्रहणम् । सद्रोणा खारीति । द्रोण-परिमाणादधिकेत्यर्थः । मयूरव्यंसकादित्वात् सहशब्दस्याधिकवाचिनः समासः सभावश्च ।

उत्तरपदे अगिलस्य मुम् इत्यर्थः । तिमिगिल इति । मत्स्यविशेषः । गिरतेर्मूल-विभुजादित्वात्कः । 'अचि विभाषा' इति लत्वम् । गिलगिले चेति । 'गिलं गिलति इति गिलगिलः, तिमीनां गिलगिलः' इति विग्रहे इदमारब्धम् । रात्रेः कृति । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावेऽपि रात्रिशब्दापरव कृतोऽसंभवात्कृदन्त उत्तरपदे अयं विधिरित्याशयेनोदाहरति—रात्रिचर इति । यद्यप्याचारविवन्तात् ण्वुलादिः संभवति, तथापि विलम्बितोपस्यतिकत्वात्स न गृह्यत इति भावः । नित्यमेवेति पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः । रात्रिम्मन्य इति ।

(६—३—८०) अनुमेये द्वितीये सहस्य स स्यात् । सराजसीका निशा । राजसी साध्यादनुपक्रम्यमाना निशयानुमीयते । १०१० समानस्य च्छन्दस्यमूर्ध-
प्रभृत्युदकेषु । (६—३—८४) समानस्य स स्यादुत्तरपदे, न तु मूर्धादिषु । अनु-
भ्राना मगम्यं । अनु मत्वा मयूय्य । या न सनुत्य । 'तत्र भग इत्ये-
'सगर्भसयूयसनुताद्यत्' (सू ३४६०) । अमूर्धादि किम्—समानमूधा ।
समानप्रभृतय । समानादर्का । समानस्य इति भागा विभज्यते । तत्र
मप्य साधर्म्यं सजानीयमित्यादि सिद्धमिति वाशिना । अथवा महशब्द
सदृशवचनास्मि सदृश सख्या समतीति यथा । तेनायमस्वपदविग्रहो बहु-
द्वितीये चानुपास्ये । अप्रवान्महाये द्वितीयशब्दा लक्षणिकः । उपाख्यायने प्रतीत्ये
उपलभ्यत इयुपाख्यम्, तदन्त्यदनुपाख्यम्, अनुमयामिति यावत् । तदाह—अनुमेय इति ।
सहायवाचि युत्तरपदे परत इत्यर्थः । सराजसीका निशेति । 'तत्र सह—' इति बहु-
व्रीहिः । 'नद्यन्तश्च' इति कप् । अनुमयराजसीमहिता निरोत्यर्थः । तदाह—राजसी
साक्षादिति । समानस्य । ननु मूर्धादिष्विति । मूधन्, प्रभृति, उदकं एषु परेषु
नैवर्थः । सगर्भ्य इति । समान गर्भे भव इत्यर्थः । सयूय्य इति । समाने रूपे भव
इत्यर्थः । सनुत्य इति । समान नृते भव इत्यर्थः । सर्वत्र 'तद्वितार्थ—' इति समान समान-
स्य सभावः । समानमूर्धेति । समाना मूधा यस्यानि विग्रहः । समानप्रभृतय इति ।
समान प्रभृतिरात्रयवा येषामिति विग्रहः । समानादर्का इति । समान उदको येषामिति
विग्रहः । तैत्तिरीये 'मज्जुल्लुभि सज्जुक्विमि, मज्जुल्लुभि मज्जुल्लु, मज्जुल्लु,
मज्जुल्लुदिये, सज्जुक्विमिद्वे, मज्जुल्लुद्वेयानाधिरग्नय त्वा वैश्वानरायादिवनाद्यर्थं
मादयानामिहत्वा' इति मन्त्रा सखष्टा पञ्च पठिता । पञ्चम्वपि मन्त्रेषु सज्जुल्लुभि
सज्जुक्विमिरियमाद्यवयव, सज्जुल्लुद्वेयानाधिरित्यन्ताद्यवयवश्च समान, सज्जुल्लुभि इया-
दिपञ्चानाम् एकैकस्य क्रमात् एकैकस्मिन् मन्त्रे मध्ये निवृत्त इति यावन्विमर्षात् । ननु एते
सपञ्चादिसंज्ञेषु कथं समानस्य सभाव इत्यत आह—समानस्येति योगो विभज्य इति ।
तथा च समानस्य स स्यादिति वाक्यान्तरं मप्यने । तत्र च्छन्दसीयभावान्तावेऽपि क्वचिद्वृत्-
तीन् लिखन् इति भावः । सपञ्च इति । समान पञ्चा यस्येति विग्रहः । साधर्म्य-
मिति । समाना धर्मो यस्य स मगमा, समानस्य सभावः । तस्य भावः साधर्म्यम् ।
ब्राह्मणादिकान् ध्यन् । सजानीयमिति । समाना जानियंस्य इति विग्रहः ।
समानस्य सभावः । 'जान्यनाच्छ वधुनि' इति छ । इत्यादीति । सप्राम इत्यादि-
'आत्ममान मश्च' इति सप्त सावैजानुषात्तस्मिन्पर इत्यन् । सहयुग्येति । 'मह च'
इति क्वनिप् । स्थियामपि 'वना न हस' इति निषेजान् ओशो न । ममुहूर्तमिति ।
अन्तर्वक्त्रेऽप्यपीभावः । 'अप्यपीभाव चाकार' इत्यत्र काल्पयुंदासादप्राप्ते सभावे
प्रयान्प्रह्वम् । द्वितीये । 'अप्रवानो य म द्वितीय' इति लाक्प्रमिद्धम्, उपा-
ख्य प्रत्यय तद्विजमनुमय तदाह—अनुमेय इति । सराजसीकेति । 'नद्य-
तश्च' इति कप् । योगो विभज्यत इति । एतदर्थमेव च्छन्दसमपि 'समानस्य

ब्रोहिः । समानः पक्षोऽप्येत्यादि । १०१३ ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनाम-
गोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुपु । (६—३—८५) एषु द्वादशसूत्रपदेषु
समानस्य सः स्यान् । सज्योतिः । सजनपद इत्यादि । १०१४ चरणे ब्रह्म-
चारिणि । (६—३—८६) ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे
समानत्वेन गम्यमाने । चरणः शाखा । ब्रह्म वेदः, तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म,
तच्चरतीति ब्रह्मचारी, समानस्य सः, सब्रह्मचारी । १०१५ तीर्थे ये । (६—३—८७)

संग्रहः । योगविभागस्य भाष्यादृष्टत्वाद् युक्त्यन्तरमाह—अथवेति । तेनेति ।
तेन सहशब्दचनेन सहशब्देन बहुव्रीहिरित्यन्वयः यथा च 'बोपसर्जनस्य' इति सहस्य
सभाव इति भावः । ननु तर्हि समानः पक्षो यस्य इति कथं विग्रहः । सहशब्दस्यैव
विग्रहे प्रवेशौचित्यादित्यत आह—अस्वपद इति । वृत्तावेव सहशब्दः सहशब्दचन
इति भावः । ज्योतिर्जनपद । अच्छन्दोर्ज्यं वचनमिदम् । सज्योतिरिति ।
समानं ज्योतिर्यस्येति विग्रहः । एवं सजनपद इत्यादीति । सरात्रिः, सनाभिः,
सनामा, सगोत्रः, सरूपः, सस्यानः, सवर्णः, सव्याः, सवचनः, सबन्धुः । चरणे
ब्रह्मचारिणि । समानस्येति इति चानुवर्तते उत्तरपद इत्यविकृतम्, तदाह—
ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्यादिति । चरणे इति सप्तमी समान-
स्येत्यत्रान्वेति । चरणे विद्यमानस्येत्यर्थः । फलितमाह—चरणे समानत्वेन गम्य-
मान इति । तत्र चरणपदं व्याचष्टे—चरणं शाखेति । वैदिकप्रसिद्धिरेवात्र
मूलम् । ब्रह्मचारिपदं निर्वक्तुमाह—ब्रह्म वेद इति । 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म'
इत्यनरः । तच्चरणार्थमिति । तस्य वेदस्य चरणम् अध्ययनं तच्चरणम्, व्रतमपि
ब्रह्मशब्देन विवक्षितमित्यर्थः । गौण्या वृत्त्येति शेषः । तच्चरतीति । तद् व्रतं
चरति अनुतिष्ठतीत्यर्थं ब्रह्मचारिशब्द इत्यर्थः । 'सुप्यजातौ—' इति णिनिः समा-
नस्य स इति । समाना ब्रह्मचारीति कर्मवारये सति प्रकृतसूत्रेण समानस्य सभावे
सति सब्रह्मचारी रूपमित्यर्थः । समानत्वं च वेदद्वारा बोध्यम् । तथाच समानवेदा-
ध्ययनार्थं व्रतचारीति फलितोऽर्थः । भाष्ये तु समाने ब्रह्मणि व्रतं चरतीत्यर्थे चरे-
णिनिः व्रतशब्दस्य लोपश्च अत्र निपात्यत इत्युक्तम् । तीर्थे ये । यशब्दाद् आकारा-
न्तात्सप्तम्येकवचनम्, अकारो न विवक्षितः, प्रत्यय इति विशेष्यमध्याहार्यम् ।
'च्छन्दसि' इतिमूत्रमिहोपन्यस्तमिति भावः । बहुव्रीहिरिति । तेन 'बोप-
सर्जनस्य' इति सहस्य सभावः प्राप्नोतीति भावः । सज्योतिरिति । समानं
ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः । यस्मिन् ज्योतिषि आदित्ये नक्षत्रे वा संजातं तदस्तमयपर्यन्तमनु-
वर्तमानमाशौचं सज्योतिः इत्युच्यते । इह 'समानमध्यमव्यमवोराश्च' इति प्रतिपदोक्त एव
समासो न गृह्यते, 'सरूपाणामेकशेषः—' इति लिङ्गात् । किन्तु बहुव्रीहिरपि इति
हरदत्तः । ब्रह्मचारीति । 'व्रते' इति णिनिः । सब्रह्मचारीति । समानोब्रह्मचारी
इत्यर्थः । ब्रह्मचारिणश्च समानत्वं ब्रह्मणः समानत्वात् । ततश्च 'समाने ब्रह्मणि व्रति-
चारी' इति फलितोऽर्थः । तीर्थे ये । अकारो न विवक्षितः । प्रत्यय इति विशेष्यं तु

तोर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य म स्यात् । सतीत्य-एकगुरुक ।
 नमाननीये वामी' (सू १६५८) इति यत्प्रत्यय । १०१६ विभापोदरे ।
 (६—३—८८) यादौ प्रत्यये विवक्षित इत्येव । सार्धं समानार्धं । १०१७
 दृग्दशवतपु । (६—३—८६) महक् । महश् । 'दृक्षे चेति वक्तव्यम्' (वा ३९९२)
 सदृश । वनस्तराय । १०१८ इदकिमोरीदकी । (६—३—९०) दृग्दशवतपु
 इदम् ईश् किम् की स्यात् । ईहक् । ईहश् । कीहक् । कीहश् । वनूदाहरण
 वक्ष्यते । 'दृक्षे चेति वक्तव्यम्' (वा ३९९२) ईह्य । कीह्य । 'आ सर्वनाम्न'
 (सू ४३०) । 'ह्ये च (वा ३९९२) ताहक् । ताहश् । तागान् । ताह्य ।

'यस्मिन् विधि- इति तदादिविधि । तदाह—यादौ प्रत्यय इति । नान् यत्प्रत्ययान्
 तावदब्दे परे इति व्याहृत्यानु शक्यते, 'ममाननीये वामी' इति समाननीयेष्वान्
 ऋकृतममामादव ('वामीनि तद्धिताये) यत्प्रत्ययविधानान् । म च प्रत्यय अत्र
 सभाव कृत एव भवति । 'समर्थाना प्रथमाद्वा इति सूत्रेण परिनिष्ठनादेव तद्धितान्पत्तेर्वय
 माणात्ताव कृतेऽपि सभाव एकदशविधकृतपायेन भूतपूर्वगत्या वा समाननीयेष्वदन्तवान् ।
 अतो यत्प्रत्ययपरकत्व समानशब्दस्य वक्ष्यमित्यत्र आह—विवक्षित इति । सतीर्थ्य इति ।
 ममान तीर्थे वामीत्यय । अत्र सामीप्य सप्तमी । ममानशब्दस्त्वक्षरपर्याय तीर्थशब्दा गुरौ,
 तदाह—एकगुरुक इति । तद्धिताये समासप्रवृत्तये तद्धित दर्शयति—समानेति ।
 'निपातागमयास्तीर्यमृषिजुष्टजने गुरौ' इत्यमर । विभापोदरे । उदरशब्दे परे समानस्य
 नमाना वा स्यादित्यय । इत्येवेति । अनुवर्तन एवेत्यर्थ । दृग्दशवतपु । ममानस्य म
 इति शेष । सटक्, सन्श् इति । ममाना ह्रस्वत् इत्यर्थे 'ममानाययोऽण' इति ह्रो
 क्विन् वल् च । ऋक्षे चेति । समानस्य सत्वमिति शेष । सन्श् इति । 'कनार्जिष वाच्य'
 इति ह्रो क्म । वतुन्तरार्थ इति । यत्तदनेभ्यः परिमाणे वतुष ममानशब्दादममवादिनि
 भाव । इदकिमोरीदकी । ईश् की इति द्वे पदे । ईहक्, ईहश् इति । इदमिव
 दृग्यत् । इत्यर्थे त्यदादिपु ह्रो क्विन्वजौ । ईश सित्त्व सवदिशवाय । वक्ष्यत इति ।
 तद्धितप्रकरणे इमान् इत्युदाहरण वक्ष्यत इत्यय । दृक्षे चेति । इदकिमो ईदकी
 वक्ष्यौ इति शेष । आ सर्वनाम्न इति । आ इति लुप्तप्रथमावम् । ताहक्,
 ताहश् इति । तदिव ह्रस्वत् इत्यर्थे 'त्यदादिपु ह्रश्-' इति क्विन्वजौ । तदा दशरम्य
 व्याख्यानान्लभ्यत । तेन 'यस्मिन्विधि-' इति तदादिविविरित्याह—यादौ प्रत्यय-
 इति । विवक्षित इति । उत्तरपदमात्रनिमित्त समासोन्तरङ्ग, समासप्रवृत्ति-
 मुक्तत्वात् यत्प्रत्यय अतस्तस्य परत्व न सम्भवनीत्याशयेनदमुक्तम् । सोर्धं इति ।
 'ममानादर शयिन' इत्यर्थे प्रत्ययाप्राक् ममानस्य सभाव कृत 'सादराद्य' इति य ।
 नमावाभावपक्षे तु 'समानादर शयिन आ चादात्' इति यनि ममानार्धम् ।
 महक् । सदृश इति । 'ममानाययादचेति वक्तव्यम्' इति ह्रो क्विन्वजौ

ॐ 'कृतममामादव' इत्यस्यादौ क्वचिन् 'तद्धिताये—' इति पाठ ।

† अयं बाष्पान्तग्न पाठ क्वचिन्नास्ति ।

दीर्घः, मत्वोत्वे । अमूहः । अमूहः । अमूहः । १०१६ समासेऽङ्गुलेः सङ्गः । (८-३-८०)
 अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । अङ्गुलिपङ्गः । समासे किम्—अङ्गुलेः
 सङ्गः । १०२० भीरोः स्थानम् । (८-३-८१) भीरुशब्दात्स्थानस्य सस्य मूर्धन्यः
 स्यात्समासे । भीरुस्थानम् । असमासे तु भीरोः स्थानम् १०२१ ज्योतिरायुषः स्तोमः ।
 (८-३-८३) आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्धन्यः समासे ज्योतिष्णोमः । आयुष्णोमः । समासे
 किम्—ज्योतिषः स्तोमः । १०२२ सुपामादिषु च । (८-३-९८) सस्य
 मूर्धन्यः । शोभनं साम यस्य सुपामा । सुपान्विः । १०२३ एति संज्ञायाम-
 गात् । (८-३-९९) (ग १८२) सस्य मूर्धन्यः । हरिषेणः । एति किम्—
 हरिसक्वम् । संज्ञायां किम्-पृथुसेनः । अगकारात् किम्-विष्वक्सेनः । इण्को-
 इत्येव । सर्वसेनः । १०२४ नक्षत्राद्वा । (८-३-१००) (ग १८३) । एति
 सस्य संज्ञायामगकारान्मूर्धन्यां वा । रोहिणीषेणः, रोहिणीसेनः । अगकारात्
 किम्-शतभिषक्सेनः । आकृतिगणोऽयम् । १०२५ अपष्टयतृतीयास्थस्या-
 न्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिः ककारः रागच्छेपु । (६-३-९९)
 अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु । अन्यदाशीः । अन्यदाशा ।
 अन्यदास्या । अन्यदास्यतः । अन्यदुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्यद्रागः । अन्य-
 दीयः । अपष्टीत्यादि किम्-अन्यस्यान्येन वाशोरन्याशोः । 'कारके छे च नायं

आत्वे सवर्णदीर्घः । तावानिति । तत् परिमाणमस्येति विग्रहं 'यत्तदेतेभ्यः—'
 इति वतुप् । तादृच् इति । तदिव दृश्यत इति विग्रहः । अमूहगित्यत्र प्रक्रियां
 दर्शयति—दीर्घ इति । अदस आत्वे कृते सवर्णदीर्घः । तत् ऊत्त्वमत्वे इत्यर्थः ।
 अः सेरिति व्याख्यानेऽपि अकारेण आकारस्यापि ग्रहणाद् ऊत्त्वमत्वे । समासे-
 ऽङ्गुलेः सङ्गः । भीरोः स्थानम् । ज्योतिरायुषः स्तोमः । अत्र त्रिसू-
 ञ्णम् अङ्गुलेः सङ्गः, भीरोः स्थानम्, ज्योतिषः स्तोमः, आयुषः स्तोम इत्याद्यर्थे
 प्रत्यासत्त्या तयोः पदयोः समासे सति उत्तरपदस्यस्य सस्य प इत्यर्थः । तद् ध्वनयन्
 प्रत्युदाहरति—अङ्गुलेः सङ्ग इत्यादि । नेह 'इण्कोः' इत्यनुवर्तते, व्याख्या-
 नात् । सुपामादिषु च । स्पष्टम् । एति संज्ञायामगात् । एकारे परे सस्य पः
 स्यादित्यर्थः । नक्षत्राद्वा । स्पष्टम् । अपष्टयतृतीयास्थस्य । अपष्टयाम् अतृतीयायां
 च परतस्तिष्ठतीति अपष्टयतृतीयास्थः, तस्य अपष्टीतृतीयान्तस्तेत्यर्थः । अपष्टीतृतीया-
 स्यस्येत्येव सिद्धे नन्वद्वयोपादानं स्पष्टार्थम् । आशीरादिष्विति । आशोः आशा,
 आस्था, आस्थित, उत्सुक, ऊति, राग, छ इत्येतेषु इत्यर्थः । दुकि ककार इत् ।
 उकार उच्चारणार्थः । कित्वादन्तावयवः । अन्यदाशीरित्यादयाः कर्मधारयाः । नायं

दीर्घ इति । अदस आत्वे कृते सवर्णदीर्घः इत्यर्थः । एतच्च पूर्वोत्तरोदाहरणान्वयि ।
 भीरोः स्थानमिति । विसर्जनीयव्यवधानेऽपि पत्वप्रामिरस्ति । ज्योतिषः स्तोम
 इति । इह 'ज्योतिःस्तोमोऽयम्' इति प्रत्युदाहर्तुमुचितम् । एति संज्ञायामिति ।
 सुपामाद्यन्तर्गणसूत्रमेतत् । एवं 'नक्षत्राद्वा' इत्यपि । विष्वक्सेन इति । चत्वंस्यासिद्ध-

निषेध' (वा ५०४८) । अयस्य कावकोऽप्यत्कार । अन्यस्यायमन्यस्य
गहादेरावृत्तिगणवाच्छ । १०२६ अर्थे विभाषा । (६-३-१००) अन्यस्य ।
अन्यायं । १०२७ को कत्तपुरुषेऽचि । (६-३-१०१) अजादावुत्तरपदे ।
कुत्मितोऽव वदस्व । वदन्म् । तत्पुरुषे किम्-कूपो राजा । 'त्रौ च' (वा
३९९८) कुत्मितात्रय कत्वय । १०२८ रथवदयोश्च । (६-३-१०२)
वदय । वदद । १०२९ तृणे च जातौ । (६-३-१०३) कत्तणम् ।
१०३० का पय्यक्तयो । (६-३-१०४) कापथम् । काप । अपशब्दे
तत्पुरुष अतिशब्देन बहुव्रीहिर्वा । १०३१ ईपदर्थे । (६-३-१०५) ईपत्रं
काजलम् । अजादावपि परत्वात्वादेश-काम्ल । १०३२ विभाषापुम्प ।
(६-३-१०६) कापुरुष, कुपुरुष । अग्राप्तविभाषेयम् । ईपदर्थे हि पूर्वविप्रति-
षेधान्नित्यमत्र । ईपत्पुरुष कापुरुष । १०३३ नच चोष्णे । (६-३-१०७)
उष्णशब्दे उत्तरपदे वच का च वा स्यात् । क्वाप्पन्, कोप्पन्, कदुप्पन् ।

निषेध इति । 'अपशब्दतृतीयाभ्यस्य' इति निषेध कारकच्योनास्तीत्यर्थः । भाष्या
त्तमिदम् । अर्थे विभाषा । अयस्य वृत्तिनि शेष । को कत्तपुरुषेऽचि । वद ई-
च्चेद । शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे—अजादावुत्तरपद इति । नदस्व, कदन्नमिति
'कुगति-' इति समास । कूपो राजेति । कुत्मित उष्ण यस्मेति बहुव्रीहत्वाद् न कदादेश-
त्रौ चेति । निशब्दे परे कदादेशा कत्वय इत्यर्थः । उत्तरपदस्याजादित्वाभावाद् वचनम्
रथवदयोश्च । 'का कत्तपुरुषे-' इति शेषः । नदय, कदद इति । 'कुगति-' इति
समासः । वदतीति वद । कुत्मितो वद कदद । तृणे च जातौ । तृणशब्दे क
कत्व्याद् जातौ वाच्यायाम् । कत्तणमिति । तृणजानिस्त्रिपाऽयम् । 'अन्नी कुश कुशा द-
पवित्रमथ कत्तुगम्' इत्यमरः । का पय्यक्तयो । पयित्, अप अनया परत को-
इत्यादेश स्यादित्यर्थः । कापथमिति । कुत्मित पथा इति विग्रहः । 'कुगति-
इति समासः । 'ऋक्नु-' इत्यप्रत्ययः । 'पय सत्यान्ययाद्' इति नपुमकत्वम् । काप
इति पाठ तु बहुव्रीहिः । कापशब्दे समास दर्शयति—अक्षराज्जेन तत्पुम्प इति
कुत्मितमभिमिद्वयमिति विग्रहः 'कुगति-' इति समास इत्यर्थः । अक्षिशब्देनेति
कुत्मित अभिगी यस्मेति विग्रहः 'बहुव्रीही मकथ्यक्षणा'-इति पञ्चम्यर्थः । ईपदर्थे
ईपदर्थे विग्रहानस्य का का इत्यादेश स्यादित्यर्थः । ईपजल काजलमिति
ईपद् जलमिति विग्रहः 'कुगति-' इति समासः । निषममासवाद् अस्वपदविग्र-
हदर्शनम् । कुत्मित काम्ल काम्ल इत्यत्र 'को कत्तपुरुषेऽचि' इति कदादेशात्

त्वाद्गकारेण व्यवधानमस्तीति भावः । अपशब्दः । अपदाशीरित्यादयः कर्मधारया
नाय निषेध इति । एतच्च 'अपशब्दतृतीयाभ्यस्य-' इत्येव मिद्वे निषेधानिय-
ज्ञाननार्यादि द्विजं उपादानाज्जभ्यत इत्याह । त्रौ चेति । अनन्यार्थमिदं वानि-
'कन्यादिभ्या ढक्नु' इति निर्देशेनैव मिदम् । कापथमिति । कुत्मित पथा

॥०३४॥ प्रूपोदरादीनि यथोपदिष्टम् । (६-३-१०९) प्रूपोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः । प्रूपदुदरं प्रूपोदरम्, तलोपः । वारि-
वाहको वलाहकः, पूर्वपदस्य वः, उत्तरपदादेश लत्वम् ।

भवेद्वर्णगमाद्वंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् ।

गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्प्रूपोदरम् ।

‘दिक्छन्देभ्यस्तीरस्य तारभात्रो वा’ (वा ३९९९) दक्षिणतारम्, दक्षिण-

शङ्क्याह—अजादावपीति । विभाषा पुरुषे । कोः का इत्यादेशः इति शेषः । अप्राप्त-
विभाषेति । ननु कोः ईपदर्थकत्वे सति ‘ईपदर्थे’ इति नित्ये कादेशे प्राप्ते विकल्प-
संभव इत्यत आह— ईपदर्थे हीति । वृत्त्यनुसारेणेदमुक्तम्, पूर्वविप्रतिषेधस्य भाष्या-
नुक्तत्वात् । कवं चोष्णे । कवं का च वेति । विभाषेत्यनुवृत्तेरिति भावः उभयाभावे
कदादेशः । तथाच रूपत्रयम् तदाह—कोष्णम्, कवोष्णम्, कदुष्णम् इति । प्रूपोदरा-
दीनि यथोपदिष्टम् । आदिशब्दो न प्रभृतिवाची, गणपाठे प्रूपोदरादिपाठस्यादर्शनाद्
यथोपदिष्टपदस्य वैयर्थ्याच्च । किंतुप्रकारवाची, तदाह—प्रूपोदरप्रकाराणीति । प्रकारः
सादृश्यम्, तच्च शास्त्रोक्तलोपागमादेशादिरहितत्वेन बोध्यम् । व्याकरणशास्त्रागृहीतानीति
यावत् । उपपूर्वको दिशिरुच्चारणार्थः । भावे क्तः । उपदिष्टमुपदेशः, उच्चारणम्, तदनति-
क्रम्य यथोपदिष्टम् । पदार्थानिति वृत्तावव्ययीभावः । शिष्टैरित्यव्याहार्यम् । तथाच फलित-
माह—शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनीति । शिष्टास्तु शब्दतत्त्वसाक्षात्कारवन्तो
योगिन इति भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तलोप इति । पष्ठीसमासे सुब्लुकि तलोपे ‘आद्गुणः’
इति भावः । पूर्वपदेत्येति । वारिवाहकशब्दे वारिशब्दस्य पूर्वपदस्य वकारः सबदिशः ।
वाहकशब्द उत्तरपदं तदादेर्वकारस्य लकारादेश इत्यर्थः । भवेद्वर्णगमाद्वंस इति । हस-
घाताः पचाद्यचि अनुस्वारागमे हंस इति रूपमित्यर्थः । हनघातोरेचि समागमे ‘नश्वा-
पदान्तस्य—’ इति अनुस्वार इत्यन्ये । सिंहो वर्णविपर्ययादिति । ‘हिसि हिंसायाम्’
इत्यतः पचाद्यचि इदित्वानुम् । ‘नश्च—’ इत्यनुस्वारः । हकारस्य सकारः, सकारस्य हकारश्च ।
सिंह इति रूपमित्यर्थः । यद्यपि हंससिंहयोरेणादौ व्युत्पत्तिरुक्ता, तथाप्युणादिसूत्राणां
शाकटाग्रनप्रणीतत्वेन शास्त्रान्तरत्वादिह व्युत्पादनं न दोष इत्याहुः । गूढोत्मा वर्णविकृते-
रिति । गूढ आत्मा यस्येति बहुव्रीहौ उत्तरपदादेराकारस्य उकारे आद्गुणे रूपमिति भावः ।
वर्णनाशात्प्रूपोदरमिति । प्रपद् उदरमित्यत्र तकारलोपे सति आद्गुणे प्रूपोदरमिति

‘ऋक्तृरव्यूः—’ इति समासान्तः । ‘पथः संख्याव्ययादेः’ इति नपुंसकत्वम् । अप्राप्त-
विभाषेति । ‘ईपदर्थे’ इत्यस्याननुवृत्तेरिति भावः । प्रूपोदरप्रकाराणीति ।
आदिशब्दो हि न व्यवस्थावचनः, यथोपदिष्टपदानर्थक्यादिति भावः । शिष्टैरिति-
अव्याहारलभ्यमिदम् । ‘यथोपदिष्टम्’ इत्यत्र यथार्थेऽव्ययीभावः । उपदिशिश्वोच्चारण-
क्रियः । ‘यानि यानि शिष्टैरुपदिष्टानि’ इत्यर्थः । एवं स्थिते फलितमाह—यथोच्चा-
रितानि तथैवेति । समासपदविषयकमिदम् । उत्तरपदाधिकारात् । निरुक्तादिशास्त्र-

तोरम् । उत्तरनारम्, उत्तरनोरम् । 'दुरो दाशनाशदमध्येपूर्वमुत्तरपदादे प्लुत्व च' (वा ४००१) दुखन दाश्यते दूडाश । दुखन नाश्यते दूनाश । दुखन दम्यते दूडभ । खड्गं त्रिभ्य । दम्भर्नलोपो निपात्यते । दुखन ध्यातीति दूदथ । 'आनश्च—' (मू २८९८) इति क । ब्रुवन्तोऽप्या सीदन्तीति वृषी । ब्रुवन्त्यब्दस्य वृ आदेश । सदेरधिकरणे डट् । आकृतिगणोऽयम् । १०३५ सहितायाम् । (६-३-११४) अविकारोऽयम् । १०३६ कर्णे लक्षणना-

भवनीत्यर्थः । दिक्छन्देभ्यस्तोरस्येति । वार्तिकमिदम् । दुरो दाशेति । इदमपि वार्तिकम् । दुर इत्यस्य दाश, नाश, दभ, ध्य इत्येतेषु परेषु उत्त्वम् उत्तरपदादे प्लुत्व च वच्यमित्यर्थः । दूडाश इति । दुर दाश इति स्थिते रेफस्योत्वे सवर्णदीर्घ, दाशेर्दकारस्य प्लुत्वेन डकार । दूणाश इति । दुर नाश इति स्थिते रेफस्य उत्त्व सवर्णदीर्घ । नारेण वारस्य प्लुत्वेन णत्वम् । दूडभ इति । दुर दभ इति स्थिते रेफस्य उच्च सवर्णदीर्घ । दमेर्दकारस्य प्लुत्वेन उकार । खल् त्रिभ्य इति । 'दाख दाने' णश अदानं प्यन, 'दम् हिंसायाम्' इति त्रिभ्यो धातुभ्य 'ईपद्वुस्मुपु—' इति खल्प्रत्यय इत्यर्थः । ननु रिडित्य रक्त्वाभावान् कथमिह 'अनिदिताम्—' इति नगोप इत्यत आह—दम्भेर्नलोपो निपात्यत इति । दूदथ इति । दुर ध्य इति स्थिते रेफस्य उत्त्व सवर्णदीर्घ, धस्य प्लुत्वेन टवम् । आनश्चेति । 'धै चिन्तायाम्' आनश्चोपमर्गे' इति कप्रत्यये 'आदेच उपदेशे—' इति आत्वे 'आनो लोप इटि च' इत्याज्जोपे ध्यशब्द इत्यर्थः । सदेरिति । सद्धानो अधिकरणेऽयं चटि डित्वमामरप्रदिभस्यापि त्रैलोक्ये म इति रूपम् । ब्रुवन्तु म इति स्थिते उपपद समानं मुल्लुकि ब्रुवन्त्यब्दस्य वृ इत्यादेशे वृमशब्दान् 'टिड्ड—' इति डोपि वृमीति व्यपमिति भावः । दिक्छन्देभ्य इत्यारम्भ एतदन्त सन्दर्भं पृषादरादीनोक्त्यर्थेन प्रयोज्य । आकृतिगणोऽयमिति । पृषादरादिरित्यर्थः । तेन कर्तुं काम, कर्तुंमना

मिदाज्जानामममासपदानाम् 'उणादयो बहुलम्' इत्येव मिद्वेष्ट । यद्यपि ममामविषयक-मवति नियमो न युज्यत, हर्षमिहशब्दयोरपि प्राचा कारिकायामुदाहृत्यतान्, तथापि नत्कारिकादा यथाशब्दाध्याहारेण दृष्टान्तप्रदर्शनार्थं तयोरप्याम कृतो न तु प्रवृत्त-सूत्रादाहरणत्वनति नियमोक्तिः सम्यगेव यादृ । वर्णागमादिति । हन्ते पचाद्यचि मभागम् । पिपर्ययादिति । हिमस्तु पचाद्यचि हकारसकारया स्थानव्यत्ययः । दिक्शन्देभ्य इति । वार्तिकमिदम् । 'दुरा दाशनाश—' इत्यप्येयम् । खल् त्रिभ्य इति । दाशनाशदमनि त्रयाऽपि 'ईपद्वुस्मुपु—' इति खल् प्रत्ययात्ता इत्यर्थः । वृमीति । 'मुनीनामासन वृषी' । आकृतिगणोऽयमिति । तेन—'लुप्तेदवश्यम् कृत्वे तु काममनमारवि । समो वा हितनयोर्ममस्य पचि युङ्यजो । इत्यपि सगृहीतम् । कृत्यान्ते उत्तरपदे अवश्यम् अन्त पुमान् लुम्पन् । अवश्यगन्त्वय, अवश्यमेव्य । तथा तुम् काममनमा परन् अन्त लुम्पन् । गन्तुकाम, गन्तुमना । समो हित ननय अन्त वा लुम्पेत् । सहित सहित । सतत मतन । युट् घञ् च एतन्मा परं य पञ् धातु तस्मिन्परे मामभ्यान्त लुम्पेत् । मास्यचनी । मास्त्रा । इ

अविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रसुवस्वस्तिकस्य । (६-३-११५) कर्णशब्दे
परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः । द्विगुणाकर्णः । लक्षणस्य किम्-शोभनकर्णः । अविष्टादीनां
किम्-विष्टकर्णः, अपृक्कर्णः, पञ्चकर्णः, मणिकर्णः, भिन्नकर्णः, छिन्नकर्णः, छिद्रकर्णः,
सुवकर्णः, स्वस्तिककर्णः । १०३७ नहिवृत्तिवृषिष्यधिरुचिसहितानिषु क्वौ ।
(६-३-११६) क्विवन्तेषु एषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नीवृत् । प्रावृत् । मर्मावित् ।
नीरुक् । अभीरुक् । ऋतीपट् । परीतत् । क्वौ इति किम्-परिणहनम् । 'विभाषा पुल्ले'
(सू १०३२) इत्यतो मण्डूकप्लुत्या विभाषा अनुवर्तते, सा च व्यवस्थिता, तेन
गतिकारकयोरेव । नेह—पटुरुक्, तिग्मरुक् । १०३८ वनगिर्योः संज्ञायां

इत्यादिसंग्रहः । संहितायाम् । सुगमम् । कर्णे लक्षणस्य । दीर्घविधिः, 'दूलोपे—'
इत्यतस्तदनुवृत्तेः । यत्पशूनां स्वामिविशेषवन्वजानाथं दात्रशूलचक्राद्याकरचिह्नं क्रियते
तल्लक्षणशब्देन विवक्षितम् । तेन लम्बकर्ण इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । द्विगुणाकर्ण इति ।
द्विगुणरेतौ कर्णौ यस्येति विग्रहः । अपृक्कर्ण इत्यादिरष्टसंख्यालिपिचिह्नकर्ण इत्यादिरथः ।
अष्टसंख्याकरेखाचिह्नकर्ण इति वा । नहिवृत्ति । उपानदिति । 'णह् वन्ने' 'णो नः'
सम्पदादित्वात्कर्मणि क्विप् । उपनह्यत इत्युपानत् । पूर्वपदस्य दीर्घः । 'नहो घः' निवर्तते
इति नीवृत् । 'वृत्तु वर्तने' कर्तरि क्विप्, दीर्घः । प्रवर्पतीति प्रावृत् । 'वृप् सेचने' क्विप् दीर्घः ।
मर्माणि विव्यतीति मर्मावित् । क्विप् 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणम्, उपपदसमासः, सुष्ठुक्
नलोपः, दीर्घः । निरोचत इति नीरुक्, 'रुच् दीप्तौ' क्विप्, दीर्घः । ऋति सहते इति
ऋतीपट् । 'सह् मर्पणे' क्विप्, दीर्घः । 'हो ङः', 'सात्वदाद्योः' इति पत्वनिषेधे प्राप्ते
'पूर्वदात्—' इति पत्वमिति हरदत्तः सुषामादित्वादित्यपरे । परितनोतीति परीतत् । 'तनु विस्तारे'
क्विप्, 'गमः क्वौ' इत्यत्र गमादीनामित्युपसंख्यानद् अनुनासिकलॉपः, तुक्, दीर्घः । अथ
पटुरुक् तिग्मरुगित्यादौ दीर्घमात्राङ्ग्याह—विभाषेति । पटुरुगिति । पटु रोचत इति विग्रहः ।
उभयत्र कर्तरि क्विप्, पूर्वपदयोगतिकारकान्यतरत्वाभावात् दीर्घः । व्यवस्थितविभाषाश्रयणे
व्याख्यानमेव शरणम् । वनगिर्योः । वनगिर्योरिति सप्तमी । काटरश्च किशुलुकश्च कोटरकिशुलुकौ

संयोगान्तलॉपाऽपि शिष्टाञ्चारणान्तेति बोध्यम् । संहितायाम् । तेन 'द्विगुणाकर्णः' इत्यादौ
अवग्रहे दीर्घो न भवतीति सूत्राशयमुख्येक्ष्यन्ति—अधिकारोऽयमिति । तेन 'विद्या हि
त्वा' इत्यादौ पदकाले, द्व्यचोतस्तित्ठः' इति दीर्घो नेत्यादिप्रयाजानां न्यूहानीति । नहिवृत्ति ।
'णह् वन्ने', 'वृत्तु वर्तने', 'वृप् सेचने' 'व्यघ ताडने' 'रुच् दीप्तौ', 'पह् मर्पणे', 'तनु विस्तारे'
क्विवन्तेष्विति । उत्तरपदेषु इति शेषः । तेन 'दिवसेषु रुक्' इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । उपा-
नदिति । संपदादित्वात्कर्मणि क्विप् । निवर्तते इति नीवृत् । प्रवर्पति इति प्रावृत् । मर्माणि
विव्यति इति मर्मावित् । व्यवेः 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणम् । निरोचते इति नीरुक् । ऋति
सहते ऋतीपट् । 'पूर्वपदात्—' इति पत्वमिति हरदत्तः । 'सहेः घृतनर्ताभ्यां च' इत्यत्र 'सहे' इति
योगविभागाच्चाकारस्यानुक्तसमुच्चयाद्वेत्यन्ये । सुषामादेराकृतिगणनत्वादित्यपरे । परितनंति

कोटरकिंशुलुकादीनाम् । (६—३—११७) कोटरादीनां वने परे किंशुलुकादीनां गिरौ परे च दीर्घं स्यात्प्रज्ञाम् । १०३६ वन पुरठामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्नेभ्य । (८—४—४) वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं नान्येभ्यः । इह काटरान्ता पञ्च दीर्घविधौ काटरादया बोध्या । तेषां कृतदीर्घाणां णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः । अग्रेष्वक्षरस्य तु विध्यर्थः । तुरगावणम् । मिश्रकावणम् । निध्रकावणम् । सारिकावणम् । काटरावणम् । एभ्य एव इति तावादी येषामिति विग्रहः । काटरादीनां किंशुलुकादीनां चेति लभ्यते । यथासह्यमन्वयः । तदाह—कोटरादीनामित्यादिना । पुरगावणमित्युदाहरणानि वक्ष्यन्तः । तत्र णत्वविधिं दर्शयति—वन पुरगा । वनमिति पठ्यर्थे प्रथमा इयमिति प्रत्याह—वनशब्दस्येति । एभ्य इति । पुरगा, मिश्रका, निध्रका, सारिका, कोटर, अग्रे इत्येतेभ्य एव परस्य उत्तरपदस्य वनशब्दस्य या नकारस्तस्य णत्वमित्यन्वयः, 'रपाभ्याम्-' इत्यतो णा न इयनुवृत्ते । सूत्रे अग्रे इति सप्तम्यन्तस्यानुकरणम् । नन्विह मिश्रमन्त्वाद् 'अट्कुप्चाट्-' इति णत्वस्याप्राप्ते अपूर्वविध्ययक वाच्यकत्वाद् एभ्य एवेति कथं नियमलाभ इत्यत आह—इह कोटरान्ता इति । इह णत्वविधौ उपात्ता पुरगा मिश्रका सिध्रका सारिका काटर इत्येव पञ्च शब्दाः, त एव वनगिर्योरिति दीर्घविधौ कोटरादिशब्देन विवक्षिता अतः किमित्यन्त आह—तेषामिति । णत्वविधौ तावत्पुरगादिशब्दाः पञ्च दीर्घान्ता एव निरुद्धाः । दीर्घस्तु तेषां मज्ञायामेव वनगिर्योरिति विहितः । एव च एतेषामसज्ञायां दीर्घाभावान् मज्ञायामेव 'वनं पुरगा' इति णत्वविधिरिति पर्यवस्यति । ततश्च तेषु वनशब्दनकारस्य 'पूर्वपदात्मज्ञायामग' इत्येव णत्वसिद्धे पुनरपि कृतदीर्घस्य पुरगादिपञ्चकस्य णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः मपद्यन् इत्यर्थः । अग्रेष्वक्षरस्य त्विति । णत्वविधौ अग्रेष्वक्षरस्य निर्देशस्तु अग्रेवणशब्द अपूर्वणत्वविध्यर्थे एव, न तु नियमार्थः । अग्रेवणशब्दस्यासंज्ञावादिनि भावः । न च पुरगावणशब्दे गकारव्यवधानान् 'पूर्वपदात्मज्ञायाम्-' इत्यस्य प्राप्तयसंभवाद् अथ अपूर्वणत्वविध्यर्थमेव पुरगाग्रहणमिति वाच्यम्, अग इति हि पञ्चमी । गकारान्तात्पूर्वदालारम्य णत्वं नेति लभ्यते । पुरगाशब्दस्त्वयम् अकारान्त एव, न तु गकारान्त इति, तत्र अग इति निषेवाप्राप्त्या 'पूर्वपदात्मज्ञायाम्-' इत्येव सिद्धे, पुरगाग्रहणमपि नियमार्थमेवेति भावः । पुरगापणमित्यादयो नरकविरोपाणा इति परीतवः । गम कवौ, इत्यत्र 'गमादीनामिति वाच्यम्' इत्युक्तनगोपः । वनं पुरगा । व्यत्ययेन पठ्यर्थे प्रथमा इत्याह—वनशब्दस्येति । एभ्य एवेति । कृतदीर्घेभ्यः पुरगादिभ्य एव परस्य णत्वप्रत्ययः । 'एभ्यो वनस्येव णत्वं नान्येषाम्' इति विपरीतनियमशब्दा तु न भवति, वनादन्यस्मिन्नुत्तरपदे पुरगादीनां दीर्घान्तत्वासंभवान् । नियमार्थः इति । अयं भावः—'पुरगामिश्रका-' इति दीर्घनिर्देशादसज्ञायां दीर्घाभावेन मज्ञायामेव णत्वमिति कल्पितम् । एवं च 'पूर्वपदान् मज्ञायाम्' इत्यननैव वनस्य णत्वे सिद्धे पुनरपि कृतदीर्घस्य पुरगादिपञ्चकस्य णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः एवेति । विध्यर्थः इति । असंज्ञात्वेन 'पूर्वपदात्मज्ञायाम्' इत्यस्या-

कम्—असिपत्रवनम् । वनस्याग्रे अग्रेवणम् । राजदन्तादिषु निपातनात्सप्तम्या अलुक् । प्राति-
गदिकार्थमात्रे प्रथमा । किशुलुकागिरिः । १०४० वले । (६-३-११८) वलप्रत्यये परे
दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् । कृषीवलः । १०४१ मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् । (६-३-११९)
अमरावती । अनजिरादीनां किम्—अजिरवती । बह्वचः किम्—ब्रीहिमतौ । संज्ञायाम् इत्येव,
नेह—वलयवती । १०४२ शरादीनां च (६-३-१२०) शरावती । १०४३ इको
वहेऽपीलोः । (६-३-१२१) इगन्तस्य दीर्घः स्याद्वहे । ऋषीवहम् । कपीवहम् । इकः
किम्—पिण्डवहम् । अपीलोः किम्—पीलुवहम् । 'अपीलवादीनामिति' ^{वाच्यम्}

संज्ञाः । असिपत्रवनमिति । नरकविशपोऽयम् । अत्र संज्ञात्वेऽपि पूर्वपदात्संज्ञायाम्—' इति
णत्वं न भवति, एभ्य एवेति नियमादिति भावः । अग्रेवणमिति । वनशब्दस्य पष्ठ्यन्तस्य
अग्रेशब्देन सह पष्ठीसमास इति भावः । ननु तर्हि 'सुपो धातु—' इति सप्तम्या अपि लुक्
स्यादित्यत आह—राजदन्तादिष्विति । अनेन वनशब्दस्य परनिपातोऽपि सूचितः । ननु
सप्तम्यर्थप्राधान्यात्सप्तमी स्यादित्यत आह—प्रातिपदिकेति । सप्तम्यर्थस्य प्रातिपदिकेऽन्त-
र्भावादिति भावः । किशुलुकादीनामुदाहरणमाह—किंशुलुकागिरिरिति । अञ्जनागिरि-
रित्यप्युदाहार्यम् । वले । कृषीवल इति । कृषिरस्यास्तीति विग्रहं 'रजःकृष्यासुति—'
इत्यादिना वलच् । मतौ । मतुप्रत्यये बह्वचो दीर्घः स्यात्संज्ञायाम्, न त्वजिरादीनामित्यर्थः ।
अमरावतीति । इन्द्रनगर्याः संज्ञेयम् । अमरा अस्यां सन्तीति विग्रहः । 'मादुपधायाश्च—'
इति 'संज्ञायाम्' इति वा मस्य वः । अजिरवतीति । नदीविशेषस्य संज्ञेयम् । वलयवतीति ।
अनजिरादित्वेऽप्यसंज्ञात्वान्न दीर्घ इति भावः । शरादीनां च । मतौ दीर्घः संज्ञायामिति
शेषः । अबह्वक्तत्वात्पूर्वेण न प्राप्तिः । शरावतीति । शरा अस्यां सन्तीति विग्रहः ।
नदीविशेषस्य नाम । इको वहेऽपीलोः । अपीलोरिति च्छेदः । इगन्तस्येति । पूर्वपद-
स्येति शेषः । उपसर्गस्य । परीपाक इति । पचेभवि घञ्, उपधावृद्धिः । 'चजोः कु घि-

प्रवृत्तेरिति भावः । न च पुरगाग्रहणमपि विध्यर्थमेव, गकारव्यवधानेन 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्'
इत्यस्य प्राप्त्यभावादिति वाच्यम् । 'अगः' इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वं स्वीकृत्य 'गान्तात्पूर्वपदात्परस्य
णत्वं न' इति व्याख्यानात् । पुरगाशब्दस्य त्वकारान्तत्वाद् 'अगः' इति निषेधस्याप्रवृत्तेः ।
अतएव 'अग' इत्यस्य 'ऋगयनम्' इत्येकमेवोदाहरणमिति 'अणूयनादिभ्यः' इति निर्देशश्रवणेन
तत्प्रत्याख्यातमाकरे । पुरगावणमित्यादि । नरकविशेषस्य संज्ञा । असिपत्रवनमिति ।
'एभ्यो वनस्यैव' इति विपरीतनिष्ठमे तु णत्वमत्र दुर्वारमिति भावः । सप्तम्यर्थप्रातिपदिकार्थे
अन्तर्भावादाह—प्रथमेति । किशुलुकादीनामुदाहरणमाह—किंशुलुकागिरिरिति । आदि-
शब्दग्राह्यास्तु 'अञ्जनागिरिः' इत्यादयः । किशुलुकेति किम्, कृष्णागिरिः रामगिरिः ।
कृषीवल इति । 'रजःकृष्यासुति—'इत्यादिना मत्वर्थे वलच् । अमरावती । 'मादुप-
धायाश्च' इति 'संज्ञायाम्' इति वा मतोर्मस्य वः । घञ्मात्रस्योत्तरपदत्वासंभवा-

(वा ४००५) दास्वहम् । १०४४ उपसर्गस्य ध्वन्यमनुष्ये बहुलम् । (६-३-१२२) उपसर्गस्य बहुलं दीर्घं स्यादघञन्ते परे, न तु मनुष्ये । परीपाक, परिपाक । अमनुष्ये किम्-निपाद । १०४५ इकः काशे । (६-३-१२३) इगन्म्योपसर्गस्य दीर्घं स्यात्काशे । नीकाश । इव किम्-प्रकाश । १०४६ अष्टन संज्ञायाम् । (६-४-१२५) उत्तरपदे दीर्घं । अष्टापदम् । संज्ञाया किम्-अष्टपुत्र । १०४७ चित्ते कपि । (६-३-१२०) एकचित्तिक । द्विचित्तिक । १०४८ नरे संज्ञायाम् (६-३-१२९) विश्वानर । १०४९ मित्रे चर्षो । (६-३-१३०) विश्वामित्र । अपो किम्-विश्वमित्रो मातृवक् । 'शुना दन्तदृष्टान्कुन्दराह-पुच्छपदेषु दीर्घो वाच्य' (वा ५०४०) स्वादन्त इत्यादि । १०५० प्रनिरन्त शरेणुष्ठा चाक्षराप्यसदिरपीयूक्षाभ्योऽमज्ञायामपि । (१-४-५) एभ्यो वनस्य णत्व स्यात् । प्रवणम् । वाप्यवणम् । इह पाठरत्वाणस्तम् । १०५१ विभाषोपाधिन-

ण्यत् इति कुत्वम् । निपाद इति । पुलिन्दा नाम मनुष्यजातिविशेष । निषीदत्यस्मिन् पापमिति निपाद । 'हलश्च' इत्यधिकरणे घञ् । दीवारिखे प्रतीहारशब्दे दीर्घस्त्वग्रामाणिक् । यद्वा प्रतीहारा द्वारम्, तत्स्यत्वाद मनुष्ये गौण । इक् काशे । नीकाश इति । पचाय-जन्तत्वात् पूर्वण न प्राप्तिः । अष्टन संज्ञायाम् । शेषप्रकरणे सूत्रव्याचष्टे-उत्तरपदे दीर्घ इति । अष्टापदमिति । मन्त्रत्वमन्त्रपणीयम् । चित्ते कपि । दीघ इति शेष । ऐकचित्तिक इति । अन्यैकचित्तिकविशेष इति । एका चित्तिर्यस्येति विग्रहः । शैषिव कप् । द्विचित्तिक इति । द्वे चित्ती यस्येति विग्रहः । नरे संज्ञायाम् । विश्वस्य दीर्घ इति शेष 'विश्वस्य वसुसादा' इति पूर्वसूत्राद् विश्वस्येत्यनुवर्तते । मित्रे चर्षो । मित्रशब्द परे विश्वस्य दीर्घं स्यात् । अपो वाच्य इत्यर्थः । शुभो दन्तेति । श्वन्शब्दस्य दन्तादिषु परना दीर्घ इत्यर्थः । स्वादन्त इति । शुना दन्त इति विग्रहः । स्वादष्ट, पट्टीनमाम । दीर्घानि एव दृष्टान्त्यो आत्ते पठयन् इति केचित् । ह्रस्वान् इत्यप्ये । स्वादष्ट । बहुव्रीहिद्वयम् । स्वावर्ण, श्वानुन्द, श्वानराह, श्वपुच्छम्, श्वपद । श्वपुच्छमवनामिनमित्य-माध्वेन । प्रतिरन्त । एभ्य इति । प्र, निरु, अन्तर्, शर, इक्षु, फल, आक्ष, वाप्य, सदिर्, पीयूषा इत्येतस्य इत्यर्थः । वनस्येति । 'वनं पुरणा-' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । प्रवणमिति । प्रवृत्तं वनमिति विग्रहः । प्रादिममाम । इहेति । वाप्यवणमित्यत्र पनाराण्यत्वेन णत्वम् न तु रेफात् परत्वमादाय, अनादिभिन्नपनारेण व्यवधानादिति भावः । एतेन वाप्येति

दाह-घञन्त इति । निपाद इति । पुलिन्दा मनुष्यजाति 'निषीदत्यस्मिन्पापम्' इति निपाद 'हलश्च' इत्यधिकरणे घञ् । कथं नहि दीवारिखे प्रतीहारशब्दप्रयोग इति । चेत् । अथाह — प्रतीहारा द्वारम् । ताभ्याताच्छ्रयमिति । ऐकचित्तिक इति । 'जेपाद्विभाषा' इति कप् । 'दृष्टा' इति वानिखे दीर्घानि पठ्यन्ते । केचित्, ह्रस्वान् पठित्वा 'स्वादष्ट' इति बहुव्रीहि दीर्घमाह, न तु तत्पुष्पे । इह

स्पतिभ्यः । (८-४-६) एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् । दूर्वावणम्, दूर्वा-
वनम् । शिरोपवणम्, शिरोपवनम् । 'द्व्यञ्च्यज्भ्यामेव' (वा ४९८४) । नेह—
देवदारुवनम् । 'इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः' (वा ४९८५) । इरिकावनम् ।
मिरिकावनम् । ॐतिमिरावनम् । १०५२ वाहनमाहितात् । (८-४-८) आरोप्य
यदुहते तदाचिस्यान्निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य णत्वं स्यात् । इक्षुवाहनम् ।
आहितात् किम्—इन्द्रवाहनम् । इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः । वहतेर्ल्युटि
वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात् । १०५३ पानं देशे । (८-४-९) पूर्वपदस्यान्निमि-

तालव्यशकारमध्यपाठोऽप्रामाणिक इति सूचितम्, तथा सति निमित्ताभावाद् णत्वात्संभवात्,
अदृक्वाङ्मित्रेण शकारेण व्यवहिततया रेफस्य तन्निमित्तत्वात्संभवात् । निर्वणम्, अन्तर्वणम्,
शरवणम्, इक्षुवणम्, प्लक्षवणम्, आम्रवणम्, खदिरवणम्, पीयूषावणम् । विभाषौषधि । वनस्य
णत्वमिति । औपधिवनस्पतिभ्यः परस्य वनस्य यो नकारस्तस्य णत्वं वेत्यर्थः । औपधिम्य
उदाहरति—दूर्वावणमिति । 'औषध्यः फलपाकान्ताः' इत्यमरः । अथ वनस्पतिभ्य उदा-
हरति—शिरोपवणमिति । यद्यपि यः पुष्पैर्विना फलति स एव उदुम्बरादिवनस्पतिः, 'वान-
स्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः' इत्युक्तेः । शिरोपवृक्षश्चायं पुष्पफलवानेव, न वन-
स्पतिः । तथापि वनस्पतिशब्देनात्र वृक्षसामान्यं विवक्षितम् । अत एव 'लुपि युक्त-
वद्व्यक्तिवचने' इति सूत्रे भाष्ये शिरोपवणमित्यत्र शिरोपे वनस्पतित्वं व्यवहृतमिति
दिक् । द्व्यञ्च्यज्भ्यामेवेति । परस्य वनस्य णत्वं वाच्यमिति शेषः । देवदारु-
वनमिति । प्रत्युदाहरणम् । इरिकादिभ्य इति । एभ्यः परस्य वनस्य णत्व-
प्रतिषेध इत्यर्थः । वाहनमाहितात् । वाहने आवोयते वहनाय यत्, ननु स्वय-
मेवाराहुं शक्नोति तदाहितम् । तदाह—आरोप्येति । निमित्तादिति । रेफ-
पकारान्यतरस्मादित्यर्थः । वाहननकारस्येति । वाहनस्य यो नकारस्तस्येत्यर्थः ।
अनेन सूत्रे वाहनमिति पष्ठर्थे प्रथमेति सूचितम् । इक्षुवाहनमिति । इक्षवो
वाहनाय परैरारोप्यन्ते, ननु स्वयमेवाराहुं शक्नुवन्ति इति तेषामाहितत्वं बोध्यम् ।
आरोपितेक्षुयुक्तं शकटादि वाहनमिति यावत् । इन्द्रवाहनमिति । ऐरावतादावि-
न्द्रस्य स्वयमेवारोहणान्नाहितत्वमिति भावः । यदि कदाचिद् अन्येन वाहने आरोप्यते—
तदा आहितत्वमिन्द्रस्याप्यस्त्येव । यदा इन्द्रः स्वयमेवारोहति वाहनं तदा प्रत्युदा-
हरणमिति मनसि निवायाह—इन्द्रस्वामिकमिति । ननु वहः करणे ल्युटि कय-
मुपवादीर्षः, णिप्रत्ययपरकत्वाभावादित्यत आह—वहेर्ल्युटीति । पानं देशे ।

पादिति । 'कार्थ' इति तालव्यपाठस्त्वनार्थ इति भावः । वनस्पतिभ्यो वनस्य णत्व-
मुदाहरति—शिरोपवणमिति । ननु 'वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः'
इत्यमरकोशाद्यस्य पुष्पं विनैव फलप्रादुर्भावः स वनस्पतिः, स चोदुम्बरादिः । शिरो-
पस्तु न तथा, तस्य पुष्पफलोभयसत्त्वादतो णत्वमिह कथमिति चेत् । अत्राहुः—
वनस्पतिशब्देनात्र वृक्षमात्रमुपलक्ष्यते । अत्र च 'लुपि युक्तवत्—' इति सूत्रस्य भाष्यं

ॐ 'तिमिरावनम्' इति वचिन्नास्ति ।

त्ताम्परस्य पानस्य नस्य णत्व स्यादेशे गम्ये । क्षीर पान येना ते क्षीरपाणा
उशीनरा । सुरापाणा प्राच्या । पीयत इति पानम्, कर्मणि ल्युट् । १०५४
वा भावकरणयो । (८-४-१०) पानस्य इत्येव । क्षीरपानम्, क्षीरपाणम् ।
'गिरिनद्यादीना वा' (वा ४९८९) गिरिनदी, गिरणदी । चक्राननम्बा, चक्र-
णितम्बा । १०५५ प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च । (८-४-११) पूर्वपदस्या-
निमित्तात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रातिपदिकान्ते-मापवापिणौ ।
नुमि-ब्रीहिवापाणि । विभक्तौ-मापवापण । पक्षे मापवापिनावित्यादि । 'उदरपद

पानमिति पशुयर्थे प्रथमेऽयमिष्टव्याह-पानस्येति । उशीनरा इति । देशविशेषे
बहुवचनान्ताऽयम् । ननु पानशब्दस्य भावल्युञ्जत्वात् शीरम्पानमिति कथं सामानाधि-
करणमित्यत्र आह-पीयत इति । वा भावकरणयो । इत्येवेति । अनु-
वर्तते एवेत्यर्थः । भाव करणे च य पानशब्द तस्य उत्तरविषय णा वा स्यादित्यर्थः ।
आदेशार्थं वचनम् । क्षीरपानम्, क्षीरपाणमिति । क्षीरस्य पानमिति विग्रहः ।
भावे करणे वा ल्युट् । पानक्रिया पानपानं वेत्यर्थः । गिरिनद्यादीनामिति ।
पूर्वपदस्यानिमित्तात्परस्य उत्तरपदस्यस्य नस्य णा वेत्युपमस्यानमित्यर्थः । गिरिनदीति
विग्रहः । चक्रनितम्बेति । चक्रमिव नितम्बा यस्या सा इति विग्रहः । प्राति-
पदिकान्त इति । पूर्वपदस्थादिति । 'पूर्वपदात्सज्ञायाम्-' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः
एषु स्थितस्येति । प्रातिपदिकान्ते नुमि विभक्तौ च विद्यमानस्येत्यर्थः । वा स्यादिति
'वा भावकरणयो' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः प्रातिपदिकान्त इति । उदाहरणं बभूव
इति शेषः । मापवापिणाविति । मापान् वपत इति विग्रहः । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति जाता
वपि नुप्युपपदे णिनि । उपपदसमासः । वापिन्त्यब्दस्य वृद्धन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् तदन्तस्य
णत्वमिति भावः । नुमीति । उदाह्रियत इति शेषः ब्रीहिवापाणीति । कृषीवलकुलानौ
शेषः ब्रीहौन्वपन्ति इति विग्रहः । कर्मण्डण् । ब्रीहिवापशब्दात्पुमवाद् 'जदशसादिना' 'ननुम
कस्य ज्ञान्य' इति नुमि 'सकनामस्यान च-' इति दीर्घे नुमा नस्य णत्वमिति भावः
विभक्ताविति । उदाह्रियत इति शेषः मापवापेणेति । वृत्तौयाविभक्तिन्यत्वा

लिङ्गम् । तत्र हि व्यक्तिवचनं किम् । शिरीषाणामदूरभवा ग्राम शिरीषा, तेषां च
शिरीषवणमित्यत्र णत्वे क्तव्ये वनस्पतित्वमप्यनिदिश्येत इत्युक्तम् । तच्च शिरीषाण
वनस्पतित्वे सगच्छत नादयति दिक् । द्वयन्त्यञ्ज्यामेवेति । व्यवस्थितविभाष
श्रयणादिति भावः । आपधित्वान्प्राप्ते प्रतिषेधमाह-इरिकादिभ्य इति । एतदा
व्यवस्थितविभाषाणानादेव सिद्धम् । उशीनरा इति । इह उशीतरशब्दस्तद्देशव
मिषु भातः । कर्मणि ल्युटिति । 'कृत्यल्युटा वृत्तम्' इत्यनन् । वा भावः
आदेशार्थं आरम्भ इत्यप्राप्तविभाषा । क्षीरपाणमिति । पीति पानम्, 'ल्युट्'
इति नपुसके भावे ल्युट् । पीयत अनवति पानम्, करणे ल्युट् । क्षीरस्य पान क्षी
पाणम् । गिरिनद्यादीना वेति । वक्तव्यमिति शेषः स्यादा प्राप्ते अस्याया
प्राप्ते उभयत्र विभाषेयात् । मापवापिणाविति । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णि

यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वम्' (वा ४९९०) णेह—गर्गाणां भगिनी गर्ग-
भगिनी । अत एव नुमग्रहणं कृतम् । अङ्गस्य नुमविवाणात्तद्भूतो हि नुम, न
तत्तरपदस्य । किं च 'प्रहिण्वन्' इत्यादौ हिवेनुमो णत्वार्थमपि नुमग्रहणम् ।
प्रेव्वनम् इत्यादौ तु क्षुम्नादित्वात् । 'युवादेर्' (वा ४९९९) । रम्ययूना ।

अस्य णत्वम् । इत्यादीति । णत्वाभापक्षे मापवापिनौ, मापवापानि, माषवापेन इत्युदा-
हार्यमिति भावः । ननु गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीत्यत्र डीप्रत्ययप्रकृतिभूतभगिन्शब्दात्मक-
प्रातिपदिकान्तत्वाद् नकारस्य णत्वविकल्पः कुतो न स्यादित्यत आह—उत्तरपदं यत्प्राति-
पदिकं तदन्तस्यैव णत्वमिति । पूर्वपदेन उत्तरपदमाक्षिप्तम् । तच्च प्रातिपदिकस्यैव
विशेषणम्, नतु तदन्तस्य, नापि नुमविभक्त्योः अमंभवादिति भावः । नेहेति । गर्गाणां
भगिनी गर्गभगिनीति पष्ठोभमासे भगिनीशब्द उत्तरपदम्, नतु तत्प्रातिपदिकम्, प्रत्ययान्त-
त्वात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रतिपदिकग्रहणेन भगिनीशब्दस्य ग्रहणेपि तदन्तम् ईकार एव,
नतु नकारः, अतो न तस्मैदं पाक्षिकं णत्वमिति भावः । प्रातिपदिकस्योत्तरपदत्वविशेषणं
सूत्रकारस्य संमतमित्याह—अत एवेति । प्रातिपदिकस्य उत्तरपदत्वविशेषणादेव
सूत्रकारेण कृतं नुमग्रहणमर्थवत्, अन्यथा तदनर्थकमित्यर्थः । कुत इत्यत आह—अङ्गस्येति ।
'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमविधौ अङ्गस्येत्यनुवृत्तम् । तथा च झलन्तस्याजन्तस्य चाङ्गस्य
क्लीवस्य नुम् स्यात् सर्वनामस्थाने इत्यर्थो लभ्यते । मापवापाणीत्यत्र तु सर्वनामस्थानं
प्रति मापवापशब्दोऽङ्गम् । तस्य मापवापशब्दस्य विहितो नुमागमस्तदवयव एव भवति, न
तु उत्तरपदभूतवापशब्दस्यैवावयवः । तथा च उत्तरपदभूतप्रातिपदिकान्तत्वाभावात् 'प्रातिप-
दिकान्त—' इत्यनेन णत्वविकल्पस्याप्राप्तौ नुमग्रहणम् । प्रातिपदिकस्य उत्तरपदत्वविशेषणा-
भावे तु मापवापशब्दान्तावयवस्य नुमो मापवापेतिप्रातिपदिकान्तावयवत्वस्य सत्त्वात्
'प्रातिपदिकान्त—' इत्येव सिद्धे नुमग्रहणं व्यर्थं स्यादित्यर्थः । तदेवं प्रातिपदिकस्य
उत्तरपदत्वविशेषणे नुमग्रहणं लिङ्गमिति स्थितम् । वस्तुतस्तु नेदं लिङ्गमित्याह—
किं च प्रहिण्वन्नित्यादौ हिवेनुमो णत्वार्थमपि नुमग्रहणमिति । किं चेति
विशेषदर्शने । 'हिवि प्रीणने' भ्वादिः, इदित्वाद् नुम्, लटः शवादेशः । माषवा-
पाणीत्यत्र नुमो नस्य प्रातिपदिकान्तत्वेऽपि प्रहिण्वन्शब्दे नुमो नस्य प्रातिपदिकान्त-
त्वाभावात् 'प्रातिपदिकान्त—' इत्यनेन णत्वविकल्पस्याप्राप्तेस्तदर्थं नुमग्रहणमावश्यकम् ।
अत उत्तरपदत्वस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वे कथं नुमग्रहणं लिङ्गं स्यात् । तस्मादुत्तर-
पदविशेषणे भाष्यमेव शरणमिति भावः । ननु मापवापिणावित्यत्र वापिन् इति प्राति-
पदिकस्य कथमुत्तरपदत्वम्, 'गतिकारकोपदानां कृद्धिः सह समासवचनम्—इति
सुब्रुत्तेः प्रागेव समासप्रवृत्तेरिति चेत्, न—उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे
रूढत्वादित्यलम् । ननु 'इवि व्याप्तौ' इदित्वाभ्नुम् । ल्युटि अनादेशः । प्रकृष्टमिन्वन-
ब्रीहिवापाणीति । कर्मण्यण् । उत्तरपदं यदिति । इष्टानुरोधेन तथा व्याख्या-
यत इति भावः । गर्गभगिनीति । इह भगिनीशब्द उत्तरपदम्, न तु भगिन्शब्दः :
अत्र च व्याख्याने नुमग्रहणमेव ज्ञापकमिति भावः । प्राचां मतमाहुः—अत एवेति ।

सरिपक्वानि । 'एकानुत्तरपदे ण' (मू ३०७) । नित्यम् इत्युक्तम् । वृत्रहणौ । हरि मानयतीति क्विप् हरिमाणी । नुमि-क्षीरपाणि । विभक्तौ-क्षीरपेण, रम्य-विणा । १०५६ कुमति च । (८-४-१३) कवर्गव्युत्तरपदे प्राक् ।

मिति प्रादिममाने नुमो नकारस्य णत्वविकल्पः स्यादित्यत आह—प्रेन्वनमिति । युवादे-र्नेति । उत्तणत्वविकल्प इति शेषः । वार्तिकमिदम् । रम्ययूनेति । रम्यश्चामौ युवा चेति विग्रहः । प्रातिपदिकान्तनकारत्वात्प्राप्तिः । परिपक्वानीति । इह नुमो नकारस्य 'प्रातिप-दिकान्त-' इति विकल्प बाधित्वा 'कुमति च' इति नित्य णत्व प्राप्तम् । तदिह युवादिवा निषिध्यते । एकाजुत्तरपदे ण । अजन्तस्त्रीलिङ्गे पुनर्भूशब्दनिष्पन्ने व्याख्यानमपि प्रकर-णानुरोधान् स्मर्यते । नित्यमित्युक्तमिति । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यमिदं णत्वमिति तत्रै-वोक्तमित्यर्थः । हरिमाणीति । मनेष्यन्तान् 'क्विप् च' इति क्विप् 'गनिकारकापदानाम्-' इति सुनुत्पत्तेः प्राक् समाम् । नान्तत्वाद् टीप् । अत्र मान् इति प्रातिपदिनमुत्तरपदं तदन्तत्वाद् नकारस्य णत्वविकल्पे प्राप्ते नित्य णत्वम् । नुमीति । उदाह्रियत इति शेषः । क्षीरपाणीति । कर्मण्युपपदे पा घाना 'आनोज्युपसर्गे क' 'आना लाप इटि च' इत्याल्लापः । क्षीरपशब्दाद् 'जदशमादिशः', अजन्तलक्षणा नुम्, दीर्घः । तस्य नित्य णत्वम् । विभक्ताविति । उदाह्रियत इति शेषः । क्षीरपेणेति । विभक्तिस्थत्वात्तस्य नित्य णत्वम् । विभक्तावुसहरणान्तरमाह—रम्यविणेति । वि पत्नी, रम्यश्चासौ निश्च तेनेति विग्रहः । न चात्र 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधः शङ्क्य किमिह प्रत्ययलक्षणणेन अन्तर्वर्तिनौ विभक्तिमाश्रित्य 'मुमिदन्तम्-' इति पदत्वमभिमतम्, उत तृतीया-विभक्तौ परतः 'स्वादिपु-' इति पदत्वम् ? नाथ, 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ-' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान् । न द्वितीय, 'स्वादिपु-' इत्यनन्तं हि रम्यविशब्दस्यैव पदव-लक्ष्यते, न तु विशब्दस्य, तृतीयाविभक्तेः समुदाभादेव विधानात् । अत एव पुनर्भूणा-मित्यनं नाम भूशब्दभावस्य पदत्वाभावात् 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधाभावात्तद-मिति प्राञ्च । अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'पदव्यवायेऽपि' इत्यनानुपपदमव वक्ष्यते । कुमति च । प्राग्यदिति । प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य नित्य णत्व स्यादित्यर्थः ।

तदुक्तं ज्ञापकं विधायति—क्विचेति । परिपक्वानीति । 'कुमति च' इति नित्य णत्व प्राप्तम् । एकाजुत्तर- । प्राग् व्याख्यानमपि प्रकरणानुराघेन स्मार्यते । वृत्र-हणाविति । वृत्र हतकञ्जौ 'ब्रह्मभूण-' इति क्विप् । हरिमाणीति । मनेष्यन्तान् 'क्विप् च' इति क्विप् । 'गनिकारकापदानाम्-' इत्यादिना सुनुत्पत्तेः प्राक् समामाश्र-कारान्तमुत्तरपदम्, नान्तत्वान् टीप् । क्षीरपाणीति । पिवते कर्मण्युपपदे 'आता-ज्युपसर्गे-' इति क । 'आता लाप इटि च' इत्यालोपः । रम्यविणेति । रम्य-श्चामौ विद्वेति विग्रहः । तत्र 'आटा नाद्रियान्' । ननु अन्तर्वर्तिनौ विभक्तिमाश्रित्य विशब्दस्य पदत्वात् 'पदव्यवायेऽपि' इति णत्वनिषेधः स्यात् । मैवम् । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ-' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन विशब्दस्य पदत्वाभावात् । 'स्वादिपु-' इत्यनन्तं तु रम्यविशब्दस्यैव पदत्व न तु विशब्दस्य । यस्मात्स्वादिविभक्तिस्थै पदव-

हरिकामिणौ । हरिकामाणि । हरिकामेण । १०५७ पदव्यवायेऽपि ।
(८—४—३८) पदेन व्यवधानेऽपि णत्वं न स्यात् । मापकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन ।

अनेकाजुत्तरपदार्थमिदम् । हरिकामिणाविति । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनिः ।
प्रातिपदिकान्तत्वाण्णत्वम् । हरिकामाणीति । अजन्तलक्षणनुमो नित्यं णत्वम् ।
हरिकामेणेति । विभक्तिस्थस्योदाहरणम् । पदव्यवायेऽपि । पदेन व्यवधान इति ।
पदेनेत्यनन्तरं निमित्तकार्यणोरिति शेषः । न स्यादिति । 'न भाभूपकमिगमि—' इत्यतस्त-
दनुवृत्तेरिति भावः । मापकुम्भवापेनेति । मापाणां कुम्भो मापकुम्भः, तस्य वाप इति
पष्ठीसमासः । अत्र निमित्तकार्यणोः षकारनकारयोः कुम्भपदेन व्यवधानाद् न णत्वम् ।
चतुरङ्गयोगेनेति । चत्वारि अङ्गानि रथगजतुरगपदातिरूपाणि यस्य तत् चतुरङ्ग-
सैन्यम्, तेन योग इति विग्रहः । अत्र निमित्तकार्यणोरङ्गपदेन व्यवधानात् णत्वम् । उभय-
त्रापि कुम्भशब्दस्य अङ्गशब्दस्य च प्रत्ययलक्षणेन अन्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदत्वं
बोध्यम् । 'उत्तरपदे चापदादिविधौ प्रतिषेधः' इति निषेधस्तु नात्र प्रवर्तते, उत्तरखण्डस्य
कार्यभाक्त्वे सत्येव तत्प्रवृत्तेः । अत एव च 'न लुमतांगस्य' इत्यत्र परमवाचेत्येव तस्याः
परिभाषाया उदाहरणमुक्तं भाष्ये । अत्र हि वाक्छब्दस्य उत्तरपदस्य कुत्वरूपकार्यभाक्त्व-
मस्तीति तस्य अन्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाभावात् कुत्वं न भवति । अत एव च
'कुमति च' इति सूत्रे भाष्ये मापाणां कुम्भो मापकुम्भः, मापकुम्भस्य वापो मापकुम्भवापः
तेन मापकुम्भवापेनेत्यत्र 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधप्रवृत्तये 'प्रातिपदिकान्त—' इति णत्व-
प्रवृत्तिरुपन्यस्ता सङ्गच्छते । न चैवं सति रम्यविणा इत्यत्र वि इत्युत्तरखण्डस्य कार्यभाक्त्वा-
भावाद् 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ—' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधस्याप्रवृत्तौ अन्तर्वर्तिविभक्त्या-
श्रयणेन पदत्वात् 'पदव्यवायेऽपि' इति णत्वनिषेधः स्यादिति वाच्यम्, पदे परे यत्पदं तेन व्यव-
धानेन नैत्यर्थस्यैव भाष्यसंमतत्वात् । तच्च अनुपदमेव स्पष्टीभविष्यति । रम्यविणेत्यत्र च
विशब्दस्यान्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वेऽपि तस्य पदपरकत्वाभावात् णत्वनिषेधः । एतेन पुनर्भूणा-

त्वाभ्युपगमात् । एव च पुनर्भूणामित्यत्र णत्वं निर्वाधमेव, नामि परतो भूशब्दस्य
पदत्वाभावात् । कुमति च । अनेकाजुत्तरपदार्थ आरम्भः । 'कौ' इत्येव तु न सूत्रि-
तम् । 'यस्मिन्विधिः—' इति तदादिविधौ कवर्गाश्चुत्तरपद एव हरिकामाणीत्यादावयं
विधिः स्यात् न तु वल्लगुणेत्यादौ, तथा च मनुवन्तनिर्देश आवश्यक इत्याह—
कवर्गवतीति । पदेन व्यवधान इति । निमित्तनिमित्तिनोर्मध्ये पदे सति णत्वं
नेत्यर्थः । मापकुम्भवापेनेति । मापकुम्भं वपतीति 'कर्मण्यण्' उपपदसमासः ।
चतुरङ्गयोगेनेति । 'चत्वार्यङ्गान्यस्य, तेन योगः' इति मनोरमायां विग्रहीतम् ।
तदयुक्तम् । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादङ्गशब्दस्यापद-
त्वात् । तस्माद् 'अङ्गानां योगोऽङ्गयोगश्चतुर्गमिङ्गयोगः' इत्येव विग्रहीतव्यम् । न च
'चतुरङ्गेन योगः' इति विग्रहेऽप्यङ्गशब्द उत्तरपदं नेति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न
प्रवर्तते इति शङ्क्यम्, तस्य पूर्वसमासस्योत्तरपदत्वात्, 'उत्तरपदत्वे च—' इति प्रति-

‘अतद्धित इति वाच्यम्’ (वा ५०१५) । आर्द्रगामयेण । शुष्कगोमयेण । १०५८ कुस्तुम्बुरुणि जाति । (६—१—१४३) अत्र मुष्णिपात्यते । कुस्तुम्बुरु-
र्धान्याकम् । क्लीबत्वमतन्त्रम् । जाति किम्—कुतुम्बुरुणि, कुत्सितानि
तिन्दुकीफलानीत्यर्थः । १०५९ अपरस्परम् क्रियासातत्ये । (६—१—१४४)
मुष्णिपात्यते । अपरस्परम् मार्गा गच्छन्ति, सतनमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः ।
क्रिया इति किम्—अपरस्परम् गच्छन्ति, अपरे च परे च मकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः ।
१०६० गोप्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु । (६—१—१४५) सुट् सस्य पत्वं च

मित्यत्रापि णत्वं निवर्धम् । अतद्धित इति । अतद्धिते परे यत्पद तेन व्यवधाने अत्र
निषेधः, न तु तद्धितपरकपदेनेत्यर्थः । आर्द्रगोमयेणेति । गो पुरीष गामयम्, ‘गोश्च
पुरीषे’ इति गोशब्दान् पठ्यन्ताद् मयट् तद्धित, तद्धितान्तप्रातिपदिकावयवत्वात् सुपो
लुक्, आर्द्रं गामयमिति कर्मधारयः । यद्यपि प्रत्ययलक्षणेन अन्तर्वांतीनां विभक्तिमाश्रित्य
गोशब्दो मयटि पदम्, तथापि तस्मै तद्धितपरकतया तेन व्यवधानेऽपि रेफादपरस्य णत्वं
भवत्येव, प्रकरणे अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायस्य अवाधवत्त्वान् । शुष्कगोमयेणेति । पापरस्यो-
दाहरणम् । भाष्ये तु ‘पदान्तस्य’ इतिपूर्वसूत्रात्पदग्रहणानुवृत्तिर्ममिप्रेत्य पदे परत पदेन
व्यवाये णत्व नैत्याश्रित्य वार्तिकमिदं प्रत्याख्यानम् । अथ ‘सुट् कान्पूर्व’ इत्यतः सुडित्यनु-
वृत्तौ कञिचित्सूत्राणि व्याख्यातुमुपक्रमते । कुस्तुम्बुरुणि । अत्रेति । ज्ञानविरोधे वाच्ये
कुस्तुम्बुरुशब्दः समुदको निपात्यत इत्यर्थः । कुस्तुम्बुरुर्धान्याकमिति । शुभ्रविशेषं
प्रसिद्धम् । क्लीबत्वमतन्त्रमिति । अविवक्षितमित्यर्थः । वचनमप्यतन्त्रमिति बोध्यम् ।
कुतुम्बुरुणीति । धान्यावजातिवाचकत्वाभावाद् न सुडिति भावः । तदाह—
कुत्सितानि तिन्दुनीफलानीत्यर्थः इति । कुतुम्बुरुशब्दस्य तिन्दुकवाचकत्वे

पेधवचनस्यापि उत्तरस्य समासचरमावयवस्य पदत्वे कर्तव्ये पदादिविधिभिन्ने प्रत्यय-
लक्षणं न प्रवर्तते’ इत्यर्थाम्बुपगमाच्च । ‘शाकपायिकादीनामुत्तरपदलापः’, ‘प्रादिभ्यो
धानुजस्य—’ इत्यादी तूत्तरपदशब्देन समासचरमावयवमार्गं गृह्यन् इति तत्र प्रत्यय-
लक्षणभिवृत्त्यभावेऽपि न क्षतिः । इह तु पदत्वलामाय प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तिरपेक्षिता ।
एवं च ‘मापकुम्भवापेन’ इत्यत्रानि कुम्भस्य वापः कुम्भवापः । कुम्भशब्दः कुम्भ-
परमित्वाच्चे भावनः । ‘मापाणां कुम्भवापः’ इति विग्रहीतव्यमिति नव्या । केचित्तु-
‘अपदादिविधौ’ इत्यत्र ‘पदान्तविधौ’ इत्यर्थं परिवर्त्य ‘पदव्यवायेपि’ इत्यस्य पदान्त-
विधित्वाभावात्प्रास्त्यत्र प्रत्ययलक्षणनिषेध इत्याहुः । तदपरे न धामन्ते । तथा
हि सति लापवात् ‘पदान्तविधौ’ इत्येव ब्रूयान्, न तु ‘अपदादिविधौ’ इति
दिक् । निचात्तरपदत्वे इति वचनस्य पदान्तविधौ कर्तव्यं प्रतिषेध इत्यर्थाम्बुपगमे
परमदण्डिनाविति ‘इमो ह्रस्वादचि—’ इति मन्त्रमयमनोरमाग्रयेनैव विरोध इत्यत्र-
मियना । अतद्धित इति । ‘व्यवधायकपदस्य तद्धितपदेत्परो न भवति तत्र
निषेधः’ इत्यर्थः । आर्द्रगोमयेणेति । इह गोशब्दः पदम् । ‘उत्तरपदत्वे
च—’ इति निषेधोऽत्र न शङ्क्यः, गोमयशब्दस्योत्तरपदत्वान् । गोशब्दस्य च

निपात्यते । गावः पद्यन्तेऽस्मिन्देशे स गोभिः सेवितो गोष्पदः । असेविते—
अगोष्पदान्यरण्यानि । प्रमाणे—गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् । सेवित इत्यादि किम्—
गो. पदं गोपदम् । १०६१ आस्पदं प्रतिष्ठायाम् । (६—१—१४६) आत्मया-
पनाय स्थाने सुट् निपात्यते । आस्पदम् । प्रतिष्ठायाम् इति किम्—आ पदाद्
आपदम् । १०६२ आश्चर्यमनित्ये । (६—१—१४७) अद्भुते सुट् । आश्चर्यं
यदि स भुञ्जीत । अनित्ये किम्—आश्चर्यं कर्म शोभनम् । १०६३ वर्चस्केऽव-
स्करः । (६—१—१४८) कुत्सितं वर्चो वर्चस्कमन्नमलम् । तस्मिन् सुट् ।
अवकीर्यत इत्यवस्करः । वर्चस्के किम्—अवस्करः । १०६४ अपस्करो
रथाङ्गम् । (६—१—१४९) अपकरोज्जः । १०६५ विष्किरः शकुनौ वा ।
(६—१—१५०) पक्षे विकिरः । 'वावचनेनैव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं
तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत्' इति वृत्तिः । तत्र, भाष्यविरोधात् ।

कोशो मृगयः । अपरस्पराः क्रियासातत्ये । स्पष्टम् । गोष्पदम् । असेविते गोष्पदशब्दस्य
वृत्त्यसंभवाद् नन्पूर्वकमुदाहरति—अगोष्पदानीति । गवा सञ्चारो यत्र नैव संभवति
तत्रापि सुडिति भावः । गोष्पदमात्रं क्षेत्रमिति । क्षेत्रस्याल्पप्रमाणत्वमनेन ज्ञाप्यते ।
अतो गोष्पदात् क्षेत्रस्याधिक्येऽपि न क्षतिः । आस्पदं प्रतिष्ठायाम् । आत्मेति । आत्म-
यापनं शरीरसंरक्षणम्, तदर्थं यत् स्थानं तस्मिन् गम्ये सुडित्यर्थः । आपदादापदमिति ।
आ पदादिति विग्रहं अव्ययीभावे आपदमिति भवतीत्यर्थः । आपदापदमिति पाठे तु आपद-
मित्यस्य आपदित्यर्थः । आश्चर्यमनित्ये । अद्भुते गम्ये आङ्पूर्वकस्य चरेः सुट् ।
'चरेराडि चागुरौ' इति यत् । अनित्यग्रहणमपनीय अद्भुत इति वक्तव्यमिति वार्तिकम-
भिप्रेत्याह—अद्भुते सुडिति । तेन आश्चर्यं नीला द्यौः, आश्चर्यमन्तरिक्षे यदवन्धनानि
नक्षत्राणि न पतन्तीत्यादिसंग्रहः । अनित्ये इत्यनेन कादाचित्कतया अद्भुतं लक्ष्यत इत्युक्ते तु
एतन्न सिध्येत् । वर्चस्केऽवस्करः । मूर्धं प्रस्त्राव उच्चारवस्करौ शमलं शकृत् । शूथं
पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विष्ठाविशौ स्त्रियाम् ।' इत्यमरः । अपस्करो । 'स्याद्रथाङ्गमपस्करः
इत्यमरः । 'चक्रं रथाङ्गम्' इति च । विष्किरः । विकिरतीति विक्किरः । 'कृ विक्षेपे'
'इगुपघञा-' इति कः । शकुनौ गम्ये सुड् वा, 'परिनिविभ्य-' इति षत्वम् ।
'नगौकावाजिविकिरविविष्किरपतत्त्रय-' इत्यमरः । वा वचनेनैवेति । वृत्तिग्रन्थे
विष्किरः शकुनौ विकिरो वा' इति सूत्रपाठः । तत्र वाग्रहणादेव सुड्विकल्पे सिद्धे

'स्त्रादिपु-' इति पदत्वात् । गोष्पदम् । असेविते गोष्पदशब्दस्य वृत्त्यसंभवात् नन्पूर्वक-
मुदाहरति—अगोष्पदानीति । गवा संचारो यत्र नैव संभवति तत्रापि सुडागमा-
र्थमसेवितग्रहणमित्याहुः । आत्मयापनायेति । कालक्षेपाय शरीरक्षेपणाय वेत्यर्थः ।
आश्चर्यमिति । आङः परस्य चरेः सुट् । 'चरेराडि चागुरौ' इति यत् ।
विष्किरः । 'कृ विक्षेपे' इत्यस्मात् 'इगुपघ-' इत्यादिना कप्रत्यये सुडागमोऽनेन
निपात्यते । षत्वं तु 'परिनिविभ्य-' इत्येतेन । विष्किरग्रहणमिति । 'विष्किरः
शकुनौ विकिरो वा' इति वृत्तिग्रन्थे पाठः । सूत्रपाठे तु विकिरग्रहणं नास्त्येवेति

१०६६ प्रतिप्शश्च कशे । (६—१—१५२) 'कश गतिगामनया' इत्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि मुट् निपायत पत्व च । सहाय पुरोदायी वा प्रतिप्श इत्युच्यते । कशे कि-प्रतिगत कशा प्रतिकशोश्च । यद्यपि कशोरत्र कशा, तथापि कशेरिति धाना-ग्रहणमुपमगस्य प्रतरहणार्थम् तत्र धात्वन्तरापमगान् । १०६७ प्रस्फण्वहरिश्चन्द्रावृषी । (६—१—१५३) हरिदच द्रहणममन्त्रार्थम् । ऋषी इति किम्-कष्वा देग, हरिकन्द्रा माणवक । १०६८ मस्करमस्करिणौ वेणुवरिजाजकयो । (६—१—१५४) मकर-शब्दोऽप्युत्पन्न तस्य मुडिनिश्च निपात्यत । वणु ज्ञात किम्-नकरा ग्राह, मकरी समुद्र । १०६९ कास्तीराजमुन्द नगरे । (६—१—१५५) ईपत्तोरमम्यास्तोति कास्तार नाम नगरम् । अजस्यत्र तुन्दमस्येति अनस्तु- नाम नगरम् । नगर किम्-कानीम्, अजवृन्द । १०७० कारस्करो वृक्ष । (६—१—१५६) (ग १५३) कार करोतीति कारस्करा वृक्ष । अन्यत्र कारकर । कचित्तु कस्वादिविद पठन्ति, न सूत्रेषु । १०७१ पारस्करप्रभृतीनि च सज्ञायाम् । (६—१—१५७) एतानि समुत्क्रानि निपात्यन्ते नाम्नि । पारस्कर विक्विन्वा । 'तदुद्ग्रहो

विकिरग्रहण विक्किर विकिर इति शकुनावतानि नियमायम् । अत्र शकुनरन्त्यत्र उभयोरपि शब्दयोः प्रयोगा नास्तीति लभ्यत इत्यर्थः । नाप्य हि 'विक्किर शकुनौ वा' इति सूत्रं पठित्वा वाग्रहणेन मुड्विकरण, न तु शकुनरन्त्यत्र विकिरशब्दस्य प्रयोगा नति स्यितम् । अथत्रापि 'विकिर वैश्वदन्तिकम्' इत्यत्र दर्शनादिति भावः । प्रतिप्शश्च कशे । कशेरिति कश इत्यत्रात्विति । तथा च कशधानानिष्पन्नस्य कशशब्दस्य प्रते परस्य मुट् स्यादित्यर्थः । नगरेरेवेति । कशधानोरेव कशशब्दा निष्पन्न इत्यर्थः । धात्वन्तरेति । प्रतिगत कशा प्रतिपश इत्यत्र गमि प्रत्यय प्रतिरपसर्ग, न तु कश्चि प्रति, 'यत्क्रियायुक्ता प्रादय-' इति नियमादित्यर्थः । प्रस्फण्वहरिश्चन्द्रावृषी । अमन्त्रार्थमिति । मन्त्रे तु 'ह्रस्वाच्चन्द्रात्तरपदे मन्त्रे' इति सूत्रणैव सिद्धमिति भावः । तत्सूत्रं वेदि-प्रक्रियाया व्याख्यास्यते । मस्करमस्करिणौ । यथामस्यमन्त्रय । मस्करिग्रहणात्परिधानक एव मस्करिशब्दः । अथन तु मकरोत्पत्त्याह । कास्तीराजमुन्दे । कास्तीरशब्द अनस्तुन्दशब्द नगरे निपातेन इत्यर्थः । कारस्करो वृक्ष । कार करोतीति विग्रहः । 'वृक्षा हतु-ताच्छीत्वे-' इति ट । पारस्करप्रभृतीनि च । पारस्कर इति । पार करोतीति विग्रहः । पूर्ववट् । विक्विन्वेति । किं किमपि वानरमन्य धत्त इति विक्विन्वा ।

वाध्यम् । तस्यापीति । विकिरशब्दस्यापीत्यर्थः । कशेरेव कशेति । कशधाना-रव कशशब्दा निष्पन्न इत्यर्थः । धात्वन्तरेति । 'प्रतिपश' इत्यत्र प्रतिगमिष्य-मार्गो, न तु कशे 'यत्क्रियायुक्ता प्रादयस्त प्रत्येव-' इति न्यायादिनि भावः । अमन्त्रार्थमिति । मन्त्रे तु 'ह्रस्वाच्चन्द्रात्तरपदे मन्त्रे तु' इत्यननैव सिद्धयतीति भावः । मस्कर । मस्करशब्दादिना मत्त्वविनिष्टमिद्वी मस्करिग्रहण 'परिधानक' एवार्थः प्रयोगः यथा स्थान् इत्येवमर्थमित्या' । कात्तोरमिति । 'ईपदये' इति वा

करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च' (वा ३७१३) तात्पूर्वं चत्वेन दकारो बोध्यः । तद्बृहतोर्दकारतकारौ लुप्येते । करपत्योस्तु सुट् । चोरदेवतयोरिति समुदायोपाधिः । तत्स्करः । बृहस्पतिः । 'प्रायस्य चित्तिचित्तयोः' (वा ३७१४) । प्रायश्चित्तिः, प्रायश्चित्तम् । वनस्पतिरित्यादि । आकृतिगणोऽयम् ।

इति समासाश्रयविधिप्रकरणम् ।

'आतोऽनुपमर्गे कः' । टाप् निपातनात् किमो द्वित्वम्, मलोपः, सुट्, पत्वं च । रुडशब्दा एते कथञ्चिद् व्युत्पाद्यन्ते । एषामवयवार्थो न विचारणीयः । तद्बृहतोरिति । पारस्करादि-
गणसूत्रमेतत् । तद्वशब्दे तकारस्यान्त्यस्याभावादाह—तात्पूर्वं मपि । तलोपश्चेत्यत्र तकारा-
त्पूर्वमित्यर्थः । तत् चौयं करोतीति विग्रहः । 'कृमो हेतुताच्छील्ये—' इति टः । बृहस्पति-
रिति । बृहती वाक्, तस्याः पतिरिति विग्रहः । कुक्कुट्वादीनामण्डादिष्वपि पुंवत्त्वम्,
तलोपः सुट् । 'वाग्धि बृहती तस्या एष पतिः' इति च्छन्दागब्राह्मणम् । प्रायस्य चित्ति-
चित्तयोरिति । गणसूत्रमिदम् । प्रायस्य चित्तिः चित्तं वेति विग्रहः । 'प्रायः पापं विजानी-
याच्चित्तं तस्य विशोधनम् ।' इति स्मृतिः । वनस्पतिरिति । वनस्य पतिरिति विग्रहः-
आकृतिगणोऽयमिति । तेन शतात्पराणि परश्शतानीत्यादि सिद्धम् ।

इति श्रीवासुदेवदोक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमायां समासाश्रयविधिप्रकरणं समाप्तम् ।

कादेशः । पारस्कर इति । 'पारं करोति' इति विग्रहः । 'कृमो हेतुताच्छील्ये—' इति
टः । किञ्चिन्धेति । 'किमपि घत्ते' इति विग्रहे 'आतोऽनुपमर्गे कः' । टाप्, निपातनात्
किमो द्वित्वं पूर्वस्य मलोपः सुट् पत्वं च । 'किं किं दधाति' इति विगृह्णतां तु मते वीप्साया
द्वित्वं सिद्धम् । अन्यत्र तु निपातनादेव । वस्तुतस्तु रुडिशब्दा एते कथञ्चिद् व्युत्पाद्यन्ते इत्यव-
यवार्थे नाग्रहः कार्यः । तद्बृहतोरिति । गणसूत्रमेतत् । तादिति । 'तलोपश्च' इत्यत्रेति
शेषः । प्रायस्येति । गणसूत्रमेतदपि । 'प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधनम्' इति
स्मृतिः । आकृतिगणोऽयमिति । तेन शतात्पराणि परश्शतानि कार्याणीत्यादि सिद्धम् ।
'सुप्सुपा' इति वा 'पञ्चमी' इति योगविभागाद्वा समासः । राजदन्तादित्वाच्छतशब्दस्य पर-
निपातः, पारस्करादित्वाल्मुट् ।

इति तत्त्वबोधिण्या समासाश्रयविधिप्रकरणम् ।

अथ तद्धिताधिकारप्रकरणम् ॥ २६ ॥

अयापत्यादिविकारान्तार्थसाधारणा प्रत्यया ।

१०७० ममर्थानां प्रथमाद्वा । (४—१—८२) इदं पदत्रयमधिक्रियत । 'प्राग्दिश—' (मू १९४७) इति यावत् । सामर्थ्यं परिनिष्ठितवम् । कृतसधिकार्यत्वमिति यावत् । १०७३ प्राग्दीव्यतोऽण् (४—१—८३) तिन दीव्यति—' (मू १५५०) इत्यतः प्रागणविक्रियते । १०७४ अश्वपत्यादि-

तद्वचः समानप्रपञ्च निरूप्य तद्धितप्रकरणमारभते । ममर्थानां प्रथमाद्वा । विधेयस्य दर्शनात्प्रत्ययस्य स्वतन्त्रविविधिरिति मत्वाह—इदं पदत्रयमधिक्रियत इति । स्वस्वित्वप्रतिज्ञाबलादिति भावः । अधिकारस्यान्तरावधिमाह—प्राग्दिश इति यावदिति । 'प्राग्दिशो विभक्तिः' इति सूत्रम् उत्तरावधिरित्यर्थः । 'ममर्थानाम्' इति निर्वाणत्वात्पृष्टी । प्रायश्च च 'तस्यापत्यम्' इत्यादिनात्तत्त्वमूत्रेषु प्रथमोच्चारितत्वं । समर्थानां मध्ये प्रथमाच्चारितादित्यर्थः । 'समर्थानाम्' इति मुच्यते । केचित्तु बहुवचनबलादनेकसमर्थममवाय एवाभ्य प्रवृत्तिः । एव च 'प्राग्दिश—' इत्यादिषु स्वार्थिकप्रत्ययविविधेषुनास्य प्रवृत्तिरिति लभ्यत इत्याह । ननु मुच्यन्तात्तद्धितात्प्रत्ययस्यमाणत्वेन तद्धितविधीना पदविविधया 'ममर्थं पदविधिः' इति परिभाषयैव एकार्थीभावरूपसामर्थ्यत्वाभावाद्वा समर्थग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वमिति । समर्थं पदं शक्तं इति पर्याया । शक्तत्वं च कार्योत्पादनयोग्यत्वम् । शब्दस्य च कार्यमर्थप्रतिपादनमेव । तच्छब्दत्व च कृतेऽप्येव सधिव्यर्थेषु सम्भवति । तथा च कृतमन्विकार्यत्वमवसामर्थ्यमिह पर्यवश्यति । तदाह—कृतसन्धिकार्यत्वमिति यावदिति । प्राग्दीव्यतोऽण् । तिन दीव्यति खनति जयति जितम् इति सूत्रस्य दीव्यतिशब्देकदेशस्यानुकरणमिह दीव्यच्छब्दः । तेन च तद्धितं तत्पूत्रं लभ्यते । तदाह तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणविक्रियत इति । तथा च तस्यापत्यमित्याद्युत्तरमूत्रेषु केवलमर्थनिर्देशपरेषु विधेयप्रत्ययविशेषा

अपवादसंगत्या तद्धितान्विकृतस्य दीव्यमधिकारमूत्रमाह—समर्थानामिति । 'अन्यतरस्याग्रहणानुवृत्ते ममापाऽभि' इति वदयमाणमूत्रग्रथेन ममापापत्रादत्वं सूचितम् विधेयानिर्देशादुत्तरस्य प्रवृत्तिविशेषाभावात्सत्त्वाच्च नाप्यन्वयः । विधिरित्याह—अधिक्रियत इति । 'पदत्रयम्' इत्यनेन प्रत्येकं स्वस्वित्वप्रतिज्ञा सूचिता । तत्प्रयोजनं तु कस्यचिन्निवृत्तावप्यपरस्यानिवृत्तिः, तथा च 'प्राग्दिश—' इति सूत्रे—'समर्थानां प्रथमात्' इति निवृत्तम् । 'वा' इति त्वनुवर्तते एव—वदयमाणमूलग्रथेन मगच्छत । प्राग्दिश इतीति । ननु उत्तरस्याप्रत्ययानां स्वार्थिकत्वेन 'समर्थानाम्' 'प्रथमात्' इति पदया प्रयोजनं नति भावः । ननु 'समर्थं पदविधिः' इति परिभाषया गतायत्त्वान् 'समर्थानाम्' इत्यतद् व्यर्थम् । न च पदविधिच नेति शङ्क्यम्, 'पदत्रयनेषु—' इत्यनुविधानात् 'मुच्यन्तात्तद्धितात्' इति सिद्धान्तस्य भवन्मन्मनवादान् आह—सामर्थ्यमिति । कृतसन्धिकार्यत्वमिति । अन्य

यश्च । (४—१—८४) एभ्योऽण्यत्प्राग्दीव्यतीयेष्वयेषु । वक्ष्यमाणस्य
स्यापवादः । १०७५ तद्धितेष्वचामादेः । (७—२—११७) णिति णिति च
द्धिते परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । १०७६ किति च । (७—२—११८)
किति तद्धिते च तथा । अश्वपतेरपत्याद्याश्वपतम् । गाणपतम् । 'गाणपत्यो

युक्तेषु किं भवतीत्याकाङ्क्षायामणित्युपतिष्ठत इति लभ्यते । कस्माद्भवतीत्याकाङ्क्षाया
समर्थात्प्रथमात्' इति प्रकृतिविशेषो लभ्यते । यत्र तु विवेकः प्रत्ययविशेषं श्रूयते तत्राणिति
उपतिष्ठते, अणित्यस्यौत्सर्गिकतया वैशिष्ट्येण इवादिना वाधात् । अश्वपत्यादिभ्यश्च ।
इकारात् 'प्राग्दीव्यताण्' इत्यनुकृत्यते । तदाह—एभ्योऽण् स्यात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थ-
ेष्वेति । दीव्यतः प्राक् प्राग्दीव्यत्, 'अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावः । 'ज्ञयः'
इति टच् तु न, तस्य पाक्षिकत्वात् । प्राग्दीव्यतो भवाः 'प्राग्दीव्यतीयाः, 'वृद्धाच्छः' । 'अव्य-
यान्त्यप्' इति तु न अव्ययीभावस्याव्ययत्वे 'लुङ्मुखस्वरोपचारः, प्रयाजनम्' इति परिग-
णनात् । अत एव 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इत्यपि न भवति । ननु 'प्राग्दीव्यताऽण्'
इत्येव सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह—वक्ष्यमाणस्येति । 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तर-
पदान्यः' इति वक्ष्यमाणस्य पत्युत्तरपदत्वप्रयुक्त्यप्रत्ययस्य वाचनार्थमित्यर्थः ।
तद्धितेष्वचामादेः । 'अचो णिति' इत्यनुवर्तते । 'मृजेवृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति
व अचामिति निर्धारणपट्टी । तदाह—ञितीति । किति च । तथेति ।
अचामादेरचा वृद्धिरित्यर्थः । इदं सूत्रं प्रकृतानुपयुक्तमपि व्याख्यासौकर्याय इहोपन्य-
स्तम् अपत्यादीति । आदिना समूहाद्यर्थसंग्रहः । आश्वपतमिति । अश्वपते
रणि आदिबुद्धौ 'यस्येति च' इति इकारलोपः । गाणपतमिति । अश्वपत्यादिषु
गणपतिशब्दः पठित इति भावः । गाणपत्य इति । गणपतिर्देवता यस्य मन्त्र-

फलं तू तस्यापत्यम्' इति सूत्रे मूल एव स्फुटीभविव्यति । इह 'समर्थात्प्रथमाद्वा'
इति वक्तुं युक्तम् । महोत्सर्गानाह—प्राग्दीव्यत इत्यादिना । सूत्रे 'दीव्यत्'
इत्येकदेशाऽनर्थकोऽप्यवधित्वेनोपात्तः 'प्रागोश्वरात्' इतिवदित्येके । अन्ये त्वाहुः—
'दीव्यत्' इति शत्रन्तम् । तेन देवनकर्ता अर्थ एवावधिरिति । प्राग्दीव्यतीयेष्विति ।
'दीव्यतः प्राक्' प्राग्दीव्यत् । 'अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभाव इति प्राञ्चः ।
'प्राग्दीव्यतम्' इति तूचितम्, 'ज्ञयः' इति टच्प्रवृत्तेरिति केचित् । तन्न, 'ज्ञयः'
इति टच्. पाक्षिकत्वात् । अन्यथा 'उपसमिधमुपसमित्' इति तत्सूत्रस्थमूलोदाहरण-
स्यासंगत्यापत्तेः । न चात्र टचोऽभावे 'अव्ययानां भमात्रे—' इति टिलोपे 'प्राग्दीव्यतीय'
इति रूपं न स्यादिति शङ्क्यम् । अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं 'लुङ्मुखस्वरोपचारः'
इति परिगणनात् । प्राग्दीव्यति भवः प्राग्दीव्यतीयः, 'वृद्धाच्छः' । त्यप् तु न
शङ्कनीय एव, 'अमेहकतसित्रेय एव' इति परिगणनात् । लुङ्मुखस्वर इत्यादि-
परिगणनया अनव्ययत्वाच्च । वक्ष्यमाणस्येति । 'पत्युत्तरपदान्यः' इति वक्ष्य-
माणस्य । तद्धितेष्वेव । अचां मध्य आदिरजेवति 'अचोऽणिति' इति सूत्रादच
इत्यनुवर्तत इत्याशयेन व्याचष्टे—अच इति । वृद्धिः स्यादिति । 'मृजेवृद्धिः'

मात्र इति तु प्रामादिकमेव । १०७७ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्य ।
 (४—१—८५) दित्यादिभ्य पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ष्य स्यादगोप-
 वाद । दैत्य । अदिनेरादित्यस्य वा आदित्य । प्राजापत्य । 'यमाश्च' इति
 मति विग्रह । प्रामादिकमेवेति । प्रमादादायानमि यर्थ । गणपतिशेनपया दीनमदवपया
 दिगणे पाठस्य वृत्तौ दशनादिनि मात्र । दित्यदित्यादित्य । दित्यादिभ्य इति । निनि,
 अदिनि, आदित्य एतेभ्य ष्यत्य । पत्युत्तरपदादिति । पति उत्तरपद यस्त तस्मादिति
 निग्रह । प्राग्दीवीतीयेष्वर्थेषु प्यति । प्राग्दीव्यन् इत्यनवृत्तेरिति भाव । अणोऽपवाद
 इति । विशेषविहितत्वादिति भाव । दैत्य इति । दिनरपत्यमिति विग्रह । दिनर्थप्रत्यय
 'नृद्' इति णकार इत्, आदिवृद्धि, यस्येति च इति इकारलाप । अदितेरादित्यस्य
 चेति । अपत्यादीनि शेष । आदित्य इति । जानात्रथे ष्ये आदिवृद्धौ 'यस्येति
 च' इति लाप आदित्य इति रूपम् । आदित्यशब्दान् ष्ये आदिवृद्धौ 'यस्येति च'
 इति 'यमा मय —' इति पूर्व्यकारस्य द्वित्व मति 'हला यमा—' इत्याद्यकारस्य
 लाप द्व्यकार रूपम् । द्वित्वाभाव लाप चासति द्व्यकारमव । अमति द्वित्व यकारलाप
 च मत्येक्यकार रूपम् । अनपत्यवाद 'आनत्यस्य च—' इति यलापा न । अदिनरपये
 ष्ये आदित्यशब्दात्पुनरपत्य ष्ये 'आनत्यस्य च—' इति यलोप । प्राजापत्य इति ।
 पत्युत्तरपदान् प्रजापतिशब्दाद् ष्य आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लाप । दैत्या इति

इत्यतान्नुवर्तते इति भाव । पिति च । 'वाहीन' इत्याद्यर्थमपीद मुगम
 व्याख्यानायाधैवापन्यस्तम् । 'अचामाद' इति निर्दिष्टस्यानिवत्वादिकारिभाषाया नापनिष्ठत
 इयास्येनोदाहरति—आश्चपतमित्यादि । प्रामादिकमेवेति । एतच्च हरदत्तप्रये
 स्थितम् । यदि तु देवनाथकाष्णान्त्वानुवर्ण्यदिराहुनिगणत्वात् प्यजिनि व्याख्यायते तदा
 निर्दुष्ट ण्वाय प्रयोग । अस्वपति गणपति राष्ट्रपति कुलपति गृहपति पशुपति क्षेत्रपतीत्यस्य
 पयादि । दित्यदित्या । पतिशब्दस्यात्तरपदशब्देन बहुव्रीहि कृत्वा पश्चाद् द्वन्द्व काय,
 न तु द्वन्वात्तर बहुव्रीहिरियाह—पत्युत्तरपदान्चेति । 'पयनान्' इत्युच्यमान बहुवच-
 न्नादिनि स्यादित्युत्तरपदग्रहण कृतम् । दैत्य इति । ननु त्तिदेवनाथस्य ष्य मात्रकाश, 'इत
 द्वाभिज' इत्यपत्ये ष्व् दैत्य इयादौ मात्रकाश, तथा च दिनरपत्यमित्यत्राभयप्रसङ्गे पर-
 तन्तुव् स्यात्, मैवम् । 'ण्यादाज्यविशेषलक्षणदापवादानुवचित्रप्रतिषिद्धम्' इति भाष्ये
 पूर्वविप्रतिषेधाशयान् । अत्रविशेषे इति निम्न औट्ठपन्नम् । सष्टमनिर्नाम पत्रम् । 'तस्येदम्'
 'यमाध्वर्गुपरिपश्य' इत्यम् । इह पूर्वविप्रतिषेधेन 'तस्येदम्' इत्यर्थे ष्या न नयते, इतिम-
 त्यस्य सामान्यार्थवान् । कथं तर्हि दैत्य' इति । अमा—'इदिराश्व' इति लापन्ता
 'श्रीम्यो टक्' । प्यस्तु न भवति । त्रिद्वविशिष्टपरिभाषया अनियवान् । न च 'अनादिनय'
 इति पूर्वस्यान्तनञ्जनेन स्यादव ष्य इति अमित्यम् । दिविशब्दान्तेपि कृते 'यस्येति
 च' इति लापन सर्वादीर्घाभावादिति । आदित्यशब्दाण्यप्रत्यये 'यस्य—' इति लापे
 'हलो यमा—' इति पाणिनीयताप । न चाल्लापस्य स्यानिवत्त्वम्, यत्रापि 'न पदान्—'

काशिकायाम् । याम्यः । 'पृथिव्या ज्ञानौ' (वा २५५४) । पार्थिवा, पार्थिवी ।
'देवाद्यज्ञानौ' (वा २५५५) दैव्यम्, दैवम् । 'वह्निपट्टिलोपो यन् च' (वा २५५६)
वाह्यः । 'ईकक्' (वा २५५७) वाहीकः । 'स्याम्नोऽकारः' (वा २५५९) अश्वत्यामः ।
पृपोदरादित्वात्स्य तः । 'भवर्थे तु लुग्वाच्यः' (वा २८८२) । अश्वत्यामा ।
'लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारः—' (वा २५६०) । बाह्वादीनोऽपवादः । उडुलोमाः ।

त्वसाच्चेव । साधुत्वश्रद्धाजाड्ये तु पृपोदरादित्वात् समावेयम् । काशिकायामिति ।
भाष्ये त्वदं न दृश्यत इति भावः । याम्य इति । यमस्यापत्यादीति विग्रहः । पृथिव्या ज्ञाना-
दिति । अश्च, अन् च वक्तव्यावित्यर्थः । पार्थिवेति । पृथिव्या पत्यादीति विग्रहः । अत्र-
त्ये 'बृह' इति अकार इत्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इति लोपः । त्रियामदन्तत्वाट्टाप् ।
पार्थिवीति । अत्रि 'टिड्ढाणन्—' इति डीप् । अत्रत्ययस्यैव विधौ डीव् न स्यात् । अम एव
विधौ टाव् न स्यात् । तस्मादुभयविधिः । एतत्सूचनाय स्त्रीलिङ्गोदाहरणमिति बोध्यम् ।
देवादिति । देवशब्दाद् यन् अन् च प्रत्ययौ प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु वक्तव्यावित्यर्थः । दैव्यम्, दैव-
मिति । देवस्यापत्यादीति विग्रहः । यत्रि अत्रि च आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लोपः । वहिप
इति । वहिस् इति सकारान्तमव्ययम् । तस्मात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु यन्, प्रकृतेऽपिलोपश्चेति
वक्तव्यमित्यर्थः । वाह्य इति । वहिर्भव इत्यादिविग्रहः । यत्रि टिलोपे आदिवृद्धिः ।
अव्ययानां भमात्रे टिलोप इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिह टिलोपविधानम् । तेन
अराद्भव अरातीय इत्यादि सिध्यति । ईकक् चेति । वहिप ईकक् च स्यात् प्रकृतेऽपिलो-
पश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । वाहीक इति । वहिप ईककि टिलोपे 'कितिच' इत्यादिवृद्धिः ।
स्थाम्न इति । स्थामन्शब्दाद् अकारप्रत्ययः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु वाच्य इत्यर्थः । अणोऽप-
वादः । अश्वत्थाम इति । अश्वस्येव स्थामा स्थितिर्यस्येति विग्रहः अश्वत्थाम्नोऽपत्यम्, ऋतत्र
जात इत्यादिविग्रहः । प्रत्ययविवित्वेऽपि भाष्य उदाहरणात् तदन्तविधिः । अश्वत्थामन्शब्दाद-
कारप्रत्यये 'नस्तसिद्धे' इति टिलोपः । अणि तु आदिवृद्धिः स्यात् । ननु उदः परत्वाभा-
वात्कथमिह सकारस्य थकार इत्यत आह—पृपोदरादित्वादिति । भवार्थे तु लुग्वा-
च्य इति । अकारप्रत्ययस्येति शेषः । लोम्न इति । लोमन्शब्दाद्दुपु अपत्येषु
वाच्येषु अकारप्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । बाह्वादीन् इति । बाह्वादित्वप्रयुक्तस्य

इति तन्निषेवात्, 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इत्युक्तेश्च । काशिकायामिति । भाष्ये
तु न दृष्टमिति भावः । अण्वन्तात् स्वार्थिकेन प्यत्वा प्रयोगः सूत्रपादः । श्रियां डीप्
न भवति, पितां डीषोऽनित्यत्वात् । ज्ञानोः फलभेदज्ञापनाय स्त्रीलिङ्गमुदाहरति—
पार्थिवा, पार्थिवीति । वहिप इति । टिलोपवचनम् 'अव्ययानां भमात्रे—'
इत्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुम् । तेन आरातीश इति सिद्धम् । अश्वत्थामा इति ।
भाष्योदाहरणात्तदन्तविधिः । न च बलवाचिनः स्थामन्शब्दस्यापत्येन योगासम्भवा-
द्वचनारम्भसामर्थ्यात्तदन्तविधिः स्यादिति वाच्यम्, जाताद्यर्थे तत्सम्भवेन सामर्थ्यो-

उडुलोमान् । बहुषु किम्-ओडुलोमि । 'भवन्न गोरजादिप्रसङ्गे यत्' । (वा २५६१)
गव्यम् । अजानिप्रसङ्गे किम्-गोम्यो हेतुभ्य आगत गाव्यम्, गामयम् । १०७८ उत्सादि-
भ्योऽन् । (४-१-८६) औत्स । 'अग्निक्किभ्या ढवक्त्वव्य' (वा २६८९) ।
अग्नरप्य यदि प्राग्नपम् । कालेयम् ।

इत्यपत्यादिविकारार्थसाधारणा प्रत्यया ।

— ००००० —

इजोऽपवाद इत्यर्थः । उडुलोमा इति । उडूनि नक्षत्राणीव लोमानि यस्य स
उडुलोमा, तस्यापत्यमिति विग्रहः । केवलस्य लाम्न अप-ययोगासम्भवात्प्रत्ययविधिवेर्जा
तदन्तविधिः । अकारप्रत्यये सति 'नस्तद्धिते' इति टिलापः । औडुलोमिगिति ।
उडुलोमोऽपत्यमिति विग्रहः । अत्रापत्यबहुत्वभावादकारप्रत्ययो न । किन्तु बाह्यादि
त्वादिति टिलोप इति भावः । सर्वत्र गोरिति । लोम्नाऽपत्येऽप्यिति पूर्ववार्तवा-
दप-यग्रहणानुवृत्तिनिवृत्त्ययः सर्वत्रग्रहणम् । अपत्ये तदन्येषु च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु
गोराब्दादजादिप्रत्ययप्रसङ्गे सति यन्प्रत्यया वाच्य इत्ययः । गव्यमिति । गवि भव
गोरागतमित्यादि विग्रहः । अणपवादो यत् । गोऋण्यम्, गोमयमिति । 'हेतुमनु-
ष्येभ्यऽन्यतरस्याम्' इति ऋष्य इत्यष्ट । 'मयड्वेतयो' इति ऋष्यमयटौ । हुनादि
त्वात्तैत्तयोऽपत्यया वाचक इति भावः । उत्सादिभ्योऽन् । प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थे-
ष्विति रेपः । अणित्राप्रवादः । 'हृष्ट साध' इति सूत्रभाष्ये 'सर्वत्राग्निक्किभ्या
ढवक्त्वव्य' इति वार्तकं पठितम् । हृष्ट सामेय्ये ततोऽप्येष्वर्थेषु ढवक्त्वव्य
इत्यर्थः । तत्र सर्वत्रेति त्यक्त्वा लाघवात्प्राग्दीव्यतीयेष्ववेद वार्तिकं पठति-अग्नि-
क्कलिभ्यामिति । अपत्यादीति । अग्निदेवता यस्य इत्यादिमंग्रहः । आग्ने-
यम् । कालेयमिति । ढवि एयादेरे नि-त्वादादिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लापः ।

इत्यपत्यादिविकारानार्थसाधारणा प्रत्यया ।

पश्यान् । अयस्येव स्याम यस्येति बहुव्रीहिः । उडुलोमा इति । उडूनि नक्षत्राणीव
लामान्यस्येति विग्रहः । केवलस्यापत्येन योगासम्भवात्तदन्तर्निष्ठोऽकारटिरोपः । गोरिति ।
न केवलमप-य एवायम्, किन्तु प्राग्दीव्यतीयेषु सर्वेष्वर्थेष्विति ज्ञेयम् । गव्यमिति । गवि
भवम्, गोदेवता अस्मि, गोरिदमित्यादिरर्थः क्वचित्तु भाष्ये सर्वत्र ग्रहणात्प्राग्दीव्यतीयेभ्यो-
ऽन्यस्मिन्नर्थेऽप्ययः यत् । तेन गवा चरितं गव्य इत्याद्यपि भवतीत्याहुः । गोऋष्यमित्यादि ।
'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्याम्' ऋष्य 'मयट् च' ऋष्यमयटौ । उत्सादिभ्योऽन् । अणस्तदपवाद-
नामित्रादीनां चायमपवादः । इह 'वज्रयाने' इति गणमूत्रे, अमे अममाग, पूर्वाचापमनेयम् ।
वज्रयस्याप-यादिवाच्यः । अयं किम्, गोऽप्ययि । 'अमे' इति निषेगलिङ्गादि तदन्तर्विधिः,
तेन धेनुगव्यस्येह पाठादधेनूनां समूहः आधेनवमिति सिद्धम् । नन्व धेनुक् गोदेनुक्मि-
त्यत्रात्र प्रवर्तेत, 'अचित्तहस्तिधेना' इति सूत्रे धेनुशब्दग्रहणाद्धेनुवमिति सिद्धावपि
गोधेनुक् न सिद्ध्येदिति चेत् । न । 'धेनुरनञ् इकमुत्पादयति' इति विशेषवचनस्य

अथापत्याधिकारप्रकरणम् ॥२६॥

१०७६ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सौ भवनात् । (४-१-८७) 'धात्यानां भवने-' (सू १८०२) इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमान्नञस्तौ स्तः । स्त्रैणः । पौंसः । वत्यर्थे न, 'स्त्री पुंवच्च' (सू १३२) इति ज्ञापकात् । स्त्रीवत् । पुंवत् ।

अथापत्याधिकारो निरूप्यते । स्त्रीपुंसाभ्याम् । भवनशब्देन 'धात्यानां भवने क्षेत्रे खब्' इति सूत्रं विवक्षितम् । प्राग्दीव्यत इत्यतः प्रागित्यनुवृत्तम् । तदाह—धात्यानामिति । स्त्रीपुंसाभ्यामिति । 'अचतुर-' इत्यच् । स्त्री शब्दात् पुंशब्दाच्चेत्यर्थः । स्त्रैण इति । स्त्रिया अपत्यम्, स्त्रीषु भवः, स्त्रीणां समूह इत्यादिविग्रहः । नञ्, वृद्धिः, णत्वम् । पौंस इति । पुंसोऽपत्यम्, पुंसि भवः, पुंसां समूह इत्यादिविग्रहः । पुंशब्दात् स्तनि 'स्वादिपु-' इति पदत्वात्संयोगान्तलोपः, आदिवृद्धिः । प्रत्ययसकारस्तु श्रूयते, उभाभ्यामपि नञ्प्रत्ययस्यैव विधौ भाष्ये स्थितत्वात् । इकं ठकमित्यर्थः । अग्निकलिभ्यामिति । अयं भावः 'सास्य देवता' इत्यधिकारे 'अग्नेर्ढक्' इति सूत्रम्, 'दृष्टं साम' इत्यधिकारे 'कलेर्ढक्' इति वार्तिकं चापनीय प्राग्दीव्यतीयेष्विदमेव पठनीयम् । तेनाग्नेरपत्यम्, अग्निना दृष्टं साम, अग्नेरिदम्, अग्नौ भवम्, अग्नेरागतमाग्नेयमिति सिध्यति । तथा कलेरपत्यमित्याद्यर्थे कालेयमपि सिध्यतीति । एतेन 'यदकालयत्तकालेयस्य कालेयत्वम्' इति श्रुतावर्थान्तरेऽपि ढको दर्शनात् 'कलेर्ढक्' इति सूत्रमपार्थक्यमिति मीमांसकोक्तिः परास्ता । वार्तिके सूत्रत्वोक्तिरप्यवैयाकरणमीमांसकप्रतारणार्थेति दिक् ।

इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणप्रत्ययप्रकरणम् ।

—:०००:—

स्त्रीपुंसाभ्याम् । प्रागित्यनुवर्तते तदाह—प्रागर्थेष्विति । पौंस इति । इह 'स्वादिपु-' इति पदत्वात्संयोगान्तलोपेन पुंसः सस्य निवृत्तावपि प्रत्ययसकारः श्रूयत एव । अतएवोभाभ्यां परतो नञेव न विहितः पौंसमिति रूपासिद्धिप्रसङ्गात् । स्यादेतत्—उभाभ्यामपि प्रकृतोऽनेवास्तु तत्संनियोगेन 'स्त्रीपुंसयोर्नुक् च' इति नुगेव विधीयताम् । न चैवं 'स्त्रैणः, पौंसः, इत्यत्र 'यन्नोश्च' इति लुक्प्रसङ्गः । स्त्रैणानां संघ इत्यादौ 'सङ्घाङ्क-लक्षणेषु' इत्यण् प्रसङ्गश्च स्यादिति वाच्यम्, उभयत्रापि 'गोत्रे' इत्यनुवृत्तेः प्रवराध्याय-प्रसिद्धं हि तत्र गोत्रम् । अन्यथा 'पौत्राः, दौहित्राः' इत्यत्राप्यनो लुक् स्यात् । एवं च 'नञ्सन्नीककृष्ट्युन्-' इति वार्तिके नञ्सन्निग्रहणं विना अन्नन्त्वादेव डीप् सिध्यतीत्यपरमप्यनुकूलमिति चेत् । अत्राहुः—नुकि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः स्यात् । न चैवं नुगानर्थक्यम् । टिलोपप्रवृत्त्यैव नुकः सार्थकत्वात् । यद्यपि स्त्रीशब्दे तस्य सार्थक्यं नास्ति, 'यस्येति च' इत्यनेनापीकार-लोपसम्भवात् । तथापि 'श्रीदेवतास्य श्रायं हविः' इत्यत्रेव लोपात्परत्वाद् वृद्धिः स्यात्, नुकि तु टिलोपः प्रवर्तत इति स्त्रीशब्देऽपि नुकः सार्थक्यमस्तु । तस्मान्नञस्तनाविति

भवनशब्देनैकदेशेन, इति क, ख,

१०८० द्विगोलुगनपत्ये । (४-१-८८) द्विगोर्निमित्त यस्तद्विगोलादिर-
नपत्याय प्रादीव्यतीयस्तस्य लुक्स्यात् । पञ्चमु कपालेषु सस्कृत पुराडाश पञ्च-
कपाल । द्विगोर्निमित्तम् इति किम्-पञ्चकपालस्येद खण्ड पाञ्चकपात्रम् ।
अजादि किम्-पञ्चगर्गह्यम् । अनपत्ये किम्-द्वयाभिनयारपत्य द्वैमित्रि ।

तु पुंम सकारस्य मयोगान्तलाप पुञ्च इति स्यादिति भाव । वक्तव्येनेति । 'तेन तुल्य क्रिया
चेद्वति' इति वतिप्रत्ययो वक्ष्यते । तस्यार्थे स्त्रीपुंसान्या नञ्स्नजौ न भवत इत्यर्थः । वृत्
इत्यत आह—स्त्री पुवच्चेति ज्ञापकादिति । अन्यथा पुवदिति निर्देशानुपपन्न
स्यादिति भाव । न च पुवदिति निर्देश पुश्चब्दाद्व्यर्थे स्नजभाव ज्ञापयेत्, नतु स्त्रीशब्दा
न्तर्भावमपीति वाच्यम्, नञ्स्नजारेकनूनापात्ततया वक्तव्ये स्नजभाव ज्ञापिते मति स्त्रीशब्दान्न
अभावस्यापि लाभाद् ज्ञापकस्य सामान्यापक्षत्वात् । तदुक्तं भाष्ये 'योगापन्न ज्ञापकम्
इति । द्विगोलुगनपत्ये । द्विगोरिति हतुत्वसंबन्धे पठ्यो । उक्त्यवगात् प्रत्ययस्य लुपस्यितम्,
प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्त्वात् । तथा च द्विगुनिमित्तस्य प्रत्ययस्य लुगिति लभ्यते ।
द्विगुनिमित्तश्च प्रत्ययस्तद्धिन एव भवति, तद्धितार्थे विषये तद्विधानात् । ततश्च द्विगुनिमि-
त्तस्य तद्धिनत्वेति लभ्यते । प्राग्दीव्यत इत्युवृत्ते प्राग्दीव्यतीयत्वं तद्धितविशेषणम् ।
'गोत्रेज्जुगचि' इत्युत्तरसूत्रे अचीति मसम्बन्धस्य गोत्रविशेषणतया तदादिविधिः । अनादावि-
त्यर्थकमचीति पदमिहापहृष्यते । तच्च पण्यया विपरिणत तद्धितविशेषणम्, तदाह—
द्विगोर्निमित्तमित्यादिना । पञ्चरूपात् इति । 'सस्कृत भक्षा' इत्यण्, तद्धितार्थे द्विगु,
अणो जुक् । प्रत्ययलक्षणाभावान्नादिवृद्धिः । पञ्चकपालस्येदमिति । पञ्चमु कपालेषु
सस्कृत पुराडाश इत्यर्थे जणि विवर्तिने द्विगुममाते अणा लुकि निष्ठा नञ् पञ्चकपाल-
शब्दान् 'तस्येदम्' इत्यणि आदिवृद्धो पाञ्चकपालमित्यत्राणा लुङ् न भवति, अणा
द्विगुनिमित्तत्वाभावादिति भावः । पञ्चगर्गह्यमिति । पञ्चम्या गर्गह्य आगत
मित्यर्थे 'हनुमनुष्येभ्यः—' इति ह्यप्रत्ययः । 'तद्धितार्थः—' इति द्विगुममाननिमित्त-
त्वेऽपि अजादित्वाभावाद् न लुगिति भावः । द्वैमित्रिरिति । अत्र 'अन इज्' इति
इज्जेषपत्यार्थरत्वान् लुगिति भावः । न च तिष्ठा विद्या अधीयानस्त्रैविद्य इत्यशप्या
ययायाममर स्वीकर्तव्यमिति । अन्य तु 'स्त्रीपुमयानुक् च' इत्यस्तु, आगम अकारा
विवर्तिनः । तस्य च, 'यस्येति च' इति लाप कृतजपि स्यानिवृत्ताद्विलापा न भवि-
ष्यति । एव च 'इट्ढागज्—' इति सूत्रेणैव डोप्सिद्धौ नञ्स्नजारेकसंख्यानं मान्मस्यति
महदेव लाघवमित्याहुः । वक्तव्यं इति । 'स्त्रापुसाभ्या नञ्स्नजौ वक्तव्ये न प्रवर्तते'
सामान्यापन्न ज्ञापकमिति भावः । अनएवादाहरति—स्त्रीरदिति । 'आ च त्वाद्'
इति चकारो नञ्स्नजम्या त्वतला समान्यार्थ इति वक्ष्यति । तत्र स्त्रीव स्त्रीता पुस्तक
पुस्तकं सिद्धम् । द्विगोलुगनपत्ये । द्विगोरिति पठ्यो, तदर्थश्च हनुत्वम्, तच्च नावि-
नोऽनुपपद्यते, बुद्ध्याव्ययसायादियास्येनाह—द्विगोर्निमित्तमिति । अजादि-
रिति । एतच्चात्तरसूत्राद् 'जचि' इत्यनङ्गाल्लभ्यते, वाग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितवि-
भागाश्रयणेन वा । प्राग्दीव्यतीय किम्, पञ्चम्या कपालेषु हिन पञ्चकपात्रीयम् ।

प्रकरणम् २६] . . . बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता [२४३

१०८१ गोत्रेऽलुगचि । (४-१-८९) अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुक्स्यात् । गर्गाणां छात्राः, 'वृद्धाच्छः' (सूत्र १३३७) । १०८२ आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति । (६-४-१५१) हलः परस्यापत्यकारस्य लोपः स्यात्तद्धिते परे, न त्वाकारे । गर्गीयाः । प्राग्दीव्यतीये किम्-गर्गभ्यो हितं गर्गीयम् । अचि किम्-गर्गभ्य आगतं गर्गरूप्यम् । १०८३ यूनि लुक् ।

लुक् स्यादिति वाच्यम्, व्यवयवा विद्या त्रिविद्या, शाकपाथवादिः । त्रिविद्यामचीते त्रैविध्य इति विग्रहे त्रिविद्याशब्दादणो द्विगुनिमित्तत्वाभावात् । प्राग्दीव्यतीयस्येति किम् ? पञ्चम्यः कपालेभ्यो हितं पञ्चकपालीयम् । गोत्रेऽलुगचि । अलुगिति च्छेदः । प्राग्दीव्यत इत्यनुवृत्तेः प्रत्ययाधिकाराच्च प्राग्दीव्यतीये प्रत्यय इति लब्धम् । अचीति तद्विशेषणम्, तदादिविधिः विषयसप्तम्येपा, ननु परसप्तमी । तदाह—अजादावित्यादिना । गोत्रप्रत्ययस्येति । गोत्रार्थकप्रत्ययस्येत्यर्थः । लुक्ः प्रत्ययादर्शनत्वात् प्रत्ययस्येति लब्धम् । गर्गाणां छात्रा इति । वक्ष्यमाणोदाहरणविग्रहप्रदर्शनमिदम् । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः, 'गर्गादिभ्यो यञ्' । गर्गस्य गोत्रापत्यानीति बहुत्वविवक्षायां यमि कृते तस्य 'यमनोश्च' इति लुकि गर्ग इति भवति । वृद्धाच्छ इति । गार्ग्यशब्दादुक्तेऽर्थे छप्रत्यय इत्यर्थः । छस्य ईयादेशः, तस्मिन्भविष्यति अजादौ परे 'यमनोश्च' इति प्राप्तो लुङ् न भवति । तथा च गार्ग्य ईय इति स्थिते 'यस्येति च' इति यनोऽकारस्य लोपे गार्ग्य ईय् इति स्थिते परिशिष्टस्य यनो यकारस्य लोपमाह—आपत्यस्य च । अनातीति च्छेदः 'ढे लोपोऽकद्रवा-' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । 'सूर्यतिष्य-' इत्यतो य इति पठ्यन्तमनुवर्तते । 'हलस्तद्धितस्य' इत्यतो हल इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । तदाह—हलः परस्यापत्यकारस्येति । अपत्यार्थयकारस्येत्यर्थः । यनो लुकि तु आदिवृद्धिर्न स्यादिति भावः । अल्लोपस्याभोयत्वेऽपि नासिद्धत्वम्, आरम्भसामर्थ्यात् । 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपस्यात्र प्रसक्तावपि न्याय्यत्वादमेव भवति । गर्गीयमिति । 'तस्मै हितम्' इति गार्ग्यशब्दाच्छः । तस्य प्राग्दीव्यतीयत्वाभावान् तस्मिन्परे 'यमनोश्च' इति यनो लुगभवत्येवेति नादिवृद्धिरिति भावः । गर्गरूप्यमिति । 'हेनुमनुष्येभ्यः-' इति रूप्यप्रत्ययः तस्य प्राग्दीव्यतीयत्वेऽप्यजादित्वाभावात्तस्मिन्परे

गोत्रे लुगचि । गोत्रे किम्, गोत्रार्थकप्रत्ययस्यैवालुग्यथा स्यात् । नेह—कुवलस्येदं कौवलम्, वदरस्येदं वादरम् । कुवलीवदरीशब्दौ हि गौरादिडीपन्तौ ताभ्यां फलरूपे विकारे 'अनुदात्तादेश्च' इत्यम् । तस्य 'फले लुक्' इति लुक्, तत इदमर्थे अजादि-प्राग्दीव्यतीये विवक्षितेऽनेनालुङ् न भवतीति वृद्धत्वाभावाच्छो नेति भावः । विवक्षित इति । अचीति विषयसप्तमी । परसप्तमीत्वे तु अवृद्धत्वाच्छस्याप्राप्तौ अणव स्यादिति भावः । गर्गाणामिति । अपत्यवृद्धत्वविवक्षायां 'यमनोश्च' इति लुक्, स चाजादिप्रत्यये चिकीर्षिते अनेन प्रतिपिद्ध इति गार्ग्यशब्दाच्छे कृते तस्य ईयादेशः । 'यस्येति च' इत्यकारलोपे यलोपार्थमाह—आपत्यस्य इति । 'ढे लोपो कद्रवा', इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते, 'सूर्यतिष्य-' इत्यतो य इति, 'हलस्तद्धितस्य' इत्यतो हल इति च तदाह—हलः परस्येत्यादि । आभीयत्वेऽप्यल्लोपो. नासिद्धः,

(४-१-२०) अजादौ प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक्स्यात् । ग्लुचुकस्य गात्रापत्यं ग्लुचुकायनि । वक्ष्यमाणं फिन् । ततो युयन्, ग्लौचुकायन । तस्य च्छात्रोऽपि ग्लौचुकायन । अणा लुकि वृद्धत्वाभावाच्छा न ।

यत्र अलुङ् न । यदि तु अजादौ प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये परे इति व्याख्यायेत, तर्हि गार्ग्यशब्दाच्चे तस्य ईयादेशे कृते अलुग्विधिः प्रवर्तेत, ननु ततः प्राक् । एव च छप्रवृत्ते प्राग् 'यजजोश्च' इति यज्ञा लुकि कृते आदिवृद्धे निवृत्तौ गार्ग्यशब्दस्य वृद्धत्वाभावात् ततश्छो न स्यात् । अणि मनि गार्ग्यश्छात्रा इत्येव स्यात् । अजादौ प्रत्यये विवक्षिते इति व्याख्यातुं छप्रत्यये विवक्षिते तत्प्रवृत्ते प्रागेव यजि अलुग्विधे प्रवृत्तौ यजन्तस्य वृद्धत्वात् छा निर्वाच्य । यलोपविधौ आपत्यस्येति किम् ? सङ्कारेण निवृत्तं नगरं साङ्काशयम्, 'सङ्काशादिभ्यो ष्य' ततो भवार्ये 'धन्वयोपघातः' इति वुन्, साङ्काशयक् । तद्धिते किम् ? गार्ग्यो गार्ग्ययो । अनानीति किम् ? गार्ग्यायण । यूनि लुक् । प्राग्दीव्यन् इत्यनुवृत्ते प्रत्ययाधिकाराच्च प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये इति लभ्यते । अचीति प्रत्ययविशेषणम्, तदादिविधिः । विषयसमन्वयेण, ननु परसप्तमी । तदाह—अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षित इति । युवप्रत्यस्येति । युवार्यकप्रत्ययस्येत्यर्थः । लुक् प्रत्ययादर्शनत्वात् प्रत्ययस्येति लभ्यत इति भावः । ननु ग्लुचुकस्य गात्रापत्यं ग्लुचुकायनिरिति वक्ष्य, 'अत इज्' इति इज् प्राप्ते ? इत्यत आह—वक्ष्यमाण इति । 'प्राचामवृद्धान् फिन् बहुलम्' इत्यनेनेति शेषः । आयन्नादेशे ग्लुचुकायनिरिति रूपमिति भावः । तत इति । ग्लुचुकायनरपत्यायै 'तस्यापत्यम्' इत्यणि आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लापे ग्लौचुकायन इति रूपमित्यर्थः । तस्येति । ग्लौचुकायनस्य छात्र इत्यर्थे तस्येदमित्यणि युवापत्याणो लुकि ग्लौचुकायन इत्येव रूपमित्यर्थः । ननु युवापत्याणः 'यस्येति च' इति लापेनैव छात्रार्थे ग्लौचुकायन इति रूपमिदं तस्य लुग्विधिरनर्थक इत्यत आह—अणो लुकीति । छात्रार्थक्यप्रवृत्ते प्रागेव युवप्रत्ययस्याणा लुकि आदिवृद्धे निवृत्तौ ग्लुचुकायनशब्दस्य वृद्धत्वाभावाच् छा न भवति । युवप्रत्ययस्य लुगभावः तु वृद्धत्वात् छ स्यात् । एतदर्थमेव युवप्रत्ययस्य लुग्विधानमित्यर्थः । स्थितश्चात्राणि युवप्रत्ययलुक् । तत्प्रसङ्गाद् द्वैतीयाका युवप्रत्ययगुणमुक्यते ।

आरम्भसामर्थ्यात् । अन्वयोपघाता इति नानुवर्तितमिति व्याचष्टे—यकारस्येति । आपत्यस्येति किम् साङ्काशयक् काम्पिन्यक् । 'सङ्काशादिभ्यो ष्य' ततो 'धन्वयोपघातः' इति वुन् । तद्धिते इति किम्, गार्ग्यो । गार्ग्यया । अनानीति किम्, गार्ग्यायण । गर्गीमिति । 'तस्मै हितम्' इति छ । यूनि लुक् । प्राग्दीव्यतीय इति वर्तते, अचीति च, प्रत्ययाधिकाराच्च प्रत्यय इति लभ्यते, तदेतदाह—प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यय इति । 'प्रत्ययस्य लुक्' इति मञ्जावरणाल्ङ्काराय प्रत्ययः, म 'यूनि' इत्यनेन विशेष्यते । तथा च 'यूनि य प्रत्ययस्त्वस्य लुक्' इत्ययंस्तदह—युवप्रत्ययस्येति । वक्ष्यमाण इति । 'प्राचामवृद्धान् फिन् बहुलम्' इति वक्ष्यमाणः । अजादौ किम्, ग्लौचुकायनरूपम् । प्राग्दीव्यतीये किम् ग्लौचुकायनीयम् । 'तस्मै हितम्' इति छ । इह 'द्विगोलुगनत्येऽचि' यूनि गात्रे

१०८४ पैलादिभ्यश्च । (२-४-५९) एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् । 'पीलाया वा' (सू ११२१) इत्यण् । तस्माद् 'अणो द्वयचः' (सू ११८०) इति फिञ् । तस्य लुक् । पैलः पिता पुत्रश्च । 'तद्राजाच्चाणः' (ग २१) 'द्वयभगव-' इत्यण्-न्तादाङ्गशब्दाद् 'अणो द्वयचः-' (सू ११८०) इति फिञो लुक् । आङ्गः पिता पुत्रश्च । १०८५ इञः प्राचाम् । (२-४-६०) गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युव-प्रत्ययस्य लुक्स्यात् तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवति । पन्नागारस्य अपत्यम्, 'अत इञ्'

पैलादिभ्यश्च । 'प्यक्षत्रियार्ध-' इत्यतो घृनि लुक् इत्यनुवर्तते । तदाह—एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुगिति । अजादिप्रत्यये अविवक्षितेऽपि प्राप्त्यर्थमिदम् । पीलाया इति । पीलाया गोत्रापत्यमित्यर्थे 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् वाधित्वा 'पीलाया वा' इत्यणित्यर्थः । तस्मादिति । पैलस्यापत्यं युवेत्यर्थे 'पैलादिभ्यश्च' इति लुक् 'अणो द्वयचः' इति फिञ् इत्यर्थः । पीलाया गोत्रापत्यस्यापत्यं पीलाया युवापत्यमिति पर्यवस्यति । तस्येति । तस्य युवार्थकफिप्रत्ययस्य अनेन लुगित्यर्थः । पीलाया गोत्रापत्ये युवापत्ये च पैलशब्द इत्याह—पैलः पिता पुत्रश्चेति । घृनः पिता युवा चेत्यर्थः । 'तद्राजाच्चाणः' इति पैलादिगणसूत्रम् । तद्राजप्रत्ययात्परस्य युवप्रत्ययस्याणो लुगित्यर्थः । द्वयभगवेति । अङ्गशब्दो देशविशेषे । तस्य राजा आङ्गः । 'तस्य गोत्रापत्यमप्याङ्गः' । 'द्वयभगव-' इत्यण् । तस्यापत्यं । युवाप्याङ्ग एव । 'अणो द्वयचः' इति फिञ्, तस्यानेन लुक् । इञः प्राचाम् । इञः इति पञ्चमी । प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम् । 'प्यक्षत्रिय-' इत्यतो घृनि लुगित्यनुवर्तते । इजन्तात्परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः अर्थादिनो गोत्रार्थकत्वं लभ्यते । तदाह—गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुगिति । प्राचाम् इति गोत्रविशेषणम्, न तु विकल्पायम्, व्याख्यानात् । तदाह—तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवतीति । प्राग्देशीयमित्यर्थः । पन्नागारस्येति । प्राग्देशे पन्नागारो नाम कथित, तस्य गोत्रापत्यमित्यर्थः 'अत इञ्' इति इञि पान्नागारिः । पान्नागारेरपत्यं युवेत्यर्थे पान्नागारिशब्दाद् 'यत्रिनोश्च' इति फक्, तस्यानेन लुक् । एवं च पन्नागारस्य गोत्रापत्ये युवापत्ये च पान्नागारिरित्येव

न इत्येव सूत्रयितव्यम् । तथा च 'लुगलुगग्रहणं शक्यमकर्तुम्' इति मनोरमायां स्थितम् । तत्र 'फक्फिञोः-' इति सूत्रे 'घृनि' इत्यस्य मण्डकप्लुतिराश्रयणीयेति क्लेशोऽयं लाघवानुरोधेन सोढव्य इति भावः । पैलादिभ्यश्च । 'प्यक्षत्रियार्ध-' इत्यतो 'घृनि लुक्' इति वर्तते । तदाह—युवप्रत्ययस्य लुगिति । पीलाया वेत्यादि । 'अपत्येऽपि विहिते गोत्रापत्येऽप्यणव' 'एको गोत्रे' इति वक्ष्यमाणत्वात् । ततोऽणन्तात्पैलशब्दादपत्येऽपि विधीयमानः फिञ् युवापत्ये पर्यवस्यति । तस्य च फिञोऽनेन लुगित्यर्थः । एवं च पीलाया अपत्ये गोत्रापत्ये युवापत्ये चावैक्येण पैलशब्दः प्रयुज्यत इत्याह—पैलः पिता पुत्रश्चेति । पैलादिषु ये इजन्ताः शालङ्किसात्यकिजौदमेयिपैङ्गलिप्रभृतयस्तेभ्यः 'इजः प्राचाम्' इति लुकि सिद्धे अप्राचामर्थः पाठ इति ज्ञेयम् । तद्राजाच्चाणः । गणसूत्रमिदम् । तद्राजसंज्ञकात्परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः । तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवतीति । इह प्राचांग्रहणं गोत्रविशेषणम्,

(सू १०९५), 'यजिजोश्च' (सू ११०३) इति फक्, पात्रागारि पिता पुत्रश्च । प्राचा
 किम्-दाप्ति पिता, दाप्तायण पुत्र । १-८६ न तौल्यलिभ्य । (२-४-६१) तौल्यत्या-
 दिभ्य परस्य युवप्रत्ययस्य लुङ न स्यात् । पूर्वेषां प्राप्ता । तत्त्वत् तन इजि फक्-ताल्वलि-
 पिता, तौल्यलायन पुत्र । १०-८७ फक्फिजोरन्यतरस्याम् । (४-१-९१) 'यूनि ऋतुक्'
 (सू १०८८) † इति निःसे ऋक् प्राप्ते विकल्पाय सूत्रम् । कात्यायनस्य छात्रा कानीया,
 कात्यायनीया । यस्त्वस्यास्य यास्व, शिवाद्यण्, तस्यापत्य युवा यास्वायनि । 'अत्र
 द्वयच' (सू ११८०) इति फिज् । तस्य छात्रा यास्वीया यास्वायनीया । १०-८८
 रूपमित्यर्थः । प्राचा फिमिति । गात्रविशेषण मिमयमित्यर्थः । दाक्षि पिता, दाक्षायण
 पुत्र इति । दक्षस्य गोत्रापय दाप्ति अत इह । तस्यापत्य युवा दाप्तायण । 'यजिजोश्च'
 इति फक् । तस्य ऋग् न भवति, दाक्षिण्यस्य प्रादेशीयगोत्रप्रत्यया तत्त्वाभावेन न युवप्रत्ययस्य
 फक् प्रादेशीयगोत्रायकादिन परत्वम् । न तौल्यलिभ्य । बहुवचनात्तौल्ययाणीना
 ग्रहणमित्याह-तौल्यत्यादिभ्य परस्येति । पूर्वेषां इति । 'इय प्राचाम्' इत्यनन प्रातो
 लुगनन प्रतिषिध्यत इत्यर्थः । तुल्यल इति । तुल्यग नाम प्राच्य कश्चित् । तस्य गात्रापत्य
 तौल्वलि । अत इह तस्यापय युवा तौल्यलायन । 'यजिजोश्च' इति फक् । 'इय प्राचाम्'
 इति ऋग् नत्यर्थः । अय प्रहृत्य चानुधिक तुग्विविधमनुमरति । फक्फिजोरन्यतरस्याम् ।
 यूनीत्येवेति । 'यूनि ऋक्' इति पूर्वमूनमनुवर्तत इत्यर्थः । 'यूनि ऋक्' इत्युक्तो ऋक्
 फक्फिजोर्वा स्यादित्यर्थः । तदाह-पूर्वेषां इति । कात्यायनस्येति । वनस्य गात्रापत्यं
 कात्य गगादिवाद्यण् । तस्यापय युवा कात्यायन । 'यजिजोश्च' इति फक् । कात्यायनस्य
 छात्रा इत्यर्थे 'तस्पेदम्' इत्यनुवृत्तौ 'वृद्धाच्छ' इति छ, इयादेशः । अत्र छात्रायकच्छप्रत्यये
 विवक्षित युवायकफक्का लुक् सति कात्य इय इति न्यित 'यस्येति च' इत्यकारलाप आपयस्य
 च- इति यत्राप कानीया इति रूपम् । फक्का लुगभावे तु कात्यायनाया इति रूपमित्यर्थः ।
 चस्यस्येति । यास्वस्य गात्रापयमित्यर्थे अत इह इति इजापवाद शिवाद्यणित्यर्थः ।
 तस्येति । यास्वस्यापत्य युवत्यर्थे 'अत्रा द्वयच' इति फिजि आपन्नादरो यास्वायनिरिति
 रूपमित्यर्थः । तस्य छात्रा इति । यास्वायनश्छात्रा इत्यर्थे 'तस्पेदम्' इत्यनुवृत्तौ
 'वृद्धाच्छ' इति छ, तस्य इयादेशः यास्वायनाया इति रूपम् । अत्र छात्रायकच्छ-
 प्रत्यय निगमित युवायकफिजो लुक् 'यस्येति च' इति अकारलाप यास्वाया इति
 न तु 'प्राचामवृद्धात्-' इत्यादिवद्विकल्पायामत्यत्र व्याख्यान शरणम् । दाक्षि पितेत्यादि ।
 दक्षस्यापय गात्रापत्य च पुमान्नाणि । युवापय तु दाप्तायण इति मात्र । न
 तौल्यलिभ्य । बहुवचननिर्देशादगणपाठमामध्याच्चाद्ययावगतिरित्यभिप्रेत्याह-तौल्य-
 त्यादिभ्य इति । दैवमिति, दैवयति, द्वाकन्वि, आमुनि, नैमपि, पौष्कर
 सादि, वैदर्भीत्यादिनौल्यत्यादि । कात्यायनस्येति । वनस्य गात्रापत्यं

तस्यापत्यम् । (४-१-९२) पष्ठयन्तात्कृतसन्धेः समर्थादपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा ल्युः । उपगोरपत्यमौपगवः । आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी वाचते । रूपमित्यर्थः । तस्यापत्यम् । तद्धिता इति, प्रत्ययः, परश्च इति चाधिकृतम् । तच्छब्दः सर्वनामतया वृद्धिस्थपरामशित्वादुपगवादिषड्विंशोपधावधकः, तस्य उपगवादेरपत्यमित्यर्थे तद्धिताः प्रत्ययाः परे भवन्तीति लभ्यते । कस्मात्परं प्रत्यया भवन्तीत्याकाङ्क्षायां 'समर्थानां प्रथमाद्या' इत्यधिकारात् प्रथमोच्चारितात् समर्थात्तच्छब्दलब्धोपगवादेरिति लभ्यते । प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् । 'धकालतनेषु कालनाम्नः' इति तरप्तमन्त्रेण तद्धितेषु परतः सप्तम्यां अलुग्विधानात्पुस्तद्धितोत्पत्तेर्जापितत्वात् सुप्शिरस्कात्प्रातिपदिकादिति लभ्यते । सुप् चेह तस्येति प्रथमोच्चारिते पदे उपस्थितत्वात् पष्ठयेव गृह्यते ततश्च पष्ठयन्तादिति फलति । सामर्थ्यं कृतसन्धिकार्यत्वमित्युक्तमेव, तदाह — पष्ठयन्तात्कृतसन्धेरिति । 'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषया लब्धमाह — समर्थादिति । विशिष्टैकार्थप्रातिपदिकादित्यर्थः । सुवन्तात्तद्धितोत्पत्त्या तद्धितविधीनां पदविधित्वादिति भावः । उक्ता इति । 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्याद्या औत्सङ्गिका इत्यर्थः । वक्ष्यमाणाश्चेति । 'इत् इन्' इत्याद्या वैशेषिका इत्यर्थः । वास्युरिति । 'समर्थानां प्रथमाद्या' इत्यधिकृतत्वादिति भावः । 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्' इति उत्तरसूत्रव्याख्यावसरे अपत्यशब्दो व्याख्यास्यते । औपगव इति । उपगोरणि आदिवृद्धिः, ओगुणः, अवादेशः । अत्र प्रकृत्यैव उपगोलाभाद् अपत्यमेव प्रत्ययार्थ इति स्थितिः । ननु उपगु अ इति स्थिते ओगुणात्परत्वाद् 'अचो णिति' इति वृद्धिः स्यात्, ओगुणस्य पशव्य इत्यादौ चरितार्थत्वात् । कृते च गुणे अवादेशे सति 'अत उपवायाः' इति वृद्धिर्दुर्निवारा । त्वष्टुरपत्यं त्वाष्ट्रः, भववतोऽपत्यं माधवत इत्यादौ गुणाप्रसक्त्या अन्त्योपधावृद्धयोर्निर्वाधत्वाच्च । न च परत्वादादिवृद्धौ अन्त्योपधावृद्धी वाच्येते इति वाच्यम्, विप्रतिपेवे हि परस्य पूर्ववाचकता, न चेह विप्रतिपेवोऽस्ति, देशभेदेनोभयसम्भवात् । नाप्यन्त्योपधावृद्धयोरपवाद आदिवृद्धिरिति वक्तुं शक्यम्, सुश्रुतोऽपत्यं सौश्रुत इत्यादौ अन्त्योपधावृद्धयोरप्राप्तयोरप्यादिवृद्धेः प्रवृत्तेः, तस्मादादिवृद्धिस्थले अन्त्योपधावृद्धी स्यातामित्यत आह — आदिवृद्धिरिति । 'अचो णिति' इत्यन्त्यवृद्धिम् 'अत उपवायाः' इत्युपधावृद्धि च आदिवृद्धिर्वाधत इत्यर्थः । पुष्करसदोऽपत्यमित्यर्थे बाह्यादित्वादिब्, 'अनुशक्तिकादीनां च' इत्युभयोः पदयोरदिवृद्धिः । पुष्करसदशब्दस्य अनुशक्तिकादौ कात्यः । गर्गादित्वाद्यब् । ततो गूनि 'यन्निजोश्च' इति फक् । कातीय इति । 'आपत्यस्य च' इति यलोपः । तस्यापत्यम् । 'तस्य' इति न स्वरूपग्रहणम्, किं तु पष्ठयन्तमात्रोपलक्षणमित्याशयेनाह — पष्ठयन्तादिति । पञ्चम्यर्थोऽव्याहारलभ्यः, अनुकरणात्पञ्चम्याः सौत्रो लुन्वा । उक्ता इति । अण्णयादय उक्ताः । वक्ष्यमाणा इति । इलादयः । ननु 'उपगु अ' इति स्थिते ओगुणात्परत्वाद् 'अचो णिति' इति वृद्ध्या भाव्यम् । गुणस्तु पिचव्यादौ सावकारः । कृते च गुणे अवादेशे च 'अत उपवायाः' इति वृद्ध्या भाव्यमत आह — आदिवृद्धिरिति । परत्वादिति भावः ।

तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

पाठान् । तत्र यद्यादिवृद्धिरत्यापघावृद्धौ न बाधेत, तदा आदिवृद्ध्या उपघावृद्ध्या च पौष्करसादे सिद्धयत्वाद् अनुश्रुतिकादौ पुष्करसच्छब्दपाठाऽन्येकं स्यात् । अतस्तत्क-
 कौण्टिन्यायायात् सत्यपि सम्भव बाधनं भवति इति विज्ञायत इति भाष्ये स्पष्टम् ।
 तस्येदमित्यपत्येऽपीत्यादि । श्लाकवान्तिकमिदम् । तत्र प्रथमचरणस्यापत्यमर्थं — तस्येद-
 मिनि विहितं अण् अपवेऽर्थेऽपि भवति, इदमर्थं तस्यान्यन्तर्भावान् । अतस्तस्यापत्यमित्य-
 प्यिधानं व्यर्थमित्याक्षेपः । नच 'अन इक्' इत्याद्युत्तरसूत्रार्थं तस्यापत्यम् इत्यावश्यकमिति
 वाच्यम्, एव हि सति 'तस्यापत्यमत इक्' इत्येकमेव सूत्रमस्तु । तथा च 'तस्यापत्यम्' इति
 पृथक्सूत्रकरणं व्यर्थमित्याक्षेपः पयवस्यति । अत्र मनाधत्ते—बाधनार्थं कृतं भवेदिति ।
 'तस्येदम्' इत्यण् बाधित्वा 'वृद्धाच्छ' इति छ अत्ये प्राप्तं तद्बाधनार्थं 'तस्यापत्यम्' इति पृथ-
 कसूत्रं कृतमप्यर्थं । ननु 'वृद्धाच्छ' इति सूत्रं शेषाधिकारस्यम्, अपत्यादिचतुरप्यन्तस्योऽन्य-
 शेषः । तथा च अपत्यापत्यस्य शेषाधिकारस्यत्वाभावात् तस्मात्तत्र छप्रत्ययस्याप्रसक्तमन्तद्वा-
 अन्योपघावृद्धयोरेवकाशः—नौ, वाचकः । आदिवृद्धेस्तु सुश्रुत, सौश्रुत । 'त्वाष्ट्रा जागत' इत्यादौ
 सूत्रमप्रसङ्गे परत्वादादिवृद्धिरेव भवति । लक्ष्यानुसारेणात्र सुहृदगतियायस्यैवाश्रयणान् ।
 अनुश्रुतिकादिषु पुष्करसच्छब्दपाठाऽन्यत्र लिङ्गम् । अन्यथा आद्युपघावृद्धिभ्या 'पौष्करमादे'
 सिद्धत्वात्तेषु पाठाऽनर्थकं स्यात् । नच 'पुष्करसदा चरति' इत्यर्थे ठक् 'पौष्करमादिक'
 इत्येतदर्थमनुश्रुतिकादिपाठः आवश्यकः, अिति नित्येव उपघावृद्धे स्वीकृत्य तु कितीति
 वाच्यम्, अनभिधानादुक्तं न भवतीत्यादिममाधानमप्यं कैयने स्थितत्वात् । एतेन मिश्रविषये
 बाध्यबाधकभावो नापपद्यत इति शङ्का निरस्ता । उक्तनापकन 'सत्यपि सम्भवे बाधनं
 भवति' इत्यवश्याश्रयणीयत्वात् । नन्वमपि 'जागत' इत्यादावुपघावृद्धेर्बाध्यताम्, औपगव-
 ष्टयत्र त्वादिवृद्धिप्रवृत्तिवैलयाभ्युपगमवृद्धेरप्राप्त्या कथं बाधः स्यादिति चत् । अत्राहुः—
 जागत इत्यादावुपघावृद्धेर्बाध्यं च निर्णयति क्वचित्कागतरप्राप्ताया अपि तस्या बाध्यत्वौ-
 चि यादिति । स्यादेतत्—यत्रादिवृद्धिर्न जाना तत्रान्यापघालनणा वृद्धिः कस्मान्न भवति ।
 व्यसंभवा वैयस्यम् । 'इगन्ताश्च' इत्यण् । व्यापदि भव वैयापदम् । 'तत्र भव' इत्यण् ।
 अत्र कैयटः—तत्राप्येवा परवातद्बाधकाविति सर्वेष्टसिद्धिरिति । शब्दबोधवैयर्थ्या-
 सत्त्वपि तदनादरणापिपनि—तस्येदमित्यपत्येऽपीति । इदमर्थं अपत्यमन्त-
 विकारादीनामन्तर्भावाद्यप्येऽपि 'तस्येदम्' इत्यण् प्रवर्तन इति किमतन 'तस्यापत्यम्'
 इति सूत्रेणेत्यर्थः । यद्यपि 'अन इक्' इत्याद्यर्थं 'तस्यापत्यम्' इत्येद्वक्तव्यम् । तथापि
 व्यापदिसमः क्रियते, इत्यनेनैव बाध्यः । ममाश्रिते—बाधनार्थमिति । 'तस्ये-
 दम्' इत्यस्य यद्बाधकं 'वृद्धाच्छ' इति तद्बाधनाय पृथक् सूत्रं कृतं भवदित्यर्थः । ननु
 'तस्येदम्' इत्यण्स्तदपवादस्य वृद्धाच्छस्य च शेषिकत्वादपत्यार्थं प्रसक्तिरव नास्ति,
 'अपत्यादिचतुरप्यन्तस्य या याज्याऽर्थं स शेषः' इत्यभ्युपगमादत आह—

उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

(वा २५८१—२५८४) योगविभागस्तु—भानोरपत्यं भानवः । कृत-
सन्धेः किम्—सौत्थितिः, अकृतव्यूहपरिभाषया सावृत्त्यितिर्मा भूत् । समर्थपरि-
घनार्थत्वं 'तस्यापत्यम्' इत्यस्य कथमित्यत आह—उत्सर्गः शेष एवासाविति । उत्स-
ज्यते अदन्त बाह्यादिप्रकृतिभ्यो वियुज्यत इत्युत्सर्गः । कर्मणि घञ् । अदन्तबाह्यादिभिन्नप्रकृ-
तिसम्बद्धः अपत्यार्थोऽसौ शेषो भवत्येवेत्यर्थः । आक्षेप्तुर्हि तस्यापत्यमत इव । इत्येकसूत्रम-
भिमतम् । विनियुक्तादन्यः शेषः अदन्त बाह्यादिप्रकृति संयुक्तापत्यार्थ एव विनियुक्तः । न तु
तदिभन्नप्रकृतिसंयुक्तपत्यार्थोऽपि । ततश्च तस्य शेषत्वात्तस्मिन्नपत्ये छस्य प्रसक्तत्वात् तद्वा-
घनार्थं 'तस्यापत्यम्' इति पृथक्सूत्रम् । सति चास्मिन् पृथक्सूत्रे प्रकृतिसामान्यसंयुक्ता-
पत्यार्थस्योपयुक्तत्वादशेषत्वाच्छस्य न प्राप्तिरित्यप्राप्तिसम्पादनद्वारा छवाधकत्वं 'तस्यापत्यम्'
इति पृथक्सूत्रस्य सिद्धम् । अयमप्राप्तवाव इत्युच्यते । नन्वेवमपि उपगोरपत्यमित्यत्र उपगो-
रवृद्धत्वाच् छस्य नैव प्रसक्तिरिति किं पृथक्सूत्रेणेत्यत आह—वृद्धान्यस्य प्रयोजनमिति-
भानोरपत्यं भानव इत्यादौ यानि भान्वादिप्रातिपदिकानि वृद्धानि, यानि उपगवादिप्रातिपदि-
कानि नामधेयत्वाद् वृद्धानि, तेभ्यश्छप्रत्ययवाघनार्थं 'तस्यापत्यम्' इति पृथक्सूत्रमित्यर्थः ।
ननु 'तस्येदम्' इत्यणि इदन्त्वेन बोधः । 'तस्यापत्यम्' इत्यणि तु अपत्यत्वेन बोध इति
शान्त्ववदोघे वैलक्षण्यसत्त्वात्, 'तस्येदमित्यपत्येऽपि' इत्याक्षेप एवायमनुपपन्न इति चेद् न—
एतद्वार्तिकभाष्यप्रामाण्येन 'तस्येदम्' इति इदशब्देन अपत्यस्य इदंत्वेन ग्रहणाभावविज्ञानात् ।
'प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली' इति त्वार्पत्वान्न दुष्यतीत्यास्ता तावत् । कृतसन्धेः किमिति ।
'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यधिकारसूत्रस्थसमर्थग्रहणलब्धं कृतसन्धेरित्येतत् किमर्थमिति प्रश्नः ।
सौत्थितिरिति । सु शोभन उत्थितः सूत्थितः । प्रादिसमासे सवर्णदीर्घः सूत्थितस्यापत्यं
सौत्थितिः, अत इव, सुब्लुक् आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । कृतसन्धेरित्यभावे
तु नु उत्थित इत्यस्यामेव दशायां सवर्णदीर्घात्परत्वादादिवृद्धौ कृतायामावादेशे सावृत्त्यिति-
रिति स्यादिति भावः । नन्वन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे कृते तदुत्तरमेव इव प्रत्यय उचितः
परादन्तरङ्गस्य वलवत्त्वात् । ततश्च सन्धेः प्राक् तद्धितोत्पत्तेरुपसक्तेः कृतसन्धेरिति-
व्यर्थमेवेत्यत आह—अकृतेति । अन्तरङ्गपरिभाषया अप्यपवादभूतया अकृतव्यूहः
परिभाषया सन्धेः प्रागेव प्रत्ययः स्यात् । ततश्च आदिवृद्धयपेक्षया अन्तरङ्गोऽपि-
सवर्णदीर्घः अकृतव्यूहपरिभाषया आदिवृद्धेः प्राङ् न प्रवर्तते । एवं च सवर्णदीर्घा-
उत्सर्गः शेष एवासाविति । असौ अपत्यार्थः । अयं भावः—असति योग-
विभागे अदन्तबाह्यादिप्रकृतिसंबद्धस्यैवापत्यार्थस्योपयोगादुपगवादिप्रकृतिसंबद्धोऽपत्यार्थः
शेष एव स्यात् । तथा चाणं वाधित्वा भान्वादिभ्यो वृद्वाच्छः प्रसज्येत । योगविभागे
तु कृते प्रकृतिसामान्यसंबन्धस्याप्यपत्यार्थस्योपयोगाच्छेषत्वाभावेन छस्य प्राप्तिरेव
नास्तीति । ननु उपगवादेरवृद्धत्वेन छस्य प्रसक्त्यभावान्निष्फलो योगविभाग इत्यत

ॐ 'अदन्तबाह्यादिप्रकृति—' इति क ।

भाषया गृह—वस्त्रमुपगारपत्य चैत्रस्य । प्रथमान् किम्—अपत्यवाचकत्वात्प्रथमं ।
 त्प्राग्भावेति वृद्धौ आवादेशो मावुचिनिरिति स्यान्नित्यर्थः । न च इति सति कृते सत्रणोर्ध्वे
 ऊकारस्य नायमानया वृद्ध्या सवर्णदीर्घनिमित्तस्य कस्यचिद्विनाशाभावाद्वृत्तव्यूहपरिभाषाया
 दयमिह प्रवृत्तिरिति वाच्यम् यदि सत्रणदीर्घो न स्यात्तदा तु उत्थित इत्यवस्थायां सकार
 दुकारस्य वृद्ध्या औत्तार मनि भवर्णनीधनिमित्तस्य अत्र विनाश स्यान्निति सम्भाषनस्य
 अकृतव्यूहपरिभाषाया प्रवृत्तिरिति कथाश्चिद्व्याज्यम् । वस्तुतस्तु अकृतव्यूहपरिभाषा नास्त्यत्र
 भाष्ये क्वाप्यव्यवहृतवान् प्रत्युत भाष्यविद्वत्वाच्च । 'विप्रतिपेये पर नायम्' इति सूत्रभाष्य
 हि परादन्तरङ्गवर्गीय इत्युक्त्वा मौचिनिरित्यत्र परामप्यादिवृद्धिं वाधित्वा अनन्तरङ्ग
 एकादेश इत्युक्तम् । पत्यस्य निभज्या वाख्यानं तु उच्यते इति स्थितं परत्वाद् वद्धिं प्राप्ता,
 अनन्तरङ्गत्वादेशादेश इति कैयट । अकृतव्यूहपरिभाषायत्वं तदमगतिं स्पष्टैव । सेदुप
 इत्यादौ अकृतव्यूहपरिभाषाफन्स्या यथासिद्धिस्तु तत्र तत्र प्रपञ्चितैवेत्यास्तौ तावत् । विस्त-
 रस्तु तावदुपरोक्तं ज्ञेयम् । वस्त्रमुपगोरत्य चैत्रस्येति । अत्र उपगुशब्दादपत्ये अग्न
 भवति, उपगावस्त्रेणैवान्द्रयान् । यद्यपि तत्सम्बन्धपत्यं प्रत्ययविधानाद् इह च अपत्यस्य
 तच्छब्दवाच्यं पत्युत्पत्त्याभावादेव अत्र प्रत्ययस्य न प्रसक्तिः । तथापि शब्दस्य
 ओपगवमित्यादिवारणाय मामर्थमिकार्योभावान्नगमाश्रयणीयमिति भावः । अपत्य-
 वाचकादिति । उपगुरपत्यमस्य देवदत्तस्येत्यर्थे औपगवो देवदत्त इति मानूदि-
 त्यर्थः । प्रथमादियुक्तौ तु 'तस्यापत्यम्' इति सूत्रं पष्ठयन्त्यस्यैव प्रथमाचारितत्वा
 गाह—युष्टानोति । प्रातिपदिकानोति शेषः । कृतसवे निमित्ति । अनन्तरङ्गत्वात् सद्यो
 कृताया तदुत्तरमत्र प्रत्यया भविष्यतीत्यधिकारसूत्रस्य समर्थपदग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः ।
 अकृतेति । इयं च परिभाषा समर्थग्रहणेन नापितति हरदत्तादयः, लोकतः मिद्वेत्यन्व । मानु
 रित्यतिर्माभूदिति । अनन्तरङ्गपरिभाषाया अपवादभूतया 'अकृत—' इत्यनया अकृतमन्त्रेव प्रथय
 स्यात् । तन्निवारणाय समर्थग्रहणमधिकारसूत्रस्यमात्रस्य किमिति भावः । यद्यपि तत्र 'मामर्थ्यं
 परिनिष्ठितत्वं इत्यविरोधेनात्मम्, तथापि इयाप्रातिपदिकाशे एव परिनिष्ठितत्वं न तु मुब्धि-
 त्वा इत्यवधयम् । तत्र औपगव दण्डमानित्यादि मिद्वम् । अथवा औपगवदण्डमानं
 इयादि स्यात् 'अद्विमान्' इत्यादिनिर्देशश्चह किञ्चम् । यदि सामान्तिगे
 'विष्यति' उत्तरपदग्रहणं 'इयथाकृतमपिग्रहणेन 'परिनिष्ठितात्तद्विनाशस्य' इत्यस्युप-
 गम्यते तह व्ययमत्र समर्थग्रहणमित्याहुः । प्रथमात्किमिति । 'तस्यापत्यम्'
 इयत्र निदिष्टपदग्रहणमध्ये प्राथमिकमत्र प्रकृतिमयमर्थम्, न त्ववयवम् । तथा च प्रत्यया,
 काल्पनाया तद्वत् प्रतीयते इति किं 'प्रथमात्' इत्यनन्तरिति प्रश्नः । अपत्यवाच-
 कादिति । 'तस्यापत्यम्' इयादिना विहितं प्रत्यया यथा पष्ठयन्तापत्यानिगन्धा
 दगुणमप्यत, तथा अपत्यवाचकदेवतादिनाप्यप्रयया भवत्विति गङ्गा स्यात्,
 तद्धारणाय प्रथमादग्रहणमात्रस्य किमिति भावः । ननु 'उपगारपत्यम्' इति विग्रह-
 वाचकशब्दवाचकस्याप्रायश्चित्तं 'अपत्यमुपग' इति वाक्ये प्राथम्याभ्यादावाप्यवयव-

मा भूत् । वाग्रहणाद्वाक्यमपि । 'दैवयज्ञि—' (मू० १२०१) इति सूत्राद् 'अन्यतरस्या' ग्रहणानुवृत्तेः समासोऽपि । उपग्वपत्यम् । 'जातित्वाण्डोप्—ओपगवी । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । स्त्रैणः । पौसः । १०८६ अपत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रम् । (४—१—१६२) अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ।

दुपगुरिति प्रथमान्ताद् न भवतीत्यर्थः । वाग्रहणाद्वाक्यमपीति । वाग्रहणाभावे हि तद्धितस्य नित्यत्वादुपगोरपत्यमिति वाक्यं न स्यादिति भावः । ननु उपग्वपत्यमिति कथं पष्ठीसमासः, तद्धिताना समासापवादत्वात् । न च तद्धिताना पाक्षिकत्वात्तदभावपक्षे पष्ठीसमासो निर्वाह इति वाच्यम्, 'अपवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते' 'इति पारे मध्ये पष्ठ्या वा' इति वाग्रहणेन ज्ञापितत्वादित्यत आह—दैवयज्ञीति । सूत्रादिति जातित्वादिति । अपत्यार्थकाणन्तस्य औपगवगवदस्य 'गोत्रं च चरणै सह' इति जातित्वाद् डोपित्यर्थः । आश्वपत इति । अश्वपतेरपत्यमिति विग्रहः । पत्युत्तरपदलक्षणं ण्यं वाचित्वा 'अश्वपत्यादिभ्यश्च' इत्यणिति भावः । दैत्य इति । दितेरपत्यमिति विग्रहः । 'दित्यदिति—' इति ण्यः अणपवादः । औत्स इति । उत्सः कश्चित्, तस्यापत्यमिति विग्रहः । 'उत्सादिभ्योऽङ्' इत्यङ् इवाद्यपवादः । स्वरे विशेषः । स्त्रैणः पौसः इति । स्त्रिया अपत्यम्, पुंसोऽपत्यमिति विग्रहः । 'स्त्रीपुंसाभ्याम्—' इति नञस्तन्त्रौ अणोऽपवादः । अपत्यम् । अपत्याधिकारात् सिद्धे पुनरपत्यग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—अपत्यत्वेन विवक्षितमिति । एवं च पौत्रत्वादिना, विवक्षिताना पौत्रादीना न गोत्रसंज्ञेति भावः ।

कात्प्रत्यय इति चेत् । मैवम् । लक्षणापेक्षं प्राथम्यं नियतत्वाद्वाश्रीयते, न तु विग्रहापेक्षमनियतम् । अन्यथा 'प्रथमात्' इत्येतन्निरर्थकं स्यादिति । पष्ठ्यर्थे माभूदिति । अयमर्थः—यथा इन्द्रो देवता अस्य हविष इति ऐन्द्रं हविरिति प्रथमान्तात्प्रत्ययो भवति तथा उपगुरपत्यमस्य देवदत्तस्य 'औपगवा देवदत्तः' 'देवदत्तोऽपत्यमस्योपगोः देवदत्तिरुपगुः' इति माभूदिति । एतच्च कैयटे स्पष्टम् । नन्वपवादत्वात्तद्धितः समासं नित्यं वाधेत । न च तद्धितस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे सोऽपि भविष्यतीति वाच्यम् । 'यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते, तत्रापवादेन विनिर्मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते' इति 'पारेमध्ये—' इत्यत्र वाग्रहणेन ज्ञापितत्वादित्याशङ्क्याह—अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेरिति । जातित्वादिति । 'गोत्रं च चरणै सह' इत्यनेनेति शेषः । प्राचा तु 'अणन्तत्वाण्डोप्' इत्युक्तम् । तद्व्याख्यातृभिश्च 'टिड्ढाणञ्—' इत्यनेनेत्युक्तम् । तदुभयमपि 'गोत्राद्यन्यस्त्रियाम्' इति सूत्रस्थभाष्यानुरोधेन । 'गोत्रं च चरणैः—' इत्यत्र कृत्रिमं गोत्रमेव गृह्यते न त्वपत्यमात्रमित्याशयेन प्रवृत्तमिति बोध्यमित्याहुः । सूत्रस्थान्महोत्सर्गान्न्मेणोदाहरति—आश्वपत इत्यादि । औत्स इति । 'उत्सः प्रत्नवर्णं वारिप्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः । तस्य चापत्येन योगस्तु 'गाङ्गेयो भीष्मः' इतिवत् । अपत्यं पौत्रम् । नन्वपत्यग्रहणं व्यर्थं पौत्रादेरपत्यत्वाव्यभिचारादित्यत आह—अपत्यत्वेन विवक्षितमिति । विवक्षितमिति किम्, वस्तुतः पौत्रप्रभृत्येव यदा शेषत्वेन विवक्ष्यते 'गर्गस्वेदम्' इति, तदा मा—

१०६० जीवति तु वश्ये युवा । (४—१—६३) वश्ये पित्रादौ जीवति
पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसङ्गमत्र, न तु गात्रसङ्गम् । १०६१ भ्रातरि च

‘सन्निर्गोत्रजननकुलान्यमिजनात्रयौ ।’ इति कोशः गात्रशब्दस्य सन्निर्वाचकत्वात् पुत्रस्यापि
गात्रत्वे प्राप्ते पौत्रादियहणादिह शास्त्रे पुत्रस्य न गात्रत्वम् । ननु आत्मनस्तनयं सुतं सुतं
पुत्रं स्त्रिया त्रयो । आहुर्हिनरं मवात्यं नाकं तया ममे ।’ इत्यादिकाराद् अपत्यशब्द
पुत्र एव ऋद्वान् वश्यं ‘अपत्यं पौत्रप्रभृति-’ इति सामानाधिकरण्यामिति चेत्, मैवम्—
अपत्यशब्दा हि नात्मजपर्यायः, किन्तु पुत्रपौत्रादितनयपर्यायः, न यन्नि नरके पितरा येन
तदपत्यमिति ‘पडति विवति-’ इति सूत्रे भाष्ये व्युत्पादितत्वात् । तथा च पौत्रादयोऽपि
पितामहादीनां नरकादद्वन्द्वेन इति तेषामप्यपत्यत्वमस्तेवेति ‘एषा गात्रे’ इति सूत्रभाष्ये
स्पष्टम् । एतच्च महाभारतादौ जरत्काराद्युपाख्यानेषु प्रसिद्धमेव । कोशस्तु सूत्रभाष्यादिविच्छे-
त्वाद् उच्यते एव । न चैवमपि गर्गस्य पुत्रोऽपि अङ्गिरसं पौत्रत्वाद्गात्रं स्यादिति वाच्यम्,
यस्य यः पौत्रादि न स्य तद्गात्रमिति व्याख्यानादित्यलम् । जीवति । वश उपादकविश्रादि-
परम्परा, तत्र भवो वश्यः, दिगादित्वाच्च, तत्राह—वश्ये पित्रादौ जीवतीति । जीवतीति
सप्तम्यन्तम् । पौत्रादेरिति । पूर्वभ्रातृगोत्रप्रभृति इत्यनुवृत्तं पठ्या विपरिणम्यत इति
भावः । यदपत्यमिति । ‘तस्यापत्यम्’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तुल्य-
धारणे युवेयनतरं द्रष्टव्यं, तदाह—युवसङ्गमेवेति । तेन एकसङ्गाधिकार-
बहिर्भविषि गत्रमज्ञाया अपि अस्मिन् न समावेश इति भावः । युवमज्ञाया मह

भूदित्याहुः । अने तु वस्तुन पौत्रादीनामेव तत्त्वेन विवक्षाया मज्ञा मा भूत्, अपत्यत्वेन
विवक्षायामेव यथा व्यादित्थेयमर्थं तत् । तेन औपगव इत्यादावप्यण्यर्थस्य गात्रमज्ञा मिदर्थानि
नवण पौत्रादिकं शङ्कनाच्छेदकं किं त्वपत्यमेव । अन्यथा गोत्राधिकारम्वयनात्पर्यस्यैव
गात्रसङ्गा स्यादिति । नन्वपत्याधिकारे गात्रयुवमज्ञाकरणसामर्थ्यादपत्यमिति लभ्यत एवेति ।
त्रैवैवात्तत्राजनिमिदौ विमनेनात्रापत्यग्रहणेति चेत् । अत्राह—‘ते तद्राजा’ इत्यत्र
तच्छब्देन ‘जनपदशब्दान् क्षत्रियादन्’ इत्यादिना विहिता ये अजादयस्त एव गृह्यन्ते न तु तत्
प्राक्तनप्रत्यया, गात्रयुवसङ्गाकाण्डेन विच्छिन्नत्वादिनि वक्ष्यते । तथा चापत्याधिकारपठन-
सामर्थ्यस्यापत्यादपत्यस्यामम्बधराङ्गानिराकरणाय पुनरपत्यग्रहणमिह कृतमिति । पौत्रप्रभृ-
तीति किम्, अनन्तरापत्ये मा भूत् । कौञ्जि, गात्रं । न चैवमप्याङ्गिरसं पौत्रे गर्गस्यानन्तरे
अनिप्रमङ्ग इति वाच्यम् । ‘यस्य पौत्रादि तं प्रत्येव गात्रसङ्गा’ इति स्त्रीकारान् । एव
व शानि प्रत्यनन्तरापत्यत्वेन विवक्षायामपि गर्गं प्रति गात्रत्व निष्प्रत्यु-मिति स्यादत्र
पगाशक्तिनि दिक् । जीवति तु वश्ये । पितृपितामहाभ्युत्पादकप्रवन्धा वश, तत्र
मवा वश्यः । दिगादित्वाच्च । ‘पौत्रप्रभृति’ इत्यनुवृत्तं पठ्या विपरिणम्यत व्याख्या-
नान्, ‘गात्राद्युयस्त्रिभान्’ इति सिद्धान्तेत्याह—पौत्रादेरिति । तुल्यशब्दा मित्रशब्दो
युवेयस्यान्तरा बध्यः । न च एककारार्थ इति व्याचष्टे—युवसङ्गमेवेति । तेन
एवमपत्याधिकारबहिर्भूतयोरपि गत्रयुवमज्ञानं समावेश इति भावः । नन्वस्तु संज्ञा-

ज्यायसि । (४—१—१६४) ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयाश्चतुर्थादियुवसंज्ञश्च स्यात् । १०९२ वान्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति । (४—१—१६५) भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यात् । एकं जीवतिग्रहणमपत्यस्य विशेषणम्, द्वितीयं सपिण्डस्य । तरव्निर्देश

गोत्रसंज्ञायाः समावेशे तु शालङ्का इति पैलीया इति च न स्यात् । शलङ्कुः कश्चित्, तस्य गोत्रापत्यं शालङ्किः, इन् । पैलादिगणे शालङ्कीति पाठात् प्रकृतेः शलङ्कादेशश्च । शालङ्केरपत्यं युवापि शालङ्किरेव । 'यन्निगोश्च' इति फक् । 'पैलादिभ्यश्च' इति तस्य लुक् । शालङ्कायनेच्छात्रा इत्यर्थे 'इन्नश्च' इत्यणि शालङ्का इति रूपम् । तथा पीलाया गोत्रापत्यं पैलः । 'पीलाया वा' इत्यण् । पैलस्यापत्यं युवापि पैल एव । 'अणो द्वयचः' इति फिन्, 'पैलादिभ्यश्च' इति तस्य लुक् । पैलस्य यूनश्छात्रा इत्यर्थे वृद्धाच्छः । पैलीया इति रूपम् । युवगोत्रसंज्ञयोः समावेशे तु 'गोत्रे लुगचि' इति फक्फिन्नोरलुक् प्रसज्येतेत्यलम् । भ्रातरि च ज्यायसि । जीवतीत्यनुवर्तते । तदाह—ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयानिति । अनुज इत्यर्थः । पौत्र-प्रभृतौत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । अपत्यमित्यधिकृतम् । पौत्रादेरपत्यमित्यर्थः । फलित-माह—चतुर्थादिरिति । मृतेष्वपि पित्रादिषु ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति युवसंज्ञार्थमिदम् । वाज्य-स्मिन् । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यादिति । सपिण्डास्तु स्वयम्, पिता, पितामहः, प्रपितामहः, तस्य पितृपितामहः प्रपितामहाश्चेति सप्त पुरुषाः एवं मातृवंशेऽपीत्यादि वर्गशास्त्रेषु प्रसिद्धम् । स्थविरतरः

द्वयस्य समावेशः कोदोष इति चेत् । मैवम् । शालङ्का मैलीया इत्यसिद्धिप्रसङ्गात् । तथा हि शलङ्केरपत्यं शालङ्किः । पैलादिषु पाठादिशालङ्कादेशौ । शालङ्केरपत्यम् । शालङ्केर्युवापयं 'यन्निगोश्च' इति फक्, तस्य 'पैलादिभ्यश्च' इति लुक्, ततः शालङ्केर्यूनश्छात्रा इत्यर्थविवक्षायां 'इन्नश्च' इत्यणि शालङ्का इति भवति । तथा पीलाया अपत्यं गोत्रा-पत्यं वा 'पीलाया वा' इत्यणि पैलः । तस्यापत्यं युवा 'अणो द्वयचः' इति फिन् । तस्य 'पैला-दिभ्यश्च' इति लुक् । ततः पैलस्य यूनश्छात्राः पैलीया इति भवति । तत्र गोत्रयूनोः समावेशे तु 'गोत्रे लुगचि' इति फक्फिन्नोरलुक् प्रसज्येत । न च परत्वाद्भूति लुग्भविष्यतीति सिद्ध-मिष्टमिति वाच्यम् । ततोऽपि परत्वात् 'फक्फिन्नोरन्यतरस्याम्' इति विकल्पापत्तेः । न च सिद्धान्तेऽपि विकल्पः शङ्क्यः, 'फक्फिन्नो' इत्ययं हि यूनि लुक् एवापवादः, न तु 'पैलादिभ्यश्च' इत्यस्य, 'अनन्तरस्य—' इति न्यायात् । यद्यपि यूनि लुगपवादादपि 'फक्फिन्नोः—' इति विकल्पः परत्वात् 'पैलादिभ्यश्च' इति लुकमपि बाधेतेति वक्तुं शक्यम्, तथापि परादप्यन्तरङ्गस्य वलीयस्त्वात् 'पैलादिभ्यश्च' इति नित्य एव लुगित्याहुः । भ्रातरि च । अवश्यार्थोऽप्रमारम्भः । भ्राता तु न वंश्यः 'उत्पादकप्रवन्धो वंशः' इत्यन्युपगमात् । 'अपत्यं पौत्रप्रभृति—' इत्यनुवर्त्य 'पौत्रप्रभृतेः' इति षष्ठ्या विपरिणम्य व्याख्यानात्फलित-माह—चतुर्थादिरिति । अत्रायमर्थः—गणादिषु मृतेष्वपि जीवत्यग्रजे अनुजो युवसंज्ञक इति । वान्यस्मिन् । इहृत्यं जीवतिपदं तिङन्तम्, न तु सप्तम्यन्तमिति व्याचष्टे—जीवदे-

उभयोर्वर्णार्थं । स्थानेन वयमा चेट्टुष्टे पितृव्ये मानामह भ्रानरि वा जीवति ।
 गार्ग्यस्यापत्य गार्ग्यायण गार्ग्यो वा । स्थविर इति विम्—स्थानवयोन्मूने
 गार्ग्य एव । जीवति इति विम्—मृते मृतो वा गार्ग्य एव । 'वृद्धस्य च पूजाया-
 मिनि गार्ग्यम्' (वा २६५४) गात्रस्यैव वृद्धमज्ञा प्राचाम् । गात्रस्य युवमज्ञा
 पूजाया गम्यमानायाम् । तत्रमग्नान्गार्ग्यायण । पूजा इति विम्—गार्ग्ये ।
 'युनश्च कुत्साया गात्रमज्ञेति वाच्यम्' (वा २६५१) । गार्ग्यो जाल्म । कुत्सा
 इति विम्—गार्ग्यायण । १०९३ एको गोत्रे । (४—१—१९३) गोत्रे एक एवापत्य
 अनिवृद्ध । जीवतीति ममम्यन्मननुवृत्त मपिण्डे इति सप्तम्यन्तेऽवेति । अयत्त्य तु जीवतिपद
 तिङन्तम् अपयेऽवेति—यदप्य जीवति तद्युष्मत्त्वमिति । ततश्च भ्रानुरूप्यस्मि-
 न्वृद्धतम मपिण्डे जीवति सति पौनप्रमृतेरप्य जीवदेव युवसज्ञ वा स्यादिति फलितम् । एव-
 मिति । अत्रयमित्यर्थं । द्वितीयमिति । अनुवर्तमानमित्यर्थं । उभयोरिति । हतुत्वमन्वये
 यष्टौ । उभयहेतुकोत्कर्षवाचस्तदित्यर्थं । तदेव विवृणानि—स्थानेन वयसा चेति ।
 स्थानत उत्तुष्ट पितृव्य, तस्य पितृम्यानायत्त्वान् । वयसा उत्तुष्टा मानामह । भ्रानरीति मन्नि-
 हितत्वा मातामहभ्रातरीत्यर्थं इति केचित् । पितृव्यपुत्र इत्यन्वे । जीवतीति किमिति । जीव-
 तिद्वयस्य किं प्रयाजनमिति प्रश्न । मृते मृतोवा गार्ग्य एवेति । मृते मपिण्डे चतुर्थो
 गार्ग्य एव । मृतश्च चतुर्थो गार्ग्य एवेत्यर्थं । वृद्धस्य चेति । वार्तिकमिदम् ।
 तत्र वृद्धपद विवृणानि—गोत्रस्यैव वृद्धसज्ञा प्राचामिति । गात्रमत्र वृद्धमिति
 प्राचीनाचार्या व्यबहरन्तीत्यर्थं । तथाच वार्तिकस्य फलितार्थमाह—गात्रस्य
 युवसज्ञा पूजाया गम्यमानायामिति । उदाहरति—तत्रभवान् गार्ग्यायण इति ।
 तत्रभवानिति पूज्यवाची, युवसज्जानामल्पवयस्कत्वेन वृद्धाद्योक्तत्वेन मुक्तिनया
 च पूजा । ता गात्रप्रमृतिस्तृतीयोऽपि मयते । अत्र युवसज्ञाविधिमामर्श्यान्नायं
 युवप्रत्यया वाच्य । गार्ग्यो जाल्म इति । या वृद्धाननाहत्य स्वातन्त्र्य भजते तद्वि-
 चेति । या जीवति स युवमनव, मृतस्तु स्थविरस्तरे जीवत्यपि गार्ग्य एव भवति,
 न तु गार्ग्यायण इति भाग । एकमिति । इहृत्यमित्यर्थं । द्वितीयमिति ।
 अनुवर्तमान सप्तम्यन्ममित्यर्थं । यदुक्तमुभयारिति तदेव विवृणानि—स्थानेन
 वयसा चेति । मातामहे भ्रातरि वेति । मन्निहितत्वात् 'भ्रानरि' इत्यस्य
 'मानामहभ्रानरि' इवेत्यर्थे इवेति । 'पितृव्यपुत्रे' इत्यन्वे । वृत्तौ तु पितृव्ये पिनामह
 भ्रानरि वा' इति पाठ । जीवतीति किमिति । जीवतिद्वय विमर्शमिति प्रश्न ।
 अतएव 'मृत मृता वा' इत्युत्तर संगच्छते । अयस्मिन् विम्, भ्रानरि जीवति
 जीवता विवृणाना मा भूत् । पूर्वमूत्र तु भ्रानरि जीवति मृतस्य वनोपमा युवमनार्य-
 मिति सारज्ञाशम् । वृद्धस्य चेति । वार्तिकमिदम् । तथा 'युनश्च' इत्यग्रिमपरि ।
 एको गोत्रे । 'गात्रे' इति जायपत्या एकवचनम् । एकशब्द सख्याप्राची ।
 'गोत्रेऽभिप्रेतित अत्यवबोधकप्रत्यय एव एव स्यात्' इत्युक्ते । गात्राप्रत्यये प्रथम
 एव शब्द प्रत्यय लभते नान्य । यदि क्ततराशमप्रययान्तादपि प्रथम स्यात्, तर्हि

प्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवः । गार्ग्यः । नाडायनः ।

पयमिदम् । एको गोत्रे । संख्याविशेषोपादाने तदितरसंख्याव्यवच्छेदस्य स्वभावसिद्धत्वाद् एक एवेति गम्यते । अपत्याधिकारात्प्रत्ययाधिकाराच्च अपत्यप्रत्यय इति तद्विशेष्यलाभः । तदाह—गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यादिति । औपगव इति । उपगोर्गोत्रापत्ये 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । गार्ग्य इति । गर्गस्य गोत्रापत्ये गर्गादिभ्य इति यञ् । नाडायन इति । नडस्य गोत्रापत्ये 'नडादिभ्यः—' इति फक् । गोत्र एक एव प्रत्ययः स्यादित्येवोक्तौ तु अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादौपगवशब्दादिप्रत्ययो न निवार्येत । नियमस्य सजातीयविषयतया गोत्रप्रत्ययान्तादेव गोत्रप्रत्ययो वार्येत । अतोऽपत्यग्रहणमित्याहुः । तन्त्रेकस्मिन्गोत्रे युगपदनेक-प्रत्ययाप्रसक्तेर्व्यर्थमिदं सूत्रमिति चेत्, मैवम्—अपत्यशब्दो हि पुन एव ऋ इत्येकः पक्षः । पुत्रादिसाधारण इत्यन्यः पक्ष इति प्रकृतसूत्रभाष्ये स्थितम् । तदेतद् 'अपत्यं पौत्रप्रभृति—' इति सूत्रव्याख्यावसरे प्रपञ्चितं चास्माभिः । तत्र प्रथमपक्षे उपगोः पौत्रे अपत्यप्रत्ययेन बुबोधयिषिते सति तस्य उपगुपुत्रापत्यस्य उपगुं प्रत्यपत्यत्वाभावात् 'तस्यापत्यम्' इत्यण् न संभवति । ततश्च उपगुपुत्रे वाच्ये 'तस्यापत्यम्' इत्यणा औपगवशब्दे व्युत्पादिते सति औपगवस्यापत्ये वस्तुतः उपगोस्तृतीये गोत्रे विवक्षिते औपगवशब्दाद् 'अत इञ्' इति इञ् औपगविरित्यनेनैव उपगोस्तृतीयो बोधनीयः स्यात् । एवं च उपगोस्तृतीये विवक्षिते उपगोरण् औपगवादिबिति प्रकृतिद्वयात्प्रत्ययद्वयमनिष्टं स्यात् । तत्र यद्यपि उपगोरणिष्टः, तथापि उपगोस्तृतीये विवक्षिते अनिष्टमिष्टप्रत्ययमण्प्रत्यया जनयताति सोऽप्यनिष्ट एव तथा च तत्रा-निष्टप्रत्ययद्वयनिवृत्तये एको गोत्रे अपत्यप्रत्ययः स्यादित्यनपत्येऽपि उपगोस्तृतीये अपत्यप्रत्ययो विधीयते । स च वस्तुतः अणोव, न त्विञ्, अदन्तत्वाभावाद्, विहिते च तस्मिन् औपगवादिङपि निवर्तते, गोत्रे बुबोधयिषिते एकस्यैवापत्यप्रत्यस्य विधेः । अतः प्रत्ययद्वयमाला निवर्तते । एवमुपगोश्चतुर्थे विवक्षिते तस्य उपगुं तत्पुत्रं च प्रत्यपत्य-गोत्रापत्ये एक एव प्रत्ययो न कृतः स्यात् । इत्थं च अपत्यप्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वाच्यः' इति वार्तिकार्थोऽप्यनेन संगृहीत इत्याशयेन व्याचष्टे—गोत्रे एक एवेति । अपत्यप्रत्यय इति । एतच्चाविकाराल्लब्धम् । अन्ये तु एकशब्दः प्रथमपर्यायः प्रथमश्चापत्यप्रत्ययशून्यः, तथा च 'प्रथमा प्रकृतिगोत्रे अपत्यप्रत्ययं लभते' इति सूत्रार्थं व्याचक्षते । तत्क्विल्लभम् । अस्या पङ्क्ता-वेकमानय इत्युक्ते 'प्रथमम्' इति प्राथम्यार्थस्याप्रतीतिः । वस्तुतस्तु 'प्रमादित्यधिकाराद्गोत्रे प्रथमादेव प्रातिपदिकादपत्यप्रत्ययः' इति व्याख्यायैकग्रहणमिह त्यन्तुं शक्यमित्याहुः । औपगव इति । 'उपगुशब्द एव प्रत्ययं लभते, न त्वौपगवशब्दः' इति गोत्रापत्येऽप्यनन्तरा-पत्य इवाणोव भवति, न त्विञ् । गार्ग्य इति । गोत्रापत्ये 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति विशिष्य विधानादनन्तरापत्य इवात्र 'अत इञ्' न भवति किं तु यजेव । स च गार्ग्य-स्यापत्येऽपि भवति, न त्वत्र यजन्तात्फक् 'एको गोत्रे' इति नियमात् । नाडायन इति । 'नडादिभ्यः फक्' इति गोत्रापत्ये विधानादत्राणि 'अत इञ्' न भवति, किंतु

‘गात्रे स्वैकोनमस्याना प्रत्यायना परम्परा ।

यद्वा म्वद्भूतमस्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥

त्वाभावात् पौत्र प्रत्येवापत्यत्वाद्गोत्रविशब्दाद् ‘यन्निबोध’ इति फक् प्रकृतित्रयातिष्ठ औपगवायन इति प्रत्ययत्रयमाला स्यात् । उपगा पञ्चमे विवक्षिते तु औपगवायनशब्दादित्रि औपगवायनिरित्येव प्रकृतिचतुष्टयात् प्रत्ययचतुष्टयमाला स्यात् । पष्ठे तु औपगवायनशब्दान् फक् औपगवायनायन इत्येव प्रकृतिपञ्चकात् पञ्च प्रत्यया स्युः । तदेव फणिगो परम्पराया मूर्प्रवृत्तेरुपगा शतनमे गात्रे विवक्षिते एकानशनात्प्रकृतिभ्य एकानशतमनिष्ट-प्रत्यया स्युः । अत्र तृतीयप्रभृति कस्मिन्निदगोत्रे विवक्षित उपग्र प्रत्ययपत्येऽपि तस्मिन् ‘एका गात्रे इत्यणव भतति, ननु इजादि । यदा त्वपत्यशब्द पुत्रपौत्रादिमाधारण तदा यद्यपि उपगारनन्तरापत्ये पुत्रे इव पौत्रादिष्वपि ‘तस्याप यम् इत्यणि औणव इतोष्ट सिध्यति । तथापि उपगोरनन्तरापत्ये अणि सति औपगवस्याननन्तरापत्ये उपगोस्तृतीये विवक्षिते ङिप्रत्यय अनिष्ट प्रसज्येत । एवमुपगाश्चतुर्थे विवक्षित मिद्वेऽपि उपगारणि औणव, तस्मात्त्रि औपगवि, तस्मात्फक् औपगवायन, इत्येव प्रत्ययत्रयमपि कदाचित्प्रसज्येत । तथापि उपगामूलप्रकृतेरणिष्ट एव । इष्फक्चौ तु प्रत्ययावनिष्टौ । तथा उपगोश्चतुर्थे विवक्षित द्वितीयस्मादेक, अनिष्टप्रत्यय, तृतीयस्मादय इत्येव प्रकृतिद्वयादनिष्टौ द्वौ प्रत्ययाविति पर्यवस्यति । एव पञ्चमे प्रकृतित्रयात् त्रय प्रत्यया पष्ठे प्रकृतिचतुष्टयात् चत्वार प्रत्यया इत्येव मूलाच्छततमे गोत्रे अष्टनवतेरष्टनवनिरनिष्टप्रत्यया स्युः । तत्र ‘एको गात्रे’ इति नियमविधिः । गात्रे एक एव प्रत्ययः स्यादिति । तथापि प्रथमातिष्ठम कारणाभावान्मूलप्रकृतेयः प्रत्यय प्राप्नु याग्य स एवेति १-३ । सूत्रे एकशब्दः प्रथमपर्यायः । ‘एके मुख्यान्वेवला’ इत्यमरः । मुख भवा मुख्यः प्रथमः । ‘एकोऽप्यायै प्रधानं च प्रथमं केवले तथा ।’ इति कोशान्तरम् । तथा च मूलप्रकृतेरेव गोत्रे विवक्षिते स्वयाग्यप्रत्ययलाभ इति व्याख्यानान्तरम् । गोत्रे एकः प्रथम एवशब्दः प्रत्ययोत्पादक इति । तदेतत्सर्वं दृष्ट्वाकट्येन समुह्नाति—गोत्रे स्वैकोनेति । अत्र प्रथमदलोकान्तं द्युतं ‘प्रसज्यते’ इत्येतत्पदं पूर्वाधे परम्परत्वनन्तरमपि सवध्यते । अत्र स्व गोत्र मूर्प्रवृत्तापत्यपत्या यत्प्रत्यायक तदपत्या एकानसस्याकानाम् अनिष्टप्रत्ययाना परम्परैवोत्तरीत्या प्रसज्येत । ननु कदाचिदपि गात्रे औपगव इत्यण तमिष्ट सिध्यतीत्यर्थः । यद्वेति । स्व गोत्र तद् मूर्प्रवृत्तापत्यापत्या, स च नाडायनस्यापत्येऽपि भवति न तु पगन्तादिषु, उक्तनियमान् । नन्वेकस्मिन् गात्रे युगपदनवप्रत्ययाप्रसक्तव्यर्थमिदं सूत्रमित्याशङ्क्य सूत्रारम्भफलं मनभदेन व्यवस्थापयति—गोत्रे स्वैकोनेति । ‘स्व गात्र तदपत्या एकानमस्याना, तृतीये द्वया परम्परा, चतुर्थे त्रयाणां, पञ्चमे तु चतुर्णाम्’ इत्यादिपरम्परा प्रसज्यते इत्यर्थः । तथाहि—उपगास्तृतीये अणिजा परम्परा, चतुर्थे त्वणिज्पञ्चाम्, पञ्चमे त्वणिज्फणिजाम् । यद्यप्यत्र ‘यस्येति च’ इति लोपनाणादेरसत्त्वान् ‘अणिजानिना

अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च ।

मतभेदेन तद्वान्यै सूत्रमेतत्तथोत्तरम् ॥'

पितुरेवापत्यमिति पक्षे ह्युपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादिभ्यः । चतुर्थे अजीवज्ज्येष्ठे मृतवंश्ये वा औपगवेः फक् । इत्थं फगिनोः परम्परायां मूलाच्छत-

पक्षपक्षयोः यत्संख्याकं तदपेक्षया द्वयूनसंख्याकप्रकृतिभ्यः तावतां प्रत्ययानामनिष्टानामु-
त्पत्तिरुत्तरीत्या प्रसज्यत इत्यर्थः । ननु कथमिदं पक्षद्वयमित्यत आह - अपत्यमित्यादि-
मतभेदेनत्यन्तम् । पुत्र एवापत्यमिति पक्षे प्रथमः पक्ष उन्मिपति । पुत्रपौत्रादिसाधारणो-
पत्यशब्द इति पक्षे तु द्वितीयः पक्ष उन्मिपनीति भावः । तद्वान्यै इति । तस्य उक्त-
प्रकाराभ्याम् अनिष्टोत्पादनस्य हानिः निवृत्तिः, तदर्थमिदमित्यर्थः । तथोत्तरमिति ।
'गोत्राद्यन्यद्वियाम्' इत्युत्तरस्मृन्मपि तथा ज्ञेयमित्यर्थः । तत्रापत्यशब्दः पुत्र एव ह्येव इति
पक्ष अनिष्टं प्रपञ्चयति—पितुरेवेत्यादिना । औपगवादिभ्यः स्यादिति । 'अत इव'
इत्यनेनेति शेषः । औपगवादेव इव स्यात्, न नु उपगोरणित्यर्थः, तृतीयस्य उपगुं प्रत्य-
पत्यत्वाभावादिनि भावः । चतुर्थे स्थित्यनः पूर्वम् उपगोरिति शेषः । अजीवज्ज्येष्ठे इति ।
जीवन् ज्येष्ठो यस्तेति विग्रहः । जीवति नु ज्येष्ठे चतुर्थस्य 'भ्रातरि च ज्यायसि' इति
युवमंजया गोत्रत्वं वाच्येतेति भावः । मृतवंश्य इति । मृतां वंश्यो यस्तेति विग्रहः ।
वंश्ये जीवति तु 'जीवति तु वंश्ये युवा' इति युवसंज्ञया गोत्रत्वं वाच्येतेति भावः ।
औपगवेः फगिति । 'यन्निमोश्च' इत्यनेनेति शेषः । एकोनेति । एकोनशता-

परम्परा' इत्युक्तिर्न संगच्छते तथापि 'अणन्तादिबुल्लघते इवन्तात्फक्' इत्युत्पत्तिमात्रा-
भिप्रायेण प्रत्ययपरम्पराभिवानं बोध्यम् । स्वद्वयूनसंख्येभ्य इति । स्वं गोत्रं तदपेक्षया
द्वयूनसंख्येभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तृतीये एकस्मादनिष्टोत्पत्तिः, चतुर्थे द्वाभ्यां, पञ्चमे त्रिभ्यः,
इत्यादीत्यर्थः । अपत्यं पितुरेवेति । तथा चामरः—'आत्मजस्तनयः सुतुः सुतः पुत्रः
त्रियां त्वमी । आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं लोकं तयोः समे' इति । मुख्यमतमाह—ततः प्राचा-
मिति । पित्रपेक्षया ये प्राञ्चः पितामहप्रपितामहादयस्तेषामपीत्यर्थः । अत्रायमाशयः—
अपत्यशब्दः क्रियानिमित्तो न त्वात्मजपर्यायः । 'न पतन्त्यनेनेत्यपत्यम्' इति व्युत्पत्तेः
'पङ्क्तिर्विशतिः' इति सूत्रे भाष्यकृता दर्शितत्वात्, बाहुलकात्करणे यत्प्रत्ययः । 'यन्निमित्तं
यस्यापतनं तत्तस्यापत्यम्' इति फलितोऽर्थः । तथा च 'पौत्रादिरपि पितामहादीनामपतन-
हेतुः' इति तेषामपत्यत्वं भवति । प्रसिद्धं च व्यवहितोऽपि पितामहादीनामुद्धर्तति
अस्माकं बाहुल्यानेषु । 'अपत्यं पौत्रप्रभृतिः' इति सूत्रमप्यत्रानुगुणम् । आद्यपक्षे हि
'अपत्यमिवापत्यम्' इति गौणी वृत्तिराश्रयणीया स्यात् । अमरस्तु सूत्रभाष्यादिविरोधादुपेक्ष्य
इति । तद्वान्यै इति । आद्यपक्षे प्रत्ययमालानिवृत्तये, अन्ये तु स्वद्वयूनसंख्येभ्योऽनिष्टो-
त्पत्तिनिवृत्तये इत्यर्थः । औपगवादिभ्यः स्यादिति । तृतीयस्य उपगुं प्रति अन-
पत्यत्वादिति भावः । एवं चासति सूत्रे अस्मिन् पक्षे औपगविरित्यनिष्टमेव स्यात्,
औपगव इतीष्टं तु न सिद्धयतीति बोध्यम् । अजीवज्ज्येष्ठे इति । जीवज्ज्येष्ठे

तमे गोत्रे एवानशन प्रत्यया स्युः । पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे तु तृतीये वाच्य उपगारणा इष्टे सिद्धेऽप्यणान्तादित्रयि स्थान । ततश्चतुर्थे फगिति फगिजा परम्पराया शततमे गात्रेऽष्टनवतेरनिष्टप्रत्यया स्युः, अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् । एवमुत्तसूत्रेऽप्युच्यम् । १८९२ गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् । (४—१—९४) गृय-
 त्प्रकृतिभ्यः एवानशन प्रत्यया अनिष्टा स्युरित्यर्थः । अयानत्यशब्द पुनर्पौत्रादिमाधारण इति पक्षे अनिष्टं प्रपञ्चयति—पितामहादीनामपीति । मुख्यपक्षत्वं त्वस्य भाष्ये पूर्वपक्षस्य निराकरणाद् ‘अपत्य पौत्रप्रभृति-’ इति सूत्रस्वरमात्रं वाच्यम् । इष्टे सिद्धेऽपीति । तृतीयादीनामप्यपत्यत्वेन तत्र ‘तस्यापत्यम्’ इत्यणा निर्वाधत्वादिति भावः । तत् इति । इजन्तादित्यर्थः । अष्टनवतेरिति । प्रकृतिभ्य इति शेषः । अनिष्टप्रत्यया स्युरिति । अष्टनवतिरिति शेषः । नियमार्थमिति । यत्रप्युपगस्तृतीयादिषु अपत्यप्रत्ययविध्ययं वमेव प्रथमपक्षे, तथापि गर्गात्तृतीयादिषु विवक्षितेषु गोत्रविहितगर्गादियत्रो गार्ग्यशब्दस्यष्टस्य सिद्धावपि गर्गादित्रि तत् फगित्येव प्रत्ययपरम्परारूपनिष्ठा प्राप्नोतीति नियमार्थत्वमपि प्रथमपक्षेऽप्यस्य सूत्रस्येति भावः । एवमुत्तरसूत्रेऽप्युच्यमिति । तत्रकारन्तु उत्तरसूत्रे एव वक्ष्यते । गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् । गर्गस्य गोत्रं गार्ग्यं, गर्गस्य तृतीयः । ‘गर्गा जीवद्वये वा युवमंजाया सत्या गोत्रसज्ञा नेति भावः । इष्टे सिद्धेऽपीति । अस्मिन् पक्षे औपगवस्य यदायं तदुपगोरप्यपत्यमिति उपगोर्यदा प्रत्ययः तदा ‘औपगव’ इतीष्ट यद्यपि सिद्धयति, तथाप्यौपगविरित्यनिष्ट प्राप्नोतीत्यर्थः । तत् इति । इजन्तादित्यर्थः । फगिञोरिति । फगन्तादित्र, इजन्तात्फक्, तदन्तात्पुनरिक् इत्यादिपरम्पराया सत्या-
 मित्यर्थः । नियमार्थमिति । नन्वाद्यपक्षे तत्तत्पितृवाचकादेव प्रत्ययः, न तु भूल-
 भूतास्थान, अनन्तरापत्ये । मुख्यसंबन्धे चरितार्थस्याणादेर्गोत्रसंबन्धेऽपि प्रवृत्तेरन्याप्यत्वान् । तथा औपगवापत्येन उपगोत्रस्यमवगन्वाभावादनाप्राप्ते विध्यर्थमेवेदं सूत्रम्, न तु नियमार्थं मिति औपगवशब्दादपि प्रत्यया दुर्वार इति चेत् । अत्राह—गात्रे बोधनीये क्रमेणानेन-
 प्रत्ययप्रसङ्गे एक एवानत्यप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थे कृते औपगवशब्दस्यापत्यप्रत्ययान्तत्वापुनर-
 पत्यप्रत्ययस्तता नोपपद्यते इत्यणत्वा परम्परामवगन्वाम्युपगर्भेनापगारेव तदुत्पत्तिः, न त्वौपगवशब्दादिति सिद्धमिष्टमिति । अत्र केचिद्व्याचक्षते—आद्यपक्षे प्रत्ययपरम्पराया प्राप्तायान् ‘एवा गात्रे’ इत्यनेनैक प्रत्ययो विधीयते । तथा चैका नामैकजानीय इत्यर्थमव-
 वसानाभूलप्रवृत्तेर्योऽप्यप्रत्ययोऽप्यादिस्मजानीय एव गोत्रे बोधनीये तत्तत्पितृवाचकादूक्ति-
 ‘वान्ताद्, इजन्तादित्र, यजन्ताद्यत्र’ इति । न चैत्रमणिजो परम्पराया निवृत्ति-
 तायामप्यौपगव इत्यत्राप्रत्ययपरम्परा स्यात् । तथा गार्ग्य इत्यादौ यत्रादिपरम्परेति वाच्यम् । स गमपि तस्यामनिष्टाभावादिति । तच्चिन्त्यम् । फगन्तात्फक् नष्टायत-
 इत्यादावनिष्टप्रसङ्गादिति दिक् । उच्यमिति । ‘अयं त्रितुरेव’ इति पक्षे चतुर्थ-
 पत्यरूपे द्वेति विवक्षिते ‘गानाद्युनि-’ इति नियमसूत्रे सत्रमिति च गात्रप्रत्ययान्तादेव-
 युवप्रत्यय इति द्वयोः परम्परा, सा चेष्टवान् नियमेन व्याचक्षते । पक्षे तु इति

पत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेवापत्यप्रत्ययः स्यात्, त्रिषां तु न युवसंज्ञा । गर्गस्य युवा-
दिभ्यः—' इति गोत्रे यत् । गार्ग्यस्य तृतीयः, स गर्गस्य पञ्चमो युवापत्यम्, तस्मि-
न्बुवोवयिपिते गार्ग्यशब्दाद् गोत्रप्रत्ययान्ताद् 'यत्रिबोश्च' इति फकि गार्ग्यायण इति रूप-
मिष्यते । तथा पष्ठादिष्वपि युवापत्येषु गार्ग्यायण इत्येवेष्यते । तदिदमपत्यशब्दः पुत्रपौत्रादि-
साधारण इति पक्षे यद्यपि सुलभमेव, गर्गात्तृतीयं गार्ग्यं प्रति पञ्चादीनामप्यपत्यत्वात् । तथापि
गर्गस्य पञ्चमाद्यपत्ये यूनि विवक्षिते गर्गान्मूलप्रकृतेरपि इत् स्यात् । तथा गर्गस्य अनन्तरापत्ये
इति गार्गिः, तदपत्यत्वेन विवक्षिते गर्गस्य पञ्चमादौ यूनि गार्गः फकि गार्ग्यायण इत्यपि स्यात् ।
तथा गर्गस्य चतुर्थे यूनि गोत्रत्वाभावाद् यत्भावं इति गार्गिः । तदपत्यत्वेन विवक्षिते गर्गस्य
पञ्चमादौ यूनि गार्गः फकि गार्ग्यायण इति स्यात् । गोत्रप्रत्ययान्तादेव गार्ग्यशब्दाद् गर्गस्य
पञ्चमाद्यपत्ये यूनि फकि गार्ग्यायण इत्येवेष्यते । तदर्थं गोत्रप्रत्ययान्तादेव यूनि प्रत्यय
इति नियमः क्रियते—गोत्राद्युनीति । तदाह—यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेवेति ।
नतु मूलप्रकृतेस्तदनन्तरापत्यप्रत्ययान्ताद् युवप्रत्ययान्ताच्चेति भावः । नञापत्यशब्दः
पुत्र एव रूढ इति पक्षे पञ्चमादौ यूनि चतुर्थाद्यपत्यप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात्, नतु
तृतीयवाचिगोत्रप्रत्ययान्तादिति, तत्र विध्यर्थमेवेदं स्यात्, नतु नियमार्थमिति
वाच्यम्, पुत्रपौत्रादिसाधारणोऽपत्यशब्द इत्येव भाष्ये सिद्धान्तितत्वादिति भावः ।

नियमाभावे त्रयाणां परम्परा प्रसज्यते । पष्ठे तु चतुर्णामित्यादि । ततः प्राचामपि
इति द्वितीयपक्षे तु गर्गाच्चतुर्थे यूनि मूलप्रकृत्यनन्तराभ्यामनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ।
पञ्चमे तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः । तथा नडाच्चतुर्थे यूनि पूर्ववद्भाभ्यामनिष्टोत्पत्तिः,
पञ्चमे तु त्रिभ्यः । उपगोश्चतुर्थे वाच्ये तु मूलप्रकृतेरेकस्मादेवानिष्टोत्पत्तिः । न त्वन-
न्तरापत्यवाचकात् । ततो जातेऽप्यत इति रूपानिष्टाभावादित्यादि यथासंभवं तत्रोद्घा-
मित्यर्थः । गोत्राद्युनि । असत्यस्मिन् सूत्रे मुख्यमते पञ्चमादौ यूनि विवक्षिते
गोत्रप्रत्ययान्तान् युवप्रत्ययोत्पत्ताविष्टे सिद्धेऽपि मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्योऽपि स्यादिति
पाक्षिकानिष्टे प्राप्ते नियमार्थमिदमित्याशयेनाह—गोत्रप्रत्ययान्तादेवेति । नतु
मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः इत्यर्थः । मनोरमायां तु युवप्रत्ययान्तादिति प्रथमपक्षेऽर्थ
इत्यपि स्थितम् । अत्र वदन्ति—पञ्चमादौ यूनि विवक्षिते तस्य पुनस्तृतीयं प्रत्यन-
पत्यत्वादप्राप्तौ विध्यर्थमेवेदं स्यात्, नतु नियमार्थमिति युवप्रत्ययान्तात्प्रत्ययो दुर्वारः
स्यात् । तस्मादिह 'पितुरेवापत्यम्' इति पक्षो नाश्रयणीय इति । अन्ये त्वाहुः—
आद्यपक्षे 'गोद्यूत्रानि—' इत्यावृत्य एकेनाप्राप्तप्रत्ययं विधाय द्वितीयेन नियम्यते 'यूनि
गोत्रादेव' इति । एवं च 'ततः प्राचामपि' इति पक्षेण सहास्यैकरूपता भवतीति ।
'गोत्राच्चैद्यूत्रेव' इति विपरीतनियमस्त्विह न कृतः, व्यावर्त्यालमात् । नच शैषिका-
च्छादयो व्यावर्त्या इति वाच्यम् । 'गोत्रेऽङ्गुचि' इति लिङ्गात् । स्त्रियां त्विति ।
यद्यत्र 'अन्नियाम्' इत्यस्यैकवाक्यतया 'स्त्रीभिन्ने यूनि गोत्रादेव' इत्यर्थः क्रियते,
तर्हि स्त्रीषु युवसंज्ञाया अनिपेवात् युवतिषु प्रत्ययानां परम्परा प्रसज्येत । नच
'एको गोत्रे' इत्यनेन निस्तारः । युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया वाचात् । अथ 'त्रिषां

पत्य गार्ग्यायण । स्त्रिया गात्रवादेन एव प्रत्यय । १०६५ अत इव ।
(४—१—१५) अदन्त नत्प्रातिपदिक तत्प्रकृतिकापठयन्तादित्यपत्यार्थे ।

स्त्रिया तु न युवसज्ञेति । इह अस्त्रियामिति योगो विभज्यते । यूनीत्यनुवर्तते । उभयमपि प्रथमया विपरिणम्यत । तथा च स्त्री उतयुवसज्ञिका नेति पलितमिति भावः । न च स्त्रीभिन्नं यूनि गात्रादेवत्यर्थं कुता नाश्रीयते, एव सत्येनवाक्यवलाभादिति वाच्यम्, पञ्चमादिषु युवतिषु प्रत्ययमात्रप्रसङ्गान् । न च 'एका गात्रे' इति नियमात्तन्निवृत्तिः सम्भवतीति वाच्यम्, युवसज्ञया गानसज्ञाया वावात् । न च सत्यपि यागविभागे स्त्रिया न युवप्रत्यय इति व्याख्यायतामिति वाच्यम्, गात्रप्रत्ययेन युवत्यभिधानानापत्तेरित्यल्पा । गार्ग्येति । गार्गस्य पञ्चमादाँ यूनि गार्ग्यशब्दाद् गात्रे यत्रन्तात्प्रकि गार्ग्याया इति रूपमित्ययम् । 'स्त्रिया युवसज्ञानिपेयस्य प्रयाजन दर्शयति—स्त्रियामिति । पञ्चमादियुक्तीना युवसज्ञाविरहण गानत्वाद् 'एको गात्रे' इति नियमादगार्गीत्येव भवति, न तु गार्ग्यायणीति रूपमित्ययम् । स्त्रीभिन्ने यूनि गात्रादेवत्यर्थान्नयणे तु युवसज्ञया गानसज्ञाया वावाद् 'एका गात्रे' इत्यस्याप्रवृत्ते प्रत्ययमाला स्यादिति भावः । अत इव । प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् अता विशेष्यतः, तदन्तविवि, तदाह—अदन्त यत्प्रातिपदिकमिति । 'तस्यापत्यम्' इत्यनुवृत्त 'समर्थाना प्रथमाद्वा' इति च । ततश्च प्रथमोच्चारितनञ्चन्द्रवाचिताप्रातिपदिकादिति लब्धम् । मुञ्चन्तात्तद्धितान्तात्तिरिति सिद्धाताम् मुञ्चनादिति लभ्यते । मुञ्चेहोपस्थितत्वात् पठ्येव विवक्षिता । तथा च पठ्यन्ताप्रातिपदिकादिति लभ्यत । यद्यपि प्रातिपदिकं न पठ्यन्तम्, प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रकृतिप्रत्ययसम्प्रदायस्यैव लाभात् । तथापि प्रातिपदिकप्रकृतिकपठ्यन्तादित्यर्थो निवर्तितः । तदाह—तत्प्रकृतिकात्पठ्यन्तादिति । दाक्षिरिति । दक्षस्यापत्यमिति विग्रहः । इज्, आदिवृद्धि, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । 'प्रदीयता दाशरथाय मैथिली' इति त्वार्पमिति 'तस्यापत्यम्' इत्यत्र निरूपितम् । प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्तौ तु अदन्तापठ्यन्तादिति लभ्येत । तथा च दक्षयारपय दाक्षिरिति न मिथ्येदिति

युवप्रत्यय' इति वाक्याभेदोपायं क्रियते, तदा गात्रप्रत्ययेन युवनिनाभिधीनेन । किं तु वाक्यमेव स्यात् । ततश्च गार्ग्यस्यापत्य स्त्री गार्गी न स्यात् । अता 'युवसज्ञानिपेयपरमेवेदम्' इत्यारथेन व्याचष्टे—न युवसज्ञेति । अत्रादमाशयः—'अस्त्रियाम्' इति यागा विभज्यते । 'यूनि' इति शब्दस्वरूपमनुवर्तते । परिभाषा चेत्यम् । अत्र युवसज्ञाविधानं तत्र 'अस्त्रियाम्' इत्युपनिष्ठत इति निश्चयं गतिरियम् । 'जीवति तु वशे युवाऽस्त्रियाम्' इत्येव सूत्रयितुं युक्तम् । अत इव । 'धनान्तनेपु—' इति ज्ञापकानुवन्तादेव तद्धितान्तात्तिरियमुपगमेऽप्यधिकृतप्रातिपदिकस्य न वैयर्थ्यम्, किं तु प्रयाजनमस्तीति ध्वनयति—अदन्तं यत्प्रातिपदिकमिति । अत इवस्य मुञ्चन्तविशेषणत्वे तु दक्षयारपयमित्यादिस्त्रियाया दाक्षिरित्यादि न मिथ्येदिति भावः । तपरः सिद्धिः, विस्वप अन्त्य वैश्वप । 'प्रदीयता दाशरथाय—' इत्यत्र तु 'तम्भेदम्'

दाक्षिः । १०६६ वाह्यादिभ्यश्च । (४-१-९६) वाहविः । औडुलोमिः ।
 आकृतिगणोऽयम् । १०६७ सुधातुरकङ् च । (४-१-९७) चादिब् । सुधातु-
 रपत्यं सोधातकिः । 'व्यासवरुडनिपादचण्डालविम्बानां' चेति वक्तव्यम्' (वा
 २६११) । १०६८ न ग्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ।
 भावः । वाह्यादिभ्यश्च । अपत्य इमिति शेषः । वाहविरिति । वाहुर्नाम
 कश्चिदपि, अथ 'ऋपयः' इत्यविकृत्य 'वाहविर्गार्ग्यगौतमौ' इत्याश्वलायनसूत्रे दर्शनात् ।
 बाहोरयमिति विग्रहः । इमि, ओगुणः । औडुलोमिरिति । उडुलोमनोऽपत्यमिति
 विग्रहः । इमि 'नस्तद्धिते' इति टिलापः । आदिवृद्धिः, अदन्तत्वाभावादप्राप्तिः ।
 सुधातुरकङ् च । चादिमिति । सुधातुशब्दात्पठ्यन्तादपत्येऽर्थे इ०प्रत्ययः
 प्रकृतेरकडादेशश्चेत्यर्थः । अकडा ङकार इत्, अकार उच्चारणार्थः । ङिच्चेत्यन्तादेशः,
 तवाह—सौधातकिरिति । व्यासेति । व्यास, वरुड, निपाद, चण्डाल, विम्ब
 एभ्यश्च इमि प्रकृतेरकडादेश इत्यर्थः । न ग्वाभ्याम् । य् च वश्च ग्वाविति
 इत्यण् । अपत्यत्वविवक्षायां त्विगेव । वाह्यादिभ्यश्च । 'वाघ्रु लोडने इति धातौ 'केवलस्य
 बाहोरपत्ययोगास्मभवात्सामर्थ्यात्तदन्तविधौ सौवाहविः' इति माधवोक्तं चिन्त्यमिति ध्वन-
 यन्नाह—वाहविरिति । 'जानन्ति वाहविर्गार्ग्यगौतमः—' इत्याश्वलायनसूत्रप्रयोगाद्वाङ्म-
 वृत्याद्युदाहरणाच्च वाहुशब्दः संज्ञारूपोऽस्तीति भावः । औडुलोमिरिति । यद्यपि गणे
 बाहु कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन प्रद्युम्नेत्यादिषु केवलो लोमन्शब्दः पठितः, तथापि सामर्थ्या-
 त्तदन्तग्रहणम् । 'तारकाप्युडु वा स्त्रियाम्' इत्यमरोक्त्या नक्षत्रवाच्युडुशब्दः । उडुनीव
 लोमानि यस्य तस्यापत्यमौडुलोमिः । शरा इव लोमानि यस्य तस्यापत्यं शारलोमिः ।
 बहुत्वे तु इमपवादोऽकारः प्रागेवाजन्तेषूक्तः । उडुलोमाः । शरलोमाः । इह प्रतिपदविधानेषु
 पुराणसिद्धाः संज्ञाशब्दा एव गृह्यन्ते, शीघ्रोपस्थितिकत्वात् । तेन इदानींतनां यो बाहुस्तस्या-
 पत्ये बाहव इत्यणेव, न त्विब् । उक्तं च हरिणा—'अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः ।
 शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥' अनर्थकं संदिग्धार्थकमप्रयुक्तं च क्रमेण
 विशेषणत्रयव्यावर्त्यम् । तदुक्तिषु—तत्सदृशेष्वित्यर्थः । अत एव संज्ञा श्वसुरस्यापत्यं
 श्वाशुरिरित्यत्र 'राजश्वशुरात्—' इति यत् न । मिमांसे माता, तस्याः स्वसा मातृस्वसा ।
 इह 'मातृपितृभ्यां स्वसा' इति पत्यं न । नन्वेवं बाहवः श्वाशुरिरिति पूर्वोक्तौ न
 सिद्ध्यत इति चेत् । मैवम्, अणिनो विधौ शब्दविशेषानुपादानादप्रतिपिद्धेष्वपि
 तत्प्रवृत्तेः । व्यासेति । वेदान् व्यस्यतीति वेदव्यासः, 'कर्मण्यण्' भीमो भीमसेन
 इतिवदेकदेशग्रहणम् । न ग्वाभ्याम् । ग्वाभ्याम् किम् । न अर्यो यस्य नार्थः,
 तस्यापत्यं नार्थिः । पदान्ताभ्यां किम् याज्ञिकः । ऐचो विषयप्रदर्शनाय नेति
 निषेधोक्तिः । तेनेह न—दाव्याश्वमार्घ्वद्विः । न ह्यत्र ग्वाभ्यां परस्य वृद्धिप्रस-
 न्तिरस्ति । क्वचित्तु बुद्धिप्रसक्तित्वेऽपि नेष्यते । द्वे अशीती भृते भूतो भावी वा

(७-३-३) पदान्ताभ्या यकारवकाराभ्या परस्य न वृद्धिः । किं तु ताभ्या पूर्वं क्रमादेचावागमौ स्तः । वैयासकिः । वास्तविरत्यादि । १०९६ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् । (४-१-६८) ११०० व्रातञ्चफञोरस्त्रियाम् । (५-३-११३) व्रातवाचिभ्य च्चजन्तेभ्यश्च स्वार्थे व्यः स्यात्, न तु स्त्रियाम् । कौञ्जायन्यः । बहुत्वे तद्राजत्वाल्गुमवश्यते । व्राज्नायन्यः । स्त्रिया कौञ्जायनी । विग्रहः । वकारादकार उच्चारणार्थः । तदाह—यकारवकाराभ्यामिति । परस्येत्यध्याहारलभ्यम् । न वृद्धिरिति । मृजवृद्धिरित्यनस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तु शब्दा विरेपप्रदर्शनार्थः इत्याह—स्त्रित्विति । ताभ्यामिति । यकारवकाराभ्यामित्यर्थः । पूर्वोक्तिरिति । पूर्वावयवावित्यर्थः । तेन आगमत्व लभ्यते । तदाह—ऐचावागमाविति । ऐच् प्रत्याहारः । ययासस्य यकारात्पूर्वं ऐकारः, वकारात्पूर्वं औकारः । वैयासकिरिति । वदान्यस्यपि विविधमस्मति शास्त्राभेदेन विभजतीति वदन्त्याम्, कर्मण्यम् । अथ नामैकदेशग्रहणम् । व्यामस्यास्यमिति विग्रहः । इज्प्रत्ययः प्रवृत्तेरुक्तादेशः । अथ यकारः पदात् । तस्मात्परस्य आभारस्य पर्जन्यलक्षणप्रवृत्त्या आदिवृद्धिः प्राप्ता न भवति । किं तु यकारात्पूर्वं ऐकार आगमः, वैयासकिरिति रूपम् । स्वद्वयस्याप्येव मौवद्विरित्यत्र वकारात्परस्य न वृद्धिः, तत् पूर्वं औकारः । न च ऐचो वृद्धयपवादत्वादेव वृद्ध्याभावः सिद्धेऽन्विषेयो व्यर्थ इति वाच्यम्, यत् व्याभ्या परस्य प्रसक्त्याया वद्धे निषेधे तत्रैव एजागमाविति विधाननिर्देशार्थं वाच्यम् । तेन दाध्यद्विरित्यादौ न । वृद्धिनिषेधाज्ज येन नाप्राप्तिर्यायेन आदिवृद्धेरेव । तेन द्वे अशीनी भृता द्वयाशीनिक इत्यत्र 'मस्याया' भवत्परमस्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धिर्भवत्येव । वरुडादयो जातिविशेषाः । वारुडकिः, नैपादकिः, चाण्डकिः, वैम्बकिः । गोत्रे कुञ्जः । स्पष्टम् । इजाग्रवादः । अत्रि चजावितौ । व्रातञ्चफञोः । व्रातञ्च च्च इति द्वौ द्वयत्वमेव पञ्चम्यर्थे पठ्यते । तदाह—व्रातवाचिभ्य इति । स्वार्थे व्यः स्यादिति । 'पूगाज्याग्रामणीपूर्वात्' इत्यनो व्यः इत्यनुवर्तते । स च स्वार्थेन, 'व्यादयः प्राग्वुतः' इति स्वार्थेऽपि परिणणनार्थिनि भावः । कौञ्जायन्य इति । कुञ्जस्य गात्राभ्यामिति विग्रहः । अत्रि चजावितौ आग्रामादेशः, आदिवृद्धिः, ततो व्यः, यकार इति, 'यम्नेति च' इत्यकारलापः । तद्राजत्वादिति । 'व्यादयः द्वयाशीनिकः । वारुडकिरिति । वरुडादयो जातिविशेषाः । वकारस्याग्रान्तत्वात् 'न व्याभ्याम्—' इत्येज् न । इत्यादौति । नैपादकिः, चाण्डकिः, वैम्बकिः । गोत्रे कुञ्जः । इति प्राक् 'एवो गात्रे' इत्यादि सूत्रद्वय चेत्पठ्यते नर्हत्स्य गात्रग्रणं त्यक्तुं शक्यमित्याह । अत्रो वकारो वृद्धर्थः । कौञ्जायन्यः । चकारस्तु व्रातञ्चफा- इत्यत्र विरेपणार्थः । तेन 'अस्वादिभ्यः फञ्' आस्वायन् इत्यत्र व्या न भवति अत्रेदमवचेयम्—कौञ्जायन्य इत्यादादेकवचने च व्यस्य त्त्रिदादाद्युदात्तत्वमेव । बहुत्वे तु व्यस्य वृत्तिः च्चजन्तव्यकाराभ्यास्तुन्यवर्ग्याविराधे मतिः परत्वाद् निस्त्वेरेणाद्युदात्तत्व प्राप्तं भाष्यादौ 'तद्धितस्य त्रित' इत्यत्र याग विभज्य 'चिन्' इत्यनुवर्धं तद्धितस्य 'चिनोऽन्तादात्तत्वम्' इति व्याख्यानात् 'कौञ्जायना'

गोत्रत्वेन जातित्वाङ्गीप् । अनन्तरापत्ये कौञ्जिः । ११०१ नडादिभ्यः फक् ।
 (४-१-९९) गोत्र इत्येव । नाडायनः । चारायणः । अनन्तरो नाडिः । ११०२ हरिता-
 दिभ्योऽञ्चः । (४-१-१००) एभ्योऽत्रन्तेभ्यो यूनि फक् । हारितायनः । इह गोत्राधिकारेऽपि
 सामर्थ्याच्चून्ययम् । न हि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः । विदाद्यन्तर्गणो हरितादिः । ११०३
 यञिञ्चोश्च । (४-१-१०१) गोत्रे यौ यञिञ्चौतदन्तात्फक्स्यात् । 'अनाति' इत्युक्तेः 'आपत्य
 स्य-' (सू १०८२) इति यलोपो न । गार्गायणः । दाक्षायणः । ११०४ शरद्वच्छुनकदर्भाद-
 स्तद्राजाः' इति वचनादिति भावः । लुग्वक्ष्यत इति । 'तद्राजस्य बहुषु-' इत्यनेनेति शेषः ।
 ब्राध्नायन्य इति । ब्रध्नस्य गोत्रापत्यमिति विग्रहः । च्फलादि पूर्ववत् । व्यविधावल्लिया-
 मित्यस्य प्रयोजनमाह—स्त्रियां कौञ्जायनीति । कुञ्जस्यापत्यं स्त्री इति विग्रहः ।
 स्त्रीत्वादिह न व्यप्रत्यय इति भावः । अदन्तत्वादिह टावमाशङ्क्याह—गोत्रत्वेनेति । कृतं
 तु व्यप्रत्यये योपवत्त्वाज्जातिलक्षणङीपभावे टाप् स्यादिति भावः । च्फन्विधौ गोत्रग्रहणस्य
 प्रयोजनमाह—अनन्तपरापत्ये कौञ्जिरिति । नडादिभ्यः फक् । इवोऽपवादः ।
 अनन्तरो नाडिरिति । अनन्तरापत्यस्य गोत्रत्वाभावात् फगभावे इवेवेत्यर्थः । 'हरितादि-
 भ्योऽञ्चः' इत्यादि स्पष्टम् । यञिञ्चोश्च । गोत्रे इत्यधिकृतं यञिञ्चौविशेषणम्, नतु विधेयस्य
 फक्, व्याख्यानात् । तदाह—गोत्रे यौ यञिञ्चाविति । सामर्थ्याच्चून्ययम् । न हि गोत्र-
 प्रत्ययाद् गोत्रप्रत्ययोऽस्ति, 'एको गात्रे' इति नियमात् । अनातीति । गर्गस्य गोत्रं गार्ग्यः ।
 गर्गादित्वाद्यब् । गार्ग्यस्यापत्यं युवेत्यर्थे यन्तात् फाक् आयन्नादेशे अनातीति पर्युदासाद्
 'आपत्यस्य च'— इति यलोपाभावे णत्वे गार्गायण इति रूपमित्यर्थः ।
 दाक्षायण इति । दक्षस्य गोत्रापत्यं दाक्षिः, अत इब्, दाक्षेरपत्यं युवः दाक्षायणः
 इवन्तात्फक् । 'गोत्रे किम् ? सुतङ्गमस्यादूरभव इत्यर्थे 'सुतङ्गमादिभ्य
 इब्' इति इवि सौतङ्गमेरपत्ये न फक् । शरद्वच्छुनक । शेषपूरणेन सूत्रं
 इत्यत्रान्तोदात्ततैव भवति । न चैवं हि फगेवात्रास्तु किमनेन गुरुनिर्देशेनेति वाच्यम्, तथा
 हि सति 'व्रातच्छ्वोरन्नियाम' इति सूत्रप्रणयनापत्त्या नाऽत्रनादिभ्योऽपि व्यः स्यादिति । कुञ्ज,
 ब्रध्न, शङ्ख, शकटेत्यादि । व्रातच्छ्वो । 'पूगाब्भ्योऽग्रामणी-' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—व्यः
 स्यादिति । व्रातवाचिभ्यः 'कापोतपाक्यः' इत्युदाहरिष्यति । अस्त्रियां किम्, कपोतपाका स्त्री ।
 तद्राजत्वादिति । 'व्यादयस्तद्राजाः ।' इति सूत्रेणेति शेषः । लुग्वक्ष्यत इति । 'तद्राजस्य
 बहुषु-' इत्यनेनेति शेषः । कौञ्जायनीति । इह सति व्यप्रत्यये योपवत्त्वाद् 'जातेः' इति
 ङीपभावे टापि रूपे स्वरे च विशेषो बोध्य इत्याहुः । यञिञ्चोश्च । अधिकारप्राप्ते
 गोत्रग्रहणं यञिञ्चौविशेषणं न तु विधेयस्य फक्, व्याख्यानात्तदेतदाह—गोत्रे याविति ।
 गात्र किम्, 'द्वीपादनुसमुद्रं यब् द्वीपे भवो द्वैप्यः । सुतङ्गमादिभ्यश्चातुरर्थिक इब् ।
 सौतङ्गमिः । तदपत्ये फक् मा भत् । फक् स्यादिति । सामर्थ्याच्चून्ययम् ।
 शरद्वच्छुनक । ऋगुः शरद्वतोऽपत्यं न भवति, पूर्वभावित्वात् । एवं शुनकस्यापत्यं

भृगुवत्साम्रायणेषु । (४-१-१०२) गात्रे फञ् । अविजारपचाद । आद्यो विदादौ । शारद्धतायना भागवद्वेत्, शारद्धनाज्यम् । शौनसायनो वात्स्यश्चेत्, शौनकोज्यम् । दामायण धात्रायणश्चेत्, दामिरय । ११०५ द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् । (४-१-१०३) एभ्या गात्रे फवा । द्रोणायन, द्रोणि । पावतायन, पावनि । जवलायन, जैवन्ति । अनादि-
रिह द्रोण । अश्वत्याम्न्यन्तरे तूपचारात् । (१०६ अनुप्यान्तर्ये विदादिभ्योऽब् ।
(४-१-१०४) एभ्याञ् गात्रे, य त्वानृपय पुनादयस्तेभ्य अनन्तर । सूत्रे स्वार्थे ष्यञ् ।
विदस्य गानापय वैद । अनन्तरा वैदि । बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् । पुनस्यापय पौत्र ।

व्याचष्ट—गोत्र फर्गति । आद्यो विदादौ इति । शरद्धच्युनकशब्दो विदादौ । अस्त
दुमपविष्य अत्रपचाद इत्यर्थ । दभावपये विजाप्यचाद इति स्पष्टम् । दभं वधिहपि ।
ऋष्यण वाधित्वा बाह्वादिवादिञ् । आत्रायणश्चाति । अत्रो नाम वधिहपि । नन्दि-
फान्ताज्यम् । द्राणपचत । अनादिरिति । अश्वत्याम्न पिना या महाभारते कचरादौ
प्रसिद्ध, तदप्यया अन्य एवाय अनादिर्द्राण इत्यर्थ । अश्वत्याम्नीति । द्रोणावायस्यान
नरापये अश्वत्याम्नि द्रोणायन इति प्रयाग इत्यर्थ । तदिदं 'बाह्वादिभ्यश्च' इति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टम् । अनुप्यान्तर्ये । अनृपि इति दुष्टपञ्चमीमम् । विदादिभ्योऽब् इति द्विरावतने । तथा च,
'अनुप्यान्तर्ये विदादिभ्याञ्' इति कृत्स्नमक वाक्यम् । 'विदादिभ्याञ्' इति वान्यातरम् ।
तत्र द्वितीय वाक्य व्याचष्टे—एभ्योऽब् गोत्र इति । गात्रे विवर्णिते विदादिभ्य अ
स्यादियर्थ । अत्र प्रथम वाक्य कृत्स्नसूत्र व्याचष्ट—ये त्विति । अनृपिभ्या विदादिभ्य
अनन्तरापत्ये अञ् स्यादित्यन्तरार्थ । विदादौ हि ऋषय अनुपयश्च पठिता । तत्र ये अनुपय
तेभ्योजन्तरापत्ये अजिति फलितमिति भावः । ननु वानन्तर्ये इति श्रवणादनन्तर इति
कथमित्यत्र आह—सूत्रे स्वार्थे ष्यञिति । अनन्तरशब्दादिति शेषः । चनुवर्णादिवादिनि
भाव । विदस्य गोत्रापत्य वैद इति । ऋविदस्य पितृवत्तना गोत्र

न भवति वत्स । अतोऽत्र भार्गवश्च वात्स्यश्चात्रायणश्चेति द्वे 'अत्रिभृगु-' इति 'यजिजाथ'
इति च यथासम्भव लुग् बोध्य । यद्यप्यत्र बहुत्वामावाद् 'अत्रिभृगु-' इत्यादिना लुग् दुर्लभ,
तथापि युगन्तद्विकरणवचनताया वर्तिपदाना बहुव्यंजासौमत्वाद्वा स्यादेव लुग् । अतो
व्याचष्टे—भार्गवश्चेदिति । वात्स्यश्चेदिति च । अनादिरिति । अश्वत्याम्न पिना यो
महानारत प्रसिद्ध, तदप्ययाज्य एवाय द्राण इत्यर्थ । अश्वत्याम्नीत्यादि । द्राणाचार्य-
स्यानन्तरापत्ये अश्वत्याम्नि द्रोणायन इति प्रयाग भाव इत्यर्थ । अनुप्या । 'अनृपि' इति
पञ्चम्या सौजा लुक् । अनृपिभ्य इत्यर्थ । सूत्र इति । वानन्तर्ये इत्यत्रेयर्थ । स्वार्थे इति ।
चानुवर्णादिराकृतिगणत्वादिनि भावः । वैदिरित्यत्र ऋष्यणमात्रद्वयाह—बाह्वादे-
रिति । विद, उव, कश्यप, कुशिक, मरुदाज, उपमयु, विश्वानर, 'परम्यो परगु च'

दौहित्रः । ११०७ गर्गादिभ्यो यञ् । (४-१-१०५) गोत्र इत्येव ।
 गार्ग्यः । वात्स्यः । ११०८ यञ्ञोश्च । (२-४-६४) गोत्रे यद्यन्तमन्तं
 च तदवयवयोरेतयोर्लुक्स्यात्तत्कृते बहुत्वे, न तु त्रियाम् । गर्गाः । वत्साः ।
 विदाः । उर्वाः । तत्कृते इति किम्-प्रियगार्ग्याः । त्रिया तु गार्ग्यः त्रियः । गोत्रे
 किम्-द्वैप्याः, औत्साः । प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गात्रम्, तेनेह न-पौत्राः,

एवाञ्जित भावः । ऋष्यणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । ननु अनन्तरापत्ये अवभाव इवपवाद
 ऋष्यणेवोचित इति कथमनन्तरो वैदिरित्यत आह—वाह्यादिरिति । विदादिगणस्थादन्त-
 पेनन्तरापत्ये अवमुदाहरति—पौत्रः । दौहित्र इति । पुत्रस्यानन्तरापत्यमिति दुहितुरन-
 न्तरापत्यमिति च विग्रहः । यथायथमणिजोरपवादः अञ् । गर्गादिभ्यो यञ् । गार्ग्यः ।
 वात्स्य इति । गर्गस्य गोत्रापत्यमिति वत्सस्य गोत्रापत्यमिति च विग्रहः । रामो जामदग्न्यः,
 पाराशर्यो व्यास इत्यादौ तु अनन्तरापत्ये गोत्रत्वारोपाद्यन्तिगृह । यञ्ञोश्च । द्वितीय-
 चतुर्थपादे इदं सूत्रम् । न त्विदं चानुर्थिकमपत्याधिकारस्यम् । तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया
 तदन्तग्रहणम् । 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवात्रियाम्' इति सूत्रं तद्राजस्योतिवर्जमनुवर्तते ।
 'प्यक्षत्रिय-'
 इत्यतो 'लुक्' इति 'यस्कादिभ्यो गात्रे' इत्यतो गोत्रे इति च । तदाह—
 गोत्रे यदिति । एतयोरिति । यत्रोरित्यर्थः । प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्त्वादिति
 भावः । तत्कृत इति । यत्रप्रत्ययार्थगतबहुत्वे इति यावत् । गर्गा इति । गर्ग-
 स्यापत्यानीत्यादिविग्रहः । प्रियगार्ग्या इति । प्रियो गार्ग्यो येपामिति विग्रहः ।
 अत्र यत्रार्थगतबहुत्वाभावान्न लुगिति भावः । द्वैप्या इति । द्वीपे भवा इत्यर्थः ।
 'द्वीपादनुसमुद्रम्-' इति यञ् । औत्सा इति । उत्से भवा इत्यर्थः । 'उत्सादि-
 भ्योऽञ्' इहोभयत्रापि यत्रागोत्रवाचित्वाभावान्न लुगिति भावः । ननु पौत्रा
 दौहित्रा इत्यत्राप्यनृपिविदादिलक्षणानो लुक् स्यात् । नच तस्यानन्तरापत्यवाचित्वा-
 द्गोत्रवाचित्वाभावान्न लुगिति वाच्यम्, 'यूति लुक्' इति सूत्रभाष्ये अपत्याधिकारा-
 दन्यत्र लौकिकमेव गोत्रं गृह्यते इति सिद्धान्तितत्वादित्यत आह—प्रवरेति । 'कश्य-

इत्यादि । गर्गादिभ्यो । गर्गं, वत्स, व्याघ्रपाद्, पुलस्ति, वभ्रु, मण्डु, वत्तण्ड,
 कपि, कत, शकल, कण्व, अगस्ति, 'कुण्डिन, गजवल्क, पराशर, जमदग्नि इत्यादि ।
 कथं तर्हि 'रामो जामदग्न्यः' इति । अनन्तरापत्ये ह्ययम् । सत्यम् । अनन्तरेऽपि
 गोत्रत्वारोपाद्वोध्यः । यञ्ञोश्च । 'प्यक्षत्रियार्थ-'
 इत्यतो लुगिति, 'तद्राजस्य-'
 इति सूत्राद्बहुषु तेनैवात्रियामिति चानुवर्तते, 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इत्यतो गोत्र इति
 च तदाह—गोत्रे यद्यन्तमित्यादि । प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्रवाचिनौ केवलौ
 यत्रागौ न भवत इति 'गोत्र' इत्यनेन तदन्तं विशेषितम् । तदवयवयोरिति ।
 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति भावः । प्रवराध्यायेति । एतच्च 'स्त्रीपुंसा-
 भ्याम्-' इति सूत्रे 'लौकिकस्य गात्रस्य ग्रहणम्' इति भाष्यमुपादाय कैयटेनोक्तमिति
 भावः । तेनेह नेति । यद्यलौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं गृह्येत, तदास्यादेवातिप्रसङ्गः

१ क्वचित् 'कुण्डिनी' इति पाठः । गणपाठे तु 'कण्डिनी' इति लभ्यते ।

दोहित्रा । ११०६ मधुवध्नोर्नाह्णशौशिकयो । (४-१-१०६) गात्रे यत् । माघव्यो ब्राह्मण, माघवाज्य । वाघ्रव्य कौशिकपि, वाघ्रवोय । वध्नुरादस्य गर्गादिपाठात्सिद्धेऽपि नियमायमिदम् । गर्गादिपाठफलं तु लाहितादिकार्यम् । वाघ्रव्यायणी । १११० रुपिनोवादाङ्गिरसे । (४-१-१०७) गात्रे यजस्यात् । काप्य । वौध्य । आङ्गिरस किम्-कापेय । वौधि । ११११ वतण्डाच्च । (४-१-१०८) आङ्गिरस इत्येव । वानण्य । अनाङ्गिरस तु गर्गादौ शिवादौ च पाठान्यत्रणी । वानण्य, वानण्ट । १११२ लुक् त्रियाम् । (४-१-१०९) 'वतण्डाच्च (म् ११११) इति विहितस्य लुप्स्यात्त्रियाम् । शाङ्करादित्वाडोन् । वनण्डी । अनाङ्गिरस तु वानण्थायनी । लाहितादित्वात्फ ।

पात्रिर्भरद्वाजो विश्वामित्राश्च गोतम । जमदग्निर्वमिष्टश्च सप्तैते ऋषयः स्मृता । तेषां यदपत्यं तद्गानमित्याचक्षते इति वैयायनीयादिप्रवर्गव्यायप्रमिद्धा भागवाद्स एवह गात्रत्वेन विवक्षिता इत्ययम् । कैयन लौकिकस्य गात्रस्य ग्रहणमिति भाष्यमुपादाय तथैव व्याख्यानं वादिति भावः । एव च पौत्रा दोहिना इत्यादौ पौत्रदोहितया तथाविधगात्रवाचित्वाभावात् नुगिति स्थितम् । विस्तरस्तु शब्ददुरेखरे ज्ञेयः । मधुवध्नोर्नाह्णशौशिकयो । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—गोत्रे यन्निति । मधुशब्दाद्वध्नुरादौ गानात्पत्ये यत् स्याद् ब्राह्मणे कौशिक च यथासस्य वाच्ये इत्ययम् । लोहितादिकार्यमिति । एफ इत्ययम् । लाहितादिगर्गाद्यन्तगण इति भावः । वाघ्रव्यायणीति । ब्रह्मणोऽपत्यं स्त्रीति विग्रहः । गर्गादिष्वत्रि वाघ्रव्यशब्दात् 'मन्त्रं लाहितादिवतन्तस्य' इति एफ । आग्रवादेशः, पितृत्वाद् चापिनि भावः । रुपिनोवादाङ्गिरसे । गोत्रं यत् स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । कश्चिद्वादाधशब्दाच्च आङ्गिरसात्त्रके गात्रे गम्य यत् स्यादित्ययम् । कापेय इति । अत्र गात्रस्य अनाङ्गिरसत्वाद् यजभावे इतश्चानिजः इति ढक् । वौधिरिति । अनाप्यनाङ्गिरसत्वाद् यजभावः ऋष्येण वाचित्वा ब्राह्मणित्वादिति भावः । कपर्गादौ पाठेऽपि आङ्गिरस एवति नियमार्थं पठणम् । तस्य गर्गादौ पाठस्तु लाहितादिकार्यम् । काप्यायनी । वायशब्दात्तु अप्राप्ते णि । वतण्डाच्च । वतण्यस्य गर्गादौ शिवादौ च पाठाद् यजणा प्राप्तयारङ्गिरस यजेवति नियमार्थमिदम् । लुक् त्रियाम् ।

इति भावः । लोहितादौति । 'मन्त्रं लाहितादि-' इत्यादिना एफः । एनेणास्तेऽपि स्त्रीत्रे पितृमामय्यादि ङीप्पित्याशनेनाह—वाघ्रव्यायणीति । गगादिगण एव 'वध्नुरादौ' इति पाठ्यम् । ए ए हि द्विवध्नुराहणं न कृतव्यं मन्तीति ह्रदस्तादस्य । आपय इति । 'इतश्चानिजः' इति ढक् । कपर्गादिगणपाठा लाहितादिकार्यम् । तत्र काप्यायनीति मिथ्येति । वौधिरिति । अनृपित्वात् न ब्राह्मणित्वाद्वा । वतण्डाच्च । यजणा प्राप्तयारङ्गिरस यजेवति नियमार्थं सूत्रम् । लुक् त्रियाम् । विहितस्येति । 'परिशेषितस्य वा' इति वाच्यम् । एनञ्च 'आङ्गिरसे' इत्यनुवृत्त्या ऋम्भन । यद्यपि 'वनण्यल्लिक् त्रियाम्' इत्येव सूत्रपरणेऽपि 'आङ्गिरसे' इत्यनुवृत्त्या अनाङ्गिरसे यजणादुं गमावान् त्रियामिष्टं सिद्धयति, तथापि पुस्याङ्गिरस यजणात्तमया

अणि तु वातण्डी । ऋपित्वाद्बक्ष्यमाणः ष्यङ् न । १११३ अश्वादिभ्यः
फञ् । (४-१-११०) गोत्रे । आश्वायनः । 'पुंसि जाते' (ग सू ६)
पुंसीति तु प्रकृतिविशेषणम् । जातस्य गोत्रापत्यं जातायनः । पुंसि इति किम्—
जाताया अपत्यं जातेयः । १११४ भर्गात्त्रैगर्ते । (४-१-११) गोत्रे फञ् ।
भार्गयिणस्त्रैगर्तः, भार्गिरन्यः । १११५ शिवादिभ्योऽण् । (४-१-११२)
गोत्रे इति निवृत्तम् । शिवस्यापत्यं शैवः । गाङ्गः । पक्षे तिकादित्वात्फिञ् ।

वतण्डाच्चेति विहितस्येति । यञ् इति शेषः । वतण्डीति । वतण्डस्य गोत्रापत्यं स्त्री
आङ्गिरसीति विग्रहः । यञो लुकि आदिवृद्धिनिवृत्तौ डीनिति भावः । वातण्ड्यायनीति ।
यन्नि आदिवृद्धौ लोहितादिलक्षणः ष्फः, पित्वाद् डीपिति भावः । 'वतण्डाच्च' इति विहित-
स्येत्यस्य प्रयोजनमाह—अणि तु वातण्डीति । शिवादित्वादिणि गोत्रत्वेन जातित्वातिल-
क्षणे डीपि तस्याणो वतण्डाद्विहितत्वेऽपि 'वतण्डाच्च' इति विहितत्वाभावात् लुगिति भावः ।
ननु वतण्डादिणि तस्य 'अणिबोरनार्पयोः—' इति वक्ष्यमाणः स्यादित्यत आह—ऋपित्वा-
दिति । अश्वादिभ्यः । गोत्र इति । शेषपूरणमिदम् । आङ्गिरस इति निवृत्तम् ।
आश्वायन इति । अश्वस्य गोत्रापत्यमिति विग्रहः । इवपवादः फञ् । पुंसि
जात इति । गणसूत्रम् । प्रकृतिविशेषणमिति । पुंसि विद्यमानो यो जातशब्दः
तस्माद्गोत्रे फञ् इत्यर्थः । जातेय इति । 'स्त्रीभ्यो ढक्' । भर्गात्त्रैगर्ते । इदमपि
गणसूत्रम् । त्रिगर्तो नाम भर्गस्य पुत्रः । तस्यापत्यं त्रैगर्तः । ऋष्यण् । तस्मिन्गोत्रे
भर्गात् फञ् । शिवादिभ्योऽण् । निवृत्तमिति । वृत्तिकैयटयोस्तथोक्तत्वादिति
भावः । 'यूनि लुक्' इति सूत्रस्य भाष्यकैयटयोस्तु गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकार
इति लभ्यते । तत्तु मतान्तरमित्येके । तदेव युक्तमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् ।

प्राप्तिरनिष्टेति तद्धारणाय पृथक् सूत्रं कृतम् । ऋपित्वादिति । न चैवं 'ऋष्यन्वक—'
इत्यणि सिद्धे शिवादिगणे वतण्डपाठो व्यर्थ इति शङ्क्यम् । गर्गादिपाठेन यत्रा
वाधात्तन्निवृत्तये तत्पाठस्यावश्यकत्वात् । ष्यङ्नेति । 'अणिबोरनार्पयोः—' इति
सूत्रेणेति भावः । अश्वादिभ्यः । गोत्र इति । इह गणे वैत्य, आनङ्गुह्य,
आत्रेय, इति गोत्रप्रत्ययान्तास्त्रयः पठ्यन्ते, तेभ्यस्तु युन्येव । 'एको गोत्रे' 'गोत्राब्युनि—'
इति वचनात् । तत्र विलिनाम राजर्षस्ततो 'वृद्धेत्कोसला—' इति ष्यङ् । आनङ्गुह्य-
शब्दो गर्गादियवन्तः । आत्रेयशब्दो ढगन्त इति ज्ञेयः । पुंसि जात इति ।
गणसूत्रमिदम् । जातशब्दे पुंसि विद्यमाने फञ् इत्यर्थः । कस्मादित्याकाङ्क्षाया-
मर्थाजातशब्दादिति लभ्यते । जाताया इति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य
पूर्वन्तत्वेन ग्रहणाद्वा प्राप्तिः । शिवादिभ्योऽण् । ननु विशेषविहितानिवादीन्
वाधित्वा अणोवारम्भसामर्थ्याद्भविष्यति किमनेनाणग्रहणेन । अत्राहुः—ऋषिपेण-
शब्दोऽत्र गणे पठ्यते, ततः प्राप्तमिदं वाधित्वा परत्वात् 'सिद्धान्तलक्षण—' इति ष्ये
प्राप्ते इह पाठसामर्थ्याद्याप्राप्तप्रत्यय इवेव स्यान्न त्वण् । तथा चान्नाणग्रहणमावश्यक-
मित्येके । अणधिकारादणोव स्यान्नान्य इत्यणग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यन्ये । शिव,

गाज्ञापति । शुभ्रादित्वाद्भक्, गाज्ञेय । (११६) अवृद्धाभ्यो नदीमानुषी
भ्यस्तन्नामिनाभ्य । (४-१-११३) अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽप्यात् ।
डकाऽपवाद । यामुन । नार्मद । चिन्तिनाया अपत्य चैन्नित । अवृद्धाम्य
विम्-वासवदत्तेय नदीयादि विम्-चैनतेय । तन्नामिकाभ्य विम्-शामनाया
अपत्य शोमनेय । (११७) ऋष्यन्धश्चृष्णिक्कुम्भ्यश्च । (४-१-१४४)
ऋषया मन्त्रद्रष्टार । वासिष्ठ वैश्वामित्र । अन्वकेभ्य - दवापत्त्व ।

अवृद्धेभ्यो नदी । नदीमानुषीशब्दाभक्षमवृद्धाम्य इति स्त्रीत्वम् । वस्तुतस्तु वृद्धेभ्यो नदी-
मानुषीनामभ्य इत्येव सूत्रयितुमुचितमिति व्याचष्टे—अवृद्धेभ्य इत्यादि । ननु 'तस्याप-
त्यम्' इत्यत्र मिद्धे किमर्थमिदमिति तत्र आह—डकाऽपवाद इति । चिन्तिना नाम वाचि-
मानुषी । वासवदत्तेय इति । वासवदत्ता नाम वाचिमनुष्यस्त्री, तस्या अपत्यमिति
विग्रह । वृद्धमन्त्रत्वाद्गणभावे ढगिति भावः । चैनतेय इति । चिन्तिनाया अपत्यमिति विग्रह ।
चिन्तिना नाम गह्वमाना, मा न मानुषी, नापि नदीनि भावः । शोभनेय इति । शोभना-
शब्दाज्ज न नदीमानुषीनामिति भावः । ऋष्यन्धक । प्रलीना वदास्तपावलकशाद् यान्
अर्पन्ति पान्नुवन्ति ते ऋषयः । तथा च तैत्तिरीये श्रुतम्—'अजाह वै पुरोहीस्तपम्यमानान्ब्रह्मा
स्वयम्बभ्यान्पतं, त ऋषयाऽभवन्, तदृषीणामृषित्वम्' इति । अजा नि'या, पुराद शुद्धा
शुद्धा इति यावत् । तान् तपस्पमानान्—तपश्चरत, स्वयम्भु-अनादि, ब्रह्मा-ब्रह्म, अभ्या-
नर्पत । 'ऋष गतौ' आभिमुख्येन प्राप्नोत् । तेन वेदस्य अर्पणाद् ऋषिशब्दाच्चा यन्वतिरिति
वेदमाप्यम् ।

‘मर्गादिमये वेदान्तेतिहामान्महर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाता स्वयम्भुवा ॥’

इति पुराणेषु प्रसिद्धम् । कात्यायनप्रणीतमत्रानुक्रमणिकाख्यग्रन्थे स्पष्टमेतत्,
तदाह—ऋषयो मन्त्रद्रष्टार इति । अन्वकशब्देन वृष्णिशब्देन कुरशब्देन
च अन्वकादिवक्ष्या विवक्षिता । अपि विशेषवाचिभ्य अन्वकादिवक्ष्यावाचिभ्यः प्राप्ये
बहुत्वम्, वनण्ड, जरत्कार, विपाद्, तनन्, विश्ववण, खण, ऋष्टिपेन विष्वाशो-
ल्यादि । गोत्र इति निवृत्तमिति । एतच्च वृत्तो कैद्ये च स्पष्टम् । यद्यपि
‘गात्रसंज्ञापूर्वपत्न गात्राधिकार’ इति ‘यूनि कृद्’ इति सूत्रस्य भाष्यवैयट्याभ्या
कभ्यन् तथापि तन्मतान्तरमिति भावः । एव चेत् प्रभृत्यप्यनामान् प्रत्यया भवन्तीति
स्विन्नम् । शुभ्रादिवाचिभ्यदकि प्राप्ते जरत्कारशब्दाच्चाप्यं पठ्यत । जरत्कारम् ।
दकि तु ‘ड लाभाञ्चद्वा’ इत्युक्तम् । जरत्कारस्य । कुष्मादिनाद् ‘गात्रे कुष्मादिभ्य -’
इति निय च्छि प्राप्ते विपाद्शब्दाच्चाप्यं पठ्यते । वैपाश वैपाशापय ।
‘मिनान्तरा—’ इति ष्यप्रत्यय ‘उदीचान्—’ इतीजि च प्राप्ते तत्तन्शब्दाच्चाप्यं
पठ्यते, ष्यप्रत्ययन समावशादप्येते, न त्विजा । ताश्च, ताश्च । विश्ववणरवण-
शब्दावप पठ्यते, तौ च विश्वशब्दाच्चाप्येति । विश्ववणात्तय वैश्ववण, राजन् ।
अवृद्धाभ्यो—‘अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्य -’ इत्येव सूत्रयितु मुक्तमिदमाशयेन

वृष्णिभ्यः—वासुदेवः, आनिरुद्धः । 'शौरिः' इति तु बाह्यादित्वात् । कुरुभ्यः—
नाकुलः, साहदेवः । इव एवायमपवादः, मध्येऽपवादस्यायात् । अत्रिशब्दात्तु
परत्वाड्ढक्, आत्रेय । १११८ मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः । (४-१-११५)
संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः स्यादप्रत्ययश्च । द्वैमातुरः । पाण्मातुरः ।
साम्मातुरः । भाद्रमातुरः । आदेशार्थं वचनम् । प्रत्ययस्तूत्सर्गण सिद्धः । स्त्रीलिङ्ग-
निर्देशोऽर्थापेक्षः, तेन धान्यमातुर्न । संख्या इति किम्—सौमात्रः । शुभ्रादित्वाद्
द्वैमात्रेयः^१ । १११९ कन्यायाः कनीन च । (४-१-११६) ढकोऽपवादोऽण्,

अण् स्यादित्यर्थः । इवोऽपवादः । ऋपिभ्यः उदाहरति—वाशिष्ठः । वैश्वामित्र इति ।
अन्धदेभ्य इति । अन्धकवंश्यवाचिभ्य उदाह्रियत इत्यर्थः । श्वाफल्क इति । स्वफल्क-
स्यापत्यमिति विग्रहः । वृष्णिभ्य इति । वृष्णिवंश्यवाचिभ्य उदाह्रियत इत्यर्थः । वासुदेव
इति । वसुदेवस्यापत्यमिति विग्रहः । आनिरुद्ध इति । अनिरुद्धस्यापत्यमिति विग्रहः ।
ननु शूरां नाम कश्चिद् वृष्णिवंश्यः । तस्यापत्यं शौरिः कथम् ? अण्प्रसङ्गादित्यत आह—
शौरिरिति त्विति । बाह्यादित्वादित्यनन्तरम् इवा समावेयमिति शेषः । कुरुभ्य इति ।
कुरुवंश्यवाचिभ्य उदाह्रियत इत्यर्थः । नकुलसहदेवौ प्रसिद्धौ । ननु अत्रैरपत्यमित्यर्थे
'इतश्चाभिन्नः' इति ढकि आत्रेय इति कथम् ? ऋष्यणा इव इव ढकोऽपि बाधौचित्यादित्यत
आह—इव एवेति । न तु ढक इत्यर्थः । मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः । द्वैमातुर इति ।
द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति विग्रहः । 'तद्धितार्थ'—इति समासः । अण्, ऋकारस्योकारः, रपरत्वम् ।
एवं पाण्मातुरः । साम्मातुर इति । समीचीना माता संमाता, संमातुरः । अण्, उत,
रपरत्वम् । भाद्रमातुर इति । भद्रा चासौ माता चेति विग्रहः । अणादि पूर्ववत् ।
ननु 'तस्यापत्यम्' इत्येव सिद्धे अष्विध्यर्थ एवेत्यत आह—आदेशार्थं वचनमिति ।
उदादेशस्य अण्संनियोगेन विध्यर्थमित्यर्थः । ननु धान्यं यो मिमीते तस्यापि मातुर्ग्रहणं
कुतो न स्यात् । तथा च तत्रापि द्वैमातुरादिकं प्राप्नोतीत्यत आह—स्त्रीलिङ्गनिर्देशो-
ऽर्थापेक्ष इति । मातृगतं स्त्रीत्वं शब्दे आरोप्य संख्यासंभद्रपूर्वाया इति निर्दिश्यते । अतः
स्त्रीलिङ्गस्य मातृशब्दस्य जननीवाचकस्य ग्रहणमित्यर्थः । तेन धान्यमातुर्नेति । अत्र
मातृशब्दस्य परिच्छेत्तृवाचिनः पुंलिङ्गत्वादिति भावः । सौमात्र इति । सुमातुरपत्यमित्यर्थे
'तस्यापत्यम्' इत्यण् । संख्यासंभद्रपूर्वत्वाभावाद् नायमण्, उत्त्वमपि तत्संनियोगशिष्टत्वाच्चेति
भावः । ननु द्वैमात्रेय इति कथम्, 'संख्यापूर्वकतया अण उत्त्वस्य च दुर्वास्त्वादित्यत

व्याचष्टे—अवृद्धेभ्य इत्यादिना । आत्रेय इति । परत्वादयमृष्यणं वाचत
इति भावः । द्वैमातुर इति । 'तद्धितार्थ' इत्यादिना समासः । अत्र 'द्वयोर्मात्रो-
रपत्यम्' इति विग्रहः, न तु द्विमात्रोरपत्यम् इति । 'द्विसंख्ये संज्ञायाम्' इति
नियमेनासंज्ञाया समामासंभवात् । धान्यमातुर्नेति । 'अभिव्यक्तपदार्थाः—' इत्यनेन
जननीवाचिन एव ग्रहणे सिद्धेऽपि तस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति भावः ।

तत्प्रयोगेन कनीनादेशश्च । कनीनो व्यास कर्णश्च । अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः । ११२०
विकर्णशुद्धच्छगलाद्वत्सभरद्वाजाग्रिषु । (४-१-११७) अपत्येऽण् । वैकर्णो वात्स्यः,
वैकर्णिरन्यः । शौङ्गो भारद्वाजः, शौङ्गिरन्यः । छागल आत्रेयः, छागलिरन्यः । केचित्तु 'शुङ्गा'
इत्यावन्तं पठन्ति तेषां ढक्प्रत्युदाहरणम्, शौङ्गेयः । ११२१ पीलाया वा । (४-१-११८)
तन्नामिकाणं बाधितरा द्वयच' (सू ११२४) इति ढक् प्राप्ते पक्षेऽण् विधीयते । पीलाया
अपत्यं पैलः, पैलेयः । ११२२ ढक्चमण्डूकात् । (४-१-११९) चादण् । पक्षे
इन् । माण्डूकेयः, माण्डूकः, माण्डूकिः । ११२३ स्त्रीभ्यो ढक् । (४-१-१२०)
स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक्स्यात् । वनेतेयः । बाह्यादित्वात्सौमित्रः । शिमादित्वात्सापलः ।

आह—शुभ्रादित्यादिति । 'शुभ्रादिभ्यश्च' इति ढक् रूपमित्यर्थः । कन्यायाः
कनीनश्च । कनीनेति लुप्प्रथमाकम् । ढरु इति । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति विहित-
स्तेत्यर्थः । कनीनादेशश्चेति । प्रकृतेरिति शेषः । भारते व्यास कर्णश्च कन्याया
पुत्रौ इति प्रसिद्धम् । ननु कन्याया अप्रादुर्भूतयौवनत्वात् पुंसयोगाभावान् कथमप-
त्यमवन् । इत्यत आह—अनूढाया इति । अव्यवविवाहाया इत्यर्थः । एतच्च भाष्ये
स्पष्टम् । विकर्णः । कर्मादिशब्दैस्तद्वत्स्या विवक्षिता । विकर्णः, शुद्धः, छागलः एभ्योऽण्
स्यान्, वत्सवश्ये भरद्वाजवंश्ये अत्रिवश्ये सापत्ये इत्यर्थः । एतेन वत्सीना मूलपुरुष-
त्वाद् विकर्णादीन्प्रत्यपत्यत्वामभव इति निरस्तम् । विकर्णादिभ्यो वात्स्यादिष्वेव ऋष्यण्
इति नियमायं सूत्रम् । पीलाया वा । अपत्येऽणिनि शेषः । पीला नाम काचिन्मानुषो ।
तन्नामिकाणमिति । वाग्रहणाभावे तु अनेनाणा नित्यमेव ढको बाधः स्यान् ।
नच महाविभषया अण पाक्षिकत्वात्तदभावे टण् भवत्येवेति वाच्यम्, महाविभाषया
अपवादे निषिद्धे उत्तमणो न प्रवर्तत इति ज्ञापनान् । अन्यथा शैवः, शैबिरित्यादि-
स्यान् । ढक् च मण्डूकात् । मण्डूको नाम ऋषिः । पक्ष इति । पूर्वसूत्राद्वा-
ग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । स्त्रीभ्यो ढक् । स्त्रीशब्देन टावादयः स्त्रीप्रत्ययादचानु-
गधिका गृह्यन्ते, न त्वन्येऽपि स्त्रीवाचकाः, व्याख्यानादित्याह—स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्य
इति । विनता नाम गरुडमाता, तस्या अपत्यमिति विग्रहः । प्रत्ययग्रहणं किम् ?

'अभिव्यञ्ज'— इत्यस्यानित्यनाया ज्ञानार्थ इति त्वन्ये । कन्यायाः । ननु कन्या
क्षयतयाणि, तस्याश्चापत्यसम्भव एव नाम्नीत्याशङ्क्याह—अनूढाया इति ।
अविवाहिताया इत्यर्थः । विकर्णः । वात्स्यादीनामपत्यप्रत्ययान्तानां द्वन्द्वे 'यत्रराश्च'
'अत्रिशुश्रुकुत्स'— इति भूनाभ्यामपत्यप्रत्ययस्य लृक् । न चात्र वत्मादीनामेव द्वन्द्वोऽ-
स्त्विति शङ्क्यम् । मूलभूतानां तेषां विकर्णादीन् प्रत्यपत्यत्वामावादान् व्याचष्टे—
वात्स्य इत्यादि । 'पुणपदविकरणवचननाया बहुवचसि' इति शरद्वचनम्—
सू— एवोक्तम् । पक्षे इति । पूर्वसूत्राद्वाग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । स्त्रीभ्यो ढक् ।
वद्वचननिर्देशात् स्वरूपस्य ग्रहणम्, न आप्यर्थस्य । द्वागर्थेनया शुभ्रादिषु विमातृशब्द-
पाशान् । किं तु स्याधिकारोक्तत्वादेर्ग्रहणम् । न तु विप्रकृष्टक्रियादेरित्याशयेनाह—
स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्य इति । तेन 'दरदोऽयं दारद' इत्यत्र ढक् न भवति ।

११२४ द्वयचः (४-१-१२१) द्वयचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् । तन्नामिकाणोऽपवादः । दात्तेयः । पार्थ इत्यत्र तु 'तस्येदम्' (सू १५००) इत्यण् । ११२५ इतश्चानिञः । (४-१-१२२) इकारान्ताद् द्वयचोऽपत्ये ढक्स्यात्, न त्विन्गन्ताद् । दौलेयः । नैवेयः । आत्रेयः ११२६ शुभ्रादिभ्यश्च । (४-१-१२३) ढक्स्यात् । शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः । ११२७ विकर्णकुपीतकात्काश्यपे । (४-१-१२४) अपत्ये ढक् । वैकर्ण्यः । कौपीतकेयः । अन्यो वैकर्णः । कौपीतकिः । ११२८ भ्रुवो वुक्च । (४-१-१२५) चाड्ढक् । भ्रौवेयः । ११-९ प्रवाहणस्य ढे । (७-३-२८) प्रवाहणशब्दस्योत्तरपश्स्या-

दरत् कश्चित्कश्चित्त्वयः तस्यापत्यं स्त्री दरत् । 'द्वयन्मगव-' इत्यण् । 'अतश्च' इति तस्य लुक् । तस्या अपत्यं दारदः । अत्र दरच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेऽपि स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात् ढक् । ननु सुमित्राया अपत्यं सौमित्रिः, सप्तत्या अपत्यं सापत्न इति कथम्, ढक्प्रसङ्गादित्यत आह—वाह्वादित्वादित्यादि । सापत्नशब्दे पुंवत्त्वं नेति प्रागेवोक्तम् । द्वयचः । ननु 'स्त्रीभ्यो ढक्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—तन्नामिकेति । दात्तेय इति । दत्ता नाम काचिन्मानुषी, तस्या अपत्यमिति विग्रहः । ननु पृथाया अपत्यं पार्थ इति कथम्, तन्नामिकाणं वाधित्वा 'द्वयचः' इति ढक्प्रसङ्गादित्यत आह—पार्थ इत्यत्रेति । शिवादित्वादपत्य एवाणित्यन्ये । इतश्चानिञः । अस्त्रीप्रत्ययान्तार्थमिदम् । दुलिः निधिश्च कश्चित् । आत्रेय इति । अत्रिः प्रसिद्धः । परत्वादयमृष्यणमपि वावत इति भावः । शुभ्रादिभ्यश्च । ढक् स्यादिति । शेषपूरणम् । इनाद्यपवादः । शुभ्रस्यापत्यमिति । अस्त्रीत्वा-दप्राप्तौ ढगिति भावः । विकर्णकुपीतकात्काश्यपे । अपत्ये ढगिति । शेष-पूरणम् । काश्यप एवेति नियमार्थं शुभ्रादिभ्यः पृथक् पाठः । भ्रुवो वुक्च । चाड्ढगिति । भ्रूशब्दादपत्ये ढक् स्यात् प्रकृतेर्वुगागमश्च । वुकि ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः । कित्वादन्तावयवः । भ्रौवेय इति । भ्रूर्नाम काचित्, तस्या अपत्य-मिति विग्रहः । ढकि एयादेशे प्रकृतेर्वुकि आदिवृद्धिः । वुगभावे तु ऊकारस्य वृद्धौ

स्व्यर्थग्रहणे तु स्यादेवात्र ढक् । दरच्छब्दो हि जनपदक्षत्रियवाचीति ततोऽन्यार्थे 'द्वयन्मगव-' इत्यणि तस्य स्त्रियाम् 'अतश्च' इति लुकिं दरच्छब्दस्य स्व्यर्थवाचित्वात् । 'ढक् च-' इति वर्तमाने पुनरिह ढग्रहणमप्सम्बद्धस्य ढकां निवृत्त्यर्थम् । यद्यपि 'चानुद्धृप्तं नोत्तरत्र' इति परिभाषया अणिह न प्रवर्तते तथापि तस्या अनित्यत्वज्ञाप-नाय ढग्रहणमित्याहुः । तस्येदमिति । शिवादित्वादपत्य एवाणित्यन्ये । इतश्च । इतः किम्, दाक्षिः । अनिञः किम्, दाक्षायणिः । द्वयचः किम्, उद्वेरपत्यमौदवः । काशिकायां तु 'मरीचेमारीचः' इत्युदाहृतम् । तदसत् । वाह्वादित्वेनेव प्रवृत्तेः । न चास्य वाह्वादित्वमविवक्षितम्, 'मरीचिशब्दो वाह्वादेषु पठ्यते' इति मिदचोऽन्यात्परः इति सूत्रे भाष्ये स्थितत्वात् । आत्रेय इति । परत्वादयमृष्यणं वाधत इति भावः । शुभ्रादिभ्यश्च । चकारस्त्वाकृतिगणत्वद्योतनार्थं इत्याहुः । मृकण्डशब्दोऽत्र पठ्यते । मार्कण्डेयः । शुभ्र, मृकण्ड, अश्व, विमातृ, विधवा,

चामादेरचा वृद्धिः, पूर्वपदस्य तु वा ढे परे । प्रवाहणस्यास्य प्रवाहणेयः, प्रवाहणेयः । ११३० तत्प्रत्ययस्य च (७-३-२९) टप्रत्ययान्तस्य प्रवाहणस्यात्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा । प्रवाहणेयस्यापत्यः । प्रवाहणेयः, प्रवाहणेयः । बाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिर्वाच्येण विकल्पेन बाधितुं न शक्यत इति सूत्रारम्भः । ११३१ 'कल्याण्यादीनामिन्' । (४-१-१२६) एषा-

बाबादरो भ्रान्त्य इति स्थाः । प्रवाहणस्य ढे । उत्तरपदस्येत्यधिकृतम् । 'तद्धितेऽप्यपत्यामादे' इत्यतः अचामादेरित्यनुवर्तते मृगवृद्धिः इत्यतो वृद्धिरिति 'अघातरिमाणस्य पूर्वस्य तु वा' इत्यतः पूर्वस्य वर्तते च । तदाह—प्रवाहणशब्दस्येति । प्रवाहणेयः, प्रवाहणेयः इति । शुभ्रादिवत्वाद् ढकिं पूर्वपदस्य पाणिनी आदिवृद्धिः । उत्तरपदस्य नित्यम् । उत्तरपद आकारस्य वृद्धेः फलं तु प्रवाहणीयमाय इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य च-' इति पुत्रत्वप्रतिषेध एव । तत्प्रत्ययस्य च । पूर्वमूने यदनुवृत्तं तत्त्वमिहाप्यनुवर्तते । तच्छब्देन टप्रत्ययः परामृश्यते । तदाह—टप्रत्ययान्तस्येति । प्रवाहणेयः, प्रवाहणेयिरिति । शुभ्रादिद्वगतादिन् । ननु पूर्वमूनेनैव सिद्धत्वादित्थं व्ययमित्यत आह—वाह्येति । ढक्प्रत्ययान्ताद् बहिर्भूतो य इज्, तन्निमित्ता 'तद्धितेष्वचामादे' इति नित्या आदिवृद्धिः । दाश्रयेणेति । ढप्रत्ययः, परे विहितेनानि यावत् । तथाविधेन वृद्धिविकल्पेन पूर्वमूत्रविहितेन बाधितुं न शक्यते, भिन्ननिमित्तकत्वादित्यर्थः । पूर्वमूत्रं हि केवलढप्रत्ययान्ते टप्रत्ययः परनिमित्तकनाशित्वं प्रवृत्तम्, टङ्निमित्तानादिवृद्धिः बाधत इति युक्तम्, न ढक्प्रत्ययनिमित्तानामपि नित्यामादिवृद्धिम् । अनस्तस्या अपि बाधनायमिदं मन्त्रमित्यर्थः । इदं वृद्धिनिधियमपि 'शुभ्रादिभ्यश्च' इत्यत्रैव वक्तुं युक्तम् । कल्याण्यादीनामिन् ।

गाथा, प्रवाहणेत्यादि । आकृतिगणाऽयम् । तेन पाण्डेय इत्यादि सिद्धम् । इहास्तेषु इज् प्राप्तः, विधवातादायुद्राणां ढक्, चतुष्पाज्जानिमाचिषु टङ्, गाथायाद् ढक्चवनात्प्राप्तिरिति भवति, क्वचिदौर्मन्त्रेण प्राप्त इति बाध्यम् । प्रवाहणस्य ढे । उत्तरपदस्येत्यधिक्रियते । 'अघातरिमाण-' इत्यत्र 'पूर्वस्य तु वा' इति अनुवर्तते तदाह—उत्तरपदस्याचामादेरित्यादि । नित्यमुत्तरपदवृद्धेः फलं तु 'प्रवाहणेयीमाय' इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य-' इति पुत्रत्वप्रतिषेधः । तत्प्रत्ययस्य च । 'प्रवाहणस्य' इत्यनुवर्तते, तच्छब्देन टप्रत्ययः परामृश्यते तदाह—ढान्तस्येत्यादि । बाह्यतद्धितनिमित्तेति । ढक्प्रत्ययान्ताद् बहिर्भूता य इज् तन्निमित्तेत्यर्थः । कल्याण्यादीनाम् । इ- परस्त्रीशब्दः पठ्यते । 'परस्य स्त्री परस्त्री' इति पष्ठीममासः । पारस्यैकेयः । परमार्थायामुत्पन्न इत्यर्थः । अनुगतिमादित्वादुभयपदवृद्धिः । विदादिगणे तु 'परस्त्री परशु च' इति पठ्यते । प्राप्तातानि शेषः । तत्र परा चामौ स्त्री चति वभंभारयः । परस्त्रिया अत्रत्य पारशवः । ग्राहणाच्छ्रदाया

१ 'कल्याण्यादीनामिन् च' इति क, स पाठः । क्वचिदष्टाव्यायीमुस्तरप्यपि चकारा हस्यते, अथापि वृत्तुः कोमुद्यष्टाव्यायीमुस्तरप्यदसनाद् व्याख्याहृद्विर- व्याख्यानत्वात्, पूर्वसूत्रे चकारदसनाच्चहोषेति ।

मिन्डादेशः स्यात्, ढक्व । काल्याणिनेयः, बान्धकिनेयः । ११३२ कुलटाया वा । (४-१-१२७) इनङ्मात्रं विकल्प्यते । ढक्नु नित्यः पूर्वणैव । कौलटिनेयः, कौलट्यः । सती भिक्षुक्यत्र कुलटा । या तु व्यभिचारार्थं कुलान्यटति तस्याः 'क्षुद्राम्यो वा' (सू ११३७) इति पक्षे ढक् । कौलटेरः । ११३३ हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च । (७-३-१९) हृदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धिर्निति णिति किति च । सुहृदोऽपत्यं सौहार्दः । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः । सक्तुप्रधाना सिन्धवः सक्तुसिन्धवः, तेषु भवः साक्तुसैन्धवः । ११३४ चटकाया ऐरक् । (४-१-१२८) 'चटकादिति वाच्यम्'

इनङि ङकार इत् । काल्याणिनेय इति । कल्याण्या अपत्यमिति विग्रहः । बान्धकिनेय इति । बन्धक्या अपत्यमिति विग्रहः । अत्र गणे स्त्रीप्रत्ययान्ता एव पठ्यन्ते, तेभ्यो ढक् सिद्ध एव । इनडेव तु विधीयते । कुलटाया वा इनङ्मात्रमिति । व्याख्यानादिति भावः । पूर्वणैवेति । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इत्यनेनेत्यर्थः । कुलानि गृहाणि अटतीति कुलटा । शकन्वादि-त्वात्पररूपम् । अत्रेति । 'कुलटाया वा' इति सूत्र इत्यर्थः । पक्षे ढगिति । ढगपि कदाचिद्भवतीत्यर्थः । कौलटेर इति । कुलटाया ढकि ङकारस्य एयादेशे 'लोपो व्योः' इति यकारलोप इति भावः । हृद्भग । हृदाद्यन्त इति । हृत्, भग, सिन्धु एतदन्तेषु समासेष्वित्यर्थः । चकारादुत्तरपदस्येत्यनुकृष्यते, तदाह—पूर्वोत्तरपदयोरिति । सौहार्द इति । अणि उभयपदादिवृद्धिः । ऋकारस्य तु आकारो रपरः । सौभागिनेय इति । कल्याण्यादित्वाद् ढकि इनङि उभयपदादिवृद्धिरिति भावः । एतत्प्रसङ्गादेव इदं सूत्रमत्रोपन्यस्तम् । 'महते सौभगाय' इत्यत्र तु उद्गात्रादित्वाद्भावे अम् । उत्तरपदादिवृद्धयभावश्छान्दसः । सिन्धव इति । अश्वा इत्यर्थः । चटकाया ऐरक् । चटकाशब्दादपत्ये ऐरक्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ननु स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् पुंलिङ्गान्न स्यादित्यत आह—चटकादिति । सूत्रे चटकाया इत्यपनीय चटकादिति वाच्य-

तेनैवोढायामुत्पन्नः । सा च जात्यन्तरयोगात्परस्त्री । न च परश्चादेशस्य 'स्थानिवद्भावात्पार-शवेऽपि 'अनुशतिकादीनां च' इत्युभयपदवृद्धिः स्यादिति वाच्यम्, सत्यादेशे पूर्वोत्तरपदसंक्रमो-हात्तदप्रवृत्तेः । इह गणे स्त्रीप्रत्ययान्तानां ढकः सिद्धत्वादिनङर्थं ग्रहणम् । अन्येषां तूभयार्थम् । कल्याणी, सुभगा, दुर्भगा, बन्धकी, परस्त्रीत्यादि । कुलटाया वा । शकन्वादित्वात्पररूपमत एव निपातनाद्वा । सती भिक्षुक्यत्रेति । अत्र इनङ्विधौ । तथा चोक्तममरेण—'अथ बान्ध-किनेयः स्याद्वन्धुलश्चासतीसुतः । कौलटेरः कौलट्यो भिक्षुकी तु सती यदि । तदा कौलटिनेयः स्यात्कौलट्योऽपि चात्मजः' इति । केचित्तु क्षुद्राया अपि इनङा तृतीयं रूपं कौलटिनेय इतीच्छन्ति । पक्षे ढगिति । ढगपि पक्षे भवत्येवेति भावः । हृद्भग । 'पूर्वपदस्य च' इति चकारेण 'उत्तरपदस्य' इत्यनुकृष्यते तदाह—पूर्वोत्तरपदयोरिति । 'महते सौभगाय' इत्यत्र तूद्गात्रादित्वाद् अम् छान्दसत्वान्नोत्तरपदवृद्धिरित्याशयः । चटकाया ऐरक् । 'चटकायाः' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुंसि न स्यादित्याशङ्क्याह—चटकस्येति

(वा २६२४) लिङ्गविशिष्टपरिभाषया त्रिया अपि । चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैर । 'त्रियामपत्ये दुग्धत्तव्य' (वा २६२५) । तयारेव स्वरपत्यं चटका । अजादित्वाद्वाप् । ११३५ गोधाया ढक् । (४-१-१२९) गाधेर । शुभ्रादित्वात्क्षो ढक् । गौवेय । ११३६ आरगुदीचाम् । (४-१-१३०) गौवार । रवा सिद्ध आमारोच्चारणमन्यतो विधानार्थम् । जडस्यापत्यं जाडार । 'पण्डस्यापत्यं पाण्डार । ११३७ लुद्राभ्यो वा । (४-१-१३१) अङ्गहीना शीलहीनाश्च क्षुद्रा, ताम्यो वा ढक् । पये ढक् । काणेर, काणेय । दासेर, दाषेय । ११३८ पितृष्वमुश्छण् । (४-१-१३२) अणोऽपवादः । पैतृष्वभ्यो । ११३९ ढकि लोप । (४-१-१३३) पितृष्वमुरन्त्यस्य लोपः स्याद्वृद्धिः । अत एव जापकाडढक् । पैतृष्वसेय । ११४० मातृष्वमुश्छ । (४-१-१३४)

मित्यर्थः । तर्हि स्त्रीलिङ्गान् स्यादन्त आह—लिङ्गेति । स्त्रिया अपीति । स्त्रीलिङ्गादप्ये रगित्यर्थः । तयोरिति । चटकस्य चटकायाश्चेत्यर्थः । ननु चटकेति कथम्, जानित्वान् ङीष्प्रसङ्गादित्यन्त आह—अजादित्वादिति । गोधाया ढक् । गाधेर इति । गाधाया अपत्यमिति विग्रहः । ढकि ढकारस्य एयादेशो 'लोपा व्यो -' इति यणः, कित्वादादिवृद्धिरिति भावः । आरगुदीचाम् । गोधाया आरग्वत् स्यादित्यर्थः । अन्यत इति । आकारान्तादयद् अदन्तम्, तस्मादपि क्वचिद्विधानाथमित्यर्थः । जाडार इति । रगित्वौ आनारा न श्रूयेनति भावः । पण्डा नपुमकः, तस्यापत्यं धनजानत्वादिना । लुद्राभ्यो वा । अङ्गहीना इति । चक्षुरादिननिपशावयवविक्रान्त इत्यर्थः । शीलहीना इति । मद्वृत्तहीना इत्यर्थः । दपेष्ट पुरपसच्चारिष्य इति यावन् । 'अनियतपुस्वा अङ्गहीना वा क्षुद्रा' इति भाष्यम् । पितृष्वमुश्छण् । पैतृष्वभ्यो इति । पितृष्वमुरन्त्यमिति विग्रहः । छस्य ईयादेशे आदिवृद्धिः । मकारादृकारस्य यणः । ढकि लोपः । पितृष्वमुरित्यनुवर्तते । अलोऽन्यपरिभाषया अन्त्यस्य ङोपः । तत्राह—पितृष्वमुरन्त्यस्य लोप इति । ननु पितृष्वमुरन्ते ढक् एकं दुर्लभत्वात्तत्र तस्मिन् परे लाराविविरित्यन्त आह—अत एवेति । शुभ्रादित्वादः टगित्यर्थः । पैतृष्वसेय इति । ढकि अन्यस्य ऋकारस्य लोप आदिवृद्धिः । 'मातृष्वभ्यो स्वमा' इति पञ्चमः । मातृष्वमुश्छ । चकाराच्छण् वाच्यमिति । एव च 'चटकादेरक्' इत्येव साप्रदायिकं पाठ इति व्यासकृदुक्तिर्वा तत्र विराद्यादुपश्रया । तयोरेवेति । तत्र यावन्नात्तद्धितश्रुति, 'लुक्छिन्नश्रुति' इति तारा लुक्छिन्नानिष्पन्नञाप वाधित्वा अजादित्वात्तदिति भावः । गोधा । गाधेर इति । छस्य एयादेशो वृत्तः 'लोपा व्यो -' इति यणः । आरगुदीचाम् । यचनादेव ङुटमाका पयसि सिद्धे उदीचा ग्रहणं प्रजायम् । 'अरक्' इति न मूथिनं 'यमेवेति च' इत्यन्कारलोपः 'गौवर' इत्यनिष्टप्रसङ्गान् । अन्यत इति । अनारात्तान्तर्यामिनुरायेन वृत्तश्चिदित्यर्थः । पण्डाम्येति । पण्डा नपुमकः, तस्यापत्यं तु वृत्तिर्मात्र-

पितृस्वसुर्यदुक्तं तदस्यापि स्यात् । मातृष्वसीयः, मातृष्वसेयः । ११४१ चतुष्पाद्भ्यो ढक् । (४-१-१३५) ११४२ ढे लोपोऽकद्र्वाः । (६-४-१४७) कद्रूभिन्नस्यो-
वर्णान्तस्य भस्य लोपः स्याद् ढे परे । कामण्डलेयः । कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे ।
११४३ गृष्ट्यादिभ्यश्च । (४-१-१३६) एभ्यो ढक् स्यात् । अण्डकोरपवादः । गाष्ट्यः ।
मित्रयोरपत्यम्, ऋष्यणि प्राप्ते ढक् । ११४४ केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः । (७-३-२)
एषां यकारादेरियादेशः स्याद् बिति णिति किति च तद्धिते परे । इति इयादेशो
प्राप्ते । ११४५ दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्वाशिनेयवाशिनायनि-
भ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि । (६-४-१७४) एतानि

ढकि लोपश्चानुकृष्यते । तदाह—पितृष्वसुर्यदुक्तमिति । चतुष्पाद्भ्यो ढक् ।
चतुष्पादः पशवः, तद्विशेषवाचिभ्यः अपत्येढनित्यर्थः । ढेलोपोऽकद्र्वाः । भस्ये-
त्यधिकृतम् ‘ओर्गुणः’ इत्यत ओरिति पष्ठयन्तेनानुवृत्तेन विशेष्यते । तदन्तविधिः ।
कद्रूभिन्नस्येति । ‘अलोऽज्यस्य’ इत्यन्यलोपः । ओर्गुणापवादः ।
कामण्डलेय इति । कमण्डलोरपत्यमिति विग्रहः । ढकि एयादेशो आदिवृद्धौ उकारलोपः
ननु कमण्डलुशब्दवाच्यस्य जलपात्रस्याचेतनस्य कथमपत्ययोगः, तदाह—कमण्डलुशब्द-
श्चतुष्पाज्जातिविशेष इति । अत एव ‘कमण्डलुपदे आदधीत’ इति बह्वृचब्राह्मणं
संगच्छत इति भावः । गृष्ट्यादिभ्यश्च । अण्डकोरिति । गृष्टि, हलि, बलि, कुठि, अगस्ति,
मित्रयु—एते गृष्ट्यादयः । अत्र अन्त्योः ऋषित्वादण् प्राप्तः अन्येभ्यस्तु ‘इतश्चानिभः’
इति ढक् प्राप्त इति विवेकः । सकृत्प्रसूता मानुष्यादिरपि गृष्टिः, ननु गौरेव । ततश्च
‘चतुष्पादभ्यः—’ इत्यनेन न प्राप्तिः । केकयमित्रयु । ‘तद्धितेष्वचामादेः’ इत्यतस्तद्धित-
ग्रहणमनुवर्तते । ‘अचोऽणिगिति’ ‘किति च’ इत्यतोऽणिगिति, किति च, तदाह—एषामिति ।
आदेशे यकारादकार उच्चारणार्थः । केकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयी । ‘जनपदशब्दान्—’ इत्यम् ।
मैत्रेयिकया श्लाघते, मित्रयोर्भाव इत्यर्थे ‘गोत्रचरणात्—’ इति बुब् । प्रलयादागतं
प्रालेयम्, अण् अत्र सर्वत्र यादेरियादेश इत्युदाहरणानि । प्राप्त इति । मित्र-
योरपत्ये ढकि एयादेशे मित्रयु एय इति स्थिते ओर्गुणं वाधित्वा यु इत्यस्य इयादेशो
सति आद्युणे मैत्रेयेय इति प्राप्ते सतीत्यर्थः । दाण्डिनायन । एतानि निपा-

रिति । लुद्राभ्यः । अर्थगतं स्त्रीत्वं शब्दे आरोप्य लीलिङ्गनिर्देशः । गृष्ट्यादि-
भ्यश्च । गृष्टि, हृष्टि, हलि, बलि, कुठि, अगस्ति, मित्रयु । अण्डकोरपचाद्
इति । इहान्त्ययोर्द्वयोर्ऋषित्वादण् प्राप्तः, अन्येभ्यस्तु ‘इतश्चानिभः’ इति
विवेकः । गाष्ट्य इति । सकृत्प्रसूता सर्वापि गृष्टिः, न तु गौरेव । अतोऽत्र न
‘चतुष्पादभ्यः—’ इत्यनेन ढक्सिद्धिः । केकय । केकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयी । ‘जनपद-
शब्दात्मन्यादण्’ । मैत्रेयिकया श्लाघ्यते । मित्रयुणा भावेनेत्यर्थः । ‘गोत्रचरणा-
च्छ्लाघायाकार—’ इति बुब् । तत्र हि लौकिकं गोत्रं गृह्यते, लोके च ‘ऋषिशब्दो
गोत्रमिति प्रसिद्धम्’ इति काशिका । एतच्च यदा मित्रयुशब्दोऽभेदोपचारात्तदपत्यसंताने

व्यन्त इति । दण्डिनौ हस्तिनश्चापत्यं दाण्डिनायन, हास्तिनायनः । नडादित्वात्फक् । निपातिनाट्टिलोपो न । अयवंगा प्रोक्तो ग्रन्थ उपचारादयवङ्, तमधीते आयवङ्गिकः । वसन्तादित्वात् टक् । निपातनात्र टिलोप । जिह्याशिनोऽपत्य जैह्याशिनेय । शुभ्रादित्वाद्भक् । निपातनात्र टिलोप । वाशिनोऽपत्य वाशिनायनि । 'उदीचा वृद्धात्—' इति फिक् । निपातनात्र टिलोप । भ्रूणहन् धीवन् एतयोर्मत्रे व्यञ्ज्, नकारस्य त्वारश्च निपात्यते । नच 'हनस्तोऽचिण्णलो' इत्यनेनैव त्वारः सिद्ध इति शङ्क्यम्, 'धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति' इति परिभाषाया 'हनस्त—' इति तत्त्वस्य घातुविहितप्रत्यये पर एव प्रवृत्तेः । इदमेव त्वारनिपातनमस्या परिभाषाया ज्ञापकमिति 'मृजेवृद्धि' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । तेन वार्ध्वाभ्यमित्यत्र तत्त्वं न । सरखा भवं सारवम् उदकम् । अणि यू इत्यस्य व इत्यादेशो निपात्यते । इक्ष्वाकोरपत्यमैक्ष्वाक । जनपदशब्दात्सत्रियादन् । उकारलोपो निपात्यते । बहुत्वे तु तद्राजत्वाल्मुक् । इक्ष्वाकव । इक्ष्वाकपु जनपदेषु भवोऽप्यैक्ष्वाक । कोपयादन् । उकारलोपश्च । सूत्रे ऐश्वाकैत्यत्र अजणन्त्योऽग्रहणम् । बहुत्वे तद्राजत्वादन् मुक् अणस्तु नेति विशेषः । हिरण्यस्य विकारो हिरण्यः । मयटि शकाराद्यकाराकार-बोलोपः । इति युलोप इति । मित्रयु एय इति स्थिते यु इत्यस्य लोपो निपातनादिनि भावः । मैत्रेयीति 'टिड्ढागन्—' इति डीप् । यस्कादिभ्यो गोत्रे । नेदं सूत्रमपत्याधिकारस्यम्, किन्तु द्वैतीयकम् । अतो गोत्रशब्देन प्रकराध्यायप्रसिद्धमेव गोत्रमिह विवक्षितम्, 'अपत्याधिकारादप्यत्र लौकिकमेव गोत्रं गृह्यते' इति 'पुनिलुक्' 'धीपुंसाम्याम्—' इत्यादिसूत्रभाष्ये सिद्धान्तितत्वात् । 'प्यञ्जत्रियापं—' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते । 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवाश्रियाम्' इति सूत्रं तद्राजवर्गमनुवर्तते ।

वर्तते तदा बोध्यम्, अन्यथा 'मित्रयूनाम्' इति बहुवचनात्तेन विग्रहो न स्यात् । प्रलयादागतं प्रालेयम् । इयादेशो वृद्धि न वागते 'अचामादेरचोवृद्धि' 'यादेरियादेशः' इति मित्रविषयत्वात्, अङ्गं तूमयोर्विशेषणं न तु कार्यमिति हरदत्तः । आदिवृद्धेरपीदमेव सूत्रं विधायकमस्तु । किमनेन विषयभेदविचारेणेत्यन्ये । दाण्डिनायन । निपात्यन्त इति । दण्डिन्, हस्तिन्, आभ्या नडादिवात्फक्, निपातनाट्टिलोपाभावः । वसन्तादिषु 'अयवन्' इति पठ्यते । अयवंगा प्रोक्ता ग्रन्थ उपचारादयवङ्, तमधीते आयवङ्गिकः । शुभ्रादिषु 'जिह्याशिन्' इति पठ्यते तस्यापत्यं जैह्याशिनेयः । वाशिनोऽपत्यं वाशिनायनिः । 'उदीचा वृद्धात्—' इति फिक् । भ्रूणहन्, धीवन्, अनयोः व्यञ्जि त्वारौऽन्तादेशो निपात्यते । भ्रूणघ्नो भावो भ्रूणहत्यम् । धैवत्यम् । 'हनस्तोऽचिण्णलो' इत्यनेनैव हन्तेस्तत्वे सिद्धे त्वार-निपातनं ज्ञापयति 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' इति । तेन वार्ध्वाभ्य-मित्यत्र तत्त्वं न । नन्वेवं 'प्रसृङ्म्याम्' इत्यादौ 'अनुदात्तस्य च—' इयम् दुर्वारः स्यात् । अन्विषौ धातोः स्वरूपग्रहणाभावात् । अत्राहु—'मृजेवृद्धि' इति सूत्रम्य-भाष्यपर्यालोचनया 'धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति' इति ज्ञापनार्थं त्वार-निपातनमिति व्याख्येयम् । तेन न बोधनि दोष इति । सरखू इत्यस्याणि परे व्यादेवौ

निपात्यन्ते । इति युलोपः । मैत्रेयः । मैत्रेयी । ११४६ यस्कादिभ्यो गोत्रे । (२-४-६३) एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य लुक्स्यात्तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम् । मित्र-यवः । ११४७ अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च । (२-४-६५) एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य । लुक्स्यात्तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम् । अत्रयः । भृगवः । कुत्सा । वज्रिष्ठाः । गौतमाः । अङ्गिरसः । ११४८ बह्वचइब्ः प्राच्यभरतेषु । (२-४-६६) बह्वचः परो य इङ् प्राच्यगात्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक्स्यात् । पन्नागाराः युधिष्ठिराः । ११४९ न गोपवनादिभ्यः । (२-४-६७) एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । विदा-द्यन्तर्गणोऽयम् । गौपवनाः । शैग्रवाः । ११५० तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे । (२-४-६८) एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक्स्याद् द्वन्द्वे । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च, 'तिकादिभ्यः फिब्' (सू ११७८) तस्य लुक्, तिककितवाः । ११५१ उपकादिभ्योऽन्यतरस्याम्-

तदाह—एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्येति । मित्रयव इति । मित्रयोरपत्यानि पुमांस इत्यर्थः । गृष्ट्यादिढको लुकि आदिवृद्धिनिवृत्तिः । अत्रिभृगु । पूर्वसूत्राद्गोत्र इति, तत्र यदनुवृत्तं तच्च सर्वमिहानुवर्तते, तदाह—एभ्यो गोत्रेति । अत्रेः, भृगोः, कुत्सस्य, वसिष्ठस्य, गोत-मस्य, अङ्गिरसश्च अपत्यानि पुमांस इति विग्रहाः । तत्र अत्रेः 'इत्थानिभः' इति ढकोऽनेन लुक् । इतरेभ्यस्तु ऋष्यणि इति बोध्यम् । लुकि आदिवृद्धे निवृत्तिः । बह्वच इब्ः । प्राच्ये उदाहरति—पन्नागारा इति । पन्नागारस्यापत्यानीति विग्रहः । अत इभो लुक् । भरत-गोत्रे उदाहरति—युधिष्ठिरा इति । युधिष्ठिरस्यापत्यानीति विग्रहः । कुलक्षणं बाधित्वा बाह्यादित्वाद् इब्, तस्य लुक् । अवहुत्वे तु यौधिष्ठिरः । न गोपवनादिभ्यः । विदाद्यन्त-र्गणोऽयमिति । ततश्च अत्रः 'यवबोश्च' इति प्राप्तस्य लुङ् नेति भावः । तिककितव । तैकायनयश्च कैतवायनयश्चेति । द्वन्द्वविग्रहप्रदर्शनम् । तिककितवा इति । द्वन्द्वे

निपात्यते । मरुधां भवं मारवनुदकम् । इक्ष्वाकोरपत्यं ऐक्ष्वाकः । 'जनपदशब्दा-त्त्रियादण्' । उलोपां निपातनात् । इक्ष्वाकूपु जनपदेषु भवः 'कोपघादण्' ऐक्ष्वाकः । अत्राप्युलोपो निपातनादेव । अणन्तयोर्द्वयोरप्येकश्रुत्या पाठात् । बहुत्वे तु 'अण-स्तद्राजत्वाल्लुक्' 'अणस्तु न' इति विशेषः । तथा च रघुः 'इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे' इति । मुरारिस्त्वाह । 'ऐक्ष्वाकेषु च मैथिलेषु च फलत्त्वस्माकमध्याशिषः' इति । हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयः । मयटि यादेलोपोऽत्र निपात्यते । यस्कादिभ्यो । अपत्याविकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यत इत्याशयेनाह—अपत्यप्रत्ययस्येति । 'प्यक्षत्रियार्प-' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते, 'तद्राजस्य-' इति सूत्राद् 'बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इति च, तदाह—लुक् स्यादित्यादि । तत्कृते इति किम्, प्रिययास्काः । बहुत्वे किम्, यास्कः । शिवाद्यण् । यस्क, लुह्य, द्रुह्य, कर्णाटक, वस्ति, कुद्रि, मित्रयु, इत्यादि । अत्रि । गोत्रप्रत्ययस्येति । अत्रिशब्दात् 'इचश्चानिभः' इति ढक् । इतरेभ्यस्तु ऋष्यणिति बोध्यम् । भरतगोत्रे उदाहरति—युधिष्ठिरा इति । बहुत्वेव लुक् । नेह यौधिष्ठिरः । कुलक्षणं प्यं बाधित्वा बाह्यादित्वादि ।

द्वन्द्वे । (२—४—६९) एस्या गात्रप्रत्ययस्य बहुस्व लुक्वा स्यात् द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । ['औपकायनाथ लामकायनाथ, 'नडादिभ्य फक्' (सू ११०१), तस्य लुक्, उपकलमका, औपकायनलामकायना । आपृक्कपिष्ठला, आपृक्विकापिष्ठल्य । 'उपका, औपकायना । लमका, लामकायना ।] ११५० आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् । (२—४—७०) एतयोरवयवस्य गात्रप्रत्ययस्याप्त यवश्च बहुषु लुक्मान्, अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य ययामस्यम् अगस्ति कुण्डिनच्

इति सप्तमीनिर्देशात् पदद्वयादपि फिजा लुक् । उपकादिभ्यो । चकारमध्याहृत्याह—
द्वन्द्वे चेति । एव च अस्वरितवादेव पूर्वसूनाद् द्वन्द्वग्रहणानुवृत्तयैव सिद्धे अद्वन्द्वग्रहण स्पष्टार्थमेव । नच द्वन्द्वे नति निषेध एव किं न स्यादिति वाच्यम्, द्वन्द्वानामपि गणे पाठान् । तदेतत्सूचयन् द्वन्द्वमुदाहरति—आपृक्कपिष्ठला इति । इजा वा लुक् । अद्वन्द्वे उदाहरति—लमका, लामकायना इति । अश्वादि-

विदाद्यन्तर्गोऽयमिति 'यनजोश्च' इति लुग्न प्राप्तातोनि भाव । तिकस्मितवादिभ्यो । यद्यपि द्वन्द्वरूपाण्येव गणे पठ्यन्ते, तिकादीनि पूर्वपदानि कितवादीनुत्तरपदानि, तथापि 'तिकादिभ्य' इत्युक्तं पूर्वपदेऽप्येव लुगाराङ्क्येते, इष्यते, तूत्तरपदेऽप्यपि, अतः 'निकितवादिभ्य' इत्युक्तम् तिकस्मितवा इति । अन्यज्यनादाहृतव्या—औपकायनाथ लामकायनाथ, 'नडादिभ्य फक्' तस्य लुक् । उपकलमका । आपृक्यश्च कापिष्ठलयश्च 'अत इज्' तस्य लुक् आपृक्कपिष्ठला । काष्णिगिनिनयश्च काष्णिगसुन्दरयश्च 'अत इज्' तस्य लुक् कृष्णाक्वि कृष्णसुन्दरा इत्यादि । उपकादिभ्यो । अद्वन्द्वग्रहण 'द्वन्द्वे' इत्येतन्नाधिक्रियत इति स्फुटीकरणार्थम् । उपकादीना मध्य नया द्वन्द्वस्मिन्कितवादिषु पठ्यते 'उपकामना' इत्यादयस्तथा पूर्वेण नियमव लुक्, अद्वन्द्वे स्वतन्त्र विस्त्वं इति ज्ञेयम् । भाष्ये 'आपृक्विकापिष्ठल्य' इत्युदाहरणात्कितवादिष्वस्य पाठाऽज्ञातं इति वैयट । तन्नात्र द्वन्द्वेऽपि विकल्प एव चित इयाशवेनेदाहरति—आपृक्कपिष्ठला इत्यादि । तिककितवादिषु पठितानामननाद्वन्द्व एव विकल्प इयाशवेनेदाहरति—लमका । लामकायना इति । एवमन्येऽप्युदाहर्तव्याः । उपका औपकायना, आपृका आपृकायना इत्यादि । आगस्त्य । अगस्त्यशब्दादृष्यण, कुण्डिनोऽशब्दात्तु गसाद्यम् । ननु कुण्डिनोऽशब्दस्य यत्र 'मस्मादे' इति पुनर्द्वावे 'नस्तद्धिते' इति टिलाप प्राप्तानि । न च 'मयागादिश्च' इति प्रकृतिभाव शङ्क्य, 'अपि' इति तत्रानुवर्तनान् । मैवम्, अस्मादेव निगाननान् तस्याप्रवृत्ते कौण्डिन्य मिष्यति चकारस्वनादात्ताये । मध्योदात्त कुण्डिनोऽशब्द । कुण्डमस्यस्या इति मत्वर्थोपपत्तेरन्दात्त शब्ददेशस्यापि कुण्डिनशब्दस्यान्तरम्यामध्योदात्तत्वात् । अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्येति । न च प्रत्ययार्थिगिष्टसादृशमात्र विधीयता किं दुर्गिधानेनेति वाच्यम्,

१ वधनीयुत पाठा वाच्यमनारमाया न व्याख्यात, अद्यापि पुस्तकात्तर सवादाय घृत् । २ नाय मूत्रांश वाच्यमनरमाममत । कौमुदीपुस्तकान्तरस्यपि कश्चिन्न दृश्यते । कश्चिच्च 'उपका, औपका, लमका, लामका' इत्येव दृश्यते ।

एतावादेशौ स्तः । अगस्तयः । कुण्डिनाः । ११५३ राजश्वशुराद्यात् । (४—४—१३७)
 'राज्ञो जातावेवेति वाच्यम्' (वा २६२७) । ११५४ ये चाभावकर्मणोः ।
 (६—४—१६८) यादौ तद्धिते परेऽप्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः । राजन्यः स्वशुभ्यः ।
 जातिग्रहणाच्छूद्रादावुपपन्नो राजनः । ११५५ अन् । (६—४—१६७) अणि अन् प्रकृत्या
 स्यान् । इति टिलोपो न । अभावकर्मणाः किम्—राज्ञः कर्म भावो वा राज्यम् । ११५६
 संयोगादिश्च । (६—४—१६६) इन् प्रकृत्या स्यादणि परे । चक्रिणोऽपत्यं चाक्रिणः ।
 ११५७ न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः । (६—४—१७०) मपूर्वोऽन् प्रकृत्या
 न स्यादपत्येऽणि । भाद्रसामः । मपूर्वः किम्—सौत्वनः । अपत्ये किम्—चर्मणा
 परिवृतचर्मणा रयः । अवर्मणः किम्—चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः । 'वा हित-

फत्रो लुग्विकल्पः । उपका औपकायना इत्याद्यप्युदाहार्यम् । आगस्त्य । अगस्तयः ।
 कुण्डिना इति । अगस्त्यशब्दाद्व्यणो लुक् । प्रकृतेरगस्त्यादेशः । कौण्डिन्यशब्दो गणादिय-
 न्तः । बहुत्वं यत्रो लुक् । प्रकृतेः कुण्डिनादेशश्च । 'यस्कादियो गोत्रे' इत्यादिभ्य 'आगस्त्य-
 कौण्डिन्ययोः—' इत्यन्त द्वैतीकीकन् । अयं प्रकृतं चानुयिकम् । राजश्वशुराद्यात् । राजन्वा-
 द्वात् श्वशुरशब्दाच्चापत्ये यत्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । क्रमेण अणिलोरपवादः । राज्ञो जातावेवेति ।
 जातिः समुदायवाच्या चेदित्यर्थः । ये चाभावकर्मणोः । 'अन्' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते ।
 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतः प्रकृत्येति । अङ्गाधिकारलव्वप्रत्ययो यकारेण विशिष्यते । तदादिविविः ।
 तदाह—यादाविति । राजन्य इति । क्षत्रियात् क्षत्रियायां स्वभार्यायामुत्पन्नो
 राजन्य इति धर्मशास्त्रेषु प्रसिद्धम् । यत्प्रत्यये प्रकृतिभावान्न टिलोपः । शूद्रादा-
 विति । क्षत्रियात् शूद्रायां वा तदन्यस्यां वा अनूढायाम् उत्पन्न इत्यर्थः । राजन्
 इति । अणि रूपम् । तत्र 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे प्राप्ते । अन् । 'इनप्यनपत्ये'
 इत्यतः अणीत्यनुवर्तते, 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतः प्रकृत्येति च, तदाह—अणीति ।
 राज्यमिति । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' इति ष्यञ् । टिलोपः । संयोगादिश्च ।
 इन् प्रकृत्येति । 'इनप्यनपत्ये' इत्यतः 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति
 भावः । चक्रिणोऽपत्यं चाक्रिण इति । 'इनप्यनपत्ये' इत्यत्रानपत्ये इति
 पर्युदासादप्राप्तिः । न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः । भाद्रसाम इति । भद्रसाम्नो
 ऽपत्यमिति विग्रहः । अणि टिलोपः । अनो मपूर्वत्वान्न प्रकृतिभावः । सौत्वन इति ।
 सुत्वनोऽपत्यमिति विग्रहः । मपूर्वत्वाभावात्प्रकृतिभावः । चर्मण इति । 'परिवृतो

अगस्तीयाश्छात्रा इत्यनापत्तेः लुकि हि सति 'गोत्रेऽङ्गुगचि' इति लुकि प्रतिपिद्धे
 वृद्धत्वाच्छः सिध्यति । प्रत्ययविशिष्टस्यादेशविधौ तु वृद्धत्वावगमे शैपिकोऽणेष्व
 स्यात् । कौण्डिनाश्छात्रा इति तूभयथापि सिद्ध्यत्येव । छापवादस्य 'कणादिभ्यो
 गोत्रे' इत्यण्प्रत्ययस्य प्रवृत्त्या तत्र विशेषाभावात् । राजश्वशुराद्यात् । क्रमेणाणिलो-
 रपवादः । जातावेवेति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातिश्चेद्वाच्येत्यर्थः । प्रत्ययस्त्वपत्य
 एव । एवं च पङ्कजादिवद्योगरूढ इति फलितोऽर्थः । अन् टिलोपो नेति । 'नस्तद्धिते'

नाम्न इति वाच्यम् (वा ४२१५) । हितनाम्नोऽयं हैतनाम, हैतनामन ।
 ११५८ ब्राह्मो जातौ । (६—४—१७१) योगविभागोऽत्र कर्तव्यः । ब्राह्म
 इति निपात्यतेऽनपत्येऽणि । ब्राह्म हवि । ततो जातौ । अपये जातावणि
 ब्राह्मणटिलोपो न स्यात् । ब्राह्मणपत्य ब्राह्मण । अपत्ये किम्—ब्राह्मो औपधि ।
 ११५९ औक्षमनपत्ये । (६—४—१७३) अणि टिणोपो निपात्यते । औक्ष
 पदम् । अनपत्ये किम्—उक्षणाऽयमौक्ष । ११६० पपूर्वहन्धृतराज्ञामणि
 रय' इत्यणि टिलाप । अण आपत्यत्वाभावात्प्रकृतिभावः । वा हितनाम्न इति । 'न
 मपूर्वं' इति प्रतिषेध इति शेषः । ब्राह्मो जातौ । ब्रह्मशब्दादपत्य अणि 'न मपूर्वोऽपत्ये—'
 इति प्रकृतिभावनियेषा जातावत्यर्थः फलति । तथा सति ब्राह्मणाऽप्य ब्राह्मण इति जाति-
 विरोधे न सिध्येत्, 'न मपूर्वं—' इति प्रकृतिभावनियेषे सति 'नन्तद्धिते' इति टिलापस्य
 दुर्वारत्वात् । किंच ब्रह्मा देवता अस्य ब्राह्म हविरिति न सिध्येत्, 'न मपूर्वं—' इति
 प्रकृतिभावनियेषस्य जातावेकति नियमितत्वेन 'अन्' इति प्रकृतिभावाट्टिलापानभवात्,
 अत आह—योगविभाग इति । 'ब्राह्म' इत्येक सूत्रम् । तत्र 'इनप्यनपत्य' इत्यत
 अनपत्येऽणीत्यनुवर्तते, तदाह—ब्राह्म इति निपात्यते अनपत्येऽणीति । तथा च ब्रह्म-
 शब्दादनपत्येऽणि अनिति प्रकृतिभावनिवृत्तेऽटिलोप फलति इति मत्वादाहरति—ब्राह्म
 हविरिति । ब्रह्मा देवता अस्मेति विग्रहः । 'सास्य देवता' इत्यण । ततो जाताविति ।
 ततो ब्राह्म इति सूत्रानुसारेण 'जातौ' इति सूत्र कर्तव्यमित्यर्थः । इह 'न मपूर्वोऽपत्ये-
 श्वर्मण' इति सूत्रादपत्य इति 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यन प्रकृत्येति चावर्तते, तदाह—
 अपत्ये जाताविति । ब्राह्मण इति । ब्रह्मण सकाशात्सजातीयया भार्या-
 यामुदास्य इत्यथ । यागविभागस्वरय भाष्ये स्पष्टः । औक्षम् । शेषपूरणेन सूत्र
 व्याचष्टे—अणि टिलोपो निपात्यत इति । 'अन्' इति प्रकृतिभावात्पवाद

इति प्राप्तटिलोपो नैवय । ब्राह्मो जातौ । योगविभागोऽत्रेति । एकयागत्वे त्वारम्भ-
 सामर्थ्यादनपये जातौ 'ब्राह्मो' इत्यत्र प्राप्तटिलोपसिद्धावपि ब्राह्मण इति न मिदयेत् । 'अन्'
 इति प्रकृतिभासस्य 'न मपूर्वोऽपत्य—' इति निषेधाट्टिलोपस्य दुर्वारत्वान् । किंच जानौ
 ब्राह्मणमित्यादि न सिद्ध्यते, 'अन्' इति प्रकृतिभावस्य दुर्वारत्वादिति भावः । ब्राह्म इति ।
 इह 'अपये' इति न सम्बध्यते । अन्यथा निपातनमिदं व्यर्थं स्यात् 'न मपूर्वं—' इति प्रकृति-
 भावनियेषाट्टिलापमिदं रित्याशयेनाह—अनपत्येऽणीति । ब्राह्ममिति । 'ब्राह्म मूर्धत्
 ब्राह्म स्यालोपाच्' इत्याद्यप्युदाहरणम् । नन्वत्रमपि ब्राह्मणा न मिध्यति 'न मपूर्वं—' इति
 प्रकृतिभावनियेषादपत्येऽणि 'नन्तद्धित' इति टिणप्रवृत्तेरत आह—जाताविति । इह
 मण्डूकपुत्र्या 'अपये' इत्यनुवर्तते, 'न' इति च तदाह—अपत्ये जातावि-
 त्यादिना । व्ययमर्थः—'अपये जातौ ब्राह्मणशब्दे टिण्णा न भवति' इति ।
 कचिदिह 'अजानौ' इति दित्वा 'जानो न भवति' इति व्याचक्षते । तस्मिन्स्तु द्वाभ्यामे

(६—४—१३५) पपूर्वो योजन् तस्य हनादेश्च भस्यातो लोपोऽणि । औक्षणः । ताक्ष्णः । भ्रौणघ्नः । धृतराज्ञोऽपत्यं घातृराज्ञः । पपूर्वं इति किम्—साम्नोऽपत्यं सामनः । अणि किम्—ताक्ष्ण्यः । ११६१ क्षत्राद्धः । (४—४—१३८) क्षत्रियः । जातौ इत्येव, क्षात्रिरन्यः । ११६२ कुलात्खः । (४—४—१३९) कुलीनः । तदन्तादपि, उत्तरसूत्रे अपूर्वपदाद् इति लिङ्गात् । आढ्यकुलीनः । ११६३ अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ । (४—४—१४०) कुलाद् इत्येव । पक्षे खः । कुल्यः, कौल्यकः, कुलीनः । पदग्रहणं किम्—वहुकुल्यः, बाहुकुल्यकः, बहुकुलीनः । ११६४ महाकुलादञ्खञौ । (४—४—१४१) अन्यतरस्याम् इत्यनुवर्तते । पक्षे खः । माहाकुलः, माहाकुलीनः, महाकुलीनः । ११६५ दुष्कुलाड्ढक् । (४—१—१४२) पूर्ववत्पक्षे खः । दौष्कुल्यः, दुष्कुलीनः । ११६६ स्वमुश्रुः । (४—१—१४३) स्वस्त्रीयः । ११६७ भ्रातु-
इति भावः । औक्षमिति । टिलोपे रूपम् । औक्ष्ण इति । अपत्येऽणि टिलोपाभावे अल्लोप इति भावः । ननु प्रकृतिभावादल्लोपो न स्यादत आह—पपूर्वहन् । ‘अल्लोपोऽन’ इत्यनु-
वर्तते । भस्येत्पथिकृतम् । तदाह—पपूर्वं इति । ताक्ष्ण इति । ‘तक्ष्णाऽण उपसंख्यानम्’
इति कारिलक्षणस्यापवादोऽण् । ताक्ष्ण्य इति । ‘सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च’ इति ण्यः ।
क्षत्राद्धः । अपत्ये इति शेषः । क्षत्रिय इति । घस्य इयादेशे ‘भस्येति च’ इत्यकारलोपः ।
क्षात्रिरन्य इति । क्षत्राच्छूद्रादाबुत्पन्न इत्यर्थः । कुलात्खः । अपत्ये इति शेषः । कुलीन
इति—‘खस्मिन्’ इनादेशः । ननु ‘समासप्रत्ययविधौ—’ इति तदन्तविधिनिषेधाद् आढ्यकुलीन
इति कथमित्यत आह—तदन्तादपीति । आढ्यकुलीन इति । आढ्यकुलशब्दात्कर्मधार-
यात्त्वः । कुल आढ्यत्वप्रतीतिरत्र फलम् । कुलीनशब्देन कर्मधारये तु तदप्रतीति-
रिति भेदः । अपूर्वपदादन्यतरस्याम् । कुलादित्येवेति । पूर्वपदरहितात्
कुलादपत्ये यड्ढकञौ वा स्त इत्यर्थः । पक्षे ख इति । यड्ढकञोरभावपक्षे इत्यर्थः ।
वहुकुल्य इति । ‘विभाषा सुपः—’ इति बहुचप्रत्यया न पदम् । अतः पूर्वपदरहितात्
यड्ढकञ्जौ भवत्येवेत्यर्थः । महाकुलादञ्खञौ । अनुवर्तत इति । अन्यथा
महाविभाषाधिकारे अपवादेन मुक्ते उत्सर्गस्याप्रवृत्तेः ‘पीलाया वा’ इत्यत्रोक्तत्वात्पूर्व-
‘न’ इति नानुवर्तनीयम् । जातौ किम्, ब्राह्मो नारदः । ताक्ष्ण इति शिवादित्वात्,
‘तस्येदं’ इति वाण् । ताक्ष्ण्य इति । कारिलक्षणा ण्यः । कुलात्खः ।
केवलं कुलशब्दाद् ‘अपूर्वपदात्—’ इत्यादिना विशेषविहिताभ्यामपि यड्ढकञ्भ्या खो
न वाच्यते, तद्विधान्यतरस्याग्रहणादित्याशयेनाह—कुलीन इति । लिङ्गादिति ।
अन्यथा ‘ग्रहणवता—’ इति तदन्तविधिप्रतिषेधादपूर्वपदग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः ।
आढ्यकुलीन इति । आढ्यश्चासौ कुलीनश्चेति कुलीनविशेषणत्वे कुलस्याढ्यत्वं न
प्रतीयते । किं च ईकार उदात्त इति स्वरेऽपि विशेषोऽस्तीति भावः । बहुकुल्य
इति । ‘विभाषा सुपः—’ इति बहुचप्रत्यया न पदमिति अपूर्वपदत्वात्प्रत्ययत्रयं
भवत्येवेति भावः । व्यन्यादिति । भ्रातुरपत्यं यदि शत्रुः तदा भ्रातृशब्दाद् व्यन्नेव

व्यञ्च । (४-१-१४४) चाच्छ । अणश्च । भ्रातृव्य, भ्रात्रोय ।
 ११६८ व्यन्मपत्ने । (४-१-१४५) भ्रातृव्यं न स्यादपत्ये, प्रवृत्तिप्रत्ययसमु-
 दायेन गत्रौ वाच्ये । भ्रातृव्यं शत्रु । 'पाप्मना भ्रातृव्येण' इति तूपचारात् ।
 ११६९ रेवत्यादिभ्यष्टक । (४-१-१४६) ११७० ठस्येक । (७-३-५०)
 अङ्गात्परस्य ण्येकादेश म्यात् । रेवतिक । ११७१ गोत्रस्त्रिया कृत्सने
 ण च । (४-१-१४७) गात्र या स्त्री तद्वाचकाच्छब्दाणां ठनी स्त कुमा-
 याम । सामर्थ्याच्चूनि । गार्ग्या अपत्य गग गागरो वा जान । 'भस्या'
 मूत्रात् स्वा न स्यादिति भाव । तदाह—पत्ने एव इति । तथा सति आन्वृद्धिर्नेति
 भाव । दुष्कुलाडडक । पूर्वपदिति । अयनरस्याग्रहणानवृत्तेरिति भाव । स्वमुदय ।
 अपत्य इति शेष । स्वस्त्रीय इति । हस्य ईयादेः, ऋकारस्य यण । भ्रातृव्यञ्च ।
 तकार 'तस्वरितम्' इति स्वगय इति वाच्यम् । व्यन सप ने । अपत्य इति । प्रत्य-
 यनापयमच्यते । भ्रातृशब्दायस्तु न विवक्षित । तथा च 'भ्रातृव्येण' इति व्यन्मपत्यार्थं
 शत्रु इति भाष्ये स्पष्टम् । ननु 'पाप्मना भ्रातृव्येण' इति कथम्, पाप्मनाऽपत्यत्राभावा-
 दित्यत आह—पाप्मना भ्रातृव्येण इति तूपचारादिति । हिमकत्वगुणयागाल्ना णिज
 इयय । रेवत्यादिभ्यष्टक । अपत्य इति शेष । ठगात्परवाद । ठस्येक ।
 अङ्गस्तेयधिकृत पञ्चम्या निपरिणम्यते । तदाह—अङ्गात्परस्य ठस्येति । ठकारस्ते-
 व्यर्थ । रेवतिक इति । रेवत्या अपयमिति निरूपितम् । ठकि कनार इत्, अनार
 उच्चारणाय । ठकारस्य एव अदन्त आदेश । अङ्गाकिम् ? कमठ इत्यत्र ठकारस्य
 न भवति । अत्र भाष्ये अङ्गमत्रिघटस्थेति व्याख्यानं कमठ इत्यत्र सुप प्रति कमठ-
 शब्दस्याङ्ग वातनीयस्य इनादंगमाङ्गस्य अङ्गसत्तानिमित्तं यष्टकसाम्येका भवति,
 तादृशत्वे ठकार प्रत्यय एव भवति, नचैह ठकार प्रत्यय इति समाहितम् । तद्वच्च
 ठकि अनार उच्चारणाय, ठकार एव प्रत्यय इति निश्चयत । 'ठस्येति मयातग्रहणम्'
 इत्यपि भाष्ये स्थितम् । अन्मिम्यगो ठकि अकार उच्चारणार्थो न भवति, संधान एव
 प्रत्यय, इत्यनेन अनार उच्चारणार्थं एकत्वम् । गोत्रस्त्रिया । ण इति छुत्प्रत्यया-
 वत् । चान् ठगनुवृष्यत । तदाह—गोत्र या स्त्री इत्यादिना । सामर्थ्यादिति ।
 'एका गात्रे' इति नियमादिति भाव, गार्ग्या अपत्यमिति । गगस्य गात्रापत्यं स्त्री

स्यात् । न तु व्यञ्चो इयर्थ । समुदायेनेति । तद्धितप्रत्ययान् शत्रुस्तेऽप्ये-
 वाच्य इयर्थ । यत्तु वृत्तिवृत्तानम् 'अपयार्थोऽत्र नास्तेव' इति, तदुपपन्नं नाप्य-
 विरापादिति मतमि निरायाह—पाप्मनेति । श्रुतिगनभ्रातृव्यशब्दस्य गति
 वदति—उपचारादिति । 'अत्रो पङ्क्तु पुमान्पाप्मा पार किन्निपरत्सपन' इत्यमर ।
 न हि पाप भ्रातृव्यं भवतीत्यता भान्क एवाय प्रयाग इति भाव । रेवत्या ।
 रेवती, अश्वपानी, मणिपानी, द्वारपानी, इत्यादि । ठस्येक । 'अङ्गस्ते' इत्यनुपनना-
 दाह—अङ्गात्परस्येति । 'अङ्गात्' इति ठकारविशेषणादठवृत्तकारस्य न भवति ।
 कमठ । गोत्रस्त्रिया । णित्व तु 'शुचुकायया' अपत्य ग्लौचुकायना जानम्

तद्धिते' इति पुंवद्भावाद्गार्ग्यशब्दाण्ठकौ । 'यस्य—' (सू ३११) इति लोपः । 'आपत्यस्य—' (सू १०८२) इति यलोपः । ११७२ वृद्धादृक् सौवीरेषु बहुलम् । (४—१—१४८) सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः । वृद्धात्सौवीरगोत्राद्यनि बहुलं ठक्स्यात्कुत्सायाम् । भागवित्तेः, भागवित्तिकः । पक्षे फक् । भागवित्तायनः । ११७३ फेऽष्ट्र च । (४—१—१४९) फिन्नन्तात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः ठक्च कुत्सने गम्ये । यमुन्दास्यापत्यं यामुन्दायनिः, तिकादित्वात्किञ् । तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः, यामुन्दायनिकः । कुत्सने किम्—यामुन्दायनिः । औत्सर्गिकस्याणा 'ण्यक्षत्रिय—' (सू १२७६) इति लुक् । सौवीर इति किम्—तैकायनिः । ११७४ फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ । (४—१—१५०) सौवीरेषु । नेह यथामंख्यम्, अल्पाच्छतरस्य परनिपाताल्लिङ्गाद् इति वृत्तिकारः । भाष्ये तु

गार्गी । 'गर्गादिभ्यः—' इति यङ् । 'यञश्च' इति डीप् । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । 'हलस्तद्धितस्य' इति एकारलोपः । गार्ग्या अपत्यं युवेति विग्रहः । पितुरविज्ञाने मात्रा व्यपदेशः कुत्सनम् । यद्यपि णप्रत्यये ठक् एकादेशे च 'यस्येति च' इति लोपे गार्गो गार्गिक इति सिध्यति । तथापि वस्तुस्थितिमाह—पुंवद्भावादिति । 'भस्यादे—' इति पुंवत्त्वे सति डीपो निवृत्तौ भूतपूर्वगत्या स्त्रीवाचकत्वमादाय गार्ग्यशब्दाण्ठकावित्यर्थः । नच 'वृद्धिनिमित्तस्य च—' इति पुंवत्त्वनिषेधः शङ्क्यः, सौत्रस्यैवायं निषेधो न तु 'भस्यादे—' इति वातिकस्येत्युक्तत्वात् । 'भस्यादे—' इत्यस्य तद्धिते विवक्षिते प्रवृत्तिमभ्युपगम्य गार्ग्यशब्दादित्यवनुम् । तच्च समूहाधिकारे 'भिक्षादिभ्यांऽण्' इत्यत्र स्फुटीभविष्यति । त्रियाः किम् ? औपगवस्यापत्यं युवा औपगविः । प्रकरणादिगम्या कुत्सा । गोत्रेति किम् ? करिकेयः । णस्य णित्वं तु ग्लुङ्कायन्या अपत्यं युवा ग्लोङ्कायन इत्यत्र वृद्धयर्थम् । वृद्धादृक्सौवीरेषु । पूर्वमूत्रादगोत्रेत्येकदेशोऽनुवर्तते । सौवीरेऽपि प्रवृत्तिनिशेषणम् । तदाह—वृद्धादिति । 'वृद्धिर्यस्याचामादिः—' इति वृद्ध-संज्ञकादित्यर्थः । ठग्रहणं णस्य अनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम् । भागवित्तेरिति । भगवित्तस्य सौवीरं गोत्रापत्यं भागवित्तिः, तस्यापत्यं युवेत्यर्थे ठकि इकादेशे भागवित्तिक इति रूपमित्यर्थः । पक्षे फगिति । 'यञञोश्च' इत्यनेनेति शेषः । फेऽष्ट्र च । छेति छुप्तप्रथमाकम् । यमुन्दास्येति । यमुन्दा नाम सुवीरदेशे कश्चित् । यामुन्दायनिरिति । यामुन्दायनेरपत्यं युवेत्यर्थे कुत्सना-भावात् छठगभावे 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'ण्यक्षत्रियार्णव—' इति तस्य लुगित्यर्थः । तैकाय-निरिति । तैकायनेरपत्यं युवेत्यर्थे असौवीरत्वात् छठगभावे 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'ण्यक्ष-त्रिय—' इति तस्य लुगिति भावः । फाण्टाहृति । सौवीरेऽपि । शेषपरणमिदम् ।

इत्यत्र फिन्नन्ताण्ये वृद्धयर्थमिति बोध्यम् । सामर्थ्याद्युनोति । 'गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययो न' इत्युक्तत्वादिति भावः । गार्ग्या अपत्यमिति । पितुरसंविज्ञाने मात्रा व्यपदेशात् कुत्सा । गोत्रेति किम्, कारिकेयो जातमः । त्रियाः किम्, औपगवस्यापत्यम् औपगविर्जातमः । कुत्सनेति किम्, गार्ग्यो माणवकः । फाण्टाहृति । 'कुत्सने' इति निवृत्तम् । वृत्तिमते णित्वस्य फलमस्तीति घनयन्नु-

‘ययामव्यमेव’ इति स्थितम् । फण्णाहूत, फण्णाहूतायति । मैमत, मैमतायति । ११७५ कुर्वादिभ्यो ण्य । (४—१—१५१) अपत्ये । कौरव्या ब्राह्मणा । वावदूक्या । ‘मम्राज क्षत्रिये’ (ग सू ७५) । साम्राज्य । साम्राजाज्य । ११७६ सेनान्तलज्जकारिभ्यश्च । (४—१—१५२) एस्या ण्य । एति सजायाम्—(सू १०२३) इति सस्य प । हारिपेण्य । लाक्षण्य । कारि शिल्पो, तस्मात् तान्नुवाय्य । कौम्मकार्यं । नापित्य । ११७७ उदीचामिञ् । (४—१—१५३) हारिपेणि । लाक्षणि । तान्नुवायि । कौम्मकारि ।

सौवीरगात्रादिव्यर्थ । फण्णाहूतस्य गानापत्य फण्णाहूति, अत्र इत् । तस्यास्य युजति विग्रह । मैमत इति । मिमन्त्यापत्यमिति विग्रह । मिमतशब्दे मोरीरगात्रादिति न भव्यते, चारगनाद्गानत्राभावाच्चेति भाव । कुर्वादिभ्यो ण्य । अपत्ये इति । अप्पूरणमिदम् । सौवीरस्त्विति निवृत्तम् । कौरव्या ब्राह्मणा इति । कुष्णाम वक्षिद् ब्राह्मण । तस्यास्त्वानानि विग्रह । ण्यप्रत्यये आगुणे अवादश, आदिबद्धि यस्तु ‘कुरुनादिभ्यो ण्य’ इति ण्या वक्ष्यते, तस्य तद्गजत्वाद वज्रपु टुति कुरुन शक्तिर्या इति भवति । एतत्प्रचनार्थमेव बहुचन ब्राह्मणा इति विशेष्य वादाहृतम् । वावदूक्या इति । वावदूकस्याप भतीति विग्रह । सम्राज क्षत्रिय इति । कुर्वादिगणमूत्रम् । अपत्य इति शेष । क्षत्रिय एवेति नियमार्थमिदम् । सम्राजोऽन्य इति । सम्राज मूत्रादौ उत्पन्न इत्यर्थ । सेनान्त । ण्य इति । सेनान्तलक्षणकारिभ्य इत्यर्थ । अबुवादिवाचनम् । हारिपेण इति । हारिपेणा नाम वक्षिन् । ‘एति सजायाम्—’ इतिपत्यम्, तस्यामिद्वत्वात्पत्नत्वा ण्य । लाक्षण्य इति । लाक्षणमस्यास्तीति लक्षण, अत्रात्राप्य, तस्यापत्यमिति विग्रह । कारिपद व्याचष्ट—कारि शिल्पीति । तस्मादिति । कारिरेषवाचना ण्य सनीत्यर्थ । तान्नुवाय्य इति । तान्नुवायम्यापत्यमिति विग्रह ।

दाहरति—मैमत इति । न च नाप्यमत्रापि ‘फण्णाहूताभ्यां’ इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्य— इति पुनर्दाहरतिवृत्तिगित्त्वपत्यमस्तीति वाच्यम्, ‘अत्रियान्’ इति युवस्यगतिपेयाद् गात्रनामद्वावाद् ‘एका गात्रे’ इति नियमादिप्रन्त्याहूतिशब्दादप्यत्राप्यप्रत्ययस्याभावात्फण्णाहूतागन्धस्यैवामस्त्वादिति भाव । कुर्वादिभ्यो । ‘सौवीरेषु’ इत्यपि निवृत्तम् । कौरव्या ब्राह्मणा इति । यस्तु ‘कुरुनादिभ्यो ण्य’ इति वक्ष्यति तस्य तद्गजत्वाद्गुपि टुति ‘कुरुव’ क्षत्रिया’ इति भवति, न तु ‘कौरव्या’ इति भाव । वावदूक्या इति । वदयन्तादूकप्रत्यय । स चात्रैव गण नियतनादिवाटु । कुरु, गम, वावदूक । सम्राज क्षत्रिय इति । सम्राजत्वाद् ण्य इत्यर्थ । वामरयस्य कण्वादिनस्वरवर्जनम् । यजत्स्य कण्वादिनस्य यजाय तन् ण्यप्रत्ययान्तस्य वामरयस्यशब्दस्य स्यात्, आद्युदात्त निन्द्य । गृह्य ‘यजत्रारव’ इति टुक् । वामरयाश्चान्ना । ‘कण्वादिभ्यो गात्रे’ इति छान्नादाङ् । वामरयी । वामरय्यायनी स्त्री । ‘यजश्च’ । ‘प्राचा ण्य तद्धित’ इति ङीप् । वामरयानि मद्वाङ्मयगानि ‘मद्वाङ्मयाणु’ इति छान्वादाङ् । मत्यङ्कार,

नापितात्तु परत्वात्किञ्चैव । नापितायनिः । 'तक्ष्णोऽण उपसंख्यानम्' (वा २५४०) 'षपूर्व-'
 (सू ११६०) इत्यनोऽकारलोपः । ताक्ष्णः पक्षे ताक्ष्ण्यः । ११७८ तिकादिभ्यः फिञ् ।
 (४-१-१५४) तैकायनिः । ११७६ कौसल्यकार्मार्याभ्यां च । (४-१-१५५)
 अपत्यं फिञ् । इनोऽपवादः । परमप्रकृतेरेक्यमिष्यते । प्रत्ययसन्नियोगेन प्रकृतिरूपं
 निपात्यते । कोसलस्यापत्यं कौसल्यायनिः । कर्मरस्यापत्यं कार्मार्यायणिः 'छागवृषयोरपि'
 (वा २६४३) । छाग्यायनिः । वाष्यायणिः । ११८० अणो द्व्यचः । (४-१-१५६)
 अपत्ये फिञ् । इनोऽपवादः । कार्त्रायणिः । अण इति किम्-दाक्षायणः । द्व्यचः किम्-
 औपगविः । ११ ['त्यदादीनां फिञ्वा वाच्यः' (वा ५०५०) । त्यादायनिः, त्यादः] ।

कौम्भकार्य इति । कुम्भकारस्यापत्यमिति विग्रहः । नापित्य इति । नापितस्यापत्य-
 मिति विग्रहः । उदीचामिञ् । सेनान्तलक्षणकारिभ्य इव स्यादुदीचां मते इत्यर्थः ।
 नापितात्तु परत्वात् फिञ् वेति । उदीचां वृद्धादित्यनेनेति शेषः । तक्ष्णोऽण उप-
 संख्यानमिति । उदीचां मत इति शेषः । ताक्ष्ण इति । अणि प्रकृतिभावान्न टिलोपः ।
 अल्लोपस्तु 'षपूर्वहन्-' इति वचनाद्भवति । पक्षे ताक्ष्ण्य इति । प्राचां मते कारित्व-
 लक्षणो ण्य इत्यर्थः । 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । तिकादिभ्यः
 फिञ् । इनोऽपवादः । तैकायनिरिति । फिनि आयन्नादेशः । कौसल्य । परमप्रकृते-
 रेवेति । कोशलकर्मार्याभ्यां फिञ्, तस्य युट् चेत्यर्थः । भाष्ये स्पष्टमेतत् । छागवृषयोरपीति ।
 फिञ् तस्य युट् चेति वक्तव्यमित्यर्थः । अणो द्व्यचः । अपत्ये फिञ्चि । शेषपूरण-
 मिदम् । द्व्यचः अण्प्रत्यान्तादपत्ये फिञ्चित्यर्थः । कार्त्रायणिरिति । कर्तुश्छात्रः कार्त्रः,
 'तस्येदम्' इत्यण् । कार्त्रस्यापत्यं कार्त्रायणिः । फिनि आयन्नादेशो णत्वम् ।
 दाक्षायण इति । दाक्षस्यापत्यं दाक्षिः । अत इन् । दाक्षेरपत्यं दाक्षायणः ।
 'यनिनोश्च' इति फक् अणन्तत्वाभावान्न फिञिति भावः । औपगविरिति ।

वलभीकार, बुद्धिकार, इत्यादि । हारिषेण्य इति । 'एतिसंज्ञायाम्—' इति पत्वस्यासिद्ध-
 त्वात्सेनान्तोऽयम् । ताक्ष्ण इति । उदीचामिणोपवादोऽयमण् । अस्मादुपसंख्यानाच्छि-
 वादिषु तक्ष्णशब्दपाठोऽनार्ष इति गम्यते । वृत्तिकारस्तु—तक्ष्णशब्दं शिवादिषु पठित्वा
 'कारिलक्षणमुदीचामिणमयमण् वायते, ण्यस्य तु वाघो नेष्यते' इत्याह । तदनुरोधेनास्मा-
 भिरपि तत्र तथैव व्याख्यातम् । फले विशेषाभावात् । कौसल्य परमप्रकृतेरेवायमिति ।
 यदि तु 'वृद्धेऽकोसला—' इति व्यङ्ग्यन्तात्कोसलशब्दात् कारिलक्षण्यन्तात्कर्मरशब्दाच्चायं विधिः
 स्यात्, तदा युन्येव प्रसज्येतेति भावः । छागोति । द्युशब्दस्याप्युपलक्षणमेतत् । फिञ्-
 प्रकरणे 'द्युकोसलकर्मरिच्छागवृषाणां युट् चादिष्टस्य' इति वार्तिकात् । आदिष्टस्य आयन्नादे-
 शस्येत्यर्थः । अन्यथा, प्रतिपदोक्ते युटि कृते प्रत्ययादित्वाभावात् कौशल्ययनिरित्यादौ
 फस्यायन्नादेशो न स्यात्, युकि कृते तु 'दागव्यायनिः' इत्यत्र ओर्गुणः, अन्यत्राल्लोपश्च
 न स्यादिति भावः । कार्त्रायणिरिति । कर्तुर्पत्यं कार्त्रस्तस्यापत्यं तु कार्त्रायणिः ।

११८१ उदीचा वृद्धादगोत्रात् । (४-१-१५७) आम्रगुप्तायनि । प्राचा तु आम्रगुप्ति ।
 वृद्धान् किम्-दाणि । अगानात् किम्-ओपगवि । ११८२ वाकिनादीनां कुक् च ।
 (४-१-१५८) अपत्ये फिञ्वा । वाकिनस्यापत्यं वाकिनमायनि, वाकिनि । ११८३
 पुनान्तादन्यतरस्याम् । (४-१-१५९) असमाद्धा, फिञ्सिद्ध, तस्मिन्परे पुनान्तस्य वा
 कुक्विधीयते । मार्गोपुत्रिकायणि मार्गोपुत्रायणि, मार्गोपुत्रि । ११८४ प्राचामवृद्धा-
 त्किन्वहुलम् । (४-१-१६०) ग्लुचुकायनि । ११८५ मनोजर्जातावञ्यतो पुक् च ।

उपगार्गोत्रापयमौपगव । तस्यापत्यमौपगवि युवा । द्व्यच्च्वाभावान् फिजिति भावः ।
 कतुंरपत्ये तु कुर्वादिगणे पाठाद् प्य एवेति वाच्यम् । 'त्यदादीनां फिञ्वा वाच्यं । त्यादायनि
 स्याद । इति क्वचित्पुस्तके दृश्यते । तत्तु प्रामादिकम्, 'त्यदादीनां च' इति त्यादादीनां
 वृद्धत्वाद् 'उदीचा वृद्धात्-' इत्येव सिद्धे, भाष्ये अस्य वार्तिकस्य अदर्शनाच्च । उदीचा
 वृद्धादगोत्रात् । वृद्धमज्ञात् अगोत्रप्रत्ययान्तात्किञ् स्याद् उदीचा मत इत्यर्थः ।
 आम्रगुप्तायनिरिति । आम्रगुप्तस्यापत्यमिति विग्रहः । प्राचा त्विति । मत इति शेषः ।
 आम्रगुप्ति । अत इज । औपगविरिति । उपगार्गोत्रापत्यम् औपगव', तस्यापत्यं युवा
 औपगवि । औपगवस्य गात्रत्वात्ततो यूनि फिजिभावेन इवेवेति भावः । वाकिनादीनाम् ।
 जेपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—अपत्ये फिञ्वेति । चकाराद् उदीचाम् इति फिजिनि चानुवतन
 इति भावः । तथा च वाकिनादिभ्यः फिज् वा स्यात्, प्रवृत्तीनां कुगागमश्चेति फलितम् ।
 पुनान्तादन्यतरस्याम् । स्पष्टम् । प्राचामवृद्धात् । अवृद्धस्यत्वाद् अपत्ये
 कुक् फिज् स्यादित्यर्थः । प्राचा ग्रहणं पूजार्थम् । ग्लुचुकायनिरिति । ग्लुचुकाम्या-
 पयमिति विग्रहः । अर्द्धधात्विकम् ? राजदन्ति । बहुलग्रहणान्नह—दाणि ।
 मनोजर्जाता । मनुशब्दाद् अज यत् एतौ प्रत्ययो स्त, तथा परयो मनुशब्दस्य
 अत्र व्याचष्टे—कतुंरपत्ये कुर्वादिषु पठ्यते । तथा च 'काश्च' इत्येव वर्धमानतादाहृतम् ।
 तन्नादिह मनु हर्नाद्युदाहायमिति । दाक्षिरिति । 'वा नामधेयस्य' इति वृद्धमज्ञाभावपक्षे
 प्रत्युदाहरणमिदम् । पश्चान्तरं तु फिज् भवत्येव । 'दादायण्याध्विनीत्यादि तारा' इत्यमरः ।
 वाकिनादीनाम् । यदि हि वृद्धमगात्रशब्दरूपम्, तत्रागमार्थमिवद वचनमन्येषां तूभयार्थम् ।
 'उदीचाम्' इत्यनुवतनाद्विकल्पः फलित इत्याह—फिञ्वा स्यादिति । वाकिनमाय-
 निरिति । वचनं वाक् सप्तम्यास्तीति वाकिनः । अतएव निपातनादिनम् । अगारे एषत् इति
 गारयः पृषादरादिवादिनां शनव्यादिवाच्यरूपम् । गारेघनायनि । चर्मिवर्मादी
 तूभयार्थम् । चमवर्मशब्दाभ्यां श्रीज्ञादिजादिनि । 'चर्मिर्मणिर्गोर्नलोपश्च' । इति गणमूत्रम् ।
 चार्मिकायणि । चार्मिमायनि । कुक् कृते नभारस्यान्त्यत्वान्नगपाप्राप्ती वचनम् ।
 न च कुक्परादिरस्तिरिति वाच्यम्, फर्म्यानादित्वादायनादेशभावप्रसङ्गान् । वाकि-
 निरिति । 'अत इज' । फिजिभाक् तत्तनियोगादिषु कुक्त्र न भवति । एव गारयि,
 चार्मिष इत्याद्युदाहृतम् । पुनान्तात् । 'उदीचा वृद्धात्-' इत्यनुवतनं इयामेताह—

(४-१-१६१) समुदायार्थो जातिः । मानुषः , मनुष्यः ११८६ जनपद-
शब्दात् क्षत्रियादञ् । (४-१-१६८) जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादत्र स्यादपत्ये
'दाण्डिनायन-' (सू ११४५) इति सूत्रे निपातनाद्विलोपः । ऐक्ष्वाकः । ऐक्ष्वाकौ ।
'क्षत्रियसमानशब्दाजनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्' (वा २६६९) । तद्राज-
माचक्ष्णाणस्तद्राज इत्यन्वयसंज्ञासामर्थ्यात् । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः ।

पुगागमश्च प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातौ गम्यायामित्यर्थः, तदाह समुदायार्थो जातिरिति ।
नात्रापत्यग्रहणं संबद्ध्यत इति भावः । अन्यथा मानुषा इत्यत्र 'यन्मोश्च' इति लुक् स्यादिति
बोध्यम् । जनपदशब्दात् । जनपदो देशः, तद्वाचकशब्दो जनपदशब्दः, तथाभूतो यः
क्षत्रियवाचकशब्दः, तस्मादित्यर्थः । फलितभाह—जनपदक्षत्रिययोरिति । ऐक्ष्वाक
इति । इक्ष्वाकुर्नाम देशः, राजा च । तस्य राज्ञोऽपत्यमिति विग्रहे अत्र, अणोऽपवादः ।
स्वरे विशेषः । ओर्णुं वावित्वा 'दाण्डिनायन-' इति सूत्रे निपातनादुकारस्य टेलोपः ।
ऐक्ष्वाकाविति । बहुवचने तु लुक्वक्ष्यत इति भावः । क्षत्रियसमानेति । क्षत्रिय-
वाचकशब्देन समानशब्दो जनपदवाचकः, तस्मात् पष्ठ्यन्ताद् राजन्यर्थे अपत्यवत्प्रत्यया
भवन्तीत्यर्थः । वार्तिकमेतत्सूत्रसिद्धार्थक्यनपरमित्याह—तद्राजमिति । 'जनपद-
शब्दात्-' इत्यादिविहितानामादीनां तद्राजसंज्ञा विहिता ति तद्राजाः' इति ।
प्रत्ययानां तद्राजत्वं तद्वाचकत्वाद्वैयर्थ्यम् । एवं च तद्राजवाचकस्तद्राजा इत्यन्वयसंज्ञेया,
नतु टिप्पुभादिवदवयवार्थरहिता । तथा च अजादिप्रत्ययानां तद्राजसंज्ञकानां राजवाचक-
त्वमपि विज्ञायत इति राजन्यपि वाच्ये ते भवन्तीति विज्ञायत इत्यर्थः ।
पञ्चालानामिति । बहुवचनान्तमिदं देशविशेषनाम, भाष्ये तथैव प्रयोगदर्शनात् ।
'द्वयम्भगव-' इत्यत्र भाष्ये 'नेपो नाम जनपदः' इति दर्शनाद्देशवाचिनोऽप्येकवचन-

चा फिक् सिद्ध इति । तेनैव सूत्रेण फिक् सिद्धे अनेन कुगेव वा विधीयत
इति भावः । प्राचासवृद्धात् । प्राचाग्रहणं पूजार्थम् । अवृद्धादिति किम्,
राजदन्तिः । बहुलग्रहणाच्चेह । दाक्षिः । मानुषः । मनुष्य इति । जातिशब्दा-
च्चेतौ । 'अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च
मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥' गत्वविधानार्थमिदम् । अणः सिद्धत्वात् ।
अनवीतवेदत्वान्मूढत्वं विहिताननुष्ठानाच्च कुत्सितत्वम् । इदं च वचनं 'ब्राह्मणमाणव-'
इति गत्वनिपातनाल्लब्धमित्याहुः । जनपद । जनपदक्षत्रियेति । जनपदवाची
सन् यः क्षत्रियवाचीत्यर्थः । यद्यपि पञ्चालादयो जनपदे बहुवचनान्ताः, क्षत्रिये
त्वेकवचनान्ताः, तथापि प्रातिपदिकस्योभयवाचित्वमक्षतमेवेति बोध्यम् । जनपद-
शब्दात्किम्, द्रुह्योरपत्यं द्रौह्यवः । केवलक्षत्रियवाच्यम् । क्षत्रियादिति किम्,
ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्यं पाञ्चालिरिति वृत्तिकारादयः । बाह्वादिष्वस्य पाठादिदं प्रत्यु-
दाहरणं चिन्त्यमित्यत्ये । क्षत्रियसमानशब्दादिति । समानः शब्दो यस्य जनपदस्य
सौम्यं समानशब्दो जनपदः । क्षत्रियेण समानशब्दक्षत्रियसमानशब्दस्तस्मात्, 'तस्य'
इति पष्ठिसमर्थद्राजनि वाच्ये अपत्यवत्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । पाञ्चालानां राजेति ।

‘पूरारण्वक्तव्य’ (वा २६७०) पौख । ‘पाण्डोर्धण्’ (वा २६७१) पाण्ड्य । ११८७
 साल्वेयगान्धारिम्या च । (४-१-१६९) आम्भामपत्येज् । ‘वृद्धेत्-’ (मू११८९)
 इति व्यङ्गोपवाद मान्वेय । गान्धार । तस्य राजन्यप्येवम् । ११८८ द्वयञ्मगधकलिङ्ग-
 सूरमसादण् । (४-१-१७०) अजोपवाद । द्वयच्—आङ्ग, वाङ्ग, मोह ।
 मगध । कालिङ्ग । सौरमस । तस्य राजन्यप्येवम् । ११८९ वृद्धेत्कोसलाजादा-
 व्यङ्ग्यङ् । (४-१-१७१) वृद्धान्—आम्बष्ठय, सौवीर्य । इत्—आवन्त्य,
 कौन्त्य, कौशल्य । अजादस्यापत्यमाजाद्य । ११९० कुरुनादिभ्यो ण्य ।

मिति ज्ञेयम् । जनपदशब्दादिति किम् ? द्रुहोत्पत्य द्रौक्ष्य, अणेव, तद्राजत्वा
 भावाद्भूत्वे न लुक्, द्रौक्ष्वा । क्षत्रियादिति किम् ? पञ्चालो नाम कथिद ब्राह्मण,
 तस्यापत्य पाञ्चालि । वैदेहि । पूरोरिति । पूरुशब्दस्य जनपदवाचित्वाभावात्प्रा-
 ग्दीव्यतीये अणि सिद्धे तद्राजसन्तार्यं वचनम् । देशवाचित्व तु ‘द्वयञ्मगध-’ इत्येव
 सिद्धम् । पाण्डोर्धणिति । वाक्य इति शेष । इह श्वेतगुणवाचिनो युधिष्ठिरपितृवाचि-
 नश्च पाण्डोर्धं ग्रहणम्, जनपदादिलुक्ते, तस्य च पाण्डुदेशाधिपतिराजत्वाभावात् ।
 पाड्य इति । पाण्डोरपत्य पाण्डादेशस्य राजा वेत्यर्थः । साल्वेय । ननु
 साल्वेयगान्धारिभ्यो अव्युत्पत्तौ देशप्रतिशयोक्त्यवाचिनौ । ताम्या जनपदशब्दा-
 दिभि सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—वृद्धेदिति । व्यङ्गोपवाद इति ।
 द्वयञ्मगध । अवोऽपवाद इति । जनपदशब्दादिति विहितस्याज्ञापवाद इत्यर्थः ।
 द्वयजिति । उदाह्रियत इति शेष । अङ्ग, वङ्ग, मुह्य इत्येते द्वयचो देशप्रतिशयोक्त्यवाचिनः ।
 अङ्गस्यापत्यमिति विग्रहः । तस्य राजन्यप्येवमिति । अङ्गादिदेशस्य राजेति विग्रहः ।
 वृद्धेत्कोसलाजादाव्यङ्ग्यङ् । जनपदप्रतिशयोक्त्यवाचकाद् वृद्धसन्तार्य इदन्तान् कोसलाद्
 अजादाञ्चापत्ये व्यङ्ग्यङ् । वृद्धादिति । उदाह्रियत इत्यर्थः । आम्बष्ठय, सौवीर्य
 इति । आम्बष्ठसौवीरशब्दौ जनपदप्रतिशयोक्त्यवाचकौ । ईदिति । इदन्तोदाहरणमूचन
 निदम् । आवन्त्य इति । अवन्तिशब्दो देशे राजनि च । कौसल्य इति ।
 कौसलशब्दो देशे राजनि च । अजादस्यापत्यमिति । राजवाचकत्वे विग्रहो-
 ऽयम् । देशवाचकत्वे तु अजादानां राजनि विग्रहः । कुरुनादिभ्यो ण्य ।
 कुरुशब्दाद् नकारादिभ्यश्च जनपदप्रतिशयोक्त्यवाचकत्वेभ्योऽपत्ये राजनि च ण्य ।

इह ‘अवृद्धादपि बहुवचनविषयान्’ इति प्राप्तो बुज् वाच्यते । पूरोरिति । पूरु-
 शब्दो न जनपदवाचीति प्राग्दीव्यतीये अणि सिद्धे तद्राजसन्तार्यं वचनम् । जनपद-
 वाचित्वे तु ‘द्वयञ्मगध-’ इत्येव सिद्धम् । पाण्डोर्धणिति । निष्करणं तु
 ‘पाण्ड्याभाय’ इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्य— इति पुनश्चावप्रतिषेधार्थम् । युधिष्ठिरपितृवाचिनो
 गुणवाचिनश्च पाण्डोर्धं ग्रहणम्, ‘जनपदशब्दात्—’ इत्युक्ते तदधिपतिवाचिन एवोप-
 स्थानान् । वृद्धेत् । तत्परवरणं किम्, कौमार । कुरुनादिशब्दो हि जनपदप्रतिश-
 योक्त्यवाचकः । कुरुना । नकार आदिषोऽपि ते नादयः । कुरुशब्दाद् द्वयञ्मगधे अणि

(४-१-१७२) कौरव्यः, । नैषधः । 'स नैषधस्यार्थपतेः' इत्यादौ तु शैपिकोऽण् । ११६१ साल्वावयवप्रत्ययग्रथकलकूटाश्मकादिब् । (४-१-१७३) साल्वो जनपदस्तद-
वयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यग्रथादिभ्यस्त्रिभ्यश्च इब् । अनोऽपवादः । औदुम्बरिः । प्रात्य-
ग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः । राजन्यप्येवम् । ११९२ ते तद्राजाः (४-२-१७४)
अनादय एतत्संज्ञाः स्युः । ११९३ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । (२-४-६२)
बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक्स्यात्तदर्थकृतबहुत्वे, न तु त्रियाम् । इक्ष्वाकवः,
पञ्चाला इत्यादि । कथं तर्हि 'कौरव्याः पशवः' 'तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः'
इति च । कौरव्ये पाण्ड्ये च सावव इति समाधेयम् । 'रघूणामन्वयं वक्ष्ये'
स्यादित्यर्थः । कौरव्य इति । कुरोरपत्यं कुरूणां राजेति वा विग्रहः । नैषध्य इति ।
निषधशब्दो देशे राजनि च । शैषिक इति । तस्येदमित्यनेनेति शेषः । साल्वावयव ।
उदुम्बरादय इति ।

'उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धराः । भूलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिताः ॥'
इति प्रसिद्धः । 'द्वयभ्रमगघ-' इति भाष्ये तु बुध आजमीड अजक्रन्दा अपि गृहीताः ।
ते तद्राजाः । ते इत्यनेन जनपदशब्दादित्याधारम्य विहिता अनादयः परामृश्यन्ते ।
तदाह-अनादय इति । तद्राजस्य । 'ण्यक्षत्रियार्थ-' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते । तेनेत्य-
नन्तरं कृते बहुत्वे इत्यव्याहार्यः । तदाह-बहुष्विति । तदर्थकृतबहुत्व इति । अनादि-
प्रत्ययान्तमात्रार्थगतबहुत्वे सतीत्यर्थः । तेनेति किम् ? प्रियो वाङ्मो येषां ते प्रियवाङ्माः
इत्यत्र बहुत्वस्यान्यपदार्थगतत्वाद् वाङ्मशब्दात्परस्य न लुक् । यद्यपि वर्तिपदार्थविशिष्टान्य-
पदार्थगतं बहुत्वं वर्तिपदार्थगतमपि भवति, तथापि अत्रप्रत्ययान्तार्थवाङ्ममात्रगतं न भवतीति
लुक् । एतदर्थमेवकारग्रहणम् । इक्ष्वाकवः, पञ्चाला इति । 'जनपदशब्दात्-' इति
विहितस्य अनो लुकि आदिवृद्धिनिवृत्तिः । इत्यादीति । अङ्गाः, वङ्गा इत्यादि
बोध्यम् । कथं तर्हीति । कौरव्या इत्यत्र ण्यप्रत्ययस्य पाण्ड्य इत्यत्र ङ्यप्रत्य-
यस्य च तद्राजतया बहुषु लुक्प्रसङ्गादित्यर्थः । साधव इतीति । कौरव्यशब्दात्
पाण्ड्यशब्दाच्च 'तत्र साधुः' इति यत्प्रत्यये 'यस्येति च' इत्यकारलोपे यत्प्रत्य-
यस्य तद्राजत्वाभावान्न लुगित्यर्थः । ननु रघुयदुशब्दयोर्जनपदवाचित्वाभावात्
प्राग्दीव्यतीयेऽणि तस्य तद्राजत्वाभावात् कथं बहुषु तस्य लुगित्यागङ्ग्य परिहरति—

प्राप्ते, नादिभ्यस्त्वलि प्राप्ते च वचनम् । उदुम्बरादय इति । 'उदुम्बरास्तिलखला
मन्द्रकारा युगन्धराः । भूलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिकाः' इति वृत्तिः ।
औदुम्बरिरिति । तैलखलिः । माद्रकारिः । यौगन्वरिरित्याद्युदाहरणान्युदाहर्त-
व्यानि । ते तद्राजाः । अनादय इति । ततः प्राचीनास्तु तच्छब्देन न
परामृश्यन्ते गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन विच्छेदात् । एतदर्थमेवेदं न तत्काण्डमध्ये कृतमाचा-
येंगेत्याहुः । वस्तुतस्तु 'तद्राज' इत्यविकृत्य 'जनपदशब्दात्सन्त्रियादन्' इत्यादिसूत्राणा-
मारम्भे गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डस्य मध्ये पाठाभावेऽपि न क्षतिरित्यन्ये । तद्राजस्य।

‘निरुध्यमाना यदुभि. कथञ्चित्’ इति तु रघुपदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणमा । ११६४ कम्बोजाल्लुक् । (४-१-१७५) अस्मात्तद्राजस्य लुक् । कम्बोज । कम्बोजौ । कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम्’ (वा २६७४) । चोलः । शकः । द्व्यजलक्षणस्याणो लुक् । केरल । यवन । अजो लुक् । ‘कम्बोजा समरे’ इति पाठः सुगमः । दीर्घपाठे तु कम्बोजोऽभिजनो येषामित्यर्थः । सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणौ’ (सू १४७३) इत्यण् । ११९५ स्त्रियामवन्ति कुन्तीकुम्भश्च । (४-१-१७६) तद्राजस्य लुक्स्यात् । अवन्ती । कुन्ती । कुरू । ११६६ अतरश्च । (४-१-१७७) तद्राजस्याकारस्य स्त्रिया लुक्स्यात् । शूरसेनी ।

रघूणामिति । लक्षणयेति । प्रयाग इति शेषः । ततश्च नैरुपपत्यप्रत्ययान्तमिति भावः । लक्षणाबीजं तु रघुपदुशब्दानवृत्तिवत्त्व बोध्यम् । कम्बोजाल्लुक् । तद्राज इत्यनुवृत्तं पठ्या विपरिणम्यते । कम्बोजात्परस्य तद्राजस्य लुक् स्यादित्यर्थः । अवदुत्वार्यं सूत्रम् । तदाह—कम्बोज. कम्बोजाविति । जनपदशब्दादिति । विहितस्य धनो लुक् । चोलः, शक इति । चोलशकौ देशविशेषौ राजविशेषौ च । द्व्यजलक्षणस्येति । ‘द्व्यजमगध—’ इति विहितस्येत्यर्थः । केरल इति । केरलयवनशब्दौ देशराजोभयवाचिनौ । अजो लुगिति । जनपदशब्दादिति विहितस्येति शेषः । ननु कम्बोज इति कथम्, लुक्प्रसङ्गादित्यत आह—कम्बोजाः । समर इति । दीर्घपाठे त्विति । अत्र मध्ये आदेरचो दीर्घमूतस्य पाठे त्वित्यर्थः । अभिजन इति । यत्र पूर्ववर्तिनं’ सोऽभिजन इत्यपेक्ष्य वक्ष्यति । सिन्धुतक्षेति । सिन्ध्वादी कम्बोजशब्दस्य पाठादिति भावः । स्त्रियामवन्ति । अवन्ती कुन्तीति । अवन्ते कुन्तेरचापत्यं स्त्री राज्ञी वेति विग्रहः । ‘वृद्धेस्त्वोसल—’ इति व्यङ्ग्येन लुकि ‘इतो मनुष्यजाते.’ इति ङीप् । कुरुरिति । ‘कुरुरादिभ्य—’ इति ण्यस्य लुक् । अतरश्च । तद्राजस्याकारस्येति । अत इति तद्रा-

तदर्थेति । तद्राजप्रत्ययार्थेन कृत इत्यर्थः । तेनैवेति किम्, प्रियपाञ्चालाः । साधय इतीति । तथा च ‘तत्र साधु.’ इति यत्प्रत्ययस्य तद्राजत्वाभावात्तुङ् निति भावः । रघुपदुशब्दयोरुपपत्त्यापदवाचित्वाभावादात्म्या परस्य तद्राजसंज्ञा निति लुकाप्रवृत्त्या राघवाणां यादवैरित्येव भवितव्यमित्याशङ्क्याह—रघुपदुशब्दयोरिति । लक्षणयेति । ततश्चोक्तार्थत्वादनत्यप्रत्ययो नात्रोत्पन्न इति भावः । कम्बोजाल्लुक् । ‘तद्राजस्य वृद्धे—’ इति प्रवरण एवेदं न कृतम्, द्व्येकार्यवाचकस्याजो लुगभावप्रसङ्गात् । यद्यपि लुगविकारे पुनर्द्विग्विधानमामर्ष्याद् द्व्येकार्योत्पत्त्यजो लुगविविष्ययेवेति वक्तुं शक्यम्, तथाप्यतद्राजस्यापि लुक्प्रसङ्गशङ्काऽन्तेर्लघवाभावाच्च तत्प्रकरणे न कृतमित्याह । न चात्र आपत्ये लक्षणयैव ‘कम्बोजः कम्बोजौ’ इत्यादिस्वामिद्वौ किमनेन सूत्रेणेति शङ्क्यम्, कम्बोज इत्यादिशिक्षकानिष्टवारणाय सूत्रस्यावश्यकत्वात् । सिन्धुतक्षेति । कम्बोजगन्तस्य सिन्ध्वादित्वाद् । तस्य तु तद्राजत्वान्नावात्तुङ् निति भावः । अवन्ती । कुन्तीति । ‘वृद्धे’ इति व्यङ्ग्येन लुकि ‘इतो मनुष्यजाते.’ इति ङीप् ।

मद्री । कयं 'माद्रीसुतौ' इति — 'ह्रस्व एव पाठः' इति हरदत्तः । भर्गादित्वं वा कल्प्यम् । ११६७ न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः । (४-१-१८८) एभ्यस्तद्राजस्य न लुक् । पाञ्चाली । वैदर्भी । आङ्गी । वाङ्गी । मागधी । एते प्राच्याः । भार्गी । कारुशी । कैकेयी । केकयीत्यत्र तु जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे डीप् । युधा शुक्रा आभ्यां 'द्वयचः' (सू ११२४) इति ढक् । ततः स्वार्थे 'पश्वादियौधेयादिभ्योऽणौ' (सू २०७०) इत्यम् । 'शाङ्गैरवाद्यनः' (सू ५२७) इति डीन् 'अतश्च' (सू ११९६) इति लुकि तु ढगन्तत्वान्डीपुदात्तानिवृत्तिस्वरः

जविशेषणम् । तद्राजात्मकस्य अकारस्येत्यर्थः । शूरसेनीति । अत्रो लुगि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य अपत्यप्रत्ययान्तत्वेन जातित्वान् डीप् । 'न लुमता-' इति निषेवस्तु; न, डीप्विधेरङ्गकार्यत्वाभावात् । एवं मद्री । न प्राच्य । एभ्य इति । प्राच्येभ्यः भर्गादिभ्यः, यौधेयादिभ्यश्चेत्यर्थः । । एते प्राच्या इति । क्षत्रिया इति शेषः । यथायथम्, यत्र अणश्च लुक् । भर्गादीनुदाहरति—भार्गी, कारुशी, कैकेयीति । जन्यजनकभावेति । अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'पुंयोगादाख्यायाम्' इत्यत्रोक्तम् । अथ यौधेयादिभ्यो लुक्प्रतिषेधं दर्शयितुमाह—युधा, शुक्रा इत्यादिना । ढगिति । युधाया अपत्यं शुक्राया अपत्यमिति विग्रहे तन्नामिकाणं वाधित्वा 'द्वयचः' इति ढकि एयादेशे 'यस्येति च' इत्यकारलोपं आदिवृद्धिः । यौधेयशब्दात् शौक्रेयशब्दाच्च 'पश्वादियौधेयादिभ्योऽणौ' इति स्वार्थे तद्राजसंज्ञके पाञ्चमिके अत्रि 'यस्येति च' इत्यकारलोपे 'शाङ्गैरवाद्यनः' इति डीनि यौधेयी शौक्रेयीति रूपमिति

कुरुरिति । ण्यस्य लुक् 'ऊङुतः' इत्यङ् । अतश्च । इह तद्राजेन अकारो विशेष्यते, न त्वकारेण तद्राजः । विशेषणेन तदन्विधौ व्यङ्ग्यादीनामप्यदन्ततद्राजत्वादानेनैव लुकि सिद्धे अवन्तिकुन्तिकुरुभ्यो लुगिवाचकस्य 'त्रियामवन्ति-' इति सूत्रस्य वैयर्थ्यपित्तेः । न चेष्टापत्तिः । कौशल्येति रूपासिद्धिप्रसङ्गादतो व्याचष्टे—तद्राजस्याकारस्येति । सूत्रे तपरकरणं विस्पष्टार्थमिति भावः । शूरसेनीति । अत्रो लुकि 'जातेः' इति डीप् । न त्वग्रन्तलक्षणो डीन्, 'अत्रो योऽकारस्तदन्तात्' इति व्याख्यानात् । कारुशीति । कृञ उः कः, तं वष्टि करुशः । 'वश कान्तौ' मूलविभुजादित्वात्कः । 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणम् । तस्यापत्यं राजा वा कारुशः । त्रियां कारुशी । एतेन मूर्धन्योपधः पाठो निरस्तः । यौधेयादिभ्यो लुक्प्रतिषेधमुदाहर्तुमाह—युधा । शुक्रेत्यादि । अतश्चेति लुकि त्विति । 'आदयस्तद्राजाः' इति वक्ष्यमाणत्वादत्रोऽस्य तद्राजत्वमस्तीति भावः । योपधत्वान् डीपः प्राप्तित्वाशयेनाह—डीपीति । उदात्तनिवृत्तिस्वर इति । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्यनेन डीपुदात्तः स्यादित्यर्थः । सिद्धान्ते त्वत्रो लुगभावाद् डीन्याद्युदात्तत्वमिति ज्ञेयम् । स्यादेतत् । 'अतश्च-' इति सूत्रेण विधीयमानो लुक् चातुरर्थिकानामेव तद्राजानां भवतु, संनिधानात्, 'आदयस्तद्राजाः' इति पाञ्चमिकानामपि तद्राजानामिति किमनेन यौधेयादिग्रहणेन । सत्यम् 'व्याप्तिन्यायेन पाञ्चमिकस्यापीह ग्रहणम्' इति ज्ञापयितुं यौधेयादिग्रहणम् । तेन पार्श्वार्थिणः त्रियां

स्यात् । यौवेयो । शौक्यो । ११६८ अणिञोरनार्पयोर्गुरुपोत्तमयो ष्यङ्
गोत्रे । (४—१—७८) व्यादीनामत्यमुत्तमम्, तस्य समीपमुपोत्तमम् । गोत्रे
याचणिञौ विहितावनार्पौ तदन्तयोर्गुरुपोत्तमयो प्रातिपदिकयो स्त्रिया ष्यङादेशः
स्यात् । 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' (प १३) इत्यणिञोरेव । षडाविनी ।

भाव । न च 'अतश्च' इति अजा लुक् मत्यपि 'ऽड्' इति डीपि, यौम्यो शौक्ये-
योति सिद्धेऽपि यौवेयादिग्रहणमनर्थकमित्यत आह—अतश्चेति लुकि त्विति । उदात्तनि-
वृत्तीति । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तगोप—'इत्येनन् डीबुदात्त स्यात् । सिद्धान्ते त्वञ्जन्त्वाद्
डीनि आयुदात्तत्वमिति भावः । अणिञो । व्यादीनामत्यमुत्तममिति । तथा
भाष्यादिति भावः । तस्य समीपमुपोत्तममिति । सामीप्येऽयमोभाव इति भावः ।
गुरु उपोत्तमम् उत्तमममीपवन्ति ययोरिति विग्रहः । प्रातिपदिकमित्यधिकृतं पष्ठीद्विवचनेन
विपरिणम्यते । उपोत्तमगुरुवर्णकयोः । प्रातिपदिकयोरिति लभ्यते । 'अणिञो—' इत्यन्त
प्रत्ययग्रहणपरिभाषया अणिञतयोर्ग्रहणम् । गोत्रे इत्येतत् अणिञोरन्वेति । ऋषेरविहितौ
अनार्पौ । इदमपि अणिञोर्विशेषणम् । स्त्रियामित्यधिकृतम् । तदाह—गोत्रे याचणिञा-
दित्यादिना । आदेशः स्यादिति । स्थानपष्ठीनिर्देशात्प्रादेशत्वलाभः । ननु अणिञन्तयो
ष्यङादेशोऽप्यमनेकात्त्वान् भवदेषा स्यादित्यत आह—निर्दिश्यमानस्येति । तथा
च अणिञोरेवायमादेश इति भावः । 'डिच्च' इत्यन्तादेश इति तु न युक्तम्, डिस्वस्य

लुक् मिष्यति । तथा हि षण् क्षत्रियो जनपदेन समानशब्द तस्यापत्यं स्त्री
'द्वयम्भगव—' इत्यण, तस्य 'अतश्च' इति लुक् । पुन पदार्थादिगुण स्वार्थकोणः । तस्यापि
लुकि 'ऊङुत' पशू । एव एवम् अन्यस्यापत्यं स्त्री रक्षा । पूर्ववदणद्वयस्थाप लुकि,
'अत्वमन्तस्य—' इति दीर्घः । उक्तं च कानिचकृता—'पादार्जादिभ्यो लुग्वन्तव्य यौवेयान्प्रति-
पेयो वा ज्ञापक पार्वादिभ्यः' इति । यौवेयीत्यादि । युधादा गुकाया अपत्यं स्त्रीति
विग्रहः । अणिञो । उत्तममिति । अन्यत्पन्न प्रातिपदिकमिदम् । न तूच्छत्वात्तमप, तेन
'किमेत्तिडव्यपधात्—' इत्याम् न शङ्क्यम् । गोत्रे याचिति । 'अपत्याधिनारादयश्च लौकिक
गात्रम्' इति नह शास्त्रीय गृह्यते । तथा च 'अनार्पया' इति पशुंशमादेव सिद्धं गात्रग्रहणमिह
त्यक्तुं शक्यम् । न चात्र गोत्रग्रहणसामर्थ्यात् शास्त्रीयमेव गोत्र गृह्यत इति वाच्यम् । देव-
दस्या यातदत्येत्यादीनामनन्तरापत्येऽप्यप्यमाणत्वात् । अनएवानुपद कश्चिन् 'कुमुदगन्धे
रपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या' इति । इदं च कौमुदमानुगारि व्याख्यानमत्र यन्मूलानुगुणमपि
'दैवयनि—' सूत्रस्थेन 'अगात्रायमिदम् इत्यान्मूलग्रन्थेन सह विरच्यत इति तत्रैव
स्फुटीभवविषयि । यद्यपि क्षीप्रत्यया प्रकृता तथापि 'पत्युनो यनमयागे' इति
नकारस्तेव ष्यङ आदेशात्वमशोचितम् 'अणिञो—' इति पष्ठीस्वरमादिभिरप्रेत्याह—
ष्यङादेशः स्यादिति । ष्यङ् प्रत्ययत्रेऽपि लक्ष्यसिद्धिरप्रत्नूति मनारनाया
स्थितम् । नन्वय 'डिच्च' इत्यन्तादेशा वाधित्वा परत्वाभवदेषा स्यात् । 'डिच्च'
इत्यस्यानन्त्यार्थडिच्चेत्वनडादिषु चरित्वार्थत्वात् । ष्यङोऽनुबन्धस्य 'यत्रक्षप्' इति

‘यङ्श्वाप्’ (सू ५२८) । कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । वाराह्या । अना-
प्योः किम्-वासिष्ठी । वैश्वामित्री । गुरुपोत्तमयोः किम्-औपगवी । जातिलक्ष्णो
डीप् । गोत्रे किम्-अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री । ११९६ गोत्रावयवात् ।
(४-१-७९) गोत्रावयवा गोत्राभिमताः कुलाख्याः, ततो गोत्रे विहितयोरणिनोः

‘ष्यङः संप्रसारणम्-’ इत्यादौ चरितार्थत्वात् । कुमुदगन्धेरिति । कुमुदगन्ध इव गन्धो
यस्येति विग्रहः । ‘सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिविच्य उत्तरपदलोपश्च’ इति बहुव्रीहिः, पूर्व-
खण्डे उत्तरपदस्य गन्धशब्दस्य लोपश्च । ‘उपमानाच्च’ इति इत्त्वम् । कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्रीति
विग्रहे अण् । ‘यस्येति च’ इकारलोपः, आदिवृद्धिः, कौमुदगन्धशब्दः, तत्र घकारादणौष्कार
उत्तमः । तत्समीपवर्ती गुरुः गकारादकारः ‘संयोगे गुरु’ इत्युक्तेः । नचानुस्वारधकारव्यव-
हितत्वात्कथमुत्तमसमीपवर्तित्वं गकारादकारस्येति वाच्यम्, ‘येन नाव्यवधानं तेन व्यवहिते-
ऽपि’ इति न्यायेन हलाव्यवधानस्यादोषत्वात् । नह्यणि परे अव्यवहितो गुरुः क्वचिदस्ति ।
एवं च गुरुपोत्तमं प्रातिपदिकं कौमुदगन्धेत्यणन्तम्, तदवयवस्य अणः ष्यङादेशो ‘यङ्श्वाप्’
इति चापि कौमुदगन्ध्याशब्द इत्यर्थः । इनन्तस्योदाहरति—वाराह्येति । वाराहस्यापत्यं
स्त्रीति विग्रहः, अत इन्, अकारलोपः, वाराहिशब्दः । तत्र इकार उत्तमः । रेफादाकार
उत्तमसमीपवर्ती गुरुः । इन् इकारस्य ष्यङादेशः, चाविति भावः । वासिष्ठी । वैश्वामि-
त्रीति । ऋण्यणन्तावेतौ । औपगवीति । अणन्तत्वेऽपि गुरुपोत्तमत्वाभावात् ष्यङ् । जाति-
लक्षण इति । ‘गोत्रं च चरणैः सह’ इति जातित्वम् । आहिच्छत्रीति । जातार्थे अणयम्,
नतु गोत्र इति न ष्यङ् । नच ष्यङ्प्रत्यय एव कुतो न विधीयत इति वाच्यम् तथा सति
उदमेयस्यापत्यं स्त्री इति विग्रहे अत इनि ष्यङि चापि औदमेय्या, तस्या अपत्यं औदमेयेय
इति न सिध्येत्, अस्यापत्यप्रत्ययत्वाभावेन यलोपाप्राप्तेरिति स्वष्टं भाष्ये । गोत्रावयवात् ।
गोत्रावयवशब्दं व्याचष्टे—गोत्रावयवा गोत्राभिमता इति । गात्रं कुलम्

विशेषणार्थतया सप्रयोजनत्वादित्याशङ्क्याह—निर्दिश्यमानस्येति । षङाविताविति ।
अनुबन्धद्वयकरणं ष्यङ् इव ष्यङोऽपि ‘यङ्श्वाप्’ इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थम् । न च ‘ष्यङः
संप्रसारणम्’ इत्यत्र विशेषणार्थं तयोरुपयोगोऽस्ति । अन्यथा पाश्यापुत्रः पाश्यापतिरित्यत्र
‘पाशादिभ्यो यः’ इति यप्रत्ययेऽपि संप्रसारणप्रसङ्ग इति वाच्यम् । ‘यङः संप्रसारणम्’ इत्ये-
कानुबन्धेनापि तद्वारणात् । लोलूयापतिरित्यत्र वकारप्रत्ययेन व्यवधानात्संप्रसारणाभावः ।
कौमुदगन्धोपुत्र इत्यत्र त्वेकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाच्चास्ति व्यवधानमिति संप्रसारणं
सिध्यति । कौमुदगन्धेति । अणः ष्यङ् । वाराह्येति । इन्ः ष्यङ् । अणिनोः किम्,
ऋतभागस्यापत्यमार्तभागी । विदादित्वाद्बन्धं ‘शार्ङ्गं रवाद्यनः’ इति डीन् । ‘टिड्ढा-’ इत्यादिना
डीविति तु वृत्तिकारः । ‘अणिनोः-’ इत्यत्र तु लोकिकं गोत्रं गृह्यते । ‘गात्रं च चरणैः-’
इत्यत्र तु पारिभाषिकमेव गृह्यते । तेन जातित्वाभावान्डीनः प्राप्तनिस्तोति स्थितस्य गति-
माहुः । गोत्रावयवात् । अवयवशब्दोऽप्रधानवाची, अवयवश्चासौ गोत्रं चेति कर्मधारयः,

त्रिया व्यङादेश स्यात् । अगुरुपोत्तमार्थं प्रारम्भ । पौणिक्या । मौणिक्या ।
 १२०० कौड्यादिभ्यश्च । (४-१-८०) त्रिया व्यङ्प्रत्यय स्यात् । अगुर्या-
 त्तमार्थानिजनिजन्तार्थस्वारम्भ । कौड्या । व्याड्या । गौकस्या । 'सूत युवत्याम्'
 (ग सू ५५) सूत्या । 'भाज क्षत्रिये' (ग भू ५६) भाज्या ।
 १२०१ दैवयज्ञिशौचिवृत्तिसात्यमुग्रिकाण्डेचिद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् । (४-१-८१)
 एम्यश्चतुभ्य व्यङ्वा । अगोत्रार्थमिदं गोत्रेऽपि परत्वाप्रवर्तते । पन्ने 'इतो

अभिमतं प्रख्यातं यामिरिति विग्रहः । कुम्प्रख्यातिवृत्त इत्यर्थः । कुलव्यपदेशकृत इति
 यावत् । तदाह—कुलाख्या इति । कुलम् आख्यायते व्यपदिश्यते आभिरिति कुलाख्या ।
 कुलनामानोक्त्यर्थः । पुणिकादिशब्दैर्हि कुल व्यपदिश्यते—पुणिका वयम्, मुणिका वयमिदयादि ।
 अत्रपूर्वकाद् 'पु मिश्रणे' इति घाताख्यमगवरेण प्रख्यायर्थकान् पञ्चाद्यचि अवयवशब्दः ।
 कुलस्यावयव प्रख्यापकशब्दः कुलावयव इति लभ्यत इति भावः । ननु पूर्वणैव मिद्वे किमय-
 म्मिदमित्यत आह—अगुरुपोत्तमार्थं इति । गात्रादवयुत मिश्रितम् अनन्तरापत्य तदय-
 मित्यपि भाष्ये स्पष्टम् । एव च पूर्वसूत्रे अपत्याधिकारवहिर्भूतेऽपि पारिभाषिकमेव गोत्र-
 गृह्यत इति भाष्यस्वरसः । पौणिक्येति । पुणिकस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहः अन इजन्नात् व्यङि-
 चाप् । एव मौणिक्या । मनुष्यनामत्वं तन्नामिकाण व्यङ् । कौड्यादिभ्यश्च । 'प्रत्यय-
 विधि' इति भाष्योक्तं पणान्तरमाश्रित्याह—व्यङ्प्रत्यय इति । पूर्वणं सिद्धे किमयमिद-
 मित्यत आह—अगुरुपोत्तमार्थोऽननिजन्तार्थश्चेति । कौड्येति ।
 कौडस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहे अन इजन्नाव्यङ्, चाप् । इह 'श्यादीनामप्यमुत्तमम्'
 इत्युक्तेर्गुण्यत्तात्पर्यम् । मनुष्यनामत्वे त्वण् । गौक्यशब्दा गगादियजत । तस्य
 अननिजन्तत्वेऽपि व्यङ् । सूत युवत्यामिति । गणसूत्रमिदम् । सूत्रशब्दा
 युवत्या व्यङ् लभत इत्यर्थः । सूत्येति । प्राप्तयौवनत्यर्थः । जानी तु सूत्रीदेव ।

निपातनाद् गोत्रशब्दस्य पूर्वनिपातः । गोत्राभिमतता इति । गात्रमित्येवमभिमतता गात्र-
 वाचिनेन देशविशेषे प्रमिद्धा, न तु प्रवराध्याये पठिता इत्यर्थः । प्रवराध्यायेऽत्राद्याच्चाप्राधा-
 न्यम् । कुलाख्या इति । कुम्प्रख्यायते यैरिति कुलाख्या पुणिकमुणिनमुखरप्रभृतयः ।
 तैर्हि कुलमाख्यायते 'पुणिका वय गात्रेण' 'मुणिका वय गात्रेण' इति । तत इति । गात्रावय-
 वादित्यर्थः । कौड्यादिभ्यश्च । पञ्चमीनिर्देशाप्रत्ययत्वमेवेहाधीयत इत्याह—व्यङ् प्रत्यय
 इति । कौडि, व्याडि, आपिण्डि, गौक्य इत्यादि । गौक्यशब्दा गगादियजन्तस्तदयमाह—
 अननिजन्तार्थश्चेति । सूतेति । गणसूत्रम् । सूत्रशब्दो व्यङ् लभते युवत्या वाच्याया-
 मित्यर्थः । सूत्येति । व्यङि 'यद्यान्' । अयत्र तु क्रियाशब्दाद्याप् । सूतजानिवाचिनस्तु
 ङीप्, सूती । भोजेति । इदमपि गणसूत्रम् । जातिलगणनीयोऽपवाद व्यङ्, क्रियाशब्दात्तु
 टावेव । भाजयतीति भोज्या । दैवयज्ञि । चतुर्थ्य इति । इजन्तेभ्य इति शेषः ।
 देवा यज्ञा यष्टव्या यस्य स देवयज्ञः । पुचिवृक्षा यस्य 'पुचिवृत्' । सत्यमुग्र यस्य

मनुष्य- (सू ५२०) इति ङीष् । दैवयज्ञ्या, दैवयज्ञी इत्यादि ।

इत्यपत्याधिकारप्रकरणम् ।

भोजक्षत्रिये । इदमपि गणसूत्रम् । दैवयज्ञि । अगोत्रार्थमिति । अनन्त-
रापत्यार्थमित्यर्थः । प्रवर्तत इति । विकल्प इति शेषः । पक्ष इति । व्यङ्भाव-
पक्ष इत्यर्थः । दैवयज्ञीति । दैवयज्ञस्यापत्यं स्त्री विशद्वे अत इवन्तात्
व्यङ्गविकल्पः । इत्यादीति । शुचिवृक्षस्यापत्यं स्त्री इति शौचिवृक्ष्या, शौचिवृक्षी ।
सत्यमुग्रः, निपातनात्सुम् । सत्यमुग्रस्यापत्यं स्त्री सात्यमुग्रथा, सात्यमुग्री । काण्डेन
विद्धः काण्डविद्धः । निपातनादेत्त्वम् काण्डेविद्धस्यापत्यं स्त्री काण्डेविद्ध्या, काण्डेविद्धी ।
काण्डेविद्धीति पाठान्तरम् । 'कण्ठे विद्धं देवो यस्यापत्यम्, काण्डेविद्धिः ।

इति श्री वासुदेवदीक्षितविदुषाविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्री-
व्याख्यायां बालमनोरमायामपत्याधिकारप्रकरणम् ।

सत्यमुग्रः । निपातनाद्विशेष्यस्य पूर्वनिपातो मुमागमश्च । काण्डेन विद्धः काण्डेविद्धः ।
'कर्तृकरणे कृता-' इति समासः । निपातनात्काण्डशब्दस्य एकारः । पाठान्तरे कण्ठे
विद्धमस्य, कण्ठे वा विद्धः कण्ठेविद्धः । 'अमूर्धमस्तकात्-' इत्यलुक् । एभ्यः सर्वेभ्यो-
ऽपत्ये 'अत इव' । गोत्रेऽपि । परत्वादिति । तथा चोभयत्र विभापेति भावः ।
अत्रेदमवधेयम्—'अणिनोः-' इति सूत्रे यदि शास्त्रीयं गोत्रं गृह्यते तदा 'अगोत्रार्थ-
मिदम्' इत्यादिग्रन्थः स्वरसतः संगच्छते । यदि तु लौकिकं गोत्रमेव गृह्यते तदा
'अणिनोः-' इति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थमिदमित्येव व्याख्यातुमुचितमिति ।

इति तत्त्वबोधिण्यामपत्याधिकारप्रकरणम् ।

अथ तद्धितेषु चातुरर्थिकप्रकरणम् । २७ ।

१२०२ तेन रक्त रागात् । (४-२-१) रज्यतेऽनेनेति राग, कपायेण रक्त वस्त्र
 कापायम् । माञ्जिष्टम् । रागात् किम्-देवदत्तेन रक्त वस्त्रम् । १२०३ लाक्षारोचनाट्टक् ।
 (४-२-२) लाग्निक, रौचनिक । 'शकलकदंभाम्यामुपसख्यायम् ।' (वा २६७९) । शाक्-
 लिक । कदंभिक । 'अभ्यामणपि' इति वृत्ति । शाकल । कदंभ । 'नील्या अन्'
 (वा २६८०) नील्या रक्त नीलम् । 'पीतात्वन्' (वा २६८१) । पीतम् । 'हरिद्रामहार-
 जनाभ्यामब्' (वा २६८२) । हरिद्रम् । महारजनम् । १२०४ नक्षत्रेण युक्त काल ।
 (४-२-३) पुष्येण युक्त पौषमह । पौषी रात्रि । १२०५ लुवविशेषे ।

अथ तद्धितचातुरर्थिकप्रकरण निरूप्यते । तेन रक्त रागात् रज्यत इति ।
 रज्यते वर्णान्तर प्राप्यते अनेनेत्यर्थे रज्जे करणे घञि कृते 'घञि च भावकरणयो' इति
 नलोपे 'चजो कुघिण्यतो' इति कुत्वा उपधावृद्धौ रागशब्द इत्यर्थः । तथा च रागशब्देन
 रज्जनमायनं द्रव्यमुक्त भवति । तेनेति सामान्यनिर्देशः । तथाच तेन रक्त वर्णान्तर
 प्राप्तमित्यर्थे रागाद् रज्जनद्रव्यवाचकात् तृतीयान्तादण् स्यादित्यर्थः, 'प्राग्दीव्यताण्'
 इत्यधिकारात् । कपायेणेति । कपायो घातुविशेषो रज्जनद्रव्यम्, तेन रक्त वर्णान्तर
 प्राप्त कापायमित्यर्थः । माञ्जिष्टमिति । मञ्जिष्ठा नाम रज्जनद्रव्यविशेषः लाक्षारोच-
 नाट्टक् । अणोऽपवादः । लाक्षिक इति । पट इति शेषः । लाक्षया रक्त इति विग्रहः ।
 रौचनिक इति । रोचनया रक्त इति विग्रहः । शाकलिक इति । शकल रागद्रव्यविशेषः ।
 घृत्तिरिति । भाष्ये तु नैतद् दृष्टम् । नील्या अनिति । वक्तव्य इति शेषः ।
 अणोऽपवादः । नीली आपधिविशेषः । 'पीतात्वन्' अणोऽपवादः । पीत हरितालकादि
 द्रव्यम् । हरिद्रामहेति । अणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । हरिद्रा प्रसिद्धा । महारजन
 नाम रागद्रव्यविशेषः । इति रक्ताधिकारः ।

नक्षत्रेण । अस्मिन्नर्थे प्रथमोच्चारिताद् नक्षत्रवाचकशब्दात् प्राग्दीव्य-
 तीया प्रत्यया ययायर्थं स्युरित्यर्थः । नक्षत्रयुतश्चन्द्रमा नक्षत्रशब्देन विवक्षितः ।
 पुष्येण युक्तमिति । पुष्ययुतश्चन्द्रमसा युक्तमित्यर्थः । पौषम् अहरिति ।
 पुष्यशब्दादणि 'तिप्पुष्ययोर्नक्षत्राणि इति यलोपः । पौषी रात्रिरिति ।
 पुष्ययुतश्चन्द्रमसा युक्तमित्यर्थः । अणि यलोपः 'टिड्ढ-' इति ङीप् । नक्षत्रेणिति ।

तेन रक्तम् । तृतीयान्तरसमर्थाद्ययाविहित प्रत्यया स्युः । रज्यतेऽ-
 नेनेतीति । बाहुलवात्करणे घञ् । राग इति । रज्ज्वद्रव्यमित्यर्थः । शुक्लस्य
 वर्णान्तरापादनमिह रज्जेत्यर्थः । लाक्षारोचनात् । वृत्तिवृत्ता तु वातिकस्यै शकल-
 कदंभौ सूत्रे प्रक्षिप्तौ । 'शकल त्वचि खण्डे च रागवस्तुनि वत्सले' इति विद्वद् ।
 घृत्तिकार इति । भाष्ये तु नैतद् दृष्टमिति भावः । नील्येति । नीली आपधि-
 विशेषः । अणपवादोऽयम् । नक्षत्रेण । नक्षत्रवाचका शब्दा वृत्तिविषये तदुक्तम्

(४-२-४) पूर्वेण विहितस्य लुक्स्यात् षष्ठिदण्डात्मककालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते । अद्य पुष्यः । कथं तर्हि 'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी' इति । विभावा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः' (सू १२२५) इति निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुक्नेति ज्ञापितत्वात् । श्रवणशब्दात्तु अत एव लुक् युक्तवद्भावाभावश्च । अवाध-
कान्यपि निपातनानि । श्रावणी । १२०६ संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् ।
(४-२-५) विशेषार्थोऽयमारम्भः । श्रवणा रात्रिः । अश्वत्थो मुहूर्तः । संज्ञायां
किम्-श्रावणी, आश्वत्थी । १२०७ द्वन्द्वाच्छ्रः । (४-२-६) नक्षत्रद्वन्द्वा-

किम् ? चन्द्रेण युक्ता रात्रिः । कालः किम् ? पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः । लुबविशेषे । षष्ठिद-
ण्डेति । षष्ठीषट्ठिकापरिच्छिन्ने काले एकैकस्मिन् एकैकेन नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्यत इति
स्थितिः । तस्य षष्ठिदण्डस्य कालस्य अवान्तरविशेषः अहर्वा रात्रिर्वेति न गम्यते चेदि-
त्यर्थः । अद्य पुष्य इति । अद्येत्यव्ययम् अहोरात्रवाचि अधिकरणशक्तिप्रधानम्, इह तु
अधिकरणशक्तिविनिर्मुक्तः अहोरात्रकालो विवक्षितः । तथा च अयमहोरात्रः पुष्ययुक्तचन्द्र-
मसा युक्त इत्यर्थः । अहर्वा रात्रिर्वेति विशेषानवगमादणो लुप् । कथं तर्हीति । पौर्णमास्याः
षष्ठिदण्डात्मिकाया अवान्तरविशेषानवगमादिह लुप् स्यादित्याक्षेपः । समाधत्ते—विभा-
षेति । फाल्गुनीकार्तिकीचैत्रीशब्दानां नक्षत्राण्विशिष्टानां पौर्णमास्यां प्रयोगदर्शनेन पौर्ण-
मास्यां नक्षत्रयुक्तायां 'लुबविशेषे' इत्ययं लुक् नेति ज्ञापितत्वात् पौषी पौर्णमासीत्यत्र न
लुबित्यर्थः । ननु तर्हि श्रवणयुक्तपौर्णमास्यां लुबभावात् कथं श्रवणेति निर्देश इत्यत आह—
श्रवणशब्दात्त्वत एव लुबिति । श्रवणेति निपातनादेव पौर्णमास्यां लुबित्यर्थः । ननु
'कृत्तिका श्रवणः पुष्यः चित्रास्वात्योर्यदन्तरम् ।' इत्यादौ श्रवणशब्दस्य पुंस्त्रिङ्गत्वदर्श-
नेन तस्मादणो लुपि कृते 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' इति पुंस्त्रिङ्गत्वावश्यभावाच्छ्रवणेति-
कथं स्त्रीलिङ्गतेत्यत आह—युक्तवद्भावाभावश्चेति । निपातनादिति शेषः । ननु
तर्हि श्रावणीति नैव स्यादित्यत आह—अवाधकान्यपि निपातनानीति । इयं
परिभाषा वृत्तौ स्थिता । सर्वादिसूत्रभाष्ये तु 'वाधकान्येव निपातनानि' इत्युक्तम् ।
संज्ञायाम् । श्रवणाश्वत्थाभ्यां परस्य नक्षत्रप्रत्ययस्य लुप् स्यात्संज्ञायामित्यर्थः । ननु

चन्द्रमसमभिधानाः प्रत्ययं लभन्ते । पुष्येणेति । पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसेत्यर्थः ।
एवं च पौषमहः, इत्यादिव्यवहारः सङ्गच्छते । सर्वेषामप्यह्नां पुष्ययोगसत्त्वेऽपि
तत्समीपस्थचन्द्रमसा योगस्यासार्वत्रिकत्वात् । नक्षत्रेणेति किम्, चन्द्रेण युक्ता रात्रिः ।
कालः किम्, पुष्येण युक्तश्चन्द्रः । लुबविशेषे । पूर्वसूत्रस्यानुवर्तनादिह 'नक्षत्रेण
युक्तस्य कालस्याविशेषे गम्ये' इत्यर्थः उपलभ्यते तदाह—षष्ठिदण्डेति । 'अद्य
पुष्यः' इत्युक्त्या 'न ह्यो, न श्वः' इति विशेषे गम्यमानेऽपि अहोरात्रात्मककालस्या-
वान्तरविशेषानवगमाल्लुक् भवत्येवेति भावः । 'अविशेषे' इत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधा-
श्रयणात् 'पौषोऽहोरात्रः' इत्यत्र लुक् न भवति, षष्ठिदण्डसमुदायरूपकालस्य
प्रतीतावप्यवयवद्वयात्मकस्य विशेषस्य प्रतीतेरित्याशयेनाह—विशेषश्चेन्नेति । अद्य
पुष्य इति । 'मूलेनावहयेदेवी श्रवणेन' इत्यप्युदाहरणं बोध्यम् । द्वन्द्वाच्छ्रः ।

युक्ते काले छ स्याद्विशेषे सत्यसति च । तिप्यपुनरसवीयमह । राधानुराधीया रात्रि ।
 १२०८ नष्ट साम । (४-२-७) तेनेत्येव । वमिष्ठेन दृष्ट वासिष्ठ साम । 'अस्मिन्न-
 येषां डिङ्वा वक्तव्य' (वा २६९०) । उशमसा दृष्टमौशनम्, औशनमम् । १२०९
 'कलेर्ढक्' । (४-२-८) (वा २६८९) । कलिना दृष्ट काल्येय साम । १२१०
 वामदेवाड्डुयड्डुथौ । (४-२-९) वामदेवेन दृष्ट साम वामदेव्यम् ।

'लुवविरेपे' इत्येव सिद्धे किमर्थमदमित्यत आह—विशेषार्थाऽयमारम्भ इति । श्रवणा
 रात्रिरिति । श्रवणयुक्तचद्रमसा युक्ता रात्रिरित्यर्थः । 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणा—' इति
 सूत्रे श्रवणेति निर्देशस्य सामान्यापक्षत्वाद् अर्पणमास्यामपि युक्तवद्भासो नति विनायते । अतः
 श्रवणा रात्रिरिति सिद्धमिति प्रकृतसूत्रे भाषे स्पष्टम् । अश्वत्थो मुहुर्न इति । अश्वत्था
 नाम अग्निनीलशत्रम् । तेन युक्त अश्वत्था मुहुर्तावरेषा प्यौतिषे प्रसिद्धः । द्वन्द्वच्छ्र ।
 तिप्यपुनरसवीयमहरिति । तिप्यथ पुनर्वसू, च तिप्यपुनर्वसू, ताम्बा युनमहरिति निग्रहः ।
 छम्प ईयान्तो ओङ्गुणः । राधानुराधीया रात्रिरिति । राधेति विशाखानभत्रमुच्यते ।
 राधा च अनुरावाथ राधानुरागा, तद्युक्ता रात्रिरित्यर्थः । नष्ट साम । तेनेत्येवेति ।
 अनुवतत एवत्यर्थः । तेन दृष्ट सामेत्यर्थः तृतीयातादणादयः स्युरित्यर्थः । अस्मिन्नर्थः इति ।
 'दृष्ट साम' इत्यर्थे य अण् स ङित्वेत्यर्थः । औशनमिति । अणि ङित्वापक्षे रूपम् ।
 कलेर्ढक् । वामदेवाड्डुयड्डुथौ । वामदेव्यमिति । ङित्वाङ्गुणेषु, ङित्वा स्वरायम् ।
 ननु 'यस्येति च' इति लापेन सिद्धे किमर्थमिह ङित्करणमिति चेत्, सयम्—ययतोरैव
 विधौ 'ययनाद्यातदर्थे' इति नञ् परस्य ययदन्तस्यानादात्तस्वरविधौ अनयाग्रहणं
 स्यात्, तदभावाय' ङित्करणम् । ङित्करणे मनि तु स्वरविधावनयोर्नग्रहणम्, 'निरनु-
 वधकग्रहणे मनि न सानुबन्धकस्य ग्रहणम्' इति परिभाषया 'तदनुबन्धकग्रहणे
 सति नानदनुबन्धकस्य' इति परिभाषया च तद्विवृतिर्भवति । एते तु परिभाषे ईहैव

विरेपे उदाहरणमाह—तिप्येत्यादि । अविरेपे तूदाहर्तव्यम् 'अथ राधानुरा-
 धीयम्' इति । न चात्र 'लुवविरेपे' इति अण इव छस्यापि लुप्स्यादिति वाच्यम् ।
 मध्येऽत्रादित्यायरीत्या पूर्वोपस्थितस्याण एव तत्प्रवृत्तेः । यत्तु 'लुप परत्वाद्वाचते'
 इति वृत्तिवृत्तवृत्तम् । तत्र । द्वयोर्गुणप्राप्त्यभावात् । नष्ट साम । तृतीयाताद
 दृष्टमित्येषाणादयः स्युर्पददृष्ट तच्चेत्साम । अस्मिन्नर्थः इति । तथा च श्लो-
 कानि—'दृष्टे सामानि जाते वाप्यण् ङिद् द्विर्वा विधीयते । तीयादीकन् न
 विद्याया गात्रादङ्कवदित्यते ।' इति जनेष्वे यो द्विरण् स च वा ङित्वित्यन्वयः ।
 शतभिषजि जान शतभिष, शतभिषज । इह हि 'प्राग्दीव्यत—' इति प्राप्ताङ्ग
 कालाट्ठजा वाचिनः, स च 'सन्निवेलादि—' सूत्रेण प्रतिप्रमूयते इत्ययं द्विरङ्गोऽङ्ग
 तीयादीति । तीयादीकन् स्वायं भवतीत्यर्थः । द्वैतीयक, तर्नीपक । न विद्याया
 इति विद्यावाचकातीयान्तादीकन् न भवतीत्यर्थः । द्वितीया विद्या । गोत्रादङ्कवदिति ।

‘सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ डितौ ।

ग्रहणं माऽतदर्थं भूतामदेव्यस्य नःस्वरे ॥’ इति भाष्यम् ।

१२११ परिवृतो रथः । (४-२-१०) वस्त्रैः परिवृतो वाहो रथः । रथः किम्—
वस्त्रेण परिवृतः कायः । समन्ताद्वेष्टितः परिवृत उच्यते । तेनेह न—छात्रैः परिवृतो रथः । १२१२
पाण्डुकम्बलादिनिः । (४-२-११) पाण्डुकम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलशब्दो
राजास्तरणवर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् । १२१३ द्वैपवै-
याघ्रादब्ज् । (४-२-१२) द्वीपिनो विकारो द्वैपम् । तेन परिवृतो द्वैपो रथः । एवं वैयाघ्रः ।

ज्ञाप्येते । तथा च अवामदेव्यमित्यत्रायं स्वरो न भवति । एतत्संग्राहकं भाष्यस्थं श्लोकं
पठति—सिद्धे यस्येत्यादि । अत्र पूर्वार्धमाक्षेपपरम् । ‘यस्य—’ इति लोपेन सिद्धे ययतौ
किमर्थं डितौ कृतावित्यर्थः । ग्रहणमिति । वामदेव्यशब्दस्य नःस्वरे नवाश्रयस्वरविधौ
अतदर्थं ‘ययतोश्चातदर्थं’ इति सूत्रे अनयोर्ब्यङ्ग्योर्ग्रहणं मा भूदित्येतदर्थं डित्करणमित्यर्थः ।
परिवृतो रथः । तेनेत्यनुवर्तते । तेन परिवृतो रथ इत्यर्थे तृतीयान्तादणादयः स्युरित्यर्थः ।
ननु छात्रैः परिवृतो रथ इत्यत्रापि स्यादित्यत आह—समन्ताद्वेष्टितः परिवृत इत्युच्यत
इति । रथस्य समन्तादाच्छादनार्थं यद्वस्त्रादिकं रथावयवभूतं तद्वाचकादेवेत्याशयः, एकान्त-
ग्रहणमिति वार्तिकात् । पाण्डुकम्बलादिनिः । ‘तेन’ इति परिवृतो रथ इति चानुवर्तते ।
इतिप्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थः । ननु ‘अत इनिठनौ’ इति मत्वर्थीयेन इनैव सिद्धे
किमर्थमिदमित्यत आह—अणो निवृत्त्यर्थमिति । द्वैपवैयाघ्रादब्ज् । ‘तेन’ इति परिवृतो
रथ इति चानुवर्तते तृतीयान्ताद् द्वैपशब्दाद् द्वैयाघ्रशब्दाच्च परिवृतो रथ इत्यर्थे अब् स्यादित्यर्थः ।
अणोऽनवादः । स्वरे विशेषः । द्वीपिन इति । द्वीपी व्याघ्रः, तस्य विकारः चर्मैत्यर्थे
‘प्राणिजतादिभ्यः’ इत्यञि टिलोपे द्वैपशब्द इत्यर्थः । एयं वैयाघ्र इति । व्याघ्रस्य

गोत्रप्रत्ययान्तादङ्के यः प्रत्ययः स दृष्टे सामान्यपि भवति । औपगवेन दृष्टमौपगवकम् । इह
‘गोत्रचरणाद् वुब्’ इति वुब् । वामदेवात् । ग्रहणं माऽतदर्थं इत्यादि । अतदर्थं
‘ययतोश्चातदर्थं’ इति विहिते नःस्वरे नवाश्रितस्वरे ब्यङ्ग्यतोर्ग्रहणं मा भूदित्यर्थः । ‘ययतोश्च’
इति सूत्रेण विधीयमानं नवः परस्य यत्पदान्तस्योत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं वामदेव्यशब्दे मा भूत् ।
किन्तु—अव्ययपूर्वपदस्वर एव यथा स्यादित्येतदर्थं डित्करणमिति फलितोऽर्थः । न च कृतेऽपि
डित्वे ‘ययतोः—’ इत्यस्य प्रवृत्तिः कुतो नेति शङ्क्यम् । ‘निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य’
‘तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य’ इति परिभाषयोः सत्त्वात् । इमे च परिभाषे इहैव
डित्वेन ज्ञाप्येते । तत्राद्यायाः प्रयोजनं ‘पूरणगुण—’ इति सूत्रे तव्यग्रहणे तव्यतोऽग्रहणम् ।
द्वितीयस्यास्तु अङ्ग्रहणे चङोऽग्रहणम् । ‘श्वयतेरः’ अङि परे इति शेषः । अथत् । चङि
परे तु न, अशिष्वियत् । परिवृतो । तृतीयान्तात्परिवृत इत्यर्थेऽणादयः स्युर्यः
परिवृतः स चेद्व्रथो भवति । रथाच्छादनार्थं यद्वस्त्रकम्बलादिकं तत एव सर्धवेष्टनं
भवति, न तु च्छत्रादिभ्य इत्याशयेनाह—समन्ताद्वेष्टित इति । परिः सर्वतोभावे

१०१४ कौमारापूर्ववचने । (४-२-१३) कौमार इत्यविभक्तिको निर्देश । अपूर्वत्वे निपातनमिदम् । अपूर्वपति कुमारी पतिरुपपन्न कौमार । यद्वा—अपूर्वपति कुमारी पति-मुपन्ना कौमारी भार्या । १०१५ तत्रोद्धृतममत्रेभ्य । (४-२-१४) शरावे उद्धृत, शाराव आदन । उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्वके निधान वर्तते । तेन सप्तमी । उद्धृत्य निहित इत्ययं । १०१६ स्थण्डिलान्द्रयित्तरि व्रते । (४-२-१५) तत्र इत्येव । समुदायेन चेद व्रत गम्यते । स्थण्डिले शेते स्थाण्डिलो भिक्षु । १०१७ सस्कृत भक्षा (४-२-१६) सप्तम्यन्तादणस्यात्सस्कृतेऽर्थे, यत्सस्कृत भक्षाश्चेत्ते स्युः । भ्राष्ट्रे संस्कृता भ्राष्ट्रा यदा । अष्टसु कपालेषु सस्कृतेऽष्टाकपाल पुरोडाश । १०१८ शूलांसाद्यत् ।

चमं वैयाघ्रम् । अन् 'न द्याम्यान्-' इत्येव । तेन परिवृतो वैयाघ्र इति भावः । कौमारा-पूर्ववचने । 'तिन' इति परिवृतो रूप इति च निवृत्तम् । अविभक्तिक इति । छुत्त-प्रथमा इति भावः । अपूर्वशब्दो भावप्रधान इत्याह—अपूर्वत्वे निपातनमिदमिति । न पूर्वं पतियस्या सा अपूर्वपति, ता कुमारीमुपयतवान् पतिरित्यर्थे द्वितीयान्तात् कुमारी-शब्दादण् स्यादित्येकाऽर्थः । कुमारी अपूर्व पतिमुपन्नेत्यर्थे प्रथमान्तात् कुमारीशब्दादण् स्यादित्यन्याऽर्थः । आद्ये उदाहरति—अपूर्वपतिमिति । द्वितीये उदाहरति—यद्वेत्यादि । आद्ये उपयन्तरि प्रत्यय । द्वितीये उपयताया स्वायें प्रत्यय इति विवेकः । तत्रोद्धृतम् । तत्रोद्धृतमित्यर्थे अमत्रवाचकशब्दात् सप्तम्यन्तात् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अमत्र भान्नं शरावादि । ननु उद्धरणे पृथक्करणे शरावस्यापादानत्वात् कथं सप्तमीत्यत आह—उद्धरति-रिहेति । 'सास्मिन्योर्णमासी' इत्यत प्राक् 'तत्र' इत्यनुवर्तते । स्थण्डिलाच्छ्रयित्तरि । स्थण्डिलशब्दात्सप्तम्यन्ताद् व्रतनिमित्तकशयनकर्तरि वाच्ये प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । सस्कृतं भक्षा । भक्ष्यन्त इति भक्षा, कर्मणि घञ् । तत्रेत्यनुवर्तते । तदाह—सप्तम्यन्तादिति । एकवचन बहुवचन च सामान्याभिप्रायम्, 'जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनम्-' इत्युक्तेरित्यभिप्रेत्याह यत्सस्कृत भक्षाश्चेत्ते स्युरिति । सस्वारो नाम पाकादिना गुणविरोधाधानम्, अष्टाकपाल इति । 'तद्धिताय-' इति समासः । भक्षा इति किम् ? पुष्पपुत्रे सस्कृत वर्तते इति भावः । कौमारा । तेनेति निवृत्तम् । 'अपूर्व' इति भावप्रधाना निर्देश इत्याह—अपूर्वत्व इति । अपूर्वत्व तु त्रिया एवेध्येते पुरुषस्तु अपूर्वभार्योऽस्तु वा मा वत्यनाग्रहः । अपूर्वपतिमिति । न पूर्वं पतियस्या इति वदुषीहि । कौमार पतिरिति । द्वितीयान्तात् कुमारीशब्दादुपयन्तरि प्रत्ययः । कौमारीति । इह कुमारीशब्दात्प्रथमान्ता स्वायें प्रत्ययः, 'टिड्ढाण-' इति ङीप् । तत्रोद्धृतम् । 'सास्मिन्योर्णमासी-' इति सूत्रा प्राक् 'तत्र' इत्यभिप्रायः । पात्रवाचिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्य उद्धृतमित्यर्थे यथावर्धन प्रत्यया स्युः । शारावे इति । भुक्त्वान्द्रिष्ट इत्यर्थे इति वृत्तिवृत्तः । अवशिष्ट इति तदर्थः । 'उच्छिन्नशृङ्ग, न भवं जुहति' इति कल्पसूत्रव्यवहारान् । सप्तमीति । निधानक्रियापेक्षया अधिकरणत्वादिनि नात्र स्थण्डिलात् । अत्र शास्त्रेण विहितो नियमः, तस्मिन्समुदायेन गम्ये सप्तम्यन्ताद्यया-

(४—२—१७) अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उखा पात्रविशेषः । तस्यां संस्कृतमुच्यम् । १२१६ दध्नष्टक् । (४—२—१८) दधि संस्कृतं दाधिकम् । १२२० उदश्वितोऽन्यतरस्याम् । (४—२—१९) ठक्स्यात् । पक्षेण् । १२२१ इसुसुक्तान्तात्कः । (७—३—५१) इस् उस् उक् त एतदन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात् । उदकेन श्वयति वर्धते इत्युदश्वित् । तत्र संस्कृतः, औदश्वित्कः, औदश्वितः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणान्नेह । आशिपा चरत्या-शिपिकः । उपा चरति औपिकः । 'दोष उपसंख्यानम्' (वा ५०५१) दोर्भ्या

वक्षम् । शूलोखाद्यत् । समाहारद्वन्द्वान्ध्रमी । 'तत्र' इति 'संस्कृतं भक्षा' इति वानुवर्तते । सम्यन्ताच्छ्रलशब्दादुखाशब्दाच्च 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यर्थे यत् स्यादित्यर्थः । उखा पात्रविशेष इति । 'पिठरं स्यात्युखा कुण्डम्' इत्यमरः । दध्नष्टक् । सम्यन्ताद्विशब्दात् संस्कृतं भक्षा इत्यर्थे ढक् स्यादित्यर्थः । अणोऽपवादः । दाधिकमिति । ठक् इकादेशे 'यस्येति च' इति इकारलोपः । इह दधि अधिकरणे संस्कारो लवणादिना भवति । प्राग्वहतेरित्यत्र तु 'संस्कृतम्' इति तृतीयान्ताद् ठग्वक्ष्यते । उदश्वितोऽन्यतरस्याम् । ठक् स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । उक्तविषये उदश्विच्छब्दाट्ठावा स्यादित्यर्थः । इसुसुक्तान्तात्कः । इसुसुक्ताः अन्ता यस्येति विग्रहः । तकारादकार उच्चारणार्थः । ठस्य कः स्यादिति । ठक् ककार इत् अकार उच्चारणार्थः ठकारस्य शिष्टस्य ककार आदेश इति 'ठस्येकः' इत्यत्रोक्तम् । श्वयतीत्यस्य विवरणम्—वर्धते इति । 'दु ओ श्व गति-वृद्धयोः' इति घातुरहित वृद्धयर्थक इति भावः । उदश्विदिति । क्विपि तुक् । 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' इत्युदादेशः । 'तर्कं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु-निर्जलम्' इत्यमरः । प्रतिपदोक्तयोरिति । इत्प्रत्ययस्य उस्प्रत्ययस्य च उणादौ प्रतिपदोक्तयोरिह ग्रहणमित्यर्थः । यया सापिष्कः, धानुष्क इति । आशिपिक इति । चरतीति ठक् । शसुघातोः क्विपि 'आशासः क्वौ—' इत्युपधाया इत्त्वम् । उषा चरति औपिक इति । वसघातोः क्विपि सम्प्रसारणे उपेति तृतीया-

विहितः प्रत्ययो भवति शयित्यर्थे । अष्टाकपाल इति । 'द्विनोर्लुगनपत्ये' इत्यणो लुक् । शूलोखात् । 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यनुवर्तते । कथम् 'उख्योग्निः' इति । न ह्यसौ भक्ष इति चेत् । अत्राहुः—दिगादित्वाद्भावाथे यदिति । । दध्नष्टक् । दध्नीति । संस्कारस्त्वह लवणादिना, दधि त्वधिकरणमात्रम् । यस्तु 'प्राग्वहतेः' इत्यत्र 'संस्कृतम्' इति ठग्वक्ष्यते स तृतीयान्ताद्वाध्यः । तेन दध्ना संस्कृतमपि दाधिकमेव । इसुसुक्तान्तात् । 'तात्' इत्युक्तेऽप्यङ्गविशेषणेनैव तान्तादिति लब्धे अन्तग्रहणं प्रत्ययोपदेशकाले दस्तान्तस्तस्मात्परस्य ठस्य कादेशो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन 'माथितिकः' इत्यत्र, ठस्य इकादेशे 'यस्य—' इति लोपे च कृते ज्ञान्तत्वेऽपि इकस्य कादेशो न भवतीति 'ठस्येकः' इति सूत्रे कैयटः । संनिपातपरिभाषयैव इकस्य कादेशो न स्यादित्यन्तग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्यन्ये । उदश्विदिति । श्वयतेः, क्विपि तुक् । 'उदकस्योदः—' इत्युदादेशः । इहैव निपातनात्संप्रसारणाभावः । सास्मिन् । सेति

चरति दौष्क । १००० क्षीराड्ढञ् । (४-२-२०) अत्र सस्कृतम् इत्येव
सम्बध्यते, न तु भ्या इति । तेन यवाग्वामपि भवति । क्षीरेयी । १००३
सास्मिन्पौर्णमासीति । (४-२-२१) इतिशब्दात् 'सनायाम्' इति
लभ्यते । पौषी पौणमास्यस्मिन्पौषा माम् । १००४ आप्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ।
(४-२-२२) अत्रे हायनमस्या इयाग्रहायणी । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वाद् ।
'पूर्वपदात्मनायाम्- (सू ८५७) इति गत्वम् । आप्रहायणी पौणमास्यस्मि
न्नाग्रहायणिका माम् । अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमास्यश्वत्थ । निपातनात्पौणमास्या
मपि डुप् । आश्वयिक । १०२५ विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकी
चैत्रीभ्य । (४-२-२३) एभ्यष्ट्वा । ष्पेण् । फाल्गुनिक फाल्गुना वा
माम् । श्रावणिक, श्रावण । कार्तिकिक । कार्तिक । चैत्रिक, चैत्र ।

न्म । 'शानिवसिधमीना च' इयुभयन पचम् । दोष इति । दापूशब्दात् ठम्य क स्या-
दित्यर्थः । दौष्क इति । तरतीति ठक् । क्षीराड्ढञ् । क्षीरेयीति । क्षीरे मस्कृता
यवागूरित्यर्थः । भक्षग्रहणानुवृत्तो त्विह न स्यात्, यवाग्वामेयत्वेन खाद्यवानावान् ।
सास्मिन्पौर्णमासीति । 'तत्र' इति, 'सस्कृत भ्या' इति च निवृत्तम् । मा पौणमासी
अस्मिन्त्रित्यर्थे प्रथमान्ताप्रत्यय स्यादित्यर्थः । इतिशब्दादिति । एतच्च भाष्ये स्थितम् ।
पौषीति । पुष्येण युक्ता पौषी पौणमानो, सा यस्मिन्मासे स पौषो मासः । पौषोऽग्राहण
'यस्मेति च' इति इकारलोपः । एवमग्रामिषुक्ता पौर्णमानो मासो, मा यस्मिन्मासे
माम् । तथा फाल्गुन इत्यादि । मज्ञाया किम् ? पौषो पौणमासो अस्मिन्पञ्चदशरात्रे ।
आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् । पूर्वसूत्रविषये आग्रहायणीशब्दादस्वयशब्दान्च ठक् स्या
दित्यर्थः । अणाज्पवादः । हायनमिति । भवत्पर इत्यर्थः । 'भवमरो
वत्पररोऽदो हायनाज्जो इत्यमरः । यस्या ऊच्च सवत्परस्यारम्भ मा पौणमासो
वाग्रहायणीत्यर्थः । तर्हि आग्रहायणेति स्यादित्यत आह—प्रज्ञादेरिति । 'प्रज्ञा
दित्यद्व' इति स्वार्थे अणि 'मिन्ङ्-' इति ऋदित्यर्थः । अश्वत्थेनेति । अदिङ्
नौतयत्रेणेयथ । अश्वत्थ इति । तन्मज्ञा 'लुवविरेपे' इति डुविति भावः ।
ननु विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्य इति निर्देशेन पौणमास्या 'लुवविरेपे' इत्यस्या-
प्रवृत्तेरुक्तवान् कथमिह डुवित्यत आह—निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुविति ।
तत्र च पौणमास्या लुव नति नापनमेतद्वयतिरिक्तमप्यमिति भावः । विभाषा फाल्गुनी ।
एभ्यष्ट्वा इति । 'सास्मिन्-' इत्युक्तविषये इति शेषः । फाल्गुनिक फाल्गुनो वा मासः
इति । फाल्गुनी पौणमास्यस्मिन्निति त्रिग्रहः । एव श्रावणिक इत्यादि । इति युक्तययका ।

प्रथमामान्तादस्मिन्निति सक्तम्यन्तार्थे प्रथम म्याद्य प्रथमान्ताय स चत्पौणमासो
भवति । इति शब्दादिति । स हि लौकिको विवक्षितमनुसारयति । वृत्तिवृत्ता तु
सूत्रे एव सनायाम् इति प्रसिद्धम् । पौर्णमासीति । पूर्णो मानोऽस्या नियामिनि
वृत्तीहो प्रज्ञादित्वात्स्वायमेवेति हरदत्तादयः । 'तदस्मिन्नने' इत्यधिकार

१२२६ साऽस्य देवता । (४-२-२४) इन्द्रो देवता अस्येति ऐन्द्रं हविः । पाशुपतम् । बार्हस्पत्यम् । त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता, मन्त्रस्तुत्या, च । ऐन्द्रो मन्त्रः । 'आग्नेयो वै ब्राह्मणा देवतया' इति तु शैषिकेऽर्थे 'सर्वत्राग्नि—' (वा २६८९) इति टक् । १२२७ कस्येत् । (४-२-२५) कशब्दस्त्वेदादेशः स्यात्प्रत्ययसंनियोगेन । 'यस्य—' (सू ३११) इति लोपात्परत्वादादिवृद्धिः । को ब्रह्मा देवता अस्य कार्यं हविः । श्रीदेवता अस्य श्रायम् । शुक्राद्धन् ।

साऽस्य देवता । अस्मिन्नर्थे प्रथमान्तादणादयः स्युरित्यर्थः । ऐन्द्रं हविरिति । इन्द्रात्मकदेवतासम्बन्धीत्यर्थः । पाशुपतमिति । पशुपतिदेवता अस्येति विग्रहः । ननु देवताशब्दस्य लोकप्रसिद्धजातिविशेषवाचकत्वे पितरो देवता अस्य पित्र्यमित्याद्यनुपपन्नमित्यत आह—त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवतेति । हविश्शेषमृत्विग्भ्यो ददाति, विप्राय गां ददाति इत्यादौ ऋत्विग्विप्रादेर्देवतात्वव्यावृत्तये विशेषग्रहणम् । त्यज्यमानहविस्त्वाद्यः अस्मदाद्यप्रत्ययः यस्तृप्याद्युपकारः तदाश्रयो देवतेति यावत् । मन्त्रस्तुत्या चेति । 'अग्निमीडे पुरोहितम्' इत्यादिमन्त्रेषु यज्ञपुरोहितत्वादिगुणविशिष्टत्वेन या प्रतिपाद्यते सापि देवतेत्यर्थः । ऐन्द्रो मन्त्र इति । इन्द्रस्तुत्यको मन्त्र इत्यर्थः । ननु 'आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया' इत्यत्र कथं देवतातद्धितः । अत्र अग्नेर्हवि-रुद्देश्यत्वस्य मन्त्रस्तुत्यत्वस्य चाभावादित्यत आह—आग्नेयो वै इति । शैषिकेऽर्थे इति । शेषे इति सूत्रलब्धे तदभिमानिकत्वे गम्ये इत्यर्थः । अग्निर्नाम यो देवताजातिविशेषो लोक-वेदसिद्धः तदभिमानिको ब्राह्मण इति बोधः । कस्येत् । प्रत्ययसंनियोगेनेति । 'साऽस्य देवता' इति विहिते कशब्दादणप्रत्यये परे तत्संनियोगेन प्रकृतेरिकारोऽन्तादेश इत्यर्थः । तथा च कशब्दादणि प्रकृतेरिकारे अन्तादेशो वृद्धौ आयादेशो कायमिति सिद्धम् । तत्र किं अ इति स्थिते 'यस्येति च' इति इकारलोपमाशङ्क्याह—यस्येति लोपात्परत्वादादिवृद्धि-रिति । कशब्दस्य विवरणं ब्रह्मेति । यद्यप्यत्र इत्त्वविबिबलादेव लोपो न भवतीति भाष्यम् । तथापि वस्तुस्थितिकथनमिदम् । तस्य प्रयोजनमाह—श्रीदेवता अरय श्रायं हवि-रिति । अत्रेदमवधेयम् । 'कस्येत्' इत्यत्र कशब्दस्य अकारान्तस्य पष्ठ्येकवचनमि-त्येकः पक्षः । सर्वादिगणपठितस्य किशब्दस्य पष्ठ्येकवचनमिति पक्षान्तरम् । तत्राद्यपक्षे हविप्रचारे 'कायानुब्रूहि' इति प्रैप इति निर्ववादम् सर्वादि-गणवर्हिर्भूतत्वेन स्मैभावासंभवात् । द्वितीयपक्षे तु किशब्दस्य प्रजापतिनामत्वेन 'पूर्णमासादण् वक्तव्यः' इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति तदाशयः । सास्य । सिति प्रकृतं संज्ञासम्बद्धम्— इति पुनः साग्रहणं कृतमित्याहुः । इहैव सूत्रे निपातनाद्दे-शब्दात्स्वार्थे तल् । मन्त्रस्तुत्येति । मन्त्रेण स्तुत्या । 'एतिस्तुशास्—' इत्यादिना क्यपि तुक् टाप् । आग्नेयो वै ब्राह्मण इति । इहान्युद्देशेन ब्राह्मणो न त्यज्यत इति कथमयं प्रयोग इति न शङ्क्यमिति भावः । परत्वादादिवृद्धिरिति । इदं च समाधानं श्रायमित्यत्रावश्यकमिति तेनैव परिहारसम्भवादित्वविधानसामर्थ्य-

(४-२-२६) गुक्रियम् १०२६ अपोनप्प्रपानप्लुभ्यो घ । (३-२-२७) अपो-
नप्प्रियम्, अपानप्प्रियम् । अपोनपान्, अपानपाच्च देवता । प्रत्ययसन्नियोगेन तूक्त रूप निपा-
त्यत । अन एव 'अपानपाने अपानपातेऽनुब्रूहि' इति प्रैष । १०३० छ च । (४-२-२८)
यागविभागा ययामह्यनिवृत्त्यर्थं । अपोनप्त्रीयम्, अपानप्त्रीयम् । ('छप्रकरणे पैङ्गाभी-
पुत्रादिभ्य उपमह्यान्म' (वा २७०१) पैङ्गाभीपुत्रीयम् । तार्णविन्द्वीयम्) 'शनरद्रा-
द्वय' (वा २७०२) । चाच्छ । शन रद्रा देवता अस्य शनरद्रियम्, शतरद्रायम् ।
घच्छयाविधानमामर्श्यात् 'दिगाङ्गनपत्य (१०८०) इति न लुक् ।
१०३१ महेन्द्राद्घाणौ च । (४-२-२९) चाच्छ । महेन्द्रियम् हवि,
माहन्द्रम्, महेंद्रीयम् । १०३२ सोमाट्टयण । (४-२-३०) सौम्यम् ।
टित्वाङोप् सौमी ऋक् । १०३३ वाय्वृतुपिनुपसो यत् । (४-२-३१)
अमर्षनामत्वान् स्मेभाव, अन्वर्थमज्ञावत्वेन एकार्यवृत्ते सनादाब्दस्य सर्वनाम-
त्वाभावात् । तथा च 'कायानुब्रूहि' इत्येव प्रैष । यद्वा प्रजापते सर्वात्मकत्वेन तन्नाम्न
किराब्दस्य सर्वनामत्वान् 'वस्मा अनुब्रूहि' इत्येव सप्रैष इति भाष्ये प्रपञ्चितम् ।
एव च विष्णुमहस्यनामम् 'विश्व विष्णु' इति 'एको नैकं सव कं किं यत्त-
त्पदमनुत्तमम् ।' इति च पठितविश्वादिशब्देष्वप्यप्य न्यायस्तुल्य । तथा च विश्वस्मे
नम, विश्वाय नम इत्यादि प्रयोज्यमियास्ता प्रासङ्गिकम् । शुक्राद्घन् । 'सांभ्य देवता'
इत्यर्थे इति शेष । शुक्रियमिति । 'गुको देवता अस्तेति विग्रह । अपोनप्प्रपानप्लुभ्या
घ । प्रत्ययसन्नियोगेनेति । घप्रत्ययमनियोगेन अपोनपाच्छब्दस्य अपनप्प्रभावात्,
अपानपाच्छब्दस्य अपानप्लुभावादच निपात्यत इत्यर्थः । अन एवेति । घप्रत्ययसन्नियोगेनैव
उक्तदेशविधेरित्यर्थः । अत्र घप्रत्ययामात्रानोक्तादेशाविति भावः । छ च । उक्तविषये
छाओऽर्थः । ननु असोनप्प्रपानप्लुभ्या घन्दौ इत्येवास्तु । तथाह—योगविभाग इति ।
पैङ्गाभीपुत्रीयमिति । पैङ्गाभीपुत्रो देवता अन्वेति विग्रहः । तार्णविन्द्वीयमिति ।
तार्णविन्दु देवता अस्येति विग्रहः । शतरद्राद्घश्चेति । वातकमिदम् । शतरद्रिय-
मिति । घस्य इयादेशः । शतरद्रीयमिति । छस्य इयादेशः । उभयत्र 'तद्धितार्थः' इति
द्विगुसमासः । 'दिगाङ्गनपत्ये' इति लुक्भावाद्वाह—घच्छयोरिति । महेन्द्राद्घाणौ
च । महेन्द्रियमिति । महद्रो देवता अस्तेति विग्रहः । घस्य इयादेशः । माहेन्द्रमिति ।
अणि रूपम् । महेन्द्र्रीयमिति । छस्य इयादेशः । सोमाट्टयण् सौम्यमिति । सामो
देवता अस्तेति विग्रहः । टित्वस्य प्रयोजनमाह—टित्त्वान्डीयिति । सौमीति । मोमो
मिह नाश्रितम् । उक्त रूपमिति । 'नान्' इत्यस्य 'नम्' इति रूपमित्यर्थः ।
शत रद्रा इति । शनरद्राजन्तवचनः । सौमीति । 'हल्स्तद्धितस्य' इति

१ कोष्ठकान्तर्गत पाठो बहुत्र भूते नोपलभ्यते । वाङ्मनारमानुरोधादिह
स्थाप्यत । २ क्वचिद् 'घ च' इति शकाररहित पाठः ।

वायव्यम् । एवम् ऋतव्यम् । १२३४ रीडृतः । (७-४-२७) अकृद्यकारेऽ-
सार्वधातुके यकारे च्चौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीडदेशः स्यात् । 'यस्येति च' (सू
३११) पित्र्यम् । उपस्यम् । १२३५ द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोम-
वास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ्र च । (४-२-३२) चाद्यत् । द्यावापृथिवीयम्,
द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम्, शुनासीर्यम् । १२३६ अग्नेर्दक् ।

देवता अस्या ऋच इति विग्रहः । डीपि 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः । वायुवृत्तुपित्रुपसो
यत् । वायु, ऋतु, पितृ, उपस् एभ्यो यदित्यर्थः । वायव्यमिति । वायुदेवता अस्येति
विग्रहः । यति ओर्गुणः । 'वान्तो यि-' इत्यवादेशः । एवम् ऋतव्यमिति । ऋतुः देवता
अस्येति विग्रहः । रीडृतः । अङ्गस्येत्यधिकृतम् ऋता विरोष्यते, तदन्तविधिः । 'अयङ्
यि क्ङिति' इत्यतो 'यि' इत्यनुवर्तते । 'अकृत्सार्वधातुकयोः-' इत्यतः 'अकृत्सार्वधातुकयोः'
इति 'चौ च' इति सूत्रं च तदाह—अकृदित्यादिना । पित्र्यमिति । पितरो देवता
अस्येति विग्रहः । यति पितृशब्दस्य रीड् । 'ङिच्च' इत्यन्तादेशः । 'यस्येति च' इति ईकार-
लोपः । क्यचि पित्रीयतीत्यादौ 'अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम् इति वचनाद् 'अकृत्सार्व-
धातुकयोः-' इति दीर्घे अप्राप्ते इकारोच्चारणम् । उपस्यमिति । उपो देवता अस्येति
विग्रहः । भत्वेन पदत्वाभावात् सकारस्य न रुत्वादि । द्यावापृथिवी । द्यावापृथिवी,
शुनासीर, मरुत्वत्, अग्नीषाम, वास्तोष्पति, गृहमेव एतेभ्यः^१, छो यच्च स्यादित्यर्थः अणः
पत्युत्तरपदण्यस्य चापवादः । द्यावापृथिवीयम्, द्यावापृथिव्यमिति ।
द्यावापृथिवी देवता अस्येति विग्रहः । छस्य ईयादेशः । उभयत्र 'यस्येति च'
इति लोपः । शुनासीरीयमिति । शुनो वायुः, सीरः आदित्यः, शुनश्च सीरश्च
शुनासीरौ । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् । शुनासीरावस्य स्तः इति शुनासीरः । 'वाय्वा-
दित्यवानिन्द्रो विवक्षितः' इति वेदभाष्ये भट्टभास्करः । शुनासीरो देवता अस्येति
विग्रहः । मरुत्वान् देवता अस्य मरुत्वतीयम्, मरुत्वत्यम् । अग्नीषोमौ देवता अस्य
अग्नीषोमीयम् । वास्तुनः पतिः वास्तोष्पतिः रुद्रः । निपातनादङ्गुक् पत्वं च ।
'रुद्रः खलु वै वास्तोष्पतिः' इति ब्राह्मणम् । अमरस्तु इन्द्रपर्यायेषु 'वास्तोष्पतिः
सुरपतिः' इत्याह । वास्तोष्पतिर्देवता अस्य वास्तोष्पतीयम्, वास्तोष्पत्यम् । गृहमेवो

यलोपः । रीडृतः । अङ्गवृत्तपरिभाषया 'अकृत्सार्व-' इति दीर्घो न प्रवर्तत इति
दीर्घग्रहणमित्याहुः । यस्येति चेति । पित्रीयतीत्यत्र रीड्विधिः सावकाश इति
भावः । उपस्यमिति । उपस्यशब्दः स्त्रीलिङ्गो दिवो दुहितरं देवतां ब्रवीति ।
द्यावापृथिवी । अण्यत्रोरपवादः । शुनासीरीयमिति । शुनश्च सीरश्चेति
द्वन्द्वे 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् । शुनो वायुः, सीर आदित्य इति वृत्तिकृत । हरदत्तस्तु
शुनासीरशब्द इन्द्रस्य गुणवाचीत्यन्ये मन्यन्त इत्याह । तथा च मन्त्रः—'इन्द्रं वयं
शुनासीरमस्मिन्यज्ञे हवामहे' इति । मरुतो यस्य सन्तीति मरुत्वानिन्द्रः, मरुत्वतीयम्,
मरुत्वत्यम् । अग्नीषोमीयम्, अग्नीषोम्यम् । 'इदग्नेः सोमवरुणयोः' । वास्तुनः पतिः

(४-२-३३) आग्नेयम् । १०३७ कालेभ्यो भववत् । (४-२-३४) मासिकम् । प्रावृषेण्यम् । १०३८ महाराजप्रोष्ठपदाट्ठब् । (४-२-३५) माहाराजिकम् । प्रोष्ठपदिकम् । १०३९ देवताद्वन्द्वे च (७-३-२१) अत्र पूर्वोत्तरदयोरप्राथम्ये वृद्धिः स्यादिति णिति किति च परे । आग्निमारुतम् । १०४० नेन्द्रस्य परस्य । (७-३-२२) परम्प्रेन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात् । सोमैन्द्र । परस्य किम् एद्राग्न । १०४१ दीर्घाच्च वरुणस्य । (७-३-२३) दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः । ऐन्द्रावरुणम् । दीर्घात् किम्-आग्निवारुणम् । आग्निवारुणोमनडवाहीमालभत । 'तदस्मिन्निति नवयनादिभ्य उपमह्या

देवता अस्य गृहमेधीयम्, गृहमध्यम् । अग्नेर्दक् । आग्नेयमिति । प्रादीग्व्यती धेष्वाधेष्वायम् । 'सवनान्निक्लिप्त्याम्— इति वचनात् । कालेभ्यो भववत् । काल्वाचिभ्यो भवधेयं येन विशेषणेन ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते, ते 'सास्य देवता इत्यर्थे काल्वाचिभ्य स्तेनैव विशेषणेन भवन्तीत्यर्थः । मासिकमिति । मामो देवता अस्मेति विग्रहः कालाट्ठब् । प्रावृषेण्यमिति । प्रावृड् देवता अस्मेति विग्रहः । प्रावृष एण्य । महाराजप्रोष्ठपदाट्ठब् । माहाराजिकमिति । महाराजो वैश्वरुणः स देवता अस्मेति विग्रहः । प्रोष्ठपदिकमिति । प्रोष्ठपदो देवता अस्मेति विग्रहः । वृत्त 'सास्य देवता इत्यधिकारः । अथ प्रासङ्गिकम् । देवताद्वन्द्वे च । 'मृजवद्धि' इत्यतो 'वृद्धि' इत्यनुवर्तते । 'अचो ङिति' इत्यतो 'ङिति' इति, 'किति च' इति सूत्रं चानुवर्तते । 'तद्विधेयुचामादे' इत्यत 'अचामादे' इति 'ह्रस्वगतिष्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्यत 'पूर्वपदस्य' इति, 'उत्तरपदस्य च' इति सूत्रं चानुवर्तते । तदाह—अत्रेत्यादिना । आग्निमारुतमिति । अग्निश्च मरुच्च अग्नामरुती, 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् । अग्नामरुती देवता अस्य आग्निमारुतम् । अणि अनन उभयपदादिवृद्धिः । अलौकिके विग्रहवाक्ये एव आनङ् वाधित्वा 'इद् वृद्धौ' इति इत्वम् । नेन्द्रस्य परस्य । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युक्ता उभयपदवृद्धि उत्तरपदस्य इद्रशब्दस्य नत्यर्थः । सोमैन्द्र इति । चरति शेषः । तैत्तिरीये 'सोमैन्द्र इत्यामाक चरम्' इति छान्दसम् । दीर्घाच्च वरुणस्य । एन्द्रावरुणमिति । इन्द्रावरुणौ देवता । अस्मेति विग्रहे द्वन्द्वः । आनङ् । इन्द्रावरुणशब्दादणि दीर्घाकारात्परत्वाद् वरुणस्य नातिवृद्धिः । आग्निवारुणमिति । 'इद् वृद्धौ' इत्यग्निरानङ् वाधित्वा इत्वे वृत्ते दीर्घात्परत्वाभावाग्निपेधाभावे सति 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदवृद्धिरिति भावः । इति प्रासङ्गिकम् । अथ प्रवृत्तम्—तदस्मिन्निति । 'महाराजप्रोष्ठपदाट्ठब्' इति सूत्रे वार्तिकमिदम् । 'तस्मिन्

वास्तोष्पनि । इहव सूत्रे निपातनात्साधु । 'वदमभूकस्तुरस्त्रियाम् वास्ताप्पनीय, वास्ताप्पयम् । गृहमेधीय, गृहमेध्यम् । गृहमेव' इत्यादि । तथा च आश्वलायन—'महद्भ्या गृहमेध्यम्' इति । कालेभ्यो । काल्वाचिभ्यो ये प्रत्यया भावार्थे वक्ष्यन्ते ते 'सास्य देवता इत्यस्मिन्नर्थेऽनतिदिश्यन्ते । वरुणस्य सर्वमाह्वयार्थम् । तेन यस्माद्यो विहितस्तस्मात् एव भवति नाय । तथैवादीहरति—

नम्' (वा २७०६) । नावयज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः । 'पूर्णमासादण्वक्तव्यः'
(वा २७०७) । पूर्णो मासोऽस्यां वर्तते इति पौर्णमासी तिथिः । १२४२ पितृव्यमातुल-
मातामहपितामहाः । (४-२-३६) एते निपात्यन्ते । 'पितुर्भ्रातरि व्यत्' (वा २७०८) ।
पितुर्भ्राता पितृव्यः । 'मातुर्दुलच्' (वा १७०८) मातुर्भ्राता मातुलः । 'मातृपितृभ्यां
पितरि डामहच्' (वा २७०९) मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः । 'मातरि
पिच्च' (वा २७१०) । मातामही । पितामही । 'अवेदुंगघे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः'
(वा २७१२) । सकारपाठसामर्थ्यान् पः । अविसोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् ।
'तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ' (वा २७१३) तिलपिञ्जः । तिलपेजः । वन्व्यस्तिल

न्वर्तते' इत्यर्थे नवयज्ञादिभिः प्रथमात्तेभ्यः ठब् उपसंख्यानमित्यर्थः । नावयज्ञिकः काल
इति । नवयज्ञो नूतनवान्यद्रव्यको यज्ञः—आग्रयणाख्यः स यस्मिन्काले वर्तते स नावयज्ञिकः,
आग्रयणकाल इति यावत् । पाकयज्ञिक इति । पाकयज्ञ औपासनाग्निसाध्यः पार्वणस्याली-
पाकादिः, स यस्मिन्काले वर्तते स पाकयज्ञिकः । पूर्णमासादिति । तदस्मिन्वर्तते इत्यर्थे
पूर्णमासशब्दात्प्रथमान्तादण् वक्तव्य इत्यर्थः । पूर्णो मासोऽस्यामिति । मासश्चन्द्रमाः
पूर्णश्चासौ मासश्च पूर्णमासः, पूर्णचन्द्रः, स यस्यां तिथौ वर्तते सा पौर्णमासी तिथिरित्यर्थः ।
अणि 'टिड्ढाणब्—' इति डीप् । यद्यपि पूर्णो माः चन्द्रः पूर्णमाः, तस्येयमित्यर्थे 'तस्येदम्'
इत्यणि पौर्णमासोति सिद्धम् तथापि ईदृश एवार्थे अयं साधुरिति भावः । पितृव्यमातुल ।
कस्मिन् 'अर्थे किं निपात्यत इत्यत आह—पितुर्भ्रातरि व्यदित्यादिना । मातुल इति ।
मातृशब्दाद् डुलचि 'टिः' इति टिलोपः । मातामह इति । मातृशब्दाद् डामहचि टिलोपः ।
एवं पितामहः । मातरि पिच्चेति । मातृपितृभ्यां मातरि डामहच्, स च पिद्व्वतीत्यर्थः ।
पितृत्वस्य फलं डीपित्याह—मातामही, पितामहीति । अवेरिति । अवेदुंगघमित्यर्थे
अविशब्दात् सोढ, दूस, मरीसच् एते प्रत्यया वक्तव्या इत्यर्थः । सोढसकारस्य प्रत्ययावय-
वत्वात् पत्वमाशङ्क्याह—सकारपाठसामर्थ्यान् प इति । अन्यथा पांढ इत्येवोपदिशेदिति
भावः । तिलादिति । तिलशब्द ओपधिविशेषे मुख्यः । तत्फले तु गौणः । तत्र यदा
तिलशब्दो निष्फले आपधिविशेषे वर्तते तदा तस्मात्स्वार्थे पेज, पिञ्ज इति प्रत्ययौ स्त
इत्यर्थः । इति देवतार्थकाः ।

मासिकम् । प्रावृषण्यमिति । 'कालाढुब् ।' प्रावृष एण्यः । डामहजिति ।
एतच्च वृत्त्याद्यनुरोवेनोक्तम् । भाष्ये तु आनडादेशो महच् प्रत्ययश्च निपात्यते ।
तेनावग्रहः सिद्धयतीत्युक्तम् । सकारपाठेति । अन्यथा प्रक्रियालाघवाय पकारमेव
पठेदिति भावः । एतच्च मनोरमायां स्थितम् । अन्ये तूक्तरीत्या 'अविसोढम्' इत्यत्र
पत्वनिवारणेऽपि 'अविदूसम्' इत्यादौ स्यादेव पत्वम् । तत्र हि ण्यन्तात्क्वपि
'अविदूः' इत्यादिरूपसिद्धये सकारपाठसामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् । तस्माद् 'अविसोढम्'

इत्थं 'पिचदठन्दिमि डिच्च' (वा २७१४) तिलिच । १२४३ तस्य समूह । (४-२-३७) काकाना समूह काक्म् । वाक्म् । १२४४ भिच्चादिभ्योऽण् (४-२-३८) भिच्चाणा समूहा भैचम् । गर्भिणीना समूहा गर्भिणम् । इह 'भस्याट्-' इति पुवद्भाव कृते । १२४५ इनण्यनपत्ये (६-४ १६४) अनपत्याच्चैणि परे इप्रकृत्या स्थान् । तेन 'नेस्तद्धिते' (मू ६७९) इति टिलापा न । युवतीना समूहा यौवनम् । शनन्तादनुदात्तादेरजि यौवनम् ।

तस्य समूह । 'इनिकक्यचश्च' इति यावदिदमनुवर्तते । अस्मिन्तये प्रथमाच्चारितान् पप्यन्तात्प्राग्दीव्यतोया अणादया यथामन्भव स्युरित्यथ । 'अचित्तहस्तिघेनाठक्' इत्याद्य-पवादविषय परिहृत्यादाहरति—काक्म् । वाक्मिति । समूहप्रत्ययान्ताना नपुमकत्व लोकात् । भिच्चादिभ्योऽण् । तस्य समूह इमेव । भैचमिति । अत्र 'अचित्तहस्ति-' इति वक्ष्यमाणठगपवादाऽण् । गर्भिणमिति । गर्भशब्दामत्तर्थादि इप्रत्यये कृते 'प्रथम' 'परश्च' 'आद्युदात्तश्च' इति इकारस्य उदात्तत्वं 'अनुदात्त' पदमेव वर्जम् इति शिष्टस्यानुदात्तत्वं गर्भिन्शब्द अनुदात्तादि । तना नातल्लक्षणदीपि तस्य 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्यनुदात्तत्वं गर्भिणीशब्दाज्यनुदात्तादिरव । तत् समूहस्यै 'अनुदात्तादेरज्' इति वक्ष्यमाण अजि प्राप्त भिच्चादिवादिगिति भाव । अणि प्रत्ययस्वरणान्तादात्तत्वम् । अजि तु 'जित्वादिनि'यम्' इत्याद्युदात्तमिति स्वरे विशेष । अणि टिलापाभावाज्जि प्रयाजनमिति दर्शयति—इह भभ्येति । गर्भिणीशब्दादि सति 'भस्याट्-' इति पुवत्त्वन डोपा निवृत्तौ गर्भिन् अ इति स्थिते 'नेस्तद्धिते' इति टिलाप प्राप्ते सतीत्यर्थं । इनण्यनपत्ये । इन् अणोति छेद । प्रकृत्येति । 'प्रकृत्यैकाच' इत्यनस्तदनुवृत्तेरिति भाव । निलोपो नेति । अजि तु प्रकृतिभावाप्रवृत्ते टिलाप स्यादिति भाव । यौवनमिति । 'वनिन्युवृपितनि-' इत्यौणादिककनिप्रत्ययान्ता निन्ध-

इत्यादिभाष्यकृदुदाहरणेषु सकारपाठमामर्ष्यादिति व्याख्येयमित्याह । तस्य समूह । इह 'अचित्ताठक्', 'अनुदात्तादेरज्', 'गानान्ताद् वृज्', 'विदात्तश्च' इत्यादिना प्रतिपद यत्रादीष वक्ष्यति । तथा च चित्तपदाद्युदात्तमगत्रान प्रतिपदोत्तप्रत्ययरहितमिहादाहरणमित्याशये-नादाहरति—काक्म् । वाक्मिति । एव वाक्म् । काक्वक्वृक्शब्दा 'प्राणिना कुर्वाणाम्' इति फिट्मूत्रेणाद्युदात्ता । प्राणिवाचिना ये आदिभूता कवर्गात्पूर्वे तेषामुदात्त स्यादिति सूत्रार्थं । 'अयादि प्राप् शक्ने' इत्यधिकारात् । यत्तु वृत्तियामया शौर्मित्युदाहृत तदुपपन्नम् । खण्डित्वादिषु पुक्शब्दस्य पाठस्तत्रात्रा भाव्यमिति हरदत्तादयः । भिच्चादि भ्योऽण् । भैचमिति । अचित्तत्वाट्ठक् प्राप्त । गर्भिणमिति । अनुदात्तादित्वादेर् प्राप्त । सति हि तस्मिन्नाद्युदात्तानिलापो स्थानात् । न च 'भस्याट्-' इति पुदाचनरूपानि-देशान्न टिलाप स्यादिति वाच्यम् । हस्तिनीना समूहा हस्तिनमित्यत्रापि टिलापा नापत्तेः । तस्मात् स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिमात्रपर तत्, न तु रूपानिदेशमिति वाच्यम् । यौवनमिति । युवतिशब्दस्यानुदात्तादिनादजि प्राप्ते अणर्थमिह पाठ । पुवद्भावा-

१२४६ गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराज्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाहुब् । (४—२—३६)
 एभ्यः समूहे वुब् स्यात् । लौकिकमिह गोत्रम्, तच्चापत्यमात्रम् । १२४७ युवो-
 रनाकौ । (७—१—१) यु वु एतयोरनुनासिकयोः क्रमाद् अन अक एतावा-
 देशौ स्तः । ग्लुबुकायनोनां समूहः ग्लौडुकायनकम् । औक्षकमित्यादि । आप-
 रेणाद्युदात्तः । ततः स्त्रियां 'यूनस्तिः' इति तिप्रत्ययस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वे सति शिष्टस्वरेण
 युवतिशब्दस्यानुदात्तादित्वादभि प्राप्ते भिक्षादित्वादणि कृते सति 'भस्याडे-' इति पुंवत्त्वे
 तिप्रत्ययस्य निवृत्तौ 'अन्' इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे यौवनमिति रूपम् । अभि तु
 प्रकृतिभावस्याप्रवृत्तेऽट्टिलोपः स्यादिति भावः । वस्तुतस्तु 'भस्याडे तद्धिते' इत्यस्य अडे तद्धिते
 विवक्षिते सति ततः प्रागेव पुंवदित्यर्थः । ततश्च तद्धितोत्पत्तेः प्रागेव युवतिशब्दस्य पुंवत्त्वे
 तिप्रत्ययस्य निवृत्तौ युवन्शब्दस्य कनिप्रत्ययान्तस्य नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वादनुदात्तादित्वाभावाद-
 भावे 'तस्य समूहः' इत्यणि प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे यौवनमिति सिद्धमेवेति युवतिशब्दो
 भिक्षादिगणे प्रत्याख्यातो भाष्यकैयटयोरित्यलम् । शत्रन्तादिति । प्रत्ययस्वरेण मध्योदा-
 त्त्वादनुदात्तादिरयं युवच्छब्दः । तत उगितलक्षणङीपः पुंवत्त्वेन निवृत्तौ युवच्छब्दादनुदात्ता-
 देरभि यौवतमिति रूपमिति भावः । गोत्रोक्षोष्ट्र । एभ्य इति । गात्र, उक्षन्, उष्ट्र, उरभ्र,
 राजन्, राज्यन्, राजपुत्र, वत्स, मनुष्य, अज एतेभ्य इत्यर्थः । लौकिकमिह गोत्रमिति ।
 ननु पारिभाषिकमित्यर्थः । अत्र लौकिकं गोत्रं किमित्यत आह—तच्चापत्यमात्रमिति ।
 प्रवराध्याये परिगणितं पुत्रपौत्रादि कृत्स्नापत्यमित्यर्थः । 'अपत्याविकारादन्यत्र लौकिकमेव
 गोत्रं गृह्यते, ननु पारिभाषिकं गोत्रमिष्यते' इति 'क्षीपुंसाम्याम्-' इत्यादिसूत्रभाष्ये सिद्धान्ति-
 तत्वादिति भावः । युवोरनाकौ । युश्च वुश्च युवुः ! समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । तदाह—
 यु वु एतयोरिति । 'अनुनासिकयोरिष्यते' इति वार्तिकलब्धमेतत् । अनुनासिकयोः
 किम् ? ऊर्णाद्युः । ग्लुचुकायनीनामिति । 'प्राचामवृद्धाव्' इति ग्लुबुकाशब्दाद-
 पत्ये फिन्, 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीप्, समूहे वुब् । अकादेशः, आदिवृद्धिः,
 'यस्येति च' इतीकारलोपः । औक्षकमिति । उक्ष्णां समूह इति विग्रहः । वुब्,
 अकादेशः, टिलोपः, आदिवृद्धिः । उष्ट्राणां समूह इति विग्रहः, औष्ट्रकम् । उरभ्रा
 मेपाः, तेषां समूह औरभ्रकम् । राजकम्, राज्यकम् । वात्सकम् । मानुष्य-
 तिप्रत्ययनिवृत्तिः । 'अन्' इति प्रकृतिभावः । ननु 'भस्याडे-' इत्यत्र 'अडे तद्धिते
 विवक्षिते पुंवद्भावः' इत्यभ्युपगमात्तद्धितोत्पत्तेः प्रागेव तिप्रत्ययनिवृत्तौ सत्यां 'कनिन्-
 युवृप्-' इति कनिनन्ततया आद्युदात्तत्वाद्गु सिद्ध एवेति चेत् । सत्यम्, अतएव भाष्ये
 भिक्षादिषु युवतिशब्दपाठः प्रत्याख्यातः । 'इह युवतिशब्दपाठसामर्थ्यात्पुंवद्भावो
 न' इति वृत्तिकारोक्तिरप्यत एव निरस्ता । नन्वेवं 'गार्भिणं यौवतं गणे' इत्यादिप्रयोगा
 भाष्यमते न संगच्छेरन्नित्यागङ्क्याह—शत्रन्तादिति । युवोः । समाहारद्वन्द्वे
 सौत्रं पुंस्त्वम् । उकारस्तूच्चारणार्थो नेत्संज्ञकः । तेन नन्दनः । कारकः, नन्दना
 कारिका इत्यत्रोगितलक्षणौ नुमङ्गीपौ न स्तः । अनुनासिकयोरिति किम्, ऊर्णाद्युः ।

त्यस्य च—' (सू १०८२) इति यलोप प्राप्त 'प्रकृत्याञ् राजन्यमनुष्ययुवान्' (वा ४२१४) राजन्यवम् । मनुष्यवम् । 'वृद्धाञ्चेति वनव्यम्' (वा २७१६) वार्द्धकम् । १२५० केदारा-
द्यञ्च । (४—२—४०) चाद्वुञ् । कैदार्यम्, कैदारकम् । 'गणिकाया यजिनि वनव्यम्'
(वा २७१९) । गणिगम् । १२५१ ठञ्कवचिनश्च । (४—२—४१) चात्तदारा-
दपि । कवचिना समूह वाचिकम् । कैदारिकम् । १२५० ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ।
(४—२—४२) ब्राह्मण्यम् । माण्यम् । वाञ्च्यम् । 'पृष्ठादुपमन्यान्' (वा २७२०) पृष्ठय-
पटह । १२५१ ग्रामजनघन्धुभ्यस्तल । (४—२—४३) ग्रामता । जनता । वधुता ।

कम् । आनम् । यलोपे प्राप्त इति । राजन्यशब्दाद् वुजि अवादेशो 'आपत्यस्य च—'
इति यकारस्य लोपे प्राप्ते सतीत्यर्थः । प्रकृत्याऽनं राजन्यमनुष्ययुवान् इति । अके परे
राजन्य, मनुष्य, युवन् एन प्रकृत्या स्मुरिति वनव्यमित्यर्थः । दूना भावा योजनम् ।
मनाज्ञादित्वाद् वुञ् । प्रवृत्तिभावान्न टिलोप । 'वृद्धाञ्च' इति वृद्धशब्दस्वरूपमव गृह्यते,
ननु 'वृद्धिस्त्याचामादि—' इति वृद्धसज्ञकम्, माप्ये वृद्धशब्दस्यैवादाहरणात् । तदाह—
वार्द्धकमिति । वृद्धाना समूह इति विग्रहः । केदाराद्यञ्च च । कैदार्यम्, कैदारकमिति ।
केदाराणा समूह इति विग्रहः । गणिकाया यञ् । यज्ग्रहणाद् वुजा निवृत्तिः । गणिक्य-
मिति । गणिकाना समूह इति विग्रहः । ठञ् कवचिनश्च । केदारादपीति ।
कवचिन्वाद्याद् केदारशब्दाच्च समूह ठञ् स्यादित्यर्थः । कावचिकमिति । ठञ्
एकादेशो टिलोपः । ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् । ब्राह्मण्यमित्यादि । ब्राह्मणना
माणवाना वाञ्चाना च समूह इति विग्रहः । मनारपत्य माणन । अणि नस्य णत्वम् ।
'अपत्य कुत्मित मूढ मनारत्मागिव स्मृतः । मनारस्य च मूर्धेय तेन मिष्यति माणव ॥'
इति 'मनोजानावज्यकौ पुक्च' इति सूत्रे भाष्यम् । पृष्ठादिति । यन्
इति शेषः । पृष्ठय पटह इति । पष्णाद् अहा समाहार पटह, मनाहारे
द्विषु । 'राजाह्स्मिभ्य—' इति टचि टिलोपः । रयन्तरवृहद्वैरूपनराज
शाक्यरैदतास्यानि ण्ट् पृष्ठादित्यस्त्राणि, तदुद्युतान्यहानि लक्षणया पृष्ठानि,
तेषा समूह इति विग्रहः । ग्रामजनः । समूह इत्येव । ग्रामतेत्यादि ।
ग्रामाणा जनाना वधुना च समूह इति विग्रहः । तन्नाना स्त्रीत्व लोकात्, 'तन्ना

प्रकृत्याऽक' इति । इह राजन्यमनुष्यग्रहण व्यर्थम् । वृद्धिशब्देन 'आपत्यस्य
च—' इति यकारस्य प्राप्त्यभावात् । अतएव 'गानाभाट्—' इत्यत्र तयाग्रहण साधनम् ।
अथवा गानग्रहणेनैव सिद्धे तयोग्रहण न कुर्यादित्याहुः । दूना भावा यावन्निना
मनाज्ञादित्वाद् वुञ् । वार्द्धकमिति । यदि वृद्धत्वमपि वाचकमिति प्रयागाजिस्त, तर्हि
मनोज्ञादित्व कल्पनीयमित्याह । ब्राह्मणमाणन । ननु यथाऽयमो वृद्धा । तन्म
प्रकृता यजेनास्त्र, वृद्धादपि यजि वा स्य निरेषामावात् । नापि स्वर विशेषः,
उभययाप्याधुदात्तत्वात् । क्रिया विरेपस्तु न शङ्क्य एव, नपुसकत्वात् । 'मज्जश्च'

‘गजमहायाभ्यां चेति वक्तव्यम्’ (वा २७२१) गजता, सहायता । ‘अहः खः क्रतौ’ (वा २७२२-२७२३) । अहीनः । अहर्गणसाध्यमुत्पाकः क्रतुरित्यर्थः । क्रतौ किम्-आहः । इह खण्डिकादित्वाद् । ‘अहृष्टोरेव’ (सू ७८९) इति नियमादिलोपो न । ‘पश्वा णस् वक्तव्यः’ (वा २७२४) । १२५२सिति च । (१-४-१६) सिति परे पूर्व पदसंज्ञं स्यात् । अभत्वादोर्गुणो न । पर्शूनां समूहः पार्श्वम् । १२५३ अनुदात्तादेरब् । (४-२-४४) कापोतम् । मायूरम् । १२५४ खण्डिकादिभ्यश्च (४-१-४५) अवस्थात् । खण्डिकानां समूहः खाण्डिकम् । १२५५ चरणेभ्यो धर्मवत् । (४-२-४६) काठकम् । छान्दो-

स्त्रियाम्’ इति लिङ्गानुशासनसूत्राच्च । गजसहायाभ्यां चेति । आभ्यामपि समूहं तलिति वक्तव्यमित्यर्थः । अहः खः क्रतौ इति । वार्तिकमिदम् । क्रतौ वर्तमानाद् अहन्वादात् समूहेऽर्थे खप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । अहीन इति । अहश्शब्देन सौत्यान्यहानि विवक्षितानि । तेषां समूह इति विग्रहः । अहन्वादात् खः, ईनादेशः । ‘अहृष्टोरेव’ इति टिलोपे इति भावः । फलितमाह—अहर्गणेति । आह इति । अहां समूह इति विग्रहः । इह क्रत्वप्रतीतेर्न ख इति भावः । ‘अचित्तहस्तिवेनोः—’ इति ठकमाशङ्क्याह—इहेति । ‘खण्डिकादिभ्यश्च’ इत्यवित्यर्थः । नन्वेवं सति ‘अन्’ इति प्रकृतिभावस्याणि विहितस्यात्रासंभवादिलोपः स्यादित्यत आह—अहृष्टोरेवेतीति । टिलोपाभावे सति ‘अल्लोपोऽन्’ इत्यकारलोपे आह इति रूपमिति भावः । पश्वा णसिति । अणोऽपवादः । पशुंशब्द उकारान्तस्त्रीलिङ्गः पार्श्वगतमस्थिवाची । तस्माद् णसि ओर्गुणे प्राप्ते—सिति च । ‘सुमिडन्तं पदम् इत्यतः पदमित्यनुवर्तते तदाह—सिति परे पूर्वपदसंज्ञमिति । सकार इद् यस्य स सिति । ‘स्वादिष्वसर्वनामस्थाने’ इत्येव सिद्धे भसंज्ञापवादाऽयम् । अभत्वादिति । पदत्वेनानेन भत्वस्य वावादिति भावः । पर्शूनां समूहः पार्श्वमिति । पशुं अ इति स्थिते ‘इकोऽसवर्णे—’ इति साकल्यह्रस्वप्रकृतिभावयोः ‘सिति च’ इति तत्रत्यवचनान्तरेण तन्निषेधे यणादेशे पार्श्वमिति रूपमिति भावः । अनुदात्तादेरब् । समूह इत्येव । कापोतम् । मायूरमिति । ‘लघावन्ते द्वयोश्च बह्वपो गुरुः’ इति कपोतमयूरशब्दौ मध्योदात्ताविति भावः । खण्डिकादिभ्यश्च । शेषपूरणेन व्याचष्टे—अब् स्या-

इत्यत्रापत्यग्रहणाच्च । ठब् तु नानुवर्तिष्यते अस्वरितत्वादिति चेत् । सत्यम्, अवृद्धादपि कुतश्चिद्विधानार्थं यद्वचनम् । तत्सिद्धार्थानुवादकं वार्तिकमाह—पृष्ठादिति । पृष्ठं स्तोत्रविशेषः । पृष्ठय इति । पृष्ठानां समूहः पृष्ठयः पडह इति तु मत्वर्थलक्षणया बोध्यम् । ग्रामजन । वृत्तिकृता तु वार्तिकस्यसहायशब्दोऽपि सूत्रे प्रक्षिप्तः । अनुदात्तादेरब् । आपुपिकं शाण्डुलिकमित्यादौ परत्वाद् ‘अचित्तहस्तिवेनोः—’ इति ठगेवेत्याशयेनेह सूत्रे चित्तवन्तमुदाहरति—कापोतमिति । ‘लघावन्त—’ इति फिट्सूत्रेण कपोतमयूरशब्दौ मध्योदात्तौ । न च ‘शकुनीनां च लघु पूर्वम्’ इत्याद्युदात्ताविमाविति गङ्कथम् । ‘अन्त्यात्पूर्वं लघूदात्तम्’ इति तत्र व्याख्यानदित्याहुः । खण्डिका । आद्युदात्तार्थमचित्ताट्ठको वाचनार्थं च वचनम् ।

ग्नम् । १०५६ अचित्तहस्तिधेनोष्ठम् । (४-२-४७) साक्नुक्म् । हस्तिक्म् ।
 धेनुक्म् । १०५७ केशाश्वाभ्या यञ्छावन्यतरस्याम् । (४-२-४८) पक्षे
 ठगणो । कैश्यम्, कैशिकम् । अश्वीयम्, आश्वम् । १०५८ पाशादिभ्यो य ।
 (४-२-४९) पाश्या । तृप्या । घूम्या । वया । वात्या । १०५९ रत्नलो-
 रथात् । (४-२-५०) रत्न्या ।। गव्या । रथ्या । १०६० इनिप्रत्ययचश्च ।
 (४-२-५१) खलादिभ्य क्रमास्तु । खत्रिनी । गात्रा । रथक्त्वा । 'खत्रिदिभ्य
 इनिवक्तव्य' (वा २७३५) । डात्रिनी । बुट्टम्बिनी । आकृतिगणोऽयम् ।

दिति । समूह इति शेष । आद्यदात्तायमिदम् । चरणेभ्यो धर्मवत् । चरणा गात्रा
 ध्यानार । धर्मोऽर्थे याम्यो प्रकृतिभ्या ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते ताम्य प्रकृतिभ्य समूहे
 स्युरित्यर्थः । काठरमिति । कठाना समूह इति विग्रहः । 'गात्रचरणादुञ्ज' इति धर्म
 वक्ष्यमाणो वुञ्ज समूहोऽपि भवति । छान्दोग्यमिति । छन्दोगा सामशास्त्रिन, तेषा समूह
 इति विग्रहः । 'छान्दोग्यविक्रयान्विवहवृचननाद व्य' इति धर्म वक्ष्यमाणो व्य समूहोऽपि
 भवति । अचित्तहस्ति । अचित्ता अप्राणिन, तद्वाचिभ्यः, हस्तिशब्दाद् धेनुशब्दाच्च
 समूह ठक् स्यादित्यर्थः । सात्तुमिति । मक्तूना समूह इति विग्रहः । 'इमुनुतान्तात्क'
 इत्युक् परत्वात् ठस्य क । अदिवृद्धिः । हास्तिकमिति । हस्तिना समूह इति विग्रहः,
 ठक्, इक्, टिगोप, आदिवृद्धिः । धेनुकमिति । धेनूना समूह इति विग्रहः । उक्
 परत्वात् ठस्य क । आदिवृद्धिः । केशाश्वाभ्याम् । समूह इत्येव । केशाद्यञ्ज वा अश्वा
 च्छा वयर्थः । पक्ष इति । केशाद्यञ्जभाव 'अचित्त-' इति ठक् । अश्वाच्छाभाव अणि-
 त्यर्थः । कैश्यम्, कैशिकमिति । केशाना समूह इति विग्रहः । क्रमेण यञ्ठकौ ।
 अश्वीयम्, आश्वमिति । क्रमेण छाणौ । पाशादिभ्यो य । समूह इत्येव ।
 पाशयेत्यादि । पाशाना तृणाना धूमाना वनाना वानाना च समूह इति विग्रहः । छौत्व
 लाकान् । रत्नलोरथात् । समूह इत्येव । खत्र, गो, रथ एभ्यो य स्यादित्यर्थः गत्या
 गत्या रथ्येति । खलाना गवा रथाना च समूह इति विग्रहः । यद्यपि पाशा-
 दिभ्य एषा पाठो युक्तः । तथापि उत्तरमूत्र एषामेवानुवृत्त्यर्थं पृथक् पाठः ।
 इनिप्रत्ययचश्च । स्युरिति । इनि न क्त्वच् एने स्युरित्यर्थः । रत्नलीति ।
 खलाना समूह इति विग्रहः । इनिप्रत्यये ननारादिकार उच्चारणार्थः । छौत्व
 लाकान् । नान्तत्वानीप् । गोत्रेति । गवा समूह इति विग्रहः । गात्राद्यान्त्र ।
 छौत्व लोकात्, टाप् । रथक्त्वथेति । रथाना समूह इति विग्रहः । वट्यर्थ
 ककारस्य नन्वम्, अनद्धित इत्युक्ते छौत्वाट्ठाप् । रत्नादिभ्य इनिर्वक्तव्य
 इति । 'इनिप्रत्ययचश्च' इति मूत्रे इनिग्रहणमकृत्वा 'गारयात्नक्त्वचौ' इत्येव मूत्र
 कृत्वा 'खलादिभ्य इनि' इति पृथक्कर्तव्यमित्यर्थः ।

चरणेभ्यः । यस्या प्रकृतयः प्रत्यया धर्म वक्ष्यन्ते, स तस्या प्रकृते समूहोऽपि
 स्यादित्यर्थः । वुञ्जदद्या हि चरणेभ्यो वक्ष्यन्ते । तत्र 'चरणादमिमांसायया' इति तु
 वार्तिकम् । तदर्थमनैवानिदेशमूत्रेण ज्ञाप्यत काठकमित्यादि । गात्रचरणाद् वुञ्ज ।

१२६१ विषयो देशे । (४-२-५२) पष्ठ्यन्तादणादयः स्युरित्यन्तपरिशीलितेऽर्थे म चेदेशः । शिवीनां विषयो देशः । शैवः । देशे किम्-देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः । १२६२ राजन्यादिभ्यो वुञ् । (४-२-५३) राजन्यकः । १२६३ भौरिक्याद्यैपुकार्यादिभ्यो विधलभक्तलौ । (४-२-५४) भौरिकीणा विषयो देशो भौरिकिविधम् । ऐपुकारिभक्तम् । सारसायनभक्तम् । १२६४ सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु । (४-२-५५) अण् ।

विषयो देशे । समूह इति निवृत्तम् । तस्येत्यनुवर्तते । तस्य विषय इत्यर्थे प्रथमोच्चारितात् पष्ठ्यन्तात्प्रत्ययाः स्युरिति लभ्यते । तदाह-पष्ठ्यन्तादिति । विषयशब्दं व्याचष्टे-अत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे इति । देवदत्तविषयोऽनुवाक इत्यत्र तथा दर्शनादिति भावः । तर्हि तत्रातिव्याप्तिः स्यादित्यत आह-स चेदिति । सः अत्यन्तपरिशीलितोऽर्थो देशश्चेदित्यर्थः । एवं च अत्यन्तपरिशीलिते देशे गम्ये प्रत्ययाः स्युरिति फलितम् विषयशब्दो ह्ययं क्वचित् ग्रामसमुहात्मके जनपदे वर्तते । तद्यथा-सामन्तस्य राज्ञो विषयोऽनेन लब्ध इति । क्वचिदिन्द्रियग्राह्ये वर्तते । तद्यथा चक्षुर्विषयो रूपमिति । क्वचिदन्यत्रावृत्तौ वर्तते । यथा मत्स्यानां विषयो जलमिति । अन्यत्र नास्तीति गम्यते । प्रकृते तु देवदत्तविषयोऽनुवाक इतिवदत्यन्तपरिशीलिते वर्तते । तत्र विषयशब्देन अत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे अवगते सति अनुवाकादिव्यावृत्त्यर्थं देशग्रहणम् । शिवीनां विषयो देश इति । अत्यन्तपरिचितो देश इत्यर्थः । देवदत्तस्य विषय इति । अत्यन्तपरिचितोऽनुवाक इत्यर्थः । अत्र देशस्यानवगमाद् न प्रत्यय इति भावः । विषय इति किम्-देवदत्तस्य कदाचिदगन्तव्यो मार्गः । न च देवदत्तस्य ग्रहमित्यत्र अत्यन्तपरिचितदेशत्वात् प्रत्ययः स्यादिति वाच्यम्, जनपदसमूहात्मकात्यन्तपरिशीलितदेशस्यैवात्र विवक्षितत्वात् । राजन्यादिभ्यो वुञ् । तस्य विषयो देश इत्यर्थे राजन्यादिभ्यः पष्ठ्यन्तेभ्यो वुञ् स्यादित्यर्थः । अणोऽपवाः । राजन्यक इत्यत्र राजन्यानां विषयो देश इत्यर्थः । भौरिक्याद्यैपु । भौरिक्यादिभ्य ऐपुकार्यादिभ्यश्च पष्ठ्यन्तेभ्यो यथाक्रमं विल्, भक्तल् एतौ प्रत्ययौ स्तो विषयो देश इत्यर्थे । भौरिकिविधमिति । भौरिकीणा विषयो देश इत्यर्थः । भौलिकिविधमिति । भौलिकीणा विषयो देश इत्यर्थः । ऐपुकारिभक्तमिति । ऐपुकारीणां विषयो देश इत्यर्थः । सारसायनभक्तमिति । सारसायनानां विषयो देश इत्यर्थः । इह नृपुंसकत्वं लोकात् । सोऽस्यादिः । ऋग्वृष्यमात्मनां पादावृत्त्या ऋक्त्रयं संपद्यते । न च मंप्रगाथ इति छन्दोगसूत्रे बह्वृचसूत्रे प्रसिद्धम् । पष्ठ्यन्तेक-

छान्दोग्यमिति । 'छन्दोगौक्थिक-' इति व्यः । यञ्छाविति । यथास्तं स्यं स्तः । ठगणाविति । केशशब्दादचित्तत्वेन ठक् । विषयो देशे । 'तस्य' इत्यनुवर्तते इत्याह-पष्ठ्यन्तादिति । विषयशब्दार्थमाह-अत्यन्तेति । भौरिक्या । आभ्या गणाभ्या यथासंख्यमेतौ प्रत्ययौ स्तः । भौरिकिविधमित्यादि । क्लीबत्वं लोकात् । सोऽस्यादिरिति । छन्दो नामाश्रयेत्तानिदन्वनपङ्क्त्यादिरिह विवक्षितः । तद्वाचकात्प्रयमान्तादस्येत्यादिमिति । प्रत्ययः स्यान्, य आदिमान् प्रगाथ-

पञ्क्तिरादिभ्येति पाठान्न प्रगाथ । 'स्वार्थ उपगख्यानम्' (वा २७४४) । निष्ठुभवं
 ष्टुभम् । १०६५ सग्रामे प्रयोजनयोद्धुभ्य । (४-२-५६) 'साज्य' इत्यनुवर्तते ।
 सुमद्रा प्रयोजनमस्य मङ्गग्रामस्येति सौमद्र । भरता योद्धारोऽस्य सग्रामस्य भारत । १०६६
 तदस्या प्रहरणमिति क्रीडाया ण । (४-२-५७) दण् प्रहरणमस्या क्रीडाया दाण्य ।
 मोष्टा । १०६७ घञ सास्या क्रियेति च । (४-४-५८) घञ्तात्क्रियावाचिन प्रयमा-
 नादस्यामिति मत्तम्यर्थे स्त्रीत्रिङ्गे अप्रत्यय स्यात् । घञ् इति वृद्धप्रहणादग्निकारकपूवस्यापि
 ग्रहणम् । १०६८ श्येनतिलस्य पाते वे । (६-३-७१) श्येन तिल
 एतयार्मुभागम् स्याद् जप्रत्यय पर पातशब्दे उत्तरपद । श्येनपाताज्या
 वर्तते श्येनम्पाता मृगया । तिलपाताज्या वर्तते तैरम्पाता स्वघा । श्येनतिलस्य

वचनम्यान सप्तमीवत्त्रचनमापम् । मोक्ष्य प्रगाथस्य आदिरित्यर्थे प्रयमातान् छन्दो
 निरोपवाचकाद् अणादिप्रत्यया स्युरित्यर्थे । अणरेयत्ताविशेषो गायत्र्यादिद्वन्द्व ।
 पञ्क्तिरादिरिति । पञ्क्तिच्छन्दस्त्वा ऋग् आदिस्य प्रगाथस्य स पाञ्क्त प्रगाथ इत्युच्यत
 इत्यर्थे । स्वार्थे इति । छन्दावाचिभ्य स्वार्थे अणादिप्रत्ययस्यापमख्यानमित्यर्थे । त्रैष्टुभ-
 मिति । क्रीडत्व लाङ्गात् । सग्रामे । अनुवर्तते इति । तथा च सग्राम इति मत्तम्यन्
 पष्ठ्या विपरिणतम् । अस्पृश्यननावृति-तदस्य मग्रामस्य प्रयाजनम्, तेज्य मग्रामस्य याद्वार
 इत्यर्थे प्रयाजनयोद्धुवाचिभ्य प्रयमान्तभ्य अगादय स्युरित्यर्थे । तदभ्याम् । तद् अस्या
 क्रीडाया प्रहरणमित्यर्थे प्रयमान्तात् प्रहरणवाचकाद् णप्रत्यय स्यादित्यर्थे । प्रहियत
 अनननि प्रहरणम् आयुधम् । दाण्डेति । अणि तु ङीप् स्यादिति भाव । गौष्टेति । मृष्टि
 प्रहरणमस्या क्रीडायामिति विग्रह । घञ् सारयाम् । अम्यामित्यनन्तर मृगयायामित्यादि
 छालिङ्गविरोध्यमध्याहामम् । सा क्रिया अस्या मृगयादिक्रियायामित्यर्थे घञन्तप्रवृत्तिप्रयमा
 न्नातिववाचिना च स्यादित्यर्थे । फलितमाह—घञन्तादित्यादिना । वृद्धग्रह
 णादिति । तत्प्रयाजनमनुपदमव वक्ष्यते । श्येनतिलस्य पाते चि । सुमागम इति । 'अ-
 द्विषत्—' इत्येत तदन्वृत्तेरिति भाव । अप्रत्यय इति । अप्रत्यये परे य पातशब्द

श्चेत् । प्रश्रय्यत इति प्रगाथ 'ग्रथ सदर्थे' इत्यस्माद् 'अपतार च दारणे—' इति
 कर्मणि घञ । वृषादरादिवाद्रपनकारयार्थे । अन्य तु प्रणीयत इति प्रगाथ 'गै शब्दे'
 इत्यत 'उपिवृषिता तस्य म्यन् इत्याहु । यत्र द्वे ऋचावावृत्त्या तिस्र क्रियन्त
 स प्रगाथ—त्रैष्टुभमिति । स्वार्थिका प्रत्यया प्रवृत्तिता लिङ्गवचनायतिवन्त
 इति न्यायेन व्यवर्ततेति भाव । सग्रामे । ननु 'प्रयमात् इयविकारात्प्रयमाचा
 गितमग्रामवाचिन एव प्रत्यय प्राप्नानि, न प्रयाजनयोद्धुभ्य इयत आह—सोऽस्ये
 तीति । एव च प्रयमान्निरोपणद्वारा प्रयाजनयोद्धुणा प्रवृत्तित्वम् 'अस्य' इति
 प्रयथात्रनिरोपणद्वारा सग्रामस्य प्रत्ययात्त्व वक्तुं शक्यमिति भाव । तथा चावमिह
 सूत्रार्थ—प्रयाजनवाचिभ्या याद्धुवाचिम्यश्च प्रयमा तस्याज्येति पष्ठ्यन्तात्त्रैष्टु
 स्यात् स च पष्ठ्यन्तात् सग्रामश्चेति । तन्म्याम् । प्रयमानात्प्रहरणोपाधि-

किम्—दण्डपातोऽस्यां तियौ वर्तते दण्डपाता तियिः । १२६६ तदधीते तद्वेद । (४—२—५९) व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः । १२७० क्रतुक्थादिसूत्रान्तादृठक । (४—२—६०) क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम् । तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि, तत्प्रतिपादकग्रन्थपरेभ्यस्त्वध्येतरि । अग्निष्टोमिकः ।

तस्मिन्नित्यर्थः । उत्तरपद इति । 'अलुगुत्तरपदे' इति तदधिकारादिति भावः । श्येन-पात इति । पतनं पातः । भावे घञ् । श्यैनंपातेति । श्येनपातशब्दाद् घञन्ताद् भः । यद्यपि पातशब्द एव घञन्तः तथापि कृद्ग्रहणपरिभाषया श्येनपातशब्दस्यापि ग्रहणं बोध्यम् । श्येनस्य पात इति कृद्योगपठ्यथा समासः । तथा च श्येनपातशब्दस्यादिवृद्धिः । तैलंपाता स्वधेति । स्वधाशब्दः स्त्रीलिङ्गः पित्र्यक्रियायां वर्तते, 'नमः स्वधार्थे' इत्यादि-दर्शनात् । स्ववेत्यनेन क्रीडायामिति नानुवर्तत इति सूचितम्, तदस्यामिति प्रकृते पुनरस्या-मिति ग्रहणात् । तदधीते । तदधीते इत्यर्थे तद्वेत्तीत्यर्थे च द्वितीयान्तादणादयः स्युरित्यर्थः । गुरुमुखादक्षरानुपूर्वोग्रहणमध्ययनम् । शब्दार्थज्ञानं वेदनम् । एतेन अव्ययनविधिरर्थं ज्ञानपर्यन्त इति कतिपयमीमांसकोक्तिः परास्ता, पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यात् । यथाचैतत्तथा अव्वरमीमांसा कुतूहलवृत्तौ प्रपञ्चितमस्माभिः । वैयाकरण इति । अणि 'न खाभ्याम्—' इत्ये-जागमः । क्रतूक्थादि 'तदधीते तद्वेद' इत्यर्थयोः क्रतु, उक्थादि, सूत्रान्त एभ्यः ठक् स्यादित्यर्थः । क्रतुविशेषवाचिनामेवेति । न तु क्रतुशब्दस्यैवेत्यर्थः । अन्यथा उक्थादिगण एव क्रतुशब्दमपि पठेदिति भावः । ननु क्रतुविशेषाणां कथमध्ययनम् । अक्षरग्रहणात्मकत्वा-भावादित्यत आह—तेभ्य इति । अग्निष्टोमादिशब्दाः क्रतुविशेषेषु मुख्याः तत्प्रतिपाद कग्रन्थेषु तु गौणाः । तत्र क्रतुविशेषात्मकमुख्यार्थकेभ्यः अग्निष्टोमादिशब्देभ्यो वेदितरि प्रत्ययाः । अग्निष्टोमादिर्क्रतुप्रतिपादकग्रन्थेषु लक्षणया विद्यमानेभ्यस्तु तेभ्यः अव्येतरित्यर्थः । आग्निष्टोमिक इति । अग्निष्टोमं क्रतुं वेत्ति तत्प्रतिपादकग्रन्थमधीत इति वार्थः । उक्त्यशब्दः सामम् मुख्यः । सामलक्षणग्रन्थे प्रातिशाख्ये तु गौणः । तत्र गौणार्थका-

कात्सप्तम्यन्तार्थेण स्यात् । स चेत्सप्तम्यन्त्यर्थः क्रीडा भवति । प्रहरणं किम्, माला भूषणमस्याम् । क्रीडायां किम्, खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम् । घञः । कृद्ग्रहणादिति । तेन 'श्यैनंपाता' इत्यत्र 'णिगति' इत्यङ्गस्य विधीयमाना वृद्धिः सिद्धा । श्येनपातस्यापि घञन्तत्वादिति भावः । घञः किम्, श्येनपतनमस्यां वर्तते । क्रिया किम्, प्रकारोऽस्यां वर्तते । 'तदस्याम्' इति प्रकृते पुनः 'सास्याम्' इत्युक्तिः 'क्रीडायाम्' इत्यस्य निवृत्तिर्यथा स्यादिति । अतएवाह—दण्डपातोऽस्यां तिथावति । तदधीते । द्वितीयान्तादध्येतरि वेदितरि च प्रत्ययः स्यात् । द्विस्तद्ग्रहणमधीयाने विदुषि च प्रत्येकं विधानार्थम् । तेनोत्तरत्र क्रतुवसन्तादयः शब्दास्तत्प्रतिपादकग्रन्थे गौणा अप्यधीयानेऽपि प्रत्ययं प्राप्नुवन्ति । अन्यथा तेषामध्य-यनासम्भवेन वेदितर्येव प्रत्ययः स्यादिति भावः । क्रतूक्थादि । क्रतुविशेषेति । स्वरूपस्य तु न ग्रहणम् । तथात्वे सत्युक्थादिष्वेव क्रतुशब्दः पठ्येत, नापि क्रतुपर्या-

चापमिक् । उभय सामविशेष । तल्लक्षणपरो अयविशेषो लक्षणयोक्तव्यम् तदधीते व वा औक्थिक । 'मुख्यार्थात्तुल्यशब्दादुपगमो नध्येने । पायम्—नैयायिक । वृत्तिम्—वार्त्तिक । लाकायनम्—लोकायनिक इत्यादि । सूत्रान्तात्त्वकल्यादेरेवेष्ट्यते (वा २७४४) । नाग्रह सूत्रिक । अस्तत्पादे किम्—वाक्यसूत्र । 'विद्याभ्यणनपातान्चेति वक्तव्यम्' (वा २७४१) वायमविश्रित । गोभ्यणिक । आश्रयश्रणिक । पाराशरकात्पिक । अङ्गभनघमत्रिपूर्वद्विद्यान्तान्तेति वक्तव्यम् (वा २७४५) । आङ्गविश्रित । धात्रविश्रित । धामविश्रित । त्रिविद्या विद्या त्रिविद्या नामधीते वद वा नैक्थिक । 'आख्यानाख्यायकेतिहासपुराणेभ्यश्च' (वा २७४६) यन्त्रैतमविद्वत्य वृत्तमाख्यानमुपचागावक्रीतम् तन्धीते वक्ति वा यानधीनिक । वामनन्तामविद्वत्य

देव उक्त्यान्ता उगित्याह—अथ सामविशेष इति । अग्निष्टोमस्तोत्रात्पर यत्नाम गायन इति वृत्तिवृत्तेरिति भाव । भाष्ये तु मामशब्दाभ्याम उक्त्यशब्द इति श्रम्यत । मुरयाथान्ति । सामवाचिन उक्त्यशब्दात् न ठक् । तस्मिन्निपिद्धे तदधीते इत्यण च न भवतीयथ । भाष्ये तु मुख्यायनादुक्त्यशब्दात् ठक्, नल्थेव 'उच्यते । उक्त्यान्तिगणपठिनाद् यायादिरच्चात् ठक्मुदाहारति—न्याय भिति । अधीत वेद वेति शेष । नैयायिक इति । ठरि एजागम । वृत्तिमिति । अधाते वद वति शेष । वार्त्तिक इति । ठरि आन्विष्टौ रपरत्वम् । सामग्रह सूत्रिक इति । मग्नहास्य मन्मधाते वेत्ति वक्तव्य । विद्यालक्षणोति । विद्याभ्यण, कल्प एतन्नापि उन्तेष्व ठगित्यथ । अङ्गेति । अङ्ग, क्षत्रवम, नि एतद्वक्त्राद्विद्यान्तात् समानान् ठग नत्थय । ततश्च अणैव । त्रिविद्या विद्या त्रिविद्या इति । शकपायि वान्तिवाद्विद्यागल्लस्य ण इति भाव । तिस्रा विद्यात्रिविद्या इति न निग्रह, त्रिभक्त्ये सत्तायाम् इति नियमान् । नाति तिस्रा विद्या अधीते वेद वेत्ति तद्विताप द्विषु, तथा सति ताद्वनस्य द्विषनिमित्ततया द्विषोऽगुणनपये इति उपापत्ते । निरुणा विद्याना समाहार इति द्विषुरप्यत्र निवाच एव । आख्यानेति । आख्याना आख्यायिका, इतिहास, पुराण एभ्यश्च उक्तेर्ये ठक्प्रत्यय इत्यथ । तत्र आख्यानाभ्यन्तेन आख्यायिकागणनेन च आख्यानाविशेषवाचिन आख्यायिकाविशेषवाचिनश्च ग्रहणम् । इतिहासपुराणगल्ल्यान्तु स्वस्वयारेव ग्रहणम् । आख्याना नाम कथाप्रत्यय । आख्यायिकापल्लवार्था पुराण पञ्चभ्यणम् इत्यमर । इतिहास पुरावृत्तम् इति च ।

याणामुक्त्यादिणो यनशब्दपाठान्ति भाव । अध्येतरीति । अध्येतरीत्यर्थ । अग्निष्टोमिक इति । मस्याविशेषवाचनस्यायिष्टिगमगल्लस्य तमम्याके क्तौ निरुद्धप्रयोग । तल्लक्षणेत्यान्ति । तत्रनिपात्कप्रातिगम्यमित्यर्थ । नेष्ट्येते इति ।

१ 'लभ्यत इति क । २ एन मनि त्रिविद्यम् इति जाने विद्यागल्लान्तमाभावा दुताहरण न नमवन्ति चिन्त्यमिदम् । अपिशब्दस्वारस्याद् न निर्वाच इति पाठ प्रनीयते ।

कृता आख्यायिका वासवदत्ता । 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' (सू १४६७) इत्यर्थे 'वृद्धाच्छ्र' (सू १३३७) । तस्य 'लुवाख्यायिकाभ्यो बहुलम्' इति लुप् । ततो-
जन ठक् । वासवदत्तिकः । ऐतिहासिकः पौराणिकः 'सर्वादिः सादेश्च लुग्वक्तव्यः'
(वा २७४८) सर्ववदानधीते सर्ववेद । सर्वतन्त्रः । सर्वातिः । 'द्विगोलुङ्क्'—
(सू १०८०) इति लुक् । द्वितन्त्रः । 'इकन्पदोत्तरपदाच्छ्रतपष्टे' 'पिकन्पथः'
(वा २७४९-२७५०) पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । शतपथिकः, शतपथिकी ।
पष्टिपथिकः, पष्टिपथिकी । १२७१ कूमादिभ्यो वुन् । (४-२-६१)
क्रमकः । क्रम पद शिक्षा भीमासा क्रमादिः । १२७२ अनुवाह्यादिभिः ।

'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वतराणि च ।

वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥'

तत्र आख्यानादुदाहरति । यवकीर्तमिति । आख्यायिकाया उदाहरति—वासव-
दत्तामिति । लुग्वक्तव्ये इति । उक्तप्रत्ययस्येति शेषः । सर्ववेद इति । अणो लुकि
आदिवृद्धयभावः । सर्वतन्त्र इति । सर्वतन्त्राण्यधीते वेद वेत्यर्थः । सर्वाति इति ।
वार्तिकेन सह सर्वातिम् । तेन बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' इति सभावः । सर्वातिकं सूत्रम-
धीत इत्यर्थः । द्विगोरिति । द्वे तन्त्रे अधीते वेत्ति वेत्यर्थे तद्वितार्थे द्विगुनिमित्तत्वाद्गणो
लुकि आदिवृद्धयभावे द्वितन्त्र इति रूपमित्यर्थः । इकन् पदोत्तरपदादिति । पदशब्द
उत्तरपदं यस्य न पदोत्तरपदः, तस्मादुक्तेऽर्थे इकन्प्रत्ययो वक्तव्यः । शतपष्टेः पिकन्पथ
इति । शतशब्दात् पष्टिशब्दाच्च परो यः पयिन्शब्दः तस्माद् उक्तेऽर्थे पिकन्प्रत्ययो वक्तव्य
इत्यर्थः । पूर्वपदिक इति । पूर्वपदमधीते वेत्ति वेत्यर्थः । एवमुत्तरपदिकः । शतपथिक
इति । शतपथं नाम वाजसनेयिब्राह्मणम् । तदधीते वेत्ति वेत्यर्थः । शतपथिकीति ।
'टित्त्वाद् डोविति भावः । एवं पष्टिपथिकः पष्टिपथिकीति । कूमादिभ्यो वुन् । तदधीते तद्वेद
इत्यर्थे इति शेषः । क्रमक इति । क्रममधीते वेत्ति वेत्यर्थः । क्रमादिगणं पठति—क्रमेत्यादि ।

अनभिधानादिति भावः । त्रिविद्येति । 'तिस्रो विद्या अधीते' इति विग्रहे तु
तद्वितार्थे द्विगौ 'त्रिविद्य' इत्येव स्याद् 'द्विगोलुङ्गनपत्ये' इति लुक्प्रवृत्तेरिति भावः ।
आख्यायिकेति । गद्यपद्यरूपो ग्रन्थविशेष इत्यर्थः । सर्वादेरिति । 'सादेः'
इत्येव सिद्धे सर्वादिग्रहणमर्थवत्परिभाषाज्ञापनार्थम् । सर्वाति इति । वार्तिका-
न्तमधीत इत्यर्थः । अन्तवचने अव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे चाकाले' इति सहस्य
सभावः । इकन्ति । पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मादिकन् । शतशब्दात्पष्टिशब्दाच्च
परो यः पयिन्शब्दस्तदन्तात् पिकन् वाच्य इत्यर्थः । शतपथिक इति । वृत्तिकृता
तु वार्तिके 'बहुलम्' इति पूरयित्वा 'शतपथः' इत्यणन्तमप्युदाहृतम् । तत्तु भाष्ये
न दृष्टम् । पित्त्वफलं दर्शयति—शतपथिकीति । अण्वाधनार्थमिति । भाष्ये ।

१ 'टिकन् पथः' इति क. ख । अयमेव पाठो वालमनोरमासंमतः प्रतीयते,
परं कौमुदीपुस्तकानामसंवादवाहुल्यादिह पिकन् निवेशितः । २ 'पिकन्' इति पाठानु-
रोवेन 'पित्वात्' इति युक्तं स्यात् ।

(४-२-६२) 'तदधीते तद्वेद' (मू १२६९) इत्यर्थे । ब्राह्मणमहणो ग्रन्थाज्जुब्राह्मणम् तदवातेज्जुब्राह्मणो । मत्वर्थोविभैव सिद्धज्ज्वाधनार्थमिदम् । १२७३ वसन्तादिभ्यष्टृक् । (४-२-६३) वामणिक । अथर्वाणमधीते आथवणिक । 'दाष्णिनायन-' (मू ११४५) इति सूत्रे निपातनादृशपा न । १२७४ प्रोक्ताल्लुक् । (४-२-६४) प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याच्चेतुर्वदितु प्रत्ययस्य लुक्स्यात् । पणन पण । 'घञर्थे कविधानम्' इति क, मास्यास्तीनि पणा । तस्य गोत्रापय पाणिन । १२७५ गायित्रिदधिकेशिगणि पाणिनश्च । (६-४-१६५) एतर्जण प्रकृत्या स्यु । इति ग्लोषा न । तना यूयपत्ये इज । पाणिनि । १२७६ ण्यनत्रियापञ्चितो यूनि लुगणिञो (२-४-५८)

कूमादिरिति । अय क्रमादिगण इत्यथ । पदस्य णिवक् मीमामक् इत्युदाहरणानि । अनुब्राह्मणादिनि । शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे—तदधीते तद्वेदेत्यर्थे इति । इतिप्रत्यय नकारादिकार उच्चारणाय । तथा च नकारस्योपदशेज्ज्यत्वाभावात्तसना । ननु 'अन इतिठनौ' इति मत्वर्थे इतिनैव सिद्धवादिद व्यर्थमित्यत आह—अण्वाधनार्थमिति । भाष्ये तु प्रत्याख्यातमेवेदम् । वसन्तादिभ्यष्टृक् । 'तदधीते तद्वेद' इत्येव । वामन्तिक इति । वसतवणनपरप्रत्ययो वसन् । तदधीते वेति वेत्यर्थं । अथर्वाणमिति । अथवणा प्राक्तो वेदो लक्षणया अथर्वा, तमित्यर्थं । वस्तुतस्तु प्रोक्तप्रत्ययस्य 'ऋषिभ्यो ऽग्वक्तव्य' इति वचनाल्लुक् । आथवणिक इत्यत्र 'नस्तद्धिते' इति टिगेपमाशङ्क्याह—दाण्डिनायनेति । वान्तमयागपूत्रकत्वात्तु नाल्लाप । अय पाणिनिश्च व्युत्पाद्यितुमुप कमत—प्रोक्ताल्लुक् । प्रोक्तशब्देन प्राक्तार्थप्रत्यया विवक्षित । अच्चेतुर्वेदितुप्रत्ययमिति प्रकृतत्वाल्लभ्यते, तदाह—प्रोक्तार्थेति । पणन पण इति । स्तुनिरित्यथ । ननु 'हृस्व' इति घञि उपवावृद्धि स्यादित्यत आह—घञर्थे इति । पणोति । 'अन इतिठनौ' इति मत्वर्थे इति । तस्येति । पाणिनो गानापत्ये तस्यापत्यमित्यणि पाणिन इति रूपमित्यर्थं । अत्र अण् अत्यच्चात्तस्मिन् परे 'इनप्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावाभावाद्विज्ञापे प्राप्ते । गायित्रिदधिक । 'इनप्यनपत्ये' इत्यत 'अणि' इत्यनुवर्तते । 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यन प्रकृत्या इति च । तदा—गतेऽणिप्रकृत्या स्युरिति । गायिन् विदयिन्, करिन् गणिन् पणिन् एत इत्यर्थं । अत्रयेऽप्यणि प्रकृतिभावायमिदम् । ततो यून्यपत्य इति । मूलप्रकृति पणी ।

तु प्रत्याख्यातमवद सूत्र तद्वीया त्वणिप्यत इति अनभिज्ञानान्निति वा वाध्यम् । वसन्ता । उक्थादिष्वेव वमन्तादीन् पठित्वा, वमन्ताणिषु वा उक्थादीन् पठित्वा, अयतरच्छत्रयमवक्तुम् । अथर्वाणमिति । अथर्वाणा प्राक्त उच्चारान्वर्था । यदा तेन प्राक्तम् इत्यधिकारे 'ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्य' वमित्तो विद्वामित्रज्जुवाक् इत्युदाहृत्य 'अथर्वणो वा' 'अथर्वा' 'आथर्वण' इति भाष्योक्त माधु । गाथिप्रदीये । 'इनप्यनपत्ये' इति सिद्धे अपयेऽप्यणि प्रकृतिभावायमयमारम्भ ।

प्यप्रत्ययान्ताक्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तदृष्यभिवायिनो गोत्रप्रत्ययान्ताद् ब्रितश्च पर-
योर्धुवाभिवायिनोरणिबोर्लुक्स्यात् । कौरव्यः पिता, कौरव्यः पुत्रः । स्वाफल्कः
पिता, स्वाफल्कः पुत्रः । वासिष्ठः पिता, वासिष्ठः पुत्रः । तैकायनिः पिता,
तैकायनिः पुत्रः । 'एभ्यः' किम्—शिवायण् । कौहडः पिता । तत इब् । कौहडिः
पुत्रः । 'यूनि' किम्—वामरथ्यस्य च्छात्रा वामरथाः, इत्यणो लुक् न भवति,
आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यण एव ग्रहणात् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् ।

तदपेक्षया चतुर्थेऽपत्ये यूनि त्रिवक्षिते पाणिनशब्दाद् गोत्राणान्ताद् अत इभि पाणिनिरिति
रूपमित्यर्थः । पाणिनशब्दस्य अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तत्वे तु ततोऽनन्तरापत्ये मूलप्रकृतिपत्य-
पेक्षया तृतीये गोत्रापत्ये इब् न संभवति, 'एका गोत्रे' इति नियमात् । नापि मूलप्रकृत्य-
पेक्षया चतुर्थापत्ये यूनि पाणिनशब्दादनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादिब् संभवति, 'गोत्राच्चून्स्त्रियाम्'
इति यून्पत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेवापत्यप्रत्ययनियमात् । अतो गोत्राण्यप्रत्ययान्तात् पाणिनशब्दाच्चूनि
इवप्रत्यय इत्युक्तमिति बोध्यम् । अत्र इमो लुक्माशङ्कितुमाह—प्यञ्त्रियार्प । प्यादयः
सर्वे गोत्रप्रत्यया एव गृह्यन्ते, 'गोत्राच्चूनि' इत्युक्तेः तदाह—गोत्रप्रत्ययान्तादित्यादि ।
प्यप्रत्ययस्योदाहरति—कौरव्य इति । कुरोः गोत्रापत्यं कौरव्यः । कुर्वादिभ्यो ण्यः । कौर-
व्यस्यापत्यं युवेत्यर्थे अत इब् । तस्यानेन लुक् । क्षत्रियप्रत्ययस्योदाहरति—स्वाफल्क
इति । श्वफल्कस्य गोत्रापत्यं स्वाफल्कः । 'ऋष्यन्वक-' इत्यण् । स्वाफल्कस्यापत्यं युवेत्यर्थे
अत इब् । तस्यानेन लुक् । आर्षप्रत्ययस्योदाहरति—वासिष्ठ इति । वसिष्ठस्य गोत्रापत्यं
वासिष्ठः । ऋष्यण् । वासिष्ठस्यापत्यं युवेत्यर्थे इब् । तस्यानेन लुक् । ब्रित उदाहरति—
तैकायनिरिति । तिकस्य गोत्रापत्यं तैकायनिः । तिकादिभ्यः फिब् । तैकायनेरपत्यं युवेत्यर्थे
तस्यापत्यमित्यण् । तस्यानेन लुक् । वामरथ्यस्येति । वामरथ्यस्य गोत्रापत्यं वाम-
रथ्यः । कुर्वादिभ्यो ण्यः । वामरथ्यस्य छात्रा इत्यर्थे 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति
छापवादः अण्, तस्यानेन लुङ् न भवति तस्य युवार्थकत्वाभावादिति भावः ।
इत्यणो लुक् न भवतीति । 'प्यक्षत्रिय—' इति सूत्रेण पाणिनिरित्यत्र
इमो लुङ् न भवतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह—आर्षग्रहणेनेति । पाणिनि-
शब्दे पणिन्शब्दादण्यप्रत्ययस्य औत्सर्गिकस्य वस्तुगत्या ऋषिवाचित्वेऽपि ऋषौ
प्रतिपदोक्तत्वाभावान्न ततः परस्य इमो लुगिति भावः । न च पणिन्शब्दाद्गोत्रा-
पत्ये 'ऋष्यन्वक-' इत्यणो न कुतो न स्यादिति वाच्यम्, यत्र औत्सर्गिकस्य अण

गायिनः । वैदयिनः । कैशिनः । गाणिनः । पाणिनः । प्यञ्त्रियार्प । कौरव्य
इति । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' तत इमो लुक् । कौरव्यः पुत्रः । ननु तिकादिषु
कौरव्यशब्दः पठ्यते, तथा च कौरव्यायणिरिति फिब् भाव्यम्, न त्विमेति चेत् ।
सत्यम्, 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' इति क्षत्रियगोत्रे विहितो यो ण्यस्तदन्तं तत्र पठ्यते ।
प्रकृते तु ब्राह्मणगोत्रप्रत्ययान्तमित्यववेयम् । स्वाफल्क इति । 'ऋष्यन्वक-'
इत्यण् । तत इमो लुक्, स्वाफल्कः पुत्रः । वासिष्ठ इति । ऋष्यण तत इमो

‘वृद्धाच्छ’ (सू १३३७) । ‘इजश्च’ (सू १३३३) इत्यण् तु न । गोत्रे य इन् तदन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात् । ततोऽप्येतद्वदिना लुक् । स्वरे स्त्रिया च विशेषः । पाणिनीयः । पाणिनीयाः । १३७७ सूत्रान्च कोपधात् । (४—२—६५) सूत्रवाचिनः क्वारोपधादप्येतद्वदिना प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अप्रोक्तार्थ आरम्भः ।

इजादिना वाच्यं प्रसक्तं, तत्रैव तद्वाचनार्थम् ऋष्यण प्रवृत्ते । वस्तुतस्तु ‘वान्यस्मिन्सपिण्डे’ इति सूत्रभाष्ये श्रुतिशब्दाद् ‘इजश्चानिज’ इति ढकि आश्रयशब्दादिना ‘ष्यत्स्त्रियाप’ इति लुगित्युक्तत्वादिसमुपेक्ष्यम् । ‘ष्यत्स्त्रिय’ इत्यनं तु ऋषिवाचकस्य ष्टस्यैव ग्रहणम् । पाणिनशब्दः, तदपत्तेः पाणिनिशब्दश्च न ऋषिवाचको । अत आत्मगिकाणन्त एव पाणिनिशब्द इति शब्देन्दुरोखरे प्रपञ्चितम्—पाणिनिनेति । पाणिनिना प्रोक्तमित्यर्थे ‘तत्र प्रोक्तम्’ इत्यण वाधित्वा ‘वृद्धाच्छ’ इति छत्रत्यये ईयादेशो पाणिनीयशब्द इत्यर्थः । ननु पाणि- निशब्दात्तद्धिते विवक्षिते ‘यूनि लुक्’ इति इजा लुकि सत्यपि प्रत्ययलक्षणेन इजन्तत्वमाधित्य छापवादः अण् स्यादित्यत आह—इजश्चेत्यण् तु नेति । पाणिनिशब्दे इक् युवापत्त्यार्थं एव, न तु गात्रार्थं, युवसंज्ञया गोनसंज्ञया वाधादिति भावः । यद्यपि अपत्याधिकारादप्यनं न पारिभाषिकं गोनमित्युक्तम् । तथाप्यनं पारिभाषिकमेव गोनं गृह्यत इति उपरिष्टान् ‘इजश्च’ इति सूत्रे वक्ष्यते । तत्त इति । पाणिनीयशब्दादित्यर्थः । पाणिनीयमधीते वेत्ति वेत्यर्थे पाणि- नीयशब्दादाणं ‘प्राक्तल्लुक्’ इति तस्य लुगिति भावः । ननु असत्यपि अध्येतु वेदितृप्रत्ययस्याणो लुकि पाणिनीयशब्द मिध्यत्येवेत्यत आह—स्वरे स्त्रिया च विशेष इति । अध्येतृवेदितृप्रत्ययस्याणालुगभावः प्रत्ययस्वरे- णान्तादात्तत्वं स्त्रियो च डीप स्यात् । लुकि तु सति छादेशस्य ईयादेशस्य ईकारः प्रत्ययस्वरेणादात्तं टाप् च सिध्यति । तदाह—पाणिनीयः पाणिनीयेति । सूत्राच्च कोपधात् । क्वारोपधादित्यनन्तरं परस्येति शेषः । ननु ‘प्राक्ता- ल्लुक्’ इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अप्योक्तार्थ आरम्भ इति ।

लुक् । वासिष्ठ पुत्रः । तैत्तिरीयानिरिति । ‘तिवादिभ्यः पिब’ ततोऽणा लुक् । तैत्तिरीयानि पुत्रः । वामरथा इति । कुर्वादिवाद् ष्यः । ततो वृद्धाच्छ वाधित्वा ‘कण्वादिभ्यो गोत्रे’ इति शैषिकाण् । इतीति । ‘ष्यत्स्त्रियाप’ इत्युदाहृतसूत्रेणे-यर्थः । ऋष्यण एवेति । पाणिनिशब्दः तु आत्मगिक एवाणिमिति भावः । नन्विदं ‘वान्यस्मिन् सपिण्डे’ इति मूलस्य भा- ष्यकैयटाम्या विरच्यते । अत्रेयुवापत्यानि पुमासाऽन्य, ‘इतश्चानिज’ इति ढक्, तदन्ता- न्नूनि ‘अत इज्’ तस्य ‘ष्यत्स्त्रिय’ इति लुक् ‘अत्रिभृगुपुत्रम्’ इति ढकोपि लुक् इत्यु- क्तत्वात् । ‘ऋष्यन्व’ इत्यण एव ग्रहणे तु ढकाऽग्रहणात्तत् परस्येना लुङ् न स्यादित्याहुः । वस्तुतस्तु ‘वाक्षोपुनस्य पाणिने’ इति भाष्यप्रयोगादस्य साधुत्वमिति ज्ञेयम् । इज्श्रुतीति । ‘यूनि लुक्’ इति लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन इजन्तमस्तीति भावः । गोत्रे य इति । ‘गात्रमिह शास्त्रीयम्, न तु लौकिकमिति, तत्र वक्ष्यत’ इति भावः । स्वर इति । लुगभावः

अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनेः सूत्रम् । तदधीयते विदन्ति वा अष्टकाः । 'संख्याप्रकृतिकादिति वाच्यम्' । नेह—माहावार्तिकः । कालापकः । १२७८ छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि । (४-२-६६) छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः । अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिनिः ।

अप्रोक्तार्थादपि प्रत्ययात्परस्य लुगर्थमित्यर्थः । अष्टकमिति । तदस्य परिमाणमित्यधिकारे 'संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु' इति 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' इति च सूत्ररूपेण कन् । अष्टका इति । अष्टकशब्दादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य अनेन लुक्, कोप-वात्सूत्रवाचिनः परत्वादिति भावः । संख्याप्रकृतिकादिति । 'सूत्राच्च कोपवात्' इति लुक् संख्याप्रकृतिकप्रत्ययान्तादेव परस्य भवतीत्यर्थः । माहावार्तिक इति । माहावार्तिकं नाम सूत्रम्, तदधीते वेत्ति वा माहावार्तिकः । अत्र अणो न लुक् । छन्दोब्राह्मणानि । छन्दांसि मन्त्राः, ब्राह्मणानि विधिवाक्यानि । तेषां द्वन्द्वः, वेद इति यावत्, मन्त्रब्राह्मणयोर्वेद-नामधेयमिति स्मरणात् । 'प्रोक्ताल्लुक्' इत्यतः प्रोक्तादित्यनुवर्तते । प्रथमावहुवचनेन विपरिणम्यते । प्रोक्तप्रत्ययान्तानीति लभ्यते । तदाह—छन्दांसीत्यादिना । तद्विषयाणीत्यत्र तच्छब्देन अध्येतृवेदितृप्रत्यया विवक्षिताः । तैर्विषयः अविनाभावो येषां तानि तद्विषयाणि, 'पिबु वञ्चने' विशिष्य सयो वञ्चः विषयः, अविनाभाव इति यावत् । अध्येतृवेदितृप्रत्यय-संयुक्तान्येव स्युरित्यर्थः । फलितमाह—अध्येतृवेदितृप्रत्ययंविना न प्रयोज्यानीत्यर्थ इति । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं व्याकरणम् । पाणिनीयास्तदध्येतारो वेदितारो वेत्तिवद् अध्येतृप्रत्ययं विनापि प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमिदम् । व. ठेनेति । कठेन प्रोक्तम-धीयते इत्यर्थे कठा इत्युदाहरणमिति भावः । तदुपपादयति—वैशम्पायनेति । कठेन प्रोक्तमित्यर्थे तेन प्रोक्तमित्यणपवादः 'वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' इति णिनिरित्यर्थः ।

प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्त्रियां च ङीप्स्यात् । लुकि सति त्वीकार उदात्तः, टाप् च सिध्यतीति भावः । अष्टकमिति । 'संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु' इति 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' । संख्याप्रकृतिकादिति । संख्याप्रकृतिकप्रत्ययान्तादित्यर्थः । कालापक इति । कालापिनुशब्दात्प्रोक्तार्थेऽण्, 'सब्रह्मचारी—' इत्युपसंख्यानद्विलोपः । ततोऽध्येतर्यण्- तस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । कालापानामाम्नाय इत्यर्थे 'गोत्रचरणाद् बुम्' ततोऽध्येतृवेदित्रणो लुक्, स्वरे स्त्रियां च विशेषः । छन्दोब्राह्मणानि । इह मण्डूकच्छुल्यानुवृत्तं 'प्रोक्तात्' इति पठन्मन्त्रं जसन्तत्वेन विपरिणम्यते 'छन्दो-ब्राह्मणानि' इत्यनेन सामानाधिकरण्यात् । प्रोक्तशब्दश्च प्रोक्तार्थके प्रत्यये लाक्षणिक इत्याशयेनाह—प्रोक्तप्रत्ययान्तानीति । तद्विषयाणीति । तच्छब्देन अध्येतृ-वेदितृप्रत्ययः परामृश्यते, विषयशब्दस्त्विहानन्यभाववाची न तु देशवाचीत्यभिप्रेत्याह—प्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थ इति । पाणिनीयं पाणिनीया इतिवदनियमेन प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमेतदिति भावः । छन्दोग्रहणादेव सिद्धे ब्राह्मणग्रहणं चिरन्तन-प्रोक्तब्राह्मणानामेव तद्विषयत्वार्थम् । तेनेह न—यान्नवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि

तस्य 'कठचरकात्-' (सू १४८७) इति ङुक् । तनाङ्ग । तस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' (सू १२७४) ।

अथ चातुरर्थिकाः ।

१०७६ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि । (४-२-६७) ङुम्बरा सत्यस्मिन्देसो औदुम्बर । १०८० तेन निर्वृत्तम् । (४-२-६८) कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी । १०८१ तस्य निवास । (४-२-६९) शिवीना निवासा देशे शैव । १०८० अदूरभवश्च । (४-२-७०) विदिशाया अदूरभव नगरं वैदिशम् । चकारेण प्राणुक्तास्त्रयाऽर्थाः सन्निवायन्ते, तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातुरर्थ्यत्व सिध्यति । १०८३ ओरब् । (४-२-७१)

तस्येति । णिन् 'कठचरकात्लुक्' इत्यनन्तं लुगित्यर्थः । एव च कठनं प्राक्ता वदमानं कठ इति स्थितम् । ततोऽणिति । तस्माद् लुप्तप्रोक्तप्रत्ययकान् कठशब्दात् तदधीने इति षणित्यर्थः । तस्य प्रोक्ताल्लुगिति । तस्याध्येन 'प्राक्ताल्लुक्' इति लुगित्यर्थः । तथा च कठनं प्रोक्तमधीयते कठा इत्येव कठशब्दस्य लुप्तप्रोक्तप्रत्ययान्तस्य अध्येनणा मह्यं प्रयोगाहता, ननु तेन विना क्वचनप्रोक्तप्रत्ययान्तस्येति भावः ॥

अथ चातुरर्थिकान् प्रत्ययान् वञ्चुमुपक्रमते । तदस्मिन्नस्तीति । तदस्मिन्नस्तीत्यर्थे प्रथमान्वाङ्गिरिताप्रथमान्तादणादयः स्युः । प्रत्ययान्तनं प्रकृतिनामके देशे गम्य इत्यर्थः प्रसिद्ध देशग्रहणाय इति शब्दः । मनुपाश्रवादः । तेन निर्वृत्तम् । देशे तन्नाम्नीत्यनुवर्तते । तेन निर्वृत्तमित्यस्य तृतीयान्तादणादयः स्युः तन्नाम्नि देशे इत्यर्थः । तस्य निवासः । तन्नाम्नि देशे इत्येव । तस्य निवास इत्यर्थे पठ्यन्तादणादयः स्युः तन्नाम्नि देशे इत्यर्थः । सन्ववान् विषयः । निवासस्तु वसतिमात्रं स्वत्वाम्बत्वाधारणमित्याहुः । अदूरभवश्च । 'तस्य' इति 'तन्नाम्नि देशे' इति चानुवर्तते । तस्य अदूरभव इत्यर्थे पठ्यन्तादणादयः स्युः तन्नाम्नि देशे इत्यर्थः । नवनं चकार किमर्थं इत्यत आह—चकारेणेति । अदूरभवन इति विध्यनन्तरं प्राणुक्तास्त्रयाऽर्थाः पुनरुपस्थाप्यन्त इत्यर्थः । किमथमित्यत आह—तेनेति । अन्यथा सन्निहितत्वात् अदूरभव इत्येव उत्तरविधिष्वनुवर्ततेति भावः । चातुरर्थिकत्वेति । चातुरर्थ्या भव इत्यर्थे

यान्नवत्वानि । यन्नन्तात् 'कण्वादिभ्यो गाने' इत्यण् 'आपत्यस्य च-' इति यणश्च यान्नवत्वस्यादयो हि पाणिन्यपनया नूतना इति वृत्तिकृता व्यवहारः । चकारोऽनुक्तं समुच्चयार्थः । तनं काश्यपिनं कौशिकिनं इत्यनं कल्पेऽपि तद्विषयत्वं सिद्धम् 'काश्यपकौशिकान्यामुपिम्याम्-' इति प्राप्ते णिनि अध्येनणा ङुक् । छन्दोगाह्वयानां नोति किम्, पाणिनीयं व्याकरणम् ॥ इति रक्ताक्षर्यका ॥

अथ चातुरर्थिकाः ।

तदस्मिन् । अस्मीत्युपाधिकाप्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यन्तार्थे यथाविहिं प्रत्ययः स्यात्प्रत्ययान्तनामा देशश्चेत् । तत्प्रत्ययान्तं नाम यस्येति वञ्चोहि । मनुषोः

अणोऽपवादः । कक्षतु, काक्षतवम् । नद्यास्तु परत्वान्मुतुप् । इक्षुमती । १२८४ मतोश्च
 वह्नजङ्गात् । (४—२—७२) वह्नच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादब्, नाण । सैध्रकावतम् ।
 'वह्नच्' इति किम्—आहिमतम् । अङ्गग्रहणं वह्नच् इति तद्विशेषणं यथा स्याद् मत्वन्त-
 विशेषणं मा भूत् । १२८५ वह्नचः कूपेषु । (४—२—७३) अणोऽपवादः । दीर्घवरत्रेण
 निवृत्तो दीर्घवरत्रः कूपः । १२८६ उदक्च विपाशः । (४—२—७४) विपाश उत्तरे
 कूले ये कूपास्तेष्वब् । अवह्नजर्थ आरम्भः । 'दन्तेन निवृत्तो दान्तः कूपः । उदक् किम्—
 दक्षिणतः कूपेष्वणेव । १२८७ सङ्कलादिभ्यश्च । (४—२—७५) कूपेषु इति निवृत्तम् ।
 सङ्कलेन निवृत्तं साङ्कलम् । पौष्कलम् । १२८८ स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राञ्चु ।
 (४—२—७६) स्त्रीलिङ्गेष्वेषु देशेषु वाच्येष्वब् । सौवीरे, दत्तामित्रेण निवृत्ता
 दात्तामित्री नगरी । साल्वे, वैधूमाग्नी । प्राचि, माकन्दी । १२८९

द्विगोरध्यात्मादित्वाट् । तद्वितार्थद्विगौ तु 'द्विगोर्लुङनपत्ये' इति लुक् स्यात् । केचित्तु चतुर्णां
 सूत्राणामर्थश्चतुरर्थः, तत्र भवाश्चातुरर्थिका इत्याहुः । ओरब् । 'तदस्मिन्नस्ति' इत्यादिषु
 चतुर्वर्थेषु प्रथमोच्चारितात्तद्विभक्त्यन्तादब्, स्यात्, अणोऽपवादः । अधिकारः 'सुवास्त्वा-
 दिभ्योऽण्' इति यावत् । काक्षतवमिति । कक्षतुरस्मिन्नस्तीत्यादि विग्रहः । मतोश्च ।
 सैध्रकावतमिति । सिध्रकावानस्मिन्नस्तीत्यादयश्चत्वारोऽर्थाः यथायोगं बोध्याः । आहिमत-
 मिति । अहिमानस्मिन्नस्तीत्यादयोऽर्थाः । अहिशब्दस्य द्वयञ्चत्वादब् नेति भावः । वह्नचः
 कूपेषु । वह्नचः प्रातिपादिकाद् अब् चतुर्वर्थेषु अणोऽपवादः । दीर्घवरत्रेण निवृत्तः कूपः
 दीर्घवरत्रः । उदक्च विपाशः । विपाश उत्तरे कूले इति । विपाशशब्दः शकारान्तो
 नदीविशेषवाची । सङ्कलादिभ्यश्च । निवृत्तमिति । व्याख्यानादिति भावः । अणोऽपवादः ।
 पौष्कलमिति । पुष्कलेन निवृत्तमिति विग्रहः । स्त्रीषु सौवीर इति । उदाहरणं
 वक्ष्यत इति शेषः । दात्तामित्री नगरीति । 'टिड्ढ-' इति डीप् । साल्व इति ।
 उदाह्रियत इति शेषः । वैधूमाग्नीति । विधूमाग्निना निवृत्तेत्यर्थः । अग्नि डीप् ।
 प्राचीति । प्राचि देशे उदाह्रियत इत्यर्थः । माकन्दीति । माकन्देन निवृत्तेत्यर्थः ।

यमपवादः । इतिशब्दस्तु सकललोकप्रसिद्धे देशे यथा स्यात्, न त्वाधुनिकसंकेते-
 पीत्येतदर्थः । उत्तरसूत्रत्रयेऽपि 'देशे तन्नाम्नि' इत्यनुवर्तते । तेन निवृत्तम् ।
 अन्तर्भावित्वार्थवृत्तेः कर्मणि क्तः । अदूर । अदूरमन्तिकम्, तत्र भवतीत्यदूरभवः,
 निपातनात्सप्तमीसमासः । चातुरर्थिकत्वमिति । चतुर्णामर्थानां समाहारश्चतुरर्थी ।
 तत्र भवाश्चातुरर्थिकाः । अध्यात्मादित्वाट् । चतुर्वर्थेषु भवा इति तद्वितार्थं द्विगौ तु
 'द्विगोर्लुङनपत्ये' इति ठञो लुक् स्यात् । मतोश्च । ननु 'मतोर्वह्नचः' इत्येवास्तु ।
 वह्नचो विहितो यो मतुप् तदन्तादिति वैयधिकरण्येन व्याख्यानादिष्टं सिद्धयति किमङ्ग-
 ग्रहणेनेत्याशङ्कं निवारयति—अङ्गग्रहणमिति । मत्वन्तविशेषणमिति ।

१ 'दन्तेन निवृत्तो दान्तः कूपः' इति क्वचित्पाठः ।

सुवास्त्वादिभ्योऽण् (४—२—७७) अजोऽण्वाद । सुवास्तारदूरभव
सौवास्तवम् । वण्, वार्णवम्, अण्प्रहण नया मनुषा वावनाथम् । मौवाप्नवी ।
१०९० रोणी । (४—२—७८) राणीशब्दात्तदन्ताच्चाण् । कपाजोऽण्वा ।
रौण । आजकरौण । १०९१ कोपधान्च । (४—२—७९) अण् ।
अजोऽण्वाद । कार्णच्छिद्रक कूप । काकवाकवम् । त्रैशङ्कुवम् । १०९२
बुञ्छण्ठजिलसेनिरठञ्ण्ययफक्फिञ्ञ्यक्कठकोऽरीहणकृशाश्चर्यकुमुदकाश-
कृणप्रेक्षारमसखिसङ्काशवलपत्तकर्णमुत्तङ्गमप्रगदिन्चराहकुमुदादिभ्यः । (४—२—८०)
सप्तदशम्यो गणेश्च सप्तदश क्रमास्तुश्चनुरर्थात् । अरीहणादिभ्यो
बुञ्, अरीहणेन निवृत्तमारोहणकम् । कृशाश्चादिभ्यश्छण्, काशाश्चोयम् ।

सुवास्त्वादिभ्योऽण् । अञ इति । ओरजित्यस्यापवाद इत्ययम् । सौवास्तवमिति । अणि
ओरुण । वार्णवमिति । वणोरदूरभवमित्ययम् । ननु 'आरब्' इत्येव सिद्धे पुनर्विविधा-
मध्यमेव तदननुवृत्तौ अणि सिद्धे पुनरण्प्रहण व्यथमित्यत आह—अण्प्रहणमिति । रोणी ।
लुप्तपञ्चमीकमिदम् । तदन्तादिति । 'येन विधि' इति सूत्रस्यभाष्यादिह प्रत्ययविधावपि
तदन्तविधिरिति भावः । रौण इति । राण्या निवृत्त कूप इत्यर्थः । आजकरौण इति ।
अजकराण्या निवृत्त इत्यर्थः । अणि 'यन्म' इति इकारणोप । कोपधान्च । कार्णच्छि-
द्रक इति । कणाच्छिद्रेण निवृत्त कूप इत्यर्थः । काकवाकवमिति । कृकवाकुना निवृत्त
कूप इत्यर्थः । आणुण, आदिवृद्धौ रपरत्वम् । त्रैशङ्कुवमिति । त्रिशङ्कुना निवृत्त
कूप इत्यर्थः । बुञ्छण् । बुञ्, छण्, क, ठक्, इल्, स, इति, र, ङ्, ण्य, य, फक्, पिञ्,
इल्, भ्य, कक्, ठक्, एतेषां सप्तदशानां द्विधाप्रयभावबहुवचनम् । अरीहण, कृशाश्च, कृदय,
कुमुद, काश, कृण, प्रेक्ष, लक्ष्मन्, सखि, सङ्काश, बल, पत्त, कर्ण, मुत्तङ्गम्, प्रगदिन्, चराह,
कुमुद एतेषां सप्तदशानां द्वन्द्वः । एते आद्या येमामिति बहुव्रीहे पञ्चमीबहुवचनम् । यथा
सख्यावगमाय कुमुदाब्दयारेकरेपा न कृत प्रगदिशब्दे नगपाभावस्तु इकारान्तत्वभ्रमनि
रासाय । द्वन्द्वान्ते धूपमात्स्य आदिगब्दस्य अरीहणादिषु प्रत्येकमवयवम् । तथा च अराहणा
दिभ्यो बुञ्, कृशाश्चादिभ्यश्छण् इत्येव सप्तदश वाक्यानि सप्तानि, तदाह—
सप्तदशम्य इति । अरीहणादिसप्तदशगणेश्च बुजादथ प्रत्ययाः क्रमास्तु

सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्याभावात्त्वादङ्गप्रहणाभावे मत्वतद्विशेषण
स्यादेव । ततश्चाहिमतिमत्यादावनिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । रोणी । राणीशब्द-
प्रत्ययमुदादयतीत्यर्थः । तथा च फक्तिमाह—रोणीशब्दादिति । पञ्चम्या सौनो
लुगित्यन्ये । तदन्तादिति । 'येन विधि—' इति सूत्रे भाष्यस्यविशेषवचनाद्,
विशेषणविशेष्ययोः कामचारमाश्रित्य 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध' इत्यस्य प्रत्या-
ख्यानान्ना तदन्तविधिरिति भावः । बुञ्छण् । 'ठक्' इत्यन्तेमेक सप्तमपदम् ।
अरीहणादि त्वपरम् । तत्र प्रथमतः कुमुदान्तानां चतुर्णां द्वन्द्वनिघाय, द्वितीयेन
काशादिकुमुदाद्वन्द्वेन सह पुनर्द्वन्द्वो बोध्यः । तेन कुमुदशब्दस्य द्विपार्थवि-

ऋश्यादिभ्यः कः, ऋश्यकम् । कुमुदादिभ्यष्ठच्, कुमुदिकम् । काशादिभ्य इलः । काशिलः ।
 तृणादिभ्यः सः, तृणसम् । प्रेक्षादिभ्य इनिः, प्रेक्षी । अश्मादिभ्यो रः, अश्मरः । सख्यादिभ्यो
 ढञ्, माखेयम् । सङ्काशदिभ्यो ण्यः, साङ्काश्यम् । वलादिभ्यो यः, वल्यम् । पक्षादिभ्यः
 फक्, पाक्षायणः । 'पथः पन्थ च' (ग सू ७९) पान्थायनः । कर्णादिभ्यः फिञ्, कार्णयिनिः ।
 सुनङ्गमादिभ्य इव्, सौतङ्गमिः । प्रगद्यादिभ्यो व्यः, प्रागद्यः । वराहादिभ्यः कक्, वाराहकः ।
 कुमुदादिभ्यष्ठक्, कौमुदिकः । १२६३ जनपदे लुप् । (१—२—८१) जनपदे
 वाच्चे चातुरर्थिकस्य लुप्स्यात् । १२६४ लुपि युक्तवद्व्यक्तवचने । (१—२—५१)
 लुपि सति प्रकृतिवलिङ्गवचने स्तः । पञ्चालाना निवासो जनपदः पञ्चालाः ।

रित्यर्थः । चतुरर्थ्यामिति । 'तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि' 'तेन निवृत्तम्' 'तस्य
 निवासः' 'अदूरभवश्च' इति चतुर्वर्थेषु प्रथमोच्चारितात्तत्तद्विभक्त्यन्ताद् यथायोगं प्रत्यया
 इति फलितम् । एतेषु गणेषु चेतनवाचका अचेतनवाचकाश्च सन्ति । तत्र यथायोगं चतुरर्थ्या
 अन्वयः । प्रेक्षीति । प्रेक्षत इति प्रेक्षः, तेन निवृत्तमित्यर्थः । प्रेक्षया निवृत्तमिति वा ।
 पथः पन्थ च इति । प्रेक्षादिगणसूत्रमिदम् । पान्थायन इति । पथः अदूरभव
 इत्यर्थः । जनपदे लुप् । चातुरर्थिकस्येति । प्रकरणलभ्यमिदम् । लुपि युक्तवत् ।
 प्रकृतिभूतः शब्दो युक्तः, व्यक्तिः लिङ्गम्, वचनं संख्येति पूर्वाचार्यसंकेतः । तदाह—
 लुपि सति प्रकृतिवलिङ्गवचने स्त इति । लुविति प्रत्ययादर्शनमुच्यते । लुपः प्रवृत्तेः
 प्राक् प्रत्ययप्रकृतेर्यल्लिङ्गं वचनं ते एव लुपि सति भवतः, न तु प्रत्ययार्थविशेष्यमनुसृत्ये-
 त्यर्थः । पञ्चालानामिति । पञ्चालसंज्ञकानां राज्ञामित्यर्थः । पञ्चाला इति । तस्य
 निवास इति विहितस्याणः 'जनपदे लुप् इति लुपि प्रकृतिवद् बहुवचनमिति भावः । कुरव
 इत्यादि । कुरूणाम् अङ्गानां वङ्गानां कलिङ्गानां च निवासो जनपद इति विग्रहः ।
 लिङ्गातिदेशे तु कटुवदर्या अदूरभवो जनपदः कटुवदरीत्युदाहार्यम् । तदेतत्पूर्वाचार्यसूत्रं
 पाणिनिः प्रत्याचष्टे । तदशिष्यम् । यथा दारा इत्यादौ शास्त्रीययुंस्त्वनिशिष्टस्यैव स्त्रीरूपार्थस्य

नैकशेषः । आदिशब्दः प्रत्येकं सम्भव्यत इत्याह—अरीहणादिभ्य इति । पक्षाद्यन्तर्गण-
 सूत्रमाह—पथ इति । जनपदे लुप् । तन्नाम्नीत्येव, नेह—उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्नौ-
 दुम्बरो जनपदः, न ह्यत्र लुवन्तं नामधेयम् । जनपदस्यैकत्वादेकवचने प्राप्ते बहुवचनादिफ-
 लकमतिदेशमाह—लुपि युक्तवदिति । व्यक्तिवचने किम्, शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः
 शिरीषाः, 'वरणादिभ्यश्च' इति लुप् । तस्य वनं शिरीषवनम् । इह वनस्पतित्वमिति दिश्यते ।
 ततश्च 'विभाषौपधिवनस्पतिभ्यः' इति णत्वं स्यात् । नन्वत्र शिरीषाणामिति पष्ठौ बहुवचनं
 कुतो नातिदिश्यत इति चेत् । अत्राहुः वचनमिह संख्या, न त्वेकवचनद्विवचनादि । न चैवमपि
 संख्याबोधकत्वेन श्रुतेव पष्ठौ परिगृह्यतामिति वाच्यम्, पष्ठ्यर्थस्य तद्धितवृत्त्यन्तर्गतत्वादुक्तार्थे
 प्रथमाया एव युक्तत्वादिति । पञ्चाला इत्यादि । यद्यप्यत्राभिधेयलिङ्गवत्त्वेऽपीष्टसिद्धिः,
 तथापि कटुवदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुवदरीत्यादिसिद्धये प्रकृतिलिङ्गातिदेश इति भावः ।

कुरव । अङ्गा । वङ्गा । कलिङ्गा । १२६५ तदशिष्य सज्ञाप्रमाणत्वात् ।
 (१-२-५३) युतवद्वचन न कर्तव्यम्, मज्ञाना प्रमाणत्वात् । १२६६ लुज्योगा-
 प्ररयानात् । (१-२-५४) लुवपि न कतव्योऽवयवार्थस्येहाप्रतीते । १२७७ योगप्रमाणे
 च तदभावेऽदर्शनं स्यात् । (१-२-५५) यदि हि यागस्यावयवार्थस्येदं बोधकं स्यात्तदा
 तदभावे न दृश्येत । १२७८ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् । (१-२-५६)
 'प्रत्ययार्थं प्रधानम्' इत्येव रूपं वचनमप्यशिष्यम् । कुत ? अयं स्य लावत एव सिद्धे ।
 १२९६ कालोपसर्जने च तुल्यम् । (१-२-५७) अतीताया रात्रे पश्चाच्च

मानम्, तथा लुपि मति शालीपप्रवृत्त्यथगतलिङ्गसंख्याविशिष्टस्यैव स्वार्थस्य लोकव्यवहारादेव
 भानं भवति, न तु तदशे शास्त्रव्यापारापेक्षेति भावः । सज्ञानामिति । लोकव्यवहारा-
 णामित्यर्थः । एव च लुवपि न विधेय इत्याह—लुज्योगाप्ररयानात् । अशिष्यमित्यनुवृत्त
 पुल्लिङ्गेन विपरिणतं लुबित्यन्तरं सवध्यते । तदाह—लुवपि न कर्तव्य इति । योग
 अवयवार्थः, तस्य अप्रख्यानाद् अप्रतीतेरित्यर्थः, तदाह—अवयवेति । नहि पञ्चालाङ्ग-
 वङ्गादिसर्वव्यत्वेन पञ्चाला अङ्गा वङ्गा इत्यादिनां वाचः, अत्र प्रत्यय एव तत्र नास्तीति
 भावः । प्रत्ययस्वीकारे वाचकमाह—योगप्रमाणे च । पञ्चालाङ्गवङ्गादिशब्देषु यागस्य
 अवयवार्थस्य प्रमाणकत्वे सति तदभावे पञ्चालाङ्गादिशब्दयसम्बन्धभावे सप्रति शूद्रादि-
 राजके जनपदे पञ्चालादिशब्दा न प्रयुज्येत, प्रयुज्यते च यतः, अत्र पञ्चालादिशब्दा जनपद-
 विशेषेषु केवलरूढा इति युतमित्यर्थः । तदाह—यदि हि योगस्येति । अथ प्रसङ्गादप्यपि
 पूर्वाचार्यपरिभाषितं निराचष्टे । प्रधानप्रत्ययार्थः । प्रत्ययार्थ इति । प्रवृत्त्यर्थं प्रति प्रत्य-
 यार्थं प्रधानं विरोध्यम्, प्रवृत्त्यर्थस्तु तद्विरोधमिति यत्पूर्वाचार्यवचनं तदपीत्यर्थः । कालोप-
 सर्जने च । कावच उपसर्जनं चेति समाहारद्वन्द्वं विषयमसौ । अशिष्यमित्यनुवृत्तं भावप्र-
 धानमाश्रीयते । कालविषये उपसर्जनविषये च यत्पूर्वाचार्याणां विरोधवचनं तन्नायशिष्यत्वममान-

पूर्वाचार्यानुसारेण कृतं सूत्रं संप्रति प्रत्याचष्टे—तदशिष्यमिति । पञ्चाला, अङ्गा,
 वङ्गा, कलिङ्गा इत्यादयो जनपदस्य यथायथं बहुवचनाद्यता एव सन्ता न त्वन्यत्वेन
 लिङ्गसंख्ये प्रतिपादनीये । आपो दारा इत्यादिषु यथा । न तत्र शास्त्रेण लिङ्गमते
 प्रतिपाद्येति इति भावः । उपनीवकं प्रत्याख्यायोपजीव्यं प्रत्याचष्टे—लुज्योगेति ।
 'जनपदे लुप्' 'वरणादिभ्यश्च' इति द्विभूती लुप्शब्देन विवक्षिता । 'अशिष्यम्' इति सम्बन्ध-
 एव, तदाह—लुवपीति । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः सम्बन्धो योग इत्याशयेन फलितमाह—अत्रय-
 वार्थस्येति । अप्रख्यानादिति व्याचष्टे—अप्रतीतेरिति । पञ्चालादिशब्दा क्षत्रियेषु यथा
 रूढास्तथा जनपदेऽपीति 'तस्य निवासः' 'अदूरमवस्थ' इति तद्धिता नैवोत्पद्यत, किमनन्तं लुप-
 विधानमत्यर्थं । न दृश्येतेति । त्रिणापि क्षत्रियसम्बन्धं पञ्चालादिशब्दा जनपदेषु प्रयुज्यत
 इति नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः । प्रसङ्गात्पूर्वाचार्यपरिभाषितमन्यदपि प्रत्याचष्टे—प्रधानेत्यादिना ।

नागामिन्याः पूर्वाधेन च सहितो दिवसोऽद्यतनः, विशेषणमुपसर्जनम् इत्यादि पूर्वाचार्यैः परिभाषितम्, तत्राप्यशिष्यत्वं समानम्, लोकप्रसिद्धेः । १३०० विशेषणानां चाजातेः । (१-२-५२) लुबर्थस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा । पञ्चाला रमणीयाः । गोदौ रमणीयौ । अजातेः किम्-पञ्चाला जनपदः । गोदौ ग्रामः । 'हरीतक्यादिपु व्यक्तिः' (वा ७१५) । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः । 'खलतिकादिपु वचनम्' (वा ७१६) । खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि खलतिकं वनानि । 'मनुष्यलुपि प्रतिषेधः' (वा ७१७) मनुष्यलक्षणे लुबर्थे विशेषणानां न । लुबन्तस्य तु भवतीत्यर्थः । चञ्चा अभिरूपः । १३०१ वरणादिभ्यश्च । (४-२-८२) अजनपदार्थ आरम्भ ।

मित्यर्थः । तद्विशेषवचनं विशदयन् व्याचष्टे—अतीताया इत्यादिना । विशेषणानां चाजातेः । कस्य विशेषणानामित्याकाङ्क्षायां लुबित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणतं संबध्यते, लुप्तप्रत्ययार्थस्येति लभ्यते । तदाह—लुबर्थस्येति । तद्वदिति । प्रकृतिवदित्यर्थः । 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' इत्यस्मादुत्तरं पठितमिदं सूत्रं तत्रैव व्याख्यातुमुचितम् । पञ्चाला रमणीया इति । पञ्चालानां निवासो जनपद इत्यर्थः । अत्र प्रत्ययार्थजनपदं प्रति विशेषणस्यापि रमणीयशब्दस्य प्रकृतिवद्वहवचनम् । गोदौ रमणीयाविति । गोदयोर्निवासो जनपद इत्यर्थः । अत्र प्रत्ययार्थजनपदस्य तद्विशेषणस्यापि प्रकृतिवद् द्विवचनम् । पञ्चाला जनपद इति । जनपदशब्दस्य जातिवाचित्वान्न प्रकृतिवद्वहवचनम् । गोदौ ग्राम इति । अत्र ग्रामशब्दस्य जातिवाचित्वान्न प्रकृतिवद् द्विवचनम् । हरीतक्यादिपु व्यक्तिरिति । वार्तिकमिदम् । लुपि लिङ्गं प्रकृतिवद्भवति, न तु वचनमिति शेषः । हरीतक्याः फलानि हरीतक्य इति । 'हरीतक्यादिभ्यश्च' इति विकारप्रत्ययस्य लुप् । अत्र प्रत्ययार्थे फलेषु प्रकृतिवत्त्वलिङ्गमेव भवति, न त्वेकवचनमिति भावः । खलतिकादिपु वचनम् । वार्तिकमिदम् । एषु लुपि प्रकृतिवद्वचनमेव भवति, नतु लिङ्गमित्यर्थः । खलतिकं वनानीति । 'वरणादिभ्यश्च' इति लुप् । अत्र खलतिकशब्दस्य लुप्तप्रत्ययान्तस्य प्रकृतिवत्पुंलिङ्गत्वं न भवति, किन्तु एकवचनमेवेति भावः । मनुष्यलुपि प्रतिषेध इति । वार्तिकमिदम् । मनुष्यलक्षण इति । मनुष्यात्मके लुप्तप्रत्ययार्थे यानि विशेषणानि तेषां प्रकृतिवत्त्वलिङ्गवचनप्रतिषेध इत्यर्थः । चञ्चा अभिरूप इति । चञ्चा तृणमयी प्रतिमा, तत्सदृशो मनुष्यः चञ्चा । 'इवे प्रतिकृतौ' इत्यविकारे 'संज्ञायाम्' इति कनः

विशेषणानाम् । यद्यपि सूत्रपाठे 'लुपि युक्तवत्—' इति सूत्रादनन्तरमेतत्सूत्रं पठित्वा 'तद्विशिष्यम्—' इत्यारब्धत्वात्तत्रैवेदं व्याख्यातुमुचितम् । तथापि जातेः प्रतिषेधमात्रपरमिदम्, न तु युक्तवद्भावपरमित्याशयेन तत्र नोक्तमित्याहुः । पञ्चाला रमणीया इति । कथं तर्हि 'पञ्चाला जनपदः सुभिक्षाः सम्पन्नपानीयः' इति प्रयोग इति चेत्, जनपदविशेषणत्वादित्येवेहि । पञ्चालविशेषणत्वाभ्युपगमे तु तद्वल्लिङ्गवचने स्त एव । पञ्चाला जनपदाः सुभिक्षाः सम्पन्नपानीया इति । हरीतक्य इति ।

वरणानामदूरमव नगर वरणा । १३०० शर्कराया वा । (४-२-८३) अस्माच्चातुरर्थि-
कस्य वा लुप्स्यात् । १३०३ ठक्छौ च । (४-२-८४) शर्कराया एतौ स्त । कुमुदादौ
वराहादौ च पाठसामर्थ्यात्पि ठक्छवौ । वाग्रहणमामर्थ्यात्पि औत्सर्गिकाणां । तस्य लुञ्जि-
कस्य । पङ् लुप्स्यति । शर्करा, शर्करम्, शर्करिकम्, शर्करीयम्, शर्करिकम्, शर्करम् ।
१३०४ नद्या मतुप । (४-२-८५) चातुरर्थिक । छुमती । १३०५ मध्यादिभ्यश्च ।
(४-२-८६) मनुष्याच्चातुरर्थिक । मधुमान् । अनद्यर्थ आरम्भ ।
१३०६ कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् । (४-२-८७) कुमुदान् । नड्वान् ।

‘कुम्भनुष्ये’ इति लुप । अत्र तुल्यप्रत्ययान्तस्य चञ्चाशब्दस्य मनुष्ये वाच्ये प्रकृतिविज्ञत्वम्,
ननु तद्विशेषणस्य अभिप्रायशब्दमेति भाव । इति युक्तवद्वायप्रकरणम् । अयं प्रकृत-
मारभत । वरणादिभ्यश्च । ‘जनपदे लुप इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । वरणादिभ्य परस्य
चातुरर्थिकप्रत्ययस्य लुप स्यादित्यर्थः । पूर्वणैव मिद्वे किमयमिदमित्यत आह—अननपदार्थ
आरम्भ इति । वरणानामिति । वरणा नाम नदी वास्या उत्तरतः प्रनिद्धा । अवय
यामिप्राय पूजार्थं वा बहुवचनम् । वरणानामदूरमव नगर वरणा । अत्र लुप्तप्रत्ययान्तस्य
वरणाशब्दस्य नगरे वाच्ये प्रकृतिवत्त्वोक्तिः बहुवचनं च । शर्कराया वा । लुञ्जि-
प्रत्ययान्त्या चातुरर्थिकस्येति लभ्यते । तदाह—अस्मादिति ठक्छौ च । ‘शर्कराया’ इत्य
नुवर्तते । तदाह—शर्कराया एतौ स्त इति । ठक्छाविति । कुमुदादिनात् ठक्
वराहादित्वात् कक् इति विवेकः । वाग्रहणेति । अयया तत्र पाठसामर्थ्यादिव ठक्
कक्श्च लोपविन्यसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यादिति भावः । शर्करेति । अणो लुपि युक्तवद्भावे
रूपम् । शार्करमिति अणि रूपम् । शार्करिकमिति । ठकि रूपम् । शर्करीय
मिति । छे रूपम् । शार्करिकमिति । ठचि रूपम् । शार्करिकमिति । ककि
रूपम् । ‘शर्करा’ सत्यस्मिन् इत्यर्थः, शर्करामि निवृत्तमिति वा । नद्यामतुप् ।
चातुरर्थिक इति । शेषपूरणम् । इक्षुमतीति । मतुपि उपावितौ । इसव
सन्त्यस्मिन् इत्यर्थः । मध्यादिभ्यश्च । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । मतुप स्याच्चा-
तुरर्थिक इति । मधुमानिति । मधूना निवास इत्यर्थः । पूर्वणं सिद्धे किमयमिदमि-
त्यत आह—अनन्यार्थ इति । कुमुदनड । कुमुद नड वेतस एतेभ्यो ड्मतुप्
स्यादित्यर्थः । ड्वार उपो च इति । अयं मत्वर्थ एवति ‘न पदान्त—’ इति सूत्रभाष्य-
वैयर्थ्या स्थितम् । कुमुद्धानिति । कुमुदा अस्मिन् मन्तीति विग्रहः । ड्मतुपि

‘हरीतक्यादिभ्यश्च’ इत्यणा लुप् । तत्र हि ‘लुप् च’ इत्यन्ता लुञ्जनुवर्तते । राल-
तिकमिति । ‘वरणादिभ्यश्च’ इति लुप् । चञ्चेति । ‘सनायाम्’ इति कना
‘कुम्भनुष्ये’ इति लुप् । चञ्चा तुणमय पुमान् । वरणादि । चकाराजुक्त्वसमुच्चयार्थः,
तेनास्यावृत्तिगणत्व सिद्धम् । वरणा इति । एव कटुवदरी, शिरीषा, गार्द

१ ‘शर्कराणां निवाम इत्यर्थः’ इति क ख । २ ‘इक्षणा निवाम इत्यर्थः’
इति क ख ।

वेतस्वान् । आद्ययोः 'झयः' (सू १८९८) इति, अन्त्ये 'मादुपवायाः—' (१८९७) इति वक्ष्यमाणेन वः । 'महिषाच्चेति वक्तव्यम्' (वा २७६१) महिष्मान्नाम देशः । १३०७ नडशोदाड्ड्वलच् । (४-२-८८)

डित्वात् टिलोपः । नड्वानिति । नडा अस्मिन् सन्तीति विग्रहः । 'कुमुदाङ्कुमुदप्राये' इत्यमरः । वेतस्वानिति । वेतसा अस्मिन् सन्तीति विग्रहः । आद्ययोरिति । कुमुदच्छब्दे नडवच्छब्दे च 'झयः' इति मतुपो मस्य वकारः । वेतस्वच्छब्दे तु 'मादुपवायाः—' इति मस्य वकार इत्यर्थः । वस्तुतस्तु नड्वच्छब्देऽपि 'झयः' इत्यस्यासिद्धत्वात् 'मादुपवायाः—' इत्येव न्याय्यम्, प्रकरणे 'प्रकरणमसिद्धम्, नतु एकस्मिन्नेव प्रकरणे पूर्वयोगं प्रति परस्यासिद्धत्वम्' इत्यस्य 'उपसर्गादिसमासे—' इति सूत्रभाष्ये दूषितत्वात् । वेतस्वानित्यत्र रुत्वं तु न, अल्लोपस्य स्यानिवत्त्वात् । 'न पदान्त—' इति निपेयस्तु न, पदे अन्त इति विगृह्य पदे परतश्चरमात्रयवे कर्तव्ये पदपदस्याजादेशस्यैव तन्निपेयप्रवृत्तेर्भाष्याभ्युपगमत्वात् । 'पूर्वत्रासिद्धे न स्यानिवत्' इति निपेयोऽपि न, पदे अन्त इति विगृह्य तत्र स्यानिवत्त्वनिपेयव्यावृत्तिसाधनपर-भाष्यप्रामाण्येन पदपरमावयवकार्यविधायकातिरिक्तस्यैव त्रैपादिकस्य ग्रहणादिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । महिषाच्चेत्यनन्तरं तु इममुविति शेषः । महिष्मानिति । महिषा अस्मिन् सन्तीति विग्रहः । डित्वाद्विलोपः । अल्लोपस्य स्यानिवत्त्वान्न जश्त्वम् ।

खलतिकमित्यादीन्पुदाहर्तव्यानि । कुमुदवत्त्वस्यासिद्धत्वात्तस्मिन्कर्तव्ये टिलोपो न स्यानि-चदित्याशयेनाह—भय इति । नड्वानित्यत्रापि परत्वाद् 'झयः' इत्यनेनैव वकारो न तु 'मादुपवायाः—' इत्यनेनेति भावः । न चासिद्धत्वात् 'मादुपवायाः—' इत्येव तत्र न्याय्यमिति वाच्यम् 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्धम्, न तु योगे योगः' इति 'उपसर्गादिसमासेऽपि—' इत्यत्र भाष्ये निर्णीतत्वात् । ननु वेतस्वानित्यत्र वेतसशब्दस्य सुवन्तत्वेन पदत्वाद् इममुपो डित्वसामर्थ्या-द्विलोपे एकदेशविकृतन्यायेन पदत्वात्सस्य रुत्वं स्यात् । न च स्यानिवत्त्वेन निर्वाहः, पूर्वत्रा-सिद्धे तन्निपेवादिति चेत्, मैवम्, अन्तरङ्गं रुत्वं प्रति वहिरङ्गस्य टिलोपस्यासिद्धत्वात् । न च पाठो वहिरङ्गपरिभाषा त्रैपादिकं न जानातीति वाच्यम् कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् । नन्वेवमपि 'स्वादिपु—' इति सान्तस्य पदत्वे तदाश्रयरुत्वस्यान्तरङ्गत्वाभावाद्बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तत इतिरुत्वं दुर्वारमेव । न च 'नद्यां मतुप्' इति चतुरर्थ्या मतुपां विधानाच्चातुरथिको इममुप् मत्वर्थीय इति 'तसौ मत्वर्थे' इत्यनेन भत्वं शङ्क्यम् टिलोपस्य स्यानिवत्त्वात् । न च पदत्वेऽप्येवम्, तस्य रुत्वविधिना सह कार्यकालतया 'पूर्वत्रासिद्धे न—' इति निपेवात् इति चेत्—ग्रन्थाहः—पदसंज्ञायां यथोद्देशपक्षाश्रयणात् 'पूर्वत्रासिद्धे न—' इति निपेवाप्रवर्तनात्स्यानिवत्त्वप्रवृत्त्या सान्तस्यापदत्वादिति । एतेन घटी आमलकीत्यत्र 'स्वादिपु—' इति पदत्वाज्ज्वं स्यात्, औत्सीत्यत्र तु संयोगान्तलोपः स्यादिति शङ्कापि परास्तेति दिक् । ननु प्रक्रियालाघवाय इवतुवेव विधीयताम्, अथवा 'कुमुदनड्वेत-सेभ्यो ङित्' इति प्रकृतस्य मतुपो डित्वमतिदिश्यताम्, किमनेन इममुविवानेन । सत्यम्, अन्यतो विधानार्थं तत् । तत्सिद्धार्थवथनपरं वार्तिकमाह—महिषाच्चेति ।

नड्वल । 'शादो जम्बालघासया' इत्यमर । शाद्वल । १३०८ शिरसाया वलच् ।
 (४—२—८९) शिखावलम् । १३०९ उत्तरादिभ्यश्छ । (४—२—९०) उत्तरीय ।
 १३१० नडादीना कुक्च । (४—४—९१) नडकीयम् । 'कुञ्चा ह्रस्वत्वं च'
 (ग सू ८०) । कुञ्चकीय । 'तण्मशेषश्च' (ग सू ८१) तक्षमीय । १३११ विल्वका-
 दिभ्यश्छस्य लुक् । (६—४—१५३) नगद्यन्तगता विल्वकादयः, तेभ्यश्छस्य लुप्तद्धिते
 पर । विल्वा यस्या मन्ति मा विल्वकीया । तस्या भवा वैल्वका । वनकीया,
 वैत्रका । 'छस्य' रिम्-छनात्स्य लुग्यया स्यात्कुनो निवृत्तिर्मा भूत् । अयया
 'सन्तियागशिष्टानाम्-' (प ८७) इति कुगपि निवर्तते । लुगग्रहणं सर्वलोपार्थम् । लोपो
 हि यमानस्य स्यात् ।

इति तद्धितेषु चातुरर्थिकप्रकरणम् ।

'प्रत्यय 'नापाया नित्यम्' इति तु न, तस्य मवर्णे परतो विधे । न हि पकारमवर्णोऽनु-
 नात्मिकोऽस्ति । नडशादाड्वलच् । नड्वल इति । टित्वाटिलेप । शाद्वल इति ।
 शादा अस्मिन् सन्तीति विग्रह । शादा दन्त्यापघ । डोपघ इत्यन्ये । 'नटप्राये नड्वान्' इत्य-
 इत्यपि इत्यमर । 'शाद्वल शादहरिते' इति च । शिरसाया वलच् । निवृत्ताद्यर्थं सूत्र-
 दशे तनामि अणो वाधनार्थं च । 'दन्तशिखात्सनायाम्' इति पञ्चमे वक्ष्यमाणं तु वदेशेऽपि
 शिखावल इति रूपार्थम् । उत्तरादिभ्यश्छ । चातुरर्थिक इति शेष । उत्तरीय इति ।
 देशविशेषाऽयम् । उत्तरेण निवृत्तिमिति वा, तस्य निवाम, तस्य अदूरभव इति वा ।
 नडादीना कुक्च । नगदिभ्यश्छ स्यात् चातुरर्थिक प्रकृते कुक् च । कूञ्चा
 ह्रस्वत्वं चेति । नगदिगणसूत्रम् । कुञ्चाशब्दाच्छ, प्रकृते कुक्, आनात्स्य
 ह्रस्वश्च । नुञ्चकीय इति । कुञ्चा अस्मिन् सन्तीत्यादिविग्रह । तन्नालो
 पश्च । इदमपि गणगूढम् । तण्मशब्दान् छ, कुक्, नकारस्य लापश्च
 विल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् । पाठमिदं सूत्रम् । विल्वकादीनि नडावल-
 गतविल्वकादीना कृतकुमागमाना निर्देशः । कनादकार उच्चारणार्थः । तद्धित
 इति । 'आपमस्य च तद्धिते-' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । विल्वकीयेति ।
 'नगानां कुक् च' इति छ । प्रकृते कुक् च । तस्या भवा वैल्वका इति ।
 विल्वकीयाशब्दाद्वाच्ये अणु, तस्मिन्मरे छस्य लुगिति भावः । वैत्रकीया इति ।
 वैत्राणि अस्या सन्तात्यर्थे नडादिनाच्छ, प्रकृते कुक् च इति भावः । वैत्रका
 इति । वैत्रकीयाया भवा इत्यर्थः । वनकीयाशब्दाद् अणि छस्य लुगिति भावः ।
 शिरसाया । निवृत्ताद्यर्थे देशे तनाम्यणो 'वाधनार्थं चदम् । 'दन्तशिखात्सनायाम्'
 इति पञ्चमं वक्ष्यमाणं त्वदेशेऽपि शिखावल् इति रूपसिद्धयर्थम् । नडादीनाम् ।
 नड पक्षं विल्वं वणु वत्र वनसादया नगदयः । नगद्यन्तगणगूढमाह कञ्चेति ।
 एव तन्मन्त्रित्यपि । उभयत्रापि पठ्या मौत्रा डुक् । विल्वका । 'टि लाप-' इत्यत्रा लप्

अथ तद्धितेषु शैषिकप्रकरणम् ॥२८॥

१३१२ शेषे । (४—२—६२) अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषः,

तत्राणादयः स्युः । चक्षुपा गृह्यते चाक्षुपं रूपम् । श्रावणः शब्दः । औपनिषदः पुरुषः । दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः । उलूखले क्षुण्ण औलूखलो यावकः । अश्वैरुह्यते आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते चानुरं शकटम् । चतुर्दश्यां दृश्यते चानुर्दशं

छस्य किमिति । एभ्यः परस्य छस्यैव संभव इति प्रश्नः । संनियोगेति । 'संनियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः' इति न्यायेनेत्यर्थः । ननु 'ढे लोपो-
ऽकद्रवाः' इत्यतो लोप इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे लुग्रहणं किमर्थमित्यत आह—लुग्रहणं सर्व-
लोपार्थमिति । प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्शब्दार्थत्वात् कृत्स्नस्य ईयस्य लोपो लभ्यत इति
भावः । लोपविधौ तु नैवं लभ्यत इत्याह—लोपो हीति । लोपविधौ, 'सूर्यतिष्य—' इत्यतः
'य उपधायाः' इत्यनुवृत्तौ वित्वकादिभ्यः परस्य छादेशभूतस्य ईयस्य उपधाभूतो यकारः,
तस्य लोप इत्यर्थलाभाद्यकारमात्रस्य लोपः स्यात् । 'य उपधायाः' इत्यननुवृत्तौ तु 'आदेः
परस्य' इति ईकारस्यैव लोपः स्यादिति भावः ।

इति तद्धितेषु चानुरार्थिकप्रकरणम् ।

अथ शैषिकप्रकरणं निरूप्यते । शेषे । अणादय इति । 'प्राग्दीव्य-
तोऽण्' इत्यादिसाधारणाः प्रत्यया इत्यर्थः । चतुर्भिरिति । अश्वदिभिरि-
ति शेषः । चतुर्दश्यामिति । कृष्णचतुर्दश्यां रात्रौ रक्षांसि दृश्यन्ते इत्यागमः ।
इत्यनुवर्तमाने लुग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—सर्वलोपार्थमिति । यमात्रस्येति ।
न च 'आदेः परस्य' इतीकारस्य भाव्यमिति वाच्यम् । 'सूर्यतिष्य—' इत्यतो यकार-
सम्बद्धस्यैव लोपस्यानुवर्तनादिन्ते भावः ॥

इति चानुरार्थिकप्रकरणम् ॥

शेषे । लक्षणं चेति । ग्रहणक्षुण्णादिष्वर्थेषु चानुरानुपात्तेष्वेव अणो विधायकमित्यर्थः ।
ननु लक्षणं तावद्व्यर्थम्, 'तस्देदम्' इत्यनेन चाक्षुपादीनाम्, संस्कृतं भक्षाः' इत्यनेन दार्ष-
दादीनां सिद्धेः । तथा अधिकारोऽपि व्यर्थः । तथाहि अधिकारस्यापत्यादिचतुरर्थ्यपर्यन्ते-
ष्वर्थेषु धादीनां व्युत्प्लुन्तानां निवृत्तिः, जाताद्यर्थसाकल्यं वा प्रयोजनम् । तत्र निवृत्तिस्ता-
वन्न प्रयोजनम् । आर्द्रकशालादीनामुत्करादिपाठेन 'इतः प्राचीनेष्वर्थेषु धादयो न प्रवर्तन्ते'
इति ज्ञापनात् । अन्यथा 'वृद्धाच्छः' इत्येव सिद्धे तत्पाठस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नाप्यसाकल्यं
प्रयोजनम्, जाताविकारात्प्राक्पाठसामर्थ्यादेव तल्लाभात् । यदि संनिहिते जातार्थे एव धादयः
स्युः, तदुत्तरेषु भवादर्थेषु 'प्राग्दीव्यतः' इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नेष्वर्थेषु विधीयमानाणादय
एव स्युस्तदा जाताधिकारानन्तरमेव 'प्रावृषष्टप्' इत्यादिभिः सह 'राष्ट्रावारपारात्—'

रम् । 'शेषे' इति लक्षण चाविकारश्च । 'तस्य विकार' इत्यत्र प्राक्शेषाविकार ।
 १३१३ राष्ट्रावारपाराद्वरौ । (४—२—९३) आभ्या क्माद्धलो सन् शेषे ।
 राष्ट्रिय । अवारपारीण 'अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम्'
 (वा २७७१—२७७२) । अवारोण । पारीण । पारावारोण । इह प्रकृति-

लक्षणमिति । प्रदर्शितेषु ग्रहणाद्यर्थेषु उत्तरमूत्रैरनुपात्तेषु अणादिविवायकमित्यर्थः । अविकार-
 त्वे तु उत्तरमूत्रेष्वनुवृत्तित्वाभावात् न मिथ्येति भावः । अधिकारश्चेति । उत्तरमूत्रेष्वनु-
 वृत्त्यर्थः, स्वरितत्वादिति भावः । अविकारस्योत्तरावधिमह—तस्य विकार इत्यत्र
 प्रागिति । न च उत्तरमूत्रेषु निदिष्टानामर्थविशेषाणाम् अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्यत्वस्य सिद्ध-
 त्वान् शेषाविकारो व्यर्थ इति वाच्यम्, 'तस्येदम्' इत्यादावपत्यादिचतुरर्थ्यन्तार्थानां ग्रहणा-
 भावात् तदावश्यकत्वात् । न च प्रदर्शितेषु ग्रहणाद्यर्थेषु 'तस्येदम्' इत्येव अणादिसिद्धे-
 शेष इत्यस्य विधित्वं नाश्रयणीयमिति वाच्यम्, 'शेषिकामनुवर्धयान्' इत्यादौ प्रदर्शित-
 ग्रहणाद्यर्थकानामपि ग्रहणक्रमात् तदावश्यकत्वात् । इदत्वेन भासमानमपत्याश्रयि न शेष,
 'इदविशेषो ह्येते अपत्य समूहा विकारा निवास' इति भाष्यात् । प्रपञ्चिन चैतत् 'तस्यापत्यम्'
 इत्यत्र 'तस्येदमित्यप'यसि इत्यादिशब्दवातिरव्याख्यावसरः । राष्ट्रावारपाराद्वरौ ।
 आभ्यामिति । राष्ट्रशब्दादवारपाराशब्दाच्चेत्यर्थः । राष्ट्रिय इति । राष्ट्रे जानी भव
 इत्यादिरर्थो यथायाग वाच्यः । घस्य इय । अवारपारीण इति । खस्य ईनादेशः, णत्वम् ।
 अवारपाराद्विगृहीतादपीति । अवारपाराद्वरौ शब्दाच्च कृत्यभूतादपि सावक्तव्य इत्यर्थः ।
 विपरीताच्चेति । पारावारशब्दादपीत्यर्थः । ननु राष्ट्रावारपाराद्वरौ 'विभाषा पूर्वाह्ना-
 पराह्नाभ्याम्' इत्यन्ते मूत्रे राष्ट्रादिशब्देभ्यः प्रकृतिभ्यः शेषेभ्यः प्रत्यया विहिता । तस्या-
 पत्यमित्यादिवदर्थविशेषास्तु न निर्दिश्यन्ते । यत्किञ्चिद्विभक्त्यन्तेभ्यो राष्ट्रादिप्रकृतिविशेषेभ्यो
 यदयच्छ्रुत्वान्ता प्रत्यया स्युः, 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यस्यानुपस्थित्या प्रथमाच्चरितवि-
 भक्तिविशेषानुपस्थिते । किंच 'तत्र जान' इत्यादिमूत्रेषूपत्तरेषु अथविशेषा एव निर्दिष्टा । तत्र
 प्रथमाच्चरितसप्तम्यन्तादिभिरवत्यन्तभ्यः सर्वेभ्यः साधारणा अणादय एव स्युः ।
 तत्राह—इह प्रकृतीत्यादिना । राष्ट्रावारस्यादिमूत्राणां प्रकृतिविशेषेभ्यः केवल-
 इत्यादया अपि पठ्येरन् । तस्माद्वयमेवमिदं सूत्रमिति चेत् । अत्रोच्यते—'शेषिकासह्य'
 शेषिका न' इति वक्ष्यमाणायस्य विषयगमाय शेषाधिकार आशयश्च । 'शेषित्वप्रयुक्त-
 वायविशेषेण आपयितुं क्रियमाणं शेषाधिकार एव 'शेषिकामनुवर्धयान्' इत्यादिलोक-
 शापयति । एष च श्लोकः सन्विधौ मनुविधौ च भाष्ये पठितः । इह तु मन्त्रे
 पठित इति तत्रैव व्याख्यास्यते । अपत्यादिष्वर्थेषु चादौना निवृत्त्यर्थमप्यविकार
 आवश्यकः । न चानुपापकनैव तस्मिन्निरिति वाच्यम्, आपयस्य विशेषापेक्षत्वे
 आपादावस्थानात् । आद्रकादिभ्यो यदि द्र स्यात्तर्हि चतुरर्थ्यमिव' इति नियमस्यापि
 सम्भवाच्च । एव स्थितं चानुपमित्यादिषु गृह्यमाणत्वाद्विप्रकारववाचनाय विवाय-

विशेषाद्वाद्यपृथुलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते, तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते । १३१४ ग्रामाद्यख्यौ । (४-२-९४) ग्राम्यः, ग्रामीणः । १३१५ कत्यादिभ्यो ढक् । (४-२-९५) कुत्सितास्त्रयः कत्रयः । तत्र जातादिः कात्त्रेयः । नागरेयकः । 'ग्रामात्' इत्यनुवृत्तेऽप्रमियकः । १३१६ कुलकुत्तिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु । (४-२-९६) कौलेयकः श्वा । कौलोऽज्यः । कौक्षेयकोऽसिः । कौक्षोऽज्यः । ग्रैवेयकोऽलङ्कारः । ग्रैवोऽज्यः । १३१७ नद्यादिभ्यो ढक् । (४-२-९७) नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् । १३१८ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् (४-२-९८) 'दक्षिणा' इत्याजन्तमव्ययम् । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः । १३१९ कापिष्या-

प्रत्ययविबोना अर्थविशेषविभक्तिविशेषाकाङ्क्षाया 'तत्र जातः' इत्यादिसूत्राणां च केवलमर्थविशेषनिर्देशपराणां 'समर्थानाम्—' इति सूत्रलब्धतत्तद्विभक्तिकप्रकृतिविशेषाणां विधेयप्रत्ययविशेषाकाङ्क्षाया परस्परमेकवाक्यत्वे सति तत्र जात इत्याद्यर्थेषु प्रथमोच्चारिततत्तद्विभक्त्यन्तेभ्यो राष्ट्रादिशब्देभ्यो घादयण्ट्युट्युलन्ताः प्रत्ययाः स्युरिति लभ्य इति भावः । राष्ट्राद्यन्याभ्यस्तु प्रकृतिभ्यो जानाद्यर्थेषु अणादयः साधारणा भवन्त्येव । ग्रामाद्यख्यौ । ग्राम्य इति । यप्रत्यये 'यस्येति च' इति लोपः । ग्रामीण इति । खन्न ईनादेशः, णत्वम् । कत्यादिभ्यो ढक् । कत्रय इति । 'कुगतिप्रादयः' इति कुशब्दस्य समासः । 'त्रौ च' इति कोः कदादेशः । कात्त्रेयक इति । ढक्, ढकारस्य एयादेशः 'लोपो व्योः—' इति यलोपः । अनुवृत्तेरिति । स्वरितत्वादिति भावः । तथा च ग्रामशब्दाद् ढकनपि लभ्यत इत्यर्थः । कुलकुत्ति । कुलाच्छुनि, कुक्षेः असौ, ग्रीवाया अलङ्कारे ढकनित्यर्थः । कौलेयकः श्वेति । कुले जातादिरिति विग्रहः । कौक्षेयकोऽसिरिति । कुक्षौ कोशे भवः खङ्ग इत्यर्थः । ग्रैवेयक इति । ग्रीवासु भव इति विग्रहः । नद्यादिभ्यो ढक् । माहेयमिति । मही भूमिः, तस्या जातादीत्यर्थः । वाराणसेयमिति । वाराणस्यां जातादीत्यर्थः । दक्षिणापश्चात् । आजन्तमव्ययमिति । अव्ययसाहचर्यादाजन्तं गृह्यत इति भावः । दक्षिणा, पश्चात्, पुरस्-

कत्वमपि तस्य सुवचमिति दिक् । विगृहीतादपीत्यादि । वचनमेवेदम्, सूत्रे यथासंख्यप्रवृत्त्यर्थं विशिष्टोच्चारणम् । कुत्सितास्त्रय इति । इह बहुव्रीहिरपि सुवचः । इहैव निपातनात्कोः कङ्गावः । 'कङ्गावे त्रावुपसंख्यानम्' इति तु प्रत्याख्येयम् । 'कुल्याया यलोपश्च' इति गणसूत्रम् । कुल्यायां जातः कौलेयकः । कत्त्रि, उम्भि, कुण्डिन, माहिष्मतीत्यादि । दक्षिणापश्चात् । अव्ययमिति । साहचर्यादिति भावः । एवं च दाक्षिणात्य इत्यत्र 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे—' इति पुंवङ्गावाशङ्कैव नास्तीति बोध्यम् । पाश्चात्य इति । कथं तर्हि 'पश्चात्तनैः कञ्चन नुद्यमानः' इति न च दिग्देशवाचिनि पश्चाच्छब्दे सावकाशं त्यक् कालवाचकात् ट्युट्युलौ वाधेते परत्वादिति वाच्यम्, 'अग्नादिपश्चात्—' इति ङिमचा ट्युट्युलो-वाधस्य दुर्वारत्वात् । सत्यम्, पश्चात्तन्वन्ति पश्चात्तना इति कथंचित्समाधेयम् ।

एकम् । (४-२-१९) कापिद्या जातादि कापिशायात् मधु । कापिशायातो
 द्राणा । १३०० रङ्कोरमनुष्येऽण् । (४-२-१००) चात्पक् । राङ्कवो
 गौ । राङ्कवायण । 'अमनुष्ये' इति किम्—राङ्कवा मनुष्य । १३०१
 युप्रागपागुदप्रवतीचो यत् । (४-२-१०१) दिव्यम् । प्राच्यम् । अपा-
 च्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् । १३०२ कन्यायाष्टक् । (४-२-१०२)

एभ्याज्यवेभ्या जानार्थेषु स्वप्रत्यय स्यादित्यय । कापिद्याएकम् । कापिद्या
 एकं इति ह्येद कापिशाब्दान् एकं स्यादित्यय । कापिगौ नाम देशविशेष । कापि
 शायातो द्राक्षति । पित्वाद णीप् । रङ्कोरमनुष्येऽण् च । रङ्कोरं स्यात् चात् एकं
 राङ्कवो गौरिति । रङ्कुर्नाम देशविशेष, तत्र जातादित्यय । राङ्कुरो मनुष्य
 इति । अत्र मनुष्यत्वात् एगणो । किन्तु 'मनुष्यतत्स्थो-' इति वक्ष्यमाणा वृत् ।
 अत्रादेश । राङ्कवा मनुष्य इति त्वपाठ । युप्रागपाक् । दिव, प्राञ्च, अपाञ्च, उदञ्च,
 प्रत्यञ्च एभ्यो यस्यादित्यय । सूत्रे 'दिव उत्' इत्युक्तेन निर्देश । दिव्यमिति । निवि
 जानादित्यय । प्राच्यमिति । प्राचि प्रदेशे जानादित्यय । तद्धितात्पतो मधुकि
 प्राञ्च्य इति स्थित 'अनिदिनाम्-' इति नगप 'अच' इत्यकारलाप 'चौ' इति दीर्घ प्राच्य
 मिति रूपम् । अपाच्यमिति । इदमपि पूर्ववत् । उदीच्यमिति । अत्र 'उद इत्' इति
 इत्त्व विरेप । प्रतीच्यमिति । प्राच्यरूपम् । कन्यायाष्टक् । नियम्यून

कापिद्या एकम् । कापिशीब्दान् एकं स्यात् । पित्वाडोप्, तदाह—कापिशा
 यनोति । रङ्कोरमनुष्ये । रङ्कवा जनपद, तत्र 'प्राञ्चीव्यनाञ्' इत्यण् प्राप्त ।
 तदाप्रत्ययेन 'अवृद्धादपि—' इति वृज् प्राप्त, तमपि वाधित्वा 'आदेशे' इति ट् प्राप्त,
 तस्य तु 'काप्यादण्' वाप्य, तताऽपि परत्वात् ऋच्चाग्रणि प्राप्तेजन एगणो
 विधीयेत । कोपवादादणि मिद्धे कञ्ठादिषु रङ्कुरादस्य पाठो मनुष्यतत्स्थोवृज्
 दिवानार्थ इति कैयट् । अतएवाह—राङ्कवको मनुष्य इति । क्वचित्तु राङ्कव
 इति पठ्यते, स तु त्रैलोक्यप्रसाद । स्यादेतत्—अमनुष्यग्रहणमिह व्यर्थम् । अपवादो
 वृज् । तत्र एगणान्निनामनुष्य एव पयवसानात् । अपग्रहणमपि व्यर्थमेव, कञ्ठा
 दिवादेव तस्मिद्धे । अत्राह काशिकाकृत—नाय प्रसज्यप्रतिपेय किं तु पशुदाम,
 तत्र मनुष्यमित्रे प्राणिमेव एग्विवीथत इति, राङ्कव कम्बु इत्यत्र न एकम् ।
 निरेपविहितेन एका अपा यावा मा भूदित्यग्रहण च क्रियत इति । भाष्ये तु
 अत्राण्यपि एकमङ्गीकृत्येद द्वयमपि प्रत्याख्यानम् । युप्रागपा । दिव्यमिति ।
 सूत्रे 'दिव उत्' इत्युक्तेन निर्देश इति भाव । अपाचो दनिना दिक् । द्वितीयो वर्ग
 पञ्चरो, न तु दन्त्याष्टक, 'यदिद्र प्रागपागुदक्' इत्यादौ तथा दर्शनादिति स्थित
 मनरमाप्तम् । केचित्तु 'प्राच्यवाचोप्रतीच्यस्ता' इत्यमरवरो अवचोर्नि दत्योष्ठवरा
 क्वाचित्क पुरस्कृत्य सूत्रेपि 'अवाक्' इति पठित्वा अवाच्यमित्युदाहरति । 'प्रागपाक्'
 इति वेदे तु व्यत्ययेन वकारस्य पकार इति तपामाशय । प्रागादयास्तत्पन्ता अव्यय,
 तद्धितान्त्वनव्यय, उभयेषामपीह ग्रहणमविशेषात् । कथं तर्हि सस्तरा प्रान्तना

कान्त्यकः । १३२३ वर्णौ वुक् । (४—२—१०३) वर्णसमीपदेशो वर्णः । तद्विपर्ययावाचिकस्याशब्दाद् वुक्स्यात् । 'यथा हि जातं हिमवत्सु कान्त्यकम्' । १३२४ अव्ययात्त्यप् । (४—२—१०४) 'अमेहकतसित्रेभ्य एव' (वा २७७९) 'अमान्तिकसहार्थयोः' । अमात्यः । इहत्यः । कृत्यः । ततस्त्यः । तत्रत्यः । परिगणनं किम्—उपरिष्ठाद्भवः औपरिष्ठः । 'अव्ययानां भमात्रे टिलापः' (वा ४१८७) । अनित्योऽयं वहिपष्टिलोपविधानात् । तेनेह न—आरातीयः । शाश्वतीयः । 'त्यन्नेष्ट्रुव इति वक्तव्यम्' (वा २७८०) । नित्यः । 'निस्रो गते' (वा २७८१) । १३२५ ह्रस्वात्तादौ तद्धिते । (८—३—१०१) ह्रस्वादिणः परस्य सस्य पः स्यात्तादौ तद्धिते । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ठश्चण्डालादिः । 'अरण्याणः' (वा २७८२) आरण्याः सुमनसः । 'दूरादेत्यः' (वा २७८३)

वहुवस्त्रखण्डसमूहः कन्या । देशविशेष इत्यन्ने वर्णौ वुक् वर्णसमीपेति । वर्णानाम् सिन्धुनदः, तस्यादूरभव इत्यर्थे सुवास्त्वादित्वाद्गणो 'जनपदे लुप्' इति लुप् । तथा च वर्णसमीपदेशो वर्णः, तस्मिन् या कन्या तद्वाचकात् वुक्प्रत्यय इति यावत् । अव्ययात्त्यप् । अमेहेति । अमा, इह, क, तसि, च—एभ्य एव अव्ययेभ्यः त्यप्प्रत्यय इति परिगणनवा-
तिकमिदम् । अमात्य इति । समीपे सह वा जात इत्यर्थः । औपरिष्ठ इति । उपरि-
ष्ठादित्यव्ययस्य परिगणितेष्वनन्तभावाद् न त्यप् । अणि औपरिष्ठ इति रूपमित्यर्थः ।
कथमिह टिलोप इत्यत आह—अव्ययानामिति । वार्तिकमिदम् । भमात्र इति ।
कात्स्न्ये मात्रशब्दः । कृत्स्नस्य भस्याव्ययस्य टिलापः । 'नस्तद्धिते' इत्याद्युपाधिनपेक्षित
इत्यर्थः । नन्वेवं सति आरादित्यव्ययात् छस्य ईयादेशे टिलोपे आरीय ईत स्यादित्यत
आह—अनित्योऽयमिति । त्यन्नेरिति । नि इत्यव्ययात् त्यप् स्याद् घ्रुवे गम्ये
इत्यर्थः । 'नित्यं भवं नित्यम्' इति भाष्यम् । निस्रो गते इति । निस् इत्य-
व्ययात् त्यप् वक्तव्य गते गम्ये इत्यर्थः । निस् त्य इति स्थिते सकारस्य पदान्त-
त्वादादेशप्रत्ययावयवत्वाभावाच्च पत्वे अप्राप्ते । ह्रस्वात्तादौ । इण्कोरित्यत इणग्रहण-
मनुवर्तते । 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति पष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'अपदान्तस्य
मूर्धन्यः' इत्यतः 'मूर्द्धन्यः' इति च, तदाह—ह्रस्वादिगण इति । निष्ठश्च इति ।
त्यपि सस्य पत्वे तकारस्य ष्ढुत्वेन टः । अरण्याण इति । वक्तव्य इति शेषः ।
आरण्याः सुमनस इति । 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्' इत्यमरः । अरण्ये भवा
इत्यर्थे णप्रत्यये टावि आरण्या इति रूपम् । अणि तु डीप् स्यादिति भावः ।

इव' इति । अत्राहुः—कालवाचिनः प्राक्शब्दाद्यतं वाचित्वा परत्वात् टयुट्युलौ
चोघ्याविति । वर्णौ वुक् । वर्णुरिति । 'अदूरभवश्च' इत्यर्थे सुवास्त्वादित्वादिणि
'जनपदे लुप्' इति लुप् । अमात्य इति । अमाशब्दः समीपवाची स्वरदिः ।
अमा समीपे भव इत्यर्थः । ह्रस्वात्तादौ । पदान्तत्वात्पत्वस्याप्राप्तावयमारम्भः । आदि-
ग्रहणं तु व्यर्थं 'यस्मिन्विचि-' इत्येव सिद्धेः । ह्रस्वात्किम्, गीस्तराम् । घृस्तराम् ।
तादौ किम्, सर्पिःसाद्भवति । तद्धिते किम्, सर्पिस्तरति । तिङन्तस्य प्रतिषेधो

दूरेत्य । 'उत्तरादाह' (वा २७४४) । ओत्तराह । १३०६ ऐपमोहाश्रव-
सोऽन्यतरस्याम् । (४-२-१०५) एभ्यस्त्यच्वा । पने वक्ष्यमाणो द्युष्ट्युलो ।
ऐपमस्त्यम्, ऐपमस्तनम् । हस्त्यम्, हस्तनम् । श्वस्त्यम्, श्वस्तनम् । पने शौ-
स्तिक् वक्ष्यते । १३०७ तीररूपोत्तरपदादञ्च्यौ । (४-२-१०६)
ययास्तत्पेन । कात्तीरम् । पाल्वलतीरम् । शौरूप्यम् । तीररूपानाद् इति
नाक्तम् । बहुचूर्वाभा भूत् । बाहुरूपम् । १३०८ दिक्पूर्वपदादसञ्ज्ञाया
ञ्च । (४-२-१०७) अण् अत्राद । पौर्वशात् । असञ्ज्ञाया विम्-सञ्ज्ञा
भूताया प्रवृत्तेर्मा भूत् । पूर्वेषु कामशाम्वा भव पूर्वेषु कामशाम्वा । 'प्रावा प्रागन-
राणाम्' (सू १४००) इत्युत्तरपदवृद्धि । १३०९ मन्त्रेभ्योऽञ् । (४-२-१०८)

दूरादेत्य इति । वक्तव्य इति शेष । दूरेत्य इति । दूरादागत । दूरे भव इति
वार्थ । दूरादिपञ्चमाद् एत्यप्रत्यये 'अव्ययाना भमात्रे-' इति टिलाप । उत्तरादाह-
न्विति । वाच्य इति शेष । ओत्तराह इति । उत्तररूपादागत उत्तरस्मिन् भव इति
वार्थ । औत्तर इति द्यमाधु । ऐपमोहा । एभ्य इति । ऐपमम्, हाम्, श्वम् एतेभ्य
इत्यर्थ । वक्ष्यमाणाविति । 'सायचिरप्राज्ञेप्रगेव्यपेभ्यश्च्युलौ तुट् च' इत्यनेनति
शेष । ऐपमस्तनमिति । ऐपमम् इत्यव्यय वर्तमाने भवत्यरे वर्तते तत्र भवमित्यर्थ ।
'पत्त्वरायैपमाऽदे पूर्व पूर्वतरे यति ।' इत्यमर । ऐपमस्तनमिति । द्युष्ट्युलो वा ।
टावितौ, प्वारनादेश, तस्य तुट्, ट इत्, उकार उच्चारणार्थं टित्वादाश्रयय । ह्यस्त्यं-
ह्यस्तनमिति । ह्यम् इत्यव्यय गतेऽहि तत्र भवमित्यर्थ । श्वस्त्यम्, श्वस्तनमिति । श्वस
इत्यव्ययमनागतेऽहि । तत्र भवमित्यर्थ । 'हो गतेजागतेऽहि श्व' इत्यमर । पञ्च इति ।
'श्वसस्तुट् च' इति ठञि तस्य ह्वादेशे तुडागमे 'दूरादीना च' इयैजागमे शौक्स्तिक्-
मित्यपि वक्ष्यमाण भवमित्यर्थ । तीररूप । तीरात्तरपदाद् रूपोत्तरपदाच्च क्रमादञ्च-
त्यर्थ । कात्तीरमिति । 'कात्तीरे भवमित्यर्थ । पाल्वलतीरमिति । पन्वन्तीरे
भवमित्यर्थ । शौरूप्यमिति । शिवरूप भवमित्यर्थ । रूप्योत्तरपदेति वक्तव्यम् ।
तथा सति व्यप्रत्यये 'अप्तेति च' इयकारलापे द्वियकार रूपम् । बाहुरूपमिति ।
'विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु' इति बहुपूर्वस्य रूपान्तत्वेऽपि तदुत्तरपदत्वाभावात्
व्य इति भाव । दिक्पूर्वपदात् । पञ्चम्यर्थे नमपी । असञ्ज्ञाभूताद् दिक्पूर्वपदाद्
ञ्च स्यादित्यर्थ । पौर्वशात् इति । पूर्वस्या शालाया भव इत्यर्थ 'तद्धितार्थे-' इति
समासाद् अ । मन्त्रेभ्योऽञ् । इत्येवेति । दिक्पूर्वाद् मन्त्रशब्दाश्रित्यर्थ ।

वाच्य । मिथुन्तराम् । दूरेत्य इति । दूरादागत इत्यादिरर्थ । औत्तराह इति ।
इहाभुशत्तत्त्व स्त्रिया टाप् च बोध्य । यदा तु 'उत्तराच्च' इत्यादिप्रत्यये तदाऽण्
क्रियत् 'अमेह-' इति परिगणनन त्यपाऽभावान् तदा औत्तराहशब्दाज्जात,
स्त्रिया डीप् च विशेष । वक्ष्यमाणाविति । 'सायचिरम्-' इत्यादितति शेष ।
वक्ष्यत इति । 'श्वमस्तुट् च' इत्यत्र । दिक्पूर्व । 'अमशायाम्' इत्यत्र शौक्स्ति

‘दिवर्षपदात्’ इत्येव । ‘दिशोऽमद्राणाम्’ (१३१९) इति मद्रपर्युदासादादि-
वृद्धिः । पौर्वमद्रः । आपरमद्रः । १३३० उदीच्यग्रामाच्च वल्लचोऽन्तो-
दात्तात् । (४-२-१०९) अन् स्याद् । शैवपुरम् । १३३१ प्रस्थोत्तर-
पदपलद्यादिकोपधादण् । (४-२-११०) माहिकिप्रस्थः । पालदः । नैली-
नकः । १३३२ कण्वादिभ्यो गोत्रे । (४-२-१११) एभ्यो गोत्रप्रत्यया-
न्तेभ्योऽण् स्यात् । कण्वो गर्गादिः । काण्व्यस्य छात्राः काण्वाः । १३३३ इञ्चञ् ।
(४-२-११२) गोत्रे य इञ् तदन्तादण् स्यात् । दाक्षाः । गोत्रे किम्-सौतङ्ग-
मेरिदं सौतङ्गमीयम् । गोत्रमिह शास्त्रीयम्, न तु लौकिकम् । तेनेह न-पाणिनीयम् ।

पर्युदासादिति । उत्तरपदवृद्धेः पर्युदासे सति आदिवृद्धिरित्यर्थः । बहुवचनाज्जनपदवाचिन
एव ग्रहणम् । पौर्वमद्र इति । पर्वेण मद्रेषु भव इत्यर्थः । उदीच्यग्रामाच्च । शैव-
पुरमिति । उत्तरदेशे शिवपुरं नाम ग्रामविशेषः । तत्र भवमित्यर्थः । समासस्येत्यन्तोदात्तः
शिवपुरशब्दः । ‘वल्लचः’ किम् ? ध्वञ्जी (डीपन्तो) नाम उत्तरदेशे ग्राम विशेषः ।
तत्र भवः ३ ध्वाञ्जः । ‘अन्तोदात्तात्’ किम् । ३ शार्कराधानम् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण
लित्स्वरस्यैवावस्थानाद् मध्योदात्तोऽयम् । प्रस्थोत्तरपद । प्रस्थोत्तरपदात् पलद्यादिभ्यः
कनेपधाच्च अणित्यर्थः । पलादिः आदिर्येपामिति विग्रहः । उदीच्यग्रामलक्षणस्य अलोऽप-
वादः । माहिकिप्रस्थ इति । माहिकिप्रस्थनाम्नि ग्रामे भव इत्यर्थः । पालद् इति । पल-
दिनाम्नि ग्रामे भव इत्यर्थः । नैलीनक इति । निलीनकनाम्नि ग्रामे भव इत्यर्थः । कण्वा-
दिभ्यो गोत्रे । काण्व्यस्येति । कण्वस्य गोत्रापत्यं काण्व्यः । गर्गादियञ् । काण्व्यस्य
छात्रा इत्यर्थे अनेन छापवादः अण् । ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपः, ‘आपत्यस्य च-’ इति
यकारलोपः, काण्वा इति रूपम् । इञ्चञ् । दाक्षा इति । दक्षस्य गोत्रापत्यं दाक्षिः ।
‘अत इञ् ।’ दाक्षेः छात्रा इति विग्रहः । सौतङ्गमेरिदमिति । सुतङ्गमस्य निवासः सौत-
ङ्गमिः ‘सुतङ्गमादिभ्य इञ्’ । सौतङ्गमेरिदमित्यर्थे वृद्धात् छः, न त्वण्, इञो गोत्रार्थकत्वा-
भावात् । गोत्रमिह शास्त्रीयमिति । अपत्याधिकारादत्यत्र यद्यपि लौकिकमेव गोत्रमिति

त्यञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याशयेनाह—संज्ञाभूताया इति । मद्रेभ्योऽञ् । बहुवचन-
निर्देशाज्जनपदवाची गृह्यते, न तु मद्रपर्यायः । दिशोऽमद्राणामिति । ‘दिग्वाचका-
दुत्तरपदस्य जनपदवाचिनो मद्रभिन्नस्यावामादेवृद्धिः स्याद् भिति णिति किति च
तद्धिते’ इति सूत्रार्थः । पौर्वमद्र इति । मद्रैकदेशे मद्रशब्दस्य वृत्तौ दिक्शब्देन
सामानाधिकरण्यात् ‘तद्धितार्थ-’ इति समासः । उदीच्य । दिग्ग्रहणं निवृत्तम् ।
उदीच्यग्रामात्किम्, मायुरः । वल्लचः किम्, ध्वाजः । पिप्पल्यादिडीपन्तो ध्वञ्जीशब्दः ।
अन्तोदात्तात्किम्, शार्कराधानम्, शार्कराधानशब्दे घाशब्दाकार उदात्तः ।
ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लित्स्वरस्यावस्थानात् । शैवपुरमिति । ‘प्रस्थपुरवहान्ताच्च’
इति बुञ् न भवति, ‘वृद्धात्’ इति तत्रानुवृत्तेः । प्रस्थोत्तर । उदीच्यग्रामलक्षण-
स्यालोऽपवादः । पालद् इति । पलदीति ईकारान्त इत्येके । नान्त इत्यन्ये । नलोपे

१ ‘ध्वञ्जी’ इति क. २ ‘ध्वाजः’ इति क. ३ ‘शार्कराधानम्’ इति क. ।

१३३४ न द्वयच प्राच्यभरतेषु । (४-२-११३) 'इजश्च' (सू १३३३)
इत्यत्र अवात् । प्रौढीया । काशीया । भरताना प्राच्यत्वस्य पृथुपादानम्
अन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य लिङ्गम् । १३३५ वृद्धिर्यस्याचामादि-
स्तद्वृद्धम् । (१-१-७३) यस्य समुदायस्याचा मध्ये आदिवृद्धिस्तद्वृद्ध-
संज्ञ स्यात् । १३३६ त्यदादीनि च । (१-१-७४) वृद्धमनानि स्युः ।
१३३७ वृद्धाच्छ । (८-२-११८) शात्रीय । मानेय । तदीय ।
१३३८ एङ् प्राचा देशे (१-१-७५) एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धमन
वा स्याद्वेश्यामिधान । एणीपचनीय । गननीय । नाज्कटीय । पक्षेर्णि एणी
पचन, गौनर्द, भौनकट । एङ् निम्-आहिच्छन् । कान्यवृद्ध । 'वा नाम
निदान । तथापि इह मूनद्वयस्य शास्त्रीयमेव गान गृह्यते, 'द्विति ठुक्' इति मूनभाष्ये
तथाकर्तृत्वमिति भावः । पाणिनीयमिति । पणिना गानाप्रत्यय पाणिन । तस्याप्रत्यय युक्-
पाणिनि । तस्मैद पाणिनीयम् । वृद्धान्छ । अण् न न, पाणिनिशब्दस्य युक्प्रत्ययान्ता
त्वादिति भावः । न द्वयच । प्राच्येषु भरतेषु च गानेषु विद्यमानास्त्रिजनाद् द्वयच अण्
न भवनीत्यर्थः । इजश्चेत्यणोऽपवादः । प्रणिपेय इत्यर्थः । प्रौढीया इति । प्रौढस्य
गानाप्रत्यय प्रौढि, तस्य छाना इत्यर्थः । काशीया इति । काशस्य गानाप्रत्यय काशि,
तस्य छाना इत्यर्थः । एणा निपेधे वृद्धान्छ । लिङ्गमिति । तेन ओद्दालकिं पिता, ओद्दाल-
कायन पुत्र इत्यत्र 'इज प्राचाम्' इति भरतेभ्या एङ् न भवति । वृद्धिर्यस्य । अचा-
मिति वृत्त्वमनेकत्वापर्यायणम् । तेन शान्दारब्धस्यापि वृद्धत्वमिव्यति । व्यपदेशित्वेन
शाश्वत्स्यापि वृद्धम् । त्यदादीनि च । रेषूपरणेन सूत्र आचष्टे—वृद्धसंज्ञानि
स्युरिति । आदेरचा वृद्धमन्तवत्त्वाभावादाम्भ । वृद्धाच्छ । वृद्धमन्त्वान्छ स्याद्वि
जानादिष्वर्थेषु । अणाऽपवादः । शात्रीय इति । शात्रया जात इत्यादिरर्थः । एव
तदीय । एङ् प्राचा देशे । देशप्रतिपेक्षानाम्भेदादिरेव वृद्धमन्त इति नियमार्थमिदम् ।
अति दणादिशामहिता तु यैव । बाहीकशब्द वापचाऽपि उल्लादिषु यञ्चने पर छ बाधितम् ।
अन्यथा अण बाधित्वा परत्वाच्छ एव स्तोत्रोपप्रयुक्तोऽण् अवृद्धे मातृकाश इति ।
यट्टलोमनि भग्ना याह्लोम । 'अन्' इति प्रवृत्तिभावस्तु न, गणेशस्मिन्नलपिपानमादिति
हरदत्तादयः । सौतगमरेरिति । मुनगमादिभ्यश्चानुर'अन् इज् । शास्त्रीयमिति । ननु
'अन्त्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गात्र, गृह्यते' इति चेत् । अनाह—'पूर्वसूत्रे गानग्रहणेन
पौनःप्रवृत्ति गान गृह्यते कणादिभ्यो गोत्रे य प्रत्यया विहितस्तदन्तेभ्य—' इति गानप्रत्यया
नृवादत्त तत्राप्तिप्रधानम् । कणादयश्च गगाद्यन्तर्गता । 'गगादिभ्यो यञ्' इत्यत्र तु 'गात्रे
कुञ्जादिभ्य—' इत्यन्ता गात्र इत्यनुवर्त्तते, न तु शास्त्रीयगात्रमेव गृह्यते अपत्याधिकारस्य
त्वान् तदेव हि 'इजश्च' इति सूत्रेऽनुवर्त्तत इति । न द्वयच । अपत्राट् इति । प्रणिपेय
इत्यर्थः । भरतानामग्रहणस्येति । तेन 'इज प्राचाम्' इति भरतेभ्या युक्प्रत्ययस्य
एङ् न भवति । ओद्दालकिं पिता, ओद्दालकायन पुत्र, इति, 'आर्हादगोपुच्छ—' इति

वेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या' (वा ५७६) । दैवदत्तः, देवदत्तीयः । १३३६ भवतष्टकञ्चसौ । (४-२-११५) वृद्धाद्भवत एतौ स्तः । भावत्कः । जश्त्वम्, भवदीयः । वृद्धाद् इत्यनुवृत्तेः शत्रन्तादणेव । भावतः । १३४० काश्यादिभ्यष्टञ्जिठौ । (४-२-११६) इकार उच्चारणार्थः । काशिको, काशिका । वैदिकी, वैदिका । 'आपदादिपूर्वपदात् कालान्तात्' (ग सू ७४) । आपदादिराकृतिगणः । आपत्कालिकी, आपत्कालिका । १३४१ वाहीकग्रामेभ्यश्च । (४-२-११७) वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्टञ्जिठौ स्तः । छस्यापवादः । कास्तीरं नाम वाहीकग्रामः । कास्तीरिकी, कास्तीरिका । १३४२ विभापोशीनरेपु । (४-२-११८) एपु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्टञ्जिठौ वा स्तः । सौदर्शनिकी, सौदर्शनिका, सौदर्शनीया । १३४३ ओर्देशे ठञ् । (४-२-११९) उवर्णान्तादेशवाचिनष्टञ् । निपादकर्पूः नैपादकर्पुकः । 'केणः' (सू ८३४) इति ह्रस्वः । 'देशे किम्—पटोश्छात्राः पाटवाः । जिठं व्यावर्तयितुं ठञ्ग्रहणम् ।

वा नामधेयस्येति । वृद्धशब्दत्वमिह नामत्वम्, न त्वाधुनिकसंकेतितत्वमेव, तेन वटीयमित्यादि सिद्धम् । भवतष्टकञ्चसौ । भावत्क इति । 'इमुक्तान्तात्कः' । ननु भवच्छब्दाच्छब्दस्य ईयादेशे सति भत्वेन पदत्वस्य वावात्कथं जश्त्वमित्यत आह—जश्त्वमिति । सिति च' इति पदत्वेन भत्वस्य वावादिति भावः । ननु भावत इति कथमप्रत्ययः, त्यदादीनि च' इति भवच्छब्दस्य वृद्धतया छस्यैव युक्तत्वादित्यत आह—वृद्धादित्यनुवृत्तेः शत्रन्तादणेवेति । त्यदादिषु 'भातेर्डवनुः' इति डवत्वन्तस्यैव पाठादिति भावः । काश्यादिभ्यष्टञ्जिठौ । ठञ् जिठ इति प्रत्ययो स्तः जिठप्रत्यये जि इति समुदायस्य, आदिभिर्मुडवः' इति इत्संज्ञाया प्रयोजनाभावाद् वकार एव इत्, तस्य निस्त्वरः प्रयाजनम् । ङ एव विवौ तु ङीप् स्यात्, टाप् न स्यात् । नन्वेवं सति इत्प्रत्यये ठस्य इकादेशो न स्यात् । अङ्गात्परत्वाभावादित्यत आह—इकार उच्चारणार्थ इति । काशिकीति । काश्यां जातादिरित्यर्थः । ठञ्ताद् ङीप् । काशिकेति । जिठप्रत्यये इकादेशे टाप् । वैदिकी, वैदिकेति । वेदिदेशविशेषः । आपदादिपूर्वपदात्कान्तादिति । गणमूत्रम् । ठञ्जिठावित्येव । आपदादादिरिति । आपद् आदिर्यस्येति विग्रहः । आपत्कालिकी, आपत्कालिकेति । ठञ्जि ङीप्, जिठे टाप् । वाहीकग्रामेभ्यश्च । वाहीकाख्याः केचिद् ग्रामाः, तद्विशेषवाचिभ्य इत्यर्थः । तदाह—वाहीकग्रामवाचिभ्य इति । विभापोशीनरेपु । पूर्वसूत्रे समस्तनिर्देशेऽपि 'ग्रामेभ्यः' इत्यनुवर्तते, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्, तदाह—एपु ये ग्रामा इति । उशीनरेपु ये ग्रामास्तद्विशेषवाचिभ्य इत्यर्थः । सौदर्शनो नाम उशीनरदेशे कश्चित् ग्रामः । सौदर्शनीया इति । ठञ्जिठयोरभावे वृद्धाच्छः । ओर्देशे ठञ् । निपादकर्पूरिति । कश्चिद् सूत्रे कैयटः । भवतः । छादिर्यं प्रत्ययो न तु शादिः । पदसंज्ञार्थं सित्करणदित्याशयेनाह—जश्त्वमिति । काश्यादिभ्यः । इकार उच्चारणार्थ इति । उभयत्र वकार एवानुबन्धः, तस्य व्यत्यासपाठस्तु स्त्रीप्रत्यये विशेषार्थ इति भावः ।

वृद्धाच्च परत्वादय वाग्ने । दानिकपुंक् । १३४४ वृद्धात्प्राचाम् । (४-२-१२०)
 प्राग्देशवाचिना वृद्धादेवेति नियमार्थं सूत्रम् । आट्कजम्बुक । शाकजम्बुक । नह—
 मल्लवाम्, मात्त्वस्त्व । १३४५ घन्ययोपधाद् बुञ् । (४-२-१२१) घन्विरोप-
 वाचिनो यकारापवाच्च देशवाचिना वृद्धाद् वृञ् स्यात् । ऐरावत घन्व, ऐरावतक ।
 साङ्काश्यकाम्पित्यशब्दौ बुद्धणादि—(१२९२) सूत्रेण ण्यान्तौ । साङ्काश्यक ।
 काम्पित्यक । १३४६ प्रस्थपुरवहान्ताच्च । (४-२-१२२) एतदन्ताद् वृद्धादेश
 वाचिनो बुञ्स्यात् । छम्पापवाद । मालाप्रस्थक । नान्दीपुरक । पैलुवहक । पुरातनप्रहण-
 मप्रागर्थम् । प्राग्देशे तूत्तरेण मिद्धम् । १३४७ रोपधेतो प्राचाम् । (४-२-१२३)
 रोपधादोकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिना वृद्धाद् बुञ्स्यात् । पाटङ्गिपुनः । ईन, काकन्दक ।
 १३४८ जनपदतदग्रध्योश्च । (४-२-१२४) जनपदवाचिनस्तदग्रविवाचिनश्च
 वृद्धात् बुञ्स्याद् । आदर्शक । त्रैगन्तक । १३४९ अवृद्धादपि बहुवचन
 ग्राम इति शेष । नैपादकपुंक् इति । उगन्तापरत्वात् कादेश । वृद्धात्प्राचाम् ।
 'ओदेशे ठञ्' इत्यनुवर्तते । प्राचामिति दशविरोपणम्, ननु विकरपाथम्, व्याख्याता ।
 पूर्वैण मिद्धे नियमार्थमिद्धम् । तदाह—प्राग्देशेत्यादिना । आट्कजम्बुक इति ।
 आट्कजम्बुर्नाम कश्चिद् ग्राम । तत्र भव इत्यर्थः । उगन्तापरत्वात् ठस्य क । 'किञ्'
 इति ह्रस्व । एव शाकजम्बुक । मल्लवास्त्विति । कश्चित् प्राच्यो ग्राम इति रूपः ।
 घन्ययोपधाद् बुञ् । ऐरावतं घन्वेति । ऐरावताख्य घन्वत्यर्थः । घन्व मत्प्रदेश ।
 'समानौ मघन्वानौ' इत्यमरः । आपृक नाम घन्व इति भाष्यात्पुनस्तत्त्वमपि । ऐरावतक
 इति । ऐरावताख्ये मत्प्रदेशे भव इत्यर्थः । बुञ्, अकादेशः । साङ्काश्यक । काम्पित्यक
 इति । साङ्काश्ये काम्पित्ये च भव इत्यर्थः । प्रस्थपुरवहान्ताच्च । एतदन्तादिति ।
 प्रस्थ, पुर, वह एतदन्तादित्यर्थः । ननु पुरातनप्रहण व्यर्थम्, नान्दीपुरक इत्यत्र 'रोपधेतो
 प्राचाम्' इत्युत्तरसूत्रेण मिद्धत्वादित्यत आह—पुरान्तोति रोपधेतो प्राचाम् ।
 रोपधत्त, इच्च तयारिति शब्दः । पणो पञ्चम्यर्थः । प्राचामिति, दशविरोपणम् ।
 तदाह—रोपधादित्यादिना ईत् इति । उदाह्रियत इति शेषः । काकन्द
 आपदादीति । गणमूत्रमिद्धम् । वृद्धादेवेति । 'वृद्धाच्चेत्प्राचामव' इति विपरीतनियमभ्यु-
 न भवति, अप्राग्देशवाचिना वृद्धस्य उवर्णान्तिस्थामावात् । घन्ययोपधान् । घन्वि न
 स्वरूपपर्याययोर्ग्रहणम्, वृद्धत्वामम्भवादित्याशयनाह—घन्यविशेषेति । ऐरावत घन्वेति ।
 यद्यपि 'समानौ मघन्वानौ' इत्यमरण पुस्त्वपुक्कम्, तथापि 'आपृक नाम घन्व' इति भाष्ये
 ह्रस्वपाठानुसक्तोऽपि घन्वशब्दोऽभ्येवेति बाध्यम् । उत्तरेणेति । रापवत्त्वादिनि भावः ।
 जनपदः । स चागो अवविद्धेति कर्मधारयाजनपदस्य एवावधिलभ्यत । न च जनपदवादेव
 मिद्धे अवधिग्रहण व्यर्थम्, 'बुञ्जेव यथा स्थानान्यत्' इत्येतदय तस्यावश्यकत्वात् । अत्र एव
 जनपदावधिवाचिनश्चिगर्तशब्दाद् 'गतोत्तरपदात्' इति द्यो न भवति, किन्तु 'अवद्धादपि बहुवचन

विषयात् । (४-२-१२५) अवृद्धाद् वृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनविषयात्प्राति-
पदिकाद् बुञ्स्यात् । अवृद्धादणो वृद्धाच्छस्यापवादः । अवृद्धाजनपदात्, आज्ञकः । अवृद्धाजन-
पदावधेः, आजमीढकः । वृद्धाजनपदात्, दार्वकः वृद्धाजनपदावधेः, कालञ्जरकः । 'विषय'
ग्रहणं किम्-एकशेषेण बहुत्वे मा भूत्-वर्तनी च वर्तनी वर्तनी च वर्तन्यः. तासु भवो वर्तनः ।
१३५० कच्छाग्निवक्त्रवर्तौत्तरपदात् । (४-२-१२६) देशवाचिना वृद्धादवृद्धाच्च
बुञ्स्यात् । दारुकच्छकः । काण्डाग्नकः । सैन्धुवक्त्रकः । बाहुवर्तकः । १३५१
धूमादिभ्यश्च । (४-२-१२७) देशवाचिम्यो बुञ् । धौमकः । तैर्यकः ।
१३५२ नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः । (४-२-१२८) नगरशब्दाद्बुञ्स्यात्कुत्सने
प्रावीण्ये च गम्ये । नागरकश्चौरः शिल्पी वा । 'कुत्सन' इति किम्-नागरा
ब्राह्मणाः । १३५३ अरण्यान्मनुष्ये । (४-२-१२९) बुञ् । 'अरण्याणः'
(वा २७८२) इत्यस्यापवादः । 'पथ्यव्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम्,
(वा २८१९) आरण्यकः पन्था अध्यायो न्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा ।
'वा गोमयेषु' (वा २८२०) । आरण्यका आरण्या वा गोमयाः ।

इति । काकन्दी नाम देशः, तत्र भव इत्यर्थः । जनपदतदवध्योश्च । आदर्शक इति ।
आदर्शो नाम जनपदः । तत्र भव इत्यर्थः । त्रिगर्तो नाम जनपदविशेषस्यावधिः । जनपदत्वेन
सिद्धावपि त्रिगर्तशब्दे परमपि गर्तौत्तरपदाच्छं बाधितुमिह तदवधिग्रहणम् । तदाह—त्रैर्गर्तक
इति । अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् । उदाह्रियत इति शेषः । आजमीढक
इति । अजमीढेषु भव इत्यर्थः अजमीढाख्यो जनपदः । कस्यचिजनपदस्यावधिः ।
अवृद्धाजनपदादिति । उदाह्रियत इति शेषः । दार्वक इति । दारवा इति
बहुवचनान्तो जनपदविशेषे वर्तते । तत्र भव इत्यर्थः । कालञ्जरक इति ।
कलञ्जरेषु भव इत्यर्थः । कच्छाग्नि । कच्छ, अग्नि, वक्त्र, वर्त एतदुत्तरपदादित्यर्थः ।
शेषपूरणेन सूत्रं व्यावष्टे—देशवाचिन इति । छाणोरपवादः । दारुकच्छक
इति । दारुकच्छे भव इत्यर्थः । काण्डाग्नक इति । काण्डाग्नौ भव इत्यर्थः ।
अकादेश 'यस्येति च' इति इकारलोपः । सैन्धुवक्त्रक इति । सिन्धुवक्त्रे भव-
इत्यर्थः । बाहुवर्तक इति । बहुवर्ते भव इत्यर्थः । धूमादिभ्यश्च । देशवाचि-
म्यो बुजिति शेषपूरणम् । नगरात्कुत्सन । नागरा ब्राह्मणा इति । कल्यादिषु
माहिष्मतीसाहचर्येण संज्ञाभूतस्यैव नगरशब्दस्य ग्रहणम्, अतो न ढकञ् । 'प्राचां
ग्रामनगराणाम्' इति सूत्रभाष्ये नागरा इत्युदाहरणात् । अरण्यान्मनुष्ये ।
आरण्यक इति । पन्थाः अध्यायो न्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा । वा
विषयात्' इत्युत्तरसूत्रेण बुजेव भवतीत्याशयेनोदाहरति—त्रैर्गर्तक इति ।
'जनपदतदवध्योः' इति सूत्रे जनपदावधिवाचिन उदाहरणं तु 'यामायनकः'
इत्यादि बोध्यम् । नागरा ब्राह्मणा इति । कल्यादिषु माहिष्मतीति
संज्ञाशब्दसाहचर्यात्संज्ञाभूतनगरशब्दस्यैव ढकला नागरेयक इति भाव्यमिति भावः ।

१२५४ विभाषा कुरुगुगन्धराभ्याम् । (४-२-१३०) वुज् । कौरवक, कौरव ।
 योग्वरक, योग्वर । १२५५ मद्रवृज्यो कन् । (४-२-१३१) जनपदवुजाज्जाद ।
 मद्रेषु जाता मद्रक । वृजिक । १२५६ कोपधादण् । (४-२-१३२) माहिपिन् ।
 १३५७ कच्छादिभ्यश्च । (४-२-१३३) देशवाचिभ्याञ् । वुजादरपवाद ।
 वाच्य । सैन्धव । १२५८ मनुष्यतत्स्थयोर्बुञ् । (४-२-१३४) कच्छादिभ्याञ्-
 पवाद । कच्छे जातादि वाच्यका मनुष्य । वाच्यक हसितम् । 'मनुष्य' इति किम्-वाच्या
 गो । १३५९ अपदातो सान्त्वान् । (४-२-१३५) सान्त्वशब्दस्य कच्छादिभ्याञ्
 वृजि सिद्धे नियमार्थमिदम्, अपदानाववति । सान्त्वका ब्राह्मण । 'अपदातो' किम्-सान्त्व
 पदानिर्भजति । १३६० गोयवाग्वोश्च । (४-२-१३६) सान्त्वाद वुज् ।
 कच्छादिभ्याञ्जाद । सान्त्वको गो सान्त्विका यवागू । सान्त्वमन्वन् । १३६१
 गर्तोत्तरपदान्छ । (४-२-१३७) दशे । अण्यपवाद । वृक्गर्तीयम् ।
 उत्तरपदग्रहण बहुचूर्वनिरामार्थम् । १३६२ गहादिभ्यश्च । (४-२-१३८)
 छ स्यान् । गहीय । 'मुखपाश्वंतमालोपश्च (ग सू ६८) । मुखनीयम् । पाश्व-

गोमयेप्ति । वानिकमिदम् । विभाषा कुरु । कुरुगुगन्धरा जनपदो । अदृष्टाभ्यामपि
 ताभ्याम् 'अवृद्धादपि-' इति निय प्राप्ते विस्मय । मद्रवृज्यो कन् । मद्रा वृजिश्च
 जनपदविशेष । जनपदवुजाज्जाद । कोपधादण् । माहिपिन् इति । महिपिन् नाम
 जनपद, तत्र भव इत्यर्थः । 'प्रस्थात्तरपद-' इत्योदिना सिद्धे जनपदवुज्जायनायमिदम् ।
 कच्छादिभ्यश्च । कान्छ इति । अत्र वुजाज्जादोऽण् । सैन्धव इति । आदेशे ठाज्जा-
 वाद । मनुष्यतत्स्थयोर्बुञ् । कच्छादिभ्य इत्यनुवर्तते । तदाह—कच्छादीति ।
 अपदातो सान्त्वान् । नियमार्थमिति । सान्त्वश्चेदपदानाववति नियमार्थ-
 मित्यर्थः । गोयवाग्वोश्च । जान्वादिना विवक्षितयोरित्यर्थः । गर्तोत्तरपदान्छ ।
 देश इति । शेषतूपात् । देशवाचिन इति यावत् । वृक्गर्तीयमिति । वृक्गर्तो
 नाम देश । तत्र भव इत्यर्थः । ननु गर्ताच्छ इयतावतेव क्वचनगर्तरब्दस्य
 देशवाचित्वाभावाद् 'गर्तोत्तरपदान्' इति सिद्धे उत्तरपदग्रहण व्यर्थमित्यत आह—
 उत्तरपदग्रहणमिति । गहादिभ्यश्च । गहीय इति । गहो देशविशेष ।
 मुखपाश्वेति । गहादिभ्यामूत्रम् । मुखपाश्वेति लुप्तपष्ठोक्त पदम् । तसन्तवारत्तया

विभाषा कुरु । कुरुशब्द कच्छादिषु पठ्यते, तस्मात्पठ्योपक्षेष्ण सिद्ध इति
 परितरे पादविभाषाग्रहण युगल्वरायमेव । 'अवृद्धादपि-' इति नित्यप्राप्ता वुजनन वि-
 ल्यते । मनुष्यतत्स्थयोऽण् परत्वानित्य एव वुज् । कौरवको मनुष्य । कौरवकस्य
 हसितम् । एतदर्थमेवास्य कच्छादौ पाठः । अथवा अनयैव विभाषया वुजणा सिद्धो
 किं तेनेति भावः । सैन्धव इति । 'आदेशे-' इति ठब् प्राप्तः । वुजि सिद्धे
 इति । 'मनुष्यतत्स्थयो-' इत्यनेन । गहादिभ्यश्च । एभ्या देशवाचिभ्यश्च
 स्यान् । पूर्वपदादिशब्देभ्यस्तु देशवाचित्वाभावेऽपि पाठसामर्थ्याच्छः । मुखपाश्व-

तीयम् । अव्ययाना भमात्रे टिलोपस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदम् । 'कुग्जनस्य परस्य च' (ग सू ८९) । जनकीयम् । परकीयम् । 'देवस्य च' (ग सू ९०) । देवकीयम् । 'स्वस्य च' 'स्वकीयम् । 'वैणुकादिभ्यश्छण्वाच्यः' (ग सू ९१) वैणुकीयम् । वैत्रकीयम् । औत्तरप-
दकीयम् । १३६३ प्राचां कटादेः । (४-२-१३९) प्राग्देशवाचिनः कटादेशश्च. स्यात् ।
अणोऽपवादः । कटनगरीयम् । कटघोषीयम् । कटपत्वलीयम् । १३६४ राज्ञः क च ।
(४-२-१४१) वृद्धत्वाच्चे सिद्धे तत्प्रीयोगेन कादेशमात्रं विधीयते, राजकीयम् ।
१३६५ वृद्धादकेकान्तखोपधात् । (४-२-१४१) 'अक' 'इक' एतदन्ता
त्वोपधाच्च वृद्धादेशवाचिनः छः स्यात् । ब्राह्मणको नाम जनपदः, यत्र ब्राह्मणा
आयुजजीविनः, तत्र जातो ब्राह्मणकीयः । शाल्मलीकीयः । अयोमुखीयः ।
१३६६ कन्थापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात् । (४-२-१४२) कन्थादि
पञ्चकोत्तरपदादेशवाचिनो वृद्धाच्च. स्यात् । ठञ्जिठादेरपवादः । दाक्षि-

रन्त्यस्य लोपश्च । चाच्छः । असभावादत्र जनपदस्येति न सम्बद्ध्यते । कुग्जनस्येति ।
गणसूत्रमिदम् । जनशब्दस्य परशब्दस्य च कुगागम. स्यात्, चाच्छः अत्रापि देश इति न
सम्बद्ध्यते । देवस्य च । इदमपि गणसूत्रम् । चात्कुक् छश्च । 'दिवाद्यजौ इत्यस्या-
पवादः । दैवानुग्रह इति भाष्यप्रयोगाद्वैवमित्यपि साधु । स्वकीयमिति । गहादित्वाच्छः
कुक्च । स्वशब्दोऽपि गहादिः, आगमशास्त्रानित्यत्वात् स्वीयम् । प्राचां कटादेः । कटन-
गरीयमिति । कटनगरो नाम प्राच्यो देशः । राज्ञः क च । राजशब्दात् छः स्यात्,
ककारश्चान्तादेशः । वृद्धादकेकात्खोपधात् । ब्राह्मणकीय इति । कौपवाणोऽपवादः छः ।
शाल्मलीकीय इति । शाल्मलिको नाम देशः । तत्र भव इत्यर्थः । इकान्तोदाहरण-
मिदम् । कोपधाणपवादः । अयोमुखीय इति । 'वाहीकग्रामेभ्यश्च' इति ठञ्जिठयोः अपवादः
छः । कन्थापलद । ठञ्जिठादेरपवाद इति । नगरान्ते 'रोपधेतोः—' इति वृजोऽपवादः ।

तसोरिति । गणसूत्रमिदम् । सप्तम्यन्ताभ्यामाद्यादित्वात्तसिः । मुखतीय-
मिति । मुखे जातमित्याद्यर्थे तसन्ताच्छः । 'अलोऽन्त्यस्य' इति तसः सकारस्य लोपे
'यस्येति च' इत्यकारलोपः । कुग्जनस्येति । इदमपि गणसूत्रम् । स्वकीयमिति ।
स्वार्थिककन्नन्तात्स्वशब्दाद्गहादेराकृतिगणत्वाच्छः, देशवाचित्वाभावेऽपि पूर्वपक्षादि-
वद्वोध्यः । अतएव लुब्धोगाप्रत्याख्यानादिति सूत्रे 'न हि स्वकीयस्यैव प्रत्याख्यानम्'
इति न्यासकाराक्तिः संगच्छते । केवलात्स्वशब्दादणोव । सौवम् । एतच्च 'द्वारादीना च'
इत्यत्र आकरे उदाहृतम् । स्वीयमित्यत्र तु 'प्राक्क्रीताच्छः' । अन्तरशब्दात्तु गहादि-
त्वाच्चे तदन्तेन नशब्दस्य समासे स्वाथ कनि च 'नान्तरीयकम्' इति भवति ।
अविनाभूतमित्यर्थः । वृद्धादके । ब्राह्मणकीय इति । 'कोपधाण्' इत्यण् प्राप्तः ।
आयोमुखीय इति । वाहीकग्रामलक्षणौ ठञ्जिठाविह प्राप्तौ । ठञ्जिठादेरिति ।

१ स्वार्थिककन्नन्तात्स्वशब्दाद् गहादेराकृतिगणत्वाच्छः—इति मनोरमातत्त्वबोधिन्यौ ।
गहादौ तु 'स्वस्य च' इति नोपलभ्यते ।

कन्यीयम् । दानिपलदीयम् दानिनगरीयम् । दानिग्रामीयम् । दानिहदीयम् । १३६७ पञ्च
 ताञ्च । (४-२-१४३) पर्वतीयम् । १३६८ विभापाऽमनुष्ये । (४-२-१४४) मनुष्य
 मित्रेऽप्ये पर्वताच्छा वा स्यात् । पथेऽण् । पर्वतीयानि, पावतानि वा पथानि । अमनुष्ये
 किम्-पर्वतीयो मनुष्य । १३६९ कृक्कणपर्णाद्भारद्वाजे । (४-२-१४५) भारद्वाजदेश-
 वाचिभ्यामाम्या छ । कृक्कणीयम् । पर्णीयम् । भारद्वाज किम्-काकणम् । पाणम् ।
 १३७० युष्मदस्मदोरन्यतरस्या खञ् च । (४-३-१) चाच्छ पथेऽण्
 युवया युष्माक वा अथ युष्मदीय अस्मदीय । १४७१ तस्मिन्नाणि च
 इतरत्र 'वाहीकग्रामेभ्यश्च' इति ठञ्जिठयोरपवाद इति विवक्षितम् । पर्वताञ्च । इयानि
 स्पष्टम् । युष्मदस्मदोरन्यतरस्या खञ् च । युष्मदस्मच्छब्दयारिह शब्दस्वस्म-
 परत्वाद् 'त्यदादीनि सर्वेनियम् इत्येकरोपा न भवति । पञ्चम्यर्थे पठ्यी । युष्मच्छब्दास्म-
 च्छब्दाच्छ जातान्यर्थेषु खञ् स्यादित्यथ । चाच्छ । गतोत्तरपदादित्यधिकृत छ चकारेण
 समुच्चीयत इत्यर्थः । पक्षेऽणिति । अन्यतरस्याग्रहणादिति भावः । अत्र 'युष्मदस्मदश्च' इति
 योगा विभज्यते । आभ्या छो भवतीत्यर्थः । 'खञ् च' इति योगात्तरम् । आभ्या खञ् च
 भवतीत्यर्थः । अनो न ययासस्यमिति भाष्ये स्पष्टम् । युष्मदीय इति । द्विवचनान्ताद्बहुव-
 चान्ताच्च छ । इयादेशः । मुञ्चुकि युवादेशस्य निवृत्तिः, तस्य विभक्तौ परे विधानान् ।
 प्रकृत्यर्थेकत्वे विभक्त्येकत्वेऽपि त्वादेशा वक्ष्यत । अस्मदीय इति । आवयोरस्माक वा अथ
 मित्यर्थः । अथ खत्रि अणि च विरोपमाह-तस्मिन्नाणि च । पूर्वसूत्रे निर्दिष्ट खञ् तच्छब्देन
 आदिशब्देन 'रोपधेनो—'इत्यादिना प्राप्तस्य वुञ् । पर्वतीय इति । 'तत्र जय
 रघोर्घोर पावतीयैगणैरमूत्' इत्यत्र तु 'पर्वतीयस्य रान इमे' इत्यर्थे छान्ताण् ।
 कृक्कण । भारद्वाजशब्दाऽत्र देशवचनं, न च न प्रत्ययार्थः, किं तु प्रकृतिविशेषण
 मित्याह—भारद्वाजदेशेत्यादिना । युष्मदस्मदो । 'त्यदादीनि च' इति वृद्धत्वा
 ग्रन्थे छे प्राप्ते खत्रणोरपि विधानायमिदम् । पक्षे अणिति । अन्यतरस्याग्रहणा
 दिति भावः । तथा चैते त्रयः प्रत्यया इति वैषम्याद्ययासस्य न भवन्तीति क्वचित् ।
 मनारमाया तु ययासस्यनिवारणाय यागविभाग कृतः, तथा हि 'युष्मदस्मदोरन्य
 तरस्याम्' । आभ्या छो वा स्यात् । 'त्यदादीनि च' इति वृद्धत्वाग्रन्थे छे प्राप्ते
 विकल्पोऽप्यम् । ततः 'खञ्च' । एवमुत्तरसूत्रेऽपि योगविभागो वाच्यः । तेन आदेशयो
 खत्रणभ्या ययामस्य नत्यादि । युवयोरित्यादि । एकवचनं तववचनमकारणविधा-
 नादेकवचनान्तेन विग्रहाऽत्र न कृतः तस्मिन्नाणि च । तस्मिन्नाणि साध्याद्विहितं
 खञ् निर्दिश्यते न तु चानुवृष्टम् । निमित्तयोरदेशी प्रति ययासस्य तु न भवति

१ इह मूले टीकाया च 'इति चतुर्थस्य द्वितीय पाद' इत्याद्यधिक इत्यते
 क ख पुस्तकयोः, पर प्रथमपादान्ते तथा लेखादर्शनामूलपुस्तकान्तरेष्वदर्शनान्च
 सोऽप्येष्विहितम् ।

युष्माकास्माकौ । (४-३-२) युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः, खव्यणि च । यौष्माकीणः ।
 आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः । ११७२ तवकममकावेकवचने । (४-३-३)
 एकार्थवाचिनो युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खव्यणि च । तावकीनः, तावकः । मामकीनः,
 मामकः । छे तु । १३७३ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । (७-२-९८) मपर्यन्तयोरेकार्थयो-
 स्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च । त्वदीयः । मदीयः । उत्तरपदे तु त्वत्पुत्रः, मत्पुत्रः ।
 १३७४ अर्धाद्यत् । (४-३-४) अर्घ्यः । १३७५ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ।
 (४-३-५) परार्घ्यम् । अवरार्घ्यम् । अवमार्घ्यम् । उत्तमार्घ्यम् । १३७६ दिक्पूर्वपदाट्-
 ठञ्च । (४-३-६) चाद्यत् । पौर्वाधिकम्, पूर्वार्घ्यम् । १३७७ ग्रामजनपदैकदेशा-
 द्ठञ्ठञौ । (४-३-७) जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादवन्तादठञ्ठञौ स्तः । इमे अस्माकं
 ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वाध्याः, पौर्वाधिकाः । ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्थे भवा इति तद्धितायै

परामृश्यते । तदाह—खञि अणि चेति । अत्र स्थानिनोरादेशाश्च यथासंख्यम्, न तु
 परनिमित्तयोः, 'तस्मिन्नणि' इति व्यस्तनिर्देशात् । यौष्माकीण इति । युवयोर्युष्माकं
 वा अयमिति विग्रहः । खञ्, ईनादेशः, युष्माकादेशः, आदिवृद्धिः णत्वम् । अस्माकीन
 इति । आवयोरस्माकं वा अयमिति विग्रहः । अणि उदाहरति—यौष्माकः आस्माक
 इति । तवकममकौ । 'एकवचने' इति युष्मदस्मदोः प्रकृत्योर्विशेषणम् । एकस्य वचनम्
 उक्तिः एकवचनम् । एकस्योक्तौ व्याप्रियमाणयोरिति लभ्यते । तदाह—एकार्थवाचिनो-
 रिति । छे त्विति । एकार्थवृत्तयोर्विशेषो वक्ष्यत इति शेषः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।
 साप्तमिकमिदम् । त्वमावेकवचनं इत्यनुवर्तते । 'युष्मदस्मदोरेतावादेशौ' इत्यतो युष्मदस्मदो-
 रित्यनुवर्तते । मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम्, तदाह—मपर्यन्तयोरित्यादि । त्वदीयः । मदीय
 इति । छे सुब्लुकि तवममयोनिवृत्तौ मपर्यन्तयोः त्वदिति मदिति च आदेशो । विभक्तिपर-
 कत्वाभावान्न शेषे लोपः । उत्तरपदे तु परे त्वत्पुत्रो मत्पुत्र इत्युदारणम् ।
 अर्धाद्यत् । अर्घ्य इति । अर्थे जातादिरित्यर्थः । 'सपूर्वपदाट्ठञ् वाच्यः'
 इति वार्तिकं भाष्ये स्थितम् । बाल्याधिकः । परावर । अर्धाद्यदिति शेषः ।
 अवरशब्दो दन्तोष्ठ्यवकारमध्यः । दिक्पूर्वपदाट् ठञ् च । अर्धादित्येव परावर-
 पूर्वार्धशब्दात्पूर्वसूत्रेण यदेव, विशिष्य विहितत्वात् । ग्रामजनपद । ननु अञ्
 चेत्येतावतैव चकारात् ठञोऽनुकर्षसिद्धेः ठञ्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—ठञ्ग्रहण-
 मिति । ननु अञ् चेत्युक्तेऽपि चकाराट्ठञोऽनुकर्षः स्पष्ट एवेत्यत आह—अञ्

'खञ्णोः—' इति वक्तव्ये पृथग्विभक्तिनिर्देशसामर्थ्यात् । स्थान्यादेशयोस्तु इष्यत
 एव तत् । तवक । इह पूर्ववदेव निमित्तयोः खञ्णोरादेशौ प्रति यथासंख्यं न
 भवति, किन्तु स्थान्यादेशयोरेवेत्याशयेनोदाहरति—तावकीनः । मामकीन
 इति । परावरा । 'परावराधमोत्तमेभ्यः' इत्येव वक्तव्ये पूर्वग्रहणं पूर्वविप्रतिषेध-
 सूचनार्थम् । तेन दिक्शब्दयोः परावरयोरर्धशब्देन समासे उत्तरसूत्रेण प्राप्तावपि

ममाम । ठग्रहण स्पष्टार्थम् । अन्वेष्युक्ते यथाऽप्यनुसर्प सम्भायेत । १३७८
 मध्यान्म । (४-३-८) १३७९ अ साप्रतिष्ठे । (४-३-९)
 मध्यशब्दादकारप्रत्यय स्यात्साप्रतिष्ठेऽर्थे । उक्तर्षाणकपंहोतो मध्या वैवाक्येण ।
 मध्य दाह । नातिह्रस्व नातिदीर्घमित्यर्थः । १३८० द्वीपादनुसमुद्र यत् ।
 (४-३-१०) समुद्रस्य समीप या द्वीपस्तद्विषयाद् द्वीपशब्दात् स्यात् ।
 द्वैप्यम्, द्वैप्या । १३८१ कालाट्ठब् । (४-३-११) कालवाचिभ्यश्च स्यात्
 मामिक्म् । मादत्मागिक्म् । मायप्रातिक् । पौनपुनिक । यय तर्ह्ये 'शावरम्
 चेत्युक्त इत्यादि । मध्यान्म । स्पष्टम् । अ साप्रतिष्ठे । अ इति दुस्तप्रयत्नात् ।
 मध्यादि'यनुवतत । तदाह—मध्यशब्दादित्यादि । मप्रतीयध्ययम् उक्तपापकपंहोत
 त्वामकमाम्ये वर्तते, नैतिरीये 'अनासधनूरानागतिरित् पदानांश्च एष मप्रति यन
 ददाञ्चरात्' इत्यत्र तथा दर्शनात् । पञ्चरात्रा नन्दूना नाप्यतिरिक्त, सम इत्यर्थः । मप्र-
 तिष्ठान् स्त्रार्थे विनतादिवाट्ठञि साप्रतिष्ठम् । प्रज्ञादित्वात् स्त्रार्थे अपि तु माप्रत
 नित्यपि भवति । 'एतहि मप्रति' इति कारादिदानीमित्यर्थेऽपि । प्रवृत्त तु माम्य विवक्षित
 तम् । द्वीपादनु । अनुसमुद्रमिति माभीष्ये अव्ययीभावः । अनुसमुद्रमिति मस्यम्यन्तम्, विद्य-
 मानादियध्याहार्यम्, तदाह—समुद्रस्य समीप इति । द्वैप्येति । 'यत्रश्च इति शीघ्रं न
 अनपयाधिकारस्याद् नैति नप्रियेयान् । कालाट्ठब् । 'कालशब्दस्यैव न ग्रहणम्, किन्तु
 कालशब्दस्य कालविशेषवाचकानां च ग्रहणम्' इति 'तदस्य परिमाणम्' 'महाया'—इति
 सूत्रमप्य स्पष्टम् । तदाह—कालवाचिभ्य इति । सायप्रातिक् । पौनपुनिक इति ।
 ठग्रहणा वाचित्वा मदव भवति । दिक् । पूर्वपदग्रहण स्वरूपावतिनिरासाय मत्यद् ।
 अमाप्रतिष्ठे । सम्प्रतीत्यध्यय न्याये वर्तते 'अनासधनूरानागतिरित् पदान म वा एष
 सम्प्रति यत्रा यत्पञ्चरात्र इत्यत्र तथा दर्शनात् । न न्दूना नातिरिक्त सम इत्यर्थः । इदानीं
 मित्यर्थे तु प्रसिद्धमत्र । 'एतहि मप्रतीदानीम्' इत्यमरान् । तत्र प्रज्ञादित्वात् स्त्रार्थेऽपि, विन-
 तादित्वात् स्त्रार्थे ऽपि । नन माप्रत साप्रतिष्ठमिति पर्यायो । उक्तर्षेऽपि । न्याय्य विद्यमान
 एष सम्प्रतिशब्दात् न गृह्यत इति भावः । द्वीपादनु । समुद्र समया अनुसमुद्रम् । 'अनुस्यन्
 मया' इत्यव्ययीभावः । मस्यम्यन्तं चदम् । विद्यमानक्रियाद्वारा द्वीपविशेषणमित्याशयेनाह—
 समुद्रसमीपे यो द्वीप इति । कच्छाद्याणा मनुष्यव्युत्पन्नश्चापवादार्थम् । अनुसमुद्रं किन्तु
 द्वैप्यमन्यत् । कच्छाद्यम् । द्वैपरा मनुष्य 'मनुष्यतः स्यया'—इति बुद्धिः । द्वैप्येति । 'यत्रश्च'
 इति शीघ्रं भवति । 'अप याधिकारस्यादवयत्रा शीघ्र' इति प्राणिनात्त्वान् । कालाट्ठब् ।
 स्वरूपस्यैव न ग्रहण मविशेषादिमूलेण मविशेषानयादसाचतुदशोप्रभृतिभ्याम्बुद्वैप्यार्थे
 ठग्रहणार्थमिति वधानात् । किन्तु सर्वेषामपि वानवाचिना ग्रहणमित्याशयेनाह—
 कालवाचिभ्य इति । यत्तु स्वरूपस्य पर्यायाणां च न ग्रहणमिति पदमन्वर्तिशु-
 म्यन्तम्, तदमन् 'वाचि' मन्वन्त्य, कालिकी व्याप्ति' इत्यादिप्रयागानापते ।
 न च विशेषणामेव ग्रन्थे मन्त्रिवेगादिमूलेण मन्त्रिवेगादिभ्याम्बुद्वैप्यार्थे जापकमिति

तमसो निषिद्धये' इति कालिदासः । 'अनुदितौपसरागा' इति भारविः । समानकालीनं प्राक्कालीनमित्यादि च । 'अपभ्रंगा एवैते' इति प्रामाणिकाः । 'तत्र जातः' (सू १३९३) इति यावत्कालाधिकारः । १३८२ श्राद्धे शरदः । (४-३-१२) ठञ् स्यात् । ऋत्वणोऽपवादः । शारदिकं श्राद्धम् । १३८२ विभाषा रोगानपयोः । (४-३-१३) शारदिकः शरदो वा रोग आतपो वा । 'एतयोः' किम्-शारदं द्वि । १३८४ निशाप्रदोषाभ्यां च । (४-३-१४) वा ठञ् स्यात् नैशिकम् नैशम् । प्रादोषिकम्, प्रादापम्, । १३८५ श्वसस्तुट् च । (४-३-१५) श्वसब्बाट्टञ् वा स्यात् । तस्य तुडागमश्च । १८२६ द्वारादीनां च । (७-३-४) द्वार, स्वर, 'स्वाध्याय, व्यलकश,

'अव्ययानां भ्रमात्रे-' इति टिलोपः । 'सार्यचिरम्-' इति ऋबुलौ तु न भवतः, 'नस्तद्धिते' इति सूत्रभाष्ये तथा प्रयोगदर्शनात् । शार्वरस्येति । शार्वरिकस्येति भाव्यमिति भावः । अन्तदितौपसेति । ओपसिकेति भाव्यमिति भावः । समानेति । समानकालिकं प्राक्कालिकमिति भाव्यमित्यर्थः । प्रामाणिका इति । केचित्तु अमुकः पुरतः परेद्युरित्यादिवद् एतेऽपि शब्दा अव्युत्पन्नाः, पृषोदरादया वा साधव इत्याहुः । इति यावदिति । व्याख्यानादिति भावः । श्राद्धे शरदः । ठञ् स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । ननु 'कालाट्टञ्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—ऋत्वण इति । 'सन्निवलाद्यनु-नक्षत्रेभ्योऽण्' इति वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः । शारदिकमिति । शरदि ऋतौ भवमित्यर्थः । शरच्छब्दस्य संवत्सरवाचित्वे तु पूर्वेणैव सिद्धम् । विभाषा रोगानपयोः । 'ठञ्' इति 'शरद' इति चानुवर्तते । शारदं दधीति । ऋत्वणिति भावः । निशाप्रदोषाभ्यां च । वा ठञ् स्यादिति । शेषपूरणम् । 'कालाट्टञ्' इति नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । श्वसस्तुट् च । तस्येति । प्रत्ययस्येत्यर्थः ।

वाच्यम्, तस्य स्वरूपमात्रग्रहणनिरासत्वेनापि साफल्यत् । गौणमुख्यव्यायस्त्वह नाश्रयते । तेन कदम्बपुष्पसाहचर्यात्कदम्बपुष्पः कालः, ब्रीहिपलालसाहचर्याद् ब्रीहि-पलालः कालः, तत्र भवं कदम्बपुष्पिकं ब्रीहिपलालिकमित्याकरः । अत्र हि प्रमाणं सन्निवलादिसूत्रे अनेन कालग्रहणेन नक्षत्राणां विशेषणमेवेत्याहुः । न च पुष्पादि शब्दानां कालो मुख्य एवार्थः, 'लुबविशेषे' इति व्युत्पादनान् । तथा च कालविशेषण-मुक्तार्थे न प्रमाणमिति वाच्यम्, पुष्पादिसमीपस्थचन्द्रमसा युक्ते काले पुष्पादिशब्दानां गौणत्वात् । 'लुबविशेषे' इति शाल्मलि गौणवृत्तिवत्त्वात्साध्यापकमेवेति दिक् । एवं स्थिते 'कालवाचिभ्यः-' इति मूलस्य 'कालप्रतिपादकेभ्यः' इति फलिताऽर्थः । श्राद्धमिति । भक्त्या त्रियमाणं पित्र्यं कर्मेत्यर्थः । 'प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्योऽणः' इति मत्वर्थेयिन व्युत्पादितः श्रद्धावात्पुरुषस्तु न गृह्यते, अनभिधानात् । श्वसस्तुट् च । विभाषेत्यनुवर्तनादाह—ठञ् वा स्यादिति । 'ऐपमो ह्यः-' इत्यादिना त्यवपि

१ क्वचित् 'स्वग्राम' शब्दपाठोऽप्यनोपलभ्यते । क्वचिच्च 'स्वाध्याय' शब्दस्यापि पाठो नास्ति ।

स्वस्ति, स्वर, स्पष्टवृत्, स्वाहु, मृद, श्वस्, श्वन्, स्व एषा न वृद्धिरैजागमय । शीवस्तिवम् ।
 १३८७ सन्धिवेलाद्यनुनक्षत्रेभ्योऽण् । (४-३-१६) सन्धिवेलादिभ्य ऋतुभ्या नन्वे-
 भ्यश्च कावृत्तिभ्योऽण् स्यात् । सन्धिवेलाया भव सान्धिवेलम् । ग्रैष्मम् । तैषम् । सन्धि-
 वल्ग, सध्या, अमापस्या, वषादशी, चतुर्दशी, पौर्णमासी, प्रतिपत् । 'सर्वत्राण्यप्यवगो'
 (ग सू १२) । साप्रत्तर फल पदं वा । सावत्सरिकमन्यत् । १३८८ प्रावृष एण्य
 (४-३-१७) प्रावृषेण्य । १३८९ वर्षाभ्यष्टक् (४-३-१८) वर्षाभ्यु साधु वर्षकं
 वाम । 'कालात्माधुपुण्यत्यक्ष्यमानधु' (सू १४१८) इति साध्यर्थे । १३९० सर्वत्राण्य च

तुटि टकार इत् । उकार उच्चारणार्थं । द्वारादीना च । 'न द्वाभ्याम्-' इति सूत्रे
 'पदान्ताभ्याम्' इति वजनमुवर्तते, 'मृजवृद्धि' इत्यता 'वृद्धि' इति च, तदाह—एषा न
 वृद्धिरैजागमश्चेति । द्वारादीना नादिवृद्धि, किन्तु यकारवकाराभ्या पूर्वं ऐजागमौ
 स्त इत्यर्थं । अत्र यकारवकारयोरपदान्तत्वाद् 'न द्वाभ्या पदान्ताभ्याम्-' इत्यप्राप्ते वचन
 मिदम् । शीवस्तिकमिति । श्वन् प्रत्यक्ष्यमाद् जाताद्यर्थे ठञ् इकादेशो तु जागम वकारा
 श्पूर्वमेजागमेन औकार । अकारभ्य न वृद्धि । सन्धिवेला । कालवृत्तिभ्य इति ।
 'कालाट्ठञ्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ठञोऽगवाद् । तैषमिति । तिष्ये भवानी
 इत्यर्थः । 'तिष्यपुण्ययोर्नञ्त्राणि-' इति यलोपः । तिष्ये जात इत्यर्थे 'श्रविष्ठाफल्गुनी-'
 इति लुगक्ष्यते । सन्धिवेलादिगण पठति—सन्धिवेलेत्यादि । सप्तसरास्फल्-
 पर्वणोरिति । गणसूत्रमिदम् । प्रावृष एण्य । ऋत्वगोऽगवाद् ।
 प्रावृषेण्य इति । प्रावृद् वर्षतुं, तत्र भवादित्यर्थः । 'जाते
 तु ठप् वदपते । प्रक्रियालाघवाय णकाराच्चारणम् । वर्षाभ्यष्टक् । तृतीयती

विकल्पेन विहित, आशया मुक्ते ट्युट्युलावपि स्त एव । शीवस्तिकमिति । न्वन्
 रङ्गत्वात् तुटि ठस्य प्रत्ययादित्वाभावात्कर्मठ इत्यत्र ठच् इवेकादेशो न स्यात् । न च
 परत्वादिकादेशो तस्य तुटिनि वाच्यम्, आदेशात्प्रागेवात्तरङ्गत्वात्तुट् प्रवृत्ते । इका
 देशस्य त्वाङ्गत्वेन बहिरङ्गत्वात् । मूलमङ्गेन तुक् हि क्रियमाणे तु 'इमुमुक्तातात्-'
 इति कादशप्रसङ्ग इति चेत् । सत्यम्, बुद्ध्यादिषु ठचरित्वत्वेन 'एकदेशोऽन्तरङ्गभ्यो
 च्छ्वान्' इति जपितत्वात् । अथवा प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृते एकादेशः स्यादिति किं
 ठचरित्वत्वेन । कृते त्विकादेशे प्रत्ययस्वरवाचनाय चित्त्व प्रयुज्यत इति मनोरमाया
 स्थितम् । सन्धिवेला । अण्ग्रहण तु द्वावधानार्थम् । अथवा 'सन्धिवेलादिभ्या
 यथाविहित प्रत्यया स्यु' इत्युक्ते पौर्णमासीशब्दाद् 'वृद्धाच्छ्व' स्यात् । वचनं तु
 ठञ् वाचनाय स्यादिति भावः । तैषमिति । तिष्याद्भवादावण् । जानार्थे तु
 'श्रविष्ठाफल्गुनी-' इति लुक् स्यात् । 'सूयतिष्य-' इत्यत्र 'तिष्यपुण्ययोर्नञ्त्राणि-'
 इति वचनाद्यलोपः । प्रावृष एण्य । ऋत्वगोऽगवाद् । प्रवर्षतीति प्रावृद्,
 'नहिवृत्ति-' इति दीर्घः । तत्र भव । जाते तु ठञ् वक्ष्यति । 'रपाम्याम्-' इति
 निद्धे प्रक्रियालाघवाय णकाराच्चारणमित्याहुः । किञ्च प्रावृषेण्यमावषाण प्रावृषेण
 इत्यत्र णकारग्रवणार्थमपि तत् । प्यन्तात्स्वपि टिलोपणिलोपयलोपा । सर्वत्राण्य ।

तलोपश्च । (४-३-२२) हेमन्तादण् स्यात्तलोपश्च वेदलोकोयोः । चकारात्पक्षे ऋत्वण् । हैमन्तम्, हैमन्तम् । १३९१ सायंचिरं प्राह्णेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तट् च (४-३-२३) सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यः ट्युट्युलौ स्तः तयोस्तुट् च । तुटः प्रागनादेशः, 'अनघतने-' (सू २१८५)

वर्षाशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः, 'अप्सुमनःसमामिकतावर्षाणां बहुत्वम्' इति लिङ्गानुशासन-सूत्रात् । 'स्त्रिया प्रावृट् स्त्रियां भूमिन् वर्षाः' इत्यमरः । वर्षाशब्दाज्जाताद्यर्थे ठगित्यर्थः । वर्षासु साध्विति । हितकारीत्यर्थः । ननु 'तत्र साधुः' इति साध्वधिकारस्य शेषाधिकार-बहिर्भूतत्वात्कथं साध्वर्थेऽयं प्रत्यय इत्यत आह—कालादिति । साध्वर्थे इति । साध्वर्थेपि ठगित्यर्थः । अस्य जाताद्यर्थेषु शैपिकेष्वन्तर्भावादिति भावः । सर्वत्राण्च । छन्दसोत्यनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं सर्वत्रग्रहणम् । लोके वेदे चेत्यर्थः । 'हेमन्ताच्च' इति पूर्वसूत्राद् हेमन्तादित्यनुवर्तते । तदाह—हेमन्तादित्यादिना । ननु 'सर्वत्राण् तलोपश्च' इत्येव सिद्धे प्रथमचकारो व्यर्थ इत्यत आह—चकारादिति । हैमनमिति । हैमन्तेत्यत्र तकारात्प्राग् नकारस्यानुस्वारपरसवर्णौ स्थितौ । तत्र तकाराकारसमुदायस्य लोप इति पक्षे अनिति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । तकारस्यैव लोप इति पक्षे तु अकारस्य 'यस्येति च' इति लोपे तस्य आभीयत्वेनासिद्धत्वात् स्थानिवत्त्वाद्वा न टिलोपः । हैमन्तमिति । ऋत्वणि रूपम् । अम् न तलोपः, तस्य एतत्सूत्रप्रतिपदोक्ताणां संनियोगशिष्टत्वा-दिति भावः । सायंचिरम् । चतुर्भ्य इति । सायं चिरं प्राह्णे इत्येभ्य इत्यर्थः । कालवाचिभ्य इति । 'कालाट्ठञ्' इत्युत्तस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तयोरिति । ट्युट्युलोरेत्यर्थः । ननु सायंतनमित्यादौ कथं योरनादेशः । 'युवोर-नाकौ' इति ह्यङ्गाधिकारस्थम् । अङ्गात्परयोः यु वु इत्येतयोरनाकौ विधीयेते । प्रकृते च अन्तरङ्गत्वात्तुटि यु इत्यस्य अङ्गात्परत्वाभावादानादेशो न संभवति । नच 'तदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इति न्यायेन व्यु इत्यस्यापि युग्रहणेन ग्रहणात्तस्या-

हेमन्तादिति । एतच्च 'हेमन्ताच्च' इत्यतोऽनुवृत्तमिति भावः । हैमनमिति । अकार-विशिष्टस्य तशब्दस्य लोपे 'अन्' इति प्रकृतिभावाद् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न । तकार-स्यैव लोप इति पक्षे तु 'यस्येति च' इत्यल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्स्थानिवत्त्वाद्वा टिलोपो नेति बोध्यम् । हैमन्तमिति । ऋत्वणि तकारलोपो न भवति, तस्य 'सर्वत्राण्-' इति प्रतिपदोक्तेन अणा संनियोगशिष्टत्वात् । एतच्च प्रत्याख्यातं भाष्ये । तथाहि हेमन्तपर्यायो हेमन्ताशब्दोऽप्यस्ति 'हेमन्नागनीगन्ति कर्णै' इत्यादिप्रयोगात्, ततश्च हेमन्हेमन्तशब्दाभ्यामृत्वणि हैमन् हैमन्तमिति रूपद्वयं सिद्धम् । छन्दसि तु 'हेमन्ताच्च' इति ठञ्ना हैमन्तिकमिति तृतीय-मपि रूपं सिध्यति । न च विशेषविहितेन ठञ्ना अणो वाचः शङ्क्यः, छन्दसि सर्वविधीना वैकल्पिकत्वात् । वृत्तिकृता तु 'हेमन्ताच्च' इति सूत्रे सर्वत्रग्रहणमपकृष्य लोकेऽपि हैमन्तिक-मिति स्वीकृतम् । सायंचिरं । नन्वन्तरङ्गत्वात्प्रथमं तुटि 'मृत्युः' इत्यादाविव व्युशब्दस्य प्रत्ययतया अङ्गसंज्ञानिमित्तं यो युस्तस्य विधीयमानोऽनादेशो न स्यात् । न चैवं

इत्यादिनिर्देशात् । सायतनम् । चिरतनम् । प्राज्ञप्रणयारेदत च निपात्यते ।
 प्राज्ञेतनम् । प्रोतनम् । दापाननम् । दिवाननम् । 'चिरपत्त्यारिभ्यस्त्वा यञञ्च'
 (वा २८४२) । चिरत्नम् । परत्नम् । परारित्नम् । 'अप्रादिपश्चाद्विभक्तम्'
 (वा २८४४ । अप्रिमम् । आदिमम् । । पश्चिमम् । 'अन्ताच्च' (वा २८४५)

तत्र परत्वं निर्दिष्टमिति वाच्यम्, 'निर्दिश्यमानम्प्रादेशा भवन्ति' इति परिभाषया यारवान्-
 नादेशप्राप्ते तस्य च तुल्यं व्यवाहृतत्वादङ्गात्परत्वाभावादित्यत्र आह—तुट् प्रागनादेश
 इति । कुत्र इत्यत्र आह—अनद्यतने इत्यादिनिर्देशादिति । आदिना 'धकात्तनपु-
 इत्यत्र तननि वाच्यम् । सायतनमिति । 'पा अल्लङ्गमणि' इति धातोषत्रि मायशब्दा
 दिवसायमाना इत्, तस्माद्व्युत्पद्युलौ, तयारनादेश तुट् प्रवृत्तमन्तत्वं निपात्यत । तत्तु
 सायमिति स्वरादिराठिनमव्ययम्, तस्मान्न्ययत्वादव व्युत्पद्युतो मिद्धौ । चिरतनमिति ।
 अत्रापि प्रवृत्तेर्मन्तत्वं निपात्यते । अस्मादव लिङ्गाच्चिरमित्यस्यान्येषु पाठे अप्रामाणिक
 इति गम्यते । प्राज्ञेतनमिति । प्राज्ञे मांटाज्येति विग्रहः, 'तदस्य सोऽम् इयस्य
 निर्देश्यमाणत्वात् । प्राज्ञे जान इयात्रये तु 'पराशतनपु-' इति अत्रुक्त्वे एदन्तत्वं मिद्धम् ।
 प्रोतनमिति । प्रगच्छतीति प्रग, नन्मिन् जातादिरित्यर्थः । यस्तु प्रगे इत्यन्ययमदन्त
 प्रातरित्यर्थे तस्य त्वव्ययत्वादव सिद्धम् । अव्ययस्य उदाहरति—दोपाननमिति । दापे-
 ष्चानारान्नमव्यय रात्रौ । दिवातनमिति । दिवेत्याकारान्नमव्ययमहि । चिरपत्तिरिति ।
 चिर, परत्न, परारि एष्य लप्रत्यय इत्यर्थः । चिरत्नमिति । व्युत्पद्युत्वेव प्राप्तयोर्व-
 ज्ञतम् । लप्रत्ययस्य नान्तत्वं न भवति, व्युत्पद्युलाभ्या तस्य मनियागशिष्टत्वात् । प-दिनि
 परारोति चाध्यय पूर्वस्मिन् पूर्वतरे च वत्तरे क्रमान्तं । अप्रादीति । वाक्त्वमिदम् अप्र,
 आदि, पश्चाद् एष्या निम्बु स्यादित्यर्थः । पश्चिममिति । 'अव्ययाना भमात्रे-'
 त्तरेव क्रियतामिति वाच्यम्, तस्य पूर्वान्तत्वेन विसर्गभागात्प्राप्तनस्तनमित्यत्र मन्वाभावा
 प्रमङ्गान्, अत्र आह—तुट् प्रागिति । इत्यादीति । आदिशब्देन 'धकात्तनपु-' इति
 प्रायम् । सायतनमिति । स्पनेष्वत्रि मायशब्दाऽकाराना दिवसायमाना इत्, तस्य प्रत्यय
 मन्निधोनेन मानत्र निपात्य इति वार्तिकवृत्तनम् । नाप्यकृता तु 'माताव्ययम्' इयाधिय
 मायशब्दप्रत्याख्यानम् । न चैव सायशब्दाकारात्तत्र अनित्यप्रमङ्ग । तस्य कालवा
 चिगामात्राऽनभिधानाद्वेत्याह । चिरतनमिति । चिरशब्दस्यापि प्रत्ययमन्यायेन मान्ता
 निपात्यत इति भावः । अत्र वदन्ति—स्वरादो पाताव्ययत्वादव मिद्धे सूत्रे चिरमित्येन
 द्वयम् । न चादित्ताच्चिरशब्दाद्वेत्यु स्यादिति वाच्यम्, त्वेन वावादिति । एदन्तत्वमिति ।
 प्राज्ञे, सांटाज्ये प्राज्ञेतनम् । इत्याद्यर्थम् । तत्रहि सप्तमी नास्ति । जानार्थे 'धकात्तनपु-'
 इत्यत्रुकापि मिद्धे । चिरत्नमिति । सूत्रे चिरशब्दस्याभावात् व्युत्पद्युलावपि स्त ।
 न चैव सूत्रे चिरशब्दस्य प्रत्याख्यानं न सम्भवतीति वाच्यम्, मानापयादेव
 व्युत्पद्युत्वेनो न सम्भवान् । पश्चिन् पूर्वस्मिन् वत्तरे । परारि पूर्वतरे । अप्रादीनि ।

अन्तिमम् । १३६२ विभाषा पूर्वाह्णपराह्णभ्याम् । (२-३-२४) आभ्यां ट्वट्वुलौ वा स्तः, तयोस्तुट् च । पक्षे ठञ् । पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् । 'घकालतनेपु—' (सू ९७५) । इत्यलुक् । पूर्वाह्णः सोढाऽऽपेति विग्रहे तु पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् । पौर्वाह्निकम् । ११९३ तत्र जातः । (२-३-२५) सप्तमोसमर्थाजात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः । लुघ्ने जातः सौघ्नः । औत्सः । राष्ट्रियः । अवारूपारोण इत्यादि । १३६४ प्रावृषपठप् (४-३-२६) एण्यस्थापवादः । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः । १३६५ संज्ञायां शरदो वुञ् । (४-३-२७) ऋत्वणोऽपवादः । शारदकाः दर्भविशेषा मुदगविशेषाश्च । १३६६ उत्तरपदस्य । (७-३-१०) अधिकारोऽयम्, 'हन्तस्—' (सू २५७४) इत्यस्मात्प्राक् । १३६७ अवयवाद्भूतोः । (७-३-११) अवयववाचिनः पूर्वपदाहनुवाचिनाऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात्, निति णिति किति च तद्धिते परे । पूर्ववापिकः । अग्रहैमनः । 'अवयवान्'

इति टिलोपः । अन्ताच्च । इदमपि वार्तिकम् । विभाषा पूर्वाह्ण । पक्षे ठञ्जिति । तथा सति न तुट्, तस्य ट्वट्वुलभ्यां संनियोगशिष्टत्वादिति भावः । तदेवं 'राष्ट्रावार—' इत्यारभ्य एतदन्तैः सूत्रै राष्ट्र्यादिप्रकृतिविशेषेभ्यो घादयः प्रत्ययविशेषा अनुक्रान्ताः । अथ तेषां प्रत्ययानामर्थविशेषान् प्रकृतीनां च विभक्तिविशेषान् दर्शयितुमुपक्रमते । तत्र जातः । सप्तमीसमर्थादिति । सप्तम्यन्ताकृतसंवेरित्यर्थः । तत्रेत्यनेन सप्तम्यन्तस्यैव प्रथमानिर्दिष्टत्वादिति भावः । अणादय इति । अयत्यादिविकारान्तार्थसाधारणा इत्यर्थः । घादय इति । 'राष्ट्रावारपार—' इत्यादिभिः विशेषविहिता इत्यर्थः । प्रावृषपठप् । ठपः पित्तवम् 'अनुदात्तौ सुप्तिता' इति स्वराग्रम् । एण्यस्येति । 'प्रवृष एण्यः' इति विहितस्येत्यर्थः । एवं च 'प्रावृष एण्यः' इति सूत्रं जातादन्यार्थमिति पर्यवस्यति । संज्ञायां शरदो वुञ् । संज्ञायामित्येतत् 'कृतलव्वक्रीत—' इत्येतत्पर्यन्तमनुवर्तत इति केचिदिति वृत्तिकृतः । उत्तरपदस्य । अधिकारोऽयमिति । सप्तमे आदिवृद्धिप्रकरणे एत-

डिमचो डित्वं स्पष्टार्थम् । तत्र जातः । ननु शेषे इत्यस्य लक्षणत्वोक्तेः 'चाक्षुषं रूपम्, श्रावणः शब्दः' इत्यादाविव जातादिष्वर्थेष्वणादयः सिद्धाः, अधिकाराच्च घादयोऽपि । न च 'जातादिष्वेवाणादयः' इति नियमार्थं जाताद्यर्थनिर्देश आवश्यकः, अन्यथा 'तत्रास्ते तत्र शेते' इत्याद्यर्थेऽपि प्रत्ययः स्यादिति वाच्यम्, चाक्षुषमित्याद्यसिद्धयापत्तेः । 'लुघ्ने आस्ते, लुघ्ने शेते' इत्यादौ त्वनभिधानादेव तद्धितो न भविष्यति, अङ्गुल्या खनति, वृक्षमूलादागत इत्यादौ यथा । समर्थविभक्त्यस्त्वापेक्षादेव लप्स्यन्ते । चाक्षुषमित्यत्र तृतीया यथा, तस्मात्, 'तत्र जातः' इत्याद्यर्थनिर्देशो व्यर्थ इति चेत् । मैवम्, 'प्रावृषपठप्' इत्याद्यपवादार्थं तदवश्यकत्वात् । ये तु निरपवादा अर्थनिर्देशाः 'कृतलव्वक्रीतकुशलाः' इत्यादयः, ये तु व्यर्था एवेति दिक् । संज्ञा यां शरदः । समुदायेन चेतसंज्ञा गम्यत इत्यर्थः । संज्ञायां किम्, शारदं सप्तमम् । 'संज्ञायाम्' इत्येतत् 'कृतलव्व—' इत्येतत्पर्यन्तं केचिदनुवर्तयन्तीति वृत्तिकृतम् ।

किम्—पूर्वांशु वर्षांशु भव पौर्ववापिक । 'ऋतोवृद्धिमद्विधावधानात्'
(वा ५६०) इति तदन्तविधि पूर्वथ । तु न, अवयवत्वाभावात् । १३९८
मुसर्वाधाज्जनपदस्य । (७—३—१२) उत्तरपदस्य वृद्धि । सुपाञ्चालक ।
सवपाञ्चालक । अवपाञ्चालक । 'जनपदतदवधयो — (सू १३४८) इति ध्रु ।
'मुसर्वाधदिवद्धदेम्या जनपदस्य (वा ५५९) इति तदन्तविधि । १३९९

दाक्षिणाणि । अवयवाद्दतो । पूर्वपदादिति । परस्वयति शेष । ऋतुवाचिन इति ।
उत्तरपदस्येति शेष । पूर्ववापिक इति । ऋतुविशेषे वर्षाशब्दो नित्यग्रीलिङ्गा बहुवच-
नान्त । वर्षाणां पू० पूर्ववर्षा, तत्र जान इत्यर्थः । 'पूर्वापराधरोत्तरम्— इत्येकदेशिसमाप्त ।
अपरहैमन इति । ह्यन्तस्यापरम् अपरहैमन्त । तत्र जातादिर्गित्यर्थः । एकदेशिसमाप्त ।
'सन्नाणव तलापथ' इत्यत्र तलापथ, उत्तरपदान्विवृद्धि । पूर्वांशु वर्षांशु इति । 'तद्विधाय-
इति समाम । आदिवृद्धिरेव, न तु उत्तरपदादिवृद्धि, पूर्वपदस्य अवयववृत्तित्वाभावात् ।
ननुयमिह 'वर्षाभ्यष्टक' इति ठक्, प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात्, तत्राह—ऋती
रिति । अवयववाचकानां रज्जानामुपरि स्थिताद् ऋतुवाचकाद् वृद्धिनिमित्तकप्रत्यय
विधानं वक्तव्ये तदन्तविधिर्वाच्य इत्यर्थेन 'येनविधि—' इति सूत्रं भाष्यस्थितवचनं
पूर्वपदपूर्वमुदाहृत उदाहरणे तदन्तविधिरित्यर्थः । तथा च पूर्ववापिक इत्यत्र पूर्वहैमन
इत्यत्र चोदाहरणे 'वर्षाभ्यष्टक' इति ठक् 'सर्वेण च तलोपश्च' इत्यष्टालौ
न सिध्यन्ति । दहतु नेति । प्रत्युदाहरणे तु तदन्तविधिर्नास्ति । पूर्वांशु वर्षांशु इति
सामानाधिकरण्येन पूर्वशब्दस्य अवयववृत्तित्वाभावादित्यर्थः । ततश्च प्रत्युदाहरणे पौर्ववापिक
इत्यत्र 'काण्डठव इति ठजेव, ननु ठक्, स्वरे विरहे । पौर्वहैमन्निव इत्यत्रापि ठजेवेति
भावः । मुसर्वाधाज्जनपदस्य । न, सर्वं, अर्थ इत्येतत्पूर्वस्य जनपदवाचिन इत्यर्थः ।
उत्तरपदस्य वृद्धिरिति । शेषपूरणम् । सुपाञ्चालक इति । सुपाञ्चालेषु जात
इत्यर्थः । जनपदेति । 'जनपदतदवध्या' इत्यनुवृत्तौ 'अवृद्धादपि बहुवचन
विपयात्' इति वुनित्यर्थः । ननु 'अवृद्धादपि—' इति प्रत्ययविधौ वयं तदन्तविधिरि-
त्यत्र आह—मुसर्गेति । न, सर्वं, अर्थ, दिक्शब्द एव परस्य जनपदवाचिन उपरि प्रत्यय
विधौ तदन्तविधिर्गित्यर्थेन 'येन विधि—' इति सूत्रभाष्यपठितवचनं तदन्तविधि
पूर्वांशुवापिक इत्यादि । वर्षाणां पूव, ह्यन्तस्यापर इति विग्रह 'पूर्वापराधरोत्तरम्—'
इत्येकदेशिसमाप्त । पूर्वांशु इति । तद्विधायं समाम । ऋतोवृद्धिमद्विधावधानिति । ऋतु
वाचिन शब्दाद् वृद्धिनिमित्तकप्रत्ययविधानं तदन्तविधिर्वाच्यं न चेदनुवाची शब्द उपवेस्य
पर इत्यर्थः । पूर्वपदेति । पूर्ववापिक, अ रहैमन इत्यत्र । तथा च 'वर्षाभ्यष्टक', 'सन्नाणव
च तलापथ' इत्याभ्यां वमेण ठग्लौ भवतः । वृद्धिमद्विधौ किम्, पूवप्राप्तपम् । 'प्राप्त एष्य'
इत्यत्र तदन्तविध्यभावादित् ऋणोव । इह स्थिति । पौर्ववापिक इत्यत्र । तथा चेह 'काण्डठव'
इति ठजेवेति भावः । अवयवत्वाभावादिति । अथवा प्रर्वांशु वर्षांशु इति सामानाधिकरण्ये
न सगच्छेति भावः । जनपदतदवधयोरिति । तस्मिन्नुक्तमानं 'अवृद्धादपि बहुवचनविपयात्

दिशोऽमद्राणाम् । (७-३-१३) दिग्वाचकाब्जनपदवाचिनो वृद्धिः । पूर्वपाञ्चालकः । 'दिशः' किम्-पूर्वपञ्चालानामयं पौर्वपञ्चालः । 'अमद्राणाम्' किम्-पौर्वमद्रः । योगविभाग उत्तरार्थः । १४०० प्राचां ग्रामनगराणाम् । (७-३-१४) दिशः परेषां ग्रामवाचिनां नगरवाचिनां चाङ्गानामवयवस्य च वृद्धिः । पूर्वपुकामशम्यां भवः पूर्वपुकामशमः । नगरे पूर्वपाटलिपुत्रकः । १४०१ पूर्वाह्णपराह्णार्द्रामूलप्रदोपावस्कराद् चुन् । (४-३-२८) पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोपकः । अवस्करकः । १४०२ पथः पन्थ च । (४-३-२९) पथि जातः पन्थकः । १४०३ अमावास्याया वा ।

रित्यर्थः । दिशोऽमद्राणाम् । अमद्राणामिति च्छेदः । दिग्वाचकादिति । परस्येति शेषः । जनपदवाचिन इति । मद्रवाचिभिन्नस्येत्यपि बोध्यम् । वृद्धिरिति । आदेरिति शेषः । पौर्वपञ्चाल इति । अत्र पूर्वशब्दः कालवाचीति भावः । पौर्वमद्र इति । 'मद्रेभ्योऽङ्' इत्यङ् । ननु 'सुसर्वाधदिशो जनपदस्यामद्राणाम्' इत्येकसूत्रमेवास्त्वित्यत आह-योगविभाग उत्तरार्थ इति । 'प्राचां ग्रामनगराणाम्' इत्युत्तरसूत्रे दिश एव संबन्धो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । एकसूत्रत्वे तु सुसर्वादिभ्यः परस्यापि मद्रशब्दस्य पयुंदासः प्रसज्येतेति इहार्थोऽपीत्येके । प्राचां ग्रामनगराणाम् । दिश इति । दिशः परे ये प्राच्यग्रामवाचिनः प्राच्यनगरवाचिनश्च तेषामवयवस्यादेवृद्धिः स्यादित्यर्थः । पूर्वपुकामशम्यामिति । 'द्विक्संख्ये संज्ञायाम्' इति समासः । अण् । 'संज्ञात्वाद् दिक्पूर्वपदात्-' इति ओ न । समुदायस्य मनामत्वेऽपि उत्तरपदस्यापि तन्नामत्वमस्तीति उत्तरपदादिवृद्धिः । नगरेति । उदाहरणं च । पूर्वपाटलिपुत्रक इति । 'पूर्वपरप्रथम-' इति समासः 'अवृद्धादपि-' इति बुम् । यपि पाटलीपुत्रशब्दे उत्तरपदे आदिवृद्धिरेव । तथापि पूर्वपदस्य वृद्धिनिवृत्तिः फलम् । पूर्वाह्णपराह्ण । पूर्वाह्णकः, अपराह्णक इति । पूर्वाह्णे अपराह्णे च जात इत्यर्थः । विभाषा पूर्वाह्णपराह्णभ्याम्' इत्यस्यापवादः । ठ्युठ्युलोः ठञश्च विकल्पस्तु जातादन्यार्थे णवकाश इति भावः । आर्द्रकः । मूलक इति । आर्द्रायां मूले च जात इत्यर्थः । श्रुत्वणोऽपवादः । प्रदोपक इति । 'निशाप्रदोपाभ्याम्' इत्यस्यापवादः । अवस्करक इति । तैत्तिरीयकस्याणोऽपवादः । पथः पन्थ च । पथिन्शब्दाद् बुन स्यात् प्रकृतेः पन्थादेशश्च । अमावास्याया वा । वृत्तिरिति शेषः । पक्षे संधिवेलादित्वाद् अण् । एकदेशविकृतन्यायादमावस्याशब्दादप्ययं ण्विः । अ च । अ इति लुप्तप्रथमाकम् । अमावास्याशब्दादकारः प्रत्ययोऽपीत्यर्थः । आदिवृद्धयभावः

त्यनेनेत्यर्थः । पौर्वमद्र इति । 'मद्रेभ्योऽङ्' इत्यङ् । पूर्वाह्णक इति । 'विभाषा पूर्वाह्णपराह्णभ्याम्, इत्यस्यापवादः । आर्द्रकः । मूलक इति । नक्षत्राणोऽपवादः । प्रदोपक इति । 'निशाप्रदोपाभ्याम् च' इत्यस्यापवादः । अवस्करक इति । तैत्तिरीयकस्याणोऽपवादः । ये तु 'संज्ञायाम्' इत्येतत् 'कृतलब्ध-' इत्येतत्पर्यन्तमनु-तर्तयन्ति तन्मते असंज्ञायां यथायथमणादयो घादयश्च बोध्याः । अमावास्याया वा ।

(४-३-३०) अमावास्यक, अमावाम्य । १४०४ अ च (४-३-३१) अमावास्य
 १४०५ सिन्ध्वपकराभ्या कन् । (४-३-३२) सिन्धुक । कच्छाद्यणि मनुष्यबुद्धि
 च प्राप्ते, अपकरक । औत्सर्गिकेण प्राप्ते । १४०६ अणञौ च । (४-३-३३)
 क्रमात्स्त । सैषव । आपकर । १४०७ अविष्ठाफल्गुन्यनुरावास्वातितिप्पुनर्गमु-
 ह्स्तविशाखापाढानहुलालुक् । (४-३-३४) एभ्यो नयनवाचिम्य परस्य जानाथ
 प्रत्ययस्य ठुक् स्यात् । १४०८ लुक् तद्धितलुकि । (१-२-४९) तद्धितलुकि सत्युपम
 धनञ्जीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अविष्ठां जान अविष्ठ । फल्गुन इयादि । चित्रा-

प्रयोजनम् । सिन्ध्वपकराभ्या कन् । सिन्धुक इति । मित्रौ जात इत्यर्थः । कच्छादीति ।
 'कच्छादिभ्यश्च' इत्यणि 'मनुष्यतत्स्ययाश्च' इति बुद्धि च प्राप्ते अयं कन्विधिरित्यर्थः ।
 अपरक इति । अपकरे जात इत्यर्थः । अणि प्राप्त इति । कन्विधिरिति शेषः । अणञौ
 च क्रमात् स्त इति । सिन्ध्वपकराभ्यामिति शेषः । अविष्ठा । एभ्य इति । अविष्ठा,
 फल्गुनी, अनुराया, स्वाति, तिप्प, पुनर्वसु, हस्त, विशाखा, अषाढा, बहुला एतेभ्य इत्यर्थः ।
 जातार्थेति । प्रकरणलभ्यमिदम् । स्वानिशब्दो ह्रस्वान्त इति कैयटहरदत्तौ । दीपान्त
 इति 'अत सातत्यगमन' इति घातौ माधव । वृत्तिकावाचिबहुलाशब्दावन्त । समाहार-
 द्वन्द्वे ह्रस्वनिर्देशः । लुक् तद्धितलुकि । प्रथमस्य द्वितीये इह सूत्रम् । उप
 सर्जनस्त्रीप्रत्ययस्येति । 'गोत्रियोरपसर्जनस्य' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ।
 अविष्ठ इति । मृत्वणा लुकि स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । 'लुक् तद्धितलुकि' इत्यत्र
 अप्रधानमेवापसर्जनम्, ननु शास्त्रीयम्, अमभवादिनि भावः । फल्गुन इति ।
 फल्गुया जान इत्यर्थः । अणालुकि स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः । इत्यादीति । अनुरायां

सचिवेत्याद्यशेषवादः । 'अमावस्यदयनरस्याम्' इति सूत्रेणामापूर्वाद्धमेत्येति वृद्धौ पत्रे
 ह्रस्वत्व निपात्यत इति ह्रस्वमध्यस्याप्यमावस्याशब्दस्येह ग्रहणम्, प्रवृत्तिग्रहणं
 विकृतेरपि ग्रहणम् । अमावस्यक । अमावस्य । ये त्विह सूत्रे सचिवेत्यादिषु च ह्रस्वोप
 पठन्ति, तेना तु दीर्घोपवस्य न स्याद् विकृतिग्रहणेन प्रवृत्तेरग्रहणादिनि हरदत्ताय । वस्तु
 तस्तु वृद्धिप्रवृत्तिभूतस्यानुकरणमिदं मित्याथित्य ह्रस्वोपघपाठादपि समर्थयितुं शक्यत
 इत्यन्ये । अ च । अमावास्याशब्दादकारप्रत्ययः स्यात् । अयमपि पूर्वबुद्ध्यामा
 बोध्यः । अमावास्य इति । ह्रस्वमध्यात्तु अमावस्य । अणञौ च । ययासख्यायौ
 योगविभागः । अविष्ठा । इह सूत्रे स्वानिशब्दो ह्रस्वान्त इति कैयटहरदत्ता
 दयः । माववस्तु 'दीर्घान्त' इति 'अत सातत्यगमन' इति घातावाहः ।
 एव चान् स्वातीतिथ्येति दीपन्तग्रहणादीपन्तस्य सौवान इति रूपं भवाथ इव
 जातायैषि माधवमते सिध्यत्येव । कैयटादिमते तु जातार्थे न सिध्यति । लुग्विधा
 यकेऽस्मिन् डापन्तग्रहणेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दीपन्तादपि अतो लुक् प्रवृत्तेः ।
 उपसर्जनेति । अप्रधानमिहोपसर्जनं गृह्यते, न शास्त्रीयमसम्भवात् । ननु 'मात्रिया-'
 इति सूत्रेऽप्यप्रधानलक्षणमेवोपसर्जनं गृह्यताम्, 'एकविमनि च' इति शास्त्रीयं न
 गृह्यताम् । मैत्रम्, हरीतकया फलानि हरीतक्य इत्यत्र ह्रस्वप्रसङ्गान् । उपसर्जनस्य

रेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंहयानम्' (वा २८५७) । चित्रायां जाता चित्रा । रेवती रोहिणी आभ्यां 'लुक्कृद्धितलुकि' इति लुकि कृते पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात्पुनर्डीप् । 'फल्गुन्य-पाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ' (वा २८५८) । स्त्रियामित्येव । फाल्गुनी । अपाढा । 'अविष्टापा-ढाभ्यां छण्वक्तव्यः' । (वा २८५९) । अस्त्रियामपि । अविष्टीयः । अपाढीयः । १४०६ जे प्रोष्ठपदानाम् । (७-३-१८) प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्याज्जातार्थे निति णिति किति च । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माणवकः । 'ज' इति किम्—प्रोष्ठपदानु भवः प्रौष्ठपदः । बहुवचननिर्देशात्पयांयोऽपि गृह्यते ।

जातः अनुरावः । नक्षत्राणो लुकि स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः एवमग्रेऽपि । 'अनुरावान् हविषा वर्धयन्तः' इत्यादौ ह्यन्तसं पुंस्त्वम् । स्वात्यां जातः स्वातिः । तिष्ये जातः तिष्यः । पुनर्वस्वोर्जातः पुनर्वसुः । हस्ते जातो हस्तः । विशाखयोजातो विशाखः । अपाढासु जातः अपाढः । बहुलासु जातः बहुलः । चित्रेति । चित्रादिभ्यः परस्य स्त्रीरूपजातार्थकप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः । रेवतीरोहिणीति । जातायां नक्षत्राणो लुकि सति प्रकृतेर्गौरादिस्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ जातार्थ-गतस्त्रीत्वे पुनर्डीप् । ननु रेवती नक्षत्रे रोहिणी नक्षत्रे इति गौरादौ पाठादिह जातार्थवृत्तिभ्यां कथं झेपित्यत आह—आभ्यामिति । रेवतीरोहिणीशब्दाभ्यामित्यर्थः । परस्य स्त्रीत्वविशिष्टजातार्थप्रत्ययस्येति शेषः । आकृतिगणत्वादिति । स्त्रीत्वविशिष्ट-जातार्थवृत्त्योरनयोः पिप्पल्यादौ निवेशे भाष्योदाहरणमेव प्रमाणम् । स्त्रिया-मित्येवेति । तथा भाष्यादिति भावः । फल्गुनी, अपाढा इत्याभ्यां क्रमात् टः अन् च स्त्रीत्वविशिष्टजातार्थे वक्तव्यावित्यर्थः । फल्गुनीति । फल्गुन्योजतित्यर्थः । नक्ष-त्राणोऽपवादः टप्रत्ययः । 'यस्येति च' इति इकारलोपः । जातार्थस्त्रीत्वे टित्त्वाद् डीप् । अपाढेति । अपाढासु जातेत्यर्थः । नक्षत्राणोऽपवादः अन्, 'यस्येति च' इत्याकारलोपः । जातार्थे स्त्रीत्वे टाप् । 'अविष्टाफल्गुनी—' इत्यादिना टानोर्लुक् तु न, विधानसामर्थ्यात् । छण्वक्तव्य इति । नक्षत्राणोऽपवादः । विविसामर्थ्यादस्यापि न लुक् । अस्त्रियामपीति । अत्र स्त्रियामिति न संवध्यते, भाष्ये तथोदाहरणा-दिति भावः । अविष्टीय इति । अविष्टासु जात इत्यर्थः । छण्, ईयः, 'यस्येति च' इत्याकारलोपः णित्त्वादादिवृद्धिः । आषाढीय इति । अपाढासु जात इत्यर्थः । जे प्रोष्ठपदानाम् । आदिवृद्धिप्रकरण उत्तरपदस्येत्यविकारे इदं सूत्रम्, तदाह—प्रोष्ठपदानामिति । जशब्देन जातार्थप्रत्ययो विवक्षितः, तदाह—जातार्थ इति । प्रोष्ठपदानामिति बहुवचनस्य प्रयोजनमाह—बहुवचनेति । भद्रपाद इति । भद्रपदासु जात इत्यर्थः स्थानान्तगोशाल । एभ्य इति । स्थानान्त,

किम्, अवन्ती, कुन्ती, कुरुः । अविष्टास्त्विति । अविष्टा, घनिष्टा । इत्यादीति । आदिशब्दादनुरावः, स्वातिः, तिष्यः, पुनर्वसुः, हस्तः, विशाखः, अपाढः, बहुलः । कृत्तिकावाचो बहुलाशब्दाष्टान्तः, तस्य समाहारद्वन्द्वेन ह्रस्वनिर्देशः सूत्रे । उप-संख्यानमिति । लुक् इति शेषः । चित्रेति । 'लुक्कृद्धित—' इति लुकि पुनर्डीप् ।

भद्रपाद । १४१० स्थानान्तगोशालखरशालाच्च । (४-३-३५) एभ्यो जातार्थप्रत्य-
यस्य लुक् स्यात् । गोस्थान जाना गास्थान । गाशाल । खरशाल । 'विभाषा मना-'
(सू ८२८) इति नपुसकत्वे ह्रस्वत्वम् । १४११ वत्सशालाभिजिद्व्ययुक्त्वतमिपजो
वा । (४-३-३६) एभ्यो जानाथस्य लुक् स्यात् । वत्सशाले जानो वत्सशाल, वात्सशा
इत्यादि । 'जानार्थे प्रतिप्रसूताऽण्वा द्वित्वव्य (वा २६९०) । शतमिपज, शतमिप,
शतमिपक् । १४१२ नक्षत्रेभ्यो बहुलम् (४-३-३७) जानाथप्रत्ययस्य बहुलं लुक्
स्यात् । रोहिण, रौहिण । १४१३ कृतलघक्रीतकुशाला । (४-३-३८)
'तत्र' इत्येव । सुघ्न कृता लघ्व क्रीत कुशाल वा सौघ्न । १४१४ प्रार्यभज ।

गोशाल, खरशाल एतेभ्य इत्यर्थः । गोस्थान इति । गास्थान जान इत्यर्थः । गोशाल
इति । गोशाले जान इत्यर्थः । एव खरशाल । सर्वत्र अणो लुकि नादिवृद्धिः । ननु शा-
शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वाद् ह्रस्विदेशानुपपन्न इत्यत आह—विभाषा सेनेति । लिङ्गवि-
शिष्टपरिभाषया स्त्रीलिङ्गार्थे लुक् । वत्सशालाभिजित् । एभ्य इति । वत्सशा-
लाभिजित्, अद्वयुज् इत्येभ्य इत्यर्थः । परम्येति शेषः । इत्यादीति । अभिजित् जान
आभिजित, अभिजित् । अद्वयुजार्जित आद्वयुज, अद्वयुक् । शतमिपजि जान शत-
मिपज, शतमिपक । जातार्थ इति । 'कालाट्ठम्' इति ठावा निवर्तन औत्सर्गिकोऽण् सचि-
वेलादिभूमेण पुनरुत्थिता न्दिवा वक्तव्य इत्यर्थः । 'दृष्ट साम इति सूत्रभाष्ये इदं वात्क
दृष्टम् । शतमिप इति । अणि द्वित्वपक्षे टिरोप । नक्षत्रेभ्यो बहुलम् । रोहिण
इति । रोहिण्या जान इत्यर्थः । नक्षत्राणां लुकि आदिवृद्धिनिवृत्तौ 'लुक् तद्धितलुक्'
इति स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः । नच तथा सति तस्मात्स्य नकारार्थे निवर्ततेति वाच्यम्,
न हि राहितशब्दाच्च वणविशेषवाचक, येन 'वर्णादिनुत्तात्—' इति डीपा निवृत्तौ
तकारोऽपि निवर्तते । किन्तु रोहिणीशब्दाच्चमव्युत्पन्ना नक्षत्रविशेषे ऋट् । 'राहिण्या
नक्षत्रे' इति गौरादिपाठाद् डीपः । अत एव 'रोहिणी नक्षत्र प्रजापतिदेवता' इत्यानै
धन्तादातत्वं श्रूयमाणं न विरध्यते । अथवा 'वर्णानां तण्डिनिनान्नानाम्' इति
आधुदातत्वं स्पष्टित्वम् । कृतलघः । तत्रेत्येवेति । 'तत्र जान' इत्यनस्तने
त्येवानुवर्तते । जात इति तु निवृत्तमित्यर्थः । तथा च कृतो लघ्व क्रीत कुशलो
वेदवर्धे सप्तम्यन्तादणादया धादयश्च यथायथ स्युरित्यर्थः । सौघ्न इति । औन्

टानादिति । विधानयामर्थ्यादित्याह लुक् । स्थानान्तः । गाशाण्येभ्य 'विभाषा
सेना—' इति नपुसकत्वे ह्रस्वत्व तत्माह्वया खरशाण्येभ्येवभ । न चैव छात्वपक्षे लुङ्
न स्यादिति शङ्क्यम्, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तत्रापि लुक्मिद्विरत्याह । यद्यपि
ठावन्त्या पाठस्येकदेशविवृतयावेन कर्त्तृवेजीष्ट सिध्यति, तथापि लघवार्थं ह्रस्व
पाठः । नपुसकत्वे ह्रस्वत्वमिति । सूत्र इति शेषः । वत्सशाले जात इति ।
वत्सशालायामित्यपि बोध्यम् । इत्यादीति । आदिशब्दादभिजित्, आभिजित्
अद्वयुक्, आद्वयुज । प्रतिप्रसूत इति । कालाट्ठम् निवर्तमाना य औत्सर्गिकाण्य

(४—३—३९) 'तत्र' इत्येव । सुब्जे प्रायेण बाहुल्येन भवति स्त्रौघः । १४१५ उपजानूपकर्णोपनीवेष्टम् । (४—३—४०) औपजानुकः । औप-
कर्णिकः । औपनीविकः । १४१६ संभूते । (४—३—४१) मुब्जे संभवति स्त्रौघः ।
१४१७ कोशाड्ढ्वम् । (४—३—४२) कौशेयं वस्त्रम् । १४१८ कालात्साधु-
पुण्यत्पच्यमानेषु । (४—३—४३) हेमन्ते साधुहैनः प्रावारः । वसन्ते
पुण्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः । शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः । १४१९
उप्ते च (४—३—४४) हेमन्ते उप्यन्ते हैमन्ता यवाः । १४२० आश्वयुज्या

गिकोष् । राष्ट्रे कृतो राष्ट्रिय इत्याद्यप्युदाहर्यम् । प्रायभवः । तत्रेत्येवेति । प्रायभव
इत्यर्थे सप्तम्यन्तादणादयो घादयश्च यथायथं स्युरित्यर्थः । प्रायशब्दस्य व्याख्यानम्—बाहु-
ल्येनेति । तत्र भव इत्येव सिद्धत्वात् प्रत्याख्यातमिदं भाष्ये । उपजानूपकर्ण । प्रायभव
इत्यर्थे उपजानु उपकर्ण उपनीवि इत्येभ्यः ठगित्यर्थः । उपजान्नादिषु समीपेऽप्ययीभावः ।
औपजानुक इति । जानुनः समीपमुपजानु । तत्र प्रायभव इत्यर्थः । उगन्तात्परत्वात्
ठस्य कः । औपकर्णिक इति । कर्णस्य समीपमुपकर्णम्, तत्र प्रायभव इत्यर्थः । औप-
नीविक इति । नीवेः समीपमुपनीवि, तत्र प्रायभव इत्यर्थः । संभूते । तत्रेत्येव । सप्तम्य-
न्तात्संभूतेऽर्थे अणादयो घादयश्च यथायथं स्युरित्यर्थः । संभवः संभावना । कोशाड्ढ्वम् ।
कौशेयं वस्त्रमिति । कृमिविशेषकोशस्य विकार इत्यर्थः, 'विकारे कोशाड्ढ्वम्' इति
वार्तिकात् । कालात्साधुपुण्यत् । तत्रेत्येव । साधुः, पुण्यत् पच्यमानम्, इत्यर्थेषु
सप्तम्यन्ताद्यथाविहितप्रत्ययाः स्युरित्यर्थः 'पुष्प विकसने' इति दैवादिकाल् लटः
शतरि पुण्यदिति भवति । हैमनःप्रावार इति । 'सर्वत्राण् च तलोपश्च' इत्यणि
तलापः । वासन्त्य इति । 'टिड्ढ्वम्' इति 'डीप्' । शारदा इत्यत्र ऋत्वण् । 'तत्र
भवः' इति यावत् कालादित्यनुवर्तते । उप्ते च । तत्रेत्येव । कालवाचिनः सप्तम्य-
न्तादुप्तेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । उप्यन्त इति । 'ड्रवप् वीजसन्ताने' भूत-

'सन्धिवेलादि-' सूत्रेण पुनरभ्यनुज्ञात इत्यर्थः । कृतलङ् । ननु कृतक्रीतत्वे जातलङ्घत्व-
योर्व्याप्ये इति किमनयोर्ग्रहणेन । सत्यम्, कृतत्वक्रीतत्वप्रकारकबोधेऽपि प्रत्ययार्थं तद्ग्र-
हणम् । अतएव जाते लुग्भाजामपि कृते न लुक् । प्राय । कादाचित्कभवनाश्रयः प्राय-
भावः । तेन 'तत्र भवः' इत्यनेन न गतार्थेत्याहुः । भाष्ये तु प्रत्याख्यातमेतत् । 'प्रायभव-
ग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वात्' इति । उपजानूप । त्रयोऽप्यमी सामीप्येऽप्ययी-
भावाः । तेषां समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । संभूते । इह तन्वादिना संभावना, आधारपरि-
माणादावेयस्यानतिरेकश्चेति द्वयमप्याश्रीयते । स्त्रौघ इति । सुब्जे संभाव्यते तत्परिमाणा-
नतिरिक्तो वा सेनादिरित्यर्थः । कोशात् । कौशेयमिति । वस्त्रविशेषे योगरूढोऽयम् । कोशे
संभवस्तु सत्कार्यवादाभिप्रायेण । मतान्तरे तु विकारप्रकरणे 'एण्या ढ्वम्' इत्यस्यानन्तरं
'कोशाच्च' इति पठितव्यम् । तथा च वार्तिकं 'विकारे कोशाड्ढ्वम् संभूते ह्यर्थानुपपत्तिः'
इति । कालात् । पुण्यदिति दैवादिकः शत्रन्तस्तदाह—पुण्यन्तीति । उप्ते च ।

बुञ् । (४-३-४५) ठज्जावाद् । आश्वयुज्यामुभा आश्वयुजका मापा । १४०१ ग्रीष्म-
 वसन्तादन्यतरस्याम् । (४-३-४६) फले ऋत्वण् । ग्रीष्मकम्, ग्रीष्मम् । वामन्तकम्,
 वासन्तम् । १४०२ देयमृणे । (४-३-४७) 'काशत्र' इत्येव । मागे देयमृण मासिकम् ।
 १४०३ कलाप्यश्वत्थयवबुसाद् बुञ् । (४-३-४८) यस्मिन्काटे मयूरा कलापिनो
 भवन्ति स उपचारावकापी । तत्र देयमृण कलापकम् । अश्वत्थस्य फलमश्वत्थ । तच्छुक्त
 कालोऽप्यश्वत्थ । यस्मिन्काटे अश्वत्था फलन्ति, तत्र देयमृणमश्वत्थकम् । यस्मिन्श्व
 बुसमुत्पद्यते तत्र देयमृण यवबुसकम् । १४०४ ग्रीष्मावरसमाद् बुञ् । (४-३-४९)
 ग्रीष्मे देयमृण ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् । १४०५ सवत्सराग्रहायणीभ्या
 ठञ् । (४-३-५०) चाद् बुञ् । सावत्सरिकम्, सावत्सरकम् । आग्रहायणिकम्
 आग्रहायणम् । १४०६ व्याहरति मृग (४-३-५१) कालवचिन

कालस्त्वविवक्षित इति भावः । आश्वयुज्या बुञ् । तत्राप्त इत्येव । सप्तम्यन्तादाश्वयु
 जीशब्दाद् उपेत्यै बुञ् स्यादित्यर्थः । ठञोऽपचाट इति । 'कालाद्भुज' इति विहि
 तस्येयं । आश्वयुजका मापा इति । अश्वयुज्या युता पौर्णमासी आश्वयुजी, तत्राप्ता
 इत्यर्थः । ग्रीष्मवसन्तात् । ग्रीष्माद् वसन्ताच्च सप्तम्यन्तादुभे बुञ् कत्यर्थः । देयमृणे ।
 कालादित्येवेति । तत्रेत्यप्यनुवर्तते वृत्तिरिति निवृत्तम् । सप्तम्यन्तात्काश्ववचिनो देयमित्यर्थे
 यथाविहित प्रत्यया स्युः । तस्मिन् देयद्रव्ये ऋणे सतीत्यर्थः । मासिकमिति । 'काला
 ठञ्' । कलाप्यश्वत्थ । कलापिनः, अश्वत्थ, यवबुस एव कालवचिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो
 देयमृणमित्यर्थे बुञ् स्यादित्यर्थः । कलापकमिति । बुञ्, अकादेशः, 'नन्तद्धिते' इति
 टिलापः । अश्वत्थस्य फलमश्वत्थ इति । विकारप्रत्ययस्य फले वृत्तिरिति भावः ।
 अश्वत्थशब्दस्य प्लक्ष्मादित्वं तु तत्र 'प्लक्ष्मादिभ्याऽण्' इति फले अणो विधानमभ्यासित्वा
 भावे अश्वत्थशब्द फले लानिग्न इति भावः । ग्रीष्मावरसमाद्बुञ् । समागन्ते
 वत्सरे नियत्रीलिङ्गबहुवचनः । ग्रीष्म अवरसमा अनपा समाहारद्वन्द्वात्सञ्ज्ञी । तत्र
 देयमृणमित्यर्थे आम्ना वृत्तित्वर्थः । आवरसमकमिति । अवराणामु ममाणु दश
 मृणमित्यर्थः । 'तद्धितार्थः—' इति समासः । सवत्सराग्रहायणीभ्या ठञ् ।
 देयमृणमित्यर्थे सप्तम्यन्तादिति शेषः । सचिदेलानिगने 'सवत्सराणाम् फलपद्वी'
 इति पठितम् । तत्र फले देयणत्वेन विवक्षिते प्राप्त अण् अनन ठजा बाध्यते ।

कालादित्येव । योगविभाग उत्तरार्थः । उप्यन्त इति । सूत्रे मूतकालादन्तिमिति
 भावः । आश्वयुज्या बुञ् । अकार स्वराय उत्तराय वृद्धयर्थश्च । आश्वयुज्या-
 मिति । अन्वितीत्यत्रपर्याय अश्वयुक्, नद्युक्ता पौर्णमासी आश्वयुजी तत्रेत्यर्थः ।
 देयमृणे । ऋणे किम्, मागे देया शिक्षा । अश्वत्थ इति । 'फले वृक्' । इह
 पुल्लिङ्गनिर्देशो यद्यप्युक्ता, तथापि फले अश्वत्थशब्द औपचारिक इत्याशयेन पुल्लिङ्ग-
 प्रयोग इत्याहुः । ठञ्चेति । 'सवत्सराग्रहायणीभ्या वा' इत्येव सुवचम् । न च 'वा'
 इति वक्तव्ये ठञ्ग्रहण व्यर्थम्, सचिदेलानिगु 'सवत्सरात्फलपद्वी' इति पठ्यते, तत्र

सप्तम्यन्ताच्छब्दायते इत्यर्थे अणादयः स्युः, यो व्याहरति स मृगश्चेत् । निशायां व्याहरति नैशो मृगः, नैशिकः । १४२७ तदस्य सोढम् (४-३-५२) 'कालात्' इत्येव । निशा-सहचरितमध्ययनं निशा, तत्सोढमस्य नैशिकः, नैशः । १४२८ तत्र भवः । (४-३-५३) सुध्ने भवः स्रौध्नः । राष्ट्रियः । १४२९ दिगादिभ्यो यत् । (४-३-५४) दिश्यम् । वर्ग्यम् । १४३० शरीरावयवाच्च । (४-३-५५) दन्त्यम् । कन्ठयम् । १४३१ प्राचां नगरान्ते (७-३-२४) प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचो वृद्धिर्बति णिति किति च । सुह्यनगरे भवः सौह्यनागरः । पौण्ड्रनागरः । 'प्राचाम्' किम्-मद्रनगरम् उदक्षु, तत्र भवा माद्रनगरः । १४३२ जङ्गलधेनुवलजा-

व्याहरति मृगः । तत्र कालादित्येव । देयमृण इति निवृत्तम् । तदस्य सोढम् । अस्मिन्नर्थे प्रथमात्ताद्ययाविहितं प्रत्ययाः स्युः । सोढमित्यस्य अभ्यस्तमित्यर्थः । नैशिकः, नैश इति । 'निशाप्रदोषाभ्यां च' इत्यण्ठौ । तत्र भवः । कालादिति निवृत्तम् । अस्मिन्नर्थे सप्तम्यन्ताद्ययाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । भवनं सत्ता, जननमुत्पत्तिरिति भेदः । स्रौध्न इति । औत्सर्गिकोऽण् । राष्ट्रिय इति । 'राष्ट्रावार-' इति घः । दिगादिभ्यो यत् । भव इत्यर्थे सप्तम्यन्तेभ्य इति शेषः । दिश्यमिति । दिशि भवमित्यर्थः । शरीरावयवाच्च । भव इत्यर्थे सप्तम्यन्तेभ्य इति शेषः । दन्त्यमिति । दन्ते भवमित्यर्थः । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । एवं कन्ठयम् । प्राचां नगरान्ते । अङ्गस्येत्यधिकृतं नगरान्ते इति सप्तम्यनुरोधेन सप्तम्या विपरिणम्यते । 'उत्तरपदस्य' इत्यधिकृतम् । 'हुङ्गसिन्ध्वन्ते-' इति सूत्रात् 'पूर्वपदस्य' इत्यनुवर्तते । तदयमर्थः—प्राचां यन्नगरं तदन्ते अङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च अचामादेरचो वृद्धिः स्याद् बिति णिति किति च तद्धित इति । सुह्यनगरमिति पुण्ड्रनगरमिति च प्राग्देशस्य 'पूर्वा-न्तावधिः । । मद्रनगरम् । उदक्षिवति । उदक्षदेशे मद्रनगरं नाम किञ्चिन्नगरमस्ती-

फले ऋणत्वेन विवक्षिते अणं वाधित्वा ठनेव यथा स्यादिति काशिकादावुक्तमिति वाच्यम्, तस्मै हितास्तद्धिता इत्यन्वर्थसंज्ञाकरणवलेनात्राणप्रत्ययो न भवेदिति वक्तुं शक्यत्वादिति नव्याः । नैशिक इति । 'निशाप्रदोषाभ्यां च' इति वा ठञ् । तत्र भवः । 'कालात्' इति निवृत्तम् । कालसम्बद्धस्य 'तत्र' इत्यस्य निवृत्तये पुनस्तत्र-ग्रहणात् । न च पूर्वसूत्रस्थस्य 'तत्' इत्यस्य व्यावृत्तये तत्रग्रहणमस्त्विति वाच्यम्, 'तदस्य-' इति सूत्रस्येत उत्तरत्रापि सुपठत्वात् । यद्यपि भूधातुरूपत्तावपि वर्तते तथापिह सत्तायं एव वर्तते, 'तत्र जातः' इति पृथग्रहणादिति बोध्यम् । दिगा-दिभ्यो । दिश्, वर्गं, पूग, पक्ष, रहस्. उखा, साक्षिन्, आदि, अन्त, मुख, जघन, मेघ, युय, 'उदकात्संज्ञायाम्' न्याय, वंश कालेत्यादिदिगादिः । मुखजघनयोः पाठोऽत्राशरीरावयवार्थः । सेनाया मुखे जघने च भवं मुख्यम्, जघन्यम् । प्राचां नगरान्ते । सप्तमीनिर्देशाद् 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतमपि सप्तम्यन्तेन विपरिणम्यते,

१ 'पूर्वान्तावयवः' इति कः ।

न्तस्य विभाषितमुत्तरम् । (७-३-२५) जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्ववदस्यावामादेरचो
वृद्धिस्तरपदस्य तु वा जिति णिति किति च । कुरुजङ्गले भव कौरजङ्गलम्, कोरुजाङ्गलम् ।
वैश्वेनवम्, वैश्वधेनवम् । सौवणवलजम्, सौवणवालजम् । १४३३ इति कुक्षिकलशिबल्य-
स्त्यहेर्ढञ् । (४-३-५६) दातैयम् । कौत्थेयम् । कलशिर्घट्, तत्र भव काश्लेयम् ।
१४३४ ग्रीवाभ्योऽण् च । (४-३-५७) चाट्ठञ् । ग्रैवयम्, ग्रैवम् । १४३५
गम्भीराब्ज्य । (४-३-५८) गम्भारे भव गाम्भीयम् । 'पञ्चजनादुपमस्यानम्' (वा
२८६८) पाञ्चजन्यम् । १४३६ अच्ययीभावाच्च । (४-३-५९) परिमुल भव
परिमुल्यम् । 'परिमुखादिभ्य' एवेप्यते । (वा २८६६) । नह—ओपकूट् । १४३७

त्यर्थः । जङ्गलधेनु । जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्येति । जङ्गल, धेनु, बलज इत्यन्तस्येत्यर्थः ।
कुम्भजङ्गल इति । भवमिति शेषः । कुरुजङ्गलादिशब्दा देशपरिरेषेण । नतिमुक्तिः । नह
इत्यर्थे हनि, कुप्ति, कलशि, वस्ति, अस्ति, अहि इत्येतेभ्य इति शेषः । दातैयमिति ।
इती भवमित्यर्थः । टञ् एय, आदिवृद्धि, स्परत्वम् इति धर्मभङ्गिवा । कौत्थेयमिति ।
धूमादित्वाद् वुत्रि प्राप्ते टञ् । कलशिर्घट् इति । 'कलशिमन्त्यनपात्रम्' इत्यनरव्याख्या-
तार । 'वस्तिर्नाभेरघो द्वयो' इत्यमरः । तत्र भवो वास्तेयः । अस्तीति विभक्तिप्रतिष्पन्नम्-
व्ययन । सत्ताया घन चेति न्यासमारो हरदत्तश्च । तत्र भव वास्तेयः । अहि
सर्प, तत्र भव आहेयः । ग्रीवाभ्योऽण् च । 'शरीरावयवान्' इति यतापवादः ।
ग्रीवाशब्दाच्च घमनीसधे वर्तते । तत्र उद्भूतावयवभेदमधविश्रयाया वृन्वचनान्ता-
व्यत्यय इति सूचयितु बहुवचनम् । तिरोहितावयवभेदविवक्षया तु एकवचनान्तादप्य-
ण्डजौ स्त एव । गम्भीराब्ज्य । गाम्भीर्यमिति । यजविधौ तु त्रिया 'प्राचा
ष्क तद्धिता' इति ष्क' स्यात् । अच्ययीभावाच्च । ष्य इति शेषः । परि-
मुखादिभ्य इति । यद्यपीह वार्तिके माथ्ये न दृष्टम्, तथापि दिगादिगणपाठानन्तरं
परिमुखादिगणपाठसामर्थ्यादिहाच्ययीभावपद परिमुखादिपरमिति गम्यते । न

तदाह—नगरान्तेऽङ्ग इति । इतिमुक्तिः । इतिश्चमन्विवारः, शरीरावयवविशेषश्च
कुप्तिशब्दो धूमादिस्तना 'धूमादिभ्यश्च' इति वुत्रि प्राप्ते अनेन टञ् । कलशिमन्त्यनपात्रम्
'कलशिमुदविगुर्वी बल्लवा लोडयन्ति' इति माध । 'वस्तिर्नाभेरघो द्वयो' इत्यमरः ।
तत्र भव वास्तेयम् । 'अस्ति' इति तिङन्तप्रतिष्पका निपातः । स च तिङन्तेन
समानार्थो मित्रार्थश्च । आद्या यथा—अस्तिश्रीरा गौ । द्वितीया यथा—अस्तिमान् ।
घनत्रानित्यर्थे तदिहाविशेषादुभयोरपि ग्रहणमास्थेयमिति हरदत्तः । अहौ भवमा-
हेयम् । 'त्रिष्वह्य विपास्थ्यादि' इत्यमरः । ग्रीवाभ्योऽण् च । 'शरीरावयवाश्च'
इति यतापवादः । ग्रीवाशब्दा घमनीसङ्घाते वर्तते, तत्र उद्भूतावयवसङ्घान-
विवक्षया सूत्रे बहुवचनम् । तिरोहितावयवमपातविवक्षया एकवचनान्तादप्यण्डजौ स्त

१ आदिपदान् प्रतिशास्त्र भव प्रानिशास्त्र व्याकरणम्, तच्च शौनवीय तैत्तिरीय
कात्यायनीयम् आथर्वणिक च तत्तच्छाखाया नियतं वर्तते ।

अन्तः पूर्वपदाट्ठञ् । (४-३-६०) 'अव्ययीभावात्' इत्येव । वेश्मनीत्यन्तर्वेश्मम् । तत्र भवमान्तर्वेश्मिकम् । आन्तर्गणिकम् । 'अव्यात्मादेष्टुबिष्यते' (वा २८६९) अव्यात्मं भवं आव्यात्मिकम् । १४३८ अनुशक्तिकादीनां च (७-३-२०) एपामुभयपदवृद्धिः स्याद् भिति णिति किति च । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । अव्यात्मादिराकृतिगणः । १४३९ देविकाशिशपादित्यवाह्दोर्घसूत्रश्रेयसामात् । (७-३-१) एपां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावादेरच आद् भिति णिति किति च । दाविकम् । देविकाकूले भवा दाविकाकूलाः शालयः । शिशपाया विकारः शांशपश्चमनः । 'पलाशादिभ्यो वा' ह्यष्टाव्यायां परिमुखादिगणस्य कार्यान्तरमस्ति । औपकूल इति । उपकूलं भव इत्यर्थः । अव्ययीभावत्वेऽपि परिमुखाद्यनन्तर्भावाद न व्यः । अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् । वेश्मनीत्यन्तर्वेश्ममिति । विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । 'अनश्च' इति ठञ् । आन्तर्वेश्मिकमिति । ठञ् इकः, सुब्जुक्, टिलोपः, आदिवृद्धिः । आन्तर्गणिकमिति । गणे इत्यन्नगणम् । तत्र भवमित्यर्थः । आध्यात्मिकमिति । आत्मनीत्यव्यात्मम् । तत्र भवमित्यर्थः । अनुशक्तिकादीनां च । आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्य, पूर्वपदस्य चेत्यधिकारे इदं सूत्रम्, तदाह— एपामिति । आधिदैविकमिति । देवेष्वित्यधिदेवम्, तत्र भवमित्यर्थः । ठञि उभयपदवृद्धिः । आधिभौतिकमिति । भूतेष्वित्यधिभूतम् । तत्र भवमित्यर्थः । ऐहलौकिकमिति । इह लोके भवमित्यर्थः । पारलौकिकमिति । परलोक्ये भवमित्यर्थः । सर्वत्र ठञि उभयपदवृद्धिः । देविका । आदिवृद्धिप्रकरणे इदं सूत्रम् । एपामिति । देविका, शिशपा, दित्यवाह्, दीर्घसूत्र, श्रेयस् इत्येपामित्यर्थः । वृद्धिप्राप्ताविति । आदिवृद्धिप्राप्तौ तदपवादत्वेन आदेरच आकारः स्यादित्यर्थः । दाविकमिति । देविका नाम नदी, तस्यां भवमित्यर्थः । दाविकाकूला इति ।

एव । ग्रैवेयमित्यादि । ग्रीवासु भवं ग्रीवायामिति वा विग्रहः । गम्भीराञ् व्यः । पञ्चजनादुपसंख्यानमिति । पाञ्चजन्यम् । परिमुखमिति । यदि परिशब्दादिह वर्जनं गम्यते, तदा 'अपपरिवहिरञ्चः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावः । यदि तु सर्वतोभावः, तदा त्वस्मादेव निपातनादव्ययीभाव इत्याहुः । परिमुखादिभ्य एवेति । अयं भावः—दिगादिगणानन्तरं परिमुख, परिहनु, पर्योष्ट, पर्युल्लखलेत्यादि परिमुखादिगणः पठ्यते, तत्साहचर्यादिह सूत्रे अव्ययीभावशब्देन परिमुखादिरेव गृह्यते । तस्य गणस्य कार्यान्तराभावादिति । नन्वेवं 'परिमुखादेः' इति सूत्रे विशिष्यैव क्रियताम्, किमनेन प्रयासेन । उत्तरत्र 'अव्ययीभावात्' इत्यस्यापेक्षायामपि तत्रैव तत्करणोचित्यादिति चेत् । अत्राह हरदत्तः—'परिमुखादेः' इत्युच्यमाने बहुव्रीहितत्पुरुषेभ्योऽपि नः स्यात्, अव्ययीभावग्रहणात् तेभ्योऽणैव भवतीति । परिमुखादिगणे प्रतिशाखशब्दोऽपि बाध्यः । तथा च 'शाखु व्याप्तौ' इति घातौ प्रतिशाखं भवं प्रतिशाख्यम्, 'अव्ययीभावाच्च' इति भवार्थे न इति माधवः । अन्तर्वेश्ममिति । 'नपुंसकादन्यतरस्याम्' इति समासान्तपठ् । अध्यात्ममिति । 'अनश्च' इति टञ् ।

(सू १५२१) इत्यञ् । दित्यौह इद दात्योहम् । दीघमत्रे भव दाघमत्रम् । श्येयमि भव थाय-
सम् । १४४० ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् । (४-३-६१) ठञ् स्यात् । 'अव्ययीभावात्' इत्येव ।
पारिष्पामिक । आनुष्पामिक । १४४१ जिह्वामूलाङ्गुलेश्च । (४-३-६२) जिह्वा-
मूलीयम् । अङ्गुलीयम् । १४४२ वर्गान्ताच्च । (४-३-६३) क्वर्गीयम् । १४४३
अशब्दे यत्नावन्यतरस्याम् । (४-३-६४) ण्यै पूर्वेषु छ । मद्गर्ग्यं, मद्गर्गीण
मद्गर्गीय । अशब्दे किम्-क्वर्गीयो वर्णः । १४४४ कर्णललाटात्कनलङ्कारे । (४-३-६५)
कर्णिका । ललाटिका । १४४५ तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्न ।
(४-३-६६) सुपा व्याख्यान सौपो ग्रय । तैड । कान् । सुप्पु ऋव सौपम् । १४४६

उत्तरपदवृद्धिभ्रमनिरामाय इत्युदाहरणम्, अस्य सूत्रस्य तदधिकारवहिर्भूतत्वादिति भावः ।
शाशप इति । इकारस्य आकार, अञ्जि वृद्धि, शिरोपाशब्दस्य पञ्चाशदौ पाठात् पाणि
काञ्च । तदभावेऽणित्थयं । दात्योहमिति । दित्यवाहृ शब्दान् 'तस्येदम्' इत्यणि 'वाहृ
ऊट्' इति सप्रसारणम्, पूर्ववृत्तम् । 'एत्येवत्युत्तु' इति वृद्धि । इकारस्य आदि
वृद्धयपवाद आकार । दाघेसत्रमिति । 'तस्येदम्' इत्यण्, आदेरीकारस्य आकार ।
श्रायसमिति । तत्र भव इत्यणि एकारस्य आकार । ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् । ठञ्
स्यादिति । 'अन्त पूर्वपदान्—' इत्यत तदनुवृत्तेरिति भावः । जिह्वामूलाङ्गुलेश्च ।
'शरीरावयवाच्च' इति यति यताञ्जवाद- वर्गान्ताच्च । क्वर्गीयमिति । कादिर्वर्गं भव
मित्यय । अशब्दे । वर्गान्तात् छ इति शेषः । मद्गर्ग्यं, मद्गर्गीण इति । मत्पने भव
इत्यर्थः । कर्णललाटात् । 'शरीरावयवाच्च' इति यताञ्जवाद । कर्णिका ललाटिवेति ।
कर्णे ललाटे भवोज्जङ्कार इत्यर्थः । स्त्रीत्व लोकात् । टापि 'प्रत्ययस्यान्—' इति इत्वम् ।
तस्य व्याख्यान इति च । व्याख्यायते अननति व्याख्यातौ ग्रन्थ,
करणे ल्युट् । तस्य व्याख्यान इति विग्रहे व्याख्यानव्यग्रन्थप्रतिपादवान् पठ्य-
न्ताद् भव इत्यर्थे च साम्प्रताद्ययाविहित प्रत्यया स्युरित्यय । चकार, 'तत्र
भव' इत्यस्य समुच्चयायं । मौप इति । औत्सगिकाञ् । तैड इति । तिङ्
व्याख्याना ग्रन्थ इत्यर्थः । कार्त इति । कृता व्याख्यान इत्यर्थः । अणि आदि
वृद्धौ रपरत्वम् । भवायें उदाहरति—सुप्पु भव सौपमिति । नच 'तस्येदम्'
'तत्र भव' इत्याभ्यामेव मिद्वत्त्वादित् सूत्र व्यर्थमिति वाच्यम्, अर्थद्वयनिर्देशम्या

कर्णललाटात् । यतोऽञ्जवादः । धरुङ्कारे किम्, कर्णं ललाटयम् । तस्य व्याख्यान
इति च । व्याख्यायते येन स व्याख्यान । करणे ल्युट् । इतिशब्दो वाक्यार्थं
परामृशति । तत्समीपं श्रूयमाणश्चकार, 'तत्र भव' इति वाक्यार्थमातिपति । नाम
प्रतिपादकम्, तच्च शक्या लक्षणया वेत्यत्र नाग्रहः । तथा च 'पठ्यन्ताद्व्याख्यान
करणार्थे, साम्प्रन्तात् भवायें, व्याख्यातव्यस्य ग्रन्थस्य प्रतिपादनात्प्रत्यया' सु
इति सूत्रार्थः । व्याख्यातव्यनाम्न किम्, पाटलीपुत्रस्य व्याख्यातौ मुकोमला
पाटलीपुत्रा हि तथा व्याख्यायते 'ईदृक्प्रतिदेशविशिष्टम्' इति । न विद व्याख्या

बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् । (४-३-६७) पत्वणत्वयोर्विवायकं शास्त्रं पत्वणत्वम् । तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पात्वणत्विकः १४४७ क्रतुयज्ञेभ्यश्च । (४-३-६८) सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ । तत्राप्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोऽप्यादानसामर्थ्यादिसोमका अपीह गृह्यन्ते । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा अग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । राजसूयिकः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः । १४४८

अपवादभूतवक्ष्यमाणठादिविधानायावश्यकत्वादिति भाष्ये स्पष्टम् । बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् । अन्तोदात्ताद्बह्वच उक्तविषये ठञ् स्यात् । अणोपवादः । क्रतुयज्ञेभ्यश्च । सोमेति । सोमलताद्रव्यकयागेषु क्रतुशब्दो यज्ञशब्दश्च प्रसिद्ध इत्यर्थः । तर्ह्यन्यतरग्रहणं व्यर्थम्, बहुवचनेन स्वरूपग्रहणनिवृत्तेरित्यत आह—तत्रेति । गृह्यन्त इति । ततश्च इह क्रतुशब्देन सोमयागाः, यज्ञशब्देन तदितरयागाः विवक्षिता इति भावः । एवं च सोमयागविशेषवाचिभ्यः, तदितरयागविशेषवाचिभ्यश्च उक्तविषये ठमित्यर्थः । पाकयज्ञिक इति । औपासनाग्निसाध्याः पार्वणस्थालीपाकादयः पाकयज्ञाः । तेषां व्याख्यानो ग्रन्थः, तेषु भव इति वार्थः । नावयज्ञिक इति । नूतनद्रव्यक आययणाख्यो यज्ञो नवयज्ञः । ननु पूर्वसूत्रेण सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अनन्तोदात्तार्थ इति । वाजपेयशब्दो मध्योदात्तः तैत्तिरीयादौ प्रसिद्धः । यद्यपि अग्निष्टोमशब्दः अन्तोदात्त एव तैत्तिरीये दृष्टः नवयज्ञशब्दोऽपि षष्ठीसमासत्वात् समासस्वरेणान्तोदात्त एव । तथापि अन्यार्थमिदमन्तोदात्तेष्वपि परत्वात्

तव्यस्य नाम । ग्रन्थेष्वेव व्याख्येयत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात्, नामग्रहणं हि प्रसिद्धयुपसंग्रहार्थमेव सूत्रे कृतम् । बह्वचो । अणोपवादः । बह्वचः किम्, द्वयचष्टकं वक्ष्यतीत्येकात्र प्रत्युदाहार्यः । सौपम् । तैडम् । अन्तोदात्तात्किम्, संहितायाः संहितम् । 'गतिरनन्तरः' इत्याद्युदात्तोऽयम् । अन्तर्ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । उदात्तादित्युक्तेऽपि वर्णग्रहणे तदन्तर्ग्रहणाद् 'वर्णादिनुदात्तात्—' इत्यत्र यथा । क्रतुयज्ञेभ्यश्च अग्निष्टोमस्य व्याख्यान इति । अग्निष्टोमाद्यर्थेषु मन्त्रब्राह्मणकल्पेषु वर्तमाना अग्निष्टोमादिशब्दा इहोदाहरणम्, ग्रन्थानामेव व्याख्येयताया उक्तत्वादित्याहुः । स्तुतिः स्तोमः । अग्नेः स्तोमोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः 'परादिश्च परान्तश्च' इत्यन्तोदात्तोऽयम् । पीयतेऽस्मिन्निति पेयः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यधिकरणे यत् । वाजो नाम यवाग्नमेदस्तस्य पेयो वाजपेयः । अयं हि क्रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः । पेयशब्दस्य 'यतो नावः' इत्युदात्तत्वात् । राजा क्षत्रियेण सूयते, राजा सोमः सूयते अवेति वा राजसूयः । 'राजसूयसूर्यं—' इयि क्यप् । तत एव निपातनात्सत्तासः पण्डोसमासो वा । अयमप्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्त एव, धातुस्वरेण सूयशब्दस्याद्युदात्तत्वात् । असोमकेभ्य उदाहरति—पाकेति । अल्पपर्यायः पाकशब्दः पाकश्चासौ यज्ञश्चेति कर्मवारयः । स च समासस्वरेणान्तोदात्तः । नवैर्व्रीहिर्मयजनं नवयज्ञः आप्रयणम् । 'यजयाचविच्छ—' इति नङ् । 'कर्तृकरणे कृता—' इति समासः । क्रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । अनन्तोदात्तार्थ इति । वाजपेयराजसूयार्थतया

अध्यायेष्वेवर्षे । (४-३-६९) ऋषिष्वेभ्यो लभण्या व्याख्येयग्रथवृत्तिभ्यो भव व्याख्यान चाध्याये ऋ स्यात् । वसिष्ठेन दृष्टा मन्त्रा वसिष्ठ, तस्य व्याख्यान तत्र भवा वा वसिष्ठिकोऽध्याय । 'अध्यायेषु' निम्नवसिष्ठो ऋम् । १४४६ पौरोडाशपुरोडाशात्पञ्च । (४-३-७०) पुरोडाशमहचरितो मन्त्र पुरोडाश, स एव पौरोडाश, तत इत् । पौरोडाशिक । पुरोडाशिक । १४५० छन्दसो यदणौ । (४-३-७१) छन्दस्य, छान्दस । १४५१ द्वयजृद्ब्राह्मणप्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाग्याताट्ठक् । (४-३-७२) द्वयच—एष्टिक (शैपिन) पाशुक । ऋत—चातुर्होतृक । ब्राह्मणिक । आर्चिक इत्यादि । १४५२ अणुगयनादिभ्य

प्रवन्त इति न दाप । अध्यायेष्वेवर्षे । वसिष्ठेन ऋटो मन्त्रो वसिष्ठ इति । लभण्याति भाव । वसिष्ठिनोऽध्याय इति । वसिष्ठ गृथविशेषोऽयम् । वसिष्ठो ऋगिति । ऋच अध्यायमभाष्याभावाद् न ठप्रति भाव । पौरोडाश । उक्तविषय इति शेष । पुरोडाशेति । पुरोडाशशब्दमहिता मन्त्रो लभण्या पुरोडाश इत्युच्यत इत्यय । स एव पौरोडाश इति । प्रसिद्धास्वार्थेऽर्पणति भाव । पौरोडाशिन इति । पौरोडाशात् छनि रूपम् । पुरोडाशिक इति । पुरोडाशशब्दान् छनि रूपम् । पित्राद् डोप् । पौरोडाशिकी, पुरोडाशिकी । छन्दसो यदणौ । तस्य व्याख्यान तत्र भव चति शेष । छन्दस्य, छान्दस इति । छन्दसा व्याख्यान, तत्र भवा वत्यर्थ । द्वयच लभण्या वक्ष्यमाणस्य ठक्प्रवाद । द्वयजृद्ब्राह्मण । द्वयच, ऋत्, ब्राह्मण, ऋक्, प्रथम, अध्वर, पुरश्चरण, नामन्, आख्यान एभ्यष्टक् स्यात् तस्य व्याख्यान तत्र भवे च । शैपिन इति । शेषस्य व्याख्यान तत्र भवा वत्यर्थ । पाशुक इति । पशुयागप्रतिपादकग्रथ पशु, तस्य व्याख्यान तत्र भवा वत्यर्थ । उक्त परत्वात् ठस्य च । ऋत इति । उदाह्रियत इत्यर्थ । चातुर्होतृक इति । 'चित्ति कुक्' इत्यादयो मन्त्राश्चातुर्होतारस्तैस्तिरोये प्रसिद्धा । तेषां व्याख्यान तत्र भवा वत्यर्थ । ब्राह्मणिक आर्चिक इति । ब्राह्मणानि । मन्त्रव्यतिरिक्तदेव भागा, तेषामृचा वा व्याख्यान तत्र भवो वत्यर्थ । इत्यादीति । प्रार्थमिक, आध्वरिक, पौरश्चरगिक, नामिक, आख्यातिक । अणुगयनादिभ्य । तस्य

अस्मिन्नारब्धे सत्यन्तादात्तादपि यज्ञाभिधायिन परत्वादननैव भाव्यमित्याग्नितृप्तिभ्य इत्याधुदाहृतमिति भाव । अध्यायेष्वेवर्षे । एवकार स्यत्प्रतिपत्त्यर्थ । वसिष्ठेति । भवार्थेण । पौरोडाश । पित्वाडोप् । पौरोडाशिकी, पुरा शिकी । पुरोडाशयते इति पुरोडाश । 'दाष्ट दात' कर्माण धत् । इहैव निपातनादस्य ढत्वम् । छन्दसो । छन्दशब्दाद्भवव्याख्यानयोरर्थमायदणौ स्त, द्वयजृद्व्यख्यानस्य ठकोऽप्रवाद । छन्दस्य इत्यादि । इहार्थमायदणभ्या यथामस्य भवत्यस्वरितत्वा दिति बोध्यम् । द्वयजृत् । अणुप्रवाद । चातुर्होतृक इति । 'श्रियवी हाता यौरध्वयु' इत्यादिमन्त्रस्य चातुर्होतिनि नामधेयम् । इत्यादीति । आदिशब्दा व्याख्येय । आध्वरिक । पौरश्चरगिक । 'नामाख्यातग्रहण सङ्ख्यानविपरी

तार्थम्' इति वार्तिकम् । तत्र नामशब्दाद् द्व्यच्त्वादेव सिद्धे विग्रहीतग्रहणमाख्यातार्थ-
मिति ज्ञेयम् । नामिकः । आख्यातिकः । नामाख्यातिकः । अणुगयन । ऋगयना-
दिभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोरण् स्यात् । ठञादेरिति । आदिशब्दाद्वृक्षयोः ।
आर्गयन इति । अयनशब्दो भावसाधनः, तेन समासे 'अनो भावकर्मवचनः'
इत्यन्तोदात्तः, अभेदोपचाराद्भाववचनोऽपि ग्रन्थे वर्तते । इह 'बह्वचोऽन्तोदात्ताद्'
इति ठक् प्राप्तः औपनिषद् इत्यत्राप्येवम् । विद्यान्यायशिक्षाशब्देभ्यो 'द्व्यजुद्ग्राहण-'
इति ठक् प्राप्तः व्याकरणशब्दात्तु 'वृद्धाच्छः' ठगाय । एत्येनं स्वामी, स्वामिन-
मयमेतीति वाऽऽयः स्वामिग्राह्यो भागः । स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्यानम् । बहुवचन-
निर्देशः स्वरूपग्रहणनिरासार्थः । वृद्धाच्छं परत्वादयं वावते । आपणिकः । आकरिकः ।
छादीनां चेति । कार्कण इत्यत्र 'कृकणपर्णाद्भारद्वाज' इति छः प्राप्तः । तीर्थ-
शब्दात्तु धूमादित्वाद् बुब् प्राप्तः । उदपानशब्दस्योत्सादित्वाद्बुब् प्राप्त इत्यर्थः । विद्या-
योनि । विद्यायोनिकृतः सम्बन्धो येषां तेभ्यो बुब् स्यादणोऽपवादः । छं तु
परत्वाद्वाघते । आचार्यकः । मातामहकः । मातुलकः । ऋतपृञ् । 'विद्यायोनि-

(४-३-७९) चाटुल् । 'रीष्ट' (सू १२३४) 'यस्मिन् च' (सू ३११) इति लाप ।
 निष्पन्नम्, पैतृकम् । १२५६ गोत्रादङ्कवत् । (४-३-८०) विदेभ्य आगतं वैदम् । गागम् ।
 दागम् । ओपगवकम् । १४६० नञ् शुचीश्वरत्वेऽत्र कुशलनिपुणानाम् (७-३-३०)
 नञ् परपा गुच्यादिपञ्चानामादेरचा वृद्धिः, पूर्वस्य तु वा जिदादौ परे । आशौचम्,
 अशौचम् । आनैद्यम्, अनैद्यम् । आनैत्रम्, अनैत्रम् । आकौशलम्, अकौशलम् ।
 आनिपुणम्, अनिपुणम् । १४८१ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यरत्या रूप्य ।
 (४-३-८१) समादागतं मनस्व्यम् । विषमस्वम् । पत्ने गृहादित्वाच्च ।
 समीपम् । विषमोषम् । देवदत्तस्वम्, दैवदत्तम्, देवदत्तोष्मम् ।

प्रक्रिया दायति—रीडृत इति । गोत्रादङ्कवत् । अङ्के य प्रत्यया त तत्र आगत
 इत्यर्थेऽपि नवतोऽर्थः । विदेभ्य आगतमिति । विग्रहप्रदर्शनम् । अत्र 'यत्र
 आथ' इति बहुत्व अत्रा लुकि विदेभ्य इति निर्देशः । वैदमिति । 'सङ्घाङ्क-
 णेष्वन्यत्रिजानां इत्युत्तेरत्र तादिहाप्यर्थे अणि विवक्षिते 'गोत्रेऽङ्गुलि इत्यजो
 लुङ्निवृत्तौ वैरसव्वादण् । 'द्वयज्ज्ञाहाण—' इति द्वयज्ज्ञाणस्य ङकोऽत्राद । गार्ग
 मिति । यजन्तादण् । दाक्षमिति । इज्नादण् । औपगवकमिति । उपगार
 पत्यमीपगत्र, तस्मात्तागमिष्यथ । 'गात्रवरणाद् वुज्' इति वुज् । यद्यपि तत्पदे
 मित्यर्थे अत्र वुज् विहितः, तथाप्यन्यत्रिजनादङ्केऽपि स दृष्ट इति तस्याप्यत्रार्थे अनिदो
 भवति । न हि 'सघाङ्क—' इति प्रतिपदकस्यात्र एवान्निदेशः । किं त अङ्के
 दृष्टस्य सर्वस्यापि, व्याख्यानादिति भावः । नञ् शुचीश्वर । आदिवृद्धिप्रकरणे
 उत्तरपदस्य पूर्वस्य तु वत्यनुवृत्ताविद भूतम् । आशौचम्, अशौचम् इति ।
 अगुचरागतमित्यर्थः । तत्र आगत इत्यणि पूर्वपदस्यादिवृद्धिर्विकल्पः । उत्तरस्य
 तु नित्या आदिवृद्धिः । एवमग्रेऽपि अनेत्रनाद् अकुशलाद् अनिपुणाच्च आगतमि
 स्थ्यो बोध्यः । आनैद्यमित्यत्र तु ब्राह्मणादित्वाद् भावे प्यञ् । हेतुमनुष्येभ्यः ।
 तत्र आगत इत्येव । हेतुस्य उदाहरति—समादागतमित्यादि । मनुष्यवाचित
 उदाहरति—दैवदत्तस्वमिति । मयट् च । उक्तविषय इति शेषः । प्रभवति ।

सम्बन्धेभ्य इति वक्षते, तदाह—चुञोऽपवाद इति । 'उञ्ज्' इति वक्तव्ये तत्परकरण दृ
 ग्रहणं च चिन्त्यप्रयोजनमिति प्राञ्च । पैतृकी विज्ञेयत्र डीवर्यं ठञ् ग्रहणमिति तु तत्त्वम् ।
 न च 'दिष्टा—' इति सूत्रे कञ् ग्रहणाद् डीप सिध्यतीति वाच्यम्, यादृशीताहनीयाद्यमिदं ।
 तदनुवचनग्रहणे नातदनुवचकस्य ग्रहणान् 'त्यन्तसिपु दृश—' इति कजो द्रघनुवचकत्वान् ।
 तत्परकरण विहाय 'उञ्ज्' इत्येव सुवचमित्याहुः । गोत्रादङ्कवत् । 'अपन्याविवाराणां
 लौकिकं गानम्' इत्युक्तम् । अपत्यप्रत्ययानाम् 'तत्र आगत इत्यस्मिन्नर्थे अङ्कवत्प्रयया
 स्युः । अङ्क दृष्टस्य सर्वस्यापमनिदेशः, ननु माणाद्विहितस्यैवेत्याग्रहः, तेन 'गोत्रवरणाद् वुज्'
 इति वुज्पि लभ्यते । स हि 'तत्पदेदम्' इति सामायेन विधीयमानोऽपि अत्र यत्रिजन्ता
 दयत्र अङ्केऽपि दृष्टः । वैदमित्यादि । 'सङ्घाङ्क—' इत्यादिना अङ्कार्येण विहि

१४६२ मयट् च । (४-३-८२) सममयम् । विपममयम् । देवदत्तमयम् । १४६३ प्रभवति ।
 (४-३-८३) तत् इत्येव । हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा । १४६४ विदूराब्ज्यः ।
 (४-३-८४) विदूराध्रमवति वैदूर्यो मणिः । १४६५ तद्गच्छति पथिदूतयोः ।
 (४-३-८५) सुघ्नं गच्छति सौघ्नः पन्था दूतो वा । १४६६ अभिनिष्क्रामति द्वारम् ।
 (४-३-८६) तद् इत्येव । सुघ्नमभिनिष्क्रामति सौघ्नं कान्यकुब्जद्वारम् । १४६७
 अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । (४-३-८७) तद् इत्येव । शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः

तत् इत्येवेति । आंगत इति तु निवृत्तम् । प्रभवतीत्यर्थे पञ्चम्यन्ताद्यथाविहितं
 प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । प्रभवः प्रथमप्रकाशः । हिमवतः प्रभवतीति । हिमवति
 प्रथमं प्रकाशत इत्यर्थः । 'भुवः प्रभवः' इत्युपादानत्वम् । विदूराब्ज्यः । ततः
 प्रभवतीत्येव । विदूरशब्दां दन्त्यमध्यः बालवायश्च्यदेशपर्यायो विदूरशब्द इति भाष्ये
 स्पष्टम् । तद् गच्छति पथिदूतयोः । गच्छतीत्यर्थे । द्वितीयान्तात्प्रत्ययाः स्युः,
 स चेद् गन्ता पन्था दूतो वा इत्यर्थः । अभिनिष्क्रामति द्वारम् । कान्येति ।

इतीहाप्यव्यभिचिन्तादण् । औपगवकमिति । 'गोत्रचरणात्-' इति वृत् । अङ्के दृष्ट
 इतीहाप्यण्णन्ताद् वृत् । हेतुमनुष्येभ्यो । मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थम्, बहुवचनं तु स्वरूप-
 विधिनिरासार्थम् । समरूप्यमिति । 'विभाषा गुणे-' इत्यत्र 'विभाषा' इति योगविभागा-
 दगुणवचनादपि पञ्चमी । योगविभागे तु 'बाहुलकं प्रकृतेस्तदनुदृष्टे' इति लिङ्गम् । मयट् च ।
 योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः । टो डीवर्थः । हैमवतीति । हिमवतः प्रकाशते । तत्र
 प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः । उत्पत्तिवचनस्तु प्रभवतिर्न गृह्यते, 'तत्र जातः' इत्यतो भेदेन निर्देशात्,
 वैदूर्य इति । दन्त्यमध्योऽयं शाद्वलवत्, न तु नड्वलवन्मूर्धन्यमध्यः । नन्वत्रायांसंगतिः ।
 बालवायपर्वतादसौ प्रभवति, विदूरनगरे तु संस्क्रियते । सत्यम्, अतएव समाहितं भाष्ये—
 'बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा । न वै तत्रेति चेद्ब्रूयाजित्वरीवदुपाचरेत्' इति ।
 अस्यार्थः—बालवायशब्दः प्रत्ययं लभते विदूरादेशं च, सूत्रे पठितेनादेशेनानुरूपः स्थानी
 बालवायशब्द आक्षिप्यते । यथा शिवादिषु पठिताभ्यां विश्रवणरवणादेशाभ्यामनुरूपः स्थानी
 विश्रवश्शब्द आक्षिप्यते, यथा वा 'पहन्-' इत्यादौ पदाद्यादेशानुरूपः स्थानी पाददन्तादिरा-
 क्षिप्यते, तद्वत् । प्रकृत्यन्तरमेवेति । विदूरशब्दो नगरस्यैव पर्वतस्यापि वाचकोऽस्तीत्यर्थः ।
 एवं चास्मिन्पक्षे 'बालवायात्प्रभवति' इति विश्रहे विदूरशब्दात्प्रत्यय इति व्याख्यानकेशो नेति
 भावः । न वा इति । वैशब्दोऽभ्यां चोतयति । तत्र पर्वते विदूरशब्दोऽप्रसिद्ध इति चेद्
 ब्रूयाजित्वरीवद्वयवहरेत् । नियतपुरुषापेक्षो हि व्यवहारो दृश्यते, यथा वणिजे एव वाराणसीं
 जित्वरीति व्यवहरन्ति एवं वैयाकरणा एवात्रि विदूर इति । तद्गच्छति । द्वितीयान्ताद्-
 गच्छतीत्यर्थे प्रत्ययः स्यात्स चेद्गन्ता पन्था वेत्यर्थः । तत्र साव्वसिद्धिर्नस्ति, काष्ठानि पचन्ती-
 त्यादाविव करणस्य स्वातन्त्र्यविवक्षया पन्थाः कर्ता । अभिनिष्क्रामति । द्वितीया-

शारीरकीय । 'शारीरक माप्यम्' इति त्वमदापचारात् । १४८८ शिशुक्रन्दयमसमद्वन्द्वे-
न्द्रजननादिभ्यश्छ । (४-३-८८) शिशूना क्रन्दन शिशुक्रन्द, तमधिकृत्य कृता ग्रन्थ
शिशुक्रन्दोय । यमस्य सभा यमसमम् । क्रीडत्व निपातनात् । यमसमीय । विरातातु-
नीयम् । इन्द्रजननादिराकृतिगण । इन्द्रजननीयम् । विरद्धभाजनीयम् । १४६६ सोऽस्य
निवास । (४-३-८९) सुघ्नो निवासोऽस्य सौघ्न । १४७० अभिजनञ्च । (४-३-९०)
सुघ्नोऽभिजनाऽस्य सौघ्न । यत्र स्वयं वसति न निवाम । यत्र पूर्वैरपि सौर्जभजन इति
कान्यकुब्जास्यजनपदस्य द्वारमित्यर्थः । अधिकृत्य । तदित्येवेति । अधिकृत्य कृता ग्रन्थ
इत्यर्थः । तीयान्तात्प्रत्यया स्फुरित्यर्थः । शारीरकमिति । शरीरस्याय शारारो जीवात्मा,
तमित्यर्थः । 'तस्यदन्' इत्यणतान् स्वायं व । शारीरकीय इति । वृद्धत्वाच्च । शिशुक्रन्द ।
शिशुक्रन्द, यमसम, द्वन्द्व, इन्द्रजननादिभ्यश्छ स्यादधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यर्थः । निपातना-
दिति । 'सभा राजा' इति तु नपुंसकत्वं न भवति । तत्र अमनुष्यराज्या रुढ्या रस पिशा-
चादीनाह इत्युक्तोरिति भावः । सोऽस्य निवास । अस्मिन्नर्थे प्रथमान्तात्प्रत्यया स्फुरि-
त्यर्थः । 'यत्र सप्रत्युप्यत न निवास' इति भाष्यम् । अभिजनञ्च । स इत्यनु-
पूर्वबद्धाख्येयम् । 'यत्र पूर्वैरपि सौर्जभजन' इति भाष्यम् । यत्र स्वयमिति ।

न्तात्प्रत्यय स्यादनिष्क्रामिति तच्चेद्व द्वारमित्यर्थः । सौघ्न कान्यकुब्जद्वारमिति ।
सुघ्नोऽभिमुखनिष्क्रमणे करणीभूतमिति फलिताऽर्थः । पूर्ववत्करणस्य कर्तृत्वम् ।
तदित्येवेति । 'अधिकृत्य' इत्येतदपक्षमात्र द्वितीया । शारीरकीय इति ।
वृत्तित शरीर शरीरक तत्सम्बन्धो शरीरको जीवात्मा तमधिकृत्य प्रस्तुत्य कृता
ग्रन्थ शारीरकीय चतुर्लङ्गणोन्मयमन्दम् । वृद्धाच्च । अत्र वातिकम्—
'ब्रुवास्यायिकाम्यो बहूलम्' इति । तादर्थ्य एषा चतुर्थी । आल्यायिका नाम गद्यरूपो
ग्रन्थविशेषः । अनृणावाल्यायिकायिनोस्तत्र तत्र भेदेनापादानम् । आल्यायिकाभिधानाय
य प्रत्यय उत्पन्नस्य बहूल लुगित्यर्थः । वासवदत्तामधिकृत्य कृता आल्यायिका
नामवदत्ता । सुमनाहरा । इक्षिप्त, भैरव्यो । अभेदोपचारेण गतार्थत्वात्तदे वातिक-
मावश्यकमिति भूत नात्तम् । शिशुक्रन्द । अत्र वातिकम्—'द्वे देवानुरादिभ्यः
'प्रतिपेय' । देवानुरम् । राशानुरम् । निपातनादिति । 'सभा राजा' इति सूत्रे
'अमनुष्यराज्यो रुढ्या रस' पिशाचादीनाह' इत्युक्तत्वात्तेन सूत्रेण क्रीडत्व न सिध्यतीति
भावः । सोऽस्य निवास । स इति प्रथमान्तात्प्रत्येति पष्ठ्यर्थे यथाविहित प्रत्यय
स्याद्य प्रथमान्तायं स निवामश्चेत् । सुघ्नो निवास इति । निवासाधिकरण-
मित्यर्थः । नन्वस्येति कृद्यागे कर्तरि पठ्ठी । तथा च विरोधविरोध्यभावव्यत्यासात्
सुघ्नाधिकरणवासकर्तृह वृत्त्यर्थः, तथा च 'तत्र भव' इत्येव सिद्धे किमननति चेत् ।
अत्राह—वासस्य चेतनमात्रकर्तृकतया प्रसिद्धत्वात्प्रकारकतो भेदोऽस्तीति नास्ति
वैयर्थ्यम् । 'वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि' इत्यादौ तूपचारो बोध्य इति ।
अभिजनञ्च । योगविभाग उत्तरार्थः । 'अभिजना पूर्ववाग्वता' इति वृत्तिः ।

विवेकः । १४७१ आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते । (४-३-९१) पर्वतवाचिनः प्रथमान्ता-
दभिजनशब्दादस्येत्यर्थे छः स्यात् । हृद्गोलः पर्वतोऽभिजनो येषामायुधजीविनां ते हृद्-
गोलीयाः । 'आयुध' इति किम्-ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आक्षोदा द्विजाः । १४७२
शण्डिकादिभ्यो व्यः । (४-३-९२) शण्डिकोऽभिजनोऽस्य । शण्डिक्यः । १४७३
सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽण्वौ । (४-३-९६) सिन्ध्वादिभ्योऽण् तक्षशिलादिभ्योऽण्
स्यादुक्तेऽर्थे । सैन्धवः । तक्षशिला नगरी अभिजनोऽस्य तक्षशिलः । १४७४ तुदीसलालु-
रवर्मतीकूचवाराड्डण्डव्यक् । (४-३-९४) तुदी अभिजनाऽस्य तौदेयः ।
सालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्यः । १४७५ भक्तिः । (४-३-९५) 'सोऽस्य' इत्यनु-
वर्तते । भज्यते सेव्यत इति भक्तिः, स्तुघ्नो भक्तिरस्य स्तोघ्नः । १४७६ अचित्ताद्देशका-
लाट्टक् । (४-३-९६) अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः । पायसिकः । 'अचित्तात्' किम्-दैवदत्तः ।
'अदेशात्' किम्-स्तौघ्नः । 'अकालात्' किम्-ग्रैष्मः । १४७७ महाराजाट्टक् । (४-३-९७)
माहाराजिकः । १४७८ वासुदेवार्जुनाभ्यां नुन् । (४-३-९८) वासुदेवकः । अर्जुनकः ।

उदाहृतभाष्यस्यायमर्थ इति भावः । आयुधजीविभ्यः । पर्वतादिति पाठान्तरम् । अभि-
जनशब्दादिति । अभिजनदेशवाचिन इत्यर्थः । आयुधवाचिनोऽभिघातुमिति शेषः । सूत्रे
'क्रियार्थोपपदस्य-' इति चतुर्थी । हृद्गोल' इति । पर्वतविशेषोऽयम् । ऋक्षोद इति । अय-
मपि पर्वतविशेषः । शण्डिकादिभ्यो व्यः । सोऽभिजन इत्यर्थे प्रथमान्तेभ्य इति शेषः ।
सिन्धुतक्ष । सैन्धव इति । सिन्धुदेशविशेषः, अभिजनोऽस्येति विग्रहः । तुदीसलालुर ।
तुदी, सलालुर, वर्मति, कूचवार एभ्यः प्रथमान्तेभ्यो ढक्, छण् ढव्, यक्, एते स्युः अस्याभिजन
इत्यर्थः । भक्तिः । अनुवर्तत इति । सोऽस्य भक्तिरित्यर्थे प्रथमान्तात्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः ।
अचित्ताद्देशः । देशकालव्यतिरिक्तादप्राणिवाचिनः ठक् स्यादुक्तविषये । अपूपा
भक्तिरिति । सामान्याभिप्रायं भक्तिरित्येकवचनं वेदाः प्रमाणमिति वत् । पायसिक
इति । पयो भक्तिरस्येति विग्रहः । महाराजाट्टक् । सोऽस्य भक्तिरित्यर्थे इति शेषः ।
महाराजिक इति । महाराजो भक्तिरस्येति विग्रहः । वासुदेव । सोऽस्य भक्ति-
रित्येव । वासुदेवक इति । वासुदेवो भक्तिरस्येति विग्रहः । एवमर्जुनकः । ननु

अभिजायते येभ्य इति व्युत्पत्तेरिति भावः । पूर्ववान्ववाः पित्रादयः । प्रज्ञादिः
बन्धुशब्दः । पूर्वसूत्रादिह 'निवासः' इत्यनुवृत्तम् । तत्सामानाधिकरण्यादभिजन-
शब्दस्य तत्सम्बन्धिनि लक्षणा । एवं स्थिते फलितमाह—यत्र पूर्वरिति ।
आयुधजीविभ्यः । तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । आयुधजीविभ्य आयुधजीव्यर्थम्,
आयुधजीविनोऽभिघातुं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । 'सोऽस्याभिजनः' इत्यनुवर्तते, पर्वत इति
प्रकृतिविशेषणं तदाह—पर्वतवाचिन इत्यादि । पर्वत इति किम्, सांकाश्याकाः
आयुधजीविनः । 'योपघात्—' इति वुब् । शण्डिकादिभ्यो व्यः । शण्डिक
सर्वसेनशक्तेत्यादि । सिन्धुतक्ष । सिन्धु वणं गन्धार कम्बोजादयः सिन्ध्वादयः, ते
तु प्रायेण कच्छादिष्वपि पठ्यन्ते । तेभ्योऽणि तत एव सिद्धे मनुष्यवृत्तो वाचनार्थः

१४७९ गोत्रक्षत्रियास्येभ्यो बहुल बुध् (४-३-९९) अणाम्वादः ।
परत्वाद् वृद्धाच्च वाधते । ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लेचुकायनव । नाकुर्लक् ।
बहुलग्रहणाग्रहः । पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः । १४८० जनपदिना
जनपदवत्सर्वं जनपदे समानशब्दानां बहुवचने । (४-३-१००)
जनपदस्वामिवाचिना बहुवचनं जनपदवाचिना समानश्रुतीनां जनपदवत्सर्वं

वसुदेवस्वापत्यमित्यर्थे 'अप्यचकवृष्णिकुह्यश्च' इति वाष्णोयत्वादिनि वामुदेवशब्दाद्
'गोत्रक्षत्रियास्येभ्यो बहुल बुध्' इति बुधैव सिद्धत्वाद्गामुदेवग्रहणं व्यर्थमिति चतुः, सत्यम्-
अणन्तो वामुदेवशब्दोऽत्र न गृह्यते । किन्तु यस्मिन् समस्त वसति या वा समस्ते वसति स
वामु, चासी देवश्चेति व्युत्पत्त्या वामुदेवशब्दादत्र भगवति यागस्य एवमिति न दोषः । उक्तं
च भाष्ये- 'नैष क्षत्रियाख्या मनेषा तत्रभवत्' इति । गोत्रक्षत्रियः । गोत्रप्रत्ययात्तेष्व
क्षत्रियवाचिस्यश्च उक्तविषये बहुल बुध् स्यादित्यर्थः । इह न पारिभाषिक गोत्रम् । द्वे
वाधत इति । औपगवक इयादाविति शेषः । ग्लुचुकायनिरिति । 'प्राचामवृद्धाद्-' इति
फिनि ग्लुचुकायनिराब्दः । नाकुर्लक् इति । क्षत्रियाख्योदाहरणम् । जनपदिनाम् । बहु
वचनं परे ये जनपदेन समानाब्दा-जनपदादिशब्देन समानं शब्दं श्रवणं येषां तथाविधा
तेषां जनपदिनाम्-जनपदस्वामिवाचिनाम्, जनपदवद्-जनपदे इव सर्वं स्यादित्यर्थः । 'जनपद
तदवध्वोश्च' इति प्रकरणे ये प्रथमा विहिता, ते भवन्ति । प्रकृतयोऽपि तथैव भवन्तीति न
सर्वशब्दात्संभ्यते । तद्वाह-जनपदस्वामिवाचिनामित्यादिना । अङ्गा जनपद
इति । दृष्टान्तार्थमिदम् । अङ्गनाम्ना राजा निवासो जनपदं अङ्गा, 'जनपदे

वचनम् । तक्षशिला वत्साद्वरणा वर्वरेत्यादयस्तत्प्रसिद्धादयः । वामुदेवार्जुनाभ्यां बुध् ।
छाणोरपवादः । 'अजाग्रदन्तम्' 'अल्पाक्षतरम्' इति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तन्मा
करणं 'सर्वशब्दोऽग्रहत् पूर्वं निपतति' इति ज्ञापनार्थम् । ननु वसुदेवस्वापत्यमित्यर्थे 'अप्य
चक-'' इत्यणि वामुदेवशब्दो निपतति । तथा च तत्र 'गोत्रक्षत्रियास्येभ्यो-' इत्युत्तरसूत्रम्
बुधैवास्तु, किमनेन बुधा । न ह्यत्र वृद्धौ विरोधः, प्रागेव वृद्धत्वात् । न च वृद्धनिमित्तस्य-
इति पुनर्व्यावृत्तिरिति दोषः स्यादिति वाच्यम्, बुधेऽपि 'न वापचाया' इति निषेधस्येवमा
त्वात् । न वा स्वरे विरोधः, 'जिन्यादिनित्यम्' इति तुल्यस्वरत्वात् । नापि 'अभ्यहितं पूर्वम्'
इति ज्ञापनमेव तत्फलमिति वाच्यम्, तथाह हि पूर्वनिपातप्रकरणे 'अभ्यहितम्' इत्ये
वाधवात्कुर्यादिति चेत् । अत्र भाष्यम्- 'सज्जेषां तत्र भगवत्' इति । अयं नाव-
'सर्वशब्दोऽग्रहत् समस्तं च वसत्येति वै यत्, ततोऽग्रे वामुदेवति विद्मि परिणीयते ॥ इति
स्मृतं परमात्मा इह वामुदेवः सध्वत्सी वसति, सध्वत्स वसतीति वा व्युत्पत्त्य
वामु, बाहुलकाण, वामुदेवशब्दो देवश्चेति विग्रहः । तथा च नयं मात्राख्या नाति
क्षत्रियास्ये युक्त एव बुन्विधिः । 'अभ्यहितं पूर्वम्' इति तु प्रसङ्गाज्जापितम्
तदप्यनित्यम्, 'ध्वयुवमधोनाम्-' इत्यादिलिङ्गादित्यवधेयम् । वृद्धाच्छब्दवाधत इति
औपगवा भक्तिरस्य औपगवकः । जनपदिनाम् । स्वस्वामिनामसम्बन्धे मत्वर्थी

स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च । 'जनपदतदवध्योश्च' (सू १३४८) इति प्रकरणे ये प्रत्यया उक्तास्ते-
ऽत्रातिदिश्यन्ते । अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गः । अङ्गाः क्षत्रियाः भक्तिरस्य आङ्गकः ।
'जनपदिनाम्' किम्—पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चालः । 'जनपदेन' इति किम्—पौरवो
राजा भक्तिरस्य पौरवीयः । १४८१ तेन प्रोक्तम् । (४-३-१०१) पाणिनिना प्राक्तं पाणि-
नीयम् । १४८२ तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् । (४-३-१०२) 'छन्दोब्राह्मणानि—'

छुप्' इति चातुरथिकस्य छुप् । स जनपदो भक्तिरस्येत्यर्थे 'जनपदतदवध्योश्च' इति
बुक्प्रत्यये आङ्गक इति यथा, तथा अङ्गदेशस्वामिनः क्षत्रिया अङ्गा भक्तिरस्येत्यर्थे क्षत्रिय-
वाचकादङ्गशब्दाद् बुभि आङ्गक इति रूपमित्यर्थः । पञ्चाला ब्राह्मणा इति । अभेदोप-
चारादिह ब्राह्मणेषु पञ्चालशब्दः । तत्रातिदेशाभावादेव भवति । पौरव इति । पौरव-
शब्दो न जनपदवृत्तिरिति भावः । 'बहुवचने' किम् ? एकवचनद्विवचनयोः सत्यपि शब्दभेदे
अतिदेशो भवति । यथा आङ्गो वा आङ्गौ वा भक्तिरस्य आङ्गक इति 'प्रकृतिश्चेति' किम् ?
मद्राणां राजा मद्रः, 'द्वयम्भगध—' इत्यण् । मद्रो भक्तिरस्येत्यर्थे अतिदेशान्माद्रस्य
मद्रत्वे सति 'मद्रवृज्योः—' इति कनि मद्रक इति सिध्यति । तेन प्रोक्तम् । अस्मिन्नर्थे
वृत्तीयान्ताद् यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । पाणिनीयमिति । व्याकरणमिति शेषः ।
वृद्धाच्छः । प्रथमं प्रकाशितं प्रोक्तम् । नेह—देवदत्तेनाग्रापितम् । तित्तिरिवरतन्तु । तेन
प्रोक्तमित्येव । तित्तिरि, वरतन्तु, खण्डिक, 'उख एभ्य उक्तविपये छण् स्यादित्यर्थः । इत
आरभ्य 'तेनैकदिक्' इतिपर्यन्तं प्रोक्ते वेदे भवन्ति, 'शौनकादिभ्यः छन्दसि' इति छन्दो-
दर्शयति—जनपदस्वामिवाचिनामिति । प्रत्ययः प्रकृतिश्चेति । अनेन सर्वशब्द-
स्यार्थो दर्शितः । असति सर्वग्रहणे प्राधान्यात्प्रत्ययस्यैवातिदेशः स्यात्, न तु प्रकृतेरिति
हरदत्तः । अत्र वार्तिककारः सर्वशब्दस्य प्रयोजनमाह—सर्ववचनं प्रकृतिनिर्हासार्थम्, तच्च
मद्रवृज्यर्थमिति । अयं भावः—वृद्धिनिमित्तेषु बुद्धिनिमित्तेषु प्रकृतिरूपे पुनर्वृद्ध्या
भाव्यमिति विशेष्य तत्र दुर्लभत्वान्मद्रवृज्योः कनि विशेषो बोध्यः । सोप्यबहुत्व एवेति
निर्हासोपचयोल्पता । तथा हि, मद्राणां राजा 'द्वयम्भगध—' इत्यण् । मद्रः । वृजिशब्दाद्
'वृद्धेत्कोशला—' इति व्यङ् । वार्ज्यः । स भक्तिरस्येति प्रकृतिनिर्हासे मद्रकः वृजिकः ।
'मद्रवृज्योः कन्' । अन्यथा मद्रकः वार्ज्यक इति स्यात् । आङ्गक इति । 'जनपदतद-
वध्योश्च' । 'अवृद्धादपि—' इति बुक् । अङ्गशब्दात्स्वामिवाचिनो बहुवचनान्तादणि प्राप्ते
बुक्तिरिदिश्यते । पञ्चाला ब्राह्मणा इति । अभेदोपचाराद्ब्राह्मणेषु पञ्चालशब्दस्य वृत्तिः ।
बहुवचनग्रहणं किम्, एकवचनद्विवचनयोः सत्यपि शब्दभेदे अतिदेशो यथा स्यात् । आङ्ग
आङ्गौ वा भक्तिरस्य आङ्गकः । इह वृद्धाच्छे प्राप्ते बुक् । तेन प्रोक्तम् । प्रकृतेणोक्तं
प्रोक्तमित्युच्यते, न तु कृतम्, 'कृते ग्रन्थे' इत्यनेन गतार्थत्वात् । पाणिनिना प्रोक्तमिति ।
स्वयमन्येन वा कृतं व्याकरणमध्यापनेनार्थव्याख्यानेन वा प्रकाशितमित्यर्थः । प्रेति

(सू १२७८) इति तद्विषयता । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीया । १४८३ काश्यप
कौशिकाभ्यामृषिभ्या णिनि । (४-३-१०३) काश्यपेन प्रोक्तमधीयत
काश्यपिन । १४८४ कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च । (४-३-१०४)
कलाप्यन्तेवामिभ्य—हरिदुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्विण । वैशम्पाय
नान्तेवासिभ्य—आश्विन । १४८५ पुराणप्रोक्तेषु ग्राह्याण्यल्पेषु ।

ग्रहणस्य तत पूर्व तत उत्तर चापनर्पानुवृत्तयोरभ्युपगमात् । अथ छणादिप्रत्ययान्तानामपि
केवलानां न प्रयाग । कित्वध्येतृवदितृप्रत्ययशिरस्काणामवेत्याह—छन्दोनाह्णानानीति ।
तद्विषयतेति । अध्येतृवेदितृप्रत्ययशिरस्त्वनिषम इत्यर्थः । तैत्तिरीया इति । प्रोक्ते
वेदे छण्, ईप् । तैत्तिरीय शास्त्रामद, तमधीयते । विदन्ति चेत्यर्थे अण् । 'प्रोक्तान्छुक्'
इति तस्य छुगिति भावः । वारतन्तवीया, शाण्डिकीया । औक्षीया । तित्तिरिणा प्रोक्त
इलोक इत्यत्र तु न, छन्दसीत्यनुवृत्ते । छन्दः शब्देन च कल्पमूत्राणामपि ग्रहणम्, तेषां
सर्वंशास्त्रगतविधिवैक्यमग्रहात्मकत्वान् । काश्यप । तेन प्राक्तमित्येव । छम्पापवादः ।
काश्यपिन इति । काश्यपशब्दाद् णिनि । णकार इत्, नकारान्वित्त्वार उच्चारणार्थः ।
काश्यपिशब्दात् 'प्राक्तान्छुक्' इत्यध्येतृप्रत्ययस्याणां छुगिति भावः । एव कीर्तित्विन
'अपिभ्या' किम् ? इदानीन्तनेन काश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयम् । कलापि । तेन प्राक्त
मित्येव । कलापिशिष्यवाचिभ्यो वैशम्पायनशिष्यवाचिभ्यश्च णिनि स्यादित्यर्थः
कलाप्यन्तेवासिभ्य इति । उदाह्रियत इति शेषः । हारिद्विण इति । हरिदुणा
कलापिन शिष्यः । तत प्रोक्ते णिनि, आरुण, आन्विद्धि । हारिद्विन्शब्दादध्येतृण
'प्रोक्तान्छुक्' इति छुगिति भावः । हरिदु, छगली, तुम्बुर, उल्फ इति चत्वार कलापि
शिष्याः । तुम्बुरणा प्रोक्तमधीयते तौम्बुरविण । छगलिनस्तु टिगुवदयते, औगपिन
वैशम्पायनान्तेवासिभ्य इति । उदाह्रियत इति शेषः । आश्विन इति । आश्विन
कलिङ्ग, कमल, ऋषाम, आरणि, ताण्ड्य, इषामायन, कठ, कलापो इति न
वैशम्पायनशिष्याः । तत्र आश्विनशब्दाद् अध्येतृण प्रोक्ते णिनि । आश्विनशब्दादध्येतृणां
'प्रोक्तान्छुक्' इति छुक् । आश्विन, कलिङ्गिन, कामलिन, आश्वामिन, आरणि

किम्, देवदत्तेनाप्यापित प्रख्यातस्यैव ग्रन्थस्याध्यापनमिति नह्यमन प्रत्ययः । तित्तिरिवर
अणोऽपवादः । तद्विषयतेति । 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि' इत्यत्रास्यानुवृत्तेस्तित्तिरिणा प्राक्त
रगोका इत्यत्र न भवतीति मानः । तैत्तिरीया इति । 'प्रोक्तान्छुक्' इत्यध्येतृप्रत्ययस्य
छुक् । एवमग्रेषुपि । काश्यप । छम्पापवादः । णकार उत्तरत्र वृद्धयर्थः । ननु 'वृद्धिनिमित्त
स्य—' इति पुत्रद्वाराविषयोऽत्र षष्ठमस्तीति चेत् । अत्राहु—णि यन्तस्याध्येतृवदितृविषयत्वे
द्वियामप्रवृत्ते । प्रवृत्तावपि 'जातेष' इति सिद्धत्वात्, चरणत्वेन जातित्वादिति । ऋषिभ्य
मिति किम्, इदानीन्तनेन गार्गकाश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयम् । कलापिवैशम्पायन
अणोऽपवादः । छ तु परत्वाद्भावेति । कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वारः । हरिदु, छगली, तुम्बु

(४—३—१०५) तृतीयान्ताप्रोक्तार्थे णिनिः स्याद् यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद् ब्राह्मण-
कल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः । भल्लु, भाल्लविनः ।
शाठ्यायन—शाठ्यायनिनः । कल्पे पिङ्ग—पैङ्गी कल्पः, 'पुराण' इति किम्-
याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि । अश्मरथः कल्पः । अणि 'आपत्यस्य—' (सू १०८२)
इति यलोपः । १४८६ शौनकादिभ्यश्छन्दसि । (४—३—१०६) छन्दस्य-
भिधेये एभ्यो णिनिः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । १४८७
कठचरकाल्लुक् । (४—३—१०७) आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक्स्यात् । कठेन

ताण्डिनः । अत्र 'अपत्यस्य—' इति यलोपः । श्यामायनिनः । कटात्तु लुग्वक्ष्यते । कलापि-
नस्त्वण् वक्ष्यते । वैशम्पायनशिष्यः कलापी । तथा च कलाप्यन्तेवासिनां वैशम्पायनशिष्यत्वा-
देव सिद्धे पृथग्रहणात् तच्छिष्यशिष्याणां न ग्रहणमिति भाष्ये स्पष्टम् । पुराणप्रोक्तेषु ।
'तेन प्रोक्तम्' इति 'णिनिः' इति चानुवर्तते । मन्त्रव्यतिरिक्तवेदभागा ब्राह्मणानि । बोधाय-
नादिकल्पसूत्राणि कल्पाः । तथाभूतेषु पुरातनमुनिप्रोक्तेषु ग्रन्थेषु वाच्येषु तृतीयान्ताणिनिः
स्यादित्यर्थः । तदाह—तृतीयान्तादिति । यत्प्रोक्तमिति । सामान्याभिप्रायमेकवचनम् ।
प्रत्ययाभिधेयं यत्प्रोक्तं तत्पुरातनमुनिप्रोक्तब्राह्मणकल्पात्मकं चेदिति यावत् । पुराणप्रोक्त-
मित्येतद् व्याचष्टे । पुराणेनेति । ब्राह्मणे उदाहरति—भल्लु—भाल्लविन इति । भल्लु
इति प्रकृतिनिर्देशः । भल्लुना पुरातन मुनिना प्रोक्तान् ब्राह्मणभागान् अधीयते इत्यर्थे
प्रोक्तार्थणिनिः । भाल्लविन्शब्दादध्येत्रणो लुकि भाल्लविन इति रूपमिति भावः । ब्राह्मणे
उदाहरणान्तरमाह—शाठ्यायन—शाठ्यायनिन इति । शाठ्यायनेति प्रकृतिनिर्देशः ।
शाठ्यायनेन पुरातनमुनिना प्रोक्तान् ब्राह्मणभागान् अधीयते इत्यर्थे प्रोक्तार्थणिनिप्रत्यये
शाठ्यायनिन्शब्दादध्येत्रणो लुकि शाठ्यायनिन इति रूपमित्यर्थः । कल्प इति । उदाह्रियत
इति शेषः । पिङ्ग—पैङ्गी कल्प इति । पिङ्गेति प्रकृतिनिर्देशः । पिङ्गेन पुरातनमुनिना
प्रोक्त इत्यर्थे णिनौ रूपम् । 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि' इत्यध्येतृप्रत्ययान्तत्वनियमस्तु
कल्पेषु न सर्वत्र प्रवर्तत इति 'छन्दोब्राह्मणानि—' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । याज्ञवल्कानि
ब्राह्मणानीति । याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानीत्यर्थः । अश्मरथः कल्प इति । अश्मरथ्येन प्रोक्त
इत्यर्थः । यलोप इति । याज्ञवल्काश्मरथशब्दौ कण्वादी । ताभ्यां यञन्ताभ्याम् अणि 'आप-
त्यस्य च—' इति यलोप इत्यर्थः । याज्ञवल्क्याश्मरथ्यावाधुनिकावित्यभिमानः । भाष्ये
तु शाठ्यायनादितुल्यकालत्वाद् याज्ञवल्क्यादिभ्यो णिनिप्रतिपेव इति तद्विषयता च नेति

उपल इति । वैशम्पायनान्तेवासिनस्तु नव । आलम्बिः, कलिङ्गः, कमलः, ऋचाभः,
आरुणिः, ताण्ड्यः, श्यामायनः, कठः, कलापि इति । हारिद्रविण इति । एवं
तौम्बुरविणः, औलपिनः । छागलिनस्तु द्विभुक् वक्ष्यति । आलम्बिन इति ।
एवं कालिङ्गिनः, कामलिनः, आर्चाभिनः, आरुणिनः, ताण्डिनः, श्यामायनिनः ।
कठाल्लुकं वक्ष्यति कलापिनश्चाणम् याज्ञवल्क्याश्मरथ्याशब्दौ कण्वादी, तेन ताभ्यां
यञन्ताभ्यां वृद्धाच्छो न भवतीत्याशयेनाह—अणि आपत्यस्येतीति । 'याज्ञवल्क्या-

प्रोक्तमधीयते कठा । चरका १४८८ कलापिनोऽण् । (४-३-१०८) कलापि
प्रोक्तमधीयते कागपा । 'नान्तस्य टिलोपः सवह्वचारिणीठसर्पिकलापिनीधुमितैर्निलिजा
लिलाङ्गलिलालिशिखण्डिसूकरसद्यमुपवणामुपसह्वानम्' (वा ४१८३) इत्युपसह्वान-
नाट्टिलोपः । १४८९ छगलिनो ङिनुक् । (४-३-१०९) छगलिना प्राक्तमधीयते छग-
लेयिन । १४९० पाराशर्यशिलालिभ्या भिन्ननटसूत्रयोः । (४-३-११०) णिनि
स्यात् । पाराशर्येण प्रोक्ता भिक्षुमूत्रमधीयते पाराशरिणो भिन्नव । शैगलिना नटा । १४९१

वचनद्वयमारब्धमित्यास्ता तावत् । कठचरकाल्लुक् । प्रोक्तप्रत्ययस्येति । प्रकरण
लभ्यम् । कठा इति । वैशम्पायनान्तेवामित्वलक्षणानिनुक् अध्येत्रणस्तु । 'प्राक्काल्लुक्'
इति लुक् । चरका इति । चरकेण प्रोक्तमधीयत इत्यर्थः । प्रोक्ताणोऽनन्त लुक् अध्येत्रा
प्रोक्ताल्लुक् । कलापिनोऽण् । तेन प्रोक्तम् इत्येव वैशम्पायनशिष्यत्वान् प्राप्तस्य णिनर
पवादः । कालापा इति । कलापिनशब्दादणि टिलोपे कागपशब्दादध्येतृप्रत्ययस्य लभ्य
लुगिति भावः । 'इनप्यनपठे' इति प्रकृतिभावमाणाह—नान्तस्येति । छगलिनो
ङिनुक् । छगलिशब्दादुक्कविषये ङिनुक्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । कगप्यन्तेवासित्वात् प्राप्तस्य
णिनरपवादः । छगलेयिन इति । ककार इत् उकार उच्चारणाय । णिन् शिष्यते । लभ्य
एय, टिलोपः । तताऽध्येतृप्रत्ययस्य लुगिति भावः । पाराशर्यः । णिनि स्यादिति ।
उक्कविषय इति शेषः । मण्डूकप्लुत्या णिनिरेवानुवर्तते इति भावः । पाराशर्येण प्रोक्त
भिक्षुमूत्रमित्यर्थे, शिलालिना प्राक्त नटसूत्रमित्यर्थे च तृतीयान्ताणि स्यान्ति यावत् ।
भिन्नव सन्यासिन, तदधिकारिक मूत्र भिक्षुमूत्र व्यासप्रणीत प्रसिद्धम् । पाराशर्येणेति ।
पाराशरशब्दादुगर्गादित्वाद् गोत्रे यत्र पाराशर्यो व्यासः । इह त्वन्तरापठे गात्रवरो
पाद्यम् । तेन प्रोक्ते भिक्षुमूत्रे णिनि, तताऽध्येतृप्रत्ययस्य लभ्य लुक् । पारा
शरिण इति । जमि रूपम् । शैलालिन इति । शैलालिशब्दाद नटमूत्रे
प्रोक्ते णिनो णिनाप शैलालिनादध्येतृप्रत्ययस्याणा लुकि शैलालिन इति जाड

द्या ह्यचिरकाला इति भारतादिषु व्यवहारः, स एवानुसृत सूत्रकृता । कठचर
काल्लुक् । कठशब्दस्य वैशम्पायनान्तेवामित्वाणिनि । चरकादण् तयोर्लुक् ।
छन्दसीत्येव । कठा चरका शलाका । कलापिनोऽण् । वैशम्पायनादेवासि
त्वात्प्राप्तस्य णिनरपवादः । 'इनप्यनपठे' इति प्रकृतिभावे प्राप्त आह—नान्तस्य
टिलोपः इति । 'कगपिन' इत्युक्तेऽप्यौत्सर्गिकेऽणि सिद्धे पुनरप्यहणमनिक-
विधानार्थं सद्वाप्यव्याप्यार्थं भवति । तेन मायुरेण प्रोक्ता मायुरी वृत्तिः । मौग
पैप्यगदा शास्त्रम् इति सिद्धम् । मुद पिप्लाद शाकत्य एम्य पुराणप्रोक्तेषु
इति णिनरपवादाण् । छगलिनो ङिनुक् । कगप्यन्तेवासित्वात्प्राप्तस्य णिनर
वादोऽयम् । पाराशर्यः । मण्डूकप्लुत्या णिनिरिह मन्वध्यन् इत्याह—णिनि-

कर्मन्दकृशाश्वादिनिः । (४-३-१११) 'भिक्षुनटसूत्रयोः' इत्येव । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः । कृशाश्विनो नटाः । १४६२ तेनैकदिक् । (४-३-११२) सुदाम्ना अघ्निना एकदिक् सौदामनी । १४९३ तिसिश्च । (४-३-११३) स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः । १४६४ उरसो यच्च । (४-३-११४) चात्तसिः । अणाज्पवादः । उरसा एकदिक् उरस्तः । १४९५ उपज्ञाते । (४-३-११५) तेन इत्येव । पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनीयम् । १४९६ कृते ग्रन्थे । (४-३-११६) वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः । १४९७ संज्ञायाम् । (४-३-११७) तेन इत्येव । अग्रन्थार्थमिदम् । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु । १४६८ कुलालादिभ्यो वुञ् । (४-३-११८) तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतं

रूपमिति भावः । कर्मन्द । कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमित्यर्थे कृशाश्वेन प्रोक्तं नटसूत्रमित्यर्थे च तृतीयान्तादिनिः स्यादिति यावत् । प्रत्यये अन्त्य इकार उच्चारणार्थः । कर्मन्दशब्दादिनिः, ततोऽध्वेत्रणो लुक् । एवं कृशाश्विनः । तेनैकदिक् । सहायं तृतीया । एका दिक् अधिकरणात्मिका यस्य तदेकदिक् । तेन सह एकस्या दिशि विद्यमानमित्यर्थे तृतीयान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । सौदामनीति । अणि 'अन्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । तमिश्च । 'तेनैकदिक्' इत्यर्थे तृतीयान्तात्तसिश्च स्यादित्यर्थः । इकार उच्चारणार्थः । स्वरादिपाठादिति । 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इति प्रकरणे 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यत्र 'तसिलादयः—' इति परिगणने तसेः पाठादित्यर्थः । उरसो यच्च । उरसा एकदिगित्यर्थे तृतीयान्तादित्यर्थः । उपज्ञाते । तेनोपज्ञातमित्यर्थे तृतीयान्ताद् यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । उपज्ञातं प्रथमज्ञातम् । कृते ग्रन्थे । तेन कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे तृतीयान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । संज्ञायाम् । तेनेत्येवेति । तेन कृतमित्यर्थे संज्ञायां तृतीयान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । ग्रन्थे इति नानुवर्तते । तदाह—अग्रन्थार्थमिति । कुलालादिभ्यो वुञ् । तेन

स्यादिति । तद्विषयताऽन्वेष्यते । तदर्थं छन्दोग्रहणमनुवर्त्यम् । सूत्रयोश्छन्दस्त्वं तु गौण्या वृत्त्या बोध्यम् । भिक्षुसूत्रमिति । चतुर्लक्षणिरूपम् । पाराशरिण इति । पाराशर्यो व्यासः । अनन्तरापत्येऽपि गोत्रत्वनोपचाराद् 'गगादिभ्यः—' इति यञ्, 'अपत्यस्य च—' इति लोपः । अव्येत्रणस्तु 'प्रोक्तात्—' इति लुक् । भिक्षुनटसूत्रयोः । किम्, पाराशरम् । शैलालम् । कर्मन्द । इहापि छन्दोनुवृत्त्यादि प्राग्वत् । भिक्षुनटसूत्रयोः किम्, कर्मन्दम् । कार्शाश्वम् । तेनैकदिक् । तृतीयान्तादेकदिगित्दर्थं अणादयः स्युः । एका दिक् समाना दिगित्यर्थः । पुनस्तेनेत्युक्तिश्छन्दाऽविकारनिवृत्त्यर्था । सौदामनीति । 'अन्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । 'तद्धितो-दामनी विद्भुत्' इत्यमरः । तसिश्च । पूर्वोक्तविषये । उपज्ञाते । विनोपदेशं ज्ञातमुपज्ञातम् । कुलालादिभ्यो । कुलाल वरुड चण्डाल निपाद कुम्भकार

कौलान्द्रम् । वारुडकम् । १४६९ जुद्राभ्रमरचटरपादपादका । (४-३-११९)
 तेन कृते संज्ञायाम् । जुद्राभि कृतं शौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ।
 १४०० तस्येदम् । (४-३-१२०) उपगोरिदमौपगवम् । 'वहस्तुरणिट् च'
 (वा २९१०) । सवोढु स्वं सावहित्रम् । 'अग्नीध शरणे रण् भत्वं' च
 (वा २९११) । अग्निमिन्द्रे अग्नीत, तस्य स्थानमाग्नीध्रम् । तात्स्थ्यात्माऽप्या-
 ग्नीध्र 'समिधाभाधाने पेन्थण्' (वा २९१२) । मामिधेन्यो मन्त्र, सामिधेनो
 कृते संज्ञायामिति शेषपूरणम् । वारुडकमिति । वरुडो जानिविशेषः । जुद्राभ्रमर । तेन
 कृते मज्ञायामिति शेषपूरणम् । जुद्रा मधुमक्षिका । तस्येदम् । इदमित्यर्थे पठ्यन्तादणादय
 साधारणप्रत्यया । राष्ट्राकारेत्यादिभिर्विशिष्य विहिता धादयश्च प्रत्यया यथाविहित
 स्युरित्यर्थः । अत्र शेषे इत्यनुवृत्तम् । ततश्च अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तार्थेभ्योऽप्येषा शेषभूतमर्वादेशे-
 पाणा सामान्यविशेषरूपेण प्रत्ययार्थं च लभ्यते । अपत्यादीनां तु न केनापि रूपेण इदशब्दा-
 यन्त्वमिति 'तस्यापत्यम्' इत्यनोक्तम् । वहस्तुरणिट् चेति । वार्तिकमिदम् । तुरिति तुन्तुचो
 सामान्येन ग्रहणम् । वहवातोविहितो य तुप्रत्यय तस्मादण् स्यात् तुप्रत्ययस्य इडागमश्च ।
 तत्र अण् पूर्वोण सिद्धं इङ्विध्यर्थमनूयते । संवोढुस्वमिति । विप्रट्प्रदर्शनम् । वहस्तुचु,
 तुन् वा । वहरेनुदात्तत्वाद् 'एकाच उपदेशे-' इति नेट् । ढत्वधत्वध्रुत्वढलोपा । 'साहिवहोरो-
 दवर्णस्य' इत्योत्त्वम् । सांवहित्रमिति । ढत्वादीनामसिद्धत्वादलोपि एव विप्रट्वाच्ये
 पूर्वमिदम् । ततो निमित्ताभावात् ढत्वादिति । अग्नीध्रः शरणे रण् भत्वं चेति । वार्तिक-
 मिदम् । शरणमित्यर्थे अग्नीच्छब्दान् पठ्यन्तादण्, तस्मिन्परे भत्व च वक्तव्यमित्यर्थः ।
 शरणं गृहम् । अग्निमिन्द्रे अग्नीदिति । ऋत्विग्विशेषोऽयम् । इन्वे क्विप्, 'अग्नि-
 दिताम्-' इति नलोपः । आग्नीध्रमिति । सोमे महावेदेस्तरार्धे पञ्चारत्नचतुरश्रस्थान-
 विशेषमज्ञेयम् । भत्वाद्भ्र जदत्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्नोदात्तोऽयं शब्दः । तैत्तिरीये 'एतद्वै
 यज्ञस्यापराजितं यदाग्नीध्रम्' इत्यादीनामुदात्तत्वं तु 'आग्नीध्रमाभरणेन वक्तव्य'
 इति स्वायिके अत्रि बोध्यम् । नन्वेवम् 'आग्नीध्रः प्रत्याश्रावयेत्' इत्यादौ कथ-
 मृत्विग्विशेष आग्नीध्रशब्दः । तत्राह—तात्स्थ्यादिति । आग्नीध्राव्यदेशस्य
 ह्रस्वाकादयः कुलालादयः । जुद्राभ्रमर । पादपशब्दाच्चे प्राप्ते, अन्येभ्योऽपि अणि
 अन् विधीयते । तस्येदम् । अणादयः पञ्च महोत्सर्गा, धादयश्च पठ्यन्तामन्-
 न्विनि स्युः । अनन्तरादिष्वनभिधानात्, देवदत्तस्थानन्तरामिति । यहस्त्विति ।
 इत्यर्थमिदमुपसंख्यानम्, अण् तु सिद्ध एवानूयते । तुरिति तुन्तुचो सामान्यग्रहणम् ।
 ढत्वादीनामसिद्धत्वादलोपिके प्रक्रियात्राच्ये पूर्वमिदम् ततो निमित्ताभावात् ढत्वादीत्या-
 शयेनोदाहरति—सावहित्रमिति अग्नीदिति । क्विप् । ऋत्विग्विशेषोऽयम् ।
 'त्वमग्निहृतायते' इत्यत्र तु छान्दसं ह्रस्वत्वम् । आग्नीध्रमिति । भत्वविधानादस्य
 जदत्वं नेति भावः । सोऽपीति । अग्नीदपीत्यर्थः ननु 'पिदाग्नीध्रात्तत्र' इत्यादावा-

ऋक् । १५०१ रथाद्यत् । (४-३-१२१) रथ्यं चक्रम् । १५०२ पत्र-
पूर्वाद्बन् । (४-३-१२२) पत्रं वाहनम् । अश्वरथस्येदमाश्वरयम् । १५०३
पत्राध्वर्युपरिषदश्च । (४-३-१२३) अब् । 'पत्राद्वाह्ये' (वा २९०८) ।
अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । आचर्यवम् । पारिषदम् । १५०४ हलसीराट्ठक्

त्वाद् ऋत्विग्विशेषे आग्नीध्रशब्दो गौण इति भावः । समिधामिति । आवीयते अनेने-
त्यावानो मन्त्रः । आधानो मन्त्रः इत्यर्थे पठ्यन्तात् समिच्छन्दात् पेन्यप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः ।
पित्वं डीषर्यमित्याह—सामिधेनी ऋगिति । सामिधेन्यशब्दाद् डीष् 'हलस्तद्धितस्य'
इति यलोपः । रथाद्यत् । 'तस्येदम्' इत्येव । रथ्यं चक्रमिति । 'रथाद्रथाङ्गे' इति वचना-
च्चक्रमिति विशेष्यम् । पत्रपूर्वाद्बन् । रथादित्येव पत्रं वाहनमिति । 'पत्रं वाहनपञ्चयोः'
इति कोशः । पत्राध्वर्युपरिषदश्च । अञ्जिति । शेषपूरणम् । पत्रादिति । पत्राद्वाह्य एवे-
ति वक्तव्यमित्यर्थः । आश्वमिति । पत्रेत्यर्थग्रहणमिति भावः । आध्वर्यवं पारिषदमिति ।

द्युदात्तं प्रयुज्यते । वार्तिके 'तुरण्' इति पाठादयमन्तोदात्त इति चेत् । अत्राहुः—'आग्नी-
ध्रसाधारणादम्' इति वार्तिकेन विहितो यः स्वार्थेऽञ् तत्पक्षे तत्राद्युदात्तत्वं बोध्यमिति ।
समिधामिति । कर्मणि पठ्यम् । आधानमिति करणे ल्युट् । कर्मणि पठ्यन्तादाधानकरणे
पेन्यण् स्यात् । सामिधेन्य इति । यया अग्निः समिव्यते सा समित्, सम्पदादित्वात्करणे
क्विप्, तस्या आधान इति विग्रहः । सामिधेनीति । पित्वाण्डीप्, 'हलस्तद्धितस्य' इति
यलोपः । यया ऋचा समिदावीयते सा सामिधेनीत्यर्थः । 'प्रवो वाजा अभिद्यवः' इत्याद्याः'
'आजुहोता दुवस्यत' इत्यन्ताः सामिधेन्य इति व्यवहियन्ते । रथाद्यत् । अणोऽपवादः ।
'रथाद्रथाङ्गे' इति वार्तिकमभिप्रेत्याह—रथ्यं चक्रमिति । 'रथसीताहलेभ्यो यद्धिबौ' इति
तदन्तविधिरूपसंख्यायते । परमरथ्यम् । उत्तमरथ्यम् । द्वयो रथयोरङ्गं द्विरथ्यम् । इह
'द्विगोर्लुङनपत्ये' इति यतो लुक् । ननु यत्प्रत्ययाऽत्र रथाङ्ग एव यदीष्यते कथं तर्हि 'रथस्य
वोढा रथ्यः' इति । 'तद्वहति—' इत्यनेनेति चेत् । एवं तर्हि अयमेव यद्रथाङ्ग इव वोढर्यपी-
ष्यतां, 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' इत्यत्र रथग्रहणं त्यज्यतामिति चेत् । मैवम् । द्वौ रथौ
वहति द्विरथ्य इत्यत्र 'द्विगोर्लुङनपत्ये' इति प्राग्दीव्यतीयस्य लुक्प्रसङ्गात् 'तद्वहति—' इति
यत्प्रत्ययस्य तु प्राग्दीव्यतीयत्वाभावान्न लुगिति द्विरथ्य इति सिध्यतीति । ननु 'द्विगोर्लुङनपत्ये'
इत्यत्राचीत्यस्यापकर्षणात्कथमत्र यतो लुक्प्रसक्तिरिति चेत् । अत्राहुः—'तद्वहति—' इत्यत्र
रथग्रहणमेव ज्ञापकमेतस्य यतो ह्लादेरपि लुग् भवतीति । अन्यथा तत्र रथग्रहणं व्यर्थमेव
स्यात्, तथा च द्वयो रथयोरङ्गमिति विग्रहे द्विरथ्यमिति प्रयोगःमुस्य इति । पत्रपूर्वादिति ।
पूर्वस्य यतोऽपवादः । पत्रमिति । पतन्त्यनेनेति विग्रहे 'दाम्नी—' इत्यादिना पठ्न् ।
रथादित्येव सम्बध्यत इत्याह—अश्वरथस्येदमिति । अश्वयुक्तो रथाऽश्वरथस्तस्या-
ङ्गमित्यर्थः । पत्राध्वर्यु । अणोऽपवादः । वार्तिकमाह—पत्राद्वाह्य इति ।

(४—३—१२४) हालिकम् । मैरिकम् । १५०४ द्वन्द्वाद्बुन्नेरमैथुनिकयो
 (४—३—१२५) काकोलूकिका । कुत्सकुशिकिका । 'वैरे देवामुरादिभ्यः प्रतिषेधः'
 (वा २९१४) । देवामुरम् । १५०६ गोत्रचरणाद् बुन् । (४—३—१२६)
 औपगवकम् । 'चरणादाम्नायधारिणि वक्तव्यम्' (वा २९१३) । काठकम् ।
 १५०७ मङ्घाङ्कलक्षणोन्वयविवाहमण । (४—६—१२७) 'घाषग्रहणमपि
 वन्द्यम्' (वा २९१५) । अन् । वेदः, सङ्घाऽङ्को घोषो वा । वेद लक्षणम् ।
 यन्-गार्गं, गार्गम् । इन्-दाण, दाणम् । परम्परासम्बन्धाङ्क । सायातु

अच्चर्योरिदम्, परिपद इदमिति विग्रहः । हलसीराट्ठकः । तत्त्वेदमित्यस्येव । हालिकम् ।
 सैरिकमिति । हलत्वेदम्, भोरत्वेदमिति विग्रहः । द्वन्द्वाद् बुन् । वैरे मैथुनिकाया च
 इदत्वेन विवक्षितं द्वन्द्वात् पठ्यताद् बुन् स्यादित्यर्थः । काकोलूकिकरिति । काकोलूकस्य
 वैरमित्यर्थः । बुनि स्त्रीत्व लाङ्गान् । कुत्सकुशिकिकरिति । कुत्सकुशिकयोर्विवाह इत्यर्थः
 बुनि स्त्रीत्व लाङ्गान् । मिथुन दम्पती । तस्य कर्म मैथुनिका । मनाज्ञादित्वाद् बुन् । स्त्रीत्व
 लाङ्गान् । वैरे देवामुरेति । वार्तिकमिदम् । देवामुरमिति । देवामुरयावैरमित्यर्थः ।
 बुनभावः अण् । मैथुनिकाया तु देवामुरिकत्वव । 'द्वन्द्वे देवामुर-' इति त्वपपाठः, अत्र
 भाष्ये वैरे इत्येव वार्तिकपाठान् । 'शिशुब्रन्द-' इति सूत्रभाष्ये तु 'द्वन्द्वे देवामुरादिभ्यः
 प्रतिषेधः' इति पठितम्, देवामुरम् रागाभ्योरमित्युदाहृतं च । देवामुरात्प्रवृत्त्यै बुनमाश्रयान-
 मित्यर्थः । गोत्रचरणाद्बुन् । गोत्रप्रत्ययान्तात् आसाव्येष्टुवाचिनश्च पठ्यन्तादिमित्यर्थे
 बुजित्यर्थः । प्रवराव्यायप्रसिद्धमिह गोत्रमित्यभिप्रेत्यादाहरति—औपगवकमिति । औपग-
 वत्सेदमित्यर्थः । वस्तुतस्तु औपगव प्रवरसूत्रेषु न दृष्टः । ग्लोत्तुरायनकमिति कृत्वाद्यौ उदाह-
 रतम् । चरणादिति । चरणाद्या बुन् विहितः स घर्मे आम्नाय च वाच्ये भवति, नान्यत्रे-
 त्यर्थः । काठकमिति । कटेन प्राप्तमधीयत कठा, तेषां घर्म आम्नाया वक्तव्यं । आम्नायो
 वेदाम्नायः । सङ्घाङ्कः । अजन्तात्, यजन्तात्, इजन्ताच्च सङ्घे अङ्के लक्षणे च इदत्वेन
 विवक्षिते अणित्यर्थः उस्यापवादः । घोषेति । 'सङ्घाङ्कलक्षणघोषेषु' इति सूत्रं वक्तव्य-
 मित्यर्थः । तथा च तिस्रः प्रकृतयः प्रत्ययार्थाश्च वार इति न दयासत्त्यम् । गार्गं इति सङ्घः
 अङ्गु घाषा वनि शेषः । गार्गमिति । लक्षणमिति शेषः । एव दाया दायामित्यत्रापि ।

इह पनेत्यघग्रहण, इतरथास्तु स्वरूपग्रहण व्याख्यानमव शरणम् । द्वन्द्वाद् बुन् ।
 अणोप्प्रवादः छत्तु परत्वादायतः । काकोलूकिकेति । काकोलूकस्य वैरमित्यर्थः ।
 बुजन्तः स्त्रियाम् । 'मैथुनिकादिबुन् इति स्त्र्यविकारे वमरः । कुत्सकुशि-
 किकेति । कुत्सकुशिकयामैथुनिका विवाहस्य सम्बन्ध इत्यर्थः । मिथुन हि दम्पती
 तस्य कर्म क्रियातिष्ठादनम्, मनाज्ञादित्वाद् बुन् । बुजन्तः चेद स्त्रियाम्, स्वभावान् ।
 अत्र घटन्ति—कुत्सराच्च कुशिकराच्च कुत्सकुशिकास्तेषां मैथुनिकेत्यपि विग्रहः । इह
 कुत्सराच्च कुशिका चेति द्वयारेव मैथुनिकाया बुनिति नाग्रहः कार्यः । 'बुनि लुक्' इति
 सूत्रे कैयन्तः अनिभरद्वाजिकेत्यादिकः प्रसङ्गादुदाहृत्य बहुवचनान्द्वन्द्वाद् बुजो व्याख्या-

लक्षणम् । १५०८ शाकलाद्वा । (४-३-१२८) अण्वोक्तेऽर्थे । पक्षे चरणत्वाद् बुब् । शकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलाः, तेषां सङ्क्षोऽङ्को घोषो वा शाकलः, शाकलकः । लक्षणे क्लीवता । १५०९ छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकवह्वृचनटाञ्ज्यः । (४-३-१२९) छन्दोगानां धर्म आम्नायो वा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । वाह्वृच्यम् । नाट्यम् । 'चरणाद्धर्माग्नाययोः' (वा २६१३) इत्युक्तम् । तत्साहचर्यान्तशब्दादपि तयोरेव । १५१० न दण्डमाणवान्तेवासिपु । (४-३-१३०) दण्डप्रधाना माणवा दण्ड-माणवाः, तेषु शिष्येषु च बुब्न स्यात् । दाक्षा दण्डमाणवाः शिष्या वा । १५११ रैवतिकादिभ्यश्छः । (४-३-१३१) तस्येदमित्यर्थे । बुबोऽपवादः । रैवतिकीयम् ।

नन्वङ्कलक्षणशब्दयोः पर्यायत्वात् पृथग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—परम्परेति । यथा गवादि-निष्ठस्तप्तमुद्राविशेषः अङ्कः । तस्य हि गोद्वारा स्वामिसम्बन्धः । साक्षादिति । विद्या-विशेषस्तु देवदत्ते साक्षाद्विद्यमानत्वात्तस्य लक्षणमित्यर्थः । वैदी विद्या । 'घोष अभीरपल्ली-स्यात्' इत्यमरः । शाकलाद्वा । शकलेनेति । शकलशब्दात्प्रोक्तान्तादव्येतुप्रत्ययस्य लुकि शाकलशब्दाद् 'गोत्रचरणात्—' इति धर्माग्नाययोर्बुबोऽपवादः अण् । तदभावे बुब् । छन्दोगौक्थिक । संघादयो निवृत्ताः । छन्दोगादीनां चरणत्वाद् धर्माग्नाययोरिति संबध्यते । छन्दोग, औक्थिक, याज्ञिक, नह्वृच, नट एभ्यो धर्म आम्नाये च इदंत्वेन विवक्षिते व्यः-स्यादित्यर्थः । ननु नटस्य अचरणत्वात्तत्र धर्माग्नाययोः कथमन्वय इत्याशङ्कते—चरणाद्धर्माग्नाययोरित्युक्तमिति । यद्यपीति शेषः । परिहरति—तत्साहचर्यादिति । तथापि छन्दोगादिसाहचर्यान्तशब्दादपि धर्माग्नाययोरेव प्रत्यय इत्यर्थः । न दण्ड । दण्डमाणवाश्च अन्तेवासिनश्च तेष्विति द्वन्द्वः । दाक्षा इति । दक्षस्यापत्यं दाक्षिः, तस्येमे दण्डमाणवाः शिष्या वेत्यर्थे गोत्रत्वलक्षण बुब् न भवति, कित्त्वौत्सर्गकोऽण्वेव । रैवतिकादिभ्यश्छः । तस्येदमित्यर्थे इति । शेषपूरणम् । बुब् इति । गोत्रत्वलक्षणबुबोऽपवाद इत्यर्थः । रैवतिकीयमिति । रेवत्या अपत्यं रैवतिकः ।

तत्वादिति । सङ्ख्याङ्कः । पूर्वस्य बुबोऽपवादः । घोषग्रहणमिति । एवं च प्रकृतयस्तिष्ठः प्रत्ययार्थविशेषणानि चत्वार्येति वैपम्याद्ययासंख्यमपि न प्रवर्तते । गार्ग इति । 'आपत्यस्य—' इति यलोपः यद्यप्यङ्कलक्षणयोः पर्यायत्वं प्रसिद्धं 'कलङ्काङ्कौ लब्धन्तं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमरः, तथापि पृथग्रहणसामर्थ्यादिह विशेषपरतेत्याह—परम्परासम्बन्ध इति । यथा गवादिनिष्ठः स्वामिना गोद्वारा सम्बन्धः । साक्षादिति । यथा विद्वानां विद्या । घोष अभीरस्थानम् । णित्वं डीवर्थं पुंवद्भाविनिषेधार्थं च । वैदी विद्या यस्य वैदिविद्यः । विद्वानाम साधारणी या विद्या तद्धानित्यर्थः । छन्दोगौक्थिक । सङ्घादयो निवृत्ताः, एभ्यो व्यः स्यात्तस्येदमित्यर्थे । चरणशब्देभ्यो बुबोऽपवादः न त्वौत्सर्गकस्याणः । धर्माग्नाययोरित्य-नुवर्तनेनेह । छन्दोगं कुलमित्यादि । न दण्ड । 'तस्येदम्' इत्यनुवर्तते तेषु शिष्येषु चेति प्रत्ययार्थविशेषणेष्विति शेषः । दाक्षा इति । 'इजश्च' इत्यण् । रैवतिकादिभ्यश्छः ।

वैजवापीयम् । १५१० कौपिञ्जलहास्तिपदादण् (४-३-१३२) (वा २९१८) ।
 कुपिञ्जलस्यापत्यम् । इहैव निपातनादण् । तदन्तात्पुनरण कौपिञ्जल गात्रबुजोऽपवाद ।
 हस्तिपादस्यापत्य हास्तिपद तस्याप हास्तिपद । १५१३ आथर्वणिकस्येकलोअ ।
 (४-३-१३३) अपस्यात् । आथर्वणिकस्यायमायवणा धर्म आम्नायो वा ।
 चरणाद् बुजोऽपवाद ।

इति तद्धितेषु शैषिकप्रकरणम् ।

रैवत्यादिभ्यष्टक् । वैवतिकस्येदमिति विग्रह । वैजवापीयमिति । वैजवापस्यापय
 वैजवापि, तस्येदमिति विग्रह । कौपिञ्जलहास्तिपदादण् । कुपिञ्जलस्यापत्यमित्यन्तरं
 'इत्यर्थे' इति शेष । इहेति । अस्मिन् वातिक कौपिञ्जेति निर्देशाद् अत इज वाधित्वा
 अणित्यय । तदन्तादिति । अणनाद् 'तस्येदम्' इत्यर्थे अनन वातिकेन पुनरणित्यय ।
 हस्तिपादस्येति । हस्तिन इव पादौ अन्त्येति विग्रह, 'पादस्य लाप-' इति न भवति,
 अहस्तादिभ्य इति प्रतिषेधात् । हस्तिपादस्यापत्य हास्तिपद । इम वाधित्वा अत एव
 निपातनादण् पद्मानश्च । हास्तिपदस्यापत्यमित्यर्थे अनन अणति भाव । गात्रबुजापवाद ।
 आथर्वणिकस्येकलोपश्च । इद सूत्रमिति कैयट । वातिकमित्यर्थे । अण् स्यादिति ।
 आथर्वणिकशब्दात्तस्येदमित्यर्थे अण् स्यात् । प्रवृत्तेरिक्तस्य लोपश्चेत्यय । आथर्वणि-
 कस्येति । अथवणा प्राक्तनो वेद अथर्वण्युपचर्यते, तमधीते आथर्वणिक । वमन्तादित्वादृक् ।
 आथर्वणिकस्यापत्यमित्यर्थे अनन अणि, इवो लोपे 'दाणिङ्नायन-' इति टिलोपाभावे, आथर्वण
 इति रूपमित्यर्थः । धर्म आम्नायो वेति । 'चरणाद्धर्माग्नायो' इत्युक्तरिति नाव ।
 ननु तस्येदमित्येव सिद्धे अण्विधिव्यर्थे इत्यत आह—चरणाद् बुजोऽपवाद इति ।
 आथर्वणिकशब्दस्य अथर्वणवदाव्येतुवाचित्वादिति भाव ।

इति तद्धितेषु शैषिकप्रकरणम् ।

रैवतिकशब्दो 'रैवत्यादिभ्यष्टक्' इति ठगन्त । रैवतिक, औदमेचि, वैजवापीत्यादिरैवतिका
 द्योऽग्नी गात्रप्रत्ययान्ता, तत पूर्वेण बुजि प्राप्ते द्विविधानाथमिदमित्याह—बुजोऽपवाद
 इति । अत इजमाशङ्क्याह—इहैव निपातनादिति । हस्तिन पाद इव पादौ यस्य
 हस्तिपाद । पादस्य लोपो न भवति अहस्तादिभ्य इति वचनात्तदाह—हस्तिपादस्येति ।
 हास्तिपद इति । अस्मादेव निपातनादण् पद्मानश्चेति भाव । आथर्वणिकस्य ।
 अथवणा प्राक्तनो वदाज्जवा, अभेदापचारात् 'तमधीते वमन्तादित्वादृक् 'दाणिङ्नायन-
 आदिमूत्रे निपातनादटिलोपाभाव । अथे त्वाहु—आथर्वणिक । इह प्रोक्तं तत 'छन्ने
 ब्राह्मणानि-' इति तद्विषयतयायवणशब्दस्यापि वमन्तादिषु पाठादधेनरि ठक्, तस्य
 विधानसामर्थ्यात्प्रोक्तान्छुङ् नति ।

इति तत्त्वबोधिषु शैषिकप्रकरणम् ।

अथ तद्धितेषु प्रगदीव्यतीयप्रकरणम् ॥ २६ ॥

१५१४ तस्य विकारः । (४-३-१३४) 'अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः' (वा ४१८५) । अश्मनो विकार आश्मः । भास्मनः । मार्त्तिकः । १५१५ अवयवे च प्राण्योपधिवृत्तेभ्यः । (४-३-१३५) चाद्विकारे । मयूरस्यावयव-विकारो वा मायूरः । मौर्वं काण्डं भस्म वा । पैप्पलम् । १५१६

अयं विकारार्थप्रत्यया निरूप्यन्ते । तस्य विकारः । विक्रियते इति विकारः, कर्मणि घञ् । प्रकृतेरवस्थान्तरात्मिकां विक्रियां प्राप्त इत्यर्थः । विकार इत्यर्थे पष्ठ्यन्तादणादयः साधारणा वक्ष्यमाणाश्च वैशेषिका यथाविहितं स्युरित्यर्थः । अश्मनो विकार इति । विकारार्थकप्रत्यये परे अश्मन्शब्दस्य टिलोपो वक्तव्य इत्यर्थः । अनिति प्रकृतिभावापवादः । आश्म इति । अणि टिलोपो रूपम् । एवं चर्मणो विकारः चार्मः कोशः । 'चर्मणः कोशो' इत्युपसंख्यानान्द्विलोपः । भास्मन इति । भस्मनो विकार इत्यर्थः । अणि 'अन्' इति प्रकृति-भावात् टिलोपः । मार्त्तिक इति । मृत्तिकाया विकार इत्यर्थः । अत्र 'प्राणि-रजतादिभ्योऽञ्' 'ओरञ्' 'अनुदात्तादेश्व' इत्यादिवक्ष्यमाणापवादविषयभि-न्नमुदाहरणम्, तत्र अश्मन्, भस्मन्, चर्मन् इति त्रयं मनिन्प्रत्ययान्तं नित्स्व-रेणाद्युदात्तम् । मृत्तिकाशब्दोऽपि 'मृदस्तिकन्' इति तिकन्नन्तः । नित्स्वरेणा-द्युदात्तः । अवयवे च प्राण्योपधि । प्राणिवाचिन ओपधिवाचिनो वृक्ष वाचिनश्च पठ्यन्तेभ्यः अवयवे विकारे च अणादयः साधारणा उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया यथाविहितं स्युः । अन्येभ्यस्तु विकारमात्र इत्यर्थः । प्राणिन उदाहरति— मायूर इति । 'लघावन्ते—' इति मयूरशब्दो मध्योदात्तः । ततः 'प्राणिरज-तादिभ्यः—' इत्यञ् । ओपधेरुदाहरति—मौर्वमिति । मूर्वा ओपधिविशेषः । तस्या अवयवो विकारो वेत्यर्थः । औत्सर्गिकोऽञ् । 'अनुदात्तादेश्व' इत्यञ् तु वक्ष्यमाणो न भवति, 'तृणवान्यानां च द्व्येषाम्' इत्याद्युदात्तत्वात् । वृक्षस्यो-दाहरति—पैप्पलमिति । पिप्पलः अश्वत्थः, तस्यावयवो विकारो वेत्यर्थः । 'लघावन्ते—' इति मध्योदात्तः पिप्पलशब्दः । 'अनुदात्तादेश्व' इति वक्ष्यमाणानोऽभावे

तस्य विकारः । पठ्यन्ताद्विकारे अणादयः स्युः । घादिसम्बद्धस्य तस्य ग्रहणस्य निवृत्तये पुनस्तस्येत्युक्तम् । अणादयस्तु न निवर्तन्ते 'प्राग्दीव्यतः—' 'प्राग्भवनात्' इति विशिष्टावधिपरिच्छेदेनाविकृतत्वात् । इह प्राणिरजतादिभ्योऽञ्, ओरञ्, अनुदात्तादेश्व, मयङ्वैतयोः, नित्यं वृद्धशरीरादिभ्यः, पिष्टाच्च, इत्यादिभि-रपवादानां वक्ष्यमाणत्वादणि आद्युदात्तं अवृद्धं प्रतिपदमवक्ष्यमाणप्रत्ययं चोदाहरण-मिति पर्यालोच्य तथैवोदाहरति—आश्म इत्यादि । अश्मन्—भस्मन्शब्दौ मनिन्प्रत्ययान्तौ, 'मृदस्तिकन्' नित्स्वरेण त्रयोऽप्याद्युदात्ताः । प्राचीनस्य तस्येत्यस्य निवृत्तत्वादधिकारोक्तप्रत्यया न प्रवर्तन्त इति नेह ठक् । हालः, सैरः । चाद्विकार इति । तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययाः प्राण्यादिभ्यस्त्रिभ्योऽर्थद्वये भवन्त्यन्येभ्यस्तु विकार

वित्वादिभ्योऽण् । (४-३-१३६) वेत्वम् । १५१७ कोपधाञ् । (४-३-१३७)
अण् । अजोऽपवाद । तर्कु-तार्कवम् । तैत्तिरीयम् । १५१८ ऋजुजतुना पुक् । (४-३-१३८)
आभ्यामण् स्याद्विकारे, एतयो पुणगमश्च । नापुपम् । १५१९ ओरञ् । (४-३-१३९)
देवदारवम् । भाद्रदारवम् । १५२० अनुदात्तादेश्च । (४-३-१४०) दाधित्थम् ।
कापित्थम् । १५२१ पलाशादिभ्यो वा । (४-३-१४१) पालातम् । लाटम् ।

औत्सर्गिकोऽण् । वित्वादिभ्योऽण् । एषु प्राण्यापचिवृक्षेभ्य अवयव विकार च, इतरेभ्यस्तु
विकारे अण् स्यादित्ययम् । तैत्त्वमिति । चिन्वस्यावयवो विकारो वक्ष्यम् । चित्, व्रीहि,
काण्ड, मुद्ग, मसूर, गाधूम, इक्षु, वण्, गवधुक, कापामी, पाटली, कक्क्यू, कटोर इति
वित्वादयः । तत्र गवधुकस्य 'कापधाञ्' इत्यणि सिद्ध मयटो वाधनायमिह पाठः ।
इतरेषां तु 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञ् वाधनायमिति कीदृशम् विस्तरः । कोपधाञ् । अणिति
शेषः । तत्र प्राण्यापचिवृक्षेभ्योऽवयवे विकारे च, इतरेभ्यस्तु विकारे एव । तर्कु-तार्कव-
मिति । तर्कु इति प्रकृतिनिर्देशः । तर्कुनाम् वृक्षविशेषः, तस्यावयवो विकारो वक्ष्यम् ।
'ओरञ्' इत्यस्यापवादः अण् । तित्तिडीकशब्दा 'लघावन्ते-' इति मध्योदात्तः । 'अनु-
दात्तादेश्च' इत्यत्राज्जवादः अण् ऋजुजतुनो पुक् । नापुपम् । जानुप-
मिति । ऋजुजो जतुनश्च विकार इत्यर्थः । ओरञ् । उवर्णादञ् स्यादित्ययम् ।
प्राण्यापचिवृक्षेभ्य अवयवे विकारे च, इतरेभ्यस्तु विकारे । देवदारवम् ।
भाद्रदारवमिति । देवदारुभद्रदारुवाक्ययोः विकारो वक्ष्यम् । 'पीनद्वयार्थानाम्'
इत्याद्युदात्तादेश्च । ततश्च 'अनुदात्तादेश्च' इत्यनन गतार्थता न । अनुदात्ता-
देश्च । विकारे अणिति शेषः । 'अवयवे च' इति सूत्रमयत्र सवक्ष्यते ।
दाधित्थमिति । दाधित्थस्यावयवो विकारो वक्ष्यम् । एव कापित्थम् 'वक्ष्ये
तु दक्षित्यग्राहिममया' इत्यमरः । अव्युत्पन्नप्रातिपदिकत्वान् फिट्स्वरेणान्तो
दात्तावेतौ । पलाशादिभ्यो वा । अणिति शेषः । अवयवे चेत्येव । पलाश
खदिरांशपास्य दनानामनुदात्तादित्वादः नियः प्राप्ते इतरेषाम् अप्राप्ते चिन्नाज्जम् ।
एवति फलितम् । माथूर इति । 'प्राणिरजतादिभ्यः—' इत्यञ् । अनुदात्तादेश्च
मिद्वत्त्वादुदात्तादेश्च वृद्धेषु मयङ्वाचनार्थं चावश्यकमिदं परत्वाद्नुदात्तादिष्वपि
प्रवर्तते । ओपचिभ्य उदाहरति—मौर्वमिति । मूर्वाशब्दः 'तृणनामाना च
द्वयेषाम् । इत्याद्युदात्तः पिप्पलशब्दस्तु लघावन्ते—' इत्यनयाद्युदात्तः । वित्वा
दिभ्योऽण् । अज्मयटारपवादः चित्, व्रीहि, काण्ड, मुद्ग, मसूर, गाधूम, इक्षु
कार्पासी, वण्मादया वित्वादयः । ऋजुजतुनो । 'वित्वादिभ्योऽण्' इत्यत्राज्जुवतना
दाह—अण् स्यादिति । 'ओरञ्' इत्यस्यापवादः । अप्राण्यादित्वादवयवे न
भवतीत्याशयेनाह—निकार इति । नापुपमिति । ऋजुजो विकारः । एव जतुनो
विकारः जानुपम् । ओरञ् । अनुदात्तादेश्चविहोदाहरणम् । देवदारवमिति ।
देवदारु—भद्रदारुशब्दौ 'पीनद्वयार्थानाम्' इत्याद्युदात्तौ । दाधित्थमिति । दाधिति

कारीरम् । १५२२ शम्याः प्लब् । (४-३-१४२) शामोलं भस्म । पित्त्वान्डीप् । शामीली स्नुक् । १५२३ मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः । (४-३-१४३) प्रकृतिमात्रान्मयड् वा स्याद्विकारावयवयोः । अश्ममयम्, आश्मनम् । 'अभक्ष्य-' इत्यादि किम्-मौद्गः सूषः । कार्पासमाच्छादनम् । १५२४

शम्याः प्लब् । शमीशब्दो गौरादिडीपन्तः । तस्मात्पृथग्यन्तादवयवे विकारे च प्लब् स्यादित्यर्थः । पकारलकारावितौ । 'अनुदात्तादेश्व' इत्यनोऽपवादः । शामीलं भस्मेति । शम्या विकार इत्यर्थः । शामीली स्नुगिति । शम्या विकार इत्यर्थः । वल्गुप्रघासेषु शमीमय्यः स्नुचः प्रसिद्धाः । अवयवे तु शामीली शाखा । मयड्वैतयोः । 'अधिकारादेव विकारावयवयोरिति सिद्धयोरिति वचनम् उक्तवक्ष्यमाणापवादविषयेष्वपि पक्षे मयड्वैतम्' इति भाष्ये स्पष्टम् । तेन विल्वमयं वैल्वमित्यादि सिध्यतीत्यभिप्रेत्य आह—प्रकृतिमात्रादिति । सर्वस्याः प्रकृतेरित्यर्थः । अश्ममयमिति । मयटि अन्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदत्वम्, नलोपः । आश्मनमिति । कल्माषाघ्निरां कश्चिद्राजा तत्पत्न्यां वसिष्ठेनोत्पा-

तिष्ठतीति 'सुपि स्थ.' इति कः । उपपदसमासः । पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरान्तोदात्तत्वम् । एवं कपित्थेऽपि बोध्यम् । पलाशादिभ्यो वा । उभयत्र विभाषेयम् । पलाशखदिरशिशपास्यन्दनानामनुदात्तादित्वान्नित्यं प्राप्ते, करीरशिशोपविकङ्कत-पूलाकयवासशब्दानामप्राप्ते विधानात् । पालाशमिति । पलाशशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः । खदिरशब्दः 'अजिरशिशिर-' इत्यादौ किरच्प्रत्ययान्तो निपातितः । शिशपाशब्दः 'अथ द्वितीयं प्रागीपात्' इति वर्तमाने 'पान्तानां गुर्वादीनाम्' इति मध्योदात्तः । 'स्पदि किञ्चिच्चलने' 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् । कारीरमिति । 'किरतेरीरन्' । निस्त्वरेण करीरशब्दोऽयमाद्युदात्तः । 'कृहभ्यामीपन्' 'शृहभ्यां किच्च' पूर्ववच्छिरीपशब्दोऽप्याद्युदात्तः । विकङ्कत-पूलाकयवासशब्दाः 'ग्रामादीनां च' इत्याद्युदात्ताः । पित्त्वान्डीपिति । टित्त्वान्डीविति तु माधवः । मयड्वैतयोः । भाषायां किम्, खादिरो गूप इति वृत्तिकारः । ननु मयटा वैकल्पिकत्वात्सिद्धमिदमिति चेत् । अत्राहुः—वेदे बह्वचः परस्य मयटोऽयान्तर-परत्वमेवेति तात्पर्यग्रहणार्थमेवेदम् । 'द्वयचश्छन्दसि' इति सूत्रस्य 'द्वयव एव' इति नियमार्थत्वे यद्यपीदं गतार्थम्, तथापि 'द्वयचश्छन्दस्येव' इति विपरीतनियमशङ्का-निवृत्त्यर्थं भाषाग्रहणं कृतमिति । अधिकारादेव विकारावयवयोर्भाषे एतयोरिति वचनं ये विशेषप्रत्ययाः 'प्राणिरजतादिभ्योञ्ज्' इत्येवमादयस्तद्विषयेऽपि यथा स्यादित्येवमर्थम् । कपोतमयम्, लोहमयम् समासनिर्देशादतो यथासंख्यं न । आश्मनमिति । 'विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः' इति वचनादश्मभेदशब्दे भेदशब्दस्य लोपे अश्मन्निति नान्तमवशिष्यते, तथा कल्माषाघ्ने राज्ञो भार्यायां मदयन्त्यां वसिष्ठेनोत्पादितः सुतोऽश्मको नाम, तत्र संज्ञात्वद्योतकस्य कप्रत्ययस्याभावे अश्मन्निति नाम भवति, तस्यावयवे आश्मनं विकारेऽप्याश्मनमित्येव भवति । न च

नित्य वृद्धशरादिभ्य । (४-३-१४४) आभ्रमयम् । शरमयम् । 'एकाचो नित्यम्' (५०५२) त्वङ्मयम् । वाङ्मयम् । कथं तर्हि 'आप्यम्, अम्मयम्' इति—'तस्येदम्' (१५००) इत्यणन्तात्स्वार्थे प्यञ् । १५२५ गोश्च पुरीषे । (४-३-१४५) या पुरीष गोमयम् । १५२६ पिष्टाच्च । (४-३-१४६) मयट् स्याद्विकारे । पिष्टमयम् अस्म । कथं पेशी सुरेति । 'सामायविक्रयाया तस्येदम्' (सू १५००) इत्यण् । १५२७ सज्ञाया कञ् । (४-३-१४७) 'पिष्टात् इत्येव । पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टव । 'पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्' ।

दित् अश्मक इति । अश्म शब्दात् स्वार्थे कप्रत्ययः, तदभाव अश्मेत्यपि नाम, तस्य विकारो अवयवा वेत्यर्थः । 'अन् इति प्रवृत्तिभावात् टिलोपः' । नच विकार्यकत्वे 'अश्मनो विकारे-' इति टिलोपः शङ्क्यः, तत्र पापाणवाचकत्वेन प्रसिद्धस्याश्मशब्दस्यैव ग्रहणादिति भावः । नित्य वृद्धशर । मयचित् शेषः । उक्तविकल्पस्यापवादः । एकाचो नित्यमिति । नियमिति योगविभागस्यमिदम् । अणन्तादिति । अपामिदमापम्, 'तस्येदम्' इत्यण् । तत्र स्वार्थे चतुर्बणादित्वान् प्यञ्जि आप्यमिति रूपमित्यर्थः । गोश्च पुरीषे । नियममयट् इत्यनुवर्तते । गोमयमिति । यद्यपि पुरीषः न गाविकारो नाप्यवयवः । तथापि तस्येदमित्यर्थेऽप्यप्रत्ययः । पिष्टाच्च । शेषपूरणेन सूत्रं व्याकृष्टे—मयट् स्याद्विकार इति । सज्ञाया कञ् । विकारविशेष इति । अपूप इत्यर्थः ।

'अश्मनो विकारे-' इति टिलोपः स्यादिति वाच्यम्, प्रसिद्धतरत्वेन पापाणवाचकस्यैव तत्र ग्रहीतुमुचितत्वात् । वस्तुतस्तु 'तस्येदम्' इति सामायविक्रयाया पापाणवाचकस्यापश्मन्-शब्दस्याश्मनमिति भविष्यति, पेशी सुरतिवत् । मौद्गः सूत्रः । कर्पासमिति । मुद्ग-शब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः । 'वृजः पामः' इति पासप्रत्यये गुणे रपरे च कर्पासीशब्दा जातिलक्षणनीपन्तस्ताम्या अनुदात्तादेश इत्यत्र बाधित्वा विस्वादित्वादण् । नित्य वृद्धः । इह 'भापायामभक्ष्याच्छादनया' इत्यनुवर्तत इति वृत्तिः । नन्ववमानन्दमयाधिकरणे शङ्कराचार्ये 'अयोन्तर आमानन्दमय इति श्रुतौ 'आनन्दमय इति विकारे मयच्' इत्युक्तं तत्कथं सगच्छताम्, 'प्राजुषे मयट्' इति तु वक्तुमुचितमिति चेत् । अत्राहुः—प्राजुषे मयस्त्वपि प्रवृत्त्यधिविशेषाद् दुःखस्य शतोऽनुवृत्तिलाभात्प्रकृते विकारायः पयस्त्वतीति तेषामाशयः । यदा 'निय वृद्ध-' इत्यत्र भापाग्रहणं नानुवृत्तावपि 'भापाया नित्यम्, अन्यत्र क्वाचित्क' इत्याश्रित्य मयट् सुभाषः । अथवा 'हितुमनुष्येभ्य—' इत्यनुवर्तमानं 'मयट् च' इति सूत्रेण व्यागतायो मयट् । विकार इति त्वार्थिकार्यक्यन्तमेवात् शङ्कर-भगवत्पादोक्तिरनवधेयेति । शरमयमिति । शरं दर्भं मृत् कुटी वृण सोम विल्वज इति शरादि । एकाचो नित्यमिति । आरम्भसामर्थ्यादिव सिद्धे 'नित्य वृद्ध-' इति नित्यग्रहणम् योगविभागेनायथापि क्वचिद्विधानार्थम्, तेनैतल्लभ्यत इति भावः । एकाच्चादेव सिद्धे शरादिषु मृच्छब्दपठनं विस्पष्टार्थमित्याहुः । गोश्च पुरीषे । पुरीषं न विकारो, नाप्यवयवः तथापि 'तस्येदम्' इत्यर्थेऽप्यप्रत्ययः । विकारावयवोऽस्तु

१५२८ ब्रीहेः पुरोडाशे । (४-३-१४८) मयद् स्यात् । विल्वाद्यणोऽपवादः । ब्रीहमयः पुरोडाशः । ब्रैह्मन्यत् । १५२९ असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् । (४-३-१४९) तिलमयम् । यवमयम् । संज्ञायां तु तैलम् । यावकः । १५३० तालादिभ्योऽण् । (४-३-१५२) अञ्मयटोरपवादः । 'तालाद्धनुषि' (ग सू १९४) तालं धनुः । अन्यत्ता-लमयम् । ऐन्द्रायुधम् । १५३१ जातरूपेभ्यः परिमाणे । (४-३-१५३) अण् । बहुवचनात्पर्यायग्रहणम् । हाटकः तापनीयः सौवर्णो वा निष्कः । 'परिमाणे' किम्-हाटकमयी यष्टिः । १५३२ प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । (४-३-१५४) शौकम् । वाकम् । राजतम् । १५३३ वितश्च तत्प्रत्ययात् । (४-३-१५५) निघो विकारा-तदाह—पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यादिति । अमरकोशोऽयम् । पुरोडाशस्तु न पिष्टकः, तस्यानपूपत्वात् । 'अनुद्गमनपूपाकृतिमश्वशफमात्रं पुरोडाशं करोति' इति श्रुतेः । ब्रीहेः पुरोडाशे । पुरोडाशात्मके विकारे नित्यं मयद् स्यादित्यर्थः । तर्हि विल्वादिगणे पाठः किमर्थमित्यत आह—ब्रैह्मन्यदिति । असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् । नित्यं मयडिति शेषः । यावक इति । यवशब्दाद्विकारे अण् । ततः 'यावादिभ्यः—' इति स्वार्थे कन् । तालादिभ्योऽण् । तालाद्धनुषीति । गणसूत्रमिदम् । तालं धनुरिति । 'नित्यं वृद्ध—' इति मयटोऽपवादः । ऐन्द्रायुधमिति । 'अनुदात्तादेश्व' इत्यणोऽपवादः, समासस्वरेणान्तो-दात्तत्वात् । जातरूपेभ्यः । अणिति । शेषपूरणम् । जातरूपं सुवर्णम्, तद्वाचिभ्योऽण् स्यात्परिमाणे विकारे गम्य इत्यर्थः । ननु जातरूपशब्दस्यैव कुतो न ग्रहणमित्यत आह—बहुवचनादिति । हाटक इत्यादि । हाटकस्य तपनीयस्य सुवर्णस्य वा निष्कपरिमाणको विकार इत्यर्थः । तापनीय इति । 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इति मयटोऽपवादः । इतरत्र तु 'अनुदात्तादेश्व' इत्यणोऽपवादः । 'गुञ्जाः पञ्चाद्यमापकः । ते षोडशाक्षः' इत्यमरः । 'सुवर्णं विस्तौ हेम्नोऽज्ञे' इति च । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । शौकम् । वाकमिति । शुकस्य वकस्य वा अवयवो विकारो वेत्यर्थः । 'प्राणिनां कुपूर्वम्' इत्याद्युदात्तत्वाद् 'अनुदात्तादेश्व' इत्यणो न प्राप्तिः । राजतमिति । अनुदात्तादित्वादनि सिद्धे मयड्वाधनार्थमन्विधिः । वितश्च

'गोपयसोर्यत्' वक्ष्यति । पुरीषे किम्, गव्यं पयः । यावक इति । यवशब्दाद्विकारेऽण् तदन्ताद् 'यावादिभ्यः' इति स्वार्थे कन् । तालादिभ्योऽण् । अञ्मयटोरिति । तालश्यामा-कशब्दाभ्यां वृद्धत्वान्मयद् प्राप्तः । बहिणां विकारो बाह्विणम् । 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' ततो 'वितश्च तत्प्रत्ययात्' इत्यञ् प्राप्तः, शेषेभ्यस्त्वनुदात्तादित्वाञ् प्राप्तः । तथाहि विशिष्टशिष्यामिन्द्रशब्द उपपदे मूलविभुजादित्वात्कः । 'अन्येषामपि—' इति दीर्घः । इन्द्राविशः, इन्द्रादृशः । 'चप सान्त्वने' पचाद्यच् । चपापीयूक्षाशब्दो 'लघावन्ते—' इति मध्योदात्तः 'फिषः' इत्यधिकारादापः प्रागेव स्वरप्रवृत्तेः । इन्द्रायुधशब्दः समासस्वरे-णान्तोदात्तः । अण्ग्रहणं बाधकवाधनार्थम् । यथाविहितप्रत्ययविधौ बहिणशब्दाद् वृद्धलक्षणा मयद् स्याद्, 'वितश्च तत्प्रत्ययात्' इत्यणो बाधनेन वचनस्य

क्यवप्रत्यय तदन्तादवृत्त्यात्तयोरेवार्ययो । मयटोऽपवाद । शमीलस्य शमीलम् । दाधित्यस्य दाधित्यम् । कापित्यम् । जित किम्-वैत्वमयम् । १५३४ क्रीतत्परिमाणात् । (४-४-१५६) 'प्राग्वहतेष्टक्' (सू १५४८) इत्यारम्भ्य ब्रीताये ये प्रत्यया यनाया घना परिमाणाद्ग्रहितास्ते तथैव विकारोक्तिदिश्यन्ते । अणादीनामपवाद । निष्पेण क्रीत नैष्पिकम् । एवं निष्कस्य विकारोऽपि नैष्पिक । शतस्य विकार शत्य, शतिक । १५३५ उग्राद् वुञ् । (४-३-१५७) प्राण्यजोपवाद । औष्ट्रक । १५३६ उमोर्णयोर्वा । (४-३-१५८) औमकम्, औमम् । और्णकम्, और्णम् । वुजभावे ययाक्रममणौ । १५३७ एण्या ठक् । (४-३-१५९) ऐण्यम् । एणस्य तु ऐणम् । १५३८

तत्प्रत्ययात् । तयोर्विकारावयवया प्रत्यय तत्प्रत्यय । तदाह-विद्य इति । तयोरेवेति । विकारावयवयारेवेत्यर्थः । शमीलस्येति । शम्या विकार अवयवो वा शमीलम् । 'शम्या प्लब्' । शमीलस्य विकार अवयवो वेत्यर्थे अत्रि शमीलमिति भवतीत्यर्थः । 'नित्यं वृद्ध-' इति मयटोऽपवाद । दाधित्यमिति । दाधित्यस्य विकारोऽवयवो वा दाधित्यम् । अनुदात्तादित्वादब् । दाधित्यस्य विकारो दाधित्यम्, मयटपवादाज् । वैत्वमयमिति । 'विन्वादिभ्योऽण्' इति वित्त्वशब्दादणि वैत्व, तस्य विकार इत्यर्थे मयडेव न ख्य । अणो विच्चाभावादिति भावः । भाष्ये तु 'विकारावयवप्रत्ययान्तात् पुनस्तत्प्रत्यया धनभिधानाद् न' इत्याश्रित्य सूत्रमिदं प्रत्याख्यातम् । क्रीतवत्परिमाणात् । उपाधिनेति । प्रवृत्त्यादिविरोपणेन यथ । नैष्पिक इति । 'असमामे निष्कादिभ्य' इति क्रीते ठक् । शत्य, शतिक इति । 'शतान्च ठ्यन्तौ-' इति क्रीते ठ्यन्तौ । उग्राद् वुञ् । प्राण्यव इति । 'प्राणिरजतादिभ्योऽण्' इत्यस्यापवाद इत्यर्थः । उमोर्णयोर्वा । वुजिति शेषः । औमक मिति । उमा सस्यविरोप । 'उमा स्यादतमो शुमा' इत्यमरः । उमाया विकार अवयवो वेत्यर्थः । औममिति । 'गुणयान्याना च' इत्युमाशब्द आशुदात्त, ततो वुजभावे 'अनुदात्तादेश्च' इत्यजभावादौत्सर्गिकोऽण् । ऊर्णाशब्दस्तु पितृस्वरेणानो दात् । ततो वुजभावे अनुदात्तादित्वादित्यर्थः । 'ऊर्णा मेपादिलोमि स्यात्' इत्यमरः । 'स्थूणो नपुसके च' इति लिङ्गानुशासनसूत्रम् । एण्या ठक् । एण्या अवयवो विकारो वा ऐण्यम् । इत्य एयादेशः । 'यस्येति च' इति ईकारणः ।

चरितार्थत्वादित्याहुः । तालाद्धनुषीति । गणसूत्रमिदम् । हाटक इति । इह वृद्धल्लो मयट् प्राप्त, तपनीयादे 'अनुदात्तादेश्च' इत्यब् प्राप्त । प्राणि । अनुदात्तादेश्च सिद्धवा त्परिशिष्टमिहोदाहरण तदाह-शौकम् । चाकमिति । शुक्वकशब्दौ 'प्राणिना कुपूर्वं' इत्याद्युदात्तौ । राजसमिति । रजत सीस लाह उदुम्बर कण्टकारेत्यादया रज इत्यस्तेषु अनुदात्तादीना पुन पाठीमयड्वाचनार्थः । अन्यथा हि परत्वान्नयट् स्यादेव । शमीलमिति । शमीलशब्द 'शम्या प्लब्' इति प्लजन्त । दाधित्याद् 'अनुदात्तादेश्च' इत्यब् । दाधित्यस्य दाधित्यम् । वैत्वमयमिति । वित्त्वशब्दोऽणन्त । नैष्पिकमिति । 'तेन क्रीतम्' इति ठक् ।

गोपयसोर्यत् । (४-३-१६०) गव्यम् । पयस्यम् । १५३९ द्रोश्च । (४-३-१६१) द्रुवक्षः, तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् । १५४० माने वयः । (४-३-१६२) द्रोः इत्येव । द्रुवयम् । 'यौतयं द्रुवये पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम्' इत्यमरः । १५४१ फले लुक् । (४-३-१६३) विकारावयवप्रत्ययस्य लुक्स्यात्फले । आमलक्याः फलमामलकम् । १५४२ प्लक्षादिभ्योऽण् । (४-३-१६४) विधानसामर्थ्यात् लुक् । प्लाक्षम् । १५४३ न्यग्रोधस्य च केवलस्य । (७-३-५) अस्य न वृद्धिरैजागमश्च । नैग्रोधम् । १५४४ जम्बा वा ।

स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्य प्रयोजनमाह-एणस्य त्विति । गोपयसोर्यत् । गव्यमिति । गाविकारोऽवयवो वेत्यर्थः । 'वान्तो यि—' इत्यवादेशः । पयस्यमिति । पयसो विकार इत्यर्थः । 'सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत्' इत्येव सिद्धे यद्विधानं 'मयड्वैतयोः—' इति पाक्षिकमयटो बाधनार्थम् । द्रोश्च । यदिति शेषः । 'एकाचो नित्यम्' इति मयटः 'ओरञ्' इत्यस्य चापवादः । माने वयः । द्रोः इत्येवेति । माने विकारे गम्ये द्रुशब्दाद्वयप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । फले लुक् । आमलकमिति । फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो विकारश्च, तस्मिन्मयटो लुकि 'लुक्तद्धितलुकि' इति ङीपो लुक् । प्लक्षादिभ्योऽण् । विकारे अवयवे चेति शेषः । तत्र शिशुकर्कन्धूशब्दयोरु-वर्णान्तत्वादत्रि प्राप्ते प्लक्षन्यग्रोधादीनाम् अनुदात्तादित्वादत्रि प्राप्ते अण्विधिः । नन्वस्य फले अणो लुक् कुतो नेत्यत आह—विधानेति । न्यग्रोधस्य च केवलस्य । 'न ध्वाभ्याम्—' इत्युत्तरमुत्रमिदम् । अस्थेति । केवलस्य न्यग्रोधस्ये-

शत्यः । शतिक इति । 'शताच्च ठन्यतौ—' अण्वाविति । उमाशब्दः 'तृणधान्यानां च' इत्याद्युदात्तः । ऊर्णाशब्दस्तु प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्त इति भावः । एण्या ढक् । प्राण्यणोऽपवादः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादाह-एणस्य त्विति । गोपयसोः । यद्यपि सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यदुक्तस्तथापि 'मयड्वैतयोः—' इति पक्षे प्राप्तं मयटं बाधितुं पुनरयं यद्विधिः । द्रोश्च । ओरञ्, 'एकाचो नित्यम्' इति मयटश्चापवादोऽयम् । द्रव्यमिति । 'ओर्गुणः' 'वान्तो यि प्रत्यये' 'द्रव्यगुणकर्म—' इत्यादिषु प्रयुज्यमानद्रव्यशब्दस्तु गुणैर्द्रव्यते-आश्रीयते इति द्रुधातोः 'अचो यत्' इति यत्प्रत्ययान्तः । माने वयः । यतोऽपवादः । द्रुवयमिति । द्राविकारभूतं प्रस्थादिपरिमाणमित्यर्थः । फले लुक् । विकारावयवेति । फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो विकारश्च, तेनान्यतरस्मिन् प्रत्ययः । आमलकमिति । मयटो लुक्, 'लुक्तद्धितलुकि' इति ङीपो लुक् । न चात्र स्थानिवद्भावेन 'यस्थेति च' इति लोपः शङ्क्यः । 'लुका लुप्तं न स्थानिवत्' इत्यभ्युपगमात् । अतएव पठ्चभिः पठ्चभिः क्रीतः पठ्चपटुरित्यत्र 'अग्यर्घपूर्वं—' इति ठञो लुकि कृते 'लुक्तद्धि—' इति ङीपो लुका लुप्तत्वेन स्थानिवत्त्वाभावादुकारस्य यणादेशो न भवति । प्लक्षादिभ्योऽण् । अणोऽ-पवादः । शिशुकर्कन्धूशब्दाभ्याम् 'ओरञ्' इति, अन्येभ्यस्त्वनुदात्तादित्वादत्रः प्राप्तिः प्लक्ष न्यग्रोध अश्वत्थ इङ्गुदी शिशु कर्कन्धू बृहती । तत्र प्लक्षशब्दः 'फिपः' इत्यन्तोदात्तः । न्यग्रोधशब्दो 'लघावन्ते—' इति मध्योदात्तः । अश्वत्थशब्दस्तु घृतादि-

(४-३-१६५) जम्बूराब्दात्फलेऽण्वा स्यात् । जाम्बवम् । पप्ने ओरञ्, तस्य लुक्, जम्बु । १५४५ लुप् च । (४-३-१६६) जम्बवा फलप्रत्ययस्य लुक्वा स्यात् । 'लुपि युक्तवत्—' (सू १२९४) जम्बवा फल जम्बू । 'फलपाकशुप-सङ्ख्यानम्' (वा २९४९) । ब्रीहय । मुद्गा । 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा २९५०) मल्लिकायां पुष्पं मल्लिका । जात्या पुष्प जाती । विदार्या मूल विदारी । बहुलमह-णाच्चेह । पाटलानि पुष्पाणि । सालानि मूलानि । बाहुलकात्स्वचित्पुक् । अतो-

त्यर्थं । केवलत्वं पदांतरविहीनत्वम् । न्यग् रोहतीति न्यग्राघ इति व्युत्पत्तिपक्षे यद्यपि 'न ग्वाम्याम्—' इत्येव सिद्धम्, यकारस्य पदान्तत्वात् । तथापि केवलस्यैव इति नियमार्थं सूत्रम् । अव्युत्पत्तिपक्षे तु यकारस्य अपदान्तत्वाद् विध्यमर्थमेव । 'केवलस्य' किम् ? न्याग्रो घमूला शालय । जम्बवा वा । जम्ब्वति । जम्बवा फलमित्यर्थं । अत्रा लुकि विशेष्यानुमारेण नपुसकत्वाद् ह्रस्व इति भावः । लुप् च । लुक्चैव सिद्धे लुक्विधे फलमाह-लुपि युक्तवदिति । जम्बूरिति । जम्बवा फलमित्यर्थं । फलप्रत्ययस्य लुपि युक्तवत्त्वेन विशेष्यलिङ्गवचन बाधित्वा स्त्रीत्वमेकवचन चेत्यर्थः । तथा च जम्बवा फलायपि जम्बूरेव । फलपारेति । फलपाकेन पुष्पन्तीति फलपाकशुप ओपयय, तद्वाचिभ्य परस्य फलप्रत्ययस्य लुप् उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । 'फले लुक्' इत्यस्यापवादः । ब्रीहय इति । ब्रीह्यास्या नामोपधीना फलानोर्यर्थः । एव मुद्गा वित्वाग्रणो लुप् । युक्तवद्भावात्पुस्तकम्, न विशेष्यनिष्पन्नम् । पुष्पमूलेषु बहुलमिति । वातिकमिदम् । विकारावयवप्रत्ययस्य लुप् स्यादिति शेषः । पुष्प मल्लिमेति । 'अथ द्वितीय प्रागोपात्' इत्यनवृत्तौ 'भादीना च' इति फिट्मूलेन मध्योदात्तो मल्लिकाशब्दः । तत 'अनुदात्तादेश' इत्यजो लुप् । युक्तवत्त्वात्स्त्रीत्वम् । जातीति । 'लघावन्ते—' इत्यन्तोदात्तो जातिशब्दः । तत 'अनुदात्तादेश' इत्यजो नेन लुप् । युक्तवत्त्वात्स्त्रीत्वम् । विदारीति जातिडीपन्तमिदं प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम् अनुदात्तादित्वादत्रि तस्य लुप्, युक्तवत्त्वात्स्त्रीत्वम् । पाटलानीति । वित्वादित्वाद् । ए सालानि । ननु अशोकस्य पुष्पम् अशोकम्, करवीरस्य पुष्पं करवीरम्, इत्यत्रापि 'पुष्पमूले बहुलम्' इति लुपि युक्तवत्त्वात् पुस्तके अशोकः पुष्पं करवीरं पुष्पमिति स्यात्सिद्धमाह—बहुलमहणात् स्वचित्पुगिति । तथा च युक्तवत्त्वस्य प्रवृत्ते विशेष्यनिष्पन्न-

त्वादन्तोदात्त इङ्गुदीवृहतीशब्दौ गौरादिडीपन्तौ । 'अश्वत्यवैणवल्गाभनैयग्रोघेङ्' फले' इत्यमरः । न्यग्रोधस्य च । केवलस्यपि किम्, न्यग्रोधमूले भवा न्याग्रो मूला शालय । न्यग् रोहतीति न्यग्रोध इति व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्, अव्युत्पत्तिपक्षे तु विध्यमर्थम् । जम्ब्वति । नपुसकह्रस्व । 'फले जम्बवा जम्बू स्त्री ज जाम्बवम्' । फलपारेति । फलपाकेन पुष्पन्तीति फलपाकशुप । ब्रीहय मुद्गा इति । वित्वाग्रणो लुक् । मल्लिकेति । अनुदात्तलक्षणस्याजो लुप् 'भादीना च' इति फिट्मूलमल्लिकाशब्दे द्वितीयमुदात्तम् । जातीविदारी च

कम् । करवीरम् । १५४६ हरीतक्यादिभ्यश्च । (४-३-१६७) एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्त्यात् । हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः । १५४७ कंसीयपरशव्ययोर्यञ्चौ लुक्च । (४-३-१६८) कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञ्चौ स्तश्छ्यतोश्च लुक् । कंसाय हितं कंसीयम्, तस्य विकारः कांस्यम् । परशवे हितं परशव्यम्, तस्य विकारः पारशवः ।

इति तद्धितेषु चतुर्थस्य तृतीयपादे प्राग्दीव्यतीयप्रकरणम् ।

मेवेति भावः । हरीतक्यादिभ्यश्च । हरीतक्यादीनामिति । वार्तिकमिदम् । एषां प्रकृतिलिङ्गमेव लुप्तप्रत्ययार्थे अतिदिश्यते, नतु प्रकृतिवचनमपीत्यर्थः । हरीतक्य इति । जातिङीपन्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो हरीतकोशब्दः । ततोऽनुदात्तादित्वादनि तस्य 'फले लुक्' इति लुकि प्राप्ते लुपि युक्तवत्त्वात्स्त्रीत्वे विशेष्यानुरोधाद्बहुवचनम् । कंसीयपरशव्य । अत्र यञ्चोर्न लुक्, विधिवैयर्थ्यात् । नापि प्रकृत्योः, प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्त्वात् । अतः परिशेपात् प्रकृत्येकदशयोः छ्यतोरिति लभ्यते । तदाह—छ्यतोरिति । कंसीयमिति । कंसो नाम धातुर्लोहविशेषः । तस्मै हितमिति छः । कांस्यमिति । कंसीयशब्दाद् यञि छस्य लुकि आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । परशव्यमिति । 'तस्मै हितम्' इत्यधिकारे 'उगवादिभ्यो यत्' इति यति, ओर्गुणे 'वान्तो यि-' इत्यवादेशः । पारशव इति । परशव्यशब्दादनि यतो लुकि ओर्गुणे पारशवः । 'हलस्तद्धितस्य' इति तु न, ईतीत्यनुवृत्तेः । अनापत्यत्वाद् 'आपत्यस्य च' इत्यपि लोपो न प्रसज्यत इति भावः ।

इति तद्धितेषु चतुर्थस्य तृतीयपादे प्राग्दीव्यतीयप्रकरणम् ।

गौरादिङीपन्तौ । पाटलानीति । विल्वादित्वादण् । साल्वशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । हरीतक्यादिभ्यश्च । इह द्राक्षाप्रभृतिभ्यो 'नित्यं वृद्ध-' इति प्राप्तस्य मयटो लुप्, अनुदात्तादिभ्योऽञः, इतरेभ्यस्त्वणः । लिङ्गमेवेति । वचनं तु विशेष्यवदेव । 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' इत्युक्तत्वादिति भावः । कंसीयमिति । 'प्राक्क्रीताच्छः' इत्यधिकारे 'तस्मै हितम्' इति छः । तस्यैव छस्यापवादतया 'उगवादिभ्यो यत्' परशव्यं दाह । परशव्यशब्दस्यानुदात्तादित्वादनि सिद्धे तत्संनियोगेन यतो लुगर्थं वचनम् । न च 'यस्येति-' यलोपे कृते 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपेन सिद्धमिष्टमिति भ्रमितव्यम् । ईतीत्यनुवृत्तेः ।

इति तत्त्वबोधिन्यां प्राग्दीव्यतीयप्रकरणम् ।

अथ तद्धितेषु प्राग्वहतीयप्रकरणम् । ३० ।

१५४८ प्राग्वहतेष्टक । (४-४-१) तद्धतीत्यत प्राक् ङाधिप्रियते । 'तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' (वा २९५१) माशब्द कार्पो इति य आह स माशब्दिक । १५४९ स्वागतादीना च । (७-३-७) एज्ज स्यात् । स्वागतमित्याह स्वागतिक । स्वाध्वरिव । स्वङ्गस्यापत्य स्वाङ्गि । व्यङ्गस्यापत्य व्याङ्गि । व्यवहारेणा व्यन्स्यापत्यं व्याडि । चरति व्यावहारिक । स्वपतौ साध्र स्वापतेयम् । 'आहौ प्रभूतादिभ्य' (वा २९५२) । प्रभूतमाह

अथ चतुर्थस्य चतुर्थ पाद प्रारभ्यते—प्राग्वहतेष्टक । वहतीत्येकदेशेन 'तद्धति रथयुगप्रासङ्गम्' इति सूत्र परामृश्यते इत्यभिप्रेत्याह—तद्धतीत्यत इति । तदाहेति । इतिशब्दा व्युत्क्रमेण तच्छब्दानन्तरं द्रष्टव्य । तदित्याहेत्यर्थे माशब्दस्वामतइत्यादिशब्दभ्य ङक उपसङ्ख्यानमियन्वय । तदित्यनन वाक्यार्थो विवक्षित । इतिशब्दस्तस्य वाक्यायस्य कर्मत्व गमयति । 'मा शब्द कार्पो' इत्याहत्यायर्थे तद्वाक्यायवाद् 'माशब्द' इत्यादिशब्दान् ङगिति यावत् । मा शब्द कार्पो इति य आह स माशब्दिक इति । शब्द मा कार्पोरित्यन्वय । 'माङि लुङ् इति लाट्ये लुङ् । 'न माङ्योरे' इत्यङगमनिषेध । शब्द न कुरु इत्यर्थ । अत्र आहेति ब्रूयात्वर्थव्यक्तवचनक्रिया प्रति मा शब्द कार्पोरिति वाक्याय कर्म । तद्वाक्यैकदेशो माशब्देति समुदाय । तस्मान्निविम-
त्तिवादय प्रत्यय । न हि माशब्देति समुदायाद्विमक्तिरस्ति । एव च माशब्देति समुदायाद्वकि माशब्दिक इति रूपम् । 'मा शब्द कारि' इति पाठे तु कारीति कर्मणि लुङ् । शब्दा न कार्य इत्यर्थ । नच तदाहृत्यर्थे माशब्दादिभ्य ङगिति यथाश्रुतम् अभ्युपगम्य माशब्दमाहृत्याद्यर्थे माशब्देत्यादिशब्देभ्यो द्वितीयात्मेभ्य ङगित्येव कृता न व्याख्यायत इति वाच्यम्, एव सति 'आहौ प्रभूतादिभ्य' इत्युत्तरवातिकारभ्यवैयर्थ्यापत्तेरिति भाव । स्वागतादिगणे स्वागत, स्वध्वर इति पठितम्, तत्र विशेषमाह—स्वागतादीना च । 'न ध्वाम्या पदान्ताभ्या पूर्वा तु ताभ्यामैच्' इति प्रकरण 'कमथनिहारे' इत्यस्मादुत्तर सूत्रमिदम् । एज्ज स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । 'न ध्वाम्या पदान्ताभ्या पूर्वा तु ताभ्यामैच्' इति प्राप्त एज न स्यादित्यर्थ । स्वाध्वरिक इति । स्वध्वर इत्याहृत्यर्थ । अथ स्वागतादिगणशेषमुदाहरति—स्वङ्गस्येति । व्याङ्गिरिति । व्यङ्गस्या पत्यमिति विग्रह । व्यङ्गस्येति । न विद्यते ङो यस्य स अङ्, विगन अ व्यङ्ग । स्वापतेयमिति । 'पथ्यनिधिवसनिस्वपतेर्ङ्' । द्वारादित्वादौच प्राप्ता निपि ध्यते । आहाविति । 'आह' इति पदैकदेशादिकारस्य उच्चारणार्थो निर्देश । 'त' तदाहेतीति । वाक्यादय प्रत्ययविधि शब्दा माकारीति यो निषेधति स माशब्दिक इत्युच्यते । तथा नित्य शब्द इति य आह स नैयशब्दिक । कार्यशब्दिक । इह वाक्याद् द्वितीया न सम्भवत्यप्रातिपदिकत्वान् । तेन तच्छब्देन

तदाहेतीति । वाक्यादय प्रत्ययविधि शब्दा माकारीति यो निषेधति स माशब्दिक इत्युच्यते । तथा नित्य शब्द इति य आह स नैयशब्दिक । कार्यशब्दिक । इह वाक्याद् द्वितीया न सम्भवत्यप्रातिपदिकत्वान् । तेन तच्छब्देन

प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः । 'पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः' (वा २९५३) । सुस्नातं पृच्छति
 सौस्नातिकः । सौखशायनिकः । अनुशक्तिकादिः । 'गच्छतौ परदारादिभ्यः' (वा २९५४) ।
 पारदारिकः । गौरुतल्पिकः । १५५० तेन दीव्यति खनति जयति जितम् । (४-४-२)
 अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः । अभ्रया खनति आभ्रिकः । अक्षैर्जयति आक्षिकः । अक्षैर्जितमाक्षिकम्
 १५५१ संस्कृतम् । (४-४-३) दघ्ना संस्कृतं दाधिकम् । मारीचिकम् । १५५२
 कुलत्थकोपधादण् । (४-४-४) ठकोऽपवादः । कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम् । तैन्तिणी-
 कम् । १५५३ तरति । (४-४-५) उडुपेन तरति औडुपिकः । १५५४ गोपुच्छा-
 ट्ठब् । (४-४-६) गौपुच्छिकः । १५५५ नौद्वयचष्टन् । (४-४-७)
 नाविकः । घटिकः । बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री । १५५६ चरति । (४-४-८)
 तृतीयान्ताद्गच्छति भक्षयतीत्यर्थयोष्वकस्यात् । हस्तिना चरति हास्तिकः । शाकटिकः

इति पूर्ववार्तिकादानुवर्तते । आदेत्यर्थे द्वितीयान्तेभ्यः प्रभूतादिभ्यः ष्ठ्वाच्च इत्यर्थः । पार्याप्तिक
 इति । पर्याप्तमाहेत्यर्थः । 'पृच्छताविति । 'तत्' इत्यनुवर्तते । पृच्छतीत्यर्थे द्वितीयान्तेभ्यः
 सुस्नातादिभ्यः ठ्वाच्च इत्यर्थः । सौखशायनिक इति । सुखशयनं पृच्छतीत्यर्थः ।
 अनुशक्तिकादिरिति । सुखशयनशब्द इति शेषः । ततश्च 'अनुशक्तिकादीनां च' इति
 पूर्वोत्तरपदयोरान्विद्वद्विरिति भावः । गच्छताविति । 'तत्' इत्यनुवर्तते । गच्छतीत्यर्थे
 परदारदिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः उगित्यर्थः । पारदारिक इति । परदारानाच्छतीत्यर्थः ।
 गौरुतल्पिक इति । गुरुतल्पं गच्छतीत्यर्थः । गुरुतल्पो गुरुस्त्री । तेन दीव्यति खनति
 जयति जितम् । तेन दीव्यति, तेन खनति, तेन जयति, तेन - जितम् इति विग्रहेषु
 तृतीयान्ताद्गुगित्यर्थः । अभ्रिः कुहालः । देवदत्तेन जितमित्यत्र तु न ठक् । करणतृतीयान्ता-
 देव तद्विवेः । संस्कृतम् । तेनेत्येव । संस्कृतमित्यर्थे तृतीयान्ताद्गुगित्यर्थः । 'संस्कृतं
 भक्षाः' इत्यत्र तु सप्तम्यन्तादणादिविधिः । मारीचिकमिति । मरीचिभिः संस्कृतमि-
 त्यर्थः । कुलत्थकोपधादण् । संस्कृतमित्यर्थे तृतीयान्तादिति शेषः । तैन्ति-
 णीकमिति । तिन्तिणीकेन संस्कृतमित्यर्थः । तरति । तरतीत्यर्थे तृतीयान्ता-
 द्गुगित्यर्थः । गोपुच्छाट्ठब् । तरतीत्यर्थे तृतीयान्तादिति शेषः । 'नौद्वयच-
 ष्टन् । ठनिति च्छेदः । ष्टुत्वकृतः सस्य पकारः ॥ तरतीत्यर्थे नौशब्दाद् द्वयचश्च
 तृतीयान्ताद् ठनित्यर्थः । नाविक इति । नावा तरतीत्यर्थः । घटिक इति ।

कर्ममात्रं निर्दिश्यते, तच्च वाक्यार्थरूपमित्याहुः । ऐज् न स्यादिति । 'न ध्याम्याम्-'
 इति प्राप्त ऐजागमोऽनेन निषिध्यते । 'न कर्म-' इत्यतो नञनुवर्तनादिति भावः ।
 स्वापत्तेयमिति । 'पथ्यतिथिवसतिस्त्रपतेर्ढ्व' । स्वशब्दस्य द्वारादित्वादैजागमस्य
 प्राप्तिः । द्वारादिफलं तु स्वस्येदं सौवमिति ज्ञेयम् । अहाविति । उपसंख्यानमित्य-
 नुपज्यते । आहेतिपदे एकदेशस्य प्रकृतिभागस्यागन्तुकेनेकारेण आहावित्यनुकरणम् ।
 प्राभूतिक इति । क्रियाविशेषणाद्वक्तरि । तेन दीव्यति । इह कालपुरुष-
 संख्या न विवक्षिताः । तेनाक्षैरदेवीद् देविष्यति वा आक्षिक इति भवति । एवमक्षै-

दन्ता भक्षयति दाविक । १५५७ आकर्पाट्ठल् । (४—४—९) आकर्पो
निकपोपल । 'आकर्पाट्' इति पाठान्तरम् । तेन चरति आकर्पिक । पित्वाडोष्
आकर्पिनी । १५५८ पर्पादिभ्य ण् । (४—४—१०) पर्पेण चरति पर्पिक,
पर्पिकी । येन पीठेन पङ्गवश्चरन्ति स पर्प । अश्विक । रथिक । १५५९ श्वग-
णाट्ठल् च । (४ ४—११) चाट्ठल् । १५६० श्वादेरिञि । (७—३—८)
ऐज्ज । दवमन्नस्यापत्य दवामन्नि । दवादष्टि । तदादिविधौ चेदमेव ज्ञापकम् ।
'इकारादाविति वाच्यम्' (वा ४५१२) श्वगणेन चरति दवागणिक, दवागणिकी
घनेन तरतीत्यर्थः । बाहुका स्त्रीति । उक् परत्वात्, ठस्य क । अदन्ताट्ठाप् । चरति ।
गच्छति भक्षयतीति । 'चर गतिभक्षणयो' इति चरधानारर्थद्वय वृत्तेरिति भावः ।
ह्रास्तिरु इति । ठनि इवे 'नस्तद्धिते' इति टिलोप । आरुपाट्ठल् । तेन चरतीत्यर्थे
चृतीयान्तादाकर्पणञ्चान्ठल् इत्यर्थः । पर्पादिभ्य ण् । ण् इति च्छेद चरतीत्यर्थे
चृतीयान्तेभ्य इति शेषः । पित्त्व डीपयमित्याह—पर्पिकीति । अश्विक इति । अश्वेन
चरतीत्यर्थः । श्वगणाट्ठल् च । उक्त्वपिपय इति रेप । श्वगणशब्दात्तृतीयान्ताच्चरत्यर्थे
ठञ् णञ् च स्यादित्यर्थः । दवागणिक इत्युदाहरण कथयति । तत्र दवशब्दस्य द्वारादिवादे
जागमे प्राप्ते । श्वादेरिञि । 'न कर्मव्यतिहारे' इत्यता 'न' इत्यनुवर्तते । अङ्गस्य
इत्यधिकृतम् । दवशब्द आदिर्यस्येति विग्रहः । दवशब्दपूर्वपदस्याङ्गस्य इति परे
नैजागम इत्यर्थः । श्वाभस्त्रिरिति । अन इञ् । द्वादष्टिरिति । द्वादष्टस्या
पत्यमित्यर्थः । ननु दवशब्द एव द्वारादौ पठ्यते ननु दवमन्नशब्दः । ततश्च तस्य
द्वारादिनामावादे जागमप्रसक्तिरेव नेत्यत आह—तदादिविधाविति । द्वारादि
गणे दवशब्दस्य पाठोपि अस्मादेव प्रतिषेधान् दवशब्दपूर्वकस्याङ्गस्य द्वारादि-
गणे ग्रहण विज्ञायत इत्यर्थः । तत्फलं तु दववहनस्येद शौववहन नाम नगरम् ।
ननु प्रवृत्ते दवागणिके इन्भावात्कथमय निषेध इत्यत आह—इकारादाविति वाच्य
देविष्यसि देविष्यामि वा आणिक, दीव्यन्ति दीव्यय दीव्यामा वा आणिका । कारक नु
विवक्षितमेव 'जयति, जितम्' इति कर्तृकर्मणा वृत्त्युपादानात् । तेनाभेद्युत, अमे खात,
इति कर्माद्यर्थे आभेक इति न भवति । अभ्रयेति । 'अभि स्त्री काष्ठकुहाल' इत्यमरः ।
सस्कृतम् । योगविभाग उत्तरार्थः । बाहुवेति । सूत्रे एकार साहितिक, न त्वनुवच इति
न टोप् । तथा च 'आकर्पाट् पर्पादि' इत्यादि दन्तावार्तिक पित्त्वविवेचनाय प्रकरणान्ते
पठिष्यति । निरुपोपल् इति । सुवर्णपरीक्षार्थः । पाठान्तरमिति । एतच्च म्वादौ
'कपयप-' इत्यादिदण्डके 'आकर्पाट्ठल्' इति माघवनोपन्यस्तम् । किंतु 'आकर्पाट्ठल्' इति
वार्तिकस्याननुगुणम् । तत्र हि नीरेफपाठ वृत्तासङ्गतिप्रसङ्गान् । पर्प इति । 'पर्प
गती । 'हलश्च' इति करणे घञ् । इहान्तगणसूत्र 'पाद पञ्च' इति पादाम्या चरति पदिक ।
यत्तु वार्तिक 'पङ्गाव इवे चरतावुपसस्यानम्' । इति सोऽयैव प्रपञ्चः । पञ्, अञ्, अश्वत्य,
रथ, जाल, व्याप, व्याठ, 'पाद पञ्च' श्वगणाट्ठल् । ठकोऽनवादः । इदमेव ज्ञापकम्

स्वगणिकः, स्वगणिकी । १५६१ पदान्तस्यान्यतरस्याम् । (७-३-९) श्वादेरङ्गस्य-
पदशब्दान्तस्यैज् वा । श्वापदस्येदं श्वापदम्, शौवापदम् । १५६२ वेतनादिभ्यो जीवति ।
(४-४-१२) वेतनेन जीवति वैतनिकः । धानुष्कः । १५६३ वस्तुक्यविक्रयाट्ठन् ।
(४-४-१३) वस्तेन मूल्येन जीवति वास्तिकः । १५६४ आयुधाच्छ च । (४-४-१४)
चाट्ठन् । आयुधेन जीवति आयुधीयः, आयुधिकः । १५६५ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ।
(४-४-१५) उत्सङ्गेन हरत्यौत्सङ्गिकः । १५६६ भस्त्रादिभ्यः छन् । (४-४-१६)

मिति । इतीति परित्यज्य इकारादाविति वाच्यमित्यर्थः । इति तु व्यपदेशिवत्त्वेन इकारा-
दित्वम् । श्वागणिक इति । ठनि आदिवृद्धिः । श्वागणिकीति । ठन्तात् 'टिड्ढाणवृ-
यसज्दन्तमात्रच्छयपठकठकववरपः' इति डीप् । स्वगणिक इति । छनि ह्रस्वम् ।
स्वगणिकीति । पित्त्वाद् डीष् । प्रसङ्गादाह—पदान्तस्यान्यतरस्याम् । 'श्वादेरिति'
इत्यस्मादुत्तरं सूत्रमिदम् । पदं पदशब्दः अन्तो यस्येति विग्रहः । तदाह—पदशब्दान्त-
स्येति । ऐज्वेति । विषेयधिकल्पं सति विधिविकल्पः फलित इति भावः । श्वापदस्येति ।
शुनः पदमिव पदं यस्येति विग्रहः । 'शुनो दन्तदंष्ट्रा—' इत्यादिना दीर्घः । शौवापदमिति ।
'तस्येदम्' इत्यण् । 'वृद्धाच्छः' इति तु न, अनभिधानादित्याहुः । अन्ये तु श्वपुच्छ-
वद्दीर्घभावे अणमाहुः । वेतनादिभ्यो जीवति । जीवतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्यः ठगिति
शेषः । वैतनिक इति । वेतनेन जीवतीत्यर्थः । धानुष्क इति । धनुषा जीवती-
त्यर्थः । उत्सन्तात्परत्वाट्ठस्य कः । 'इणः प' इति पत्वम् । वस्तुक्यविक्रयाट्ठन् ।
जीवतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्यो वस्नादिभ्यः ठन् स्यादित्यर्थः । संघातविगृहीता-
र्थमिति । व्याख्यानादिति भावः । आयुधाच्छ च । जीवतीत्यर्थे तृतीया-
न्ताद् आयुधशब्दात् छः स्यात् ठन् चेत्यर्थः । हरत्युत्सङ्गादिभ्यः । हरती-
त्यर्थे तृतीयान्तेभ्यः उत्सङ्गादिभ्य ठक् स्यादित्यर्थः । भस्त्रादिभ्यः छन् ।
मिति । द्वारादिगणे श्वन्शब्दः पठ्यते, नतु श्वभस्त्रः श्वदंष्ट्रेत्यादिस्तथा च 'श्वादेरिति'
इति निषेधसूत्रमेव व्यर्थं सद् द्वारादिषु तदादिविधिं ज्ञापयतीत्यर्थः । फलं तु द्वारपाठ-
स्यायं दौवारपाल इत्यादावैजागमस्य प्रवृत्तिः । इकारादाविति । सूत्रे इतीत्यपनीय
इकारादाविति पठनीयमित्यर्थः । अन्ये तु इतीति स्थाने इतीति पठनीयम् । तथा
चाङ्गाक्षिप्रप्रत्ययस्य विशेष्यत्वाद् 'यस्मिन्विधिस्तदादौ—' इत्यनेन इकारादिलभ्यत
इत्याह—स्वगणिकीति । छनः पित्त्वाण्डीप् । श्वापदस्येति । 'अन्येषामपि हस्यते'
इति दीर्घः । धानुष्क इति । वेतनादिगणे धनुर्दण्डेति पठ्यते, तच्च सङ्घातविगृही-
तार्थम् । तथा च धानुर्दण्डकः, दाण्डिक इत्यप्युदाहार्यम् । आयुधाच्छ च ।
आयुष्यन्ते अनेनेति आयुधम्, 'धनर्थे कविधानम्' इति कः । हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ।
एभ्यस्तृतीयान्तेभ्यपठक् स्यादुवादत्ते नयति वेत्यर्थः । उत्सङ्ग, उड्डप, उत्थित, पिटक,
पिटाक । भस्त्रादिभ्यः छन् । भस्त्रा चर्मविकारः । शीर्षेभारशब्दाञ्च पठ्यते

भञ्जया हरति भञ्जिक' । पित्वाद् भञ्जिकी । १५६७ विभाषा विवधान् । (४-४-१७) विवधेन हरति विवधिक' । पणे ठक् । धैवत्रिक' । एकदेशविहितस्यानन्यत्वाद्दीवयादिनिष्ठम् । धीवधिक', धीवधिकी । विवधधीवधशब्दौ उभयपक्षे स्वन्धवाशे नाष्ठे वर्तते । १५६८ अण् कुटिलिकाया । (४-४-१८) कुटिलिका व्याघाना गतिविशेषः, कर्मरूपकरणभूत लोह च । कुटिलिकया हरति मृगानङ्गाराका कौटिलिका व्याघ कर्मरत्नम् । १५६९ निवृत्तेऽस्त्युतादिभ्यः । (४-४-१९) अन्त्युत्तेन निवृत्तमात्रस्य निवृत्तिरिति । १५७० त्रेर्मस्मित्यम् । (४-४-२०) त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिका तृतीयान्तानि वृत्तेऽप्यस्य मत्स्यादित्यम् । कृत्वा निवृत्त कृत्रिमम् । पवित्रमम् । 'मात्रप्रत्ययान्तादिमन्त्रव्य'

धृतिरिति छेदः । हरतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्यः भञ्ज्यादिभ्यः धृन् स्यादित्यर्थः । पित्वादिति । धीप् इति शेषः । विभाषा विवधान् । तृतीयर्थे तृतीयान्तान् धृतिरिति शेषः । अण् कुटिलिकाया । हरतीत्यर्थे तृतीयान्तात् कुटिलिकाशब्दादण् स्यादित्यर्थः । कर्मरत्नं लोहकार तस्य यद् अङ्गारस्तमलाहदिग्रहणसाधनं लाहविकारभूतं सन्दशापरनामधेयम्, तदपि कुटिलिकेत्यर्थः । निवृत्तेऽस्त्युतादिभ्यः । निवृत्तमित्यर्थे तृतीयान्तेभ्योऽन्यत्र तादिभ्यः ठगित्यर्थः । त्रेर्मस्मित्यम् । तेन निवृत्तमित्यर्थे 'द्वित्वि क्ति' इति त्रिप्रत्ययान्तानित्यस्य मत्प्रत्ययस्य स्यादित्यर्थः 'समर्थानां प्रथमाद्वा इति महाविकल्पनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम् । तत्र च अस्मिन्मर्थे मत्प्रत्ययस्य त्रिणा त्रिप्रत्ययान्तस्य प्रयोगो नति भाष्ये स्पष्टम् । एष चात्र अस्वपदविग्रहं दर्शयति—कृत्या निवृत्तमिति । अत्र विग्रहवाक्यं 'त्रिणा क्ति' इति निरन्तराच्च कृतिशब्दः । कृत्रिममिति । 'दुक् च करणे' इति वाना 'द्वित्वि क्ति' इति त्रिप्रत्ययान्तामप् । पवित्रममिति । पक्ष्या निवृत्तमित्यस्वपदविग्रहः । 'दुपचप् पाके' इत्यस्मात् त्रिप्रत्ययान्तामप् । इमन्वचस्य इति । निवृत्तमित्यर्थे तृतीयान्तादिति शेषः । अत्र नित्यमिति न सप्रच्यते इयमिन्प्रेत्य निपातनाच्छीर्षमात्रं सप्तमीसमामर्थ्य, 'तत्पुरुषे कृति—' इति वा अलुक् । पणे शीर्षमार । एरुदेशविहितस्येति । 'धीवधाच्चेति वच्यम्' इति वातिक न्यायसिद्धार्थकथनपरमिति भावः । वृत्तिवृत्तु मूने धीवधशब्द प्रक्षिप्य 'विभाषा विवधधीवधान्' इति पाठः । त्रेर्मस्मित्यम् । नियमग्रहणं स्वातन्त्र्येण प्रयोगं वारयितुम् । अनएव लौकिके विग्रहवाक्यनिन्तादीनां प्रयोगः, न तु कत्रे, तदाह—कृत्या निवृत्तमिति । एवमग्रेऽपि पावनं निवृत्तमिति विग्रहा बाध्यः । मत्स्यावाचो निशब्दो नह गृह्यते, प्रत्ययाप्रत्ययणा प्रत्ययस्यैव ग्रहणान्, 'णिजा नयणाम्—' इति लिङ्गाच्च ननु नियमग्रहणं निवृत्तार्थविवक्षायां भाष्यं किन्ना त्रिप्रत्ययान्तस्य प्रयोगं निवारणेऽपि तदविवक्षायां तस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगो दुर्वार इति चेत्, न नियमिति यागं किमर्थं तस्यामर्थविशेषविशेषानादरेणैव स्वातन्त्र्यवारणान् । इमं विधिः । एव च मप् न वर्तव्यः । तथा हि 'मात्रप्रत्ययान्तादिमन्त्र' । तत्र 'त्रि' पूर्वेषां सिद्धे नियमार्थमिदं त्रिप्रत्ययान्त इमन्त्रिपय एवम् । तेन त्रिप्रत्ययान्तप्रयोगः

(वा २९५९) पाकेन निवृत्तं पाकिमम् । त्यागिमम् । १५७१ अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ । (४—४—२१) अपमित्येति ल्यबन्तम् । अपमित्य निवृत्तमापमित्य-
कम् । याचितेन निवृत्तं याचितकम् । १५७२ संसृष्टे । (४—४—२२) दध्ना संसृष्टं
दाधिकम् । १५७३ चूर्णादिनिः । (४—४—२३) चूर्णैः संसृष्टाश्चूर्णनोऽपूपः । १५७४
लवणाल्लुक् । (४—४—२४) लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः । लवणं शाकम् । १५७५
मुद्गादण् । (४—४—२५) मौद्ग ओदनः । १५७६ व्यञ्जनैरुपसिक्ते ।
(४—४—२६) ठक् । दध्ना उपसिक्तं दाधिकम् । १५७७ ओजःसहोऽम्भसा वर्तते
(४—४—२७) ओजसा वर्तते औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्भसिको मत्स्यः ।
१५७८ तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् । (४—४—२८) द्वितीयान्तादस्माद्वर्तते इत्यस्मिन्नर्थे
लौकिकस्वपदविग्रहं दर्शयति—पाकेन निवृत्तमिति । अपमित्ययाचिताभ्याम् ।
ल्यबन्तमिति । 'मिङ् प्राणिदाने' इत्यस्माद् विनिमयार्थकाद् 'उदीचां माडो व्यतिहारे' इति
क्त्वाप्रत्यये गतिसमासे ल्यपि 'मयतेरिदन्यतरस्याम्' इति इत्वे 'ह्रस्वस्य पिति—' इति
तुगागमे अपमित्येत्यव्ययम्, 'क्त्वातोऽनुक्तमुनः' इत्युक्तेरित्यर्थः । निवृत्तमित्यर्थे अपमित्येत्य-
व्ययात्प्रथमान्ताद्याचितशब्दाच्च तृतीयान्तात् कक् कन् च यथासंख्यं स्यातामित्यर्थः । अप-
मित्येत्यंशे तृतीयान्तत्वासंभवात् प्रथमान्तादिति लभ्यते । संसृष्टे । संसृष्टमित्यर्थे तृतीया-
न्तात् ठग् इत्यर्थः । चूर्णादिनिः । संसृष्टमित्यर्थे तृतीयान्तादिति शेषः । लवणाल्लुक् ।
पूर्वसूत्रविहितस्येति शेषः । मुद्गादण् । तेन संसृष्टमित्यर्थे शेषः । मौद्ग ओदन इति ॥
मुद्गैः संसृष्ट इत्यर्थः । व्यञ्जनैरुपसिक्ते । उपसिक्तमित्यर्थे तृतीयान्तेभ्यो व्यञ्जनवा-
चिभ्यः ठगित्यर्थः । सेचनेन मृदूकरणमुपसेकः । संसृष्ट इत्येव सिद्धे नियमार्थं
सूत्रम्—व्यञ्जनवाचिभ्य उपसिक्त एवेति । तेनेह न—सूपेन संसृष्टा स्थाली ।
ओजःसहो । वर्तते व्याप्रियते इत्यर्थे ओजस्, सहस्, अम्भस् एभ्यः
तृतीयान्तेभ्यः ठक् स्यादित्यर्थः । औजसिक इति । ओजसा वलेन वर्तते, युद्धे
व्याप्रियत इत्यर्थः । साहसिक इति । सहसा प्राणवियोगाभ्युपगमेन स्तेये
व्याप्रियत इत्यर्थः । आम्भसिक इति । अम्भसा हेतुना संचारे व्याप्रियत इत्यर्थः ।
तत्प्रत्यनुपूर्वं । तदिति द्वितीयान्तानुकरणम् । प्रत्यनुपूर्वेभ्यो द्वितीयान्तेभ्य
ईपलोमकूलशब्देभ्यो वर्तते इत्यर्थे ठक् स्यादित्यर्थः । ननु प्रतीपं वर्तते इत्यादि-
निवर्तते । ततो 'नित्यम्' अनेन निवृत्तार्थाविवक्षायामपि व्यन्तस्य स्वातन्त्र्यं वार्यते ।
एवं च संख्यावाचित्रिशब्दस्य ग्रहणशङ्कैव नास्ति, भावप्रत्ययान्तादित्यनुवृत्तेः । स्वरेऽपि
वेशेपो नास्ति, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण इमप इकारस्योदात्तत्वात् । अपमित्येति ।
उदीचां माडः—' इति क्त्वाप्रत्यये अपेत्यनेन सह गतिसमासः, क्तो ल्यप् । 'मयतेरि-
दन्यतरस्याम्' इति इत्त्वम्, 'ह्रस्वस्य—' इति तुक् । ल्यबन्तादस्मात्तृतीयान्तात्प्रत्ययो न
भवति, किं तु वचनात्प्रथमान्तादेवेति बोध्यम् । व्यञ्जनैरुप । व्यज्यते अनेन
मोदनादिरस इति व्यञ्जनं तद्वाचिभ्य उपसिक्त इत्यर्थे ठक् स्यात् । तत्प्रत्यनु ।

स्वस्यान् । क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीया । प्रतीप वर्तते प्रातीपिक । आन्वीपिक ।
प्रातिलोमिक । आनुलामिक । प्रातिकूलिक । आनुकूलिक । १५७६ परि-
मुख च । (४—४—२९) परिमुख वर्तते पारिमुखिक । चात्पारिपाश्विक ।
१५८० प्रयच्छति गर्ह्यम् । (४—४—३०) द्विगुणार्थं द्रव्यं द्विगुणम्, तत्प्रयच्छति
द्वैगुणिक । त्रैगुणिक । 'वृद्धवृ ध्रुपिभावा वक्तव्य' (वा २९६५) । वाधुपिक ।

वक्ष्यमाणविग्रहपु वृत्तेरकमवत्वान् कथं द्वितीयेत्यत आह—क्रियाविशेषणत्वादिति ।
इदं च कारकनिरूपणे निरूपितम् । क्रियाविशेषणानां प्रथमान्तत्वमेव इति तु शब्ददुर्लभे ।
प्रतीपमिति । प्रतिगता आपो यस्मिन्निति वृद्धीहि । 'ऋक्पू—' इत्यकार समासान्त ।
'द्व्यन्तरूपसंगेभ्योऽन ई' इति ईत्वम् । अगुणा आपो यस्मिन् तत्रापीम् । 'ऊनादेशे'
इत्युत्वं तु न, अदेशत्वात् । प्रतीपान्वीपान्वी हि प्रतिकूलानुकूलपर्यायो वृद्धौ । अत्र
यद्यप्येषु तु नाभिनवेष्टव्यम् । परिमुख च । अस्माद् द्वितीयात्प्राप्तवन्ते इत्यथ
ठगियथ । चादिति । चकारादनुक्तमगुञ्जायार्थत्वं परिपाश्वमित्यस्मादपि ठकि पारिपा-
श्विक इति भवतीत्यर्थः । पारिमुखिक इत्यस्य यता यत स्वामिनो मुखं तत्र वर्तन इत्यर्थः
एव पारिपाश्विक । प्रयच्छति गर्ह्यम् । 'तत्' इति द्वितीयान्तमनुवर्तते । गद्य प्रयच्छतीत्यर्थे
द्वितीयान्तादृगत्ययः । द्विगुणार्थं द्रव्यं द्विगुणमिति । द्वैगुणिक । इति कथं
माणदाहरणे द्विगुणशब्देन द्विगुणार्थं द्रव्यं विवक्षितमित्यर्थः । तत्प्रयच्छति
द्वैगुणिक इति । द्विगुणो भवितुं स्वद्रव्यभूषणं प्रयच्छतीत्यर्थः । 'अशीतिभावा
वृद्धिः स्यामासि मामि सवधक्' इत्यादिष्वेवमाह्वविरुद्धत्वादिसं गद्यमिति भावः ।
वृद्धेरिति । वृद्धिगत्यात् उक्तार्थं ठकि प्रवृत्तवृधुपि इत्यादेशो वाच्य इत्यर्थः ।
इकारान्त आदेशः । चार्धुपिक इति । वृद्धयः द्रव्यं वृद्धं, तत्प्रयच्छतीत्यर्थः

वृत्तेरकमवत्वात्कथं तस्य द्वितीयान्तेन प्रतीपमित्यादिना सम्बन्ध इत्याशङ्क्यापानाह—
क्रियाविशेषणत्वादिति । प्रतीपमिति । प्रतिगता आपो यस्मिन्निति । वृद्धीहि ।
'ऋक्पू—' इत्यकार समासान्तः । 'द्व्यन्तरूपसंगेभ्योऽन ई' इति ईत्वम् । व्युत्पत्तिनात्र
मिदम् । प्रतिकूलानुकूलपर्याया हीम वृद्धिशब्दाः । आन्वीपिक इति । अन्वी-
मित्यत्र 'ऊनादेशे' इत्युत्वं तु न भवत्यदेशत्वात् । परिमुखमिति । 'अपपरो वर्तते'
इतिपरे कथं प्रवचनोपमनामा 'पञ्चम्यपाङ्परिमि' इति पञ्चमी, 'अपरिवहिरश्च
पञ्चम्या' इत्यव्ययभावात्, तत्पठक् । स्वामिनो मुखं वक्ष्यित्वा यः सेवका वर्तते स
पारिमुखिक । यदा तु सवनोभावे परिशब्दः प्रादिममासश्च, तदा यता यत स्वामिनो
मुखं ततस्ततो यो वर्तते स एवमुच्यते । एव पारिपाश्विकोऽप्यद्वये वाच्यः
प्रयच्छति । द्वितीयान्तात्प्रयच्छतीत्यर्थः ठक् स्यात् यत्प्रयच्छति गद्य चेत्तत्
द्विगुणार्थद्विगुणमिति । तादर्थ्यात्ताच्छब्दमिति भावः । वृद्धवृद्धयुद्धे इत्येकदानकम्
तयाम्य द्रव्यस्य गर्ह्यत्वम् । चार्धुपिक इति । वृद्धयः वृद्धिः सा प्रयच्छतीति
विग्रहः । अथ कथं 'वृद्धयाजीवश्च चार्धुपि' इत्यमरः । ठक्मनियोगेनैव वृधुपिमा

१५८१ कुसीददशैकादशात्पृष्ठचौ । (४—४—३१) गह्वार्थभ्यामाम्यामेतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थः । कुसीदं वृद्धिः, तदर्थं द्रव्यं कुसीदम्, तत्प्रयच्छतीति कुसीदिकः, कुसीदिकी । एकादशार्थत्वादेकादश, ते च ते वस्तुतो दश चेति विग्रहेकारः समासान्त इहैव सूत्रे निपात्यते, दशैकादशिकः, दशैकादशिकी । दशैकादशान्प्रयच्छतीत्युत्तमर्ण एवेहापि तद्वितार्थः । १५८२ उच्छति । (४—४—३२) वदराण्युच्छति वादरिकः । १५८३ रक्षति । (४—४—३३) समाज रक्षति सामाजिकः । १५८४ शब्ददुर्दुरं करोति । (४—४—३४) शब्दं करोति शाब्दिकः । दादुरिकः । १५८५ पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति । (४—४—३५)

वृद्धिशब्दात् ठक इकादेशे प्रकृतेवृधुष्यादेश इति भावः । 'वृद्धयाजीवस्तु बाधुषिः' इति तु प्रमाद एव । कुसीद । गह्वार्थभ्यामिति । कुसीद, दशैकादश आभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां गह्वार्थकाभ्यां प्रयच्छतीत्यर्थे क्रमात् पृष्ठचौ स्त इत्यर्थः । पितृवम् डीपर्थमित्याह—कुसीदिकीति । निस्त्वचित्त्वयोस्तु स्वरे विशेषः । अथ पुचप्रकृति दशैकादशशब्दं व्युत्पादयति—एकादशार्थत्वादित्यादिना । यत्र एकादश निष्कान् अधिकान् प्रत्यपर्येति समयं कृत्वा दश निष्का ऋणत्वेन दीयन्ते, तत्र ऋणत्वेन गृहीता दश निष्का एकादशार्थत्वाद् एकादशशब्देन उपचर्यन्ते । ततश्च एकादश च ते दश चेति कर्मधारये 'संख्याया अल्पीयस्याः' इति दशन्शब्दस्य पूर्वनिपातः । इहैव निपातनादकारः समासान्तः, टिलोपः, दशैकादशा इति रूपमित्यर्थः । दशैकादशिक इति । एकादश निष्कानधिकान् गृहीतुं दश निष्कान् अवमर्णाय प्रयच्छतीति यावत् । अथ लौकिकविग्रहवाक्यं दर्शयति—दशैकादशान् प्रयच्छतीति । इहापीति । विग्रहवाक्ये यथा उत्तमर्णः प्रधानत्वेन निर्दिश्यते, तथा समासेऽपि उत्तमर्ण एव ऋणदातेव तद्वितार्थः प्रधानभूत इत्यर्थः । उच्छति । 'तत्' इति द्वितीयान्तमनुवर्तते । उच्छतीत्यर्थे द्वितीयान्तादुगित्यर्थः । भूम्यां निपतितस्य ब्रोह्मादेः कणश्च आदानमुच्छः । रक्षति । अस्मिन्नर्थे द्वितीयान्तादुगित्यर्थः । शब्ददुर्दुरं करोति । शब्दं करोति दुर्दुरं करोतीति विग्रहे द्वितीयान्तादुगित्यर्थः । इह शब्दविषये प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्वकज्ञाने करोति वर्तते, व्याख्यानात् तेनेह न—शब्दं करोति खरः । दादुरिक इति । 'दुर्दुरस्तोयदे मेके वाद्यभाण्डाद्रिभेदयोः । दुर्दुरा चण्डिकायां स्यात्पामजाले तु दुर्दुरम् ।'

स्वीकारात् । अत्राहुः—निरङ्कुशाः कवय इति । गह्वमिति किम्, द्विगुणं त्रिगुणं वा वृद्धिं प्रयच्छत्यधमर्ण इत्यर्थे द्वैगुणिक इत्यादि मामूत् । निपात्यत इति । अतएव व्याख्यातृप्रयोगोऽप्युपपद्यत इत्याशयेनोदाहरति—दशैकादशानीति । 'संख्याया अल्पीयस्याः' इति पूर्वनिपातः । उत्तमर्ण एवेति । दश दत्त्वा एकादश गृह्णतीति तस्यैव गह्वत्वादिति भावः । उच्छति । भूमौ पतितस्यैकैकस्थोपादानमुच्छः । सामाजिक इति । समजन्ति अस्मिन्निति समाजः । शब्दं करोतीति । प्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पादयतीत्यर्थः । अभिधानस्वाभावाद् व्युत्पादन एवार्थः प्रत्ययः । नेह शब्दं करोति वररः खरो वा । दादुरिक इति । कुलालः ।

‘स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणम् (वा ५२३) । ‘मत्स्वपर्यायेषु मोनस्यैव’ ।
पनिष्ठा हन्ति पान्थिक । शाकुनिक । मायूरिक । मात्स्यिक । मैनिक । शाकुनिक ।
मार्गिक । हारिणिक । सारङ्गिक । १५८६ परिपन्थ च तिष्ठति । (४-४-३६)
अस्माद् द्वितीयान्तात्तिष्ठति हन्ति चत्यर्थे ठक्स्यात् । पन्थान वजयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति
पारिपथिकश्चौर । निपातनान् पन्थादेश । परिपथ हन्ति पारिपथिक । (४८७ माथो
त्तरपदव्यनुपद धावति । (४-४-३७) दण्डाकारा माथ पन्था दण्डमाथ । दण्डमाथ

इति विद्वत् । इह यथाप्राग्यमन्वय । पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति । अस्मिन्नर्थे पक्ष्यादिशब्देभ्यो
द्वितीयातोभ्य ठगित्यथ । स्वरूपस्येति । पनिमत्स्यमृगशब्दे तत्तत्स्वरूपाणां तत्तत्पर्या
याणां तद्विरूपवाचिना च ग्रहणमित्यथ, ‘स्व रूपम्—’ इति सूत्रभाष्ये तथाकारिति भावः ।
मोनस्यैवेति । मत्स्वपर्यायेषु मोनस्यैव ग्रहणम्, न त्वनिमिषादिशब्दानामित्यथ । इदमपि
‘स्व रूपम्—’ इत्यत्र भाष्ये स्थितम् । पान्थिक इति । स्वरूपम्योदाहरणम् । शाकुनिक
इति तु पनिपर्यायस्य । मायूरिक इति । पनिविशेषस्य । तथा मात्स्यिक, मैनिक,
शाकुनिक इति क्रमेण स्वरूपपर्यायविशेषाणामुदाहरणम् । तथा मार्गिक, हारिणिक,
सारङ्गिक इति क्रमेण स्वरूपपर्यायविशेषाणामुदाहरणम् । परिपन्थ च तिष्ठति
अस्मादिति । परिपन्थशब्दादित्यर्थः । चकाराद् ‘हन्ति’ इत्यनुकृष्यत । तथाह—
तिष्ठति हन्ति चेति । पन्थान वजयित्वेति । एतेन ‘अपरो वजने’ इति
परे कमप्रवचनोपलब्धे ‘पञ्चम्याङ्परिमि’ इति पञ्चम्याम् ‘अपरिवहिरञ्चव’
पञ्चम्या इति अव्ययीभावस्य नाम सूचितः । व्याप्य वेति । एतेन सर्वत्र शब्दपर्यायस्य
पर परिणत पन्था इति प्रादिसमाने परिपन्थशब्द इति सूचितम् । अव्ययीभाव
प्रादिममात्रो वत्यपि वाच्यम् । उभयथापि क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीयान्तत्वम् ।
निपातनान् पन्थादेश इति । नद प्रत्ययसन्निधानेन निपातनम् । किंतु
ततोऽन्यथापि परिपथशब्दोऽस्ति इदमत्र सूचयितुं प्रकृतरपि द्वितीयोच्चारणमिति
वृत्तिकृतः । इदमत्राभिप्रेत्य विग्रहं दशयति—परिपन्थ तिष्ठतीति । माथोत्तर ।
माथोत्तरपद, पदवी, अनुपद एभ्यो द्वितीयान्तम्यो धावतीत्यर्थे ठगित्यर्थः । माथपद
व्याचष्ट—माथ पन्था इति । मय्यते गन्तुमिराहयते इति व्युत्पत्तेरिति भावः ।
दण्डमाथ इति । शाकपायिवादि । पन्थान धावतीति धावतेगत्ययत्नान् मकम

वाद्यमाणवाचीह ददुरशब्दः । मात्स्यिक इति । ‘मत्स्वस्य इधाम्’ इति परिण-
नान् ‘मूयतिप्या—’ इति यलापामात्र । हारिणिक इति । नन्विद पर्यायस्यो
दाहरणं न भवति हारिणस्य मृगविशेषत्वात्तथा चान् पर्यायस्यादाहरणं किमिति न
प्रदर्शयामि चेत् । अत्राहुः—आरण्यचतुष्पात्यु हारिणे च मृगशब्दो वर्तते ।
यदा हारिणवाची मृगशब्दः, तदा मृगपर्यायस्यादाहरणं भवत्येवेति । परिपन्थ च ।
परिमुखवदयमव्ययीभावस्तत्पुष्पा वा क्रियाविषयत्वात्तिष्ठतेरकमत्वेष्वपि परिपन्थस्य
कमत्वमस्येवेत्याह । द्वितीयान्तादिति । चकारो भिन्नक्रमः प्रत्ययायं सपुञ्चिनो-

धावति षाण्डमायिकः । पादविकः । आनुपदिकः । १५८८ आकून्दाट्ठञ् च ।
 (४-४-३८) अस्माट्ठस्यात्, चाट्ठक् धावतीत्यर्थे । आकून्दं दुःखिनां रोदनस्थानं धावति
 आकून्दिकः । १५८९ पदोत्तरपदं गृह्णाति । (४-४-३९) पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः ।
 औत्तरपदिकः । १५९० प्रतिकण्ठार्थं ललामं च । (४-४-४०) एभ्यो गृह्णात्यर्थे
 ठक्स्यात् । प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिकः । आर्थिकः । लालामिकः । १५९१ धर्म
 चरति । (४-४-४१) धार्मिकः । 'अवर्माचेति वक्तव्यम्' (वा २९६६) । आधार्मिकः ।
 १५९२ प्रतिपथमेति ठञ्च । (४-४-४२) प्रतिपथमेति प्रतिपथिकः, प्रातिपथिकः ।
 १५९३ । समवायान्समवैति । (४-४-४३) सामवायिकः । सामूहिकः ।
 १५९४ परिषदो ण्यः । (४-४-४४) परिषदं समवैति परिषद्यः ।

कत्वम् । पादविक इति । पदवौ धावतीति विग्रहः । आनुपदिक इति । अनुपदं धाव-
 तीति विग्रहः । आकून्दाट्ठञ् च । अस्मादिति । आकून्दशब्दाद् द्वितीयान्तादित्यर्थः ।
 आकून्दन्ति अस्मिन्नित्याकून्दः, तदाह-आकून्दो दुःखिनां रोदनस्थानमिति । पदोत्तर-
 पदम् । पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्माद् द्वितीयान्ताद् गृह्णातीत्यर्थे ठक् स्यादित्यर्थः । प्रति-
 कण्ठार्थं । एभ्य इति । प्रतिकण्ठ, अर्थं, ललाम इत्येभ्य इत्यर्थः । आर्थिक इति । अर्थं
 गृह्णातीत्यर्थः । लालामिक इति । ललामं चिह्नं तद् गृह्णातीत्यर्थः । 'लिङ्गं ललामं च
 ललाम च' इत्यमरः । धर्म चरति । चरतीत्यर्थे द्वितीयान्ताद् धर्मशब्दाट्ठगित्यर्थः ।
 अधर्माच्चेतीति । 'ग्रहणवता प्रातिपदिक्तेन तदन्तविचिन्नास्ति' इति तदन्ताग्रहणादप्राप्ते
 आरम्भः । प्रतिपथमेति । ठञ्च । प्रतिपथमित्यव्ययीभावाद एतोत्यर्थे ठक् ठक् च स्यादि-
 त्यर्थः । प्रतिपथमिति 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः । 'ऋक्पूः—' इति समा-
 सान्तः । समवायान् समवैति । द्वितीयान्तेभ्यः समवायवाचिशब्देभ्यः समवैतीत्यर्थे
 ठगित्यर्थः । बहुवचनात्तदर्थवाचिशब्दग्रहणम् समवैति मेलयतीत्यर्थः । परिषदो
 तीत्याह । तिष्ठति हन्ति चेति । माथ इति । मथ्यते गन्तुभिरिति माथः । 'मथे
 विलोडने' कर्मणि घञ् । पदोत्तरपदम् । पदशब्द उत्तरपदं यस्य तत्पदोत्तर-
 पदम् । पदान्तमिति तु नोक्तम्, बहुचूर्वाणाम् भूदिति । प्रतिकण्ठमिति । कण्ठं
 कण्ठं प्रतीति यथार्थेऽव्ययीभावः, 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यनेन वा । यस्तु
 प्रतिगतः कण्ठं प्रतिकण्ठ इति प्रादिसमासः, तस्येह न ग्रहणं व्याख्यानादित्याहुः ।
 धर्म चरति । चरतिरिहासेवाया न त्वनुष्ठानमात्रे । तेन दैववशाद्धर्मं प्रवृत्तो दुर्वृत्तो
 धार्मिक इति नोच्यते । आसेवा हि स्वारसिकी प्रवृत्तिः । एवं दैववशाद्धर्मं प्रवृत्तः
 यः सद्वृत्त आधार्मिक इति नोच्यते । प्रतिपथमिति । वीप्सायामाभिमुख्ये वा
 अव्ययीभावः । 'ऋक्पूः—' इति समासान्तः । समवायान् ! समूहवाचिभ्यो
 द्वितीयान्तेभ्यष्टक् स्यात्समवैतीत्यर्थे । इह समवपूर्वस्येणोर्यः प्रविद्वैकदेशोभवनम् ।
 तत्र गुणभूतप्रवेशापेक्षया समवायानिति द्वितीयानिर्देशः । विशेष्यापेक्षया तु लोके
 सप्तमी प्रायेण प्रयुज्यते 'कुरुक्षेत्रे समवेताः' इति यथा । 'एत्येति—' इति वृद्धिरिह

१५६५ सेनाया वा । (४-४-४५) ण्य स्यात् । ण्ये ठक् । सैन्या, सेनिका । १५६६ सज्ञायाम् ललाटकुक्कुटौ पश्यति । (४-४-४६) ललाट पश्यति लालाटिक सेवक । कुक्कुटीशब्देन तत्प्राणाह स्वल्पदेशो लक्ष्यते । कौक्कुटिको भिक्षु । १५६७ तस्य धर्म्यम् (४-४-४७) आपणस्य धर्म्यमापणिकम् । १५६८ अण् महिष्यादिभ्यः । (४-४-४८) महिष्या धर्म्य माहिपम् । याजमानम् । १५६९ ऋतोऽञ् (४-४-४९) यातुधर्म्यं यावम् । 'नराच्चेति वक्तव्यम्' (वा २९६७) नरस्य धर्म्या नारी 'विशमितुरिङ्लोपश्चाच्च वक्तव्य' (वा २९६८) विशसितुर्धर्म्य वैशाखम् । 'विमाजयितुणिगपश्चाच्च वाच्य' (वा २९६९) विमाजयितुर्धर्म्य वैमाजित्रम् । १६०० अवकृय । (४-४-५०) पृष्ठयन्तादृक्स्यादवकृयेयं । आपणस्यावकृय आपणिक । राजप्राश्र्य द्रव्यमवकृय । १६०१ तदस्य पण्यम् (४-४-५१) अरूपा पण्यमस्य आपूषिक । १६०२ लवणादृञ् (४-४-५२) लावणिक । ण्य । द्वितीयान्तापरिपच्छद्वात्ममवैतीत्यर्थे ठगपवाशे ण्य इत्यर्थः । सेनाया वा ण्य स्यादिति । रोपपूरणमिदम् । द्वितीयान्तात्सेनाशब्दात् समवैतीत्यर्थे ण्यो वा स्यादित्यर्थः । सैन्या, सैनिका इति । सेना मेलयतीत्यर्थः । सज्ञायाम् । ललाटकुक्कुटीशब्दाभ्याम् पश्यतीत्यर्थे ठक् स्यात्प्राणायामित्यर्थः । सज्ञा रुद्धि, न त्वाधुनिक सङ्केतः । लालाटिक सेवक इति । दूरे स्थित्वा प्रमोलललाट पश्यति, न तु कार्ये प्रवर्तते इत्यर्थः । 'लालाटिक प्रमोर्भालदर्शो वायापमश्च य' इत्यमरः । कौक्कुटिक इति । कुक्कुटीपननाहर्दिग पश्यतीत्यर्थः । तस्य धर्म्यम् । धर्मादिनपेन धर्म्यम्, आचरितुं याग्यमित्यर्थः । धर्म्यमित्यर्थे पृष्ठयन्तादृगित्यर्थः । अण् महिष्यादिभ्यः पृष्ठयन्तेभ्यो धर्म्यमित्यर्थे इति रोपः । ऋतोऽञ् । ऋन्तात्पृष्ठयन्ताद् धर्म्यमित्यर्थे अजित्यर्थः । नारीति । अजतवाद् डीर्घाति भावः । इङ्लोप इति । इटो लाप इत्यर्थः । वैशाखमिति । विशसितुशब्दाद्विजि इटो लोपः ऋकारस्य यणि आदिबुद्धिः । वैमाजित्रमिति । विमाजयितुशब्दादत्रि णिलोपः । अवकृय । 'तस्य' इत्यनुवर्तते, तदाह-पृष्ठयन्तादिति । तदस्य पण्यम् । अस्मिन्नर्थे प्रथमान्तात् ठगित्यर्थः । विज्ञेनव्य द्रव्य पण्यम् । लवणादृञ् । 'तदस्य पण्यम्' इत्येव । न भवति, एजादित्वाभावात् । सैन्या, सैनिका इति । द्वितीयान्ताण्यठक् । यत्, 'सेनाया समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते' इति निघण्टुपूर्वक तत्कलितार्थकयनपर बोध्यम् । सज्ञायाम् । ललाटकुक्कुटीशब्दाभ्याम् द्वितीया । ताभ्याम् पश्यतीत्यर्थे ठक् स्यात् । सम्यापान सना प्रसिद्धिस्तस्याम्, प्रसिद्धिविषयमूतेभ्य इत्यर्थः । लालाटिक इति । दूरे स्थित्वा प्रमोलललाट पश्यति न तु कार्ये पूषतिष्ठत इत्यर्थः । 'लालाटिक प्रमोर्भालदर्शो वायापमश्च य' । कौक्कुटिको भिक्षुरिति । सन्यासी हि पादविक्षेपपर्याप्तदेशपर्यन्तमेव चक्षुः सम्यग् गच्छतीति भावः । धर्म्यमिति ।

१६०३ किसरादभ्यः घृन् । (४-४-५३) किसरं पण्यमस्य किसरिकः । पित्त्वान्डीप् ।
 किसरिकी । किसर, उशीर, नलद इत्यादिकिसरादयः सर्वे सुगन्विद्रव्यविशेषवाचिनः ।
 १६०४ शलालुनोऽन्यतरस्याम् । (४-४-५४) घृन् स्यात्, पक्षे ठक् । शलालुकः,
 शलालुकी । शलालुकः, शालालुकी । शलालुः सुगन्विद्रव्यविशेषः । १६०५ शिल्पम् ।
 (४-४-५५) मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । १६०६ मड्डुकभर्भरादनन्यतर-
 स्याम् । (४-४-५६) मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकः, माड्डुकिः । झार्जरः, झार्जरिकः ।
 १६०७ प्रहरणम् । (४-४-५७) 'तदस्य' इत्येव । असिः ॥ प्रहरणमस्य
 आसिकः । धानुष्कः । १६०८ परश्वधाटुञ्च । (४-४-५८) पारश्वधिकः ।
 १६०९ शक्तियप्रचोरीकक् । (४-४-५९) शाक्तीकः । याष्टीकः
 १६१० अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः । (४-४-६०) 'तदस्य' इत्येव । अस्ति

लावणिक इति । लवणमस्य पण्यमित्यर्थः । किसरादिभ्यः घृन् । 'तदस्य पण्यम्'
 इत्येव । घृन्निति च्छेदः, तदाह-पित्त्वान्डीपिति । शलालुनोऽन्यतरस्याम् । घृन्निति
 शेषः । 'तदस्य पण्यम्' इत्येव । शलालुक इति । शलालुः पण्यमस्येति विग्रहः । उकः
 परत्वादस्य कः । पित्तस्य फलमाह-शलालुकीति । शिल्पम् । तदस्य शिल्पमित्यर्थे
 प्रथमान्तात् ठगित्यर्थः । क्रियासु कौशलं, शिल्पम् । ननु मार्दङ्गिक इत्युदाहरणं वक्ष्यति,
 तत्र मृदङ्गं शिल्पमिति कथं विग्रहः । मृदङ्गस्य शिल्पत्वासंभवात्, तत्राह-मृदङ्गवादन-
 मिति । मृदङ्गवादनविषयकमित्यर्थः । मृदङ्गशब्दे लक्षणया मृदङ्गवादनविषयक इति
 भावः । मड्डुकभर्भरात् । 'तदस्य शिल्पम्' इत्येव । पक्षे ठक् । मड्डुकझार्जरौ वाद्य-
 विशेषौ । प्रहरणम् । 'तदस्य' इत्येव । प्रहरणवाचिनः प्रथमान्तात्तदस्येत्यर्थे ठगित्यर्थः ।
 प्रह्रियतेऽनेनेति प्रहरणम्, आयुधम् । धानुष्क इति । धनुः प्रहरणमस्येति विग्रहः ।
 उसन्तात्परत्वादस्य कः । 'इणः पः' इति पः । परश्वधाटुञ्च । 'तदस्य प्रहरणम्'
 इत्येव । चात् ठक् । 'परशुश्च परश्ववः' इत्यमरः । शक्तियप्रचोरीकक् ।
 शक्तियप्रशब्दाभ्यां प्रथमान्ताभ्यां प्रहरणवाचिभ्यामस्येत्यर्थे ईकक् स्यादित्यर्थः ।
 अस्ति नास्ति । तदस्येत्येवेति । अस्तीति मतिरस्यास्ति, नास्तीति
 मतिरस्यास्ति, दिष्टमिति मतिरस्यास्तीत्यर्थेषु क्रमेण अस्तीत्यस्माद् नास्तीत्यस्माद्
 दिष्टमित्यस्माच्च प्रथमान्ताटुगित्यर्थः । अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ । यद्वा वचना-

धर्मादनपेतं धर्म्यम् । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत् । अवक्रयः । अवकीयते
 अनेनेति करणे 'एरच्' । पण्यमिति । पणितव्येऽर्थे 'अवद्यपण्य-' इति यदन्तो
 निपातितः । शलालुक इति । 'इसुसुक्तान्तात्कः' । ठक्पक्षे त्वादिवृद्धिः । शलालुकः ।
 मार्दङ्गिक इति । मृदङ्गशब्देन मृदङ्गवादनं लक्ष्यते । मुख्यार्थे तु प्रयोगो न
 भवति, अनभिधानादिति भावः । शिल्पं कौशलम् । तच्च मृदङ्गवादनविषयकम्, तेन
 मृदङ्गवादनविषयके मृदङ्गशब्दस्य लक्षणेति निष्कर्षः । प्रहरणम् । प्रह्रियते
 अनेनेति प्रहरणमायुधम् । धानुष्क इति । 'इसुसुक्तान्तात्कः' 'इणः पः' इति

परलोक इत्येव मनिर्यस्य स आस्तिकः । नास्तोति मनिर्यस्य स नास्तिकः । दिष्टमिति मति-
र्यस्य स दैष्टिकः । १६११ शीलम् । (४-४-६१) अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः ।
१६१२ छत्रादिभ्यो ण । (४-४-६२) गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रम्, तच्छीलमस्य
छात्रम् । १६१३ कर्मस्ताच्छील्ये । (६-४-१७२) कर्म इति ताच्छील्ये णे टिलोपो
निपात्यते । कर्मशीलं कर्म । 'नस्तद्धिते' (सू ६७९) इत्येव सिद्धे 'अण्कार्यं ताच्छील्ये
णेश्वि' । तेन चोरी, तापमी इत्यादि मिदम् । ताच्छील्ये किम्—कर्मणः । १६१४
कर्माध्ययने वृत्तम् । (४-४-६३) प्रथमान्तात्पठ्यर्थे ठवस्याध्ययने वृत्ता
देव अख्यानात्प्रत्ययः । 'देव दिष्टम्-' इत्यमरः । शीलम् । अस्त्येत्यर्थे शीलवाचिनः प्रथमा-
न्ताट्ठमित्यर्थः । शीलं स्वभावः । अपूपभक्षणमिति । अपूपशब्दस्तद्भक्षणे लाभशब्द
इति भावः । छत्रादिभ्यो ण । एभ्यः प्रथमान्तेभ्यः अस्य शीलमित्यर्थे णप्रत्ययः । छत्रं
शीलमस्य छात्रम्, इत्युदाहरणं वक्ष्यति । तत्र छत्रस्य शीलत्वानुपपत्तेः छत्रपदं गुरुदापा-
वरणे गौणमित्याह—गुरोरिति । शीलमित्यर्थे छत्रादिस्वाद् णप्रत्यये कृते । कर्मस्ता-
च्छील्ये । तत् शीलं यस्य स तच्छीलः, तस्य भावः ताच्छील्यम् । तस्मिन्वाच्ये कर्म इति
भवतीत्यर्थः । णप्रत्यये परे टिलोपः स्यादिति यावत्, तदाह—टिलोपो निपात्यत इति ।
णेश्वोत्पन्नन्तरम् इति ज्ञापनार्थमिदमिति शेषः । अत्र टिलोपविधिर्हि 'अन्' इति प्रवृत्तिभावः
निवृत्त्यर्थः । ततश्च अणि विहितस्य प्रकृतिभावस्य णप्रत्यये परतः प्रतिषेधादण्कार्यकारित्वे
णप्रत्ययस्य ज्ञाप्यत इति भावः । तेनेति । चुरा शीलमस्या, तप शीलमस्या इति विग्रहः
चुरानप्यं शब्दाभ्यां छत्रादित्वाणप्रत्यये सति तदन्ताभ्यामणन्तकार्ये ङीप् चोरी तापसीति
सिद्धमित्यर्थः । कर्मण इति । 'तस्येदम्' इत्यणि 'कर्मस्ताच्छील्ये' इत्यस्याप्रवृत्त्या
'अन्' इति प्रवृत्तिभावान्न टिलोप इति भावः । कर्माध्ययने वृत्तम् । 'तदस्य
पण्यम्' इत्यतः 'तदस्य' इत्यनुवर्तते । 'तदस्य कर्माध्ययने वृत्तम्' इत्यर्थनिर्देशः ।
तत्र तदित्यननं विरोधेण कर्म वृत्तमित्यन्वति । कर्मशब्दः क्रियापरः ।
वृत्तमित्यस्य जातमित्यर्थः । वृत्तं कर्म प्रति विरोध्यसमर्पकं तदिति प्रथमोच्चारितम् ।

विसर्गस्य ष । परश्वधाट्ठञ् । षाट्ठक् । 'द्वयोः कुठारं स्वधितिः परश्वच्च परस्वयः' ।
परलोक इति । एतच्चाभिवानशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यत । आस्तिक इति । अस्ति-
नास्तिकशब्दौ निगानौ । यदा वचनसामर्थ्यादस्तीत्याख्यानात् नास्तोति निपातादप्य-
समुदायाच्च प्रत्ययः । दिष्टमिति । 'देव दिष्टं भागधेयम्' इत्यमरः । 'नास्त्वते
दैष्टिकताम्' इति माथः । 'प्रमाणानुमा मतिर्दिष्टा' इति प्राचीनस्मृत्युपदेशः । दिष्टशब्दस्य
ह्रीद्धे प्रमाणानुगमाल्लोकाचकत्वे चाकृतकोसविरोधादिति दिक् । छत्रादिभ्यो ण ।
'छत्रादिभ्योऽण्' इत्येव सुवचमिति 'कर्मस्ताच्छील्ये' इति सूत्रे कैयटः । ताच्छील्ये
ण इति । कर्मशब्दस्य छत्रादिवाचित्वमिति भावः । चोरीत्यादि । चुरा शीलमस्या, तप
शीलमस्या इति विग्रहः णप्रत्यये सति तदन्ताच्छीप सिद्धयनीत्यर्थः । कर्माध्ययने ।

या क्रिया सा चेत्प्रथमान्तस्यार्थः । एकमन्यद् वृत्तमस्य ऐकान्यिकः । यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परोक्षकाले विपरीतोच्चारणरूपं स्वलितमेकं जातम्, सः । १६१५ बह्वचपूर्वपदाट्ठक् । (४—४—६४) प्राग्विषये । द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः । द्वादशापपाठा अस्य जाता इत्यर्थः । १६१६ हितं भक्षाः । (४—४—६५) अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः । १६१७ तदस्मै दीयते नियतम् । (४—४—६६) अग्रभोजनं नियतं दीयते अस्मै आग्रभोजनिकः । १६१८ आणामांसौदनाट्ठिठक् । (४—४—६७) आणा नियतं दीयतेऽस्मै आणिकः, आणिकी । मांसौदनग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् । मांसौ-

ततश्च अस्य अध्ययनविषये तत्कर्म वृत्तमित्यर्थे तच्छब्दगम्यविशेष्यवाचकात् प्रथमान्ताट्ठक् स्यादित्यर्थः । तदाह—प्रथमान्तादिति । वृत्तं कर्म प्रति विशेष्यसमर्पकादिति शेषः । अध्ययने वृत्तेति । विषयसप्तम्येया । या क्रियेति । अनेन कर्मशब्दः क्रियापर इति सूचितम् । प्रथमान्तस्यार्थ इति । अनेन कर्म वृत्तमित्येतद् तदित्यस्य प्रथमान्तस्य विशेषणमिति सूचितम् । तदित्यननुवृत्तौ कर्मशब्दस्यैव सूत्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वात् तत् एव प्रत्ययः स्यात्, नतु तद्विशेष्यवाचकात्, तस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वाभावादित्यभिप्रेत्योदाहरति—
एकमन्यद्वृत्तमस्य ऐकान्यिक इति । 'तद्वितार्थ—' इति समासे एकान्यशब्दाट्ठमिति भावः । द्वैयन्यिकः, त्रैयन्यिकः । ऐजागमो विशेषः । बह्वचपूर्वपदाट्ठक् । 'तदस्य कर्माध्ययने वृत्तम्' इत्यनुवर्तते । तदाह—प्राग्विषय इति । द्वादशान्यिक इति । 'तद्वितार्थ—' इति समासः । एवं त्रयोदशान्यिकः । चित्त्वान्नाद्विद्विद्धिः । हितं भक्षाः । 'तदस्य' इत्यनुवृत्तम् । तत्र पष्ठी चतुर्थ्या विपरिणम्यते, हितयोगात् । तद् अस्मै हितमित्यर्थे प्रथमान्ताट्ठक् स्याद् हितं भक्षाश्चेत् ते स्युरित्यर्थः । संस्कृतं भक्षाः इति ब्रह्माख्येयम् । अपूपभक्षणमिति । अनेन अपूपशब्दः अपूपभक्षणे लाक्षणिक इति सूचितम् । अपूपो हितमित्यर्थे तु न ठक्, अभिधानस्वाभाव्यादिति भावः । तदस्मै दीयते नियतम् । अस्मिन्नर्थे प्रथमान्ताट्ठगित्यर्थः । नियुक्तमिति पाठान्तरम्, नियतमित्यर्थः । आणामांस । तदस्मै दीयते नियतमित्येव । आणा यवागूः । 'यवागूखणिका आणा विलेपी

'तदस्य' इत्यनुवर्तते, ठगिहाधिक्रियत एव तदाह—प्रथमान्तादित्यादि । ऐकान्यिक इति । एकमन्यदिति विगृह्य 'तद्वितार्थ—' इति समासः, तत्पठक् । एवं द्वैयन्यिकः, त्रैयन्यिक इत्युदाहार्यम् । इह तु वृद्धि वाधित्वा 'न खाम्याम्—' इत्यैच् । हितं भक्षाः । 'अस्य' इति प्रकृतमपीह हितयोगाच्चतुर्थ्या विपरिणम्यते, 'तदस्मै—' इत्यस्यापकर्षो वेत्याशयेनाह—अपूपभक्षणं हितमस्मा इति । अपूपशब्दस्तद् भक्षणे लाक्षणिक इति भावः । आणा । 'यवागूखणिका आणा विलेपी तरला

१ इह 'ठक्' इति पाठो बालमनोरमासंमतः । काशिकायामपि तथैवोपलभ्यते । कौमुदीपुस्तकान्तरेषु तु 'ठक्' इति पाठ उपलभ्यते, मुद्रितेष्वष्टाध्यायीपुस्तकेष्वपि प्रायेण 'ठक्' इत्येवोपलभ्यते ।

दनिक, मासिक, ओदनिक । १६१६ भक्तादणन्यतरस्याम् । (४—४—६८) फे
ठक् । भक्तमस्मै नियत दीयते भक्त भक्तिक । १६२० तत्र नियुक्त । (४—४—६९)
आकरो नियुक्त आकरिक । १६२१ अगारान्ताट्ठन् । (४—४—७०) देवागारे नियुक्तो
देवागारिक । १६२२ अध्यायिन्यदेशकालात् । (४—४—७१) निषिद्धदेवाकाल
वाचकान्ठकस्यादध्येतरी । स्मरान्तीते स्मार्गानिक । चतुर्दश्यामधीत चानुर्दशिक ।
१६२३ कठिनान्तप्रस्तारसस्थानेषु व्यवहरति । (४—४—२२) 'तत्र' इवेव ।
वशकठिन व्यवहरति वशकठिनम् । वशा वणव कठिना यस्मिन्देशे स वशकठिन ।
तस्मिन्देशे या क्रिया यथा अनष्टेया ता तथैवानुनिष्ठनीत्यर्थ । प्रास्तारिक । सास्थानिक ।
१६२४ निरुटे वसति । (४—४—७३) नैकटिको भिक्षु । १६२५ आवसथा
ष्टल् । (४—४—७४) आवसथे वसति आवसथिक । पित्वा डीप् । आवसथिकी

तरला च सा इत्यमर । टित्व डीवथम् तदाह—श्राणिकीति । सघातविगृहीतार्थ
मिति । ठकैव मिद्धे आदनिक इत्यत्र आन्विद्वयमात्रार्थं प्रत्ययान्तविधानमिति भाव
भक्तादणन्यतरस्याम् । तस्मै दीयते नियतमित्येव । तत्र नियुक्त । अस्मिन्
सप्तम्यन्ताट्ठक् स्यात्प्रियम् । नियुक्त अधिकृत । सुरक्षणादौ प्ररित इति यावत्
आकरिक इति । आकरो रत्नाद्युद्भवस्यानम् । अगारान्ताट्ठन् । तत्र नियुक्त इत्येव
नित्वातादिवृद्धि । तदाह—देवागारिक इति । अध्यायिन्यदेशकालात् । निषिद्धेति
अदेशकाले यत्र 'नन्' निषिद्ध वतत इति भाव । स्मार्गानिक । चानुर्दशिक इति
देवाकान्ठमिनादिति व्याख्यानं तु इह न स्यादिति भाव । कठिनान्तप्रस्तार ।
अस्मिन्नर्थे कठिनान्त, प्रस्तार, सस्थान एव सप्तम्यन्तेभ्य । ठगियथ । वशकठिन
शब्द विवृणाति—चश इति । व्यवहरणम् उचितक्रिया, तदाह—यस्मिन्श
इति । प्रस्तारसस्थानादौ अवयवसन्निवेशपर्यायी । निरुट वसति । जम्भ
घर्षे । सप्तम्यन्तानिकटशब्दाट्ठगित्यथ । नैकटिको भिक्षुरिति । 'ग्रामात्राणे
भिक्षुणा वस्तव्यम्' इति शास्त्रमुल्लङ्घय निषत् या भिक्षुवसति तत्रैवाय ठगिति भाव ।
यत्र व्याख्यानमेव कारणम् । आवसथाष्टल् । 'तत्र' 'वसति' इत्यर्थे आवसथा
सप्तम्यन्तान् ठुलित्यथ । आवसथे गृहम् । पित्वा डीपथम् । तदाह—आवस

च सा' इत्यमर । टिठनिति । इमार उच्चारणाय । टा डीवथ । सघातविगृही
तार्थमिति । ओदनिक इत्यत्र हि वृद्धिनिवारणाय टिठनारब्ध । अथवा लभ्या
द्वयमेव धूयादिति भाव । आकरिक इति । 'सति द्वियामाकर स्यात्' इत्यमर ।
अध्यायिन्य । अदेशकालात् किम्, वास्यामधीते, पूर्वाह्णे अधीते । कठिनान्त ।
प्रस्तारसस्थानशब्दौ सन्निवेशपर्यायाविति बह्व । प्रस्तारो यत्र । 'प्रेत्यो यत्र इति
घञ् । सस्थान सन्निवेश इत्येव । नैकटिको भिक्षुरिति । सयासी हि ग्रामस्य
निकट वसन् मिथार्यमेव ग्रामे प्रविशति, न तु तत्र वसतीति भाव । आवसथात् ।

‘आकर्पात्पदिर्भत्तादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।

आवसथात्किसरादेः पितः पठेते ङगधिकारे ॥’

(वा २९५५) पडिति सूत्रपट्केन विहिता इत्यर्थः । प्रत्ययास्तु सप्त ।

इति तद्धितेषु ङगधिकारप्रकरणम् ।

थिकीति । आकर्पादित्यादि । श्लोकवार्तिकमिदम्—‘प्राग्वहतेष्टक्’ इत्यादौ ङगिति वा ष्टगिति छेद इति संशयनिवृत्त्यर्थम् ‘आकर्पात्षष्ठल्’ इति सूत्रभाष्ये पठितम् । तत्र आकर्पा-
दित्यनेन ‘आकर्पात्षष्ठल्’ इति सूत्रं विवक्षितम् । पर्पादिभ्य इत्यनेन ‘पर्पादिभ्यः ष्टन्’ इति सूत्रं विवक्षितम् । भत्तादिभ्य इत्यनेन ‘भत्तादिभ्यः ष्टन्’ इति सूत्रं विवक्षितम् । कुसीदसूत्रा-
दित्यनेन ‘कुसीददशैकादशात् ष्टन्षष्ठचौ’ इति सूत्रं विवक्षितम् । आवसथादित्यनेन ‘आवसथात् षष्ठल्’ इति सूत्रं विवक्षितम् । किसरादेरित्यनेन ‘किसरादिभ्यः ष्टन्’ इति सूत्रं विवक्षितम् ।
‘प्राग्वहतेष्टक्’ इत्यधिकारे एतैः सूत्रैर्विहिताः षट् प्रत्यया पित इत्यर्थः । ननु ‘कुसीद-’
इति सूत्रे प्रत्ययद्वयविधानाद् एतत्सूत्रपट्कविहिताः सप्त प्रत्यया लभ्यन्त इति पट् पित
इति कथमित्यत आह—पडितीति । पडित्यनेन सूत्राभिप्रायं पट्त्वं विवक्षि-
तमिति भावः ।

इति तद्धितेषु प्राग्वहतीयप्रकरणम् ॥

लकारः स्वरार्थः । आवसन्त्यस्मिन्नित्तावसथः । ‘उपसर्गे वसेः’ इत्यर्थं प्रत्ययः ।
कुसीदसूत्रादिति । ‘कुसीददशैकादशात्—’ इति सूत्रोपात्ताभ्यां प्रकृतिभ्यामित्यर्थः ।
इह ‘नौ द्वयचष्टन्’ इत्यत्रेव येषां पकारः सांहितिक इति सम्भाव्यते तेषामेव गणने
ष्ठलादेः वित्त्वमनार्पमिति भ्रमः स्यादतः श्लोकवार्तिककारः पित्प्रत्ययान्सर्वानपि
पर्यजीगणत् ।

इति तत्त्वबोधिण्यां ङगधिकारप्रकरणम् ।

अथ तद्धितेषु प्राग्वितीयप्रकरणम् ॥३१॥

१६२६ प्राग्विताद्यत् । (४—४—७५) 'तस्मै हितय' (सू १६६५) इत्यत प्राग्यदधिक्रियते । १६२७ तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् । (४—४—७६) रथ वहति रथ्य । युग्य । वत्माना दमनकाले स्वग्ये यत्काष्ठमासज्यते स प्रासङ्ग, त वहति प्रासङ्ग्य । १६२८ धुरो यड्ढकौ । (४—४—७७) 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घे प्राप्ते । १६२९ न भकुर्लुराम् । (८—२—७९) भस्य कुटुरौशोषघाया दीर्घो न स्यात् । धुर्यं धौर्य १६३० स सर्वधुरात् । (४—४—७८) सर्वधुरा वहतीति सर्वधुरीण । १६३१ एकधुराल्लुक् च । (४—४—७९) एकधुरा वहति एकधुरीण, एकधुर १६३२ शकटादण् । (४—४—८०) शकट वहति शकटो गौ । १६३३ हलसीराट्क् ।

अथ प्राग्वितीयप्रकरण निरूप्यते—प्राग्विताद्यत् । हितशब्द तद्वदितमूत्रपर । तदाह—तस्मै हितमिति । तद्वहति रथ । रथादि वहतीत्यर्थे द्वितीयान्ताद् रथ युग प्रासङ्ग इति त्रयाद् यत्स्यादित्यर्थः । युग्य इति । रथादिवहनकाले अन्नादि-स्वग्येषु तिर्यग् यत् काष्ठमीपत्रोतमासज्यते तद्युगम्, तद्वहतीत्यर्थः । दमनकाल इति । रथादि वहन सुरक्षिततावद्भौ नियुज्य तत्स्वयमाद्ययुगे यद्युगातरमासज्य तस्मिन्प्रशिक्षिता अन्नादयो वहनशायार्थं नियज्यन्ते स प्रासङ्ग इत्यर्थः । 'प्रासङ्गौ ना युगाद्यौ' इत्यमर । धुरो यड्ढकौ । धुरशब्दाद् द्वितीयान्ताद् वहतीत्यर्थे यत् ढक् च स्यादित्यर्थः । यड्ढा-विति पाठान्तरम् । हलि चेतीति । 'धुर्वो हिसायाम्' 'भ्राजमास-' इति क्विप् । 'राज्ञोप' इति लोप । अन्नादिस्वयमाद्यप्रदेशो युगावयवा धू । धुरशब्दाद् यनि 'हलि च' इति दीर्घे प्राप्ते सतीत्यर्थः । न भकुर्लुराम् । 'बोस्पघाया-' इत्यत 'उपघाया' इति 'दीर्घे' इति चानुवर्तते, तदाह—भस्येत्यादिना । 'धूर्वहं धुर्यंघौर्यधुरीणा' इत्यमर । स सर्वधुरात् । सर्वा धू सर्वधुरा । 'पूर्वकाल-' इति तत्पुरुषः । 'ऋक्' इति समासान्त 'परवल्लिङ्गम्-' इति छोट्वाट्ठाप् । इह तु शब्दस्वरूपापेक्षया नपुसकनिर्देशः । द्वितीयान्तात्सर्वधुराशब्दाद् वहतीत्यर्थे स स्यादित्यर्थः । सर्वधुरीण इति । सर्वधुरा वहतीत्यर्थः । 'स तु सर्वधुरीणा यो 'भवेत् सर्वधुरावह' इत्यमर । एकधुराल्लुक् च । एकधुराशब्दाद् द्वितीयान्ताद्द्वहतीत्यर्थे स स्यात् । तस्य पक्षे लुगित्यर्थः ।

युग्य इति । युग रथाङ्गं वहतीत्यर्थः । प्रासङ्ग इति । प्रासज्यते असाविति कर्मणि घञ् । धुरो । 'धुरो टक् च' इत्येव सुवचम् । नभ । उपघाया इति । 'उपघाया च' इति पूर्वसूत्रादेनलभ्यत इति भावः । उपघाया किम्, प्रतिदीप्त । इह नान्तस्य भवेत्प्रोकारस्यानुपवाचान्नपेवो न प्रवर्तते । स सर्वधुरात् । सर्वधुराया इति वक्तव्ये नपुसकनिर्देशः शब्दस्वरूपापेक्षया 'वधुनि बहुव्रीहौ' इतिवत् । सर्व-धुरामिति । 'पूर्वकालैक-' इति समास 'ऋक्' इति समासान्ते अपत्यये टाप् । एकधुराल्लुक् च । चालत् । एव च प्राकरणस्य यत्ता लुक्, सम्य तु

(४—४—८१) हलं वहति हालिकः । सैरिकः । १६३४ संज्ञायां जन्याः^१ ।
 (४—४—८२) जनी वधूः । तां वहन्ति प्रापयन्ति जन्याः । १६३५ विध्यत्य-
 धनुषा । (४—४—८३) द्वियीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्यात्, न चेत्तत्र
 वधुः करणम् । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । १६३६ धनगणं लब्धा ।

एकधुरीणः, एकधुर इति । एकधुरां वहतीत्यर्थः । शकटादण् । द्वितीयान्ताच्छकट-
 शब्दाद् वहतीत्यर्थे अण् स्यादित्यर्थः । यतोऽपवादः । हलसीराट्क् । आभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां
 वहतीत्यर्थे ठगित्यर्थः । संज्ञायां जन्याः । जनीशब्दाद् द्वितीयान्ताद् वहतीत्यर्थे यत्स्या-
 त्संज्ञायामित्यर्थः । जनी वधूरिति । जायतेऽस्यां गर्भ इत्यर्थे जनिघसिभ्यामिति जनघातोः
 इणि 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिप्रतिपेधे 'कृदिकारात्—' इति डीपि जनीशब्दस्य निष्पत्तेरिति
 भावः । 'समा स्नुपाजनीवध्वः' इत्यमरः । वहन्तीत्यस्य विवरणं प्रापयन्तीति । वरगृहमिति
 शेषः । जन्या इति । जामातुर्वयस्या इति शेषः । 'जन्याः स्निग्धा वरस्य ये' इत्यमरः ।
 विध्यत्यधनुषा । 'तद् इति' द्वितीयान्तमनुवर्तते । 'अधनुषा' इति सप्तम्यर्थे तृतीया । धनुषः
 अभावः अधनुः, तस्मिन्सतीत्यर्थः । अर्थाभावे नवतत्पुरुषः । अर्थाभावे अव्ययीभावेन अयं
 विकल्प्यत इत्युक्तत्वात् । द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्यादधनुषः करणस्याभावे सतीत्यर्थः ।
 न चेत्तत्रेति । तत्र वेधने धनुः करणं न चेदित्यर्थः । पद्या इति । पादशब्दाद्यति
 'पद्यत्यतदर्थ' इति पद्भावः । 'अधनुषा' इति किम् ? धनुषा चोरं विध्यति देवदत्तः । अत्र
 चोराद्यन्न भवति । न चासामर्थ्यादेवान्न यन्नेति वाच्यम्, विध्यतीत्यस्य प्रत्ययार्थत्वेन
 प्रधानतया तस्य सापेक्षत्वेऽपि सामर्थ्याविधातात् । अन्यथा औपगवो देवदत्त उपगुण-
 ण्त्वाद् इत्यादौ अणादिकं न स्यात् । प्रत्ययार्थैकदेशस्य व्यधनस्य करणविशेषनित्यसापेक्ष-
 त्वाच्च इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । धनगणं लब्धा । धनशब्दाद् गणशब्दाच्च द्वितीया-

विधानसामर्थ्याच्छ्रवणमिति फलितम्, तदाह—एकधुरीण इत्यादि । शाकटो गौरिति ।
 ननु 'तस्येदम्' इत्यणा सिद्धम् । यो हि शकटं वहति शकटस्यासौ भवति । अत्राहुः—
 आरम्भसामर्थ्यादत्र तदन्तविधिः । तेन द्वे शकटे वहति द्वैशकट इत्यत्र 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति
 प्राग्दीव्यतीयो लुङ् न भवति, 'तस्येदम्' इत्यणि तु स्यादेव लुगिति । हलसीरात् । ननु
 'तस्येदम्' इत्युपक्रमे 'हलसीराट्क्' इति पठितम् । तथा च तेनैव शैपिकेण हालिकः सैरिक
 इति सिद्धौ किमनेनेति चेत् । सत्यम्, आरम्भसामर्थ्यादत्रापि तदन्तविधिः, तेन द्वैहलिको
 सैरिक इति भवति, शैपिके ठकि तु प्राग्दीव्यतीयो लुक् स्यात् । संज्ञायां जन्या । जायते
 प्रस्यां गर्भं इति व्युत्पत्तिमाश्रित्य आह—जनी वधूरिति । 'जनिघसिभ्यामिण्' 'जनिवध्योश्च'
 इति न वृद्धिः । 'कृदिकारात्—' इति डीप् । ततोऽनेन सूत्रेण यति जन्या जामातुर्वयस्याः ।
 आ हि विवाहादिषु वधू जामातृसमीपं प्रापयति । कालिदासस्तु वध्वा यानवाहेष्वपि प्रायुङ्क्त-

१ 'जन्या' इति निर्विसर्गः पाठः क्वचिदुपलभ्यते ।

२ 'मातुर्वयस्या' इति क्वचित् ।

(४-४-८४) तृन्तमेतत् । घन लब्धा घन्य । गण लब्धा गण्य । १६३७ अन्नाण्य ।
 (४-४-८५) अन्न लब्धा अन्न । १६३८ वशं गत (४-४-८६) वश्य परेच्छानुसारी ।
 १६३९ पदमस्मिन्द्श्यम् (४-४-८७) पद्य कर्दम । नातिगुष्क इत्यर्थः । १६४०
 मूलमस्यावर्हि । (४-४-८८) आवर्हणमावर्ह उत्पादनम्, तदस्यास्तीत्यावर्ह, मूलमावर्हि
 येषां ते मूल्या मुद्रा । १६४१ सज्ञाया धेनुप्या (४-४-८९) धेनुशब्दस्य पुगायमो
 यप्रत्ययश्च स्वार्थे निपात्यते, सज्ञायाम् । 'धेनुप्या वन्धके स्थिता' । १६४२ गृहपतिना
 संयुक्ते व्य । (४-४-९०) गृहपतियंजमान, तेन सयुक्ता गार्हपत्यो-

न्ताल्लभ्यते यत्स्यादित्यर्थः । ननु लब्धशब्दस्य तृजन्तस्य कृदन्तत्वात्तद्यागे कर्मणि पठो
 स्यादित्यत्र आह—तृन्तमेतदिति । तथा च 'न लोक-' इति निषेधान्न पठ्यति भावः ।
 अन्नाण्य । लब्धेत्यर्थे द्वितीयान्तादिति शेषः । वशं गत । वशशब्दाद् द्वितीयान्ताद्गत
 इत्यर्थे यदित्यर्थः । वश्य इति । वशं गत इति विग्रहः । 'वशं कान्तौ' । कान्तिरिच्छा ।
 वशनं वश । 'वशिरण्योरुपमसंख्यानम्' इत्यप् । वशम् इच्छा गत प्राप्ता, इच्छावीन इत्यर्थः ।
 वशवान् छान्दस इति छुम्बिकरणे वक्ष्यते, तत्प्राप्तिकमिति भावः । सर्वस्यापि स्वच्छानुसा-
 रित्वादाह—परेच्छानुसारीति । पदमस्मिन्द्श्यम् । प्रथमान्तात्पदशब्दाद् दृश्यत इत्यर्थे
 यदित्यर्थः । अत्र 'तत्' इति द्वितीयान्तमनुवृत्त प्रथमया विपरिणम्यते । मूलमस्यावर्हि ।
 आवर्हणमिति । उत्पादनमित्यर्थः । उपसर्गवशाद् 'बृह उद्यमने' इति धानान्तात्पदे
 वृत्तिः । मूल्या मुद्रा इति । मूलत उत्पादनीया इत्यर्थः । सज्ञाया धेनुप्या । यप्रत्ययश्चेति
 यत्ति तु निस्त्वरः स्यादिति भावः । धेनुप्येति । या धेनुर्दोहनायंमुत्तमर्णाय अयमर्णेन दीयते
 तस्या इय सज्ञा, तदाह—वन्धके स्थितेति । अमरवाक्यमिदम् । सज्ञायामित्यापादपरि-
 ममाप्तेरधिकारः । सज्ञा हि वृद्धिर्विनिता । गृहपतिना । अस्मिन्नर्थे गृहपतिशब्दान्
 व्य स्यादित्यर्थः । गार्हपत्योऽग्निरिति । अग्निरिदं इत्यर्थः । तत्र पत्नी

'यानेति जयानवदत्कुमारो' इति । जनी वहन्तीति जन्यास्तानित्यर्थः । पद्या इति ।
 'पद्यत्यतदर्थे' इति पद्माव । अवनुपा किम्, चोर विध्यति । सम्भाव्यते । यदाहि चोरव्यघ्न
 धनुषः करणता । तदा तु धनुषेति प्रयुज्यते तदा सापेक्षत्वादेव न भवति । एव च 'न चत्त
 धनु करणम्' इत्यत्र 'सम्भाव्यते' इति शेषा बोध्यः । तृन्तमेतदिति । एव च 'न लोक-'
 इत्यादिना वृद्यागपपुद्या निषेधाद् 'घनगणम्-' इति प्रयोगा निर्वाध इति भावः । वशं गत ।
 वशनं वश इच्छा । 'वशिरण्योरुपसंख्यानम्' इत्यप् । मूलमस्यावर्हि । प्रथमान्तावर्हि
 इत्युपाधिकान्मूलशब्दादस्येति पठ्यर्थे यत्स्यात् । आवर्ह इति । 'बृह उद्यमने' इत्यादि-
 रयम्, न तु पवर्गादि । 'उदबृह रश् सहमूलमिन्द्र' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । मूल्या मुद्रा
 इति । मूलोत्पादनं विना मप्रहीतुमशक्या, मध्यतो लूयमानेषु कोशस्या अपि यस्यामवस्थाया
 पत्तेयुस्तामवस्था प्राप्ता । सुष्ठु गुष्का इति यावत् । यप्रत्यय इति । तेन धेनुप्या-

उग्निः । १६४३ नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्याना-
म्यसमसमितसंमितेषु । (४—४—९१) नावा तार्यं नाव्यम् । वयसा तुल्यो
वयस्यः । धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम् । विषेण वध्यो विष्यः । मूलेनानाम्यं मूल्यम् ।
मूलेन समो मूल्यः । सीतया संमितं सीत्यं क्षेत्रम् । तुलया समितं तुल्यम् ।
संयाजेषु अग्निहोत्रे च गृहपतिदेवताकहोमस्य क्रियमाणत्वाद् गृहपतियोगः । यद्यपि देव-
सूहविषु 'अग्नये गृहपतयेपुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति' इति हविर्होमआहवनीये क्रियते, तथापि
संज्ञाधिकारादाहवनीये नास्य प्रयोगः । नौवयोधर्मः । नौ, वयस्, वर्म, विष, मूल, मूल, सीता,
तुला एभ्योऽष्टम्यः क्रमात् तार्यं, तुल्ये, प्राप्ये, वध्ये, आनाम्ये, समे, समिते, संमिते चार्यं
यत्स्यादित्यर्थः । तृतीयान्तेभ्य इत्यर्थाद् गम्यते । तार्यादियोगे करणे कर्तरि हेतौ तुल्या-
दियोगे च तस्या एव संभवात् । अत्र मूलशब्दयोर्यथासंख्यप्रवृत्तये नैकशेषः । अन्यथा
सप्तानां प्रकृतीनाम् एकैकस्या अष्टस्वप्यर्थेषु प्रत्यय इति भ्रमः 'स्यात् । तार्यमिति ।
तरीतुं शक्यमित्यर्थः । 'ऋहलोर्ण्यत्' । वयसा तुल्य इति । मित्रे एवार्यं
प्रत्ययो न तु शत्रौ, संज्ञाधिकारात् । मूलेनानाम्यमिति । पटादेरुत्पत्त्यर्थं वणि-
ग्भिर्विनियुक्तं द्रव्यं मूलम् । तेन सह यदधिकं द्रव्यम् आनम्यते विक्रेतुः संमती-
करणेन लभ्यते तन्मूल्यमित्यर्थः । लोकास्तु विक्रेतुर्लब्धं सर्वं द्रव्यं मूल्यमिति
व्यवहरन्ति । तत्र लक्षणा बोध्या । सा च सांप्रतिकी निरुद्धा वा । सीतयेति ।
सीता लाङ्गलपद्धतिः । तया समितं संगतमित्यर्थः । कृष्टमिति यावत् । तुलयेति ।
शब्दोऽन्त उदात्तः । यति तु तिस्वरः स्यादिति भावः । संज्ञायामिति । ऋणप्रत्यर्पणाय
या धेनुर्दोहनार्थमुत्तमणयि दीयते तस्याः संज्ञेयम् । गार्हपत्य इति । 'गृहपतिना—' इति
निर्देशादेव तृतीयान्तात्प्रत्ययः । 'संज्ञायाम्' इत्यनुवृत्तेराहवनीयादौ नातिप्रसङ्गः । नौव-
योधर्मः । नावादिभ्योऽष्टम्यो यथासंख्यं तार्यादिष्वष्टस्वर्थेषु यत्स्यात् । इह तार्यादियोगे
यथासम्भवं करणे कर्तरि हेतौ तुल्यार्थयोगे च तृतीया भवतीति सैवेह समर्थविभक्तिरर्था-
लभ्यते । अत्र प्रथमं मूलान्तानां पञ्चानां द्वन्द्वं कृत्वा द्वितीयमूलदिद्वन्द्वेन सह समाहारद्वन्द्वः ।
मूलान्तानां द्वित्राणां वा मूलादीनामेव वा द्वन्द्वं कृत्वा नावादिषु द्वन्द्वः । तेन सारूप्याभावादे-
कशेषो न भवति । नावा तार्यमिति शक्यार्थं 'ऋहलोर्ण्यत्' करणे तृतीया । वयस्य इति ।
'स्तिग्धा' वयस्यः सवयाः' इत्यमरः । 'वयसा तुल्यः शत्रुः' इत्यत्र तु न भवति, संज्ञाधिका-
रात् । विषेण वध्य इति । विषेण वधमर्हतीत्यर्थः । 'दण्डादिभ्यः—' इति सूत्रेण वधशब्दा-
दर्हार्थं यद्विधानात् । मूलेनानाम्यमिति । मूलं नाम पटादीनामुत्पत्त्यर्थं वणि-
ग्भिर्विनियुक्तं द्रव्यम् । तेन स्वस्मादतिविक्रितं लाभार्थं यद् द्रव्यमात्मानं प्रति शेपी-
क्रियते आत्मन उपकारकं कियते तद् आनाम्यम् । आङ्पूर्वको नमिरभिभवे वर्तते,
तस्मात् 'पारदुपवात्' इति यति प्राप्ते अतएव निपातनाण्यत्, तथा चानाम्यमभि-
भवनीयम् आत्मानं प्रति शेपीकर्तव्यम् । स च लाभार्थो भाग एव । लोके तु
यावता द्रव्येण पटादिकं विक्रीयते तत्रैव समुदाये मूल्यशब्दः प्रसिद्धः, न तु मूलाति-

१६४४ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते । (४-४-९२) धर्मादनपत धर्म्यम् । पथ्यम् । अर्थम् ।
 न्याय्यम् । १६४५ छन्दसो निर्मिते । (४-४-९३) छन्दसा निर्मित छन्दस्यम् । इच्छया
 कृतमित्यर्थः । १६४६ उत्तरसोऽण् च । (४-४-९४) चाद्यत् । उत्तरा निर्मित पुन
 औरस, उत्तरस्य । १६४७ हृदयस्य प्रिय । (४-४-९५) हृद्या देशः । 'हृदयस्य
 हृल्लेख-' (सू ६८८) इति हृदादेशः । १६४८ वन्धने चर्पी । (४-४-९६) हृदय
 शब्दात्पठ्यताद्वधन यत्स्याद्देर्जमिधेये । हृदयस्य वधन हृद्या वशीकरणमन्त्र । १६४९
 मतजनहलात्करणजत्पकर्षेण । (४-४-९७) मत ज्ञानम्, तस्य करण भाव

तुला वटा, तथा समितमित्यर्थः । धर्मपथ्यर्थः । धर्म, पथिन्, अर्थ, न्याय एव
 वनपनमित्यर्थे यदि यय । औचिन्यात्पञ्चम्यन्तस्य इति लभ्यते । धर्मादनपेत
 मिति । अप्रच्युतामित्यर्थः । पथ्यमिति । पथ अनपेतमित्यर्थः । न्याय्यमिति ।
 न्यायादनपनमित्यर्थः । छन्दसो निर्मिते । छन्दशब्दात्तृतीयान्ताद् निर्मितेऽर्थे
 यदित्यर्थः । इच्छयेति । छन्दश्च इच्छावाचीति भावः । 'छन्' पञ्चमि
 लापे च इत्यमरः । उत्तरसोऽण् च । तृतीयाताभिर्मित इत्यर्थः इति शेषः ।
 उत्तरस्य इति । 'अङ्गादङ्गान्भवमि हृदयादधिजायम' इति श्रुतेरिति भावः ।
 पुत्र इति मनाधिकारात्त्वयम् । हृदयस्य प्रिय । पठ्यन्ताद् हृदयशब्दान् प्रिय
 इत्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः । वन्धने चर्पी । मतजनहलात् । ययामस्यम् एव

रित्भागमात्रे व्युत्पादित । एव च लाममात्रे व्युत्पादितस्य मूल्यशब्दस्य तद्वदिते सङ्घाते
 निरुद्धलक्षणा वाच्या । सीतेति । सीता हलाग्रम् । मम्पूर्वादिषु स, समित सगत
 निम्नान्ततादिरहित कृतमित्यर्थः, समीकृतमिति यावत् । 'रयसीनाहृल्लेख्या यद्विधौ'
 इति तद्वत्त्विति । परमसीत्यम् । द्वाम्या सीताम्या समितमिति तद्धितायै समामस्तृती
 यत् । द्विमीयम् । तुल्या समितमिति । सम्मित परिच्छिन्नम् । रुद्धिशब्दोऽयम्,
 'सनायाम्' इत्यधिकारान् । अतएव 'तुल्यम्' इति सहशमाने प्रयुज्यते, न तु
 तुल्यमाग्रह क्रियते । पथ्यमिति । सनाधिकारादमिधेयनियमः, तेन शास्त्रीया
 त्पथाऽनपनमेव पथ्यम् । न तु मार्गादनपतश्चोरोऽपि । छन्दसो । 'छदि सवरणे'
 इति चुरादिरिच्छायामपि वर्तते, धातूनामनकार्यत्वात् । तना धञि इच्छापर्यायशब्द
 शब्द प्रमिद एव 'स्वच्छन्दोच्छ्रदच्छ्रच्छ्र' इत्यादौ । अमुनि तु य सान्
 सोऽत्र प्रकृतिस्तत्र निर्माणे इच्छाया करणत्वात्सामर्थ्यात्तृतीयान्तात्प्रत्ययः । इच्छया ।
 कृतमिति । यद्यपि वेदे त्रिष्टुबादिषु च सान्तश्छन्दशब्दोऽस्ति, तथापिह न गृह्यते
 सनाधिकारान्, किं त्विच्छापर्याय एव स गृह्यत इति भावः । पुत्र इति ।
 सनाधिकाराग्नेह । उत्तरा निर्मित सुखम् । हृदयस्य । प्रीणातीति प्रिय, 'इपव-' इति
 व । कृद्यागात्कर्मणि पष्ठी, अग्नौकिके तद्धितप्रकृतिभागे तु वचनासामर्थ्यादव ।
 एवमयत्रापि वाच्यम् । वन्धने । वध्यतेजनति वधन । करणे ल्युट् । वशी-
 करणमन्त्र इति । तेन हि परहृदय वशाक्रियने । सनाधिकारादमिष्टादावृषी नार्थ
 यत् । मत । तस्य करणमिति । कर्मणि पष्ठी । कृति करणम्, क्रियतेजनति

सावनं वा मृत्यम् । जनस्य जल्पो जन्यः । हलस्य कर्षो हल्यः । १६५० तत्र साधुः ।
 (४-४-९८) अग्रे साधुः अग्र्यः । सामसु साधुः सामन्यः । 'ये चाभावकर्मणोः' (सू११५४)
 इति प्रकृतिभावः । कर्मण्यः । शरण्यः । १६५१ प्रतिजनाविभ्यः खब् । (४-४-९९)
 प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः । सांयुगीनः । सार्वजनीनः । वैश्वजनीनः । १६५२ भक्ताण्यः ।
 (४-४-१००) भक्ते साधवो भाक्ताः शालयः । १६५३ परिपदो ण्यः ।
 (४-४-१०१) पारिषदः । परिषद् इति योगविभागाणोऽपि । 'पारिषदः ।
 १६५४ कथादिभ्यष्टक् । (४-४-१०२) कथायां साधुः काथिकः ।
 १६५५ गुडादिभ्यष्टक् । (४-४-१०३) गुडे साधुर्गौडिक इक्षुः ।
 साक्तुको यवः । १६५६ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढब् । (४-४-१०४)
 पथि साधु पाथेयम् । आतिथेयम् । वसनं वसतिः, तत्र साधुर्वासतेयी रात्रिः ।

एष्वर्थेषु यदिति शेषः । मतं ज्ञानमिति । मनघातोः भावे क्त इति भावः । करणं भावः
 साधनं वेति । कृमघातोर्भावे करणे वा ल्युटि करणशब्दः । तेन जननक्रिया वा जनन-
 साधनं वा विवक्षितमित्यर्थः । मृत्यमिति । ज्ञानस्य जननक्रिया जननसाधनं वेत्यर्थः ।
 तत्र साधुः । सप्तम्यन्तात्साधुरित्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः । अग्र्य इति । अग्रे साधुरित्यर्थः ।
 साधुरत्र प्रवीणो गृह्यते, नतु हितः, तत्र 'तस्मै हितम्' इति वक्ष्यमाणत्वात् । प्रतिजना-
 दिभ्यः खब् । 'तत्र साधुः' इत्येव । सप्तम्यन्तेभ्य एभ्यः साधुरित्यर्थे खब् स्यादित्यर्थः ।
 प्रातिजनीन इति । प्रतिजनमिति वीप्सायामव्ययीभावः । तत्र साधुरित्यर्थः । एवं
 वैश्वजनीनः । भक्ताण्यः । सप्तम्यन्तादस्मात् साधुरित्यर्थ इति शेषः । परिपदो ण्यः ।
 सप्तम्यन्तात्साधुरित्यर्थे इति शेषः । योगेति । 'परिषदः' इति प्रथमो योगः । परिषदो णः
 स्यादित्यर्थः । ततः 'ण्यः' इति द्वितीयो योगः । परिषदो ण्यः स्यादित्यर्थः ।
 कथादिभ्यष्टक् । इत्यादि स्पष्टम् । गुडादिभ्यष्टक् । साक्तुको यव इति ।
 सक्तुषु साधुः इत्यर्थः । गुडादित्वाट्ठब्, उगन्तत्वाट्ठस्य कः । पथ्यतिथि । इत्यादि

वा करणमित्याशयेनाह—भावः साधनं इति । जल्पशब्दो भावसावनः । कर्तरि
 पठ्ठी । हलस्येति । कर्षणं कर्षस्तद्योगात्कर्मणि पठ्ठी । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां
 कर्तरि पठ्ठी वा । 'रयसीता—' इति तदन्तविधिः । द्विहल्यः । त्रिहल्यः । तत्र साधुः ।
 साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा गृह्यते, नोपकर्ता । तत्र हि परत्वात् 'तस्मै हितम्'
 इत्यनेन भाव्यम् । संज्ञाविकारादुपकर्ता न गृह्यत इत्यन्ये । प्रातिजनमिति ।
 जनो जन इति प्रतिजनम् । वीप्सायामव्ययीभावः । प्रतिजन, इदंयुग, संयुग,
 पापकुल, परस्यकुल, अमुष्यकुल, सर्वजन, विश्वजन, पञ्चजन । 'परस्यामुष्य—' इति
 पठ्योनिपातनादलुक् । भक्त इति । 'मिस्सा स्त्री भक्तमन्वोऽन्नम्' इत्यमरः ।
 गुडादिभ्यष्टक् । गुड, कुल्पाप, सक्तु, अपूप, माप, औदन, इक्षु, वेणु, संग्राम,
 सञ्ज्ञात, प्रवास, निवास, वृत् । वसतिरिति । 'वसेश्च' इत्यतिप्रत्ययः । स्वस्य पतिः

१ 'स पापदैरम्बरमापुपूरे' इति जाम्बवतीजये पाणिनिस्तु वृषोदरादित्वात्समाधेयः ।

स्वापतेय धनम् । १६५७ सभाया य । (४—४—१०५) सम्य । १६५८
समानतीर्थे वासी । (४—४—१०६) 'साधु' इति निवृत्तम् । वसतीति
वासी । समान तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्य । १६५९ समानोदरे शयित
ओ चोदात्त । (४—४—१०८) समान उदरे शयित स्थित ममानादौ
भ्राता । १६६० सोदराद्य । (४—४—१०९) सोदर्य । अर्थ प्राग्बन् ।

इति तद्धितेषु चतुर्थस्य चतुर्थपादे प्राग्वितीयप्रकरणम् ।

स्पष्टम् । समानतीर्थे वासी । समानतीर्थसम्बन्धात्सप्तम्यन्ताद् वसतीत्यर्थे यस्यादित्यर्थः ।
वसतीति । वासीति । ग्राह्यादेराकृतिगणत्वात्पणनि । तीर्थसम्बन्धस्य विवरण 'गुरौ इति ।
सतीर्थ्य इति । समानतीर्थसम्बन्धात्पणिति 'तीर्थे ये' इति समानस्य सभाव । समानोदरे
शयित । ममानादरशब्दान् सप्तम्यन्तान् शयित इत्यर्थे यत्स्याद् आकारश्च उदात्त इत्यर्थः ।
शयित इत्यस्य विवरण 'स्थित इति । कुशेऽयं जलशयम् इत्यादौ तथा दर्शनादिनि
भाव । समानोदर्य इति । समानमुदरमिति विग्रह 'पूर्वापरप्रथम—' इत्यादिना समा
साधयति कृत तित्स्वरापवाद आकारस्योदात्त 'विभाषादरे—' इति समाप्ते वसति रूपम् ।
सोदराद्य । सप्तम्यन्तात् शयित् इत्यर्थः इति शेषः । निस्त्वामात्राप्रत्ययस्वरेणात्तो
दात्ताप्र्यम् । 'विभाषादरे—' इति सभाव 'अपयान तु गच्छन् सादराऽपि
विमुञ्चति' इत्यत्र तु समानपर्यायमहोदयस्य बहुव्रीहौ 'वापसजनस्य इति समानो
वाध्य । एव 'यत्र भ्राता महादर' इत्याद्यपि सिद्धम् । इति तद्धितेषु चतुर्थं पाठम् ।

स्वपतिराह्वस्तस्मिन्ताधु स्वापतेयम् । सभाया य । यति तु तित्स्वरः स्यात् 'ऋ
भर्नस्युक्य' इतिवन् । न च 'यनो नाव' इत्याद्युदात्तता शङ्क्या । 'यदुत्पत्तिवेलाया
द्वयञ्चस्य यदन्स्तादिरुदात्त' ति वदमाप्ये स्यापित्वान् । पदान्तरे तु 'न
शण्याय च फण्याय च' इत्यादिवाच्युदात्त स्यात् । एव च व्याह्वानद्वयस्याप्य
वक्ष्यवत्त्वे लक्ष्यानुरोधेन क्वचिन्विचिद्व्यापारेयमिति तत्त्वम् । समानतीर्थे वासी ।
निपाननाणिनि, ग्राह्यादेराकृतिगणत्वात्तन्दिग्रहीत्यन्त वा । सतीर्थ्य इति ।
'तीर्थे ये' इति समानस्य सभाव । तरत्त्यननति तीर्थम् । 'तरतेत्यन्' । ताव
शास्त्राध्वरक्षेनापायापायायमन्त्रिषु । योनौ जगवतारे च' इति विश्वः । इह तूपाध्याय
वाचिन एव ग्रहण नायस्य, मनाधिकारात् । शयित स्थित इति । शोवानु
स्थित्यर्थे वनेति । 'जलशय' 'कुशेऽयम्' इति प्रयोगादिति भावः । समानमुदरमिति
'पूर्वापरप्रथम—' इत्यादिना तत्पुरुष, ततो यत्, निस्स्वरापवाद आकारस्यापगत ।
सोदराद्य । 'या चादात्त' इति नानुव्रतते । 'विभाषादरे' इति समानस्य सभाव ।
तत्र तीर्थे य' इत्यनोऽनुव्रत ये इत्येतद्विषयमस्मयी । तेन सादर इत्यस्माद्य प्रत्ययः ।
प्राग्वदिति । समानोदरे शयित इत्येवायं इत्यर्थः । कथं तर्हि 'अपयान तु गच्छन्
सादराऽपि विमुञ्चति' इति गुरोरिति चेत् । अत्राहुः —सह समानमुदर यस्य सोदर ।
'वपमर्जनस्य इति सहस्य सभाव । तस्य च वैकल्पिकत्वाद् 'यत्र भ्राता सहोदर'
इत्याद्यपि सिद्धमिति । इति तत्त्ववाचिना प्राग्वितीयप्रकरणम् ।

अथ तद्वितेषु छयद्विधिप्रकरणम् ॥३२॥

१६६१ प्राक् क्रीताच्छः । (५—१—१) 'तेन क्रीतम्' (सू १७०२) इत्यतः प्राक्छोऽधिक्रियते । १६६२ उगवादिभ्यो यत् । (५—१—२) 'प्राक् क्रीतात्' इत्येव । उवणान्तादुगवादिभ्यश्च यत्स्याच्छस्यापवादः । 'नाभि नमं च' (ग सू ९५) । नभ्योऽक्षः । नभ्यमञ्जनम् । रथनाभावेवेदम् । 'शुनः

अथ पञ्चमाध्यायः । प्राक्क्रीताच्छः । क्रीतशब्दस्तदघटितसूत्रपरः । तदाह—तेन क्रीतमिति । 'तेन क्रीतम्' इत्यतः प्राग् येषु सूत्रेषु अर्था एव निर्देश्यन्ते ननु प्रत्ययाः, तेषु छः इत्युपस्थितं भवतीति यावत् । उगवादिभ्यो यत् । उश्च गवादयश्च इति द्वन्द्वात् पञ्चमी । उवर्णान्तादिति । प्रातिपदिकविशेषणत्वात् तदन्तविधिः । 'उगिद्वर्णग्रहवर्जम्' इत्युक्तेः । प्रत्ययविधावपि तदन्तविधिरिति भावः । इदमपि सूत्रं प्राक्क्रीताद्वक्ष्यमाणसूत्रेषु प्रत्ययविशेषानुपादान उपतिष्ठते । नाभि नमं चेति । गवादिगणसूत्रम् । नाभिशब्दो नभादेशं यत्प्रत्ययं च प्राप्नोतीत्यर्थः । नभ्योऽक्ष इति । यत्र अक्षदण्डः प्रवेक्ष्यते तच्चक्रमव्यगतच्छिद्रं नाभिरित्युच्यते । तस्मै हितः अक्षदण्डः, स हि अनुगुणत्वाद् नाभये हितः । नभ्यमञ्जनमिति । अञ्जनं तैलसेकः । नाभेरञ्जने कृते तत्र प्रातं चक्रं सुपरिवर्तनं भवतीति नाभेः परिवर्तनात्मककार्यक्षमतावायकत्वादञ्जनं नाभये हितम् । अत्र शरीरावयवविशेषवाचिनाभिशब्दो न गृह्यते, भाष्ये रथनाभेरेव ग्रहणादित्यभिप्रेत्य आह—रथनाभावेवेदमिति । शरीरावयवविशेषवाचिनाभिशब्दात्तु

प्राक् क्रीताच्छः । इत्यतः प्रागिति । इहायोऽवधित्वेन गृह्यते, न तु प्रत्ययः प्रकृतिर्वा । तेनार्था एवावधिमन्त इति प्राक्क्रीताच्छेर्था हितादयस्तेष्वस्योपस्थानम् । अवधिसजातीयो ह्यवधिमान् भवति । यथा 'मासान्त्यः' इति कालः प्रतीयते, 'ग्रामात्पूर्वाः' इति देशः, 'अलोऽज्यात्पूर्व' इत्येव । एवं च समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यदादिः प्रकृत्यन्तरे सावकाशं छं तत्रकौण्डिन्यायायेन वाधते । अन्यथा छस्य यदादेश्च संनिधाना- विशेषपात्तव्यत्तव्यानीयरामिव पर्यायः स्यात् । अतोऽनार्थोऽवधित्वेन गृह्यते । ननु यदादिविषये छो न भविष्यति 'विभाषा हविरपूपादिभ्यः' इति विभाषाग्रहणास्तिङ्गात् । तथा च प्रत्ययस्य प्रकृतेर्वा अवधित्वस्वीकारेऽपि न क्षतिः । उक्तज्ञापकेनोगवादिप्रभृतिभ्यश्छस्याति- प्रसङ्गनिरासादिति चेत् । अत्राहुः—एवं सति 'छः' इत्येवाधिकारोऽस्तु नार्थोऽवधिनिर्देशेन । 'प्राग्वतेष्टव' इत्यादिके तु प्रकरणे नास्याधिकारः, अधिकारान्तरेणोपपृच्छत्वात् स्पष्टप्रति- पत्त्यर्थमवधिनिर्देशः । अन्यथा प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति चेत् । तर्हि 'विभाषा हवि-' इत्यादिज्ञापकाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवादर्थं एवावधित्वेन निर्देष्टुमुचित इति । उगवा- दिभ्यो । उवर्णादिर्गणशब्दादेश्च यत्स्यादित्यर्थो न भवति, गवादिगणपाठात् । गवाद्यन्त- गणसूत्राण्याह— नाभि नमं चेति । नाभिशब्दो यत् लभते नभादेशं चेत्यर्थः । नभ्योऽक्ष इति । रथाङ्गं सच्छिद्रं नाभिः । तदनुप्रविष्टः काष्ठविशेषोऽक्षः । स च

सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम्' (ग सू ९६) शून्यम्, शुन्यम् । 'ऊयमोऽनङ् व' (ग सू ९७) । ऊधन्य । १६६३ कम्बलाच्च संज्ञायाम् । (५-१-१) यत्स्यात् । कम्बल्यमूर्णापलशतम् । 'संज्ञायाम्' विम्—कम्बलीया उर्णा । १६६४ विभाषा हविरपूपादिभ्यः । (५-१-४) आमिश्य दधि, आमिशीयम् । पुराडास्यास्तण्डुला, पुरोडाशीया अपूप्यम्, अपूपीयम् । १६६५ तस्मै हितम् । (५-१-५) वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् । शङ्खे हितं शङ्ख्यं दाह । गव्यम् । हविष्यम् । १६६६ शरीरावयवाद्यन् । 'शरीरावयवाद्यन्' इति वक्ष्यमाणः । केवला यन्, न तु नमादेशे इति भावः । शुनः सम्प्रसारणमिति । गवादिगणसूत्रम् । इवन्शब्दादयत्स्यात् प्रकृतेः सम्प्रसारणम्, तस्य सम्प्रसारणस्य पाक्षिक दीर्घत्वमित्यर्थः । शून्यम्, शुन्यमिति । शुनं हितमित्यर्थः । ऊधसोऽनङ् चेति । इदमपि गणसूत्रम् । ऊधशब्दाद् यत्स्यात् प्रकृतेरनङादेशश्चेत्यर्थः । आदेशे ङकार इव नकारादङ्कार उच्चारणार्थः, डित्त्वादान्तादेशः । कम्बलाच्च । कम्बलशब्दाद् यत्स्यात् प्राक्कीर्तयेष्वयं संज्ञायामित्यर्थः । कम्बल्यम् उर्णापलशतमिति । कम्बलाय हितमित्यर्थः । विभाषा हविः । हविर्विशेषवाचिभ्यः अपूपादिभ्यश्च प्राक्कीर्तयेष्वयं यद्वा स्यादित्यर्थः । पक्षे छ । आमिश्य दधीति । आमिषाये हितमित्यर्थः । तस्मै पयसि दधि निक्षिप्ते सति यद् धनोभूतं निष्पद्यते स आमिषेत्यच्युते । तस्मै हितम् । अस्मिन्नर्थे चतुर्थ्यं

तदनुगुणत्वात्तस्मै हितम् । अङ्गन तैलाम्यङ्ग, तदपि स्नेहनत्वान्नानये हितम् । रथनाभावेवेति । शरीरावयवे तु नाम्यमित्येव, परेण 'शरीरावयवाद्यन्' इत्यनेनास्य वाचादिति भावः । शून्यमिति । चकारस्यानुक्तममुच्चारणार्थत्वाद् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न भवति । 'ये चाभावकर्मणां' इति प्रकृतिभावस्तु दुर्लभः, सम्प्रसारणे पूर्वस्मै च कृते अनुरूपानावात् । दीर्घशब्दे तु तद्विधानमामर्यादपि टिलापामात्रं सुपरिहरः । नङ् चेति । चाद्यन् । 'नय' इति सुवचमिति मनोरमा । अन्ये त्वाहुः—ऊधन्यशब्दान् 'तत्त्वराणि तदाचष्टे' इति णिनि 'णाविष्टवत्' इति टिलापे णिज्जन्तादन्तरि क्वपि णिलोपयलोपयो कृतयो 'अनुनामिकस्य क्वि-' इति दीर्घे ततः क्विदन्तादाचारक्वपि ऊधानने इत्यादावात्मनेपदार्थं नटो टित्कराभावश्चकमिति । ऊधन्यमिति । 'ये चा-' इति प्रकृतिभावः । कम्बलाच्च संज्ञायाम् । प्राक्कीर्तयेष्वयं यत्स्यात् । लभ्यापवादः । विभाषा हविरपूपादिभ्यः । गवादिषु हविः शब्दस्य पाठादिह हविर्विशेषाया ग्रहणं हि न स्यादिति वाच्यम्, असंज्ञातविरोपिज्ञेन तत्र स्वरूपग्रहणस्य न्याय्यत्वात् । आपूपयमिति । अपूपेभ्यो हितं चूर्णमित्यर्थः । अपूप, तण्डुल, पृथुक, मुमल कर्जकेटुकेत्याद्यपूपादिगणे 'अतविनारेभ्यश्च' इति पठ्यते । अतविकारा धनप्रसारो अदनीयविशेषास्तेभ्यो यद्वा स्यादिति तदर्थः । ओदन्या ओदनीयास्तण्डुला । एवं चानेनैव गणसूत्रेण मिद्वे अपूपादीनां केपाविद्गणे पाठप्रपञ्चार्यः । हविरपूपादिभ्यो विभाषया उगवादिभ्यो यत्पूर्वविप्रतिपेदेन सक्तव्या धानाः । चरण्यास्तण्डुला चर्याम हविरिति काशिका ।

(५—१—६) दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । 'नत्सासिकायाः' (वा ३४९७) । नस्यम् । नाभ्यम् । १६६७ ये च तद्धिते । (६—१—६१) यादौ तद्धिते परे शिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेशः स्यात् । शीर्षण्यः । 'तद्धिते' किम्—शिर इच्छति शिरस्यति । 'वा केशेषु' (वा ३४९३) । शीर्षण्याः शिरस्या वा केशाः । 'अचि शीर्ष इति वाच्यम्' (वा ३४९४) अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः । स्थूलशिरस इदं स्थूलशीर्षम् । १६६८ खलयवमापतिलवृषत्रह्णञ्च । (५—१—७) खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् । चाद्रथ्या । १६६९ अजाविभ्यां ध्यन् । (५—१—८) अजथ्या

न्ताद्ययाविहितं प्रत्ययाः स्युः । वत्सीय इति । छे रूपम् । यो गोधुग् वत्सेभ्यः पयः शिष्ट्वा दोग्धि स एवमुच्यते । शङ्क्यमिति । शङ्कवे हितमित्यर्थः । उवर्णान्त्वात् । गव्यमिति । गोभ्यो हितं तृणादिकमित्यर्थः । गवादिलक्षणो यत् । हविष्यमिति । हविषे हितमित्यर्थः । हविःशब्दो गवादिः । 'विभाषा हविः—' इत्यत्र तु हविर्विशेषवाचिनामेव ग्रहणम्, व्याख्यानात् । शरीरावयवाद्यत् । शरीरावयवविशेषवाचकात् चतुर्थ्यन्ताद् हितमित्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः । छत्स्यापवादः । नस्यमिति । नासिकायै हितमित्यर्थः । 'पद्म्—' इति नत्, प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वात् । भाष्ये तु 'नासिकाया यततसृक्षुद्रेषु नस्' इति पठितम् । नाभ्यमिति । नाभ्ये हितमित्यर्थः । नाभिरत्र शरीरावयवः । रथावयवत्वे तु नभादेश उक्तः । ये च तद्धिते । शीर्षन्नादेश इति । 'शीर्षन् छन्दसि' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । शीर्षण्य इति । शिरसे हित इत्यर्थः । शरीरावयवाद्यति शीर्षन्नादेशे 'ये चाभावकर्माणोः' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । शिरस्यतीति । शिर आत्मन इच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः—' इति क्यचि, 'नः क्ये' इति नियमात् परत्वाभावाच्च हत्वम् । वा केशेषु । केशेषु वाच्येषु यो यकारादिस्तद्धितः तस्मिन्परे शिरसः शीर्षन्नादेशो वा स्यादित्यर्थः । प्रसङ्गादाह—अचीति । खलयव । खलादिभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यो हितमित्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः । वृषशब्दोऽन अकारान्त एव गृह्यते, नतु नकारान्तः । तेन वृष्णे हितमिति वाक्यमेव । ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणवाच्येव गृह्यते, नतु वेदादिवाची । ते ब्रह्मणे वेदाय हितमिति वाक्यमेवेति भाष्ये स्पष्टम् । ब्रह्मण्यमित्यत्र 'ये

स्यालीवचनस्य चरुशब्दस्य तत्रत्ये हविषि उपचाराद् वृत्तिरिति कैयटादयः । नस्यमिति । नासिकायै हितम् । 'नासिकायां भवम्' इति विग्रहे तु 'शरीरावयवाच्च' इति यत् । नस्यम् । तस्युदाहरणं नस्तः । 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति तसिः । क्षुद्रे तु नासिकायाः क्षुद्रो नःक्षुद्रः । 'सुप्सुपा' इति समासः । नाभ्यमिति । 'नाभि नभं च' इति नभादेशो रथनाभावेव प्रवर्तते । तस्य गवादियता संनियोगशिष्टत्वादिति भावः । 'शीर्षश्छन्दसि' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—शीर्षन्नादेश इति । शीर्षण्य इति । 'ये चाभाव—' इति प्रकृतिभावः । शिरस्यतीति । 'नः क्ये' इति नियमेन पदत्वाभावाद्वत्वाभावः । खलयव । अत्र वृषशब्दोऽकारान्तो गृह्यते न तु नकारान्तः । अन्यथा ह्यसन्नेहार्थं नलोपमकृत्वैव निर्दिशेत् । 'आत्मन्विश्वजन—' इति यत् । वृषाय

युधि । अविध्या । १६७० आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्त । (५-१-९) १६७
 आत्माध्यानी रे (६-४-१६९) एतौ खे प्रकृत्या स्त । आत्मने हिनमात्मनोन्
 विश्वजनीनम् । कर्मधारयादेवेत्येति । पक्षेनत्पुण्याद्बहुव्रीहश्च छ एव । विश्वजनीयम् । 'पञ्चद
 नादुपसंख्यानम्', (वा २९९६) पञ्चजनीनम् । 'सर्वजनादृन् खश्च' । (वा २९६७) । मावं
 जनित् । सर्वजनीन । 'महाजनादृन्' (वा २९९८) । 'महाजनित्' । 'मातुनागोप
 चामावकर्मणा' इति प्रकृतिभावान् टिलाप । चान्नय्येति । चकारस्यानुत्समुच्चकार्यत्वा
 दिति भावः । अजाविध्या व्यन् । अजथ अविश्चेति द्वन्द्वः । अविशब्दस्य धित्वेर्वा
 'अजाद्यदन्तम्' इत्यजशब्दस्य पूर्वनिपातः । अजय्या यूधिरिति । अजन्म अजन्म
 वा हितेत्यर्थः । लिङ्गविशिष्टाभिप्राया अजाशब्दादपि व्यन् । 'तसिलादिषु--' इति
 पुंवस्त्वम् । अधिय्येति । अविध्या हितेत्यर्थः । छौत्वं लोकात् । आत्मन्विश्वजन
 आत्मन् । विश्वजन, भोगोत्तरपद एभ्यां हिनमित्यर्थः ख स्यादित्यर्थः । आत्मनोन्मित्युदाहरण
 वक्ष्यति । तत्र टिलाप प्राप्ते—आत्माध्यानी रे प्रकृत्या स्त इति । 'प्रत्ययेकाच्
 इयन्तस्तदनुवृत्तेरिति भावः । कर्मधारयादेवेति । विश्वजनशब्दादिति शेषः । अ
 व्याख्यानमेव कारणम् । विश्वजनीयमिति । विश्वस्य जना विश्वजन साधारणा वैद्यादि
 विश्वो जना यस्येति बहुव्रीहिः, तस्मै हितमिति विग्रहः । पञ्चजनीनमिति ।
 ब्राह्मणजनिय वैद्यगुद्गादश्चत्वारो वर्णाः । रथकारजातिश्चेत्येते पञ्च जनाः । तेभ्य
 हितमिति विग्रहः । सर्वजनादृन् रश्चेति । वक्तव्य इति शेषः । 'समाना
 विकरणादिति वक्तव्यम्' इति वार्तिके माध्ये 'स्थितम्' । महाजनादृन्चिति । वक्तव्य
 इति शेषः । विश्वजनप्रसङ्गादिदं वार्तिकद्वयमुपपद्यते । अथ भोगोत्तरपद-

हितम् वृष्यम् । नान्तापत्तिरिति वृष्यमिति स्यात् । ब्रह्मण्यमिति । ब्रह्मण्यन्तं ब्राह्मण
 पर्यायः । प्रकृतिभावस्तु 'ये चा--' इत्यनेन पूर्ववत् । इह वृष्यशब्दादब्राह्मणशब्दाच्च यत्
 प्राप्तिरेव नास्ति । छौत्वनभिमानान्तेत्याह । तेन वृष्ये हितं ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव ।
 चान्नय्येति । गवादिषु रथशब्दा न पठितः । हितार्थ एव रथ्येति यथा स्यात्, अयान्ते
 मा नूदिति । अजाविध्याम् । अजशब्द इह पुल्लिङ्ग उपात्तः, अतएव 'द्वन्द्वे धि' इय
 विशब्दस्य पूर्वनिपातः बाधित्वा 'अजाद्यदन्तम्' इति अजशब्दस्य पूर्वनिपातः कृतः । 'प्रातिपद-
 वग्रहणे लिङ्गविशिष्टाभिप्रायः--' इति छौत्विङ्गादपि व्यन् । तसिलादिषु व्यन् परिगणना
 दुपबद्धाव रूप तुल्यम् । अजय्येति । अनेभ्यः अनाम्यो वा हितेति विग्रहः । कर्मधार-
 यादेवेति । व्याख्यानादिति भावः । विश्वजनीयमिति । विश्वस्य जन सर्वसाधारणे
 वैद्यानि, विद्या जनाभ्येति बहुव्रीहौपि स एवान्यपदार्थस्तन्मै हितमिति विग्रहः । पञ्चजनी-
 नमिति । रथकारपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्चजनास्तेभ्यो हितम् । 'विश्वेभ्यो समानाया'

१ तत्र 'सर्वेया जनाय (सर्वसाधारणाय वैद्यादिजनाय) हितं सर्वजनीय' इत्यादी
 न । इति भा० ।

पितृभोगीणः । राजभोगीनः । 'आचार्यादिणत्वं च' (ग सू १८४) आचार्यभोगीनः । १६७२ सर्वपुरुषाभ्यां णडञौ । (५—१—१०) 'सर्वाणो वेति वक्तव्यम्' (वा २६९९) सर्वस्मै हितं सार्वम्, सर्वीयम् । 'पुरुषाद्वविकारसमूहेतेनकृतेषु' (वा ३०००) भाष्यकारप्रयोगात्तेनेत्यस्य द्वन्द्वमध्ये निवेशः । पुरुषस्य वधः पौरुषेयः । 'तस्येदम्' (सू १५००) इत्यणि प्राप्ते । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' (सू १५३२) इत्यणि प्राप्ते । समूहेऽप्यणि प्राप्ते । 'एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इव' इति भाष्यः । तेन कृते ग्रन्थेऽपि प्राप्ते, अग्रन्थे तु प्रासादादावप्राप्त एवेति विवेकः । १६७३ माणवचरकाभ्यां खञ् ।

स्योदाहरति—मातृभोगीण इति । मातृभोगाय हित इत्यर्थः । आचार्यादिति । आचार्यशब्दात्परस्य भोगीनशब्दस्य नस्य णत्वाभावो वाच्य इत्यर्थः । नच असमानपदस्य-त्वादेवात्र णत्वस्याप्रसक्तेस्तन्निषेधो व्यर्थ इति वाच्यम्, मातृभोगीणादौ णत्वज्ञापनार्थत्वात् । सर्वपुरुषाभ्यां णडञौ । सर्वं, पुरुषाभ्यां चतुर्थ्यन्ताभ्यां क्रमाद् णडञौ स्तो हितमित्यर्थ इत्यर्थः । सर्वाण इति । अत्र सर्वशब्दस्य स्वरूपपरत्वान्न सर्वनामकार्यम् । पुरुषाद्वधेति । वार्तिकमिदम् । पुरुषशब्दाद्वधादिष्वेवार्थेषु ढञ् स्यात् न हिताय इत्यर्थः । ननु तेन कृतमिति समुदायस्य असुबन्तत्वात् कथं समासे निवेश इत्यत आह—भाष्येति । अणि प्राप्त इति । अनेन ढञिति शेषः । प्राणीति । रजतादित्वादणि प्राप्ते अनेन ढञित्यर्थः । समूहेऽप्यणि प्राप्त इति । पुरुषाणां समूह इत्यर्थे 'तस्य समूहः' इत्यणि प्राप्ते अनेन ढञित्यर्थः । पौरुषेयवृता इवेति । पुरुषसमूहवृता इवेत्यर्थः । परित आदर्शप्रतिफलनादिति भावः । तेन कृत इति । पुरुषेण कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे 'कृते ग्रन्थे' इत्यणि प्राप्ते, पुरुषेण कृतः प्रासाद इत्यर्थे तु कस्मिन्नपि प्रत्यये अप्राप्ते

इति समासः 'पञ्चजनात्' इत्येतत्प्रभृति वार्तिकत्रयमपि कर्मधारयविषयमेव, तेन पष्ठीसमासा-द्वहुव्रीहेश्च एव, पञ्चजनीयः । सर्वजनीन इति । सर्वो जनः सर्वजनः । 'पूर्वकालैक—' इति तत्पुरुषः, तस्मै हितमिति विग्रहः । साध्वर्थे तु 'प्रतिजनादिभ्यः खञ्' इति खञि सार्वजनीनवैश्वजनीनशब्दौ व्युत्पादितौ । मातृभोगीण इति । इहाखण्डपदत्वाभावेऽपि 'अट्कुप्वाङ्—' इत्यनेन यथा णत्वं भवति तथा प्रागेवोपपादितम् । मातृभोगः शरीरं तस्मै हित इति विग्रहः । यद्यपि 'भोग सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः' इत्यमरेण अहेरित्यु-क्तम्, तथापि प्रयोगवाट्ट्याभिप्रायं तत् शक्तिस्तु शरीरमात्र इत्याकरः । मातृपितृशब्दा-भ्यामौत्सर्गिकश्च एव । मात्रीयः । पित्रीयः । राजाचार्याभ्यां त्वौत्सर्गिकः छोऽपि न भवत्यन-भिधानात् । किं तु राज्ञे हितम्, आचार्याय हितमिति वाक्यमेवेत्याकरः । सर्वपुरुषाभ्याम् । आभ्यां शब्दाभ्यां यथासंख्यं णडञौ स्तस्तस्मै हितमित्यर्थे 'प्राक्क्रीतात्—' इति छस्यापवादा-दिति सूत्रार्थः । सर्वादिति । अनुकरणत्वात्सर्वनामकार्याभावः । पुरुषाद्वधवि-कारेति । योग्यताबलादिह पष्ठी समर्थविभक्तिर्लभ्यते, 'तेन कृते' इत्यत्र तु उपात्तैव तृतीया, तदाह—पुरुषस्य वध इति । समूहेऽप्यणीति । 'तस्य समूहः'

(५—१—११) माणवाय हित माणवीनम् । चारवीणम् । १६७४ तस्य
विकृते प्रकृतौ । (५—१—१२) विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्थया प्रकृतौ
वाच्याया प्रत्यय स्यात् । अङ्गारेभ्य एतानि अङ्गारीमाणि काष्ठाणि । प्राकाराया
इष्ट्वा । शङ्क्य दाह । १६७५ छदिरप्यधिवलेर्दन् । (५—१—१३)

अनेन दक्षित्यय । माणव । आम्ना चतुर्थ्यन्ताम्ना हितमित्यर्थे खत्र स्यादित्यय ।
माणवीनमिति । मनो कुलितमपत्य माणव, 'अपत्ये कुलिते मूढे मनोरोत्सर्गिक' स्मृत । नकारस्य च मूढप्रस्तेन सिध्यति माणव । इत्यपत्याधिकारवातिकान् । माणवाय
हितमिति विग्रह । चारवीणमिति । चरतीति चर पचाद्यच् । तत् स्वार्थिकं क,
चरकाय हितमिति विग्रह । तदर्थं विकृते प्रकृतौ । तदर्थमिति सामान्ये नपुंसकम् ।
तस्मै इद तदर्थम् । नच्छब्देन विकृति परामृश्यते । सप्तम्यर्थे प्रथमा । विकृत्ययाया
प्रकृताविति लभ्यते । एव च तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तेन विकृतिरेव प्रथम निर्दिश्यते । तथा च
चतुर्थ्यन्ताद् विकृतिवाचकादिति लभ्यते । तदाह—विकृतिवाचकादित्यादिना । प्रत्यय
स्यादिति । यथाविहितमिति शेष । अङ्गारेभ्य एतानीति । अङ्गारायानीत्यर्थः ।
अर्थेन नित्यसमानविधानादस्वपदविग्रहः । अत्र काष्ठाणि प्रकृतिद्रव्याणि, अङ्गारा
विकृतयः । तद्वाचकादङ्गारशब्दाच्छब्दप्रत्यये अङ्गारीयाणीनि रूपम् । प्राकाराया ।
इष्ट्वा इति । प्राकारेभ्य इमा इति विग्रहः । प्राकाराया इत्यर्थः । शङ्क्यमिति ।
शङ्क्य इमिति विग्रहः । शङ्क्यमित्यर्थः । 'सगवादित्य'— इति यत् । छदिरप्य
धिवलेर्दन् । छदिय, उपधि, वक्ति एषा समाहारद्वन्द्वे सौत्र पुस्त्वन् । एभ्य

इत्यनन । ग्रन्थेऽणीति । 'कृते ग्रन्थे' इत्यनन । अप्राप्त इति । पौरुषेय प्रामाद इत्यादौ
न कस्याप्यपवादोऽयं दक्षिति भावः । माणव । खत्रो जित्करण वृद्धयर्थे स्वराय च ।
यद्यपि माणव वृद्धि स्वन् सिद्धेव, तथापि माणवीनामार्थ इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य च—'
इति पुनर्वाचप्रतिषेधाय'मिति ज्ञेयम् । माणवायेति । मनो कुलितमपत्य माणव ।
'अपत्ये कुलिते मूढे मनोरोत्सर्गिक' स्मृत । नकारस्य च मूढप्रस्तेन सिध्यति माणव ।
इत्यपत्याधिकारस्यवातिकारणत्वम्, तच्च वातिकमनत्सूनस्यनिर्देशाद्वैक्यनपरमित्याह ।
चारवीणमिति । चरतीति चर पचाद्यच् । 'चरिचलिपतिवक्षीनाम्—' इति द्वित्रय
विकल्पितत्वादिह न भवति । तत् सनाया कनि चरक । तदर्थं विकृते । 'तस्मै हितम्'
इत्यनन्तास्मा इत्यनुवर्तते तदाह—चतुर्थ्यन्तादिति । 'तदर्थम्' इति 'सामान्ये नपुंसकम्'
व्यत्ययेन सप्तमीत्याने प्रथमेयाद्येनाह—तदर्थायामिति । विकृत्ययायामित्यर्थः ।
तदिति सर्वनाम्ना हि विकृति परामृश्यते । एव च विकृतिरेव प्रथमानिद्विष्टेति 'समयाना
प्रथमात्—' इत्यधिकारोऽप्यत्र निवाच एव । शङ्क्यमिति । 'सगवादित्य'— इति
यत् । छदिरप्यधि । समाहारद्वन्द्वे सौत्र पुस्त्वम् । छस्यापवादोऽयम् । छादिपेयाणीति ।
छाद्यनेजनति छदि । 'अच्चिगुहितुसिद्धादिच्छदिभ्य इमि' । 'इस्मन्निक्त्रिषु च' इति
ह्रस्वत्वम् । यदा तु चर्मविकार छदिस्तदा परत्वात् 'चर्मणोऽञ्' इत्यञ् प्रान्ताति ।

छादिपेयाणि तृणानि । वालेयास्तण्डुलाः । 'उपधिशब्दात्स्वार्थे' इष्यते' (वा ३००३) । उपधीयते इत्युपधिः रथाङ्गम्, तदेव औपघेयम् । १६७६ ऋषभोपानहो व्यः (५—१—१४) छस्यापवादः । आपान्यो वत्सः । औपानहो मुञ्जः । चर्मण्यप्ययमेव पूर्वविप्रतिषेधेन । औपानह्यं चर्म । १६७७ चर्मणोऽञ् (५—१—१५) चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचकादवस्यात् । वध्यै इदं

तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेभ्यः प्रकृतौ वाच्यायां ढञित्यर्थः । छादिपेयाणीति । छदिः तृणपटलः । तस्मै इमानीति विग्रहः । छदिरर्थानीत्यर्थः । ढञि एयादेशे आत्परत्वाण्णत्वम् । वालेया-स्तण्डुला इति । बलये इमे इति विग्रहः ! बल्यर्था इत्यर्थः । 'करोपहारयोः पुंसि बलिः' इत्यमरः । 'भागधेयः करो बलिः' इति च । उपधिशब्दादिति । वार्तिकमिदम् । उपधीयत इति । अक्षदण्डाग्रे उपधीयते प्रोतं क्रियते इत्युपधिः । 'उपसर्गे घोः किः' इति धातुः क्प्रत्ययः । 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपः । उपधिः रथाङ्गमिति । तथा भाष्यादिति भावः । ऋषभोपानहो व्यः । ऋषभ उपानह्, अनयोः समाहारद्वन्द्वा-स्पञ्चमी । ऋषभशब्दादुपानह् शब्दाच्च तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तात् प्रकृतौ वाच्यायां व्यत्प्रत्यया-स्यादित्यर्थः । आपान्य इति । ऋषभाय अयमिति विग्रहः । ऋषभार्थ इत्यर्थः । यो वत्स ऋषभावस्थाप्राप्त्यर्थं पोष्यते स एवमुच्यते । औपानह्योमुञ्ज इति । उपानहे अयमिति विग्रहः । उपानदर्थं मुञ्ज इत्यर्थः । क्वचिद्देशे मुञ्जतृणैरुपानत् क्रियते । चर्मण्यपीति । चर्मणि प्रकृतित्वेन वाच्येपि अयं व्य एव 'चर्मणोऽञ्' इत्यञं परमपि पूर्वविप्रतिषेधेन बाधित्वा भवतीत्यर्थः । एतच्च 'उगवादिभ्यः—' इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । औपानह्यमिति । उपानदर्थं चर्मण्यर्थः । चर्मणोऽञ् । चर्मण इति पठ्यन्तं विकृतावन्वेति । तदाह—चर्मणो या, विकृतिः

पूर्वप्रतिषेधेन तु ढञेवेष्यते । छादिपेयं चर्म । आह च 'यञ्जयावजः पूर्वविप्रतिषिद्धम्' 'ढञ् च' इति । यत् उदाहरणं सनङ्गव्यम्' सनङ्गुश्चर्मविकारस्तदर्थं चर्म, 'उगवा-दिभ्यः—' इति यत् । व्यस्याशहरणमौपानह्यमिति अनुपदं वक्ष्यति । वालेया इति । 'करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम्' इत्यमरः । उपधिरिति । 'उपसर्गे घोः किः' इति धातुः किः । 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपः । विप्रतिषेधेनेति । 'यञ्जयावज—' इत्यादिवार्तिकेनेत्यर्थः । ननु ढञिवचौ छदिरित्यस्य, व्यवधौ उपानहश्च विशिष्य ग्रहणेन 'प्रतिपदोक्तं बलीयः' इति सिद्धे किमनेन पूर्वविप्रतिषेधेन । अत्राहुः—'निरवकाशत्वे सत्येव प्रतिपदविधित्वं बलीयस्त्वे प्रयोजकम्, न तु सावकाशत्वे' इत्यनेन मुनिवचनेनानुमीयते । तेन 'स्वम्पि तटाकानि' इत्येव युक्तम्, परत्वान्मुमप्रवृत्तेः । प्रतिपदोक्तत्वाद्दीर्घमाश्रित्य स्वाम्पि तटाकानीति मतं दुर्बलम् । 'अप्तृन्—' इति दीर्घस्य आपस्तिष्ठन्तीत्युदाहरणे सावकाशतया प्रतिपदोक्तत्वस्यावलीस्त्वादिति । चर्मणोऽञ् । 'तदर्थम्' इत्यादिपूर्वोक्ते अञ् स्यात् छस्यापवादः । 'चर्मणः' इति पठ्ठी न तु पञ्चमी । पञ्चम्यां तु चर्मशब्दाच्चर्मार्थायां प्रकृतौ प्रत्ययः स्यात् 'चर्मणो द्वीपो—' इत्यादौ ।

वाघ्रं चर्म । वारत्रं चर्म । १६७८ तदस्य तदस्मिन्स्यादिति (५-१-१६) प्राकार
आसामिष्टकानां स्थाप्राकारीया इष्टका । प्रासादीयं दाह । प्रकारोऽस्मिन्स्यात्प्रकारीया
देशः । इतिशब्दो लौकिकी विवक्षाभनुमारयति । तेनेह न—प्रमादो देवदत्तस्य स्यादिति ।
१६७९ परिरसाया ढब् । (५-१-१७) पारिखेयी भूमि ।

इति तद्धितेषु द्वयतो पूर्णोऽग्निः ।

—:०:—

तद्वाचकादिति । तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तादिति शेषः । अत् स्यादिति । प्रकृतौ वाच्यायाविति
शेषः । वध्र्यं इदमिति । वधेरौणादिके प्ठनि वध्रंशब्दः । टित्वाद ङीप्, वध्र्यं
चर्मरज्जु । 'नघ्री वध्र्यं वरत्रा स्यात्' इत्यमरः, वाघ्र्यं इदमिति पाठान्तरम् । 'वृधिव-
पिम्या रन्' इति वधे रनि लघुपप्रगुणे रपरस्वे वध्रंशब्दश्चर्मवाचकः, तस्माद्विकारे ऋणि
ङीपि वाघ्र्यं रज्जुः । तदस्य तदस्मिन् स्यादिति । 'तदर्थं' विवृते प्रकृतौ इति
निवृत्तम् इति कैयटः । तदस्य स्यादिति, तदस्मिन् स्यादिनि चार्थे प्रथमान्ताद्यथाविहितं
प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । स्यादित्यत्र 'सम्भावनेऽलमिति' इति सम्भावने लिङ् । प्राकार आसा-
मिति । करणत्वस्य सम्बन्धसामान्यविवक्षाया पठ्ठी । आभिरिष्टकामि प्राकार वक्तुं शक्यत
इति विग्रहवाक्यस्य फलिनोऽर्थः । प्राकारीया इति । प्राकारशब्दात्प्रथमान्तात् इ ।
इष्टकाः प्रत्ययार्थः । प्राकारपर्याया इष्टका इति यावत् । प्रासादीयं दाहिति । प्रासा-
दोऽप्य स्यादिति विग्रहः । प्रमादपर्यायमिति यावत् । प्राकारीयो देश इति । प्रादेश
प्राकारोऽस्मिन्देसो सम्भाव्यत इत्यर्थः । देशस्य तद्योग्यपापाणैष्टकादिप्रकृतत्वादिति भावः ।
अनेन 'तदर्थं' विवृते' इत्यनुवृत्ताविह न स्यादिनि सूचितम् । ननु प्रमादो देवदत्तस्य
स्यादित्यनानिप्रसङ्गः स्यादित्यत आह—इतिशब्दो लौकिकी विवक्षामिति । सिष्टव्यवहार-
मित्यर्थः । परिरसाया ढब् । पूर्णमूत्रविषये इति शेषः । पारिखेयी भूमिरिति । पारिख

न चेप्यते चार्मणो द्वीपीति तदाह—चर्मणो या विकृतिरिति । वध्र्यं इति ।
'वृधिवपिम्याम्' इति रप्रत्यये वध्रंशब्द आद्युदात्तश्चर्मवाची, 'तस्य विकार' इत्यण् ।
'टिड्ढा—' इति ङीप् । वाघ्र्यं रज्जु, तस्यै । वधेरौणादिके प्ठनि तु वध्र्यानि भवति
तत्ताज्जितु वाघ्रंम् । 'नघ्री वध्र्यं वरत्रा स्यात्' इत्यमरः । 'चक्ष्वा पश्य, वज्रिका
पश्य' इति भाष्यम् । तदस्य । प्रथमासमर्थ्यात्पदिपदिकारणप्रत्यये सप्तम्यर्थे च यथा
विहितं प्रत्ययः स्याद् इति, 'सम्भावनेऽलमिति च' इत्यादिना सम्भावने लिङ्
इष्टकानां बहुत्वेन प्राकार आसा स्यादिति तत्सम्भाव्यते । देशस्य हि गुणेन प्राकारो
ऽस्मिन्स्यादिति सम्भाव्यते । इह प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं च न विवक्षितम्, किं

अथ तद्वितेष्वाहार्थप्रकरणम् । ३३ ।

१६८० प्राग्वतेष्टम् । (५-१-१८) 'तेन तुल्यम्-' (सू १७७८) इति वति वक्ष्यति । ततः प्राक्ठन्विक्लियते । १६८१ आर्हादगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणाट्ठक् । (५-१-१९) 'तदर्हति' (सू १७२८) इत्येतदभिव्याप्य ठन्वि-
अस्या अस्ति, अस्यामस्तीति वा विग्रहः । परिखायोगेत्यर्थः । छयतोःपूर्णो-
ऽवधिरिति । 'प्राग्वतेष्टम्' इत्यारभ्य 'द्वित्रिपूर्वादिष् च' इत्यन्तैः सूत्रैः
प्रत्ययविशेषेष्वनुक्रान्तेषु 'तेन क्रीतम्' इति पठितम् । ततश्च 'प्राक्क्रीतात्-'
इत्युक्तेस्तेष्वपि सूत्रेषु छयतोरनुवृत्तिः कुतो नेति न शङ्क्यम्, प्रत्ययविशेषाणां श्रवणे
तयोरनुवृत्त्यसंभवादिति भावः ।

इति तद्वितेष्टुल्लयतोरवधिः ।

—:o:—

अथ आर्हायाः । प्राग्वतेः । वतिशब्दस्तद्वटितसूत्रपरः । तदाह—तेन
तुल्यमिति । 'तेन तुल्यम्—' इत्यतः प्राग् येषु सूत्रेषु अर्था एव निर्दिश्यन्ते ननु
प्रत्ययाः, तत्र ठन्विष्टुपतिष्ठत इति यावत् । आर्हादगोपुच्छसङ्ख्यापरिमा-
णाट्ठक् । तदर्हतीति सूत्रगते अर्हतिशब्दे एकदेशानुकरणमर्हति, तच्च तद्वटितसूत्र-
परम्, आङ्भिव्याप्तौ, व्याख्यानात् । तदाह—तदर्हतीति । इत्येतदभि-
योग्यतामात्रम्, तेन पूर्वस्यायमविषयः । द्विस्तच्छब्दस्य ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् ।
'तदस्यास्त्यस्मिन्-' इतिवत्सकृतच्छब्दग्रहणेनैवेष्टसिद्धेः ।

इति तत्त्वबोधिन्यां छयद्विधिप्रकरणम् ।

—:o:—

प्राग्वतेष्टम् । 'ठन्' इत्येव वक्तव्ये 'प्राग्वतेः' इति वचनं मध्ये गोऽधिकार-
वानपवादः, 'सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणनौ' 'शीर्षच्छदाद्यच्च' इत्येवमादि, तेन विच्छेदेऽपि
'पारायण-' इत्यादौ ठन्वे यथा स्यादित्येवमर्थम् । न चैवं 'पारायण-' आदिसूत्र
एव ठन् निर्दिश्यतामिति वाच्यम् । उत्तरसूत्रे येषां पर्युदासः क्रियते गोपुच्छादीनां
तेभ्यः प्रकृतसूत्रं विनालाभात् । तथा च गौपुच्छिकः सामासिक इत्यादौ ठन्-
मिदं सूत्रमत्र प्रदेशे आरब्धमिति बोध्यम् । आर्हादगोपुच्छ । तदर्हतीति ।
इह 'तदर्हम्' इति सूत्रान्तर्गतमप्रत्ययान्तं नानुक्रियते, किं तु 'तिङन्तस्यैकदेशः'
शब्दन्त एव, व्याख्यानादिति भावः । अभिव्याप्येति । तेन श्वेतच्छत्रिक इत्यत्र-

कारमर्थे ठञोऽनवाद्युपनिमित्त्यते गोपुच्छादीन्वजयित्वा । १६८० असमासे
निष्कादिभ्यः । (५-१-२०) 'आर्हन्' इत्येतत् 'तेन क्रीतम्' (सू १७०२)
इति यावत्सप्तदशसूत्र्यामनुवर्तते । निष्कादिभ्योऽप्रमामे ठक् स्वागर्ह-
येष्वर्धेषु । नैष्किम् । समामे तु ठञेव । १६८३ परिमाणान्तम्यामज्ञा
शाण्यो । (७-३-१७) उत्तरपदवृद्धिः स्याद् जिदादी । परमनैष्किक् ।

च्याप्येति । इदमपि सूत्रं प्रत्ययविशेषाश्रयणे उपतिष्ठते । अत्र सख्यापरिमाणयोः पृथग्रह-
णात्मकस्या न परिमाणम् । तथा च वार्तिकम्—'ऊर्ध्वमानं क्लोमानं परिमाणं तु सर्वतः ।
आयामस्तु प्रमाणं स्यात् सख्या बाह्या तु सर्वतः ॥' इति । तुलायामारोप्य द्रव्यगुण-
येन परिच्छिद्यते तदुन्मानं शुभ्रजामापनिष्कमुवर्णपत्रादि । येन बाष्पादिनिमित्तेन आयनविस्तृता
च्छिन्नेन पानविशेषेण ग्रीहादिपरिच्छिद्यते पात्रगतायामविस्तारोच्छ्रायै, तत्परिमाणं प्रत्यादि ।
आयामो दीप्य येन परिच्छिद्यते तत्प्रमाणम् अरणिप्रादेशादि । मद्या तु उन्नतितयाप्यया
बाह्या भिन्ना एकत्वद्वित्वादित्ययः । असमासे । इति यावदिति । 'तेन क्रीतम्'
इत्येतत्पयन्तमित्यर्थः । ठगिति । पूर्वसूत्रात्तदनुवृत्तेरिति भावः । आर्हन्
येत्येति । 'यहति' इत्येतत्पयन्तमनुवातेषु 'तेन क्रीतम्' इत्याद्यर्थेष्वित्यर्थः ।
नैष्किङ्गमिति । निष्केण क्रीतमित्यर्थः । यथायोगं क्रीताद्यर्थान्वयः । समासे तु
ठञोवेति । परमनिष्कादिशब्दादित्यर्थः । परिमाणान्तस्यासङ्गाशाण्यो ।

हृत्पथे ठग् भवतीति भावः । ननु परिमाणात्पृथक्प्रमाणस्य व्ययम्, परिमीयते परिच्छिद्यते
येन तत्परिमाणं सख्ययापि च परिच्छिद्यते इति सापि परिमाणमेवति चेत् । अत्र इत्य-
वार्तिकम्—'ऊर्ध्वमानं क्लोमानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्सख्या
बाह्या तु सर्वतः' । अत्रायं—तुलादावारोप्य येन द्रव्यांतरपरिच्छिन्नगुणत्वेन पन्नादिना
वाच्येन पाषाणादिना सुवर्णादिगुणवमुमीयते तदुन्मानम् । आरोह उच्छ्राय, परिणाहो
विस्तार, ताम्ब्यामारोहपरिणाहाम्या स्वगताभ्या येन बाष्पादिनिमित्तन बीहादि
परिमीयते तत्परिमाणं प्रत्यादि । परि सर्वतामात्रे, आयामो दीप्य, स येन मीयते तत्प्रमा-
णम् । तच्च क्वचित्तिगवस्थितस्य वस्तुनो भवति—यथा वस्त्रादेहस्तादि । क्वचिदूर्ध्वार्ध-
भागावस्थितस्य भवति—यथा हास्तिनमुदकम् । ऊरुद्वयसमुदकमिति । सख्या तु उन्मानपरिमा-
णप्रमाणेभ्यः पलादिप्रत्यादिहस्तादिभ्यस्तिभ्या बहिर्भूता एकत्वात्त्वादिरिति इह सख्यापरिमा-
योरेव प्रकृतत्वेऽप्युन्मानप्रमाणयाविवचनं प्रसङ्गात्कृतमिति बोध्यम् । असमासे निष्का
दिभ्यः । निष्क, पण, पाद, माप, बाह, द्रोण, पट्टि इति सप्त निष्कादयः । तत्र द्रोणशब्द
परिमाणवाची पट्टिशब्द सख्यावाची, ताम्या ठजि प्राप्ते वचनम् । इतरेषां तु पञ्चानामुन्मान
वाचित्वेन पूर्वसूत्रेणैव ठकिं सिद्धे समासप्रतिषेधार्थं वचनमित्येव । अथेत्वाह—
पूर्वसूत्रे परिच्छेदकमात्रं सख्याभिन्नं परिमाणशब्देन गृह्यते । तेन सर्वेभ्यःपट्टि प्राप्ते
ठग्विधानाथ वचनम् । न चैव 'परिमाणं तु सर्वतः' इति भेदेन व्युत्पादनं व्यर्थमिति
वाच्यम् 'प्रमाणपरिमाणाभ्यां सख्यायाश्चापि सशये' इत्यादावस्योपपादयति ।

‘असंज्ञा’ इति किम्—पञ्च कलापाः परिमाणमस्य पाञ्चकलापिकम् । ‘तदस्य परिमाणम्’ (सू १७२३) इति ठक् । असमासग्रहणं ज्ञापकं भवति ‘इतः प्राक्तदन्तविधिः’ इति । तेन सुगव्यम्—यवापूप्यमित्यादि । इत ऊर्ध्वं तु ‘संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते, तच्चालुकि—’ (वा ३०१८) । गारायणिकः । द्वैपारायणिकः । ‘अलुकि’ इति किम्—द्राभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीते ‘शूर्पादब्—’ (सू १६९१) मा भूत्, किं तु ठक् । द्विशौ-

आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्येत्यधिकार इदं सूत्रम् । शेषपुरणेन तद्व्याचष्टे—उत्तर-पदवृद्धिः स्यादिति । उत्तरपदस्य आदेरचो वृद्धिः स्यादित्यर्थः । विदादाविति । विति णिति किति चेत्यर्थः । परमनैष्किक इति । परमनिष्केण क्रीत इत्यर्थः । समासत्वाट्ठाभावे औत्सर्गिकषष्ठ् । स्वरे विशेषः । ननु निष्कादिभ्य एव ठको विधानात्तदन्तात् समासाट्ठकोऽप्रसक्तेरसमासग्रहणं व्यर्थम् । न च प्रातिपदिकग्रहण-स्यापठचमाध्यायसमाप्तेरधिकृतत्वात्प्रातिपदिकविशेषणतया तदन्तविधौ समासादपि ठकः प्रसक्तिरस्तीति वाच्यम्, ‘ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति’ इति निषेधात् । निष्कादीनां च विशिष्य गृहीतत्वेन ग्रहणवत्त्वादित्यत आह—असमासग्रहणमिति । सुगव्यमिति । सु शोभना गौः सुगौः, ‘न पूजनात्’ इति निषेधाद् ‘गौरतद्धित-लुकि’ इति न टच् । ‘उगवादिभ्यः—’ इति गोशब्दान्ताद्यत् । यवापूप्यमिति । ‘विभाषा हविरपूपादिभ्यः’ इत्यपूपान्तत्वाद्यत् । नन्वसमासग्रहणाज् ज्ञापकाद् इत ऊर्ध्वमपि तदन्तविधिः किं न स्यात् । ततश्च परमपारायणं वर्तयतीत्यत्रापि ‘पाराय-णतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति’ इति ठक् स्यादित्यत आह—इत ऊर्ध्वं त्विति । वार्तिकमिदम् । नन्वेवमपि द्विशूर्पेण क्रीतमित्यर्थे शूर्पशब्दान्तादपि ‘शूर्पादन्नन्य-तरस्याम्’ इति अर्थे स्यादित्यत आह—तच्चालुकीति । इत ऊर्ध्वं संख्यापूर्व-पदानां तदन्तग्रहणमिति यदुक्तं तत्तद्धितलुकि सति न भवतीत्यर्थः । इदमपि वार्तिकमेव । द्विशूर्पमिति । ‘तद्धितार्थ—’ इति द्विशुरयम् । तद्धितप्रकृतिभूतः शब्दो न लुगन्तः । अतः संख्यापूर्वपदात् शूर्पान्तादस्मात् ‘शूर्पादन्नन्यतरस्याम्’ इति प्राप्तस्य अन्नपठनो वा ‘अध्यर्थ—’ इति लुक् । द्विशूर्पशब्दो लुगन्तः । ततश्च तस्मात् क्रीतेऽर्थे ‘शूर्पादब्—’ इति न भवति । लुकि सति तदन्तग्रहणाभावादि-

पक्षद्वयमप्येतत्पदमज्यया स्पष्टम् । अथ किमर्थम् ‘असमासे’ इत्युच्यते, प्रातिपदिक-ग्रहणे तदन्तग्रहणाभावादेवेष्टसिद्धेरत आह—असमासग्रहणमिति । सुगव्य-मिति । ‘उगवादिभ्यो यत्’ । यवापूप्यमिति । ‘विभाषा हविरपूपादिभ्यः’ इति यत् । अन्नविकारत्वादेव सिद्धे ‘अपूपादीनां प्रतिपदपाठसामर्थ्यात्तदन्तविधिर्नस्ति’ न्यासग्रन्थस्तूपेक्ष्यः, वृत्त्यादिग्रन्थविरोधादिति भावः । अत एव तत्सूत्रे ‘अपूपादीनां केषांचित्पाठः प्रपञ्चार्यः’ इत्यवोचाम । इत ऊर्ध्वमिति । ज्ञापकेन तदन्तविधौ लब्धेऽपि विशेषव्यवस्थार्थमिदम् । संख्यापूर्वपदानामिति किम्, इह मा भूत्—परम-पारायणं वर्तयति ॥ द्विशूर्पमिति । तद्धितार्थेद्विशुरयम् । एषा हि प्रकृतिर्लुगन्ता

पिकम् । १६८४ अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा । (७-३-२६)
 अर्धात्परिमाणवाचकस्यात्तरपदस्यादेरधो वृद्धिः, पूर्वपदस्य तु वा त्रिति त्रिति त्रिति
 च । अर्धद्रोणेन क्रीतम् अर्धद्रौणिकम्, आर्धद्रौणिकम् । १६८५ नात परस्य ।
 (७-३-२७) अर्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न पूर्वपदस्य तु वा जिज्ञासौ ।
 अर्धप्रस्थिकम्, आधप्रस्थिकम् । 'अत' किम्-आर्धकौडिकम् । 'तपर' त्रिप्-
 अर्धवार्या भवा अर्धवारी । अर्धवारीमार्य इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य-' (मू ८४०)
 इति पुनर्वाचनिषेधो न स्यात् । १६८६ शताच्चठन्यतावशते । (५-१-२१)
 शतेन क्रीत शतिकम्, शत्यम् । 'अशते' किम्-शत परिमाणमस्य शतकं सङ्ग ।

त्यर्थः । द्विशौर्षिकमिति । 'तेन क्रीतम्' इति ठञि 'परिमाणान्तस्यासन्नाशाणया' इत्युत्तर-
 पदवृद्धिः । अस्य ठञ् लुक् तु न भवति, तस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावात् । अर्धात्परिमाणस्य ।
 'परिमाणान्तस्य-' इत्यस्मादुत्तरमिदं सूत्रम् । अर्धद्रौणिकम्, आर्धद्रौणिकमिति । द्रोण-
 शब्दस्य निष्पादित्वेऽपि असमासग्रहणान्न ठक् । किन्तु ठजेव । नात परस्य परिमाणाकार-
 स्येति । परिमाणवाचकत्वमवस्य अकारस्येत्यर्थः । पूर्वपदस्य तु वेति । पूर्वपदस्यादेरवस्तु
 वृद्धिर्वेत्यर्थः । आर्धकौडिकमिति । अर्धकुडवेन क्रीतमित्यर्थः । 'तेन क्रीतम्' इति ठञ् ।
 अत्र कुडवशब्दस्य परिमाणविशेषवाचिन आदेरच अकारत्वाभावात् वृद्धिनिषेधः ।
 किन्तु 'अर्धात्परिमाणस्य-' इत्युत्तरपदवृद्धिरिति भावः । तपर- किमिति ।
 दीर्घस्याकारस्य वृद्धिनिषेधफलाभावाद्घ्रस्वस्येति मिद्धमिति प्रश्नः । अर्धवार्या
 भवा अर्धवारीति । निषेधो न स्यादिति । पूर्वपदस्य वृद्धयभावात्पने वृद्धि-
 श्रुति फलोपहितनिमित्तत्वमाभावादिनि भावः । पूर्वपदस्य वृद्धिपक्षे तु वृद्धिः प्रति
 फलोपहितनिमित्तत्वसत्त्वात् स्यादेव उत्तरपदाकारस्य वृद्धिनिषेधेऽपि पुनर्वचनिषेधः ।
 परिमाणान्तस्येत्यादिभ्य एतदन्तं साप्तमिकम् । अयं प्रकृतं पाञ्चमिकम् । शताच्च
 ऋन्यतावशते । आर्हियेष्वायं शताच्छ्रुत्यती स्त, नतु घनेऽयं इत्यर्थः । उत्तर-
 सूत्रप्राप्तकनाशवादः । शतकं सद्य इति । उत्तरसूत्रेण कश्चिन्नि भावः । नन्विह

न भवति इति सख्यापूर्वपदादप्यस्मात् 'शूर्पादिजयतरस्याम्' इति प्राप्तस्यान्यच्छा वा
 'अध्यर्थपूर्व-' इति लुक् । द्विशौर्षिकमिति । 'परिमाणान्तस्य-' इत्युत्तरपदवृद्धिः ।
 ठञा द्विगु प्रति निमित्तत्वाभावात्लुगभावः । यद्यपि 'अध्यर्थ-' इति सूत्रे द्विगु-
 परस्मार्होयस्य लुगिन्वेव सूत्रे व्याख्यायते, तथापि द्विगानिमित्तत्वेति व्याख्येयमेव ।
 तपर किमिति । दीर्घाकारस्य वृद्धौ कृतायामपि रूपे विशेषो नास्तीति प्रश्नः ।
 निषेधो न स्यादिति । तथा च वृद्धिनिषेधमाभावाय तपरकरणमावश्यकमिति भावः ।
 इदं च पुनर्वाचनिषेधमाभावादान पूर्वपदस्य वृद्धयभावपक्षे क्रियते । यदा तु पूर्वपदस्य
 पाणिकी वृद्धिः क्रियते, तदा फलोपधानवृद्धिनिमित्तं तद्धित इत्युत्तरपदाकारस्य
 वृद्धिनिषेधेऽपि स्यादेव पुनर्वाचनिषेध इति बोध्यम् । शताच्च । अशतेऽर्धमवधे
 आर्हियेष्वायं ऋन्यती स्त । उत्तरसूत्रेण प्राप्तस्य कनाशवादः । चकार 'अपमान'

इह प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थान्न भिद्यते, तेन ठ्यतौ न, किं तु कनेव । 'असमासे' इत्येव, द्विशतेन क्रीतं द्विशतकम् । १६८७ संख्याया अतिशदन्तायाः कन् । (५-१-२२) संख्यायाः कन्स्यादाहर्हिष्ये, न तु त्यन्तशदन्तायाः । पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः । बहुकः । त्यन्तायास्तु साप्ततिकः । शदन्तायाः चात्वारिशत्कः । १६८८ वतोरिड्वा । (५-१-२३) वत्वन्तात्कन इड् वा स्यात् । तावतिकः, तावत्कः । १६८९ विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम् । (५-१-२४) योगविभागः कर्तव्यः । आभ्यां कन्स्यात् । असंज्ञायां ड्वुन् स्यात् ।

संघस्यैव प्रत्ययार्थत्वात् कथम् 'अशते' इति निषेव इत्यत आह—इहेति । प्रत्ययार्थः संघः प्रकृत्यर्थत्वं शतात्परिमाणाद् न भिद्यते । गुणगुणिनारभेद एव हि पारमार्थिकः । भेदस्तु काल्पनिक एवेति भावः । यत्र तु शतं प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थान्न भिद्यते तत्र नायं निषेवः । शतेन क्रीतं शतं शाटकशतम् । अत्र हि निष्कशतं प्रकृत्यर्थः । शाटकशतं तु प्रत्ययार्थः । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । असमास इत्येवेति । चकारस्य तदनुकर्षणार्थत्वादिति भावः । द्विशतेनेति । द्विगुणशतेनेत्यर्थः । द्विगुसमासे तु द्विशतशब्दस्य लुगन्ततया लुकि तदन्तविधिनियेवात् प्राप्तिरेव नेति बोध्यम् । संख्यायाः । तिश्च शच्च तिशतौ, तौ अन्ते यस्याः सा तिशदन्ता, न तिशदन्ता अतिशदन्ता, द्वन्द्वगर्भवहुव्रीहिगर्भो नवतत्पुरुषः । साप्ततिक इति । सप्तत्या क्रीत इत्यर्थः । 'तेन क्रीतम्' इति ठञ् । चात्वारिशत्क इति । चत्वारिशताक्रीतमित्यर्थः । तेन क्रीतम् इति ठञ्पठस्य तकारात्परत्वात्कः । वतोरिड्वा । वतोरित्यनेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तं गृह्यते । किञ्चित् प्रथमान्तमनुवृत्तम् । 'वतोः' इति पञ्चमी 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया पठ्यतं प्रकल्पयति । तदाह—वत्वन्तादिति । तावतिक इति । 'तावता क्रीत इत्यर्थः । 'यत्तदेतेभ्यः—' इति वतुप् । 'बहुगणवतु,' इति संख्यासंज्ञायां 'संख्याया अतिशदन्तायाः—' इति कन्, तस्य इट्, डित्वादाद्यवयवः । विंशतित्रिंशद्भ्याम् । ड्वुन्नसंज्ञायाम् । नन्वेकसूत्रत्वे विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनेव स्यात्, कन् तु न स्यात् । अतिशदन्ताया इति निषेधादित्यत आह—योगेति । 'विंशतित्रिंशद्भ्याम्' इत्येकं सूत्रम्, 'ड्वुन्न-

इत्यस्यानुकर्षणार्थः । द्विशतकमिति । द्वौ च शतं च तेषां समाहारो द्विशतम् । ततः कन्—प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि' इत्यनया इष्टया समासादपि प्राप्नोतीति 'असमासे' इत्येतस्यानयनमुचितमिति भावः । त्यन्तशदन्ताया इति । त्यन्तसहिता शदन्तेत्युत्तरपदशोपी समासः । पञ्चक इति । लौकिक्याः संख्याया उदाहरणम् । बहुक इति । तु पारिभाषिक्याः । साप्ततिक इति । ठञो नित्वादादिवृद्धिः । ठस्येकादेशे 'यस्येति च' इतीकारशेषः । अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणाद् ड्यवयवस्य तिशब्दस्य पर्युदासो न भवति, कतिकः । चात्वारिशत्क इति । 'इषुसुक्तान्तात्कः' । वतोरिड्वा । 'वतोः' इति पञ्चमी, सा च 'कम्' इति प्रथमायाः, षष्ठौ कल्पयतीत्याह—वत्वन्तात्कन इति । तावतिक इति । 'यत्तदेतेभ्यः—' इति वतुप् । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् । कर्तव्य इति । अन्यथा त्यन्तशदन्तयोः

कनोज्जवात् । विशक् । त्रिशक् । सजाया तु विशक्तिक* । विशक्त्व । १६६० कसाद्विठन्
(५-१-२५) टो डीवयं, इकार उच्चारणार्थं । कसिक्, कसिकी । 'अर्धार्धेति वक्तव्यम्'
(वा ३०१८) । अर्धिक्, अर्धिकी । 'कापापणाद्विठन्वक्तव्यं प्रनिरादेशश्च वा' (वा ३०१९)
कार्पापणिक, कार्पापणिकी । प्रतिक्, प्रतिकी । १६९१ शूर्पाट्वन्यतरस्याम् ।
(५-१-२६) शौर्धम्, शौर्धिन्म् । १६९२ शतमानशक्तिरसहस्रप्रसनादण् ।
(५-१-२७) एभ्याऽण्भ्यान् । टञ्ठक्नामपवाद । शतमानम् क्रीन शतमानम् । वैशति
वम् । माहसम् । वासनम् । १६६३ अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसजायाम् । (५-१-२८)

सजायाम्' इत्यपरमित्यर्थः । आद्य व्याचष्ट-आभ्या नन् स्यादिति । 'सख्याया अनिशदन्ताया
न्ताया इत्यन वन् इत्यनुवचन इति भावः । द्वितीयमूत्रे विशतित्रिशङ्क्याम् इत्यनुवृत्तिम-
भिप्रेत्याह-असजायामिति । आभ्यामिति शेषः । विशक् इति । विगत्या क्रीन
इत्यर्थः । उबुन् अत्रादश 'निविशन्' इति इति निशब्दस्य लोपः । त्रिशक् इति । उबुन्
अत्रादश 'टि' इति टिलापः । आद्यमून परिशेषान् मजायामित्यभिप्रेत्याह-सजाया न्यति ।
कसात् । इत्यादि स्पष्टम् । शूर्पादञ् । आर्हीमेध्वयैध्विनि शेषः । शूर्पाशब्दस्य परिमाणश-
चित्वात् ठञि प्राप्ते तदपवादोऽप्यु पने विधीयते । पने टन् । शतमान । शत-
मानमिति । अन टन् प्राप्तः । वैशक्तिरमिति । विशक्त्या क्रीन विशक्तिकम् ।
सनाशब्दायम् । 'विशतित्रिशङ्क्याम्' इति यागविभागान् वन् । विशतिक्तेन
क्रीनमिति विग्रहः । तत्र परिमाणविशेषस्य सना चेदृञ् प्राप्तः, अयस्य सन्
'चेदृक्' प्राप्तः । साहस्यमिति । सहस्रेण क्रीतमिति विग्रहः । 'सख्याया अनि-
शदन्ताया-' इति वन् प्राप्तः । वासनमिति । वसनन क्रीनमिति विग्रहः । अन
ठक् प्राप्तः । अध्यर्धपूर्व । अध्यर्धशब्दः पूर्वो यस्य स अध्यर्धपूर्वः, सच द्विगुश्चेति

पशुं दामाद्विशतित्रिशङ्क्या वन् दुर्लभ इति भावः । विशक् इति । 'नि विशते' इति इति
तिशब्दस्य लोपः । अर्धिन् इति । अर्धशब्दस्य कापापणार्थे ऋट्वाङ्मागवदपनमात्र-
सामर्थ्यं नाशङ्क्यम् । प्रकरणादिवशेन भागविशेषे विज्ञाने सति नास्त्यभ्यासामर्थ्यमिति
बोध्यम् । एतेनाप्यशब्दस्य सापत्नत्वात्तदन्नादव टिठन्, द्वौर्धार्धिक, प्रस्थाधिक इति केषाञ्च
दुक्तिः परस्ता । शूर्पादञ् । शूर्पाशब्दस्य परिमाणशचित्वाद्ठञि प्राप्ते तदपवादेनात्र पने
विधीयते । ठक् ठक्नामिति । शतमान परिमाण ततष्ट्व् प्राप्तः, विशक्त्या क्रीन विशक्तिकम् ।
सजाशब्दायम् । असजाया हि 'विशतित्रिशङ्क्याम्-' इति उबुन् स्यात् । सना च यदि परि-
माणस्य तदा ठक् प्राप्तः, अयान्तरस्य चेत्तर्हि ठक् प्राप्तः । वसनशब्दात्तु ठगेन । सहस्रशब्दस्य
सख्यावाचित्वात्ततः 'सख्याया अनिशदन्ताया-' इति कन्प्राप्त इति विवेकः । अध्यर्धपूर्वः ।
अध्याष्टमर्धं यस्मिन् तदध्यर्धम् 'प्रादिन्यो धानुजस्य-' इत्युत्तरपन्त्या । अध्यर्धशब्दः पूर्वो
यस्मिन्निति बहुव्रीहिर्गर्भवद्वौहौ कृतः अध्यर्धपूर्वः च द्विगुश्चेति द्वन्द्वः । सौत्र पुस्तकम् ।

अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोश्च परस्यार्हीयस्य लुक्स्यात् । अध्यर्धकंसम् । द्विकंसम् । संज्ञायां तु पाञ्चकलापिकम् । १६९४ विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् । (५—१—२९)

समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । सौत्रं पुंस्त्वम्, तदाह—अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोश्चेति । आर्हीयस्येति । प्रत्यासत्तिलभ्यम् । अध्यर्धकंसमिति । अध्याख्यमर्धं यस्मिन् तद् अध्यर्धम् । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य—' इति बहुव्रीहौ पूर्वखण्डे उत्तरपदलोपः । सार्धमित्यर्थः । अध्यर्धेन कंसेन क्रीतमिति विग्रहः । तद्धितार्थे द्विगुः । 'संख्याया अतिशदन्तायाः—' इति कन् । तस्यानेन लुगिति भावः । द्विकंसमिति । द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीतमिति विग्रहः । ठको लुक् । नच अध्यर्धकंसमित्यत्रापि द्विगुत्वादेव सिद्धमिति वाच्यम्, किञ्चित्सङ्ख्याकार्यं कृत्वमुजादिकमध्यर्धशब्दस्य नेति ज्ञापनार्थत्वात् । पाञ्चकलापिकमिति । पञ्च कलापाः परिमाणमस्येति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः । 'तदस्य' इति ठक् । संख्यासंज्ञासूत्रभाष्ये तु 'अध्यर्धपूर्वात्' इति पाठो दृश्यते । नच द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम्, तेन क्रीतं द्विशौपिकमिति पूर्वोक्तोदाहरणे ठको लुक् स्यादिति वाच्यम्

द्विगोरिति पञ्चमी न तु षष्ठीत्याशयेन व्याचष्टे—अध्यर्धपूर्वादित्यादि । एतच्च वृत्तिकारोत्या व्याख्यातम् । अत्र वार्तिकं 'द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणम्' । द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितस्तस्य लुगिति वक्तव्यम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौपिकमिति । पूर्वोक्तोदाहरणे तु ठको लुक् भाष्येति । ननु द्वयोः शूर्पयोः समाहारो द्विशूर्पो तथा क्रीतमिति विग्रहे द्विशूर्पमिति रूपं न स्यात् । तद्धितस्यात्र द्विगोर्निमित्ततया 'अध्यर्ध' इति लुकोऽप्रवृत्तेः । द्विगोः परस्येति व्याख्यायां तु नः सिद्धमिष्टमिति चेत् । मैवम्, 'अर्थविशेषासम्प्रत्यये अतन्निमित्तादपि' इति वचनान्तरस्य वार्तिककृतैवोक्तत्वात् । यत्र तद्धितार्थे द्विगुना सहाय्यो न भिद्यते तत्र स तद्धितो यस्य निमित्तं न भवति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुगिति वक्तव्यमिति तस्यार्थः । एवं च द्विशूर्पमिति तद्धितार्थद्विगुना सह द्विशूर्पा क्रीतमित्यस्यार्थो न भिद्यत इति समाहाराद् द्विगोः परस्य तद्धितस्य लुग् भवत्येवेति न काप्यनुपपत्तिः । वस्तुतस्तु सूत्रे द्विगोरिति षष्ठीमाश्रित्य 'द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितः' इति व्याख्याय प्रथमं वार्तिकं प्रत्याख्यातुं शक्यम् । 'द्विशूर्पा क्रीतम्' इति विग्रहे तु द्विशूर्पदिव प्रत्ययो भवति अजाविकन्यायात्, न तु द्विशूर्पीशब्दाद् इत्याश्रित्य द्वितीयमपि प्रत्याख्यातुं शक्यम् । नन्वाध्यर्धशब्दः संख्यावाच्येव । तथा च लोके गण्यते 'एकोऽध्यर्धो द्वौ' इति । अत एव अध्यर्धकमिति कन्, अध्यर्धकंसमिति तद्धितार्थे द्विगुः, अध्यर्धसांवत्सरिकमित्यादौ 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धिश्च भवति तत्किमध्यर्धपूर्वग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः—'संख्याकार्यमेतस्य किञ्चिन्न' इति ज्ञापनार्थमिदम् । तेन कन् द्विगुसमासवृद्धिभ्योऽन्यत्र भवति । तद्यथा—अध्यर्धं करोति । नेह कृत्वमुच् । यः सकृत्फलोपेतां क्रियामभिनिर्वृत्य पुनस्तामेव कुर्वन् मध्ये निवर्तते स एवमुच्यते इति । पाञ्चकलापिकमिति । पञ्च कलापाः परिमाणमस्येति विग्रहे 'तद्धितार्थ—' इति समासः । 'तदस्य परिमाणम्' इति ठक् । एवं पञ्चलोहितिकमपि बोध्यम् ।

लुग्व्या स्यात् । अध्यर्धकार्पाणिम् अध्यर्धकार्पाणिक्म् । द्विकार्पाणिम्, द्विकार्पाणिक्म् । औपमह्वयानिस्य टिठनो लुक् । पन्ने अध्यर्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । अध्ययमह्स्त्रम्, अध्ययमाह्स्त्रम् । द्विसह्स्त्रम्, द्विमाह्स्त्रम् । १६२५ द्विप्रिपूर्वाभिष्कात् । (५-१-३०) लुग्व्या स्यात् । द्विनिष्कम्, द्विनैष्कम् । त्रिनिष्कम्, द्विनैष्कम् । 'बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्' (वा ३०२४) बहुनिष्कम्, बहुनैष्कम् । १६६६ विस्तान्च । (५-१-३१) द्विनिष्कपूर्व

द्विगुणमित्तस्यार्होपस्य लुगिति व्याख्यानादियत् । विभाषा । लुग्वेति । आर्होपस्येति शेष । औपसरयानिकस्येति । 'कार्पाणिणादिटठन् वक्तव्य' इत्युत्तरस्येत्यर्थः । अध्यर्धप्रतिकमिति । प्रत्यादेशस्य टिठन्मनियोगशिष्टत्वाद् प्रत्यादेशपन्ने टिठनो न लुगिति भावः । अध्यर्धसहस्रमिति । 'शतमान्-' इति विहितस्याणो लुक् । लुगभावे तु 'सटस्याया सवत्सरस्यस्य च' इत्युत्तरपदबुद्धिः । द्विप्रिपूर्वाभिष्कात् । लुग्व्यास्यदिति । आर्होपस्येति शेषः । द्विनिष्कमिति । ठञो लुक्, यमाभाट्ठकोऽनवात् । विस्तान्च । आर्होपस्य लुग्वेति शेषः । द्विविस्त द्विवैस्तिरिति । द्वाभ्यां विस्ताम्या क्रीतमिति विग्रहः । ठञ पाणिक् । लुक् । इत्यादीति । बहुविस्त बहुवैस्तिरिति बहुसाधार्यम् । 'बहुपूर्वाच्' इति वातिकस्य अत्राप्यनुवृत्ते भाष्ये उक्तत्वात् ।

पञ्च लोहियो गुचा परिमाणमस्येति विग्रहे पूर्ववत्समासतद्धितौ । 'मस्याड तद्धिते' इति पुबद्वात्राल्लाहिनीशब्दस्येकारनकारयोरभावः । परिमाणविशेषस्य नामधेये एते । अर्जज्ञग्रहणं प्रत्ययान्तस्य विशेषणम्, न तु द्विगोः । एतच्च वृत्तिवृत्ता सूत्राशयमनुरूप्यं वर्णनमिति ह्यपि तथैवाक्तम् । भाष्यवातिकयोस्त्वसज्ञाग्रहणं प्रत्याख्यातम् । तथा हि—द्विगुविशेषणमसज्ञाग्रहणम् । पञ्चकलापपञ्चगेहितशब्दौ च द्विगू इततद्धित लुकावेव भजे । यस्तु ताम्यामुत्पद्यते ठन् स श्रूयते इति द्विगोरनिमित्तत्वेन तस्य लुगभावादिति । विभाषा । टिठनो लुगिति । प्रत्यादेशपन्ने तु लुङ् न भवति, प्रत्यादेशस्य प्रत्ययसन्निधानशिष्टत्वात्ति बोध्यम् । अध्यर्धसहस्रमिति । 'शतमानविशतिक-' इति विहितस्याणो लुक् । तन्भावे पन्ने तु 'सटस्याया सवत्सरस्यस्य च' इत्युत्तरपदबुद्धिः । अध्यर्धशब्द सख्यावाचीत्यभुनैवोक्तत्वात् । द्विप्रिपूर्वात् । अध्यर्धग्रहणमुत्तराशयवृत्तमपीह न सवध्यते । 'द्विगो' इति तु सवध्यत एव पक्षी समास आधर्तयितुम् । अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् । 'द्विनिष्का निष्कात् इत्येव सिद्धे पुत्रग्रहणं चित्यप्रयाजनमिति हरदत्तः । द्विनैष्कमिति । 'प्राप्तवतेष्टम्' मतान्तरे तु ठगिति मनोरमायाम् । 'निष्कादिभ्यः समामे ठगमावात् परिक्षेप्त्वमात्र गृह्यते इति मतान्तरेऽपि ठञेव भवति, तमत उमानस्यापि परिमाणत्वाद् 'अगो पुच्छ-' इत्यादिना पयुदस्तत्वाट्ठगभावे निष्कादिभ्यष्टत्रि प्राप्ते असमामे ठगिवानपि समाप्ते ठञ एव प्राप्तत्वादित्ये । 'परिमाणातस्य-' इत्युत्तरपदबुद्धिः । 'द्विगो' इति सम्बधान्ह लुक् । द्व्यानिष्का द्विनिष्कस्तेन क्रीत द्विनैष्कम् । 'अध्यर्धपूर्व-' इत्यमन्वन्वाद्यध्यर्धनैष्कमित्यनाप्यनन लुङ् न भवति । विस्तान्च । च काचरेण 'द्विप्रिपूर्वा'-

दिष्टादाहोयस्य लुग्व स्यात् । द्विविस्तम्, द्विवैस्तिकम् इत्यादि । १६६७ विंशतिकत्त्वः । (५-१-३२) अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अध्यर्धविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् । १६६८ खार्या ईकन् । (५-१-३३) अध्यर्धखारीकम् । द्विखारीकम् । 'केवलायाश्चेति वक्तव्यम्' (वा ३०२५) । खारोकम् । १६६९ पणपादमापशताद्यत् । (५-१-३४) अध्यर्धपण्यम् । द्विपण्यम् । अध्यर्धपाद्यम् । द्विपाद्यम् । इह 'पादः पत्' (सू ४१४) इति न । 'यस्य-' (सू ३११) इति लोपस्य स्थानिवद्भावात् । 'पद्यत्यतदर्थे' (सू ९९१) इत्यपि न, प्राण्यङ्गार्थस्यैव तत्र ग्रहणात् । १७०० शाणाद्वा । (५-१-३५) यत्स्यात् पक्षे ठन् । तस्य लुक् । अध्यर्धशाण्यम्, अध्यर्धशाणम् । १७०१ द्वित्रि-

विंशतिकत्त्वः । अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोरित्येवेति । पूर्वसूत्रयोरध्यर्धपूर्वादित्यस्यासंभवाद् द्विगोरित्यस्य प्रयोजनाभावादनुवृत्तावपि इह तदनुवर्तत इति भावः । अध्यर्धविंशतिकीनमिति । अध्यर्धविंशत्या क्रीतमध्यर्धविंशतिकम् । 'विंशतित्रिंशद्भ्याम्' इति योगविभागात् कन् । अध्यर्धविंशतिकेन क्रीतमिति विग्रहः । द्विविंशतिकीनमिति । द्वाभ्यां विंशतिकाभ्यां क्रीतमिति विग्रहः । खार्या ईकन् । 'अध्यर्धपूर्वात्' इति 'द्विगोः' इति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्योदाहरति—अध्यर्धखारीकम्, द्विखारीकमिति । 'तदस्य परिमाणम्' इति ठञि तस्य च लुकि प्राप्ते ईकन् । केवलायाश्चेति । खार्या इति शेषः । पणपाद । 'अध्यर्धपूर्वात्' इति 'द्विगोः' इति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्योदाहरति—अध्यर्धपण्यम् । द्विपण्यमिति । अध्यर्धपणेन क्रीतमित्यर्थः । द्विपाद्यमिति । द्वाभ्यां पादाभ्यां चतुर्थाशाभ्यां क्रीतमिति विग्रहः । यति 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । स्थानिवद्भावादिति । 'अचः परस्मिन्-' इत्यनेनेति भावः । प्राण्यङ्गार्थस्येति । व्याख्यानादिति भावः । इह सूत्रे पणमापसाहचर्यात् पादशब्दोऽपि परिमाणविशेषवाची गृह्यते । शाणाद्वा । पक्षे उञ्चिति । 'आर्हात्' इति ठञ्विधौ परिमाणपशुंदासट्ठञ्जिति भावः । तस्य लुगिति । ठञ इति भावः । अत्र 'अध्यर्धपूर्वात्' इति 'द्विगोः' इति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्य अध्यर्धपूर्वादुदाहरति—अध्यर्धशाण्यम्, अध्यर्धशाणमिति । यति ठञो लुकि च रूपम् । अथ शाणान्तद्विगोरुदाहर्णे

इत्यत्र पूर्वदित्यनुकृत्यते, तत्कलं तु 'चानुकुष्टं नोत्तरत्र' इत्युत्तरत्रानुवृत्त्यभावः । विंशतिकत्त्वः । 'शतमानविंशतिक-' इत्यणि प्राप्ते तस्य च लुकि प्राप्ते खोऽत्र विधीयते । खार्याः । 'तदस्य परिमाणम्' इति ठञि प्राप्ते तस्य च लुकि प्राप्ते ईकन् विधीयते । कन्विधौ 'केऽणः' इति ह्रस्वः स्यात् । इकन्विवावपि 'यस्येति च' इति लोपादिष्टं न सिध्यतीति भावः । प्राण्यङ्गार्थस्यैवेति । अयं भावः—'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' इत्यत्र प्राण्यङ्गस्यैव हि पादस्य ग्रहणम्, तस्यैवाज्यातिभिर्गतिवचनैः संवत्संभवात् । तथा च 'पद्यति-' इत्यादावपि तस्यैवानुवृत्तिः । इह तु पणमापाभ्यां साहचर्यात्परिमाणवाचिनो ग्रहणमिति । पक्षे उञ्चिति । यद्यपि शाण उन्मानम्, तथापि 'आर्हात्-' इति सूत्रे परिमाणग्रहणेन परिमीयते परिच्छिद्यतेऽनेनेति योगवृत्त्या

पूर्वाट्ठण् च । (५-१-३६) 'शाणात्' इत्येव । चाद्यत् । तेन त्रैरूप्यम् ।
 'परिमाणात्स्यामनाशाणया' (सू १६८३) इति पयुंदासादादिवृद्धिरेव । द्वै-
 णम्, द्विशाण्यम् । द्विशाण्यम् । इह ठजादयस्त्रयादश प्रत्यया प्रवृत्तास्तेषां सम्य-
 विभक्तयोर्वाश्चाफाडगितास्त इदानीमुच्यन्ते । १७०० तेन क्रीतम् ।

वदयन् विशेषमाह—द्वित्रिपूर्वाट्ठण् च । वार्तिकमिदम् । चाद्यदिति । पाणिनो य-
 चकारण समुचीयत इत्ययम् । ततश्च यतागमात् ठजपि लभ्यते । तदाह—तेन त्रैरूप्यमिति ।
 अणा यता ठजा चेत्ययम् । अणि 'परिमाणात्स्थ-' इत्युत्तरपदवृद्धिमाशङ्क्याह—परिमाण-
 न्तस्येति । ठवाद्यस्त्रयोदशेति । प्राग्वते-' इति ठज्, 'आर्हात्-' इति ठक् 'शताच्च-'
 इति ठन्त्यतौ, 'सज्ञाया-' इति कन्, 'विशतित्रिशङ्क्याम्-' इति ड्वुन्, 'कमात्-' इति टिठन्,
 'शूर्पात्-' इत्यज्, 'शतमान-' इत्यण्, 'विशतिकाल्वा' इति ख, 'कार्या-' इति ईकन्,
 'पणपाद-' इति यत्, 'द्वित्रि-' इति वार्तिकानां, इत्येव त्रयादशेत्यर्थः । प्रकृता इति । प्रकृता-
 इत्यर्थः । समर्थनिभक्त्य इति । 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति सूत्रलभ्यसमर्थविशेषणीभूतप्रथमा
 परिच्छेदकमात्र गृह्यत इति वादिना मते अस्यापि पयुंदासाट्ठगमावे ठजिति भावः । मुख्यमते
 तु ठगेव वाच्यम् । 'शाणाद्वा' इति सूत्रे 'शतान्चेति वक्तव्यम्' पूर्वेण नित्यं प्राप्ते निवर्त्या
 यम् । एव च पूर्वसूत्रे शतग्रहणमकृत्वा शतशाणाम्या इत्येव वक्तुं युक्तमित्याहुः । अन्य-
 शत्यम्, अध्ययशनम् । पञ्चशत्यम्, पञ्चशतम् । यदभाव मस्याः कक्षणस्य वक्तो लुक् । 'शताच्च
 ठन्त्यतौ-' इति तु न प्रवर्तते, तत्रानमानग्रहणस्यानुबन्धनात् । द्वित्रिपूर्वाट्ठण् च । वार्तिकमिद-
 धृतिकृता सूत्रेषु प्रथितम् । भाष्यादिप्रामाण्याच्छतग्रहणमिह न सम्बध्यत इत्याशयेनाह—
 शाणादित्येवेति । न्यामकृता त्वण्विधायके वार्तिके सूत्रत्वभ्रमेण व्याख्यातम्—'शतशाणाम्या
 वा' इति सूत्रयितव्ये 'पणपाद-' इति पूर्वसूत्रे शतग्रहणं क्रियते तस्येदं फलम्, शतान् स्वरि-
 तत्वेनानुवर्तमानाज्पि 'शाणाद्वा' इत्यत्रैव सम्बध्यते तदुत्तरसूत्रे 'द्वित्रिपूर्वाट्ठण् च' इत्यत्र तु न
 सम्बध्यत, तेन शतशब्दाट्ठण् न—इति । तदिदं सामर्थ्यवर्णनमण्विधायकं यदि सूत्रं स्यात्
 तदा सगच्छते, नायथेयास्ता तावत् । त्रैरूप्यमिति । तदेतद्वाक्यम्—द्वैशाण-
 मित्यादिना । अण्येकम्, ठजा लुक् द्वितीयम्, यति तृतीयम् । ठवाद्यस्त्रयो-
 दर्शयति । ननु एकादशीव प्रत्यया प्रवृत्ता, सूत्रभेदेन विहितत्वात् । यत्प्रत्ययस्य द्विगणनं तु
 द्वादश, इति त्रयादशेत्येव दुरूपपादमेव । न च 'शूर्पादज्यतरस्याम्' इत्ययस्या
 ग्रहणस्य ठजमादाय त्रयादशत्वं सूत्रपादमिति वाच्यम्, तुल्यवायनं 'शाणाद्वा' इति
 सूत्रलभ्ययट्ठजोर्ग्रहणेन पञ्चदशवप्रसङ्गात् । नापि सूत्रोपात्तैर्द्वादशभिः सह 'द्वित्रिपूर्वाट्ठण्
 च' इति वार्तिकोपात्ताप्रत्ययस्य गणनं निर्वह । उत्तरीत्या 'कसाट्ठिन्' इति सूत्रे
 'अर्धाच्चेति वक्तव्यम्', 'कार्ष्णिगाट्ठिन् वक्तव्य' इत्यादिवार्तिकोक्तटिठ प्रत्ययस्यापि
 ग्रहणप्रसङ्गादिति चेत् । अनाहुः—'कसाट्ठिन्' इति सूत्रस्य एव टिठन् अवकार्ष्णिपण-
 शब्दाभ्यां परामृष्ट इति स न भिद्यते । 'द्वित्रिपूर्वाट्ठण् च' इति वार्तिकस्याज्
 तु भिद्यते, 'शतमानविशतिक-' इत्यणो द्वारस्यत्वेन परामर्शमशक्यत्वादिति । तेन

(५-१-३७) ठञ् गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकम् । साप्ततिकम् । प्रास्थिकम् । ठक् । नैष्किकम् । १७०३ इद्गोण्याः । (१-२-५०) गोण्या इत्यात्तद्धितलुकि । लुकोऽपवादः । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः । १७०४ तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ । (५-१-३८) संयोगः संवन्धः । उत्पातः शुभाशुभसूचकः । शतिकः शत्यो वा धनपति-संयोगः । शत्यं शतिकं वा दक्षिणाक्षिस्पन्दनम्, शतस्य निमित्तमित्यर्थः । 'वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम्' (वा ३०३३) । वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लेष्मिकम् । 'संनिपाताच्चेति वक्तव्यम्' (वा ३०३७) सान्निपातिकम् । १७०५ गोद्वयचो-ऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् । (५-१-३९) गोनिमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः । द्वयचः-

चारिततत्तद्विभक्तय इत्यर्थः । तेन क्रीतम् । अस्मिन्नर्थे तृतीयान्ताद्यथाविहितं ठवादयः स्युरित्यर्थः । ठञ्विति । उदाह्रियत इति शेषः । गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकमिति । 'अगोपुच्छ' इति पर्युदासादृगभावे औत्सर्गिकवृत्तिरिति भावः । साप्ततिकमिति । सप्तत्या क्रीतमित्यर्थः । 'अगोपुच्छसङ्ख्या-' इति पर्युदासादृगभावे ठञ्विति भावः । प्रास्थिकमिति । प्रस्थेन क्रीतमित्यर्थः । 'अगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणात्' इति पर्युदासादृगभावे ठञ्विति भावः । ठगिति । उदाह्रियत इति शेषः । नैष्किकमिति । निष्केण क्रीतमित्यर्थः । 'असमासे निष्कादिभ्यः' इति ठगिति भावः । इद्गोण्याः लुकोऽपवाद इति । 'लुक्तद्धितलुकि' इति प्राप्तस्येत्यर्थः । पञ्चगोणिरिति । आर्हीयस्य ठको लुकि स्त्रीप्रत्ययस्य इकारः । नच उपसर्जनह्रस्वत्वेनैव इदं सिद्धमिति वाच्यम्, इत्त्वविध्यभावे 'लुक्तद्धितलुकि' इति डीपो निवृत्तावदन्तत्वात् टापि पञ्चगोणेत्यापत्तेः । मूलद्रव्यवाचिन एव तृतीयान्तात्क्रीतार्थे प्रत्यया भवन्ति, ननु देवदत्तेन क्रीतमित्यर्थे, अर्नाभधानादिति भाष्ये स्पष्टम् । तस्य निमित्तम् । तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वेत्यर्थे यथाविहितं पष्ठ्यन्तात् ठवादयः स्युरित्यर्थः । शत्यः शतिको वेति । शतस्य निमित्तमित्यर्थः । 'शताच्च-' इति यदुनौ । धनपतिसंयोग इति । याजनशुश्रूपादिसंपर्क इत्यर्थः । उत्पाते उदाहरति—शत्यं शतिकं वा दक्षिणा-क्षिस्पन्दनमिति । शतस्य निमित्तमित्यर्थः । सूचकत्वमेवान्न निमित्तत्वमिति भावः । उपसंख्यानमिति । आर्हीयस्य ठक इति शेषः । कोपनं वृद्धिः । संनिपा-ताच्चेति । 'तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ' इत्यर्थे ठगिति शेषः । सान्निपातिक-मिति । संनिपातो वातपित्तश्लेष्मणां दोषाणां संकर इति वैद्यके प्रसिद्धः । तस्य क्रीतम् । तेनेति तृतीयान्तात्क्रीतार्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । ठञ्विति । 'आहृति-इति सूत्रे 'अगोपुच्छ-' इत्यादिपर्युदासादृगभावे गोपुच्छसप्ततिप्रस्थेभ्यश्च भवतीत्यर्थः । ननु देव-दत्तेन क्रीतं पाणिना क्रीतं संतोषेण क्रीतमित्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत् । अत्राहुः-करणे तृतीयैवेह समर्थविभक्तिः, सापि मूल्यद्रव्यसमर्पकाच्छब्दादुत्पन्ना, न त्वन्यापि, अन्यत्र त्वभिधानान्न प्रत्ययः । एतच्च 'तद्धिताः' इति महासंज्ञाकरणात्प्रयते तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हितास्तद्धिता इति व्याख्यान-दिति । लुकोऽपवाद इति । 'लुक्तद्धितलुकि' इति प्राप्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लुकोऽपवाद इत्यर्थः ।

यशस्य । धन्य । स्वयं । 'गोद्वयच' किम्-विजयस्य वैजयिक । 'असस्या-' इत्यादि
 विम्-पञ्चाना पञ्चनम् । सप्तकम् । प्रास्थिकम् । खारीकम् । अश्वादि-आश्विकम् । आत्मिकम् ।
 'ब्रह्मवर्चमादुपसस्यानम्' (वा ३०३५) । ब्रह्मवर्चस्यम् । १७०६ पुत्राच्छ । (५-१-४०)
 चाद्यत् । पुत्रीय, पुत्र्य । १७०७ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञी । (५-१-४१)
 सर्वभूमिनिमित्त सयोग उत्पाता वा सावर्भौम । पार्थिव । सर्वभूमिशब्दाऽनुशक्तिरिति
 पठ्यते । १७०८ तस्येश्वर । (५-१-४२) । १७०९ तत्र विदित इति च ।

निमित्त सानिनिमित्तम्, ज्वरप्रकोपादौ अपथ्यमगादिमयोग सनिपातसूचक जिह्वाभाष्यार्थि
 च । गोद्वयच । तस्य निमित्त सयोग उत्पातो वत्यर्थे गशब्दाद् द्वयच पठ्यन्ताद्
 यत्प्रत्ययः स्यात्, ननु सङ्ख्याया परिमाणाद् अश्वदेश्चत्यर्थः । ठकाऽपत्रा । द्वयच इति ।
 उदाह्रियन् इति शेषः । धन्य इत्यादि । धनस्य यशस स्वयस्य च निमित्तमित्यर्थः ।
 विजयस्येति । निमित्तमिति शेषः । वैजयिक इति । आर्होयष्टक् । पञ्चानामिति ।
 निमित्तमिति शेषः । पञ्चनमिति । 'सस्यामा-' इति क्न् । सप्तकमिति । सप्ताना
 निमित्तमित्यर्थः । प्रास्थिक इति । प्रस्थस्य निमित्तमित्यर्थः । 'आर्हात्-' इति ठक्विबौ
 परिमाणपयुदामात् प्राक्वनापष्टक् । खारीकमिति । खार्या निमित्तमित्यर्थः । खार्या इक् ।
 अश्व दीति । प्रयुदाहरणसूचनमिदम् । आश्विकमिति । अश्वस्य निमित्तमित्यर्थः ।
 आर्होयष्टक् । आश्विकमिति । अश्मना निमित्तमित्यर्थः । अर्होयष्टक् 'नस्तद्धित' इति
 टिप्पणम् । ब्रह्मवर्चसानिति । 'गोद्वयच' इति सूत्रे 'ब्रह्मवर्चसाच्च' इति वक्तव्यमित्यर्थः ।
 ब्रह्मवर्चस्यमिति । ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तमित्यर्थः । पुत्राच्छ च । तस्य निमित्तमिदम् ।
 कथं तर्हि 'आरेभिरे यनामान पुत्रीयामिष्टिमुत्विज' इति ? नहीष्टि ययाग उत्पातो वा ।
 उच्यते-समुज्यतजननि सयाग । इष्ट्वा हि पुत्रेण फलन् युज्यते यष्टा । सर्वभूमि ।
 तस्य निमित्तमित्यर्थः । सर्वभूमि, पृथिवी आम्ना ययागह्वयमणञी स्त । सार्वभौम इति ।
 ठकाऽपत्राद अण् । पार्थिव इति । पृथिव्या निमित्तं सयोग उत्पाता वत्यर्थः । त्रि
 पार्थिवी । सावर्भौमशब्दे कथमुभयपदवृद्धिरित्यत आह-सर्वभूमिशब्दोऽनुशक्तिरिति
 पठ्यत इति । तथा च 'अनशक्तिरित्यादिना च' इत्युभयपदवृद्धिरिति भावः । तस्येश्वर ।
 तत्र विदित इति च । सूत्रद्वयमिदम् । 'सर्वभूमिपृथिवीभ्याम्' इत्यनुवर्तते ।
 'तस्य निमित्त सयोगात्पानौ' इति तु निवृत्तम्, पुनः 'तस्य' इत्युक्ते । तस्येश्वर
 इत्यर्थे पठ्यन्तात्तत्र विदित इत्यर्थे तु सप्तम्यन्ताद् अणञौ स्त इत्यर्थः ।

पञ्चनमिति । सस्यायाङ्गा क्न् । आश्विकमिति । अश्मनो निमित्तमित्यर्थे
 टक् । 'नस्तद्धिते' इति टिप्पणम् । पुत्राच्छ च । 'गोद्वयच-' इति नित्यं यति प्राप्ते
 वचनम् । कथं पुत्रीय कृतुरिति । नहि क्न् सयागा नाप्युत्पान इति चेत् । अत्र
 हरदत्त-समुज्यतजननि व्युत्पत्त्या कृतुरपि सयाग एव, यागकरणेन हि पुर
 फलेन समुज्यतेजा यागादिरपि सयाग, न केवलं सम्बन्ध एवेत्याग्रह इति । सर्वभूमि

(५-१-४३) । सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः । पार्थिवः । १७१० लोक-
सर्वलोकाट्ठञ् । (५-१-४४) 'तत्र विदितः' इत्यर्थे । लौकिकः । अनुशतिकादित्वाद्-
भयपदवृद्धिः । सार्वलौकिकः । १७११ तस्य वापः । (५-१-४५) उप्यतेऽस्मिन्निति
वापः क्षेत्रम् । प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खारीकम् । १७१२ पात्रात्ठञ् ।
(५-१-४६) पात्रस्य वापः क्षेत्रं पात्रिकम्, पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः । १७१३ तदस्मिन्वृद्ध्या-
यलाभशुल्कोपदा दीयते । (५-१-४७) वृद्धिर्दीयते इत्यादि क्रमेण प्रत्येकं
सम्बन्धादेकवचनम् । पञ्च अस्मिन् वृद्धिः आयः लाभः शुल्कम् उपदा वा
दीयते पञ्चकः । शतिकः, शत्यः । साहस्रः । उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं
वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः । विक्रेत्रा मूल्यादधिकग्राह्यं
लाभः । रक्षानिवेशो राजभागः शुल्कः । उत्कोच उपदा । 'चतुर्थ्यर्थे' उपसं-

योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः, उत्तरसूत्रे 'तत्र विदितः' इत्यस्यैवानुवृत्त्यर्थश्च । लोक-
सर्व । तत्र विदित इत्यर्थ इति । योगविभागासामर्थ्यात् 'तस्येश्वरः' इति नानुवर्तत
इति भावः । लौकिक इति । लोकेषु विदित इत्यर्थः । सर्वलोकशब्दे विशेषमाह—अनुश-
तिकादित्वादिति । तस्य वापः । अस्मिन्नर्थे पष्ठ्यन्ताद्यथाविहितं ठादयः स्युरित्यर्थः ।
प्रास्थिकमिति । प्रस्थपरिमितबीजवापयोग्यं क्षेत्रमित्यर्थः । 'आर्हात्—' इति ऋग्विधौ
परिमाणपर्युदासात् प्राग्वतीयपठ् । द्रौणिकमिति । निष्कादित्वाट्ठञ् । खारीकमिति ।
खार्या ईकन् । द्रोणस्य खार्याश्च वाप इत्यर्थः । पात्रात् ठञ् । 'तस्य वापः' इत्येव । पात्रिक-
मिति । पात्रस्य वाप इत्यर्थः । पित्तं डीपयमित्याह—पात्रिकीति । तदस्मिन् ।
वृद्धि, आय, लाभ, शुल्क, उपदा एषां द्वन्द्वात्प्रथमावहुवचनम् । ननु तर्हि दीयत इति कथमे-
कवचनमित्यत आह—वृद्धिर्दीयत इत्यादि क्रमेण । एवं च तदस्मिन्वृद्धिर्दीयते, तदस्मिन्
आयो दीयते, तदस्मिन् लाभो दीयते, तदस्मिन् शुल्को दीयते, तदस्मिन्नुपदा दीयते इत्यर्थेपु,
प्रथमान्ताद्यथाविहितं ठादयः स्युरित्यर्थः । पञ्चक इति । 'संख्यायाः—' इति कन् ।
शतिकः शत्य इति । शतमस्मिन्वृद्धिः, आयः, लाभः, शुल्कः, उपदा वा, दीयत इति विग्रहः ।
'शताच्च—' ठन्यतौ । साहस्र इति । सहस्रमस्मिन्दीयते इत्यादि विग्रहः । 'शतमानसहस्र—'

आभ्या यथासंख्यमणौ स्तः । तस्येश्वरः । 'तस्य निमित्तम्—' इत्यतोऽनुवृत्त्यैव
सिद्धे पुनः 'तस्य' इति निर्देशो निमित्तरूपप्रत्ययार्थस्य निवृत्तये । अन्यथा हि संयोगो-
त्पाताविवेश्वरोऽपि प्रत्ययार्थस्य विशेषणं संभाव्येत । तत्र विदित इति च ।
योगविभाग उत्तरार्थो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थश्च । तस्य वापः । 'तस्य' इति वापापेक्षया
कर्मणि पष्ठोत्पाह—प्रस्थस्येति । कर्तरि पष्ठ्यां तु देवदत्तस्य वापः । क्षेत्रमित्यादौ
स्यादिति भावः । खारीकमिति । 'खार्या ईकन्' । तदस्मिन् । प्रथमासमर्थ्याद्
अस्मिन् इति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । शुल्कग्रहणं प्रपञ्चार्यम्, तस्याप्या-
यविशेषत्वात् । तथा च 'ठगायस्थानेभ्यः' इति ठग् भवति, शौल्कशालिक इति

स्यान्म' (वा ३०३६) । पञ्च अस्मै वृद्ध्यादिदीयते पञ्चको देवदत्तः । 'सममन्नाहणे दानम्' इतिवदधिकरणत्वविवक्षा वा । १७१४ पूरणार्धाट्ठन् । (५-१-४८) यथाक्रमं ठक्ठि-
नोरपवादः । द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते द्वितीयिकः । तृतीयिकः । अर्थिकः । अर्धशब्दो
रूपकस्याघे रूढः । १७१५ भागाद्यच्च । (५-१-४९) चाट्ठन् । भागशब्दोऽपि रूपक-
स्याघे रूढः । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते भाग्यम्, भागिकं दत्तम् । भाग्या, भागिका
विशक्तिः । १७१६ तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः । (५-१-५०)
वंशादिभ्यः परो या भारशब्दस्तदन्त यत्प्रातिपदिकं तत्प्रवृत्तिवाद द्वितीयान्तादि-
त्यर्थः । वंशमार हरति वहत्यावहति वा वाशभारिकः । ऐशुभारिकः । 'भाराद्वं-
शादिभ्यः' इत्यस्य व्याख्यानतर 'भारभूतेभ्यो वंशादिभ्यः' इति । भारभूतावन्-

इत्यण् । रक्षानिर्वेश इति । रक्षा प्रजापरिपालनम्, तदर्थो निर्वेशोभृति, रक्षा निर्वेशः ।
उत्कोच इति । मह्यं किञ्चिदुत्त चेत् तव राजद्वारेणुकूला भवामीत्यादि समयं कृत्वा यदगु-
ह्यते तदुत्कोच इत्युच्यते इत्यर्थः । चतुर्थ्यर्थः इति । तदस्मै वृद्ध्यादि दीयते इत्युपमंख्यानव्यभि-
क्ष्यर्थः । सममन्नाहणे इति । एवं च सप्रदानस्यैवाधिकरणत्वविवक्षया इष्टसिद्धेरुपमंख्यानमिदं
नादत्तव्यमिति भावः । पूरणार्धाट्ठन् । तदस्मिन् वृद्ध्यादि दीयते इत्यर्थे पूरणप्रत्ययान्ता-
दर्वंशब्दाच्च प्रथमान्ताट्ठन् स्यादित्यर्थः । द्वितीयिकः । तृतीयिकः इति । 'आर्हादि-'
इति ठकोऽपवादश्च । अर्थिकः इति । अर्धमस्मिन्वृद्ध्यादि दीयते इत्यर्थः । 'अर्धाच्चेति वक्त-
व्यम्' इति टिठनाऽपवादश्च । टिठति सति तु त्रिया डीप् स्यात् । अर्धेकेति तु टावेवेप्यते ।
रूपरूप्येति । रूपस्य कार्पाणस्येयर्थः । रूढ इति । अन्यथा अर्धशब्दस्य रूप्यकमा-
पेक्षत्वादमामर्थ्यं स्यादिति भावः । रूप्यकस्याघे रूढ इत्यत्र प्रमाणं मृग्यम् । अमामर्थ्यं तु
नित्यसापेक्षत्वाद्धारयितुं शक्यमित्याहुः । भागाद्यच्च । तदस्मिन्वृद्ध्यादि दीयते इत्यर्थे
भागशब्दात्प्रथमान्ताद्यत्प्रत्ययस्य स्यादित्यर्थः । चाट्ठनिति । पूर्वभूतादनुवृत्त्यर्थे इति शेषः ।
भागशब्दोऽपि रूप्यकरयार्थः इति । वर्तते इति शेषः । तद्धरति वहति । वंशाद्वंशा-
दिभ्यः इत्येकवचनवद्दत्तान्तयाः सामानाधिकरण्यमन्वाद् वैयधिकरण्येनान्वयः । स च
व्युत्क्रमो व्याख्यानात्, तदाह—वंशादिभ्यः पर इति । द्वितीयान्तादिपदान्तरं हरति
वहति वावहतीत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यादिति शेषः । हरणं कथंचिद्देशान्तर-
प्रापणं चौर्यं वा । शब्दादिना प्रापणं वहनम् । स्वसमीपं प्रापणमावहनम् उपपन्नं

हरदत्तः । उपदा दीयते इति । जगं सस्य हते यत्वे च यत्प्राप्तः । साहस्य इति ।
'शतमान—' इत्यादिनाम् । रक्षानिर्वेश इति । निर्वेशा भृति । रक्षानिमित्तरो
निर्वेशा रक्षानिर्वेशः सम्बन्धपठथा सामानः । सममित्यादि । एवं च भंप्रदान-
स्यैवाधिकरणत्वविवक्षयेष्टमिदौ उपमस्यान् नादत्तव्यमिति भावः । पूरणार्धाट्ठन् ।
पूर्वतेजनेनेति पूरणोऽर्थस्तद्वाचिनोऽर्धशब्दान्वा ठन् स्यात् । अर्थिकः इति । 'अर्धा-
च्चेति वक्तव्यम्' इति टिठन् प्राप्तः, सति च तस्मिन् त्रिया डीप् स्यात् । इष्यते तु

शान्हरति वांशिकः । १७१७ वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ । (५—१—५१) यथा-
 संख्यं स्तः । वस्नं हरति बहत्यावहति वा वस्निकः । द्रव्यकः । १७१८ सम्भवत्य-
 वहरति पचति । (५—१—५२) प्रस्थं सम्भवति प्रास्थिकः कटाहः । प्रस्थं
 स्वस्मिन्समावेशयतीत्यर्थः । प्रास्थिकी ब्राह्मणी । प्रस्थमवहरति, उपसंहरति
 पचति वेत्यर्थः । 'तत्पचतीति द्रोणादण्' (वा ३०३८) चाटुब् । द्रोणं
 पचतीति द्रौणी, द्रौणिकी । १७१९ आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम् ।
 (५—१—५३) पक्षे ठब् । आढकं सम्भवति अवहरति पचति वा आढकीना,

वा । वांशभारिक इति । 'आर्हात्-' इति ठक् । अत्र पञ्चम्यन्तयोर्व्युत्क्रमेण वैयधि-
 करणेन चान्वये प्रमाणाभावादाह—भाराद्धंशादिभ्य इत्यस्य व्याख्यान्तरमिति ।
 भारात्परेभ्यो वंशादिभ्य इत्यर्थभ्रमव्यावृत्तये व्याख्यान्तरं विशदयति—भारभूतेभ्यो वंशा-
 दिभ्य इतीति । वंशादिशब्दानां भारभूतत्वं तु भारभूतवंशादिवृत्तेर्बोध्यम् । अस्मिन्व्याख्याने
 भारादित्येकवचनमार्पम् । यद्वा प्रत्येकान्वयाभिप्रायम् । वस्तुतो भारभूता ये वंशादयः तद्वा-
 चिभ्य इति यावत् । वस्नद्रव्याभ्याम् । 'तद्वरति बहत्यावहति' इत्यनुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह—
 वस्नं हरतीत्यादि । संभवत्यवहरति । तद् इति द्वितीयान्तमनुवर्तते । द्वितीयान्तात्संभ-
 वतीत्याद्यर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्रास्थिक इति । 'आर्हात्' इत्यत्र परिमाण-
 पयुंदासाटुगभावे प्राग्वतीयष्टब् । ननु संभवतीत्यस्य उपपद्यत इत्यर्थकत्वादिकर्मकत्वात्प्रस्थं
 संभवतीति कथं द्वितीयेत्यत आह समावेशयतीत्यर्थ इति । उपसर्गवंशादिति भावः ।
 प्रास्थिकी ब्राह्मणीति । ठन्कत्वाद् डीविति भावः । अवहरतीत्येतद्व्याचष्टे—उपसंहर-
 तीति । किञ्चिदूनमपि यथा प्रस्थपरिमितं भवति तथा मिमीत इत्यर्थः । तत् पचतीति
 द्रोणादण्चेति । वार्तिकमिदम् । द्वितीयान्ताद् द्रोणशब्दात् पचतीत्यर्थेऽण् च स्यादि-
 त्यर्थः । पचतिग्रहणं संभवत्यवहरतिनिवृत्त्यर्थम् । चाटुञ्जिति । 'आर्हात्' इति
 ठक्विधौ परिमाणपयुंदासात् ठगभावे प्राग्वतेष्टुगेव चकारादनुकृष्यत इति भावः । द्रौणीति ।
 अणन्तत्वाद् डीप् । द्रौणिकीति । ठन्कत्वाद् डीप् । आढकाचित । आढक,
 आचित, पात्र एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः संभवत्यवहरतिपचतीत्यर्थेषु खो वा स्यादि-

टाप् । रूपकस्येति । रूपकं कार्पाषणम् । रूढ इति । तथा च भागवद्द्रव्यसापेक्षत्वेना-
 सामर्थ्यमिह नोद्भावनीयमिति भावः । भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति । ननु वंशादयः
 शब्दास्ते कथं भारभूता इत्यत आह—भारभूतानिति । भारशब्दोऽर्थद्वारा वंशादीनां
 विशेषणमिति भावः । 'भारेभ्यः' इति वक्तव्ये प्रत्येकं सम्बन्धविवक्षया सूत्रे 'भारात्' इति
 निर्देशः । वस्निक इति । वस्नं मूल्यम् । सम्भवत्यवहरति । आचारप्रमाणादावेयप्रमाणस्य
 यदनाविवर्कं तदुपसर्जनं धारणं संभवतेत्यर्थः । तेन सकर्मकत्वात्तदिति द्वितीयान्तानुवृत्तिर्न विरुध्यते
 तदाह प्रस्थं स्वस्मिन्निति । प्रास्थिकीति । ठन्कत्वान्डीप् अवहरतीत्येतद्व्याचष्टे उपसंहर-
 तीति । तत्पचतीति । वार्तिकेऽस्मिन्पचतिग्रहणं संभवत्यवहरतीतिनिवृत्त्यर्थम् । द्रोणपरिमिते

आचिकी । आचितीना, आचितिकी । पात्रीणा, पात्रिकी । १७२० द्विगो पुश्च ।
 (५—१—५४) 'आटकाचितपात्रात्' इत्येव आटकाद्यन्तात् द्विगो सम्भवत्यादिष्वर्थेषु
 पुन्सौ वा स्त । पक्षे ठञ् । तस्य 'अध्यधं—' (सू १६९३) इति लुक् पित्वादीप् ।
 द्वयाढकिकी, द्वयाढकीना । 'द्विगो' (सू ४७९) इति डीप् । द्वयाढकी । द्वयाचिकी,
 द्वयाचितीना । 'अपरिमाण—' (सू ४८०) इति डीग्नियेधान् द्वयाचित । द्विपात्रिकी
 द्विपात्रीणा, द्विपात्री । १७२१ कुलिजाल्लुकरौ च (५—१—५५) कुलिजान्ताद्
 द्विगो सम्भवत्यादिष्वर्थेषु लुक्सौ वा स्त । चात्पुथ । लुगभावे ढञ् श्रवणम् । 'द्विकुलिजो,
 द्विकुलिजीना, द्विकुलिजिकी, द्वैकुलिजिकी । १७२२ सोऽस्याशयस्नभृतय ।
 (५—१—५६) असौ भाग । वस्न मूल्यम् । भृतिर्वेतनम् । पञ्च असौ वस्न
 भृतिर्वा अस्य पञ्चक । १७२३ तदस्य परिमाणम् । (५—१—५७) प्रस्य

स्यर्थं । पक्षे ठञ्मिति । 'आर्हात्' इत्यत्र परिमाणपदं दासान् ठगिति भावः । द्विगो पुश्च ।
 पुनरुपाधिति । चकारेण खस्यानुकर्पादिति भावः । वा स्त इति । अयतरस्यामित्यनु-
 वृत्तेरिति भावः । पक्षे ठञ्मिति । 'आर्हात्' इत्यत्र परिमाणपदं दासान् ठगिति भावः ।
 पित्वाद् डीप् । द्वयाढकीर्काति । द्वे आढके सभवत्यवहरति पचनि वक्ष्ये 'तद्धिताय—'
 इति द्विगु, पुन, पित्वाद् डीपित्यर्थः । अत्र 'न ध्याम्याम्—' इत्येव न, वृद्धिनिषेधमनयोग-
 शिष्टत्वाद् ङित्तिदभावेन वृद्धेऽप्यसक्ते । द्वयाढकीनेति । ख रूपम् । द्विगो इति
 डीप् । । द्वयाढकीति । ठञि 'अध्यधं—' इति तस्य लुक् । 'द्विगो' इति डीग्नित्यर्थः ।
 प्रत्ययलक्षणमाधिरस्य ठञन्तल्लक्षणहीप् तु नेति 'अपरिमाणविस्त—' इत्यनावनम् । 'अध्यधं—'
 इति लुक् ठञ एव, ननु ठञ्कारोरपि, विधिसामर्थ्यात् । द्वयाचितिकी, द्वयाचितितीनेति ।
 पुनित ख च रूपम् । अथ द्वयाचितशब्दात् ठञो लुकि 'द्विगो' इति डीपमाशङ्क्याह—
 अपरिमाणेति डीग्नियेधादिति द्विपात्रिकीत्यादि । कुलिजाल्लुकरौ च । अयतर-
 स्यामित्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह—लुकरौ वा स्त इति । 'आर्हात्' इत्यत्र परिमाणपदं दासाद्-
 गभावे प्राग्वहतीयस्य ठञ् 'अध्यधं—' इति नित्य लुकि प्राप्ते लुको विवक्ष्यविधि । चात्
 पुश्चेति । तथा च ठञो लुक् खय पुश्चेति त्रितय विवक्ष्यते । तत्र पुन अस्य ठञो
 लुक्स्थामावे ठञ् श्रवण पयवस्यति, तदाह लुगभावे ठञ् श्रवणमिति । द्विकुलिजीति ।
 ठञो लुकि रूपम् । 'द्विगो' इति डीप् । द्विकुलिजीनेति । ख रूपम्
 द्विकुलिजिकीति । पुनित रूपम् । द्वैकुलिजिकीति । ठञो लुगभावे

घोह्यादौ द्रोणशब्दो लागणिक । पक्षे ठञ्मिति । आढकादीना परिमाणत्वाद्वृज्
 नेति भावः । द्विगो पुश्च । पुनिति छेद, तदाह पिन्वादिति । द्वयाढकि-
 कीति । 'न ध्याम्याम्—' इत्येजागमो न शङ्क्य, वृद्धिनिषेधसंनियामेन तद्धितानाद्
 वृद्धेश्च प्राप्त्यभावात् । अपरिमाणेति । आचितस्य परिमाणत्वेऽपि तस्मिन् सूत्रे
 विशिष्यग्रहणमिति भावः । द्वैकुलिजिकीति । 'असंज्ञाशाणयो' इत्यत्र कुलि-

परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः । १७२४ संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु ।
(५—१—५८) पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तत्र 'संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः'
(वा ३०३९) यद्वा द्व्येकयारितिवत्सङ्ख्यामात्रवृत्तेः परिमाणिति प्रत्ययः ।
पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । पञ्च परिमाणमेवामिति वा । सङ्घे पञ्चकः । सूत्रे
अष्टकं पाणिनीयम् । सङ्घशब्दस्य प्राणिसमूहे ऋढत्वात्सूत्रं पृथगुपात्तम् ।

रूपम् परिमाणान्तस्येत्यत्र 'असंज्ञाशाणकुलिजानाम्' इत्युक्तेर्नोत्तरपदवृद्धिः । सोऽस्यांशः ।
'स' इति प्रत्येकमंशादिष्वन्वेति । सोऽस्यांशः, तदस्य वस्नम्, सास्य भृतिः इत्यर्थेषु प्रथमा-
न्ताद्ययाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । पञ्चक इति । 'संख्यायाः—' इति कन् । तदस्य
परिमाणम् । अस्मिन्नर्थे प्रथमान्ताद्ययाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । प्रास्थिक इति ।
'आर्हात्' इत्यत्र परिमाणपयुंदासात् प्राग्वतीयष्ठम् । अत्र संख्यापि परिमाणम् । यद्यपि
'अगोपुच्छसंख्यापरिमाणात्—' इति पृथग्रहणात् संख्या न परिमाणम्, तथाप्यत्र परिच्छेद-
कत्वात् संख्यापि परिमाणम्, उत्तरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेन विशेषणाल्लिङ्गात् । तेन षष्ठिः
परिमाणमस्य पाष्टिकमिति सिद्धम् । द्विपष्ट्यादिभ्यस्त्वनभिधानान्तेति भाष्ये स्पष्टम् ।
संख्यायाः । अनुवर्तते इति । तथा च तदस्य परिमाणमित्यर्थे प्रथमान्तात् संख्यात्मक-
परिमाणवाचिनो ययाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्य इति ।
पञ्चकाः शकुनय इत्यत्र पञ्च परिमाणमेवामित्यर्थो न संभवति, 'आ दशतः संख्याः संख्ये' इति
पञ्चन् शब्दस्य संख्येयवृत्तित्वेन पञ्च परिमाणमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । अतः
संज्ञायां स्वार्थे एव संख्यायाः प्रत्यय इति पर्यवस्यतीति भावः । यद्वेति । द्विशब्दस्य एक-
शब्दस्य च संख्येयवृत्तित्वेऽपि 'द्व्येकयोः—' इति समासवृत्तावेकत्वद्वित्वपरत्वमभ्युपगम्यते ।
अन्यथा 'द्व्येकयोः—' इति द्विवचनानुपपत्तेः । तद्वत्पञ्चकाः शकुनय इति तद्वितवृत्तावपि
पञ्चन्शब्दस्य पञ्चत्वसंख्यापरतया पञ्चत्वं परिमाणमस्येति सामानाधिकरण्यं स्वीकृत्य
पञ्चत्ववाचिनः पञ्चन्शब्दात् पञ्चत्वरूपपरिमाणवति प्रत्यय उपपद्यत इत्यर्थः । तत्र
संज्ञायां स्वार्थे उदाहरति—पञ्चैवेति । परिमाणिति प्रत्ययमुदाहरति । पञ्च परिमाण-
मिति । पञ्चत्वमित्यर्थः । सङ्घ इति । उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । पञ्चक इति ।
पञ्चत्वमस्य संघस्य परिमाणमित्यर्थः । संघस्य पञ्चत्वं तु अवयवद्वारा बोध्यम् । सूत्र इति ।
उदाह्रियत इति शेषः । अष्टकं पाणिनीयमिति । सूत्रमिति शेषः । अष्टावध्यायाः परि-

जशब्दोऽपि इष्यते, तेनोत्तरपदवृद्धिर्नेत्याहुः । तदस्य परिमाणम् । इह परिमाण-
शब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते, न तु सर्वतोमानमेव, उत्तरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेन
विशेषणात् । षष्ठिजीवितं परिमाणमस्य पाष्टिकः । 'सोऽस्य' इति वर्तमाने पुनः
'तदस्य' इति ग्रहणात् 'द्वे षष्ठी जीवितं परिमाणमस्य द्विपाष्टिकस्त्रिपाष्टिकः' इत्यादौ
'अध्ययं—' इति लुङ् न भवति । स्पष्टं चेदं काशिकादौ । पूर्वसूत्रमिति । तेन पञ्च
गावः परिमाणमस्य पञ्चको गोसङ्घ इत्यादि सिध्यति । यदा तु प्रकृत्यर्थस्यैव परिच्छेदिका
संख्या पञ्च गावोऽस्य सङ्घस्येति, तदा तु प्रत्ययो न भवति, परिमाणस्य प्रत्ययार्थत्वा-

पञ्चममध्ययनम् । 'स्तोमे ङविधि' (वा ३०४५) । पञ्चदश मन्त्रा परिमाण-
मस्य पञ्चदश स्तोम । सप्तदश । एकविंश । इप्रत्यये टिलोप । सामयानेषु
छन्दोगैः क्रियमाणा षष्ठादिसज्जिका स्तुति' स्तोम । १७२५ पङ्क्तिविंशति-
त्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्पट्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् । (५—१—५९)
एते रुद्विशब्दा निपात्यन्ते । १७२६ पञ्चदशतौ वर्गे वा । (५—१—६०)

माणमस्येति विग्रहः । अत्रापृत्व अध्यायद्वारा सूत्रेऽन्वेति । सूत्रशब्दश्च सूत्रमध्यपरः, एकस्मिन्
सूत्रे अपृक्तत्वेऽप्यामभावात् । नन्वेव सति सधग्रहणेनैव सिद्धे सूत्रग्रहण व्यर्थमित्यत आह—
सधशब्दस्येति । पञ्चकमध्ययनमिति । पञ्चावृत्तयः परिमाणमस्येति विग्रहः ।
स्तोमे ङविधिरिति । तदस्य परिमाणमित्यर्थे सस्यावाचिन उपसस्थातव्य इति शेषः ।
सामाधारमन्त्रसमूहः स्तोमशब्दः शक्त इति कैयटः । मनुष्यादिसमूहः तु स्तोमशब्दा लापणिक
इति तदाशयः । तदाह—पञ्चदश मन्त्रा इति । पञ्चदश स्तोम इति । पञ्चदश-
शब्दाद् इप्रत्यय 'टि' इति टिलाप । सामाधारभूतपञ्चदशमन्त्रसमूह इत्यर्थः । ननु द्वि-
मात्रेऽपि 'नस्नादित्ते' इत्येव टिलोपसिद्धादित्व व्यर्थमित्यत आह—एकविंश इति ।
एकविंशतिमन्त्रा परिमाणमस्य समूहस्येति विग्रहः । इप्रत्यय इति । 'तिविंशते-
ङिनि' इति टिलापः । भोमायवास्तु षष्ठुरयन्तरादिशब्दवाच्या प्रगीतमन्त्र-
साध्या गुणवत्त्वं वर्णनात्मिका स्तुतिरेव स्तोमः, स एव इप्रत्ययाय । प्रगीतपञ्च-
दशमन्त्रपरिमाणकः स्तोम इत्यर्थः । पञ्चदशत्वसस्यामकपरिमाणः स्तुतौ मन्त्रद्वारा
वाच्यम् । एव च 'पञ्चदशेन स्तुक्ते' इत्यादी धावर्थभूतस्तुतिसामानाधिकरण्य
पञ्चदशादिशब्दानामुपपद्यत इत्याहुः । तमतमवलम्ब्याह—सोमयानेष्वित्यादि ।
पङ्क्तिविंशति । रुद्विशब्दा निपात्यन्त इति । तदस्य परिमाणमित्यर्थे
इति शेषः । पञ्च पादा परिमाणमस्येत्यर्थे पञ्चनृशब्दान् तिप्रत्ययः, प्रकृतपृष्ठान्,
चकारस्य कुत्वम्, अनुस्वारपरसवर्णौ, पङ्क्तिरिति रूपम् । 'पञ्चाधरा पञ्चपदा पङ्क्ति'
इति छन्दशास्त्रे । दशाना वर्गो दशान् । 'पञ्चदशतौ वर्गे वा' इति
वक्ष्यते । द्वौ दशतौ परिमाणमस्य सधस्येति विंशतिः, सनिच्प्रत्ययः, प्रकृतविन्भावः,
भावान् । एतच्च 'आहदिगापुच्छ-' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । स्वार्थे उदाहरण-
पञ्चैधेति । स्तोमे ङविधिरिति । ङित्वरणेमेकविंश इत्यत्र टिलोपार्थम् ।
त्रयस्त्रिंशदौ टिगोपार्थं च । पञ्चदश मन्त्रा इति । 'साम्ना स्तुवीनः' 'एक साम
तृचे क्रियते' इति हि ध्रुवि । तत्र तृचस्य पञ्चकृत्व आवृत्त्या पञ्चदशमन्त्रा । सप्तदशे
स्तामे अन्त्याय ऋचः सप्तकृत्व आवृत्तिः । प्रथममध्यमयोगेऽनु पञ्चकृत्व एव, एकविंशे
स्तामे तु तृचस्य सप्तकृत्व आवृत्तिरिति ज्ञेयम् । छन्दोगैरिति । सामगैरित्यर्थः ।
पङ्क्तिविंशति । 'तदस्य परिमाणम्' इति वक्तुं पञ्चनृशब्दस्य टिलापः, तिप्रत्ययः,
'चा कु' इति कुत्वम् । पञ्चपदानि परिमाणमस्य पङ्क्तिश्छन्द इति कारिका । पद-
शब्दोऽत्र पादपर्याय इति हरदत्तः । रुद्विशब्दा इति । तथा चात्र नावयवार्थ-
मिति नेष्टव्यम् । पङ्क्तिशब्दो हि नागार्थः । अस्ति क्रमसन्निवेशो ब्राह्मणपङ्क्तिः पिशीलिका-

पञ्च परिमाणमस्य पञ्चद्वर्गः । दशत् । पक्षे पञ्चकः । दशकः । १७२७ त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां ङण् । (५—१—६०) त्रिंशदध्यायाः परिमाण-
मेपां ब्राह्मणानां त्रैशानि । चात्वारिंशानि । १७२८ तदर्हति । (५—१—६३)

अनुस्वारश्च । अत्र संघग्रहणमनुवर्तते । तथा च गवां विंशतिरिति भवति । संघसंधिनोस्ता-
दात्म्यविवक्षायां तु विंशतिर्गवि इति भवति । स्वभावादेकवचनं स्त्रीत्वं च । एवं त्रिंशदा-
दावपि । 'विंशत्याद्याः सदैकत्वे संख्याः संख्येयसङ्ख्ययोः' इति, 'तासु चानवतोः स्त्रियः' इति
चामरः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य संघस्य त्रिंशत्, शतप्रत्ययः, प्रकृतेः त्रिन्भावश्च । चत्वारो
दशतः परिमाणमस्य संघस्य चत्वारिंशत्, शतप्रत्ययः । प्रकृतेः चत्वारिन्भावश्च । पञ्च दशतः
परिमाणमस्य संघस्य पञ्चाशत्, शतप्रत्ययः प्रकृतेः पञ्चादेशः । षड् दशतः परिमाणमस्य संघस्य
षष्टिः । तिप्रत्ययः प्रकृतेः षष्, जश्त्वाभावश्च । सप्त दशतः परिमाणमस्य संघस्य सप्ततिः,
१ तिप्रत्ययः, प्रकृतेः सप्तादेशः । अष्टौ दशतः परिमाणमस्य संघस्य अशीतिः, तिप्रत्ययः,
२ प्रकृतेः अशी इत्यादेशः । नव दशतः परिमाणमस्य संघस्य नवतिः, तिप्रत्ययः प्रकृतेः
नवादेशः । दश दशतः परिमाणमस्य संघस्य शतम्, तत्प्रत्ययः प्रकृतेः शादेशश्च । एतत्सर्वं
भाष्ये स्पष्टम् । 'एतान्यव्युत्पन्नप्रातिपदिकानि' इति तु भाष्यनिष्कर्षः । पञ्चदशतौ । पञ्च
दश वा परिमाणमस्य वर्गस्येत्यर्थे एतौ निपात्येते इत्यर्थः । पञ्चद्वर्ग इति । पञ्च परिमाण-
मस्येत्यर्थे पञ्चनृशब्दाद् इतिप्रत्ययः । तत्र इकार उच्चारणार्थः । 'टिः' इति टिलोपः ।
दशदिति । दश परिमाणमस्य वर्गस्येति विग्रहः । इति डिच्चाट्टिलोपः । एतदर्थमेव
डिचन् । पक्ष इति । इत्यभावपक्षे 'संख्यायाः' इति कस्मिन्त्यर्थः । त्रिंशच्चत्वारिंशतोः ।
तदस्य परिमाणमित्यर्थे परिमाणिनि ब्राह्मणे वाच्ये त्रिंशच्चत्वारिंशद्भ्यां ङण् स्यादित्यर्थः ।
ब्राह्मणं वेदेषु मन्त्रव्यतिरिक्तो भागः । त्रैशानीति । डिच्चात् 'टिः' इति टिलोपः । तदर्हति ।
पङ्क्तिरिति । अस्ति च दशसंख्यायां पङ्क्तिरथ इति, दशरथ इत्यर्थः । अस्ति हि छन्दो-
विशेषे यस्य पञ्चाक्षराः पञ्चपादाः । तथा च छन्दोविशेषे 'एवावयवार्थो' नान्यत्रेति बोध्यम् ।
द्वयोर्दशतोर्विन्भावः शतित्व प्रत्ययः अपदत्वं च । द्वौ दशतौ परिमाणमस्य विंशतिः, अपद-
त्वनिपातनाशकारस्यानुस्वारः । केचित्तु विन्भावमुक्त्वा अपदत्वं चेति न पठन्ति । त्रयाणां
दशतां त्रिन्भावः शच प्रत्ययः मतान्तरे तु त्रिभावः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य त्रिंशत् ।
एवं चतुर्णां चत्वारि । पञ्चानां पञ्चा । आभ्यामपि शतप्रत्ययः । षण्णां दशतां षष्, तिश्च
प्रत्ययः अपदत्वं च । षड् दशतः परिमाणमस्याः षष्टिः । तत्तन्निभ्योऽपि तिप्रत्यय एव । सप्तानां
दशतां सप्त, अष्टानां दशतामशी- नवानां दशतां नव, दशानां दशतां शभावः तश्च प्रत्ययः ।
दश दशतः परिमाणस्य शतम् । पञ्चदशतौ । इमौ इत्यन्तत्वेन निपात्येते वर्गोऽभिधेये ।
'तदस्य परिमाणम्' इत्यनुवर्तत एव । दशदिति । दश परिमाणमस्य । पक्ष इति ।

१ 'तिप्रत्ययः' । 'न लोपः' इति 'नकारलोपः' इति पाठः क. ।

२ 'न लोपः' इति पाठः क. ।

लब्धु योगो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्तादृवादयः स्युः । श्वेतच्छत्रमर्हति श्वेतच्छत्रिकः । १७२९
छेदादिभ्यो नित्यम् । (५-१-६४) नित्यमाभीक्ष्ण्यम् । छेद नियमर्हति
छेदिको वेत्स । द्विप्रसूतत्वात् । 'विराग विरङ्ग च' (ग सू ९९) विराग
नियमर्हति वैरङ्गिकः । १७३० शीर्षच्छेदाद्यश्च । (५-१-६५)
शिरस्छेद नित्यमर्हति शीर्षच्छेदिकः । यट्ठो सन्निधागेन शिरम

अर्हतीत्यस्य याग्या भवतीत्यर्थे अकर्मकत्वात्तदिति द्वितीया न स्यात् । इष्यते तु द्वितीया
न्तादेव प्रत्ययः । तत्राह—लब्धुमिति । श्वेतच्छत्रिक इति । आर्होपठक् ।
छेदादिभ्यो नित्यम् । आभीक्ष्ण्यमिति । पौन पुन्यमित्यर्थः । तन्नित्यमर्हतीत्यर्थे
द्वितीयान्तेभ्यः छेदादिभ्यो यथाविहित प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । छेदिको वेत्स इति ।
'आर्हात्' इति ठक् । 'तदहति' इत्येव सिद्धे आभीक्ष्ण्य एवेति नियमार्थमिदं सूत्रम् । वस्तुनस्तु
नियमिति नामीक्ष्ण्यार्थक प्रत्ययार्थकाटिप्रविष्टम्, किन्तु, अपानिवाचक 'समर्थात् प्रथमाद्वा'
इति वाग्रहणानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थमित्यभिप्रेत्य विग्रहवाक्यस्यापि लक्ष्णे दर्शनान्नित्यग्रहणं न
कर्तव्यमित्युक्तं भाष्ये । एव च छेदादिभ्यः पाणिनप्रत्ययस्य 'तदहति' इत्येव सिद्धत्वात्
सूत्रमेव नारब्धव्यमिति फलति । विराग विरङ्ग चेति । गणभूत्रमिदम् । उत्तरेष्वे
विरागशब्दा विरङ्गादेश लभत इत्यर्थः । चादाहोपठक् । शीर्षच्छेदाद्यश्च । चादाहोपठक् ।
ननु 'शीर्षच्छेदमि' इति छन्दस्वेव शिरम शीर्षादेशविधानात् कथमिह शीर्षादेश

वाग्रहणान् 'मह्यया —' इति वन्नपि भवतीति भावः । त्रिंशच्चत्वारिंशतो । व्यत्ययेन
पञ्चम्यर्थे पष्ठीद्विवचनम् । 'चत्वारिंशतो ब्राह्मणे' इति पाठे तु स माहाराद्वन्दापञ्चम्येकवच-
नम् । इह 'ब्राह्मणसंज्ञायाम्' इति पष्ठीसमाप्तेन निर्देष्टुमुचितम् । तथा हि सति ब्राह्मणस्य चत्वारो
इति स्फुटमवति । अथवा तु यस्य कस्यचित् संज्ञाया ब्राह्मणस्य च प्रयोगे इत्यनिष्टार्थः
सम्भाव्यतः । ततश्च मन्त्रे आपाया च इण् न मिध्येत् । इष्यते च सः । तस्मादिष्टानुरोधेन
पञ्चम्यर्थे सप्तमीनि व्याख्येयम् । 'ब्राह्मणेऽभिधेये' इति तु काशिकाया व्याख्यानम् । ठादाद्य
इति । ठज उदाहरणं तु प्रत्यमर्हति प्रास्थिकः द्रौणिव इत्याद्युच्यम् । आदिशब्दशब्दस्य ठक
उदाहरणमाह—श्वेतच्छत्रिक इति । एव खारीकः । शत्यः । शनिकः । साहस्रः । इया-
दीन्नुदाहृतव्यानि । छेदादिभ्यो । नित्यग्रहणमिह 'नित्यं क्रीडाभौविकया' इत्यत्रैव
भवाविभाषया प्राप्तस्य वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं न भवति, आरम्भसामर्थ्यादेव तानिवृत्तिर्निर्दे-
यः किन्तु प्रत्ययाय विरोधमिति ध्वनयति—छेद नित्यमर्हतीति । भाष्ये तु नियग्रहण
प्रत्याख्यातम्, सूत्रमेव मास्त्विति तदाशय इति मनोरमा । अथ भावः—नित्यग्रहणमिह
प्रत्ययार्थविरोधेन न भवति, नित्यं छेदमर्हतीत्यस्याभ्यस्यामभवात् । न हि कश्चित्सदाप्यो
नित्यं छेदमर्हति । यापि वेत्सादिरर्थच्छिन्नं प्ररोहति, सोऽपि न नित्यं छेदमर्हति ।
कालान्तर एव तस्य छेदप्रवर्तनात् । न चात्र नित्यग्रहणस्यागोपि छेदमर्हतीत्यादि-
विग्रहवाक्यनिवृत्तये सूत्रस्यावश्यकत्वात्तत्प्रत्याख्यानं न युज्यत इति शङ्क्यम्, विग्रह-
वाक्यस्य भाष्यादिमन्मतत्वादिनि दिकः । छेद भेद द्रोह दापेत्यादयश्छेदादयः । गण-

शीर्षभावो निपात्यते । १७३१ 'दण्डादिभ्यः । (५-१-६६) एभ्यो यत्स्यात् । दण्डमर्हति
दण्ड्यः । अर्घ्यः । वध्यः । १७३२ पात्राद्धंश्च । (५-१-६८) चाद्यत् । तदर्हतीत्यर्थः ।
पात्रियः, पात्र्यः । १७३३ कडङ्करदक्षिणाच्छ्र च । (५-१-६९) चाद्यत् । कडं करोतीति
विग्रहेऽत एव निपातनात्स्रच् । कडङ्कर मापमुद्गादिकाष्ठमर्हतीति कडङ्करीयो गौः ।
कडङ्क्यः । दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः, दक्षिण्यः । १७३४ स्थालीविलात् ।
(५-४-७०) स्थालीविलमर्हन्ति स्थालीविलीयास्तण्डुलाः, स्थालीविल्याः । पाकयोग्या
इत्यर्थः । १७३५ यज्ञत्विग्भ्यां घखचौ । (५-१-७१) यथासङ्ख्यं स्तः । यज्ञमृत्विजं
बार्हति यज्ञियः, आत्विजीनो यजमानः । 'यज्ञत्विग्भ्यां तत्कर्माहंतीत्युपसङ्ख्यानम्
(वा ३०५२) ।

इत्यत आह यदृक्कोरिति । दण्डादिभ्यः । यदित्यनुवर्तते तदाह यत्स्यादिति । 'दण्डा-
दिभ्यो यः' इति त्वपपाठः, 'अचो यत्' इति सूत्रभाष्ये तथैव दर्शनात् । अर्घ्य इति । मूल्यं
पूजाविधिं बार्हतीत्यर्थः । 'मूल्यं पूजाविधावर्घः' इत्यमरः । वध्य इति । वधमर्हतीत्यर्थः ।
पात्राद् घंश्च । पात्रियः पात्र्य इति । पात्रमर्हतीत्यर्थः । कडङ्करदक्षिणाच्छ्र च । 'कड
मदे' कडनं कडो मदः 'घवर्थे कविधानम्' इति कः । खजिति । तथा च 'खित्यनव्ययस्य'
इति मुमिति भावः । कडङ्करं च दक्षिणा चेति समाहारद्वन्द्वत्वञ्चमी । स्थालीविलात् ।
छ्यतावनुवर्तते, 'तदर्हति' इति च । यज्ञत्विग्भ्यां घखचौ । तदर्हतीत्येव । यज्ञम् ऋत्विजं
चेति । यज्ञमर्हतीति यज्ञियः, ऋत्विजमर्हतीत्यात्विजीन इत्यन्वयः । तत्कर्मेति ।
यज्ञकर्माहंतीत्यर्थं यज्ञशब्दाद् ऋत्विक्कमाहंतीत्यर्थं ऋत्विक्छब्दाच्च यथासङ्ख्यं

सूत्रमाह-चिरागेति । दण्डादिभ्यः । पूर्वसूत्राद्यनुवर्तत इत्याह-यत्स्यादिति । केचित्तु
'दण्डादिभ्यो यः' इति पठन्ति, स चापपाठ एव भाष्यादिविरोधादित्याहुः । तथा हि-अचो
यत्' इति सूत्रे भाष्ये उक्तं 'हनो वा यद् वधादेशश्च' वध्यः, घात्यः । 'तद्धितो वा' वध-
मर्हति वध्य इति । यदि चेह यद्विधीयेत तदैवेतदुपपद्यते, पक्षद्वयेऽपि 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्त-
त्वात् । यदि त्वत्र यो विधीयेत तदा स्वरो भिद्येत । मनोरमायां तु 'क्यञ्चिधौ हनो वा'
'वधस्तद्धितो वा' इति भाष्यम् । यदि चेह यद्विधीयेत, तदैवेतदुपपद्येत । क्यप्याद्युदात्तत्वं
यत्पि तद्धिते 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वमित्यादि स्थितम् । कडङ्करदक्षिणाच्छ्र च ।
'कडङ्कर' इति पाठस्तूपेक्ष्य इति ध्वनयति । कडं करोतीति । 'कड मदे' कडतीति कडः ।
मापमुद्गादिकाष्टमिति । अमरश्चाह 'कडङ्करो नुसं क्लीवे' इति । गौरिति । 'नीवारपा-
कादिकडङ्करीयैः' इति रघुः । स्थालीविलात् । छ्यतावनुवर्तते । अस्माच्छ्रयतौ स्तः ।
ठकोऽपवादः । पाकयोग्याइति । त्रिफलोऽकृता इति यावत् । यज्ञमृत्विजं चार्हतीति । अर्थी

१ अयमेव बालमनोरमातत्त्वबोधिनीसंमतः सूत्रपाठः । अष्टाध्यायीपुस्तकेषु तु
क्वचिद् 'दण्डादिभ्यो यत्' इति, क्वचिच्च 'दण्डादिभ्यो यः' इत्युपलभ्यते ।

यज्ञियो देश । आर्त्विजीन ऋत्विक् ।

इत्यार्हीयाणां ठगादीनां द्वादशानां पूर्णोऽवधि ।

अथ ठञविचारे कालाधिकारप्रकरणम् । ३४।

अतः परं ठञेव । १७२५ पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ।
(५—१—७२) पारायणं वर्तयति पारायणिकश्छात्रः । तुरायणं यज्ञविशेषः
त वर्तयति तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकः । १७३७ संशयमापन्नः ।
(५—१—७३) सशयविषयीभूतोऽर्थः साशयिकः । १७३८ योजनं गच्छति ।
घञजोऽपसङ्ख्यानमित्यर्थः । यज्ञियोदेश इति । यज्ञानुष्ठानमर्हतीत्यर्थः । आर्त्विजीन
ऋत्विगिति । ऋत्विक्कर्तव्यं कर्मर्हतीत्यर्थः । यद्यपि यज्ञात्विक्छब्दयोस्तन्कर्मणि लक्षणया
निष्पद्यते । तथाप्यत्र प्रकरणे मुख्यार्थेभ्य एव प्रत्यय इति ज्ञापनार्थमिदम् । ठगादीनां
द्वादशानामिति । 'प्राग्वते' इत्यारभ्य 'तेन क्रीतम्' इत्यते प्राक् त्रयोदश प्रत्यया
अनुक्राताः । तत्र 'प्राग्वते' इति ठञ विना आर्हादित्यादिविहितानां ठगादीनां द्वादशानां
विविधं पूर्णं इत्यर्थः ।

इति तद्धितेषु प्राग्वतीये आर्हीयाणां ठगादीनां द्वादशानां पूर्णोऽवधिः ।

अथ तद्धितेषु प्राग्वतीये ठञविचारे कालाधिकारो निरूप्यते—अतः परं ठञेवेति ।
आर्हीमेष्वर्थेषु प्राग्वतीयेऽपवादो आर्हीयाष्टगादयः । आर्हीयार्थेषु निरूपितेषु ततः ऊर्ध्वं
ठगादिप्रत्ययानाम् अनुवृत्तेरमभावात् प्राग्वतीये ठञेवानुवर्तत इत्यर्थः । पारायणः द्विती-
यात्तेभ्यः पारायणदिशब्देभ्यो वर्तयतीत्यर्थे ठञ् स्यादित्यर्थः । पारायणं वर्तयतीति ।
पारायणं वदाध्ययनम् । तद्वर्तयति आवर्तयतीत्यर्थः पारायणिकः छात्र इति । गुरौ त्वध्ये
तरि नार्थप्रत्ययः, अनभिधानादिति भावः । तौरायणिको यजमान इति । ऋत्विजि नाय
प्रत्ययः, अनभिधानादिति भावः । चान्द्रायणिक इति । चान्द्रायणं वर्तयतीत्यर्थः ।
चान्द्रायणं वृच्छद्विरोधः । सशयमापन्नः । अस्मिन्नर्थे सशयशब्दाद् द्वितीया-
समर्थो विद्वान् शास्त्रेणापयुंस्त इत्यर्थः । देशस्यानैवविद्यत्वादुपमख्यानम्—यज्ञियोदेश इति ।
यज्ञानुष्ठाने योग्य इत्यर्थः । ऋत्विगिति । स तु ऋत्विक्कर्माहति, न तु ऋत्विजमिति
सूत्रेण खजोग्राह्यादुपमख्यानम् । आर्हीयाणां ठगादीनां द्वादशानां गतोऽवधिः ।

इति तत्त्वबोधिन्यामार्हीयप्रकरणम् ।

पारायणः । आदित आरभ्य आन्तादविच्छेदेन वेदस्याध्ययनं पारायणम् ।
तच्च गुरुणा शिष्येण वा निर्वर्त्यते, अन्यतरामनिष्ठौ अध्ययनक्रिया अनिष्पादनात् ।
तथापि शिष्ये एव प्रत्ययः इष्यते न तु गुरावित्याकरे स्थितम् । तदाह—छात्र इति ।
यजमान इति । यद्यपि पुरोडाशादिनिर्वतनेन ऋत्विगपि यज्ञं वर्तयति, तथापि

(५-१-७४) यौजिकः । 'क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्' (वा ३०५५) क्रोशशतं गच्छति क्रोशशतिकः । यौजनशतिकः । 'ततोऽभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम्' (वा ३०५६) । क्रोशश-
तादभिगमनमर्हतीति क्रोशशतिको भिक्षुः । यौजनशतिक आचार्यः । १७३९ पथः ष्कन् ।
(५-१-७५) पो डीपर्थः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी । १७४० पन्थो ण नित्यम् ।
(५-१-७६) पन्थानं नित्यं गच्छति । पन्थः, पन्था । १७४१ उत्तरपथेनाहृतं च ।
(५-१-७७) उत्तरपथेनाहृतमौत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति । औत्तर-
पथिकः । 'आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वादुपसङ्ख्यानम्' (वा ३०५७) ।

न्ताट्ठक् स्यादित्यर्थः । अत्र आपन्न इति कर्तरि क्तः विपयतया प्राप्त इत्यर्थः उपसर्गवशात् ।
संशयविपर्ययीभूतोऽर्थः इति । तेन समवायेन संशयावारे संदेघरि नायं प्रत्यय इति
भावः । अमरस्तु 'सांशयिकः संशयापन्नमानसः' इत्याह । योजनं गच्छति । द्वितीयान्ता-
द्योजनशब्दाद् गच्छतीत्यर्थे ठञ् स्यादित्यर्थः । क्रोशशतेति । आभ्यामपि द्वितीयान्ताभ्यां
गच्छतीत्यर्थे ठञ् उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । क्रोशशतादिति । ल्यब्लापे पञ्चमो । क्रोशशत-
मतीत्येत्यर्थः । पथः ष्कन् । पथः ष्कन् इति छेदः । द्वितीयान्तात् पथिन्शब्दाद् गच्छतीत्यर्थे
ष्कन् स्यादित्यर्थः । पन्थो ण नित्यम् । पथ इत्यनुवर्तते । गच्छतीति च । नित्यमिति
गच्छतीत्यत्रान्वितं प्रत्ययार्थप्रविष्टमेव । न तु विधानान्वितं सत् महाविभापानि-
वृत्त्यर्थम् । द्वितीयान्तात् पथिन्शब्दान् नित्यं गच्छतीत्यर्थे णप्रत्ययः स्यात् प्रकृतेः
पन्थादेशश्चेत्यर्थः । भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातम् । उत्तरपथेनाहृतं च ।
उत्तरपथशब्दात् तृतीयान्ताद् आहृतमित्यर्थे गच्छतीत्यर्थे च ठञ् स्यादित्यर्थः ।
वारिजङ्गलेति । वारि, जङ्गल, स्थल, कान्तार एतत्पूर्वात् पथिन्शब्दात् तृती-
यान्ताद् आहृतमिति गच्छतीति चार्थे ठमित्यर्थः । वारिपथेन गच्छति आहृतं

तत्र तौरायणिक इति न प्रयुज्यते, अनभिधानादिति भावः । चान्द्रायणं व्रतविशेषः ।
विपर्ययीभूतोऽर्थः इति । 'स्थाणुर्वा पुरुषो वा' इति संशयविपर्ययीभूते स्थाण्वादावेव प्रत्यय
इष्यते, न तु संदेघरीति भावः । कथं तर्हि 'सांशयिकः संशयापन्नमानसः' इत्यमर इति
चेत् । अत्राहुः—संशयापन्नं मानसं यस्मिन्विषये स विषयः संशयापन्न मानस इति । ततो-
ऽभिगमनमिति । अत्र पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययः । पन्थो ण । पथः पन्थ इत्ययमादेशः स्याद्
णश्च प्रत्ययः । नित्यग्रहणमिह प्रत्ययार्थविशेषणम्, न तु वाक्यनिवृत्त्यर्थमित्याशयेनाह—नित्यं
गच्छतीति । नित्यमिति किम्, पथिकः । भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अयं हि
भाष्याशयः—नित्यं पन्थानं गच्छतीत्यर्थोऽत्र यद्यपि सम्भवति, तथापि नानैवार्थे पन्थशब्दस्य
प्रयोग इष्यते । कदाचिद् गच्छत्यपि तत्प्रयोगात् । न चैवमपि विग्रहवाक्यनिवृत्त्यर्थं नित्य-
ग्रहणमस्त्विति शङ्क्यम् । शिष्टप्रयोगे विग्रहवाक्यस्य दर्शनादिति । उत्तरपथेन । चकारेण
गच्छतीति । प्रत्ययार्थः समुचीयते । तदाह—उत्तरपथेन गच्छतीति । वारिपथिकमिति ।
वारिपथेन गच्छतीति । वारिपथेनाहृतमिति वा विग्रहः । कालात् । स्वरूपग्रहणमिह न भवति,

वारिपथिवम् । १७४८ कालात् । (५-१-७८) 'व्युष्टादिभ्योऽण्' (सू १७६१) इत्यन
प्रागधिकारोऽयम् । १७४३ तेन निर्वृत्तम् । (५-१-७९) अह्ना निर्वृत्तम् आह्निकम् ।
१७४४ तमधीष्टो भूतो भूतो भावी । (५-१-८०) अधोष्ट मत्तृत्त्य व्यापारित भूता
वतनन क्रीन । भूत स्वनतया व्याप्तकाल । भावी तादृश एवानागतकाल । माममधीष्टो
मासिकोऽप्यपक्व । मास भूत । मामिक कर्मकर । मास भूता मासिका व्याधि । माम भावी
मासिक उत्सव । १७४५ मासाद्वयसि यत्स्वर्वा । (५-१-८१) माम भूता मास्य,
मानोन । १७४६ द्विगोर्यप् । (५-१-८२) 'मासाद्वयसि' इत्यनुवर्तते । द्वौ मासौ
भूता द्विमास्य । १७४७ पण्मासाण्यच्च । (५-१-८३) 'वयसि' इयेव ।
यप्रित्यनुवर्तते, चाट्ठञ् । पण्मास्य, पाण्मास्य, पाण्मासिक । १७४८ अव-
यसि ठञ् । (५-१-८४) चाण्यन् । पण्मासिका व्याधि, पाण्मास्य ।

वत्यथ । जाङ्गपथिक, स्यापथिक । कान्तापथिक । कालात् । इत्यत प्रागिति ।
व्याख्यानादिति भाव । तेन निर्वृत्तम् । तृतीयान्तान्निर्वृत्तमित्यर्थे ण् स्यादित्यर्थः ।
आह्निकमिति । 'अहष्टसारेव' इति नियमान्न टिप्पण । तमधीष्टो । द्वितीयान्ताद्
अधीष्टादिष्वर्थे ण् स्यादित्यर्थः । व्यापारित इति । प्रेरित इत्यर्थः । तादृश एवेति ।
स्वमत्तया व्याप्यमानकाल इत्यर्थः । मासमधीष्ट इत्यादौ 'काण्डवना—' इति द्वितीया ।
मासाद्वयसि । अन भूत इत्येवानुवर्तते, व्याख्यानात् । मासराणाद् द्वितीयान्ताद् भूत इत्यर्थे
यत्स्वर्वा स्त वयसि गम्य इत्यर्थः । द्विगोर्यप् । अनुवर्तत इति । मामान्ताद्
द्विगोभूत इत्यर्थे यप् स्याद्वयसि गम्य इत्यर्थः । पण्मासाण्यच्च । वयसीत्येवेति ।
पण्मासशब्दाद् भूत इत्यर्थे ण्यच्च स्याद्वयसि गम्य इत्यर्थः अन चकारात्सनिहितस्य यपोऽनु-
वपण ण्यत्रापात्र स्यानाम्, ननु ठञपि । इष्यते तु ठञपि तत्राह—यवाप्यनुवर्तत
इति । स्वरितवादिति भाव । तर्हि चकार किमर्थं इत्यन आह—चाट्ठमिति ।
तया च एयन् यप् ठञिनि नम प्रत्यया फलिता । अवयसि ठञ् ।

'तमधीष्टा भूता भूतो भावी' इत्ययन्तसंयोगे द्वितीयानिर्देशान् । 'मासाद्वयसि' इत्यादौ
मासादीना कालान् विशेषणाच्च । तेन निर्वृत्तम् । तृतीयान्तात्कालवाचिनष्टञ् स्यात् । तेनति
करणे तृतीया चतुर्थ्यन्तगणे 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यत्र तु कतरि तृतीयेति विशेषः । उभयत्राप्य-
न्तर्भावित्वपर्याद् कृते कमाण् स्त । आह्निकमिति । 'अहष्टसारेव' इति नियमाद्
'नस्तद्धिते' इति श्लोकात् न । मासाद्वयसि । खत्रो त्रित्वरेण स्वराय
पुवद्भावप्रतिषेधाय च । मासीनाभाय । अधोष्टाना चतुर्णामधिकारेषु साम-
र्थ्याद् भूत इत्येवमत्र मन्वव्यत । न हि माममधीष्टा भूता वत्याद्युक्तौ वाचित्वात्-
कृता शरीरावस्या गम्यत इत्याशयेनाह—मास भूत इति । एतच्च कृत्तिपदमञ्जयो
स्पष्टम् । मासीन इति । बालक । द्विगोर्यप् । प्राग्वते सख्यापूर्वपदाना तदन्त
विधेरभ्युपगमात्पूर्वेण यत्स्वर्वा प्राप्तयोर्थं विधीयते । पित्वादानुदात्त । तेन 'द्विमास्य'
इत्यादौ 'इगन्तकाल—' इत्यादिना पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरा न तिष्ठते । 'य' इयुक्ते तु प्रत्यय-

१७४९ समायाः खः । (५-१-८५) समामधीष्टो भृतो भृतो भावी वा समीनः । १७५० द्विगोर्वा । (५-१-८६) 'समायाः खः' इत्येव । तेन परिज्ञेयम्—' (सू १७५७) इत्यतः प्राङ् निर्वृत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु प्रत्ययाः । द्विसमीनः, द्वैसमिकः । १७५१ राज्यहासंवत्सराच्च । (५-१-८७) 'द्विगोः' इत्येव । द्विरात्रीणः, द्वैरात्रिकः । द्व्यहीनः, द्वैयहिकः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । द्विसंवत्सरोणः । १७५२ सङ्ख्यायाः संवत्सर-

पण्मासशब्दाद् द्वितीयान्ताद् भूते अवयसि ठञ् च स्यादित्यर्थः । समायाः खः । मण्डकप्लुत्या 'तमधीष्टो भृतो भृतो भावी' इति कृत्स्नमेव सूत्रमनुवर्तते । समाशब्दाद् द्वितीयान्ताद् अधीष्टादिष्वर्थेषु खः स्यादित्यर्थः । द्विगोर्वा । समायाः ख इत्येवेति । तथा च समान्ताद् द्विगोर्द्वितीयान्तात् खो वा स्यात् पक्षे ठञिति फलितम् । 'अप्सुमनःसमासिकतावर्षाणां बहुत्वं च' इति लिङ्गानुशासनसूत्रम् । 'हायनोऽस्त्री शरत्समाः' इत्यमरः । 'समां समा विजायते' इति सूत्रादेकवचनमप्यस्ति । पञ्चस्विति । तेन निवृत्तम् तमधीष्टो भृतो भृतो भावीति पञ्चस्वित्यर्थः । एषां यथायोगमन्वयः । द्वैसमिक इति । खाभावे प्राग्वतीयष्ठब् । राज्यहः । द्विगोरित्येवेति । रात्रि, अहन्, संवत्सर एतदन्ताद् द्विगोर्निवृत्तादिष्वर्थेषु खो वा स्यादित्यर्थः । पक्षे ठञ् । द्विरात्रीण इति । द्वाभ्यां रात्रिभ्यां निवृत्तः द्वे रात्री अधीष्टो भृतो भृतो भावी वेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि यथायोगं ज्ञेयम् । द्व्यहीन इति । द्वाभ्यां अहोभ्यां निवृत्तो द्वे अहनी अधीष्ट इत्यादिष्वर्थेषु 'तद्वितार्थ' इति द्विगोः खः, 'अहृष्टोः—' इति टिलोपः । समाहारद्विगोस्तु न खः, टचि कृते अहन्शब्दाभावात् । द्वैयहिक इति । 'अहृष्टोः' इति नियमाद् न टिलोपः । किंत्वल्लोपः अहृदेशो वा । 'न ख्याभ्याम्—' इत्यैच् । ननु द्व्यहीन इत्यत्र 'तद्वितार्थ' इति द्विगुसमासे कृते 'राज्यहः संवत्सराच्च' इति खं वाचित्वा परत्वाद् 'राजाहःसखिम्यः—' इति टचि 'अहोऽह एतेभ्यः' इत्यहृदेशे तस्य स्थानिवत्त्वेनाहन्शब्दत्वेऽपि टजन्तस्य तदभावाद् 'राज्यहःसंवत्सराच्च' इति खप्रत्ययो न स्यात् । कृतेऽपि खप्रत्यये द्व्यहीन इति स्यादित्यत आह—समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टजिति । एवं च टजभावे सति नाहृदेशः, समासान्ते

स्योदात्तत्वादान्तोदात्तो द्विमास्यः स्यात्; सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वादिति भावः । यदप्यनुवर्तत इति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् । समायाः खः । 'हायनोऽस्त्री शरत्समाः' इत्यमरः । समा-मधीष्ट इत्यादि । अधीष्टादयश्चत्वारोऽर्थ्य अत्राप्यनुवर्तन्त इति भावः । द्विगोर्वा । 'संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि' इत्यभ्युपगमात्पूर्वेषु नित्ये प्राप्ते विकल्पः । द्वैसमिक इति । खेनमुक्ते पक्षे ठञिति भावः । द्वैयहिक इति । 'टखोरेव' इति नियमादिह टिलोपो न । 'अल्लोपोऽनः' 'न ख्याभ्याम्' इत्यैच् । ननु 'तद्वितार्थ' इति द्विगुसमासानन्तरं 'राज्यहःसंवत्सराच्च' इत्येवं वाचित्वा परत्वादृचा भाव्यम्, न च महाविभाषया टचो विकल्प इति वाच्यम् । 'वृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्च' इति नित्येषु परिगणनादत आह—समासान्त-

सङ्ख्यस्य च । (७-३-१५) मख्याया उत्तरपदस्य वृद्धि म्याद् त्रिदासौ ।
द्विसावत्परिक । द्वे षष्ठी भूता द्विपाष्टिक । 'परिमाणान्तस्य' इत्येव सिद्धे नवत्सर-
ग्रहण परिमाणग्रहणे काठपरिमाणस्याग्रहणावन् । तेन द्वैतमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न ।
१७५३ वर्षाल्लुकच । (५-१-८८) वर्षसब्दानाद् द्विगार्वा ख । परे ठञ्
वा च टुक । ऋणि ऋणि । द्विवर्षीणा व्याधि, द्विवर्षेण, द्विवर्ष । १७५४
वर्षस्याभविष्यति । (७-३-१६) उत्तरपदस्य वृद्धि स्यात् । द्विर्वापिक ।
भविष्यति तु द्वैर्वापिक । अथोष्टभूतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधा न । गम्यते हि
तत्र भविष्यत्ता न तु तद्विनाश । द्वे वर्षे अथोष्टो भूता वा कर्म करिष्यतीति

पर एव तद्विधानादिति भावः । 'ममापानविधिरनिय' इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीये
पादे 'द्विनिम्ना पाद् मूधनु बहुबीहो' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । अथ सवत्सरानस्य च उदाह-
रति—द्विसवत्सरीण इति । ठञि स्वादिवृद्धौ प्राप्तयाम् । सङ्ख्याया सवत्सर । आदि-
वृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्येत्यधिकार इदं सूत्रम् । नवत्सरश्च सख्या चेति समाहारद्वन्द्वार् षष्ठी ।
सङ्ख्याया उत्तरपदस्येति । सङ्ख्याया परस्य नवत्सरमस्यात्तरपदस्येति यथ । नन्वन
नवत्सरस्य द्वादशमामपरिमाणतया 'परिमाणतस्यास्यनाराणयो' इत्यत्र सिद्धेरित्यत्र आह—
परिमाणान्तस्येत्येवेति । वर्षाल्लुकच । वा लुगिति । खठञारिति शेषः । द्विवर्षीण
इति । न रूपम् । द्विवर्ष इति । नठञार्त्तिक रूपम् । ठञि आदिवृद्धौ प्राप्तयाम् । वर्षस्या-
भविष्यति । आदिनद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्येत्यधिकारे इदं सूत्रम् । शेषप्रकरणेन तद्व्याचष्टे-
उत्तरपदस्य वृद्धि स्यादिति । यमभविष्यति या त्रिदासि तस्मिन्परे इत्यर्थः । निर्गृतादिषु
पञ्चस्वर्षेषु भविष्यदर्थं वर्णयित्वा तदिनरेषु चतुर्वर्षेषु यस्तिष्ठति तस्मिन् परे इति यावत् ।
द्विर्वापिक इति । द्वाभ्या वर्षाभ्या निर्गृतो द्वे वर्षे अथोष्टा भूतो वक्ष्यते । अथ नमयागे
द्वितीया । द्वैर्वापिक इति । वागिरिति शेषः । चित्तव्रति नित्यद्रुता वक्ष्यमाणावान् । नन्वेव
सति द्वे वर्षे अथोष्टा भूता वा कर्म करिष्यति द्विर्वापिक इत्यत्र कथमुत्तरपदवृद्धिः । भविष्य
त्वस्य प्रतीतेरित्यत्राहुः—अथोष्टभूतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो नेति । कुत्र
इत्यत्र आह—गम्यते हि तत्र भविष्यतीति । अध्येषणभरणयोः । तत्प्रत्ययेन
भूतवमेव शब्दशक्त्या गम्यते । तद्धितप्रत्ययेन च तथाविधाध्येषणभरणकर्मभूतौ

विधेरिति । यद्यपि तच्च कृतेऽप्यहोदशेन 'द्वैयहिक' इति रूपं सिध्यति, तथापि
'द्वयहीन' इति हि रूपं न सिध्यति, तच्च सप्तहोदशे तस्य स्थानिकत्वात्, 'रात्राह—'
इति समाजान्तस्याह शब्दात्समामग्रहणनैव ग्रहणाच्च 'रात्र्यहं नवत्सराह' इति
खप्रत्यये कृत्र्गति द्वयहीन इति रूपमङ्गादियाह । उत्तरपदवृद्धिर्नोति । एतच्चो-
पलक्षणम् । द्विवर्षा इत्यत्र 'द्विगा' इति डीञ् भवति । परिमाणानुगुणमेव पशुदाना
भावाद् 'अपरिमाणान्नवत्सराह' इतीह निषेधप्रवृत्तेः । द्विवर्षे भूत सति 'तमथोष्ट'
इति ठञ् 'वर्षाल्लुकच' इति टुक । वर्षा । 'चित्तव्रति नियम्' इति नियटुका वक्ष्य-
माणवादचित्तव्रानिह प्रत्ययाथ इति प्रत्युदाहरति—द्विवर्षीणो व्याधिरिति ।

द्विवापिको मनुष्यः । 'परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः' (सू १६८३) द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम् । द्विनैष्किकम् । 'असंज्ञा' इति किम्— पञ्च कलापाः परिमाणमस्य पाञ्चकलापिकम् । तद्वितान्तः संज्ञा । द्वैशाणम् । कुलिजशब्द-मपि केचित्पठन्ति । द्वैकुलिजिकः । १७५५ चित्तवति नित्यम् । (५-१-८९) वर्ष-शब्दान्ताद् द्विगोः प्रत्ययस्य नित्ये लुक्स्याच्चेतने प्रत्ययार्थे । द्विवर्षो दारकः । १७५६ पट्टिकाः पट्टिरात्रेण पच्यन्ते । (५-१-९०) बहुवचनमन्त्रम् । पट्टिको धात्य-विशेषः । तृतीयान्तात्कन् रात्रशब्दलोपश्च निपात्यते । १७५७ तेन परिजय्यलभ्यकार्य-सुकरम् । (५-१-९३) मासेन परिजय्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः । मासेन लभ्यं कार्यं सुकरं वा मासिकम् । १७५८ तदस्य ब्रह्मचर्यम् । (५-१-९४) द्वितीयान्तात्कालवाचिनोऽस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मासं ब्रह्मचर्यमस्य स मासिको ब्रह्मचारी । आर्धमासिकः यद्वा प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः । मासोऽस्येति मासिकं ब्रह्मचर्यम् । 'महानामन्या-

प्रतीयते । एवंविधाद्येपणभरणविशिष्टयोस्तु भविष्यता कर्माचरणेन सम्बन्धः कर्म करिष्यती-त्यनेनावगत इति न स तद्वितार्थः । एवं च तत्रापि भविष्यदर्थकतद्वितपरकत्वाभावात् स्यादेवोत्तरपदबुद्धिरित्यर्थः । द्विवापिको मनुष्य इति । 'चित्तवति नित्यम्' इति वक्ष्य-माणस्तु नित्यलुग् न भवति, चित्तवतीत्येवारम्भसामर्थ्याद् नित्यत्वे सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणेन भूत एवार्थे नित्यं लुगित्यभ्युपगमादिति हरदत्तः । केचित्तु द्विवापिकः अमनुष्य इति छिन्दन्ति । चित्तवति नित्यम् । प्रत्ययस्येति । खस्य ठञश्चेत्यर्थः । दारकः बालकः । पट्टिकाः । तृतीयान्तादिति । पट्टिरात्रशब्दादिति शेषः । तेन परिजय्य । निवृत्तादयः पञ्चार्या निवृत्ताः तेन परिजय्यम्, तेन लभ्यम्, तेन कार्यम्, तेन सुकरम् इत्यर्थेषु तृतीयान्ता-दुक्तित्यर्थः । परिजय्य इत्यस्य विवरणम् । जेतुं शक्य इति । तदस्यब्रह्मचर्यम् । ननु द्वितीयान्तादिति कथम् । सूत्रे ब्रह्मचर्यं विशेषणस्य तच्छब्दस्य प्रथमान्तत्वादित्यत आह— अत्यन्तेति । तथा च कालविशेषाभिव्याप्तं ब्रह्मचर्यमस्येत्यर्थे कालात्प्रत्ययः । इदमर्थं प्रति ब्रह्मचर्यं विशेषणम् । मासिको ब्रह्मचारीति । मासाभिव्याप्तब्रह्मचर्यवानित्यर्थः । आर्ध-मासिक इति । 'अर्वात्परिमाणस्य' इत्युभयपदबुद्धिः । अत्र इदंशब्दार्थस्य ब्रह्मचारिणः प्रावान्यम् । मासाभिव्याप्तं ब्रह्मचर्यं तु तद्विशेषणमिति स्थितः । यद्वेति । सूत्रे तदिति प्रथमान्तम् ब्रह्मचर्यमिति पष्ठ्यर्थे प्रथमा । तथा च प्रथमान्तात्कालवाचिनः अस्य ब्रह्मचर्यस्येत्यर्थे ठञित्यर्थः फलति ! तदाह—प्रथमान्तादिति । कालवाचिन इति । शेषः । अस्येत्यर्थे इति । अस्य ब्रह्मचर्यस्येत्यर्थे इत्यर्थः ! मासोऽस्येत्यनन्तरं

द्विवापिको मनुष्य इति । तत्र वदन्ति—मनुष्ये 'चित्तवति—' इति नित्य-लुक्प्रसङ्गाद् 'मनुष्यो मनुष्यसदृशः प्रतिमादिः' इति व्याख्याय स्थितस्य गतिः समर्थ-नीयेति । दारक इति । बालकः । 'परिजय्यः' इत्यस्य विवरणं 'जेतुं शक्यः' इति ।

दिभ्यः पृथतेभ्यः उपसख्यानम्' (वा ३०३४) महानाम्न्यो नाम 'विदा-
मघवन्—' इत्याद्या ऋच । तस्मात् ब्रह्मचर्यमस्य महानाम्निक । हरदत्तस्तु
'भस्याड—' इति पुनर्द्वावा माहानामिक इत्याह । 'चतुर्मासाण्यो यज्ञे तत्र
भव इत्यर्थे (वा ३०६९) । चतुर्षु मासेषु भवन्ति चानुर्मास्यानि यज्ञकर्माणि ।
'अण् सज्ञायाम्' (वा ३०७०) । चतुर्षु मासेषु भवति चानुर्मासी आपाढी
पौर्णमासी । अण्णन्तत्वान्दीप् । १७५९ तस्य च दक्षिणा यज्ञारयेभ्य ।
(५—१—९५) द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी । आस्याग्रहणादकालादपि ।

ब्रह्मचर्यस्येति शेष । अस्मिन्पत्रे ब्रह्मचर्यमेव प्रययार्थत्वात्प्रधानम् । इदमर्थस्तु तद्विरेषणमिति
बोध्यम् । उपसरयानमिति । अस्य ब्रह्मचर्यमित्यर्थे ठञ् इति शेष । माहानाम्निक
इति । महानाम्नोशब्दस्य ऋक्छेपेषु ऋद्धस्य नियन्त्रीलिङ्गत्वाद् भाषितपुस्कत्वाभावाद्
'भस्याड—' इति पुनर्वचनेति भावः । हरदत्तस्त्विति । महानाम्निकमित्येव भाष्ये उदाहृतत्वा-
दिदमुपेक्ष्यमिति भावः । चतुर्मासाण्यो यज्ञे तत्र भव इति । वार्तिकमिदम् । तत्र भवो
यज्ञ इत्यर्थे चतुर्मासशब्दात्मसम्यन्ताण्यो वाच्य इत्यर्थः । चतुर्विधिति । चतुर्षु मासेषु
वर्तीतेष्वित्यर्थः । अण् सज्ञायामिति । वार्तिकमिदम् । चतुर्मासशब्दाद् भवार्थे अण्
वाच्य सज्ञायामित्यर्थः । चतुर्विधिति । पालुनी पौर्णमासीमारभ्य चतुर्षु
मासेष्वतीतेष्वित्यर्थः । आपाढीति । आपाद्या पौर्णमास्या चानुर्मासीति भजेति
भावः । नच 'तत्र भव' इत्यण्वेव सिद्धमिति वाच्यम्, 'दिगाहुंगनपत्ये' इति छुडनि-
वृत्त्यर्थत्वात् । तस्य च दक्षिणा । तस्य दक्षिणेत्यर्थे यज्ञकालवृत्तिभ्यः ठञ् स्यादि-
त्यर्थः । द्वादशाहस्येति । द्वादशदिनसाध्यमुत्याक ऋतुर्द्वादशाह । तस्येत्यर्थः ।
कालोपमर्जनक्रतुवाचित्वादयमपि कालवृत्तिरिति भावः । 'कालान्' इत्यधिकारसूत्रे
हि यथाकथञ्चित्कालवाधकस्य ग्रहणमिति 'तदस्य परिमाणम्' इति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टम् । नन्वव सति अग्निष्टोमस्य दक्षिणा अग्निष्टोमिकीत्यत्र ठञ् न स्यात् ।
अग्निष्टोमशब्दस्य कथञ्चिदपि कालवाचित्वाभावादित्यत आह—आरयाग्रहणा-
दकालादपीति । अयया यज्ञेभ्य इत्येव सिद्धे आस्याग्रहणवैयर्थ्यादिनि भावः ।

'स्य्यज्य्यौ शक्यार्थे' इत्यायादेशः । महानाम्न्यो नामेति । तथा चाभाषित-
पुस्कत्वाद्युपवद्भावो नति भावः । हरदत्तस्त्विति । योगिकाश्रयम्, न तु ऋद्ध इति ।
मन्यते । माहानामिक इति । पुनर्द्वावे कृते 'नस्तद्धिते' इति टिलाप इति ।
चतुर्मासादिति । मासशब्दस्य कालवाचित्वात्कालाधिकारे वार्तिकारम्भः । नच
विशिष्टस्य कालवाचित्वाभावादिति समतिर्दुर्निवर्त्येति शङ्क्यम् । 'प्राग्भूते सख्यापूर्व-
पदानां तदन्तग्रहणम्' इत्यभ्युपगमादस्त्येव समतिरिति । सज्ञायामिति ।
'तत्र भव' इत्यननेव सिद्धे पुनरपिचि 'दिगाहुंगनपत्ये' इति छुडमा भूदित्येतदर्थ-
मिदमन्वारब्धम् । एव चास्मिन् वार्तिके 'चतुर्मासान्' इत्यस्यानुवृत्तये पूर्ववार्तिकमन्त्र-
वारब्धमित्यपि ज्ञेयम् । चानुर्मासीति । कस्य सजेत्याकाशायामाह—आपाढीति ।

अग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी । १७६० तत्र च दीयते कार्यं भववत् ।
(५—१—९६) प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यम् । शारदम् ।

इति तद्धितेषु प्राग्वतीये ठगधिकारे कालाद् इत्यधिकारः सम्पूर्णः ।

वस्तुतस्तु यज्ञेभ्य इत्येवोक्तौ कालादित्यधिकाराद् द्वादशाहादिशब्देभ्य एव स्यात्,
नतु अग्निष्टोमादिशब्देभ्यः । आख्याग्रहणे तु अग्निष्टोमादिभ्यो द्वादशाहादिशब्दे-
भ्यश्च सर्वेभ्यो यज्ञवाचिभ्य इति भाष्ये स्पष्टम् । तत्रच दीयते । तत्र दीयते
तत्र कार्यमित्यर्थयोः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनो भववत्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । प्रावृ-
षेण्यमिति । 'प्रावृष एण्यः' इति भावार्थे विहितम् इहापि भवति । शारदमिति ।
शरदि दीयते कार्यं वेत्यर्थः । सन्धिवेलाद्यण् भवे विहित इहापि भवति । इदं
वृत्त्यनुरोधेन । वस्तुतस्तु तत्र कार्यं दीयते इत्यर्थे यज्ञाख्येभ्यो भववत्प्रत्ययाः
स्युरित्यर्थः । अग्निष्टोमे दीयते भक्तम् अग्निष्टोमिकम् । कार्यग्रहणादग्निष्टोमे दीयते
हिरण्यमित्यत्र न भवति । न ह्यग्निष्टोमे हिरण्यं क्रियत इति भाष्ये स्पष्टम् ।

इति तद्धितेषु प्राग्वतीये ठगधिकारे कालाद् इत्यधिकारः संपूर्णः ।

आपाढानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यर्थः । तस्य च दक्षिणा । पठ्यन्तेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो
दक्षिणेत्यस्मिन्नर्थे ठञ् स्यात् । कालाधिकारादेवेह द्वादशाहादिभ्यः सिद्धे आख्याग्रहणं
व्यर्थमित्याशङ्क्य परिहरति—आख्याग्रहणादिति । तत्र च । कालवाचिनः
सप्तम्यन्तादीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोर्भववत्प्रत्ययः स्यात् । प्रावृषेण्यमिति ।
'प्रावृष एण्यः' इति भावार्थे विहितः स इहाप्यतिदिश्यत इति भावः । शारदमिति ।
'सन्धिवेलाद्यनुनक्षत्रेभ्योऽण्' ।

इति तत्त्वबोधिन्यां कालिकप्रकरणम् ।

अथ तद्धितेषु ठञिधिप्रकरणम् । ३५ ।

१७६१ व्युष्टादिभ्योऽण् । (५-१-६७) व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । व्युष्टीर्थे सग्राम प्रचाम इत्यादि । ['अग्निपदादिभ्य उपसस्थानम्' (वा ३०७२) अग्निपदे कार्यं वा अग्निपदम् । पैलुमूलम् ।] १७६२ तेन यथाकथाचहस्ताभ्या णयतौ । (५-१-९८) यथाकथाचेत्यव्ययमङ्गानात्तीयान्ताद्वस्त्वन्वाच्च ययामस्य णयतौ स्त । 'अर्थाभ्या तु ययामस्य नत्यते' । यथाकथा च दीयते कार्यं वा यथाकथाचम् । अनादरा देय कार्यं वेत्यर्थं । इस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम् । १७६३ सम्पादिनि । (८-१-९९) 'तेन' इत्येव । कर्णत्रिष्टुक्काम्या सम्पादि काञ्चिष्टुक्किक मुक्त्वा । कर्णालिङ्कारभ्यामवश्य शोभत इत्यर्थः । १७६४ कर्मवेपाद्यत् । (५-१-१००) कर्मणा सम्पादि कर्मण्य षीयम् । वेपेण सम्पादी वेप्यो नट । वेप इयिम् आकारः । १७६५ तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य (५-१-१०१) मन्तापाय प्रभवति सान्तापिकम् । साङ्ग्रामिकम् । १७६६ योगाद्यच्च । (५-१-१०२) चाट्टञ् । योगाय प्रभवति योग्यः, यागिकः । १७६७ कर्मण उकञ् । (५-१-१०३) कर्मणे प्रभवति कार्मुकम् । १७६८ समयस्तदस्य प्राप्तम् (५-१-१०४) समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम् । १७६९ ऋतोरण् ।

अथ ठञिधिनिरूप्यते । व्युष्टादिभ्योऽण् । 'तत्र च दीयते कार्यम्' इयनुवर्तते । दीयते कार्य वेत्यर्थे सप्तम्यन्तेभ्यो व्युष्टादिभ्य अण् स्यात् । ठञोऽपवादः । व्युष्ट प्रभात् । वैयुष्टमिति । अणि 'न द्याभ्याम्-' इत्यैच् । तेन यथा । अर्थाभ्यामिति । प्रकृत्यो प्रयययोश्च ययासह्यम्, ननु दीयते कायमित्यर्थपरित्यर्थः, व्याख्यानादिति भावः । सपादिनि । तेनेत्येवेति । सपाद मपत्ति क्षामा अस्यास्तीति सपादी । तस्मिन्नर्थे तुनीयान्तादृगित्यर्थः । कर्मवेपाद्यत् । तुनीयान्तात्त्वमन्ताब्दाद् वपदाद्याच्च मपादित्यर्थे यस्यादित्यर्थः । तस्मै प्रभवति । चतुर्थ्यन्तेभ्य मतापादिभ्य प्रभवतीत्यर्थे टञ् स्यादित्यर्थः । सतापाय प्रभवतीति । शत्रूणा पाडयै शक्तानीत्यर्थः । योगाद्यच्च । चतुर्थ्यन्तात्प्रभवतीत्यर्थे इति शेषः । कर्मण उकञ् । चतुर्थ्यन्तात्प्रभवतीत्यर्थे इति शेषः । कार्मुकमिति । उकञि निरापः । समयस्तदस्य । तदिनि प्राप्तमिति च सामाये ननुमवम् । समयः प्राप्तोऽस्येत्यर्थे प्रयमात्राभ्यय शब्दान् ठञित्यर्थः । तद्विद्युत्तरार्थम् । ऋतोरण् । 'प्राप्तम्' इत्येव । प्राप्तोऽस्येत्यर्थे

व्युष्टादिभ्योऽण् । व्युष्टाद्व काङ्वाची दिवसमुख वर्तते । सपादिनि । गुणोत्कर्षः सपत्ति । 'आवश्यके णिनि' इति वृत्तिवृत्तः । एव वङ्गपुणेन सपादि वङ्गपुणिक शरीरमित्यप्युदाहार्यम् । वङ्गपुणेन अवश्य शोभन इत्यर्थः । तस्मै

१ बभनोष्ठत पाठः कौमुदीपुस्तकेषु प्रायेण न दृश्यते, दीनाकृता च न व्याख्यातः । क्वचित्तु मूत्रपुस्तकेषु दृश्यते स केनापि काशिकाया उद्धत इत्यनुमीयते ।

(५-१-१०५) ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवम् । [“उपवर्त्तौदिभ्य उपसंस्थानम्” । उपवस्ता प्राप्तोऽस्य औपवत्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् ।] १७७० कालाद्यत् (५-१-१०७) कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं शीतम् । १७७१ प्रकृष्टे ठब् । (५-१-१०८) ‘कालात्’ इत्येव । ‘तदस्य’ इति च । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति कालिकं वैरम् । १७७२ प्रयोजनम् । (५-१-१०९) ‘तदस्य’ इत्येव । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् । प्रयोजनं फलं कारणं च । १७७३ विशाखापाढादण मन्थदण्डयोः । (५-१-११०) आभ्यामण् स्यात्प्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्यदण्डयोरर्थयोः । विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्यः । आपाढो दण्डः । ‘चूडादिभ्य उपसंस्थानम्’ । चूडा—चौडम् । श्रद्धा—श्राद्धम् । १७७४ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः । (५-१-१११) अनुप्रवचनं

प्रयमान्ताद् ऋतोरणित्यर्थः । आर्तवमिति । अणि ओर्गुणः, आदिवृद्धिः, रपरत्वम् । कालाद्यत् । ‘तदस्य’ प्राप्तम् इत्येव । प्रयमान्तात्कालशब्दाद् अस्य प्राप्त इत्यर्थे यदित्यर्थः । प्रातःकाले काल्यशब्दस्तु कल्यवदव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । कल्यमेव काल्यं वा । प्रकृष्टे ठब् । अस्य प्राप्त इत्यर्थे प्रकृष्टवृत्तेः कालगन्दात् ठणित्यर्थः । यतोऽपवादः । प्रकृष्टशब्दस्य विवरणं—दीर्घ इति । प्रयोजनम् । तदस्येत्येवेति । अस्य प्रयोजनमित्यर्थे प्रयमान्तादित्यर्थः । इन्द्रमह इति । इन्द्रोत्सव इत्यर्थः । ‘मह उद्भव उत्सवः’ इत्यमरः । प्रयोजनं फलं कारणं चेति । प्रयुज्यते प्रवृत्त्या निष्पाद्यत इति कर्मणि ल्युटि प्रयोजनशब्दः फलवाची । प्रयुज्यते प्रवर्तते पुरुषोऽनेनेति करणे ल्युटि प्रयोजनशब्दः प्रवर्तकवाचीत्यर्थः । विशाखापाढात् । विशाखागन्दाद् आपाढाशब्दाच्च प्रयमान्ताद् अस्य प्रयोजनमित्यर्थे अण् स्यात् समुदायेन मन्ये दण्डे च क्रमाद् गम्ये सतीत्यर्थः, तदाह—आभ्यामिति । स्थूणामेकां निखाय तस्यां रज्जुद्वयमधरोत्तरमाज्ज्य तयोः रज्ज्वोर्मन्यदण्ड ऊर्ध्वमामज्यते । येन रज्ज्वा भ्रामितेन दधि विलोड्यत इति स्थितिः । तत्र स्थूणा मन्य इत्युच्यते । मन्यानाह्यदण्डो दण्ड उच्यते । अनयोः वैशाखशब्द आपाढशब्दश्च ऋद्धौ । तत्रावयवार्याभिनिवेशो न कर्तव्यः । चूडादिभ्य इति । चूडादिभ्यः प्रयमान्तेभ्यः अस्य प्रयोजनमित्यर्थे अणित्यर्थः । चौडमिति । चूडा

प्रभवति । ममर्थः शक्तः प्रभवनीत्युच्यते । आर्तवमिति । पुष्पमित्यादि विशेष्यं बोध्यम् । काल्यं शीतमिति । ‘प्रत्युपोऽहर्मुखं कल्यम्’ इत्यमरः । तत्र प्रातःकाले काल्यशब्दस्य व्युत्पत्त्यन्तरं मृग्यम् । प्रकृष्टे ठब् । प्रकृष्यते अयमिति प्रकृष्टः । कर्मणि क्तः । तेन च प्रकर्षेण कालो विशेष्यत इत्याह—दीर्घः काल इति । ठब्—ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । अन्यथा धनन्तरस्य यतोऽनुवृत्तिराशङ्क्येत । इन्द्रमह इति । मह उत्सवः । वैशाखो मन्यः । आपाढो दण्ड इति । वैशाखापाढशब्दौ ऋद्धिरूपेण मन्यदण्डयोर्वर्तते । तयोस्तु यथाकथंचिदव्युत्पत्तिः क्रियत इति हरदत्तः ।

प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् । १७७५ समापनात्सपूर्वपदात् । (५-१-११२) व्याकरणसमापन प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयम् । १७७६ ऐकागारिकट् चोरे । (५-१-११३) एकप्रसहायमगार प्रयोजनमस्य मुमुषिषा स ऐकागारिकट् चोरे । १७७७ आकालिकडाद्यन्तवचने । (५-१-११४) समानकालाद्यान्तौ यस्येत्याकारिकः । समानकालस्याकारादेशः । आशु विनाशीत्यर्थः । पूर्वदिन मध्याह्नादादुत्पन्न दिनान्तरे तत्रैव नक्षत्र इति वा । आकालाट्ठश्च । (वा ३०७८) आकालिका विद्युन् । इति प्रयोजनमस्येति विग्रहः । टल्यारभदाचौमित्यपि । श्रद्धा श्राद्धमिति । श्रद्धा प्रयोजनमस्येति विग्रहः । श्रद्धाशब्दादणि श्राद्धमित्यर्थः । अत्र प्रयोजनशब्द कारणवाची । श्रद्धा हनुकमिति यावत् । अनुप्रवचनादिभ्यश्च । प्रथमान्तादनुप्रवचनादिशब्दादस्य प्रयोजनमित्यर्थे छ स्यादित्यर्थः । अनुप्रवचन नाम उपनयनाद्ग किञ्चित्कर्म आश्रयान्नपूने प्रसिद्धम् । समापनात्सपूर्वपदात् । सपूर्वपदा समापनशब्दाद् अस्य प्रयोजनमित्यर्थे छ स्यादित्यर्थः । व्याकरणसमापनीय इति । मङ्गलाचार इति शेषः । ऐकागारिकट् चोरे । एकमगार प्रयोजन प्रयाजकमस्य चारस्येति विग्रहः । ऐकागारशब्दादिकट्प्रत्यये ऐकागारिकट् इति निपायत । णिच् टीज्यम् । प्रयाननमित्येव सिद्धे चोरे एवमिति नियमार्थं सूत्रम् । एकमित्यस्य निवरणम्-असहायमिति । एके 'मुल्यान्यकैवला' इत्यमरः । मुमुषिषोर्गिति । चौयं क्तुमिच्छारित्यर्थः । चारस्य हि असहायमगारमिष्ट गेहान्तरमत्त्वचौयप्रकटनप्रसङ्गादिति भावः । चारे किम् ? ऐकागार प्रयोजनमस्य भिक्षारिणि वाक्यमेव भाष्ये तु 'ऐकागाराच्चारे' इत्येव सुवचनम् । प्रकृतत्वादृज् सिद्ध इत्युक्तम् । आकालिकट् समानकालाविति बहुव्रीहिः । आद्यन्ताविति । उत्पत्तिविनाशावित्यर्थः । समानकालस्येति । समानकालशब्दस्य द्व्यप्रत्यय परे आकाशदेशो निपायत इत्यर्थः । ननु उत्पत्तिविनाशयोरेककालिकत्वमसम्भवपरमहृतमित्यत आह आशु विनाशीति । लग्ना विनैवाह पूर्वदिन इति । आकालाट्ठश्चेति । आकाशशब्दादाद्यन्तवचनादुत्पत्त्यस्य वक्तव्य इत्यर्थः । वातट् । आकालिका विद्युदिति । ठनि टाप् । ठनि तु टोप्, आकाशरी । अथ प्राबन् । इति निगडनदण्डस्यैवाधारभूत काष्ठविरोधा मय इत्युच्यत । अनुप्रवचना । अनुप्रवचन नाम ब्रह्मोदनमुच्यत । सपूर्वपदादिनि । विद्यमानपूर्वपदादित्यर्थः । ऐकागारिकट् । टो ङीव । ऐकागारिका । किमर्थमिदमुच्यते, 'यावता जनम्' इत्येव ठनि सिद्धम् । सत्यम्, चोरे नियमार्थमावश्यकमिदं सूत्रम् । ऐकागार प्रयोजन यस्य भिक्षारित्यत्रापि स्यात् । नन्वेवमपि 'ऐकागाराच्चारे' इति ठप्रेव नियम्यताम्, किमैकागारिक इति निपातनन टित्करणेन च प्रयोजनमिति चेत् अथाह-टवार कायविशालायां । ङीवेव भवति न त्रित्स्वर इति । वृद्धिस्तु निगान्तावत्येवति । आकाल आदेश इति । निपायत इति शेषः । आद्यन्तौ यस्येत्यादि अस्तेत्यविकारापठ्यर्थे इवट् प्रत्यया निपात्यत इति भावः । आकालाट्ठश्चेति वातिकमिदम् । इति तत्त्वबोधिण्या ठजविकारप्रकरणम् ।

अथ तद्विषये भावकर्मार्थाः ॥३६॥

१७७८ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः । (५-१-११५) ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीयते । 'क्रिया चेत्' इति किम्-गुणतुल्ये मा भूत्, पुत्रेण तुल्यः स्थूलः । १७७९ तत्र तस्येव । (५-१-११६) मधुरायामिव मधुरावत्सुध्ने प्राकारः । चैत्रस्येव चैत्रवन्मैत्रस्य भावः । १७८० तदर्हम् । (५-१-११७)

अथ भावकर्मार्था निरूप्यन्ते । तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः । तुल्यमिति क्रियेत्यस्य विशेषणम् । सामान्याभिप्रायं नपुंसकम् । तृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वतिप्रत्ययः स्यात् । यत्तुल्यं सा चेत् क्रियेत्यर्थः । तुल्या क्रियेत्यर्थे वतिः स्यादिति यावत् । ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीत इति । अत्र ब्राह्मणवदित्युदाहरणम् । ब्राह्मणेन तुल्यमधोते इति विग्रह-वाक्यम् । अत्र ब्राह्मणशब्देन ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनं लक्ष्यते । ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्यं क्षत्रियकर्तृकाध्ययनमिति बोधः । गुणतुल्य इति । द्रव्यतुल्येऽपीति बोध्यम् । तेन चैत्रेण तुल्यो धनी देवदत्त इत्यादौ न भवति । 'अयमेवं न तद्वत्' इत्यादौ वतेः साधुत्वार्थम् आहेति क्रियापदं प्रयुज्यते वृद्धाः । तत्र तस्येव । तत्रेवेति तस्येवेति चार्थे सप्तम्यन्तात् पष्ठ्वन्ताच्च वतिः स्यादित्यर्थः । अतृतीयान्तार्थ आरम्भः । अस्मादेव निर्देशादिवशब्दयोगे पष्ठ्वर्थे सप्तम्यपीति भाष्यम् । अत्र क्रिया चेदिति नानुवर्तत इत्यभिप्रेत्योदाहरति-मधुरायामिव मधुरावत्सुध्नेन प्राकार इति । अत्र मधुरायामिवेति नाधिकरणसप्तमी । तथा सति विद्यमानेति क्रियापदसापेक्षतया असामर्थ्यात् । अत एव अस्मादेव सूत्रनिर्देशादिवशब्दयोगे पष्ठ्वर्थे सप्तमीति भाष्यं संगच्छते । मधुरासंबन्धिप्राकारसदृशः सुध्नस्य प्राकार इति बोधः । मैत्रस्य भाव इति । वृत्तमित्यर्थः । तदर्हम् । अर्हतीत्यर्हम् । पचाद्यच् । 'तत्' इति कर्मणि द्वितीयान्तम् । लब्धुं योग्यं भवतीत्यर्थात् । कृद्यागलक्षणषष्ठ्यभावस्तु आपः । 'वतिः' इत्यनुवर्तते । द्वितीयान्तादर्हतीत्यर्थः ।

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः । तुल्यमिति सामान्ये नपुंसकम् । तृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वतिः स्याद्यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा । ब्राह्मणेन तुल्यमिति । 'नन्वत्र ब्राह्मणो यथा वर्तते तथा क्षत्रियादिकर्तृकाध्ययनं वर्तते' इति वाक्यार्थोऽसंगत इति चेत् । अत्राहुः—ब्राह्मणशब्द-स्तत्कर्तृकाध्ययने लक्षणया वर्तते । 'ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्याध्ययनं वाक्यार्थः' इति न कोऽपि दापः । गुणतुल्य इति । उपलक्षणमिदम् । अक्रियातुल्य इत्यर्थः । एवं च 'ब्राह्मणेन सदृशः क्षत्रियः' इत्यर्थे 'ब्राह्मणवत् क्षत्रियः' इति प्रयोगोऽसाधुरेव । अतएव 'पर्वतो वह्निमान् महानसवत्' इति वाक्ये 'महानससदृशः पर्वतः' इत्यर्थे वतेरसाधुत्वं मत्वा तस्य वतेः साधुत्वरक्षणार्थं 'पर्वतो वह्निमान् भवितुमर्हति' इत्यादि क्रियापदं प्रयुज्यते वृद्धाः । तत्र तस्येव । सप्तम्यन्तात् पष्ठ्वन्ताच्च इवार्थे प्रत्ययः । 'क्रिया चेत्' इति नानुवर्तते इति द्रव्यादितुल्ये वत्प्रत्ययो भवति । मधुरावत्सुध्न इति । मधुरायां यादृशः प्राकारः तेन तुल्यः प्राकारः सुध्ने इत्यर्थः । तदर्हम् ।

विधिमहति विधिवत्पूज्यते । क्रियाग्रहण मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तते । तेनेह न—
राजानमहति छत्रम् । १७८१ तस्यभावस्त्वतलौ । (५-१-११९) प्रवृत्ति
जयबोधे प्रकारो भाव । गोर्भावो गात्वम्, गाता । 'त्वान्त करीबम्' (छि १२०)
'तन्त त्रियाम्' (छि १७) । १७८२ आ च त्वात् । (५-१-१२०)

वर्ति स्यादित्यर्थः । विधिमहतीति । विधि लब्धु याग्य भवतीत्यर्थः । विधिवत्पूज्यत
इति । हरिरिति शेषः । विधि लब्धु याग्य हरिपूजनमित्यर्थः । विहित प्रकारमनतिब्रान
मिति यावत् । मण्डूकप्लुत्येति । पूर्वसूत्रे अननुवृत्तेरिति भावः । तस्य भावः । पच्छन्ना
द्भाव इत्यर्थे त्वतलौ स्त इत्यर्थः । भावशब्दस्य अभिप्रायादावपि वृत्तेराह—प्रवृत्तिजन्य-
बोधे प्रकारो भाव इति । त्वत्प्रत्ययौ यन उत्पत्त्येते तस्मात्प्रवृत्तिभूतशब्दान् व्यक्तिबोधे
जायमान यज्ञायादिक विशेषणतया भासते तद्व्यक्तिविशेषण भावशब्देन विवक्षितमित्यर्थः ।
यथा—भाशब्दादि व्यक्तिबोधे जायमान गाव विशेषणत्वेन भासते, गाशब्दस्य गात्ववतीषु
व्यक्तिषु गात्व च शक्तिग्रहणान् । न हि गात्व विहाय गाव्यक्तिषु गाशब्दस्य शक्तिग्रह
सम्भवति, अनीतानागताना वतमानाना चानन्तत्वेन युगपदुपस्थित्यसम्भवान्, गोशब्दान् प्राणित्व-
पशुत्वादिरूपेणापि गाव्यक्तिप्रतीत्यापत्तेरच । तद्वच्च सर्वासु गोव्यनिधनुगन तदितरव्यक्तिसंयोगो
व्यावृत्त कश्चिद्व्यतिरेकविशेष शक्यतावच्छेदक पुरस्कृत्य प्रवर्तत इति सिद्धान्तः । एव घटादिशब्दा
अपि घटत्वादितत्तद्धम पुरस्कृत्य प्रवर्तन्ते । तदिदं शब्दप्रवृत्तिनिमित्त भावशब्देन विवक्षित-
मिति भाष्यभैरयया स्थितम् । गोर्भाव इति । गाशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिति बोधः । त्वान्त
करीबं तलन्त त्रियाम् इति । लिङ्गानुगासनमूत्रसिद्धिमिदम् । आ च त्वात् । 'त्वतलौ' इत्य
अहतीत्यह पचाद्यच् । यद्यपि कृद्यागे कर्मणि पच्छा भवितव्यम्, तथापि अत्र सौत्रो विभक्ति
व्यत्यय इत्येके । । 'कर्तृकर्मणा -' इति पच्छा अनियत्वापकमिदम् । तेन च 'यार्त्तमोद
मुत्तमम्' इति भट्टिप्रमाणं सगच्छत इति तु कारकत्वबोधात् । द्वितीयान्तादेव प्रत्यय इति
स्फुटीकृतं निडन्तेन विगृह्णाति—विधिमहतीति । कथं तर्हि 'तनो यथावद्विहिताध्वराय'
इति, असत्त्वार्थकस्य कर्मत्वासम्भवेन द्वितीयान्तत्वाभावादिति चेत् । अत्राह—यथाशब्दो
वृत्तिविषये सत्त्वायकः, तथात्वमित्यादिषु त्वतलौदिदशनाद् । अथवा पच्छापि नास्तीति
त्वतलौ न स्यानाम् । तथा च द्वितीयान्ताद्यथाशब्दादर्हायं वति, योग्यतामहतीति विधान-
मित्यर्थात् क्रियायागावपि मुख्य इति । तस्यभावस्त्वतलौ । प्रवृत्तीति । न तु य कश्चिद्व्य-
घटत्वमित्यत्र द्रव्यत्वप्रतिबोधादेरभासान् । गोर्भाव इति । इह गोशब्दोऽप्यपरः, शब्द-
स्वरूपपरो वेति पञ्चदशम् । यथापरः, तदा धमविशेष प्रत्ययाय स च धमत्वेनैव
भासते । प्रवृत्तिजन्येत्यादिभ्यः प्रयागापाधिः । यथा तु शब्दपरस्तदा सज्जयवाचप्रकार
प्रत्ययार्थः । स च धमविशेष एव । पाचकत्वमित्यत्र तु कर्तृत्वरूपसम्बन्ध प्रकारः ।
पच्यमानवमित्यत्र तु कर्मत्वरूपसम्बन्धः । तथा यौगवत्त्वमित्यत्र ज-प्रत्वरूपसम्बन्ध
प्रकारः । रानपुरुषवमित्यत्र तु स्वत्वरूपसम्बन्ध इत्याद्यहम् । एव स्थिते हरिटीकाया

‘ब्रह्मणस्त्वः—’ इत्यतः प्राक्त्वतलावधिक्लियेते । अपवादैः सह समावेशार्थम् । गुण-
वचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदम् । चकारो नञ्स्नग्भ्यामपि समावेशार्थः ।
स्त्रिया भावः स्त्रैणम्, स्त्रीत्वम्, स्त्रीता । पौंसिन्, पुंस्त्वम्, पुंस्ता । १७८३
न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः । (५-१-१२१)
इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्त्तत्पुरुषान्न स्युश्चतुरादीन्वर्जयित्वा । अपतित्वम् ।
अपटुत्वम् । नञ्पूर्वात् किम्-बार्हस्पत्यम् । तत्पुरुषात् किम्-नास्य पटवः सन्ती-
त्यपटुः, तस्य भाव आपटवम् । अचतुर इति किम्-आचतुर्यम् । आसङ्गत्यम् ।

नुवर्तते । आङ्मर्यादायाम्, तदाह—ब्रह्मणस्त्व इत्यतः प्रागिति । ननु ‘तस्य भावस्त्वतलौ
इत्यतः त्वतलोरुत्तरसूत्रेष्वनुवृत्त्यैव सिद्धेरधिकारोऽयं व्यर्थ इत्यत आह—अपवादैरिति ।
‘पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा’ इत्यादिविहितैरिमनिजादिभिरपवादैः समुच्चयार्थमित्यर्थः । असति
त्वतस्मिन्नधिकारसूत्रे उत्तरत्र इमनिजादिविधिषु त्वतलोरनुपस्थितिः स्यात् । प्रत्यक्षनिर्दिष्टै-
रिमनिजादिदिशेषैः शान्ताकाङ्क्षत्वात् । अन्यथा ‘प्राग्दीव्यतोऽण्’ इत्यधिकृतस्य अणः ‘अत
इन्’ इत्यादावपि प्रवृत्तिः स्यादिति भावः । प्रयोजनान्तरमाह गुणवचनादिभ्य इति ।
अन्यथा भावेऽयं सावकाशयोस्त्वतलोः कर्मण्यर्थे गुणवचनादिभ्यो विशेषविहितेन प्यत्रा वाध-
प्रसङ्ग इति भावः । नन्वेवमपि आत्वादित्येवास्तु, स्वरितत्वादेव पूर्वसूत्रादिह त्वतलोरनु-
वृत्तिसिद्धेस्तदनुकर्षार्थश्चकारो व्यर्थ इत्यत आह—चकार इति । अन्यथा त्वतलौ स्त्री-
पुंसाभ्या न स्याताम्, अन्यत्र तयोः सावकाशत्वादिति भावः । पौंसिन्मिति । संयोगान्तलोपे
‘पुमः खयिम्परे’ इति हत्वम् । पाक्षिकावनुनासिकानुस्वारौ, विसर्गे कृते सत्वम् । एवं
पुंस्त्वम् । तत्र ह्रस्वात्तादौ—इति षत्वं तु न भवति सवनादिषु पाठात् । न नञ्पूर्वात् । इतः
परमिति । त्वतल्ववेरुर्ध्वमित्यर्थः, नञ्पूर्वात् इत्युत्तरस्य प्रतिषेधः’ इति भाष्यादिति भावः ।
चतुरादीनिमिति । चतुर, संगत, लवण, वट, युध, कत, रस, लस एतान् वर्जयित्वेत्यर्थः ।
अपतित्वमिति । इह ‘पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः’ इति यक् न भवति । अपटुत्वमिति । इह
‘इगन्ताच्च लघुपूर्वात्’ इत्यण् न भवति । बार्हस्पत्यमिति । ‘पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः’
इति यक् । आपटवमिति । ‘इगन्ताच्च लघुपूर्वात्’ इत्यण् । अनटुशब्दस्य
बहुव्रीहित्वात्तत्पुरुषत्वाभावान्नास्याणो निषेध इति भावः । आचतुर्यमिति ।
अचतुरस्य भावः ब्राह्मणादित्वाख्यम् । आसङ्गत्यमिति । असङ्गतशब्दात् प्यन् ।

यदुक्तं ‘कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्वाभिधानं भावप्रत्ययेन’ इति, तत्र नापूर्वं शक्यन्तर
कल्प्यम् । उक्तरीत्यैव तत्राप्युपपत्तेरिति संक्षेपः । अपवादैः सहेति । ‘पृथ्वादिभ्य
इमनिज्वा’ इत्यादिभिः । चकार इति । अन्यथा त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्या न स्याताम्
अन्यत्र तयोः सावकाशत्वादिति भावः । पौंसिन् पुंस्त्वमिति । संयोगान्तलोपे ‘पुमः
खयि—’ इति हत्वम् । पाक्षिकावनुनासिकानुस्वारौ, विसर्गे कृते सत्वम् । अपति-
त्वमिति । इह ‘पत्यन्त—’ इति यग् न भवति । अपटुत्वमिति । इह तु
‘इगन्ताच्च लघुपूर्वात्’ इत्यण् न भवति । आचतुर्यमित्यादि । ब्राह्मणादित्वात्

आलवण्यम् । आवटयम् । आयुष्यम् । आकृत्यम् । आरस्यम् । आरस्यम् । १७८४ पृष्ठा-
दिभ्य इमनिञ्जा । (५-१-१३२) वावचनमणादिसमावेशार्थम् । १७८५ र ऋतो हला
देल्लोपो । (६-४-१६१) ह्रस्वदेशोर्मास्य र स्याद् इष्टमयस्यु । १७८६ टे ।
(६-४-१५५) मस्य टलोप स्यादिष्टेमेयस्यु । पृथार्भाव प्रथिमा, पाथवम् । अदिमा, मार्दवम्
१७८७ वर्णह्रस्वादिभ्य व्यञ्च । (५-१-१२३) चादिमनिच् । शौचयम्, गुक्तिमा ।

आलवण्यमिति । अलवणशब्दात् प्यञ् । आवटयमिति । न वट अवट, तस्मात्
प्यञ् । आयुष्यमिति । अयुषस्यञ्चात् प्यञ् । आकृत्यमिति । अकृतशब्दात् प्यञ् ।
आरस्यमिति । अरस्यशब्दात् प्यञ् । आरस्यमिति । लमनोति रस, न लस अलस,
तस्मात् प्यञ् । पृथ्वादिभ्य इमनिञ्जा । 'तस्य भाव' इत्यनुवर्तते । पृथ्वादिभ्य पठ्य-
न्तस्या भाव इमनिच् वा स्यादित्यर्थं । ननु 'वा' ग्रहण व्यर्थम्, 'ममर्याना प्रथमाद्वा' इति
महाविभाषयैव वाक्यस्य सिद्धत्वान् । नच इमनिन्भाव स्वतत्प्रत्ययार्थं वाग्रहणमिति वाच्यम्,
आ च त्वादित्येव तत्समावागमिद्वैरित्यत आह—वावचनमणादिसमावेशार्थमिति ।
पृथुमृदुप्रमृतिषु 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण, चण्डखण्णादिषु गुणवचनलक्षणप्यञ्, बाल-
वत्मादिषु बयोवचनलक्षणस्य अत्रथ औत्सर्गिकस्य समावेशायमित्यर्थः । अयया महाविभाषा-
वशाद् 'अवादेन मुक्ते पुनरुत्तमो न प्रवर्तते' इति 'पारे मध्ये पठ्या वा' इति सूत्रभाष्ये
सिद्धान्तितं चादिमनिच्चवत्तामभावे तेषां प्रवृत्तिरिति स्यादिति भावः । र ऋतो हलादे ।
र इति प्रथमान्तम् । इष्टेमेयस्त्विति शेषपूरणम् । 'तुष्टिमेयस्यु' इत्यन तदनुवृत्तरिति
भावः । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृत ह्रस्वद्वयस्य लघो ऋकारस्य र इति रेफाकारसंज्ञान् आदेश
स्याद् इति इमनि ईयसि च परे इत्ययम् । १७८८ 'इष्टेमेयस्यु' इत्यनुवर्तते । 'अन्तापाञ्ज' इत्यत्र
लाप इति च, तदाह—टेल्लोप स्यादिष्टेमेयस्त्विति । प्रथिमेति । पृथ्वादिभ्यमनिच्,
चकार इत्, नकारादिकार उच्चारणार्थः । ऋकारस्य र, उकारस्य गुण
बाधित्वा टलोपः । पार्थयमिति । इमनिजभावे 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण् ।
अदिमेति । मृदुशब्दादिमनिच् ऋकारस्य र, 'ट' इति निलोपश्च ।
मार्दवमिति । 'इगन्ताच्च-' इत्यण् । वर्णह्रस्वादिभ्य व्यञ्च । पठ्यन्तेभ्यो
वर्णवाचिभ्यो ह्रस्वादिभ्यश्च भावः प्यञ् च स्यादित्यर्थः । गुणवचनवादेव प्यञ्
सिद्धे इमनिच्यमुच्यार्थं वचनम् । 'पृथु मृदु मृश चैव कृश च हृदमव च ।

प्यञ् । पृथ्वादिभ्य । अणादीति । इगन्ताच्चपूर्वेषु पृथुमृदुप्रमृतिष्वण समा-
वेशः । चण्डखण्णादिषु गुणवचनपु प्यञ् । वाक्त्रत्सादिषु बयोवचनलक्षणस्यात्र
इति बोध्यम् । स्वतलो तु पूर्वमूत्रेणैव लब्धौ । र ऋतो । हलाद् किम्, ऋनिष्ठः ।
ऋजीयान्, लघो किम्, कृष्णिमा । 'पृथुमृदुमृश-' इति परिगणनं तु 'ह्रस्वदेशो'
इति त्यक्ता शक्यम् । वर्णह्रस्वादिभ्य । गुणवचनत्वादेव सिद्धे इमनिच्य वचनम् ।
'पृथुमृदुमृश-' इति परिगणनादिह रभावो न भवति । कृतमाचष्टे कृतयति । णाविष्ट

दाढ्यम् । 'प्रथुमुदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेव रत्वम्' (वा ४२११) । द्रढिमा ।
पो ङीपर्थः । औचिती । याथाकामी । १७८८ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः
कर्मणि च । (५—१—१२४) चाद्वावे । जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम् ।
मूढस्य भावः कर्म वा मौढ्यम् । ब्राह्मण्यम् । 'अर्हतो नुम् च' (वा ३०९२)
अर्हतो भावः कर्म वा आर्हन्त्यम्, आर्हन्ती । ब्राह्मणादिराकृतिगणः । १७८६

परिपूर्वं वृढं चैव पठेतान् रविधौ स्मरेत्' इति वार्तिकमर्थतः सङ्गृह्णाति—प्रथुमुदुभृश-
त्यादि । तेन कृतयतीत्यादाविष्ठवत्त्वेऽपि रभावो न । द्रढिमेति । दृढशब्दादिमनिचि ऋका-
रस्य रः भ्रशिमा ऋशिमा द्रढिमा परिव्रढिमा । ननु वर्णदृढादीनां प्यबन्तानां लोकतो
नपुंसकत्वात् प्यबः पित्वस्य किं प्रयोजनमित्यत आह—पो ङीपर्थः इति । औचितीति ।
उचितशब्दाद् ब्राह्मणादित्वात् प्यबि लोकात् स्त्रीत्वम् पित्त्वाद् ङीपि 'हलस्तद्धितस्य' इति
यलोपः । उचितस्तु न दृढादिः, तदगुणे अदर्शनाद् इमनिचप्रसङ्गान्च । अस्यैव प्यब उत्तर-
सूत्रे अनुवृत्तेरिहैव तस्य पित्वप्रयोजनकथनमिति बोध्यम् । याथाकामीति । काममन-
तिक्रम्य यथाकामम् । ततः स्वार्थे चतुर्वर्णादित्वात् प्यबि लोकात् स्त्रीत्वं पित्त्वाद् ङीप् ।
गुणवचन । गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च पठ्यन्तेभ्यो भावे कर्मणि च अर्थे
प्यबित्यर्थः । अर्हतो नुम्चेति । वार्तिकमिदम् 'अर्हः प्रशंसायाम्' इति सूत्रेण 'शतरि
अर्हच्छब्दः पूज्यवाचीति कैयटः । अर्हच्छब्दात् प्यब् स्यात्प्रकृतेनुम् चेत्यर्थः । मित्त्वा-
दन्त्यादचः परः । अनुस्वारपरसवर्णौ । लोकाद् नपुंसकत्वं स्त्रीत्वं च । तदाह आर्ह-
न्त्यमार्हन्तीति । आर्हन्त्यशब्दाद् ङीपि 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः । यथातथेति
निपातसमुदायः । यथापुरमिति पुराशब्देन पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः । इमौ शब्दौ

वद्भावः । औचितीति । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् प्यब् । 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः । एवं
यथाकामी । दृढ, वृढ, परिवृढ, भृश, कृश, इत्यादि । अत्र द्वे गणसूत्रे—'वेर्यतिलाभमतिमनः
शारदानाम्' । विशब्दादुत्तरे ये यातादयः पठ्यन्ते तदन्तानां समासानामनन्तरः प्यब् भवती-
त्यर्थः । वियातत्वम् वियातता, वियातिमा, वैयात्यम् । विलाभिमा, विलाभ्यम् । विमतिमा,
वैमत्यम् । इगन्तत्वादणपि—वैमतम् । विमनिमा, वैमनस्यम् । विशारदिमा, वैशारद्यम् ।
त्वतलोः समावेशेन विलाभत्वम्, विलाभतेत्यादीन्यप्युह्यानि । समो मतिमनसोः । समः परे
ये मतिमनसो तदन्तयोः समासयोरनन्तरः प्यब् भवतीत्यर्थः । संमतित्वम्, संमतिता,
संमतिमा, सांमत्यम् । इगन्तत्वादणि—सांमतम् । संमनस्त्वम् । संमनस्ता । संम-
निमा । सांमनस्यम् । गुणवचन । प्यबनुवर्तते, कर्म क्रिया कार्यं च । 'शरोरायासमात्रसाध्यं
शौचादि क्रिया । शास्त्रेण विहितो यागादिः कार्यम्' इति तयोर्भेदमाहुः । अर्हत् इति । 'अर्हः
प्रशंसायाम्' इति शत्रन्तोर्हच्छब्दः पूजार्थाभिधायीति कैयटः । आकृतिगण इति । केषांचि-
त्पाठस्तु कार्यान्तराय । तथा हि—'अर्हतो नुम् च' इति नुमर्थः पाठः । एकभावः,
त्रिभावः, अन्यभावः, एषां पाठः स्वार्थे विधानार्थः । तथा च प्रत्याहाराहिके वार्तिके
प्रयोगः—'आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायाद्' इति । अन्यभाव एव आन्यभाव्यम् ।

यथातथायथापुरयो पर्यायेण । (७-३-३१) नज परयोरेतयो पूर्वोत्तरपदयो पर्याये-
णादेरचो वृद्धिर्बिदादी । अययानयामान आययानय्यम्, अयायातय्यम्, आययापुय्यम्, अया-
थापुय्यम्, आपादममाप्तेर्भावकर्माधिकारः । 'चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपमह्वानम्' (वा ३०९१),
चत्वारो वर्णाश्चतुर्वर्ण्यम् । चानुग्रथम्यम् । त्रैस्वयम् । पाङ्गुथम् । मैत्र्यम् । साविध्यम् ।
सामीप्यम् । औपम्यम् । शैशव्यम् इत्यादि । सर्वे वदा सर्ववृद्धास्तानधीने सर्ववृद्धः ।
'सर्वादि-' (वा २७४८) इति लुक् । स एव सात्रवेद्यः । 'चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च'
(ग सू ९३) । चतुरो वेदानधीने चतुर्वेदः । स एव चानुर्वेद्यः । चतुर्विद्यस्य इति पाठान्त-
रम् । चतुर्विद्य एव चानुर्वेद्यः । ७६० स्तेनाद्यन्तलोपश्च । (५-१-१२५)
'न' इति सङ्घातग्रहणम् । 'स्तेन चौर्ये पचाद्यच । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् ।

नञ्पूर्वपदौ ब्राह्मणादी । तयोऽप्यत्रि आदिवृद्धौ विरेपमाह यथातथायथापुरयो पर्या-
येण । आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्य पूर्वस्य चेत्याधिकारे इदं सूत्रम् । 'नज शुचि-' इत्यतो
'नज' इत्यनुवर्तने, तदाह नञ् परयोरेतयोरिति । यथातथा यथापुर इत्यनयोरित्यर्थः ।
पर्यायेणेति । कदाचित्पूर्वपदस्य कदाचिदुत्तरपदस्येत्यर्थः । आयातथातथ्यमिति । यथा-
तथेति निपातनात् प्यत्रि पूर्वपदस्यादिवृद्धिः । अयाथातथ्यमिति उत्तरपदस्यादिवृद्धिः ।
आयथापुर्यमिति । यथापुरशब्दात् प्यत्रि पूर्वपदस्यादिवृद्धिः । अयाथापुर्यमिति ।
उत्तरपदस्यादिवृद्धिः । आपादसमाप्तेरिति । अत्र व्याख्यानमत्र शरणम् । चतुर्वर्णादीना-
मिति । चतुर्वर्णादिभ्यः स्वार्थे प्यत्र उपमह्वानमित्यर्थः । सर्ववेदा इति । 'पूर्वकाल-'
इति समाम । लुगिति । अध्येतृप्रत्ययस्थानि रेपः । स एव सार्ववेद्य इति । सर्ववेद-
शब्दान् स्वार्थे प्यत्रिति भावः । चतुर्वेदस्येति । वा तत्कमिदम् । प्यत्रिति शेषः ।
चतुर्वेद इति । 'तद्धिताथ-' इति द्विषु । तत्राऽध्यतृप्रत्ययस्याणा 'द्विगालुगन-
पत्ये' इति ङुक् । चतुर्विद्यस्येतीति । 'चतुर्वेदस्याभयपदवृद्धिश्च' इति वार्तिके
'चतुर्वेदस्य स्थानं चतुर्विद्यस्य' इति कचित्पठन्तीत्यस्य । चतुर्विद्या विद्या अधीते इत्यर्थे 'तद्धि-
ताथ-' इति द्विगो 'विद्यालक्षणस्यान्ताच्च' इति ठकि 'द्विगालुगनपत्ये' इति तस्य लुकि
चतुर्विद्यशब्दात् स्वार्थे प्यत्रि उभयपदवृद्धौ चानुर्वेद्य इति रूपमिति भावः । स्तेनाद्यन्त-
लोपश्च । यदिति च्छदः । स्तेनशब्दान् पठ्यन्ताद् भावः कर्माणः चार्थः
यत्स्यादित्यर्थः । नेति सङ्घातग्रहणमिति । नरापश्चेत्यत्र नत्यकार उच्चार-
णार्थो न भवति । किन्तु नराकारसंघातग्रहणमित्यर्थः । स्तेयमिति । स्तेन-
शब्दाद् यत्प्रत्ययः सति नति संघातस्य रूप इति भावः । नच

अन्यन्वमित्यर्थः । यत्तु व्याकरणाधिकरणं भट्टपादैरुक्तम् 'आयमायमप्रयाग' इति,
तत्तद्वेदाप्रकरणमीमांसक्यतापायमित्येवमेवम् । सर्ववेदा इति । 'पूर्वकाल-' इति
समाम । चतुर्वेद इति । तद्धिताथे द्विषु । 'द्विगालुगनपत्ये' इत्यणो ङुक् ।
चतुर्विद्य इति । 'विद्यालक्षणसूनान्तादृक्' । तस्य लुक् । संघातग्रहणमिति ।
वर्णग्रहणं तु 'यन्मेति च' इत्यकारलोपः सनीष्टः न सिध्यति । 'अत्र परस्मिन्-

‘स्तेनात्’ इति योगं विभज्य स्तैन्यमिति व्यञ्जन्तमपि केचिदिच्छन्ति । १७६१ सख्युर्यः । (५-१-१२६) सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् । ‘दूतवणिग्भ्यां च’ दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम् । ‘वणिज्यम्’ इति काशिका । माघवस्तु ‘वणिज्याशब्दः स्वभावात्स्त्रीलिङ्गः । भाव एव चात्र प्रत्ययो न तु कर्मणि’ इत्याह । भाष्ये तु ‘दूतवणिग्भ्यां च’ इति नास्त्येव । ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपि । १७६२ कपिज्ञात्योर्दक् (५-१-१२७) । कापेयम् । ज्ञातेयम् । १७६३ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । (५-१-१२८) सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् । ‘राजासे’ (ग सू १०६) राजन्शब्दोऽसमासे यकं लभत इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्वात्प्यन्, आविराज्यम् । १७६४ प्राणभृज्जा-

नकारमात्रलोपेऽपि ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपात् स्तेयमिति सिध्यतीति वाच्यम्, ‘अचः परस्मिन्-’ इत्यकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन तमाश्रित्य एकारस्य अयादेशप्रसङ्गात् नच संघातग्रहणेऽपि ‘अलोऽन्त्यस्य’ इत्यस्यैव लोपः स्यादिति शङ्क्यम्, ‘यस्येति च’ इत्येव अकारस्य लोपसिद्धाविह नलोपविधिवैयर्थ्यात्, ‘नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः-’ इति निषेधाच्च । योगं विभज्येति । ‘स्तेनात्’ इति पृथक् सूत्रम् । ‘व्यञ्’ इत्यनुवर्तते । स्तेनशब्दाद्भावे कर्मणि च व्यञ्जित्यर्थः । समासकृदन्ततद्धितान्ताव्ययसर्वनामजातिसंख्यासंज्ञाशब्दभिन्नमर्थव-
च्छब्दरूपं गुणवचनसंज्ञकं भवतीति आकाङ्क्षसूत्रभाष्यरीत्या स्तेनशब्दस्य पचाद्यन्तस्य गुणवचनत्वाभावादप्राप्ताविदं वचनम् । अव्युत्पन्नप्रातिपदिकतया गुणवचनत्वेऽपि यत्प्रत्ययेना-
पवादेन पक्षे समावेशार्थं वचनम् । ततो ‘यन्नलोपश्च’ इति योगान्तरम् । ‘स्तेनात्’ इत्यनु-
वृत्तावुक्तोऽर्थः । केचिदिति । भाष्यादृष्टत्वाद् योगविभागोऽयमप्रामाणिक इति भावः । सख्युर्यः । सखिशब्दात् षष्ठ्यन्ताद् भावकर्मणोः यः स्यादित्यर्थः । दूतवणिग्भ्यां चेति । वार्तिकमिदम् । आभ्यामपि षष्ठ्यन्ताभ्यां भावकर्मणोः यः स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । नास्त्येवेति । वार्तिकत्वे तस्य भाष्ये पाठावश्यकत्वात् पाठस्य चाभावादप्रामाणिकमेवेदं वृत्तिपठितं वार्तिकमिति भावः । तर्हि दूतवणिग्भ्यां भावकर्मणोः कथं यत्प्रत्यय इत्याशङ्क्य नास्त्येव यत्प्रत्ययः, किंतु व्यञ्जेवेत्याह—ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपीति । अपिना दौत्यसंग्रहः । कपिज्ञात्योर्दक् । षष्ठ्यर्थेऽपि । आभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्यां भावकर्मणोः ढगित्यर्थः । अत्र कपिज्ञात्योः भावकर्मणोश्च न यथासंख्यम् व्याख्यानात् । पत्यन्त । पत्यन्तेभ्यः पुरोहि-
तादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो भावकर्मणोर्यक् स्यादित्यर्थः । राजासे इति । पुरोहितादिगण-
सूत्रमिदम् । राजा असे इति छेदः । स इति समासस्य प्राचां संज्ञा । तदाह—राजन्शब्द इति । राज्यमिति । यकि टिलोपः । ‘ये चाभावकर्मणोः’ इति प्रकृतिभावस्तु
इत्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावादयादेशप्रसङ्गादिति भावः । ननु संघातग्रहणेऽपि ‘अलोऽन्त्यस्य’
इत्याकारस्यैव लोपः स्यान्न तु संघातग्रहणस्येति चेत् । मैवम्, आरम्भसामर्थ्याद्
‘नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः-’ इति निषेधाद्वा तत्सिद्धेः । कपिज्ञात्योः । इह कपिज्ञाती
द्वौ, भावकर्मणी अर्थावपि द्वौ, तयोर्यथासंख्यं न भवत्यस्वरितत्वप्रतिज्ञानात् । एवं

तिप्रयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् । (५-१-१२९) प्राणभृज्जाति—आध्वम् । औष्ठम् ।
वयावचन—कौमारम् कैशारम्, औद्गामम् । औष्ठेनम् । मोष्ठवम् । दीष्ठवम् ।
१७९५ हायनान्तयुरान्तिभ्योऽण् । (५-१-१३०) द्वैहायनम् । त्रैहायनम् ।
यौवनम् । स्याविरम् । आत्रियस्य यथापदच (वा ३०९३) । यौनम् ।

न, अभावकमणारिति पशुदामान् । समासेत्विति । अयिका राजा अयिराज प्रादि
समास । अय इति पशु दासाद्यमभावे ब्राह्मणादित्वान् प्यत्रि आचिराज्यमिति रूपमित्यय ।
यकप्यत्रो स्वरे विशेषे । प्राणभृज्जाति । प्राणभृत—प्राणिन, तज्जातिवाचिभ्यो वयोविशेष-
वाचिभ्य उद्गात्रादिभ्यश्च पठ्यन्तस्या भावक्रमणा अत्रित्यय । प्राणभृज्जातीनि उदाहरण
सूचनम् । एव वयावचनति । हायनान्त । हायनात्तेभ्यो युवादिभ्यश्च पठ्यन्तेभ्यो भाव
क्रमणो अण् स्यादित्यर्थ । द्वैहायनमिति । द्वैहायनस्य भाव क्रम वति निग्रह ।
वयोवचनक्रमणस्य अत्रोष्णवाद । एव त्रैहायनमपि । यौवनमिति । अनिति प्रकृति-
भावान् तिलाप । श्रोत्रियस्येति । वानिकमिदम् । आत्रियशब्दान् पठ्यन्ताद् भावक्रमणा
अत्र, प्रकृतयथापञ्चत्वर्थ । 'य' इति संघातग्रहणम् । श्रौत्रमिति । छन्दोगीने
इत्यर्थे छन्दशब्ताद् घप्रत्यये तस्य इयादेशो प्रकृते आत्र इत्यादेशो 'यस्येति च
इत्यल्पापे आत्रियशब्द । आत्रियस्य भाव क्रम वेत्यर्थे आत्रियशब्दा-

'पत्यन्तपुराहिनादिभ्यः—' 'द्वन्द्वमनानादिभ्यः— इत्यत्रापि बोध्यम् । ब्राह्मणादित्वादिति ।
अपि ब्राह्मणादिपु राजशब्द केवल पठित, तथाप्ययमेव 'अने इति प्रतिषेधा नापयति
'अस्यत्र प्रकरण गणनादेन तन्तविधि' इति । एव च ब्राह्मणादिनामस्य समान चरित्वा-
धैत्वात्मनाम विरुद्धविहिता यगेव भवति । अये तु ब्राह्मणादेराकृतिगणनादेव तन्ताद्
कथाश्च प्यत्र सिद्ध रान्तादस्य तत्र पाठो यका सह समावशाय इति । तथा चावेष्टव्य
धिकरणे शावरमाध्य उक्ता 'रान कर्म राज्य ब्राह्मणादित्वान् प्यत्र इति । पुरोहित,
सामिक, पयिक, सारयिरेत्यान्य पुरोहितादय । प्राणभृज्जाति । मुक्तासासचारी
वायु प्राण । 'प्राणिजानि— इत्येव सुवचम् । प्राणभृज्जाति किम्, कृणत्वम्, कृणता ।
जानीति किम् देवदत्तत्वम् । औद्गात्रमिति । उद्गात्रान्तिपु ये ऋत्विग्वचनास्तेभ्यो
'होनाभ्यन्त इति चे प्राप्त अन् विधायने । सुष्ठु दुष्ठु द्वाभ्या गुणलक्षण प्यत्र प्राप्ते,
वधूराशान्तिगन्तकण्ठेणि, शेषेभ्यस्त्वन्तग प्राप्तया इह तु 'भुभग मन्त्रे' पठ्यते ।
सुभगमित्येतच्छब्दस्य मन्त्रविषये प्रयोगे अत्रमुत्पत्त्यतीत्यर्थ । 'महन् मौभगाय' ।
मन्त्रविधीनां छन्ति वैकलिकत्वादि 'हृद्भगमिध्वन्ने—' श्रुत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति । अतएव
मन्त्रेऽपि क्वचित् न भवति । मौभायमस्यै दत्त्वाय इह प्यत्र । हायनान्त । अस्मात्त्वन्लो
प्राप्तयारण्डधानम् । युवस्यत्रिशब्दाया वयावचनकण्ठे अत्रि । प्राप्ते । यौवनमिति ।
अणि परत 'अन् इति प्रकृतिभाव । मनानादिषां वुजपि । यौवनकम् ।
'प्रकृत्याजे रजयमनुप्ययवान् इति प्रकृतिभाव । श्रोत्रियस्येति । 'श्रोत्रिय-
दृष्टदाधीत इत्यत्र द्वादश आत्रभाव । घञ्च प्रत्यय इति यदा व्याख्यानम्, तदेह

कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञा युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते ।
 कौशल्यम्, कौशलमित्यादि । १७६६ इगन्ताच्च लघुपूर्वात् । (५—१—१३१)
 शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् । कथं काव्यम्—कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वा-
 त्प्यम् । १७९७ योपधाद् गुरुपोत्तमाद्बुब् । (५—१ १३२) रामणी-
 यकम् । आभिधानीयकम् 'सहायाः' (वा ३०९४) । साहाय्यम्, साहाय-
 कम् । १७६८ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च । (५—१—१३३) शैष्योपाध्यायिका ।

दणि यकाराकारसंघातस्य लोपे रेफादिकारस्य 'यस्येति च' इति लोपे श्रौत्रमिति रूपम् ।
 यकारादिकारस्य 'यस्येति च' इति लोपे सति यकारमात्रस्यानेन लोपे नु रेफादिकारस्य
 यण् स्यात् । नच तस्य 'यस्येति च' इति लोपः शङ्क्यः, लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति
 न्यायात् । अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन इकारान्तस्य भत्वाभावाच्च । 'श्रोत्रियस्य 'घलोपश्च'
 इत्येके पठन्ति । इगन्ताच्च । लघुः पूर्वोऽयवो यस्येति विग्रहः । पूर्वत्वं च इगवधिकमेव
 गृह्यते, व्याख्यानात् । तथा च लघुपूर्वो य इक् तदन्तात्प्रातिपदिकात् पष्ठ्यन्ताद्भावकर्मणोरण्
 स्यादित्यर्थः । गुणवचनेत्यादेरपवादः । कथं काव्यमिति । कविशब्दस्य लघुपूर्वोऽन्तत्वाद्
 'गुणवचन—' इति व्यञ्जं बाधित्वा अप्रसङ्गात् काव्यमिति कथमित्याक्षेपः । समा-
 धत्ते कविशब्दस्येति । ब्राह्मणादित्वादित्यनन्तरं व्यञ्जि उपपाद्यमिति शेषः ।
 योपधात् । योपधाद् गुरुपोत्तमात् प्रातिपदिकात् पष्ठ्यन्ताद्भावकर्मणोर्बुन्नि-
 त्यर्थः । रामणीयकमिति । रामणीयशब्दाद् बुब् । आभिधानीयकमिति ।
 अभिधानीयशब्दाद् बुब् । सहायाद्वेति । बुन्मिति शेषः । पक्षे ब्राह्मणादित्वात्
 प्यम् । इदं तु वार्तिकं भाष्ये क्वचिन्मृग्यम् । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च । द्वन्द्वाद्
 मनोज्ञादिभ्यश्च पठ्यन्तेभ्यो बुन्मित्यर्थः । शैष्योपाध्यायिकेति । शिष्यश्च
 'घलोपः' इति यथाश्रुतम् । यदा तु 'वाक्यार्थे पदरचनम्' इति पक्षः, तदा घशब्देन इय इति
 रूपं लक्ष्यते । क्वचित्तु 'घलोपश्च' इति पाठः, तत्र येति संघातग्रहणं व्याख्येयम् । वर्णग्रहणे
 त्विकारस्य यणादेशः स्थान्न तु 'यस्येति च' इति लोपः । अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन इका-
 रान्तस्य भत्वाभावात् । एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् । मूलपुस्तकेषु 'घलोपः' इति मुख्यपाठ एव
 प्रायेण दृश्यते, न तु घलोप इति पाठः । इगन्ताच्च । लघुः पूर्वोऽयवो यस्येति प्रातिपदिक
 विशेषणम् । पूर्वत्वं च संनिधानादिगवधिकमेव । तेनातिपाण्डुशब्दान्न भवति । लघुपूर्वकः
 इत्येव सुवचम् । लघुपूर्वश्चासौ इक् च लघुपूर्वक् तस्य प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तलाम इति
 नव्याः । इगन्तात्किम्, घटत्वम् । लघुपूर्वात्किम्, पाण्डुत्वम् । कथं काव्यमिति । कुवातोऽ
 'ओरावश्यक' इति रूपसिद्धावपि कवेः कर्मव्यर्थे काव्यमिति स्यादिति प्रश्नः । योप-
 धात् । गुरु उपोत्तमं यस्य प्रातिपदिकस्य तस्मादित्यर्थः । योपधात्किम्, विमानत्वम् । गुरु-
 पोत्तमादिति किम्, क्षत्रियत्वम् । आभिधानीयकमिति । अत्र प्रकृतिरभेः
 परोऽनीयर्प्रत्ययान्तो दवातिः । अभिधानीयस्य भावः कर्म वेत्यर्थः । सहायाद्वेति ।
 सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च । मनोज्ञ, प्रियरूप,

मानोजकम् । १७९९ गोत्रचरणाच्छ्लाघात्पाकारतद्वेतेषु । (५—१—१३४)
 अत्याकारादधिक्षेपः । तद्वेतः ते गात्रचरणयोर्भावकर्मणी प्राप्तः अवगतवान्वा । गार्गिक्या
 दलाघते । गार्ग्यत्वेन विवक्षित इत्यर्थः । गार्गिक्या अत्याकुस्ते । गार्गिक्यावेतः । १८००
 होत्राभ्यश्छः । (५—१—१३५) होत्राशब्दो ऋत्विग्वाची छौलिङ्गः । बहुवचना-
 द्विशेषग्रहणम् । अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छावाकीयम् । मैत्रावर्णीयम् । १८०१
 ब्रह्मणस्त्यः । (५—१—१३६) हायावाचिना ब्रह्मन्नाच्चात्त्व स्यात् । छस्यापवादः ।
 ब्रह्मत्वम् । नेति वाच्ये त्ववचनं तलो वीरनाथम् । ब्राह्मणपर्यायाद् ब्रह्मन्शब्दात् त्वतली ।
 ब्रह्मत्वम्, ब्रह्मात् ।

इति तद्धितेषु भावकर्मधिकारप्रकरणम् ।

उपाध्यायश्चेति द्वन्द्वाद् वुञ् । छौत्वं लोकात् । यद्यपि 'भोपधात्' इत्येव मिथ्यति
 तथापि गोपालभृगुपालिनेत्युदाहरणं बोध्यम् । गोत्रचरणात् । गोत्रप्रत्ययान्तात्
 शास्त्राभ्येतुवाचिनश्च पष्ठयन्ताद्भावकर्मणोर्बुञ् स्यात् । श्लाघादिषु विषयेष्वित्यर्थः ।
 अत्रत्याधिकारादन्यत्र प्रवराध्यायप्रसिद्धं गात्रमित्युक्तम् । 'अत्याकार' इत्यस्य विव-
 रणम् अधिक्षेप इति । 'तद्वेत' इत्येतद्विवृणोति—ते गोत्रेति । तच्चन्द्रेन
 गोत्रचरणयोः भावकर्मणी विवक्षिते । अवपूर्वादिषु प्राप्त्यर्थाद् ज्ञानार्थाद्वा कर्तरि
 क्तः । ते अवतस्तद्वेत इति विग्रहः । 'द्वितीया' इति योगविभागात् समानः ।
 अवगतवान्वेति । ज्ञानवानित्यर्थः । गार्गिक्येति । गार्ग्यशब्दाद् वुञि 'आप-
 त्यस्य-' इति यलोपे 'यस्मेति च' इत्यकारलोपे लोकात् छौत्वे टापि 'प्रत्ययस्यान्-'
 इति इत्वे गार्गिकाशब्दः । काठिकया दलाघत इति चरणादुदाहार्यम् । अत्र श्लाघादयः
 पदान्तरापात्ता एव प्रत्ययार्थावर्णयन्, ननु प्रत्ययवाच्या इति बोध्यम् । होत्राभ्यश्छः ।
 ऋत्विग्वाचीति । याज्ञिकप्रनिर्देरिति भावः । ऋत्विग्विशेषवाचिस्यः पष्ठयन्तेभ्यः छः
 स्याद्भावकर्मणारित्यर्थः । अच्छावाकीयमिति । 'आ च त्वान्' इति त्वतलीरपि सर्वत्र
 समावेशो वाच्यः । ब्रह्मणस्त्यः । हायाभ्य इत्यनुवृत्तमेकवचनेन विपरिणम्यते । तदाह
 होत्रावाचिन इति । ऋत्विग्वाचिन इत्यर्थः । ननु ब्रह्मणो नेत्येवास्तु । ब्रह्मणश्छो न इत्य-
 र्लोभे सति छे निषिद्धे आ च त्वादित्यधिकाराद् 'होत्राभ्यश्छः' इत्येव भावकर्मणो-

बहुल, अवश्येत्यादिर्मनोज्ञादि । गोत्रचरणात् । गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाद्
 वुञ् स्याद्भावकर्मणोः । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम्, तेनापत्यप्रत्ययान्तेभ्य इत्यर्थः ।
 प्रवराध्याये ये पठितास्तेभ्य इत्यपरे । 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातिन्याद् 'प्राणभृजानि-'
 इत्यादिना अत्रि प्राप्ते वचनम् । श्लाघेत्यादि । श्लाघादिषु विषयभूतेष्वित्यर्थः । प्राप्त इति ।
 इण प्राप्त्यर्थत्वान् । अपूर्वस्थेणा ज्ञाने प्रसिद्धत्वादाह—अवगतवान्वेति । गार्गिक्येति ।
 'आपत्यस्य-' इति यलोपः । चरणाद् वुञ् उदाहरणं तु काठिकया श्लाघन इत्यादिवोध्यम् । श्लाघा-
 विवर्तिता किम्, गार्ग्यत्वम् । कठत्वम् । होत्राशब्द इति । जुहोतेन्न । नेति वाच्य इति ।
 छप्रत्यये निषिद्धे 'तस्य भावस्त्वतली' इत्यनेनैव त्वप्रत्ययः सिध्यति । विभक्तोरनुच्चारणा-

अथ तद्धितेषु पाञ्चमिकप्रकरणम् ॥३७॥

१८०१ धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् । (५—२—१) भवन्त्यस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनाम् । १८०३ ब्रीहिशाल्योर्ढक् । (५—२—२) ब्रैह्मेयम् । शालेयम् । १८०४ यवयवकपष्टिकाद्यात् । (५—२—३) यवानां

स्वप्रत्ययः सिध्यतीत्यत आह—नेति वाच्य इति । तलो वाधनार्थमिति । अधिकारवशाद्धोत्राम्य इति भावकर्मणोः प्राप्तस्य तलो निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । एतेन 'तस्य भावस्त्वतलौ' इत्यनेन ब्रह्मणः कर्मणि त्वस्याप्राप्तेस्तदर्थं त्वप्रत्ययविवानमिति न शङ्क्यम्, नापि ब्रह्मणो नेत्युक्ते पूर्वसूत्रविहितानां त्वतल्लानां निषेधः स्यादित्यपि शङ्क्यम्, शब्दापात्तस्य ह्यस्यैव निषेधात् । अत्र होत्राग्रहणानुवृत्तेः प्रयोजनमाह—ब्राह्मणपर्यायादिति ।

इति तद्धितेषु भावकर्मविकारः ।

अथ पाञ्चमिका निरूप्यन्ते । धान्यानां भवने । धान्यवाचिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो भवने क्षेत्रेऽर्थे खन्नित्यर्थः । भवनशब्दस्य भावत्युडन्तत्वे क्षेत्रशब्दसामानाधिकरण्यानुपपत्तेराह—भवन्त्यस्मिन्निति भवनमिति । भूधातुत्पत्तिवाची । उत्पत्तिस्थानं भवनमिति लभ्यते । धान्योत्पत्तिस्थानं क्षेत्रम् । 'किदारः क्षेत्रम्' इत्यमरः । क्षेत्रशब्दाभावे भूधातोः सत्तावाचित्वमाश्रित्य यत्र विद्यते तद्भवनमिति व्युत्पत्त्या आधारसामान्यं गृहकुसूलादि लभ्यते । अतः क्षेत्रपदम् । भवनपदाभावे तु क्षेत्रशब्देन सेतुवन्धकाश्यादिपुण्यप्रदेशोऽपि लभ्यते । अतो भवनपदम् । उभयांषादाने तु धान्योत्पत्तिप्रदेश एव लभ्यत इति न पौनख्यम् । ब्रीहिशाल्योर्ढक् । ब्रीहिशब्दात् शालिशब्दाच्च षष्ठ्यन्ताद्भवने क्षेत्रेऽर्थे ढगित्यर्थः । खलोऽपवादः । यवयवक । यव, यवक, पष्टिक एभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो भवने क्षेत्रे यत्स्यादित्यर्थः ।

ल्लाघवं च भवतीति भावः । 'होत्राम्यः—' इत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति—ब्राह्मणपर्यायादिति । इति भावकर्मविकारः ।

इति तत्त्वबोधिण्यां नवमप्रकरणम् ।

धान्यानाम् । 'विवि प्रीणने' इत्यस्मात् 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्तरि ण्यत् । अस्मादेव निपातनादत्यस्य लोप इकारस्य चात्वम् । विनोतीति धान्यम् । मन्त्रश्च 'धान्यमसि धिनुहि देवान्' इति दृश्यते । धान्यानामिति भवनापेक्षया कर्तरि ण्यत् । सा च निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । बहुवचनं तु स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अलौकिके प्रक्रियावाक्ये तु षष्ठ्यन्तत्वानुवादेन तद्धितविधिसामर्थ्यादेवेति बोध्यम् । भवतिरिहोत्पत्तिवचनः क्षेत्रग्रहणसामर्थ्याद् । सूत्रे हि सत्तावचनस्यापि भवतेर्ग्रहणं मा भूदिति क्षेत्रग्रहणं कृतम् । अन्यथा 'धान्यानां भवनं कुसूलः' इत्यत्रापि स्यादिति । धान्यानां किम्, तृणानां भवनं क्षेत्रम् । ब्रीहिशाल्योः । अत्रापि निर्देशादेव षष्ठी समर्थविभक्तिः । सा च भवनापेक्षया कर्तरीत्यादि पूर्ववत् । यवयवक । अत्र प्रत्ययार्थसामर्थ्यात्लभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः । विभाषा । खनि नित्ये प्राप्ते वचनम् ।

भवन क्षेत्रे यव्यम् । यवक्यम् । पण्डित्यम् । १८०५ विभापातिलमापोमामङ्गाणुभ्य ।
 (५-२-४) यद्वा स्यात् । पप्ते खञ् । तिल्यम्, तैलीनम् । भाष्यम्, मापोणम् । उम्यम्, औमीनम् ।
 भङ्गथम्, भाङ्गीनम् । अणव्यम्, आणवीनम् । १८०६ सर्वचर्मण कृत सखञौ ।
 (५-२-५) असामर्थ्येऽपि निपातनात्मनाम । सर्वधमणा कृत सर्वचर्मण, माध्वचर्मण ।
 १८०७ यथामुखसमुखस्य दर्शन ख । (५-२-६) मुखस्य सदृश यथामुख प्रति-
 बिम्बम् । निपातनात्सादृश्येऽप्यधीमाव । सम सर्वं मुख सम्मुखम् । समशब्दस्या
 न्तलोपा निपात्यते । यथामुख दर्शना यथामुखीन । सबस्य मुखस्य दशन समु-

खजोऽपवाद । 'धान्यानाम्' इत्यनुवृत्तेरिहापि पष्ठयेव समर्थविभक्ति । विभापा तिल ।
 तिल, माप, उमा, भङ्ग, अणु एभ्या धायविशेषवाचिभ्य पष्ठयन्तेभ्यो यद्वा स्यादित्यर्थे ।
 'उमामङ्गौ धायविशेषौ' इति भाष्यम् । 'उमा स्यादन्तरी क्षुमा' इत्यमर । अणव्यमिति ।
 अणुर्यान्विशेष । यनि 'ओण' 'वातो यि-' इत्यवादेश । सर्वचर्मण । मवचर्मन्-
 शब्दात्तृतीयातान् चमणा सब कृन्तु इत्यर्थे खलजौ स्त इत्यर्थे । औचित्यादिह तृतीया
 समर्थविभक्ति । नविह नवशब्दस्य कृत अवयान् चमण्यत्रयाभावाद्सामर्थ्याचमणा समा-
 सामभवान् नथ सबचर्मन्शब्दात्प्रत्यय इत्यत आह असामर्थ्येऽपीति । सबधमणा कृत
 इति निग्रहवाक्यम् । चमणा कृत्स्न कृत इत्यर्थे । सर्वचर्मण इति । 'नस्तद्धिते' इति
 टिप्पण । सर्वेण चर्मणा कृत इत्यर्थे तु न खलजौ व्याख्याता । यथामुख । यथामुख,
 समुख आम्हा पष्ठयन्ताम्हा दर्शन इत्यर्थे ख स्यादित्यर्थे । दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शन
 आदर्शादि । ननु मुखस्य सदृश यथामुखमिति कथमव्यधीमाव ? 'यथाऽसादृश्ये' इति
 सादृश्ये तत्रिपेधादित्यत आह निपातनादिति । समुखशब्दे आभिमुख्यार्थकस्य
 भमित्युपसगस्य न प्रवश, नितु समशब्दस्य सर्वपर्यायस्थत्याह सम सर्वं मुख
 समुखमिति । सममित्यस्य विवरण सर्वमिति । सम च तमुख चेति कर्मधारये

औमीन भाङ्गीनमिति । ननूमाभङ्गायाधायत्वाभावात्कथमिह खञ् । 'व्रीह्यथ मे
 यवाथ मे' इति चमकानुवाके हि द्वादशैव धायानि पठितानि, न तूमाभङ्गौ पठितौ
 इति चेत् । मैवम्, 'शणसप्तदशानि धान्यानि' इति स्मरणात् । तत्र चोमाभङ्गयोरपि
 पाठाद्धायकमस्तीति भाष्यादौ स्थितत्वात् । न च चमकानुवाके धायपरिगणनेनार्थ,
 तत्राधान्यानामप्यध्यादीना पाठान् । धायानामपि केषाचित् कोद्रवादीनामपाठात् ।
 तस्मादन्यत एव धायनिर्णय इति पूर्वोक्तस्मृत्या तयार्थायत्वमस्तीति ज्ञेयम् । सर्व
 चर्मण । 'खदच' इत्येव तु नोक्तम् । यतोऽप्यनुकर्षं सभाव्येतेति । अत्र तृतीया समर्थ-
 विभक्ति । कृत इति प्रत्ययार्थे चर्मण करणत्वस्योचितत्वात् । सर्वश्चर्मणेति । सर्वेण
 चमणा कृत इत्यर्थे तद्धितो नप्यत इति भाव । यथामुख । दृश्यतेऽस्मिन् दर्शन आदर्शादि ।
 अधिकरणे ल्युट् । 'असादृश्य' इति त्रिपेधात्सादृश्ये यथाशब्दस्य कथ समासस्तत्राह—
 निपातनादिति । एतच्च वृत्तिप्रथममुख्योक्तम् । भट्टिकाव्ये तु पदार्थानतिवृत्तौ
 यथाशब्द अश्रितः । तथा च 'मायामुग प्रक्रम्योक्तम्—'यथामुखीन सीताया

खीनः । १८०८ तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति । (५—२—७) सर्वदेः पथ्याद्यन्ताद् द्वितीयान्तात्त्वः स्यात् । सर्वपथान्व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वाङ्गीणः । सर्वकर्मोणः । सर्वपत्रीणः । सर्वपात्रीणः । १८०९ आप्रपदं प्राप्नोति । (५—२—८) पादस्याग्रं प्रपदम्, तन्मर्यादिकृत्य आप्रपदम्—आप्रपदीनः पटः । १८१० अनुपदसर्वात्रायानयं वद्धा-भक्षयतिनेयेषु । (५—२—९) अनुरायामे सादृश्ये वा । अनुपदं वद्धा अनुपदीना उपानत् । सर्वान्नानि भक्षयति सर्वाङ्गीनो भिक्षुः । अयानयः स्थलविशेषः । तं नेयः अयानयीनः शारः

संमुखशब्द इत्यर्थः । निपात्यत इति । इदं च भाष्ये स्पष्टम् । एवं च समित्युपसर्गपूर्वादयं प्रत्ययो नेष्यत इति भावः । तत्सर्वादेः । पथिन्, अङ्ग, कर्मन्, पत्र, पात्र एषां समाहार-द्वन्द्वात् पञ्चम्यर्थे द्वितीया । प्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधिः । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति निषेधस्तु न, केवलानामेषां सर्वादित्वस्यासंभवात् । तदिति तु द्वितीयान्तं व्याप्नोतीत्यत्रान्वेति । ततश्च तद्व्याप्नोतीत्यर्थे सर्वशब्दपूर्वपदकेभ्यः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः खः स्यादित्यर्थः फलति । तदाह—सर्वादेरित्यादिना । सर्व-पथानिति । ‘ऋक्पूः—’ इति समासान्तः । आप्रपदम् । आप्रपदमित्यव्ययीभावाद् द्वितीयान्तात्प्राप्नोतीत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः । पदस्याग्रं प्रपदमिति । ‘पादाग्रं प्रपदम्’ इत्यमरः । आप्रपदमिति । ‘आङ् मर्यादाभिविध्योः’ इत्यव्ययीभावः । अनुपद । अनुपद, सर्वाङ्ग, अयानय एषां समाहारद्वन्द्वाद् द्वितीया । वद्धा, भक्षयति, नेय एषां द्वन्द्वात् सप्तमी । तिङन्तस्य द्वन्द्वानुप्रवेश आर्षः । अनुपदादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः क्रमाद्वद्वादिष्वर्थेषु खः स्यादित्यर्थः । अनुरायामे सादृश्ये वेति । आद्ये ‘यस्य चायामः’ इत्यव्ययीभावः, द्वितीये सादृश्ये अव्ययीभावः । अनुपदं वद्धेति । क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीया ।

पुष्पुवे बहु लोभयन् इति । यथामुखं दर्शन इति । अव्ययीभावस्यापि यथामुखशब्दस्यो-न्मत्तगङ्गादिवत्सत्त्ववचनत्वात्कर्मशक्तियोगे सति कृद्योगलक्षणा पृष्ठी । तस्याः ‘नाव्ययी-भावात्—’ इत्यमादेशः । सर्वस्य मुखस्येति । ‘संमुखस्य’ इति नोक्तम् । प्रत्ययसंनियोगेनैव समशब्दस्यान्त्यलोपनिपातनात् । संशब्दस्तु समशब्दार्थे न दृश्यते, ‘संमुखो भव’ इत्यत्र ‘अभिमुख’ इत्यर्थप्रतीतिः । तत्र च खप्रत्ययस्याजनिष्यमाणत्वात् । कथं तर्हि—‘संयुगे संमुखीनं तमुदगदं प्रसहेत कः’ इति भट्टिः । अभिमुखावस्थानात्सामर्थ्याद्भूविष्यतीति हरदत्तः । तत्सर्वादेः । तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः । परिशिष्टं प्रकृति-विशेषणम् । तत्र केवलानां पथ्यादीनां सर्वादित्वासंभवात्प्रातिपदिकैरपि तैस्तदन्तविधिः । तदाह पथ्याद्यन्तादिति । पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रान्तात्प्रातिपदिकादित्यर्थः । सर्वपथीन इति । ‘पूर्वकालैक—’ इति समासः । ‘ऋक्पूः—’ इति समासान्तः । तस्य पथ्यन्तसमासग्रहणेन ग्रहणाद्भवति खप्रत्ययः । अनुपदसर्वात्रायानयनम् । वद्धाभक्षयतीत्यत्र निपातनात्तिङन्तेन सह द्वन्द्वः । द्वितीयान्तेभ्योऽनुपदादिभ्यो यथासंख्यं वद्धादिष्वर्थेषु खः स्यात् । अनुरायाम इत्यादि । ‘यस्य चायामः’ इति यथार्थे ‘अव्ययम्—’ इति वा अव्ययीभाव इत्यर्थः ।

१८११ परावरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति । (४—२—१०) पराश्चावराश्चानुभवतीति परोवरीण । अवरस्योत्त्व निपात्यते । पराश्च परतराश्चानुभवन्ति परम्परीण । प्रवृत्त परपरभावा निपात्यते । पुत्रपौत्रान् अनुभवन्ति पुत्रपौत्रीण । परम्पराशब्दस्तु अव्युत्पन्न शब्दान्तर द्वीलिङ्गम् । तस्मादेव स्वार्थे प्यञ्चि पारम्पयम् । कथं पारावर्यवदिति—यमाधुरेव, खप्रत्ययमनि-
योगेनैव परावरेति निपातनात् । १८१२ अवारपारात्यन्तानुकाम गामी । (५—२—११)

अनुपदीना उपानदिति । 'पदमवधिदैर्घ्योपलभितेत्यर्थः । पदेन सहशीति वा । तत्तुन्य-
परिमाणेति यावत् । अयानय इति । शून्ये शाराणा प्रदक्षिणपरिवर्तनम् अय, प्रसव्यपरि-
वर्तनम् अनय । अयमहित अनय अयानय । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिना यस्मिन् युग्मादिपदे
स्थितानां परकीये शारैरनाक्रमणं तत् स्थानमिह अयानपशब्देन लक्षणयोच्यत इत्यर्थः ।
एतत्पदं भाष्ये स्पष्टम् । 'ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यत पदम् । असहायस्तु शारेण पर-
कीयेण बाध्यते ॥' इति शून्यशान्नमर्यादा । विस्तरस्तु कैयटमनारभादावनुसंधेयः । तं नेय
इति । तं स्थानविशेषमयानयोऽस्य प्रापणीय इत्यर्थः । गीन् द्विकर्मकं, प्रधान कर्मणि यत् ।
'अप्रधाने द्वितीया' इति भावकर्मन्कारप्रक्रियाया वक्ष्यते । परोवर । परोवर, परम्पर,
पुनपौत्र एभ्यो द्वितीयान्तेभ्य अनुभवतीत्यर्थे ख स्यादित्यर्थः परोवरीण इति । परे च
अवरे च परावरे । ताननुभवतीत्यर्थः । अवरस्योत्त्वमिति । अवरशब्दस्य आदेरकारस्य
खप्रत्ययसन्निधौ च उत्व निपात्यत इत्यर्थः । एव च विग्रहवाक्ये इदमुच्यते न भवति । प्रवृत्ते-
रिति । परपरतरशब्दाद् द्वन्द्वात्वे सति तत्सन्निधौ च प्रवृत्ते परम्परभावा निपात्यत
इत्यर्थः । न च सति कन्याणपरम्परेत्यादौ कथं परम्पराशब्दः ? परम्परभावस्य
खप्रत्ययसन्निधौ च उत्त्वादित्यत आह—परम्पराशब्दस्त्यति । तस्मादेवेति ।
परम्परेत्यव्युत्पन्नप्रतिपदिकादेवेत्यर्थः । कथमिति । परावरशब्दाद् भावे वा स्वार्थे
वा प्यञ्चि अवरस्यादेरुत्त्वे पारोवर्यशब्दाद् मतुपि पारोवर्यवदिति कथमित्यापे,
उत्वस्य खप्रत्ययसन्निधौ च उत्त्वादिति भावः । उत्व दुस्प्रपादमेवेत्याह—असाधु-
रेवेति । न च परोवरेति निर्देशात् आदयनाप्युत्वं किं न स्यादित्यत आह
खप्रत्ययसन्निधौ च उत्त्वेति । अत एव भाष्ये 'पराश्चावराश्चानुभवन्ति' इत्येव
विग्रहो दर्शित इति भावः । अवारपार । अवारपार, अत्यत, अनुकाम एभ्यो
सर्वाङ्गीण इति । प्रकारवास्ये सर्वशब्दः । यान्यास्तानि लभ्यन्ते उज्यानि
शीतलानि सरमानि नीरसानि वा सर्वाणि लभ्यन्तीत्यर्थः । 'अयं प्रदक्षिणगमनम् ।
अनयः प्रसव्यगमनम् । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिना शाराणां यस्मिन्परैरसमावृता सोऽयम-
यानय' इति काशिका । तं नेय इति । नयेर्द्विकर्मन्त्वादप्रधान कर्मणि द्वितीया
अयानयोनि शार इति । फलवशिरमि स्थित इत्यर्थः, इति काशिका
अवरस्येति । आदेरिति शेषः । उत्व वृत्ते 'आदृण' । कश्चित् उत्व पराशब्दस्य
निपात्यते तस्मात्परस्पात 'एङ्' पदान्तात् इति पूर्वव्यादेश इति पन्थानरमाह

१ 'दैर्घ्यमहशदैर्घ्योपलभितेत्यर्थः' इति कः ।

अवारपारं गामी अवारपारीणः । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः । यथेष्टं गन्ता । १८१३ समां समां विजायते । (५-२-१२) यलोपोऽवशिष्टविभक्तेरलुक् पूर्वपदे निपात्यते । समांसमीना गौः । 'समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते' इत्यमरः । 'खप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो वा वक्तव्यः' (वा ३१००) । समां समां विजायते । समायां

गामीत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः । गामीत्यस्य अवश्यं गमिष्यन्नित्यर्थः । 'आवश्यकाममर्ण्ययोनिनिः' इति णिनिः । 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यत्कालता । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति वा णिनिः । अवारपारीण इति । अवारपारं गामीति विग्रहः । अवारपारशब्दाद्विग्रहीताद्विपरीतादपि, व्याख्यानात् । तदाह—अवारीणः । पारीणः । अत्यन्तीन इति । अत्यन्तशब्दोऽत्र भृशवाची । तदाह भृशं गन्तेति । अनुकाममिति । काम इच्छा । तामनति क्रम्येत्यर्थः । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः । समां समाम् । विपूर्वो जनिर्गर्भविमोचने वर्तते । विजायते—गर्भं विमुञ्चतीत्यर्थः । घात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः । अतो न कर्मणि द्वितीया । गर्भविमोचनेन कृत्स्नायाः समाया अव्यापनादत्यन्तसंयोगलक्षणा द्वितीयापि न भवति, किन्तु सप्तम्येव । तत्र सप्तम्यन्तस्य समायामित्यस्य 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विवचने समायां समायामिति भवितव्यम् । पदद्वयमपि यकारलोपसहितं निर्दिश्यते—समां समामिति । समायां समाया-मित्यर्थः । एवं च समायां समायां विजायत इत्यर्थे सप्तम्यन्तद्वयसमुदायाद् विजायत इत्यर्थे खः स्यादिति फलितम् । ननु सप्तम्यन्तद्वयसमुदायात् खप्रत्ययोत्पत्तौ तदन्तस्य समुदायस्य प्रातिपदिकत्वात् तदवयवयोः सप्तम्योर्लुकि समासमीन इति स्यात्, इष्यते तु समांसमीनेति, तत्राह यलोप इति । पूर्वपदे विभक्ते तस्य यकारस्य लोपः, अवशिष्टस्य विभक्त्यंशस्य अलुक्च निपात्यत इत्यर्थः । भाष्ये तु 'यलोपनिपातनादवशिष्टविभक्त्यंशस्य लुक्' इत्युक्तम् । ननु समां समामिति निर्देशाद् उत्तरपदेऽपि यकारलोपः अवशिष्टविभक्त्यंशस्य अलुक् च स्यादित्यत आह

अवारपार । गामीति । 'गमेरिनिः, आडि णिच्' इति बहुलवचनात्केवलादपि णिनिः । 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यत्कालता । न्यासकारस्तु 'आवश्यके णिनिः सोऽपि भविष्यत्येव' इत्याह । अवारपारमिति । 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति पष्ठीप्रतिषेधः । केचित्तु 'गत्यर्थकर्मणि—' इति सूत्रे द्वितीयाग्रहणमपवादविषये विधानार्थम् । तेन कृद्योगपष्ठी न भवति 'ग्रामं गन्ता' इतिवदिति व्याचक्षुः । तदसत्, 'अकेनोः—' इति प्रतिषेधे पष्ठीप्रसङ्ग-स्यैवाभावात् । अवारीण इत्यादि । 'विग्रहीताद्विपरीतादपीष्यते' इति भावः । अत्यन्त-मिति । क्रियाविशेषणम् । अनुकाममिति । काम इच्छा तस्य सदृशमनुकामम् । कामानु-रूपमित्यर्थः । 'अव्ययं विभक्ति—' इति यथार्थेऽव्ययीभावः । समांसमाम् । यलोप इति । 'समायाम्' इत्यत्र यकारलोप इत्यर्थः । पूर्वपदे निपात्यत इति । अन्यथा तद्धिते उत्पन्ने यथोत्तरपदे सुपो लुग् भवति 'सुपो घातुप्रातिपदिकयोः' इति तथा पूर्वपदेऽपि स्यादिति भावः । समांसमीनेति । वोप्सायां द्विवचनम् । सुवन्तसमुदायः प्रकृतिः ।

समाया वा । १८१४ अद्यश्चीनावष्टब्धे । (५-२-१३) अद्य श्वो वा विजायते अद्यश्चीना वड्वा । आसन्नप्रसवेत्यर्थः । केचित्तु विजायत इति नानुवर्तयन्ति । अद्यश्चीनं मरणम् । आसन्नमित्यर्थः । १८१५ आगवीनः । (५-२-१४) आङ्पूर्वाद्गो कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्यने । गो प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति स आगवीनः । १८१६ अनुग्वल गामी । (५-२-१५) अनु-गा. पश्चा-

पूर्वपद इति । 'पूर्वपदस्य यलोपवचनम्' इति वार्तिकेति भावः । खप्रत्ययानुत्पत्ताविति । पदद्वयेऽपीति शेषः । इह विभाषया कदाचित् खप्रत्ययाभावे सति समाया समाया विजायत इति वाक्यदशाया समभ्यन्तद्वये यकारलोपो वा वन्व्य इत्यर्थः । तत्र पदद्वयेऽपि निपातनादेव यकारलोपः सिद्धः, सूत्रे उभयत्रापि तयोच्चारणान् । विकल्प एव तु यलोपस्य वाक्यदशाया वाचनिक इति बोध्यम् । एतत्पुनः माप्ये स्पष्टम् । अद्यश्चीनाऽवष्टब्धे । अद्यश्चीनेत्यविभक्तिको निर्देशः । अवष्टब्धम् आसन्नम् । 'अवाचालम्बनाविद्वययो' इत्याविद्वयं स्तम्भे पत्वविधानान् । अद्य श्वो वा विजायत इत्यर्थे अद्य श्वस् इति समुदायात् स्यादासन्नत्वे गम्य इत्यर्थः । अद्यश्चीना वड्वेति । अद्य वा श्वो वेति वार्यं निपातनात्ममासः । खे मनि 'अव्ययाना भगाने-' इति टिलोपः । सूत्रे अद्यश्चीनेति टावन्तनिर्देशे तु अद्यश्चीनो गोसमूहः, अद्यश्चीनं गोमण्डलमिति न स्यात् । आगवीनः । कर्मकर इति । वार्तिकलभ्यमिदम् । 'भृति गृहीत्वा यः कर्म करोति स कर्मकरः' । अन गोपालो विवक्षितः । स हि प्रातर्गा गृहीत्वा आनायं चारयित्वा स्वामिनो गृहं नीत्वा प्रत्यर्पयति तदाह—गोः प्रत्यर्पणेति । आगवीन इति । गोशब्दो गोप्रत्यर्पणे लाक्षणिकः । 'आङ्मर्यादाभिविध्यो' इत्यव्ययीभावे 'गोक्षियो-' इति ह्रस्वत्वे आगुशब्दात् खे 'ओगुणः' इति भावः । अनुग्वलं गामी । अनुगु इत्यविभक्तिको निर्देशः । गोः पश्चादिति विग्रहे पश्चादर्थे अनोरव्ययीभावे ह्रस्वत्वे अनुगुशब्दः । तस्माद् अलंगामी-

विजायत इत्येतद्व्याचष्टे—प्रसूयत इति । विपूर्वको जनिगर्भविमाचने वर्तत इति भावः । गर्भविमोचने कृत्स्नाया समाया व्याप्यभावाद् 'अत्यन्तमयोगे च' इति द्वितीया न भवतीत्याशयेनाह—समायामित्यादि । खप्रत्ययानुत्पत्ताविति । पदद्वयेऽपीति शेषः । वार्तिकेन समाममामिति सौतप्रयागस्तूपपन्न इति भावः । अद्यश्चीना । अविभक्तिको निर्देशो न तु स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽयम् । अद्यश्चीनो गोसमूहः । अद्यश्चीनं गोमण्डलमित्यादावपीष्टत्वात् । अद्य श्वो वेति । निपातनाद् वार्यं समामोऽयमिति भावः । 'अवाचालम्बना-' इति सूत्रेण आविद्वयं स्तम्भे पत्वविधानादवष्टब्धशब्द आसन्नपरः । 'विजायते' इति हि वर्तते । स च गर्भविमोचनार्थकस्तदाह—आसन्नप्रसवेत्यर्थः इति । कर्मकर इति । यस्तु प्रातर्गा गृहीत्वा गच्छति गोपालस्तस्मिन्नित्यर्थः । गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तमिति । गोशब्दो लक्षणया गोः प्रतिदाने वर्तत इति भावः । आगवीन इति । 'आङ्मर्यादाभिविध्यो' इत्यव्ययीभावे 'गोक्षियो-' इति ह्रस्वे कृते खप्रत्ययः । 'ओगुणः' । अनुग्वलं । ख इत्यनुवर्तते । अनुगुशब्दात् 'अलंगामी' इत्यस्मिन्नर्थे खः स्यात् । गोः पश्चादिति ।

त्यर्थाप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालः । १८१७ अध्वनो यत्त्वौ । (५—२—१६)
अध्वानमलं गच्छति अध्वन्यः अध्वनीनः । 'ये चाभावकर्माणोः' (सू ११५४)
'आत्माध्वानौ खे' (सू १६७१) इति सूत्राभ्यां प्रकृतिभावः । १८१८ अभ्य-
मित्राच्छ च । (५—२—१७) चाद्यत्वौ । अभ्यमित्रोः अभ्यमित्र्यः,
अभ्यमित्रोणः । अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः । १८१९ गोष्ठात्खब्भूत-
पूर्वे । (५—२—१८) गोष्ठो भूतपूर्वः गौष्टीनो देशः । १८२० अश्वस्यैका-
हगमः । (५—२—१९) एकाहेन गम्यते इत्येकाहगमः आश्वीनोऽध्व । १८२१

त्यर्थे खः स्यादित्यर्थः । अत्र अनुगु इत्यस्य क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीयैव समर्थविभक्तिरिति
हरदत्तः कृद्योगपट्टीत्यन्ये । अलंगामीत्यत्र अलंशब्दस्य विवरणं—पर्याप्तमिति क्रियाविशे-
षणम् । अध्वनो यत्त्वौ । अध्वनशब्दाद् अलंगामीत्यर्थे यत्त्वौ स्त इत्यर्थः । अध्वानम-
लंगच्छतीति । अलंगामीत्यनेन विग्रहे तु अध्वनोऽलङ्गामीत्येव विग्रहः । अभ्यमित्राच्छ
च । अमित्रः शत्रुः । तमभिमुखीभूयेत्यर्थे 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावे
अभ्यमित्रशब्दः । तस्माद् अलङ्गामीत्यर्थे छप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । गोष्ठात्खब् । 'भूतपूर्वे'
इति प्रकृतिविशेषणम् । भूतपूर्वार्थवृत्तेर्गोष्ठशब्दात्स्वार्थे खः स्यादिति वृत्तिकृतः । अश्वस्यै-
काहगमः । अश्वशब्दात् पठ्यन्ताद् एकाहगम इत्यर्थे खन् स्यादित्यर्थः । एकाहगमशब्दं
व्युत्पादयति—एकाहेनेति । अस्मादेव निपातनात्कर्मणि गमेरविति भावः । 'कर्तृकरणे
कृता—'इति समासः । अश्वस्येति कर्तरि षष्ठी । आश्वीनोऽध्वेति । अध्वेन कर्त्रा
एकाहेन पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । पर्याप्तमिति । क्रियाविशेषणम् । अत्र हरदत्तः—अनुग्वि-
त्यस्य क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीयान्तादिह प्रत्ययः । न चालंगामी 'सुप्यजातौ—'

इति णिनिप्रत्ययान्ततया कृद्योगलक्षणा षष्ठी स्यादिति वाच्यम्, क्रियाविशेषणात्तदप्रवृत्तेः
शोभनं पाचक इत्यादौ तथादर्शनादित्याह । केचित्—वातूपात्तव्यापारजन्यफलाश्रयत्वं यत्र तन्मुख्यं
कर्म, यत्र तु व्यापारजन्यत्वमात्रं तदौपचारिकम् । ततश्च तण्डुलानां पाचक इत्यत्र मुख्ये
कर्मणि कृद्योगलक्षणा षष्ठी भवति । मृदु पाचकः, शोभनं पाचक इत्यत्र तु सा न भवति ।
फलव्यापारयोः क्रियाकर्मभावव्यवहारे सत्यपि फलस्यौपचारिककर्मत्वात्, तद्विशेषणत्वाच्च
मृदादेरिति तस्याशय इत्याहुः । अन्ये त्वेवं तर्हि तुल्यन्यायेन क्रियाविशेषणाद् द्वितीयाया
अप्यप्रवृत्तिः स्यात् । तस्मात्, 'तदहम्', इति निर्देशादनित्या कृद्योगपट्टीति क्रियाविशेषणात्सा
न स्वीक्रियत इति हरदत्ताशयः कथंचिद्वर्णनीय इत्याहुः । वस्तुतस्तु पश्चादर्थेऽव्ययीभावोऽ-
यमिति निर्ववादम् । पश्चादिति चास्तात्यर्थे निपातितम् । तच्च यद्यपि विभक्तित्रयसाधारणम्,
तथापीह योग्यताबलात्सप्तम्यर्थवृत्तिः अतस्तस्य कर्मत्वायोगात्प्रथमान्तादेवेह प्रत्यय
इति वक्तुमुचितम्, कृद्योगलक्षणपट्टीशङ्काप्यत एव नेति बोध्यम् । अभ्यमित्रात् ।
अभ्यमित्रशब्दो 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः । क्रियाविशेषण-
त्वाद् द्वितीया समर्थविभक्तिः । गोष्ठात्खब् । गावस्तिष्ठत्यस्मिन्निति गोष्ठः ।
'घनर्थे कविधानम्' इत्यविकरणे कः । 'अम्बाम्बगोभूमि—' इति पत्वम् । पूर्वं भूतो

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययो । (५—२—२०) शालाप्रवेशमर्हति शाली-
नोऽधृष्ट । कूपपतनमर्हति कौपीन पापम् । तत्साधनत्वात्तद्वद्भाष्यत्वाद्वा पुरुषलिङ्ग-
मपि, तत्सम्बन्धात्तदाच्छादनमपि । १८२० व्रातेन जीवति । (५—२—२१)
व्रातेन शरीरायाम्भन जीवति न तु बुद्धिर्विभवेन स ब्राह्मीन । १८२३ साप्तप-
दीन सरयम् । (५—२—२२) सप्तमि पदैरवाप्यत साप्तपदीनम् । १८२४

गन्तुं शक्य इत्यर्थः । शालीन । 'शा' शाप्रवेशमर्हत्यधृष्ट इति, कूपपतनमर्हत्यकायमिति चाथे
शा' शाप्रवेशशब्दात्कूपपतनमर्हत्यधृष्ट इति । प्रवेशशब्दस्य अवतरणशब्दस्य चात्तरपदस्य लृप्
शालीनकौपीनशब्दौ निपात्येत' इति भाष्यम् । अधृष्टमर्हति । अप्रगल्भ इत्यर्थः । अप्रगल्भादस्य
गन्तुमर्हति शालाप्रवेशमर्हति य स शालीन इति यावत् । कूपपतनमिति । कूपपत-
नशब्दस्य विवरणमिदम् । कूपशब्दा नरकाभिधायी । कौपीन पापमिति । नरकपतन-
साधनमकार्यं पापमित्यर्थः । अनयारथपारेतो वृद्धौ । ननु पुरुषलिङ्गं कथं कौपीनशब्द
इत्यत्र आह—तत्साधनत्वादिति । पापसाधनत्वाद्वा, पापवदाच्छादनीयत्वाद्वा पुरुषलिङ्गे
कौपीनशब्दा लृप्तमिति । तत्सम्बन्धादिति । कौपीनशब्दस्य लृप्तपुरुषलिङ्ग-
सम्बन्धात् तदाच्छादनवद्भाष्ये कौपीनशब्दा लृप्तितत्त्वज्ञपना प्रयुज्यत इत्यर्थः ।
व्रातेन जीवति । व्रातशब्दात्तृतीयात्ताद् जीवतीत्यर्थे खञ् स्थादित्यर्थः । 'नाना
जानीयानाम् अन्वयजीवनद्रव्याणां गारवहनादिकष्टमर्हतीतिना सङ्गा व्रात' । तस्य
यजीवननाथ कष्ट कम तदाहव्रातम् इति भाष्यम् । तादृशसङ्घवाचिना व्रातशब्दात्
'तत्स्यदम्' इत्यपि व्रातशब्दाच्च तदीयनर्माण विवक्षित इति तदाशयः, तदाह
शरीरायासेनेति । साप्तपदीनम् । सप्तपदशब्दात् तृतीयान्ताच्चाप्य सप्तमि-
त्यर्थे खञि साप्तपदीनमिति भवतीत्यर्थः । सप्तमि पदैरिति । पदैर्विशेषैरित्यर्थः ।

भूतपू- 'सुप्सुपा' इति समासः । अश्वस्य । कतरि षष्ठीय निदेशादेव समर्थविभक्तिः ।
एकाहगम इति । 'कृत्करणे कृता-' इति समासः । नविह 'ग्रहवृहनिधिगमश्च' इत्यप
वाचित्वा 'परिमाणाल्यामा सर्वेभ्यः' इति घञ् प्राप्तानि, अस्ति चान परिमाणाल्या
'एकाहं गम्यते' इति परिच्छेदावगमात् । अना- अस्मादेव निपातनादपु द्रष्टव्य इति ।
शालीनकौपीने । इमौ वृत्त्यया तत्त्वन निपात्यने । वृद्धिशब्दावतौ कथंचिद्व्युत्पादाकात
नागवयमार्थेऽभिनिवह काय । शा' शाप्रवेशमिति । अप्रगल्भादस्य गन्तुमर्हति शा' शाप्र-
वेशमर्हतीत्यर्थः । कूपपतनमिति । यदकाय तत्पच्छादनीयत्वात्कूपपतनमर्हतीत्यर्थः ।
तदाच्छादनमिति । वास खण्ड इत्यर्थः । अये त्वाह—यदकायशब्दे य करोति स
त्रियासामायकचन, तेन त्वाहत्त्वन अद्रष्टव्यत्वात्पुरुषलिङ्गं कौपीनम् । अस्पृश्यत्वा
त्तदाच्छादनमिति । शरीरायासेनेति । भारवहनादिनित्यर्थः । यद्यपि व्रातशब्द-
लावे सङ्गानवचन, तथाप्यनित्यभाष्यादिग्रन्थपदालाचनया अयमवाय इहोचित इति
भावः । साप्तपदीनम् । याप्यता समर्थविभक्तिस्तृतीयैति दशमिति—सप्तमि
पदैरिति । पदैरिति सभाषण पदैर्विशेषा वा । तद्विधार्थं द्विपु । अवाप्यत इत्यर्थः

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् । (५-२-२३) ह्योगोदोहस्य ह्रियङ्गुरादेशो विकारार्थे खम् च निपात्यते । दुह्यत इति दोहः क्षीरम् । ह्योगोदाहस्य विकारो हैयङ्गीयवीन मन्वनीतम् । १८२५ तदस्य पाकमूले पीत्वादिकर्णादिभ्यः कुणान्जाहचौ । (५-२-२४) पीलूना पाकः पीलु-कुणः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् । १८२६ पक्षात्तिः । (५-२-२५) मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते । पक्षस्य मूलं पक्षतिः । १८२७ तेन वित्तश्चुञ्चुपचणपौ । (५-२-२६) यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टः, तेन चास्य नेत्संज्ञा । विद्यया वित्तो विद्याचुञ्चुः । विद्याचणः । १८२८ विनञ्भ्यां नानाञ्चौ नसह । (५-२-२७) असहार्थे पृथग्भावे

हैयङ्गवीनम् । ह्यस् इत्यव्ययं पूर्वेष्वित्यर्थे । तत्रोत्पन्नो गोदोहः-गोपयः, ह्योगोदोहः । तस्मात् पष्ठ्यन्ताद् विकारार्थे खमि ईनादेशे प्रकृतेः ह्रियङ्गु इत्यादेशे ओगुणे अवादेशे आदिवृद्धौ हैयङ्गवीनमिति भवति संज्ञायाम् इति भाष्यम्, तदाह ह्योगोदोहस्येत्यादिना । नवनीतमिति । भाष्ये तु 'हैयङ्गवीनं घृतम्' इति दृश्यते । 'तत्तु हैयङ्गवीनं स्याद् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम्' इत्यमरः । तस्य पाकमूले । पाकमूले इति समाहारद्वन्द्वात्सप्तमी । पाकः परिणामः । पष्ठ्यन्तेभ्यः पीत्वादिभ्यः पाकेऽर्थे कुणप् । कर्णादिभ्यस्तु मूलेऽर्थे जाह-जित्यर्थः । कुणपस्तद्धितत्वात् ककारस्य नेत्संज्ञा । जाहचस्तु जकारस्य प्रयोजनाभावाद् नेत्संज्ञा । पक्षात्तिः । मूलग्रहणमात्रमिति । पूर्वसूत्रे पाकमूल इति समासनिर्दिष्टत्वे-ऽप्येकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः । 'तस्य' इत्यप्यनुवर्तते । पक्षशब्दात् पष्ठ्य-न्ताद् मूलेऽर्थे तिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । तेन वित्तः । तृतीयान्ताद् वित्त इत्यर्थे चुञ्चुपचणपौ भवत इत्यर्थः । वित्तः प्रसिद्धः । चस्य नेत्संज्ञेति । उपदेशे आदि-त्वाभावादिति भावः । विनञ्भ्याम् । नसहेति संघातः पृथक्त्वे वर्तते प्रकृतिविशेषणमिदम्, तदाह असहार्थ इति । तस्य विवरणं पृथग्भाव

खम् । हैयङ्गवीनम् । ह्योगोदोहस्येति । गार्दोहो गोदोहः पठ्ठीसमासः । तेन सह ह्यस्शब्दस्य 'सुप्सुपा' इति समासः । ततो विकारे अनुदात्तलक्षणस्यागोऽनवादाः खम् । ह्यस्शब्देन कालप्रत्यासत्तिविवक्षिता । नवनीतमिति । यद्यपि वृत्तौ घृत-मित्युक्तम्, तथैव चामरेणापि—'तत्तु हैयङ्गवीनं यद् ह्योगोहोद्भवं घृतम्' इत्युक्तम्, तथापि घृतशब्देन नवनीतमेव विवक्षितमिति हरदत्तग्रन्थानुरोधेनेदमुक्तम् । तदस्य-पाक । पाकः परिणामः । मूलमुपक्रमः । 'तस्येदम्' इत्यादिषु प्राप्तेष्वयमारम्भः । जाहचो जकारस्य प्रयोजनाभावान्नेत्वम् । पीलु, कर्कण्धु, शमी, करीर, कुवल, वदर, अश्वत्थ, खदिर पीत्वादिः । कर्ण, अक्षि, नख, मुख, केश, पाद, गुल्फ, भ्रू, शृङ्ग, दन्त, ओष्ठ, पृष्ठ कर्णादिः । मूलग्रहणमात्रमिति । एकादेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाना-दिति भावः । पक्षात्तिरिति । प्रतिपत्, पक्षिणां पक्षमूलं च । तेन वित्तः । वित्तः प्रतीतः । 'वित्तो भोगप्रत्यययोः' इति निपातनाद् 'रदाभ्यां निष्ठातो नः-' इति नत्वं न । लुप्तनिर्दिष्ट इति । 'चुट्टपाः प्रत्ययस्य' इति वक्तव्ये पृथग्योगकरणात् 'चुट्ट' इत्येतदित्यमिति समाधानान्तरमप्याहुः । नानाञ्चाविति । नाञो अकारो

वर्तमानाम्या स्वायें प्रत्ययौ । विना । नाना । १८०६ वे शालच्छङ्कटचौ ।
 (५-२-२८) क्रियाविशिष्टसाधनवाचनात्स्वायें । विस्तृतं विशाम् । विश-
 ङ्कटम् । १८३० सप्रोदश्च कटच । (५-२-२९) सकटम् । प्रकटम् । उत्कटम्
 चाद विकटम् । 'अलावूतिलाभाभङ्गाभ्यो रजस्युपसृख्यानम्' (वा ३१०७) । अला-
 वूना रज अलावूकटम् । 'गोष्ठजादयः स्थानादिषु पणुनामभ्य' (वा ३१०९) ।
 गवा स्थान गेगेष्ठम् । 'मङ्घ्राते कटच' (वा ३११०) । अवीना मङ्घ्रान् अवि-
 इति । वर्तमानाम्यामित्यनन्तरं विनभ्यामिति शेषः । स्मार्थ इति । प्रत्ययार्थस्य अनिर्दे-
 शादिति भावः । प्रत्ययाविति । ययामडम्य नानात्राविनि शेषः । विनेति । वेनाप्रत्यय-
 रूपम् । पृथगित्यर्थः । नानेति । नजौ नात्रि आदिवृद्धौ रूपम् । पृथगित्यर्थः । नमहेत्यस्य
 प्रत्ययार्थत्वे तु 'ना' इत्यनन्तरं न महेति गम्येत । एव सति नाना-न न सह, नितु सहैवेत्यर्थः
 स्यात्, 'द्वौ नजौ प्रकृतमर्थं गमयन्' इति न्यायाद् इति भाष्ये स्पष्टम् । वे शालच्छ-
 ङ्कटचौ । क्रियाविशिष्टेति । क्रियाविशिष्टमारक्वाचकात्स्वायें शालच्छङ्कटचप्रत्ययौ स्त
 इति यावत् । इदं च भाष्ये स्पष्टम् । सप्रोदश्च कटच । स, प्र, उत एभ्यश्च क्रिया-
 विशिष्टसाधनवाचिन्य स्वायें कटच स्यादित्यर्थः । चाद्वेरपि । सकट सहनमित्यर्थः ।
 निविडीकृतमिति यावत् । प्रकटमिति । प्रज्ञानमित्यर्थः । प्रकाशमिति यावत् । उत्कट-
 मिति । उन्नतमित्यर्थः । अविकमिति यावत् । रुदशब्दा एते कश्चिद्व्युत्पाद्याः । अलानू-
 तिलेति । अलानू, तिल, उमा, भङ्गा-इत्येभ्यः पठ्यन्तेभ्यो रजसि अभिधेये कटच
 उपसृख्यानमित्यर्थः । विकारप्रत्ययानामपवादोऽयम् । रजः चूर्णरेणु ।
 गोष्ठजादय इति । पणुनामभ्यः स्थानादिष्वयेषु गोष्ठजादयः प्रत्यया वक्तव्या
 इत्यर्थः । गोष्ठजादीनां प्रत्ययानां स्थानादीनां चार्थानां प्रपञ्चनपराणि 'सङ्घ्राते
 कटच' इत्यादीनां 'शाकटशाकिनी' इत्यन्तानि षड् वार्तिकानि । तेषु चतुर्षु 'पणुना
 वृद्धयर्थं स्वरार्थम् । 'न सह' इति प्रकृतिविशेषणं, न प्रत्ययार्थं इत्याशयेनाह—असहार्थं
 इत्यादि । यदि प्रत्ययार्थं स्यात्ततो 'द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयन्' इति सहार्थो गम्येत
 'न न सह, अपि तु सहैव' इति । तस्मात्प्रकृतिविशेषणम् । एतच्च व्याख्यानाल्लभ्यते । यद्येव
 सहत्येव प्रत्ययार्थोऽस्मै, विनञ्जा प्रतिषेधार्थत्वादिएसिद्धे 'विगदंभरयकः' इत्यादौ विशब्द-
 स्यापि प्रतिषेधवृत्तिर्हृष्टैवेति । सत्यम्, क्रियावाचिनो विशब्दात्प्रत्ययार्थं प्रत्ययो विज्ञायेत । विगतेन
 मह विकृतन सहनि । तस्मात्प्रत्ययमेव न्याय्यम् । एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् । स्मार्थ इति ।
 विनिर्दिष्टार्थत्वादिति भावः । सप्रोदश्च । क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वायें प्रत्ययः । सकट
 सहतम्, सबाध इत्यर्थः । प्रकट प्रज्ञातम्, प्रकाशन इत्यर्थः । उत्कट उद्भूतम्, विकट
 विकृतम्, रुदशब्दाद्येते कश्चिद्व्युत्पाद्यन्ते । अलानूतिलेत्यादि । एभ्यः पञ्चम्यो रजस्य-
 भिधेरे कटच् प्रत्ययो भवति । रजसा विकारत्वाद्विकारे प्रत्ययानामपवादोऽयम् । अलावू-
 कटमिति । 'आरज्' 'मयड्वैनयो-' इति मयड् वह प्राप्तः । तिलङ्कटमिति ।
 'अमन्नाया तिलयवाम्याम्' इति मयड् प्राप्तः । उमाशब्दाद् घृतादित्वादन्तादात्ताद्

कटः । 'विस्तारे पटच्' (वा ३११५) । अविपटः । 'द्वित्वं गोयुगच्' । (वा ३११६)
द्वौ वृषौ वृषगोयुगम् । 'पट्वे पङ्गवच्' (वा ३११७) अश्वपङ्गवम् । 'स्नेहे तैलच्'
(वा ३११८) तिलतैलम् सर्पपतैलम् । 'भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ' (वा ३११९) इक्षु-
शाकटम्, इक्षुशाकिनम् । १८३१ अवात्कुटारश्च । (५-२-३०) चात्कटच् । अवाचीनोऽ-
वकुटारः, अवकटः । १८३२ नते नासिकाया संज्ञायां टीटञ्जाटञ्जटच् ।
(५-२-३१) अवाद् इत्येव । नतं नमनम् । नासिकाया नतं अवटीटम्, अवनाटम्, अव-
भ्रटम् । तद्योगान्नासिका अवटीटा । पुरुषोऽप्यवटीटः । १८३३ नेर्विडञ्जिरीसचौ ।

मभ्यः' इत्यनुवर्तते । अप्रसृतावयवः समूहः संघातः । प्रसृतावयवस्तु विस्तारः । द्वित्व
इति । प्रकृत्यर्थगतद्वित्व इत्यर्थः । द्वौ वृषौ वृषगोयुगमिति । द्वयवयवकसंघाताभिप्राय-
मेव वचनम् । द्वयं युगमित्यादिवत् । केचित्तु द्वौ वृषावित्यर्थे वृषगोयुगमिति स्वभावादेक-
वचनं विशातिरित्यादिवदित्याह । एवमुष्ट्रगोयुगम् । अश्वपङ्गवम् । अवात्कुटारश्च । क्रिया-
विशिष्टसाधनवाचकादवात्स्वार्थे कुटारश्च स्यादित्यर्थः । अवाचीन इति । अवाचीने
विद्यमानादवात् कुटारचि अवकुटार इत्यर्थः । नते नासिकायाः । अवादित्येवेति ।
अवशब्दात् नासिकाया अवनतेऽर्थे टीटच्, नाटच्, भ्रटच् एते प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । 'णमु
प्रह्वत्वे' इति धातोभवि क्तप्रत्यये नतशब्द इत्यभिप्रेत्याह नतं नमनमिति । प्रह्वत्व-
मित्यर्थः । ननु यदि नासिकाया नमनमवटीटं तर्हि अवटीटा नासिकेति कथमित्यत
आह तद्योगादिति । नमनयोगात्तत्र लाक्षणिकमिति भावः । पुरुषोऽप्यवटीट
इति । तादृशनासिकायोगादिति भावः । नेर्विडञ्जिरीसचौ । 'नते नासि-

'अनुदात्तादेश्च—' इत्यन् 'उमोर्णयोर्वा' इति वृञ्च प्राप्तः । भङ्गाशब्दान् 'तृणधान्यानां च
द्वयेषाम्' इत्याद्यु-त्तत्वादभ्यङ्वा प्राप्त इत्येवं यथासंभवं प्रत्ययप्राप्तिरुद्धा । हरदत्तस्तु—
तिलशब्दस्य घृतादित्वादन्तोदात्तत्वमङ्गीकृत्य ततः 'अनुदात्तादेश्च' इत्यन्, 'अर्मज्ञायां
तिलयवाम्याम्' इति मयङ् वा प्राप्त इत्याह । तत्र तिलशब्दस्य घृतादित्वकल्पने वीजं
चिन्त्यम् । 'तृणधान्यानां च द्वयेषाम्' इति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तस्यैव न्याय्यत्वात् 'तिलाश्च मे'
इत्यत्र तथैव वेदे पाठाच्च । गोष्ठजादय इति । 'संघाते कटच्' इत्यादीन्यस्यैव प्रपञ्चः ।
इहोभयत्रादिशब्दः प्रकारे । पशुनामभ्य इति । 'पशुनामादिभ्यः' इति भाष्ये प्रचुरः
पाठः । गवां स्थानमिति । 'तस्येदम्' इत्यत्रार्थे 'सर्वत्र गारजादिप्रसङ्गे—' इति यति प्राप्ते
गोष्ठच् । संघात इति । अप्रसृतावयवः समूहः संघातः । प्रसृतावयवस्तु विस्तारः । कटच्यटचौ
द्वावपि सामूहिकानामपवादौ । द्वित्व इति । प्रकृत्यर्थस्य द्वित्वे द्योत्य इत्यर्थः । उष्ट्रगोयुग-
मिति । द्वयं युगमित्यादिवद् द्वयवयवसङ्घातप्राधान्यादेकवचनम् । एवमग्रेऽपि ।
नतमिति । नपुंसके भावे क्तः । नमनमिति । नीचैस्त्वमित्यर्थः । अवटीटमिति ।
नासिकासाधनके नमने वर्तमानादवशब्दात्स्वार्थे प्रत्ययः । तर्हि नासिकाया पुरुषे
चावटीटशब्दस्य प्रयोग इत्यत आह—तद्योगादिति । नेर्विडच् । 'नते नासिकायाः

(५—१—३१) निविडम्, निविरीपम् १८३४ इनच्पिटच्मि च ।
 (५—२—३३) ने इत्येव । नामिकाया ननेऽभिधेये इनच्पिटचौ प्रत्ययौ प्रकृते-
 थिक् त्रि इत्यादेशौ च । 'वप्रत्ययचिकादेशौ च वक्नव्यौ' (वा ३१२१) चिक्कि-
 नम् । चिपिटम् । चिक्कम् । 'क्लिन्नस्य चिल् पिल् लघ्नास्य चक्षुषी' (वा ३१२२)
 क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चिल्ल । पिल्ल । 'चुल् च' (वा ३१२३) । चुल्ल ।
 १८३५ उपाधिभ्या त्यक्त्रामन्नाह्वयो । (५—२—३४) 'संज्ञायाम्

काया सज्ञायाम् इत्यनुवर्तन । न नासिकाया नतश्च विटच्, विरोमच्, द्वौ प्रत्ययौ स्तु
 इत्यर्थः । निविडा वृत्ता' इति तु उपमानादि यादृ । इनच्पिटच । इनच्पिटच् इति
 समाहारद्वन्द्वाप्रत्ययमैकवचनम् । चिक्कि इयपि चिक् कि इत्यनया समाहारद्वन्द्वाप्रत्ययमैक-
 वचनम् । प्रकृतेरिति । नरित्यर्थः । नन इनचि परे चिक् इत्यादेशः । तत्र
 उच्चारणार्थः । पिटचि तु परे चि इत्यादेशः । वप्रत्ययेति । उक्कन वप्रत्यय
 चिकादेशश्चत्यर्थः । वयमपि वकारान्त एवादेशः । चिक्किनमिति । इनचि प्रत्यये
 ने चिकादेशे रूपम् । चिपिटमिति । पिटचि कृत म चि इत्यादेशे रूपम् । चिक्कमिति
 वप्रत्यये ने चिकादेशे रूपम् । क्लिन्नस्य चिल् पिल्लघ्नास्य चक्षुषी इति । वार्तिक-
 मिदम् । चिल्पिल् इति समाहारद्वन्द्वाप्रत्ययमैकवचनम् । क्लिन्ने अस्य चक्षुषी इति विग्रह
 क्लिन्नशब्दाद् अस्य चक्षुषी इत्यर्थः लप्रत्ययस्य, प्रकृते चिल् पिल् एतावादेशौ स्तु
 इत्यर्थः । क्लिन्ने इति । नेत्रामयप्रयुक्तान्निव्यन्दवती इत्यर्थः । चिल्ल । पिल्ल
 इति । क्लिन्नचक्षुष्य इत्यर्थः । चुल् चेति । उक्तविषये क्लिन्नस्य चुल् आदेशश्च
 लप्रत्ययमनियामेन वक्तव्य इयम् । उपाधिभ्याम् । उप, अधि आया

सज्ञायाम्' इति वर्तते । निशब्दात्रासिकाया ननेऽभिधेये विडिजिरासचौ स्तु । निविडमिति ।
 तद्यागानि विडा नासिका, निविरिसा । कथं नहि 'निविडा केशा, निविड वक्त्रम्' इति ।
 उपमानाद्भविष्यति । एतच्च काशिकाया स्पष्टम् । केचित्तु उक्तप्रयागानुराधेनह सूत्रे 'नन
 नामिकाया —' इति नानुवर्तत इति व्याचक्षते । प्रकृतेरिति । हिशब्दस्येत्यर्थः । आदेशौ
 चेति । प्रत्ययौ तत्प्रनियामेन यथामस्यमिमावादेशौ च स्तु इत्यर्थः । चिक्किनमिति ।
 इनच्प्रत्ययमनियामेन चिकादेशः । चिपिटमिति । पिटच्प्रत्ययमनियामेन चि इत्यादेशः ।
 क्लिन्नस्येति । चिल् पिल् इत्येतावादेशौ नवना लश्च प्रत्यय 'अस्य चक्षुषी' इत्येतस्मि-
 न्नर्थे । चुल् चेति चाल्लप्रत्ययः । चुल्ल इति । क्लिन्ने अस्य चक्षुषी इति पूर्वोक्त एव
 विग्रहः । कथं तर्हि 'स्यु विरनाश्च चुल्लचिल्लदिल्ला क्लिन्नेऽंश्चि चाप्यमी' इत्यमर इति
 चेत् । अथाहु — पुरुषे व्युत्पादिताना तदवयव लभ्या वाध्या । अन्यत्वाद् — अस्य चक्षुषी
 इत्यत्र 'अस्य' इति न वक्तव्यम् । क्लिन्न चक्षुषी चिल्ले पिल्ले । पुरुषे तु नत्वर्थेऽच्, अश-
 धादिषु 'स्वाङ्गाद्धीनान्' इति सूत्रितत्वादिति । उपाधिभ्याम् । सनाधिकारादिह

१ निविडा केशा इति प्रयागात् 'नन नामिकाया —' इत्यादरासम्भव इति
 तु शब्दन्दुरोचरे ।

इत्यनुवर्तते । पर्वतस्यासन्नं स्थलमुपत्यका । आरूढं स्थलमधित्यका । १८३६
कर्मणि घटोऽठच् । (५—२—३५) घटत इति घटः । पचाद्यच् । कर्मणि
घटते कर्मठः पुरुषः । १८३७ तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।
(५—२—३६) तारकाः सञ्जाता अस्य तारकितं नभः । आकृतिगणाऽयम् ।
१८३८ प्रमाणे द्वयसज्दध्नञ्मात्रचः । (५—२—३७) तदस्य इत्यनुवर्तते ।
ऊह प्रमाणमस्य ऊहद्वयसम्, ऊहदध्नम्, ऊहमात्रम् । 'प्रमाणे लः' (वा ३१२८)

न्ययासंख्यमासन्नारूढयोर्दन्तमानाम्यां स्वार्थे त्यकनप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । आसन्नं समीपम् ।
आरूढम् उच्चम् । अनुवर्तत इति । 'नते नासिकायाः—' इत्यस्मादिति भावः । कस्य
समीपं कस्योच्चम् इत्याकाङ्क्षायां संज्ञाधिकारात् पर्वतस्येति लभ्यत इत्यभिप्रेत्याह पर्वत-
स्येति । उपत्यका । अधित्यकेति । स्त्रीत्वं लोकात् अत्र 'प्रत्ययस्यात्—' इति इत्वं तु
न, 'त्यकनश्च' इत्युक्तेः । कर्मणि घटोऽठच् । सप्तम्यन्तात् कर्मशब्दाद् घट इत्यर्थे
अठच्स्यादित्यर्थः । घटशब्दस्य कलशपर्यायत्वभ्रमं वारयति । कर्मणि घटत इति ।
व्याप्रियत इत्यर्थः । तथा चात्र घटशब्दो यौगिको घटमाने वर्तत इति भावः । कर्मठ इति ।
अठचि 'नस्ताद्धते' इति टिलोपः । अठचि ठस्य अङ्गात्परत्वाभावादिकादेशाभाव इति भावः ।
तदस्य । प्रथमान्तेभ्यस्तारकादिभ्यः अस्य तत्संजातमित्यर्थे इतच् स्यादित्यर्थः । तारकितं
नभ इति । संजातनञ्प्रत्ययः । आकृतिगणोऽयमिति । तेन पुष्पितो वृक्षः फलित
इत्यादिसंग्रहः । प्रमाणे अनुवर्तत इति । ततश्च अस्य प्रमेयस्य तत्प्रमाणमित्यर्थे प्रमाणे
विद्यमानात्प्रथमान्ताद् द्वयसच्, दध्नच्, मात्रच् एते प्रत्ययाः स्युः । 'प्रमाणवानिदमर्थोऽत्र
प्रत्ययार्थः' इति भाष्ये स्पष्टम् । तत्र 'प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम'
इति भाष्ये उक्तम् । प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रम्, तत्र मात्रच्—प्रथमात्रमूर्ध-
मात्रमित्यादि इति कैयटः । वस्तुतस्तु 'यत्तदेतेभ्यः—' इति सूत्रभाष्यस्वरसादायाम-
परिच्छेदकमेवात्र प्रमाणम् इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । प्रमाणे ल इति ।

नियतविषयमासन्नारूढं गृह्यत इत्याशयेनाह—पर्वतस्येति । आसन्नं समीपम् । आरूढमुच्च-
स्थानम् । उपत्यकेति । 'प्रत्ययस्यात्—' इतीत्वं तु न भवति, 'त्यकनश्च निषेवः' इत्युक्त-
त्वात् । कर्मणि घटो । सप्तम्यन्तात्कर्मन्शब्दात् 'घटते' इत्यर्थेऽठच् स्यात् । कर्मठ इति ।
'ठस्येकः' इतीह न भवति । अठचि ठस्याप्रत्ययत्वेनाङ्गसंज्ञानिमित्त्वाभावात् । तारकि-
तमिति । एवं पुष्पितं फलितं पुलकितं रोमाञ्चितमित्याद्युदाहार्यम् । प्रमाणे द्वयसज् ।
प्रमाणे विद्यमानात्प्रथमान्ताद् 'अस्य' इति निर्दिष्टे प्रमेयेऽर्थे त्रयः प्रत्ययाः स्युः । प्रमाणमिह
परिच्छेदकमात्रम् । तत्र मात्रच् द्वयसच्दध्नचौ तूर्ध्वमान एव भवतः । 'प्रथमश्च द्वितीयश्च
ऊर्ध्वमाने मतौ मम' इति भाष्यात् । ऊर्ध्वावस्थितेन येन मीयते तदूर्ध्वमानम् ऊर्वादि । तेन
तिर्यङ्मानादौ 'दण्डद्वयसं क्षेत्रम्' इत्यादि न प्रयुज्यते, यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् । अतएव
'द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः' इत्यत्र 'द्वयसचो लुक्' इति प्राचोक्तं नादत्तव्यमित्यवोचाम ।
प्रमाणे ल इति । लुक् एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा । प्रमाणत्वेन ये प्रसिद्धास्ततः परस्यैवायं

शमः । द्विष्टि । वितस्ति । 'द्विगोनि यम्' (वा ३१२९) । द्वौ शमौ प्रमाणमस्य
द्विशमम् । 'प्रमाणपरिमाणभ्या सख्यायाश्चापि सशये मात्रज्वक्तव्य' (वा ३१३३)
शममात्रम् । प्रत्यमात्रम् । पञ्चमात्रम् । 'वत्त्वतात्स्वार्थे द्वयमज्मानचौ वृत्तम्'
(वा ३१३४) । तावदेव तावद्द्वयसम् । तावन्मानम् । १८३९ पुरुषहस्ति-
भ्यामपञ्च । (५—२—३८) पुरुष प्रमाणमस्य पौरुषम् पुरुषद्वयमम् । हास्ति

लुक् । ल इति पूर्वाचायशान्त्रमिद्धा सज्ञा । प्रमाणे वर्तमानाद्विहितस्य द्वयमजादेर्गुणवत्त्व-
इत्यर्थः । शमो द्विष्टिप्रितस्तिरिति । शम प्रमाणमस्येत्यादिविग्रहः । शमादय अनर्थ-
मानविरोधा । तेभ्यो मात्रचो लुक्, इतरयोरमभवान् । अत्र 'आयामस्तु प्रमाण स्यात्' इत्येव
गृह्यते । एव च ऊरुद्वयसमित्यादौ न लुक् । द्विगोर्नित्यमिति । प्रमाणान्ताद् द्विगो-
रस्य द्वयसजादनि य लुक् स्यादित्यथ प्रमाणान्तस्य द्विगा प्रमाणावृत्तित्वान् सामर्थ्यादि-
तदन्तविधिः । पूर्ववर्तिनैरेव तु मात्रप्राप्तिरस्ति, द्विगो प्रमाणत्वाभावात् । द्विशममिति ।
तद्विधायं द्विगु । मात्रच जनन लुक् । विवल्पस्याप्रकृतत्वादेव मिद्धे नित्यग्रहण सशये
वक्ष्यमाणस्य मात्रचा लुगथम् । अथवा शममात्रमित्यनेव द्विशमशब्दादपि स मात्रच् न
लुप्येत' इति माप्य स्पष्टम् । प्रमाणेति । प्रमाणवाचिन परिमाणवाचिन सख्यावाचिनश्च
सशये मात्रज्वक्तव्य इत्यर्थः । अत्र प्रमाणमायाम एव गृह्यते, 'आयामस्तु प्रमाण स्यात्'
इति वचनात् । अत एव परिमाणग्रहणमर्थवत् । शममात्रमित्यादि । शम
स्यात्र वत्यादिविग्रहः । वत्तन्तादिति । वातकमिदम् । पुरुषहस्तिभ्यामप्य च ।

लुगिच्छुदाहरति—शमः । द्विष्टि । वितस्तिरिति । शम प्रमाणमस्येत्यादिविग्रहः । एषु
मात्रचा लुक्, इतरयोरमभवात्, शमादीनामनूष्वमानत्वात् । द्विगोर्नित्यमिति । द्विगोर-
प्रमाणत्वात्तदन्तविध्यभावाच्च पूर्वोपाप्राप्ता लुग्विधीयते । ननु विवल्पस्याप्रकृतत्वात्तत्त्वग्रहण-
मिह निरर्थकमिति चेत् । अत्राहुः—अनुपद सशये वक्ष्यमाणा मात्रच् शममात्रमित्यादौ यथा
न लुप्यन्ते, 'प्रमाणे ल' इत्यस्य 'प्रमाणे द्वयसच्—' इति य पूर्वविधिस्तद्विषयत्वान् एव
द्विगोरपि न लुप्येत । इत्यन्ते च लुक् । द्वौ शमौ स्याता न वा द्विशम इति । तथा चाधिक-
सग्रहाय नित्यग्रहणमिति । अत्र क्वचित्—'द्विगोर्' इत्युक्तेरपि पुनर्ग्रहण नित्यायैमविक-
सग्रहायमिति व्याख्यायु शक्यत इति वैचित्र्याय नित्यग्रहणमित्याहुः—शममा-
त्रमित्यादि । शम स्यान्न वेत्यादिविग्रहः । पुरुषहस्तिभ्यामपञ्च । 'इनप्यनपत्ये' इति
प्रकृतिभावः । हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिनम् । अत्र काशिकायामुक्त 'द्विगानित्य लुक्, द्विपुरुष-
मुद्वक्' इत्यादि । व्याख्यानं च हरदत्तेन—यद्यपि 'प्रमाणे लो द्विगानित्यम्' इत्यस्य
नायमनुवादः, पुरुषहस्तिना 'मादिवत्प्रमाणत्वेनाप्रमिद्धत्वात्, अन एव हि पुरुषह-
समित्यादौ 'प्रमाणे ल' इति दुष् न भवति । तथाप्यपूर्वोऽत्र लुग्विधीयत इति ।
एतज्ज्ञानगतम्, 'द्विगानित्य लुक्' इत्यपूर्ववचनस्य भुनितयानुक्तत्वात् । वस्तुतस्तु
विधीयत इत्यस्यानुमीयत इत्यर्थः । अयं भावः—'द्विगा' 'तद्विनलुकि' इत्यनु-
वर्तमान, पुरुषात्प्रमाणेन्यतरस्याम्' इति डीन्विवक्तव्येने तदेव लुकमनुमाप्यतीति ।

नम्, हस्तिद्वयसम् । १८४० यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । (५—२—३९)
यत्परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् । १८४१ किमिदम्भ्यां वो घः ।
(५—२—४०) आभ्यां वतुप् स्यादस्य च घः । कियान् । इयान् ।

उक्तविषय इति शेषः । चाद् द्वयसजादयस्त्रयः । यत्तदेतेभ्यः । तदस्येत्यनुवर्तते । अस्य तत्परिमाणमित्यर्थे परिमाणवाचिभ्यः प्रथमान्तेभ्यः किम्, यद्, तद्, एतद् एभ्यो वतुप् स्यादित्यर्थः । यावानिति । यच्छब्दाद्वतुप् उपावितौ । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम्, सुः, 'उगिश्चाम्—' इति नुम्, 'अत्वसन्तस्य—' इति दीर्घः, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । एवं तावान्, एतावान् । किमिदम्भ्यां वो घः । 'तदस्य' इति 'परिमाणे वतुप्' इति चानुवर्तते । तदाह—आभ्यां वतुप् स्यादिति । आभ्यां प्रथमान्ताभ्याम् अस्य तत्परिमाणमित्यर्थे वतुप् स्यादित्यर्थः ।

यत्तदेतेभ्यः । यावानित्यादि । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वे 'उगिश्चाम्—' इति नुम् अत्वसन्तस्य च—' इति दीर्घः । हल्ङ्यादिलोपसंयोगान्तलोपौ । 'प्रमाणे' इत्यनुवर्तमाने परिमाणग्रहणं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात्कृतम् । तथा च वा. तैकम्—'डावतार्थवैरोप्यान्निदेशः पृथगुच्यते । मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोः' इति । अस्यार्थः—इह शास्त्रे वतुप् विधाय तस्मिन् परे आत्वं विहितम् । पूर्वाचार्यास्तु डावतुं विदधिरे, तद्रीत्या निर्देशोऽयं डावताविति । विशेष्यत इति विशेषस्तस्य भावो वैरोप्यं तस्मात्, अर्थभेदादित्यर्थः । अर्थभेदस्तु 'परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्' इति प्रागेवोक्त इति भावः । नन्वनयोरर्थभेदे सति यावान्वा यावती रजुरित्यादि सिध्येत, अत्र ह्यायाममात्रं गम्यते । यद्युपमानाद्भविष्यतीति त्रूपे, तर्हि प्रमाणग्रहणमवानुवर्त्यताम्, यावान्वाेत्यादिप्रयोगाश्च मुख्याः सन्तु । ये तु परिमाणे प्रयोगाः 'यावान् घान्यराशिः' इत्यादयः, त एवोपमानाद्भवन्तु तत्राह—'मात्रादीति' । 'यत्तदेतेभ्यः—' इति विशेषविहितो हि वतुप् सामान्यविहितान् मात्रजादीन् वाधेत, तेन तन्मात्रमित्यादि न स्यात् । परिमाणग्रहणे सति तु भिन्नापाविकत्वात्तुपः प्रमाणे विहितमात्रजादिभिः सह वाध्यवाचकभावो नेति भावः । नन्वेवमपि वावः स्यादेव । 'प्रमाणे द्वयसच्—' इत्यत्र प्रस्थमात्रमित्यादिसिद्धये प्रमाणग्रहणस्य परिच्छेदकमात्रपरतया व्याख्यातत्वेन वतुपो यत्तदेतेभ्यो विहितत्वेन विशेषविहितत्वानपायात् । तस्माद् 'यत्तदेतेभ्यो वतुप् च' इत्येव सूच्यताम्, मास्तु परिमाणग्रहणम्, अस्तु च प्रमाणे इत्यर्थाधिकारः, तेन यावती रजुर्यावान् घान्यराशिरित्यादिप्रयोगाः सर्वेऽप्युपचारं विनैव निर्बहन्तीत्यपरमनुकूलमत आह—'भावः सिद्धश्चेति' । डावतारिति पञ्चम्यन्तम् अर्थभेदे सति वत्वन्तान्मात्रजादीनामुत्पात्तिः सिध्यति । तत्परिमाणमस्य तावद्धान्यं राशीकृतम्, तावत्प्रमाणमस्य कुब्जादेः, तावन्मात्रम् । यादृशराशीकृतस्य घान्यादेर्द्वैर्घ्यं तादृशं कुब्जादेरपीत्यर्थः । एकविषयत्वे तु वतुपैव विशिष्टस्य प्रमेयस्योक्तत्वाद्बतुवन्तान्मात्रजादयो न स्युः । यस्य हि तावत्प्रमाणं तस्य तदपि प्रमाणम् । जानुप्रमाणकं जलादि यस्य प्रमाणं तदपि जानुप्रमाणकमिति वक्तुं शक्यत्वात् । एवं तावच्छब्द एव प्रयुज्येत, न तु तावन्मात्रमित्यादि । अन्यथा तत्प्रमाणमस्य तन्मात्रम् । तन्मात्रं प्रमाणमस्य तन्मात्रमित्येवं मात्रजा-

१८४० किम् मल्यापरिमाणे उति च । (५-२-४१) चाद्वतु ।
तस्य च वस्य घ न्यात् । का मल्या एषा ते कति कियन्, क्षेत्र तु न, का
मल्या एषा दगाना । १८४३ सरयाया अवयवे तयप् । (५-२-४२)

यस्य च घ इति । वकारस्य घकार इत्यर्थः । म्रियानिति । नि परिमाणमस्येति
विग्रहः । निशब्दाद् वतुप्, उपात्रिन्, वकारस्य घकार, इयादेश, निम् इयत् इति स्थिते
'इद्विमासीद्वी' इति किम् कीमात्रे 'यस्मिन् च' इति ईकारलाप कियत्प्राप्तात्मी, 'उदि-
चाप्-' इति नुमि 'अननस्य-' इति दीर्घे, हृत्प्रादिमयामान् लापविनि भावः । इया-
निति । इदशब्दान् वतुपि वकारस्य घकार इयादेशे इदम् इयत् इति स्थिते 'इद्विमासीद्वी'
इति शित्वादित्थम् इकारे मयादेशे 'यस्मिन् च' इति ईकारस्य लोप इयत् इति प्रत्ययमात्र
शिष्यते । तत्र सौ नुनादि पूर्ववत् । किम् सरया । 'तदस्य' इयनुवर्तते । सख्यायाः
परिमाण परिच्छेदः । निशब्दः प्रदनं वर्तते । का अस्य सख्येत्येव सख्यापरिच्छेदविषयकप्रद
विद्यमानान् निगन्तान् प्रयमान्ताद् अस्वेत्यर्थे इतिप्रत्ययस्य स्यादित्यर्थः । का सरया एषा
ते कतीति । का सख्या अस्वेति का मल्या अनयोरिति च प्रदनो न सम्भवति,
अस्वेत्यनन एकत्वस्य अनयोरित्यनन त्वस्य च ज्ञातत्वात्, ज्ञानं च प्रदनामम्भवान् । का
मल्या एषामिति तु प्रदनं सम्भवति, तत्र एषामित्यनन बहुत्वस्य ज्ञातत्वेऽपि तद्व्याप्यत्रिच
वतुष्ट्वादिसख्यानामान्तात् । उक्तं च भाष्ये—'न द्व्येकयोः प्रदोऽस्ति' इति ।
ततश्च निर्यवहृच्चनान्नोऽयं कतिशब्दः । 'उति च' इति पदसङ्कलान् 'पङ्क्त्यो-
नुक्' इति जशसोऽनुक् । कियन्त इति । म्रियानितिवत्प्रक्रिया । बहुवचनं विशेषः ।
मल्यापरिमाणे इत्युक्ते किम् लोपार्थकत्वं दर्शितं भवति । का सरया एषा
दशानामिति । दशावरा परिपदिष्यन् ब्राह्मणमुवाचा मलने इदं वाक्यं प्रवृत्तम् ।
मल्येद्वारा सख्यायां कृत्यान् गम्यते, 'अन्नानाममन्त्राणां जानिमात्रापजीवि-

दिभ्यः प्रत्ययमात्रप्रमद्धान् । निमिदभ्याम् वतुप्स्यादिति । वकारस्य घविधिमामर्ष्य-
द्वतुपमननुक्तस्य भोग्येन विधीयत इति भावः । 'आदे परस्य' इत्येव मिद्वे 'च' इति वचन-
मादेशप्रतिपत्त्यर्थम् । इतरथा घ प्रत्ययान्तरं विज्ञात्रेत् । कियानिति । 'इद्विमासीद्वी'
'यस्मेति च' इति लापः । द्यानिमिति । ईशादेशस्य 'यस्य' इति लापे प्रत्ययमात्रमवशिष्यते ।
पठन्ति च—'उदितवति परस्मिन् प्रत्यये शास्त्रमोनी गतवति कित्य च प्राकृतेऽपि प्रपञ्चे ।
मपदि पदमुदीतं क्वल्' प्रत्ययो यत् तदियदिति मिमीते को हृदा पणितोऽपि ।' वैयाकर-
णानामौपनिषदानां च प्रक्रियामाश्रित्य प्रवृत्ता द्व्यर्थोऽयं दशमः । किम् सरया ।
'तदस्य—' इयनुवर्तते एव । सख्यायां परिमाण परिच्छेदः, तस्मिन् कथमेव य-
प्रदस्तस्मिन् वर्तमानात्किम् प्रयमासमवादिम्येति पष्ठार्थे उति स्यात् । सख्यापरिमाणे
किम्, क्षेत्रं भाभूत् । का सख्येयमया दशानाम् । 'अन्नानाममन्त्राणां जानिमात्रो-
पजीविनाम् । सहस्रं समेतानां परिपत्तुं न विद्यते ॥' इत्येव सख्येयद्वारेणात्र सख्यायां
कृत्या बोध्या । सरयाया । अवयवे वर्तमाना या सख्या तद्वाचिनः प्रयमानान्

पञ्च अवयवा अस्य पञ्चतयं दाह । १८४४ द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा । (५-२-४३)
 द्वयम्, द्वितयम् । त्रयम्, त्रितयम् । १८४५ उभादुदात्तो नित्यम् । (५-२-४४)
 उभशब्दात्तयप आदेशोऽयच् स्यात्, स चोदात्तः । उभयम् ।

इति तद्धितेषु पाञ्चमिकाः ।

नाम् । सहस्रशः समेतानां परिपत्त्वं न विद्यते ।' इति स्मरणात् । संख्यायाः ।
 तदस्येत्यनुवर्तते । द्वित्र्यादिसंख्याका अवयवा अस्यावयविन इति विग्रहे अवयवीभूतसंख्या-
 वाचिनः प्रथमान्ताद् अस्यावयविन इत्यर्थे तयवित्यर्थः । पञ्चतयमिति । पञ्चावयवकः
 समुदाय इत्यर्थः । द्वित्रिभ्याम् । द्वित्रिभ्यां परस्य तयप अयज्वा स्यादित्यर्थः । द्वयमिति ।
 द्विशब्दात्तयपः अयचि 'यस्येति च' इति इकारलोपः । द्वयवयवकसमुदाय इत्यर्थः । एवं
 त्रयम् । उभादुदात्तो नित्यम् । स चोदात्त इति । बाधुदात्त इत्यर्थः । 'अन्तोदात्त-
 त्वस्य चित्त्वेनैव सिद्धे' इति भाष्ये स्पष्टम् । 'अत्र अयच्प्रत्यय एव विधीयते, न तु तयप
 आदेशः इति स्थानिवत्सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । तयप आदेश इति मूलं तु वार्तिकानुरोधेन ।

इति तद्धितेषु पाञ्चमिकाः ।

पठ्यर्थे तयप् स्यात् । यं प्रत्ययवयवः सोऽवयवी प्रत्ययार्थः । 'अस्य' इत्यविकारात् । यया
 द्वयसजादिषु प्रमाणे प्रकृत्यर्थे प्रमेयं प्रत्ययार्थस्तद्वत् । त्रयमिति । ननु 'त्रयोऽवयवाः तन्तवो
 यस्य त्रयं सूत्रम्' इति प्रयोगे संभवत्यपि 'मुनित्रयम्' इति प्रयोगो न संगच्छते, अन्यपदार्थ-
 स्यावयविनोऽभावादिति चेत् । अत्राहुः—अवयवी त्वत्र समुदाय एव । स चातिरिक्तो
 वाऽतिरिक्तो वेति विचारान्तरम् । एवं च समुदायस्यातिरिक्तत्वपक्षेऽपि समुदायघटकत्वेन
 मुनीनां प्रत्यभिज्ञानान्मुनित्रयनमस्कारस्य विघ्नविघातकत्वमस्त्येवेति । उभादुदात्तो
 नित्यम् । इह 'चित्' इत्यनेनैवान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । सर्वोदात्तत्वं तु 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्'
 इति वचनाद्वाधितम् । न च हे उभयेति संबुद्धयन्ते आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं वाधितुं वचनमिति
 शङ्क्यम्, पुरस्तादपवादन्यायेन चित्स्वरस्यैव बाध्यता, न त्वामन्त्रिताद्युदात्तत्वस्येति
 सुवचत्वात् । तस्मादुदात्तवचनसामर्थ्यादादेरेवायम् । प्रयुज्यते च तथा 'उभयं शृण्वच्च न'
 इति । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—स चेति ।

इति तत्त्ववोचिन्यां पाञ्चमिकप्रकरणम् ।

अथ तद्धितेषु मत्वर्थीयप्रकरणम् । ३८ ।

१८४६ तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्ड । (५—२—४५) एकादश अधिका अस्मिन्नेकादशम् । 'शतसहस्रयारेवप्यते' (वा ३१४१) नह—एकादश अधिका अस्या विंशतौ । प्रवृत्तिप्रत्ययार्थया समानजानीयत्वमेवेत्यते' (वा ३१४०) । नह—एकादश भाषा अधिका अस्मिन्नुवणशते । १८४७ दशान्तविंशतेश्च । (५—२—४६) ड स्यादुक्तेऽर्थे । त्रिशदधिका अस्मिन् त्रिश शतम् । विंशम् । १८४८ सरयाया गुणस्य निमाने मयट् । (५—२—४७) भागस्य मूल्ये वर्तमानाप्रयमान्तात्सख्यावाचिन पष्ठर्थे मयट् स्यात् । यवाना

अथ मत्वर्थाया—तदस्मिन्नधिकम् । तदधिकमस्मिन् इति विग्रह प्रयमान्ताद् दशान्तान्तात् समानाद् अस्मिन्प्रत्यये डप्रत्यय स्यादित्यर्थः । प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधादन्तग्रहणम् । अतएव निदेशात् पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याहु । 'औपश्लेषिर्नञ्जिक्करणे सप्तमी' इति भाष्यम् । 'सामीपिकमधिककरणम्' इति कैयट । एकादश भाषा अधिका अस्मिन्निति । अस्मादित्यर्थः । अस्मिन् उपद्विल्लृष्टा इति वा । न च व्यपदेशिवत्त्वन केवलदशान्तशब्दादपि स्यादिति शङ्क्यम्, 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इत्युक्ते । शदन्तविंशतेश्च । शेषपूरणेन सून व्याचष्टे ड स्यादुक्तेऽर्थे इति । दशान्तत्वाभावात्पूर्वणाप्राप्तिः । त्रिश शतमिति । 'ते सति टि' इति टिलाप । विंशमिति । विंशति अस्मिन्नधिका इति विग्रहः । 'ति विंशते—' इति त्रिशब्दस्य लाप । अन्तग्रहणादकविंश शतमिति सिद्धम् । अन्यथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदादिनियम स्यात् । 'विंशतावप्यन्तग्रहणम्' इति वातिकाद् एकविंश शतमित्यादि सिद्धम् । सख्याया गुणस्य । 'तदस्य' इत्यनुवर्तते । गुणा भाग अश । निमीयते 'क्रीयतेऽननति निमान मूल्यद्वयम् । 'मिड् प्रणिदान' करणे ल्युट् । तदाह—भागस्य मूल्य इत्यादि । पष्ठर्थ इति । अस्मिन्

तदस्मिन् । पुनस्तदग्रहणम् 'अस्य' इति पष्ठ्यन्तमवद्धतदग्रहणनिरासार्थम् । प्रत्ययविधौ तदन्तविध्यभावादाह—दशान्तादिति । अतग्रहणं किन्, दश अधिका अस्मिन् शते । न चेह व्यपदेशिवद्भावन दशान्तत्वमस्तीति वाच्यम्, 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इत्यभ्युपगमात् । शदन्तः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ मति 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेस्तदन्तस्य' इति परिभाषया तदादिनियम स्यात् । तं वारयितुमन्तग्रहणम् । तेन एकविंश शतम्, एकचत्वारिंशमत्यादि सिद्धम् । नचैव गात्रिशदधिका अस्मिन् गाशते इत्यादावतिप्रसङ्गः शङ्क्यम्, 'सख्याया अवयव तयप्' इत्यतः सख्याग्रहणानुवृत्ते । अन्तग्रहणमिह विंशतिशब्दानन्तरं कर्तव्यम्—'पङ्क्तिस्त्यन्ताच्च' इति । तेन एकविंश शतमित्यादि सिध्यति । अथवा 'ग्रहणवता—' इति तदन्तविधिप्रतिषेधादिह न स्यात् । सरयाया गुणस्य । गुणा भाग । निमीयते क्रीयतेऽननति निमान मूल्यम्, 'मिड् प्रणिदान' इत्यस्मान्निपूर्वात्करणे ल्युट् । तदाह—भागस्य मूल्य इति । पष्ठर्थ इति ।

१ 'विनीयत्' इति क. ।

द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवानाम् । 'गुणस्य' इति किम्—
द्वौ ब्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः । 'निमाने' किम्—द्वौ गुणौ क्षीरस्य एकस्ते-
लस्य द्विगुणं क्षीरं पच्यते तैलेन । १८४६ तस्य पूरणे डट् । (५—२—४८)

त्यर्थे इत्यर्थः । यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्येति विग्रहवाक्यम् । द्वाभ्यां
यवप्रस्थभ्याम् एक उदश्वित्प्रस्थः 'क्रीयते यत्र तत्रेदं वाक्यं प्रयुज्यते । द्विमयमुदश्वि-
द्यवानामित्युदाहरणम् । यवानामिति संवन्वसामाख्ये पष्ठौ । यवप्रस्थद्वयेन 'क्रेतव्यमुद-
श्विदित्यर्थः । द्विशब्दस्य भागवृत्तेर्नित्यसापेक्षत्वाद्यवानामित्येतत्सापेक्षत्वेऽपि प्रत्ययः ।
द्वौ ब्रीहियवौ निमानमस्योदश्वित इति । द्वित्वसंख्याविशिष्टौ ब्रीहियवराशी
यौ तौ अस्य उदश्वितो निमानमित्यर्थः । अत्र उदश्विद्यावत्, तदपेक्षया ब्रीहियवराशो-
द्विगुणत्वं न विवक्षितम् । किंतु राशिद्वित्वमेव विवक्षितमिति द्विशब्दस्य भागवृत्ति-
त्वाभावात् प्रत्ययः । तस्य पूरणे डट् । 'संख्यायाः' इत्यनुवर्तते । संख्येयार्थकसं-
ख्यावाचिनः ३पष्ठयन्तात्प्रवृत्तिनिमित्तसंख्यायाः पूरणे वाच्ये डट्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।

यद्यपि 'तदस्मिन्नविक्र' इत्यतः 'तद्' इत्यनुवृत्तौ प्रथमान्तादित्ययमेवार्थो लभ्यते, तथापि
मण्डूकप्लुत्या 'तदस्य संजातम्' इत्यतः 'तदस्य' इत्यनुवर्तनात् 'पष्ठयर्थे' इत्येतदपि लभ्यत
इति भावः । द्विमयमिति । द्विशब्दस्य सम्बन्विशब्दत्वेन नित्यसापेक्षत्वाद् 'यवानाम्' इति
पदे सत्यपि तद्विज्ञातवृत्तिरिहाविरुद्धेति ज्ञेयम् । नन्वेवमपि प्रत्ययान्तस्योदश्विच्छब्देन सामाना-
धिकरण्यं दुर्लभम् । यावतोदश्विद्भागे प्रत्ययो विहितः, नोदश्विति । अत्राहुः—भागेऽपि
विधीयमानः प्रत्ययः अभिधानस्वाभाव्याद् भागवन्तमाचष्टे । तेन सामानाधिकरण्यं भवतीति ।
'गुणनिमाने' इति वक्तव्ये व्यस्तोच्चारणाद् 'एकत्वं गुणस्य' इत्यत्र विवक्षितम् । तेनेह न
भवति—यवानां द्वौ भागौ निमानमेवामुदश्वितस्त्रयाणां भागानामिति । 'भूयसश्च वाचिकायाः
संख्यायाः प्रत्यय इष्यते' । इह न भवति । एको भागो निमानमस्येति । भूयस इति च
प्रत्ययार्थादाविक्यमात्रं प्रकृत्यर्थस्य विवक्षितम्, न तु बहुत्वम् । तेन द्विशब्दादपि भवत्येव ।
तस्य पूरणे । 'तस्य' इति पष्ठयन्तानुकरणम् । एकत्वं त्वविवक्षितम्, एकस्य पूरणासम्भ-
वात् । पूर्यतेऽनेनेति पूरणः, ण्यन्तात्करणे ल्युट् । एकादशानामिति । उद्भूतावयवभेदः
समुच्चयः प्रकृत्यर्थः । अवयव इह प्रत्ययार्थः । यस्मान्संख्यावाचिनः प्रत्ययविचिस्तदीयप्रवृत्ति-
निमित्तस्य एकादशत्वादेः पूरणे प्रत्ययः यथा 'अतिशयने—' 'याप्ये—' इत्यादिषु प्रवृत्तिनिमि-
त्तस्यैवातिशयादिकं गृह्यते, अन्तरङ्गत्वात्, तथेहापि । तेन 'एकादशानां घटानां पूरणो जलादिः'
इत्यत्र नातिप्रसङ्गशङ्कालेशोऽपीति भावः । ननु यदि प्रवृत्तिनिमित्तस्य पूरणे प्रत्ययः, तर्ह्यत्र
एकादशत्वस्य पूरण इति विग्रहो वक्तुं युक्त इति चेत् । अत्राहुः—'वैयाकरणपाशः' इत्यत्र
यथा 'याप्यो वैयाकरणः' इति विग्रहः । न तु 'याप्यं वैयाकरणत्वम्' इति, तथेहापि बोध्य-
मिति । एवं च व्युत्क्रमेणाध्यायेषु गम्यमानेषु 'वृद्धिरादैच्' इत्यध्यायो यदा चरमं गण्यते
तदा सोऽप्यष्टमो भवत्येव । नान्तादसंख्यादेः । डट् इति । 'डट्' इति प्रथमान्त-

१ 'विक्रीयते' इति क. २. 'विक्रेतव्यम्' इति क. । ३. 'प्रत्ययनिमित्त' इति क. ।

एकादशाना पूरण एकादश । १८५० नान्तादसख्यादेर्मट् । (५—२—४९)
 डटो मडागम स्यात् । पञ्चाना पूरण पञ्चम । 'नान्तात्' किम्—विश । 'अस-
 ख्यादे' किम्—एकादश । १८५१ पङ्क्तिकतिपयचतुरा शुक् । (५—२—५१)
 एषा शुगागम स्याड्ढटि । पष्णा पूरण पष्ठ । कतिथ । कतिपयशब्दस्यास-
 ख्यात्वेऽप्यत एव जापकाड्ढट् । कतिपयथ । चतुर्थ । 'चतुरस्रयतावाद्यक्षरस्य'
 लोपश्च' (वा ३१५८) । तुरीय, तुय । १८५२ बहुपूगगणसघस्य
 तिथुक् । (५—२—५२) 'डटि' इत्येव । पूगसङ्घयोरसख्यात्वेऽप्यत एव डट् ।
 बहुतिय इत्यादि । १८५३ घतोरिथुक् । (५—२—५३) 'डटि' इत्येव ।

पूर्वते अननति पूरण अवयव, म प्रत्ययाय । एकादश इति । एकादशत्वसख्याया पूरकोऽ-
 वयव इत्यर्थः । यस्मिन् अनुपात्ते एकादशत्वसख्या न सपद्यते, यस्मिन्नुपात्ते तु सा पूर्वते,
 सोऽवयव एकदेश इति यावत् । प्रवृत्तिनिमित्तोति किम् ? पञ्चाना घटाना पूरण जलादि ।
 नान्तादसख्यादेर्मट् । डटो मडागम म्यादिति । शेषपूरणमिदम् । डटि टकार इत् ।
 षकार उच्चारणार्थः । पञ्चम इति । पञ्चशब्दाद् डटि तस्य मडागमे सति नलोप ।
 यद्यपि मट् प्रत्ययत्वेऽपि न रूपभेदः । तथापि 'स्वरविशेषार्थं मडागमाश्रयणम्' इति भाष्ये
 स्पष्टम् । पट् कति । शुक्ति ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः । कित्वादन्त्याच्च परः ।
 पष्ठ इति । अपदान्तत्वात् पस्य न जडत्वम् । चतुर्थ इति । अपदान्तत्वात् रेफस्य विमर्गः ।
 चतुर इति । वार्तिकमिदम् । चतुर् शब्दात् पष्ठयन्तापूरणे छपती स्त । आद्य-
 क्षरस्य लोपश्चेति । च इति सघातस्य लोपश्चेत्यर्थः । बहुपूगगण । बहु, पूग,
 गण, सघ एषा डटि तिथुगागम स्यादित्यथ । ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः ।
 कित्वादन्ताच्च परः । इत्यादीति । पूगतिय, गणतिय, सघतिय । घतोरि-

स्यानुवृत्तस्य 'नातान्—' इति पञ्चम्या पष्ठी कल्प्यत इति भावः । यद्यपीह मट्
 प्रत्ययत्वमपि न सति, तथाप्युत्तरत्र तमट् आगमत्वमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अनुदात्तः ।
 यथा स्यात् । प्रत्ययत्वञ्च ह्यानुदात्त स्यात् । तथा चैव रूप्येणैव नदभव्यास्याननुचितम् ।
 अयेऽप्याह—मट् प्रत्ययत्वञ्च असारमहिता मकारा विधेयः । आगमत्वञ्च तु मकारमात्र-
 मिति लाघवमस्तीति । विश इति । विशत पूरण 'तिविशते' इति इति तिल प ।
 पट्कति । इह पष्ठीनिर्देशवत्त्वात् पञ्चदशानामागमत्व स्पष्टमिति तदानुवृत्त्येनानुवृत्ता
 हट् मत्तम्या विपरिणम्यते, तदाह डट्टीति । डट् एव शुक् तु न डट्, पष्ठ पवारस्य
 जडत्वप्रसङ्गात् । चतुर्थे रेफस्य विसर्गप्रसङ्गाच्च । न चैव 'नान्तात्—' इति सूत्रेऽपि इति
 परे मुनेव विधीयतामिति वाच्यम्, पञ्चम सप्तम इत्यादी नलापानावापते ।
 चतुरस्रयतामिति । विशेऽपि विहिताभ्यामपि छयद्गुणा ऋप्रत्ययो न वाच्यते,
 शुक्तिघानमागम्यात् । ते चतुय इति सिद्धम् । आद्यक्षरेति । अचूस्हिन्
 व्यञ्जनमक्षरशब्देनाच्यते अचूस्मिन्स्यादेव्यञ्जनस्येत्यथ । व्यञ्जनमक्षरस्यादरच इति
 व्याख्यानं तु द्विवचनत्वायेन तकारस्यापि लाप स्यादिति हरदत्तः । आदेव्यञ्जनमेति

यावत्तिथः । १८५४ द्वेस्तीयः । (५—२—५४) डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो
द्वितीयः । १८५५ त्रेः सम्प्रसारणं च । (५—२—५५) तृतीयः ।
१८५६ विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् । (५—२—५६) एभ्यो डट-
स्तमडागमो वा स्यात् । विंशतितमः, विंशः । एकविंशतितमः, एकविंशः ।
१८५७ नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च । (५—२—५७) शतस्य

शुक् । डटोत्येवेति । वतुवन्तस्य इथुगागमः स्याद् डटोत्यर्थः । यावत्तिथ इति ।
यावतां पूरण इति विग्रहः । 'बहुगण-' इति संख्यात्वात् 'तस्य पूरणे-' इति डटि प्रकृते-
रिथुक् । द्वेस्तीयः । द्विशब्दात् पष्ठचन्तात् पूरणे तीयप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । त्रेः संप्रसारणं
च । त्रेस्तीयः स्यात्प्रकृतेः संप्रसारणं चेत्यर्थः । तृतीय इति । त्रयाणां पूरण इति विग्रहः ।
तीयप्रत्यये सति रेफस्य संप्रसारणम् ऋकारः । 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । 'हलः'
इति दीर्घस्तु न भवति, 'ढ्रलोपे' इत्यतः अण इत्यनुवृत्तेः । विंशत्यादिभ्यः । तमटि
टकार इत्, मकारादकार उच्चारणार्थः । 'अत्र 'पङ्क्तिविंशति-' इति सूत्रानुक्रान्ता एव
विंशत्यादयो गृह्यन्ते, ननु लोकप्रसिद्धा एकविंशत्यादयोऽपि विप्रकर्षात् इति कैयटः । एकवि-
शतितम इत्यत्र तु तदन्तविधिना तमडित्यग्रे वक्ष्यते । नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च ।
शतादिभ्यः मासाद् अर्धमासात् संवत्सराच्च परस्य डटो नित्यं तमडागमः स्यादित्यर्थः । ननु

व्याख्याने प्रमाणं तु 'द्वितीयतृतीय-' इति सूत्रे 'नुर्याणि' इति निर्देशो बोध्यः । द्वेस्तीयः ।
डटोऽपवाद इति । डट आदेशस्तु न भवति 'डिति' 'टिड्ढा-' इति डीपः प्रसक्त्या
'द्वितीयाश्रिता-' इति निर्देशानुपपत्तेः । अतएव निर्देशाद् द्विशब्दस्याप्यादेशो न भवति ।
तृतीय इति । रेफस्य ऋकारः संप्रसारणम् । 'हलः' इह दीर्घस्तु न भवति, 'ढ्रलोपे-' इति
सूत्रादण इत्यनुवृत्तेः । 'त्रेस्तु च' इति नोक्तम्, प्रत्ययो मा विज्ञायीति । विंशत्यादिभ्यः ।
इह प्रत्यासत्त्या 'पङ्क्ति-' इत्यादिसूत्रे निपातिता विंशत्यादयो गृह्यन्ते, न लोकप्रसिद्धाः,
विप्रकृष्टत्वादिति भाष्यमतम् । वृत्तिकृता तु विंशत्यादयो लौकिका एव संख्याशब्दा गृह्यन्ते, न
'पङ्क्ति-' आदिसूत्रनिर्दिष्टाः । तद्ग्रहणे लोकविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यात्, ग्रहणवता प्रातिपदि-
केन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । एवं च सति 'पष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः' इति पर्युदासो युज्यत एवेत्युक्तम्
एकविंशतितम इति । यद्यपि भाष्यमते तदन्तविधिदुर्लभस्तथापि 'पष्ठ्यादेश्च-' इति
सूत्रे संख्यादिपर्युदासो ज्ञापयति 'इह प्रकरणे तदन्तानामपि ग्रहणम्' इति । एवं च सति
एकान्विशतेः पूरण एकान्विशतितम इत्यपि सिध्यति । 'लौकिकानां ग्रहणम्' इति वृत्तिमते
तु नैतत्सिध्येत् । विंशतिसंख्यातः प्राग्भावित्वादस्या संख्यायाः । एतच्च कैयटहरदत्त-
ग्रन्थयोः स्पष्टम् । ननु 'अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिषु' इति वदता
कात्यायनेन 'पङ्क्ति-' आदिसूत्रस्य प्रत्याख्यातत्वात् तत्सूत्रे निपातिता विंशत्यादयो
गृह्यन्ते, इति भाष्यमतमयुक्तमिति चेत् । अत्राहुः—यद्यपि प्रत्याख्यातं
तथापीहार्थमावश्यकं तत् । अतएव तत्र भाष्यकृता 'नासूया कर्तव्या यत्रानुगमः
क्रियते' इत्युक्तम् । अतः कात्यायनोक्तप्रत्याख्यानं नादत्तव्यमिति ।

पूरण शततम । एकशतततम । मासादेस्त एव ढट् । मासतम । अर्धमासतम । सवत्सर-
तम । १८५८ पष्ठयादेश्चासग्यादे । (५-२-५८) पष्ठितम सख्यादेस्तु 'विशत्या-
दिभ्य -' (१८५६) इति विकल्प एव । एकपष्ट, एकपष्ठितम । १८५६ मतौ छ
सूक्तसाम्नो । (५-२-५९) मत्वर्थे छ स्यात् । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं
सूक्तम् । वारवन्तीय साम । १८६० अध्यायानुवाकयोर्लुक् । (५-२-६०) मत्वर्थस्य
छस्य । अत एव ज्ञापकात्तत्र छ । विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन लुक् । गर्दभाण्ड, गर्दभा-

'पष्ठयादेश्च-' इत्युत्तरसूत्रेण शततम सिध्यतीत्यत आह—एकशततम इति । 'असख्यादे'
पष्ठयादादुत्तरसूत्रस्य नात्र प्रवृत्तिरिति भावः । ननु मासाधमाससवत्सरशब्दानां सख्यावाचि-
त्वाभावात् तेभ्यो ढट् एवाप्रसक्तं तस्य कथं तमङ्गविधिरित्यत आह मासादेरिति ।
मासतम इति । मासस्य पूरण अर्धमासादिरवयव । अर्धमासतम इति । अर्धमासस्य
पूरण निष्पादिरवयव । सवत्सरतम इति । सवत्सरस्य पूरण मासादिरवयव ।
पष्ठयादेश्चासरयादे । असख्यापूर्वपदात् पष्ठ्यादे परस्य ढटो नित्यं तमङागम स्यादि-
त्यर्थः । 'विशत्यादिभ्य -' एति विकल्पस्यापवादः । एकपष्ट, एकपष्ठितम इति ।
सख्यादित्वान्नित्यस्य तमङाभावः 'विशत्यादिभ्य -' इति ढटस्तमङ्गविकल्पः । तमङाभावे
ढटि 'यस्येति च' इति इकारलोपे एकपष्ट इति रूपम् । ननु क्वचान् पष्ठ्यादेर्विहितस्य
नित्यतमङ्ग सख्यादे कथं प्रसक्तिः, तमङागमविधेरप्रत्ययविविधत्वेऽपि ग्रहणवता प्रातिपदिकेन
तदन्तविधिर्नास्ति' इति निषेधादिति चेत् मैवम्—असख्यादेरिति हि इह प्रकरणे ग्रहणवता
प्रातिपदिकेन यदन्तविधिं ज्ञापयति । तेन 'विशत्यादिभ्य -' इति पूर्वसूत्रम् एकविशतितम
इत्यादावपि प्रवर्तत इति भाष्ये स्पष्टम् । एव च एवान्निशतितम इत्यपि सिद्धम् । मतौ
छ सूक्तसाम्नो । मनुशब्दा मत्वर्थे लाक्षणिक इत्याह—मत्वर्थ इति । अच्छावाकीय
सूक्तमिति । अच्छावाकशब्द अस्यास्ति अस्मिन्नस्तीति वा विग्रहः । अच्छावाकशब्दपुस्त-
मित्यर्थः । अच्छावाकशब्दान् शब्दस्वरूपपरात् प्रथमा ताच्छ । वारवन्तीय सामेति । 'अर्धं
नत्वा वारवन्तम्' इत्यस्याम् ऋच्यध्नुडमित्यर्थः । एवमस्यवामीममित्यपि । 'अम्यवामस्य'
इत्यस्य एकदेशानुकरणमस्यवामेति । तस्माच्छ । अस्यवामशब्दमयुक्तमित्यर्थः । प्रकृतिवद्गु-
णमिति स्यान्नित्यत्वात्सुपाङ्गुक् । अध्यायानुवाकयोर्लुक् । नवध्यायानुवाकयोर्मध्येत्येवमस्य

शततम इति । यद्यपीदं 'पष्ठयादेश्च-' इत्युत्तरसूत्रेणैव सिध्यति, तथापि सख्याद्यर्थं
'नित्यं शतादि-' इत्यावश्यकमिति ध्वनयन्नुदाहरति—एकशततम इति । मासादेरिति ।
सख्यावाचित्वाभावेऽपीति भावः । पष्ठयादेश्चेति । 'विशत्यादिभ्य -' इति विकल्पे
प्राप्ते नित्यार्थोऽयमारम्भः । सरयादेरित्यति । एतच्च प्राक् शतादौध्यम्, 'नित्यं
शतादि-' इत्युक्तत्वात् । मतौ छ मत्वर्थ इति । मतौविषये इत्यर्थः । तेन
'तत्' इति प्रथमा सपर्यवभाक्ता, अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थश्चेह लभ्यते ।
विधानसामर्थ्यादिति । मनुप्रकरण एवास्मिन् सूत्रे कर्तव्ये यदत्रास्य लुग्विधानं

ण्डीयः । १८६१ विमुक्तादिभ्योऽण् । (५-२-६१) मत्वर्थेण स्यादध्यायानुवाकयोः । विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तः । दैवासुरः । १८६२ गोषदादिभ्यो वुन् । (५-२-६२) मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोषदकः । इपेत्वकः । १८६३ तत्र कुशलः पथः । (५-२-६३) वुन् स्यात् । पथि कुशलः पथकः । १८६४ आकर्षादिभ्यः कन् । (५-२-६४) आकर्षे कुशल आकर्षकः । 'आकर्षादिभ्यः' इति रेफरहितो मुख्यः पाठः । आकर्षो निकषः । १८६५ धनहिरण्यात्कामे । (५-२-६५) काम इच्छा । घने कामो घनको देवदत्तस्य । हिरण्यकः । १८६६ स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते । (५-२-६६) केशेषु प्रसितः केशकः । तद्रचनायां तत्पर इत्यर्थः । १८६७ उदराट्ठगाद्यने (५-२-६७) अविजिगीषौ ठक् स्यात्कनोऽपवादः । वुभृथयात्यन्तपीडित उदरे प्रसित

कथं प्राप्तिः ? 'सूक्तसाम्नोः' इति नियमादित्यत आह अत एवेति । विधानेति । 'मनुष्प्रकरण एवास्मिन्सूत्र कर्तव्ये अत्र प्रकरणे ह्यस्य लुग्विवानसामर्थ्यात्' इति कैयटः । ज्ञापक-सिद्धविधानसामर्थ्यादित्यन्ये । भाष्ये तु 'अध्यायानुवाकयोर्वा लुग्वक्तव्यः' इति वचनमेवा-रब्धम् । गर्दभाण्डः, गर्दभाण्डीय इति । गर्दभाण्डशब्दसंयुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वेत्यर्थः । भाष्योदाहरणादेव क्वचिदेतन्नामकोऽध्यायोऽनुवाको वा अन्वेष्यः । विमुक्तादिभ्योऽण् । वैमुक्त इति । विमुक्तशब्दयुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वेत्यर्थः । गोपदादिभ्यो वुन् । गोषदक इति । गोपदशब्दसंयुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वेत्यर्थः । इपेत्वक इति । 'इपेत्वा' इति शब्दयुक्त इत्यर्थः । अस्यवामीयमित्यत्रोक्तरीत्या सुपो न लुक् । तत्र कुशलः पथः । वुन् स्यादिति । सप्तम्यन्तात्पथिन्शब्दात्कुशल इत्यर्थे वुनित्यर्थः । पथक इति । अकादेशे 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । आकर्षादिभ्यः कन् । आकर्षक इति । यद्यपि वुनैवानुवृत्तेनेदं सिध्यति । तथापि शकुनिक इत्याद्यर्थं कन्ग्रहणम् । धनहिरण्यात्कामे । 'तत्र' इत्यनुवर्तते । घन-शब्दाद् हिरण्यशब्दाच्च सप्तम्यन्तात् कामे वाच्ये कन् स्यादित्यर्थः । काम इच्छेति । नतु कामयिता व्याख्यानादिति भावः । स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते । 'तत्र' इत्यनुवर्तते । स्वाङ्गेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः प्रसितेऽर्थे कन् स्यादित्यर्थः । प्रसित उत्सुकः । तद्रचनायामिति । वेण्यादिग्रथने इत्यर्थः । अत्रैवार्ये अस्य साधुत्वम्, व्याख्यानादिति भावः । उदराट्ठगाद्यने । 'तत्र' 'प्रसित' इत्यनुवर्तते । सप्तम्यन्तादुदरशब्दाद् आद्यने प्रसितेऽर्थे ठगित्यर्थं इत्यभिप्रेत्य आद्यनशब्दं विवृण्वन्नाह—अविजिगीषाविति । 'दिवोऽवि-जिगीषायाम् इत्यविजिगीषायामेव दिवो निष्ठानत्वविधानादिति भावः । वुमुच्येति ।

तत्पादिकं लुक्मनुमापयतीति कैयटः । तत्र कुशलः । सप्तमीसमर्थात्पथिन् शब्दाद् कुशल इत्यर्थे वुत्स्यात् । आकर्षादिभ्यः कन् । वुना सिद्धे कन्ग्रहणम् इदुदन्तार्थम् । अशनिकः । शकुनिकः । त्सरुकः । मुख्यः पाठ इति । आकर्षन्त्यस्मिन् सुवर्णादिक-मित्याकपः । 'पुंसि संज्ञायां घः—' इति व्याख्या, ये तु 'आकर्षादिभ्यः' इति सरेफं पठन्ति, तेषाम् 'आकर्षे' इति घञि रूपम् इति हरदत्तेनोक्तत्वादिति भावः । घने

औदरिकः । 'अद्युने' किम्-उदरकम् । उदरपरिमाजनादौ प्रसक्त इत्यर्थः । १८६८ सस्येन परिजातम् । (५-२-६८) कन् स्वयंते, न तु ठक् । सस्यशब्दो गुणवाची न तु धात्ववाची । 'सस्येन' इति पाठान्तरम् । सस्येन शुणेन परिजातम् । संबद्ध सस्यक साधु । १८६९ अंश हारी । (५-२-६९) 'हारी' इत्यावश्यकं णिनि । अत एव तद्योगे पष्ठी न । अंशको दायदः । १८७० सन्त्रादचिरापहृते । (५-२-७०) तन्त्रक पठम् । प्रत्यग्र इत्यर्थः । १८७१ ब्राह्मणकोष्णिके सज्ञायाम् । (५-२-७१) आयुधजीविनो ब्राह्मणस्मिन्देसो स ब्राह्मणकम् । अल्पमन्त्रं यस्या सा उष्णिक् यवाग्रः । अल्पान्नशब्दस्योष्णादेशो निपात्यते । १८७२ शीतोष्णाभ्यां कारिणी (५-२-७२)

क्षुधा पीडित एव सन् उदरपरिमाजने प्रसितः, न तु मल्लवशुद्ध विजिगीषयेत्यर्थः । उदरक इति । मल्ल इति शेषः । स हि युद्धे विजिगीषया उदरपरिमाजनादौ उत्सुको भवति तदाह उदरपरिमाजनादौ प्रसक्त इति । विजिगीषयेति शेषः । सस्येन परिजातम् । वृत्ती-यान्तान् सस्यशब्दात्परिजात इत्यर्थे कन् स्यादित्यर्थः । सनिहितगुणेव कुतो नानुवर्तते इत्यत आह कन् स्वयंते न तु ठगिति । स्वरितत्वप्रतिज्ञाया तु पाणिनीयपरैव प्रमाणम् । सस्यशब्दो गुणवाचीति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् । सस्येनेतीति । 'शंसु स्तुतौ' इति घातो कर्मणि यति शस्यशब्दः स्तुत्यपर्यायः । स्तुत्यश्च गुणएवेति भावः । परिजात इत्यस्य विवरणं संबद्ध इति । अंशं हारी । द्वितीयान्ताद् अंशशब्दाद् हारीत्यर्थे कन् स्यादित्यर्थः । ननु कृद्योगपष्ठीप्रसङ्गादंशमिति कथं द्वितीयेत्यत आह आवश्यके णिनिरिति । 'आवश्यक-धर्मण्यो -' इत्यनेनेति शेषः । पष्ठी नेति । 'अकेनोः-' इति तन्निषेयादिति भावः । तन्त्रादचिरापहृते । तन्त्रशब्दान् पञ्चम्यन्ताद् अचिरापहृतेऽर्थे कनित्यर्थः । तत्र तंतुवाय-शलाका । अचिरेण कालेन अपहृत अचिरापहृत । 'काला परिमाणिना' इति समासः । प्रत्यग्र इति । नूतन इत्यर्थः । ब्राह्मणकोष्णिके । आयुधजीविविषयब्राह्मणशब्दात् प्रथमा-न्ताद् अस्मिन्नित्यर्थे कन् निपात्यत इत्यर्थः । अल्पान्नशब्दस्येति । अल्पान्नशब्दात् प्रथमा-न्ताद् अस्मिन्नित्यर्थे कन्प्रत्ययः प्रकृतेरुष्णादेशश्च निपात्यत इत्यर्थः । शीतोष्णाभ्यां कारिणि

काम इति । 'तत्र' इत्यनुवर्तनात्सप्तम्यन्तात्प्रत्यय इति भावः । उदरात् । आद्यूनशब्दार्थ-माह अविजिगीषाधिति । 'दिवोऽविजिगीषायाम्' इति तत्रैव निष्ठानत्वविधानात् । सस्येन । बर्भकतंरि वृत्तीयेयम् । परितो जान परिजातः । फलितमाह सबद्ध इति । अतएवेति । 'अकेनो -' इति निषेयादिति भावः । सन्त्रात् । तन्त्रन्ते तन्त्रवोऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तत्र तन्तुवायशलाका । अचिरः कालोऽपहृतस्येत्यचिरापहृतस्तस्मिन् । 'काला परिमाणिना' इति समासः । प्रत्यग्र इति । नूतन इत्यर्थः । ब्राह्मणकोष्णिके । ब्राह्मणशब्दादायुधजी-वित्वोपाधिकान् प्रथमान्तात् सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो निपात्यते । अन्नशब्दात् अल्पस्वोपा-धिकात् । तदाह आयुधेत्यादि । शीतोष्णाभ्याम् । शीतमिव शीतम्, मन्दमित्यर्थः ।

शीतं करोतीति शीतकोऽलसः । उष्णं करोतीत्युष्णकः शीघ्रकारी । १८७३ अधिकम् ।
 (५-२-७३) अध्यारूढशब्दात्कनुत्तरपदलोपश्च । १८७४ अनुकाभिकाभीक' कमिता ।
 (५-२-७४) अन्वभिभ्यां कन्, अभेः पाक्षिको दीर्घश्च । अनुकामयते अनुकः । अभिका-
 मयते अभिकः, अभीकः । १८७५ पार्श्वेनान्विच्छति । (५-२-७५) अनृजुरूपायः
 पार्श्वम्, तेनान्विच्छति पार्श्वकः । १८७६ अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठकठञौ ।
 (५-२-७६) तीक्ष्णोपायोऽयःशूलम्, तेनान्विच्छति आयःशूलिकः साहसिकः । दण्डा

शीतमिव शीतं मन्दमित्यर्थः । उष्णमिव उष्णं शीघ्रमित्यर्थः । आभ्यां क्रियाविशेषणभ्यां
 द्वितीयान्ताभ्यां कन् स्यादित्यर्थः । 'य आशुकर्तव्यानर्थान् चिरेण करोति स शीतक उच्यते,
 यस्तु अनाशुकर्तव्यान् आश्वेव करोति स उष्णक उच्यते' इति भाष्ये । संज्ञायामित्यनु-
 वृत्तेरयमर्थो लभ्यते' इति कैयटः । तदाह शीतकोऽलस इति । उष्णकः शीघ्रकारीति
 च । अधिकम् । अध्यारूढशब्दादिति । व्युत्पादनमात्रमिदम् । शुद्धरूढ एवमिति
 बोध्यम् । अनुकाभिक । अनुक, अभिक, अभीक एषां समाहारद्वन्द्वः । सौत्रं पुंस्त्वम् ।
 पार्श्वेनान्विच्छति । तृतीयान्तात्पार्श्वशब्दाद् अन्विच्छतीत्यर्थे संज्ञायां कन् स्यादि-
 त्यर्थः अन्वेषणं मार्गणम् । पार्श्वमिव पार्श्वम् । अनृजुरूपायः । ऋजूपायेन अन्वेष्ट-
 व्यान् अर्थान् यः अनृजुना उपायेनान्विच्छति स पार्श्वकः' इति भाष्यम् । तदाह
 अनृजुरित्यादि । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठकठञौ । अयःशूल, दण्डाजिन
 आभ्यां तृतीयान्ताभ्यां अन्विच्छतीत्यर्थे संज्ञायां ठकठञौ स्त इत्यर्थः । अयःशूलमिव
 अयःशूलम्, साहसमित्यर्थः । 'यो मृदुनोपायेन अन्वेष्टव्यानर्थान् तीक्ष्णोपायेनान्वि-
 च्छति स आयःशूलिक' इति भाष्यम् । तदाह तीक्ष्णोपाय इत्यादि । दण्डा-

शीते सति कार्यकरणे पाटवाभावात् । उष्णमिवोष्णम्, शीघ्रमित्यर्थः । क्रियाविशेषणभ्यां
 द्वितीयान्ताभ्यां प्रत्ययः । कृद्योगलक्षणा षष्ठी तु क्रियाविशेषणान्नेत्युक्तम् । मुख्यार्थ-
 वृत्तिभ्यां तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् । अधिकम् । अध्यारूढशब्दादिति ।
 'गत्यर्थार्कर्मक—' इत्यादिना रुहेः कर्त्तरि कर्मणि वा क्तो विहितः । आद्यं, क्तप्रत्ययेन
 कर्मणोऽभिहितत्वाद् अध्यारूढशब्दयोगे द्वितीया । अध्यारूढो द्रोणः खारीमिति-
 ग्रामं गत इतिवत् । तथा अधिकशब्देनापि योगे द्वितीयायां प्राप्तायां 'यस्मादधिकम्—'
 'तदस्मिन्नधिकम्—' इति च निर्देशश्चयात् पञ्चमीसप्तम्यौ भवतः । अधिको द्रोणः
 खार्याः, अधिको द्रोणः खार्यामिति । द्वितीये तु क्तेन कर्मणोऽभिहितत्वात्प्रथमा ।
 अधिका खारी द्रोणेन । कर्मणोऽभिहितत्वादेव पञ्चमीसप्तम्याविह न शङ्कनीये ।
 अनुका । समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । सूत्रत्वात्तिङ्गव्यत्यय इति फलितोऽर्थः ।
 अन्वभिभ्यां कन्निति । क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यां स्वार्थे निपात्यत इत्यर्थः ।
 पार्श्वेनान्विच्छति । 'आकर्षादिभ्यः कन्' इत्यतः कननुवर्तते । अनृजुरिति ।
 तिर्यगवस्थानात्पार्श्वमनृजु, तत्साधर्म्यादुपायोऽपि । इह शीतोष्णपार्श्वयिःशूलदण्डाजिन-
 शब्दा गौणा एव गृह्यन्ते । मुख्यार्थेभ्यस्तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् ।

जिन दम्भ, तेनान्विच्छति दाण्डाजिनिक । १८७७ तावतिथ ग्रहणमिति लुग्व ।
 (५-२-७७) कन् स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्व । द्वितीयकम्, द्विक वा ग्रहण देवदत्तस्य ।
 द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः । 'तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यो निय च लुक्'
 (वा ३१७२) पष्ठेन रूपेण गृह्णाति पट्को देवदत्त । पञ्च । १८७८ स एषा ग्रामणी ।
 (५-२-७८) देवदत्ता मुख्य एषा देवदत्तका । त्वत्का । मत्का । १८७९ शृङ्खलमस्य
 वचन करमे । (५-२-७९) शृङ्खलक करम । १८८० उत्क उन्मना ।

जिन दम्भ इति । दम्भार्थत्वाद्दाण्डाजिनशब्दा दम्भे लापणिक इति भावः । तावतिथम् ।
 तावता पूरण तावतिथमिति पूरणप्रत्ययान्ताना सामान्यनिर्देशः तृतीयायै प्रथमा । ग्रहणमिति
 भावे ल्युट्जनम् । नवाच तृतीयान्तात्पूरणप्रत्ययान्ताद् ग्रहणमित्यर्थे कन् स्यात्पूरणप्रत्ययस्य
 च लुग्वेदर्थ इयमिप्रेत्याह कन् स्यादित्यादि । पूरणप्रत्ययान्तस्य तु प्रकृतिमूतस्य न
 लुक् । किंतु पूरणप्रत्ययमानस्य, 'पष्ठेन गृह्णाति पट्क' इति भाष्योदाहरणात् । द्वितीयेन
 रूपेणेति । अतः तृतीयैव समर्थविभक्तिरिति सूचितम् । इतिना लाकानुसारित्व गम्यते ।
 एव च ग्रयविषयकमवग्रहणमिह फलति । तेन द्वितीय ग्रहण देवदत्तेन दम्भस्येत्यादौ न
 भवति । तावतिथेनेति । ग्रहणेऽयं विहित ग्रहीतरि न प्राप्नोतीत्यारम्भ । पट्को
 देवदत्त इति । भाष्ये एवमेवोदाहृतत्वात् पूरणप्रत्ययस्यैव लुगिति गम्यते, न तु तदन्तस्य ।
 स एषा ग्रामणी । ग्रामणीविशेषवाचकान् शब्दात्प्रथमान्तात् अस्वेत्यर्थे कन् स्यादित्यर्थः ।
 देवदत्तो मुख्य एषामिति । एतेन ग्रामणीशब्दो मुख्यपर्याय इति सूचितम् ।
 'ग्रामणीनापिते पुंसि ग्रामाविष श्रेष्ठे त्रिषु' इत्यमरः । त्वत्का मत्का इति । त्वमह वा
 मुख्य एषामिति विग्रहः । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमौ । शृङ्खलमस्य । करम इति
 पष्ठयर्थे सप्तमी । वचनमिति करणे ल्युट् । अस्य करमस्य शृङ्खल वचनमिति विग्रहे
 वचनविशेषान् शृङ्खलशब्दान् प्रथमान्ताद् अस्य करमस्वेत्यर्थे कन् स्यादित्यर्थः ।
 शृङ्खलक करम इति । शृङ्खलेन बद्ध इति यावत् । करमो बाल उष्ट्र । उत्क

तावतिथ ग्रहणमिति लुग्व । तावता पूरण तावतिथम्, 'कनोरिलुक्' । यथा 'तस्यापत्यम्'
 इत्यत्र तन्मेति पष्ठान्ताना सामान्यनिर्देशस्तथात्र 'तावतिथम्' -ति पूरणप्रत्ययान्ताना
 सामान्यनिर्देशः । अनन्तरावपि ठक्ठञौ नानुवर्तते, अम्बरितत्वादित्यमिप्रेत्याह
 कन्स्यादिति । पूरणप्रत्ययस्येति । न तु कनो लुक्, वाग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् ।
 पञ्चम पञ्चमविभक्तिरूप हि तेन साध्यम् । तच्च महाविभाषाधिकाराद्विकल्पन कन
 उत्पत्त्यापि सिद्धमव, तस्मान्पूरणप्रत्ययस्यैव लुक्सूत्रकारस्याभिमत इति व्याचष्टे—
 द्विकमिति । वातिकवारस्तु कन एव लुगिति व्याख्यामभिप्रेत्य 'तावतिथ ग्रहणमिति
 लुग्व' वचनात्तत्त्वस्य विभाषाग्रहणान् इत्याह । तन्व्यते द्वितीयक द्वितीयमित्येव रूप
 न तु द्विकमिति बोध्यम् । तावतिथेनेति । पूरणप्रत्ययान्तान् ग्रहणापाधिकान् स्वायं
 विधीयमाना ग्रहीतरि न प्राप्नोतीति वचनमिति कैयटः । स एषा ग्रामणी ।
 'ग्रामणीनापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाविष त्रिषु' इत्यमरः । करम इति । उष्ट्रान्व

(५—२—८०) उद्गतमनस्कवृत्तेच्छशब्दात्स्वार्थे कन् । उत्क उत्कण्ठितः ।
 १८८१ कालप्रयोजनाद्भोगे । (५—२—८१) कालवचनात्प्रयोजनवचनाच्च
 कन् स्याद्भोगे । द्वितीयेऽहनि भवो द्वितीयको ज्वरः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं
 वा । विपपुष्पैर्जनितो विपपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । 'रोगे' किम्—
 द्वितीयो दिवसोऽस्य । १८८२ तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् । (५—२—८२)
 प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन्स्याद्यत्प्रथमान्तमन्त्रं चेत्प्रायविषयं तत् । गुडापूपाः प्रायेणा-
 न्नमस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी । 'वटकेभ्य इतिर्वाच्यः' (वा ३१८५) वटकिनी ।
 १८८३ कुल्मापादब् । (५—२—८३) कुल्मापाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्मापी ।
 १८८४ श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते । (५—२—८४) श्रोत्रियः । 'वा' इत्यनुवृत्तेच्छा-

उन्मनाः । उद्गतमनस्कवृत्तेरिति । उत्कण्ठितवृत्तेरित्यर्थः । कालप्रयोजनाद्भोगे ।
 काल, प्रयोजन अनयोः समाहारद्वन्द्वः, तदाह कालवचनात् प्रयोजनवचनाच्चेति ।
 यथांचितविभक्त्यन्तादिति शेषः । कालशब्देनात्र कालवृत्तिः पूरणप्रत्ययान्तो द्वितीयादिशब्द
 एव गृह्यते, न तु मासादिशब्दः, व्याख्यानात् । तदाह द्वितीयेऽहनीति । प्रयुज्यतेऽनेनेति
 ऋरणे ल्युटि प्रयोजनं साधनम् । कर्मणि ल्युटि तु फलम् । तदाह प्रयोजनं कारणं रोगस्य
 फलं वेति । तदस्मिन्नन्नम् । प्रथमान्तादन्नवाचकाद् अस्मिन्नित्यर्थे कन् स्याद् अन्नस्य
 बाहुल्ये गम्ये संज्ञायामित्यर्थः । वटकेभ्य इति । संज्ञायामित्येव । वटकिनीति । वटकाः
 प्रायेण अन्नमस्यां पौर्णमास्यामिति विग्रहः । कुल्मापादब् । कनोऽपवादः । 'स्या-
 द्वावकस्तु कुल्मापः चणको हरिमन्यकः' इत्यमरः । श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते । द्विती-
 यान्ताच्छन्दश्चाद्वाद् अधीते इत्यर्थे घन्, प्रकृतेः श्रोत्रादेशश्च निपात्यते । अध्येत्र-
 णोऽपवादः । वेत्यनुवृत्तेरिति । 'तावतिथम्' इति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्येति शेषः ।
 ततश्च घनभावे अध्येत्रणिति भावः । वाग्रहणाननुवृत्तौ तु घना अध्येत्रणो वाघः

द्वितीयेऽहनीति । यद्यपि द्वितीयशब्दः कालवाची न भवति, तथाप्यर्थप्रकरणादिना वृत्ति-
 विषये काले वर्तते इति भावः । ननु साक्षात्कालवाचिभ्यो मासादिभ्यो न भवति,
 द्वितीयादिभ्यस्तु भवतीत्यत्र किं मानमिति चेत् । अत्राहुः—उत्तरसूत्रस्यसंज्ञापकर्षणाच्छब्द-
 स्वाभाव्याद्वा तद्वोध्यमिति । वटकेभ्य इति । कनि प्राप्ते वचनम् । ननु संज्ञाग्रह-
 णात्कन् भविष्यतीति चेत् । किं ततः ? इनेरप्राप्तत्वात्तदर्थं वचनमङ्गीकार्यमेव ।
 'अत इनिठनौ' इत्येव कथंचिदिनिः सिध्यतीत्याशात्र न कार्या । 'सप्तम्यां
 च न तौ स्मृती' इति वचनात् । श्रोत्रियं । यश्छन्दोऽधीते स श्रोत्रियो भवति ।
 अत्र भाष्ये 'छन्दोऽधीते इत्यस्य वाक्यस्यार्थे श्रोत्रियन्नित्येतत्पदं निपात्यते' इति
 वाक्यार्थे पदवचनपक्षः । छन्दसो वा श्रोत्रभावो निपात्यते 'तदधीत इत्येतस्मिन्नर्थे
 घंश्च प्रत्ययः' इति पक्षान्तरं च स्थितम् । व्याख्यातं च कैयटेन 'वाक्यार्थस्य संवत्-
 रूपस्य क्रियारूपस्य वाऽसत्त्वरूपत्वात् । श्रोत्रियशब्दस्य च सत्त्वारूपार्थाभिधायित्वा-
 द्वाक्यार्थग्रहणेन तदाश्रयश्छन्दोऽध्यायी अभिधीयत इति । एकां शास्त्रमधीत्य
 श्रोत्रियो भवतीति धर्मशास्त्रम् । वेत्यनुवृत्तेरिति । 'तावतिथं ग्रहणमिति दुग्वा'

न्दस । १८८५ आद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ । (५—२—८५) आद्धी, आद्धिक । १८८६ पूर्वादिनि । (५—२—८६) पूर्व कृतमनेन पूर्वौ । १८८७ सपूर्वाच्च । (५—२—८७) कृतपूर्वौ कटम् । १८८८ इष्टादिभ्यश्च । (५—२—८८) इष्टमनन इष्टौ । अयोती । १८८९ छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि । (५—२—८९) लोके तु परिपन्थिशब्द न न्याय्य । १८९० अनुपदमन्वेष्टा । (५—२—९०) अनुपदमन्वेष्टा गवा-
स्यादिति बाध्यम् । आद्धमनेन । प्रथमान्तात् आद्धशब्दाद् भुक्तमननत्यर्थे इनिठनौ एतौ स्त इत्यर्थः । आद्धमावनद्रव्ये आद्धशब्दो लापणिकः । इनिप्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थः । पूर्वादिनि । अनेन नि कर्तुं तु नीयात्तमनुवर्तते । वा क्रिया प्रति कर्तव्याकाङ्क्षाया भुक्त पीतमित्यादि यत्किञ्चित्क्रियापदमध्याहार्यम् । उपस्थितत्वात् कृज्यंभूत क्रियासामान्यमेव प्रतीयते । ततश्च पूर्वं कृतमनननि विग्रहे कृतिमित्यादिक्रियाविशेषणात्पूर्वशब्दाद् अनेनेत्यर्थे इति स्यादित्यर्थः । सपूर्वाच्च । विद्यमानपूर्वादपि पूर्वशब्दादुक्तविषये इति स्यादित्यर्थः । पूर्वान्तादिनि यावत् । प्रातिपदिकविशेषणत्वेऽपि प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधादप्राप्ते सून-
मिदम् । कृतपूर्वौ कटमिति । अत्र यदुक्तव्यं तत्कर्तुं कर्मणा कृतीत्यत्रोक्तम् । इष्टादिभ्यश्च । इष्टादिभ्यः कृतीयास्तेभ्यः अनेनेत्यर्थे इति स्यादित्यर्थः । छन्दसि परिपन्थि । परिपन्थिन्, परिपरिन् एतौ शब्दौ छन्दसि निपात्येते पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्य-
वस्थातृशब्दादिनिप्रत्यये अवस्थातृशब्दस्य पयादेशो परिपन्थिन्शब्दः । पर्यवस्था-
तृशब्दादिनिप्रत्यये अवस्थातृशब्दस्य पर इत्यादेशो परिपरिन्शब्दः । 'मा त्वा विदन्परिपन्थिन्, मा वा परिपरिणो विदन्' इति श्रुतौ उदाहरणम् । इदं सूत्रं वैदिक-

इत्यन । आद्धमनेन । अद्धास्मिन्नस्तीति आद्धम् । 'प्रजाअद्धार्चाम्यो ण' । यद्यपि पिभ्यः कर्म आद्धशब्देनोच्यते, तथापीह तसाधनद्रव्यमुच्यते । मुख्यआद्धस्य भोक्तु-
मशक्यत्वात् । आद्धी आद्धिक इति । 'अद्यतन एवप्यते' अद्य भुक्ते च आद्धिक इति मा भूत् । पूर्वादिनि । पूर्वमिति क्रियाविशेषणाद् द्वितीयान्तात् प्रत्यय 'अनन' इति कर्तुं वाचकमनुवर्तते । न च क्रियामन्तरेण कर्ता समवर्तीति काचि-
त्क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयस्तदाह पूर्व कृतमनेनेति । सपूर्वाच्च । 'अनेन' इति पूर्वसूत्रं चानुवर्तते । विद्यत्येमानपूर्वकात्पूर्वशब्दादनेनेत्यस्मितर्थे इति स्यात् । 'पूर्वा-
न्ताच्च' इत्येतत्फलितम् । कृतपूर्वाति । कृतपूर्वशब्दयोः 'सुप्सुपा' इति समासः । इह प्रातिपदिकाधिकात् 'पूर्वादिनि' इत्यननेन पूर्वशब्दान्ताप्रातिपदिकात् कृतपूर्वशब्दा-
दिनो मिद्धे 'सपूर्वाच्च' इत्येतद् ग्रहणवता प्रातिपदिनेन तदन्तविधिर्न इति परिभाषा
ज्ञापयति । कृतपूर्वोच्येतस्मिद्धये 'पूर्वान्ताच्च' इति स्वीकृते तेनैव व्यपदेशिवद्भावेन
पूर्वोच्यपि रूपं सिद्धे 'पूर्वादिनि' इत्येतत् 'व्यपदेशिवद्भावोप्रातिपदिनेन' इति
परिभाषा ज्ञापयति । छन्दसि । पर्यवस्थातृशब्दाच्छ्रुपर्यायत्वायै इतिप्रत्यय-
अवस्थातृशब्दस्य च पन्थ पर एतावादेशौ निपात्येते । 'अपन्थ परिपन्थिन्म्', 'मा
त्वा परि परिणो विदन्' । उभयत्रापि परिशब्देऽवग्रहः । लोके त्विति । 'अनुपस्थित-

मनुष्यो । १८९१ साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् । (५-२-९१) साक्षाद् द्रष्टा साक्षी । १८९२ क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः । (५-२-९२) क्षेत्रियो व्याधिः, शरीरान्तरे चिकित्स्यः अप्रतिकार्यं इत्यर्थः । १८९३ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्र-दृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा । (५-२-९३) इन्द्र आत्मा, तस्य लिङ्गम्, करणेन कर्तुंरनुमानात् । इतिकरणं प्रकारार्थम् । इन्द्रेण

प्रक्रियायामेव व्याख्यातुमुचितम् । अनुपद्यन्वेष्टा । पदस्य पश्चादनुपदम् । पश्चादर्थे अव्ययीभावः । सप्तम्या अम्भावः अनुपदमित्यस्माद् अन्वेष्टरि अर्थे इतिप्रत्ययो निपात्यते । साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् । साक्षादित्यव्ययम्, इह शब्दस्वरूपपरं लुप्तपञ्चमीकम् । साक्षादित्यव्ययाद् द्रष्टर्यर्थे इति स्यादित्यर्थः । साक्षीति । यः कर्मणि स्वयं न व्याप्तिर्यते, किन्तु कर्म क्रियमाणं पश्यति सोऽयं साक्षीत्युच्यते । साक्षादित्यव्ययादिनिप्रत्ययः 'अव्ययानां भमात्रे-' इति टिलोपः । क्षेत्रियच् । परम् अन्यत् क्षेत्रं शरीरम् परक्षेत्रम् । चिकित्स्यः प्रतिकार्यः, 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' इत्युक्तेः । परक्षेत्रशब्दात् सप्तम्यन्तात् । चिकित्स्य इत्यर्थे घच्, पर-शब्दस्य लोपश्च निपात्यते । शरीरान्तर इति । भाविनि शरीरे चिकित्स्यः, ननु वर्तमाने शरीरे इत्यर्थः । फलितमाह अप्रतिकार्यं इति । इन्द्रियम् । इन्द्रलिङ्गमित्याद्यर्थेषु इन्द्रियमिति भवति । इन्द्रशब्दाद् यथायोगं पृष्ठीतृतीयान्ताद् लिङ्गमित्याद्यर्थेषु घच् निपात्यत इति यावत् । इन्द्र आत्मेति । 'स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमम-पश्यदिदमदर्शमिति । तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ह वै नाम तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र-मित्याचक्षते' इति श्रुतेरिति भावः । तस्य लिङ्गमिति । आत्मनोऽनु-मापकमित्यर्थः । लिङ्गत्वमुपपादयति करणेनेति । चक्षुरादीन्द्रियं किञ्चित्कर्त्र-

परिपन्थिभिः पार्थिः' इत्यादौ । अनुपद्यन्वेष्टा । अन्वेष्टरि इति प्रत्ययो निपात्यते । अनुपदमिति । पदस्य पश्चात्, पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । अनुपदी गवामिति । पदपेक्षया पृष्ठी । गोपदात्पश्चादन्वेषणं गवामेव । तेन हिरण्यादावन्वेष्ये न भवतीति हरदत्तः । साक्षाद्द्रष्टरि । द्रष्टर्यर्थे इति स्यात् । साक्षाच्छब्दोऽव्ययम् तेन 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इत्यतिदेशादिह सूत्रे पञ्चम्या लुक् । 'उदः स्थास्तम्भो-', 'अवाच्चालम्बना-' इत्यादौ तु 'प्रकृतिवत्-' इत्यतिदेशस्य वैकल्पिकत्वेनाव्ययत्वाभावात् । पञ्चम्या लुङ् न भवतीति बोध्यम् । साक्षीति । 'अव्ययानां भमात्रे-' इति टिलोपः । यद्यपि साक्षाद्द्रष्टारस्त्रयो भवन्ति दाता ग्रहीता उपद्रष्टा च, तथापीह संज्ञाग्रहणात् साक्षिशब्देनोपद्रष्टैवोच्यत इत्याहुः । क्षेत्रियच् । 'परक्षेत्रशब्दात्सप्तम्यन्ताद्घच् परशब्दस्य लोपश्च निपात्यते' इति मनोरमा । अन्ये तु 'परक्षेत्रे चिकित्स्यः' इत्यर्थे 'क्षेत्रियच्' इति निपात्यते । वाक्यार्थे पदवचनं श्रोत्रिय-वदित्यप्याहुः । एवमन्यत्राप्युह्यम् । क्षेत्रियो व्याधिरिति । किञ्च क्षेत्रियं विषयम्, यत्परशरीरे संक्रम्य चिकित्स्यते । अपि च क्षेत्रियाणि तृणानि, यानि सस्यार्थक्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि विनाशयितव्यानि । किं च क्षेत्रियः पारदारिकः, परदाराः, परक्षेत्रम् । तत्र चिकित्स्यो निग्रहीतव्यः । सर्वेऽप्येते पक्षा आकरे स्थिताः । इन्द्रियमिन्द्र ।

दुर्जयमिन्द्रियम् । १८६४ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप् । (५-२-९४) गावोऽस्या
स्मिन्वा सन्ति गोमान् ।

‘भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायन ।

ससर्गे स्तिविवक्षाया भवन्ति मनुवादय ॥’ (वा ३१८३)

१८९५ रसादिभ्यश्च । (५-२-९५) मनुप् । रसवान् । रूपवान् । अन्य-

मत्वर्थोऽनिवृत्त्यर्थं वचनम् । रस, रूप, वण, गन्ध, स्पर्श, शब्द, स्नेह, भाव ।
‘उणात्’ (ग सू ११२) । ‘एकाच्’ (ग सू ११३) । स्ववान् । गुणग्रहणं
प्रिष्ठितं भविनुमहति, करणत्वात्, घटकरणदण्डादिवदित्यनुमानादित्यय । मम चक्षुरित्येव-
मिद्रेण दृष्टं नानमिन्द्रियम् । इद्रेण सृष्टमिन्द्रियम् । इद्रेण जष्टं सञ्चितं प्रीणितं वा
इन्द्रियम् । रुढिशब्दोऽयं कथञ्चिद्व्युत्पादित इद्रेण दुर्जयमिन्द्रियमिति भाषयितुमाह
इति करणमिति । इतिशब्द इत्यर्थः । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप् । तस्यास्तीति
तदस्मिन्नस्तीति विग्रहः अस्तिममानाविकरणाग्रयमानाद् अस्य अस्मिन्निति चायं मनुप्
स्यादित्यय । उपावितौ । इतिशब्दो विषयविशेषलभाय । तदाह भूमनिन्देति ।
श्लोकवातिवमिदम् । भूमा बहुत्वम्, यथा गमान्, यवमान् । निन्दायाम् ककुदावतिनी कया ।
प्रशंसायाम्-रूपवान् । नियमागो क्षीरिणो वृत्ता । अतिशायन-उदरिणी कया । ससर्गे-
दण्डी द्यनी । वृत्तिनियामकः समगविशेषा विवक्षित, तन् पुरुषो दण्ड इति नाम्नि । रसा-
दिभ्यश्च । मनुविति । शेषपूरणमिदम् । उक्तविषय इति शेषः । पूर्वैरेव सिद्धं किमयमिदमित्यत
आह अन्यमत्वर्थयिति । ‘अन इतिठनौ इत्यानिनिवृत्त्ययमित्यय । रमानौ पठति रसरूपे-
इदशब्दाद्यच् । इद्रेण दृष्टं नान ‘मम चक्षुः, मम श्रोत्रम्’ इत्यादिक्रमण सृष्टमदृष्टद्वारा,
जुष्टं प्रीणितं सञ्चितं वा दत्तं ययायय विषयेभ्यः । रुढिशब्दोऽयं यथाकथं चिद्व्युत्पादितः ।
तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप् । तदिनि प्रथमासमर्थात्प्रत्ययः । अस्तीनि पुरुषवचनं अविव-
क्षिते ञालस्तु विवक्षितं, घनं गते भाविनि वा ‘घनवानयम्’ इति प्रतीत्यभावात् । इतिशब्दो
विषयविशेषलभाय । तथाहि-‘भूमनिन्दाप्रशंसासु नियमागे निशायन । ससर्गेस्तिविवक्षाया
भवन्ति मनुवादय ॥’ अस्तिविवक्षाया ये मनुवादया विधीयन्ते ते भूमादिषु भवन्तीति
चातिशायः । भूमा बहुत्वम् । तच्चापञ्चिकम् । यस्य हि यावदुचितं तावदेव बहुत्ववाचकबहु-
शब्दनापि प्रतीयते । तथा पञ्चपाभिरपि गामिदैवदत्तस्य बहुत्वो गाव इति व्यवहारः ।
रान्तु महस्रगारपि गावाऽस्या इति व्यवहारः । गमान् । यवमान् । यस्य स्वार्थादिभिः
परिच्छिन्ना यवा सन्ति स एवमुच्यते, न तु महस्रेणापि यवैर्यवमानिति । कथं तर्हि
‘यवमतीमिरद्विर्युषः प्रोक्षति’ इति । अत्राह —जानिमात्रसम्बन्धस्य विवक्षितत्वाद्
भूमाभावेऽप्यत्र मनुप् । भूमाग्रहणं तु प्रायेण भूमादयः प्रतीयन्ते इत्येवपरमिति ।
निन्दाया ककुदावतिनी कया । प्रशंसाया रूपवान् । नित्ययोगे
क्षीरिणा वृत्ता । अतिशायने उदरिणी कया । ससर्गे दण्डी । ससर्गे
सयाग, तेन सयुक्तदण्ड एवोच्यते, न तु गृहावस्थितदण्डाऽपि । इह दण्डपुरुषयो

रसादीनां विशेषणम् । १८९६ तसौ मत्वर्थे । (१—४—१९) तान्तसान्तौ
भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । 'वसोः सम्प्रसारणम्' (सू ४३५) । विदुष्मान्
'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः' (वा ३१८५) शुक्लो गुणोऽस्यास्तीति शुक्लः
पटः । कृष्णः । १८९७ मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः । (८—२—९)
मवणविणान्तान्मवणविणोपधाच्च यवादिर्वजितात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् ।
किवान् । ज्ञानवान् । विद्यावान् । लक्ष्मीवान् । यशस्वान् । भास्वान् । यवादेस्तु

त्यादि भावेत्यन्तम् । गुणादिति । एकाच इति । गणसूत्रम् । उदाहरति स्ववानिति ।
गुणग्रहणमिति । गुणादित्येतद् रसादीना पण्णा विशेषणमित्यर्थः तेन गुणवाचकानामेव एषां
ग्रहणाद् जलादिवाचकानां रसादिशब्दानां द्रव्यवाचिना च गन्वादिशब्दानाम् इह न ग्रहण-
मिति भावः । 'रसिको नटः, स्पर्शिकं वारि' इत्यादिप्रयोगदर्शनाद् इदं सूत्रं भाष्ये प्रत्या-
ख्यातम् । ननु विद्वच्छब्दान्मतुपि यजादिस्वादिपरकत्वाभावेन भत्वाभावाद् 'वसोः सम्प्रसारणम्'
इति कथं सम्प्रसारणमित्यत आह तसौ मत्वर्थे । मत्वर्थप्रत्ययाक्षिप्तप्रातिपदिकविशेषणत्वा-
त्तदन्तविधिमभिप्रेत्याह तान्तसान्ताविति । तकारसकारान्तावित्यर्थः । 'गुणवचनेभ्यः'
इति । वार्तिकमिदम् । गुणे गुणवनि च ये प्रसिद्धाः शुक्लादिशब्दाः त एव गृह्यन्ते, न तु रूपा-
दिशब्दा अपि । तेन रूपं वल्लमित्यादि न भवति । अत्र यद्वक्तव्यं तदध्वरमीमासाकोतुहले
अरुणाधिकरणे प्रपञ्चितमस्माभिः । मादुपधायाश्च । मात् उपधायाश्चेति च्छेदः ।
मादित्यावर्तते । म् च अश्चेति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । मतुप्रत्ययाक्षिप्तप्रातिपदिकवि-
शेषणत्वात्तदन्तविधिः । मवर्णान्तादवर्णान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य मतोः मस्य वः स्यादित्येकोऽर्थः ।
मादित्युपधाविशेषणम् । मकारात्मिका अकारात्मिका च या उपधा ततः परस्य मतो
र्मस्य वः स्यादित्यन्योर्थः । फलितमाह मवर्णेत्यादिना । मान्तादुदाहरति—
किवानिति । किमस्यास्मिन्वास्तीति विग्रहः । एवमग्रेऽपि । आकारान्तादुदाहरति—
ज्ञानवानिति । अत्र तपकरणाभावादाकारस्यापि ग्रहणमिति मत्वाह विद्यावा-
निति । मोपधादुदाहरति—लक्ष्मीवानिति । अदुपधादुदाहरति—यशस्वानिति ।

संयोगे सत्यपि दण्डी पुरुष इत्यादिवत् 'पुरुषी दण्डः' 'पुरुषवान् दण्डः' इति न प्रयुज्यते ।
वृत्तिनियामकस्य विलक्षणसम्बन्धस्याभावात् । संयोगे समानेऽपि प्रतीतिबलाद्वैलक्षण्यं कल्प्यत
इत्याहुः । एवं च यवसंयोगमात्रेण यवमस्य आपो न भवन्ति, किं तु यवमजलवच्च पात्रमेवे
त्याशयेन 'कथं यवमतीभिरद्भिः' इत्याक्षेपो भूमादिग्रहणं प्रायिकमित्याद्युत्तरं च संगच्छत
एव । अन्यमत्वर्थीयेति । कथं तर्हि 'रूपिणी कन्या' 'रसिको नटः' इति । अत्राहुः—रसा-
दिगणे 'गुणात्' इति पठ्यते । तेन गुणवाचिभ्य एवान्यमत्वर्थीयस्य निषेधः, रूपिणीत्यत्र तु
रूपशब्देन सौन्दर्यं गृह्यते । तच्च न गुणः । रसिक इत्यत्र तु रसशब्देन भावो गृह्यते न तु
रसनाग्राह्यो गुण इति । गुणवचनेभ्य इति । गुणे तद्वति च प्रसिद्धा ये शुक्लादयस्त एव
गृह्यन्ते, न तु रूपादयोऽपि । तेन रूपं वल्लमित्यादिप्रयोगो न भवति । मादुपधाया ।

यवमान् । भूमिमान् । १८६८ भयः (८-२-१०) क्षयन्तान्तोर्मस्य व स्यात् ।
 अपदान्तत्वात् जस्त्वम् । विद्युत्वान् । १८९९ संज्ञायाम् । (८-२-११) मतोर्मस्य व
 स्यात् । अहीवती । मुनीवती । शरादित्वाद् दीर्घः । १९०० आसन्दीवदष्टीवक्ष्मी-
 वत्क्ष्मीवद्द्रमण्वक्ष्मण्वती । (८-२-१२) एते षट् सज्ञाया निपात्यन्ते । आसनशब्द-
 स्यासन्दीभावः । आसन्दीवान्नाम । अस्थिशब्दस्याष्टीभावः । अष्टीवान् ।
 अस्थिमानन्यत्र । चक्रशब्दस्य चक्रीभावः । चक्रीवान्नाम राजा । चक्रवानन्यत्र । कक्ष्याया
 सम्प्रसारणम् । कक्षीवान्नामपि । कक्ष्यावानन्यत्र । लवणशब्दस्य रुमण्भावः । रुमण्वान्नाम
 पर्वतः । लवणवानन्यत्र । चर्मणो नलापाभावो णत्वं च । चर्मण्वती नाम नदी ।
 चर्मवत्यन्यत्र । १६०१ उदन्वानुद्धौ च । (८-२-१३) उदकस्योदभावा
 मताबुद्धौ सज्ञाया च । उदगान्त्वमुद्र ऋषिश्च । १९०२ राजन्वान्सौराज्ये ।
 (८-२-१४) राजन्वती' न राजवानन्यत्र । १६०३ प्राणिस्था-

‘तसौ मत्वर्थे’ इति भत्वान् रत्वम् । आकारोपधादुदाहरति—भास्वानिति ।
 अथ विद्युत्वानित्यत्र भकाराकारान्तत्वाभावात्भकारारोपघत्वाभावाच्च मादुपधाया
 इति वत्त्वाप्राप्तावाह भयः । अपदान्तत्वादिति । ‘तसौ मत्वर्थे’ इति
 भत्वेन पदवत्त्वादिति भावः । संज्ञायाम् । अहीवतीत्यादि नदीविशेषस्य नग-
 रोविशेषस्य वा सज्ञा । शरादित्वादिति । ‘शराक्षीना च’ इति दीर्घ इत्यर्थः ।
 आसन्दीवत् । समाहारद्वन्द्वे ह्रस्वत्वम् । निपात्यन्त इति । आसन्दीभा-
 वादिकमेवात्र निपात्यते, वत्त्व तु संज्ञायामिति सिद्धम् । कक्ष्याया सम्प्रसार-
 णमिति । निपात्यन् इति शेषः । ‘न सम्प्रसारणे—’ इति सूत्रमात्रे तु ‘कक्ष्याया
 संज्ञायाम्’ मतो सम्प्रसारण वक्तव्यम्’ इत्यारण्यम् । अत्रापि सूत्रे कक्षीवच्छब्द-
 पाठः अनर्थ इत्याहुः । उदन्वानुद्धौ च । उद्धौ संज्ञाया चेति । वस्तु-
 तस्तु ‘उदन्वाथ’ इत्येव सूत्रमिदमुच्यते, ‘संज्ञायाम्’ इत्यनवृत्त्यैव समुद्रोऽपि उदन्वच्छ-
 ब्दस्य सिद्धत्वात् । राजन्वान् सौराज्ये । सु शोमनो राजा यस्य देशस्य स
 सुराजा, तस्य भावः सौराज्यम् । तस्मिन्नर्थे राजन्शब्दाद् मनुषि ‘मादुपधाया—’ इति
 मय अथ म समाहारे द्वन्द्वः । तेन मनुप्रययाक्षिप्तं प्रातिपदिक विशेष्यते, तदाह
 मवर्णावर्णान्तादिति । ‘उपधायाश्च’ इति वाक्यान्तरम् । उपधाभूतान्मातरस्य
 मतोरित्यर्थः । येन नाव्यवधान—’ न्यायेनान्यात्वव्यवहितेऽपि भवतीति । एवमन्यरायं
 स्थिते फलितमाह मवर्णावर्णोपधादिति । मयः । इदमपि मनुवाक्यस्य
 प्रातिपदिकस्य विशेषणम्, तदाह भयन्तादिति । विद्युत्वानिति । एतेन
 ‘वह्निमृद्धान्’ इति नैयायिकप्रयोगो निरस्तः । उक्तरीत्या जदवस्याप्रवृत्ते । मत्वन्ता-
 न्ननुषो निषेधश्च । ननु माधुडमान् माधुलिम्बान्निधश्च हस्य चक्षे दृढ च कृते ‘हय’
 इति वत्त्वप्रवृत्त्याऽनुनासिकपरत्वाभावात् ‘प्रत्यये भाषाया निधम्’ इत्यनेन प्रकार-

१ काम नृपा सन्तु सहस्ररोग्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।

नक्षत्रनाराग्रहसकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रममेव रात्रि ॥ रघु ६-२२ ।

दातो लजन्यतरस्याम् । (५—२—९६) चूडालः, चूडावान् । प्राणिस्थात्, किम्-शिखावान्दीपः । 'आतः' किम्-हस्तवान् ! 'प्राण्यङ्गादेव' (वा ३१८९) नेह—मेघवान् । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे चूडालोऽसीत्यादौ 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' (सू ३६५९) इति स्वरितवाधनार्थश्चकारः । १६०४ सिध्मादिभ्यश्च । (५—२—९७) लज्वा स्यात् । सिध्मलः, सिध्मवान् । अन्य-तरस्याग्रहणं मनुप्समुच्चार्यम्, न तु प्रत्ययविकल्पार्थम् । तेन अकारान्तेभ्य इति-

वत्वं सिद्धम् । नलोपाभावो निपात्यते । प्राणिस्थात् । आदन्तात्प्राणिस्थवाचिनः शब्दाद् मत्वर्थः लज् वा स्यादित्यर्थः । शिखावान् दीप इति । अत्र शिखाशब्दस्य दीपाग्रवाचिनः प्राणिस्थवाचित्वाभावाद् न लज्जिति भावः । प्राण्यङ्गादेवेति । भाष्ये तथा वचनादिति भावः । ननु लचश्चित्करणं व्यर्थम्, 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वस्य प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धेरित्यत आह प्रत्ययस्वरेणेति । चूडालोऽसीति । तत्र असीत्येतत् 'तिङ्ङितिङः' इति निहतम् । चूडालात्सो रुत्वे उत्वे तस्य सुप्त्वेनानुदात्तस्याद्गुणस्य 'एकादेश उदात्तेन—' इत्युदात्तत्वे तस्य परेण पूर्वरूपैकादेशे यस्य पदाद्यनुदात्तेन सहैकादेशत्वात् 'स्वरितो वानुदात्ते' इत्यस्य प्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं चित्करणमित्यर्थः । सिध्मादिभ्यश्च । लज्वा स्यादिति । मत्वर्थे इति शेषः । अन्यतरस्यामिति । पूर्वसूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवृत्तं न लचप्रत्यय-विकल्पार्थकम्, किन्तु मनुप्रत्ययसमुच्चयार्थकमेव अन्यतरस्यामित्यस्याव्ययत्वेना-नेकार्थकत्वात् । ततश्च सिध्मादिभ्यो लज् मनुप् च स्यादिति लभ्यते । नचान्य-तरस्यामित्यस्यात्र लचप्रत्ययविकल्पार्थकत्वेऽपि तदभावे मनुप् सिद्ध इति वाच्यम्, लज्भावे मनुवेव भवति, न तु 'अत इनिठनौ' इत्येतदर्थं समुच्चयविधानात् तदाह तेनेति । सिध्मादिषु ये अकारान्ताः । तेभ्य इनिठनौ नेत्यर्थः । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । सिध्म, गडु, मणि, विजय, पांसु, हनु पाष्णि इत्यादयः सिध्मादिषु

ढकारयोरनुनासिकाप्रवृत्तेर्गोष्ठुवान् मधुलिङ्गवानित्यनिष्टं प्रसज्येत । मैवम्, घत्वढत्वयोर-सिद्धत्वेन 'झयः' इति वत्वाप्रवृत्तेः । प्राणिस्थात् शिखावान्दीप इति । प्रत्युदाहरण-दिगियं दर्शिता । शिखाशब्दस्य ब्रीह्यादिपाठेन लचोऽप्रसङ्गात् 'चूडावान् वृक्षः' इति प्रत्युदा-हार्यमिति हरदत्तः । न च वृक्षस्य प्राणित्वमस्तीति शङ्क्यम्, मुखनासासंचारो वायुः प्राणः, तद्वावेन प्राणीति तदाशयात् प्राण्यङ्गादेवेति । पतचेति करणानुवृत्त्या लभ्यते । चूडालोऽ-सीति । असीत्यस्य 'तिङ्ङितिङः' इति निघातः । चूडालशब्दात्सोरुत्वे तस्य 'अतो रोरप्लुतात्—' इत्युकारे कृते हलां संसनधर्मत्वात्तस्थानिकोऽकारोऽनुदात्तः । सुपस्थानिक-स्यापि सुप्त्वात् 'अनुदात्तौ सुपितौ' इत्युदात्त इत्यन्ये । पूर्वेण सह आद् गुणे सति 'एकादेश उदात्तेन—' इत्युकार उदात्तः । ततः 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपमेकादेशस्तस्य 'स्वरितो वानुदात्त—' इत्यादिना स्वरिते प्राप्ते तद्वाधनाय चकार इत्यर्थः । सिध्मादिभ्यश्च । सिध्म, गडु, मणि, विजय, निष्पाव, पांसु ननु, पाण्ण्यादयः सिध्मादयः । समुच्चयार्थ-मिति । निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः । न च इनिठनावप्यन्यतरस्याग्रहणेन

ठनौ न 'वातदन्तबलललाटानामूङ् च' (ग सू ११५) । वातूल । १६०५
 वत्सासाभ्या कामवले । (५—२—९८) आभ्या लच् स्याद्ययामह्वय कामवति
 बलवति चार्थे । वत्सल । असल । १९०६ फेनादिलच्च । (५—२—९९)
 चाल्लच् । अन्यतरस्याग्रहण मनुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते । फेनिल, फनल, फेनवान् ।
 १९०७ लोमादिषामादिपिन्द्वादिभ्यः शनेलच । (५—२—१००)

पठिता । एव च लज्वा स्यादिति विवरणवाक्ये वाशब्दश्चार्थे । इदमन्यतरस्याग्रहण-
 भुत्तरसूत्रेषु सवत्र मत्वर्थोविविधमनुवर्तते, न तु ऋडशब्देषु । अतो न तेषु मनुप्समुच्चय
 इत्यास्ता तावत् । वातदन्तबलललाटानामूङ् चेति । सिष्मादिगणसूत्रमिदम् । एभ्यो लच्
 प्रकृतेरूङ् चादेशः । इकारस्तु आदेशत्वसूचनार्थः । अन्यथा प्रत्ययत्वशङ्का स्यात् । वातूल,
 एव इतूल, बलूल, ललाटूल । वत्सासाभ्या कामवले लच् स्यादिति । मत्वर्थे इति
 शेषः । कामबलशब्दौ तद्वति लक्षणिकावित्यामिषेत्याह कामवति बलवति चेति ।
 फेनादिलच्च । मत्वर्थे इति शेषः । चाल्लजिति । सनिहितत्वादिति भावः । नन्वेव
 सति मनुच् नैव स्यादित्यत आह अन्यतरस्याग्रहणमिति । सिष्मादिमूत्रे
 व्याख्यातमिदम् । लोमादि । श, न, इउच् एते त्रिभ्या गणभ्यो ययामस्य स्युर्म-

समुच्चीयतामिति शङ्कयम्, तयोरप्रकृतत्वात् । मनुप्प्रत्ययस्तु समुच्चर्यते तस्य प्रवृत्तत्वात् ।
 अस्ति चेह लिङ्ग 'विशाद' इत्यन्यतरस्याग्रहणम् । तद्धि इनिठनो प्राप्त्यर्थं क्रियते ।
 प्रवृत्तस्यान्यतरस्याग्रहणस्य विकल्पार्थत्वे तदनुवृत्त्यैव सिद्धौ किं तेन । क्रियमाण तु पूर्वस्या-
 न्यतरस्याग्रहणस्य समुच्चयायता ज्ञापयत्येव । तथा च वार्तिकम्—'लजन्यतरस्यामिति
 समुच्चय' इति । अयं भावः—'प्राणिस्थात्—' इति सूत्रेण लचि विकल्पे पक्षे मनुविति
 चूडाऽऽचूडाविति रूपद्वय मद्यपि मिथ्यति तथापि सिष्मादिषु येऽदन्तास्तेषु इनिठनो
 प्रवृत्त्या दोषः समुच्चयार्थत्वे तु न दाप्य इति । एव च 'लज्वा स्यात्' इति वृत्तौ वाशब्द-
 समुच्चये बोध्यः । 'वा रयाद्विकल्पापमपारेवार्षेऽपि समुच्चये' इत्यमरः । वातदन्तेत्यादि ।
 सिष्माद्यन्तगणसूत्रम् । ऊङ् चेति । ब्रित्वादन्तादेशः । ऊङ्कारमात्रोक्तावन्तादेशश्चसिद्धा-
 वपि प्रत्ययत्वशङ्कानिवारणाय डानुबन्धः कृतः । न च पण्यताद्विहितस्य प्रत्ययत्व ननि
 शङ्कयम् । 'अहशुभमोर्षुस्' 'गापयसार्थे' इत्यादौ प्रत्ययत्वाम्बुपगमात् । वातूल इति ।
 अन्तादात्तमिदम् । प्राचा तु 'बलाटूल' 'वाताच्च' इति पठित्वा वातु इत्युक्तम्,
 तदुपदेशम्, अन्त्यस्वरेण मध्योदात्तत्वप्रसङ्गान् । गणसूत्रवन्तान्तोदात्तमेवेध्यत
 इत्याहुः । 'पाणिपमन्योर्दीर्घश्च' 'क्षुद्रजतुपतापाच्च' इत्यपि गणे पठ्यते । पाण्णाल ।
 घमनील । क्षुद्रजन्तु—शूकाल । मक्षिकाल । उपतापो रोगः । त्रिपादिकाल ।
 वत्सासाभ्याम् कामवले इति । कामवशब्दौ सूत्रे अशंआद्यजन्ताविति भावः ।
 वत्सल इति । स्नहवानित्यर्थः । ननु वत्सासशब्दौ वयोविशेषे प्राण्यङ्गविशेषे च
 ऋडौ, न कामबलयो । तत्त्वय ताम्या लजन्ताम्या कामवान् बलवाश्चोच्यत इति
 चेत् । अत्राहुः—वृत्तिविषये वत्सासशब्दौ स्नहबलयोर्वर्तते इति । अस्मिन्सु प्रकरणे

लोमादिभ्यः शः—लोमशः, लोमवान् । रोमशः, रोमवान् । पामादिभ्यो नः—
पामनः । 'अङ्गात्कल्याणे' (ग सू ११८) । अङ्गना । 'लक्ष्म्या अच्'
(ग सू १२१) लक्ष्मणः । 'विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः' (वा ३१९४)
विषुणः । पिच्छादिभ्य इलच्—पिच्छिलः, पिच्छिवान् । उरसिलः उरस्वान् ।
१६०८ प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः । (५—२—१०१) प्राज्ञो व्याकरणम् ।

त्वर्थे । अङ्गात्कल्याण इति । पामादिगणसूत्रम् । कल्याणं सुन्दरम्, तद्विशेषणकादङ्ग-
शब्दाद् मत्वर्थे नप्रत्यय इत्यर्थः । अङ्गनेति । कल्याणानि अङ्गानि अस्या इति विग्रहः ।
'लक्ष्म्या अच्' इत्यपि पामादिगणसूत्रम् । लक्ष्मीशब्दाद् मत्वर्थे नप्रत्ययः स्यात् प्रकृतेरका-
रोऽन्तादेशश्च । लक्ष्मण इति । लक्ष्मीरस्यास्तीति विग्रहः । नप्रत्यये प्रकृतेरकारे अन्ता-
देशे णत्वम् । विष्वगिति । इदमपि पामादिगणसूत्रमिति केचित् । भाष्ये तु नप्रकरणे
इदं वार्तिकं पठितम् । विषु इत्यव्ययं सर्वत इत्यर्थे । विषु अञ्चतीति विष्वङ् । सर्वतो
गामीत्यर्थ इति धूर्तस्वामी । विषु इति तिर्यगर्थे इति भवस्वामी । पराङ्मुख इति भट्ट-
भास्करः । विषु अञ्च् इत्यस्माद् अकृतसन्धेर्मत्वर्थे नप्रत्ययः स्यात्, उत्तरपदलोपश्चेत्यर्थः ।
विषुण । विष्वङ् अस्यास्तीति लौकिकविग्रहः । विषु अञ्च् इत्यलौकिकविग्रहवाक्यम् ।
कृतसन्धेर्न प्रत्यये तु विष्वक्शब्दस्य उत्तरपदस्य लोपे 'लोपो व्योः—' इति बलोपो,
'विष्ण' इति स्यादिति भावः । समर्थानामित्यस्यापवादोऽयम् । प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ।
प्रज्ञा, श्रद्धा, अर्चा एभ्यो मत्वर्थे णप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्राज्ञो व्याकरणमिति ।
प्रज्ञानं प्रज्ञा । क्रियामित्यधिकारे प्रपूर्वकाद् ज्ञाधातोः 'आतश्चोपसर्गे' इति भावे अङ् ।
प्रज्ञा अस्यास्तीति विग्रहः उपसर्जनभूतामपि प्रज्ञानक्रियां प्रति व्याकरणस्य
सर्वत्र समुच्चीयमानोऽपि मनुविह नेष्यते । मनुवन्तेनोक्तार्थास्याप्रतीतिः । किं त्वर्थान्तरमेव तेन
प्रतीयते वत्सवती गौः । अंसवान् दुर्बल इति । लोमादि । इह 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यः—' इति
वत् 'लोमपामपिच्छादिभ्यः' इति सुपठम् । 'अङ्गं कल्याणे' इति गणसूत्रमर्थतः पठति अङ्गा-
दिति । शाकीपलालीदद्वा ह्रस्वत्वं च । चान्नप्रत्ययः । महच्छाकं शाको, तद्वत् शाकि-
नम् । महत्पलालं पलाली, तद्वत् पलालिनम् । 'दरिद्रातेरालोपश्च' इत्युणादिसूत्रेण इकारा-
कारयोर्लोपश्चादुपप्रत्ययः । दद्दुःस्त्वग्रोगविशेषः । तद्वान् ददुःणः । विष्वगिति । 'समर्थानाम्—
इत्यस्यापवादोऽयम् । 'अकृतसन्धेरकृतयणादेशस्याञ्चतेर्लोपः । चकारान्नप्रत्यय इत्यर्थः ।
यदि तु कृते यणादेशे उत्तरपदलोपः स्यात्, तदा बलिलोपे सति विष्ण इति स्यात् ।
विषुण इति । विषु नाना अञ्चन्तीति विष्वञ्चि, तान्यस्य सन्ति विषुणः, विषुवदाख्यः
कालः । तस्य हि नानागतानि दिनानि सन्ति । दिनान्तराणां न्यूनाधिकभावस्य तन्मूलत्वात् ।
अयं भावः—विषुवति दिनानां समतायां जातायामग्रे न्यूनान्यधिकानि च दिनानि
भवेयुरिति नानागतदिनवत्त्वं यद्यपि विषुवति नास्ति तथापि नानागतदिनमूलभूत-
दिनानां सत्त्वात्तथोच्यत इति । तथा नानागमनत्वात्तन्मूलव्युत्पद्युरव्यवस्थितचित्तश्च
विषणशब्देनोच्यते । प्रज्ञाश्रद्धा । प्राज्ञो व्याकरणमिति । गुणभूतया क्रियया

प्राप्ता । श्राद्ध । आर्चं । 'वृत्तेष (वा ३१९५) वार्त्तं । १६०६ तप'सहस्रा-
भ्या विनीनी । (५—२—१०२) विनीयारिकारो नकारपरिणामार्थ । तपस्वी
सहस्री । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च मिद्धे पुनर्वचनमणा वाचो मा भूदिति । सहस्रात्तु
ठनोऽपि वाचनार्थम् । १६१० अण् च । (५—२—१०३) योगविभाग
उत्तरार्थं । तापस । साहस्र । 'ज्यात्स्नादिभ्य उपमस्यानाम्' (वा ३१९७) ।
ज्यौत्स्न । तामिस्र १६११ सिकताशर्कराभ्या च । (५—२—१०४)

कमत्वाद् द्वितीया । कृद्यागपष्टी नात्र प्रवर्तते, 'कर्तृकर्मणा कृति' इत्यत्र कृद्ग्रहणेन तद्धित-
योगे तद्धितेष्वान् । अत्र यद्वत्तव्य तत्कर्तृकर्मणो कृतीत्यत्र प्रपञ्चनम् । नच प्रजानातीति
प्रज । 'इणुपव-' इति क । प्रज शब्दात् स्वायें अणि प्राज इति सिध्यतीति शङ्क्यम्, तथा
सति द्विया डीप्प्रसङ्गाद्, तदाह प्राज्ञेति । श्राद्ध इति । यदा अस्यास्तीति विग्रह ।
आर्च इति । अर्चा अस्यास्तीति विग्रह । वृत्तेश्चेति । वार्त्तिकमिदम् । मत्वर्थे णप्रत्यय
इति शेष वार्त्त इति । वृत्तिरस्यास्तीति विग्रह । तप'सहस्राभ्याम् । विनिञ्च इतिथेति
द्वन्द्व । मत्वर्थे इति शेष । यथामध्यमन्वय । विनिप्रत्यये इतिप्रत्यये च नकारादिकारौ
उच्चारणार्थौ । ननु नकारयो इत्स्ना कुतो न स्यात् । न च प्रयोजनाभावः, नित्स्वरस्यैव
फञ्त्वादित्यत आह विनीन्योरिकारो नकारपरिणामार्थ इति । तथा च उपदेशे
अ-यत्वाभावान्तमज्ञेति भावः । यद्यपि 'अस्मायामेवा-' इत्यमन्तवादेव तप'शब्दाद्विन्सिद्ध ।
सहस्रशब्दात्तु 'अत इतिठनौ' इत्येवन्मिद्ध । तथापि विशिष्य उत्तरमूत्रविहितेन अणा असन्ता-
दन्तलक्षणया विनीया सामान्यविहितया वाचो मा भूदिति विशिष्येह तपम्महस्रशब्दाभ्या
तथा विधानम् । सहस्रशब्दात्तु अदन्तलक्षणठनोऽपि वाचनायमिह इन्विधानम् । एतन्मभावान्
क्वचिन्मूलपुस्तकेषु दृश्यते । अण्च । तपसहस्राभ्या मत्वर्थे इति शेष । ननु 'तप'सहस्राभ्या
विनीयण' इत्येवमेव मूत्रमस्तु । नच तप'सहस्राभ्या विनीन्यार्थासख्यायं पृथ-
क्मूत्रकरणम्, अन्यथा त्रयोऽपि प्रत्यया द्वाभ्या स्युरिति वाच्यम्, 'तप'सहस्रा-
भ्यामन्विनीनी इति मूत्रकरणे भिन्नविभक्त्युच्चारणादेव अण उभयमन्वयस्य
विनीयोर्यथामध्यमत्वस्य च मिद्धेरित्यत आह योगविभाग उत्तरार्थ इति ।
उत्तरमूत्रे अण एवानुवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । ज्यौत्स्न इति । गुल्फश्च इति शेषः ।

ज्यात्स्ना चद्रिका मा अस्यास्तीति विग्रह तामिस्र इति । कृष्णपक्ष इति
कर्मत्वेन सम्बन्धः । कृद्ग्रहणात्तद्धितप्रयोगे पष्टी न कुतपूर्वोक्तमिति वत् । ननु
प्रकर्षेण जानातीति प्रज । स एव प्रज्ञावान् । तथा च प्रज एव प्राज इत्यणि कृते
सिद्धमिष्ट किमत्र प्रज्ञाग्रहणेनेत्याशङ्का निराकुर्वन्नाह प्राज्ञेति । द्विया टाप् । 'प्रजा
दिभ्यश्च' इत्यणि तु डीप् स्यादिति भावः । वृत्तेश्चेति । वार्त्तिकमिदम् । वाशिकाकृता
त वृत्तिशब्द सूने प्रणिप्तः । विच्छिन्नस्य प्रतिविधानं वृत्तिः । तपस्वी । सहस्रीति ।
अमन्तत्वाददन्तत्वाच्च मिद्धे पुनर्वचनमणा वाचा माभूदिति । सहस्रात्तु ठनोऽपि
वाचनार्थम् । एतच्च समाधानं मूलपुस्तकेष्वपि क्वचिद् दृश्यते । उत्तरार्थ इति ।

सैकतो घटः । शार्करः । १६१२ देशे लुविलचौ च । (५—२—१०५)
चादण्णतुप् च । सिकताः सन्त्यस्मिन्देशे सिकतः, सिकतिलः, सैकतः, सिकता-
वान् । एवं शर्करेत्यादि । १६१३ दन्त उन्नत उरच् । (५—२—१०६)
उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः । १९१४ ऊपसुपिमुष्कमधो रः । (५—२—१०७)
ऊपरः । सुपिरः । मुष्कोऽण्डः, मुष्करः । मधु, माधुर्यम्, मधुरः । 'रप्रकरणे

शेषः । तमिस्राः तमोयुक्ता रात्रयः, ता अस्य सन्तीति विग्रहः । ज्यात्स्नादित्वादण् । सिकता-
शार्कराभ्यां च । मत्वर्थे अणिति शेषः । सैकतो घट इति । सिकता अस्य सन्तीति
विग्रहः । देशे लुपो वक्ष्यमाणत्वाद् घट इति विशेष्यम् । 'अप्सुमनःसमासिकतावर्षाणां बहुत्वं
च' इति लिङ्गानुशासनसूत्रात् सिकताशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । देशे लुविलचौ च ।
पूर्वनूत्रविहितस्याणा लुप् इलच् स्यादित्यर्थः । चादणिति । संहितत्वादिति भावः । तर्हि
अपवादेन मुक्ते उत्सर्गस्याप्रवृत्तेर्भुत्व नैव स्यादित्यत आह मनुप् चेति । समुच्चयार्थकान्य-
तरस्यांग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । सिकता इति । सिकताशब्दात् नित्यं बहुवचनान्तादणो
लुपि प्रातिपदिकावयवत्वान् सुपो लुकि युक्तवद्भावाद्देशेऽप्यस्य देशस्य एकत्वेऽपि बहुवचन-
मिति भावः । 'हयवरट्' इति सूत्रे 'एका च सिकता तैलदाने असमर्था' इति भाष्ये प्रयोगात्
सिकताशब्द एकवचनान्तोऽप्यस्तीति लिङ्गानुशासने मूलकारो वक्ष्यति । दन्त उन्नत उरच् ।
उन्नतविशेषगकादन्तशब्दाद् मत्वर्थे उरच् स्यादित्यर्थः । उन्नत इति प्रकृतिविशेषणम् । दन्त
इति सप्तमी पञ्चम्यर्थे । ऊपसुपि । ऊप, सुपि, मुष्क, मधु एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकव-
चनम् । सौत्रं पुंस्त्वम् । एभ्यो मत्वर्थे रप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ऊपर इति । ऊपः क्षारमृत्ति-
काविशेषोऽस्यास्तीति विग्रहः । सुपिर इति । सुपिः विलम्, अस्यास्तीति विग्रहः । मधुशब्दः क्षौद्रे
द्रव्ये माधुर्यात्मकरसविशेषे च गुणे वर्तते । तत्र रसविशेषवाचिन एवात्र ग्रहणमित्याह मधु
माधुर्यमिति । यथा भाष्यादिति भावः । अन्यथा मधुद्रव्यवति घटेऽपि मधुरपदप्रयोगः स्यात् ।

विनीत्योर्ययासंख्यप्रवृत्त्यर्थश्चेत्यपि बोध्यम् । ज्यात्स्न इति । शुक्लपक्षः । तामिस्र इति ।
कृष्णपक्षः नरकविशेषश्च । तमःसमूहस्तमिस्रम् । 'ज्योत्स्नातमिस्रा—' इति निपातनात्मत्वर्थोयो
रः । तत्र ह्यवयवभूतानि तमांसि विद्यन्ते । तदस्मिन्नस्तीति विग्रहे रान्तादण् । त्रियां
तामिस्री । 'तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्यात्स्नी चन्द्रिकयान्विता' इत्यमरोक्तौ तु तमिस्रेत्येतद्वान्तं
न त्वणन्तमिति न विरोधः । एवं च तमिस्रा रात्रयः अस्मिन् सन्ति तामिस्रः पक्ष इत्यपि
व्याख्यातुं शक्यम् । सिकताशार्करा । देशविशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाय घट इति । मनुप्
चेति । अन्यतरस्यांग्रहणेन सर्वत्र मनुप् समुच्चयादिति भावः । सिकता इति । लुपि युक्त-
वद्भावः । अत्र सूत्रद्वयस्योदाहरणान्यमरः संजग्राह—'ह्यो शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करा-
वति । देश एवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतावति' इति । दन्त उन्नत । उन्नत इति किम्,
दन्तवान् । ऊपसुपि । समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । 'स्यादूपः क्षारमृत्तिका ।
'ऊपवानूपरः' इत्यमरः । सुपिच्छिद्रम् । खर इति । महत्कण्ठविवरं खं तद्वानित्यर्थः ।

खमुखकुञ्जम्य उपमस्यानम्' (वा ३१९८) । खर । मुखर । कुचो हस्तिहनु, कुचर ।
 'नगनामुपाण्डुम्यश्च' (वा ३१९९) । नगरम् । पामुर । पाडुर । पाण्डुरशब्दस्त्वव्युत्पन्न एव ।
 'कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च' (वा ३२००) । कच्छुर १६१५ द्रुभ्या म । (५-२-१०८, द्रुम ।
 द्रुम । १६१६ केशाद्वोऽन्यतरस्याम् । (५-२-१०९) प्रकृतेर्नायतरस्याग्रहणेन
 मतुपि सिद्धे पुनःग्रहणमितिठना समावशार्थम् । केशव, कशी, कशिव, केशवान् ।
 'अन्वेभ्योऽपि ह्रस्वने' (वा ३२१०) । मणिवा नागविशेष । हिरण्यना निवि-
 विरेप । 'अणसा लोपश्च' (वा ५०५३) । अणव । १९१७ गाण्डयज-

खरा गदंभ, विष्णो वा । मुखर शब्द कुवन् । कुचरा हस्ती । रुद्रशब्दा एते । नगपा-
 स्त्विति । वातिकमिदम् । नगरमिति जातिविशेषवाचो । अत एव नगरीति ङीप् । पामुर
 इति । पामु अस्यास्तीति विग्रह । पाण्डुर इति । पाण्डु 'पुक्त्वण' स अस्यास्तीति
 विग्रह । क्य पाण्डुरशब्द इत्यत आह पाण्डुरश-दस्त्विति । 'हरिण पाण्डुर पाण्डु'
 इत्यमर । कच्छ्वा इति । वातिकमिदम् कच्छ्वाशब्दाद्रप्रत्यय, प्रकृतेह्रस्वश्च अतदेश
 इत्यर्थ । कच्छुर-पुना रागविरेप । द्रुभ्या म । 'दिव, उत्' इति कृतात्वस्य दिव्शब्दस्य
 द्यु इति निर्देश । दिवशब्दाद् द्युशब्दाच्च मप्रत्यय स्यादित्यय । द्युम । द्रुम इति ।
 रुद्रशब्दावतौ । केशाद्वोऽन्यतरस्याम् । मत्वर्थे इति शेष । नन्विहायतरस्याग्रहण
 व्ययम्, समर्थानामिति वाग्रहणेनैव वाक्यस्य सिद्धत्वान् । न च महाविनापया अपवादेन मुक्ते
 औत्सर्गिकस्याप्रवृत्ते 'पारेमध्ये पष्ठया वा इत्यनान्तत्वादिह मनुपाप्रवृत्त्यापत्तौ तत्प्रवृत्त्यर्थ-
 मयतरस्याग्रहणमिति वाच्यम्, प्राणिस्थादिति मूनारयतरस्याग्रहणस्य समुच्चयाद्यवस्थानु-
 वृत्त्यैव तमिद्वेरेत्यत आह प्रकृतेनेति । इतिठनोरिति । इतिठनारपीयर्थ । अयथा ।
 'मिध्मादिभ्यश्च' इत्यनेन मतुवेव समुच्चोपत, नकिनिन्नादिति भाव । तथा च वप्रत्यये
 इतिठनोमनुपि च चत्वारि व्याप्ती याह केशव इत्यादि । अन्येभ्योऽपीति । वातिक-
 मिदम् । केशाद्वेभ्योऽपि मत्वर्थे वा ह्रस्वने इत्यर्थ । अर्णस इति । वातिकमिदम् ।
 अणसा वप्रत्यय प्रकृत सकारस्य लापश्चयय । अर्णय इति । अण जन्म ।

गदंभ रुद्राज्यम् । मुखरा वाचाल इति हरदत्त । नगरमिति । नगा वृथा पक्ताश्च ।
 जातिशब्दाज्यम् । तथा च नगरात्पुन ङीप् भवति । नगशब्दाज्यमस्मादिषु पठ्यत इति
 'बुञ्जण्-' आत्मिन्नेणास्य सिद्धत्वादस्मादाज्य न वक्तव्य इति हरदत्त । पाण्डुर इति । पाण्डु
 शुक्लो वर्णस्तद्वान् । अव्युत्पन्न एवेति । गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते । 'हरिण पाण्डुर
 पाण्डु' इत्यमरः । 'गुणे शुक्लादय पृति गुणिज्ज्ञास्तु तद्वति' इति च । कच्छ्वा इति ।
 कच्छ्वास्त्वप्रोगविशेष । द्रुभ्या म । द्यु इति । द्यौरस्यास्ति 'दिव उत्' इत्युत्पन्न । द्रुम ।
 सास्यास्ति जनकतयेति द्रुमापि वृत्त एव । 'पलाशी द्रुमागमा' इत्यमरः । इह सवन
 समुच्चोपमानोऽपि मतुप् रुद्रशब्देषु नप्यते । तदर्थस्य मतुपा अभिधानुमशङ्कवान् ।

गात्संज्ञायाम् । (५-२-११०) ह्रस्वदीर्घयोर्यणा तन्त्रेण निर्देशः । गाण्डिवम्, गाण्डोव-
मर्जुनस्य वनुः । अजगवं पिनाकः । १९१८ काण्डाण्डादीरञ्जीरचौ । (५-२-१११)
काण्डीर । आण्डीरः । १९१९ रजःकृष्यासुतिपरिपदो वलच् । (५-२-११२)
रजस्वला स्त्री । कृषीवलः । 'वले' (सू १०४०) इति दीर्घः । आसुतीवलः शौण्डिकः ।
परिपद्वलः । 'पर्वत्' इति पाठान्तरम् । पर्वद्वलम् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा ३२१०)
भ्रातृवलः । पुत्रवलः । शत्रुवलः । 'वले' (सू १०४०) इत्यत्र 'संज्ञायाम्'
इत्यनुवृत्तेर्नेह दीर्घः । १९२० दन्तशिखात्संज्ञायाम् । (५-२-११३)
दन्तावलो हस्ती । शिखावलः केकी । १९२१ ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वल-

तत्प्रभूतमस्मिन्नस्तीति विग्रहः । इदं तु वार्तिकं भाष्ये न दृश्यते । गाण्ड्यजगात्सं-
ज्ञायाम् । ह्रस्वदीर्घयोरिति । गाण्डिशब्दस्य गाण्डीशब्दस्य च कृतयणोः गाण्ड्य इति
युगपन्निर्देशः । 'ह्यत्यात्परस्य' इत्यत्र खितिशब्दयोः खीतीशब्दयोश्च यथेत्यर्थः । ततश्च
गाण्डिशब्दाद् गाण्डीशब्दाद् अजगशब्दाच्च मत्वर्थे वप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । रुढशब्दत्वादिह न
मनुप्समुच्चयः । काण्डाण्डादीरञ्जीरचौ । काण्ड, आण्ड आभ्याम् ईरन् ईरच् इति प्रत्ययौ
मत्वर्थे स्त इत्यर्थः । रजः कृषिः । रजस्, कृषि, आसुति, परिपद् एभ्यो मत्वर्थे वलच्
स्यादित्यर्थः । आसुतीवल इति । 'पुन् अभिषवे' आङ्पूर्वात् खियां क्तिन् । 'वले' इति
दीर्घः । अन्येभ्योऽपीति । वार्तिकमिदम् । 'रजः कृषि-' इत्यादिसूत्रोपात्तादन्येभ्योऽपि
वलच् दृश्यत इत्यर्थः । भ्रातृवलः । 'दूलोपे-' इत्यतः अण इत्यनुवृत्तेः 'वले' इति न दीर्घः ।
पुत्रवल इत्यादौ 'वले' इति दीर्घमाशङ्क्याह वल इत्यत्रेति । दन्तशिखात्
संज्ञायाम् । समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । दन्तशब्दात् शिखाशब्दाच्च मत्वर्थे
वलच् स्यात्संज्ञायामित्यर्थः । ज्योत्स्ना । ज्योतिष इति । ज्योत्स्ना-

दृश्यत इति । व इत्यनुवर्तते । अर्णव इति । अतेरसुन् नुट् च । अर्णो जलं तद्वान् ।
संज्ञायामिति । 'तदस्यास्ति-' इति सूत्रस्येतिशब्दस्येवायं प्रपञ्चः । यणेति । 'ह्यत्यात्-'
इतिवत्कृतयणादेशस्यानुकरणं न भवति । लक्ष्ये यणोऽभावात् । किन्तु सूत्रे साहितिकोऽयं
यणिति भावः । प्रयुज्यते चोभयथा । 'अविरोहति गाण्डिवं महेपौ' 'गाण्डीवी कनकशिला-
निभं भुजाम्याम्' इति च । आसुतीवल इति । 'पुन् अभिषवे' क्तिन् । आसुतिरभिषवः ।
परिपद्वल इति । परितः सीदतीति परिपत् 'सत्सुद्विप-' इत्यादिना विवप्, 'सदिरप्रतेः'
इति पत्वम् । पाठान्तरमिति । 'शृष्टमसौऽदिः' इत्यदिप्रत्यया बाहुलकात् पृषेरपि
भवति । तथा च भाष्यम्—'पार्षदकृतिरेषा तत्रभवताम्' 'सर्वदेवपार्षदं होदं शास्त्रम्'
इति च । भट्टिस्त्वाह—'पर्वद्वलान्महात्रह्यैराटनैकटिकश्रमान्' इति । 'पर्वदेवा दशावरा'
इति मनुः । भ्रातृवल इति । 'वले' इत्यत्राण्ग्रहणानुवृत्तेर्नेह दीर्घः । पुत्रवलादौ तु
स्यात्तत्राह संज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति । 'वनगिर्योः—' इति सूत्रादिति भावः ।
ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा । तत्रावयवीभूतं ज्योतिरस्तीति मत्वर्थीयोपपत्तिः । एतेन तमः-

गोमिन्मलिनमलीमसा । (५-२-११४) मत्वर्थे निपात्यन्ते । ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययः । ज्यास्ना । तमस उपधाया इत्व रश्च, तमिस्रा । स्त्रीत्वमतन्त्रम्, तमिस्रम् । शृङ्गादिनच्, शृङ्गिण । उजसो वलच्, तेन वाधा माभूदिति विनिरपि, ऊजस्वी । ऊजस्वत् ऊजोऽमुगागम इति वृत्तिस्तु चिन्त्या, ऊजस्वती इति वदमुनन्तत्वनैवोपपत्तेः । गोशब्दामिनि, गामी । मन्शब्दादिनच्, मलिनः । ईममच्च, ममीमसः । १९०० अत इनिठनौ । (५-२-११५) दण्डा दण्डिकः । १६०३ प्रोह्यादिभ्यश्च । (५-२-११६)

वयवा ज्योतीषि, तावस्या मन्तीति विग्रहः ज्यानिपशब्दान् नप्रत्यय उपधाभूतस्य इकारस्य लोपश्च निपात्यतः । सति च इकारस्य लोप इण परत्वाभावात् पत्वनिवृत्तौ ज्योत्स्निति रूपम् । 'चन्द्रिका कौमुदी ज्यात्स्ना इत्यमरः । तमस इति । तमः अस्यास्तीति विग्रहे तमसशब्दाद् र्वप्रत्ययः, उपधाभूतस्य मकारादिकारस्य इत्व च निपात्यत इत्यर्थः । 'तमिस्रा तामसा शानि' इत्यमरः । ननु 'तमिस्रा' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशान् तमित्त्व गृहमिति कथमित्यत आह स्त्रीत्वमतन्त्रमिति । शृङ्गादिनञिति । निपात्यत इति शेषः । शृङ्गिण इति । शृङ्गमस्यास्तानि विग्रहः । इतिच पत्वम् । ऊजसो वलजिति । निपात्यत इति शेषः । ऊजस् इत्यमुनन्त प्रातिपदिकम् । ननु 'अस्मायामया-' इति विनिना सिद्धेरुजस्विन्निति निपातन व्ययमित्यत आह तेनेति । विशेषविहितेन वञ्चा अस्मायेति सामान्यविहितस्य विना निवृत्तिर्मा भविष्येत्तदर्थं विनो निपातनमित्यर्थः । ऊज इति । ऊजशब्दाद्वाचि प्रकृतेरमुगागम इति वृत्तिप्रत्ययः अनुपपन्न इत्यर्थः । कुन इत्यत आह ऊजस्वतीरिति वदिति । ऊजस्वतीरित्यत्र वलप्रत्ययाभावात् तत्त्वन्वियोगादिष्टस्य अमुगागमस्याप्रमक्त्वात् तत्र ऊजस् इत्यमुनन्त प्रातिपदिकमवश्यमभ्युपयम् तेनैव ऊजस्विभूजस्वरयो विनिवृत्त्यान्निपातनापत्तेरित्यर्थः । ईमसच्चेति । मन्शब्दाद् निपात्यत इति शेषः । अत इनिठनौ । अदन्तामत्वर्थे इनि ठन् एतौ स्त इत्यर्थः । समुच्चयाय कायतरस्याग्रहणानुवृत्तेमनुवपि भवति । एकाग्ररात्कृतौ जाते सप्तम्या च न तो स्मृतौ इति भाष्यम् । एकाग्ररान् स्ववान्, कृन् कारकवान्, जाते वृत्तवान्, सप्तम्या दण्डा अस्या शालाया सन्ति दण्डवती । इदं प्रायिकम् । तेन कार्यो, कार्याकं तण्डुलो तण्डुलिक इत्यादि सिद्धम् इति भाष्ये स्पष्टम् । प्रोह्यादिभ्यश्च । मत्वर्थे इनिठनौ

समूहः तमिस्राशब्दा व्याख्यातः । निघण्टुषु तमत्वर्थीयस्तमित्तशब्दः पठितः । तत्र समूहः समूहिनारम्भापचार इति हरदत्तः । स्त्रीत्वमतन्त्रमिति । व्याख्यानमत्र शरणम् । ऊजस्विन्नामिति व्यत्यस्र नलोपा न कृतः । अत इनिठनौ । तपरकरणं किम्, खट्वावान् । 'एकाग्ररात्कृता जाते सप्तम्या च न तो स्मृतौ' । एकाग्ररात्—स्ववान् । कृत—कारकवान् । जान—व्याघ्रवान्, सिंहवान् । सप्तम्या—दण्डा अस्या सन्ति दण्डवती शाला । 'तदस्यास्ति-' इति सूत्रस्थितिकरणा विषयनिर्दिष्टमायः सवन्नापि सवध्यत इति । कञ्चित्कृतार्जपि भवति—कार्यो, कार्याकः ।

ब्रीहिः ब्रीहिकः । न च सर्वेभ्यो ब्रीह्यादिभ्य इनिठनाविष्येते, किं तर्हि—‘शिखामालासंज्ञा-
दिभ्य इनिः, यवखलादिभ्य इकः, (वा ३२०६) । अन्येभ्य उभयम् । १६२४ तुन्दा-
दिभ्य इलच्च । (५—२—११७) चादिनिठनौ मतुप् च । तुन्दिलः, तुन्दो, तुन्दिकः,
तुन्दवान् । उदर, पिचण्ड, यव, ब्रीहि । ‘स्वाङ्गाद्विवृद्धौ’ (ग. सू. १२४) विवृद्ध्युपाधिका-
त्स्वाङ्गवाचिन इलजादयः स्युः । विवृद्धौ कर्णौ यस्य स कर्णिलः, कर्णी, कर्णवान् ।
१६२५ एकगोपूर्वाद्विठन्नित्यम् । (५—२—११८) एकशतमस्यास्तीति ऐकश-
तिकः । ऐकसहस्रिकः । गौशतिकः । गौसहस्रिकः । १६२६ शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ।
(५—२—११९) निष्कात्परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदिकाट्ठञ् स्यान्मत्वर्थे ।
नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः । १९२७ रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् । (५—२—१२०)
आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्पापणः । प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो गौः ।

इति शेषः । शिखामालेत्यादि । वार्तिकमिदम् शिखा, माला, संज्ञा, बीणा, वडवा,
बलाका, पताका, वर्मन्, शर्मन् एभ्य इनिरेव, न तु ठनित्यर्थः । यवखलेति । यवखल, नौ,
कुमारी एभ्यः ठनेव, न त्विनिरित्यर्थः । अवशिष्टेभ्यस्तु ब्रीह्यादिगणपठितेभ्य उभावित्यर्थसिद्धम् ।
इदं वृत्तौ स्पष्टम् । तुन्दादिभ्य इलच्च । मतुप्चेति । समुच्चयार्थकान्यतरस्याग्रहणा-
नुवृत्तेरिति भावः । उदरादयश्चत्वारस्तुन्दादिगणपठिताः । स्वाङ्गाद्विवृद्धाविति । गणसूत्र-
मिदम् । वृद्धविपयात् स्वाङ्गादिलच्, इनिठनौ मतुप् चेत्यर्थः । कर्णिल इति । वृद्धौ कर्णौ
अस्येति विग्रहः । एकगोपूर्वाद्विठन्नित्यम् । एकपूर्वाद् गोपूर्वाच्च नित्यं ठञ् स्यादि-
त्यर्थः । यद्यपि नित्यग्रहणाभावेऽपि ठञा इनिठनोनिवृत्तिः सिध्यति, तथापि
समुच्चयार्थकान्यतरस्याग्रहणानुवृत्त्या मतुप् समुच्चीयेत । तन्निवृत्त्यर्थं नित्यग्रह-
णम् । ऐकशतिक । इति । ‘पूर्वकाल-’ इति समासः । ‘संख्यायाः संवत्सर-’
इत्युत्तरपदवृद्धिस्तु न तत्र प्रतिपदोक्ततद्वितार्थसमासस्यैव ग्रहणात् । शतसहस्र ।
निष्कात् पराविति । असामर्थ्येऽपि सौत्रत्वात्, समास इति भावः । रूपादाहत ।
आहतेति भावे क्तः । आहतविशेषणकात् प्रशंसाविशेषणकाच्च रूपशब्दाद् मत्वर्थे

क्वचित्तु जातेरपि—तण्डुली, तण्डुलिकः । एतच्च काशिकादौ स्पष्टम् । तुन्दादिभ्य इल-
च्च । अन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादाह—मनुप्चेति । अत्र ‘स्वाङ्गाद् विवृद्धौ’ इति पठ्यते ।
विवृद्ध्युपाधिकात्स्वाङ्गवाचिन इलजादयः स्युः । विवृद्धौ कर्णावस्य कर्णिलः, कर्णी,
कर्णिकः, कर्णवान् । एकगोपूर्वात् । ऐकशतिक इति । एकं च तच्छतं चेति
‘पूर्वकाल-’ इत्यादिना कर्मधारयः । पष्ठीतत्पुरुषाद्ब्रह्मब्रीहेर्द्वन्द्वान्च न भवत्यनुभि-
धानादिति हरदत्तादयः । अत इत्येव, नेह—एकविंशतिरस्यास्तीति । नित्यग्रहणं
मनुपो वावनार्थम् अन्यथा ठञा इनिठनोर्वाधे कृतेऽप्यन्तरस्याग्रहणानुवृत्त्या
मनुप् स्यादेवेत्याहुः कथम् एकद्रव्यवान् इति, असाधुरेवायम् । एकेन द्रव्यवानिति वा
विग्रहीतव्यम् । कथम् एकदण्डी इति, ‘एकदेशिनैकाधिकरणे’ इति निर्देशो ज्ञापयति
‘इनिरपि क्वचिद्भवति’ इति । रूपादाहत । आहतप्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद्रूप-

‘आहत’ इति विम्-रूपान् । ‘अन्येभ्योऽपि ह्रस्यते’ (वा ३२१०) ।
हिम्या पर्वता । गुण्या ब्राह्मणा । १६०८ अस्मायामेधास्रजो विनि ।
(५-२-१२१) यशस्वी, यशस्वान् । मायावी । ब्रौह्मादिपाठादिनिष्ठानी, मायी ।
मायिक । विवन्तत्वात्कु, सग्वी । ‘आमयस्योपमस्यान दीर्घश्च’ (वा ३२१३)
आमयावी । ‘शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्’ (वा ३२१४) शृङ्गारक । वृन्दारक ।
‘फलवर्हाम्यामिनच्’ (वा ३२१५) । फलिन । वहेण । ‘हृदयाच्चातुरयतर-
स्याम्’ (वा ३२१६) । इठनौ मनुष्व । हृदयाळु, हृदयी, हृदयिक, हृदयवान् ।

यप् स्यादित्यर्थः । आहत रूपमिति । आहतेन निष्पन्न स्वरूप यस्येति विग्रह रूपशब्दाद्
यनि रूपशब्द इत्ययम् । रूप्य कार्पापण इति । परिमाणविशिष्ट रत्नतमुवर्णादिमुद्रिका-
विशेषयुक्त कार्पापण इत्युच्यते । तत्स्वरूप च स्वर्णकारकृता हनननिष्पाद्यमिति बोधम् ।
रूप्यो गौरिति । प्रशस्तस्वरूपसम्पन्न इत्ययम् । अन्येभ्योपीति । वार्तिकमिदम् । रूपशब्दाद-
न्येभ्योऽपि यप् ह्रस्यत इत्यर्थः । हिम्या पर्वता इति । भूमि यप्, बहुल हिममेध्वस्तीति
विग्रहः । गुण्या ब्राह्मणा इति । प्रशसाया यप् । प्रशस्तगुणसम्पन्ना इत्ययम् । अस्माया-
मेधास्रजाविनि । असित्यनन अमन्त द्विवर्णितम् । अमन्त, माया, मेधा, तज् एभ्यो
विनिप्रत्यय स्यादित्यर्थः । प्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थः । यशस्वीति । ‘तसौ
मत्वर्थे’ इति भक्तान् पत्वमिति भावः यशस्वानिति । ‘एकमापूर्वाद-’ इति सूत्रे
नियग्रहणेन निवृत्तमनि समुच्चयायमयतरस्याग्रहणमिह मण्डूकपुण्या अनुवर्तते ।
‘तमौ मत्वर्थे’ इति सूत्रे यास्वानिति भाष्योदाहरणादिति भावः । सग्वीत्यत्र ‘व्रश्च-’
इति पत्वमाशङ्क्याह क्विवन्नन्तत्वादिति । आमयस्येति । आमयशब्दाद् मत्वर्थे
विनि प्रवृत्तेर्दीर्घश्चेत्ययम् । शृङ्गवृन्दाभ्यामिति । फलवर्हाम्यामिति ।
हृदयाच्चातुरन्यतरस्यामिति । वार्तिकमयमिदम् । मनुष्येति । वक्नव्य इति
शेषः, भाष्ये तयोक्तवान् । ‘बुद्ध’ इति चकारस्येत्यज्ञा । अन्यतरस्याग्रहणाच्चातुर-
भावे इतिठनौ । समुच्चयायका यतरस्याग्रहणानुवृत्तेर्मनुवपि । तथा चात्र चत्वारः
प्रत्ययाः । तदाह हृदयालुरित्यादि । ‘शीताण्णतृप्रेम्य’ तन्न सहेते’ इति वार्तिक-

शब्दान्मत्वर्थे यप् स्यात् । आहतमिति । आहननमाहत ताडनमित्यर्थः । ततो निष्पन्न
यत्कार्पापणादिरूप तदपि कार्य कारणोपचारादाहतमित्युच्यते इत्याहतस्वरूपो मामाना
धिकरण्यमुपपद्यते । हिम्या इति । भूमि यप् । पर्वत इति । हिमवान् तत्पत्यन्व तनश्च ।
गुण्या इति । दृशिग्रहणादिनिरपि । तथा च माघ — ‘गुण्यगुण्य इति न व्यजीगणत्’ ।
गुणो अगुण्य इति पदच्छेदः । अस्मायामेधा । यशस्वीति । ‘तसौ मत्वर्थे’ इति भक्तानुत्व
न । यशस्वानिति । नित्यग्रहणात् पूर्वनामम्बद्धमप्ययतरस्याग्रहण मनुष्यमुच्चयायमिह सव-
ध्यत एव । ‘तसौ मत्वर्थे’ इति सूत्रे यशस्वानिति भाष्योदाहरणादिति भावः । चो कु’ इत्य-
नेन सिद्धे व्रश्चादिपत्वमाशङ्क्याह—क्विवन्नन्तत्वादिति । हृदयाच्चातुरन्यतरस्याम् ।
अय तरस्याग्रहणम् इतिठनौ प्राप्स्यथम् । मनुप् सर्वेन समुच्चीयन् एव । चकारस्य ‘बुद्ध’-

‘गीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने-’ (वा ३२१७) । शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः ‘स्फायितश्चि’ (उ सू १७०) इति रक् । तृप्रः पुरोडाशः, तं न सहते तृप्रालुः । ‘तृप्रं दुःखम्’ इति भाषवः । ‘हिमाच्चेलुः’ (वा ३२१८) । हिमं न सहते हिमेलुः । ‘बलादूलः’ (वा ३२१९) बलं न सहते बलूलः । ‘वातात्समूहे च’ (वा ३२२०) वात न सहते वातस्य समूहो वा वातूलः । ‘तप्पर्वमरुद्भयाम्’ (वा ३२२१) । पर्वतः । मरुतः । १५२९ ऊर्णाया युस् । (५-२-१२३) सिच्चात्पदत्वम् । ऊर्णायुः । अत्र ‘छन्दसि’ इति केचिदनुवर्तयन्ति । युक्तं चैतत् । अन्यथा हि ‘बहुलं छन्दसि’ (सू १९४६) इत्यत्रैवोणाग्रहणं कुर्यात् । १९३० वाचो ग्मिनिः । (५-२-१२४) वाग्मी । १६३१ आलजाटचौ बहु-

मर्थतः संगृह्णाति—शीतेति । शीत, उष्ण, तृप्र एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो न सहते इत्यर्थे चालुर्वक्तव्य इत्यर्थः । तृप्रः पुरोडाश इति । मन्त्रभाष्ये तयोक्तत्वादिति भावः । हिमाच्चेलुरिति । वार्तिकमिदम् । हिमशब्दाद् द्वितीयान्ताद् न सहत इत्यर्थे चेलुः स्यादित्यर्थः । चकार इत् । बलादूल इति । तन्न सहते इत्यर्थे वक्तव्य इति शेषः । वातात्समूहे चेति । पञ्च्यन्ताद्वातशब्दात् समूहेऽर्थे, द्वितीयान्ताद् न सहते इत्यर्थे च, ऊलप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । तप्पर्वमरुद्भयामिति । वार्तिकमिदम् । पर्वमरुद्भ्यां तत् वक्तव्य इत्यर्थः । तन्वक्तव्य इति वृत्तिकृत्, हरदत्तश्च । प्रौढमनोरमाया तु नित्वं निराकृतम् । शब्देन्दुशेखरे तु हरदत्तसंमतं नित्वमेव स्यापितम् । छट्त्वादवयवार्थाभावान्न मतुप् । ऊर्णाया युस् । ऊर्णाशब्दे ‘यस्येति च’ इति लोपमाशङ्क्याह सिच्चादिति । अनुवर्तयन्तीति । ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यस्मादिति शेषः । वाचो ग्मिनिः । वाच्शब्दान् मत्वर्थे ग्मिनिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । नकारादिकार उच्चारणार्थः । अतद्वित इति पयुंदासाद् गकारस्य नेःसंज्ञा । वाग्मीति । वाच्शब्दाद् ग्मिनिप्रत्यये कुत्वम्, जश्त्वम् । प्रत्यये गकारोच्चारणं तु ‘प्रत्यये भाषायाम्-’ इत्यनुनासिकाभावार्थम् । आलजाटचौ । वाच्शब्दाद् आलच् आटच् एतौ

इतीत्संज्ञा । तेन हृदयालुशब्दोऽन्तोदात्त इत्याहुः । शीतोष्णोति । इह चालुरनुवर्तते । पुरोडाश इति । ‘न तृप्रा उरुव्यचसम्’ इति मन्त्रस्य भाष्ये तथा व्याख्यातत्वादिति भावः । भाषव इति । सुव्धातुवृत्तौ स्थितमिदम् । हिमाच्चेलुरिति । एकारादिरयं प्रत्यय इति भाषवः । बलादिति । सिष्मादिषु बलूलवातूलशब्दौ मत्वर्थे प्रकारान्तरेण व्युत्पादितौ । तप्पर्वमरुद्भयाम् । पितृवनुदात्तत्वार्यम् । काशिकायां तु ‘पर्वमरुद्भ्यां तन्वक्तव्यः’ इति स्थितम् । हरदत्तेन तु तन्निति प्रतीकमुपादाय आद्युदात्तत्वार्यो नकार इत्युक्तम् । तच्च मनोरमायां महता प्रवचनेन दीक्षितैर्निराकृतं तत एव तदवधार्यम् । पदत्वमिति । तेन ‘यस्येति च’ इति लोपो न प्रवर्तत इति भावः । अनुवर्तयन्तीति । ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यतः । वाचोग्मिनिः । इकारो नकारपरित्राणार्थः । चकारस्य कुत्वे जश्त्वे च कृते वाग्मी वाग्मि-नावित्यादौ द्वयोंगकारयोः श्रवणं भवति । द्वित्वं तु त्रयाणाम् । ‘मिनिः’ इत्युक्ते तु द्वित्वे सति द्वयोंगकारयोः श्रवणम् । द्वित्वाभावे त्वेकस्यैव श्रवणं स्यात् । किंच ‘यरोऽनुनासिके-’ प्रत्यये

भाषिणि । (५-२-१२५) 'कुत्सित इति वक्तव्यम्' (वा ३२२३) कुत्सित वद्
भाषते वाचाळ, वाचाट । यस्तु सम्यग्बहु भाषते स वाग्मीत्येव । १६३० स्वामि
न्नेश्वर्ये । (५-२-१२६) ऐश्वर्यवाचकात्स्वशब्दा मत्वर्थे आसिनच् । स्वामो । १९३३
अर्शआदिभ्योऽच् । (५-२-१२७) अर्शास्यस्य विद्यन्ते अर्शंस । आकृतिगणोऽयम् ।
१६३४ द्वन्द्वोपतापगर्हात्प्राणिस्थितिनि । (५-२-१२) द्वन्द्व । कटक्वलयिनी,
शङ्खनूपुरिणी । उपतापो राग । कुष्ठो । किन्नामी । गह्वं निन्दम् । वकुदावर्तो । काक्ता-
लुकिनी । 'प्राणिस्थान' क्रिम्-पुष्पफलवान्धट । 'प्राण्यङ्गाज' । पाणिपादवती । 'अन'
इत्येव । चित्रकल्लाटिकावती, सिद्धे प्रत्यय पुनर्नचन ठनादिवाचनार्थम् । १९३५
यातातीसाराभ्या कुक्च । (५-२-१२९) चादिनि । वानकी । अतीसारकी ।
'रोगे चायमिष्यत' । नह । वानवती गुहा । 'पिशाचान्च' (वा ३२२४) । पिशा-
मत्वर्थे बहुभाषिणीत्यर्थः । गिम्नाजवाद । यस्तु सम्यगिति । नच अवहु, अकुत्सित च
यो वदति तत्रापि वाग्मीनि कृता न भवतीति वाच्यम्, 'या हि सम्यग् बहु भाषते वाग्मी-
त्येव स भवति' इति भाष्यज्जन्य पूर्वसूत्रस्य मय्यग् बहुभाषिणश्च प्रवृत्तेभ्युपगमादिति भावः ।
स्वामिन्नेश्वर्ये । ऐश्वर्ये इति प्रकृतित्रिरेपणमित्यभिप्रेत्याह ऐश्वर्यवाचकादिति ।
आसिनजिति । स्नामीति । निपायत इति शेषः । पठत्यमिति । स्वम् ऐश्वर्यम्,
तद्वानियर्थः । नियतति यावत् । ऐश्वर्यलुक्नेघनवानियर्थे स्वामीति न भवति । अर्श-
आदिभ्योऽच् । अर्शंसशब्द आदि एषामिति विग्रहः । अर्शंस इति । अर्शो गुदरोगविशेषः ।
द्वन्द्वोपतापः । द्वन्द्वमामाद् उपतापवाचकाद् गह्वंवाचकाद् प्राणिस्थविषयेऽप्येवमत्र मत्वर्थे
इति स्यादित्यर्थः । द्वन्द्वेति उदाहरणमूचनम् । कटक्वलयिनीति । कटक्वलययो
कश्चिन्नानृतिभेद परिकल्प्य द्वन्द्व उपपाद्यः । उपताप इत्यस्य विवरणम्-रोग इति । किं गत
कुष्ठभेदः । गह्वमित्यस्य विवरणम्-निन्दामिति । वकुदावर्तीति । वकुदं श्रोत्राय
अवस्ताल्लुप्तभागः । तत्र आवर्तं वकुदावर्तं, स अस्यास्तीति विग्रहः । काक्तालुकिनीति ।
काक्स्वेव ताडुक काक्ताटुने, त अस्या स्त इति विग्रहः । प्राण्यङ्गान्नेति । व्याख्यात-
मेत्रात्र शरणम्, एवविधवातिकस्य भाष्ये अदर्शनान् । अत इत्येवेति । 'समामान्त' इति
सूत्रभाष्यरोत्या मण्डूकपट्टत्या तदनृत्तेरिति भावः । चित्रकल्लाटिकावतीति । चित्रकं
च ल्लाटिका चेति द्वन्द्वः । अदन्तत्वाभावादिनिर्णेत्येति भावः । ननु 'अन इतिठनौ' इत्यतानु-
वृत्त्यैव सिद्धे पुनरिह इतिग्रहणं किमर्थमित्यत आह सिद्धे प्रत्यय इति । ठनादीति ।
आदिना मनुष्य सग्रहः । यातातीसाराभ्या कुक्च । चादिनिरिति । वान, अतीसार
आभ्या मत्वर्थे इति स्यात् प्रकृते कुक् चेत्यर्थः । वुकि क्वार इत् । उकार उच्चार-

भाषाया नित्यम्' इति वाङ्मयमित्येव नियमनुनासिक प्राप्नोति । तच्चानिष्टमिति
गिम्नि कृतः । स्वामिन्नेश्वर्ये । ऐश्वर्यवाचकादिति । स्वशब्दस्यैश्वर्यवाचित्वमे-
तद्वृत्तिविषयकमेवेति वाच्यम् । ईशिता हि ईश्वरः । स तु स्वामी युच्यते । यथा

चकी । १६३७ वयसि पूरणात् । (५—२—१३०) पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे इतिः स्याद्व-
यसि द्योत्ये । मासः संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चम्युपुः । ठनादिवाधनार्थमिदम् ।
'वयसि' किम्-पञ्चमवान् ग्रामः । १९३७ सुखादिभ्यश्च । (५—२—१३१) इनिर्मत्वर्थे ।
सुखी । दुःखी । 'माला क्षेपे' (ग. सू. ११६) । माली । १६३८ धर्मशीलवर्णान्ताच्च ।
(५—२—१३२) धर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे । ब्राह्मणवर्मी । ब्राह्मणशोली । ब्राह्मणवर्णी ।
१६३९ हस्ताज्जातौ । (५—२—१३३) हस्ती । 'जातौ' किम्-हस्तवान्पुरुषः । १६४०
वर्णाद्ब्रह्मचारिणि । (५—२—१३४) वर्णी । १६४१ पुष्करादिभ्यो देशे ।
(५—२—१३५), पुष्करिणी । पद्मिनी । 'देशे' किम्-पुष्करवात्करी । 'बाहूरुपूर्वपदा-
द्वलात्' (वा ३२२५) बाहुवली । ऊरुवली । 'सर्वदिश्च' (वा ३२२६) । सर्ववनी ।
सर्वबीजी । 'अर्थाच्चासन्निहिते' (वा ३२२७) । अर्थी । सन्निहिते तु अर्थवान् ।
'तदन्ताच्च' (वा ३२२८) । धान्यार्थी । हिरण्यार्थी । १६४२ बलादिभ्यो
मतुवन्यतरस्याम् । (५—२—१३६) बलवान्, वली । उत्साहवान्,
उत्साही । १६४३ संज्ञायां मन्माभ्याम् । (५—२—१३७) मन्मन्तान्मान्ता-
च्चेतिर्मत्वर्थे । मन्-प्रथिमिनी । दामिनी । म-होमिनी । सोमिनी ।

णार्थः । कित्वादन्तावयवः । वातकीति । वातरोगवानित्यर्थः । अतीसारकीति । अतीसा-
ररोगवानित्यर्थः । रोगे चायमिति । व्याख्यानादिति भावः । रोग एवेत्यर्थः । वातवती
गुहेति । अत्र रोगस्याप्रतीतेरिनिकु कौ नेति भावः । पिशाचाच्चेति । वार्तिकमिदम् ।
पिशाचादिनिः प्रकृतेः कुक्वेत्यर्थः । वयसि पूरणात् । 'अत इनिठनौ' इत्येव
इनिसिद्धेः किमर्थमिदमित्यत आह ठनादिवाधनार्थमिति । सुखादिभ्यश्च । इनिर्मत्वर्थ
इति । इनिरेव, ननु ठनित्यर्थः । मालाक्षेप इति । सुखादिगणसूत्रमिदम् धर्मशील ।
धर्माद्यन्तादिति । धर्म, शील, वर्ण एतदन्तादिनिरेवेत्यर्थः । हस्ताज्जातौ । हस्तान्मत्वर्थे
इनिरेव समुदायेन जातिविशेषे गम्य इत्यर्थः । वर्णाद्ब्रह्मचारिणि । वर्णशब्दान्मत्वर्थे
इनिरेव समुदायेन ब्रह्मचारिणि गम्य इत्यर्थः । वर्णीति । वर्णो ब्राह्मणादि-
तत्तद्वर्णोचितवसन्तादिकालमुपनयनम्, सोऽस्यास्तीति विग्रहः । पुष्करादिभ्यो
देशे । पुष्करशब्दान्मत्वर्थे इनिरेव स्याद् देशे गम्ये । बाहूरुपूर्वपदाद्वला-
दिति । वार्तिकमिदम् । बाहु, ऊरु एतत्पूर्वपदाद् बलशब्दान्तान्मत्वर्थे इनिरेवे-
त्यर्थः । सर्वादेश्चेति । वार्तिकमिदम् । इनिरेवेति शेषः । अर्थाच्चासन्निहित
इति । वार्तिकमिदम् । असन्निहितविषयकादर्थशब्दाद् इनिरेवेत्यर्थः । अर्थीति ।
असन्निहितः अर्थः अस्म्येति विग्रहः । अर्थो नास्तीति यावत् । अत्र विरोधादस्तीति
न संवध्यते । अर्थोऽसन्निहितोऽस्येत्यर्थे अप्राप्त एव इनिविधीयत इति कैयटः । प्रत्यय-

वागीश एव वाचस्पतिः वाचः स्वामीति । ऐश्यर्थे किम्, स्ववान् । अर्शादि-
भ्योऽच् । इह 'स्वाङ्गाद्धीनात्' इति गणे पठ्यते । खञ्जः पादोऽस्यास्तीति खञ्जः ।
काणं चक्षुर्यस्यास्तीति काणः । प्रथिमिनीति । 'पृथ्वादिभ्यः-' इतीमनिचि 'टि.'

‘सनायान्’ निम्-मामवान् । १६४४ कशभ्या चभयुस्तितुतयस । (५-२-१३८)
 कम् गम् इति मानौ । ‘कम्’ इत्युदक्मुखयो । ‘गम्’ इति मुख । आभ्या सप्त प्रत्यया स्यु-
 युष्मन्मा सकार पञ्चार्थः । वज् । कम । क्यु । कनि । कनु । कन । कप्र । शव
 सन । शयु । शान । शनु । शन । शय । अनुस्वारस्य वैत्रन्मिक परमवण । वकारय
 कारपरस्यानुनामिकौ वयौ । १९७५ तुन्दिवलिपटेर्म । (५-२-१३९) वृद्धा नाभि
 स्तुन्दि । ‘पूषपापपाज्यम्’ इति माघत्र । तुदिम् । वलिम् । वटिम् । पामादित्वाऽ
 तिनोऽपि । १६७६ अहशुभमोर्युस । (५-२-१४०) अहम् इति मा नमठ्ययमहङ्कारे
 ‘गुमम्’ इति गुम् । बह्यु, बहङ्कारवान् । गुम्यु, गुभान्वित ।

इति तद्धितेषु मत्वर्थीया ।

विधौ तदन्तविधिनिपेयान् तदन्ताच्चति । अर्थगल्गल्नादपि इतिर्वक्तव्य इत्यर्थः । वला
 दिभ्यो । मनुवभावपणे मनिहिन इतिरित्यभिप्रत्योदाहरति—वल्गवान्, वलीति । सद्वाया
 मन्माभ्याम् । प्रथिमिनीति । ‘पृथ्वादि । इमनिज्वा’ इमनिजत प्रथिमन्शब्द । अत्र
 मनोज्ञयक्त्रजपि ‘अनिनम्मन्—’ इति तदन्तविधिना इमनिजतापि गृह्यते प्रथिमन्शब्दादिनि
 प्रत्यये टिलोपः नातत्पणडोपि प्रथिमिनोऽशब्दः । दामिनीति । दामन्शब्दादिनी टिलोपे
 डीविति भावः । मेति । मान्तादाहरणमूचनमिदम् । होमिनी सोमिनीति । होमशब्दा
 त्नोंमशब्दाच्च इनी डीविति भावः । कशभ्याम् । व, भ, युष्, नि, तु, त, यस्, एषा
 सप्ताना द्वन्द्वात् प्रथमावद्वचनम् । सप्त प्रत्यया स्युरिति । मत्वर्थ इति शेषः ।
 पदत्वार्थ इति । अथवा कम् इत्यस्माद् युप्रत्यये यप्रत्यये च कृते भत्वात् पदत्वा
 भावादनुस्वारो न स्यादिति भावः । वकारयकारपरस्येति । बहुव्रीहि । वकार-
 परकस्य यकारपरस्य चानुस्वारस्येत्यर्थः । तुन्दिवलि । तुन्दि, वलि, वटि
 एभ्यो मत्वर्थे भप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमेकवचनम् । पुस्त्वमा
 पम् । वटिम् इति । ‘वट वेष्टन’ वटन वटि अस्यास्तीति विग्रहः । अहशुभ-

इति टिलोपः । ‘र ऋत—’ इति रभावः । ‘अनिनम्मन्ग्रहणापयवता चानर्थकेन च तदन्तविधि
 प्रयोजयन्ति’ इति मन्तादिनी कृते ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपः नातत्पणडोपः । दामिनीति ।
 दाघानोर्मन्त्वि । होमिनी । सोमिनीति । ‘अस्तितुगुद्वृत्ति—’ इत्यौणादिके मनि नित्वा
 द्दोमसामशब्दौ भप्रत्ययान्तौ । कशभ्याम् । पदत्वार्थ इति । अथवा ‘कम्प्यु, काम्य, शम्पु,
 शाम्य’ इति स्यादिति भावः । वकारयकारपरस्येति । बहुव्रीहिरित्यम् । अनुनासिकी वया
 चिति । एतेन प्रथमप्रत्ययो दत्ताष्टयाऽपि, न तु पवर्गवृत्तीय इति ध्वनितम् । माघव इति ।
 ‘तुडिताडन’ इति घानौ तेनोत्तम्—‘वृद्धा नाभिस्तुण्णि’ । इन् । तुण्डिरस्यास्तीति
 तुण्णिन् । ‘तु’शदिभ्यः इलच्च्’ इत्यत्र ‘स्वाङ्गादिवृद्धौ’ इति गगनूत्रेण इलच् ।
 तुण्णिन् एव तुण्डिम् । ‘तुण्डिवलिवन्म’ इति मत्वर्थीया भ इति । वटिम्
 इति । ‘वट वेष्टन’ इन् । वटिशब्दः पामादिषु पठ्यते । तेन वटिन इत्यपि भवति ।

अथ तद्धितेषु प्राग्विदशीयप्रकरणम् । ३६ ।

१६४७ प्राग्विदशो विभक्तिः । (५-३-१) 'दिक्छन्देभ्यः' इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः विभक्तिसंज्ञाः स्युः । अथ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः । 'समर्थानाम्' इति 'प्रथमात्' इति च निवृत्तम् । 'वा' इति त्वनुवर्तत एव । १६४८ किंसर्वनामबहुभ्योऽद्वयादिभ्यः । (५-३-२) किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दान्चेति प्राग्विदशोऽधिक्रियते । १६४९ इदम् इश् । (५-३-३) प्राग्विदशीये परे । १६५० एतेतौ रथोः । (५-३-४) इदंशब्दस्य 'एत' 'इत्' इत्यादेशौ स्तो रेफादौ थकारादौ च प्राग्विदशीये परे । इशोऽपवादः । १६५१ एतदोऽन् । (५-३-५) योगविभागः कर्तव्यः । 'एतदः' एतेतौ मोर्युस् । अहंयुः शुभंयुरित्यत्र सुब्लुकमाशङ्क्याह अहमित्यादीति । सित्त्वं पदत्वार्थम् । तेन पदत्वादनुस्वारे परसवर्णः सिध्यति ।

इति तद्धितेषु पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे मत्वर्थीयप्रकरणम् ।

अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे प्राग्विदशीयप्रकरणं निरूप्यते । प्राग्विदशो विभक्तिः । दिक्छन्देन तद्धितं सूत्रं विवक्षितमित्यभिप्रेत्याह दिक्छन्देभ्य इत्यत इति । विभक्तिसंज्ञका इति । तत्फलं तु 'न विभक्तौ तुस्माः' इति निषेधः, त्यदाद्यत्वम्, इदम् 'ऊडिदंपदादि' इति स्वरश्च । स्वार्थिका इति । स्वीयप्रकृत्यर्थे भवा इत्यर्थः । तसिलादिष्वर्थनिर्देशाभावाद् 'अतिशायने' इत्यादीनां प्रकृत्यर्थविशेषणत्वाच्चेति भावः । निवृत्तमिति । अत्रोपपत्तिः 'समर्थानाम्' इत्यत्रोक्ता । अनुवर्तत एवेति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् । किंसर्वनाम् । 'अद्वयादिभ्यः' इति छेदः । 'प्राग्विदश' इत्यनुवर्तते । तदा प्राग्विदशोऽधिक्रियत इति । विधेयानिर्देशादधिकारोऽयमिति भावः । किमः सर्वनामत्वेऽपि द्वयादिपदयुंदासात् पृथग्रहणम् । द्वयादिपु किशब्दपाठस्तु त्वं च कश्च कौ, अहं च कश्च कौ इत्यत्र 'त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ' इति किमशेषत्वार्थः । अथ वक्ष्यमाणतसिलादिप्रत्यये परे कार्यविशेषमाह इदम् इश् इत्यादिना । इदम् इश् । प्राग्विदशीये परे इति शेषपूरणम् । प्रकरणलभ्यमिदम् । शित्त्वात् सवर्देशः । इति इत्युदाहरणम् । एतेतौ रथोः । 'इदमः' इत्यनुवर्तते । एतश्च एच्चेति द्वन्द्वात्प्रथमाद्विवचनम् । रश्च थ् च तयोरिति द्वन्द्वः । रेफादकार उच्चारणार्थः रेफथकाराभ्यां प्राग्विदशीयं प्रकरणलभ्यं विशेष्यते । 'यस्मिन्बधिः' इति तदादिविधिः । तदाह इदं शब्दस्येत्यादिना । तत्र रेफादौ परे एतः, थादौ तु इदिति यथासंख्यं बोध्यम् । एतर्हि, इत्यम् । एतदोऽन् । प्राग्विदशीये प्रत्यये परे एतदशब्दस्य अनु अहंयुः । शुभंयुरिति । पूर्ववदनुस्वारपरसवर्णौ ।

इति तत्त्वबोधिन्यां मत्वर्थीयप्रकरणम् ।

किंसर्वनाम् । द्वयादिपदयुंदासात्किमः पृथग्रहणम् । द्वयादिपु किम्, शब्दपाठे प्रयोजनं तु त्वं च कश्च कौ । अहं च कश्च कौ इत्यत्र किमः शेषः । 'त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत् परं तच्छिष्यते' इत्युक्तत्वात् एतदोऽन् । भाष्यरूढोऽयं पाठः ।

स्नो रथो । 'अन् । एतद्' इत्येव । अनकाल्वात्मवदिश । 'नलोप प्राति-
पदिकानस्य' (सू २३६) १६५० सर्वस्य सोऽन्यतरस्या दि । (५-३-६)
प्राग्दिशावे दकारादौ प्रत्यये परे सवस्य सो वा स्यात् । १६५३ पञ्चम्यास्त-
सिल् । (५-३-७) पञ्चम्यतेम्य' किमादिभ्यस्तसिल्वा स्यात् । १६५४
कु तिहो । (७-२-१०४) किम कु स्यात्तादौ हकारादौ च विभक्तौ परत ।
कुत कस्मान् । यत । तत । अत । इत । अमुत । बहुत । द्वयादस्तु द्वाभ्याम् ।

स्यादित्यथ प्रनायत । एव सति एतच्छब्दस्य अनव स्यात् । नत्वतेतौ । तत्राह योगविभाग-
इति । एतद् इति । प्रथममूनमिदम् । तस्य शेषपूरणम् 'एतेनौ रथो' इति । एतच्छब्दस्य
एतेनौ स्नो रथ्यकारादौ प्रत्यये परे इत्ययम् । एतद् ह, इत्यम् इत्युदाहरणम् । अत्रिति द्वितीय
मूनम् । एतद् इत्येवेति । 'रथो' इति तु नानुवर्तते इति भावः । तथा च एतद् इत्यस्य
अन् स्यात्प्राग्दिशीय परे इति फलनि । अन अन इत्युदाहरणम् । ननु अनादेशे नकारस्य
इत्सनायाम् अकारोन्तादेशः स्यादित्यत आह अनेकाल्वादिदिति । नकारस्य प्रयाजना
भावाद् तस्मिन् निस्वरस्य प्रत्ययविपयत्वादिति भावः । तद् अन इत्यादौ नकारस्य
श्रवणं स्यादित्यत आह नलोप इति । सर्वस्य सोऽन्यतरस्या दि । दि इति सप्तम्येक-
वचनं प्राग्दिशीयविशेषणम् । 'यस्मिन्निवि' इति तदादिविधिः । तदाह प्राग्दिशीये
दकारादाविति । सदा इत्युदाहरणम् । तदेव तसिलादिप्रत्ययेषु प्राग्दिशीयेषु परेषु कनि
पयान् आदेशान् विधाय तसिलादिप्रत्ययान्वक्तुमुपक्रमते । पञ्चम्यास्तसिल् । किमादिभ्य
इति । कितवनामबहुम्य इत्यर्थः । वा स्यादिति । 'समर्थानाम्-' इत्यता वाग्रहणस्यानु-
वृत्तेरिति भावः । कुतिहो । कु इति लुप्तप्रथमाकम् । 'किम क' इत्यस्मान् 'किम'
इत्यनुवर्तते । 'अष्टन वा इत्यतो 'विभक्तौ' इति । तिश्च ह् च तयोरिति द्वन्द्वः । इकार
उच्चारणाय । ताम्या विभक्तिविशेष्यते । तदादिविधिः तदाह किम कु स्यादित्यादिना ।
कुत इति । किशब्दान् पञ्चम्यन्तात्तसिल् । सुष्ठुक् । किम कुभावः । 'तमिलात्'प
प्राक् पाप्प' इत्युक्तेरव्ययत्वम् । वक्ष्यनुवृत्ते फलमाह कम्मादिति । तिहो'
इत्युक्तेरव न कुभावः । सवनाम् उदाहरति यत इति । यदशब्दात् पञ्चम्य-
न्तात् सुष्ठुक्, तसिलो विभक्तित्वात् तस्मिन्परे व्यदाद्यत्व पररूपम् । एव तच्छ-
ब्दात्त इति रूपम् । पथे तस्मादिति भवति । अत इति । एतदशब्दान् पञ्चम्य-
न्तात् तसिल्, सुष्ठुक्, एतदोज्ज, सवदिश, नलोप । पथे एतस्मादिति
भवति इत इति । इदशब्दात्पञ्चम्यन्तात् तसिल्, सुष्ठुक्, इदम् इद् । पथे
अस्मादिति भवति । अमुत इति । अदशब्दात् पञ्चम्यन्तात् तसिल्, उत्त्वमत्वे
च । पथे अमुष्मादिनि भवति । बहुत इति । पथे बहुम्य इति भवति । द्वयादे-
वतिवारस्तु 'एतदोज्ज' इति पठित्वा शकार सवदिशाय इत्याह । अनिति ।
प्राग्दिशीये परे अस्यान् । अनेकाल्वादिदिति । निस्करणस्य प्रयोजनं नास्ति
प्रत्ययवित्त्वस्यैव स्वरायत्वादिति भावः । कु तिहो । तकारादिकार उच्चारणाय ।

१६५५ तसेश्च । (५—३—८) किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलदेशः स्यात् । स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च वचनम् । १९५६ पर्यभिभ्यां च । (५—३—९) आभ्यां तसिल् स्यात् । 'सर्वोभयार्थाभ्यामेव' (वा ३२४०) । परितः सर्वत इत्यर्थः । अभित उभयत इत्यर्थः । १६५७ सप्तम्यास्त्रल् । (५—३—१०) कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र । १९५८ इदमो हः । (५—३—१२) त्रलोऽपवादः । इशादेशः । इह । १६५९ किमोऽत् । (५—३—१२) वाग्रहणमपकृष्यते । सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात् । पक्षे त्रल् । १६६० क्वाति । (७—२—१०५)

स्त्विति । सर्वनामत्वात् प्राप्तस्तसिल् द्वयादिपर्युदासान्तेत्यर्थः । तसेश्च । परस्य तसेरिति । 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति वक्ष्यमाणस्य तसेरित्यर्थः । ननु तसेस्तसिल् किमर्थमित्यत आह स्वरार्थमिति । लिट्स्वरार्थमित्यर्थः । विभक्त्यर्थमिति । विभक्तिनिमित्तकत्यदाद्यर्थमित्यर्थः । अन्यथा परत्वात्तसौ कृते तस्य अप्राद्विशीयत्वाद् विभक्तित्वाभावात् त्यदाद्यत्वादिकं न स्यादित्यर्थः । पर्यभिभ्यां च । सर्वोभयार्थाभ्यामेवेति । वार्तिकमिदम् । परिपिञ्चति अभिपिञ्चति इत्यादौ वाग्रहणात् पक्षे न तसिल् । सप्तम्यास्त्रल् । किमादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः अद्वयादिभ्यस्त्रलित्यर्थः । कुत्र इत्यादिरूपाणि कुत इत्यादिवत् । इदमो हः । इदंशब्दात् सप्तम्यन्ताद् ह्रस्वप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । किमोऽत् । अपकृष्यत इति । 'वा ह च छन्दसि' इत्युत्तरसूत्रादिति शेषः । अपकपे' व्याख्यानमेव शरणम् । अतप्रत्यये तकार इत् । विभक्ताविति निषेधस्तु न भवति, 'तवर्गस्येत्त्वप्रतिषेधोऽतद्धिते' इति वार्तिकात् । क्वाति । क्व अतीति छेदः ।

वेत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति कस्मादिति । यतस्तत इति । 'कृतद्धित' इति प्रातिपदिकत्वात्सुपो लुकि त्यदाद्यत्वम् । पक्षे यस्मात् । तस्मात् । इत इति । 'इदम इश्' पक्षे अस्मात् । अत इति । एतदोऽनादेशः । पक्षे एतस्मात् । अमुत इति । 'अदसोसेः' इति मुत्वम् । पक्षे अमुष्मात् । बहुत इति । पक्षे बहुभ्यः । द्वाभ्यामिति । सर्वनामत्वात्प्राप्तोऽपि तसिल् 'अद्वयादिभ्यः' इति पर्युदासान्न । तसेरिति । 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः', 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति विहितस्य तसेस्तसिलदेश इत्यर्थः । विभक्त्यर्थं चेति । अन्यथा परत्वात्तसौ कृते तस्याप्राग्दिशीयत्वाद्विभक्तिसंज्ञाया अभावात्त्यदाद्यत्वाभावे 'यतोऽजगच्छति' इत्यादि न सिध्येदिति भावः । ननु तसेग्रामित इत्यादौ चरितार्थत्वात्किमादिभ्यस्तसिलो वाच्यत्वेन तसिर्न प्रवर्तते । तस्य निरवकाशत्वात् । तथा च, 'तसेश्च' इति विधानं व्यर्थमिति वाच्यम्, कुतोऽजगहीयते कुतोऽजरोहतीत्यादौ तसिलः सावकाशत्वात् । सर्वोभयार्थाभ्यामेवेति । अत्र चाभिधानस्वाभाव्यमेव हेतुः । तेनेह न भवति । परिपिञ्चति । अभिपिञ्चति । उपर्यर्थे परिः । अभिस्त्वाभिमुख्ये । नन्वोदनं परिपिञ्चतीत्यत्र सर्वतोभावे परिरिति तसिलभावः कथमिति चेत् । मैवम्, वाचनानुवृत्त्या तु तत्सिद्धेः । सप्तम्यास्त्रल् । इह त्रलितसिलौ स्वतन्त्रौ प्रत्ययौ, न तु सप्तमीपञ्चम्योरादेशौ । तेन कुत्र बहुत्र कुतः बहुत इत्यादौ 'अच धेः', 'घडिति' इत्यादिकं नेत्याहुः । किमोऽत् । 'न विभक्तौ

किम वादश स्यादिति । व । कुत्र । १६६१ वा ह च छन्दसि । (५-३-१३) 'कुह
स्य' । 'कुह जग्मयु' । १९६० एतदस्त्वतसोस्त्वतसौ चानुदात्तौ । (२-४-३३) अन्वादेश-
विषये एतदाज्ञा स्यात्स चानुदात्तजनसा परत, तौ चानुदात्तौ स्त । एतस्मिन्प्राप्ते मुख
वसाम् । अतोऽग्राधीमहे । अतो न गन्तास्म । १६६३ इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ।
(५-३-१४) पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तमिलादयो दृश्यन्ते । 'हशिग्रहणाद्भवदादियोग
एव' (वा ३२४४) । स भवान्, ततो भवान्, तत्र भवान् । त भवन्तम्, ततो
भवन्तम्, तत्र भवन्तम् । एव दीर्घायु । देवानाप्रिय । आयुष्मान् । १९६४
सर्वैकान्यक्रियत्तद् काले दा । (५-३-१६) सप्तम्यन्तेस्य कालार्थस्य
स्वार्थो दा स्यात् । सर्वस्मिन्काटे सदा । सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा ।

'क्व' इति छुप्रप्रथमाक 'किम क' इत्यत किम' इत्यनुवर्तते । तदाह किम
क्वेति । किशब्दात् सप्तम्यन्ताद् अनुप्रत्यय, तकार इत्, किम क्वादेश इति भावः ।
कुत्रेति । अनुप्रत्ययाभावपक्षे त्रलि 'कु तिहो' इति कुभावे रूपम् । केचित्तु
'किमोऽन् इत्यत्र' उत्तरमूत्राद्वाग्रहणापक्षे प्रमाणाभावात्त्रलि वाञ्छि-चा नित्य एव
अनुप्रत्यय, कुत्रेति स्वपदशब्द एवेत्याहुः । या ह च छन्दसि । 'ह' इति
छुप्रप्रथमाकम् । किम सप्तम्यन्ताद् हप्रत्यय स्यादित्यर्थः । चादन् नञ् च ।
यद्यपि वैदिकप्रक्रियायामिदमुपन्यसनीय तथापि वाग्रहणस्य पूर्वमूत्रे अपकर्ष-
ज्ञानायात्र तदुपन्यासः । एतदस्त्वतसो । 'इदमोऽन्वादेश' इत्यस्माद् 'अन्वादेशोऽनुदात्त'
इत्यनुवर्तते । तदाह अन्वादेशेत्यादिना । अतोऽत्रेति । एतदशब्दान् त्रलि प्रकृतरशादेशे
अत्रेति रूपम् । अतो न गन्तास्म इति । एतस्माद् ग्रामादित्यर्थः । एतदशब्दात्तसिञ्
प्रकृतेरशादेशः । 'एतदाज्ञ' इत्येव सिद्धे अनुदात्तार्थं वचनम् । नच लिट्स्वरे सति शेषनिधानेन
त्रतमारनुदात्तत्वं सिद्धमिति शङ्क्यम्, लिट्स्वरापवाद अशाऽनुदात्तत्वं कृते लित्वाप्राप्त्या
प्रत्ययस्वरण त्रतसारदात्तत्वे प्राप्ते तद्धिधानार्थत्वान् । इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ।
पञ्चमीसप्तमीतरविभक्तिभ्यामीत्यर्थः । फलितमाह पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपीति ।
किमादेरिति शेषः । एवमिति । स दीर्घायु, ततो दीर्घायु, तत्र दीर्घायुरित्या-
द्युद्धमित्यर्थः । सर्वैकान्य । सप्तम्यन्तेभ्य इति । सर्वादिस्य इति शेषः ।

तुस्मा' इति निषेधाऽत्र न प्रवर्तते यमोरकारिण भवारपरिणार्थेनानित्यताज्ञापनात् । वाग्रहण-
मिति । 'किमाऽज्ञा' इति सूत्र पठित्वा 'ह च छन्दसि' इति सूत्रयितुं युक्तम् । कुत्रेति ।
यद्यपि नागवृत्तिकारो भाषाया नञ् नेच्छति तथापि बहुप्रयोगदर्शनादिह स्वीकृतम् । तथा
च श्रीहर्षः—'नायत्र कुत्रापि च सामिनापम्' । अमरस्याह—'साहचर्याच्च कुत्रचित्' इति ।
वा ह च छन्दसि । पूर्वोक्तस्य वाग्रहणापकर्षणस्य स्फुटोत्तरणार्थमिदमुपन्यस्तम् ।
अत इति । एतस्माद् ग्रामादित्यर्थः । तत्रभवन्तमिति । ततोभवता, तत्र
भवता । ततो भवत, तत्र भवते इत्यादि । एवमिति । ततोदीर्घायुस्त्र
दीर्घायुरित्याद्युद्धमित्यर्थः । सदेति । 'सर्वस्य साज्यतरस्या दि' इति सभावः ।

यदा । तदा । 'काले' किम्-सर्वत्र देशे । १६६५ इदमो हिंल् । (५—३—१६) सप्तम्यन्तात्काले इत्येव । हस्यापवादः । अस्मिन्काले एतर्हि । 'काले' किम्-इह देशे । १९६६ अधुना । (५—३—१७) इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थे अधुनाप्रत्ययः स्यात् । इश् । 'यस्य-' (सू ३११) इति लोपः । अधुना । १६६७ दानीं च । (५—३—१८) इदानीम् । १६६८ तदो दा च । (५—३—१९) तदा, तदानीम् । 'तदो दावचनमनर्थकम्, विहितत्वात्' (वा ३२४३) १९६९ अनद्यतने हिंलन्यतरस्याम् । (५—३—२१) कर्हि, कदा । यर्हि, यदा । तर्हि तदा । एतस्मिन्काले एतर्हि । १९७० सद्यः परुत्परार्येषमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ।

सप्तम्या इत्येवानुवर्तते, व्याख्यानादिति भावः । सदा सर्वदेति । 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि' इति सभावविकल्पः । कदेति । किशब्दाद् दाप्रत्यये सति तस्य 'किमः कः' इति कादेशः । इदमो हिंल् । 'इदमः' 'हिंल्' इति छेदः । एतर्हीति । इदमशब्दाद् हिंल्, 'एतेतौ रथोः' इत्येतादेशः । अधुना । 'इदमः' इति 'सप्तम्या' इति 'काले' इति चानुवर्तते । तदाह इदम इति । इति । 'इदम इश्' इत्यनेनेति शेषः । अधुनेति । इयदितिवत् प्रत्यय-मात्रं शिष्यते । पठन्ति चाभियुक्ताः 'उदितवति परस्मिन्प्रत्यये शास्त्रयोनौ गतवति विलयं च प्राकृतेऽपि प्रपञ्चे । सपदि पदमुदीतं केवलः प्रत्ययो यत् तदियदिति मिमीते कोऽधुना पण्डितोऽपि ।' इति वैयाकरणीमौपनिषदीं च प्रक्रियामाश्रित्य प्रवृत्तो द्वयर्थोऽयं श्लोकः । दानीं च । इदमः सप्तम्यन्तात् कालवाचिनः स्वार्थे दानीमिति च प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । इदानीमिति । इदंशब्दाद् दानीप्रत्ययः, इश् । तदो दा च । सप्तम्यन्तात्कालवृत्तेः तदशब्दाद् दाप्रत्ययः, दानीप्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः । तदो दावचनमिति । वार्तिकमिदम् । विहितत्वादिति । 'सर्वैकान्य-' इत्यनेनेति शेषः । अनद्यतने हिंल् । अनद्यतनकालवृत्तिभ्यः किमादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो हिंल्प्रत्ययो वा स्यादित्यर्थः । पक्षे दाप्रत्ययः । एतस्मिन्काले एतर्हीति । एतदशब्दाद् हिंल् । 'एतदः' इति योगविभागाद् रेफादौ एतादेशः । सद्यःपरुत् । 'समानस्य सभावो द्यस् चाहनि' इति भाष्यवाक्यमिदम् । अहर्वृत्तेः समानशब्दात् सप्तम्यन्ताद् द्यस्प्रत्ययः । समानस्य सभावश्च निपात्यत इत्यर्थः । सद्यः समानेऽहनीत्यर्थः । 'पूर्वपूर्वतरयोः परादेश उदारी च संवत्सरे' इत्यपि भाष्यवाक्यम् । उच्च आरिरुचेति द्वन्द्वः । सप्तम्यन्तादिमौ प्रत्ययौ संवत्सरे अभिषेधे । इदमः (इश्) समसङ्ग इत्यपि भाष्यवाक्यम् ।

कदेति । किमः कः । एतर्हीति । 'एतेतौ रथोः' एत्येतादेशः । अधुनाप्रत्यय इति । निपातनान्मध्योदात्तोऽयम् । भाष्यमतं चेदम् । वृत्तिकारस्त्वाह—इदमो अशभावोऽधुना च प्रत्यय इति । तत्र 'ऊडिदम्-' इत्यादिना विभक्तिस्वरः, स च 'आदेः परस्य' इत्यादेर्भवतीति हरदत्तः । दावचनमिति । 'तदश्च' इत्येव सूत्रं पठनीयमिति भावः । एतस्मिन्काले एतर्हीति । 'एतदः' इति योगविभागादे-

(५—३—२२) एते निपायन्ते । 'समानस्य समावा यम् चाहनि' (वा ३२४५) समानेऽहनि सद्य । 'पूर्वपूर्वतरयो परादेश, उदारी च प्रत्ययौ सवत्सरे' (वा ३२४६) । पूर्वस्मिन्वत्सरे परत् । पूर्वतरे धत्तर परारि । 'इदम् (इत्) समसण्' (वा ३२४७) । अस्मिन्सवत्सरे ऐपम । 'परस्मादेशव्यहनि' (वा ३२४८) । परस्मिन्हनि परेद्यवि । 'इदमोऽभावा यश्च' (वा ३२४९) अस्मिन्हनि अद्य । पूर्वान्यान्यनरेतरापरापरोमयात्तरम्य एशुम् च' (वा ३२५०) पूर्वस्मिन्हनि पूर्वेषु । अयस्मिन्हनि अन्येषु । समयोरहोऽमयेषु । 'युश्चामयाङ्गव्य' (वा ३२५१) । उभयेषु । १६७१ प्रकारवचने थाल् । (५—३—२३) प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्यान्त्यास्वायै । तेन प्रकारेण तथा । यथा । १६७२ इदमस्थमु । (५—३—२४) यालोऽवाद् । 'एतदो वाच्य' (वा ३२३५) ।

ऐपम इति । समसणि णकार इत्, सकारादकार उच्चारणार्थ । णित्वादादिवृद्धि । 'परस्मादेशव्यहनि' इत्यपि भाष्यवाक्यम् । सप्तम्यन्ताद् एद्यविरिकारान्त प्रत्यय । 'इदमोऽभावा यश्च' इत्यपि भाष्यवाक्यम् । सप्तम्यन्ताद् अकारान्ता यप्रत्यय । 'पूर्वान्यायतरेतरापरापरोमयोत्तरम्य एशुम् च' इत्यपि भाष्यवाक्यम् । प्रनारवचने थाल् । पञ्चम्ये सप्तमोऽत्याह प्रकारवृत्तिभ्य इति । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । यथा बहुभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते इति विशेषैरिति गम्यते । सादृश्यं त्विह न गृह्यते सर्वथेत्यादौ तदप्रतीतेः । तेन प्रकारेणेत्यनन्तर विशिष्ट इति शेष । 'यथा हरिः तथा हर' इत्यादौ यत्प्रकारवान् हरिः तत्प्रकारवान् हर इति बोधे सति हरिसदृशो हर इति फलति । तदभिप्रायेण यथाशब्दस्य सादृश्यार्थवत्त्वोक्तिः । इदमस्थमु । इदशब्दात्प्रकारवृत्ते यमुप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्रत्यये उकार उच्चारणार्थः । मकारस्य उपदेशे अन्त्यत्वामावान्तेत्वम् । यद्यापि 'न विमस्नी-' इति निषेधादेव मस्येत्व न भवति । तथापि तदनित्यत्वज्ञापनार्थं मकारोच्चारणमित्याहुः ।

पादावेतादेशः । सद्य परत् । निपातनाद्विषयविशेषो लभ्यत इत्याह अहनीति । सप्तम्यन्तस्याहन्शब्दस्यार्थ इत्यर्थः । नदृश्यति समानेऽहनीति । परउदारी चेति । पर इत्यादेशः, उदारी प्रत्ययौ । प्रकारवचने थाल् । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । यथा ब्राह्मणसामान्यस्य माठरकाठनादय इति हरदत्तः । यद्यापि 'प्रकारे गुणवचनस्य' इत्यत्र सादृश्यप्रकारस्तथापि नेह सादृश्यं गृह्यते अनभिधानात् । 'अव्यय विभक्तिः-' इति सूत्रे सादृश्यमपि यथा शब्दार्थ इत्युक्तम्, इह तु केवलस्य थाल्प्रत्ययस्य सादृश्यं नार्थं किं तु प्रकार एवेत्युक्तमिति नाति पूर्वपरविशेष इति बाध्यम् । तेन प्रकारेण तथेति । प्रथमान्तात् न भवति स प्रकारस्तथेति, अनभिधानादेवेति भावः । किं सर्वनामबहुभ्यो विशेषविहितेनापि यान् जानीयर् न बोध्यते अर्थभेदात् । प्रकारे हि थाल् । जातोयर् तु उदति स्वभावान् । एव च कृत्वा प्रकारभागे थाल् विधाय तदन्तात्प्रकारवति जानीयर् प्रयुज्यते । तथाजानीयो यथा

अनेन एनेन वा प्रकारेण इत्यम् । १६७३ किमश्च । (५—३—२५) केन प्रकारेण कथम् ।

इति तद्धितेषु प्राग्दिशीयप्रकरणम् ।

अथ तद्धितेषु प्रागिवीयप्रकरणम् । ४० ।

१६७४ दिक्छन्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्व-
स्तातिः । (५—३—२७) सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशि रूढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः
स्वार्थेऽस्तातिप्रत्ययः स्यात् । १६७५ पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ।
(५—३—३९) एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययः स्यात्, तद्योगे चैषां क्रमात् 'पुर'
'अध्' 'अव्' इत्यादेशाः स्युः । १६७६ अस्ताति च । (५—३—४०)
अस्तातौ परे पूर्वादीनां पुरादयः 'स्युः' । पूर्वस्यां, पूर्वस्याः, पूर्वा वा दिक् । 'पुरः'

इत्यमिति । 'एतेतौ रथोः' इति प्रकृतेरिदम् इदादेशः । एतच्छब्दात् थमुप्रत्यये तु 'एतद्'
इति योगविभागाद् इदादेशः । किमश्च । प्रकारवृत्तस्थमुरिति शेषः । कथमिति । 'किमः'
कः' इति कादेशः ।

इति तद्धितेषु प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञकानां पूर्णोऽवधिः ।

अथ प्रागिवीयप्रकरणमारभ्यते । दिक्छन्देभ्यः । सप्तम्याद्यन्तेभ्य इति । सप्तमी-
पञ्चमीप्रथमान्तेभ्य इत्यर्थः । रूढेभ्य इति । शब्दग्रहणलभ्यमिदम् । अस्तातिप्रत्यये इकार
उच्चारणार्थः । तकारान्तः प्रत्ययः । 'संख्याया विधार्थे धा' इति सूत्रपर्यन्तमिदं सूत्रमस्ताति-
वर्जमनुवर्तते । अत्र विभक्ततीनां दिगादीनां च न यथासंख्यम्, व्याख्यानात् । पूर्वाधरावरा-
णाम् । 'असि' इति लुप्तप्रथमाकम् । पुर, अध्, अव् एषां द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम् । अस्तात्यर्थे
इति । दिग्देशकालवृत्तिभ्य इत्यर्थः । अस्ताति च । 'अस्ताति' इति लुप्तसप्तमीकम् । 'अस्ताति'
इति तकारान्तात् सप्तम्येकवचनं वा । 'पूर्वाधरावराणाम्—' इति 'पुरधव' इति चानुवर्तते ।

जातीयोऽप्यथाजातीय इति । अनेन एतेन वेति । द्वितीयान्तादपि थमुर्भवत्येव । इममेतं
वा प्रकारमापन्न इत्यंभूतः । अत्र च 'लक्षणेत्थंभूताख्यान—' इत्यादिसौत्रप्रयोगो लिङ्गम् ।
एतेन कथंभूतो व्याख्यातः । इत्यमिति । 'एतेतौ रथोः' इति इदम् इतादेशः । 'एतद्' इति
योगविभागादेतदोऽपि इनादेश इति भावः । किमश्च । योगविभागः 'था हेतौ च छन्दसि—'
इत्युत्तरसूत्रे किम् एवानुवृत्तिर्यथा स्याद्विदमो मा भूदिति ।

इति तत्त्वबोधिण्यां प्राग्दिशीयप्रकरणम् ।

दिग्देशकालेष्विति । यथासंख्यमत्र नेष्यते अस्वरितत्वात् । पुरः
पुरस्तादिति । कथं तर्हि 'पश्यामि तामित इतः पुरतश्च पश्चात्' इति भवभूतिः,
'स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः' इत्यमरः, 'पुरतः प्रथमे चाग्रे' इति विश्वश्च । समानकालीनं
पूर्वकालीनमित्यादिवत्प्रामादिकमेवेति बहवः । केचित्तु 'दक्षिणोत्तराभ्यां तमुज्ज्वलि-
नैवेष्टसिद्धौ अतसुच्' इत्यकारोच्चारणमन्यतोऽपि विधानार्थम् । तेन पुरत इति सिध्यति ।

पुरस्तात् । अय, अयस्तात् । अय ११६७७ विभाषाऽवरस्य । (५—३—४१) अवर-
स्यास्तानौ परेष्वाद्वा । अवस्तात्, अवरस्तात् । एव देशे काले च । 'दिशि ह्येभ्य' किम्-
ऐन्द्रया वसति । 'सप्तम्याद्यन्तेभ्य' किम्-पूर्वं ग्राम गत । 'दिगाद्वृत्तिभ्य' किम्-पूर्वस्मि-
न्गुरो वसति । 'अस्ताति च' (सू १९७६) इति आपकादसिप्रस्तानि न बाधते । ११६७८
दक्षिणोत्तराभ्यामतमुच् । (५—३—२८) अस्तातेरपवादः । दक्षिणत, उत्तरत । ११६७९
विभाषा पराचराभ्याम् । (५—३—२९) परत । अवरत । परस्तात् । अवरस्तात् ।
११६८० अञ्चेलुक् । (५—३—३०) अञ्चयन्ताद्विकृद्वादस्तातेर्लुक्स्यात् । 'लुक्त्तद्धितलुकि'
(सू १४०८) । प्राच्या प्राच्या प्राची वा दिक् प्राक् । उदक् । एव देशे
काले च । ११६८१ उपर्युपरिष्ठात् । (५—३—३१) अस्तानेर्विषये ऊर्ध्व-
शब्दस्योपादेशः स्यात्, रिल्, रिष्टानिलौ च प्रत्ययौ । उपरि, उपरिष्ठाद्वा वसति,

तदाह अस्ताताविति । यद्यपि मूलकमे 'पूर्वापर-' इति 'अस्ताति च' इति 'सख्याया
विधायं-' इत्यतः प्राक् पठितम् । तथापि अस्तानौ पुराद्यादेशविधानात् 'अस्तानि च' इति
मूलमुपन्यमनीयम् । तनानुवृत्तिप्रदर्शनात् 'पूर्वापर-' इत्यपि मूलमिहैवोपन्यस्तम् । पुर इति ।
पूर्वाशब्दाद् असिप्रत्ययः प्रकृते पुर् आदेशः । पुरस्तादिति । पूर्वाशब्दाद् अस्तानिप्रत्ययः
प्रकृते पुर् आदेशः । अधः, अधस्तादिति । अवरशब्दाद् असिप्रत्यये अस्तातिप्रत्यये च
प्रकृते अष् आदेशो रूपम् । अव इति । अवरशब्दाद् असिप्रत्यये प्रकृते अष् आदेशो रूपम् ।
विभाषाऽवरस्य । 'अस्ताति च' इति पूर्वमूत्राद् 'अस्ताति' इत्यनुवर्तते । तदाह अवर-
स्येति । एवमिति । पूर्वस्मिन् पूर्वस्थात् पूर्वो वा देशः, कालो वा पुर पुरस्तादित्यादि ।
पूर्वस्मिन्पुराविति । पूर्वकालिकाप्यापनकर्तरीत्यर्थः । ननु 'दिक्छन्देभ्य' इति सामान्य-
विहितस्य परादिशब्देषु सावकाशस्य अस्ताने पूर्वापरारशब्देषु असिना विशेषविहितेन
वाच्यं स्यादित्यत आह अस्ताति चेतीत्यादि । दक्षिणोत्तराभ्याम् । दिदेशानानुवृत्तिभ्या-
मिति शेषः । दक्षिणत उत्तरत इति । नच तसुत्रेव प्रत्ययोऽस्तु । दिग्बन्तित्वे तु 'सर्वनाम्नो
वृत्तिमात्रे-' इति पुक्त्वेनैव दक्षिणत इत्यादि सिद्धमिति वाच्यम्, स्पष्टार्थत्वात् । अत एव
भाष्ये अकार प्रत्याख्यातः । केचित्तु अकारोच्चारणमन्यनो विधानार्थम् । तेन पुरत इति
सिद्धमित्याहुः । समानकालीनमित्यादिक्त् पुरत इति प्रामादिकमेवेति बहवः । विभाषा ।
अतनुजिति शेषः । पक्षे अस्ताति । अञ्चेलुक् । प्राच्यामिति । लिङ्गविशिष्ट-
परिभाषया अस्तानेलुक् । उपर्युपरिष्ठात् । 'ऊर्ध्वस्य उपभाव रित्प्रत्ययो
रिष्टानित्प्रचध' इति भाष्यम् । तदाह अस्तातेर्विषये इत्यादिना । वसति,

'पुर अप्रगमने' क्वपि पुर । 'र्वो' इति दीर्घस्तु न भवति भवत्वात् । न च अतमुक्-
चित्केव्यकारोच्चारण पक्षे आशुदात्तत्वार्थमिति वाच्यम्, बहूना प्रयोगानुराधेनान्यतो
विधानार्थमिति कल्पनस्यैव न्याय्यत्वादित्याहुः । यथासख्यत्वानाश्रयणात् पुरस्ताद्वसति
पुरस्तादागतः पुरस्ताद्रमणीयम् । अवस्ताद्वसति, अवस्तादागतः इत्यादि सिध्यति ।

आगतः, रमणीयं वा । १६८२ पश्चात् (५-३-३२) अपरस्य पञ्चभाव आतिश्च प्रत्ययोऽ-
स्तातेर्विषये । १९८३ उत्तराधरदक्षिणादातिः । (५-३-३४) उत्तरात् । अवरात् ।
दक्षिणात् । १६८४ एनवन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः । (५-३-३५) उत्तरादिभ्य एनव्वा
स्यादेवध्यवधिमतोः सामीप्ये पञ्चमीं विना । उत्तरेण । अवरेण । दक्षिणेन । पक्षे यथास्वं
प्रत्ययः । इह केचिदुत्तरादीनननुवर्त्य दिक्छन्दमात्रादेनपमाहुः । पूर्वण ग्रामम् । अपरेण
ग्रामम् । १९८५ दक्षिणादाच् । (५-३-३६) अस्तातेर्विषये । दक्षिणा वसति ।
'अपञ्चम्याः' इत्येव । दक्षिणादागतः । १९८६ आहि च दूरे । (५-३-३७) दक्षि-
णाद् दूरे आहि स्यात् । चादाच् । दक्षिणाहि, दक्षिणा । १६८७ उत्तराच्च । (५-३-३८)
उत्तराहि, उत्तरा । १९८८ संख्याया विधार्थे धा । (५-३-४२) क्रिया-
प्रकारार्थे वर्तमानात्संख्याशब्दात्स्वार्थे धा स्यात् । चतुर्धा । पञ्चवा । १९८९

आगतः, रमणीयं वेति । विभक्तित्रयस्य यथासंख्यमुदाहरणम् । पश्चात् । 'अपरस्य
पञ्चभावः, आतिश्च प्रत्ययः' इति भाष्यवाक्यमिदम् । 'प्रत्यये इकार उच्चारणार्थः । उत्तरा-
धर । आतिप्रत्यये इकार उच्चारणार्थः । अस्तातेरपवादः । एनवन्यतरस्याम् । 'अपञ्चम्या
इति प्रागसेः' इति भाष्यम् । सूत्रक्रमे 'पूर्वाधर—' इत्यसि वक्ष्यति । ततः प्रागित्यर्थः ।
उत्तरादिभ्य इति । 'उत्तराधरदक्षिणात्' इत्यनुवर्तत इति भावः । अदूरे इत्येतद्व्याचष्टे
अवध्यवधिमतोः सामीप्य इति । पञ्चमीं विनेति । पञ्चम्यन्तान्न भवतीत्यर्थः । यथा-
स्वमिति । एनवभावे पक्षे अस्तातिः असिः आतिश्चेत्यर्थः । दिक्छन्दमात्रादिति ।
अञ्चत्यन्तात्तु नेदम्, व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् । तेन प्राचेन ग्राममित्यादि न भवतीत्याहुः ।
दक्षिणादाच् । अस्तातेर्विषय इति । एतेन 'अदूरे' इति नानुवर्तत इति सूचि-
तम् । एवंच आचप्रत्यये, 'उत्तराधरदक्षिणात्' इत्यातिप्रत्यये, 'दक्षिणोत्तराभ्याम्—'
इत्यसुचि च त्रीणि रूपाणि । आहि च दूरे । दक्षिणाशब्दादिति शेषः । चादा-
जिति । तथा दूरे उक्तरूपत्रयेण सह चत्वारि रूपाणीति भावः । उत्तराच्च । आच्
आहि चेति शेषः । अतसुचा आतिना च चत्वारि रूपाणि । संख्याया विधार्थे धा ।
विधाशब्दस्यार्थः प्रकारः । विधार्थः । 'विधा विधौ प्रकारे च' इत्यमरः । सामान्यस्य
भेदको विशेषः प्रकारः । स चाभिवानस्वभावात् क्रियाविषयक एव गृह्यते । तदाह
क्रियाप्रकारेति । चतुर्धा पञ्चधेति । गच्छतीत्यादिक्रियापदमव्याहार्यम् । चतुष्प्र-

प्राच्यां प्राच्या इति । प्राच्यां दिशि वसति प्राग्वसति । प्राच्या दिश आगतः
प्रागागत इत्यादि योज्यम् । पञ्चम्यन्तं विनेति । नेह उत्तरादागतः । अवरा-
दागतः । उत्तरेणेत्यादि । वसति रमणीयं वा । पक्षे यथास्वमिति । दक्षिणतः ।
उत्तरतः । अधः । अवस्तात् । उत्तरात् । अवरात् । दक्षिणात् । संख्याया विधार्थे
धा । विधाशब्दस्यार्थो विधार्थः । यद्यप्योदनपिण्डोऽपि विधाशब्देनोच्यते, तथापीह
न गृह्यते । तेन एकगोविधेत्यादौ न भवति । इह हि 'विधायाम्' इति वक्तव्ये अर्थ-
ग्रहणस्य प्रयोजनं विधाशब्दो यत्रार्थे प्रसिद्धस्तत्रैव यथा स्यात् । तादृशश्चार्थः

अधिकरणविचाले च । (५—३—४३) द्रव्यस्य सख्यान्तरापादने संख्याया
धास्यात् । एक राशि पञ्चधा कुरु । १६६० एकाद्वो ध्यमुबन्त्यतरस्याम् ।
(५—३—४४) एकध्यम्, एकधा । १६६१ द्वित्र्योश्च धमुब् । (५—३—४५)
आभ्या 'धा' इत्यन्य धमुज्स्याद्वा । द्वैधम्, द्विधा । त्रैधम्, त्रिधा । 'धमुज्'न्ता-
त्स्वाये ददर्शनम् (वा ३२३०) पथि द्वैधानी । १६६२ एधाच्च । (५—३—४६)

कारा गमनादिक्रियेति वाप नवधा द्रव्यमित्यादावपि भवतीत्यादि क्रियापदमध्याहार्यम् ।
अधिकरणविचाले च । अधिकरण द्रव्यम्, तस्य विचाला विचार्यन् सख्यान्तरापादनम् ।
तदाह द्रव्यस्येति । सख्यान्तरापादन च न्यूनमध्यस्य अधिकसख्याकरणम् अधिकमध्यस्य
न्यूनसख्याकरण च । आद्ये उदाहरति एक राशि पञ्चधा कुर्विति । द्वितीये तु अनवमे-
नधा कुर्वित्पुदाहार्यम् । इह राशिविषयक एव प्रकारा गम्यते न तु क्रियाप्रकार इति सूत्रा-
रम्भ । एकाद्वो ध्यमुबन्त्यतरस्याम् । 'एकान्' 'ध' इति छेदः । धाशब्दस्य 'ध' इति
पष्ठयेकवचनम् । एकशब्दात्परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुजादेशः स्यादित्यर्थः । ऐन्द्रध्यमिति ।
नच एकशब्दाद् ध्यमुज्प्रत्ययः स्वनन्त्रो निघोयताम् । न तु धाप्रत्ययस्यादेशः इति वाच्यम्,
तथा सति अधिकरणविचाल एव मतिहितत्वापत्तेः । द्वित्र्योश्च धमुब् । पठौ पञ्चम्यर्थः ।
'ध' इति 'अन्यतरस्याम्' इति चानुवर्तते । तदाह आभ्यामिति । परस्येति शेषः ।
धमुबन्तादिति । आतिवमिदम् । दृशिग्रहणात् क्वचिदेवायम् । पथि द्वैधानीति ।
वृणानीति शेषः । द्वैधमित्यस्माद् इप्रत्यये टिलोपः रूपम् । नच 'तसिलादयः प्राक्
पाशप' इति इप्रत्ययान्तरस्याप्यव्ययत्व शङ्क्यम्, स्वभावतः सत्त्ववचनत्वेनाप्यव्यय-
समवाद् 'द्वैधानि' इति भाष्यप्रयोगाच्च । एधाच्च । द्विविम्या परस्य धाप्रत्ययस्य
एधाजित्यादेशः स्यादित्यर्थः । 'पञ्चम्यास्तसि' इत्यारम्भ 'एधाच्च' इत्यनैर्वहित-

प्रकार एव, स च क्रियाविषयक एव गृह्यते अभिधानस्वभावात्तदाह क्रियाप्रकारे वर्तमा-
नादिति । कथं तर्हि 'नवधा द्रव्यम्, बहुधा गुण' इत्यादि । अत्रापि ह्यश्रुता क्रिया प्रतीयत
'उपदिश्यते, इति वा, नवनि इति वा' हरदत्तः । अधिकरणविचाले च । अधिकरण
द्रव्यम्, विचालन विचालाज्यथाकरणम् णिजन्तादरत् । तच्चेह सख्यामभिधानान्सख्यान्तरापा-
दनमिति व्याचष्टे द्रव्यस्येत्यादिना । सख्यान्तरापादनं हि एकस्यानकीकरणम्, अनवस्य च
एकीकरणम् । तत्राद्ये उदाहरणम् एक राशि पञ्चधेति । पञ्च राशीन् कुर्वित्यर्थः । द्वितीये
तु अनवम् एकधा कुर्विपुदाहृतव्यम् । इह क्रियाविषयक प्रकारो न गम्यत इति सूत्रारम्भः ।
एकाद्वो । शब्दप्रधानात्सवनामकार्याभावः । इह प्रकरणादेव सिद्धे पुनयाग्रहण विषयः
विहितस्येति यथा स्यात् : 'अनन्तरस्य-' इति न्यायेनाधिकरणविचाले विहितस्येव हि
प्राप्नोतीति वृत्तिपदमर्थो स्पष्टम् । एतेन स्वतः एव ध्यमुज् प्रत्ययोऽस्त्वित्याशङ्का
परास्ता । ऐन्द्रध्यमिति । विषये ऐक्यं भुङ्क्ते । अधिकरणविचाले तु ऐक्यं राशि
कुर्वित्यादि ज्ञेयम् । एवमप्येषां द्वैधमित्यादौ योग्यम् । एधाच्च । द्वित्र्यो सर्वावितो

द्वेवा । त्रेवा । १६६३ याप्ये पाशप् । (५—३—४७) कुत्सितो भिषग् भिषक्पाशः ।
 १६९४ पूरणाद्भागे तीयादन् । (५—३—४८) द्वितयो भागो द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे
 विशेषः । 'तीयादीकस्वार्थे वा वाच्यः' (वा २६९१) । द्वैतीयीकः, द्वितीयः । तार्तीयीकः,
 तृतीयः । 'न विद्यायाः' (वा २६९२) । द्वितीया, तृतीया विद्येत्येव । १६६५ प्रागेका-
 दशभ्योऽच्छन्दसि । (५—३—४६) पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽण् । चतुर्थः । पञ्चमः । १६६६
 षष्ठाष्टमाभ्यां च । (५—३—५०) चादन् । षष्ठो भागः पाष्ठः, षष्ठः । आष्टमः,
 अष्टमः । १६६७ मानपश्वङ्गयोः कन् लुकौ च । (५—३—५१) षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां
 क्रमेण कन्लुकौ स्तो माने पश्वङ्गे च वाच्ये । षष्ठको भागो मानं चेत् । अष्टमो भागः
 पश्वङ्गं चेत् । नस्यानो वा लुक् । चकाराद्यथाप्राप्तम् । षष्ठः पाष्ठः । अष्टमः,

प्रत्ययान्तानामव्ययत्वम् । याप्ये पाशप् । याप्यः कुत्सितः 'निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्याव-
 मावमाः' इत्यमरः । कुत्सिते विद्यमानात् स्वार्थे पाशप् स्यादित्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तकुत्साया-
 मिदम् । अप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामपि कुत्सित इति वक्ष्यमाणं भवतीति भाष्ये स्पष्टम् ।
 पूरणाद्भागे । पूरणार्थकतीयप्रत्ययान्ताद् भागे विद्यमानात्स्वार्थे अन् स्यादित्यर्थः । अन्वि-
 प्रयोजनमाह स्वरे विशेष इति । 'ग्नित्यादिर्नित्यम्' इति स्वरे इत्यर्थः । तीयादीक-
 गिति । वार्तिकमिदम् 'दृष्टं साम' इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । न विद्याया इति । वार्तिक-
 मिदमपि तत्रैव स्थितम् । विद्यावृत्तेः तीयप्रत्ययान्तादीकक् नेत्यर्थः । प्रागेकादशभ्यः ।
 शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे पूरणप्रत्ययान्ताद् भागे अनिति । द्वितीयतृतीयशब्दाभ्यां
 पूर्वसूत्रेण सिद्धत्वाच्चतुर्थ्यादिदशमशब्दपर्यन्तविषयकमिदमित्यभिप्रेत्योदाहरति चतुर्थ इति ।
 नचानेनैव सिद्धत्वात्पूर्वसूत्रं किमर्थमिति शङ्क्यम्, तस्य छन्दस्यपि प्रवृत्त्यर्थत्वात् षष्ठाष्ट-
 माभ्यां च च । पूर्वसूत्रविषये इति शेषः । 'न' इति लुप्तप्रथमाकम् । ने आदिवृद्धिः ।
 चादन्निति । इह न यथासंख्यम्, व्याख्यानात् । मानपश्वङ्गयोः । अस्य
 अनो वेति । अष्टमशब्दात्पूर्वसूत्रविहितस्य अप्रत्ययस्य अनुप्रत्ययस्य च अनेन
 लुगित्यर्थः । चकाराद्यथाप्राप्तमिति । अप्रत्ययः अनुप्रत्ययश्चेत्यर्थः । ननु 'समर्थानाम्—'
 इत्यतो वाग्रहणानुवृत्त्यैव अनोरभावे सति पश्वङ्गे अष्टमो भाग इत्यस्य सिद्धेरिह

घाप्रत्ययस्य एवाच् स्यात् । योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः । याप्ये पाशप् । 'कुत्सिते'
 इत्यत्रैव नायं विहितः, तिङन्तादपि प्रसङ्गात् । पूरणाद्भागे । पूरणार्थत्वात्तीयप्रत्ययः
 पूरणशब्देनोक्तः । पूरणग्रहणं चोत्तरार्थम् । न ह्यपूरणस्तीयप्रत्ययो भवति । मुखतीयः पार्श्व-
 तीय इत्यत्र त्वनर्थकत्वान्नातिप्रसङ्गः । भाग इति पुंस्त्वं विवक्षितम् । तेन समानेऽप्यर्थे विभक्तौ
 विवक्षितायां चतुर्थी पञ्चमीत्येव भवति । 'प्रागेकादशभ्यः' इत्यनि सति तु टापि चतुर्था पञ्चमेति
 प्रसज्येत । एकादाकिनिच्च । असहायवाचिन एकशब्दादाकिनिच् स्यात् । कन्लुकाविति ।
 आकिनिचः कनो । पक्षे लुक् । तयोरेवानेन सूत्रेण विधानात् ! असहायग्रहणं संख्याशब्दनिरासा-
 र्थम् वा अन्यथा प्रसिद्धत्वात्संख्याप्रकरणाच्च तस्यैव ग्रहणं स्यात् । इष्टापत्तौ तु द्वित्वे बहुत्वे च

आष्टम । महाविभाषया सिद्धे लुग्वचन पूर्वत्र वानौ नित्याविनि ज्ञापयति । १६६८ एकादा-
किनच्चासहाये । (५-३-५२) चाल्लुक्कौ । एकाकी, एकक, एक । १६६९ भूतपूर्वे
चरट् । (५-३-५३) आढयो भूतपूर्वं आढ्यवर । २००० षष्ठ्या रूप्य च ।
(५-३-५४) षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वेऽर्थे रूप्य स्याच्चरट् च । कृष्णस्य भूतपूर्वो गौ कृष्णरूप्य,
कृष्णचर । तसिलादिषु रूप्यस्यापरिगणितत्वान् पुवत् । शुभ्राया भूतपूर्वं शुभ्राख्य ।
२००१ अतिशायने तमविष्ठनौ । (५-३-५५) अतिशयविशिष्टाण्यवृत्ते स्वायें एतौ

लुग्विधान व्ययमित्याशङ्क्याह महाविभाषयेति । पूर्वत्रेति । 'षष्ठाष्टम्या व च' इति
सूत्रे इत्यर्थः । एव षष्ठाष्टम्या शब्दाभ्यां वानोरिह नित्य प्राप्तया वदाचिल्लुग्विधिरर्थवा-
नित्यय । एकादानिक्किञ्चासहाये । अमहायत्राचकादेकशब्दात्स्वायें आविनिव्प्रत्यय-
स्यादित्यर्थः । भूतपूर्वे चरट् । भूतपूर्वं वनमानात्प्रातिपदिकान् स्वायें चरट् स्यादित्यर्थः ।
षष्ठ्या रूप्य च । रूप्येति लुप्तप्रयमाकम् । 'भूतपूर्व' इत्यनुवर्तते । षष्ठ्यन्ताद् भूतपूर्वेऽर्थे
इति । भूतपूर्वेऽर्थे विद्यमानान् षष्ठ्यन्तादित्यवयव । 'भूतपूर्व' इत्यनुवृत्त हि श्रुतत्वाद्
षष्ठ्या विशेषणम् । भूतपूर्वं सम्बन्धे या षष्ठी तदन्तात्स्वायें रूप्य स्यादिति पठति । यथा-
श्रुते तु स्वायेंकप्रकरणविरोधः । कृष्णरूप्य इति । भूतपूर्वगत्या कृष्णसम्बन्धया गौरित्यर्थः ।
शुभ्राख्यागन्धे 'तसिलादिषु-' इति पुवत्त्वमाशङ्क्य 'तसिलादय प्राक् पाशाप' इत्यादि-
वातिकपरिगणितेषु रूप्यस्यानतभावात्तस्मिन्परे पुवत्त्व नेत्याह तसिलादिप्रित्यादि ।
शुभ्राया भूतपूर्वं इति । गौरिति शेषः । शुभ्राख्य इति । भूतपूर्वगत्या शुभ्रसंबन्धो
गौरित्यर्थः । अतिशायने । अतिपूर्वकं शोडधानुरूपसगवदादुत्कर्षं वर्तते । उत्कर्ष-
श्चाधिक्यफलको न्यक्कार, नवाधिक्यमात्रम्, तथा सति अकर्मकत्वापानात् । न
चेष्टापत्ति, तथा सति 'गुक्लमनिर्येते गुक्लतर- कृष्णमनिर्येते कृष्णतर' इत्यादि-
माख्यविरोधात् । अनिशायिता अनिशायिन, बाहुलकं कर्तरि ल्युट् इति भाष्यम् ।

न स्यादेवाकिनौ एकाकिन इति न हि द्वयावन्तु वा एकत्वसंख्यास्ति । असहायत्व तु
परस्परान्तिरिक्तसहाय्यभावेन द्वयोर्बहूनामपि भवति । इह 'अकिनिच्' एवाय वक्तव्य, सर्वण-
दीर्घेण मिद्धमिष्टम् । 'यस्येति च' इति लोपश्चाकारोच्चारणसामर्थ्यान् भवतीत्यादि हरदत्त-
ग्रन्थे स्थितम् । भूतपूर्वे । अत्र वर्तमानाच्चरट् स्यात् । 'गोष्ठान् खर्ज्-' इत्यत्रैव नोक्तम् ।
विशेषविहितेन खर्जा चरटो वाया मा भूदिति । सनिधौ हि मामायविशेषभाव स्फुटी
भविष्यति । यद्यपि दूरस्यस्यापि बाधो न्याय्य एव अथापोह गौरव स्वीकृत्य दूरे पाठसामर्थ्या-
द्बाधो नेति भावः । षष्ठ्या रूप्य च । भूतपूर्वं इत्यनुवर्तते तच्च यद्यपि पूर्वत्र ड्याप्राति-
पदिकस्य, विशेषणम्, तथापीह न तथा, षष्ठ्यन्तायस्य विशेषणत्वान्, तदानीत्तस्य सम्बन्धिनो
गवादे प्रधानत्वान् प्रधानेतरमनिधौ च प्रधाने कार्यसंप्रत्ययस्य न्याय्यत्वात्तदेतदाह भूतपूर्वेऽर्थे
रूप्य स्यादिति । अतिशायने । अतिपूर्वाच्चेतेल्युट् । अतिशयनेत्रातिशायनम् । अम्मादेव
निपातनादीर्थः । न तु सौन । तेन लावेऽपि दीर्घं साधु । अत्रायवायपि निपातनानि भवन्ति ।

स्तः । अयमेषामतिशयेनाढ्य आढ्यतमः । लघुतमो लघिष्ठः । २००२ तिङश्च ।
 (५—३—५६) तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप्यात् । २००३ तरप्तमपौ घः ।
 अत एव निपातनाद्दीर्घः । अतिशायने इति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । अतिशयितरि विद्यमानात्
 प्रातिदिकात् स्वार्थे तमप् इष्टम् च स्यादित्यर्थः । फलितमाह अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेरिति ।
 यदि तु अतिशयनशब्दस्य भावाल्लुङन्तत्वं तर्हि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यापत्तौ शुक्लतरादिशब्दात्
 शुक्लादिगतमतिशयनमिति बोधः स्यात् नत्वतिशयितशुक्ल इति । तथा च शुक्लतरः
 शुक्लतरेति पुंस्त्वं स्त्रीत्वं च न स्यात् । अतिशायने वर्तमानादित्यर्थे तु अतिशयप्रकर्षा-
 दिशब्देभ्य एव स्यात्, नतु पट्वादिभ्यः । अतिशयविशिष्टे लक्षणया विद्यमानादित्यर्थे
 अतिशय्यमानादपि प्रत्ययापत्तिः । अतिशयनकर्तरि लक्षणाया तु भाष्योक्तमेव साधु इत्यास्तां
 तावत् । अयमेषामिति । द्वयोरेकस्य निर्धारणे तरवीयसुनावपवादौ वक्ष्येते ।
 अतः परिशेषाद्ब्रूनामेकस्य निर्धारणे अस्य तमपः प्रवृत्तिरिति भावः । अतिशयेनाढ्य
 इति । द्रव्यस्य जातेर्वा स्वतः प्रकर्षयोगो नास्ति, अन्यथा घटतम इत्याद्यापत्तेः । किंतु
 गुणद्वारैव द्रव्यजात्योः प्रकर्षयोगाः । तथा च आढ्यतम इत्यत्र उत्कर्षविशिष्ट आढ्यः
 प्रकृत्यर्थः । तमप्नु तद्द्योतकः । तमपि सति 'सुपो घातु—' इति सुपो लुक्, 'घकालतनेपु—'
 इति योगेन सुवन्तादेव तद्धितोत्पत्तेरुक्तत्वात् । अत्र आतिशायनिकप्रत्ययान्तादातिशायनिक
 प्रत्ययोऽनभिधानान्न भवति । 'श्रेष्ठतमाय कर्मणे' इति तु छान्दसमिति भाष्ये स्पष्टम् ।
 लघिष्ठ इति । लघुशब्दादिष्ठिनि ओगुणे प्राप्ते 'इष्टेमेयस्सु' इत्यनुवृत्तौ 'टिः' इति टिलोपः ।
 तिङश्च । अत्राप्रातिपदिकत्वादप्राप्ते वचनम् । तमप् स्यादिति । 'अजादी गुणवचनादेव'
 इति नियमादिष्ठन्तानुवर्तत इति भावः । तरप्तमपौ घः । प्रथमस्य प्रथमपादे सूत्रमिदम् ।
 आतिशायनिकप्रत्ययप्रकरणान्ते 'पितौ घः' 'तादी घः' इति वा वक्तव्ये प्रकरणान्तरे पृथगुक्तसूत्र-
 ऋणमत्यन्तस्वार्थिकमपि तरपं ज्ञापयति । तस्य आतिशायनिकप्रकरणबहिर्भूतस्य सत्त्वे
 नेन ह्रस्वोऽपि साधुः । यद्यपि केवलः शेषः स्वप्ने वर्तते तथाप्यतिपूर्वः प्रकर्षः । प्रकर्षश्चात्र
 नाविक्यम्, किंत्वभिभवः । 'पूर्वाम्निहाभागतयातिशये' इति प्रयोगदर्शनात् । न चैवं 'प्रकर्षे
 णविष्ठनौ' इत्येव कुतो न सूत्रितमिति शङ्क्यम् । अतिशयनमिति निपातनार्थमेव तथोक्तत्वाद्
 अतिशयो न प्रत्ययार्थः । तथा हि सति लघोरतिशयनं लघुतममिति स्यात् । प्रत्ययार्थस्य
 प्राधान्यात् । नापि प्रकृत्यर्थः । तथा हि सति प्रकर्षातिशयातिशयनादिभ्य एव स्यात्, न
 आढ्यादिभ्यः । किं तु प्रकृत्यर्थविशेषणम् । प्रत्ययस्सु द्योतकस्तदेतदाह अतिशयविशिष्टे-
 यादि । अयमेषामिति । द्वयवयवे समुदाये यदा एकस्यातिशयो विवक्ष्यते, तदा तरवीय-
 नावपवादौ वक्ष्येते । तथा च परिशेषाद्ब्रूनां मध्ये यदा एकदेशस्य निर्धारणं सोऽस्य विषय
 ति भावः । आढ्यतम इति । सुवन्तात्तमप् । 'सुपो घातु—' इति लुक् । यद्यपि 'इथाप्राति-
 दिकात्' इत्येवानुवर्तते, तथापि सुवन्तपरतयैव व्याख्येयम् । अन्यथा हि पूर्वाल्लेतरां पूर्वाल्लेता-
 मित्यादौ 'घकालतनेपु कालनाम्नः' इति सप्तम्या अलुग्विवानं कथमुपपद्यताम् । तिङश्च ।

(१—१—२२) एतौ धर्मजौ स्त । २००४ किमेत्तिडव्ययघादाभ्यद्रव्यप्रकर्षे
(५—४—११) किम एदन्तात्तिडोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादामुः स्यान्न तु द्रव्यप्रकर्षे ।
कितमाम् । प्राह्वेतमाम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तमाम् । द्रव्यप्रकर्षे
तु उच्चैस्तमस्तह । २००५ द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ ।

तत्संग्रहणार्थं प्रकरणान्तरे मूत्रकरणस्यानर्थकत्वादित्याहुः । तेन 'अल्पाचरम्' 'लोपश्च
बलवत्तर' इत्यादि सिद्धम् । किमेत्तिडव्यय । 'आमु' इति छेदः । उकार उच्चारणार्थः ।
विभ, एत् तिङ् व्यय एषा चतुर्णां द्वन्द्वः । किमेत्तिडव्ययप्रकृतिनो घ' इति मध्यमपदलोपी
समासः । फलितमाह किम एदन्तादित्यादिना । एभ्य इत्यर्थः । कितमामिति ।
अत्यन्तम्बार्थिकाऽयं तमप्, नत्वतिशयेन । एषामतिशयेनाह्य इतिवदेषामतिशयेन क इति
विग्रहस्यासंभवात् । जातिगुणक्रियागणानि समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं हि निर्यारणम् ।
विशब्दश्च न जात्याद्यन्यतमप्रवृत्तिनिमित्तः । एव चात्रातिशयस्याप्रतीतेर्द्रव्यप्रकर्षो
दूरापास्त इति भावः । प्राह्वेतमामिति । प्राह्व, पूर्वाह्व । 'प्राह्वपराह्वमध्याह्व-
निसन्ध्यम्' इत्यमरः । अनिशयिते पूर्वाह्वे इत्यर्थः । पूर्वावयवगतप्रकर्षादह, प्रकर्षो बोध्यः ।
अत्र अहर्त्तं द्रव्यम् । सूर्योदयादारभ्य सूर्यास्तमयावधिकस्यैव कालस्य अहर्त्तशब्दार्थत्वात् ।
तस्य च उदाशिक्रियार्थाटितत्वात् द्रव्यत्वमिति भावः । पचतितमामिति । अनिशयिता
पाकक्रियेत्यर्थः । तिङन्तेषु क्रियाविशेष्यकबोधस्यैव 'प्रशंसाया रूपम्' इति सूत्रभाष्ये
प्रपञ्चनत्वात् । अतोऽत्र क्रियाया एव प्रकर्षो न तु द्रव्यस्वेति भावः । उच्चैस्तमामिति ।
आशंसतीत्यव्याहार्यम् । अतिशयेन उच्चैराशंमनादिक्रियेत्यर्थः । अत्रापि क्रियया एव प्रकर्षो
न तु द्रव्यस्य । उच्चैस्तमस्तहरिति । अनिशयेन उच्चैस्तहरित्यर्थः । अत्र उच्चैस्त्व-
प्रकर्षस्तम तरौ द्वये भानादाह नेत्यर्थः । कितमामित्यादौ 'यस्येति च' इति लोपं
परत्वाद् बाधित्वा ह्रस्वान्तलक्षणमुटो निवृत्त्यर्थमाहुः इत्युक्तारोच्चारणम् । सति तु
तस्मिन् 'निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति परिभाषया नुड्विधावस्य
न ग्रहणमित्यादि 'आमि सर्वनाम्न -' इति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चनम् । द्विवचन । उच्चै-

अस्मादिष्टुप्रभवति, 'अजादौ गुणवचनादेव' इति नियमादित्याशयेनाह तमप्स्यादिति ।
तरप्तमपौ घः । अस्मिन्नेवातिशयानिकप्रकरणे 'तादौ घ' 'पिनौघ' इति वा वक्तव्ये प्रकरणा-
न्तरे गुह्यमूत्रकरणमत्यन्तस्वार्थिकमपि तरपं ज्ञापयति तेन 'अल्पाचरम्', 'लोपश्च बलवत्तर'
इत्यादि सिद्धम् । अल्पाज्जेव ह्यल्पाचरम् । न त्वत्र द्वयोरेकस्यातिशयविवक्षाया
तरप् । अन्यथा 'शिववेशवो' इत्यादिसिद्धावपि 'सहृदुन्दुम्बिनीणा' इत्यादि न सिध्ये-
दित्याहुः । किमेत् । आमास्कारो यदि व्यज्येत, तर्हि पचतितरामित्यादौ 'ह्रस्वनशाप -'
इति नुटि पचतितरागामिति स्यात् । 'यस्येति च' लोपस्य परेण नुटा बाधान् ।
सिद्धान्ते तु 'निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति परिभाषया नुड्विधौ
भास्य ग्रहणम् । द्विवचनविभज्योपपदे । द्वयोरर्थयोर्वचन द्विवचनम् ।
करणे ल्युट् । कर्मणि षष्ठ्या समासः । येन पदेन द्वावर्थावुच्येते तद्

(५—३—५७) द्वयोरेकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ स्तः । पूर्वयोरपवादः । अयमनयोरतिशयेन लघुः लघुतरः, लघीयान् । उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः, पटीयांसः । २००६ अजादी गुणवचनादेव । (५—३—५८)

जेनेति वचनम् । द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् । द्वयर्थप्रतिपादकमिति यावत् । न द्विवचनसंज्ञक-
मिह गृह्यते व्याख्यानात् । विभक्तव्यं विभज्यम् । 'ऋहलोः—' इति ण्यत्तं बाधित्वा निपात-
नाद्यत् । द्विवचनं च विभज्यं चेति समाहारद्वन्द्वः । द्विवचनविभज्यं च तदुपपदं चेति कर्म-
धारयः । द्वयर्थप्रतिपादके विभक्तव्यविषयके च उपपदे सतीति फलितम् । 'प्रातिपदिकात्'
'तिङ्' इति चानुवर्तते । सुवन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तात्सुवन्तत्वं प्रातिपदिकविशेषणं
लभ्यते फलितमाह द्वयोरेकस्येत्यादिना । द्वयोर्मव्य अन्यतरापेक्षया अतिशयविशिष्टस्वार्थ-
वृत्तेः विभागप्रयोजकोभूतधर्मवाचकाच्च शब्दात्स्वार्थं तरवीयसुनौ स्त इति यावत् । यद्यप्यत्र
द्वे सुवन्ततिङन्ते प्रकृती, द्वौ च प्रत्ययौ, तथा न यथासंख्यम्, व्याख्यानात् । अयं द्विवचनोप-
पदे उदाहरति अयमनयोरिति । अत्र उपोच्चारितं पदम्, उपपदम्, ननु कृत्रिमम्,
तद्धितविधौ तदसंभवाद् धात्वधिकार एव तत्प्रवृत्तेरुक्तत्वात् । तच्चोपपदं विग्रहवाक्येऽवश्यं
प्रयुज्यते । तद्धितवृत्तौ तु गतार्थत्वान्नावश्यकम् । लघीयानिति । इयसुनि नकार इत्, उकार
उच्चारणार्थः, उगित्त्वान्नुम्, 'सान्त' इति दीर्घः, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । अथ
विभज्योपपदे उदाहरति । उदीच्याः प्राच्येभ्य इति । 'पञ्चमी विभक्ते' इति

द्विवचनम् । विभक्तव्यं विभज्यम् । 'ऋहलोः—' इति ण्यति प्राप्ते तदपवादो यत् निपात्यते ।
ण्यति तु 'चजोः—' इति कुत्वेन विभाग्यमिति स्यात् । विभाग्यशब्दस्य स्मृतिषु प्रयुक्तस्य
साधुत्वं चिन्त्यमिति हरदत्तोक्तिश्चिन्त्या । ण्यन्ताद् 'अचां यत्' इति विभाग्यमिति रूपसिद्धेः ।
न चात्रार्थभेदः शङ्क्यः, निवृत्तप्रेषणाद् वातांः प्राकृतेऽर्थे णिच्, इति 'गेरणौ—' इति सूत्रे
व्युत्पादनादिति दिक् । द्विवचनं च विभज्यं चेति द्वन्द्वः । तस्य उपपदेन कर्मधारयः । तथा
च द्वयर्थवाचके विभजनीये चोपपदे सतीत्यक्षरार्थः । द्विवचनान्ते उपपदे इति व्याख्यायां तु
दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतरा इत्यादि न सिध्यति । ननु द्वयोर्वचनं द्विवचनमिति पक्षेऽपि नेदं
सिध्यति समाहारस्यैकत्वाद् गुणभूतवर्तिपदार्थाश्रयणे तु द्वाविंशदन्ताः द्वावोष्ठाविति तेषां
बहुत्वात्सुतरां न सिध्येदिति चेत् । अत्राहुः वृत्तावभेदैकत्वसंख्यामुपादयति वर्तिपदानि । ततश्च
भेदस्य परित्यागादभेदैकत्वसंख्यायाश्चोपादानाद्दन्तोष्ठलक्षणार्थद्वयं दन्तोष्ठशब्देनोच्यत
इति नास्ति 'द्वयोर्वचनं द्विवचनमित्येतदर्थकद्विवचनोपपदे' इति पक्षो दोष इति ।
विस्तरस्त्वाकरग्रन्थेभ्योऽवगन्तव्यः । अन्यर्थं चोपपदम् उपोच्चारितं पदमिति, न तु
कृत्रिमम्, तद्धितविधौ तस्यासंभवात् । तच्च विग्रहवाक्य एव प्रयुज्यते । वृत्तौ तु
गतार्थत्वान्नावश्यकम् । एवं स्थिते उपपदग्रहणं स्पष्टार्थम् । इह द्वे उपपदे द्वे च
सुवन्ततिङन्तरूपे प्रकृती द्वौ च प्रत्ययौ तथापि यथासंख्यं नेज्यते । द्विवचनोपपदमु-
दाहरति अनयोरिति । लघीयानिति । 'टिः' इति लोपः । उगित्त्वान्नुम् ।
'सान्तमहतः—' इति दीर्घः । हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । विभज्योपपदमुदाहरति

इष्टनीयमुनौ गुणवचनादेव स्त । प्रथिष्ठ, प्रथोयान् । नह—पाचकतर, पाचकतम । २००७ तुश्छन्दसि । (५—३—५९) तुनृजन्तादिष्टनीयमुनौ स्त । २००—न तुरिष्टेमेयमु । (६—४—१५४) तुराब्दस्य लोप स्याद एष परेषु । अतिशयेन कर्ता करिष्ठ । दोहीयसी घेनु । २००६ प्रशास्यस्य श्र ।

पञ्चमी । द्विवचनसङ्ग्रहणे तु 'दत्ता स्निग्धतरा इति न सिध्येत् । 'बहुष पुत्रेषु एतदुपपन्नं भवति अय मे ज्यष्ठ, अय म मध्यम, अय म कनीयान्' इति 'वाच्यं भवत्—' मूनस्यभाष्यप्रयोगाद् 'नैदेशिकानां वाततरका' इति 'तस्मिन्' इति सूत्रभाष्य-प्रयोगाच्च अदर्थोपपदेऽपि तरवोयसुनावित्याह । अजादी । तरमनपौ इष्टनीयमुनौ चेति चत्वार प्रत्यया अनुक्रान्ता । तेषां मध्ये यौ अजादी इष्टनीयमुनौ तावित्यर्थः । तदाह इष्टनीयसुनाविति । पाचकतर, पाचकतम इति । क्रियासब्-त्वादात्म्यामिष्टनीयमुनौ नति भावः । गुणवचनादजादी एवति विपरीतनियमव्याख्यार्थ-एवकार । तेन पदुतर, पदुतम इत्यादि सिद्धम् । तुश्छन्दसि । तु इत्यस्य तुरिति पञ्चम्येकवचनम् । तु इत्यनन तुनृत्वा सामाये ऋणम् । प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम् । अजादी इत्यनुवर्तते । तदाह तुनृजन्तादिति । अगुणवचनादपि तृप्रत्यायान्तात् प्राप्स्यप्रकारम् । एव च पूर्वेषु नियमन व्यावर्तितया प्रतिप्रसवोऽप्य नवपूर्वो विधिरिति सूचयित्वा नान्दममप्यत्राप्यस्तम् । तथा च अगुणवचनादपि कृतशब्दा-दिभुनृप्रत्यये कर्तुं इष्ट इति स्थित 'इष्टमेयस्मु' इति निहिते ग्लिप प्राप्ते । तुरिष्टे-मेयस्मु । तु इत्यस्य तुरिति पष्ठयेकवचनम् । एष्विति । इष्टन्, इमन्, 'यस् इत्येतेष्वित्यर्थः । अयं लोप सामर्थ्यात्यवदिश, अन्त्यस्य ऋकारस्य 'टि' इत्येव सिद्धे । करिष्ठ इति । अमनयोरतिशयेन कर्तव्यं । दोहीयसी घेनुरिति । इयमनयोरतिशयेन दाग्धीत्यर्थः । 'इष्टुनि 'मस्याह—' इति पुब्रह्म डोपा निवृत्तौ कृत्वा यस्य लोप परनिमित्ताभावाद् 'दादे—' इति ऋत्वस्य निवृत्तौ सगित्वाद् टोपि दाहीय-सीति रूपम् । 'पुगत—' इति गुणम् न निरतते । लुप्तार्थे तुचि प्रत्ययलभणे

प्रान्येभ्य इति । 'पञ्चमी विमक्ते' इति पञ्चमी । कयं तहि 'पुरुषवान् पदुरासीत् एष-मस्तु पदुतर' इति । अजाह—एकस्यापि धर्मिणस्तत्कालस्यत्वादित्यधर्ममदेन भदाव्या-रोपाप्रतिपादपण्यस्तत्कालस्यप्रकपस्तदाश्रयत्वाद् तरप्रत्यय इति । व्यापदिशन्ति च—'अयं एवासि सवृत्', 'क्वचित्स एवासि धनजयस्त्वम्' इति । अजादी गुणवचनादेव । इष्टनोज्वारणाय एवकारः । तेन प्रत्ययनियमोऽप्यम् । एवकाराभावे तु गुणवचनादजादित्य-भाववेति प्रवृत्तिनियमापि सम्भाव्येत । तथा च पदुतर, पदुतम इत्यादि न सिध्येत् । तुश्छ-न्दसि । पूर्वेषु नियमन व्यावर्तितयोः प्रतिप्रसवोऽप्यम्, नवपूर्वो विधिः । तेन उपाधिभक्तो न । तुरिष्टे । 'टि' इत्यननान्त्यलोप सिद्धेऽप्यारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य तुराब्दस्य लोपस्तदाह करिष्ठ इति । दोहीयसीति । इयमनयोरतिशयेन दाग्धी 'मस्याहे तद्धिते' 'सिद्धश्च प्रत्ययान्वी' इति वचनात् तद्धिते कर्तव्ये प्रागेव पुब्रह्म इति डोपि निवृत्ते दाग्धृशब्दात्प्रत्यय, वन-स्तुचि निमित्ते निमित्ताभावाद् ऋत्वजस्त्वयोरपि निवृत्तिः । अलौकिकविग्रहात्

(५-३-६०) अस्य आदेशः स्यादजाद्योः । २०१० प्रकृत्यैकाच् । (६-४-१६३)
 इष्टादिष्वेकाच्प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठः, श्रेयान् । २०११ ज्य च । (५-३-६१) प्रशस्यस्य
 ज्यादेशः स्याद्विष्टेयसोः । ज्येष्ठः । २०१२ ज्यादादीयसः । (६-४-१६०) 'आदे.परस्य'
 (सू० ४४) ज्यायान् । २०१३ वृद्धस्य च । (५-३-६२) ज्यादेशः स्यादजाद्योः ।
 ज्येष्ठः, ज्यायान् । २०१४ अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ । (५-३-६३) अजाद्योः । नेदिष्ठः,
 नेदीयान् । साधिष्ठः, साधीयान् । २०१५ स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रलुद्राणां यणादिपरंपूर्वस्य

तत्सत्त्वात् । प्रशस्यस्य श्रः । अजाद्योरिति । इष्टनीयसुनोरित्यर्थः । 'अजादी' इत्यनुवृत्तं
 सप्तम्या विपरिणम्यत इति भावः । प्रशस्यशब्दस्य क्रिया शब्दतया गुणवचनत्वाभावेऽपि अत
 एव ज्ञापकादिष्ठनीयसु । श्र इष्ट, श्र ईयस् इति स्थिते इष्टेभ्यःसु विहितटिलोपे प्राप्ते ।
 प्रकृत्यैकाच् । एकः अच् यस्येति बहुव्रीहिः । इष्टादिष्विति । 'तुरिष्ठेभ्यःसु' इत्यतः
 तदनुवृत्तेरिति भावः । 'अल्लोपोजः नस्तद्धिते, यस्येति च, टेः' इत्यादेरेतत्प्रकरणस्थलोपस्यायं
 प्रकृतिभाव इति भाष्ये स्पष्टम् । श्रेष्ठः श्रेयानिति । अयमनयोरतिशयेन प्रशस्य इत्यर्थः ।
 ज्य च । 'ज्य' इति लुप्तप्रथमाकम् । 'प्रशस्यस्य' इति 'अजादी' इति चानुवर्तते । तदाह
 प्रशस्यस्येति । ज्येष्ठ इति । 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः ईयसुनि ज्यादेशे
 ज्येयानिति प्राप्ते । ज्यादादीयसः । ज्यात् आत् इति द्वेदः । ज्यात् परस्य ईयस आकारः
 स्यादित्यर्थः । अन्तादेशत्वे प्राप्ते आह आदेः परस्येति । वृद्धस्य च । शेषपूरणेन सूत्रं
 व्याचष्टे ज्यादेशः स्यादजाद्योरिति । इष्टनीयसुनोरित्यर्थः । ज्येष्ठ इति । अयमनयो-
 रतिशयेन वृद्धः इत्यर्थः । अन्तिकवाढयोः । अजाद्योरिति । शेषपूरणमिदम् । अन्तिक, वाढ
 अनयोः इष्टेयसुनोः परतः नेद, साध एतावादेशौ स्त इत्यर्थः । नेदिष्ठः, नेदीयानिति ।
 अयमनयोरतिशयेनान्तिक इत्यर्थः । साधिष्ठः, साधीयानिति । अयमनयोरतिशयेन वाढ
 इत्यर्थः । वाढो भृशः । 'भृशप्रतिज्ञयोर्वाढम्' इत्यमरः । 'अतिवेल्भृशात्यर्थातिमात्रो-
 द्गाढनिर्भरम्' इति च । स्थूलदूर एवामिति । स्थूल, दूर, युवन्, ह्रस्व, क्षिप्र,

प्रागेव तयोरप्रवृत्तिः 'अकृतव्यूह-' परिभाषयेति तु तत्त्वम् । गुणस्तु प्रवर्तते । लुप्तेऽपि
 वृचि प्रत्ययलक्षणध्रौव्यात् छान्दसमपि 'तुः—' इति सूत्रम्, इति, 'तुरिष्ठेभ्यःसु' इति
 च 'णाविष्ठवत्' इत्यतिदेशेन लोकेऽपि कर्तरिमाचष्टे कारयतीत्यादावुपयोक्ष्यमाणत्वा-
 दिहोपन्यस्तम् । प्रशस्यस्य श्रः । 'अजादी' इत्यनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यत इत्याह
 अजाद्योरिति । अजाद्योः किम्, प्रशस्यतरः । प्रशस्यतमः । श्रेष्ठ इति । प्रकृति-
 भावादिह 'टेः' इति लोपो 'यस्येति—' लोपश्च न भवति । ज्यादात् । ज्यादुत्तरस्य
 ईयसुन आकारादेशः स्यात् । वृद्धस्य च । स्वरूपस्येह ग्रहणम्, न तु 'वृद्धिर्यस्याचा-
 मादिः—' इति पारिभाषिकस्य, व्याख्यानात् । अस्य 'प्रियस्थिर—' इत्यादिना वर्ण-
 देशोऽपि पक्षे भवति । न च तस्येमनिचि सावकाशता शङ्क्या, वृद्धशब्दादिमनिचोऽ-
 भावात् यदि तु 'वृद्धस्य वर्णश्च' इतिसूत्रमिहैव क्रियेत, तदा द्विवृद्धग्रहणं न कर्तव्य-

अ गुण । (६-४-१५६) एषा यणादिपर लुप्यते, पूर्वस्य च गुण इष्टादिषु । स्यविष्ठ ।
 दविष्ठ । यविष्ठ । हसिष्ठ । क्षेपिष्ठ । क्षोदिष्ठ । एवम् ईयस ह्रस्वभिप्रसुद्राणां धृवादित्वान्
 ह्रमिमा । क्षेपिमा । नादिमा । २०१६ प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां
 प्रस्थस्फर्यर्वादिगर्वर्पिप्रवृद्धाधिबृन्दा । (६-४-१५७) प्रियादीनां क्रमाद्यादयः स्युरि-
 ष्टादिषु । प्रेष्ठ । स्पष्ठ । स्फेष्ठ । वरिष्ठ । वहिष्ठ । गरिष्ठ । वरिष्ठ । त्रिष्ठ ।

क्षुद्र इत्येतेषामित्यर्थः । यणादीति । यण आदिष्वेत्येति विग्रहः । परमिति यणादीन्यस्य
 विशेषणम्, परभूत यणादीत्यर्थः । लुप्यत इति । 'अल्लापाज्' इत्यतः प्रवृत्त लोपपदमिह
 वर्मणि घञन्तमाधीयत इत्यर्थः । भावसाधनत्वे परमित्यनेन सामानाधिकरण्यामभावात् ।
 पूर्वस्येति । पूर्वत्वं यणापेक्षया बोध्यम् । इष्टादिष्विति । 'तुरिष्ठेमेयसु' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति
 नान् । स्थविष्ठ इति । स्थूलशब्दादिष्वनि ल इत्यस्य लोपे ककारस्य गुण लोकार,
 अवादेश इति भावः । ओंशेषु न प्रवर्तते, यणादिशेषस्याधीयत्वेनासिद्धत्वात् । एवमग्रेषु ।
 दविष्ठ इति । दूरशब्दादिष्वनि र इत्यस्य लोपे उकारस्य गुणे अवादेशः । यविष्ठ इति ।
 युवन्शब्दादिष्वनि वनित्यस्य रूप उकारस्य गुणे अवादेशः । परमित्यनुक्तौ पु इत्यस्यापि
 यणादेर्लोपः स्यात् । ह्रसिष्ठ इति । ह्रस्वशब्दादिष्वनि व इत्यस्य लोपः । परमित्यनुक्तौ
 यन रादेर्लोपः स्यात् । क्षेपिष्ठ इति । क्षिप्रशब्दादिष्वनि र इत्यस्य लोपे इकारस्य गुण
 'इको इकारस्य गुणः । 'इको गुणवदौ' इत्युक्ते न प्रकारस्य गुणः । क्षोदिष्ठ इति । क्षुद्र-
 शब्दादिष्वनि र इत्यस्य लोपे उकारस्य गुणः । एवमीयस इति । स्यवीयान्, दवीयान्,
 यवीयान्, हसीयान्, क्षेपीयान्, क्षोदीयान् । इमनिजनुवृत्ते प्रयाजनमाह ह्रस्वक्षिप्रेति ।
 प्रियस्थिरः । प्रियादीनामिति । प्रिय, स्थिर, स्फिर, उरु, बहु, गुरु, वृद्ध, तृप, दीर्घ
 वृन्दारक एषा दशानामित्यर्थः । प्राट् इति । प्रस्य, स्फ, वर, वहि, गर, वर्प, अप,
 आधि, वृन्द एते दशैत्यर्थः । इष्टादिष्विति । इष्टेमेयस्त्वित्यर्थः 'तुरिष्ठेमेयसु' इत्यतः तदनु-
 वृत्तेरिति वा । प्रेष्ठ इति । प्रियशब्दादिष्वनि प्रवृत्ते प्रादेशः । आनीयत्वेनामिद्धत्वाद्
 काराचारणसामर्थ्याच्च न टिलोप आद्यगुणः । स्फेष्ठ इति । स्फिरशब्दादिष्वनि प्रवृत्ते
 स्थादेशः । प्रकृतिभावान्न टिलोपः । स्फेष्ठ इति । स्फिरशब्दस्य इष्टनि स्थादेशः । वरिष्ठ
 इति । उरुशब्दाद् इष्टनि वर आदेशः । वहिष्ठ इति । बहुलशब्दस्य वहि इत्यादेशः ।
 इकार उच्चारणार्थः । अथवा आनीयत्वेनासिद्धत्वाद् उच्चारणसामर्थ्याद्वा इकारस्य
 लोपो न स्यात् गरिष्ठ इति । गुरुशब्दस्य इष्टनि गर् आदेशः । वरिष्ठ इति ।
 वृद्धशब्दस्य इष्टनि वरिषादेशः वहिवदिकार उच्चारणार्थः । त्रिष्ठ इति । तृप-
 मिति लाघवः भवनीत्याह । स्थूलदूरः । परग्रहण यविष्ठो ह्रमिष्ठ इत्यत्र पूर्वस्यां
 देर्लोपा माम्भूदिति । पूर्वग्रहण तु स्पष्टार्थम् । परस्मिन् लुप्ते सामर्थ्यात्पूर्वस्यैव गुण
 लभात् । स्थविष्ठ इति । न चात्र 'ओंशेष' इत्येव सिद्धे गुणग्रहण व्ययमिति
 वाच्यम् । परयणादिशेषस्याधीयत्वेनामिद्धत्वात् निप्रक्षुद्रयोर्गुणस्य प्राट्यभावः

द्राघिष्ठः । वृन्दिष्ठः । एवमीयसुन् । प्रियोरुवहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वात् प्रेमा इत्यादि ।
 २०१७ बहोर्लोपो भू च बहोः । (६-४-१५८) बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च
 भूरादेशः । भूमा, भूयान् । २०१८ इष्टस्य यिट् च । (६-४-१५९) बहोः परस्य इष्टस्य
 लोपः स्याद् यिडागमश्च । भूयिष्ठः । २०१९ युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् । (५-३-६४)
 एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्टेयसोः । कनिष्ठः । कनीयान् । पक्षे यविष्ठः अल्पिष्ठ इत्यादि ।
 २०२० विन्मतोर्लुक् । (५-३-६५) विनो मनुपश्च लुक्स्यादिष्टेयसोः । अतिशयेन
 स्वग्वी स्वजिष्ठः, स्वजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्ठः, त्वचीयान् । २०२१

शब्दस्य इष्टनि ऋप् आदेशः अदुपघः । तृपवातोस्तृप्त्यर्थकादीणादिके रकि तृप्रशब्दः ।
 द्राघिष्ठ इति । दीर्घशब्दस्य इष्टनि द्राघिरादेशः । वंहिवदिकार उच्चारणार्थः । वृन्दिष्ठ
 इति । वृन्दारकशब्दस्य इष्टनि वृन्द आदेशः । अकार उच्चारणार्थः । एवमीयसुन्निति ।
 प्रेयान्, स्थेयान् स्फेयान्, वरीयान्, वंहोयान्, गरीयान्, वर्षीयान्, त्रपीयान्, द्रावीयान्,
 वृन्दीयान् । अत्र इमनिजननुवृत्तेः प्रयोजनमाह प्रियोरुवहुलेति । इत्यादीति । वरिमा,
 वंहिमा, गरिमा, द्राविमा । बहोर्लोपः । भू इति लुप्तप्रथमाकम् । 'इष्टेमेयसु' इत्यनुवृत्तम् ।
 तत्र इष्टन् उत्तरसूत्रे कार्यान्तरविधानादिह तस्य न संवन्धः । तदाह बहोः परयोरिति ।
 'आदेः परस्य' इति प्रत्यययोरादिलोपः । भूमेति । बहुत्वमित्यर्थः । बहुशब्दात् पृथ्वादित्वादि-
 मनिचि प्रकृतेर्भूभावः, प्रत्यादेरिकारस्य लोपश्च । भूयानिति । अयमनयोरतिशयेन बहुरि-
 त्यर्थः । वैपुल्यवाचकाद् बहुशब्दादीयसुनि प्रकृतेर्भूभावः प्रत्ययादेरिकारस्य लोपश्च । भूभाव-
 स्यामीयत्वेनासिद्धत्वादोर्गुणो न भवति । इष्टस्य यिट् च लोपः स्यादिति । 'आदेः परस्य'
 इति बोध्यम् । यिटि टकार इत् । इष्टस्यादिलोपे कृते यिडागमः । ट इत् । टित्त्वात्
 प्रत्ययस्याद्यवयवः । बहोर्भूभावस्तु पूर्वसूत्रेण सिद्ध एव । यदि तु लोप इति निवृत्तं तदा
 यकार आगम इति भाष्यम् । युवाल्पयोः । इष्टेयसोरिति । अजादी इत्यनुवृत्तस्य सप्तम्या
 विपरिणामादिति भावः । कनिष्ठः, कनीयानिति । अयमनयोरतिशयेन युवा अल्पो वेत्यर्थः ।
 पक्षे यविष्ठ इति । युवन्शब्दादिष्टनि 'स्थूलदूर-' इति वनो लोपे उकारस्य गुणे अवादेशे
 रूपम् । अल्पिष्ठ इति । अल्पशब्दादिष्टनि टिलोपः । इत्यादीति । यवीयान्, अल्पीयानिति
 रूपद्वयमादिपदग्राह्यम् । विन्मतोर्लुक् । इष्टेयसोरिति । अजादी इत्यनुवृत्तस्य सप्तम्या

क्षेपिष्ठः, क्षोदिष्ठ इत्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च । एवमिति । प्रेयान्, स्थेयान् । स्फेयान्,
 वरीयानित्यादि । इमेयसोर्लोप इति । स च 'आदेः परस्य' इत्यादेरेव भवति । इष्टस्य
 यिट् च । पूर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्तते तदाह बहोरित्यादि । भूरादेशश्चेत्यपि जातव्यम् ।
 भूयिष्ठ इति । अत्र इष्टस्यादिलोपे कृते यिशब्दे आगमः । यद्वा लोपापवादे
 यकार आगमः, इकारस्तुच्चारणार्थः । पक्षद्वयमपीदं भाष्याहम् । युवाल्पयोः ।
 युवेति स्वरूपग्रहणम्, न युवापत्यस्य, अल्पसाहचर्याद्व्याख्यानाच्च । 'अजादी'
 इत्यनुवर्तनादजाद्योरेव पूर्वयोर्न तु तरप्तमपोरित्याशयेन व्याचष्टे इष्टेय-

प्रशसाया रूपम् । (५—३—६६) सुवन्तात्तिङन्ताच्च । प्रशस्त पठु पठुरूपम् ।
 प्रशस्त पचति पचतिरूपम् । २०२२ ईपदसमाप्तौ कल्प देश्यदेशीयर ।
 (५—३—६७) ईपद्वनो विद्वान्विद्वत्कल्प । यशस्कल्पम् । यजुष्कल्पम् ।
 विद्वद्देश्य । विद्वद्देशीय । पचतिरूपम् । २०२३ विभाषा सुपो बहुन्पुरस्तात् ।
 (५—३—६८) ईपदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुवन्ताद्बहुन्वा स्यात्स च

विपरिणामादिति भावः । स्रजिष्ठ इति । स्रग्बिन्नाच्चादिष्ठानि विनो ऋकि तनिमित्तपद
 त्वान्नङ्गात् कुत्वनिवृत्तिरिति भावः । एव स्रजौयानिति । त्वचिष्ठ इति । त्वक्चच्चा-
 दिष्ठानि मनुषा लुकि तनिमित्तपदत्वमङ्गात् कुत्वनिवृत्तिरिति भावः । एव त्वचौयान् ।
 अत एव ज्ञापकादाभ्यामिष्टलीयमुनौ । प्रशमाया रूपम् । सुवन्तात्तिङन्ताच्चेति । शेषपूरण
 मिदम् । 'तिङ्श्च' इत्यनुवृत्तम्, 'प्रातिपदिकात्' इति च । 'धकाल' इत्यादि लिङ्गात् सुवन्ता
 दिति लभ्यत इति भावः । प्रशसाविशिष्टं स्वार्थे वर्तमानात् तिङन्तात्सुवन्ताच्च रूपमिति
 पलितम् । पचतिरूपमिति । प्रशस्ता पाकक्रियेत्यर्थः । अत्र भाष्ये 'त्रियाप्रधानमाख्यात
 द्व्यप्रधान नाम' इति सिद्धान्तितम् । 'पचतोरूप पचन्तिरूपमित्यत्र च न द्विवचनबहुवचन ।
 तिङ्श्च द्विवचनद्वयोक्तत्वात् । एकवचन तु उत्सर्गत् करिष्यते, नपुंसकत्व तु लाकान्'
 इत्यपि भाष्ये स्पष्टम् । ईपदसमाप्तौ । ईपदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे विद्यमानात् सुवन्तात् स्वार्थे
 कल्पम्, देश्य, देशीयर् एते प्रत्यया स्युरित्यर्थः । विद्वत्कल्प इति । ईपन्तूनवेदुष्यवानित्यर्थः
 यशस्कल्पमिति । अमपूर्णं यश इत्यर्थः । 'मोक्षदायै' इति सत्त्वम् । यजुष्कल्पमिति ।
 असम्पूर्णं यजुरित्यर्थः । 'इण प' इति पत्वम् । विद्वद्देश्य इति । असम्पूर्णवेदुष्यवानित्यर्थः ।
 एव विद्वद्देशीय । अत्र सवत्र 'स्वायिका' प्रकृतिता लिङ्गवचनान्यनुवन्ते' इति वचनात्
 प्रकृतिलिङ्गत्व बोध्यम् । पचतिरूपमिति अमपूर्णा पाकक्रियेत्यर्थः । पचन्तिरूपमिति वि-
 ल्लिङ्गवचननिर्वाहः । एव वृषभकल्प इय गौरित्यादावपि प्रकृतित्रिङ्गत्व बोध्यम् ।
 'क्वचित् स्वायिका' प्रकृतिता लिङ्गवचनायनुवन्ते' इति वचनाद् शुद्धकल्पा द्वाभ्यामपि
 प्रकृतिलिङ्गानिब्रमः । एतत्सर्वमत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । विभाषा । 'ईपदसमाप्तौ' इत्यनुवृत्तेः ।

सोरिति । विन्मतोऽक । स्रजिष्ठ इति । विना ऋकि कृते भवात्यदकाराभावः ।
 अस्मादेव ज्ञापकाद्गुणवचनवर्षि विमतारजानी भवतः । प्रशसाया रूपम् । प्रकृत्यर्थस्य
 परिपूर्णतेह प्रशसा, ननु स्तुतिः । तनहापि भवति । चोरक्योऽयं यद्वक्ष्यमाण्यन्न हर्षति ।
 लुप्तवस्त्वपहरणेन चौर्यं परिपूर्णते । पचतिरूपमिति । 'त्रियाप्रधानमाख्यातम्'
 त्रियायाश्चासत्त्वरूपत्वेऽपि औन्मयिकमेकवचन भवति । तेन पचतारूप पचतिरूपमिदम् ।
 इह प्रथमैव त्रिमक्यन्तराणामप्राप्तरिति बहवः । वस्तुतस्तु पश्येत्यादियोगे कमपि
 द्वितीयापि सुरुभा । क्लीबव लोकात् । एव पचतिरूपमित्यादावपि
 बोध्यम् । विभाषा सुप । सूत्रे 'सुप' इति यष्टयन्तम् । 'यष्टयन्तस्यप्रत्ययेन'
 इत्युक्ते । सुवन्तादिति । एतच्च पञ्चम्यन्तमुत्तमम् । पुरस्ताच्छब्दपर्यायस्य
 प्रागितिशब्दस्य वृत्तौ प्रयुक्तत्वात् । प्रागित्यपकृष्यत इति तु मनोरमाश

प्रागेव, न तु परतः । ईपदूनः पटुः बहुपटुः । पटुकल्पः । 'सुपः' किम्-यजति-
तदाह ईपदसमाप्तिविशिष्ट इति । प्रागेवेति । सूत्रे तुशब्दोऽवधारण इति भावः ।
बहुपटुरिति । पटुशब्दात् सुवन्तात् प्राग् बहुचि कृते प्रातिपदिकावयवत्वात्
सुपो लुकि समुदायात् पुनः सुबुत्पत्तिः । नच तद्विद्वान्तत्वाभावात् समासत्वाभावाच्च
पूर्वोत्पन्नसुब्विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वाभावात् कथमिह लुगिति वाच्यम्, 'अर्थवत्'
इत्यनेन तस्य प्रातिपदिकत्वसत्त्वात् पटुरित्यस्य पूर्वोत्पन्नसुप्रत्ययान्तत्वेऽपि बहुपटुरिति
समुदायस्य प्रत्ययान्तत्वाभावात् प्रत्ययग्रहणे यस्मात् विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । नचैवं
सति 'कृतद्धित-' इत्यत्र समासग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, पदघटितसंघातस्य चेत् प्रातिपदिक-
संज्ञा तर्हि समासस्यैवेति नियमार्थत्वात् । नचैवं सति प्रकृते बहुपटुरिति समुदायस्य पूर्वो-
त्पन्नसुब्विशिष्टस्य कथं प्रातिपदिकत्वम् असमासत्वादिति वाच्यम्, यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं
तस्य चेत् प्रातिपदिकसंज्ञा तर्हि समासस्यैवेति नियमशरीराम्युपगमात् इति प्रागुक्तं न
विस्मर्तव्यम् । नच 'समर्थानाम्' इत्यत्र वाग्रहणादेव सिद्धे विभाषाग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्,
बहुजभावपक्षे पूर्वसूत्रत्रिहितकल्पवाद्यर्थत्वात् । अन्यथा महाविभाषया 'अपवादेन मुक्ते
उत्सर्गस्य न प्रवृत्तिः' इति सिद्धान्ताद् बहुजभावे वाक्यमेव स्यात् । नच कल्पवादीनां
बहुचा समानविषयकत्वान्निरवकाशत्वं शङ्क्यम्, तेषां तिङन्ते सावकाशत्वाद् इति भाष्ये
स्पष्टम् एतदभिप्रेत्याह पटुकल्प इति । ननु सुवन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तादिह
सुब्वग्रहणं व्यर्थमिति दृच्छति सुपः किमिति । 'तिङ्श्च' इत्यनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं सुब्वग्रहणम् ।
नच अस्वरितत्वादेव तदनुवृत्तिर्न भविष्यति इति वाच्यम्, 'अव्ययसर्वनाम्नाम्-'
इत्याद्युत्तरसूत्रे तिङ्श्चेत्यनुवृत्तेरावश्यकतया तस्य स्वरितत्वावश्यकत्वादिति भाष्ये
स्थितम् । न च सूत्रस्थपुरस्ताच्छब्दसमानार्थकप्राक्शब्दयोगेऽपि 'षष्ठ्यतसर्थ-' इति षष्ठी
स्यादिति वाच्यम् । 'अन्यारात्-' इति सूत्रेऽनुवृत्तरपदस्य दिक्शब्दत्वेऽपि 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन'
इत्येतद्वाधनार्थं पृथग्रहणमिति सिद्धान्तयित्वा प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामादित्युदाहृतत्वात् । काशिकायां
तु वृत्तावपि पुरस्ताच्छब्दः प्रयुक्तः, सुवन्तादिति च प्रयुक्तम्, तदसमञ्जसमिति मत्वा हरदत्तेन
कथंचित् समर्थितम् । ल्यब्लोप एषा पञ्चमी । एवंभूतं प्रकृतित्वेनाश्रित्येत्यर्थं इति ।
प्रागेवेति । सौत्रस्तुशब्दोऽवधारणे वर्तत इति भावः । तेन च बहुजेव विकल्प्यते, न तु
पूर्वत्वम् । तुशब्दाभावे तु प्राक्त्वं विकल्प्येत । तथा च पक्षे बहुच् परः स्यात् । भाष्यकारस्य
मते तु नेदं तुशब्दस्य फलम् । तथाहि—'उदन्वितोऽन्यतरस्याम्' इत्यादौ प्रधानत्वात्प्रत्यय
एव विकल्प्यते, न तु परत्वम्, प्रत्यय एव हि परत्वविशिष्टो विधीयत इति विशेषणस्य
गुणत्वात् । 'गुणानां च परार्थत्वात्' इति न्यायात् । तद्वदिहापि विभाषाग्रहणेन बहुजेव
संभन्तस्यते, न पुरस्तादित्येतत् । तुशब्दस्य तु अवधारणार्थस्यान्यदेव प्रयोजनं पुरस्तादेव
सर्वं यथा स्यादिति । तेन लिङ्गसंख्ये अपि प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेः प्रकृत्यवस्थायां ये दृष्टे
ते एव स्तः । बहुचः प्रयोगश्च प्राक् प्रकृतेरेव भवतीति तेन 'बहुगुडो द्राक्षा,'
'लघुर्वहुवृणं नरः' इत्यादौ प्रकृतिवल्लिङ्गमेव भवति, न त्वभिधेयवल्लिङ्गम् । ननु

कल्पम् । २०२४ प्रकारवचने जातीयर् । (५-३-६९) प्रकारवति चायम्, याल् तु प्रकारमात्रे । षट्प्रकार । षट्जातीय । २००५ प्राग्विवात्क् । (५-३-७०) 'इवे प्रतिकृतौ' (मू २०५१) इत्यतः प्राक्काधिकारः । २०२६ अव्ययसर्वनामप्राक्काटः (५-३-७१) 'तिटश्च' (मू २००२) इत्यनुवर्तते । २०२७ कस्य च दः । (५-३-७२) कान्ताव्ययस्य दकारोऽन्तादेशः स्यादकच्च । २०२८ अज्ञाते । (५-३-७३) कस्यायमद्वयोऽवक ।

स्पष्टम् । एतदभिप्रेत्याह यजतिफलपमिति । तुग्रहणं तु 'स्वार्थिका प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते, क्वचिदतिवर्तन्ते' इति ज्ञापनार्थम् इति माध्वे प्रपञ्चितम् । प्रकारवचने । 'प्रकारवचने याल् इत्यतोऽयं वैलक्षण्यमाह प्रकारवति चायमिति । प्रकारवत्येवेत्यर्थः । याल् तु प्रकारमात्र इति । वस्तुतस्तु उभयमपि प्रकारवतीति न्याय्यम्, अविशेषात् । अन्यथा तथेत्यत्र स प्रकार इत्येवार्थः स्यात् । नच विमादिभ्यो विशिष्य विहितेन याला जातीयरो बाधात् तज्जातीय इत्याद्यसिद्धिरिति वाच्यम्, 'जात्यन्ताच्छ बन्धुनि' इति तच्चात्यादिशब्दात् ह्यप्रत्ययेनैव तज्जातीयादिसिद्धेः । अत एव ययाजातीयक इत्यादिमाध्य-प्रयोगाः संगच्छन्ते । जयादित्यस्तु अत्र प्रकार भेदः, याल्विधौ सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार इत्याह । वामनस्तु साहस्यं भेदश्चेत्युभयमपि प्रकार इत्याह । प्राग्विवात्कः । इवशब्दस्तद्धितसूत्रपर इति भत्वाह इवे प्रतीतिः । अव्ययसर्वनामप्राम् । अनुवर्तत इति । मण्डूकपुत्रेति शेषः । अव्ययसर्वनामा तिङन्तानां च टे प्राक् अकच्यत्यय स्यादित्यर्थः । अकचि ककारादस्मात् उच्चारणार्थः । चकार इत् । ककारान्तः प्रत्ययः । अयमपि प्राग्विवादधिकारः । कस्य च दः । पूर्वसूत्रे 'अव्ययसर्वनामप्राम्-' इति समासनिर्देशेऽपि एकदेशे स्वरित्वप्रतिज्ञाबलाद् अव्ययग्रहणमेवात्रानुवर्तते । कस्य इत्यत्र ककारादस्मात् उच्चारणार्थः । ककारस्येति विवक्षितम् । तेनाव्ययस्य विशेषणात् तदन्तविधिः । तदाह कान्ताव्ययस्येति । अकच्येति । चकारेण तदनुकर्षादिति भावः । एतेन अकच्यसंनियोगशिष्ट एवार्थः दकार इत्युक्तं भवति । अयमपि प्राग्विवादधिकारः । अज्ञाते । अज्ञातेऽपि विद्यमानात् सुवन्तात्स्वार्थे कप्रत्ययः स्यात् । अव्यय-

'स्वार्थिका प्रकृतितो लिङ्गवचनानि लभन्ते' इत्येव सिद्धमिति किमनेन तुशब्दग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः—एतदेव ज्ञापयति 'ईपदसमाप्तौ ये स्वार्थिकास्तेष्वभिधेयवदेव लिङ्गवचने स्तः' इति । तेन शुद्धकल्पा द्राक्षा शक्'राकल्पो शुद्ध इत्यादि सिद्धम् । प्राग्विवात्क् । 'सुप' इत्यनुवर्तते तेन तिङन्तात्को न । अव्ययसर्वनामप्राम् । अनुवर्तत इति । मण्डूकपुत्रेति भावः । 'इयाप्रातिपादिकात्' 'सुप' इति चानुवर्तत एव । कस्य च दः । कान्ताव्ययस्येति । सर्वनामग्रहणं तिङ्ग्रहणं च नेह सवध्यते, तयो कान्तत्वासम्भवात् । न चाधोक् अव्ययि-त्यादौ सम्भवोऽस्तीति वाच्यम् । कत्वस्याभिदत्त्वान् । यद्यपि श्वनातेर्यङ्लुकि लटि तिपि 'अशाशक्' इति सम्भवति, तथा यजुल्लुकोऽप्यविकृतत्वात्नेहं सध्यमस्ति । ह्रस्वसि क्वचिह्रस्व-सद्भावेऽपि 'सर्वे विवक्ष्यन्त्यसि वा विधीयन्ते' इति दत्तविधिर्न प्रवर्तत इति भावः ।

उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः । विश्वकैः । 'ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्, अन्यत्र तु सुवन्तस्य टेः प्रागकच् ।' (वा ३२८४) युवकयोः । आवकयोः । युष्मकासु । अस्मकासु । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । 'ओकार— इत्यादि' । किम्— त्वयका । मयका । 'अकच्प्रकरणे तूष्णीमः कां वक्तव्यः' (वा ३२८५) । मित्त्वादन्त्यादचः परः । तूष्णीकामास्ते । 'शीले को मलोपश्च' (वा ३२८६) । तूष्णींशीलः तूष्णीकः । पचतकि । जल्पतकि । धकित् । हिरकुत् ।

सर्वनाम्नां तिङन्तानां च टेः अकच् स्यात् । तत्रापि ककारान्ताव्ययानां दकारीज्जादेशः स्यादित्यर्थः । कस्यायमिति । स्यादित्यर्थः । अज्ञातत्वाभिनयोऽयम् । अज्ञातोऽश्च इति विग्रहः । उच्चकैरिति । उच्चैरित्यव्ययस्य टेः प्रागकच् । सर्वकै विश्वक इति । ननु 'अव्ययसर्वनाम्नाम्—' इति सूत्रे सुपः इत्यनुवृत्तेः सुवन्तानां सर्वनाम्नां टेः प्रागकजिति फलितम् । तथा सति युवयोः आवयोः, युष्मासु अस्मासु, युष्माभिः अस्माभिः, इत्यत्र सुवन्तातां टेः प्रागकचि युवकयोः आवकयोः, युष्मकासु अस्मकासु, युष्मकाभिः अस्मकाभिः, इति न स्युः । युवयकोः आवयकोः, युष्मासकु अस्मासकु, युष्माभिकः अस्माभिकः, इति स्युः । यदि तु सुप इत्यननुवर्त्य प्रातिपदिकादित्येवानुवर्त्य प्रातिपदिकादेव सर्वनाम्नां टेः प्रागकजित्यर्थः स्यात् तर्हि त्वयका मयकेति न स्यात् । त्वयका मयका इति स्यादित्यत आह ओकारेति । वार्तिकमिदम् । ओकारादौ सकारादौ भकारादौ च सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्, अन्यत्र तु सुवन्तस्यैव सर्वनाम्नष्टेः प्रागकजित्यर्थः । इदं तु वार्तिकं युष्मदस्मन्मात्रविषयकमेव, भाष्ये तथैवोदाहृतत्वात् । अन्येषां तु सर्वनाम्नां प्रातिपदिकस्यैव टेः प्रागकच्, ननु सुवन्तानाम् । तेन सर्वकैणेत्यादि सिद्धम् । अत एव 'विभक्तौ परतो विहितः किमः कादेशः साकच्कार्थः । कः कौ के' इति भाष्यं संगच्छते । त्वयका मयकेति । इह त्वया मयेति सुवन्तयोष्टेः प्रागकच् । प्रातिपदिकस्य टेः प्रागकचि तु त्वयका मयकेति स्यादिति भावः । कां वक्तव्य इति । काम् प्रत्यय इति वृत्तिस्तु चिन्त्या, भाष्ये प्रत्ययशब्दस्यादर्शनात् । किं तु मित्त्वादागम एवायम् । तदाह मित्त्वादिति । अकचोपवादः । तूष्णीकामिति । तूष्णीमित्यव्ययस्य ईकारादुपरि का इत्याकारान्त आगमः । शील इति । इदमपि वार्तिकम् । तूष्णीम् इत्यव्ययात् कप्रत्ययः स्याद् मकारस्य लोपश्च शीले गम्य इत्यर्थः । शीलं स्वभावः ।

ओकारेति । अकजिवधौ सुपोऽयनुवृत्त्या सर्वनाम्ना सुपा च टैविशेषणे कामचाराद् अण्यवस्थाप्रसङ्गे भाष्यकारवचनाद्वयवस्थाश्रीयते । ओकारसकार इत्यादिसंकोचश्च युष्मदस्मन्मात्रविषयकः । तथैव भाष्ये उदाहृतत्वात् । अन्येषां त्वविशेषेण प्रातिपदिकस्यैव टेः प्रागकच् न सुवन्तस्य । तेन सर्वकैण इमकेण भवकन्तमित्यादि सिध्यति । त्वयका, मयकेति । नन्वत्र सुपः प्रागकचि कृते, प्रत्यये परतस्त्वामादेशयोः सतोरपि 'योऽचि' इति यत्वं न स्यात्, विभक्तिपरत्वाभावादिति चेत् । मैवम्, अकृतव्यहपरिभाषाया अनित्यतामाश्रित्याकचः पूर्वमेव यत्वविधानात् । एवं युवकामावकामित्यत्राप्यकचः पूर्वमेव युवावादेशाविति बोध्यम् । शीले क इति । शीलं स्वभावो नियमश्च ।

२०२९ कुत्सिते । (५—३—७४) कुत्सितोऽबोद्धक । २०३० सज्ञाया
 कन् । (५—३—७५) कुत्सिते कस्यात्तदन्तेन चेतसज्ञा गम्यते । शूद्रक ।
 रायक । स्वराय वचनम् । २०३१ अनुकम्पायाम् । (५—३—७६)
 पुत्रक । अनुकम्पित पुत्र इत्यर्थः । २०३२ नीतौ च तद्युक्ताद् । (५—३—७७)
 सामदानादिरूपा नीति । तस्या गम्यमानायामनुकम्पायुक्ता कप्रत्यय स्यात् ।
 हन्त ते धानका । गुटका । एहकि । अहकि । पूर्वेणानुकम्प्यमानात्प्रत्ययः ।

तूष्णीक इति । मौनस्वभाव इत्यर्थः । भाष्ये दीधस्यैव प्रयागदर्शनात् 'केञ्' इति ह्रस्वो
 न भवति । 'अव्ययसर्वनाम्नाम्—' इत्यत्र निडश्चेत्यनुवृत्ते प्रयोजनमाह पचतकोति । पच-
 तीत्यत्र इकारात् प्राग्वक् । ववारादकार उच्चारणार्थः । अथवा इकारात् प्राग् अवच्छ्रयये
 आद्युक्ते पचनके इति स्यादिति भावः । जल्पतकोति । जल्पनीत्यस्य टे प्राग्वक् । धकि-
 दिति । धिक् इत्यव्ययस्य ट प्राग्वक्, कस्य दश्च । हिर्युदिति । हिरणित्यव्ययस्य टे
 प्राग्वक् कस्य दश्च । कुत्सिते । येन धर्मेण कुत्स्यते वस्तु तद्धमयुक्तायाभिधायिन प्रातिप-
 दिकात्स्वार्थे प्रत्यय स्यादित्यर्थः । अव्ययसर्वनाम्नस्तु टे प्राग्वक्, कान्तस्याव्ययस्य दकार-
 ध्यान्तादेन इति बोध्यम् । 'निडश्च' इत्यप्यनुवर्तते । अश्वक इति । धावनस्य असम्पक्वा-
 दशस्य कुत्सा वाच्या । सर्वनामाव्ययतिङन्तानि पूर्ववदुदाहार्याणि । 'याप्ये पाशप्' इति
 प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव भवति । इदं तु सूत्रमप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामपि इति भाष्ये
 स्पष्टम् । सज्ञाया कन् । 'कुत्सिते' इत्यनुवर्तते । तदाह कुत्सित इति । तदन्तेन चेदिति ।
 कुत्साहतुमज्ञाविषये कर्त्तुं नि यावत् । अनुकम्पायाम् । अनुकम्पायुक्तायाभिधायिन स्वार्थे
 क स्यादित्यर्थः । अनुकम्पा दया । नीतौ च तद्युक्तात् । सामदानादीति । आदिना
 भेददण्डयार्थेणम् । तद्युक्तादित्येन इवाचष्टे अनुकम्पायुक्तादिति । 'अव्ययसर्वनाम्ना' टि
 प्राक् इति चानुवर्तते, 'कस्य च ट' इति च । हन्त ते धानका इति । दास्यन्ते इति शेषः ।
 हन्तेत्यव्ययमनुकपाद्योक्तम् । 'हन्त हर्षेणुक्पायाम्' इत्यमरः । हन्तेत्यदत्तम् । ह पुनेति शेषः ।
 अनुकम्पायुक्ता धाना इत्यर्थः । धानाशब्दात् कप्रत्यये 'केञ्' इति ह्रस्वे कान्तात्
 टापि 'अभाषितपुष्काच्च' इति निक्त्वात् पक्षे इत्वाभाव एहकेति । एहीति
 तिङन्तस्य टे प्राग्वक् । 'अव्ययसर्वनाम्नाम्—' इत्यत्र 'निडश्च' इत्यनुवृत्तेरिति भावः ।

तूष्णीक इति । 'केञ्' इति ह्रस्वस्तु भाष्यकारप्रयोगाद् 'न कपि' इत्यन 'न' इति
 योगविभागात् न भवतीत्याहुः । अक्चा द्वितीय अकार उच्चारणार्थः इति ध्वनयन्तु-
 दाहरति पचतमीत्यादि । अनुकम्पायाम् । कृपा दयाजुक्पा स्यात् इत्यमरः ।
 नीतौ च तद्युक्तात् । अनम्पायुक्तादिति । यद्यपि पुत्रादिरेव सायाननुकम्पा-
 युक्तो न तु धानादि, तथापि तद्वारा धानादीनामप्यस्त्यनुकम्पामभवत् इति भावः ।
 धानका इति । धानाशब्द स्त्रीलिङ्गः । तत्र क 'केञ्' इति ह्रस्वः कप्रत्यया-
 न्ताद्वाप् । अत्र 'प्रत्ययस्यात्—' इतीत्वेन भाव्यम् । प्रायेण तु धानका इति पठ्यते ।
 तत्र लिङ्गानिवृत्तिर्द्रष्टव्येति हरदत्तः । 'कर्मव्यतिहारेणञ् क्रियाम्' इति सिद्धे 'णव'

अनेन तु परम्परासंक्वेऽपीति विशेषः । २०३३ बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठञ्वा । (५—३—७८) पूर्वसूत्रद्वयविषये । २०३४ घनिलचौ च । (५—३—७९) तत्रैव । २०३५ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः । (५—३—८३) अस्मिन् प्रकरणे यष्टोऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन्प्रत्यये परे प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वं लुप्यते । अनुकम्पितो देवदत्तो देविकः, देवियः, देविलः, देवदत्तकः । अनुकम्पितो वायुदत्तो वायुकः । ऋग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविघानार्थम् । वायुकः । पितृकः । 'चतुर्थादच

अद्धकीति । अद्धीति तिङन्तस्य टेः प्रागकच् । पूर्वेणेति । अनुकम्पायास्तद्विषयत्वादिति भावः । परम्परासम्बन्धेऽपीति । पुत्रः साक्षादनुकम्प्यः तद्द्वारा वान्ता अनुकम्पायुक्ता इति भावः । बह्वचो मनुष्य । ठजिति च्छेदः । पूर्वसूत्रद्वयविषय इति शेषपूरणम् । 'अनुकम्पायाम्' इति 'नीतौ च तद्युक्तात्' इति च सूत्रद्वयविषये बह्वचो मनुष्यनाम्नः प्रातिपदिकात् ठञ्वा स्यादित्यर्थः । पक्षे कः । घनिलचौ च । तत्रैवेति । शेषपूरणमिदम् । 'बह्वच-' इति पूर्वसूत्रविषये इत्यर्थः । 'अनुकम्पायाम्' इति 'नीतौ च तद्युक्तात्' इति च सूत्रद्वयविषये बह्वचो मनुष्यनाम्नो घन् इलच् एतौ च प्रत्ययावित्यर्थः । ठाजादौ । अस्मिन्प्रकरणे इति । 'अनुकम्पायाम्' 'नीतौ च' इत्यस्मिन्प्रकरणे इत्यर्थः । संनिधानलभ्यमिदम् । सर्वमिति । ऊर्ध्वग्रहणादिदं लभ्यते । अन्यथा 'आदेः परस्य' इति परिभाषया द्वितीयाचो यः परः, तस्यादेरेव स्यादिति भावः । 'अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च' इत्यतो 'लोप' इत्यनुवृत्तिमिह कर्मसाधनमाश्रीयत इति मत्वाह लुप्यत इति । देविक इति । देवदत्तशब्दात् ठचि द्वितीयादचः परस्य दत्तशब्दस्य लोपे इकादेशे रूपम् । देविय इति । देवदत्तशब्दाद् घनि दत्तशब्दस्य लोपे इयादेशे रूपम् । देविल इति । इलचि दत्तशब्दस्य लोपः । देवदत्तक इति । कप्रत्यये सति ठाजाद्यभावान्न दत्तपदलोपः । वायुक इति । वायुदत्तशब्दाद् दत्तशब्दस्य लोपः । उकः परत्वात् ठस्य

स्त्रियामब्' इति सूत्रे पुनः स्त्रीग्रहणेन ज्ञापितं 'स्वार्थिकाः प्रकृतिलिङ्गात्त्वचिदतिवर्तन्ते' इति । तेन घानका इत्यत्र पुंस्त्वमिति भावः । घनिलचौ च । चकाराद्यथाप्राप्तमिति काशिका । इह पूर्वसूत्रेणैव ठम् विहितः । वावचनात्कोऽपि । चकारेण तु कस्याभ्यनुज्ञेति चिन्त्यम् । योगविभागे फलमपि चिन्त्यमिति हरदत्तः । ठाजादौ । समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । आदिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्, 'यस्मिन्निधिसिद्धादौ-' इत्येव सिद्धमिति हरदत्तः । अस्मिन्प्रकरणे इति । अनुकम्पायां नीतौ चेत्यर्थद्वयस्यैव प्रत्यासत्त्या बुद्धौ सन्निधानादिति भावः । ऊर्ध्वग्रहणमिह सर्वलोपार्थम् । अन्यथा 'आदेः परस्य' इत्यादेरेव स्यादित्यभिप्रेत्याह । द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वमिति । 'अजिनान्तस्या-' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तनादाह लुप्यत इति । ननु ऋग्रहणं व्यर्थम्, इकादेशे कृते अजादावित्येव सिद्धत्वादत आह ऋग्रहणमुो द्वितकीयत्व इति । वायुक इति । वायुशब्दात्परस्य दत्तशब्दस्य ठवस्थायामेव लोपे 'इसुसुक्तान्तात्-' इति कः । किञ्च, श्रुयक् ऋग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमप्यस्ति । यदा तु चित्रगुप्रभृतिभ्यष्टच्, तदोगन्तत्वात् कादेशप्राप्त्या प्रथममिकादेशस्याऽसंभवेनाजादिलक्षणा लोपो न स्यादिति तदर्थमपि

ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्य' (वा ३२९६) । अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिक ।
 'अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्य' (वा ३२९७) । देवदत्तक, देवक । 'लोप-
 पूर्वोत्तरपदयोर्वा लापो वक्तव्य' (वा ३२९८) । दत्तिक, दत्तिय, दत्तिल, दत्तक । विनापि प्रत्यय पूर्वोत्तर-
 पदयोर्वा लापो वक्तव्य' (वा ३२९९) । देवदत्त, दत्त, देव । मत्स्यभामा, भामा, सत्या ।
 'उवर्णाल्ल इलस्य च' (वा ३३०३) । भानुदत्त, भानुल । ऋवर्णादपि' (वा ५०५४) ।
 सन्निधिय । सन्निधुः ।

'चतुर्थादनजादौ चा' लाप पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ॥'

क । नन्विवादेशे सति देविक इत्यत्र अजादित्वादेव मिद्धे ठग्रहण व्यर्थमित्यत आह
 ठग्रहणमिति । कृत एव ठग्रहणे वायुशब्दात्परस्य दत्तशब्दस्य ठावस्यायामेव नित्यत्वाद् लोपे
 कृते ठस्य ङक परत्वात्वादेशे सिध्यति । अन्यथा इकादेशे कृते अजादित्व पुरस्कृत्य
 दत्तशब्दस्य लोपे सति वायु इक इति स्थिते ठस्याभावात् कादेशो न स्यात् । नच स्थानि-
 वत्त्वादिकस्य ठव शङ्क्यम्, 'ठस्येक' इत्यन स्यान्वादेशयोरकार सञ्चारणार्थ इति पक्षे
 अन्विधित्वान् सन्निपातपरिभाषाविरोधाच्चेति भाष्ये स्पष्टम् । पितृक इति । पितृदत्तशब्दात्
 ठचि दत्तशब्दस्य लोपे ङक परत्वात् ठस्य क । अय

'चतुर्थादनजादौ वा लोप पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ॥'

इति वक्ष्यमाणश्लोकवानिक् भङ्क्त्वा चतुर्थादच इत्येतद्व्याचष्टे चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य
 लोपो वाच्य इति । बृहस्पतिक इति । बृहस्पतिदत्तशब्दात् ठचि दत्तशब्दस्य लाप ठस्य
 इकादेश । द्वितीयादूर्ध्वत्वाभावाद्भाष्ये वचनम् । अनजादौ चेति वार्तिकभाग व्याचष्टे
 अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्य इति । अनजादौ चेति पाठे विनाप्येति भाष्यल-
 ङ्गम्, तत्र देवदत्ताको देवक इति कप्रत्यये दत्ताभापविकल्पादाहरणात् । लोप पूर्वपदस्य
 चेति । विभाषेति शेषः । 'अनजादौ' इति तु नात्र सञ्जघ्यते । तदाह दत्तिक इत्यादि । ठचि
 घति इलचि के च रूपम् । अप्रत्यये तथैवेष्ट इति वार्तिकभाग व्याचष्टे विनापि प्रत्यय
 पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वक्तव्य इति । दत्त, देव इति । देवदत्तशब्दात् ठजा-
 दिप्रत्ययस्याप्यभावे पूर्वोत्तरपदयो क्रमेण लापे रूपम् । उवर्णादिति । ल इति
 लोपस्य पूर्वाचार्यसन्ना । उवर्णापरस्य इलचो लोपः स्यादित्यर्थः । 'आदे परस्य'

ठग्रहणम् । तेन ठावस्यायामुत्तरपदलाप कादेशस्यामभवादिवादेशे चित्रिक इति रूप
 सिध्यतीति बाध्यम् । 'चतुर्थादनजादौ च' इति वक्ष्यमाणमेव श्लोक भङ्क्त्वा व्याचष्टे
 चतुर्थादच ऊर्ध्वस्येति । अनजादाविति । हलादावित्यर्थः 'अस्मिन् प्रकरणे'
 इत्येव । लोप पूर्वपदस्य चेति । ठाजादावनजादौ चेति बाध्य । 'अप्रत्यये
 तथैवेष्ट' इत्येव व्याचष्टे विनापि ग्रन्थयमिति । ल इलस्य चेति । इलस्य ल

(वा ३२९६—३३००) । २०३६ प्राचामुपादेरडञ्चुचौ च । (५-३-८०)
 उपशब्दपूर्वात्प्रातिशदिकात्पूर्वविषये अडच् वुच् एतौ स्तः । चाद्यथाप्राप्तम् । प्राचां ग्रहणं
 पूजार्थम् । अनुकम्पित उपेन्द्रदत्त उपडः, उपकः, उपियः, उपिलः, उपिकः । उपेन्द्रदत्तकः ।
 पङ् रूपाणि । २०३७ जातिनाम्नः कन् । (५-३-८१) 'मनुष्यनाम्नः' इत्येव । जाति-
 शब्दो यो मनुष्यनामधेयस्तस्मात्कन्यादनुकम्पायां नीतौ च । सिंहकः । शरभकः । रासभकः ।
 'द्वितीयं सन्ध्यक्षरं चेत्तदादेलोपो वक्तव्यः' (वा ३३०३) । कहोडः, कहिकः । 'एकाक्षरपूर्व-

इति इकारस्य लोपः । चकारेण ठाजादौ द्वितीयादच ऊर्ध्वं लोपः सूत्रसिद्धः अनुद्यते ।
 ऋवर्णादिपीति । ऋवर्णादिपि परस्य इलच आदेलोपः स्यादित्यर्थः । सवित्रियः सवितृल
 इति । घनि इलचि च रूपम् । वस्तुतस्तु ऋवर्णादिपीति भाष्याहृष्टत्वादुपेक्ष्यम् । तदेवं
 व्याख्यातं वार्तिकं समस्तं पठति चतुर्थ्यादित्यादि । प्राचामुपादेरडञ्चुचौ च । पूर्व-
 विषय इति । 'बह्वचो मनुष्यनाम्नः—' इति सूत्रविषये इत्यर्थः । चाद्यथाप्राप्तमिति ।
 ठच्, घन्, इलच्चेत्यर्थः । ठञ्चेत्यतो वेत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे 'प्राचाम्' ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह
 प्राचांग्रहणमिति । उपड इति । उपेन्द्रश्च शब्दाद् अडचि द्वितीयं सन्ध्यक्षरमिति वक्ष्यमा-
 णेन एकारादेलोप इति केचित् । 'नेन्द्रस्य परस्य' इति ज्ञापकेन पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्या-
 पेक्षया अन्तरङ्गस्याप्येकादेशस्य पूर्वमप्रवृत्तेरिकारादिलोप इति शब्देन्दुशेखरे । उपक इति ।
 वुचि । अकादेशो एकारादिलोपे रूपम् । उपिय इति । घनि रूपम् । उपिल इति । इलचि
 रूपम् । उपिक इति । ठचि रूपम् । उपेन्द्रदत्तक इति । कप्रत्यये रूपम् । ठाजाद्यभावाल्लोपो
 न । जातिनाम्नः कन् । जातिशब्दो य इति । यो जातिप्रवृत्तिनिमित्तकः, प्रसिद्धः,
 सन् मनुष्यनामधेयभूतः स इत्यर्थः । 'अनुकम्पायाम्' इति 'नीतौ' इति च सूत्रद्वय-
 विहितस्यापवादः । द्वितीयं सन्ध्यक्षरं चेदिति । एचः सन्ध्यक्षराणि इति
 प्राचामाचार्याणां प्रवादः । कहोड इति । ऋषिविशेषस्य नामेदम् ।
 अत्र द्वितीयोऽच् सन्ध्यक्षरम्, तदादेलोपः । नतु तदूर्ध्वस्यैव । एकाक्षरेति ।

लोप इत्यर्थः, तत्र 'आदेः परस्य' इति इकारलोपो बोध्यः । प्राचामुपादेः । 'बह्वचो
 मनुष्यः—' इत्याद्यनुवर्तते । उपेन्द्रदत्त इति । ननु कृतसन्धेरुपेन्द्रशब्दादेकादेशस्य पूर्वान्ततया
 ग्रहणाद् 'उपादेः' इति विधीयमानौ प्रत्ययौ स्तां नाम्, लोपस्तु नकारादेरेव स्यात् । ततश्च
 उपक उपड इति रूपे न स्याताम् । किं तु उपयक उपयड इति रूपे स्याताम् । एवं घनिल-
 च्ठञ्चस्वपि दोष एव । तस्मादिहैव 'द्वितीयं सन्ध्यक्षरं चेत्' इति वार्तिकं कुतो नोक्तमिति
 चेत् । अत्राहुः—प्रकारान्तरेण निर्वाससम्भवान्नोक्तम् । तथाहि—आद्गुणे कृते 'द्वितीयं सन्ध्य-
 क्षरम्—' इत्यादिना अकारस्यापि लोपप्रसक्त्या गुणात्पूर्वमेवाकृतव्यूहपरिभाषया प्रत्ययः । न च
 परिनिष्ठितत्वपरेण समर्थग्रहणेन सौत्यतिरित्यत्रेव परिभाषावाचः शङ्क्यः, 'प्राग्दिशः—' इति
 सूत्रे 'समर्थग्रहणं निवृत्तम्' इत्युक्तत्वात् । 'अकृतसंवेः' इति प्रागुक्तज्ञापकबलेन समर्थग्रहण-
 प्रत्याख्यानपक्षेऽपि ज्ञापकस्य विशेषपरत्वाश्रयणादिति । उपेन्द्र । उपगुरुपकतैत्यादिपूषडादीनां

पदानामुत्तरपदलापो वक्तव्य' (वा ३३०६) वागाशीर्दन्ता वाचिक' । कथं पङ्ङुलिदन्त पङ्ङि इति । 'पपष्ठाजदिवचनात्पिदम्' (वा ३३०७) । २०३८

व्यचनमहितम् एकाञ्च् एकात्परम्, एकाच्चमिति यावत् । तथाविध पूर्वपद येषां पदानां तानि एकात्परपूर्वपदानि, तेषां मध्ये उत्तरभूतानि पदानि यावन्ति तेषां लापः स्यादित्यर्थः । इह उत्तरपदशब्दा योगिक', ननु ममामस्य चरमावयव इडा व्याख्यानात् । 'द्वितीयादच ऊर्ध्वम्' इत्यनेन द्वितीयाज्विणिष्टस्य लापः अप्राप्तः वचनमिदम् । वागाशीर्दन्त इति । वाचि आशी यस्य ननु मन्स्येव स वागाशी । तेन दत्त इति विग्रहः । यद्वा आशासनमाशी, वाचा आशी वागाशी । 'वतुकरणे कृता-' इति समासः तथा वागाशिषा दत्त इति विग्रहः । वाक्करण आशासनन दत्त इत्यर्थः । वाचिक इति । वागाशीर्दन्तशब्दात् ठचि वागित्येकात्परपूर्व-पदान्तरयोराशीर्दन्तशब्दयोरपि सति अन्तर्विनिमित्तक्या पदत्वमाश्रित्य प्रवृत्तकुत्वजस्त्वयो-रिकाश्रयमत्वेन पदत्वभावात्तन्निवृत्तौ वाचिक इति रूपमिति केचित् । वस्तुतस्तु ठचि इकादशात् प्राक् ठवस्याशमेव उत्तरपदलापः कर्तव्ये असिद्धत्वात् न पूर्वं कुस्वादि प्रवृत्तिरित्याह । यद्यपि द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य शीदन्तशब्दस्य लापः वागा इव इति स्थिते 'यस्मेति च' इत्याकार लाप उकारोऽया कुत्वजस्त्वयो' निवृत्तौ वाचिक इति सिध्यन् । तथापि अकारशपस्य स्थानिवत्त्वेन अकारान्तस्य इवमाश्रित्य भत्वः सति आकारान्तनिष्ठमत्वेन चकारान्तनिष्ठपद-त्वस्य अव्याधानात् कुत्वजस्त्वयो वागिक इति स्यात् । उत्तरपदलापः तु अज्यलादेशत्वेन स्थानिवत्त्वाभावात्तुल्याविकृत्या भसनाया 'सुप्तिङन्तम्-' इति पदसना बाध्यते, एकसन्नावि-कारे परत्वमात्रे । कथमिति । अनापि अङ्गुलिदन्तशब्दस्य लापे सति इवप्रययाश्रित-मत्वेन पदत्वभावाद् जस्त्वः दुर्लभमिति प्रश्नः । पप इति । पपशब्दस्य पूर्वपदत्वे 'ठजादौ-' इति सूत्रसिद्धा द्वितीयादच ऊर्ध्वस्यैव लापः न त्वयमुत्तरपदलाप इति वचनान् पङ्ङि इति सिद्धमित्यर्थः । एव च पङ्ङुलिदन्त इत्यत्र ङकाराकारादूर्ध्वस्य लोपे सति ङकाराकारस्य 'यस्मेति च' इति लापः सति तस्य स्थानिवत्त्वेन अकार-

पञ्चानां रूपाणां साम्येऽपि सेयत्रादिष्विव प्रकरणादिना विशेषाध्यवसेयः । जातिनाम्नः । ये शब्दा जात्यन्तरे प्रसिद्धा, मनुष्येषु नामत्वेन विनियुक्तास्त इहोदाहरणम् । द्वितीयमि-त्यादि । एव सध्यक्षरमिति प्राचां सज्ञा । वागाशीरिति । वाचि आशीयस्मेति विग्रहः । वाचिक इति । यद्यन द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य लोपः स्यात् तदा वाच् आ इव इति स्थिते 'यस्मेति च' इत्याकारस्य लापः तस्य स्थानिवत्त्वादाकारान्तस्य भत्वः अन्तर्विनिमित्तो विभक्ति-माश्रित्य चकारान्तस्य पदत्वेन कुत्वजस्त्वयो सतावागिक इति स्यात् । उत्तरपदलोपे तु अज्य-लादेशत्वेन स्थानिवत्त्वाभावात्तुल्याविकृत्या 'यचि भम्' इति भसनाया 'सुप्तिङन्तम्-' इति पदसना एकसन्नाविकारात्परत्वाद्बाध्यते । 'स्वादिषु-' इति पदसना तु न शङ्कनीयैव, 'यचि भम्' इति भसनायास्तद्वत्त्वाद्वा । कथमिति । अत्राप्युत्तरपदलापः जातः जस्त्वः दुर्लभमिति प्रश्नः । पप इति । अत्र सौत्र एव लाप इष्यते, न त्वौनमस्यानि इत्यर्थः । शेरलसुपरि ।

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् । (५-३-८४) एषां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ परे तृतीयादच ऊर्ध्व लोपः स्यात् । पूर्वस्यापवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिकः, शेवलियः, शेवलिलः । सुपरिकः । विशालिकः । वरुणिकः । अर्यमिकः । २०३९ अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च । (५-३-८२) अजिनान्तात्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन्, तस्य चोत्तरपदलोपः । अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः । सिंहकः । २०४० अल्पे । (५-३-८५) अल्पं तैलं तैलकम् । २०४१ ह्रस्वे । (५-३-८६) ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः । २०४२ संज्ञायां कन् । (५-३-८७) ह्रस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् । पूर्वस्यापवादः । वंशकः । वेणुकः । २०४३ कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः । (५-३-८८) ह्रस्वा कुटी कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः । २०४४ कुत्वा डुपच्

न्तस्य इकमाश्रित्य भत्वे सति तेन । अकारान्तनिष्ठेन षकारान्तस्य पदत्वाव्याघाताज्जशत्वं निर्वाधमिति भावः । स्पष्टं चेदं 'स्नादिपु-' इति सूत्रे भाष्ये । शेवल । एषामिति । शेवल, सुपरि, विशाल, वरुण, अर्यमन् एतत्पूर्वपदकानामित्यर्थः । पूर्वस्येति । 'ठाजादौ-' इत्यस्येत्यर्थः । शेवलिक इति । शेवलदत्तशब्दात् ठचि तृतीयादचः परस्य दत्तशब्दस्य लोपः । शेवलिल इति । इलचि रूपम् । सुपरिक इति । सुपरिदत्तशब्दात् ठचि दत्तशब्दलोपः । विशालिक इति । विशालदत्तशब्दात् ठचि रूपम् । वरुणिक इति । वरुणदत्ताद् वरुणिकः । अर्यमिक इति । अर्यमदत्ताद् अर्यमिकः । 'अकृतसंवीनामेपाम्-' इति वार्तिकं भाष्ये स्थितम् । तेन सुपर्याशीर्दत्तः सुपरिक इत्यादि सिध्यति । अजिनान्तस्य । व्याघ्रक इति व्याघ्राजिन इति । कस्यचिन्मनुष्यस्य नाम । तस्मात् कनि अजिनस्य लोपः । सिंहक इति । सिंहाजिनशब्दात् कनि अजिनस्य लोपः । अल्पे । अल्पत्वविशिष्टे वर्तमानाद् यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । तैलकमिति । सर्वकम्, उच्चकैः, पचतकीत्याद्यप्युदाहार्यम् । ह्रस्वे । ह्रस्वत्वविशिष्टे वर्तमानाद्यथाविहितं प्रत्यया इत्यर्थः । अल्पत्वं महत्त्वप्रतिद्वन्द्वि, ह्रस्वत्वं तु दीर्घत्वप्रतिद्वन्द्वीति भेदः । संज्ञायां कन् । वंशक इति । ह्रस्वस्य वेणुजाति विशेषस्य नाम । कुटीशमी इति । ह्रस्व इत्येव । कुटीर इति । 'स्वार्थिकाः क्वचित्प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति पुंस्त्वम् । एवं शमीरः, शुण्डार इत्यपि ।

शेवलिक इति । 'वह्वचो मनुष्यनाम्नः-' इति ठच् । धनिलचोस्तु शेवलियः । शेवलिलः । 'शेवलादीनां तृतीयाल्लोपे य उच्यते स च कृतसंवीनां चतुर्व्यः । सुपर्याशीः, सुपरिकः, सुपरियः, सुपरिल इति भाष्ये स्थितम् । कैयटेन तु सुपरिक इति प्रतीकमुपादाय संहिताकार्ये तु कृते लोपे सति सुपर्यिक इति स्यादिति व्याख्यातम् अयं भावः—संहिताकार्ये यणि कृते तृतीयादच ऊर्ध्वलोपे सति शीर्दत्त इत्यस्यैव लोपः स्यात्, आकारस्य तु 'यस्येति च' इत्यनेन स्यात् । तथाच स्थानिवद्भावाद्यणो निवृत्तिर्न भविष्यतीति । ह्रस्वे । तैलादौ ह्रस्वदीर्घादिव्यवहाराभावाद् वृक्षक इत्युदाहृतम् । यद्यपि 'अल्पे' इत्यनेनैवेदं रूपं सिध्यति, तथापि शाब्दबोधे विशेषोऽस्तीत्याहुः । कुटीर इति ।

(५—३—८९) ह्रस्वा कुतु कुतुप । 'कुतु कृत्तिस्नेहपान ह्रस्वा सा कुतुप पुमान् ।
इत्यमर । २०४५ कासूगोणीभ्या ष्टरच् । (५—३—९०) आयुधविरोप,
कामू । ह्रस्वा सा कामूतरी । गाणातरी । २०४६ वत्सोक्षार्वर्षभेभ्यश्च
तनुत्वे । (५—३—९१) वत्यनर । द्वितीय वय प्राप्त । उत्तर । अश्वतर ।
ऋषभतर । प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्व एवायम् । २०४७ कियत्तदो निर्धारणे
द्वयोरेकस्य ङतरच् । (५—३—९२) अनयो कतरा वैष्णव । यतर ।
ततर । महात्रिमाषया क । य । म । २०४८ वा बहूना जातिपरिप्ररने

ह्रस्वा शमी गुण्डा चेत्यर्थः । कुत्पा हुपच् । कुतुप इति । कुतुशब्दाद् हुपचि द्वित्वा-
द्विलोपः । तथापि कुटीरान्वित् ओत्वमपहाय पृस्त्वमेव । तत्रामरकाशमपि प्रमाणयति कुतू-
कृतीति । कासूगोणीभ्या ष्टरच् । ह्रस्व इत्येव । कामूतरीति । पित्वाद् डीपिति
भावः । 'कामुद्वे कुगब्धेज्जे' इति नानाधरतनमान्यायाम् । एव गाणीतरीति । वत्सोक्ष ।
ह्रस्व इति निवृत्ताम् । वत्स, उत्पन्न, अश्व, ऋषभ एभ्यस्तनुत्वविशिष्टवृत्तिभ्य ष्टरच्प्रत्ययः ।
तनुत्व न्यूनत्वम् । वत्स प्रथमवया । वयसश्च प्रथमस्य तनुत्वं उत्तरवयप्राप्त्या ज्ञेयम्,
तदाह द्वितीय वय प्राप्त इति । उत्तर इति । उक्ता तरणा बलीवर्दः । तारण्यस्य
तनुत्वं तृतीयवय प्राप्त्या ज्ञेयम् । अश्वतर इति । गर्दभेन अश्वस्यापुत्पादितः अश्वतरः ।
अश्वतरत्वं च अश्वत्तपेयया न्यूनत्वम् । ऋषभतर इति । ऋषभा भारस्य बोढा । तस्य
तनुत्वं भारोद्धहन मन्दशक्तिता तद्वानियम् । ननु कृत्वा वत्सो वत्सतर इति कुतो नयत आह
प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वे एनायमिति । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । नियत्तदो निर्धारणे । किम्,
यत्, तद् एषा समाहारमन्दात्पञ्चमी । द्वयोरेकस्य निर्धारणे गम्भे निर्धार्यमाणवाचिभ्य ङतरच्
स्यादियर्थः । अनयो कतरो वैष्णव इति । का वैष्णव इत्यर्थः । अत्र वैष्ण-
वत्पुणेन किञ्चनार्थः इदमर्थान्या निर्धार्यते । अत्र किञ्चब्दाद् ङतरचि द्वित्वा-
द्विलोपे कतर इति भवति । एव यदशब्दान् तदशब्दाच्च ङतरचि द्विलोपे यतर,
ततर इति भवति । 'निर्धार्यमाणवाचिभ्य, इति किम् ? कयोरन्यतरा देवदत्ता, ययो-
'स्वायिका प्रकृतिनो लिङ्गमनिवृत्तम्' इति पुल्लिङ्गताञ्च सगच्छते । वत्सोक्षार्व । तनुत्व
न्यूनता । सा च प्रवृत्तिनिमित्तस्य, प्रत्यामत्ते । क्वचित्तु तत्सहचरितवर्मातराणाम् ।
तत्र वत्स प्रथमवया । वयसश्च प्रथमस्य नाम वयोन्तरप्राप्तिस्तदाह द्वितीयमिति ।
तरण उक्ता । तारण्यस्य च तनुत्वं तृतीयवय प्राप्तिः । अश्वस्यापुत्पादितत्वाद्दुत्पन्नत्वम् ।
अश्वत्त च जातिः । तत्सहचरितस्याश्वस्यापुत्पादितत्वाद्दुत्पन्नत्वत्ववयस्य न्यूनत्वमपि वृ-
त्तात्वात् । तथा च गर्दभेनाश्वस्यापुत्पादितोऽश्वतरः । ऋषभा भारस्य बोढा । तस्य
तनुत्व भारोद्धहन मन्दशक्तिता । तद्वान्नु ऋषभतर । कियत्तदो । कतरो वैष्णव
इति । णेन निर्धारणमिदम् । क्रियापञ्चान्या निर्धारणे तु कतराऽप्यपक्व । कतरो
देवदत्ता इत्यादि ज्ञेयम् । ननु द्वयोरेकस्य निर्धारणे ङतरच्चेद् भवति, तर्हि कया
रयतरो देवदत्तः 'तयोरयतर इत्यत्रापि प्राप्नोति । अत्राह—

उतमच् । (५-३-९३) बहूनां मध्ये निर्धारणे उतमज्वा स्यात् । 'जातिपरि-
प्रश्ने' इति प्रत्याख्यातमाकरे । कतमो भवतां कठः । यतमः । ततमः । वाग्रहण-
मकजर्थम् । यकः । सकः । महाविभाषया कः, यः, सः । किमोऽस्मिन्विषये

रन्यतरः, तथोरन्यतर इत्यत्र किमादिभ्यो न भवति । वा बहूनाम् । 'कियत्तद-' इति,
'निर्धारणे' इति, 'एकस्य' इति चानुवर्तते । 'बहूनाम्' इति निर्धारणे पष्ठी । तदाह बहूनां
मध्ये निर्धारणे उतमज्वा स्यादिति । मध्ये इत्यनन्तरमेकस्येति शेषः । जातिपरिप्रश्ने
गम्ये इत्यपि बोध्यम् । जातिश्च परिप्रश्नश्चेति समाहारद्वन्द्वः । जातौ परिप्रश्ने च गम्ये
इत्यर्थः । तत्र जाताविति कियत्तदां सर्वेषामेव विशेषणम् । परिप्रश्नग्रहणं तु किम एव
विशेषणम्, तच्च क्षेत्रार्थकस्य किमो निवृत्त्यर्थम् । यत्तदोस्तु परिप्रश्नग्रहणं न विशेषणम्,
असंभवादिति वृत्तौ स्पष्टम् । अत्र वार्तिकम्—'किमादीनां द्विवह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थ-
क्यम्' इति 'पूर्वसूत्रे द्वयोरिति, अत्र सूत्रे जातिपरिप्रश्ने इति च न कर्तव्ये इति भावः' इति
कैयटः । तदाह जातिपरिप्रश्न इति प्रत्याख्यातमाकर इति । क्षेत्रार्थस्य त्वनभिवानान्न
ग्रहणमिति तदाशयः । पूर्वसूत्रे द्वयोरिति चेति बोध्यम् । तथाच 'कतम एपां पाचकः शूरो देव-
दत्तः' इत्यत्र क्रियागुणसंज्ञाभिरपि निर्धारणे उतमच् भवति । 'एपां कतरो देवदत्तः' इत्यत्र
बहूनामेकस्य निर्धारणे उतरच् भवति । अत एव 'प्रत्ययः' इति सूत्रभाष्ये 'बहुष्वासीनेषु कश्चित्
कंचित्पृच्छति कतरो देवदत्तः' इति प्रयोगः संगच्छते । कतमो भवतां कठ इति । 'गोत्रं च
चरणैः सह' इति कठस्य जातित्वम् । वाग्रहणमकजर्थमिति । अन्यथा महाविभाषया
अपवादेन मुक्ते उत्सर्गस्याप्रवृत्तेरेकत्वादकच् न स्यादिति भावः । नच 'अव्ययसर्वनाम्नाम्—'
इत्यस्याधिकारत्वात् तदनुवृत्त्यैव सिद्धे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति वाच्यम्, इहैव सूत्रे तदनुवृत्तिः,
नतु पूर्वसूत्रे इति ज्ञापनार्थत्वात् । अता उतरज्विषये नाकच् । महाविभाषयेति ।
अत एव 'अवक्षेपणे' इति सूत्रे भाष्ये 'क एतयोरर्थयोर्विशेषः' इति प्रयोगः संगच्छते ।
'तमवादयः प्रागवक्षेपणकनो नित्याः' इति तु प्रायिकमिति भावः । किमोऽ-

निर्धार्यमाणवाचिभ्य एवायं प्रत्ययोऽभिधानस्वाभाव्यात् । तेनात्र नातिप्रसङ्ग इति । 'एकस्येति
किम्, 'द्वयोः' इति कर्मणि पष्ठी मा भूत् । तथा हि सति 'अस्मिन् संघे कौ देवदत्तयज्ञदत्तौ'
इत्यादावेव स्यात् । वा बहूनाम् । 'कियत्तदः' इति वर्तते । जातिश्च परिप्रश्नश्चेति समाहार-
द्वन्द्वः । अत्र जातावितिसर्वेषां विशेषणम् । पष्ठीसमासे तु गुणभूतस्य जातिग्रहणस्य निष्कृष्य
संबन्धोऽनुपपन्नः स्यात् । परिप्रश्नग्रहणं तु किम एव विशेषणम् । तच्च क्षेत्रनिवृत्त्यर्थम् । तत्र
जातिग्रहणं प्रायोऽभिप्रायम् । क्रियागुणसंज्ञाभिरपि निर्धारणे उतमच इष्टत्वात् । तथा पूर्वसूत्रे
द्वयोरिति प्रायोऽभिप्रायम् । बहूनां निर्धारणेऽपि उतरच इष्टत्वात् । तथा च वार्तिकम्—'किमा-
दीनां द्विवह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाध्यानार्थक्यम्' इति । अत्र कैयटः—'द्वयोः' इति 'जातिपरि-
प्रश्ने' इति च न कर्तव्यमिति भाव इति । तदेतदाह प्रत्याख्यातमाकर इति । कठ
इति । कतमो भवतामध्यापकः शूरो देवदत्तो वेत्यप्युदाहर्तव्यम् । यकः । सक

उतरजपि । कतम् । २०४६ एकाच्च प्राचाम् । (५-३-९४) इतरच् डतमच्च स्यात् ।
अनयोरेवतरा मैत्र । एषामेकतमम् । २०५० अवक्षेपणे कन् । (५-३-९५) व्याकरणेन
गर्वितम् । येनतर कुत्सिते तदिहादाहरणम् । स्वतः कुत्सितं तु 'कुत्सिते' (मू २०२९)
इत्यस्य ।

इति तद्धितेषु प्राग्वीयप्रकरणम् ।

अथ तद्धितेषु स्वाधिकप्रकरणम् । ४१ ।

२०५१ इवे प्रतिकृतौ । (५-३-९६) कस्यात् । अश्च इव प्रतिकृति
अश्वक । 'प्रतिकृतौ किम्-गौरिव गवयः । २०५२ सज्ञाया च । (५-३-९७)

स्मिन्निति । 'वा बहूनाम्-' इति प्रकृतमूत्रविषयेऽपीत्यर्थः, बहुष्वामीनपु इत्याद्युदाहृतमाप्य
प्रयोगादिति भावः । एकाच्च प्राचाम् । शेषपूरणन सूत्रं व्याचष्टे—इतरच् डतमच्च
स्यादिति । पूर्वमूनद्वयविषये इति शेषः । 'महाविभाषयैव सिद्धे प्राचाग्रहणं न कतव्यम्'
इति भाष्यम् । अत एव नाकजयं तत् । अवक्षेपणे कन् । व्याकरणेन
गर्वितं इति । व्याकरणं हि स्वतः न कुत्सितम्, किं तु अयोः सदोस्तुत्साहेतुमूत्रगवमात्र-
हृदयक्षेपणम् । नन्ववक्षेपणं कुत्सा, लक्ष्यं व्याकरणमवक्षेपणं स्यात्, 'कुत्सिते' इत्यनेन गतायं
चेदमित्यत आह येनेतर इति । अवक्षेपणशब्दं करणे ल्युटन्त इति भावः ।

इति तद्धितेषु प्राग्वीयप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते स्वार्थिकप्रकरणं निष्पद्यते । इवे प्रतिकृतौ । कम्
स्यादिति । 'अवक्षेपणे कन्' इत्यतः तदनुवृत्तिरिति भावः । इदार्थं उपमानवन् ।
तद्वति वर्तमानात्प्रतिपदित्वात्कन् स्यात्प्रतिकृतिभूते उपमेये इति फलितम् । मृददि-
र्निर्मिता प्रतिमा प्रतिकृतिः । अश्वक इति । प्रतिकृते ह्रीत्वेऽपि 'स्वार्थिका प्रकृ-
तिता लिङ्गवचनायतिवर्तन्ते' इति पुल्लिङ्गत्वम् । सज्ञाया च । कनिनि शेषः ।

इति । क्व इति तु नाक्तम्, अक्चसहितस्यापि 'किम् क' इत्ययमादेश इति व्याख्या
तत्वात् । महाविभाषयेति । 'प्रान्दिशः-' इति सूत्रे समयप्रथमग्रहणयानिवृत्तत्वेऽपि बाग्रह-
णमनुवर्तते इत्युत्तत्वादिनि भावः । 'कियत्तदः-' इति सूत्रे द्वयोरित्यस्य प्रत्याख्यानाद्
निमोऽस्मिन्निति । एकाच्च । प्राचाग्रहणं पूजार्थम् । विकल्पोऽनुवर्तत एव । अवक्षेपणे
कन् । कुत्सिते तु कः । स्वरे विशेषः । येनेतर इति । अवक्षिप्यते येनेत्यवक्षेपणशब्दं कर-
णं ल्युटन्त इति भावः ।

इति तत्त्वबोधि या प्राग्वीयप्रकरणम् ।

अश्वक इति । अश्वशब्दाऽश्वे एव वर्तते, कन्प्रत्ययस्तु प्रतिकृतिरूपे सदा
इति नायं स्वार्थिक इत्येके । अथे तु सहस्यनिबन्धनादभेदोपचाराद्गौवाहोऽक इतिवत्
शब्द एव प्रतिकृतौ वर्तते । प्रत्ययस्तु तस्यैवोपचारिकत्वस्य बोधक इत्याहुः
प्रतिकृतौ किम्, गौरिव गवयः । वृणचर्मकाष्ठादिनिर्मित प्रतिमापरपर्यायं वस्तु प्रति

इवार्ये कन् स्यात्समुदायश्चेत्संज्ञा । अप्रतिकृत्यर्थमारम्भः । अश्वसदृशस्य संज्ञा अश्वकः । उपृक्कः । २०५३ लुम्मनुष्ये । (५—३—९८) 'संज्ञायां च' इति विहितस्य कनो लुप्स्यान्मनुष्ये वाच्ये । 'चञ्चा तृणमयः पुमान्' । चञ्चेव मनुष्यश्चञ्चा । वध्निका । २०५४ जीविकार्थे चापण्ये । (५—३—९९) जीविकार्थं यदविक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप्स्यात् । वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । देवलकानां जीविकार्यासु देवप्रतिकृतिष्विदम् । 'अपण्ये' किम्—हस्तिकान्विक्रीणीते । २०५५

समुदायश्चेदिति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चेत्प्रकृत्यर्थसदृशस्य संज्ञेत्यर्थः । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह अप्रतिकृत्यर्थमारम्भ इति । तथा च 'प्रतिकृतो, इति निवृत्तम् । 'इव' इति त्वनुवर्तत एव । तदाह अश्वसदृशस्येति । अश्वसदृशस्य अमनुष्यस्य कस्यचित्संज्ञेया । अश्वसदृशोऽयमश्वकसंज्ञक इति बोधः । लुम्मनुष्ये । संज्ञायां चेति विहितस्येति । ननु 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्य मनुष्यस्य प्रतिकृतिवासम्भवादिति भावः । चञ्चेव मनुष्यः चञ्चा इत्युदाहरणं वक्ष्यन् चञ्चाशब्दं व्याचष्टे चञ्चा तृणमयः पुमानिति । चञ्चेति । चञ्चातुल्यो मनुष्योऽयं चञ्चासंज्ञक इत्यर्थः । वध्निकेति । वध्निका चर्ममयी प्रतिकृतिः । तत्तुल्यो मनुष्योऽयं वध्निकासंज्ञक इत्यर्थः । लुपि युक्तवत्त्वात् स्त्रीत्वम् । वचनं तु विशेष्यदेव, 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' इत्युक्तेः । तेन चञ्चे इव मनुष्यौ इत्यत्र चञ्चा इति न भवति । जीविकार्थे चापण्ये । पण्यं विक्रीयमाणम् । तदाह अविक्रीयमाणमिति । वासुदेव इति । वासुदेवतुल्या जीविकार्या अविक्रयेया प्रतिकृतिरित्यर्थः । एवं शिव इत्यादि । कथं प्रतिकृतेरविक्रयेयाया जीविकार्यत्वमित्यत आह देवलकानामिति । प्रतिमां गृहीत्वा भिक्षार्थं प्रहिगृहमटतामित्यर्थः । तत्तदायतनेषु प्रतिष्ठितासु पूजार्थप्रतिमासु उत्तरसूत्रेण लुब्धक्यते । हस्तिकान्विक्रीणीत इति । जीविकार्थं हस्तितुल्यप्रतिकृतीः विक्रीणीत इत्यर्थः । अत्र पण्यत्वप्रतीतेः कनो न लुक् । 'संज्ञायां च' इति विहितस्य नायं लुप्, किन्तु 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्यैव, भाष्ये प्रतिकृतावेव एतदुदाहरणात् । पठन्ति चाभियुक्ताः—

कृतिः । गवयस्तु नैवम् । समुदायश्चेदिति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चेदश्वसदृशस्य संज्ञेत्यर्थः । चञ्चा । वध्निकेति । लुपि युक्तवद्भावात् स्त्रीलिङ्गता । वासुदेवः । शिव इत्यादि । याः प्रतिमाः प्रतिगृह्य गृहाद् गृहं भिक्षमाणा अटन्ति ता एवमुच्यन्ते । देवलका अपि । त एव भिक्षवोऽभिप्रेताः । यास्त्वायतनेषु प्रतिष्ठाप्यन्ते पूज्यन्ते च तामूतरसूत्रेण लुप् । तदुक्तम्—'अर्चासु पूजनार्हासु चित्रकर्मध्वजेषु च । इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु' इति । अर्चासु प्रतिमासु । प्रतिमासु कीदृशीषु, पूजनार्हासु गृहेष्वायतनेषु वा याः पूज्यन्ते तासु । चित्रकर्मध्वजाभ्यां तद्गताः प्रतिकृतया लक्ष्यन्ते । अर्चासूदाहरणम्—शिवः, विष्णुः । चित्रकर्मणि अर्जुनः, दुर्योधनः । ध्वजेषु—कपिः, गरुडः, सिंहः । सुवर्णसिंहमकरादयो राज्ञो ध्वजेषु सन्ति । हस्तिकान्विति । ईदृशमेव विषयमभिप्रेत्य पठन्ति—'रामं सीतां लक्ष्मणं जीविकार्थं विक्रीणीते यो नरस्तं च विगिहक् । अस्मिन्पद्ये योऽपशब्दान्न वेत्ति व्यर्थं प्रज्ञं पंडितं

देवपथादिभ्यश्च । (५-३-१००) वनो लुप्स्यत् । देवपथ । हसपथ । आकृतिगणोऽयम्
 २०५६ वस्तेर्ढब् । (५-३-१०१) 'इवे' इत्यनुवर्तते एव । 'प्रतिवृत्तौ' इति निवृत्तम् ।
 वस्तिरिव वास्तेयम्, वास्तेयी । २०५७ शिलाया ढ । (५-३-१०२) शिलेव शिले-
 यम् । यागविभागाद् ढप्रत्ययेके । शैलेयम् । २०५८ शाखादिभ्यो य । (५-३-१०३)
 शाखव शाख्य । मुख्य । जघनमिव जघय । अय्य । शरण्य । २०५९ द्रव्य च भव्ये
 (५-३-१०४) द्रव्यम् अय ब्राह्मण । २०६० कुशाम्राच्छ । (५-३-१०५)

'राम सीता लक्ष्मण जीविकार्थे विप्रीणीते या नरस्त च धिग् धिक् ।

अस्मिन्यद्यो योऽपशब्द न वेति व्यर्थप्रज्ञ पण्डित त च धिग् धिक् ॥ इति ॥

अत्र रामादिशब्दा प्रतिकृतिषु वर्तन्ते । तासां चात्र पण्यतया वनो लुप् इति राम
 सीतालक्ष्मणशब्दानामपशब्दत्वमित्याशय । देवपथादिभ्यश्च । वनो लुप् स्यादिति ।
 शेषपूरणमिदम् । 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्य देवपथादिभ्य परस्य वनो लुप् स्यादिति
 भावत् । देवपथ इति । देवानां पथा देवपथ । तत्प्रतिकृतिरित्यर्थः । 'इवे प्रतिकृतौ' इति
 वनो लुप् । एव हसपथ । अत्र वृत्तौ पठितम्—

'अर्चामु पूजनार्थामु चित्रकर्मध्वजेषु च ।

इवे प्रतिकृतौ लोप वनो दक्षपथादिषु ॥' इति ॥

अर्चा प्रतिमा पूजनार्थामु तामु चित्रकर्मसु ध्वजेषु देवपथादिगणपठितेषु 'इव प्रतिकृतौ'
 इति विहितस्य वनो लुक्स्थित्यर्थः । 'तद्राजस्य—' इति सूत्र कैयटोऽप्येत दलाक पपाठ ।
 अर्चामु यथा—शिवा विष्णुगणपतिरित्यादि । चित्रकर्मसु यथा—रावण कुम्भकर्ण ईद्रजि-
 दित्यादि । ध्वजेषु यथा—वपि गरुडो वृषभ इत्यादि । वस्तेर्ढब् । निवृत्तमिति ।
 अस्वरितस्वादिति भावः । 'सज्ञाया च' इत्यादिपर्वसूत्रेषु क्वापि प्रतिकृतावित्यस्यानिवृत्ते
 न लुक्स्थित्यर्थः । तदनुवृत्तिरपेक्षिता । वस्तिरिवेति । 'वस्तिर्नाभरघो द्वयो' इत्यमरः ।
 शिलाया ढ । इवे इत्येव । शिलेव शिलेयमिति । दध्यादिति शेषः । योमेति ।
 'शिलाया' इत्येको योगः । 'ढब्' इत्यनुवर्तते, 'इवे' इति च । शिलेयमिति । त्रित्वात्
 वृद्धिः, क्रिया टीप् च फलम् । 'ढ' इति द्वितीयो यागः । 'शिलाया' इत्यनुवर्तते । उक्तोऽयं
 शाखादिभ्यो य । 'यत्' इति त्वपपाठः । तैत्तिरीये 'मुख्यो भवति' इत्यादौ मुख्यशब्दस्य
 आधुनात्वात्त्वदशनात्, जगदादिमूत्रभाष्यविरुद्धत्वाच्च । द्रव्य च भव्ये । द्रुशब्दादि
 वार्थवृत्ते यप्रत्यये निपात्यते भव्ये उपमेये गम्ये । 'नव्य आत्मवान् । अग्नि
 प्रेतानामर्चानां पात्रभूत' इति वृत्तिः । द्रव्यम् अयमिति । डु वृष्, स

त च धिग्धिक्' इति । अयं भावः—'अपण्ये इत्युक्तत्वात्पण्ये हस्तिवृत्तिवत् रामक
 सीतिका लक्ष्मणकमिति प्रयोगा एव साधव इति । देवपथ इत्यादि । देव पथ
 इव प्रतिकृति । हसपथ इव प्रतिकृतिरिति विग्रहः । वस्तिरिति । 'वस्तिर्नाभरघो
 द्वयो' इत्यमरः । द्रव्य च भव्ये । द्रुशब्दादिवार्थे यत्प्रत्ययो निपात्यते । समा

कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः । २०६१ समासाच्च तद्विषयात् ।
(५—३—१०६) इवार्थविषयात्समासाच्छः स्यात् । काकतालीयो देवदत्तस्य
वधः इह । काकतालसमागमसदृशचोरसमागम इति समासार्थः । तत्प्रयुक्तः काक-

यथा पुष्पफलादिभाग् एवमभिमतफलपात्रभूत इत्यर्थः । यद्वा द्रुः कल्पवृक्षोऽत्र विवक्षितः,
स इव अभिमतार्थभागित्यर्थः । यप्रत्यये ओर्गुणः अवादेशः । कुशाग्राच्छः । इवे इत्येव ।
कुशाग्रमिवेति । सूक्ष्मत्वेन सादृश्यम् । कुशाग्रवत् सूक्ष्मेत्यर्थः । समासाच्च । तच्छब्देन प्रकृते
इवार्थः परामृश्यते । तदाह इवार्थविषयादिति । इवार्थः सादृश्यमुपमानोपमेयभावात्मकम्,
तद्विषयकादित्यर्थः । सादृश्यवदर्थबोधकात् समासादिति यावत् । यद्यपि घनश्याम इति
समासोऽपि सादृश्यवदर्थबोधकः, तथापि सादृश्यवदर्थबोधकसमस्यमानयावत्पदावयवकात्
समासादिति विवक्षितमिति न दोषः । छः स्यादिति । चकारेण पूर्वसूत्रोपात्तच्छस्यानु-
कर्षादिति भावः । इवार्थे इति शेषः । 'पूगाढ्यः—' इत्यतः प्रागिवाधिकारात् । ततश्च
इवार्थकसमस्यमानयावत्पदकात्समासादिवार्थे छः स्यादिति लभ्यते । काकतालीयो देव-
दत्तस्य वध इति । काकः कश्चिदकस्मात् तालवृक्षस्य मूलं गतस्तालफलपतना-
न्मृतः । तथैव कश्चिद्देवदत्तः अकस्मान्निर्जनप्रदेशे क्वचिदगतः चोरेण हतः तत्रेदं
वाक्यं प्रवृत्तम् । अत्र समासार्थगतं सादृश्यमेकम्, प्रत्ययार्थगतम् अन्यत्सादृश्यं च
भासते । तथाहि—काकगमनमिव तालपतनमिव काकतालमिति समासस्य विग्रहः ।
अत्र काकशब्दः काकागमनसदृशे देवदत्तागमने लाक्षणिकः । तालशब्दस्तु तालपतनसदृशे चोरा-
गमने लाक्षणिकः । काकागमनसदृशं देवदत्तागमनं तालपतनसदृशं चोरागमनमिति च
काकतालमिति समासाद्बोधः । यद्यप्यत्र काकतालशब्दयोः मिलितयोरेकत्रान्वयाभावाद्
द्वन्द्वसमासो न संभवति, परस्परान्वयाभावेन असामर्थ्याच्च । तथापि अस्मादेव विधिवलात्
'सुप्पुपा' इति समासः । तथा च काकतालसमागमसदृशो देवदत्तचोरसमागम इति समासार्थः,
तदाह इह काकतालसमागमसदृशचोरसमागम इति समासार्थ इति । अत्र चोरसमा-
गम इत्यस्य चोरेण देवदत्तस्य समागम इत्यर्थः । तदेवंविधात्समासात् काकतालशब्दादि-
वान्तरार्थे सादृश्यान्तरे छप्रत्ययः । तत्र समासात्मककाकतालशब्दभूतप्रकृत्यर्थरूपकाकताल-
समागमसदृशदेवदत्तचोरसमागमे सति तालपतनकृतकाकमरणे उपस्थिते उपमानत्वम्, देवदत्त-
वधे चोरागमनकृते उपमेयत्वं च छप्रत्ययेन गम्यते । ततश्च तादृशचोरसमागमे
सति तालपतनकृतकाकमरणसदृशो देवदत्तस्य चोरकृतो वध इति छप्रत्ययेन
लभ्यते । तदाह तत्प्रयुक्त इति । तादृशतालपतनप्रयुक्त इत्यर्थः ।
सदृश इत्यनन्तरं देवदत्तवध इति शेषः । तथा च काकतालसमागमसदृशो

साच्च तद्विषयात् । तच्छब्देन प्रकृत इवार्थो निर्दिश्यते इवार्थविषया-
दिति । छः स्यादिति । इवार्थे इति बोध्यम् । 'पूगाढ्यः—' इत्यतः प्रागिवेत्य-
धिकारात् । शस्त्रीश्यामत्वादौ तु एक एव इवार्थः । स च समासान्तभूत इति छो न
भवत्युक्तार्थानामप्रयोगात् । काकतालीय इति । प्रकृतसूत्रादेव ज्ञापकादिवार्थे

मरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थ । अजाकृपाणीय । अतर्कितोपनत इति फलिताश्रयं । २०६० शर्क
रादिभ्योऽण् । (५-३-१०७) शर्करेव शाकरम् । २०६३ अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् ।
(५-३-१०८) अङ्गुलीव आङ्गुलिक । भरुजव भारुजिक । २०६४ एकशालायाष्टजन्य-
तरस्याम् । (५-३-१०९) एकशालाशब्दादिवार्थे ठञ्वा । पक्षे ठक् । एकशालेव एकशा-
लिक, एकशालिक । २०६५ कर्कलौहितादीकक् । (५-३-११०) कर्कं शुक्लोऽथ ।
स इव कार्कोक । लौहितीक । स्फटिक । २०६६ पूगाञ्च्योऽग्रामणीपूर्वात् ।
(५-३-११२) इवार्थो निवृत्त । नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽयनामप्रधाना
सङ्घा पूगा । तद्वाचकास्त्वार्थे ऽय स्यात् । लौहित्त्वञ्च्य । 'आतच्छब्दोरस्त्रियाम्'

देवदत्ताचारसमागम, तद्धेतुकस्तारपतनकृतकाकमरणसदृशचोरकृतो देवदत्तावध इत्येव काक
ताल्लोयो देवदत्तावध इति समासाद्बोध । एतदवाभिप्रेत्योक्त भाष्ये 'काकागमनमिव तारपत-
नमिव काकनालम् । काकतामिव काकताल्लोयम्' इति । अत्र काकताल्लमिति इवार्थगमन
केवलद्वन्द्वाद् न भवति इवान्तरार्थस्य सादृश्यान्तरस्याप्रतीतेरित्यलम् । अजाकृपाणीय इति ।
अजागमनमिव कृपाणपतनमिव अजाकृपाणीयम्, तदिव अजाकृपाणीय । अजाकृपाणसमागम
सदृशो देवदत्ताचोरसमागम समामार्थं कृपाणपतनप्रयुक्ताजामरणसदृशो देवदत्तावधश्चरकृत
प्रत्ययार्थ । अत्र सर्वत्र अतर्कितोपनतत्व साधारणो धर्म इत्याह अतर्कितेति । शर्करा-
दिभ्योऽण् । इवे इत्येव । शार्करमिति । स्वार्थिका प्रकृतितो लिङ्गवचनायनिवर्तते
इति विशेष्यनिघ्नतेति भाव । अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् । इवे इत्येव । अङ्गुलीवेति । अङ्गुलि-
शब्दात् 'कृदिकारादक्लिन' इति ङीप् । आङ्गुलिक इति । पूर्ववद्विशेष्यनिघ्नता । भरुजेव
भारुजिक इति । पूर्ववद्विशेष्यनिघ्नता । एकशालाया । पक्षे ठगिति । 'अयतरस्याम्'
ग्रहणम् अनन्तरठक् समुच्चयायमिति भाव । ठञ्वेत्येव मुवचम् । कर्कलौहितादीकक् । कर्कं
शुक्लोऽथ इति । अथकपयिषु 'सित कर्क' इत्यमर । लौहितीक स्फटिक इति ।
जपापुष्पादिमपक्वशालाहित इत्यर्थ । पूगाञ्च्य । इवार्थो निवृत्त इति । व्यह्वान-
दिति भाव । अनियतवृत्तय इति । उद्वृत्ता इत्यर्थ । तद्वाचकादिति ।
पूगेति न स्वरूपग्रहणम्, व्याख्यानात् । ग्रामणीवाचकपूर्वावयवकभिन्नान् पूगवाचका-
दित्यर्थ । लौहित्त्वञ्च्य इति । लोहिता ध्वजा यस्य पूगस्य स एव लोहि-
तध्वज्य । आतच्छब्दोरस्त्रियामिति । इद सूत्रम् 'गात्रे कुचादिभ्य -' इत्यत्र

समाम । सुप्पुपति वा । उभययापि विशेषसन्नाविनिर्मुक्त । स च ह्यप्रत्ययविषय एव ।
तेनह स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयागो विग्रहश्च नैयाकार । इह कारतालेत्यादि ।
आगच्छन् कविस्यऽवस्मात्तालेफलपतनाद्यथा वच, तथैव चाकस्मिकचोरसमागमादेव
दत्तावध । एवमजाया आगच्छन्त्या कृपाणपतनाद् यथा वध, तत्मादृश मरणमिति
फलिताश्रयं । अतर्कितोपनत इति । अचिन्तितोपनत यादृच्छिक इत्यर्थ ।
पूगाञ्च्य । स्वरूपग्रहण तु न भवति, 'अग्रामणीपूर्वात्' इति वचनात् । पूर्ववद्वि

(सू ११००) व्रातः । कातोतपाक्यः च्फब् । कौञ्जायन्यः । ब्राह्मणायन्यः २०६७ आयुध-
जीविसङ्घाञ्ज्यङ्चाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् । (५-३-११४) बाहीकेषु य आयुध-
जीविसङ्घस्तद्वाचिनः स्वार्थे व्यट् । क्षौद्रक्यः । मालव्यः । टिट्त्वान्डीप् । क्षौद्रकी । 'आयुध'
इति किम्-मल्लाः । 'सङ्घ' इति किम्-सम्राट् । 'बाहीकेषु' किम्-शवराः । 'अब्राह्मण'
इति किम्-गोपालकाः । सालङ्कयनाः । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्ये स्वरूपग्रहणम् ।
२०६८ वृकाट्टेण्यण् । (—३—११५) आयुधजीविसङ्घवाचकार्ये । वार्कण्यः ।
'आयुध' इति किम्-जातिविशेषान्मा भूत् । २०६९ दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः ।
(—३—११६) दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसङ्घवाचिभ्यः स्वार्थे छः स्यात् ।
त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो येषां ते त्रिगर्तषष्ठाः ।

‘आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरयदाण्डकी ।

क्रौष्टुकिर्जालमानिश्च ब्राह्मणुप्तोऽथ जालकिः ॥’

प्रसङ्गादुपादाय व्याख्यातम् । व्रात इति । उदाहरणसूचनमिदम् । भारोद्वहनादिशरीराया-
सजीवनाद् नानाजातीयानामनियतवृत्तीनां सङ्घो व्रातः । कापोतपाक्य इति । कपोतान्
पक्षिविशेषान् भक्षणाय पचतीति कपोतपाकः, स एव कापोतवाक्यः । पचेः कर्तरि घञ्,
'चजोः कु घिण्यतोः' इति कुत्वम् । च्फविति । उदाहरणसूचनमिदम् । कौञ्जायन्य
इति । 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यः—' इति च्फब् । आयन्नादेशः । ततः स्वार्थे अनेन व्यः । एवं
ब्राह्मणायन्यः आयुधजीवि । बाहीकेष्विति । बाहीकाख्यग्रामविशेषेष्वाच्यः । क्षौद्रक्य
इति । क्षुद्रको नाम कश्चिदायुधजीविनां बाहीकदेशवासिनां सङ्घः, स एव क्षौद्रक्यः ।
मालव्य इति । मालवो नाम कश्चिद्बाहीकेषु आयुधजीविनां सङ्घः, स एव मालव्यः ।
टिट्त्वाद् डीविति । एवं च 'अब्रियाम्' इति नात्र संवध्यत इति भावः । तद्विशेषेति ।
व्याख्यानादिति भावः । वृकाट्टेण्यण् । वृको नाम कश्चिदायुधजीविसंघः, स एव वार्कण्यः ।
आदिवृद्धिः । रपरत्वम् । जातिविशेषादिति । वृको नाम कश्चिन्मनुष्यादी चतुष्पाज्जाति-
विशेषः प्रसिद्धः । तस्मान्त्वर्थः । दामन्यादि । दामनिः आदिर्यस्य दामन्यादिः । त्रिगर्तः
षष्ठो यस्य वर्गस्य स त्रिगर्तषष्ठः । दामन्यादिश्च त्रिगर्तषष्ठश्चेति समाहरद्वन्द्वात्पञ्चमी ।
फलितमाह दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चेति । आयुधजीविनां हि षड् वर्गाः, तत्र
षष्ठस्त्रिगर्तः वर्गः, तेभ्यः षड्वर्गस्य इति यावत् । के ते त्रिगर्तषष्ठा इत्यत आह

ह्यवयववचनः । अग्रामणीपूर्वादिति किम्, देवदत्तो ग्रामणीर्येषां ते देवदत्तकाः । 'स
एषां ग्रामणीः' इति कन् । अत्र समुदायः पूगवचनः । लौहितध्वज्य इति ।
लोहितो ध्वजो यस्य संघस्य स लोहितध्वजः, स एव लौहितध्वज्यः । व्रातच्-
फवौ । उत्सेवजीवित्वं व्रातस्य पूगाद्विशेषः । उत्सेवः शरीरायासः । कौञ्जायन्य
इति । गोत्रे कुञ्जादिभ्यः—' इति च्फब् । दामन्यादित्रिगर्तषष्ठात् । समाहार-
द्वन्द्वात्पञ्चमी । त्रिगर्तषष्ठेभ्य इति । येषामायुधजीविनां षड्वर्गाः । षड्वर्गस्तु

दामनीयः । दामनीयी । दामनय । औलपि-औलपीय । त्रिगर्त-कौण्डोपरथीय । दाण्डकीय । २०७० पर्श्वार्दियौघेयादिभ्योऽणवौ । (५-३-११७) आनुघजीविमघ वाचिम्य एभ्य क्रमादणवौ स्त स्वार्थे । पार्श्व । पार्श्वौ । पर्श्व । यौवेय । यौवेयी । यौवेया । २०७१ अभिजिह्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छु मदणो यञ् । (५-३-११८)

आहुरिति । कौण्डोपरथ, दाण्डकि, क्रौष्टुकि, जालमानि, ब्राह्मणुप्त, जाण्वि, इत्येतां त्रिगर्तपष्ठान् आहुरित्यर्थः । जालविरिति त्रिगर्तस्य नामान्तरम् । एतेषु षट्सु कौण्डोपरथ-ब्राह्मणुप्तशब्दौ शिवावर्णन्तौ । शेष इजन्तः । दामादिगणमुदाहरति दामनीय इति । दामनरेव दामनीय । औलपीति । प्रकृतिप्रदर्शना । औलपीय इति । १०११५ । स्वार्थे छ । त्रिगर्तेति । त्रिगर्तपष्ठानामुदाहरणमूचनमिदम् । कौण्डोपरथीय इति । कौण्डोपरथशब्दात्स्वार्थे छ । दाण्डकीय इति । दाण्डकिशब्दान् स्वार्थे छ । क्रौष्टुकीय, जालमानीय, ब्राह्मणुप्तीय, जालकीय इत्यप्युदाहार्यम् । पर्श्वार्दियौघेयादि । एभ्य इति । पर्श्वार्दिभ्यो यौघेयादिभ्यश्चेत्यर्थः । पार्श्व इति । षण्शब्दाज्जनपदशत्रियविशेषयार्वाचिनादपत्येज्येषु 'द्वयज्मगघ-' इत्यण् । ततोऽण्यमङ्गुविवक्षायांमनेन अपिनि भावः । पर्श्व इति । अपत्यसङ्ख्यबहुत्वविवक्षायां प्रकृतस्याणोऽपि तदाजत्वाल्लुक्, 'ज्याश्चस्तद्राज' इति वक्ष्यमाणत्वादिनि भावः । यौवेय इति । युधाशब्दादपत्येज्ये 'द्वयच' इति

त्रिगर्तस्तेभ्य इत्यर्थः । त्रिगर्तवर्गपठकाः के इत्याकाङ्क्षायामाह आहुरितिगर्तपष्ठान्श्वेति । अत्र जानक्यस्त्रिगर्तवर्गं, तेषु च त्रिगर्तपष्ठेषु प्रथमपञ्चमौ कौण्डोपरथब्राह्मणुप्तशब्दौ शिवाव-
र्णन्तौ, शेषास्त्रिजन्ताः । केचित्तु अतद्धितान्तमेव पञ्चमं ब्राह्मणुप्तशब्दं पठन्ति । कौण्डोपर-
थीय इति । बहुवचने तु कौण्डोपरथा दाण्डक्य इत्यादि । पार्श्व इति । षण्श्रुति
जनपदशब्दस्ततोऽन्ते 'द्वयज्मगघ-' इत्यण् । बहुत्वे तदाजत्वाल्लुक् । पुनः सघविवक्षायाम-
नेनाण् । अस्याप्यणो बहुत्वे तदाजत्वाल्लुक् । तदाह पार्श्व इति । ननु षण्श्रुति यो
जनपदशब्दस्तस्मादेवानेन स्वार्थेऽण् विधीयताम्, अपत्यवाचिषण्शब्दानघविवक्षायामप्यिदौ
तु स्वार्थिकत्वं न सिध्येदिति चेत् । अनाहु —केवल षण्शब्द एव जनपदवाची, न त्वण्त
इति जनपदवाचिनः स्वार्थेऽण् न विधीयते, किं तु 'द्वयज्मगघ-' इत्यण् 'तदाजस्य बहुषु-'
इत्यादिना लुकि बहुपत्यवाचिषण्शब्दादेव स्वार्थे विधीयते स्वार्थश्चान्न संघ एव । न च
षण्शब्दस्य सघवाचित्वेनेति शङ्क्यम्, बहुपत्यवाचित्वे संघवाचित्वघ्नोऽप्यादिनि न
वाप्यनुपपत्तिरिति । यौवेय इति । युध्यतेऽसौ युधा । युधेरिणुपघलक्षणं च ।
युधाया अपत्यं 'द्वयच' इति ढक् । तदन्तान्मघविवक्षायामनेनान् । तेन यौवेय इति
आशुदात्तं भवति । किं च यौवेयस्याङ्गो लक्षणं वा यौवेय । 'सङ्घाङ्गलक्षण-' इत्य-
वन्तादण् । एवं यौवेयादिषु ये ङणन्ता यौवेयादयस्तेषु सर्वेषु प्रयोजनद्वयमूढम् ।
यौवेया इति । अत्रो लुक्, अन्तोदात्तम् । न च 'नप्राच्यमगघ-' इत्यादिना निवे

अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्थे यञ्स्यात् । अभिजितोऽपत्यमाभिजित्यः ।
वैदभृत्यः । शालावृत्यः । शैखावृत्यः । शमीवृत्यः । और्णावृत्यः । श्रौमत्यः ।
२०७२ व्यादयस्तद्राजाः । (५—३—११९) 'पूगाव्यः' (सू २०६६)
इत्यारम्य उक्ता एतत्संज्ञाः स्युः । तेनास्त्रियां बहुषु लुक् । लोहितध्वजाः, कपोत-
पाकाः, कौञ्जायनाः, ब्राध्नायना इत्यादि । २०७३ पादशतस्य संख्यादेर्वि-
प्सायां वुन्लोपश्च । (५—४—१) लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम् । अतो न

ढक् । तदन्तादपत्यसङ्घविवक्षायां नञ् । नित्वम् आद्भुतात्तत्त्वफलकम् । यौधेया इति ।
अपत्यसङ्घबहुत्वविवक्षायां 'तद्राजस्य-' इत्यत्रो लुक् । 'कितः' इत्यन्तोदात्तं फलम् । अभि-
जिद्विदभृत् । अभिजित्, विदभृत्, शालावत्, शिखावत्, शमीवत्, ऊर्णावत्, श्रुमद् एषां समा-
हारद्वन्द्वात् पञ्चम्या लुक् । 'अण' इति प्रत्ययत्वात् तदन्तग्रहणम्, तदाह अभिजिदादिभ्य
इति । अत्र 'आयुषजीविसङ्घादिति निवृत्तम्' इति वृत्तिः । आभिजित्य इति । अभिजितो-
ऽपत्यं आभिजितः । अपत्येऽण् । आभिजित एव आभिजित्यः । वैदभृत्य इति । विद-
भृतोऽपत्यं वैदभृतः । स एव वैदभृत्यः । शालावृत्य इति । शालावतोऽपत्यं शालावतः, स
एव शालावृत्यः । शैखावृत्य इति । शिखावतोऽपत्यं शैखावतः, स एव शैखावृत्यः ।
शामीवृत्य इति । शमीवतोऽपत्यं शामीवतः, स एव शामीवृत्यः । और्णावृत्य इति ।
ऊर्णावतोऽपत्यमौर्णावतः, स एव और्णावृत्यः । श्रौमत्य इति । श्रुमतोऽपत्यं श्रौमतः । अत्र
अभिजिदित्यादिशब्देषु यञः स्वार्थिकतया गोत्रार्थकत्वादाभिजित्यस्यायमिति विग्रहे 'गोत्र-
चरणात्-' इति वृत्ति 'आपत्यस्य च-' इति यलोपे आभिजितक इति भवति । 'अपत्याणन्तेभ्य
एवायं यञ् । तेन आभिजितो मुहूर्त इत्यादौ न यञ्' इति भाष्ये स्पष्टम् । व्यादयस्त-
द्राजाः । लोहितध्वजा इति । 'पूगात्-' इति विहितस्य व्यस्य तद्राजत्वाद् बहुत्वे लुक् ।
कपोतपाकाः, कौञ्जायनाः, ब्राध्नायना इति । 'व्रातच्छब्दः-' इति विहितस्य व्यस्य
लुक् । इत्यादीति । क्षौद्रक्यः, क्षौद्रक्यौ, क्षुद्रकाः । आयुषजीवीति व्यटो लुक् ।
वार्कण्यः, वार्कण्यौ, वृकाः । वृकाट्टेण्यणो लुक् । दामनीयः, दामनीयौ, दामनयः,
कौण्डोपरया इत्यादौ 'दामन्यादित्रिगर्तपष्ठात्' इति छस्य लुक् । पार्श्वः, पार्श्वौ,
पार्श्वः, यौधेया इत्यत्र पश्वादिद्यौधेयाद्यण्वोलुक् । आभिजित्यः, आभिजित्यौ, अभिजितः,
विदभृत इत्यादौ अभिजिद्विदभृदित्यादिविहितस्य यञो लुगिति भावः ।

इति तद्धितेषु पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादः समाप्तः ।

अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादः प्रारम्भः । पादशतस्य संख्यादेर्विप्सायां
वुन्लोपश्च । पादश्च शतं चेति समाहारद्वन्द्वाद् लोपापेक्षया षष्ठौ । वुन्प्रत्य-
यापेक्षया तु सा पञ्चम्यर्थे । संख्यावाचकशब्दपूर्वकात् पादशब्दात् शतशब्दाच्च

गङ्गायः, क्रियामेव तन्निषेवात् । आभिजित्य इति । आभिजितशब्दादणन्ताद्यञ् ।
एवं विदभृत्प्रभृतिभ्योऽणि तदन्तेभ्यो वैदभृत-शालावत-शैखावतादिभ्यो यञ् ।
पादशतस्य संख्यादेः । पादशतस्य किम्, द्वौ द्वौ मापो ददाति । संख्यादेरिति

स्वानिवत् 'पाद पत्' (सू ४१४) । 'तद्धितायं-' (सू ७२८) इति समासे
 कृते प्रत्यय । वुत्तय स्त्रियामेव । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकाम् । द्विशतिकां
 'पादशतग्रहणमनयकम्, अयत्रापि दशानात्' (वा ३३१४) द्विमोदकिकाम् ।
 २०७४ दण्डव्यवसर्गयोश्च । (५-४-२) वुत्स्यात् । अवीप्सायमिदम् ।
 द्वौ पादौ दण्डित द्विपदिकाम् । द्विशतिका व्यवसृजति ददानीयम् । २०७५
 स्थूलादिभ्य प्रकारचचने कन् । (५-४-३) जातोयराप्पवाद । स्थूलक ।

वीप्साविशिष्टाववृत्ते स्वार्थे वुत्प्रत्यय स्यात्, प्रकृतेरन्त्यस्य लोपश्चतयम् । ननु वुत् अत्र
 देशे सति 'यस्येति च' इत्येव लोपमिद्वेष्टि लापविधिव्यर्थ इत्यत आह लोपवचनमनै
 मित्तिकत्वार्थमिति । 'यस्येति च' इति लापस्य परनिमित्तकतया तस्य 'अच परस्मिन्-'
 इति स्थानिवत्त्वात् 'पाद पत्' इति पदादशो न स्यात् । अस्य तु लोपस्य परनिमित्तकत्वा
 भाजन स्थानिवत्त्वाप्रसक्तौ पद्मावा निवाध इति भावः । तद्धितार्थ इति । नव वात्साया
 प्रकृत्ययविशेषणतया वुत्तोऽर्थाभावा कथमिह 'तद्धितायं-' इति समास इति वाच्यम्, वुत्तो
 द्योतकया द्यात्वायैवैवार्थवत्त्वात् । वुन्नय स्त्रियामेवेति । स्वभावादिति भावः । द्विश-
 तिकामिति । द्वे द्वे शते दशानाति विग्रह पादशतेत्यादि । वातिकमिदम् । अनयकमिति
 कथम्, पादशतमिन्व्यावृत्त्यर्थेनादित्यत आह अन्यत्रापि दर्शनादिति । तदुदाहरण दश
 यति द्विमोदकिकामिति । द्वौ द्वौ मादकौ ददातीति विग्रह । दण्डव्यवसर्गयोश्च ।
 वुत् स्यादिति । सख्यादे पादशानाद् दण्डव्यवसर्गायांम्योवुत् स्यात्प्रकृतेरन्तलाचरचतयम् ।
 दण्डन दण्ड । बलात्कृत्य द्रव्यग्रहणम् । व्यवसर्गो दानम् । ननु पूर्वेण सिद्धे किमयमिदमित्यत
 आह अवीप्सार्थमिति । द्वौ पादौ दण्डित इति । बलात्कृत्य ग्राहित इत्यर्थः । स्थूला-
 दिभ्य । प्रकारो भद सादृश्य च, व्याख्यानात् तद्धित वतमानाद्यथायोग कनिष्य ।
 जातोयरोऽपवाद इति । एतेन अयमपि तद्वदेव प्रकारवति भवति, ननु प्रकारान्ते
 इति सूचितम् । चञ्चत्क इति । चञ्चन्नानुस्चलन अवचचत्रपि यश्चञ्चतिव हस्तै

किम्, पाद पाद ददाति । वीप्सायामिति किम्, पादौ ददाति । अनैमित्तिकत्वार्थमिति ।
 निमित्ते भवा नैमित्तिक, अध्यात्मादित्वादटञ् । तद्धितार्थ इति । यद्यपि प्रकृत्युपाधिर्वाणा,
 तथापि वुत्ता द्यात्वेऽपि तद्धितार्थो भवत्येवेति भावः । ददातीति । समपेक्षान्तरिह
 ददातेरर्थः, न तु परस्वत्वापादनपयनम् । तथात्व हि उत्तरसूत्रविषयत्व स्यात् । केचित्तु व्य-
 वसृजतर्थातो प्रयोगे सत्येव उत्तरसूत्रस्य प्रवृत्तिमाह । अन्त्रापि दर्शनादिति । द्वौ द्वौ
 मापौ ददातीत्यादौ त्वनभिधानान्नातिप्रसङ्ग इति भावः । दण्डव्यवसर्ग । दण्डन दण्ड । दण्ड
 रश्चादित्वाद्भावे घञ् । अनायुदाहरणे 'तद्धितायं-' इति समासः । स्त्रीलिङ्ग च तद्धितार्थ । यदा
 प्रकृत्यय एव तद्धितार्थः, स्वार्थिकत्वाद् वुत् । द्वौ पादौ दण्डित इति । देवदत्तेन दण्डित
 इति शेषः । दण्डेऽपधाने कम्पि कन् इति यज्ञदत्त इत्यत्र प्रथमा । द्वौ पादादित्यत्र द्विपदि-
 कमित्यत्र च द्वितीया भवति । 'दण्डग्रहणाय' इति तु द्विकमैवोक्तम् । तथा च द्विपदि

अणुकः । 'चञ्चदबृहतोरुपसंख्यानम् । (वा ३३१५) । चञ्चत्कः । बृहत्कः । 'सुराया अहौ' (ग सू १३०) । सुरावर्णोऽहिः सुरकः । २०७६ अनत्यन्तगतौ क्तात् । (५-४-४) छिन्नकम् । भिन्नकम् । अभिन्नकम् । २०७७ न सामि-वचने । (५-४-५) सामिपर्याय उपपदे क्तान्तात् कन् । सामिकृतम् । अर्धकृतम् । अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात्पुर्वेण कन्न प्राप्तः । इदमेव निषेवसूत्रमत्यन्तस्वाधिकमपि कनं ज्ञापयति । बहुतरकम् । २०७८ बृहत्या

स चञ्चत्कः । यथा स्मन्दमानस्वच्छजलमध्यवर्ती मणिः । बृहत्क इति । अबृहन्नपि बृहन्निव दृश्यते स बृहत्कः, बृहदाख्यासामविशेषो वा । सुराया अहाविति । गणसूत्रमिदम् । प्रकारवचने कन्निति शेषः । सुराया अहावेवेति नियमार्थमिदम् । सुरक इति । 'केज्णः' इति ह्रस्वः । अनत्यन्तगतौ क्तात् । अत्यन्तगतिः अरोपावयवसंबन्धः, तदभावः अनत्यन्तगतिः, तस्यां गम्यमानायां क्तान्तात्कन्नित्यर्थः । छिन्नकमिति । किञ्चिदवयवावच्छेदेन छिन्नमित्यर्थः । न सामिवचने । वचनग्रहणं पर्यायलाभार्थमिति मत्वा आह सामिपर्याय उपपद इति । सामिकृतमिति । सामीत्यव्ययमर्थे । 'सामि' इति समासः । अर्धकृतमिति । अर्धं कृतमिति कर्मवारयः । सामीत्यस्य क्रियाविशेषणत्वेन कारकत्वात् समुदायस्य क्तान्तत्वम्, कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् । नन्विह अनत्यन्तगतेः प्रकृत्यैवाभिहितत्वाद् 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेन पूर्वसूत्रविहितस्य कनः अप्रसक्तेरिह तन्निषेधो व्यर्थ इति शङ्कते अनत्यन्तगतेरिति । परिहरति इदमेवेति । तथापीति पूर्वमव्याहार्यम् ज्ञापयतीति । न ह्ययमनत्यन्तगताविति कनः प्रतिषेधः, किं तर्हि,

काकर्मकर्मकग्रहणविषयीभूतो यज्ञदत्त इत्यादिरर्थ इति नव्याः । स्थूलादिभ्यः । प्रकारो भेदः सादृश्यं च । उभयत्रापि यथासंभवं कन् । जातीयरोऽपवाद इति । तेनायमपि तद्वदेव प्रकारवति भवति, न तु प्रकारमात्रे इत्युक्तं भवति । चञ्चदबृहतोरिति । एतावपि स्थूलादिष्वेव पठितव्याविति भावः । चञ्चत्क इति । चञ्चतिश्चलनकर्मा । चञ्चन्नेव कश्चिच्चञ्चत्कः । एवं बृहद्विशेषो बृहत्कः । यद्वा अचञ्चन्नबृहन्नपि प्रभावविशेषाच्चञ्चन्निव बृहन्निव मणिविशेषो लक्ष्यते स चञ्चत्कः, बृहत्कः । सुरक इति । 'केज्णः' इति ह्रस्वः छिन्नकमिति । ईषच्छन्नमित्यर्थः । क्तप्रकृतिवाच्यया क्रियया कप्रत्ययवाच्यस्य सावनस्य व्याप्तिरत्यन्तगतिः, सेह नास्ति । न सामिवचने । सामि अर्थ उच्यते येन तत्सामिवचनमिति व्युत्पत्त्या 'वचनग्रहणं पर्यायार्थम्' इत्याह सामिपर्याय इति । सामिकृतमिति । 'सामि' इति समासः । अर्धकृतमिति । विशेषणसमानो बहुव्रीहिर्वा । प्रकृत्यैवेति । सामिवचनेनैवेत्यर्थः । ज्ञापयतीति । अयं भावः—'न सामिवचने' इत्यनेन 'अनत्यन्तगतौ' इति कनो न निषेधः । सामिकृतादिभ्यस्तस्य प्राप्यभावात् तेभ्योऽसमासे सामिपदेनैव गतेद्योतनात्, समासेभ्यस्तु क्तान्तत्वाभावाच्च । न च कृद्ग्रहणपरिभाषया समासस्य क्तान्तत्वमस्तीति शङ्क्यम्, सामिशब्दस्य गतिकारकत्वाभावात् । तस्मात् स्वार्थिक एव कन् निषिध्यत इति । इदमेव निषेधवचनं क्वचित्स्वार्थिकं कनं ज्ञापयतीति ।

आच्छादने । (५-४-६) कस्यात् । 'द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहत्तिका तथा इत्यमर ।
'आच्छादत' किम्बृहती छन्द २०७९ अपडक्षाशितम्बलङ्कर्मालम्पुरपाध्युत्तर-
पदात्तम् । (५-४-७) स्वार्थे । अपडक्षीणा मन्त्र । द्वाभ्यामेव वृत्तइत्यथ । आगिता
गावाऽस्मिन्निति आगितङ्गवीनमरण्यम् । निपातनात्पूर्वस्य मुम् । अल कर्मणे अल्ङ्कर्मणि ।
अलम्पुरपीण । ईश्वराधीन । नित्योऽय स । उत्तरमृत्रे विमापाग्रहणान् । 'अन्येपि
वेचित्स्वार्थिका प्रत्यया नित्यमिष्यन्त' 'तमवाद्य प्राप्कन । व्यादय प्राप्कनु । आमा

अत्यन्तस्वा यवस्य वन, तत्र च इदमत्र नायकम् अयया तद्वैयर्थ्यादिति भाव । बहुतरक
मिति । बहुतरमेव बहुतरकम् । भाष्ये तु इदं मन्त्र प्रत्याख्यानम् । 'तमवाद्यन्तात् स्वार्थे कन्
वक्तव्य इति वचनन यावादिवाद्वा स्वार्थे कना बहुतरक सुनरतरकमित्यादि सिद्धमिति
तदाशयः । बृहत्या आच्छादने । कन् इति शेष । बृहत्येव बृहत्तिका, उत्तरीय वास,
तदाह द्वौ प्रावारेति । अनरवाक्यमिदम् । अपडक्ष । स्वार्थे इति । शेषपूरणमिन् ।
अपडक्ष, आशितङ्ग, अल्ङ्कमन्, अल्ङ्कमन् एवम्य अधुत्तरपदाच्च स्वार्थे ख स्यान्त्यथ ।
अपडक्षीणो मन्त्र इति । मन्त्र मन्त्र रहसि राजत्मात्यादिभिः युक्तिभिः क्रियमाण
निर्धारणम् । अविद्यमानानि षड् अन्वीणि आर्षेद्रियाणि यस्मिन्निति बहुव्रीहि । बहुव्रीहौ
सक्य्यङ्गो—इति षच् । तदन्तात्नन स्वार्थे ख । द्वाभ्यामेवेति । पुरुषाभ्यामिति शेष ।
आशिता इति । 'अग भोजन' इत्यस्माद् 'आगित कर्ता' इति नापका कतरि कन ।
पूर्वस्य मुमिति । आशितराजस्येत्यर्थः । अल्ङ्कर्मणि इति । 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे इति
चतुर्थ्यसमासा ख, टिलाप । अल्ङ्कमुरपीण इति । अल पुरुषायेति विग्रह । मातृभोगीण
इत्यादाविव अपङ्गीणादौ णत्वम् । 'पदव्यवायेऽपि इति निषेधस्तु न, पदे परतो यत्पद तेन
व्यवाये इत्याश्रयणान् । ईश्वराधीन इति । 'यस्मादधिकम्—' इति ईश्वरशब्दात्प्रसङ्गः ।
शौण्डादित्वादिशब्देन समाम । तत् स्वार्थे ख । 'समर्थानाम्— इत्यनो वाग्रहणानुवृत्त्या अस्य
सस्य वैकल्पिकत्वभ्रम वारयति । नित्योऽय स इति । उत्तरेति । विमापाग्रह—अधुत्तरपूत्रे
समर्थानाम्— इत्यनो वाग्रहणानुवृत्त्यैव मिदं विमापाग्रहणादिह पूर्वमूने वाग्रहणानुवृत्त्यनाश
ज्ञाप्यत इत्यथ । नचैव सति आशिता गावाऽस्मिन्निति, अल कर्मण इति च विग्रहप्रसङ्गं
नमनुपपन्नमिति वाच्यम्, तस्य स्वप्रत्ययप्रवृत्तिकथनाशयेन अलौकिकविग्रहवाक्य
प्रायत्वान्, प्रसङ्गात्तह अन्येऽपीति । इष्यन्त इति । भाष्यकृतेति शेष । तमवा

अपडक्षीण इति । अविद्यमानानि षड् अन्वीणि यस्मिन्निति बहुव्रीहि । अगितराजस्येत्यर्थः ।
आर्षेद्रिये वर्तते । 'बहुव्रीहौ सक्य्यङ्गो— इति षच्, तदन्तात्नन ख । मन्त्रो
मन्त्रणम् । आशितगवीनमिति । आत्पूर्वादित्येते 'आगित कर्ता' इति नापका
कतरि कत, ण्यतात्पर्यमिति वा । उभयापि प्रमृणयवसमिति फलितोऽय । अल
कर्मणि इति । अल्ङ्कम अल्ङ्कुर्येति 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या' इति समासः ।
अल्ङ्कमुरपीण इति । प्रतिमत्त्वादि । ईश्वराधीन इति । अधिशब्द शौण्डा

दयः प्राङ्मयटः । 'बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्च' इति भाष्यम् । २०८०
विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम् । (५—४—८) अदिक्स्त्रीवृत्तेरञ्चत्यन्तात्प्रातिपदि-
कात्स्वः स्याद्वा स्वार्थे । प्राक्—प्राचीनम् । प्रत्यक्—प्रतीचीनम् । अवाक्—अवाची-
नम् । 'निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्यावमावमाः' इत्यमरः । अर्धन्तमञ्चतीति अर्वाक्,

दयः प्राक्कन इति । 'अतिशयने तमप्—' इत्यारभ्य 'अवक्षेपणे कन्' इत्यतः प्राग्वहिताः
प्रत्यया इत्यर्थः । ऋयादयः प्राग्वुन इति । 'पूगाब्ज्योऽग्रामणीः पूर्वात्' इत्यारभ्य 'पाद-
शतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्' इत्यतः प्राग्वहिताः प्रत्यया इत्यर्थः । आमादयः प्राङ्मयट
इति । 'किमेत्तिङ्ब्ययधादाम्—' इत्यारभ्य 'तत्प्रकृतवचने मयट्' इत्यतः प्राग्वहिता
इत्यर्थः । बृहतीजात्यन्ता इति । बृहतीशब्देन 'बृहत्या आच्छादने' इति कन् लक्ष्यते ।
जात्यन्तशब्देन तु 'जात्यन्ताच्छ वन्धुनि' इति छो लक्ष्यते । बहुवचननिर्देशात् पाशवादयोऽणि
'पष्ठथा रूप्य च' इत्यन्ता गृह्यन्त इति कैयटः । वस्तुतस्तु परिगणिता एव नित्याः, ननु
पाशवादयोऽपि । 'बृहतीजात्यन्ताः' इति बहुवचनं तु 'बृहत्या आच्छादने' इति 'जात्यन्ताच्छ
वन्धुनि' इति च सूत्रयोर्मध्यगतेन 'अपडक्ष—' इति सूत्रेण विहितं खप्रत्ययमभिप्रेत्येति न
दाषः । 'विभाषाञ्चेः—' इति उत्तरसूत्रे खविधौ विभाषाग्रहणं तु तस्यापि बृहतीजात्यन्तराल-
वर्तित्वाविशेषाद् नित्यत्वे प्राप्ते विकल्पार्थम् । अनित्योऽयं खः, उत्तरसूत्रेषु विभाषाग्रहणादिति
मूलं तु अम्युच्चययुक्तिरिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् । अदिक्-
स्त्रियामिति कर्मधारयगर्भो नन्तत्पुरुषः । तदाह अदिक्स्त्री वृत्तेरिति । प्रागिति । 'अञ्चे-
ल्लुक्' इति छुप्तास्तात्यन्तमिदम् । प्राचि देशे इत्यर्थे प्राचीनमिति खान्तमिदं स्वभावादा-
धेयपरम् । स्वभावादेव सामान्ये नपुंसकमेकवचनान्तत्वं च । इदं तु पदसंस्कारपक्षे । वाक्य-
संस्कारपक्षे तु प्रागादिशब्देभ्यः समभिव्याहृतदेशकालस्यवृक्षादिवोधकेभ्यः खः ।
तत्र उपस्थितविशेष्यलिङ्गत्यागे मानाभावात् प्राचीना आम्नाः, प्राचीना वाटी, प्राचीनं

रित्युक्तम् । तमवादय इति । 'अतिशयने तमप्—' इत्यादयः । प्राक्कन इति । अवक्षेपणे
कन् इति विहितात् । ऋयादय इति । 'पूगाब्ज्यो ग्रामणीपूर्वात्' इत्यादयः । प्राग्वुन
इति । 'पादशतस्य संख्यादेः' इति विहितात् । आमादय इति । 'किमेत्तिङ्ब्ययधादामु—'
इत्यादयः । प्राङ्मयट इति । 'तत्प्रकृतवचने मयट्' इत्यतः प्रागित्यर्थः । बृहतीजात्यन्ता
इति । बृहतीशब्देन 'बृहत्या आच्छादने' इति विहितः कन् उपलक्ष्यते । जात्यन्तशब्देन
'जात्यन्ताच्च—' इति च्छः । बहुवचननिर्देशात्पाशवादयो गृह्यन्ते । यो हि वैयाकरणपाशादि-
शब्दैरर्थः प्रतीयते नासौ प्रकृतिमात्रेण प्रतीयत इति तेषां तमवादिवन्नित्या एवेति स्थित-
माकरे । कन्धौ मुक्त्वा मूले बृहतीमात्रप्रयोगो जात्यन्तमात्रप्रयोगश्च कृतः, स तु अवाचकोऽ-
प्यार्थग्रन्थानुवादकत्वान्न दोषाय । विभाषाञ्चेर । दिक् चासौ स्त्री चेति दिक्स्त्री, तत्र
प्रतिषेधः, न तु दिशि स्त्रियां च, स्त्रीलिङ्गैकवचननिर्देशात् । प्राचीनमिति । 'अचः'

धर्वाचीनम् । 'अदिक्रियाम्' किम्—प्राची दिक्, उदीची दिक् । 'दिग्ग्रहणम्' किम्—प्राचीना ब्राह्मणी । 'स्त्रीग्रहणम्' किम्—प्राचीन ग्रामादाम्ना । २०८१ जात्यन्ताच्छ्र वन्धुनि । (५—४—९) ब्राह्मणजातीय । 'बधुनि' किम्—ब्राह्मणजाति शोभना । जातेर्व्यञ्जक द्रव्य वधु । २०८२ स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् । (५—४—१०) सस्थानन तल्येन चेत्यानातमधवदित्यर्थः । पित्रा तल्य पितृस्थानीयः, पितृस्थान । 'सस्थानन किम्—गोस्थानम् । २०८३

वनमिनि भवतीत्याहु । अवंतमञ्चतीति वधयन् अवंच्छब्द विवृणानि निरुपेति । अमर-वाक्यमिदम् । प्राची दिगिति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्ति । दिग्ग्रहण किमिति । अत्रियामित्येतावतैव प्राची दिगित्यत्रातिप्रसङ्गनिरासार्थं तेनति प्रश्न । अव्याप्तिपरिहारार्थं मित्याह प्राचीना ब्राह्मणीति । नय दिग्ग्रा स्त्री, किन्तु तद्धिता स्त्रीनि खा भवत्येवति भावः । स्त्रीग्रहण किमिति । अदिसोदयतावतैव प्राचीना ब्राह्मणोदयत्राव्याप्तिनिरासप्रश्नः । इदमप्यव्याप्तिरिहारार्थमित्याह प्राचीन ग्रामादाम्ना इति । स्थानिवत्प्रमत्तभाष्ये अयं प्रयोग स्थितः । अत्र प्राच्या दिशीत्यर्थं लुप्तास्नात्यन्ता प्रागिति प्रवृत्तिः । स च अव्ययत्वाद् अस्तीति खो भवत्येवति भावः । जात्यन्ताच्छ्र वन्धुनि । हेति लुप्तप्रथमानम् । जाति शब्दान्तात् प्रातिपदिकाद् धुनि वतमानान् स्वार्थे छप्रत्यय स्यादित्यर्थः । वधुशब्दो द्रव्यवाचीति वधयति । तथा च वधुनि वर्तमानादित्यत्यनेन जात्याश्रयद्रव्यलभकादिनि फलितम् । ब्राह्मणजातीय इति । ब्राह्मणत्वजातिरित्याश्रया व्यतिविशेष इत्यर्थः । ब्राह्मण-जाति शोभनेति । ब्राह्मणत्वजानिरित्यर्थः । वध्यते ब्राह्मणत्वान्जातिव्यञ्ज्यते ऽस्मिन्निति वधु द्रव्यम् । 'शृश्वस्निहि—' इत्यादिना अधिकरणे उपत्ययः । तदाह जातेर्व्यञ्जक द्रव्य वन्धयति । आत्मपर्यायस्तु वधुशब्दा नह गृह्यते, वधुनीति नपुमकनिर्देशादिति भावः । स्थानान्तात् । सस्थाननत्यस्य विवरण तुल्येनेति । इतिशब्दायवदिति लभ्यते । तुल्यरूपेणार्थेन यदि स्थानात् शब्दस्वरूपमयवद्भवति, तदा स्थानान्तात् छा वा स्यादित्यर्थः । तुल्यरूपार्थे वतमानान् स्थानान्तात् छा वा स्यादिति यावत् । पितृस्थानीय इति । स्थान पूज्यत्वादपिदम् । पितृ

इत्यकारलाप कृते 'चौ' इति दोषः । एवमग्रे क्वचिदूहम् । प्राचीना ब्राह्मणीति । प्रकर्षेणाञ्चतीति प्राचीन्येव क्रियानिमित्तको वा देशकाऽनिमित्तका वा अयं द्रव्यो ब्राह्मण्या वर्तते, न तु दिशीति प्रतिषेधामावः । प्राचीनमिति । प्राच्या दिशीत्यर्थं 'दिक्' इत्येवम् —' इत्यस्ताति 'अश्चेत्कुं' इति लुक् । 'लुप्तद्धिनलुक्' इति डोषा लुक् । 'तद्धितश्चासदविमक्ति' इत्यव्ययत्वात् स्त्रीत्वाभावः । स त कृते स्वाभावानुसक्तत्वम् । ब्राह्मणजातीय इति । द्व्येकयोरिति वद्भावप्रधानो ब्राह्मणशब्दः, तस्य जातिगन्धेन सह बहुव्रीहिः । ब्राह्मणत्वजात्याधारमूतः पिण्ड इत्यर्थः । ब्राह्मणजातिरिति । पठितत्पुण्यः । भावप्रधानन सह कर्मधारयो वा । जातेर्व्यञ्जकमिति । वध्यते जातिरस्मिन्निति वधुः । 'शृश्वस्निहि—' इत्यादिना अधिकरणे उपत्ययः शब्दोऽपि वधुशब्द आत्मपर्याय पुल्लिङ्गोऽस्ति, तथापि स नेह गृह्यते । 'वधुनि' इति नपुमक

अनुगादिनष्टक् । (५—४—१३) अनुगदतीत्यनुगादी । स एव आनुगादितः । २०८४ विसारिणो मत्स्ये । (५—४—१६) अणस्यात् । विसारिणः । 'मत्स्ये' इति किम्-विसारी देवदत्तः । २०८५ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । (५—४—१७) अभ्यावृत्तिर्जन्म । क्रियाजन्मगणनवृत्तेः संख्या-शब्दात्स्वार्थे कृत्वसुच्यात् । पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । 'संख्यायाः' किम्-भूरिवारान्भुङ्क्ते ।

स्थानमिव स्थानं यस्येति बहुव्रीहिः । पितृनिष्ठपूज्यत्वादितुल्यपूज्यत्वादिमानित्यर्थः । गोस्थानमिति । गवां निवास इत्यर्थः । अत्र तुल्यत्वाप्रतीतेर्न च्छः । 'किमेत्ति-डव्यय-' इत्युत्तरसूत्रं प्रसङ्गात्पूर्वमेव व्याख्यातम् । 'अमु च च्छन्दसि' इति तु वैदिकप्रक्रियायां व्याख्यास्यते । अनुगादिनष्टक् । स्वार्थे इति शेषः । 'आमादयः प्राङ्मयटः' इत्युक्तेः ठगादयो नित्या एव प्रत्ययाः । अनुगादीति । 'सुप्यजातौ-' इति णिनिः । प्रकृतिप्रदर्शनमिदम् । ठको नित्यत्वात्स एवेत्यस्वपदविग्रहप्रदर्शनम् । अनुगादिक इति । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । इह क्रमेण च 'त्रियाम्' इति 'अणिनुणः' इति च सूत्रद्वयं पठितं कृदधिकारे व्याख्या-स्यते । विसारिणो मत्स्ये । 'अणिनुणः' इति पूर्वसूत्राद् अणित्यनुवर्तते, तदाह अण स्यादिति । मत्स्ये विद्यमानाद् विसारिन्शब्दात् स्वार्थे अण् स्यादित्यर्थः । विसारिण इति । 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावाट्टिलोपो न । संख्याया । अभ्यावृत्तिशब्देन यदि द्वितीया-दिप्रवृत्तिर्गृह्येत, तदा चतुर्वारं पाकप्रवृत्तौ त्रिः पचतीति स्यादित्यत आह अभ्यावृत्तिर्जन्मेति । उपसर्गवशाद् 'वृत्तु वर्तने' इति धातोरुपत्तौ वृत्तिरिति भावः । कृत्वसुचि चकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यत्र तसिलादिपु परिगणनात् । कृत्वोऽर्था-नामव्ययत्वम् । पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते इति । पञ्चत्वसंख्याकोत्पत्तिविशिष्टा भोजन-क्रियेत्यर्थः । संख्यायाः किमिति । गणने वृत्तिः संख्याशब्दानामेवेति प्रश्नः । भूरिवारान् भुङ्क्ते इति । भूरिशब्दो बहुशब्दपर्यायः । वारशब्दस्तु 'समभिव्या-

निर्देशादिति भावः । संस्थानेनेत्यस्यैव व्याख्यानं तुल्येनेति । पितृस्थानीय इति । स्थान-मत्र संबन्धविशेषः । पदमिति यस्य प्रसिद्धिः । पितुरिव स्थानमस्य पितृस्थानः । पितृतुल्य इत्यर्थः । गोः स्थानमिति । तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानं देशः । इतिकरणं विवक्षार्थम् । तेन तत्पुरुषो बृह्रीहिर्वा यस्तुल्यस्थानशब्दस्तस्माच्छ्रो न भवति । अनुगादिनः । प्रकृतिस्वरूप-प्रदर्शनपरं चैतत् न त्वयं केवलः प्रयोगार्हः, ठको नित्यत्वादिति हरदत्तः । 'सुप्यजातौ-' इति णिनिः । विसारिणो । पूर्ववदिहापि णिनिः । हरदत्तस्तु—'सुप्यजातौ-' इति णिनिरुपसर्ग-भिन्न एव सुप्युपपदे भवतोऽप्यशयेन पूर्वसूत्रेऽस्मिन् अतएव निपातनाद् णिनिरित्याह । तद-युक्तम्, 'स वभूवोपजीविनाम्' 'अनुयायिवर्गः' 'न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः' इत्यादिप्रयोगा-नुरोधेन उपसर्गे सुप्युपपदेऽपि णिनेरवश्यस्वोक्तव्यतया निपातनाश्रयणस्य व्यर्थत्वात् । 'अणि-नुणः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह अण स्यादिति । विसारिण इति । 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावः । संख्यायाः । अभ्यावृत्तिशब्देन यदि द्वितीयादिप्रवृत्तिर्गृह्येत, तदा

००८६ द्वित्रिचतुर्थ्यं सुच् । (५—४—१८) कृत्वमुचोऽपवाद । द्विभुङ्क्ते ।
त्रि । 'रात्सस्य' (सू २८०) । चतु । ००८७ एकस्य सकृच्च । (५—४—१९)
'सकृत्' इत्यादेश स्यात् चालुच् । सकृद् भुङ्क्ते । 'सयागान्तस्य-' (सू ५४)
इति मुचा शेष । न तु 'हल्ङ्याप्-' (सू २५२) इति । अभैत्मादित्यत्र सिच इव

हृतक्रियापर्याप्ते काले वर्तते । 'कालाध्वनारत्यन्तसयागे' इति द्वितीया । बहुकारेषु कालस्यैव
व्याप्ता भोजनक्रियेत्यर्थः । भोजनवृत्त्व त्वर्यादुगम्यते । तथा च वारशब्दोऽप्य न गणनवाची ।
भूरिशब्दोऽपि न सख्याशब्देन गृह्यते । 'बहुगणवनुडति सख्या' इत्यत्र बहुगृहणन तत्पर्यायस्य
असख्यात्वबोधनात् । अनोजन न कृत्वमुच् । द्वित्रिचतुर्थ्यं । 'क्रियाभ्यावृत्तिगणन' इत्येव ।
मुचि चकार इत्, उकार उच्चारणार्थः । पूर्ववदध्ययत्वम् । त्रिरिति । भुङ्क्ते इत्यनुपज्यते ।
रादिति । चतुरशब्दान् मुचि चतुर् स इति स्थित 'रात्सस्य' इति सकारस्य लाप चतुरिति
स्फुटमित्यय । अत्र भुङ्क्ते इत्यनुपज्यते । एकस्य सकृच्च । शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे सकृ
दित्यादेश स्यादिति । सकृद् भुङ्क्ते इति । एकशब्दान् मुच्, प्रकृत सकदित्यादेशश्च ।
अत्र एकशब्द क्रियाविशेषणम् । एकत्वविशिष्टा मुचि क्रियेत्यय । स्वादु पचति इत्यादिवदेक
भुङ्क्ते इति प्रयोगे प्राप्ते इदं सूत्रमिति कैयट । एका भुङ्क्ते इत्यत्र तु नाय विधि प्रवर्तते,
क्रियाग्रहणमनुवर्त्य क्रियाविशेषणस्यैव एकशब्दस्य ग्रहणादित्यास्ता तावत् । ननु 'सयागा-
न्तस्य-' इति मुचा लाप इत्यनुपपन्नम् । 'हल्ङ्याप्-' इत्येव हि सुलापऽत्र युत् । तस्मिन्
कर्तव्ये सयागातलापस्य त्रैपादिसस्यासिद्धत्वादित्यत्र आह ननु हल्ङ्याविति ।
सिचं डवेति । अभैत्मादित्यत्र सिचो लोपनिवृत्तये हल्ङ्यावित्यत्र सिग्रहणन सिचा

पद्वृत्त्व प्रवृत्तौ पञ्चवृत्त्व इति स्यात्, अताञ्ज विवर्णितमर्थमाह अभ्यावृत्तिजन्मेति ।
भूरिवारानिति । भूरिशब्दस्य लौकिकसख्यावाचित्वमपि नह ग्रहणम् । 'बहुगण-' इति सूत्रे
बहुग्रहणस्य नियमायत्वाद् 'अनियतसख्यावाचिना चेद्भवति बहाराय' इति नियमशरीरमिति
मनारमा । बहुगणयारेवति नियमशरीरमित्यन्ये । वारशब्दस्य क्रियात्पत्यावारकालवाचित्वान्
'कालाध्वनो-' इति द्वितीयेति हरदत्ता । ननु वारशब्दस्य कालवाचित्वं भूरिशब्दाऽपि तत्त
मानाधिकरणत्वात्काठ एव वर्तते इति कथमत्र प्रसङ्ग इति चेत् । अत्राह —कालवाचित्वमपि
क्रियाभ्यावृत्तेरपि गम्यमानत्वात्प्रसङ्ग इति । अभ्यावृत्तिगणन किम्, पञ्चपाका दशपाका इत्यत्र
क्रियाभ्यावृत्तिगणन माभूत् । क्रियाग्रहण किमर्थम्, यावन्नाभ्यावृत्ति क्रियाया एव भवति, साध्यार्थ-
विषयत्वात्तस्या, न द्रव्यगुणयो । तद्योस्तु सिद्धस्वभावतया शब्दाभिधानात् । पुनः पुनर्दण्ड,
पुनः पुनः स्फूट, इत्यनापि गम्यमानाया भवतिक्रियाया एवाभ्यावृत्तिर्न तु द्रव्यगुणया
रिति चेत् । मैवम्, उत्तरार्थं क्रियाग्रहणस्यावश्यकत्वान् । एकस्य सकृच्च । अभ्या
वृत्तिरिति न सवध्यते । एकशब्देन द्वेनैव क्रियाव्यतिराख्यायते, तस्यास्तत्वावृत्ते-
रसमवात् । क्रियाग्रहणमिहायमावश्यकम् । अन्यथा 'आ दशत संख्या सख्येने
वर्तते' इत्येको भुङ्क्ते इत्यनापि स्यादिति । इह साधुपचतीत्यादिवदेक भुङ्क्ते इति प्रयोगे

सुचोऽपि तदयोगात् । २०८८ विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले । (५—४—२०) ।
अविप्रकृष्ट आसन्नः । बहुधा बहुकृत्वो वा दिवसस्य भुङ्क्ते । 'आसन्नकाले' किम्—
बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते । २०८९ तत्प्रकृतवचने मयट् । (५—४—२१)
प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतम्, तस्य वचनं प्रतिपादनम् । भावेऽधिकरणे वा ल्युट् ।
आद्ये प्रकृतमन्नमन्नमयम् । अपूपमयः । यवागूमयो । द्वितीयेऽन्नमयो यज्ञः ।

न ग्रहणम्, तत्साहचर्यात् सुग्रहणेनापि सुजयं न गृह्यत इति भावः । विभाषाबहोर्धाऽवि-
प्रकृष्टकाले । अविप्रकृष्टकालिकक्रियाजन्मगणनवृत्तेर्बहुशब्दाद् वाप्रत्ययो वा स्यात् । पक्षे
कृत्वसुच् । बहुधा बहुकृत्वो वा दिवसस्य भुङ्क्ते इति । दिवसे प्रातःसङ्गवाद्यव्य-
वहितकालिकोत्पत्तिविशिष्टा भोजनक्रियेत्यर्थः । 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' इति
दिवसात्पठ्यति हरदत्तः । शेषत्वविवक्षायां षष्ठी इति तु नवीनाः । तत्प्रकृतवचने । तदिति
प्रथमान्तनिर्देशः । प्राचुर्येणेति । बहुलतया उपस्थितं प्रकृतशब्देन विवक्षितमित्यर्थः ।
उपसर्गबलादिति भावः । प्रतिपादनमिति । बोधनमित्यर्थः । भाव इति । तथा च
प्रकृतस्य बोधने सतीत्यर्थः । प्राचुर्यविशेषणकवस्तुवृत्तेः प्रथमान्तात्स्वार्थे मयडिति फलति ।
अत्र प्राचुर्यविशिष्टं वस्तु प्रकृतेरर्थः । प्रत्ययस्तु तद्द्योतकः । अधिकरणे वेति । तथा च
प्राचुर्यविशेषणकं यद्वस्तु तस्मिन्नुच्यते तदधिकरणे वाक्ये तादृशवस्तुवृत्तेः शब्दाद् मयडिति
फलितम् । अत्र पक्षे प्राचुर्यविशिष्टमुच्यमानं वस्तु प्रकृत्यर्थः । तदधिकरणं प्रत्ययार्थः ।
तन्नेर्णार्थद्वये सूत्रतात्पर्यम्, व्याख्यानात् । यद्यप्याद्यपक्षे स्वार्थिकप्रकरणपाठः समञ्जसः,
नतु द्वितीयपक्षे । तथापि 'अथ स्वार्थिकाः' इति मूलं प्रायिकमभिप्रायमिति न दोषः ।
आद्य इति । भावल्युट्पक्षे इत्यर्थः । प्रकृतमन्नमन्नमयमिति । प्रचुरमन्नमित्यर्थः ।
स्वार्थिकत्वात्प्रकृतिलिङ्गता । अपूपमय इति । प्रचुरोऽपूप इत्यर्थः । यवागू-
मयीति । प्रचुरा यवागूरित्यर्थः । टित्वाद् डीविति भावः । द्वितीय इति ।
अधिकरणल्युट्पक्षे इत्यर्थः । अन्नमयो यज्ञ इति । 'इष्टिषु दशौदनाः पशौ तं

प्राप्ते सकृच्छब्दप्रयोगार्थमिदं सूत्रमिति कैयटः । एकः पाक इत्यत्र तु अनभिधानान्नेति
काशिका । संयोगान्तस्येति । हल्ङ्यादिना सुलोप इति प्राचो ग्रन्थोऽयुक्त इत्याह
न त्विति । सुतिसीति साहचर्याद्विभक्तय एव तत्र गृह्यन्ते इत्यभिप्रेत्याह सिच इवेति ।
बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते इति । शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे'
इत्यनेन षष्ठीति हरदत्तोक्तिस्तु नादत्तव्या । शेषाधिकारवलेनाष्टसूत्र्याः समासनिवृत्तिफलकतया
तिङन्तेनोदाहरणमिति प्रायुक्तनिष्कर्षविरोधादित्याहुः । तत्प्रकृत प्राचुर्येण प्रस्तुतमिति ।
यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रस्तुतमात्रे रूढः, तथापि वचनग्रहणादयं विशेषो लभ्यते । वचनग्रहणं
हि यादृशस्य प्रकृतस्य लोके मयटा वचनं प्रत्यायनं तत्र तथा स्यादित्येवमर्थम् । आद्य
इति । प्रथमान्तात्प्रकृते द्योत्ये प्रत्ययः । स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितो लिङ्गवचनम् । अपूपमय-
मित्यपि क्वचित्पठ्यते । प्रस्तुतोऽपूपोऽपूपमयम् । क्वचित् स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्य-
तिवर्तन्ते । अस्मिन्पक्षे तद्ग्रहणं व्यर्थम् । द्वितीये त्वावश्यकं प्रथमान्तादेव प्रत्ययलाभार्थम् ।

अपूपमय पवं । २०६० समूहवच्च बहुषु । (५-४-२२) सामूहिका प्रत्यया अतिदिश्यन्ते चान्नयत् । मादका प्रकृता मौदकिकम्, मादकमयम् । शाष्कुलिकम्, शाष्कुलीमयम् । द्वितीयेऽर्थे मौदकिका यत्, मोदकमय । २०६१ अनन्तावसथेतिह भेपजाञ्च्य । (५-४-२३) अनन्त एव आनन्त्यम् आवसथ एव आवसथ्यम् । इतिह इनि निपातसमुदाय । ऐतिह्यम् । भेपजमव भेपज्यम् । २०९२ देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् । (५-४-२४) तदर्थं एव तादर्थ्यम् ।

सोमसहस्रम्' इत्यादिवाक्यैरुच्यमानानि प्राचुर्यविशिष्टाज्ञानीत्यर्थः । अस्वाथकत्वेन प्रकृतिलिङ्गत्वाभावाद्दिशेप्यनिघ्नता । अपूपमय पर्वति । पर्वणि प्रचुरा अपूषा कार्पा इत्याशुच्यमानापूषाविकरण पर्वत्यर्थः । भस्वाथकत्वाद्दिशेप्यनिघ्नता । केचित्तु द्वितीयपक्षे वचनशब्दोऽधिकरणल्युङन्तः, प्रकृत्यर्थे न विवक्षित इत्याहुः । तथा सति प्राचुर्यविशिष्टाज्ञाविकरणयज्ञ इत्येव बाधः, ननु उच्यमानत्वस्य बाधः । समूहवच्च बहुषु । 'तत्प्रकृतवचन' इत्येव । सामूहिका इति । 'तस्य समूह' इत्याधिकारविहिता प्रत्यया इत्यर्थः । बहुषु प्राचुर्यविशिष्टेषु वर्तमानाच्छब्दान् स्वार्थं समूहवत्प्रत्यया स्युरित्यर्थः । यद्वा बहुवचविशिष्टानि प्राचुर्यविशिष्टानि वस्तूनि यस्मिन् अधिकरणे उच्यन्ते, तदधिकरणे वाच्ये तद्वस्तुवृत्ते शब्दात् समूहवत्प्रत्यया स्युरित्यर्थः । आद्ये उदाहरणि मोदका प्रकृता मौदकिकमिति । 'अचित्तहस्तिधेनो -' इति सामूहिकशब्दः । स्वाथकत्वमपि प्रकृतिलिङ्गातिक्रम कुटीरवत् । शाष्कुलिकमिति । शाष्कुल्य प्रचुरा इत्यर्थं पूर्ववद्वक्, प्रकृतिलिङ्गातिक्रमश्च । द्वितीयेऽर्थे मौदकिको यज्ञ इति । मोदका अस्मिन्त्यज्ञे उच्यन्त इति विग्रहः । अनन्तावसथेतिह । अनन्त, आवमय, इतिह, भेपज एभ्यः स्वार्थे व्यप्रत्यय स्यादित्यर्थः । अनन्त एवेति । अन्तो नाशः । तस्याभावः अनन्तः । अर्थाभावे नञस्त्युत्पन्नः, अर्थाभाव अव्ययीभावतः तद्विकल्पस्यास्तत्त्वात् । आनन्त्यमिति । स्वाथकत्वेऽपि प्रकृतिलिङ्गातिक्रमः । आवसथो गृहम् । निपातसमुदाय इति । स च उपदेशपारम्पर्ये वर्तते । तस्मात्स्वार्थे व्यः । 'पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम् ।' इत्यमरः । भेपज्यमिति । भेपजम् औपयम्, तदेव भेपज्यम् । 'भेपजौपयभेपज्यानि' इत्यमरः । देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् । तदर्थं एवेति । तच्छब्देन देवतान्तस्यायं उच्यते, तस्मै अयं तदर्थं, तत्र स्वार्थं चतुर्वर्णादिवात्प्यजित्यर्थः । देवतान्तात्प्रातिपदिकाद् यत्स्यात्प्रकृत्यर्थार्थे वस्तुनि वाच्य इत्यर्थः । त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रस्तुत्या चेत्युक्ता 'सास्य देवता' इत्यत्र ।

द्वितीय इति । अस्मिन्त्यज्ञे उच्यमानता प्रकृतता च प्रकृत्यर्थविशेषणम् । ल्युटात्तमविकरणं तु भगवर्थः । अतएव दिशेप्यनिघ्नता, तदाह अन्नमयो यज्ञ इति । अन्न प्रकृतमुच्यते अस्मिन्मित्यर्थः । मौदकिकम् । शाष्कुलिकमिति । 'अचित्तहस्तिधेनोऽष्टक' । आवसथ इति । 'उपसर्गे वसे' इत्यथप्रत्ययः । निपातसमुदाय इति । उपदेशपारम्पर्ये वर्तते वचनाच्च प्रातिपदिकादेव प्रत्ययः । ऐतिह्यमिति । 'इति ह्यव्ययम्' इति बोधः । भेपजमिति । भिपज्यते कण्ड्वादियगन्ताक्त्वम् ।

स्वार्थे ष्यञ् । अग्निदेवतायै इदमग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् । २०६३ पदार्थाभ्यां च ।
 (५-४-२५) पदार्थमुदकं पाद्यम् । अर्घ्यम् । 'नवस्य नू आदेशो तप्तनप्ताश्च प्रत्यया
 वक्तव्याः' (वा ३३२७) । नूतनम्, नूतनम्, नवीनम् । 'नश्च पुराणे प्रात्' (वा ३३२८)
 पुराणार्थे वर्तमानात्प्रशब्दान्नो वक्तव्यः, चात्पूर्वोक्ताः । प्रणम्, प्रत्नम्, प्रतनम्, प्रीणम् ।
 'भारूपनामभ्यो घेयः' (वा ३३३०) भागवेयम्, रूपघेयम् । नामघेयम् । 'अग्नीध्रसाधारणा-
 दन्' (वा ३३३४) । आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां ङीप् । आग्नीध्री । साधारणी ।
 २०६४ अतिथेर्ऋयः । (५-४-२६) 'तादर्थ्यं' इत्येव । अतिथये इदमातिथ्यम् ।
 २०६५ देवात्तल् । (५-४-२७) देव एव देवता । २०६६ अवेः । (५-४-२८)

अतः पितृदेवत्यं रक्षोदेवत्यमित्यादौ नाव्याप्तिः, तदाह पितृदेवत्यमिति । देवताशब्दस्य
 देवा मनुष्या पितरः असुरा रक्षांसि पिशाचा इत्यादि श्रुतिपुराणादिप्रसिद्धजातिविशेषपरत्वे
 तु अत्राव्याप्तिः स्यादिति भावः । भाष्ये तु पितृदेवत्यमिति न सिध्यतीत्याक्षिप्य दिवेरैश्वर्य-
 कर्मणो देवः, तस्मात्स्वार्थे तल्लिति समाहितम् । हविः प्रतिपित्रादीनामीश्वरत्वं स्वामित्वम् ।
 हविस्तु यजमानस्य स्वम् । तच्च यजमानेन अन्याद्बुद्देशेन त्यक्तं चेत्तदाग्न्यादिस्वामिकं
 भवितुमर्हति । अतो देवतात्वं त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वविशेषात्मकमेव भाष्यरीत्यापि पर्यवस्यती-
 त्यलम् । पादार्थाभ्यां च । तादर्थ्यं यदिति शेषः । अर्घ्यमिति । अर्घ्यार्थमुदकमिति
 विग्रहः । अर्घः पूजा । 'भूल्ये पूजाविधावर्घः' इत्यमरः । नवस्येति । वार्तिकमिदम् । एते
 प्रत्यया अत्यन्तस्वार्थिकाः । नवीनमिति । नवशब्दात् खप्रत्यये, तस्य ईनादेशे, प्रकृते-
 नूभावे, ओगुणः, अवादेशः । नश्च पुराणे प्रादिति । वार्तिकमिदम् । चात्पूर्वोक्ता इति ।
 तनप्, तनप्, ख इत्यर्थः । प्रीणमिति । खे रूपम् । भारूपेति । वार्तिकमिदम् ।
 आग्नीध्रेति । वार्तिकमिदम् । आग्नीध्रमिति । अग्नीवः शरणम् आग्नीध्रम् ।
 ततः स्वार्थे अग्नि आग्नीध्रमेव । अनेकं प्रत्ययविशिष्टसम्बन्धं साधारणमुच्यते । ततः
 स्वार्थे अग्नि साधारणमित्येव । अन्विघेः प्रयोजनमाह स्त्रियां ङीविति । अति-
 थेर्ऋयः । तादर्थ्यं इत्येवेति । अतिथये इदमित्यर्थे अतिथिशब्दाच्चतुर्थ्यन्तात् ण्यः
 स्यादित्यर्थः । देवात्तल् । 'तादर्थ्यं' इति निवृत्तम् । अत्यन्तस्वार्थिकोऽयं तल् ।

भिषजामिदं भेषजम् । अस्मादेवनिपातनादेकारः । पितृदेवत्यमिति । पितरश्च ता देवताश्च
 पितृदेवताः । पितृदेवताभ्य इदमिति विग्रहः । अर्घ्यमिति । 'भूल्ये पूजाविधावर्घः' इत्यमरः ।
 पूर्वोक्ता इति । तप्तनप्खप्रत्यया इत्यर्थः । आग्नीध्रमिति । 'अग्नीवः शरणं रणं भं च'
 इति शैषिकेषु व्युत्पादितम्, तच्चान्तोदात्तम्, ततः स्वार्थेऽनेनाञ् । आद्युदात्तत्वं फलम् । फलान्तर-
 मप्याह स्त्रियामिति । आग्नीध्रीति । शालेति विशेष्यम् । समानं धारणमस्याः साधारणी ।
 अनेकं प्रत्ययविशिष्टसम्बन्धो भूम्यादिः । पृषोदरादित्वात्समानस्य सभावः । विभाषाप्रकरणादन्-
 भावे टाप् । अग्नीध्रा शाला । साधारणा भूमिः । नन्वबभावपक्षे समानस्य सभावेऽपि साधारण
 इत्येव स्यान्न त्वन्नादिवृद्धिरिति चेद् अत्राहुः—'साधारणादन्' इत्यत एव निपातनात्

अविरवाविक । २०६७ यावादिभ्य क्न् । (५-४-२९) याव एव यावक् ।
मणिक । २०६८ लोहितान्मणौ । (५-४-३०) लोहित एव लाहितको मणि
२०९९ वर्णेचानित्ये । (५-४-३१) लाहितक् कोपेन । 'लोहिताल्लिङ्ग
वाचन वा' (वा ३३२२) लाहितिका, लोहिनिका कोपेन ।

देवतेति । स्वाधिकत्वेन प्रकृतिरिङ्गातिप्रमात् स्त्रीत्वम् । अत्रे क । अयमपि केवल
स्वाधिक । 'अथय शैलमेपाक' इत्यमर । यावादिभ्य क्न् । यावक् इति । यवाना
मय याव ओदनादि, स एव यावक् । अल्कनवृणो वा याव स एव यावक् 'यावोऽन्तो
द्रुमालय' इत्यमर । लोहितान्मणौ । मणौ क्तमानाद् लोहितशब्दात्स्वायं क्न् स्यादित्यर्थः ।
माणिक्यमयो मणिरेवह मणिर्विभक्त । यस्तु जपाकुमुमादिनिमित्तलौहित्यवान् स्फटिकमणि
स्तस्य तु 'रक्ते' इत्युत्तरमूत्रेण सिद्धम् । वर्णे चानित्ये । अनित्ये वर्णे विद्यमानाद् लोहित
शब्दात्स्वायं क्न् स्यादित्यर्थः अमप्ययमिदम् । लोहितक कोपनेति । देवदत्तादिरिति शेषः ।
कोपनिमित्तक देवदत्तादेर्लौहित्यमनित्यमेव, कापाभावे तदभावात् । यद्यपि माणिमयमणि
लौहित्यमपि अनित्यमय, माणिक्ये नष्टे तन्नाशात् । तथापि आश्रयद्रव्यस्य उत्पत्तिप्रकृति
नाशपयन्त यो वर्णो वर्तते, स वर्णो नित्य इत्यभिमतमिति न दाप । स्यादेतत्, लाहिनिका
लोहितिका वा कोपनेति क्रिया रूपद्वयमिष्यते । तत्र लोहितशब्दाद् 'वर्णादनुदात्तात्-' इति
नत्वसंनियमाशिष्ट डीप परत्वात् स्वायिकनया अतरङ्गत्वाच्च बाधित्वा कनि कृते सति
न वसनिभोगशिष्टीषो न प्रमक्वि, कोपधत्वेन तोषत्वाभावात् । ततश्च लाहितकशब्दाद्
'अजायन -' इति टापि 'प्रत्ययस्यात्-' इति इत्वे लाहितिकेत्येव स्यात्, ननु तत्र 'लोहिनी-
केति, अत आह लोहिताल्लिङ्गवाचन वेति । वार्तिकमिदम् । लाहितशब्दात्परस्य स्त्रीङ्ग
बाधकप्रत्ययस्य कना वायो वा स्यादित्यर्थः । असति तु कना डीपो बाधे लाहिनीशब्दात्
कनि 'केष्ण' इति ह्रस्व कन्ताट्टापि लोहिनिकेति सिध्यति । सति तु कना डीपो
बाधे लोहिताशब्दात् कनि 'केष्ण' इति ह्रस्वे टापि लोहितिकेति भवति । ननु 'एयाद्
प्रातिपदिकात् इत्यत्र ऋङ्गविशिष्टपरिभाषयैव सिद्ध इथाग्रहण टथाकन्तादव
तद्धिता भवति, ननु इथाग्रह्या प्राग्व्येवमर्थमित्युक्त । एव च डीप प्राक्
क्न प्रसक्तेरेवाभावादिव वास्तविक व्यथमिति चेत्, अत एव वार्तिकाल्लिङ्गास्वायिक

समानस्य सभावविधानाद्वा इष्टसिद्धिरिति । देवतेति । तलन्त क्रियाम् । वर्णे चानित्ये ।
अनित्ये किम् लाहिता लाया । अनित्यत्वमिह समानाधिकरणध्वंसप्रतिभोगित्वम् । अनएव
'रक्ते' इत्युत्तरमूत्रे सार्थकम् लाणादिना रक्ते लौहित्यस्य यावदाश्रयमवस्थानन नियतया
पूर्वेषासिद्धे । लोहितक इति । कापन लाहितो य पुरुषस्तस्मिन्त्र क्षणादूर्ध्वं कोप
शान्तौ लौहित्य नश्यतीति भवत्यनानित्यो वर्णः । प्रातिपदिकात्तद्धिता इति पपस्य प्रतिपद
विधानमात्रेणापवादत्वमिति पपस्य चाश्रयणे 'वर्णादनुदात्तात्-' इत्यत आगेव कनि कृते लाहि
तिकेति रूपं स्यादित्याशङ्कामाहा ऋङ्गवाचन वेति । लोहितादित्युपलक्षणम् । एतिना

२१०० रक्ते । (५—४—३२) लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन्य्यात् ।
 'लिङ्गवाचनं वा' (३३२२) इत्येव । लोहितिका, लोहिनिका शाटी । २१०१ कालाच्च ।
 (५—४—३३) 'वर्णे चानित्ये' (सू २०९९) 'रक्ते' (सू २१००) इति सूत्रद्वयमनुवर्तते ।
 कालकं मुखं वैलक्ष्येण । कालकः पटः । कालिका शाटी । २१०२ विनयादिभ्यश्च ।
 (५—४—३४) विनय एव वैनयिकः । सामयिकः । उपायाद्भ्रस्वत्वं च' (ग सू १४४) । औप-
 यिकः । २१०३ वाचोव्याहृतार्थायाम् । (५—४—४५) सन्दिष्टार्थायां वाचि विद्यमाना-
 द्वाक्छब्दात्स्वायं ठक् स्यात् । 'सन्देशवाग्वाचिकं स्यात्' इत्यमरः । २१०४ तद्युक्तात्कर्म-
 णोऽण् । (५—४—३६) कर्मैव कर्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मैत्यर्थः । २१०५
 ओषधेरजातौ । (५—४—३७) स्वायंण् । औषधं पिवति । 'अजातौ' किम्—

तद्धितेषु ड्यावग्रहणं न संबध्यते । न च सुवन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तात् 'कुत्सिते' इति
 सूत्रस्य भाष्यरीत्या स्वायंद्रव्यलिङ्गसंख्याकारककुत्सादिप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकतया ड्यावन्तादेव
 सुपि ततः कनि रूपसिद्धेर्वचनमिदं व्यर्थमिति वाच्यम्, अत एव स्वार्थिकतद्धितानां प्रातिपदि-
 कादेव प्रवृत्तिविज्ञानादित्यन्यत्र विस्तरः । रक्ते । लाक्षादिना रक्ते पटादौ लौहित्यस्य यावद्-
 द्रव्यमवस्थानेन नित्यतया पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम् । कालाच्च । द्वयमनुवर्तते इति । अनित्ये
 वर्णे रक्ते च वर्तमानात्स्वायं कश्चित् फलितम् । अनित्ये वर्णे उदाहरति कालकं मुखं वैल-
 क्ष्येणेति । लज्जासूयादिनेत्यर्थः । रक्ते उदाहरति कालकः पट इति । नील्यादिनेति शेषः ।
 विनयादिभ्यः । उपायाद्भ्रस्वत्वं चेति । गणसूत्रमिदम् । उपायशब्दात्स्वायं ठक् ।
 प्रकृतेर्दोषस्य ह्रस्वत्वं चेत्यर्थः । ह्रस्वस्य ह्रस्वविधौ वैयर्थ्याद्दीर्घस्येति गम्यते । वाचो-
 व्याहृतार्थायाम् । इदम् अस्य वक्तव्यमिति दूतं प्रति योज्यं उच्यते स व्याहृतः, व्याहृतः
 अर्थो यस्या इति विग्रहः, तदाह सन्दिष्टार्थायामिति । तद्युक्तात् । सन्दिष्टा-
 र्थया दूतवाचा यत्प्रयुक्तं कर्म तदभिवायिनः कर्मशब्दात्स्वायं अणित्यर्थः । कर्मैव
 कर्मणमिति । अनिति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । दूतवाक्यं श्रुत्वा तथैव यत्क्रियते
 कर्म तत्कर्मणमुच्यते, तदाह वाचिकं श्रुत्वेति । ओषधेरजातौ । औषधं
 पिवतीति । शुष्ठीमरीचादिचूर्णमवादिद्रव्यसंसृष्टं विवक्षितम् । तस्य न जाति-

एनिकेत्यादेरपि संग्राहत्वात् । 'सुवन्तात्तद्धिताः' इति पक्षस्य 'निरवकाशत्वमपवादत्वम्'
 इति पक्षस्य च मुख्यत्वात्तदाश्रयणे तु 'वर्णादिनुदात्तात्—' इत्यस्यानन्तरमेव कनः
 प्रवृत्तेः कन्प्रत्ययस्य पुंलिङ्गे सावकाशतया निरवकाशत्वाभावाच्च वातिकमिदं न कर्तव्यम् ।
 अतएव ड्यावग्रहणं व्यर्थमिति स्वाम्पीति रूपं प्रबलमिति च मनोरमादावुक्तमिति
 दिक् । उपाय इति । उपायशब्दठक् लभते ह्रस्वत्वं चेत्यर्थः । अकस्माच्छब्दोऽत्र
 पठ्यते स तु दान्तो न तु तान्तः । तेन कादेशो न । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' ।
 आकस्मिकम् । वाचो व्याहृता । व्याहृतार्थायां किम्, मधुरा वादेवदत्तस्य ।
 वाचिकमिति । 'स्वार्थिकाः क्वचिल्लिङ्गमतिवर्तन्ते' इति नपुंसकत्वम् । प्रज्ञ एवेति ।

आपयय क्षत्रे रुढा । २१०६ प्रज्ञादिभ्यश्च । (५-४-३८) प्रज्ञ एव प्रान । प्राज्ञी
 क्षी । दैवत । वाग्वव । २१०७ मृदस्तिक्न् । (५-४-३९) मृदेव मृत्तिका । २१०८ सस्तौ
 प्रशसायाम् । (५-४-४०) रूपोऽपवाद । प्रशस्ता मृत् मृत्स्ना । उत्तरसूत्रे अयतरस्या
 ग्रहणातिव्याज्यम् । २१०९ बहुल्यार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् । (५-४-४२) बहूनि
 ददाति बहुन् । अल्पानि अल्पश्च । 'बहुल्यार्थामङ्गलमङ्गलवचनम्' (वा ३३३८) ।
 नह—बहूनि ददात्यनिष्टेषु, अल्प ददात्याभ्युदयिकेषु । २११० सरयैकवचनाच्च

वचनत्वमिति भाव । क्षेत्रे रुढा इति । उत्पन्ना इत्यर्थः । शाल्यादिसस्यात्मका इति फलि-
 तम् । प्रज्ञादिभ्यश्च । स्वार्थे अणिनि शेष । प्राज्ञ इति । प्रजानानीति प्रज्ञ, 'इपयना-'
 इति क । प्रज्ञशब्दात्स्वार्थे अण् । प्राज्ञीति । अण्यत्वाद् ङोप् । प्रज्ञा अस्यास्तीति विग्रह
 तु 'प्रनाथदाचाम्य-' इति णान्तान् । टापि प्राज्ञेति रूपम् । मृदस्तिक्न् । मृदशब्दात्स्वार्थे
 तिक्निपर्य । सस्तौ । प्रशस्ताया मृदि वर्तमानाद् मृच्छब्दात्स्वार्थे स स्त एतौ प्रययौ स्त
 इत्यय । रूपप इति । 'प्रशसाया रूपप्' इति विहितस्येत्ययं । नित्योऽयमिति । सस्त-
 विधिरित्यर्थः । वस्तुतस्तु 'व्यादय प्राग्बुन' इत्यादिपरिगणितेषु अनया प्रययारननर्भा-
 वादनियतमवानयारचिनमित्याहुः । बहुल्यार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् । बहुल्यार्-
 थाच्च कारकामिवायिन शब्दात्स्वार्थे शस्प्रययो वा स्यादित्यर्थः । बहुल्यार्थादिति ।
 वार्तिकमिदम् । मङ्गलमङ्गले गम्ये एवाय शसित्यर्थः । बहूनि ददात्यनिष्टेष्विति ।
 भयादिनिमित्तेष्वित्यय । अल्प ददात्याभ्युदयिकेष्विति । अभ्युदय श्रेय,
 तत्प्रयोजनकेष्विष्टापूर्तेष्वित्यर्थः । अभ्युदयिकेषु बृदान् वनिष्पु अल्पदान च
 मङ्गलम् । तद्विपरीतदान तु अमङ्गलमिति भाव । अयग्रहणाद् भूरिशा ददाति, लोकशो
 ददाति इत्याद्यप्युदाहायम् । सरयैकवचनाच्च । सह्यथा च एकवचन चेति समा
 हादन्दात्पञ्चमी । एकरविशिष्टोऽयं उच्यतेजनशब्दवचन । एकरविशिष्टस्यापस्य

प्रजानानीति प्रज्ञ । 'इपयना-' इति क । तत स्वार्थेण, प्रान । प्राज्ञीति । 'विद्दा-'
 इति ङोप् । प्रानान प्रज्ञा । 'वानथापसर्गे-' इत्यङि टाप् । प्रज्ञा विद्यते यस्या सा तु प्रज्ञा
 भवति । 'प्रनाथदाचाम्य-' इति ण । मृदस्तिक्न् । 'प्रययस्यान्-' इत्येव सिद्धे इकारो-
 च्चारण प्रक्रियानाशवायम्, टापि लुक्प्रति श्रवणार्थं च । पञ्चमिभूतिकाभि ज्ञीत पञ्चमृत्तिका
 पट । सस्तौ । इह 'प्रशसाया रूपप्' इत्यस्यानंतर 'वृक्जवेष्ठाभ्या तिल्लतिलौ च छन्दसि' ।
 'मृद सस्तौ' इति वक्तुमुचिनम् । न चैव सस्तान्वित् तिकन् प्रययाऽपि प्रशसायामेवेत्यतिप्रसङ्गः ।
 'तिकथ' इत्यत्र 'प्रशसायाम्' इति निवृत्तमिति कल्पनाया मानाभावादिति वाच्यम्, 'मृद
 सस्तविकन' इति वक्तव्ये तिकन प्रयकरणस्यैव तत्र मानत्वाद् । प्रशस्ता मृदिति ।
 'मृमृत्तिका प्रास्ता तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिका' इत्यमरः । नित्योऽयमिति ।
 मृदित्येतावदुक्ते प्रास्तत्वानवगमाद्विभाषा नानुवर्तत इति सस्तान्वित्यर्थं विधित्वेय
 एव । उत्तरसूत्रस्यान्यतरस्याग्रहणात् सुतरामिति भाव । बहुल्यार्थात् । बहूनीति ।

वीप्सायाम् । (५—४—४३) द्वौ द्वौ ददाति द्विशः । माषं माषं माषशः । प्रस्थशः । परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था एव । 'संख्यैकवचनात्' किम्—घटं घटं

वचन इति विग्रहः । सङ्ख्यावाचकात्तदन्यस्माच्चैकत्वविशिष्टवाचकात्कारकाभिधायिनः प्राति-
पदिकाद् वीप्सायां शस् वेत्यर्थः । सङ्ख्यावाचिन उदाहरति द्वौ द्वौ ददातीति । 'नित्य-
वीप्सायोः' इति द्विर्वचनम् । द्विश इत्यत्र तु न । शसैव वीप्साया उक्तत्वात् । 'तद्वितश्वा-
सर्वविभक्तिः' इत्यत्र 'शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः' इति परिगणनात् शसादीनां डाच्-
पर्यन्तानामव्ययत्वम् । एकत्वविशिष्टवाचिन उदाहरति माषं माषं माषश इति । माषं
मापमित्यनन्तरं ददातीति शेषः । माषशब्दः परिमाणविशेषवाची । प्रस्थश इति । प्रस्थं
प्रस्थं ददातीति विग्रहः । ननु घटं घटं ददातीत्यत्रापि घटश इति स्यात्, घटशब्दस्याप्येकत्व-
विशिष्टार्थवाचकत्वात् । न च एकत्वविशिष्टस्यैवार्थस्य वाचक एकवचनशब्देन विवक्षितः ।
घटशब्दस्तु नैवम् । घटो घटा इत्यादौ द्वित्वबहुत्वविशिष्टवाचकत्वादिति वाच्यम् ।
एवं सति माषशः प्रस्थश इत्यत्रापि शसभावप्रसङ्गादित्यत आह परिमाणशब्दा
वृत्तावेकार्था एवेति । अयमाशयः—समासादिवृत्तौ एकत्वविशिष्टस्यैवार्थस्य
वाचका एकवचनशब्देन विवक्षिताः । तथाविधाश्च परिमाणशब्दा एव, नतु
घटादिजातिशब्दा अपि । मापदातेत्युक्ते हि माषपरिमितस्य हिरण्यादेदतीति
प्रतीयते, नतु मापाणामिति । अतो मापशब्दोऽयं भवति वृत्तावेकत्वविशिष्टार्थनियतः ।
एवं प्रस्थादिशब्दोऽपि । घटशब्दस्तु नैवम्, घटदातेत्युक्ते घटानां दातेत्यपि प्रतीतेः ।
एतदेवाभिप्रेत्य प्रत्युदाहरति घटं घटमिति । एतत्सर्वं जयादित्यमतम् । वामनस्तु

बहुभ्यो ददाति बहुशः, अल्पेभ्योऽल्पश इत्याद्यपि बोध्यम् । बहुलपार्थात्किम्, गां ददाति ।
अश्वं ददाति । अर्थग्रहणात्प्रायेभ्यो विशेषेभ्यश्च । भूरिशो ददाति । त्रिशः । कारकात्किम्,
बहूनां स्वामी, अल्पानां स्वामी । मङ्गलवचनमिति । 'बहुशो ददात्याभ्युदयिकेषु कर्मसु ।
अल्पशो ददात्यनिष्टेषु' । आभ्युदयिकेषु बहुदानम् अनिष्टेष्वल्पदानं च मङ्गलम् । तद्वैपरीत्येन
दानं तु मङ्गलं न भवतीत्याशयेनाह नेहेति । अनिष्टेष्विति । भयादिनिमित्तेषु दानेषु ।
आभ्युदयिकेष्विति । अभ्युदयप्रयोजनेष्वग्न्याघेयादिषु । मूलपुस्तके तु 'मङ्गलामङ्गल-
वचनम्' इति प्रायेण पठ्यते । तत्रामङ्गलग्रहणं वृथेत्याहुः । प्रायिकं चैतन्मङ्गलवचनमन्य-
त्रापि हि दृश्यते—'अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः' इति । कारकत्वं तु समसनक्रियां
प्रति पञ्चम्याः कर्मत्वात्तदभिधायकत्वाच्चाल्पशब्दस्य । तथा च व्याचक्षते—अल्पा पञ्चमी
समस्यत इति । आचार्येणेति शेषः । परिमाणशब्दा इति । तथा चैकवचनग्रहणेन
एकोऽयं उच्यते येनेत्यर्थकेन वृत्तावेकार्थतानियताः परिमाणशब्दा एव गृह्यन्त इति भावः ।
माषं माषमिति । माषदातेत्युक्ते माषमात्रस्य हिरण्यादेदतीति प्रतीयते, न तु
मापाणामिति प्रतीतिरिति भवत्ययं वृत्तावेकार्थतानियमः । एवं प्रस्थादिरपि । घटाद-
यस्तु नैवम् । घटदातेत्युक्ते तु घटानां दातेत्यर्थस्यापि प्रतीयमानत्वात् । अतएव च
प्रत्युदाहरति घटं घटमिति । घटादयो हि जातिशब्दा नैकार्था भवन्ति, जातियोगस्यैका-

ददाति । 'वीप्सायाम्' किम्-द्वौ ददाति । कारकात् इत्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी । २८११
प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसि । (५—४—४४) प्रतिना कमप्रवचनायेन यागे या पञ्चमी
विहिता तदन्तात्तसि स्यात् । प्रद्युम्न कृष्णत । प्रति । 'आद्यादिभ्य उपसह्यान्तम्'
(वा ३३३९) । आदौ आदित । मध्यन् । अतत पृष्ठत । पास्वत । आकृतिगणान्
यम् । स्वरेण स्वरत । वर्णत । २८१२ अपादाने चाहीयरहो । (५—४—४५)
अपादान या पञ्चमी तदन्तात्तसि स्यात् । ग्रामादागच्छति । आनत । 'अहीयरहो' किम्
स्वर्णादीयते । पवतादवराहति । २८१३ अतिग्रहाव्यथनक्षेपव्यवर्तति
तृतीयाया । (५—४—४६) अवर्तति तृतीयातादा तसि स्यात् । अतिक्रम्य
ग्रहास्तप्रह । चारित्रेणातिगृह्यते । चारित्रतास्तगृह्यते । चारित्रेणायानतिक्रम्य
वर्तत इत्ययम् । अव्ययनमचलनम् । वृत्तन न व्यथते । वृत्तता न व्यथने ।

उक्तनियमे प्रमाणाभावाद् जातिशब्देभ्योऽपि शस् भवत्येव, एकवचनग्रहण तु घटौ घटौ
ददानीत्यादौ शसभावायमित्याह । एकैकश पितृसंयुक्तानियत्र तु शमेव वीप्साया उत्तत्वाद्
द्विवचनमापमिति हरदत्त । प्रत्याहाराद्विक्रमाप्ये 'एकैकश सहस्रकृत्व' इति भाष्यप्रयो
गात् स्वार्थकशमा समाधेयमित्यये । प्रतियोगे । विहितेति । 'प्रति प्रतिनिधिप्रतिग
नयो' इति प्रते कमप्रवचनीयत्वे तद्यागे 'प्रतिनिधिप्रतिदान च यस्मात्' इति पञ्चमी विहि
तस्येत्ययम् । प्रद्युम्न कृष्णत प्रतीति । कृष्णस्य प्रतिनिधिरित्ययम् । आद्यादिभ्य इति ।
अथ सावविभक्तिवस्तसि । अपादाने चाहीयरहो । अहीयरहोरिति छेद । हीयते
इत्यादौ कमणि लकारे यगत्तस्य एकदेशस्य हीयेत्यनुकरणम् हीयरहो सवन्वि यत्र भवति
तस्मिन्नपादान इत्ययम् । अतिग्रहाव्यथन । अतिक्रम्य ग्रह इति । लोकवृत्तमतिक्रम्य
तद्विलक्षणतया प्रतीयमानत्वमित्यर्थम् । चारित्रेणेति । चरित्रमेव चारित्रम् तेन हृतना इतर
विलक्षणत्वेन दृश्यत इत्यर्थम् । फलितमाह अन्यायानतिक्रम्य वर्तत इति । 'व्यय

नकसाधारणत्वान्, किं त्वमद्वैकवसरयामुपादत्ते । एतच्च सर्वं जयादित्यमतानुसारेणानम् ।
वामनमते जातिशब्देभ्योऽपि भवत्येव । तथा च 'जशसो' इति सूत्रे तेनाक्तम् 'जसा सह
चरितस्य शमो ग्रहणान्तिह न भवति । 'कुण्डशो दत्ताति वनना प्रविशति' इति, तस्यायमा
शय-जातिशब्देऽपि यद्यप्यप्रकरणादिना वृत्तावेकार्यो भवति, तदा भवत्येव ततोऽपि शसितम् ।
अथ कथम् 'एकैकश पितृसंयुक्तान्' इति द्विवचनशसा सह प्रयोग इति चेत् । छन्दोबहूपय
बुवन्तीति हरदत्त । अथैव 'सुप' इति सूत्रे एकैकश इति प्राचो ग्रथ प्रामादिक इत्यवो-
चामेति मनारमाया स्थितम् । वस्तुतस्तु एकैकमत्र एकैकश । स्वार्थे शस, न तु वीप्सायाम्,
'एका कपिलामेकैकश सहस्रकृत्वो दत्त्वा' इति भाष्यादिति 'ताव्येववचन-' इत्यादिसूत्रे
वक्ष्याम द्वौ ददातीति । कथं तर्हि- 'अन्नतानाममन्त्राणा जातिमात्रोपजीविनाम् । सहस्रश
समेताना परिपत्त्व न विद्यते' इति । न ह्यत्र वीप्सास्ति, नापि कारवत्वमिति चेत् ।
अत्राहु — सहस्र सहस्र ये समेतास्तेषामपि परिपत्त्व नत्ययम् । तथा च समवायक्रिया

वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे—वृत्तेन क्षिप्तः । वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः ।
 'अकर्तरि' इति किम्—देवदत्तेन क्षिप्तः । २११४ हीयमानपापयोगाच्च । (५—४—४७)
 हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः । वृत्तेन हीयते । वृत्तेन पापः वृत्ततः ।
 क्षेपस्याविवक्षायामिदम् । क्षेपे तु पूर्वेण सिद्धम् । 'अकर्तरि' इति किम्—देवदत्तेन हीयते ।
 २११५ पठ्या व्याश्रये । (५—४—४८) षष्ठ्यन्ताद्वा तसिः स्यान्नानापक्षसमा-
 श्रयणे । देवा अर्जुनतोऽभवन् । आदित्याः कर्णतोऽभवन् । अर्जुनस्य कर्णस्य पक्षे इत्यर्थः ।
 'व्याश्रये' किम्—वृक्षस्य शाखा । २११६ रोगाच्चापनयने । (५—४—४९) रोगवा-
 चिनः षष्ठ्यन्ताद्वा तसिश्चिकित्सायाम् । प्रवाहिकातः कुरु । प्रतीकारसस्याः कुर्वित्यर्थः ।
 'अपनयने' किम्—प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति । २११७ कृभवस्तियोगे
 संपद्यकर्तरि चिवः । (५—४—५०) 'अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्' (वा ३३४०)

भयसंचलनयोः' इति चलनार्थाद् ल्युटि व्यथनशब्दः, तदाह अव्यथनमचलनमिति । क्षेप
 इति । उदाह्रियत इति शेषः । क्षेपो निन्दा । हीयमानपापयोगाच्च । हीयमानेति ।
 हीयमानयुक्ताच्चेत्यर्थः । ननु पूर्वसूत्रे क्षेपग्रहणादेव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह क्षेपस्या-
 विवक्षायामिति । तत्त्वकथन इत्यर्थः । पठ्या व्याश्रये । नानापक्षसमाश्रयण
 इति । सर्वसाधारण्यं विहाय एकपक्षाश्रय इति यावत् । पक्षः स्वीयत्वेन परिग्रहः । देवा
 अर्जुनतोऽभवन्निति । अर्जुनस्य पक्षे देवा आसन्नित्यर्थः । आदित्याः कर्णतोऽभव-
 न्निति । सूर्याः कर्णस्य पक्षे आसन्नित्यर्थः । रोगाच्च । रोगस्य प्रतीकारः चिकित्सा ।
 प्रवाहिकात इति । विपूचिकाप्रतीकारमित्यर्थः । कृभवस्तियोगे । अभूतेति । येन रूपेण
 प्रागभूतं यद्वस्तु तस्य तद्रूपप्राप्तावित्यर्थः । एवं च यत्र प्रकृतिस्वरूपमेव विकाररूपमापद्य-
 मानं विकाराभेदेन विवक्ष्यते, तत्रैवायं प्रत्यय इति लभ्यते । संपद्यकर्तरीत्येकं पदम् । संपदनं
 सम्पद्यः । संपूर्वकात्पदवातोरत एव निपातनात् भावे कृत्संज्ञः शः, दिवादिवात् इयन् ।
 संपद्यस्य कर्तेति पठ्योसमासः संपद्यमाने वर्तमानादिति यावत् । केन रूपेण कस्य संपत्तिरिति
 त्याकाङ्क्षायाम्, 'अभूततद्भावे—' इति वार्तिकात् प्रकृतेर्विकाररूपेण संपत्तिरिति
 लभ्यते । तत्र विकारवाचकादेव प्रत्ययः, ननु प्रकृतिवाचकात्, व्याख्यानात् । तथा

प्रति कर्तृत्वं वीप्सा चास्त्येवेति । एतेन 'एकश एकवचनादिसंज्ञानि स्युः' इति व्याख्यातम् ।
 एकशब्दार्थस्यास्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वात् । कृष्णतः प्रतीति । 'प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः'
 इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां 'प्रतिनिविप्रतिदाने च यस्मात्' इति पञ्चमी । आद्यादिभ्य इति ।
 'तस्यादित उदात्तामर्धह्रस्वम्' इत्येतदत्र लिङ्गम् । ग्रामत इति । एवम् अव्ययनात्पराजयते
 अव्ययनत इत्याद्यपि बोध्यम् । अति गृह्यत इति । अन्यातिक्रमेण लोकैर्गृह्यत इत्यर्थः । फलि-
 तमाह अन्यानतिक्रम्य वर्तत इति । प्रवाहिकात इति । प्रच्छदिकातः कुर्वित्याद्यप्युदा-
 हरणम् । प्रवाहिका विपूचिका । प्रच्छदिका तु वमनव्याधिः । कृभवस्तियोगे । योग इति
 किम्, अशुक्लः शुक्लो जायते । संपद्यकर्तरीति । संपद्यश्चासौ कर्ता चेति विग्रहः ।

विकारात्मता प्राप्नुवत्या प्रवृत्तौ वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थे चिर्वा स्यात्करोत्यादि
मियोगे । २११८ अस्य च्चौ । (७—४—३२) अवणस्य ईत्स्यात् च्चौ ।
वेलोप । व्यन्तत्वादव्ययत्वम् । अकृष्ण कृष्ण सपद्यने, त करानि, कृष्णाकरानि ।
ब्रह्मीभवति । गङ्गीम्यान् । 'अव्ययस्य च्चावीत्व नति वाच्यम्' (५०५२) ।
दोषामूतम् अह । दिवामूता रानि । एतच्च अव्ययीभावश्च (सू ४०१)
इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । २११९ क्यच्च्योश्च । (६—४—१५२) हल
परस्यापत्यकारस्य लोप स्यात्क्ये च्चौ च परत । गार्गीभवति । २१२०

च फलितमाह विकारात्मतामित्यादिना । वर्तमानादिति । विकारवाचकशब्दस्य
प्रवृत्तौ गौण्या घृत्या विद्यमानत्वं वाच्यम् । करोत्यादिभिरिति । 'डुट्टञ्च करणे, भू सत्ता
याम्, अन भुवि' इति धातुभिर्योगे सनीत्यय । च्विप्रत्यये चकार इत्, इकार उच्चारणार्थः ।
अस्य च्चौ । ईत्स्यादिति । 'ई' धात्वो इत्यतः तदनवृत्तेरिति च । 'वेलोप' इति ।
'विरपृक्तस्य इत्यनन्ति शेषः । च्छ्यन्तत्वादव्ययत्वमिति । 'उर्धादिच्चिन्वाचश्च' इति
निपातत्वात् स्वरात्निपातमित्यव्ययत्वमित्यर्थः । 'तद्धितश्चासवविभक्ति' इत्यत्र 'शस्त्र
भृतयः' प्राक् समामान्तेभ्य इति परिगणितेष्वन्तर्वादाव्ययत्वमिति केचित् । कृष्णो रण
हरति कृष्ण इति । वस्तुतः अकृष्ण मन् वेपादिना कृष्णमात्रं प्राप्नोतीत्यर्थः । त करो
तीति । अकृष्णकृष्णरूपेण सपद्यमान करोतीत्यर्थः । कृष्णीकरोतीति । अत्र वस्तुतः अवर्णा
नट प्रकृतिभूतः । स तावत्कृष्णभाव विकारं प्राप्नुवन् सम्पद्यमानत्वात् सम्पद्यकर्ता भवतीति
तत्राभेदाराधमवलम्ब्य वर्तमानो विकारमतकृष्णवाचकः शब्दः । तस्मान् च्विप्रत्यय, चकार
इत्, इकार उच्चारणार्थः । तस्मिन्परे अकारस्य ईत्वम् । 'विरपृक्तस्य' इति वकारलोपः ।
कृष्णीति ईकारान्तमव्ययम् । ब्रह्मीभवतीति । अब्रह्मा ब्रह्म सपद्यमान भवतीत्यर्थः ।
ब्रह्मन्तर्गता च्चि । अतर्वर्तिनो विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्तलोपः । ईत्वमिति भावः ।
अस्य तत्स्वाधिकारानामेव प्रातिपदिकादुत्पत्तिः, ननु सुवन्तानि नियमः । अनो न च्चे प्रातिप-
दिकादुत्पत्तिः । किन्तु सुवन्तादेविति बोध्यम् । अन एव अगौर्गौ समपद्यन् गोऽभवन्त्यन
च्छ्यन्तस्य गोशब्दस्य 'एङ् पदात्तात्—' इति पररूपमुदाहृत भाष्ये सगच्छन् इत्यम् ।
गङ्गीस्यादिति । अगङ्गा गङ्गावेन सपद्यमाना स्यादित्यर्थः । 'अस्य च्चौ, इति ईत्वम् ।
दोषामूतम् अहरिति । दोषेयाकारान्तमव्ययं राजावित्यर्थे वर्तते । इह तु राज-
रित्यर्थे वर्तते । अदोषामूतम् अहृलमेधावरणाचकाराद् दोषामूतमित्यर्थः । दिवा
भूता राजरिति । दिवत्याकारान्तमव्ययम् अहनीत्यर्थे । इह तु अहरित्यर्थे
वर्तते । चन्द्रिकातिगवयशाद् अहभूतेत्यर्थः । ननु 'अव्ययस्य च्चावीत्व न नति
वार्तिकम्' अस्य च्चौ इति सूत्रभाष्ये न दृश्यत इत्यत आह एतच्चेति । गार्गीभव
तीति वक्ष्यन्माह क्यच्च्योश्च । 'अल्लोपोज' इत्यस्माद् 'लोप' इति, 'हलस्तद्धि
'प्राप्ताध्मावेदृश—' इति विहित शप्रत्ययोऽस्मादेव निपातनात्म्यमप्यपि भवति ।
दिवादित्वात् द्यनिति हरदत्तः । वक्तव्यमिति । वृत्तिकारस्तु 'अमृततद्भाव' इति

च्वौ च । (७-४-२६) च्वौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । शुचीभवति । पदस्यात् ।
 'अव्ययस्य दीर्घत्वं न' इति केचित्, तन्निर्मूलम् । 'स्वस्ति स्यात्' इति तु महाविभाषया
 च्वेरभावोत्पिद्धम् । 'स्वस्तीस्यात्' इत्यपि पक्षे स्यादिति चेदस्तु । यदि नेष्यते
 तर्ह्यनभिधानात् च्वरेव नोत्पद्यन् इत्यस्तु । 'रीडृत' (सू १२३४) । मात्रीकरोति ।
 २१२१ अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च । (५-४-५१) एपां
 लोपः स्यात् च्विथ । अरुक्करोति । उन्मनीस्यात् । उच्चक्षूकरोति । उच्चेती-
 करोति । विरहीकरोति । विरजीकरोति । २१२२ विभाषा साति कात्स्न्ये ।
 तस्य' इत्यस्माद् 'हलः' इति, 'सूर्यतिष्य-' इत्यतः 'य' इति, 'आपत्यस्य च-' इत्यस्माद्
 'आपत्यस्य' इति चानुवर्तते, तदाह हलः परस्येति । गार्गीभवतीति । अगार्ग्यो गार्ग्यः
 संपद्यमानो भवतीत्यर्थः । यन्मन्तात् च्वौ यकारस्य लोपः । वेलोपः । यकारस्य तु 'आपत्यस्य
 च-' इति लोपो न संभवति, ईकारेण व्यवधानात् । 'हलस्तद्धितस्य' इत्यपि न सम्भवति ।
 तस्य इति अर्थवत्येव विधानात् । अतो वचनमिति भावः । अथ शुचीभवतीति वक्ष्यन्नाह
 च्वौ च । दीर्घः स्यादिति । 'अङ्गुत्सार्वधानुकयोः—' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः ।
 अव्ययस्येति । अव्ययस्य 'च्वौ च' इति दीर्घो नैत्यर्थः । तेन स्वस्ति स्यादित्यत्र च्वौ न
 दीर्घ इति भावः । तन्निर्मूलमिति । भाष्यादावहृष्टत्वादिति भावः । तर्हि स्वस्ति स्यादिति
 न स्याद् दीर्घप्रसङ्गादित्यत आह स्वस्तिस्यादिति त्विति । ननु महाविभाषया दीर्घाभावे
 स्वस्ति स्यादिति सिद्धावपि कदाचित् स्वस्तीस्यादिति दीर्घो दुर्वार इति शङ्कते स्वस्ती-
 स्यादित्यपि पक्षे स्यादिति । इष्टापत्तिरित्याह अस्त्विति । दीर्घतदभावाभ्या रूपद्वय-
 मिति शेषः । प्रामाणिकत्वादुभयमप्यादत्तव्यमिति भावः । ननु शिष्टानङ्गीकारात् कथं दीर्घ-
 पाठादर इत्यत आह यदि नेष्यत इत्यादि । मातृशब्दात् च्विप्रत्यये विरोधमाह रीडृत
 इति । अरुर्मनश्चक्षुः एषामिति । अरुस्, मनस्, चक्षुस्, चेतस्, रहस्, रजस् इत्येते-
 पामित्यर्थः । पूर्वैणैव प्रत्ययसिद्धेस्तत्संनियोगेन अन्त्यलोप इह विधोयते । अरुक्करोतीति ।
 अनरः अरः संपद्यते तत् करोतीत्यर्थः । प्रकृतेन्यलोपे उकारस्य 'च्वौ च' इति दीर्घः ।
 उन्मनीकरोतीति । अनुन्मना उन्मनाः संपद्यते तं करोतीत्यर्थः । च्वौ अन्त्यलोपः, ईत्वं
 च । उच्चक्षू करोतीति । अचक्षुः उच्चक्षुः संपद्यते, तं करोतीत्यर्थः । च्वौ अन्त्यलोपो
 दीर्घश्च । उच्चेतीकरोच्चेतीति । अनुच्चेता उच्चेताः संपद्यते, तं करोतीत्यर्थः । च्वौ अन्त्यलोपः
 ईत्वं च । विरहीकरोतीति । रहो विजनप्रदेशः, विशिष्टं रहो विरहः अविरहो
 विरहः संपद्यते तत् करोतीत्यर्थः । च्वौ अन्त्यलोपः, ईत्वं च । विरजीकरोतीति ।
 अविरजा विरजाः संपद्यते तं करोतीत्यर्थः । अन्त्यलोपे 'अस्य च्वौ' ईत्वं
 सूत्रमध्ये प्रचिक्षेप । च्व्यन्तत्वादिति । तस्य निपातत्वात् 'स्वरादिनिपातमव्ययम्'
 इत्यनेनेत्यर्थः । गार्गीभवतीति । इह यन्मन्तात् सुपि ततः च्विप्रत्यये कृते 'आपत्यस्य
 च तद्धितेऽनाति' इति यलोपो न भवति, ईकारेण व्यवधानादिति बोध्यम् ।
 अरुर्मनः । च्विश्चेति । पूर्वैण सिद्धस्यापि च्वेरयमनुवादः । लोपस्तु तत्संनियोग-

(५—४—५२) च्विप्रत्यये सातिवा स्यामावत्ये । २१०३ मात्पदाद्यो
 (८—३—१११) सस्य पत्व न स्यान् । दधि मिञ्चति । कृत्स्न शस्त्रमग्नि मपयत-
 ऽग्निमाद्भवति । अग्नीभवति । महाविभाषया वाक्यमग्नि । 'कात्स्न्ये' किम्—एकदशेन शुक्ली-
 भवति पत् । २१०४ अभिविधौ सपदा च । (५—४—५३) मपदा कृभ्वस्तिभिश्च
 यागे सातिर्वा स्याद्व्याप्तौ । पत्ने कृभ्वस्तियागे च्वि । मपदा तु वाक्यमव । अग्निमा मपयते,
 अग्निमाद्भवति शस्त्रम्, अग्नीभवति । जग्मात्समपयत, जलीभवति लवणम् । 'एकस्या व्यक्ते
 सर्वावयवावच्छेदेनायथाभाव कात्स्न्यम्' । 'बहूना व्यतीना किञ्चिदवयवावच्छेदेनायथाव
 त्वभिविधि' । २१०५ तदधीनवचने । (५—४—५४) माति स्यात्कृभ्वस्तिभि
 सपदा च यागे । राजसात्करोति, राजमात्समपयते । राजाधीनमित्यर्थः । २१०६ देये
 त्रा च । (५—४—५५) तदधीन दये त्रा स्यात्सातिश्च कृभ्वदियागे । विप्राधीन दय
 करोति । विप्रनाकरोति । विप्रनामपयते । पत्ने विप्रसात्कराति । 'देये' किम्—
 राजसाद्भवति राष्ट्रम् । २१०७ देवमनुष्यपुरुषपुंस्मर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्यो

च । विभाषा साति । मातीति लुप्तप्रथमानम् । च्विप्रत्यये इति । अभूततद्वाव सपद्यन्तार
 कृभ्वस्तियोग इत्यर्थः । सात्पदाद्यो । शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्ट सस्य पत्व न स्यादिति ।
 सानेरवयवस्य पदादश्च सस्य पत्व न स्यादित्यर्थः । 'न रपरसृषि—' इत्यन्ता न 'अपदान्तस्त्वं'
 इत्यनो 'मूषय इति चानुवतन इति भावः । पदादेशाहरति दधि सिञ्चतीति । पिचिवाता
 'धात्वादे प स' इति पस्य स । तस्य 'आदेशप्रत्यययो' इति पत्व प्राप्ते अनन निषेधः ।
 कृत्स्नमिति । सर्वावयवापनमित्यर्थः । अग्निमादियत्र प्रत्ययावयवमकारत्वान् पत्व प्राप्त
 अनन निषेधः । अग्नीभवतीति । च्विप्रत्यये 'च्वौ च' इति दोषः । महाविभाषयेति ।
 'समर्थानाम्—' इत्यन्ता वाग्रहणानुवृत्तेरित्यर्थः । महाविभाषया सिद्धे इह विभाषाग्रहणं तु
 अपवादतन्मुक्ते औत्पत्तिकञ्च ममावशायम् । अभिविधौ सपदा च । चकार कृभ्वस्ति
 समुच्चयार्थः । तदाह सपदा कृभ्वस्तिभिश्चेति । अभिविधावित्यस्य विवरण व्याप्ता
 विति । पत् इति । मातिप्रत्ययाभावपत्ने कृभ्वस्तियोगे पूर्वण च्वि, मपदा यो सानेरभाव
 वाक्यमेव, ननु च्वि, कृभ्वस्तियाग एत तद्विधानादित्यर्थः । सम्पदा यो उदाहरति
 अग्निमात्सपद्यत इति । कृभ्वस्तियागे उदाहरति अग्निमाद्भवति शस्त्रमिति ।
 अग्निमात्कराति अग्निमात्पादित्यप्युदाहार्यम् । कात्स्न्याभिनिर्व्योविशेषमाह एकस्या व्यक्ते
 रित्यादिना । तदधीनवचने । शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे साति स्यादित्यादिना ।
 'अभूततद्वाव' इति निवृत्तमिति भावः । देये त्रा च । 'तदधीनवचन' इत्येवानुवर्तते ।
 कृभ्यादियोग इति । कृभ्वस्तिभि मपदा च यागे इत्यर्थः । देवमनुष्यपुरुषपुं-

सिष्टत्वाय । विभाषा साति । विभाष्यते विकल्प्यत इति विभाषा । 'पुरोश्च हल्'
 इत्यकारप्रत्ययः । तत् टाप् । न त्विदमव्ययम्, 'द्वयाविभाषयोमध्य' 'पयसस्तु विभाषया'
 इत्यादौ विभक्तेर्दङानात् । कृत्स्नमिति । सर्वावयवापनमित्यर्थः । अग्निमाद्भवति

वहुलम् । (५-४-५६) एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च त्रा स्यात् । देवत्रा वन्दे रमे वा । बहुलोक्तेरन्यत्रापि । बहुत्रा जीवतो मनः । २१२८ अव्यक्तानुकरणाद् द्वयजवरार्धादनितां डाच् । (५-४-५७) द्वयच् अवरं न्यूनम्, न तु ततो न्यूनम्, 'अनोकाच्' इति यावत् । तादृशमर्थं यस्य तस्माद्वाच् स्यात्कृभ्वस्तिभिर्योगे । 'डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्' (वा ४६९७) 'नित्यमात्रेडिते डाचीति वक्तव्यम्' (वा ३६३८) डाचपरं यदात्रेडितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात् । इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटाकरोति ।

मर्त्येभ्यो द्वितीया सप्तम्योर्वहुलम् । एभ्य इति । देव, मनुष्य, पुरुष, पुरु, मर्त्य इत्येतेभ्य इत्यर्थः । अत्यन्तस्वार्थिकोऽयम् । 'साति' इति 'कृभ्वास्तियोगे' इत्यपि निवृत्तम् । देवत्रा वन्दे रमे वेति । देवान् वन्दे, देवेषु रमे वेत्यर्थः । मनुष्यत्रा पुरुषत्रा । पुरुषशब्दो बहुलपर्यायः पुरुषा, मर्त्यत्रा । अन्यत्रापीति । देवादिभ्योऽन्यत्रापीत्यर्थः । बहुत्रा जीवतो मन इति । जीवतो जन्तोर्मनः बहुषु विषयेषु गच्छति बहून् व्याप्नोतीत्यर्थः । अव्यक्तानुकरणात् । यत्र ध्वनौ अकारादयो वर्णविशेषा न व्यज्यन्ते सः अव्यक्तो ध्वनिः । तस्यानुकरणम् अव्यक्तानुकरणम् । द्वयजवरार्धशब्दं व्याचष्टे द्वयजिति । द्वावचौ यस्पेति विग्रहः । अवरशब्दं व्याचष्टे न्यूनमिति । द्वयजेव अवरं न्यूनसंख्याकमिति सामानाधिकरण्येनान्वयः । न तु ततो न्यूनमिति । एकाच्चमित्यर्थः । फलितमाह अनेकाजिति यावदिति । तादृशमर्थमिति । अत्रेकाच्चम् अवर्भागो यस्य तद् द्वयजवरार्धम् । तस्मादित्यर्थः । कृभ्वस्तिभिर्योगे इति । मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तेरिति भावः । तथा च अनेकाच्चभागयुक्तादव्यक्तानुकरणात् शब्दात् कृभ्वस्तियोगे डाच् स्यादिति फलितम् । अथ पटच्छब्दादव्यक्तानुकरणाद् डाचमुदाहरिष्यन् पटच्छब्दस्य द्विवचनमाह डा चि विवक्षिते द्वे बहुलमिति । यद्यपि 'सर्वस्य द्वे' इति प्रकरणे 'डाचि द्वे भवत इति वक्तव्यम्' इत्येव भाष्ये वार्तिकं पठितम् । तत्र डाचि परत इति नार्थः, तथा सति डाचि सति पटच्छब्दस्य द्विवचनम्, सति च द्विवचने अर्थस्यानेकाच्चाद् डाजित्यन्योन्याश्रयापत्तेः । अतः डाचि विवक्षिते इत्याश्रितम् । एवं च डाचि विवक्षिते पटच्छब्दस्य द्विवचने सति पटत् पटत् इत्यस्यानेकाच्चार्षभागयुक्तत्वाद् डाच् सूपपादः । पटत् पटत् आ करोतीति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति नित्यमात्रेडिते डाचीति । 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकारे पररूपप्रकरणे 'नात्रेडितस्यान्यस्य तु वा' इति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं पठितम् । डाचपरमिति । डाच् परं यस्मादिति विग्रहः । पकार इति ।

शस्त्रमिति । जातावेकवचनम् । सर्वाणि शस्त्राणीत्यर्थः । वन्दे रमे वेति । देवान् वन्दे देवत्रा वन्दे । देवेषु रमे देवत्रा रमे इत्यर्थोऽत्र पर्यवसन्नः एवं मनुष्यान् गच्छति मनुष्यत्रा गच्छति । मनुष्येषु वसति मनुष्यत्रा वसति । पुरुषान् गच्छति पुरुषत्रा गच्छति । पुरुषेषु वसति पुरुषत्रा वसति । पुरुषशब्दो बहुलपर्यायः । पुरुन् गच्छति पुरुषु वसति वा पुरुषा । मर्त्यान्मर्त्येषु वा मर्त्यत्रा । डाचिविवक्षित इति । परसप्तम्यां त्वन्योन्याश्रयः स्यात् । डाचि कृते द्वित्वे सति द्वयजवरार्धता, तस्यां च सत्यां डाजिति भावः ।

‘अव्यक्तानुकरणात्’ किम्—ईपत्वरोति । ‘द्वयजवरार्धात्’ किम्—अत्वरोति । ‘अवर’ इति किम्—घरटघरटाकरोति । त्रपटत्रपटाकरोति ‘अनेकाच’ इत्येव सूत्रयितुमुचिनम् । एव हि डाचीनि परमप्त्येव द्वित्वे भुवचेत्यवधेयम् । ‘अग्निनौ’ किम्—पटिति करोति । २१२६ कृञो द्वितीयतृतीयशम्बवोजात्कृत्यौ । (५-४-५८) द्वितीयादिभ्या टात्स्यात्तृज एव यागे कर्षणेऽप्ये । बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वम् । द्वितीय तृतीय कर्षण करोति । द्वितीयावराति । तृतीयाकरोति । शवशब्द प्रतिलोमे । अनुलोम वृष्ट क्षेत्र पुन प्रतिलोम कर्षति, शवावरानि । बीजेन सह कर्षति बीजाकरोति । २१३० सख्यायाश्च गुणान्ताया । (५-४-५९) कृजा यागे कृपौ डात्स्यात् । द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् । क्षेत्रकर्मक द्विगुण कर्षण करोतीत्यर्थः । २१३१

तथा च पटपटत् आ करोति इति स्थिते टित्वाट्टिलोपे पटपटाकरोतीति रूपमित्यर्थः । अवरेति किमिति । द्वयजर्घादित्येवाम्बित्वत्यर्थः । घरटघरटाकरोतीति । घरटत् इत्यव्य-
क्तानुकरणाद् डाचि द्विवचन पररूप टिलोप रूपम् । द्वयजर्घादित्युक्ते तु अधभागस्य घरटत् इत्यस्य बहुल्लच्च्त्वाद्वाच् न स्मादित्यर्थः । अनेकाच इत्येवेति । द्वयजवरार्घादित्यननीय
‘अव्यक्तानुकरणादनकाचोऽग्निनौ डाच् इत्येव सूत्रयितुमुचितमित्यर्थः । एव हीति । ‘अनकाचो-
ऽग्निनौ’ इति पाठ सति पटच्छब्दस्य टित्वात्प्रागेव अनेकाच्चत्वाद् डाच् समवतीति ‘डाचि
परता द्वित्वम्’ इति वक्तुं शक्यमिति भावः । पटितीति । ‘अव्यक्तानुकरणस्य’ इति
पररूपम् । कृञो द्वितीय । द्वितीयादिभ्य इति । द्वितीय, तृतीय, शम्ब, वीज इत्येतेभ्य
इत्यर्थः । कृञ एव योग इति । कृञ्ग्रहणात् कृञ्स्तिन्नानुवतत इति भावः । ‘मद्रात्परि-
चापणे’ इति यावत् कृञ् इत्यनुवतते । । बहुलोक्तेरिति । ‘डाचि बहुल्ल् द्वे भवत इति
बहुल्ल्ग्रहणाद् अव्यक्तानुकरणस्यैव डाचि द्वित्वम् । ननु तदन्त्यस्येत्यर्थः । शम्बशब्द
प्रतिलोम इति । वर्तत इति शेषः । बीजेन सह कर्षतीति । आदौ कृष्टक्षेत्रे
कुलत्पादिवीजाना वापे कृते पुन बीजे सह कर्षण प्रसिद्धम् । ‘कर्षत्वित्—’ इति सूत्र-
भाष्यप्रामाण्यात् कृपधातु शब्दिकरणोऽस्ति, तेन शब्दिकरणत्वात् कृपनीत्येव युक्त-
मिति न शङ्क्यम् । सख्यायाश्च । शेषपरणेन सूत्रं व्याचष्टे कृञो योग इति ।

खरटखरटाकरोतीति । द्वित्वपररूपादि प्राक्वात् । द्वयजर्घादित्युक्ते त्वत्र डाच् न स्यात् । न
अत्रार्धं द्वयच् किं तु श्यच् । अनेकाच इत्येवेति । ‘द्वयजवरार्धात्’ इत्यपनीयेत्यर्थः । पटि-
तीति । ‘अव्यक्तानुकरणस्यात्’ इतौ इति पररूपम् । नन्वत्र करोतिना योगा दुर्लभ, इतिराब्देन
व्यवधानात् । तथा चानिनादिति व्यर्थमिति चेत् । अत्राहु — इतिशब्देन करोत्यर्थगतप्रकार एव
परामृश्यते इत्येवप्रकारेण करोतीति । तथा च पटच्छब्दस्यार्थद्वारा यागोऽप्येवेति । बीजेन
सहेति । ननु बीजेन सह भूतलस्य कर्षणे बीजानामपि कर्षणप्रसङ्गाद्विवक्षितार्थो न सिध्यतीति
चेत् । अत्राहु — वृत्तिविषये बीजशब्दा बीजावापसहिते विलेखन वर्तते तथा च बीजावाप-

समयाच्च यापनायाम् । (५-४-६०) 'कृपौ' इति निवृत्तम् । कृपायोगे डाज्य्यात् ।
समया करोति । कालं यापयतीत्यर्थः । २१३२ सपत्त्रनिष्पत्त्रादतिव्यघने^१ ।
(५-४-६१) सपत्त्राकरोति मृगम् । सपुङ्खशरप्रवेशेन सपत्त्रं करोतीत्यर्थः । निष्पत्त्रा-
करोति । सपुङ्खस्य शरस्यापरपाश्वे निर्गमनान्निष्पत्त्रं करोतीत्यर्थः । 'अतिव्यघने' किम्—
सपत्त्रं निष्पत्त्रं वा करोति भूतलम् । २१३३ निष्कुलान्निष्कोपणे । (५-४-६२) निष्कुला-
करोति दाडिमम् । निर्गंतं कुलमन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहिर्डाच् । २१३४
सुखप्रियादानुलोम्ये । (५-४-६३) सुखाकरोति । प्रियाकरोति गुरुम् । अनुकूला-
चरणेनानन्दयतीत्यर्थः । २१३५ दुःखात्प्रातिलोम्ये । (५-४-६४) दुःखाकरोति
स्वामिनम् । पीडयतीत्यर्थः । २१३६ शूलात्पाके (५-४-६५) शूला-
करोति मासम् । शूलेन पचतीत्यर्थः । २१३७ सत्यादशपथे । (५-४-६६)
सत्याकरोति भाण्डं वणिक् । कृतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः । शपथे तु सत्यं

समयाच्च । 'कृपौ' इति निवृत्तम् । समयशब्दाद् यापनायां गम्यमानायां डाचित्यर्थः । सम-
याकरोतीति । करोतिरिह यापनायामित्याह यापयतीति । अतिक्रान्तं करोतीत्यर्थः । अद्येदं
कर्तव्यमित्युक्ते विघ्नं कश्चिदापाद्य कालक्षेपंकरोतीति यावत् । सपत्त्र । सपत्त्रशब्दाद्
निष्पत्त्रशब्दाच्च अतिव्यघने डाजित्यर्थः । 'व्यघ ताडने' चतुर्थान्तः । अतिक्रम्य वेधः अतिव्य-
घनम् । लक्ष्ये शराः पतन्त्यनेनेति पत्रम्, शराणां पुङ्खगतो वह्नः । भूतलमिति पुङ्खपर्यन्तं
पुंखवर्जं वा शरप्रवेशनेन सपत्त्रं निष्पत्त्रं वा भूतलं करोतीत्यर्थः । निष्कुलान्निष्कोपणे ।
डाजिति शेषः । निष्कोपणम् अन्तर्गतावयवानां बहिःकरणम् । निष्कुलाकरोति दाडिम-
मिति । निर्गंतं कुलं यस्मादिति बहुव्रीहिः । कुलशब्दश्च अन्तरवयवसमूहे वर्तते । तदाह निर्गत-
मित्यादि । सुखप्रियादानुलोम्ये । सुखशब्दात्प्रियशब्दाच्च आनुलोम्ये गम्ये डाच् स्यादि-
त्यर्थः । आराध्यगुर्वादिचित्तानुवर्तनमानुलोम्यम् । सुखाकरोति प्रियाकरोति गुरुमिति ।
चित्तानुवर्तनेन गुरुं सुखसंपन्नं प्रियसंपन्नं च करोतीत्यर्थः । तदाह अनुकूलेति ।
दुःखात् । डाजिति शेषः । आराध्यप्रतिकूलाचरणं प्रातिलोम्यम् । अन्यत्पूर्ववत् ।
शूलात्पाके । डाजिति शेषः । शूलाकरोतीति । अत्र करातिः पाके
वर्तते । तदाह शूलेन पचतीत्यर्थ इति । सत्यादशपथे ।

सहितं विलेखनं करोतीत्यर्थ इति । समयश्च । कालं यापयतीत्यर्थ इति । 'कर्तव्यस्या-
वसरप्राप्तिः समयस्तस्यातिक्रमणं यापना' इति वृत्तिग्रन्थमुपादाय हरदत्त आह—'अद्य मे पारव-
श्यम्, इवः परस्वो वा अस्य समय इत्येवं बहुषु दिवसेषु य आह स एवमुच्यते' इति । सपत्त्र-
निष्पत्त्रात् । लक्ष्ये शराः पतन्त्यनेनेति पत्रम् शराणां पुङ्खगतो वह्नः । सपत्त्रं निष्पत्त्रं वा
करोतीति । पत्राणि पर्णानितत्सहितं तद्रहितं वेति यथासम्भवमर्थः । निष्कुलात् । निष्कोपण-
मन्तरवयवानां वह्निर्निष्कासनम् । निष्कोपणे किम्, निष्कुलं करोति शत्रुम् । शूलात्पाके । पाके

करोति विप्र । २१३८ मद्रात्परिवापणे । (५-४-६७) मद्रशब्दो मङ्गलार्थः । परिवापणं मुण्डनम् । मद्राकरोति । माङ्गल्यमुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः । 'मद्राच्चेति वक्तव्यम्' (वा ३३४४) मद्राकरोति । अर्थः प्राग्वत् । 'परिवापणे' किम्—मद्रं करोति मद्रं कराति ।

इति स्वार्थिकप्रकरणम् । इति तद्धिता ॥

टाजिति शेषः । सत्योक्तरोति भाण्डमिति । रत्नादिद्रव्यजानमित्यर्थः । मयशब्दोऽत्र तथ्ये वर्तते । 'सत्यं तथ्यमृतं सम्यक्' इत्यमरः । क्रेतव्यमिति । एतादृतेव मूल्येन इदं क्रयणाहं नातोऽधिकमूल्येन येन यथाभूतार्थं वदतीत्यर्थः । सत्यं करोति विप्र इति । शयं करातीत्यर्थः । मद्रात्परिवापणे । टाजिति शेषः । मद्रशब्दो मङ्गलार्थः इति । मङ्गल-पर्याय इत्यर्थः । परिवापणं मुण्डनमिति । केशान्वपने इत्यादौ तथा दर्शनादिनि भावः । माङ्गल्यमुण्डनेनेति । चौलेनेत्यर्थः । मद्रं करोति । मद्रं करोतीति । क्षेमं करोतीत्यर्थः । अत्र परिवापणस्याप्रतीतेन टाजिति भावः ।

इति श्रीवामुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकोमुदीव्याख्याया

बालभनोरमाया तद्धितप्रकरणं समाप्तम् ।

किन्, शूलं कराति तदग्रम्, शूलमुदररोगः । मत्यादशपथे । सत्यं साधु सत्यम् । 'तत्र साधु' इति प्राग्भिनीयत्वाद्यनि प्राप्ते अतएव निगमनाद् यः । अन्तोदात्ताऽयम् । 'सयेनोत्त-भिना भूमि' । 'ऋतं च मर्यं च' इत्यत्र तथा दर्शनात् । सत्याकरोतीति । । भाण्डं रत्नादिद्रव्यजानम् । क्रेतव्यमिति । मयैवैतद् ग्राह्यमिति बुद्ध्या परीक्षादिना सत्यकारद्रव्य-प्रदानेन च दृढं करातीत्यर्थः । तथ्यमिति । तथैव तथ्यम् । 'पादाघात्या च' इति चकार-स्यानुमनममुच्चयार्थत्वात्स्वार्थे यत् । परिवापणमिति । कर्मव्यापारमात्रवाचिना वपेहेतुम-ष्णिचि ल्युङिनि हरदत्तः । कर्मव्यापारः फलं तस्य कर्मनिष्ठत्वान् । यथा च फलमात्रवाचिन इत्यर्थः । फलित इत्याह । माङ्गल्यमुण्डनेनेति । चौलदीक्षादौ । मद्राच्चेति । मद्रादित्यर्थ-ग्रहणमिति व्याख्याने तु मङ्गलादिभ्योऽपि स्यादिनि बोध्यम् । इति तद्विज्ञा ।

इति तत्त्वबोविन्या तद्धितप्रक्रियाप्रकरणम् ।

अथ द्विरुक्तप्रकरणम् । ४२ ।

२१३६ सर्वस्य द्वे । (८—१—१) इत्यधिकृत्य । २१४० नित्य-

अथ द्विरुक्तप्रकरणम् । सर्वस्य द्वे । इत्यधिकृत्येति । द्विर्वचनविधयोजुक्तं-

सर्वस्य द्वे । सर्वशब्दस्य द्वे भवत इति विधिस्तु न शङ्क्यः । किं तु 'नित्यवीप्सयोः' इत्येवमादीनां विधेयकारिणोरनिर्देशेन साकाङ्क्षत्वात्स्वरितत्वाच्चाधिकारोऽयं तदाह इत्यधिकृत्येति । एतदर्थरूपमधिकृतेत्यर्थः । स्वरूपग्रहणं तु न भवति 'नाम्नेडितस्यान्त्यस्य तु वा' इति लिङ्गात् स्वरूपग्रहणे हि सति द्विरुक्तसर्वशब्दस्यैव परमाप्तेडितं स्यात्, न तु द्विरुक्तस्याव्यक्तानुकरणशब्दस्य परमिति 'नाम्नेडितस्य-' इति पररूपनिपेधोऽन्त्यस्य तकारस्य विकल्पविश्व कथं संगच्छेत । ननु 'नित्यवीप्सयोः' इत्यादौ 'पदस्य' इति वक्ष्यमाणमपकृष्य पदस्यैवद्वित्वं विधीयत इति किमनेन सर्वस्येति ग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः—'स्वादिषु-' इति पदसंज्ञामादाय वृद्धाभ्यामित्यादौ प्रकृतिभागमात्रस्य द्विर्वचनं स्यात् । कृते तु 'सर्वस्य' इति ग्रहणे 'सर्वशब्दोऽवयवकात्स्न्ये वर्तते' इति 'सर्वावयवोपेतस्य द्वित्वम्, न तु कश्चिदवयवो वर्ज्यते' इत्यर्थलाभादिष्टसिद्धिरिति । इह 'द्वे' इत्यस्य संख्येयापेक्षायां शब्दरूपे गृह्येते, शब्दानुशासनप्रस्तावात् । 'सर्वस्य' इति स्थानपक्षो । सोऽयं स्थानेद्विर्वचनपक्षः । यदि तु उच्चारणे संख्येये, तदा स्थान्यादेशभावो न संभवति, निवृत्तिवर्मा हि स्थानी भवति, सर्वं चेद् निवृत्तं कस्योच्चारणं स्यात्, अतः 'सर्वस्य' इत्यध्याहृतोच्चारणशब्दापेक्षया 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि पक्षो । 'सर्वं द्विरुच्चारयेत्' इति फलितोर्थः । सोऽयं 'द्विःप्रयोगो द्विर्वचनम्' इति पक्षः । ननु आद्यपक्षे स्थानिवद्भावेन समुदायस्यैव पदत्वं स्यात्, न त्ववयवयोस्ततश्च पदकार्याणि न स्युः । न चेष्टापत्तिः । 'अपचन्नपचन्' इत्यत्र उमुट्, 'वृक्षान् वृक्षान्' इत्यत्र 'पदान्तस्य' इति णत्वनिपेधः, 'अग्नेज्जे' इत्यत्र 'एङः पदान्तात्—' इति पूर्वरूपत्वं च न सिध्येत् । किं चापदान्तात्त्वप्रयुक्तकार्याणि स्युः । तद्यथा 'पयः पयः' इत्यत्र 'सोपदादौ' इति सत्त्वं स्यात्, 'पपीः पपीः' इत्यत्र 'इणः पः' इति पत्वं स्यात् । 'पाशकल्पककाम्येषु—' इति वृत्तिग्रन्थमवष्टम्भ्य कथंचित्सत्त्वपत्त्वपरिहारेऽपि 'अशनीताशनीत' इत्यत्र 'अतो गुणे' इति पररूपं स्यादिति चित्सत्त्वपरिहारेऽपि 'अशनीताशनीत' इत्यत्र 'अतो गुणे' इति पररूपं स्यादिति चेत् । अत्राहुः—यदि प्रत्यस्तमितावयवभेदः समुदाय एक एवादेशः स्याद् द्वे इति द्विर्वचनमनुपपन्नं स्यात्, अतो द्वे इति वचनादेकस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयेत तत्र स्थानिवद्भावेन समुदायस्य पदत्वं स्वत एव चावयवयोरपीति न कश्चिदोष इति । स्यादेतत्—द्विप्रयोगपक्षे प्रत्येकं पदसंज्ञायां सिद्धायामपि समुदायस्य सा न सिध्यति । ततश्च देवदत्तः पचतिपचतीत्यादौ 'तिङ्ङितिङः' इति सर्वस्य पदस्य निघातो न सिध्यतीति चेत् । अत्राहुः—पचतिपचतीत्यादौ हि स एव घातुः प्रत्ययश्चात्र द्विः पठ्यते । ततश्च यो यस्मात् प्रत्ययो विहितस्तदादितदन्तमिति विधीयमाना पदसंज्ञा समुदायस्यापि प्रवर्तते । तेनावग्रहादिः सिध्यतीति ।

चीप्सयो । (८—१—४) आभीक्ष्ये वाप्साया च द्याते पन्म्य द्विवचन स्यात् ।

स्यन्त इति शेष । नित्यवीप्सयो । नियश इत नियत्व विवर्तितम् तच्च आभाष्यमिति भाष्यम् । व्याप्तुमिच्छा बीप्सा व्याप्तिप्रतिपादनच्छा सा च प्रयाक्तृत्वं । व्याप्तिरेव तु शाब्दबाधविषय इति भाष्यस्वरम् । तथा च नियव्याप्त्यारित्यव सुवचम् । व्याप्तिश्च कान्त्येन भवत्य, उपमगत्वान् । पन्मेत्यविचरिष्यमाणमिहापकृष्यते । भवत्येति स्यान्ष्टा । द्वे इति त्यादशमपकम् । तस्य च गङ्गारूपे इति निरोप्यमर्षाल्लिन्यन्, गङ्गादृगामनप्रस्ता दान् । ते च गङ्गारूप स्वस्यन् अर्थतथान्तरतमे पदे इति स्यान्जनरतमपरिभाषया लभ्यते । तत्रच पौनपुन्ये कान्त्ये च गङ्गे कृत्स्नावयवविशिष्टस्य पन्म्यार्थेनच शब्दतथान्तरतम द्व पन् भवत इति फलितम् । तदभिप्रेत्याह आभीक्ष्ये चीप्साया च द्यात्य इति । द्याय च द्यात्या च द्यात्यम् । तस्मिन्नित्यय । 'नपुमनमनपुमनेनैकवच्चास्या' यत्तरस्यान् इति नपुस वैकशेष एवम् च । नित्यवीप्स च प्रवृत्तिगम्ये । द्विवचन तु द्यातवम् । स यपि प्रवृत्तिद्व द्वित्तया प्रवृत्त्यनतिरेकादिनि वध्यम् । द्विवचन स्यादिति । द्वे पदे आदेशास्त इयय । तत्रावयवया पदस्य स्वन सिद्धम् । ममुपायस्य तु पदद्वयामकस्य स्थानिवत्त्वान् मुपन्तवन् । तेन धनचतस्रचनित्यश्च डमुट्, वृणावृणानित्यन् 'पदातस्य इति णत्वनिषेज । अत्रञ्च इयव 'एङ्' पणान्ता- इति पूवरूप चत्यादीन्यवयवाना पदकार्याणि सिध्यन्ति । पुन पुनरिति समुदायस्य स्थानिवत्त्वन सुबन्तत्वाद् भावे प्यत्रि, भव ठत्रि च पानपुयम्, पौन पुनिक इति च सिध्यति । द्व उच्चारणे स्त इत्याश्रयण तु भव पद द्विच्चारयेदियथ फलित स्यात् । ततश्च पुनरित्येकस्यैव द्विच्चायमाणस्य पुन पुनरित्यादेशत्वाभावन स्थानिवत्त्वाप्रसक्त्या सुबन्तत्वविरहान् तद्धिनोत्पत्तिन स्यात् । तस्मादादेशाप्य एव श्रेयानियमान्ता तावत् ।

नित्यवीप्सयो । नियमिह पौन पुयमित्याह । आभीक्ष्य इति । द्योत्य इति । 'नपुम नमनपुसनेन- इत्येकशेष, एकवद्भावश्च बाध्य । पदस्येति । तेन नियमाया विधायमान द्विवचन धातुमात्रस्य न भवति । किं च क्रियामममिहारे धानाविहिता यदन्तरङ्ग, पन्स्याच्च मान द्विवचन तु बहिरङ्गमिति यद न बाधते । अथवा हि पौनपुय भृशायश्च क्रियासमनि हारे इति भृशार्थे सावकागोश्र यत् पौनपुये परण द्विवचनन बाध्यत । न च पन्म्य द्विवच नाम्युपगम सगनिकस्य प्रपचति प्रपठतीत्यादद्विवचन न स्यादिति बाध्यम् । वार्तिककारवचनं तत्सिद्धे । अत्र वदति-सगनिकस्य द्वित्व एकपद्य नास्पेव, स्यान्तिन पदत्वाभावन आदेशेऽपि तस्य दौलभ्यान् । द्वि प्रयोगपने तु प्रथमगानि विहायानिगृह्य समुदायस्य पदत्व प्राप्त तस्मिन् सत्यपि न क्षति । वस्तुतस्त्वित्वा स्यान् द्विवचनपन् एव मुख्य । स्यान्तिन सुबन्तत्वान्ताय स्यात्प सुबन्तत्वामुपन्तात्तद्धित इति पक्षे समुदायान् प्यवठोरो समवन पौनपुय पौन पुनिक इति रूपसिद्धे । 'प्रातिपदिकात्तद्धित' इति पन्नाम्युपगमेपि श्रूयमा प्रयथान्तस्यैव प्रातिपदिकत्वनिषेधान्पुनरित्यस्यैव प्रातिपदिकत्वनादेशस्यापि प्रातिपदि कत्वात्पौन पुयमित्यादि सिध्यत्येव । द्वि.प्रयागपने त्वन्तरङ्गत्वादव्ययामुपो छुकि द्विव

आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च । पचति पचति । भुक्त्वा भुक्त्वा ।
वीप्सायाम्—वृक्षं वृक्षं सिञ्चति । ग्रामो ग्रामो रमणीयः । २१४१ परेर्वर्जने

आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्विति । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यम् । तच्चेह प्रधानभूतक्रियाया एव ।
क्रियाप्राधान्यं चाख्यातेष्वस्तीति 'प्रशंसायां रूपप्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अव्ययकृत्स्वपि
कृत्वानुमुन्नादिषु क्रियाप्राधान्यम्, 'अव्ययकृतो भावे' इत्युक्तेः । तथा च तिङन्तेषु अव्ययसंज्ञक-
कृदन्तेषु च पौनःपुन्यनिमित्तकद्विर्वचनं नान्यत्रेत्यर्थः । तथैवोदाहरति पचति पचति, भुक्त्वा
भुक्त्वेति । वीप्सायामिति । उदाह्रियत इति शेषः । वृक्षं वृक्षमिति । कृत्स्नं वृक्ष-
मित्यर्थः । अत्र प्रकृततद्वाटिकागतवृक्षकात्स्न्यं गम्यते जगतीतलस्थितकृत्स्नवृक्षसेचनस्य अश-

प्रवर्तत इति समुदायस्य सुवन्तत्वाभावात् प्रातिपदिकत्वाभावाच्च व्यग्रूठौ न भवतः । न च
'अर्थवदधातुः—' इत्यादिना समुदायस्य प्रातिपदिकत्वे सौरूपत्तौ तस्य लुकि च सुवन्तत्वं
प्रातिपदिकत्वं च संभवत्येवेति वाच्यम्, 'यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेदभवति समा-
सस्यैव' इति नियमेन प्रातिपदिकत्वस्यासंभवेन सुवन्तत्वस्याप्यसम्भवात् । न च द्विःप्रयोगपक्षे
स एव धातुः प्रत्ययश्च द्विः पठ्यते इति समुदायस्यापि पदसंज्ञा प्रवर्तते इत्यधुनैवोक्तत्वात्पुनः
पुनरिति समुदायस्य सुवन्तत्वमस्त्येवेति शङ्क्यम्, अन्तरङ्गत्वात्सोर्लुकि प्रकृतिभागस्य द्विर्व-
चने सति यस्मात्प्रत्ययो विहितस्तदादि तदन्तमिति विधीयमानायाः पदसंज्ञायाः समुदायस्य
दुर्लभत्वात् । ततश्चैकपद्याभावे 'पुनःपुनर्जायमाना पुराणी' इत्यादाववग्रहोऽपि न सिध्येदिति ।
आभीक्ष्ण्यमिति । तद्वि क्रियानिष्ठधर्मः । तेन तद्ध्योतनार्थं द्वित्वं क्रियाप्रधानानामेव
न्याय्यम् । क्रियाप्राधान्यं चाख्यातेऽस्ति, कृद्विशेषे च, 'अव्ययकृतो भावे' इति वक्ष्यमाणत्वा-
दिति भावः । केचित्तु क्रियाप्रधानानामेव द्वित्वे परिगृहीतसाधनाया एव क्रियाया व्यवहारो-
पयोगित्वात्तदभिधानाच्च धातुमात्रस्य द्वित्वं न भवति किंतु तादृशक्रियाभिधायिनः पदस्यैव
स्यादिति पदस्यापकर्षणाभावेऽपि न क्षतिरित्याहुः । तच्चित्यम् । उक्तरीत्या नानाकारक-
विशिष्टक्रियासमर्पकस्य वाक्यस्यैव द्वित्वापत्तेः । किं च भावार्थकलकारान्तानामव्ययकृतां च
भवदुक्तरीत्या द्वित्वं न स्यात् । ननु तत्र नित्यतावगत्यनन्तरं पदान्तरैः साधनाकाङ्क्षा
परिपूर्णत इति भूयते पक्षेत्यादिपदानां द्वित्वं स्यादेवेति चेत् तर्हि तत्रैव धातुमात्रस्य
द्वित्वं केन चार्यताम् । किं च तद्वदेव कर्तृकर्मलकारस्थलेऽपि धातुमात्रद्वित्वं दुर्वारमिति
पदस्येत्यपकर्षणमावश्यकमेवेति दिक् । वीप्सायामिति । व्याप्तुमिच्छा वीप्सा ।
व्याप्तिप्रतिपिपादयिषेति यावत् । सा च प्रयोक्तुधर्मं आवाधवत् । गतगत इत्युक्ते
प्रियस्य चिरगमनादिना षोडशितो वाक्यं प्रयुङ्क्ते इति यथा प्रतीयते तथा वृक्षंवृक्षं
सिञ्चतीत्यादावपि व्याप्ति बुबोधयिषोरिदं वाक्यमित्यवगमात् । शाब्दबोधविषयस्तु
व्याप्तिरेव । तथा च 'नित्यव्याप्त्योः' इत्येव सूत्रयितुं शक्यम् । व्याप्तिरिह कात्स्न्यम्,
तच्चाधिकारिकम् । 'सर्वे ब्राह्मणा आमन्त्रिताः' इत्यादौ यथा । 'न हि जगतीतले
विद्यमाना ब्राह्मणाः सर्वेऽपि केनचिदामन्त्रयितुं शक्यन्ते' इति स्वप्नामस्यस्वजातीय-
ब्राह्मणपरतया यत्र संकोचो यद्यभ्युपेयते तर्ह्यत्रापि सकलवृक्षसेचनसामर्थ्यं कस्यापि

(८—१—५) परि परि वङ्गेभ्यो वृष्टो देव । वङ्गापरिहृत्येत्यर्थः । 'परवर्जनं वा वचनम्' । (वा ४६८३) परि वङ्गेभ्यः । २१२२ उपर्यध्यधस सामीप्ये । (८—१—७) उपर्युपरि ग्रामम् । ग्रामस्यापरिष्ठात्समीपे देशे इत्यर्थः । ग्रव्यधि

क्यत्वात् । सर्वशब्दस्य कात्स्न्यवाचित्वेऽपि न द्वित्वमित्यनुपदमेव 'यथास्व-' इत्यन वक्ष्यते । वृक्षं वृक्षमित्यत्र कात्स्न्यविगमेऽपि प्रत्येकनिष्ठमेकत्वमेव भासते, ननु बहुत्वम् । अत्र न बहु वचनम् । 'एकैकस्य प्राचाम्' इति लिङ्गाच्च । सर्वस्येत्यभाव वृक्षाम्यामित्यादौ 'स्वादियु-' इति पदत्वमवलम्ब्य प्रवृत्तिभाषणस्य द्विवचनं स्यात् । कृते तु सर्वग्रहणं पदान्यन्तानां क्रान्तस्यैव वृत्तनावयवापनस्य पदस्य द्वित्वमित्यर्थलाभात् दाप । 'पदस्य' इति निम्नं वाक्यस्य मा भूत् । परेर्वर्जने । वर्जनं वर्तमानस्य परीत्यस्य द्वे स्त इत्यर्थः । परि परि वङ्गेभ्यो वृष्ट इति । पञ्चम्य इति शेषः । 'अपपरी वर्जनं' इति परि कर्मप्रवचनीयः । 'पञ्चम्यपाङ्परिभि' इति पञ्चमी । परि हरे ससार इत्यत्र तु, 'परे-समाप्ते' इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकाद् न द्विवचनम् । उपर्यध्यधस । उपरि, अधि, अव एतेषां द्वे स्त सामीप्ये गम्य इत्यर्थः । सामीप्यं च उपर्युपरि ग्राममित्यत्र अयोऽग्रे लोकमित्यत्र च देसात्, अध्वधि सुखमित्यत्र तु वान्त इति ज्ञेयम् ।

मनुष्यस्य नास्तीति यत्र वार्तिकादौ वृक्षमचनार्थमधिकारस्तद्वाटिकास्यवृक्षाणामत्र कात्स्न्यं वृक्षं वृक्षं सिञ्चनीत्यादौ गम्यते इत्यभ्युपगमः । यत्र तु सकोचे कारण नास्ति, तत्रासकाच इष्ट एव 'जानाजाना निधनमुपेति' इति यथा । न चैव वृक्ष वृक्षमित्यादौ बहुवचनप्रसङ्गः, बहूनां भानेऽपि बहुत्वसंख्यायास्तत्राभावात् । प्रत्येकनिष्ठमेकत्वमेव हि तत्र भासते इत्यादि मनारमाया स्थितम् । वृक्ष वृक्षमिति समुदायस्य तु प्रातिपदिकत्वाभावाद्वहुवचनस्य प्रसङ्ग एव नास्ति । न च 'अर्थवदधानु-' इत्यनेन प्रातिपदिकत्व शङ्क्यम्, 'यत्र सघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति समासस्यैव' इति नियमात् । न चाष्टमिव द्विवचनमादेशरूपमिति सघाता न भवतोऽप्यपि शङ्क्यम्, द्वे इति वचनादेकस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयेते इति प्राशस्त्यत्वात् । नन्ववमपि 'सरित्सरित' 'यापायोपा' इत्यादि बहुवचनोत्पत्तिं कुर्वरेव । सरिदिति स्थानिन प्रातिपदिकत्वसम्भवेन तदादेशस्यापि सरित्सरिदित्यादेः स्थानिवद्भावेन प्रातिपदिकत्वसम्भवादिति चेत्, अत्राह—अन्तरङ्गैकत्वसंख्यावच्छेदो द्विरुक्तार्थं मर्यादालिखे निराकाङ्क्ष एव । न हि वस्तुगत्या बहुत्वमस्तीत्येतावतैव तस्य शाब्दभाव आपादयितुं शक्यते । असत्त्वायकेष्वपि तदापत्तेः । न हि शयनब्राह्मण्यभिप्रायेण 'देवदत्तन शय्यते' इति भावः कश्चित्प्रयुङ्क्ते । तत्रायोग्यं तदिति चेत् समं प्रवृत्तेऽपि । अत्र च लिङ्गम् 'एकैकस्य प्राचाम्' इति निर्देश इति । परेर्वर्जने । अत्र वार्तिक 'परे-समाप्ते' । नेह—परिनिर्गन् वृष्टो देव । वेति च वक्तव्यम्' तथा च अप हरे परिहरे संसार इति वारकेषूदाहृतम् । परिपरि वङ्गेभ्य इति । 'अपपरी वर्जने' इति कर्मप्रवचनीयमज्ञाया 'पञ्चम्यपाङ्परिभि' इति पञ्चमी । उपर्यध्यः । सामीप्यं प्रत्यामति,

सुखम् । सुखस्योपरिष्ठात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः । अवोऽवो लोकम् । लोकस्यावस्तात्समीपे
 देरो इत्यर्थः । २१४३ वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंसतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ।
 (८-१-८) असूयायाम्—सुन्दर सुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम् । संमतौ—देव देव बन्धोऽसि ।
 कोपे—दुर्विनीत दुर्विनीत इदानीं नास्यसि । कुत्सने—धानुष्क धानुष्क वृथा ते धनुः । भर्त्सने—
 चोर चोर घातयिष्यामि त्वाम् । २१४४ एकं बहुव्रीहिवत् । (८-१-९) द्विरुक्त एकशब्दो
 बहुव्रीहिवत्स्यात् । तेन मुल्लोपपुंवद्भावौ । एकैकमक्षरम् । इह द्वयोरपि सुपोलुकि कृते बहुव्री-
 हिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्सुप् । एकैकया आहुत्या । इह पूर्वभागे पुंवद्भावाद्-
 वाक्यादेः । द्वे स्त इति शेषः । यद्यपि कोपाद्भर्त्सनम्, असूयाया कुत्सनम्, तथापि विनापि
 कोपासूये भर्त्सनकुत्सनयोः शिष्यादौ संभवात्पृथग् ग्रहणम् इति भाष्ये स्पष्टम् । सुन्दरेति ।
 सौन्दर्यमसमानस्येदं वाक्यम् । देवेति । तव वन्दनं संमतमित्यर्थः । दुर्विनीतेति ।
 क्रोधाविष्टस्य वाक्यम् । ज्ञास्यसीति । दुर्विनयस्य फलमिति शेषः । धानुष्केति ।
 युद्धासमर्थं प्रति निन्देयम् । चोरेति । चोरं प्रति अवाच्यवादोऽयम् । एकं बहुव्रीहिवत् ।
 द्विरुक्त इति । द्विवचनं प्राप्त इत्यर्थः । एतच्च प्रकरणाल्लभ्यते, 'वीप्सामात्रविषयमिदम्'
 इति भाष्याच्च । तेनेति । बहुव्रीहिवत्त्वेन सुल्लोपपुंवद्भावौ सिध्यत इत्यर्थः । तत्र
 सुल्लोपमुदाहरति एकैकमिति । इहेति । एकैकमित्यत्र एकमित्यस्य द्विवचने सति,
 एकमेकमिति स्थिते सुपो लुकि, समुदायात् सुवित्यन्वयः । ननु 'यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं
 तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव' इति नियमेन समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावात् कथमिह
 सुपो लुक्, कथं वा समुदायात् सुवित्यत आह बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिक-
 त्वादिति । एतच्च सुपोलुकीत्यत्र समुदायात्सुवित्यत्र च मध्यमणिन्यायेनान्वेति ।
 अथ पुंवत्त्वेऽप्युदाहरति एकैकया आहुत्येति । एकयेत्यस्य द्विवचने सति एकया

तच्च कालकृतं देशकृतं वा । अध्ययि सुखमिति । कालकृतस्योदाहरणमिदम् । सामीप्य इति
 किम्, उपरि चन्द्रमाः । उपरि शिरसो घटं धारयतीत्यत्र तु वस्तुतो विद्यमानमपि सामीप्यं न
 विवक्षितम्, किं त्वौत्तरावयमेव केवलं विवक्षितमिति द्विवचनं न भवति । विवक्षा हि शब्द-
 व्युत्पत्तेः प्रधानं कारणम् । अत्र च 'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्' इति सन्नन्तप्रयोगो
 ज्ञापक इत्याहुः । वाक्यादेः । सुन्दरसुन्दरेत्यादि । 'स्वरितमात्रेडितेऽसूयासंसतिकोप-
 कुत्सनभर्त्सनेषु' 'आत्रेडितं भर्त्सने' इति सूत्राभ्यां यथायथं प्राप्तः प्लुतो वैकल्पिकत्वात्नेह कृतः ।
 उक्तं हि प्राक् 'सर्वः प्लुतो वैकल्पिकः' इति । नन्वत्र कोपासूयाभ्यां पृथक्कुत्सनभर्त्सनग्रहणमपा-
 र्थकम् न ह्यसूयां विना कुत्सयते, न वा अकुपितो भर्त्सयत इति चेत् । अत्राहुः—शुरवो हि
 हितैषित्वात्कुपिता अपि भर्त्सनं कुर्वन्ते, विनाप्यसूयां कुत्सां कुर्वन्तीति पृथक्तया निर्देशः सूत्र-
 कारेण कृतः । 'सामृतैः पाणिभिर्नन्ति शुरवो न विषोक्षितैः । लालनाश्रयिणो दोषास्ताडना-
 श्रयिणो गुणाः' इति । एकं बहुव्रीहिवत् । द्वे इत्यनुवर्तते । तच्चानुवाद्यसमर्पकम्, तदाह
 द्विरुक्त इति । तेनेति । यद्यप्येतौ बहुव्रीहौ विशिष्य न विहितौ, तथापि तत्र

वग्रहं विशेष । 'न बहुव्रीहौ' (सू २२२) इत्यत्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं मुख्यबहु-
व्रीहिलभार्थम् । तेनानिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामनास्त्यवनि प्राश्न । वस्तुतस्तु भाष्य-
मते प्रत्याख्यानमेतन् । सूत्रमतेऽपि । बहुव्रीह्यलौकिके विग्रह निषेधकम्, न तु
बहुव्रीहावितिहानिदेशाद्वैव नास्ति । एकैकस्मै देहि । २१४५ आत्राये च ।

एक्येति स्थिते बहुव्रीहिवत्त्वेन समुदायस्य प्रातिपदिकत्वालुपोऽङ्गि, पूर्वखण्डस्य पुवत्त्वे कृते,
समुदायात्पुनस्तृतीयात्पत्तौ, एकैक्येति रूपम् । बहुव्रीहित्वाभावे तु इह समुदायस्य प्रातिप-
दिकत्वाभावात् सुपोऽङ्गं पूर्वखण्डस्य पुवत्त्वं च न स्यात्, उत्तरखण्डरक्तत्वाभावात् समामवर-
मात्र्यवस्यैव उत्तरखण्डादिति भावः । एकैकामित्यत्र उत्तरखण्डस्य 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे-'
इति पुवत्त्वं बहुव्रीहिवत्त्वं मत्त्यपि न प्रवृत्तिमर्हात्, पूर्वस्यैवदम्, 'भस्त्रेपादा-' इति लिङ्गा-
दित्युक्तत्वादिति बाध्यम् । ननु सुपोऽङ्गिः पूर्वखण्डस्य एकाशब्दस्य पुवत्त्वं सत्यसति वा वृद्धौ
एकैक्येति मिष्यत्येवमत्र आह इह पूर्व भाग इति । अवग्रह इति । तमस्तपस्य द्विधा
करणे पूर्वखण्ड अवग्रहः । 'तस्य पूर्वोऽवग्रहः' इति प्रातिशाख्यम् । एकैक्येत्येक एकया
इतीष्यते पूर्वखण्डस्य पुवत्त्वं । बहुव्रीहित्वाभावात् तु एकैक्येत्येका एक्येति स्यादिति भावः ।
तैत्तिरीयास्तु एकैक्येत्येका एकया इत्येवावगृह्णाति । एव समामवदिदेव मिद्वे बहुव्रीहिग्रहणं
बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्वरार्थम् । ननु बहुव्रीहिवत्त्वे सति 'न बहुव्रीहौ' इति सर्व-
नामत्वनिषेधादेकैकस्मै देहीत्यादौ कथं सर्वनामकार्यमित्यत आह न बहुव्रीहावित्यत्रेति ।
'विभाषा दिवमामे बहुव्रीहौ' इत्यनौ बहुव्रीहिग्रहणानुवृत्त्यैव मिद्वे 'न
बहुव्रीहौ' इत्यत्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं मुख्यबहुव्रीहिलभार्थम् । अतो बहुव्रीहिवदि-
त्यतिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामत्वनिषेधा नव्यम् । तदाह तेनेति । तदेव प्राचीनोक्तं
परिहारमुक्त्वा मिद्वानिमतेनाह वस्तुतन्त्विति । एतदिति । 'न बहुव्रीहौ'
इति सूत्रमित्यर्थः । एव च बहुव्रीहावपि सर्वनामत्वस्य भाष्यसमतनया बहुव्रीहिवत्त्वा-
न्दिशे मत्त्यपि सर्वनामत्व निर्वाधमिति भावः । सूत्रमतेऽपीति । उपमजनत्वादेव
बहुव्रीहौ सर्वनामत्वनिषेधे मिद्वे 'न बहुव्रीहौ' इति बहुव्रीह्ययत्ने अलौकिकविग्रहवाक्ये
एव समानात् प्राक् सर्वनामत्व निषिध्यत इति प्रागेवोक्तम् । तस्मादिह बहुव्रीह-
निदेशप्रयुक्तसर्वनामकार्वाभावशङ्कैव नास्तीत्यर्थः । एकैकस्मै देहीति । इह द्वयार्पि

दृष्टावित्येतावतैवातिदिश्येते इति भावः । सुल्लोपपुनरभावाविति । पूर्वपदप्रति-
स्वरस्य बोध्यः । समुदायात्पुनरिति । तच्चैकवचनमेवेति अन्तरङ्गैवत्वसंख्यारूढौ
द्विरुक्तार्थः सस्यान्तरे निरावाङ्म इति प्रागेवावगत्तवान् । पूर्वभाग इति । ननुत्तर-
भागेऽपि । तथाहि । द्विधाव पुवद्भावे 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे-' इति वा 'द्विधा पुवत्'
इति वा । तत्राद्यः पूर्वभागस्यैव 'भस्त्रेपादा-' इति आपकान्तित्युक्तम् । द्वितीयस्तु समाना-
धिकरणे परे विधीयते, न चोत्तरभागस्य समानाधिकरणपरत्वमस्तीति भावः । अवग्रहे
विशेष इति । एकैक्येत्येक एक्येति भवतीत्यर्थः । एकैकस्मै इति । ननु सुल्लोप
पुवद्भावाविव बहुव्रीहौ सर्वनामसत्ताभावोऽपि दृष्ट इत्ययमपि बहुव्रीहिवद्भावेनातिरिच्य
ताम् तथा च स्मायादेशोऽत्र दुर्लभ इति चेत् । अत्राह — सुल्लोपपुवद्भावाविव

(८—१—१०) पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच्च । गतगतः । विरहात्पीड्य-
मानस्येयमुक्तिः । बहुव्रीहिवद्भावात्सुबुक् । गतगता । इह पुंवद्भावः । २१४६
कर्मधारयवदुत्तरेषु । (८—१—११) इह उत्तरेषु द्विवचनेषु कर्मधारयवत्-
कार्यम् । 'प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि' (वा ४६८९) । २१४७ प्रकारे
गुणवचनस्य । (८—१—१२) सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तस्तच्च कर्मधारय-

सुपोर्लुकि पुनः सर्वादिपठितैकशब्दान्ततया सर्वनामत्वात् स्मैभाव इति भावः । आवाधे
च । आवाधः पीडा । तदाह पीडायामिति । गतगत इति । प्रियां विना काल इति
शेषः । आवाधं दर्शयितुमाह विरहादिति । स्त्रीवियोगादित्यर्थः । बहुव्रीहिवद्भावादिति ।
गत इत्यस्य द्विवचने सति बहुव्रीहिवत्त्वात् समुदायस्य प्रातिपदिकत्वेन सुपोर्लुक् समुदायात्
सुबुत्पत्तिरित्यर्थः । गतगतेति । प्रियेति शेषः । इयमपि स्त्रीविरहात् पीड्यमानस्योक्तिः ।
एकस्या एव गमनकर्त्र्याः द्विः कथनात् समानाधिकरणं स्त्रीलिङ्गमुत्तरपदमिति 'त्रियाः पुंवत्-'
इति पुंवत्वम्, बहुव्रीहिवत्त्वादुत्तरपदस्यापि सत्त्वात् । तदाह इह पुंवद्भाव इति ।
कर्मधारयवदुत्तरेषु । कार्यं स्यादिति शेषः । कर्मधारयवत्त्वस्य फलमाह प्रयोजनमिति ।
सुब्लोपादीनां प्रत्येकान्वयाभिप्रायमेकवचनम् । अन्तोदात्तत्वानीति । अनुदात्तं
चेत्यधिकृतमपि भाष्यप्रामाण्यान्नात्र सम्भव्यत इति भावः । प्रकारे गुणवचनस्य ।
प्रकारशब्दः सादृश्ये वर्तते व्याख्यानदित्यभिप्रेत्याह सादृश्ये द्योत्य इति ।
गुणवचनशब्देन 'आ कडारात्-' इति सूत्रस्य भाष्यपरिगणिताः शब्दा गृह्यन्त इति

सर्वनामसंज्ञाभावः शास्त्रेण न दृष्टः । किं तु बहुव्रीहेर्गौणत्वात्सर्ववाचकत्वं न संभवततीति
तदभावोदृष्ट इति नायमिति दिश्यते । 'न बहुव्रीहौ' इति शास्त्रं त्वलौकिकवाक्ये
निषेधकम्, न तु बहुव्रीहवित्युक्तत्वादिति । आवाधे च । इहेति । बहुव्रीहिवद्भावा-
दित्यनुपज्यते । तथा च 'त्रियाः पुंवत्-' इति प्रवर्तते । न च द्विरुक्तस्य परमुत्तरपदं
नेति वाच्यम्, बहुव्रीहिवदित्यतिदेशबलेनैव उत्तरपदस्यापि लाभात् । ननु बहुव्रीहि-
वद्भावेनोत्तरपदत्वलाभे सति ननेत्यत्र 'नलोपो नञः' इति कस्मान्न भवति । उच्यते—
'नलोपो नञः' इत्यत्र उत्तरपदे इति प्रवर्तते, नञ इति च कार्यिणो निर्देशः, तत्र
साक्षाच्छिष्टेन कार्यित्वेन नञो निमित्तभावो वाध्यते । यथा मद्रहदो भद्रहद इति ।
अत्र रेफस्य 'अचो रहास्याम्—' इति द्वित्वप्रसङ्गे आकरे उक्तं 'नेमौ रहौ कार्यिणौ
किं तु निमित्तमेतौ द्विवचनस्य' इति । नन्वेवमपि 'धूर्धूः' 'पन्था.पन्थाः' इत्यादौ
'ऋक्पूरधूर्धू—' इति समासान्तः स्यादिति चेत् । न, 'समासाच्च तद्विषयात्' इत्यतः
समासादित्यनुवर्तमाने 'समासान्तः' इति पुनः समासग्रहणं हि समासाधिकारविहितो
यः समासस्तत्परिग्रहायम् । तेनातिदेशिके समासे समासान्तानामप्रवृत्तिरिति दिक् ।
कर्मधारयवदुत्तरेषु । अधिकारेणैव सिद्धे 'उत्तरेषु' इति वचनं विस्पष्टार्थमिति
वृत्तिः । प्रकारे गुणवचनस्य । यद्यपि प्रकारशब्दो भेदे सादृश्ये च वर्तते ।
बहुभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते, बहुभिर्भेदैर्विशेषैरित्यवगमात् । ब्राह्मणप्रकारोऽयं माणवकः,
ब्राह्मणसदृश इत्यवगमाच्च । तथापीह विवक्षितमाह सादृश्य इति । व्याख्यानमेवात्र

वत् । कर्मधारयवदुत्तरेषु—' (सू २१४६) इत्यधिकारात् । तेन पूर्वभागस्य पुवद्भावा 'समाप्तस्य' (सू ३७३४) इत्यन्नादात्तत्वं च । पटुपट्वी । पटुपटु । पटुमदृश, ईपत्यदुरिति यावत् । गुणापसर्जनद्रव्यवाचिन केवलगुणवाचिनश्चेह गुह्यन्ते । पुवत्शुक्ल रूपम् । शुक्लशुक्ल पट । आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये

'वोनो गुणवचनान्' इत्यादौ प्रपञ्चनमिदम् । तेनेति । कर्मधारयवत्त्वेनत्वर्थः । पुवद्भाव इति । 'पुवत्कर्मधारय-' इत्यनेनेति शेषः । पटुपट्वीति । पट्वीशब्दस्य द्विवचनं न कर्मधारयवत्त्वान् 'पुवत्कर्मधारय-' इति पूर्वत्वणस्य पुवत्त्वे रूपमिति भावः । यद्यपि बहुव्रीहिबत्त्वेऽपि 'त्रिया पुवत्-' इति पुवत्त्वादिव सिद्धम्, तथापि कारिकेत्यादिकोपधादिव्यपि पुवत्त्वार्थं कर्मधारयवदिति वचनमिति भावः । पटुपटुरिति । 'वोनो गुणवचनाद्' इति झीपभावे पुमि च द्विवचने रूपम् । पटुसदृश इति । इत्यर्थः इति शेषः । फलितमाह ईपत्यदुरिति । इह गुणवचनशब्दस्य गुणापसर्जनद्रव्यवाचित्वमेवेति भ्रमः निरस्यति गुणोपसर्जनेति । शुक्लशुक्ल रूपमिति । शुक्लसदृशमित्यर्थः । ईपत्यदुरिति यावत् । एव शुक्लशुक्ल पट इति वाच्यम् । आनुपूर्व्ये इति । अत्रवातिके कर्मधारयवदितिन सवध्यते, तदुदाहरणे शरणम् । पुवद्भाव इति । 'पुवत्कर्मधारय-' इति सूत्रात् । तच्च कोपधादिव्यपि कालन-कालिकेत्यादिषु प्रवर्तते । तेन बहुव्रीहिवद्भावे प्रकृते कर्मधारयवद्भावातिव्यर्थेति शङ्काया निरवकाश इति वाच्यम् । पटुपटुरिति । इह द्वित्वेन जानीयरो वात्रा नप्यन्ते पटुजातीय इति वामनः । अन्यथा ब्राह्मणजातीय इत्यादावगुणवचनेऽपि भेदरूपेणैव मानकाशा जातीयर् गुणवचनपु मादृश्यपरेण द्वित्वेन वाच्येतेति भावः । गुणवचनस्येति किम्, अग्निर्माणवकः, सिंहो माणवकः । यद्यपीह अग्निमिह शब्दाभ्यां गौण्या वृत्त्या तैदृष्यव्रीह्यादिगुणा गम्यन्ते, तथापि प्रकारवर्तमानस्येत्वेव सिद्धे गुणवचनग्रहणसामर्थ्याद् मुख्यवृत्त्या गुणपराणामेव द्वित्वम्, न च न्येषामित्याकरः । 'नव नव प्रीतिरहा करोति' इत्यत्र वीष्माया द्विवचनम् । अनेन तु द्विवचनं मुब्लुक् स्यात् । 'नवनवा वनवागुभिराददे' इत्यत्र त्वननैव द्विवचनम्, न तु वीष्मायामिति पुंद्भावः । कथं 'भीतभीत इव शीतमयूख' इति भारविः । इवशब्देन सादृश्यस्योक्ततया इह प्रकारे णित्वायोगात् । सत्यम्, भीतेभ्यो भीत इति कथंचिद्व्याख्येयम् । तेनातिभीत इति फणितम् । 'आधिवरे द्वे वाच्ये' इति वातिकेन भीतभीतादौ द्वित्वमिति दुर्धन्दादिभिरुक्तं ममावान् नादर्थव्यम् । तादृशस्य वातिकस्याप्रसिद्धत्वान् । अथ कथं 'खिल-खिल' शिखरिषु पद न्यस्य गन्तापि यत्र । क्षीणश्रीगः परिलघुपयः स्रोतसा चोपयुज्य' इति मेघदूतः । पदार्थभेदस्याभावेन वीष्मार्थस्यासंगत्वादिति चेत् । अत्राहुः—एकस्यापि धरावस्थामु क्षयावस्थामु च भेदः परिकल्प्य वीष्मा बाधयेति । अथ कथं 'मन्द मन्द नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वाम्' इति मेघदूतः । वीष्मार्थस्यासंगत्वादनैव द्विवचने कृते 'मन्दमन्दमुदति प्रययौ खम' इति वत्मुब्लुक् स्यादिति चेत् । सत्यम्, स्वतो मन्दगामिन त्वा पवनो मन्द नुदतीति कथंचिद्व्याख्येयम् । मिदस्य गतेदिचन्तनीयत्वात् । शुक्लशुक्लमिति । केवलगुणवाचिन उदाहरणमिति ध्वनयति रूपमिति ।

(वा ४६९२) । मूले मूले स्थूलः । 'संभ्रमेण प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकवा प्रयोगो न्यायसिद्धः' (वा ५०५६) । सर्पः सर्पः, बुध्यस्व बुध्यस्व । सर्पः सर्पः सर्पः बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्व । 'क्रियासमभिहारे च' (वा ४६९५) । लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । 'नित्यवीप्सयोः' (सू २१४०) इति सिद्धे भृशार्थे द्वित्वार्थमिदम् । पौनः पुन्येऽपि लाटा सह समुच्चित्य द्योतकतां लब्धुं वा । 'कर्म-

भाष्ये सुब्लोपादर्शनादित्यभिप्रेत्योदाहरति मूले मूल इति । पूर्वपूर्वो मूलभाग उत्तरोत्तरमूलभागापेक्षया स्थूल इति यावत् । संभ्रमेणेति । वार्तिकमिदम् । संभ्रमो भयादिकृता त्वरा, तेन प्रवृत्तौ गम्यमानायां यथेष्टम् इच्छानुसारेण अनेकवा शब्दः प्रयोक्तव्य इति वक्तव्यमित्यर्थः । अनेकधेत्युक्तेर्द्वे इति निवर्तते । यथेष्टमित्युक्तेरसकृत्त्वेऽप्येकस्य प्रयोगः स्यादिति शङ्कां निरस्यति न्यायसिद्ध इति । यावद्धारं प्रयोगे सति बोद्धा अर्थं प्रत्येति, तावद्धारमेव प्रयोगः बोधात्मकफलपर्यवसायित्वाच्छब्दप्रयागस्येत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । अत्रापि कर्मधारयवत्त्वानतिदेशान्न सुब्लुक्, भाष्ये तथैवोदाहरणात् । क्रियासमभिहारे चेति । वार्तिकमिदम् । द्वे स्त इति शेषः । पौनः पुन्यं भृशत्वं च क्रियासमभिहारः । लोडन्तविषयमेवेदम् । 'क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिंस्रौ वा च तच्चमोः' इति सूत्रभाष्ये क्रियासमभिहारे लोष्मव्यपुरुषैकवचनस्य द्वे भवत इति वक्तव्यमिति पाठमभिप्रेत्योदाहरति लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनातीति । 'लून् छेदने' अस्मात् 'क्रियासमभिहारे 'लोट् लोटो हिंस्रौ—' इति लोट् । तस्य हि इत्यादेशः इनाविकरणः । लुनीहीत्यस्य अनेन द्विवचनम् । 'यथा-विध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्' इत्यनुप्रयोगः । तस्माल्लडादयः । अतिशयेन पुनर्वा लवनं लुनीहीति रिक्तस्यार्थः । एककर्तृकं लवनमनुप्रयोगस्यार्थः । इतिशब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राह्यतीत्यादि मूल एव लकारार्थप्रक्रियायां स्फुटोभविष्यति । तथा च अतिशयितमेककर्तृकं लवनमिति फलितोऽर्थः । नित्येति । 'नित्यवीप्सयोः' इति पौनः पुन्ये द्विवचने सिद्धेऽपि भृशार्थे द्विवचनार्थमिदं वार्तिकमित्यर्थः । नन्वस्य भृशार्थं एव द्विवचनफलकत्वे 'भृशे च' इत्येव सिद्धे 'क्रियासमभिहारे' इति व्यर्थमित्यत आह पौनःपुन्येऽपीति । लुनीहिलुनीहीत्यत्र पौनः पुन्ये लोटो द्विवचनस्य च समुच्चयार्थमिति यावत् । अन्यथा लोटैव पौनःपुन्यस्य द्योतितत्वात्तत्र नित्यवीप्सयोर्द्विवचनस्य प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । एवं च 'धातोरेकाचः—' इति पौनःपुन्ये आनुपूर्व्य इति । वीप्साभावादयमारम्भः । मूले मूल इति । अग्रे अग्रे सूक्ष्मा इत्यप्युदाहर्तव्यम् । एकस्य वस्तुनो वेणुदण्डादेरेकमेव मुख्यं मूलमग्नं च । इतरेषां भागानामापेक्षिकोऽग्रमूलव्यपदेशः । स्थौल्यसौक्ष्म्ये अपि नैकरूपे, किं तर्हि यथामूल-मुपचीयते स्थौल्यम्, यथा अग्रं सौक्ष्म्यं तथा नेतेरे भागा इति वीप्साया असम्भवः । 'मूले मूले पयि विटपिनाम्' इत्यत्र तु वीप्सायां द्विवचनम् । एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् । न्यायसिद्ध इति । यावद्भिः शब्दैः संबोध्योऽर्थमवगच्छति तावतां प्रयोक्तव्यत्वादिति भावः । पौनःपुन्य इति । पुनःपुनर्भवितरि वर्तमानात्पुनःपुनःशब्दाद्भावे प्रत्ययः । लोटा सह समुच्चित्येति । नन्वत्र लोटा सह समुच्चित्य यथा

व्यतिहारे सवनाम्ना द्वे वाच्ये, समासवच बहुलम्' (वा ४७००) । बहुल ग्रहणादयोरयोर्न समासवत् । इतरशब्दस्य तु नियम् । अममामवद्भावे पूर्वपदस्यस्य सुप मुवत्त्वम्' (वा ४७००) अयोय विप्रा नमन्ति । अयायौ । अयायान् । अयान्येन कृतम् । अयोयस्मै दत्तमित्यादि । 'अयोयेषा पुनरै-
रामृशन् इति माघ । एव परस्परम् । अत्र कस्वादित्वादिसर्गस्य स ।

यङन्ते पापच्यते च इत्यादी न द्विवचनमित्ययत्र विस्तरः । कर्मव्यतिहार इति । क्रियाविनिमय कर्मव्यतिहार, तस्मिन् गम्ये सर्वानाम्नो द्वे स्त । ते च द्विरक्ते पदे बहुल समासवदित्यर्थः । अत्र 'बहुलम्' इति समासवदित्यनेवावति । द्विवचन तु नित्यमेव । अन्यपरयोरिति । अन्यशब्दपरशब्दपारेव बहुल समासवत्त्वम् । इतरशब्दस्य तु नित्यमेवेत्यर्थः । अत एव अयशब्दस्य ममामवत्त्वरहितमेव इतरशब्दस्य तत्सहितमेवोदाहरण भाष्ये दृश्यते । तथा 'परस्परपदाच्च' इति चातिवप्रयोगात् परशब्दस्यापि समासवत्त्वाभावो गम्यत इति भावः । एव च क्रियासमभिहारे अन्यशब्दस्य परशब्दस्य च नित्य द्विवचनम् । द्विरक्तयोस्तु समासवत् बहुलम् । इतरशब्दस्य तु तदुभयमपि नित्यम् । एतत्प्रत्ययव्यतिरिक्त-
सर्वनामशब्दस्य तु नद द्वित्वम्, बहुलग्रहणादिति स्थितिः । असमासवद्भाव इति । इदमयपरशब्दपारेव । इतरशब्दस्य ममामवत्त्वस्यैवोक्तत्वान् । सुप सुरिति । सविनि प्रत्याहारः । समानामपि विभक्तीना पूर्वपदस्थाना प्रथमैकवचनं सु इत्यादेशो वाच्य इत्ययम् । इदं द्वित्वादिविधानं प्रथमैकवचनमात्रविषयमिति केचित् । तदेतद्वाच्य-
विरुद्धम्, भाष्ये द्वितीयादिविभक्तेरुदाहृतत्वादित्यभिप्रेत्य द्वितीयादिविभक्तीनाहरति अन्योन्य विप्रा नमन्तीत्यादि । इह अयम् अयो इत्यादीना द्वित्वं पूर्ववत्सुप सु । प्रथमैकवचनस्यैवेदं द्वित्वादीत्येतद् न क्विसमगतमित्याह अन्योन्येषामित्यादि माघ इत्यन्तम् । परस्परमित्यत्र विसर्गस्य मत्वापवा-मुपध्मानीयमाशङ्क्य आह

द्विवचनं भवति, तथा क्रियासमभिहारे यङि यङा सह मधुञ्चित्य द्विवचनं स्यात् । पापच्यते पापच्यते, वीभूयत वीभूयते इति अत्राह -लोट क्रियासमभिहार व्यभिचरति । समुच्चयेऽपि जायमानत्वात् । ततश्च लाट्द्विवचनयोरेव तद्योतकत्वम्, न लोकेकस्येति युक्तं लोन्नम्य द्विवचनम् । यङ् तु क्रियासमभिहार न व्यभिचरतीति द्विवचनं विनैव तस्य द्योतकत्वम् । तेन तदन्तस्य न द्विवचनमिति । कर्मव्यतिहार इति । क्रियाविनिमय इत्ययम् । द्वे इति । नित्यमेवेदं द्वित्वम्, बहुलम् तु समासवद्भावस्यैव । सुप मुवत्त्वम् इति । अत्र कैश्चि-
दुक्तं द्वितीयादीनामवेदं स्वादेशविधानम् । अतएवात्तरदेशेऽपि द्वितीयादय एव न तु प्रथमा, तत्राप्येकवचनमेव न तु वचनांतरमिति । तदपि नीयम्, भाष्यान्वनु-
त्तत्वात् । तदेतद्ध्वनयन् वचनान्तामुदाहरति अन्योन्यावन्योन्यामिति । माघ इति । स च भाष्यानुगुण एवेति भावः । एतेनावचीनमतं कवयोऽपि नाद्रियन्त इत्युक्तं भवति । भारविश्चाह 'पितिनम सुरलोकनिवासिभि कृतनिकेतमदृष्टपरस्परै इति । अत्रादृष्ट, परस्परौ यैरिति विग्रहः । यदि तु द्वितीयादीनामेव स्वादेशविधानं न तु प्रथमाया, तदयम्

इतरेतरम् । इतरेतरेणेत्यादि । 'स्त्रीनपुंसकयोस्तत्पदस्थाया विभक्तेराम्भावो वा वक्तव्यः' (वा ४७०१) । अन्यांन्याम्, अन्योन्यम् । परस्पराम्, परस्परम् । इतरेतराम्, इतरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः । अत्र केचित्—आमादेशो द्वितीयाया एव, भाष्यादौ तथैवोदाहृतत्वात् । तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूपमित्याहुः । अन्ये तूदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तीनामामादेशमाहुः ।

कस्कादित्वादित्यादि । इतरेतरमिति । इतर इतरावित्यादीनां द्वित्वे समासवत्त्वात् सुपोर्लुकि समुदायात् पुनः सुबुत्पत्तिरिति भावः । स्त्रीनपुंसकयोरिति । स्त्रीनपुंसकयोर्विद्यमानानाम् अन्यपरेतरपदानां कर्मव्यतिहारे द्वित्वे उत्तरपदस्यविभक्तेः आम् इत्यादेशो बहुलं वक्तव्य इत्यर्थः । अन्योन्यामित्यादि । अन्योन्याम् अन्योन्यं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः, परस्परां परस्परं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः, इतरेतराम् इतरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयत इत्यन्वयः । तत्र अन्यामित्यस्य द्वित्वे दलद्वये टावभाव इति वक्ष्यमाणतया पुंवत्त्वात् टापो निवृत्तौ समासवत्त्वाभावात्सुपोरलुकि पूर्वपदस्यविभक्तेः सुभावे क्त्वे 'अतो रारप्नुतात्—' इत्युक्त्वे आदुगुणे उत्तरपदस्यविभक्तेरेन आम्भावे अन्योन्यामिति रूपम् । आम्भावविरहं तु पुंवत्त्वाट्टापो निवृत्तौ पूर्वपदस्यविभक्तेः सुभावे पुलिङ्गवदेव अन्योन्यमिति रूपम् । इयं ब्राह्मणी अन्यां ब्राह्मणीं भोजयति, अन्या त्विमामित्येवं विनिमयेन ब्राह्मण्यौ भोजयत इत्यर्थः । इदं कुलं कर्तुं अन्यत्कुलं भोजयति, अन्यत्कुलं कर्तुं इदं कुलमित्येवं विनिमयेन कुले भोजयत इत्यर्थः । अत्रान्यच्छब्दस्य नपुंसकलिङ्गस्य द्वित्वे पूर्वपदस्याया विभक्तेः सुभावे उत्तरपदस्यविभक्तेः आम्भावे अन्यांन्यामिति रूपम् । आम्भावविरहे तु 'क्लीवे चादङ्-विरहः स्वमोः' इति वक्ष्यमाणतया पुंवत्त्वाद् अङ्गादेशाभावे अन्योन्यमिति पुंवदेव रूपमिति बोध्यम् । एवं स्त्रीत्वे परामिति पदस्य द्वित्वे दलद्वयेऽपि पुंवत्त्वात् टापो निवृत्तौ पूर्वोत्तरपदस्यविभक्त्योः क्रमेण सुभावे आम्भावे च परस्परामिति रूपम् । आम्भावविरहे तु द्वित्वे पुंवत्त्वाट्टापो निवृत्तौ पूर्वपदस्यविभक्तेः सुभावे परस्परमिति रूपम् । नपुंसकत्वे तु परमित्यस्य द्वित्वे पूर्वपदस्यविभक्तेः सुभावे उत्तरपदस्यविभक्तेराम्भावे परस्परामिति रूपम् । आम्भावे तु द्वित्वे पूर्वपदस्यविभक्तेः सुभावे परस्परम् इति रूपम् । इतरामित्यस्य द्वित्वे पुंवत्त्वाट्टापो निवृत्तौ उत्तरपदस्यविभक्तेराम्भावे समासवत्त्वात् पूर्वपदस्यविभक्तेर्लुकि इतरेतरमिति रूपम् । आम्भावविरहे तु इतरेतरमिति रूपम् । नपुंसकस्य तु इतरच्छब्दस्य द्वित्वे पुंवत्त्वाद् अङ्गादेशविरहे पूर्वपदस्यविभक्तेर्लुकि उत्तरपदस्यविभक्तेराम्भावतदभावाभ्यां रूपद्वयम् । अत्र भाष्यादौ द्वितीयाविभक्त्यन्तस्योदाहरणादितरविभक्तिषु आम्भावो न भवतीति प्राचीनमतमाह अत्र केचिदिति । तेनेति । द्वितीयेतरविभक्तिषु आम्भावविरहेणेत्यर्थः । पुंवदेवेति । आम्भावविरहे सति बहुलग्रहणात् पुंवत्त्वे टावभावे प्रथमतृतीयादिविभक्तिषु पुंवदेव रूपम् । नपुंसकत्वे प्रथमतृतीयादिविभक्तिषु अम्भावविरहात्

प्रयोगो न सिध्येदिति दिक् । अन्योन्यमिति । न चात्र आम्भावेऽपि टापु स्यादिति शङ्क्यम्, 'बहुलग्रहणाट्टावभावः' इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् । स्त्रीनपुंस-

“दलद्वये टावभाव, क्रीवे चाद्विरह स्वप्नो । समामे सोरलुक्चेति निद्ध
वाल्वात्तयम्” । तथा हि—अयोय परस्परमित्यत्र दलद्वयेऽपि टाप्प्राप्त । न च
‘सर्वनाम्ना वृत्तिमात्रे—’ (वा) इति पुंवद्भाव, अयपरयोरसमामवद्भावान् । न
च द्विवचनमत्र वृत्ति । ‘या या प्रिय प्रैक्षत कानराशी सा सा’ इत्यादावतिप्रसङ्गान् ।
अन्योन्यमितरेतरम् इत्यत्र च ‘अद्वृत्तरादिभ्य—’ (सू ३१५) इत्यद्वृत्तिः प्राप्ता ।
‘अयान्यमसन् महस्त्रियामम्’ ‘अयान्याथय’ ‘परस्परान्सिद्धादृश्यम्’ ‘अपरस्परे’

प्रथमैकवचनस्य इदं पुंवदव रूपमित्यर्थं । निद्धातमाह अन्ये त्विति । दिङ्मात्रत्वा-
दिति । दिक्प्रदर्शनमात्रत्वादित्यर्थः । उपसृक्त्वादिति यावत् । अयात्र बहुलग्रहणानुवृत्ते
प्रयाजनक्यतपरप्राचीनश्लोकमाह दलद्वय इति । स्त्रीलिङ्गेभ्योपरस्परशब्देषु कर्मव्यतिहारे
द्वित्वे सति पूर्वोत्तरवचन्या पुंवत्त्वाद्वाग्निवृत्तिरित्यर्थः । यद्यपि इतरस्परमित्यत्र समामवत्त्वान्
‘सर्वनाम्ना वृत्तिमात्रे—’ इति पुंवत्त्वादेव पूर्वखण्डे टावभाव निद्ध, तथाप्युत्तरखण्डे
टावभावायं बाल्वात्तयमिति भावः । क्रीवे इति । अयान्यमित्यादौ अद्विद्वाविरह
इत्यर्थः । समामे सोरिति । कृतद्विवचस्य अयन समाम पूर्वखण्डस्यस्येत्यर्थः । तथा
हीति । यमेद स्पष्टं भवति तथा उदाहृत्य प्रदर्शयत इत्यर्थः । ननु पूर्वदठ ‘सर्वनाम्ना वृत्ति-
मात्रे—’ इति पुंवत्त्वनेव टाग्निवृत्ते सिद्धत्वान् तद्विषये बहुलग्रहण नादभ्यमित्याशङ्क्य
निराकरोति न चेति । ‘सर्वनाम्ना वृत्तिमात्रे—’ इति पुंवत्त्वस्यात्र न प्रसक्तिरित्यर्थः । कुत
इत्यत आह अन्यपरयोरिति । ‘समासवच्च वट्’ इति समासवत्त्वम् इतरशब्दमात्र
विषयम्, न त्वयपरशब्दविषयमिति प्रागुक्तमित्यर्थः । ननु मास्तु समामवत्त्वम्, तथापि
‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे—’ इति पुंवत्त्व दुर्वारम् । द्विवचनस्य वृत्तित्वादित्याशङ्क्य निराकरानि
नच द्विवचनमेव वृत्तिरिति । ‘कृतद्वितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपा पञ्च वृत्तयः’ इति
परिगणनादिति भावः । द्विवचनस्य वृत्त्यन्तमवि वाचकमाह या यामिति । द्विवचनस्य
वृत्त्यन्तमवि ‘या या प्रिय प्रैक्षत कानराशी सा सा ह्रिया नञ्मुखी बभूव’ इत्यन इगके
या यामित्यन मामित्यन च ‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे—’ इति पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्व स्यादित्यर्थः ।
क्रीवे चाद्विरह इत्यस्यादाहरति अन्योन्यमिति । ननु समाम सोरलुक् चेति
वचनम्, अन्यपरशब्दयोः समामवत्त्वाभावादित्याशङ्क्य कृतद्विवचन्यान्तेन समाम
पूर्वखण्डस्यस्य सोरलुगिति तदर्थमभिप्रेत्य तर्कवादाहरति अन्योन्यससक्त-
मिति । अन्याज्येन ससक्तमिति तृतीयाममाम । अहश्च त्रियामा चेति समाहारश्चन्द्र ।
अहश्च रात्रिश्च अन्यान्तेन मयुक्तमित्यर्थः । अन्योन्याश्रय इति । अन्योन्यस्य
आश्रय इति पक्षोभयमास । परस्परान्सिद्धादृश्यमिति । अक्ष्या सादृश्यमभि-
सादृश्यम् । परस्परस्याभिसादृश्यमिति विग्रहः । अपरस्परेरिति । न परस्परे
अपरस्परे तैरिति विग्रहः एषु कृतद्वित्वेषु समाभावयवपु पूर्वखण्डस्यस्य सुवादेशस्य

कयोस्तुतोयादिषु पुंवदिति प्राचीनं ग्रन्थ परिष्कुर्वन्नाह अत्र केचिदिति । वस्तुस्थिति-
माह अन्ये त्विति । अतिप्रसङ्गादिति । तथा च एकशेषप्रतिवचनं द्विवचन-
स्यापि वृत्तित्वमाश्रित्य तद्वलेन पुंवद्भावो न शङ्क्यो लक्ष्यविरोधान् । ‘वाक्

इत्यादौ सोर्लुक्च प्राप्तः । सर्वं बाहुलकवलेन समाधेयम् । प्रकृतवार्तिकभाष्यो-
दाहरणम्, 'स्त्रियां' (सू ४५३) इति सूत्रे 'अन्योन्यसंश्रयं त्वेतद्' इति
भाष्यं चात्र प्रमाणमिति । २१४८ अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ।
(८—१—१३) प्रियप्रियेण ददाति । प्रियेण वा । सुखसुखेन ददाति । सुखेन
वा । द्विर्वचने कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुकि तदेव वचनम् ! अतिप्रियमपि
वस्त्वनायासेन ददातीत्यर्थः । २१४९ यथास्वे यथायथम् । (८—१—१४)
यथास्वम् इति वीप्सायामव्ययीभावः । योज्यमात्मा यच्चात्मीयं तद्यथास्वम् ।
तस्मिन्यथाशब्दस्य द्वे क्लीवत्वं च निपात्यते । यथायथं ज्ञाता ! यथास्वभाव-

सोर्लुक् प्राप्त इत्यर्थः । सुभावविधानं तु अन्योन्यमित्यादावसमासे चरितार्थमिति भावः ।
ननु बहुलग्रहणादेतत् समाधेयमित्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह प्रकृतवार्तिकेति ।
'द्वीनपुंसकयोः' इति प्रकृतवार्तिके अन्योन्यमिमे ब्राह्मण्याविति, इतरेतरमिमे कुले इति
चोदाहरणाद् 'दलद्वये दावभावः क्लीवे चाद्भिविरहः स्वमोः' इति विज्ञायते । 'स्त्रियाम्' इति
सूत्रे अन्योन्यसंश्रयं त्वेतदिति भाष्यप्रयोगात् समासे सोर्लुगितिविज्ञायत इत्यर्थः । अकृच्छ्रे ।
कृच्छ्रं कष्टम् । अकृच्छ्रम् अनायासः ! तस्मिन्वर्तमानयोः प्रिय-सुख इत्यनयोः द्वे वा स्तः ।
कर्मधारयवद्भावादिति । 'कर्मधारयवदुत्तरेषु' इत्यधिकारादिति भावः । 'समासवच्च
बहुलम्' इत्यतः समासवदित्यनुवृत्तिस्तु न शङ्क्या, तस्य वार्तिकस्यत्वात् । एवं च प्रियेणे-
त्यस्य सुखेनेत्यस्य च द्वित्वे सति कर्मधारयवत्त्वात् सुपोस्तृतीयैकवचनयोर्लुकि पुनः समु-
दायात् तृतीयैकवचनमिति फलितम् । यथास्वेथायथम् । वीप्सायामिति । कात्स्न्येन
संबन्धो वीप्सेत्युक्तम् । स्वशब्दार्थगतकात्स्न्यं द्योत्ये यथाशब्दस्य स्वशब्देनाव्ययीभावा-
इत्यर्थः । कृत्स्नश्चासौ स्वश्चेत्यस्वपदविग्रहः, नित्यसमासत्वात् । स्वशब्दस्तु आत्मात्मीय-
ज्ञातिघनवाची । इह तु आत्मात्मीयवाच्येव गृह्यते, नतु ज्ञातिघनवाची, व्याख्यानादित्य-
ग्निप्रेत्य विग्रहवाक्यस्य फलितमर्थमाह द्वे इति स्त इति शेषः । निपातनादिति भावः । न च
'नित्यवीप्सयोः' इत्येव वीप्सया द्वित्वमिह सिद्धमिति शङ्क्यम्, द्वित्वविषयस्य शब्दस्य
लक्षणया कात्स्न्यविशिष्टे वृत्तावेव वीप्साया द्विर्वचनविधानात् । अन्यथा सर्वो घट
इत्यादौ सर्वशब्दस्यापि द्वित्वापत्तेरिति भावः । क्लीवत्वमिति । यथायथा इति
समुदायस्येति शेषः । अन्यथा अव्ययत्वादलिङ्गत्वं स्यादिति भावः । एवं च कृतद्वित्वस्य
नपुसकह्रस्वत्वं च फलितम् । यथायथं ज्ञातेति । अत्र ज्ञातेति तृजन्तम् । तद्योगे
'न लोक-' इति षष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया । तृजन्तत्वे तु यथायथस्य ज्ञातेत्येव ।

चेद्विज्ञानीयाद्यां यां मन्येत सा भवेत्' इति 'अकथितं-' सूत्रस्य 'यांयाम्' इति भाष्य
प्रयोगविरोधाच्चेति भावः । नव्यास्तु-यायां प्रियः प्रैक्षत-' इत्यादिमाद्यप्रयोगे 'सासा'
इति द्विर्वचनमयुक्तम् । द्विरुक्तार्थस्य सेत्यनेनैव परामर्शुं शक्यत्वात् । अत एव ।
भाष्ये 'यां यां मन्येत सा भवेत्' इत्येवोक्तमित्याहुः । सोर्लुक् च प्राप्त इति ।
सुपः स्वादेशविधानस्यान्योन्यं परस्परमित्यत्र केवले चरितार्थत्वादिति भावः ।
योज्यमात्मेत्या । आत्मात्मीययोरपि स्वशब्दवाच्यत्वात् । यथायथ मिति ।

मित्यर्थः । यथात्मोयमिति वा । २१५० द्वन्द्वरहस्यमर्यादावचनव्युत्कृ-मणयज्ञपात्र-
प्रयोगाभिधायिपु । (८—१—१५) द्विशब्दस्य द्विवचन पूर्वपदस्य अन्धानोऽव-
चोत्तरपदस्य नपुसकत्व च निपात्यते एवमेषु । तत्र रहस्य द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम् । इतरे
विषयभूता । द्वन्द्व मन्त्रयते । रहस्यमित्यर्थः । मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः । आचतुर
हीमे पश्चाद् द्वन्द्व मिथुनीयन्ति । माता पुत्रेण मिथुन गच्छति, पौत्रेण प्रपौत्रेणापीति मर्या-
दायः । व्युत्क्रमेण पृथगवस्थानम् । द्वन्द्व व्युत्क्रान्ता द्विवगंसवधेन पृथगवस्थिता द्वन्द्व यन्-
पानाणि प्रयुनक्ति । द्वन्द्व सङ्घर्षणवामुदेवौ । अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः ।
योगविभागादयनापि द्वन्द्वम् इष्यते । इति द्विरुक्तप्रकरणम् ।

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचिताया सिद्धान्तकौमुद्या पूर्वार्धं समाप्तम् ।

द्वन्द्व रहस्य । पूर्वपदस्येति । द्वौ द्वाविति द्वित्व कर्मधारयवत्त्वात् कुटुम्बिकि समुदायात्
पुनः सुपि पूर्वपदावयवस्य इकारस्य अम् इति मकारातादश इत्यर्थः । अत्रमिति । उत्तर-
पदस्य अकाराज्जादेश इत्यर्थः । न च त्यदाद्यत्वमुत्तरपदान्तस्य सिद्धमिति वाच्यम्, सजात्वा-
त्तदप्राप्तौरित्याह । नपुसकत्व चेति । चकार अनुबन्तसमुच्चये । कृतद्वित्वस्य नपुसकत्व
द्विवचनाभावश्चेत्यर्थः । आचतुर हीति । आडभिविधौ । 'आङ्मर्यादा' इत्यव्ययीभावः ।
शरत्प्रभृतिवत्त्वात् टच् । चतुर्थान्तमिति फलिताज्यं । पशवः स्वप्रभृति चतुर्थपर्वन्त द्वन्द्व
मिथुनीयति इत्यन्वयः । मिथुनशब्देन मैथुन विवक्षितम् । मिथुनस्य कर्म मैथुनम् । तद्विच्छि-
तीयर्थे 'सुप आ मन -' इति क्यच् फलितार्थमाह मिथुन गच्छतीति । मिथुनत्व प्राज्ञो-
त्तरमर्थः । मिथुनायन्ते इति क्यङ्पाठस्तु प्रामादिकः । मर्यादीकृत्येति । स्व-
प्रभृति चतुराङ्गिण्याप्येत्यर्थः । अयन्तसहचरित्वेन लाकविनामभिव्यक्तिरिति
भाष्यालम्भ्यते । तदाह साहचर्येणेत्यर्थः इति । अत्र द्वन्द्व न्यञ्चोत्पन्न बीज्याया

'न लोका' इत्यनन्तवृत्त्यापपत्तीनिषेधो जातेत्यस्य तुघ्नन्तत्वात् । 'योयम् आत्मा' इत्यर्थे
विद्यमानययाययशब्दस्यार्थमाह यथास्वभावमिति । 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो
ब्रह्म वप्सं च' इत्यमरः । पूर्वपदस्येति । द्विजौ द्विजौ इति स्थिते कर्मधारयवद्भावात्कु-
टुम्बिकि कृते पूर्वपदावयवस्येकारस्येत्यर्थः । अत्वमुत्तरपदस्येति । उत्तरपदावयवस्येकारस्ये-
त्यर्थः । नपुसकत्व चेति । चकारादेकवद्भावात् इयपि बोध्यम् । तेन 'अताज्ज' इत्यमादेशे
द्वन्द्वमिति सिध्यति । रहस्यद्वन्द्वशब्दवान्वयमिति । द्वान्या निरुक्ते रहस्ये योगहृद्विरे-
त्यर्थः । द्वन्द्व मन्त्रयते इति । द्वौ द्वौ भूत्वा मन्त्रयेते इत्यर्थः । एव हि तद् रहस्य
भवति । आचतुरमिति । 'आङ् मर्यादाभिव्यक्तौ' इत्यव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृ-
तिभ्यः' इति टच् । चतुः शब्दोऽत्र चतुर्णां पूरणे द्रष्टव्यः । आ चतुर्थमित्यर्थः । द्वन्द्व
यज्ञपात्रापीति । 'स्पयश्च कपागनि च' इत्यादीनि पानाणि द्वन्द्व प्रयुनक्ति ।
आसादयतीत्यर्थः । अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः इति । अत्र द्वन्द्वमित्यनन्तत्वात्

द्वित्वम् । अन्यत्र स्वार्थे इति बोध्यम् । अन्यत्रापीति । द्वन्द्वानि सहते इत्यादावित्यर्थः शीत-
मुष्णं च एकं द्वन्द्वम् । सुखं दुःखं चापरम् । क्षुत्तृष्णा चान्यत् । इव स्वार्थे द्वन्द्वः, अम्भावादि
पूर्ववत् । 'चार्ये द्वन्द्वः' इति निपातनादन्यत्रापीति सिद्धम् ।

इति द्विरुक्तप्रकरणम् ।

इति श्रीमत्सन्ततसन्तन्यमानस्येनकूर्मपौडशाररथचक्राकारादिवहुगुणविराजमान-
प्रौढापरिमितमहाध्वरस्य श्रीशाहजो शरभतुक्कोजीभोसलचोलमहीमहेन्द्रामात्य-
धुरन्वरस्य श्रीमत आनन्दरायविद्वत्सार्वभौमस्याव्ययुणा पञ्चपुरुषीपोष्येण
वात्य एव तद्दयानिर्वर्तितापरिमिताग्निविजृम्भितवाजपेयसर्वपृष्ठाभो-
र्यामप्रमुखमखसन्तपितशतमखप्रमुखबहिर्मुखेन पदवाक्यप्रमाण-
पारावारपारीणाग्रजन्मविश्वेश्वरवाजपेययाजितो लब्धविद्या-
वैराग्येन अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तिनिर्माणप्रकटितसर्वतन्त्र-
स्वातन्त्र्येण बौधायनापस्तम्बसत्यापाढभारद्वाजकात्या-
यनाश्वलायनद्राह्याणादिकल्पसूत्रतद्भाष्यपारीण-
महादेववाजपेययाजिसुतेन अन्नपूर्णाश्विनार्ग-
जातेन वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां चाल-
मनोरमायां पूर्वार्धं
सम्पूर्णम् ।

द्विर्वचनम् । एकवद्भावादिकं तु पूर्ववत् । अन्यत्रापीति । 'द्वन्द्वे युद्धं प्रवर्तते' । इह
वीप्सायां द्विर्वचनम् । द्वयोर्युद्धमित्यर्थः । 'द्वन्द्वानि सहते' शीतमुष्णमेकं द्वन्द्वं सुखदुःखे चापरं
क्षुत्तृष्णे चापरम् । इह स्वार्थे द्विर्वचनमेकवद्भावादि पूर्ववत् । बहुत्वं त्वेकरोपवशात् ।

इति तत्त्वबोधिनीव्याख्यायां द्विरुक्तप्रक्रियाप्रकरणम् ।

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या या कृता तत्त्वबोधिनी । समाप्तं तत्र पूर्वार्धं तेन तुष्यतु शंकरः ॥

इति श्री परमहंसपरिव्राजकाचार्यवामनेन्द्रस्वामिचरणारविन्दसेवकज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतौ
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिनीव्याख्यायां पूर्वार्धं संपूर्णम् ॥

कौमुद्यव्ययीभावप्रभृतिपूर्वार्धपर्यन्तसूत्रसूचिका

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

अ

४८६	अग हारी ५।२।६९
४८२	अवृक्त्रे प्रियसु ८।१।१३
१६	अशरणाका स० २।१।१०
१९१	अश्याज्जानात् ७।४।७६
४०८	अगारा नाटन् ४।४।७०
१७४	अग्न स्तत्स्तोम० ८।३।८२
३०५	अग्नहव ४।२।३३
९४	अग्राह्यायामर० ५।४।९३
१५०	अग्नान्गुह्युनु० ५।४।१४५
१४०	अग्न्येदरिणि ५।४।११४
५४४	अग्न्युत्पादिन्यसु ५।३।१०८
३५४	अ च ४।३।३१
१९१	अचतुरविचनु० ५।४।७७
३१२	अचित्तहस्तिन्ये० ४।२।४७
३६९	अचित्तदिदराका ४।३।९६
८०	अच्छगत्यथवदेषु १।४।६९
१९०	अच्छप्रत्यवदपूवा० ५।३।७५
५२३	अजादो गुणवच० ५।३।५८
१६०	अजाद्यन्तम् २।२।३३
४१५	अजाविभ्या ध्यन् ५।१।८
५३७	अजिनान्तस्योत्त० ५।३।८२
५३०	अजाते ५।३।७३
५१६	अञ्चेलुक् ५।३।३०
१४०	अञ्जासिकाया ५।४।११८
३५४	अणजौ च ४।३।३३

२८५	अणा द्वयच ४।१।१५६
३९४	अण्डुटिकाया ४।४।१८
४९८	अण्व ५।२।१०३
२९२	अणिज्जरानापया० ४।१।७८
३६४	अण्गयनादभ्य ४।३।७३
४००	अण्महिष्यादिभ्य ४।४।४८
२६०	अन इन् ४।१।९८
५०२	अत इनिठनी ५।२।११५
२९०	अतश्च ४।१।१७५
५६२	अतिप्रहान्यथन० ५।४।४६
५५७	अतिघर्ष्य ५।४।२६
५२०	अतिशायन तम० ५।३।५५
९५	अने शुन ५।४।९६
३१	अत्यन्तसयोगे च २।१।२९
२७७	अत्रिभृगुकुत्सव २।४।६५
३२२	अदूरभवश्च ४।२।७०
८०	अदोऽनुपदेशे १।४।७०
४६८	अद्यस्वीनावष्ट्वे ५।२।१३
४८७	अधिकम् ६।२।७३
४४	अधिकरणवाचिना २।२।१३
५१८	अधिकरणविचाले ५।३।४३
१७१	अधिकरणैतावह्वे २।४।१५
३६७	अधिकृत्य कृते ४।३।८७
५१३	अधुना ५।३।१७
१६३	अध्ययनतो २।४।५
४२६	अध्यधपूवद्विगो ५।१।२८

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
४८४	अध्यायानुवाकयोः ५।२।६०	३४	अन्नेन व्यञ्जनम् २।१।३४
४०४	अध्यायिन्यदेशका ४।४।७१	२२	अन्यपदार्थे च २।१।२१
३६४	अध्यायेष्वेवर्णेः ४।३।६९	१९४	अन्वतमाद्रह ५।४।८१
४६९	अव्वनो यत्तौ ५।२।१६	२५१	अपत्यं पौत्रं ४।१।१६२
१६३	अव्वयुंक्रनुरत्तपुं० २।४।६	१०४	अपथं नपुंसकम् २।४।३०
२७९	अन् ६।४।१६७	३४२	अपदातौ ४।२।१३५।
५४९	अन्त्यन्तगतौ ५।४।४	१७	अपपरिवहिरञ्चवः २।१।१२
८१	अन्त्याधान १।४।७५	३९५	अपमित्ययाचि० ४।४।२१
५१३	अनद्यते हिल् ५।३।२१	२३२	अपरस्पराः ६।१।१४४
५५६	अनन्तावयवेतिह ५।४।२३	२३३	अपस्करो ६।१।१४९
२५	अनश्च ५।४।१०८	५६२	अपादाने चाही ५।४।४५
५२३	अनुकम्पायाम् ५।३।७६	२८१	अपूर्वपदादन्यत ४।१।१४०
७८	अनुकरणं १।४।६२	३७	अपेतापोढमुक्तं २।१।३८
४८७	अनुकाभिका ५।२।७४	३०४	अपोनप्त्रपान्तपुं० ४।२।२७
१९५	अनुगवमायामे ५।४।८३	११९	अप्पूरणीप्रमाणं ५।४।११६
५५३	अनुगादिनष्ठक् ५।४।१३	३६८	अभिजनश्च ४।३।९०
४६८	अनुगवलङ्गामी ५।२।१५	५४६	अभिजिद्विदभृ ५।३।११८
३११	अनुदात्तादेरब् ४।२।४४	३६७	अभिनिष्क्रामति ४।३।८६
३८२	अनुदात्तादेश्च १।३।१४०	५६६	अभिविधौ ५।४।५३
४६५	अनुपदसर्वान्ना ५।२।९	४६९	अभ्यमित्राञ्छ ५।२।१७
४९०	अनुपद्यन्तेष्टा ५।२।९०	३५३	अमावास्याया ३।३।३०
४५१	अनुप्रवचनादि ५।१।१११	२०१	अमूर्धमस्तकात् ६।३।१२
३१७	अनुब्राह्मणादिनिः ४।२।६२	८६	अमैवाव्ययेन २।२।२०
१८	अनुयत्समया २।१।१५	४८७	अयः शूलदण्डा ५।२।७६
१६३	अनुवादे चरणानाम् २।४।३	३४१	अरण्यान्मनुष्ये ४।२।१२९
३६१	अनुशक्तिकादौ ७।३।२०	५६५	अरुर्मनश्च क्षुश्चेतो ५।४।५१
२६४	अनृष्यानन्तये ४।१।१०४	२२०	अर्थे विभाषा ६।३।१००
१११	अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४	४९	अर्थं नपुंसकम् २।२।२
९४	अनोश्मायस्सरसां ५।४।९४	१०४	अर्थार्चाः पुंसि २।४।३१
३६१	अन्तः पूर्वपदाट्ठब् ४।३।६०	९६	अर्वाच्च ५।४।१००
७९	अन्तरपरिग्रहे १।४।६५	४२४	अर्वात्परिमाणस्य ७।३।२६
१४०	अन्तर्बहिर्म्या च ५।४।११७	३४५	अर्वाद्यत् ४।३।४
५२५	अन्तिकवाहो ५।३।६३	५०६	अर्शादिभ्यो ५।२।१२७
४०८	अन्नाणः ४।४।८५	१७७	अलुगुत्तरपदे ६।३।१

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

१४८	अन्नास्यायाम् ५।४।१३६
१६१	अन्नाचनरम् २।२।३४
५३७	अन्ये ५।३।८५
४००	अवक्रम ४।४।५०
५४०	अवशेषणे ५।३।०५
३५१	अवयवाद्दतो ७।३।११
३८१	अवयव च ४।४।३।१३५
४४४	अवयमि ठञ्च ५।१।८४
१९४	अवसमदेम्य ५।४।७९
४७३	अवाकुटारच ५।२।३०
४६६	अवारपातायन्ता ५।२।११
३४०	अवृद्धादि ४।२।१२५
२८६	अवृद्धाम्या ४।१।११३
५५७	अत्र क ५।४।२८
५६७	अव्ययानुकरणा ५।४।५७
५	अव्यय विभक्ति २।१।६
५३०	अव्ययसवनाम्ना ५।३।७१
३३५	अव्ययत्तयप् ४।२।१०४
५	अव्ययभावा २।१।५
९	अव्ययीभावश्च २।४।१८
३६०	अव्ययीभावाच्च ४।३।५९
१३	अव्ययीभाव चा ६।३।८१
२३	अव्ययीभावे श ५।४।१०७
३६२	अशब्दे यत्ता ४।३।६४
१०९	अशाला च २।४।२४
२३६	अश्वपयादि १।८४
४६९	अश्वस्यैकाहगम- ५।२।१९
२६७	अश्वादिभ्य ४।१।११०
५५०	अपठ्ठाशिनङ्ग्वल ५।४।७
२१९	अपठ्ठयतृतीयास्य ६।३।९९
२२६	अट्ठ सनायाम् ६।३।१२५
३८५	अनयाया तिल ४।३।१४९
४२२	असमामे ५।१।२०
३४६	अ साप्रतिके ४।३।९

८०	अस्ति च १।४।६८
५१५	अस्मानि च ५।३।४०
४०७	अस्तिनास्तिदिष्ट ४।४।६०
१०५	अस्मदो १।२।५९
५०४	अस्मायामे ५।२।१२१
५६४	अस्य चो ७।४।३२
९०	अह सर्वकदेशम् ५।४।८७
५०८	अहगुममायुम् ५।२।१४०
९०	अहृष्टारेव ६।४।१४५
९२	अहोऽस्तान् ८।४।७
९१	अहोऽह एतेभ्य ५।४।८८

आ

३९२	आकर्पादिष्ट ४।४।९
४८५	आकर्पादिभ्य ५।२।६४
४५२	आकालिक ५।१।१४४
३९९	आक्रन्दाटठञ्च ४।४।३८
४६८	आगवीन ५।२।१४
२७८	आगस्त्यकौण्डि २।४।७०
३०२	आग्रहायण्यश्व ४।२।२२
१७	आङ्मर्यादिभि २।१।१३
४५४	आ च त्वान् ५।१।१२०
१९९	आनादिनि च ६।३।५
४३५	आठिकाचित ५।१।५३
१९९	आत्मनश्च ६।३।६
४१६	आत्मन्विश्व ५।१।९
"	आत्माध्वानौ ६।४।१६९
३८०	आयवणिक ४।३।१३३
७८	आदराणादर १।४।६३
१७२	आनङ्गता ६।३।२५
९७	आमहत ६।३।४६
२४३	आपत्यस्य ६।४।१५१
५५३	आपान्यतर ७।४।१५
४६५	आप्रपद प्राप्नोति ५।२।८

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
१७६	आवाधे च ८ । १ । १०	४९१	इन्द्रियमिन्द्रलिङ्ग ५ । २ । ९३
३६९	आयुधजीविभ्यः ४ । ३ । ९१	५४०	इवे प्रतिकृतौ ५ । ३ । ९६
१४५	आयुधजीविसं ५ । ३ । ११४	२१३	इष्टकेपीकामालानां ६ । ३ । ६५
३९३	आयुवाच्छ च ४ । ४ । १४	४९०	इष्टादिभ्यश्च ५ । २ । ८८
२७४	आरगुदीचाम् ४ । १ । १३०	५२७	इष्टस्य यिट् च ६ । ४ । १५९
४२१	अर्हादगोपुच्छ ५ । १ । १९	३०१	इमुमुक्तान्तात्कः ७ । ३ । ५१
५०५	आलजाटचौ ५ । २ । १२५		ई
४०४	आवसथावृल् ४ । ४ । ७४	१७४	ईदग्नेः सोमवरुण ६ । ३ । २७
२३३	आश्चर्यमनित्ये ६ । १ । १४७	१५३	ईयसश्च ५ । ४ । १५६
३५७	आश्चयुज्या ४ । ३ । ४५ ।	७४	ईपदकृता २ । २ । ७
४९४	आसन्दीवदष्टी ८ । २ । १२	२२०	ईषदर्थे ६ । ३ । १०५
२३३	आस्पदं प्रतिष्ठा ६ । १ । १४६	५२८	ईषदसमाप्तौ कल्पप् ५ । ३ । ६७
५१७	आहि च दूरे ५ । ३ । ३७		उ
	इ	४१३	उगवादिभ्यो यत् ५ । १ । २
२२६	इकः कारो ६ । ३ । १२३	२०७	उगितश्च ६ । ३ । ४५
२२५	इको बहेऽपीलोः ६ । ३ । १२१	३९७	उच्छति ४ । ४ । ३२
२१०	इको ह्रस्वोऽड्यो ६ । ३ । ६१	४८८	उत्क उत्मनाः ५ । २ । ८०
४६१	इगन्ताच्च लघुप् ५ । १ । १३१	३३०	उत्करादिभ्यः ४ । २ । ९०
१४६	इक्कर्मव्यतिहारे ५ । ४ । १२७	९४	उत्तमैकाम्यां ५ । ४ । ९०
२४५	इमः प्राचाम् २ । ४ । ६०	४४३	उत्तरपथेनाहुतं ५ । १ । ७७
३३७	इमश्च ४ । २ । ११२	३५१	उत्तरपदस्य ७ । ३ । १०
५१२	इतराभ्योऽपि दृ० । ५ । ३ । १४	९५	उत्तरमृगपूर्वाच्च ५ । ४ । ९८
२७१	इतश्चातः ४ । १ । १२२	५१७	उत्तराच्च ५ । ३ । ३८
२१८	इदङ्किमोरीशकी ६ । ३ । ९०	”	उत्तराधरदक्षिणा ५ । ३ । ३४
१०९	इदम इश् ५ । ३ । ३	२४०	उत्सादिभ्योऽञ् ४ । १ । ८६
५१४	इदमस्थमुः ५ । ३ । २४	२०९	उदकस्योदः ६ । ३ । ५७
५१३	इदमो हिल् ५ । ३ । १६	३२३	उदक्च विपाशः ४ । २ । ७४
५११	इदमो हः ५ । ३ । ११	९४४	उद्वानुदवौ च ८ । २ । १३
४३१	इदगोण्याः १ । २ । ५०	४८५	उदराट्टगाच्चूने ५ । २ । ६७
१७५	इद्वृद्धौ ६ । ३ । २८	३०१	उदधितोऽन्य ४ । २ । १९
१५१	इनः स्त्रियाम् ५ । ४ । १५२	२८६	उदीचां वृद्धा ४ । १ । १५७
४७४	इनच्यटच्चिकचि च ५ । २ । ३३	२८४	उदीचामिन् ४ । १ । १५३
३०८	इनप्यनपत्ये ६ । ४ । १६४	३३७	उदीच्यग्रामाच्च ४ । २ । १०९
३१२	इनित्रकटयचश्च ४ । २ । ५१	१५१	उद्विभ्यां काकुं ५ । ४ । १४८

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

२७७ उपनादिभ्याज्य २।४।६९

३५७ उपजानूपकर्णौ ४।३।४०

३७५ उपनात् ४।३।११५

१०८ उपनोपक्रम तदा २।४।२१

८४ उपनदमनिह् २।२।१९

१४९ उपमानाच्च ५।४।१३७

९७ उपमानादप्राणिषु ५।४।९७

६२ उपमानानि मा० ०।१।१५

६३ उपमित व्या० २।१।५६

५७४ उपपद्यवस ८।१।७

५१४ उपपुपरिष्ठान् ५।३।३१

२२६ उपमगस्य घ० ६।३।१२०

१४१ उपमगाच्च ५।४।११९

१९६ उपमगादिघ्नत् ७।४।७८

१४१ उपमगादिनात्पर ८।४।१२८

६ उपमजत् २।२।३०

८१ उपादज्जाज १।४।३०

४७४ उपाविभ्या ५।२।३४

३५७ उपते च ४।३।४४

४७९ उमादुदात्ता ५।२।४४

३८६ उमाणयोवा ४।३।१५८

१५१ उर प्रभृतिभ्य ५।४।१५१

४१० उरमाज्ज्व ४।४।९४

३८५ उरमा यच्च ४।३।११४

१७६ उपानापम ६।३।३१

३८६ उष्ट्रादुष्ट ४।३।१५७

ऊ

१९० ऊनादेशे ६।३।९७

५०५ ऊर्गाया युम ५।२।१२३

१४६ ऊर्वादिभ्राषा ५।४।१३०

७७ ऊर्वादिचिक्वा १।४।६१

४९९ उपमगिमुक्त् ५।२।१०७

ऋ

८१८ ऋकुरृक् ५।४।७४

२०९ ऋच शे ६।३।५५

३६५ ऋतष्ठन् ४।३।७८

४०० ऋताज् ४।४।४९

४५० ऋनोरण् ५।१।१०५

२०४ ऋता विद्यायोनि ६।३।२३

४१९ ऋषभोपानहो ५।१।१४

२६९ ऋष्य वक्वृ० ४।१।११४

ए

५०३ एक्मापूर्वा ५।२।११८

२११ एक तद्धिते ६।३।६२

४०६ एक धुराल्लुक्व ४।४।७९

५७५ एक बहुव्रीहिवत् ८।१।९

६ एक विभक्ति १।२।४४

५४४ एक्मागालाया ५।३।१०९

५५४ एक्स्या सकृच्च ५।४।१९

२०९ एकह्लादौ ६।३।५९

५४० एकाच्च प्राचाम् ५।३।९४

५२० एकादकि निच्चास ५।३।५२

१०१ एकादिचेकेस्य ६।३।७६

५१८ एकादो घ्यमु ५।३।४४

२५४ एनो गात्रे ४।१।९३

३३८ एह् प्राचा १।१।५

३८६ एण्या हन् ४।३।१५९

५१२ एतदघ्ननसोत्र २।४।३३

५०९ एतदाज् ५।३।५

२१९ एति मनायाम् ८।३।९९

५०९ एतेनौ रयो ५।३।४

५१८ एधाञ्च ५।३।४६

५१७ एनत्रयतरस्या ५।३।४५

ए

४५२ एकागारिकह् ५।१।११३

३३६ ऐपमाद्य ४।२।१०५

छम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
	ओ		
१५१	ओजः सहोष्मसा ४।४।२७	३६२	कर्णललाटात्क ४।३।६५
१९८	ओजः सहोष्मः ६।३।३	२२२	कर्णे लक्षणस्या ६।३।११५
१२२	ओरब् ४।२।७१	४६	कर्तरि च २।२।१६
१८२	ओरब् ४।३।१३९	३३	कर्तृकरणे कृता २।१।३२
१३६	ओर्गुणः ६।४।१४६	४५०	कर्मण उक्त्वा ५।१।१०३
३३९	ओर्देश ठब् ४।२।११९	४७५	कर्मणि घटोऽउच् ५।२।३५
१५९	ओपवेरजातौ ५।४।३७	४४	कर्मणि च २।२।१४
	औ	५७७	कर्मधारयवदुत्तरेषु ८।१।११
२८०	औक्षमनपत्ये ६।४।१७३	३७४	कर्मन्दकृशास्वा ४।३।१११
	क	४५०	कर्मवेपाद्यत् ५।१।१००
५०८	कंशम्यां ५।२।१३८	४०२	कर्माध्ययने वृत्तम् ४।४।६३
४२६	कंसाट्टिठ् ५।१।२५	३७४	कलापिनोऽण् ४।३।१०८
३८९	कंसीयपरश ४।३।१६८	३७२	कलापिवैशम्पाय ४।३।१०४
१५०	ककुदस्याव ५।४।१४६	३५८	कलाप्यश्वत्थयव ४।३।४८
३४१	कच्छाभिक्वत् ४।२।१२६	२९८	कलेढक् ४।२।८
३४२	कच्छादिभ्यश्च ४।२।१३३	२७२	कल्याण्यादीना ४।१।१२६
३७३	कठचरका ४।३।१०७	२२०	कवं चोष्णे ६।३।१०७
४०४	कठिनान्तप्रस्ता ४।४।७२	५३०	कस्य च दः ५।३।७२
४४१	कर्डकरदक्षि ५।१।६९	३०३	कस्मेत् ४।२।२५
७२	कडाराः २।२।३८	५०१	काण्डाण्डादीर ५।२।१११
७९	कणेमनसी १।४।६६	२२०	का पथ्यक्षयोः ६।३।१०४
३३७	कण्वादिभ्यो ४।२।१११	३३३	कापिश्याः षक् ४।२।९९
६७	कतरकतमौ २।१।६३	२०१	कारनाम्नि च प्राचां ६।३।१०
३३३	कत्तययादिभ्यो ४।२।९५	२३४	कारस्करो वृक्षः ६।१।१५६
४११	कथादिभ्यः ४।४।१०२	२१३	कारे सत्यागदस्य ६।३।७०
३४३	कथापलदन ४।२।१४२	४०२	कामस्ताच्छील्ये ६।४।१७२
३३४	कन्यायाण्डक् ४।२।१०२	४८९	कालप्रयोजनाद्रोगे ५।२।८१
२६९	कन्यायाः ४।१।११६	३०	कालाः २।१।२८
४५९	कपिज्ञात्योढक् ५।१।१२७	५२	कालाः परिमाणिता २।२।५
२६६	कपिवोधादाङ्गिरसे ४।१।१०७	५५९	कालाच्च ५।४।३३
४१४	कम्बलाच्च ५।१।३	३४६	कालादुब् ४।३।११
२९०	कम्बोजाल्लुक् ४।१।१७५	४४४	कालात् ५।१।७८
५४४	कर्कलोहितादी ५।३।११०	३५७	कालात्साधुपुण्यत् ४।३।४३
		४५१	कालाद्यत् ५।१।१०७

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

३०६ कायेभ्या भवन् ४।२।३४
 ३२६ कालापसर्जनं च १।२।५७
 ३७२ कादयपकौशिका ४।३।१०३
 ३३९ कास्यादिभ्य ४।२।११६
 ५३८ कामूगोमीम्या एरच् ५।३।९०
 २३४ काम्तीराजस्तु ६।१।१५५
 ५३८ कियत्तदा निवारणे ५।३।९२
 ५०९ किमर्वनामबहुभ्या ५।३।२
 ६८ कि क्षेप २।१।६४
 २३७ किञ्चि च ७।२।११८
 १९६ किम क्षेपे ५।४।७०
 ४७८ किम सख्यागरि ५।२।४१
 ५१५ किमरच ५।३।२५
 ४७७ किमिदम्या वा घ ५।२।४०
 ५२२ किमितिद्व्ययया ५।४।११
 ५११ किमाज् ५।३।१२
 ४०१ किमरादिभ्य ण् ४।४।५३
 ७७ ण्गानिप्रादय २।२।१८
 ५३७ कुटीरमीशुष्णा ५।३।८८
 ५१० कु निहो ७।२।१०४
 ५३७ कुत्वा हुपच् ५।३।८९
 ६१ कुञ्चितानि कुत्मेनै २।१।५३
 ५३२ कुत्सित ५।३।७४
 २३० कुमनि च ८।४।१३
 ९७ कुमह्दभ्यामन्य ५।४।१०५
 ७२ कुमारधर्मणादिभि २।१।७०
 ३२८ कुमुदतवेतस ४।२।८७
 १४९ कुम्भपदीषु च ५।४।१३९
 २८८ कुलादिभ्यो ण्य ४।१।१७०
 २८४ कुर्वादिभ्यो ण्य ४।१।१५१
 ३३ कुत्कुन्निप्रीवाम्य ४।२।९६
 २७३ कुलटाया वा ४।१।१२७
 २८१ कुला ४।१।१३९
 ३७५ कुलादिभ्यो ४।३।११८

४३६ कुलिजाल्लुक्त्वौ च ५।१।५५
 ३९१ कुल्यकापघादण् ४।४।४
 ४८९ कुन्मापादण् ५।२।८३
 ५४२ कुदाप्राच्छ ५।३।१०५
 ३९७ कुसीददशीकादशा ४।४।३१
 २३२ कुस्तुम्बुहणि ६।१।१४३
 ३४४ कुवणपणीद्धार ४।२।१४५
 ५६८ कुजो द्वितीयतृतीय ५।४।५८
 ३५६ कुतलद्वयोत् ४।३।३८
 ३७५ कृते ग्रन्थे ४।३।११६
 ७१ कृत्यनुल्याख्या २।१।६८
 ३४ कृत्यैरधिकार्यवचने २।१।३३
 ५४ कृत्यैश्च २।१।४३
 ५६३ कृम्वस्तिपागे ५।४।५०
 २७५ क्वयमिन्नयुप्रल्या ७।३।३
 १२० क्वा ७।४।१३
 ३१० क्वेदाद्यञ्च ४।२।४०
 ५०० क्वेदाद्वाज्यतर ५।२।१०९
 ३१२ क्वेदाद्याभ्या यच् ४।२।४८
 २०० क्वा क्वात्पुरुषे ६।३।१०१
 ३२४ कापनाच ४।२।७९
 ३८२ कापनाच ४।३।१३७
 ३४२ कापनादण् ४।२।१३२
 ३५७ कोपाद्वृज् ४।३।४२
 ३८० कौपिचल ४।३।१३२
 ३०० कौमारापूर्ववचने ४।२।१३
 २८५ कौसल्यवार्मा ४।१।१५५
 ४४ क्नेन च पूजायाम् २।२।१२
 ६६ क्नेन नञ्चिदिष्टे २।१।६०
 ५८ क्तेनाहोरात्रायवा २।१।४५
 ८८ क्त्वा च २।२।२२
 १२७ क्यङ्मानिनोश्च ६।३।३६
 ५६४ क्यङ्मोश्च ६।४।१५२
 ३६३ क्यङ्मोश्च ४।३।६८

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

- ३१५ क्रतुव्यादिसूत्रान्ता ४।२।६०
 ३१३ क्रमादिभ्यो वुन् ४।२।६१
 ३८६ क्रीतवत्परिमाणान्ता ४।३।१५६
 २९४ क्रौड्यादिभ्यश्च ४।१।८०
 ५११ क्वाति ७।२।१०५
 २८१ क्षत्राद्धः ४।१।१३८
 ३०२ क्षीराड्डब् ४।२।२०
 १६६ क्षुद्रजन्तवः २।४।८
 २७४ क्षुद्राभ्यो वा ४।१।१३१
 ३७६ क्षुद्राभ्रमरवटर ४।३।११९
 ९३ क्षुम्नादिषु च ८।४।३९
 ४९१ क्षेत्रियच्पर ५।२।९२
 ५५ क्षेपे २।१।४७
 ख
 ४०६ खः सर्वधुरात् ४।४।७८
 २९ खट्वा क्षेपे २।१।२६
 ३११ खण्डिकादि ४।२।४५
 ३१२ खलमोरयात् ४।२।५०
 ४१५ खलयवमाप ५।१।७
 ४२९ खार्या ईकन् ५।१।३३
 ९६ खार्याः प्राचाम् ५।४।१०१
 ग
 १४७ गन्धस्येदुत्पृति ५।४।१३५
 ३६० गम्भीराढ्यः ४।३।५८
 २३५ गर्गादिभ्यो ४।१।१०५
 ३४२ गर्तोत्तरपदा ४।२।१३७
 १६७ गवाक्षप्रभृ २।४।११
 २०० गवियुधिभ्यां ८।३।९५
 ३४२ गहादिभ्यश्च ४।२।१३८
 ५०० गाण्ड्यजगार्त्स ५।२।११०
 ३१८ गाथिविदथिके ६।४।१६५
 २६ गिरेश्व सेन ५।४।११२
 ४११ गुडादिभ्यष्ठब् ४।४।१०३
 ४५७ गुणवचन ५।१।१२४

- २७५ गृष्ट्यादिभ्यश्च ४।१।१३६
 ४०८ गृहपतिना ४।४।९०
 ३७० गोत्रक्षत्रियाद्यो ४।३।९९
 ४६२ गोत्रचरणाच्छला ५।१।१३४
 ३७८ गोत्रचरणाद्गुब् ४।३।१२६
 २८२ गोत्रक्षियाः ४।१।१४७
 ३६६ गोत्रादङ्कवत् ४।३।८०
 २५८ गोत्राद्युग्वि ४।१।९४
 २९३ गोत्रावयवात् ४।१।७९
 २६२ गोत्रेकुञ्जादि ४।१।९८
 २४३ गोत्रेज्जुगवि ४।१।८९
 ३०९ गोत्रोक्षोष्टोर ४।२।३९
 ४३१ गोद्वयचोऽसंख्या ५।१।३९
 २७४ गोवाया ढक् ४।१।१२९
 ३८६ गोपयसोर्यत् ४।३।१६०
 ३९१ गोपुच्छाद्गुब् ४।४।६
 ३४२ गोयवाग्वोश्च ४।२।१३६
 ५९ गोरतद्वितलुकि ५।४।९२
 ३८४ गोश्च पुरीषे ४।३।१४५
 ४८५ गोपदादिभ्यो ५।२।६२
 ४६९ गोष्ठात्खञ्भूत ५।२।१८
 २३२ गोष्पदं सेवि ६।१।१४५
 ६ गोत्रियोरुप १।२।४८
 २१५ ग्रन्थान्ताधिक ६।३।७९
 ९५ ग्रामकौटाम्यां ५।४।९५
 ३४५ ग्रामजनपदैक ४।३।७
 ३१० ग्रामजनवन्धु ४।२।४३
 ३६२ ग्रामात्पर्यन्तु ४।३।६१
 ३३३ ग्रामाद्यखनौ ४।२।९४
 १८२ ग्राम्यपशुसङ्घे १।२।७३
 ३६० श्रीवाभ्योऽञ्च ४।३।५७
 ३५८ श्रीष्मवसन्तादन्य ४।३।४६
 " श्रीष्मावरसमाद्गुब् ४।३।४९

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
	घ		ज
२०२	धकालतनेषु ६।३।१७	३५९	जङ्गलपेनलजा ७।३।२५
३१४	घज सास्या क्रिया ४।२।५८	३४०	जनपदतद्व ४।२।१२४
५३३	घनिलची च ५।३।७९	२८७	जनपदशब्दात् ४।१।१६६
२०६	घरूपकल्प ६।३।४३	३७०	जनपदिना ४।३।१००
	ङ	३२५	जनपदे लुप ४।२।८१
२११	ङ्यापा सनाद्वन्द ६।३।६३	३८७	जम्बा वा ४।३।१६५
	च	१४५	जम्मा सुहरति ५।४।१२५
२७३	चटकाया एरक् ४।१।१२८	३८५	जातरपम्य ४।३।१५३
३५	चतुर्थी तदर्पा २।१।३६	५३५	जातिनाम्न कन् ५।३।८१
७३	चतुष्पादो गमि २।१।७१	१६४	जातिरप्राणिनाम् २।४।६
२७५	चतुष्पाद्वयो ४।१।१३५	१३२	जातेथ ६।३।४१
२१७	चरणे ब्रह्मचा ६।३।८६	५५२	जात्यन्ताच्छ ५।४।९
३११	चरणेभ्यो घर्म ४।२।४६	१०५	जात्याख्यायामे १।२।५८
३९१	चरति ४।४।८	१४७	जायाया निङ् ५।४।१३४
४१९	चर्मणोऽय् ५।१।१५	३६२	जिह्वामूलाङ्गुदेद्य ४।३।६२
१५८	चार्ये द्वन्द्व २।२।२९	२५२	जीवति तुवश्ये ४।१।१६३
२२६	चित्ते कपि ६।३।१२७	५४१	जीविनाय चापण्ये ५।३।९९
४४७	चित्तवनि ५।१।८९	८२	जीविकोपनिपदा १।४।७९
३९५	चूर्णादिनि ४।४।२३	३५५	जे प्रोष्ठपदानाम् ७।३।१८
५६४	च्चौ च ७।४।२६	५२५	ज्य च ५।३।६१
	छ	५२५	ज्यादादीयस्त ६।४।१६०
३७४	छगलिनो ४।३।१०९	२१९	ज्योतिरायुष ८।३।८३
३०४	छ च ४।२।२८	२११	ज्योतिननपद ६।३।८५
४०२	छयादिभ्यो ण ४।४।६२	५१०	ज्यात्स्नातमि ५।२।११४
४१८	छदिरुपधिवेद्व ५।१।१३		झ
४९०	छन्दसि परि ५।२।८९	२६	झय ५।४।१११
४१०	छन्दसो निर्मिते ४।४।९३	४९४	झय ८।२।१०
३६४	छन्दसो यदगौ ४।३।७१		ञ
३७९	छन्दोगीकियक ४।३।१२९	३०५	जितश्च तद्य ४।३।१५५
३२१	छन्दोब्राह्म ४।२।६६	५४७	व्यादयस्त ५।३।११९
१०९	छाया बाहुल्ये २।४।२२		ट
४४०	छेदादिभ्यो ५।१।६४	४५६	टे ६।४।१५५

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

३२८ ठक्छौ च ४।२।८४
 ३६५ ठगायस्यानेभ्यः ४।३।७५
 ३१० ठक्कचचिनश्च ४।२।४१
 २८२ ठस्येकः ७।३।५०
 ५३३ ठाजादावृद्ध्वं ५।३।८३
 ठ
 २७४ ठकि लोपः ४।१।१३३
 २७० ठक्च मण्डूकात् ४।१।११९
 २७५ ठे लोपोऽकृद्वाः ६।४।१४७
 ण
 ३१८ ण्यक्षत्रियार्पणितो १२४।५८
 त
 ३६५ तत आगतः ४।३।७४
 २७ तत्पुरुषः २।१।२२
 ६८ तत्पुरुषः समाना १।२।४२
 ८९ तत्पुरुषस्या ५।४।८६
 २०२ तत्पुरुषे कृति ६।३।१४
 १०८ तत्पुरुषोऽनन्तकर्म २।४।१९
 ५५५ तत्प्रकृतवचने ५।४।२१
 ९५ तत्प्रत्यनुपूर्वं ४।४।२८
 २७२ तत्प्रत्ययस्य ७।२।२९
 ५५ तत्र २।१।४६
 ४८५ तत्र कुशलः ५।२।६३
 ४४९ तत्र च दीयते ५।१।९६
 ३५१ तत्र जातः ४।३।२५
 ४५३ तत्र तस्येव ५।१।११६
 १३५ तत्र तेनेदमिति २।२।२७
 ४०४ तत्र नियुक्तः ४।४।६९
 ३५९ तत्र भवः ४।३।५३
 ४३२ तत्र विदितः ५।१।४३
 ४११ तत्र साधुः ४।४।९८
 ३०० तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ४।२।१४
 ८३ तत्रोपपदं ३।१।९२

४६५ तत्सवदिः पथ्यङ्ग ५।२।७
 १५ तदधीते ४।२।५९
 ५६६ तदधीनवचने ५।४।५४
 ४१८ तदर्थं विकृतेः ५।१।१२
 ४३९ तदर्हति ५।१।६३
 ४५३ तदर्हम् ५।१।११७
 ३२६ तदशिष्यं संज्ञा १।२।५३
 ४८० तदस्मिन्नधिकमि ५।२।२५
 ४८९ तदस्मिन्नत्रं ५।२।८२
 ३२२ तदस्मिन्नस्ती ४।२।६७
 ४३३ तदस्मिन्नुद्धया ५।१।४७
 ४०३ तदस्मै दीयते ४।४।६६
 ४२० तदस्य तदस्मिन् ५।१।१६
 ४०० तदस्य पण्यम् ४।४।५१
 ४३६ तदस्य परिमाणम् ५।१।५७
 ४४७ तदस्य ब्रह्मचर्यम् ५।१।९४
 ४७५ तदस्य सञ्जातम् ५।२।३६
 ३५९ तदस्य सोढम् ४।३।५२
 ३१४ तदस्यां प्रहर ४।२।५७
 ४९२ तदस्यास्त्य ५।२।९४
 ५१३ तदो दा च ५।३।१९
 ३६७ तदगच्छति पथि ४।३।८५
 ४३७ तद्धरति बहत्या ५।१।५०
 ५८ तद्धितार्थोत्तर २।१।५१
 २३७ तद्धितेष्वचा ७।२।११७
 ५५९ तद्भुक्तात्कर्म ५।४।३६
 २८९ तद्राजस्य २।४।६३
 ४०६ तद्ब्रह्मति रययुग ४।४।७६
 ४८६ तन्नादचिराप ५।२।७०
 ४९८ तपःसहस्राम्यां ५।२।१०२
 ४४४ तमधीष्टो भृतो ५।१।८०
 ३९१ तरति ४।४।५
 ५२१ तरसमपौ १।१।२२
 ३४५ तवकममका ४।३।३

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
३३३	दक्षिणापश्चात्पुरस ४।२।९८	५५७	देवात्तल् ५।४।२७
१४५	दक्षिणेर्मा लुब्ध ५।४।१२६	३६१	देविकाशिशपा ७।३।१
५१६	दक्षिणोत्तराभ्यां ५।३।२८	४९९	देशे लुविलचौ च ५।२।१०५
५४८	दण्डव्यवसर्गयोश्च ५।४।२	२९४	दैवयज्ञिशौचि ४।१।८१
४४१	दण्डादिभ्यः ५।१।६६	३०५	द्यावापृथिवी ४।२।३२
३०१	दघ्नष्टक् ४।२।२८	५००	शुद्रभ्यां मः ५।२।१०८
४९९	दन्त , उन्नत उरच् ५।२।१०६	३३४	शुप्रागपागुदक् ४।२।१०१
५०१	दन्तशिखात्संज्ञा ५।२।११३	५४२	द्रव्यं च भव्ये ५।३।१०४
२७५	दाण्डिनायन ६।४।१७४	२६४	द्रोणपर्वतजीव ४।१।१०३
५१३	दानीं च ५।३।१८	३८७	द्रोश्च ४।३।१६१
५४५	दामन्यादित्रि ५।३।११६	५८४	द्वन् रहस्यमर्या ८।१।१५
५१५	दिक्छन्देभ्यः सप्त ५।३।२७	४६१	द्वन्द्वमनोज्ञादि ५।१।१३३
३४५	दिक्पूर्वपदादृश्च ४।३।६	१६२	द्वन्द्वश्च प्राणि २।४।२
३३६	दिक्पूर्वपदादसं ४।२।१०७	१७७	द्वन्दाच्चुदप ५।४।१०६
५७	दिकसंख्ये संज्ञाया २।१।५०	२९७	द्वन्दाच्छः ४।२।६
३५९	दिगादिभ्यो यत् ४।३।५४	३७८	द्वन्दाद्वन्चैरमैथु ४।३।१२५
१३४	दिङ्नामान्यन्तरा २।२।२६	१६०	द्वन्द्वे घि २।२।३२
२३८	दित्यदित्यादित्य ४।१।८५	५०६	द्वन्द्वोपतापग ५।२।१२८
१७६	दिवसश्च पृथिव्याम् ६।३।३०	३४७	द्वारादीनां च ७।३।४
"	दिवो द्यावा ६।३।२९	६०	द्विगुरेकवचनम् २।४।१
३५३	दिशोऽमद्राणाम् ७।३।१३	२७	द्विगुश्च २।१।२३
३७६	दीर्घाच्च वरुणस्य ७।३।२३	४३६	द्विगोः ष्ठंश्च ५।१।५४
५६९	दुःखात्प्रातिलोम्ये ५।४।६४	४४४	द्विगो र्यप् ५।१।८२
२८१	दुष्कुलाड्ढक् ४।१।१४२	२४२	द्विगोर्लुगनपत्ये ४।१।८८
२१८	दृग्दृशवत्पु ६।३।८९	४४५	द्विगोर्वा ५।१।८६
३६०	दृत्तिकुक्षिकलशि ४।३।५६	५०	द्वितीयतृतीयच २।२।३
२९८	दृष्टं साम ४।२।७	२७	द्वितीया श्रिता २।१।२४
३५८	देयमृणे ४।३।४७	२१५	द्वितीये चानुपा ६।३।८०
५६६	देये ना च ५।४।४५	५५४	द्वित्रिचतुर्थ्यः ५।४।१८
१७६	देवताद्वन्द्वे च ६।३।२६	४२९	द्वित्रिपूर्वादण्च ५।१।३६
३०६	देवताद्वन्द्वे च ७।३।२१	४२८	द्वित्रिपूर्वाभिज्ञात् ५।१।३०
५५६	देवतान्तात्तादर्थ्ये ५।४।२४	१४०	द्वित्रिभ्यां पमू० ५।४।११५
५४२	देवपयादिभ्यश्च ५।३।१००	४७९	द्वित्रिभ्या तय ५।२।४३
५६६	देवमनुष्यपुरुष ५।४।५६	९६	द्वित्रिभ्यामञ्ज ५।४।१०२

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

५१८	द्वित्र्योश्च घमुञ् ५।३।४५
१४६	द्विदण्ड्यादि ५।४।१२८
५२२	द्विवचनविभ ५।३।५७
१९५	द्विस्तावा निस्ता ५।४।८४
३४६	द्विपादनुममुद्र ४।३।१०
४८३	द्वेस्तीया ५।२।५४
२९९	द्वैपवैयाघ्रादञ् ४।२।१२
२७१	द्वयच ४।१।१२१
३६४	द्वयजुद्वाहणकं प्र ४।३।७२
२८८	द्वयज्मगचक ४।१।१६८
१८१	द्वयन्तरूपसर्गोम्य ६।३।९७
९९	द्वयष्टन सख्या ६।३।४७
	घ
४०७	घनगण लब्धा ४।४।८४
४८५	घनहिरण्यात्वामे ५।२।६५
१४७	घनुपश्च ५।४।१३२
३४०	घन्वयोपधाद्वुज ४।२।१२१
३९९	घर्मं चरति ४।४।४१
४१०	घर्मपथ्यर्थन्याया ४।४।९२
५०७	घर्मशीलवर्णा ५।२।१३२
१४४	घर्मादिनिच्चेव ५।४।१२४
४६३	घान्याना भवने ५।२।१
४०६	धुरो यद्द्वकौ ४।४।७७
३४१	धूमादिभ्यश्च ४।२।११७
५४	ध्वाङ्क्षेण क्षेपे २।१।४२
	न
१२०	न कपि ७।४।१४
१२८	न कोपधाया ६।३।३७
२१९	नक्षत्राद्वा ८।३।१००
२९६	नक्षत्रेण युक्त ४।२।३
३५६	नक्षत्रेभ्यो बहु ४।३।३७
३४१	नगरात्कुस ४।२।१२८
२७७	न गोपवनादि २।४।६७
१०१	नगोऽप्रणिध्व ६।३।७७

७४	नञ् २।२।६
३३६	नञ् शुचीधर ७।३।३०
१९६	नञस्तत्पुरु ५।४।७१
१४३	नञ्दु सुम्पो ५।४।१२१
३२९	नञ्द्यादाङ् ४।२।८८
२६३	नञादिभ्यः ४।१।९९
३३०	नञादीना कुक्च ४।२।९१
४७३	नते नासिकाया ५।२।३१
२४६	न तौत्वलिभ्य २।४।६१
३७९	न दण्डभाणवा ४।३।१३०
१७१	न दधिपयज्ञा २।८।१४
२५	नदीपौर्णमा ५।४।११०
२२	नदीभिश्च २।१।२०
२०७	नद्या शेषस्यान्य ६।३।४४
३३३	नद्यादिभ्यो ढक् ४।२।९७
३२८	नद्या मनुष्य ४।२।८५
१२०	नद्यन्तश्च ५।४।१५३
३३८	न द्वयच प्राच्य ४।२।११३
४५५	न नञपूर्वत्तित्यु ५।५।१२१
३९	न निर्धारणे २।२।१०
१८१	नपुसकमनपुमकनै १।२।६९
२५	नपुसकादय ५।४।१०९
१९६	न पूजनात् ५।४।६९
२९१	न प्राच्य ४।१।१७६
४०६	न भक्तुर्लु ८।२।७९
७७	नभ्राण्णपात्र ६।३।७५
२७९	न मपूर्वोऽय ६।४।१३०
२६१	न ख्याभ्या पदा ७।३।३
२२६	नरे सज्ञायाम् ६।३।१२९
७४	नलोपा नञ् ६।३।७३
९४	न सख्यादे ५।४।८९
१५३	न सज्ञायाम् ५।४।१५५
५४९	न सामिवचने ५।४।५
२५	नस्तद्धिते ६।४।१४४

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

- २२३ नहिवृतिवृषि ६ । ३ । ११६
 १५४ नाडीतन्त्रयोः ५ । ४ । १५९
 ४२४ नातः परस्य ७ । ३ । २७
 ४८२ नान्तादसंख्या ५ । २ । ४९
 ९६ नावो द्विगोः ५ । ४ । ९९
 ७ नाव्ययीभावा २ । ४ । ८३
 ४०४ निकटे वसति ४ । ४ । ७३
 ३८४ नित्यं वृद्धशरा ४ । ३ । १४४
 ४८३ नित्यं शतादि ५ । २ । ५७
 ८२ नित्यं हस्ते १ । ४ । ७७
 ४७ नित्यं क्रीडाजीवि २ । २ । १७
 १४३ नित्यमसिचक्रजा ५ । ४ । १२२
 ५७१ नित्यवीप्सयोः ८ । १ । ४
 ३९४ निवृत्तेऽज्ञश्रुता ४ । ४ । १९
 ३४७ निशाप्रदोपाम्यां ४ । ३ । १४
 ५६९ निष्कुलान्निष्को ५ । ४ । ६२
 १५६ निष्ठा २ । २ । ३६
 १५४ निष्प्रवाणिश्च ५ । ४ । १६०
 ५३२ नीतौ च तद्यु ५ । ३ । ७७
 ३०६ नेन्द्रस्य परस्य ७ । ३ । २२
 २०३ नेन्सिद्धवध्नातिषु ६ । ३ । १९
 ४७३ नेबिडजिवरी ५ । २ । ३२
 ३९१ नौद्वयचष्टन् ४ । ४ । ७
 ४०९ नौवयोधर्मविष ४ । ४ । ९१
 ३८७ न्यग्रोधस्य च ४ । ४ । ९१

प

- ४७१ पक्षातिः ५ । २ । २५
 ३९७ पक्षिमत्स्यमृगा ४ । ४ । ३५
 ४३८ पङ्क्तिविशतित्रि ५ । १ । ५६
 ४३८ पञ्चदशतौ वर्गौ ५ । १ । ६०
 ३७ पञ्चमी भवेन २ । १ । ३७
 १९७ पञ्चम्याः स्तोका ६ । ३ । २
 ५१० पञ्चम्यास्तसिल् ५ । ३ । ७

- ४२९ पणपादमाप ५ । १ । ३४
 ४५९ पत्यन्तपुरोहि ५ । १ । १२८
 ३७७ पत्रपूर्वादिब् ४ । ३ । १२२
 „ पत्राध्वयुपरि ४ । ३ । १२३
 ३५३ पथः पत्य च ४ । ३ । २९
 ४४३ पथः ष्कन् ५ । १ । ७५
 १९६ पथो विभाषा ५ । ४ । ७२
 ४११ पथ्यतिथिव ४ । ४ । १०४
 ४०८ पदमस्मिन्देश्यम् ४ । ४ । ८७
 ३३१ पदव्यवायेऽपि ८ । ४ । ३८
 ३९३ पदान्तस्यान्य ७ । ३ । ९
 ३९९ पदोत्तरपदं ४ । ४ । ३९
 २०८ पद्यत्यतदर्थे ६ । ३ । ५३
 ४४३ पन्यो ण नित्यम् ५ । १ । ७६
 १०२ परवस्तिङ्गं द्वन्द्व २ । ४ । २६
 ४०१ परश्वघाटुश्च ४ । ४ । ५८
 २०० परस्य च ६ । ३ । ८
 ३४५ परावराधमोत्तम ४ । ३ । ५
 ४२० परिखाया ढब् ५ । १ । १७
 ३९८ परिपत्यं च ४ । ४ । ३६
 ४२२ परिमाणान्तस्या ७ । ३ । १७
 २९६ परिमुखं च ४ । ४ । २९
 २९९ परिवृतो रथः ४ । २ । १०
 ३९९ परिपदो ण्यः ४ । ४ । ४४
 ४११ परिपदो ण्यः ४ । ४ । १०१
 ५७३ परेर्वर्जने ८ । १ । ५
 ४६६ परोवरपरम्पर ५ । २ । १०
 ३९२ पर्पादिभ्यः ष्ठन् ४ । ४ । १०
 ५११ पर्यभिभ्यां च ५ । ३ । ९
 ३४४ पर्वताच्च ४ । २ । १४३
 ५४६ पर्वर्वादिद्यौघे ५ । ३ । ११७
 ३८२ पलाशादिभ्यो ४ । ३ । १४१
 ५१७ पश्चात् ५ । ३ । ३२
 २९९ पाण्डुकंवल ४ । २ । ११

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

४३३	पात्राद्युत् ५।१।४६
४४१	पात्राद्व्य ५।१।६८
५६	पात्रेसमितादयश्च २।१।४८
५४७	पादशतस्य ५।४।१
२०८	पादस्य पदा ६।३।५०
१४९	पादस्य लोपा ५।४।१३८
५५७	पादाध्याया ५।४।२५
२२७	पान देशे ८।४।९
६२	पापाणके २।१।५४
२३५	पारस्करप्रभृ ६।१।१५७
४४२	पारायणपुरा ५।१।७२
३७४	पाराशर्यादि ४।३।११०
२०	पारे मध्ये पष्ठया २।१।१८
४८७	पार्श्वेनान्विच्छति ५।२।७५
३१२	पाशादिभ्यो य ४।२।४९
१८१	पिता मात्रा १।२।७०
३६५	पितृयञ्च ४।३।७९
३०७	पितृन्यमानुल ४।२।३६
२७४	पितृष्वमुदङ्ग ४।१।१३२
३८४	पितृञ्च ४।३।१४६
२७०	पीठया वा ४।१।११८
६८	पुक्त्वर्धधारय ६।३।४२
४३२	पुत्राच्छ च ५।१।४०
२८६	पुत्रान्तादय ४।१।१५९
२०४	पुत्रेज्यतर ६।३।२२
१८०	पुमान्त्रिया १।२।६७
३७२	पुराणप्रोक्तेषु ४।३।१०५
४७६	पुरपहस्तिम्मा ५।२।३८
७९	पुरोज्ययम् १।४।६७
५०७	पृक् रादिभ्या ५।२।१३५
५४४	पूगाज्याज्या ५।३।११२
५४०	पूरणपुनमुहिता २।२।११
५१९	पूरणाद्भागे तीया ५।३।४८
४३४	पूरणार्धाद्विन् ५।१।४८

१५१	पूर्णदिमापा ५।४।१४९
५६	पूर्वकाद्यैकसर्व २।१।४९
१४१	पूर्वनादात्मनाया ८।४।३
१०३	पूर्ववद्वन्वौ २।४।२७
३२	पूर्वमदृशममोना २।१।३१
४९०	पूर्वादिनि ५।२।८६
५१४	पूर्वादिगत्राणा ५।३।३९
६५	पूर्वापरप्रथम २।१।५८
४७	पूर्वापरपरात्तर २।२।१
३५३	पूर्वालिपराह्ला ४।३।२८
४५६	पृश्नादिभ्य ५।१।१२२
२२१	पृषादरादीनि ६।३।१०९
२०९	पेषवासवाह ६।३।५८
२४५	पैलादिभ्यश्च २।४।५९
६८	पाटायुवतिस्तोक २।१।६५
३६४	पौरोडासपुरो ४।३।७०
५३०	प्रकारवचने जा ५।३।६९
५१४	प्रकारवचने भान् ५।२।२३
५७७	प्रकारे गुणवच्च ८।१।१२
१३८	प्रहृत्याशिपि ६।३।८३
५२५	प्रहृत्यैकाच् ६।४।१६३
५६०	प्रजादिभ्यश्च ५।४।३८
४९७	प्रजायद्वाचा ५।२।१०१
३९९	प्रतिकण्ठार्थल ४।४।४०
४११	प्रतिजनादिभ्य ४।४।९९
३९९	प्रतिप्रथमेति ४।४।४२
५६२	प्रनियामे पञ्च ५।८।४४
२३४	प्रनिष्कशब्ध ६।१।१५०
१९५	प्रतेरुरस सप्तमी ५।८।८२
३४५	प्रत्ययात्तरपद ७।२।९८
५	प्रथमानिदिष्ट १।२।४३
३२६	प्रधानप्रत्ययार्थ १।२।५६
२२६	प्रनिरन्त'शरेषु ८।४।५
३६७	प्रभवति ४।३।८३

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

४७५ प्रमाणे द्वयस ५।२।३७
 ३९६ प्रयच्छति गर्ह्यम् ४।४।३०
 ४५१ प्रयोजनम् ५।१।१०९
 २७१ प्रवाहणस्य ढे ७।३।२८
 ५२८ प्रशंसायां रूपम् ५।३।६६
 ७० प्रशंसावचनेश्च २।१।६६
 ५२४ प्रशस्यस्य श्रः ५।३।६०
 १४६ प्रसंभ्यां जानु ५।४।१२९
 २३४ प्रस्कण्वहरिश्च ६।१।१५३
 ३४० प्रस्यपुरवहा ४।२।१२२
 ३४७ प्रस्योत्तरपद ४।२।११०
 ४०१ प्रहरणम् ४।४।५७
 ३ प्राक्कडारात्स २।१।३
 ४१३ प्राक् क्रीताच्छः ५।१।१
 ५३० प्रागिवात्कः ५।३।७०
 ५१९ प्रागेकादशभ्यो ५।३।४९
 ४०६ प्राग्घिताद्यत् ४।४।७५
 ५०९ प्राग्दिशो विभक्तिः ५।३।१
 २३६ प्राग्दीव्यतोऽण् ४।१।८३
 ४२१ प्राग्वतौष्ठम् ५।१।१८
 ३९० प्राग्वहतेष्ठक् ४।४।१
 ३४३ प्राचां कटादेः ४।२।१३९
 ३५३ प्राचां ग्रामनगरा ७।३।१४
 ३५९ प्राचां नगरान्ते ७।३।२४
 २८६ प्राचामवृद्धा ४।१।१६०
 ५३५ प्राचामुपादे ५।३।८०
 ४५९ प्राणभृज्जाति ५।१।१२९
 ३८५ प्राणिरजतादि ४।३।१५४
 ४९४ प्राणित्या ५।२।९६
 २२८ प्रातिपदिकान्त ८।४।११
 ८२ प्राव्वं वन्वने १।४।७८
 ५१ प्राप्तापन्ने च २।२।४
 ३५६ प्रायभवः ४।३।१९
 २०२ प्रावृट्शरत्काल ६।३।१५

३४८ प्रावृष एण्यः ४।३।१७
 ३५१ प्रावृषष्ठप् ४।३।२६
 ५२६ प्रियस्थिरस्फिर ६।४।१५७
 ३१८ प्रोक्ताल्लुक् ४।२।६४
 ३८७ प्लक्ष्मादिभ्याऽण् ४।३।१६४
 फ
 २४६ फक्किओरन्य ४।१।९१
 ३८७ फले लुक् ४।३।१६३
 १०५ फल्गुनीप्रोष्ठपदा १।२।६०
 २८३ फाण्टाहृतिमि ४।१।१५०
 ४९४ फेनादिलच्च ५।२।९९
 २८३ फेच्छ च ४।१।१४९

व

४१० वन्वने चर्पो ४।४।९६
 २१२ वन्धुनि बहु ६।१।१४
 २०२ वन्वे च विभाषा ६।३।१३
 ५०७ वलादिभ्यो मनु ५।२।१३६
 ५४२ वस्तेढम् ५।३।१०१
 ४८३ बहुपुगगणस ५।२।५२
 १३९ बहुव्रीहौ सक्थ्य ५।४।११३
 १३८ बहुव्रीहौ संख्येये ५।४।७३
 ५२७ वहोर्लोपो भू ६।४।१५८
 २७७ वह्च इजः प्राच्य २।४।६६
 ३२३ वह्चः कूपेषु ४।२।७३
 ३६३ वह्चोऽन्तोदात्ता ४।३।६७
 ५३३ वह्चो मनुष्य ५।३।७८
 ४०३ वह्चचूर्वपदा ४।४।६४
 ५६० वह्चत्पार्थाच्छि ५।४।४२
 २६१ वाह्वादिभ्यश्च ४।१।९६
 ३३९ वाहोक्प्रामेभ्यः ४।२।११७
 ३३० वित्वकादि ६।४।१५३
 ३८२ वित्वादिभ्यो ४।३।१३६
 ४२८ विस्ताच ५।१।३१
 ५४९ वृहत्या आच्छादने ५।४।६

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

४६२	ब्रह्मणस्त्व ५।१।१३६
९७	ब्रह्मणो जानपदा ५।४।१०४
१९३	ब्रह्महस्तिन्या ५।४।७८
४८६	ब्राह्मणकोष्णिके ५।२।७१
३१०	ब्राह्मणमाणव ४।२।४२
२८०	ब्राह्माज्जातौ ६।४।१७१

भ

४११	भत्ताण ४।४।१००
४०४	भत्तादणय ४।४।६८
३६९	भत्ति ४।३।९५
३५	भक्षणेण मिथीकर २।१।३५
२६७	भर्गात्त्रैगतौ ४।१।१११
३३९	भवतमुक्त्यमौ ४।२।११५
३९३	भक्षादिभ्य ४।४।१६
४३४	भागाद्यच्च ५।१।४९
३०८	भिक्षादिभ्याण् ४।२।३०८
२१९	भोरा स्थानम् ८।३।८१
५२०	भूतपूर्वे चरट ५।३।५३
७९	भूपणेऽङ्गम् १।४।६४
३१३	भौरिक्याद्यैपुना ४।२।५४
२५२	भ्रानरि च ऽथाय ४।१।१६४
२८१	भ्रातृव्यश्च ४।१।१४४
१८०	भ्रातृपुत्री स्वसृदु १।२।६८
२७१	भ्रुवो वृक्च ४।१।१२५

भ

४०१	भड्डुकक्षत्ररादण ४।४।५६
४१०	भतजनहृत्कवरेण ४।४।९७
३२३	मतोश्च बह्वज्ज्जात् ४।२।७२
४८४	मतौ छ मूत्साम्नो ५।२।५९
२२५	मतौ बह्वचोऽन ६।३।११९
३४२	मद्रवृज्यो वम् ४।२।१३१
५७०	मद्रात्परिधापणे ५।४।६७
३३६	मद्रेभ्याञ् ४।२।१०८
२६६	मधुवभ्रुवाब्राह्मण ४।१।१०६

२०१	मध्यादपुरी ६।३।११
३४६	मध्याम ४।३।१
८१	मध्येपदेनिवृत्त १।४।७६
३२८	मध्वादिभ्यश्च ४।२।८६
१९९	मनस मनायाम ६।३।४
३४२	मनुष्यनत्स्ययो ४।२।१३४
२८६	मनार्जातावज्यतौ ४।१।१६१
२१०	मथीदेनसक्तुनि ६।३।६०
३६७	मयट च ४।३।८२
३८३	मयडवेनयार्माया ४।३।१४३
७३	मयूरव्यसकादयश्च २।१।७२
२३४	मस्करमस्करिणौ ६।१।१५४
२८१	महाकुलादज्ज्वरी ४।१।१४१
३०६	महाराजप्राप्तपदा ४।२।३५
३६९	महाराजाठञ्ज ४।३।९७

३०४	महद्राहणी च ४।२।२९
४१७	माणवचरवाम्या ५।१।११
१८६	मानरपितराकुनीचा ६।३।३२
२०५	मातृ पितृभ्यामन्य ८।२।८५
२६९	मानुस्मह्याम ४।१।११५
२०५	मातृपितृभ्या स्वसा ८।३।८४
२७४	मातृप्वमुश्च ४।१।१३४
३९८	मायोत्तरपत्न्यद्वय ४।४।३७
४९३	मादुपधायाश्च मता ८।२।९
५१९	मानपश्चङ्गयो ५।३।५१
३८७	मान वय ४।३।१६२
४४४	मासाद्वयनि यत्सत्री ५।१।८१
२२६	मित्रे चर्पो ६।३।१३०
३९५	मुदगादण् ४।४।२५
४०८	मूलमस्यावहि ४।४।८८
५६०	मुदस्तिकम् ५।४।३९

य

४४१	यर्नात्किन्या घञ ५।१।७१
२६५	यज्रोश्च २।४।६४

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

२६३	यमिभ्यश्च ४।१।१०१
४७७	यत्तदेतेभ्यः परिमा ५।२।३९
४५८	यथातथायथापुर ७।३।३१
४६४	ययामुखसंमुखस्य ५।२।६
१४	ययाऽसादृश्ये २।१।७
५८३	यथास्वे यथायथम् ८।१।१४
५६३	यवयवकपट्टिकाद्यत् ५।२।३
२७७	यस्कादिभ्यो गोत्रे २।४।६३
१९	यस्य चायामः २।१।१६
३८	याजकादिभिश्च २।२।९
५१९	याप्ये पाशप् ५।३।४७
१४	यावद्वधारणे २।१।८
५८८	यावादिभ्यः कन् ५।४।२९
७१	युवा खलतिपलित २।१।६७
५२७	युवाल्पयोः कनत्य ५।३।६४
३०९	युवोरनाकौ ७।१।१
३४४	युष्मदस्मदोरन्यतर ४।३।१
२४३	यूनि लुक् ४।१।९०
४१५	ये च तद्धिते ६।१।६१
२७९	ये चाभावकर्मणोः ६।४।१६८
१६६	येषां च विरोधः २।४।९
३२६	योगप्रमाणे च तद १।२।५५
४५०	योगाद्यच्च ५।१।१०२
४४२	योजनं गच्छति ५।१।७४
४६१	योपवाद्गुरूप्राप्त ५।१।१३२

र

४५६	रक्ततो ह्लादेर्ल ६।४।१६१
५५९	रक्ते ५।४।३२
३९७	रक्षति ४।४।३३
३३४	रङ्गोरमनुष्येऽण्च ४।२।१००
५०१	रजः कृष्यामुत्ति ५।२।११२
२२०	रथवदयोश्च ४।३।१०२
३७७	रथाद्यत् ४।३।१२१
४९४	रसादिभ्यश्च ५।२।९५

१५९	राजदन्तादिषु परम् २।२।३१
३१३	राजन्यादिभ्यो वुल् ४।२।५३
४९४	राजन्वान्सौराज्ये ८।२।१४
२७९	राजश्वशुराद्यत् ४।१।१३७
९०	राजाहःसक्तिभ्यष्ट् ५।४।९१
३४३	राज्ञः क च ४।२।१४०
१०३	रात्राहाहाः पुंसि २।४।२९
२१५	रात्रेःकृति विभाषा ६।३।७२
४४५	रात्र्यहः संवत्सराच्च ५।१।८७
३३२	राष्ट्रावारपाराद्ध्रौ ४।२।९३
३०५	रीढृतः ७।४।२७
५०३	रूपादाहतप्रशंस ५।२।१२०
२८२	रेवत्यादिभ्यष्ट् ४।१।१४६
३७९	रैवतिकादिभ्यः ४।३।१३१
५६३	रोगाच्चापनयने ५।४।४९
३२४	रोणी ४।२।७८
३४०	रोपघेतोः प्राचां ४।२।१२३

ल

१८	लक्षणेनाभिप्रती २।१।१४
४००	लवणाटुल् ४।४।५२
३९५	लवणाल्लुक् ४।४।२४
२९६	लाक्षारोचनाटुल् ४।२।२
३५४	लुक्तद्धितलुकि १।२।४९
२६६	लुक्स्त्रियाम् ४।१।१०९
३२५	लुपि युक्तवद्वयवित १।२।५१
३८८	लुप्च ४।३।१६६
२९६	लुवविशेषे ४।२।४
३२६	लुब्धोगाप्रस्थाना १।२।५४
५४१	लुम्भनुष्ये ५।३।९८
४३३	लोकसर्वलोकाटुल् ५।१।४४
१४७	लोपो व्योर्वलि ६।१।६६
४९६	लोमादिपामादि ५।३।१००
५५८	लोहितान्मणौ ५।४।३०

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

व

२६६	वतण्डाच्च ४।१।१०८
४२५	वतोरिष्ट्वा ५।१।२३
४८२	वतोरिष्टुक् ५।०।५३
३५६	वत्सशालामिजि ४।३।३६
४९६	वत्सामाभ्या काम ५।२।९८
५३८	वत्सोक्षाद्वर्षभेभ्य ५।३।९१
२२३	वन्नगियो मजा ६।३।११७
२२४	वन्नं पुल्लामिथवा ८।४।४
१५४	वन्ति भ्रातृ ५।४।१५७
१४९	वयमि दन्तस्य ५।८।१४१
५०७	वयमि पूरणान् ५।२।१३०
३२७	वरणादिभ्यश्च ४।२।८२
३६२	वर्गान्नाच्च ८।३।६३
२३३	वर्चस्वेऽवस्कर ६।१।१४८
४३५	वर्णहृदादिभ्यः ५।१।१२३
५०७	वर्णादिब्रह्मचारिणि ५।२।१३४
५५८	वर्णे चानित्य ५।४।३१
७२	वर्णो वर्णेन २।१।६९
३३५	वर्णो वृक् ४।२।१०३
४४६	वर्षस्याभविष्यति ७।३।१६
३४८	वर्षाभ्यष्टक् ४।३।१८
४४६	वर्षाल्लुक्च ५।१।८८
२२५	वले ६।३।११८
४०८	वश गत ४।४।८६
३१८	वसन्तादिभ्यष्टक् ४।२।६३
३९३	वस्तत्रयविक्रयादृन् ४।४।१३
४३५	वस्तद्रव्याभ्या ५।१।५१
२८६	वाक्किनादीना ४।१।१५८
५७५	वाक्कण्ठेराभ्यन्ति ८।१।८
२०९	वा घोषमिश्रशब्दे ६।३।५६
५०५	वाचो गिमिति ५।२।१२४
५५९	वाचो भ्याहृतायां ५।४।३५
५०६	वातानीमारभ्या ५।२।१२९

२५३	वाग्यस्तिन्मपि ४।१।१६५
५३८	वा वहुना जानि ५।३।९३१
२२८	वा भावकरणयो ८।४।१०
२९८	वामदेवाङ्गुल्यौ ४।२।९
३०४	वाङ्मनुषिन्नुपमो ४।२।३१
२०८	वा शाक्यप्यत्रानेषु ६।३।५१
१४७	वा मंज्ञायाम् ५।४।१३५
३६९	वामदेवाङ्गुनाभ्या ४।३।९८
५१२	वा ह च छन्दसि ५।३।१३
२२७	वाहनमाहिता ८।४।८
१५७	वाहिताभ्यादिषु २।२।३७
४२९	विशतिवात्स्य ५।१।३२
४२५	विशतिविशद्भ्या ५।१।२४
४८३	विशत्पादिभ्यस्त ५।२।५६
२७१	विकर्णद्वयीनता ४।१।१२४
२७०	विकर्णगुल्लब्ध्या ४।१।११७
३६७	विदूराभ्यः ४।३।८४
३६५	विद्यायोनिसम्बन्धे ४।३।७७
४०७	विध्यत्यवनुपा ४।४।८३
४७१	विनभ्या नानाजौ ५।२।२७
५५९	विनयादिभ्यष्टक् ५।४।३४
५२७	विन्मतांष्टुक् ५।३।६५
१७०	विप्रतिषिद्ध चान २।४।१३
१६	विभाषा २।१।११
४२७	विभाषा भाषांपण ५।१।२९
३४२	विभाषा कुस्युगं ४।२।१३०
८०	विभाषा कृपि १।४।७२
१००	विभाषा चत्वारिंश ६।३।४९
५५१	विभाषाञ्चैरदिकृन्नि ५।४।८
४६४	विभाषा तिलभाषो ५।२।४
५१६	विभाषा परावरा ५।३।२९
२२०	विभाषा पुरुषे ६।३।१०६
३५१	विभाषा पूर्वाह्नि ४।३।२४
५०३	विभाषा फाल्गुनी ४।२।२३

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
५५५	विभाषा बहोर्धावि ५।४।२०	२८८	वृद्धेकोसला ४।१।१६९
३४४	विभाषा मनुष्ये ४।२।१४४	१७८	वृद्धो यूना तल्ल १।२।६५
३४७	विभाषा रोगातप ४।३।१३	६७	वृन्दारकनाग २।१।६२
५१६	विभाषाऽजरस्य ५।३।४१	४७२	वेः शालच्छङ्कु ५।२।२८
२०२	विभाषा वर्षक्षर ६।३।१६	३९३	वेतनादिभ्यो ४।४।१२
३९२	विभाषा विवधात् ४।४।१७	१९९	वैयाकरणाख्यायां ६।३।७
१६७	विभाषा वृक्षमृग २।४।१२	१३७	वोपसर्जनस्य ६।३।८२
१५०	विभाषा श्यावारो ५।४।१४४	३९५	व्यञ्जनैरुप ४।४।२६
१७२	विभाषा समीपे २।४।१६	२८२	व्यन्सपत्ने ४।१।१४५
५६५	विभाषा साति का ५।४।५२	३५८	व्याहरति मृगः ४।३।५१
५२८	विभाषा सुपो बहु ५।३।६८	४५०	व्युष्टादिभ्योऽण् ५।१।९७
११०	विभाषा सेनासुरा २।४।२५	२६२	व्रातच्छ्रुतोर ५।३।११३
२०५	विभाषा स्वस्र ६।३।२४	४७०	व्रातेन जीवति ५।२।२१
४१४	विभाषा हविरूपा ५।१।४	४६३	व्रीहिशाल्योर्द्वक् ५।२।२
२१८	विभाषोदरे ६।३।८८	३८५	व्रीहेः पुरोडाशे ४।३।१४८
३३९	विभाषोशीनरेषु ४।२।११८	५०२	व्रीह्यादिभ्यश्च ५।२।११६
२२६	विभाषौपवि ८।४।६		श
४८५	विमुक्तादिभ्यो ५।२।६१	४०६	शकटादण् ४।४।८०
४५१	विशाखापाढाद ५।१।११०	४०१	शक्तियष्टयोरी ४।४।५९
१६५	विशिष्टलिङ्गो २।४।७	३६९	शण्डिकादिभ्यो ४।३।९२
६४	विशेषणं विशे २।१।५७	४२६	शतमानविंशतिक ५।१।२७
३२७	विशेषणानां १।२।६२	५०३	शतसहस्रा ५।२।११९
३१३	विषयो देशे ४।२।५२	४२४	शताच्च ठन्यताव ५।१।२१
२३३	विष्किरः ६।१।१५०	४८०	शदन्तविंशतेश्च ५।२।४६
५५३	विसारिणो ५।४।१६	३९७	शब्ददुर्दुरं करोति ४।४।३४
३२४	वुल्लण्कठजि ४।२।८०	३८३	शम्याः ण्कन् ४।३।१४२
५४५	वृकाट्टेण्यण् ५।३।११५	२०२	शयवासवासि ६।३।१८
५२५	वृद्धस्यच ५।३।६२	३६३	शरद्वच्छुनक ४।१।१०२
३३८	वृद्धाच्छः ४।२।११४	२२५	शरादीनां च ६।३।११०
२८३	वृद्धाट्ठक्सौवी ४।१।१४८	३५९	शरीरावयवाच्च ४।३।५५
३४०	वृद्धात्प्राचाम् ४।२।१२०	४१४	शरीरावयवाद्यत् ५।१।६
३४३	वृद्धादकेकान्त ४।२।१४१	५४४	शर्करादिभ्योऽण् ५।३।१०७
१२९	वृद्धिनिमित्तस्य च ६।३।३९	३२८	शर्कराया वा ४।२।८३
३३८	वृद्धिर्यस्याच १।१।७३	४०१	शलाघ्नोऽण्य ४।४।४५

पृष्ठम्	सूत्रम्
३७९	शाकगद्गा ४।३।१२८
५४२	शाखादिभ्यो ५।३।१०३
४२९	शाणाद्वा ५।१।३५
४७०	शागेनकौपीन ५।२।२०
३३०	शिलाया वञ्च ४।२।८९
५४२	शिलाया ढ ३।३।१०२
४०१	शिल्पम् ४।४।५५
२६७	शितादिभ्यो ४।१।११२
३७३	शिगुब्रन्दयम् ४।३।८८
४८६	शीतोष्णाम्या ५।२।७२
४४०	शीपच्छेदाद्यच्च ५।१।६५
४०२	शीलम् ४।४।६१
३०३	शुक्रादन् ४।२।२६
३६५	शुष्टिकादिभ्यो ४।३।७६
२७१	शुभ्रादिभ्यश्च ४।१।१२३
१६७	शूद्राणामनिर २।४।१०
४२६	शूर्पादजयनर ४।१।२६
५६९	शूलात्पाके ५।४।६५
३००	शूलोखाद्यन् ४।२।१७
४८८	शृङ्गमस्य ५।२।७९
५३७	शेवन्मुपरित्रि ५।३।८४
१५२	शेषादिमाया ५।४।१५४
३३१	शेषे ४।२।९२
१११	शेषा बहुव्रीहि २।२।२३
३७३	शौनकादिभ्यः ४।३।१०६
३१४	श्वेनतिस्म्य ६।३।७१
३५४	श्रविष्ठापन्तु ४।३।३४
४०३	श्राणामासौ ४।४।६७
४९०	श्राद्धमनन ५।२।८५
३४७	श्राद्धे शरत् ४।३।१२
६५	श्रेण्यादयः २।१।५९
४८९	श्रानियदङ्गो ५।२।८४
३९२	स्वगणाद्वा ४।४।११
१८१	स्वशुर स्वश्व १।२।७१

पृष्ठम्	सूत्रम्
३४७	स्वसस्तुट च ४।३।१५
१९४	स्वसावसोय ५।४।८०
३९२	स्वादेरित्रि ७।३।८
	प
४८२	पट्कतिकनिषय ५।२।५१
४४४	पष्मामाण्यश्च ५।१।८३
२८०	पूवहवृत् ६।४।१३५
४४७	पट्टिका पट्टि ५।१।९०
४८४	पट्ट्यादश्चाम् ५।२।५८
५१९	पट्टाप्टमाम्या ५।३।५०
३८	पठो २।२।८
२०३	पठ्या आकाशे ६।३।२१
५२०	पठ्या रूप्य ५।३।५४
५६३	पठ्या व्याश्रये ५।४।४८
२११	प्यङ्ग सम्प्रसार ६।१।१३
	स
४८८	स एषा ग्रामणी ५।२।७८
२७९	सयोगादिश्च ६।४।१६६
३५८	सवत्सराप्रहायणी ४।३।५०
४४२	सरायमापय ५।१।७३
३९५	समुष्टे ४।४।२२
३५१	सस्त्रुतम् ४।४।३
३००	सस्त्रुत मणा ४।२।१६
२२२	सहितायाम् ६।३।११४
४५९	सह्युर्य ५।१।१२६
३२३	सङ्कलादिभ्यश्च ४।२।७५
१३२	सह्ययाव्यया २।२।५२
६०	सह्यापूर्वो २।१।५२
४२५	सह्याया अतिश ५।१।२२
४७८	सह्याया अत्र ५।२।४२
५५३	सह्या क्रिया ५।४।१७
४४५	सह्याया सवत्सर ७।३।१५
४३७	सह्याया सनाय ५।१।५८
४८०	सह्याया गुणस्य ५।२।४७

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
५१७	संख्याया विचार्यै ५ । ३ । ४२	४५०	समयस्तदस्य ५ । १ । १०४
५६८	संख्यायाश्च गुणा ५ । ४ । ५९	५६९	समयाच्च यापना ५ । ४ । ६०
२१	संख्या वंश्येन २ । १ । १९	१	समर्थः पदविधिः २ । १ । १
१४९	संख्यासुपूर्वस्य ५ । ४ । १४०	२३६	समर्थानां प्रय ४ । १ । ८२
५६०	संख्यैकवचनाच्च ५ । ४ । ४३	३९९	समवायान्सम ४ । ४ । ४३
३१४	संग्रामे प्रयोजन ४ । २ । ५६	४६७	समांसमां विजा ५ । २ । १२
३७८	सङ्घाट्टलक्षणेष्वा ४ । ३ । १२७	४१२	समानतीर्थे वासी ४ । ४ । १०७
१२९	संज्ञापूरण्योश्च ६ । ३ । ३८	२१६	समानस्य च्छ ६ । ३ । ८४
५५	संज्ञायाम् २ । १ । ४८	४१२	समानोदरे शयि ४ । ४ । १०८
४९४	संज्ञायाम् ४ । ३ । ११७	४५२	समापनात्सपूर्वप ५ । १ । ११२
३७५	संज्ञायाम् ८ । २ । ११	४४५	समायाः खः ५ । १ । ८५
४००	संज्ञायां ललाटकु ४ । ४ । ४६	५४३	समासाच्च तद्धि ५ । ३ । १०६
३५१	संज्ञायां शरदो ४ । ३ । २७	२३	समासान्तः ५ । ४ । ६८
२९७	संज्ञायां श्रवणाश्च ४ । २ । ५	२१९	समासेऽङ्गुलेः ८ । ३ । ८०
३८४	संज्ञायां कन् ४ । ३ । १४७	५५६	समूहवच्च बहुषु ५ । ४ । २२
५३२	संज्ञायां कन् ५ । ३ । ७५	४५०	सम्पादिनि ५ । १ । ९९
५३७	संज्ञायां कन् ५ । ३ । ८७	२११	सम्प्रसारणस्य ६ । ३ । १३९
१०८	संज्ञायां कन्योशी २ । ४ । २०	४७२	सम्प्रोदश्च कटच् ५ । २ । २९
५४०	संज्ञायां च ५ । ३ । ९७	४३५	सम्मवत्यवहरति ५ । १ । ५२
४०७	संज्ञायां जन्याः ४ । ४ । ८२	३५७	सम्भूते ४ । ३ । ४१
४०८	संज्ञायां धेनुष्या ४ । ४ । ८९	४६४	सर्वचर्मणः कृतः ५ । २ । ५
५०७	संज्ञायां मन्मा ५ । २ । १३७	३४८	सर्वत्राण्च तलोपश्च ४ । ३ । २२
५६९	सत्यादशपथे ५ । ४ । ६६	४१७	सर्वपुरुषाभ्यां ५ । १ । १०
५१३	सद्यःपरुत्परार्यै ५ । ३ । २२	४३२	सर्वभूमिपृथिवी ५ । १ । ४१
१०६	स नपुंसकम् २ । ४ । १७	५७१	सर्वस्य द्वे ८ । १ । १
३४८	संविबेलाद्युतु ४ । ३ । १६	५१०	सर्वस्य सोऽन्यतर ५ । ३ । ६
६७	सन्महत्परमो २ । १ । ६१	५१२	सर्वकान्यकिञ्चित्तदः ५ । ३ । १५
५६९	सपत्रनिष्पत्रा ५ । ४ । ६१	५६०	सस्तौ प्रशंसायाम् ५ । ४ । ४०
४९०	सपूर्वाच्च ५ । २ । ८७	४८६	सस्येन परिजातः ५ । २ । ६८
१५५	सप्तमीविशेषणे २ । २ । ३५	३	सह सुपा २ । १ । ४
५३	सप्तमी शौण्डैः २ । १ । ४०	२१५	सहस्य सः संज्ञा ६ । ३ । ७ ८
५११	सप्तम्याल्ल ५ । ३ । १०	८१	साक्षात्प्रभृतीनि च १ । ४ । ७४
४१२	सभाया यः ४ । ४ । १०५	४९१	साक्षाद्द्रष्टरि ५ । २ । ९१
१०९	सभा राजाऽननुष्य २ । ४ । २३	५६६	सात्वदाद्योः ८ । ३ । १११

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

४७०	सातपथीन सस्य ५।२।२२
३०	सामि २।१।२७
३४९	सायश्चिरम्प्राह्णे ४।३।२३
२८९	सान्वायय ४।१।१७१
२८८	सात्रयगा ४।१।१६७
३०२	साम्मितीयौ ४।२।२१
३०३	सास्य देवता ४।२।२४
४९८	सिक्ताशक् ५।२।१०४
३११	मिति च १।४।१६
५४	मिदयुष्पक् २।१।४१
४९५	सिध्मादिभ्यश्च ५।२।९७
३६९	मिध्नमग्नि ४।३।९३
३५४	मिध्नपकराम्या ४।३।३२
५६९	मुखप्रियात्तुला ५।४।६३
५०७	मुपादिभ्यश्च ५।२।१३१
२६१	मुवानुरक् च ४।१।९७
४	मुपा धातप्रानि २।४।७१
१५	मुप्रतिना मात्रायै २।१।१९
१४२	मुप्रातमूधसदि ५।४।१२०
३२४	मुवाल्नादिभ्यो ४।२।७७
२१९	मुपानान्तिपु च ८।३।९८
३५२	मुमर्गर्षज्जिनपद ७।३।१२
१५१	सहृदुहृदौ मित्रा ५।४।१५०
३२०	मूत्राच्च वापयान् ४।२।६५
२८५	सेनान्तगण ४।१।१५२
४००	सेनाया वा ४।४।४५
४१२	सादराद्य ४।४।१०९
३०४	सामादृयण् ४।२।३०
३६८	साज्य निवास ४।३।८९
४३६	साज्याश्वस्तमृत ५।१।५६
३१३	सोऽस्याग्निरिति ४।२।५५
८५८	स्तेनाद्यत्रलाप ५।१।१२५
३७	स्तोकात्किङ्कराय २।१।३९
११४	त्रिया पुत्रद्वयपित ६।३।३४

१५०	त्रिया सनायाम् ५।४।१४३
२९०	त्रियामवन्तिकु ४।१।१४४
१७९	घ्नो पुत्रद्व १।२।६६
२९१	घ्नोपुसाम्या नःस्त ४।१।८७
२७०	घ्नोम्या दक् ८।१।१२०
३२३	घ्नोपु सोवीरमाव ४।२।७६
३००	स्थाष्टाच्छयि ४।२।१५
३५६	स्थानान्तगोशान् ४।३।३५
५५२	स्थानात्तादृभापा ५।४।१०
४४१	स्थालीविगान् ५।१।७०
५२५	स्थूलद्वयुवहस्त ६।८।१५६
५४८	स्थूलादिभ्य प्रका ५।४।३
२०३	स्ये च नापायाम् ६।३।२०
२९	स्त्रय क्तेन २।१।२५
२८१	स्वमुद्व ४।१।१४३
३९०	स्वागतानीनाञ्च ७।३।७
१३१	स्वाङ्गाचेत ६।३।४०
४८५	स्वाङ्गेभ्य प्रसिते ५।२।६६
५०६	स्वामिन्मैश्वर्ये ५।२।१२६

ह

३९३	हरपुत्यङ्गान्मि ४।४।१५
२६३	हरितादिभ्यो ४।१।१००
३८९	हरीतक्यादिभ्यश्च ४।३।१६७
२००	हल्दन्तात्सप्तम्या ६।३।९
३७७	हल्मोराट्क् ४।३।१२४।
४०६	हल्सीराट्क् ४।४।८१
५०७	हस्ताज्जाता ५।२।१३३
४३०	हायनान्तपुवा ५।१।१३०
४०३	हित भ्या ४।४।६५
२०९	हिमकापिहनि ६।३।५४
५६३	होयमानपाययो ५।४।४७
४१०	हृदयस्य प्रिय ४।४।९५
२०७	हृदयस्य हृत्लेख ६।३।५०

पृष्ठम्

सूत्रम् / पृष्ठम्

२७३ ह्रस्वसिन्ध्वन्ते ७।३।१९

४६२ होनाभ्यस्तः ५।१।१३५

३६६ हेतुमनुष्येभ्यो ४।३।८१

३३५ ह्रस्वात्तादौ तद्धि ८।३।१०१

४७१ ह्यङ्गवीनं संज्ञा ५।२।३२

५३७ ह्रस्वे ५।३।८६

समासप्रभृतिपूर्वाद्धर्पयन्तवार्तिकसूचिका ।

वार्तिकम्	अ	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
अकचप्रकरणे तूष्णीमः		२०२८	अपरस्यार्धे पश्चभावो	७३७
अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः		८११	अपील्वादीनामिति	१०४३
अगोवत्सहलेष्विति		८५०	अपो योनियन्मतुषु	९७६
अग्निफलभ्यां ढक्त्वव्यः		१०७८	अभितःपरितः	६५९
अन्निपदादिभ्य उप		१७६१	अभूततद्भाव इति	२११७
अन्नीधः शरणे		१५००	अभ्यहितश्च	९०५
अग्रादिपश्चाद्डिमच्		१३९१	अभ्रकुंसादीनामिति	९९९
अङ्गक्षत्रघर्मन्निपूर्वा		१२७०	अमानिनीति वक्तव्यम्	८४१
अचि शीर्ष इति वाच्यम्		१६६७	अमेहकृतसिन्ध्वे	१३२४
अजस उपसंख्यानम्		९६०	अरण्याणः	१३२५, १३५३
अण् संज्ञायाम्		१७५८	अर्णसो लोपश्च	१९१६
अतद्धित इति वाच्यम्		१०५७	अर्थाच्चासन्निहिते	१९४१
अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे		७८०	अर्थेन नित्यसमासां	६९८
अद्रुतायामसंहितम्		७५८	अर्धाच्चेति वक्तव्यम्	१६९०
अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेष		९३८	अर्हंतो नुम् च	१७८८
अधर्मान्चेति वक्तव्यम्		१५९१	अलावृत्तिलोमाभङ्गाभ्यः	१८३०
अध्यात्मादेष्टुनिष्पत्ते		१५३७	अवरस्योपसंख्यानम्	६९३
अनजादौ च विभापा		२०३५	अवर्णान्ताद्वा	९४१
अनेकप्राप्तावेकत्र		९०३	अवादयः कृष्टाद्यर्थे	७८०
अनेकशफेष्विति		९३९	अवारपाराद्विगृहीतादपि	१३१३
अनो नलोपश्च वा		८२१	अवेदुंग्घे	१२४२
अन्ताच्च		१३९१	अव्ययस्य चावीत्वं	२०१८
अन्ताच्च		९६९	अव्ययानां भमात्रे	१३२४
अन्येभ्योऽपि दृश्यते		१९१६	अश्मनो विकारे	१५१४
		१९१९, १९२७	अष्टनः कपाले	८०७
			असमासवद्भावे	२१४७
			अस्तोश्चेति वक्तव्यम्	१००७

वार्तिकम्
अस्मिन्नर्थेऽण् द्विधा
ग्रहग्रहण द्वन्द्वार्थम्
अह स क्रतौ

आ

वाक्पात्पदि १६२५
आकालाट्ट १७७७
आख्यानाख्यायिकेतिहास १२७०
आम्रध्रिमावारणादन् २०९३
आद्यादिभ्य उपमस्यानम् २१११
आवन्तो वा ८२१
आमयस्योपसस्यानम् १९२८
आमुप्यायणामुप्यपुनिका ९७९
आहृतप्रकरणे वारि १७४१
आहौ भ्रमूतादिभ्य १५४९

इ

इक्यदात्तरपदाच्छन्पष्टे १०७०
इकारादाविति वाच्यम् १५६०
इके चरतावुपसस्यानम् ९९१
इत्येज्जम्मासस्य १००७
इदम् इश् समम् १९७०
इदमाज्जावा १९७०
इयङुक् इभाविनाम् ९९९
इरिकादिभ्य प्रति १०५१
इवेन ममासा ६५०

ई

ईवक्व १०७७
ईयसा बहुव्रीहेर्नेति ८९४
ईपदुणवचनेनेति ७५५

उ

उत्तरपद यत्प्राति १०५५
उत्तरपदस्य चेति ९९५
उत्तरपदेन परिमाणिना ७१६
उपविशब्दान् स्वार्थे १६७५
उवर्णाह्न इलस्य च २०३५

सूत्रम्

१२०८

७८७

१२५१

१६२५

१७७७

१२७०

२०९३

२१११

८२१

१९२८

९७९

१७४१

१५४९

१०७०

१५६०

९९१

१००७

१९७०

१९७०

९९९

१०५१

६५०

१०७७

८९४

७५५

१०५५

९९५

७१६

१६७५

२०३५

वार्तिकम्

उष्णभद्रया करणे वा

ऋ

ऋतुनशनाणा ममाशरा

ऋतावृद्धिमद्विधा

ऋवर्णादिति

ए

एकविमत्तात्रपञ्च्यन्त

एवाथरपूर्वं

एकाचा नियम्

एतदो वाच्य

ओ

आकारसकारमकारादौ मुपि

क

वच्छ्वा ह्रस्वत्वं च

वप्रत्ययचिकादेशौ

क्व्वाजादिभ्य इति

कर्मप्रवचनीयाना

कर्मन्यतिहारे

कल्पव्देशोपरौ

कारके धे च नाय

कार्पाणिनाद्विठन्

कुक्कुत्वादीनामण्डारिपु

कृद्यागा च पठौ

कृत्या न

कृष्णोदक्साण्डसख्या

केवलायाश्चेति

कोपधप्रतिपेधे

कौपिचल

क्रोशशतयोजनशनया

क्लिन्नस्य चिल् पिल्लव

दात्रियममानशब्दा

रा

सप्रत्ययानुत्पत्तौ

खग्निकादिपु

सूत्रम्

१००७

९०५

१३९७

२०३५

७१३

२०३७

१५२४

१९९२

२०२८

१९१४

१८३४

११९४

७८०

२१४७

८३६

१०२५

१६९०

८३६

७०३

९८६

९४३

१६९८

८३८

१५१२

१७३८

१८३४

११८६

१८१३

१३००

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
खलादिभ्य इनिः	१२६०	च्यर्थ इति वाच्यम्	७७५
खुरखराम्यां वा णस्	८५७		
ख्यश्च	८५९	छागवृषयोरपि	११७९
ग		ज	
गजसहायाम्यां	१२५१	जातार्थे प्रतिप्रसूतो	१४११
गङ्वादेः परा सप्तमी	८९८	जातिकालसुखादि	८९९
गणिकाया यत्रिति	१२४८	ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्	१९१०
गन्वस्येत्त्वे तदेकान्त	८७४	ठ	
गवि च युक्ते	८०७	ठक्छसोश्च	८३६
गिरिनद्यादीनां वा	१०५४	ड	
गिलगिले च	१००७	डाचि विवक्षिते	२१२८
गिलेऽगिलस्य	१००७	त	
गुणवचनेभ्यो मतुपो	१८९६	ततोऽभिगमन	१७३८
गुणात्तरेण तरलोप	७०३	तत्पचतीति	१७१८
गौरजादिप्रसङ्गे	१०७७	तदन्ताच्च	१९४१
गोष्ठजादयः	१८३०	तदस्मिन्वर्तते	१२४१
घ		तदाहेति	१५४८
घोषग्रहणमपि कर्तव्यम्	१५०७	तदो दावचनमनर्थकं	१९६८
घ्यन्तादजाद्यदन्तम्	९०४	तद्वृहतोः करपत्यो	१०७१
च		तप्पर्वमरुद्धयाम्	१९२८
चञ्चद्बृहत्तोरुप	२०७५	तरप्तमपौ	८३६
चटकादिति वाच्यम्	११३४	तस्येदमित्यपत्येऽपि	१०८८
चतुरवध्यतावाद्यक्षरस्य	१८५१	तावतिथेन गृह्णाति	१८७७
चतुर्थादिव	२०३५	तिलान्निष्फला	१२४२
चतुर्थादनजादौ	२०३५	तिल्यनौ	८३६
चतुर्थ्यर्थं	१७१३	तीयादीकस्वार्थे	१९९४
चतुर्मासाण्यो	१७५८	त्यदादितः शेषे पुंनपुंसक	९३८
चतुर्वर्णादीनां	१७८९	त्यदादीनां फिब्वा	११८०
चतुष्पाजातिरिति	७५३	त्यदादीनां मिथः	९३८
चरट्जातीयरौ	८३६	त्यन्नेध्रुव इति	१३२४
चरणाद्धर्मान्नाययोरिति	१५०६	त्रतसौ	८३६
चित्रारेवती	१४०८	त्रौ च	१०२७
चिरपरुत्परारिभ्यः	१३९१	त्र्युपाभ्यां चतुरो	९४५
चुल् च	१८३४	त्वतलोर्गुणवचनस्य	८३६

वार्तिकम्

सूत्रम्

वार्तिकम्

सूत्रम्

य
थान्

१३६

नित्यमाश्रयेते ङाचोनि

०१२८

निरादय कान्ताययै

८८०

निज्वे चनि वाच्यम्

९०४

निमोगने

१३२४

नील्या अत्रनव्य

१२०३

ननुनगने अत्रतव्य

८५४

द्विकृद्भेदमस्तीरस्य

१०३४

द्विवच्य दाये

०८९

दुरो दाशनाशदम

१०३४

दूरादेत्य

१३२५

दृष्टे चेति वक्तव्यम्

१०१७, १०१८

दृशिग्रहणाद्भवदादि

१९६३

देवाद्यजश्रौ

१०७७

देवाना प्रिय इति

८९७

दोष उपसह्यानम्

१२२१

दुश्चोभयाद्वनव्य

१९७०

द्वन्द्वतत्पुरुषयोस्तत्परपदे

७२८

द्विगप्रामाण्यतालम्बुवर्गति

८१२

द्विगानि यम्

१८३८

द्वितीय सध्यपर

२०२७

द्वित्वे गोमुगच्

१८३०

व्यच्यगम्यामेव

१०५१

ध

धमुयन्ता म्वायै

१९९१

धर्मादिप्यनियम

९०२

धेनोभव्यायाम्

१००७

न

नगपासुपाण्डुमथ

१९१४

नजो नलापस्तिङि

७५८

नज्राभ्यर्थयाना वाच्यो

८३०

नराच्चति

१५९९

नदस्य नू आदश

२०९३

न विद्याया

१९९४

नञ् पुराणे प्रात्

२०९३

नस्नासिकाया

१६६६

नान्तस्य टिलोपे

१४८८

प

पञ्चजनानुपसह्यानम्

१४३५

पञ्चजनानुपसह्यानम्

१६७१

पट्टाद्वाद्य

१५०३

पय मस्यान्ययादे

८२१

पव्यध्याययाय

१३५३

परस्मादेद्यव्यहनि

१९७०

परिमुखादिम्य

१४३६

परेपजन वाचनम्

०१४१

पर्यायस्यैवेप्यते

८२६

पर्यादयो गगनाद्ययै

७८०

पश्वा णस वक्तव्य

१२५१

पल्यराजम्या चनि

९४६

पाण्डोऽथन्

११८६

पानाद्यन्तम्य न

८२१

पादानग्रहणम्

२०७३

पिञ्जदृष्टसि डिच्च

१२४२

पितुभ्रानरि व्यन्

१२४२

पिशाचाच्च

१९३५

पीतात्किन्

१२०३

पुष्पसूदिनाभ्यामह

८२१

पुरुष द्विवचिकार

१६७२

पुवद्भावप्रतिषेधाग्र

८३३

पुष्पमूलेषु

१५४५

पुमानुजा जनुपाच्च

९६०

पूरण इति वक्तव्यम्

९६३

पूरोरपञ्जन्य

११८६

गुणमासादप्वक्तव्य

१२५१

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
पूर्वपूर्वतरयोः	१९७०	भवने क्षेत्रे शाकट	१८३०
पूर्वान्वान्वतर	१९७०	भवार्थे तु लुग्वाच्यः	१०७७
पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः	१५४९	भस्याडे तद्धिते	८३६, ८४२
पृथिव्या नाजौ	१०७७	भगरूपनामभ्यो	२०९३
पृथुमुदुभृशकृश	१७८७	भावप्रत्ययान्ता	१५७०
पृष्ठादुपसंख्यानम्	१२५०	भूमनिन्दाप्रशंसासु	१८९४
प्रकृतिप्रत्ययार्थ	१८४६	भ्रातृज्यायस	९०५
प्रकृत्याङ्के राजन्य	१२४७	भ्राष्ट्राग्न्योरिन्वे	१००७
प्रतिपदविधाना	७०४		
प्रमाणपरिमाणा	१८३८	म	
प्रमाणे लः	१८३८	मनुष्यलुपि	१३००
प्रयोजनं सुल्लोप	२१४६	महत आत्वे घासकर	८०७
प्रहरणार्थेभ्यःपरे	९००	महाजनादृब्	१६७१
प्राक्शताद्वक्तव्यम्	८०८	महानाम्न्यादिभ्यः	१७५८
प्राण्यङ्गादेव	१९०९	महिपाच्चेति	१३०६
प्रादयो गताद्यर्थे	७८०	मातृभ्रातृकमातृषु वा	१००५
प्रादिभ्यो घातुजस्य	८३०	मातरि पिच्च	४९९, १२४२
प्रायस्य चित्तिचित्तयोः	१०७१	मातुर्कुलच्	१२४२
फ		मातृपितृभ्यां पितरि	१२४२
फलपाकशुपामुप	१५४५	मिथोजनयोः समासे	८९८
फलवर्हाम्यामिनच्	१९२८	य	
फलसेनावनस्पति	९१६	यजृत्विग्भ्यां	१७३५
फलान्यापाडाभ्यां	१४०८	युवादेर्न	१०५५
व		यूनश्च कुत्सायां	१०९२
बलादूलः	१९२८	र	
बहिषष्टिलोपो यञ्च	१०७७	रप्रकरणे खभूख	१९१४
बहुपूर्वाच्चेति	१६९५	राज्ञो जातावेवेति	११५३
बह्वल्पार्थान्मङ्गला	२१०९	रूपप्पाशपौ	८३६
बाहूरुपूर्वपदाद्वलात्	१९४१	ल	
ब्रह्मवर्चसादुप	१७०५	लघ्वक्षरं पूर्वम्	९०५
ब्राह्मणाच्छंसिन	९५९	लिङ्गवाचनं वा	२१००
भ		लोकस्य पृणे	१००७
भद्राच्चेति वक्तव्यम्	२१३८	लोपः पूर्वपदस्य	२०३५
भयभीतिभौ	६९९	लोमनोऽपत्येषु बहु	१०७७

वटवम्य इनिर्वाच्य

वरवन्ता स्वायं

वर्णानामानुपूर्व्येण

वहस्तुरिण्ट् च

वा गामयेपु

वाग्दिभ्यश्चदभ्यो

वातपित्तदग्नेभ्यम्

वानात्समूहे

वा नामधेयस्य

वा प्रियस्य

वायुसब्दप्रयोगे

वा हितनाम्न इति

विद्यायानिसम्बधेयम्

विद्यालक्षण

विनापि प्रत्यय

विभाजयितुं

विरासितुरिङ्लाप

विष्णौ न

विष्वगित्युत्तर

विस्तारे षट्च्

वृथादौ विशेषणामव

वृत्तेश्च

वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्

वृद्धेर्बुध्पिभावो

वेद्यो वक्तव्य

वेदे देवानु रादिभ्यः

व्यामवरनिपाद

श

शकलकदम्भाम्या

शतछाद च

शसि बहुत्वार्थस्य

शाकपाथिवादीना

१८८२

१८३८

९०५

१५००

१३५३

९७९

१७०४

१९२८

१३३८

८९८

९२९

११५७

९८१

१२७०

२०३५

१५९९

१५९९

९२५

१९०७

१८३०

९१६

१९०८

२२४७

१५८०

८५९

१५०५

१०९७

१२०३

१२३०

८३६

७३९

शिखामालास

शीतोष्णतृप्रेम्य

शीले को मलोपश्च

गुना दत्तदध्वाकणं

शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्

शेषपुच्छलाङ्गुलेषु

श्रविष्ठापाटाभ्या

श्रेण्यादिषु च्यर्थवचन

श्रानियस्य यलोपश्च

प

पट्वे पङ्गवच्

पप उत्त्व दतृदशवा

पपष्ठाजादिनचना

स

सख्यापूर्वपदाना

सख्याया अल्पीयस्या

सख्याया नदीगोदा

सख्यायास्तत्पुरुषस्य

सङ्घाते षट्च्

सज्ञाया स्वायं

सम्भ्रमेण प्रवृत्तौ

समानस्य

समाहारे चायमिष्यते

समिधामाषान

सर्वजनाद्गन्

मर्वत्राग्नि

सर्वनामसख्ययाद्य

सवनाग्रा वृत्तिमात्रे

सवाण्णो वति

सवदिश्व

सगदे सादेश्व

सर्वोभयार्था

सविशेषणस्य प्रतिषेध

सहायाद्वा

१९२३

१९२८

२०२८

१०४९

१९२८

९७९

१४०८

७३८

१७९५

१८३०

८११

२०३७

१६८३

८९८

९४३

८५१

१८३०

१७२४

२१३७

१९७०

६७४

१५००

१६७१

१२२६

८९८

७२८, २१४७

१६७२

१९४१

१२७०, १७८९

१९५६

८१८

१७९७

परिभाषा सूचिका

[६१५]

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
सामान्ये नपुंसकम्	८२१	स्वतिभ्यामेव	९५४
सुसर्वाधदिकलुब्धेभ्यः	१३९८	स्वरूपस्य	१५८५
सूत्रान्तत्त्वकल्पा	१२७०	स्वार्थं उपसंख्यानम्	१२६४
स्तोमे डविधिः	१७२४		ह
त्रियामपत्य	११३४	हरिद्रामहार	१२०३
स्त्रीनपुंसकयोरुत्तर	२१४७	हरीतक्यादिषु	१३००
स्याम्नोऽकारः	१०७७	हिमाच्चेष्टुः	१९२८
स्थेणोर्लुङीति वक्तव्यम्	९०७	हृदयाच्चाक्षुरन्यतरस्याम्	१९२८
स्नेहे तैलच्	१८३०	हृद्बुभ्यां च	९६७

समासप्रभृतिपूर्वार्धपर्यन्तपरिभाषासूचिका ।

परिभाषा	सूत्रम्	परिभाषा	सूत्रम्
अनिनस्मन्ग्रहणा	८९०	लक्षणप्रतिपदोक्तयोः	८०७
उत्तरपदाधिकारे तदन्त	९८८	संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः	८४७
कृद्ग्रहणे गतिकारक	६९४	सन्नियोगशिष्टानाम्	१३११
गतिकारकोपपदानां	७८२	स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न	१००४